

ХАМЗА ЕСЕНЖАНОВ

Ақ Жайық

Хамза Есенжанов

Ақ Жайық

АҚ ЖАЙЫҚ

(трилогия)

БІРІНШІ КІТАП

ТӨҢКЕРІС ҮСТІНДЕ

БІРІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Реальное училищені бітіретін Хакімнің қыс бойы араға күн салмай барып тұрған жері медициналық курстың клубы мен Губернатор көшесінің бойындағы биік басқышы бар жасыл қызықты әдемі үй. Кеш болса ол клубқа Мұқарамамен билеу үшін барады да, жасыл қызықты үйге қызды шығарып салады. Ол студенттер қалмай барып жүрген съезде бір-екі рет болды да, қыз «скучно» дегеннен кейін бармай қойды. Жатақ үйлердің ішіндегі, оқушылар клубтарындағы, көшедегі қызу-қызу сөйленіп жататын сөздер мен пікір таластары оны аса еліктірмеді. Көктемгі тасқын су арнасынан аулақ, шеткері ықтасында жүзетін шүрегей үйректей, ол соңғы күндерде жолдастарынан бөлек, қаланың биші қыздары бас қосқан жерде, сауық думан қызығында.

Бүгін жұма күні, ол екі қолын төбесіне қойып, кереует үстінде шалқасынан жатыр. Тәтті қиялдарға елтіп жатыр. Кешегі күннің бейнелері оның көз алдында, сол күйінде бұлжымай келіп жатыр...

...Мұсінді Мұқарама кадрильді айналып-айналып келіп, еркелеген балаша мойынға асыла түседі. Жұмсақ білек. Хош иіс. Ыстық леп. Тағы айналады, тағы асылады. Назды көз қарас. Ерке күлкі. Түннің әлдене уағына дейін би, музыка, жалынды сөздер...

...Екеуі де сұңғақ бойлы, қолтықтасқан күйі кетіп барады. Көшенің әдейі жарық жерімен жүреді. Қарсы кездескен парлар, тоқтасқан адамдар екеуіне қызыға қарайды. Өзі әдемі, өзі келісті. Көнілде де, жүзде де шаттың нұры жайнап тұр... Биік басқыш, үйренген орындық.

...Үйдегі үлкен айнаның алдында Мұқарама екі иініне кезек-кезек көз тастайды. Арт жағынан келген Хакімді айнада көріп тұрса да елемейді. Оң қолымен белінен орай ұстап, өзіне қарай икемдегендеге тал шыбықтай иілгіш қыздың сұлу басын сол қолымен демеп, мейір қандыра сүйгенде Мұқарама қабағын еркелей керіп, мойнын теріс бұрады да:

— Хакім, реальныйды бітіргеннен кейін Оралда қаласыз ба, әлде ана Жымпityңызға кетесіз бе? Аты қандай жаман!— дейді, әлде назды, әлде мұңайған үнмен.

Хакім ойланбастан:

— Сізбен бірге жақсы қалада оқысам да, жаман қалада тұрсам да менің жүлдзыым төбемде,— деп тапқыр жауабына насаттанғандай жымияды.— Неге жаман дейсіз Жымпityны?

— Әдемі ат емес. Не деген сөз ол?

— Сөз біткеннің мағынасын тексеретін тіл ғалымы емеспін, Мұкәш. Бізде ондай сөздер көп: Аңқаты, Шідерті, Бұлдырты, Өлеңті, Қалдығайты, Қақпақты...

— Ой, ой-ой. Қандай көп, тарсылдаған ты-ты-ты... Күлкі. Екеуі де мәз.

— Мүмкін Аңқалы, Шідерлі, Бұлдырлы, Өлеңді, Қалдығайлы шығар? Кейін ғалымдар том-том зерттеулер жазады ғой «ты» мен «лы» ны дәлелдеп.

— Сіз менің сауалыма жауап қайырған жоқсыз.

— Қайда қаласаңыз, сол жерде боламын. Алдымен институт бітіріп алайын.

— Институт?— Қыз кенет ойланып қалды. — Доктор... Сіз ана Жымпityдан келген Ехлас докторды біледі екенсіз ғой. Красивый сенен де... Сізден де көркем. Жоқ... Жоқ...

— Білемін, біздің елдікі. Сұлу кісі. Әйелі де сұлу. Баласы да сұлу болуы мүмкін.

— Әйелі де, баласы да бар ма? — деді қыз таңданғандай.

Хакім «қызығанғандай бекер айттым» деп ойлады да:

— Жас. Бір жаста баласы. Бізге ағайын ол кісілер,— деп қойды анық билетіндігін аңдатып.

Хакім де, қыз да бұл әңгімеге енді қайтып оралмады, үшінші бір адамды әңгімелуе екеуіне де келіссіз көрінді.

Кереуетте жатып Хакім осының бәрін бір нүктесін қалдырмай ойына тізіп, көз алдына бұлжытпай келтірді де, бірақ сол екеуінің әңгімесі Ехлас докторға тірелген жерде ой көмескілене берді. «Неге олай?» деген екішты дұдамал сөздер тілге оралды да: «Жоқ шәк

келтіруге болмайды. Арамыз айдай ашық, бұлтсыз. Шұбә, қызғану сезімдеріне орын жоқ» деп қорытты.

Күншуақ: үйдің қызығы жіпсіп, сырт жақта терезе алдына тырс-тырс құлаған тамшы: әйнектен көлдененде деп еденге құйылған күн шұғыласының ішінде майда тозаң қопарыла қозғалып, сапырылысып жүр. Суық торғайлар тынымсыз шырылдал, терезенің кәсектеріне тізіле қонады да, үрке көтеріліп жөнеледі.

Төсек үстінде керіле түсіп Хакім сол қырынан жатып терезеге күлімдей қарайды. Оның ойына ауыл, осы сияқты март айының шуақ күндерінде әйнектің сүмелегін қағып түсірген шақтар келеді: төлге деп үй төбесіне шығарып үйген көк шөптің күн бетінде отырып, алыстағы жолмен қыбырлаған жолаушыны күн ұзақ көзбен ұзататын, көкке қарап құс санайтын бейғам балалық оралады, шешесінің «ұзын сарыға» арнаған, құрт қатып пісірген, ауыз суын ағызарлық қышқылтым ағы көжесі шұбар тостағанымен көз алдында тұрғандай... Еріксіз езу тарттырады... «Сол тостағанмен көже ішіп отырғанымды Мұкарама көрсе... ха-ха...ха...»

Сырттан жуынып келіп сүртініп тұрған жолдасы өзінен-өзі күліп жатқан Хакімге жалт қарады да, аң-таң болып, тұрып қалды.

«...Төрт бөлмелі сырлаған қарағай үйде, аң кереуеттің үстінде жататын қала қызы— қазан жақта қытыр-қытыр шөп жеп тұрған қозы мен бұзаудың, ылғал бұрыштың, сары қидың иісі аңқыған балшық землянкеде сынық айнаның алдында шашын тарап тұрса... Жоқ, ол өмір енді алыстауы керек. Мұкарамамен қалада болуым керек...» деген ой билеп, Хакімнің басы әңқі-тәңкі.

— Эй, Онеке, сен әлі жатырсың ба? Сағат тоғыз болды ғой, шырағым-ау,— деді жұқа өнді, дөңгелек көзді, кішірек денелі гимназист кіріп келген бойы Хакімнің койкасына жақындағы беріп.

Хакім оны мойнын бұрмай-ақ дауысынан танып, терезеге қараған күйі жата берді: гимназистің сөзін де, өзін де елемеген пішінде, қиял теңізіне мықтап шомған. Хакімнің орнына әлгі сүртініп тұрған жолдасы жауап берді.

— Отырыңыз, Әмір. Бүгін жұма, кундіз баратын жер, істейтін іс жоқ болғасын жаңа тұрып жатырмыз. «Онекеңіз» немене тағы, түсінісуге болмас па?— деді.

Хакімнің бірге тұратын жолдасы, мына гимназист Әмірдің тілі ұшты, әзілқой жігіт екенін жақсы білетін, «Онеке» деген сөздің бір қуақылтық астары барын сезе қалды.

— Онеке демей, Евеке десе де болады, бәрібір, әйтеуір қыз-

келіншектің пірі ғой.

— Уай, жаңа тұсіндім... Евгний Онегин...— Студент екі санын шапалактай күлді.

— Балық жеген барқын, сен соңғы жаңалықты естідің бе? Макаров пен Овчинниковке төтенше салғырт салыпты, кешікпей олардың дірмендері мен заводтарын қазынаға алмақ. Буржайлар енді «долойдың» ауылына баратын болар,— деп біржола бөліп жіберді Әмір, Хакімнің ұштаса бастаған ойын.

— Мазамды алмашы, айналайын, онсыз да ойым онға бөлініп жатыр,— деді Хакім қабағын шытып.

— Қыз мәселесін сен кореннойға жектің бе? Тұсінікті. Тұсінікті.

Айттым сәлем, Қаламқас,

Саған құрбан мал мен бас.

Айтары жоқ, жақсы қыз. Сүйріктей. Талай ашықауыздар кездескенде есі шығып тұрып қалғанын өз көзіммен көрдім. Бірақ сені мына бізден бөліп әкетіп жүрмесін. Тубектегі балықшының қосындағы жағада жалғыз шошайып қалсаны, үйленем деп жүргенде...

— Әмір, енді жетер. Сен-ақ қалжынға тоймайды екенсің.

Сағынғаннан сені ойлап,

Келер көзден ыстық жас...

— Тіфу...

Сенен артық жан тумас,

Туса туар артылmas...

— Неге тоқтап қалдың? Айтып шық аяғына дейін.

— Жиылышқа бармайсың ғой, шамасы? Өзіне өзі мәз Нарцистей¹ елжіреп жатқан мына түрің-ақ айтып тұр тәтті қиялға тұсіп кеткенінді.

— Менің бүгін елден келген адамдармен сөйлесетін және де басқа толып жатқан шаруам бар.

— Алдымен Құрбановтікіне соғасың ғой?

Хакім теріс айналып жатты. Үндемеді. «Өздерінің қолынан келмегенсін, мені күндейді» деп ойлады ол. Бірақ ашық ойлы, сөз

тапқыр, күлкіден ауыз жидырмайтын Әмір оның теріс айналғанына қарамастан көптен бері ойына келіп жүрген сөзін әзіл, қалжыңға араластырып айтып салды. Ол:

— Хакім, менің саған айтатын бір сөзім бар, осы қаладағы чиновниктердің қызын қайтеміз? Кешікпей восемь черных, на ногах топчущихся, с животом двенадцать² бермей де қыз келеді. Ең абзалы сәл сабыр етейікші. Өзіміздің қарабайыр шаруаның қара домалақ қыздарын сауырынан сипап жүріп аламыз. Екеуімізге қолы сол қарабайыр ғой,— деді.

Хакіммен мектептес Сәлмен Әмірдің бұл сөзіне тағы да сілесі қатқанша құлді.

— Әмір, сенің қарабайыр, арғымақ, қаланікі, даланікі деп бөлуің әділ емес. «Сегіз қарасыз» алатын болсаң қызды пародаға жіктеудің не қажеті бар?— деді Сәлмен.

— Е, солай десейші. «Талассыз пікір жөнделмейді» дейді біздің филологымыз. Сендер де сүйтіл, пәтерлеріңде тас бүркеніп жатып алмай, бізben айтысқа түссендерші. Мен қарабайыр деп шаруаның қызын айтамын. Дүниенің тетігі шаруада... Заводта кеше митинг болды. Дмитриев тамаша сөйледі. Сендер болмадыңдар. Міне оратор деп соны айт. Бес жүздей адам жиналды. Жиналыстан кейін жұмысшылар Дмитриевті қолдан қолға көтеріп әкетті. Бұгін фронтовиктердің митингісі болады. Киініңдер, барамыз! Қызық болады. Дмитриев сөйлеуге тиіс тағы да,— деді Әмір.

Хакім орнынан ұшып түрегелді де киіне бастады. Ол сөйлесіп отырған екеуінің әңгімесін бөлген жоқ, сыртқа шығып келіп, жуынып, таранып, костюмінің қылшығын тазартуға кірісті.

Хакім, әйда біз де барып қайтайық. Әмір митингке студенттер тегіс барады дейді ғой. Сол жақтан мектепке соғып, тамақ ішіп қайтармыз,— деді Сәлмен Әмірдің тілегін қостап.

Хакім көнбеді. «Елден келген адамдарға жолығамын» деп екеуінен бөлініп кетті.

2

Жымпityдан келген доктор Ехлас Шұғылов тілмаш Минхайдар Құрбановтың үйіне түскен еді. Ол бірнеше күнге созылған земствоның мәжілісіне баруға асықты, ертеңгі тамақты тез ішіп, алдыңғы бөлмеге шықты да киініп болып:

— Көргенше сау болыңыз!— деді есікten, от басында отырған кемпірge қарап.

— Жолыңыз болсын! Обедке кешікпеніз,— деді кемпір.

— Кешікпеуге тырысармын, әби.

Доктор сыртқы есікті жапқаннан кейін, кемпір:

— Міне, әдепті кісі. Көшеге шықса да қоштасып кетеді. Қайта келгенде де есендеседі. Осы күнгі жастардан бір бөлек. Бек көргенді адам,— деді үйінде жатқан қонақты мақтап.

Ызбайлы жас доктор кемпірге әдептілігімен ғана ұнаған жоқ, мырзалығымен де ұнады. «Ақшаның қадірін» жақсы білетін әбиге оның уыс-уыс жаңасы, ескісі аралас қағаз ақшаны тамаққа деп күнде қалдырып кететіні жомарттық сияқты. «Бұл ақшаларға бір күндік тамақ емес, бір жетілік тамақ келеді. Әти бай кісі деп еді, рас екен. Өзі де жалақыны көп алатын шығар. Ақшаны пашкасымен санамай береді» деп ойлайды кемпір есі кетіп, құны кете бастаған «Николай» мен «Керенді» текшелей санап.

— Бик матур кісі, бигірак та матур. Осында зор білімді кіслердің қасында жүрсең де қор болмайсың... Төмен қарап, ыдыс-аяқтарды жинап жүріп, кемпір бұл сөздерді өзіне айтқан сияқтанды: ол әмәнда өзімен-өзі әңгімелескендей күбірлеп сөйлейтін.

Мұкарама бұрыштағы үлкен айнаның алдына барып шашын түзеп жатыр. Минхайдар «Орал жаршысын» қарап отыр. Әрқайсысы өз жұмысында, кемпірдің сөзіне елең етпеген тәрізді. Тілмаш газетті шүғылдана қарап, бірақ тегіс оқымай, ақтық беттегі ірі әріптермен шым-шытырық жазылған құлақтандырулардың ішінен әскер қызметін атқаратын казактардың тегіс есебін алуға станица атамандарына берген наказнойдың бұйрығын тұтас оқып шықты. Сүйтті де ол газетті стол үстіне қойып, сол қолының бас бармақ тырнағын тістелеп, бірер минуттай отырып қалды. Орнынан тұрды, бөлмесіне кетіп, киініп қайта келді, әлдебір нәрсесі ұмыт қалғандай ойланып, сәл бөгелді де:

— Мұкарама, мұнда келші,— деп қарындастын кабинетіне шақырды.

— Не айтасың, әби?— деді қыз оның ізінше кабинетке ілесе кіріп келіп.

Үй ішінің ұсақ әңгімесіне оңашалап шақырмайтын ағасының нендей ниеті барын білуге тырысып, қыз оның бетіне тіктең қарады: сұп-сұр жүзінде өте салмақты пішін бар: жабылыңқы қабағының үстіндегі жиырылған жіңішке сзықтар мен еріндерінің аздап жымқырыла түскені етсіз бетіне қату рең беріп тұр. Көкшіл көздерінің астын кіреукеленіп көлеңке басқан, мұны қарындасты шай үстінде көрген жоқты, бейне тұні бойы кірпігін ілмей шықсан адам сияқты. Оның бойдақтығын есіне алғып қыз ішінен: «Бір жерде сауық-сайранда болды

ма екен?» деп ойлады, бірақ түн бойы оның бөлмесінің шамы жағулы тұрғанын өз көзімен көрген-ді.

Тілмаш терезе алдына барды да, Мұқарамаға бұрылыш жүзіне тұра қарады, екі қолын айқара қусырып, түрегеліп тұрған бойы:

— Эти өлгенде сен жас едің. Сені өсіру, тәрбиелеу, оқыту деген секілді міндеттер менің мойнымда қалды. Мұны өзің жақсы білесің. Міне енді бұл зор міндет орындалып та келеді, сен қазір медицина курсын бітірдің. Алайда бұл білім жеткілікті емес. Сен институтқа кіруің керек. Бірақ қазір дүние түбімен төңкерілген, оқуға мүмкіндік жоқ. Соғыс, азамат соғысы. Ұзаққа созылады. Сондықтан осы мамандықпен қызмет істеп, алға бара берген жақсы. Мен саған осы жөнінде ақылымды айтқым келді, қайда қызмет істеуді айтқым келеді,— деді.

Адамды жалықтырлық қоңыр үнмен алыстан бастап, ұзақ сөйлеп осы мектепке кірерде де, онан кейін, оқып жүрген кезде де ағасы «ақылым» талай айтқан-ды. «Сол баяғы ақыл» деп көшеге шығуға асырып тұрған қызы іштей жаратпай амалсыз тындағы да:

— Мен сіздің айтқаныңыздың бәрін орындеймын,— деп салды.

Сөйтті де ойланбастан аузынан шығып кеткен «айтқаныңыздың бәрін орындеймын» деген үзілді-кесілді қортындыдан шошып кетті. «Егер де маған ұнамайтын ақыл болса да көне беремін бе?» деген шүбәлі ой келді, Белгісіз бір бұлдыр сезім оған: «Қалай да сенің ағаң тілегіне қайшы келеді» деп тұрғандай. Ағасының қатал және өз дегеніне көндіретін қайсар жан екені бұл ойын шиеленістіре тұсті. Қызы үрейлене бастады, құлағын сақтана тікті.

— Шуңа күрә, мен саған жақсы практика алатын жерді көздедім. Сен мына біздің үйде жатқан доктор Ехласпен бірге істейсің, сол кісінің қарамағында практика аласың. Бұл кісі зор хирург.

— Осы Оралда ма?— деді Мұқарама жұлып алғандай.

— Жоқ, Жымпітыда. Жақында, ол кісі қазақ правительствоның министрі болуы да ғажап емес... Бұл саған жақсы емтихан... Во всяком случае доктор Ехлас уездік больнициның қожасы. Алдында үлкен перспективасы бар, шуңа күрә, сенің перспективаң да зор...

— Әби, сестра болуға зор перспективаның керегі қанша, мұндағы қалалық больница да маған жарайды...— дей беріп еді қызы, ағасы оның сөзін аяқтатпай:

— Сен жаңа ғана «айтқаныңды орындеймын» деп уәде бергенсің. Менің ағалық борышым сенің қамыңды ойлау: моральдік,

материалдық жақтарынан да сенің қызметіңе мен жауаптымын,— деді.

Ағасының өктем үні қазір айқын шықты: «Рақымсыз мінезіңнен әйелің де Тұздөбедегі әке-шешесінің үйіне қонақта кетіп, келмей қалып еді. Маған да әміріңді жүргізбексің» деп ойлады қыз. Ол ағасын тап осы минутта дұшпан сияқты көрді, оған кенет бір жек көру сезімі пайда болды. Бірақ ағасына ашық түрде қарсы тұра алмай, ішкі қатты наразылығын сыртқа шығармауға тырысып, жүзін бұрып әкетті де:

— Көрмеген алыс түкпір, танымайтын адамдармен қалай барамын?
— деді.

Қыздың үні баяу шықты, дауысы дірілдегендей болды.

— Түпкір емес, жақын жер, уезд центрі. Онда да таныс татарлар көп. Қара Үәлиге хат жазып жіберемін, сонда жатасың. Дауысынды дірілдететін сен бала қыз емессің. Кісі он сегіз жасында государство қызметін атқарады. Сенің онда баруың басқа жағынан да аса қажет, бұл әңгіме соңынан... міне осы... саған деген сөзім. Жарайды...— деді.

Қыз соңғы сөзге елең етті де, бірақ ешнәрсе айта алмай қалды, ағасы кабинеттен тез шығып кетті. Оның алдыңғы үйде киінгенін де, сыртқы есікті жауып, көшеге шығып кеткен дыбысын да Мұқарама естіген жоқ, ағасының айтқан сөздерін бастан-аяң әбден түсінуге тырысқандай қабағын түйген күйі терезеге қарай мелшип тұрып қалды.

Құрбанов үйден шығысымен ізінше кабинетке кемпір жүгіріп келді.

— Мұқарама, сен бар! Минхайдардың айтқан жерінен бас тартпа!
Ехлас доктормен Жымпіты түгіл Стамбулға да бар! Ондай матур кісі, е-ей...— деді ол сөзін аяқтамай.

Кемпірдің жүрісі де пысып кеткен, сөзі де ширақ шықты және арғы жағында үлкен мәні бар сырды бүккен сияқтанды. Мұқарама оның бетіне аң-таң болып қарай қалды.

— Хисапсыз бай дейді оның әтиісін... Өзі де бик жомарт кісі. Біздің татарларда мұндай кісілер сирек. Только ана Ақчуриндер ғана. Ақчуриндердің бәрі де үйлі-қүйлі...

Кемпірдің сөзінен қыз көп нәрселерді аңғарып қалды... «Шынымен бұлар мені осы докторға.. екеуі ақылдасқан... әйелі... баласы бар... жоқ, мүмкін емес..» Оның көз алдына Хакімнің толқынданған ұзын қою шашы, ер келбетті аққұба жүзі толыспаған, бірақ, тік ұзын бойы, формалы қарамауыт бешпет-шалбары, киімі де, пішіні де— бәрі тұтас келді.

— Білемін, Жас уақытта қыын... бірге билеп, үйреніп қалған,— деді

тағы да кемпір, қыздың ойын көзбен көргендей шамалап.— Ондай студенттер көп кездеседі, ал ана доктор бақытты кісіге ғана кездеседі,— деді ол енді қыздан ниетін жасырмай.

— Эби, мен сізден бақытты кісі сұрап тұрғаным жоқ.

Өз әниім болса ондай қатыны бар кісіні... баласы...

Сөзін аяқтамай қыз кабинеттен шығып кетті.

— Ей, жассың. Білмейсің,— деді кемпір оның ізінше.

3

Хакім келіп есік қаққанда Құрбановтікінен ешбір жан дыбыс бермеді. «Бұл қалай, Мұкарама үйде болмаса да кемпір болуы керек қой. Мүмкін емес Мұкараманың үйде болмауы. Уәделескен сағат—алты. Ешбір дыбыс білінбейді. Фажап». Аса қатты да емес, бір қалып пен тықылдатып ол тағы да қақты. Үн жоқ. Сәлден кейін сенектің едені сықыр еткен сияқтанды. Қозғалмастан, демін ішіне тартқан қалпы тындалап тұр. Жым-жырт. Әлде мысық па, соның еппен басқан дыбысы ма? Ол енді қаттырақ қағып-қағып жіберді де есікке құлағын таңады. Әлі дыбыс жоқ. Ақырын ғана есікті ішке қарай итеріп еді, болмашы саңылау көрінді, бірақ кілтті ме, әлде іштен сұқпа салынған ба—байқап болар емес. Берік жымдасқан ауыр көк есік өте нық. Не істеуге білмей тағы да бірнеше минут тұрды да, Хакім биік крыльцоның таянышына асыла есік жақ терезеден бойлап ішке үңілмекші болды. Терезе әрі биік те, әрі таяныштан қашық: жерден де бой жетерлік емес, бірақ үйдің забеліне шықса іште адам бар-жоғын байқарлық. «Не де болса тәуекел» деп ол көше жақты бір қарап алды. Адам сирек, алысырақтағы кісілер көрер емес. «Мына бір келе жатқан әйел өтіп кетсін» деп ол сәкіге отырды. Орта жасқа келген әйел бұған назарын да салған жоқ, аяғын салмақпен санап басқан күйі әрі асып кетті.

Мойның соза забелдің үстіне шығып, терезеге үңілгенде Хакімнің көзіне бұрыштағы үлкен айнаның ішіндегі Мұкарама тұсті. Қыз білегіне мандайын сүйеп еңкейіп қалған, басы жарға тіреліп, жүзі көрінбейді. Бұл қалай? Хакім терезеге жүзін тақай тұсті. Жылап отырған болуы керек, екі иіні жоғары көтеріліп селк-селк етеді, айнадан ап-анық көрініп тұр. Терезенің алдына келіп қарап тұрып, тап сол жерге отыра кеткен тәрізді. Хакім аң-таң болып бір минуттай әйнектен бетін алмай қарап тұрды да, есік алдына келді.

Көшеден өтіп бара жатқан адамдар сезбесін деген пікірмен ол басқыштың оң жақ сәкісіне отырды да, жай адам сияқтанды. Ойы үйде, Мұкарамада. «Неге ашпайды есікті? Терезеден қарады... кәміл-ақ қараған.. Әлденеге күйініп, жылап көз жасын көрсетпеу үшін ашпай қойғаны анық. Мен жөнінде ме?.. Арамыз кіршіксіз, мұндай толқуға

ешбір себеп жоқ... Ағасымен ренжісіп қалды ма? Олай деуге осы күнге шейін бірде-бір қатты ренішке кездестіretін араларында қыңыр қабақтық байқалып көрген жоқ...»

Хакім қаншама тырысып, түрлі болжалға сайса да, ойы ешқандай дәлелді пікір тауып бере алмады. Ол қалайда қызбен жолығып, тілдесіп, неге ренжігенін өз аузынан білгісі келді. Бір жағы аянышты, бір жағы жұмбақ бұл бір жайдың мәнісіне түсінбей қайтып кетуге оның шамасы да келмestей, ертеңге дейін тақаты да төзбестей. Есікті ол қайтадан қақты, салмақпен қақты. Терезеден қарай қалса қыздың көзіне түспейін деген ниетпен өзі есікке тақалыңқырап тұрып алды... Тағы да бір-екі рет баппен қағып тыңдай қалып еді, ішкі есіктің ақырын ғана сықырлағанын есітті. Қыздың жүрісі... Жүрегі лып-лып ете қалды. «Құшақтап сүйіп алсам» деп ойлады ол сабырсыздана түсіп. Бірақ есік тез ашылып кетті де:

— Сізге кім керек еді?— деді кемпір мұлде бейтаныс, бірінші рет көріп тұрған адамдай.

— Әби, мен... Мұкарамаға жолығатын шаруам бар еді,— деп Хакім кіруге ынғайланды.

— Мұкарама үйде жоқ,— деді де кемпір қатал пішінмен жалма-жан есікті жаба бастады.

Хакім қапелімде не дерін білмей қалды, бірақ есікті жаптырмаяниетімен шынтақтай тіреп, қолын ішке қарай соза тұсті.

— Әби, сіз бір минутқа ғана жіберіңіз, бір-ақ ауыз сөз айтып шығамын. Терезеден көрдім. Мұкарама үйде, ана бөлмеде отыр...

Бұрын да әлденені күбірлеп сөйлеп, есікті зорға ашатын кемпір енді өзіне бәле сала сөйледі.

— Есікten, терезеден сығалап жұрттың үйіне сырттан көз салады еken бұл әдепсіздер. Қыз үйіне келіп есік қаққан жігітті міне енді ғана көрдім. Зорлап кіруге де ұялмас бұлар. Мұкарама шерлі, ешкімді үйге кіргізуге қоспады. Тарт қолынды, есікті жабамын. Кемпірдің сөге сөйлегеніне Хакім тұтанып кете жаздады, бірақ әдеп сақтауға тырысып, кешірім сұрай сөйледі.

— Әби, сіз айып етпесеңіз, мен есікті ұзақ уақыт қағып, ешкім ашпағасын терезеден үйде кісі. бар-жоғын білу ішін қарап едім. Мұкарама шерлі болса, кіріп халін білуім керек,— деді.

— Жоқ, жоқ, рұқсат жоқ...

Есіктің арғы жағынан үйден шығып, бері жақындаған қыздың

жүрісін Хакім аяқ басқанынан таныды; кемпірді ығыстыра есікті итеріңкіреп, Хакім:

— Мұкарама, сәламатсыз ба? Мен бір минутқа ғана кіріп шығайын деп едім, әби бөгеп екеуміз келісе алмай тұрғанымыз,— деді.

Қыз үндемеді, селқос пішінмен кемпірге мағынасыз көз тастап, Хакімге қарады. Жүзінде «бәрі түсініксіз» деген шырай бар; бұрынғы ыстық леп сөніп, құмартқан көз қарасы су сепкендей.

Хакім сасып қалды. «Шынымен ауру ма?» деп жүзіне тік қарап еді: баяғы ең ілкі көргендегідей, ұзын кірпіктерін қақпастан көздерін Хакімнен асыра қарап тұр, сол сабырлы тәкаппар пішін. Оң жаң бетіндегі кішкене шұңқыршақ құлген кездегідей емес, тайыз, болар-болмас қана білінеді. Астыңғы ерні аздал жымқырыла түсіпті де сәл қабағын шытқан, көзге ілігер-ілікпес. «Бұл қандай өзгеріс?! Араға сұық сөз жүгіргені ме? Қандай?...» Бірнеше сауал оның басына бірден келді де қобалжыған күйі:

— Сізге не болды?.. Бұл не өзгеріс? Мұкарама, не болды?— деді.

Бұл сұрауларға жауап берудің орнына қыз кінәлағандай:

— Мен сізге үйге келіңіз деген жоқ едім,— деді.

— Рас, клубта жолығамыз дедіңіз, бірақ келменіз деп те айтқан жоқсыз. Сізсіз өткізген бір сағат маған бір жылдай, сондықтан көруге асықтым.

— Жалғыз сіздің қалағаныңыз жеткіліксіз. Бұған менің көзім әбден жетті,— деді қыз салқын лебізben.

— Бұл не деген сөз, Мұкарама? Мен түсінбей тұрмын?..— деді Хакім дауысы құңгірттеніп.

— Уақыт жеткенде түсінесіз...

— Бұлай тұйық сөйлегендей, кінә қоярлықтай менің жазығым жоқ, Мұкәш.

— Мен ешкімді кіналамаймын, кінә өзімде...

— Сіз періште...

Сөзін аяқтатпай қыз кері айналды да, кемпір Хакімге көзімен ата қарап есікті жауып жіберді. Хакім не істерін білмеді, ішке кіру керек пе, әлде кері қайту керек пе? Ол әрі-сәрі күйде бір минуттай тұрып қалды.

— А, бала, сен маған келдің бе? Үйде кісі жоқ па екен?— деді Ехлас

доктор баспалдақтан жоғары көтеріліп келе жатып.

Хақім жалт қарады да қып-қызыл болып кетті.

Ие,— дей салды ол екі ұшты жауап қайырып.

— Отыр, отыр. Әңгімелесейік.

ЕКІНШІ ТАРАУ

1

Жуырда ғана басын құраған облыстық Совдептің ішінде де, сыртында да қым-қиғаш талас-тартыс.

«Бұл реальный іс емес, аңғырттық аяқ алыс» деп бастайды Яковлев сөзін. Исполкомның қаншама мәжілісі болса да, ол мәжілістерде не мәселе қаралса да Яковлевтің «бұл реальный іс емес» демей қалған жері жоқ. Кешегі мәжілісте тағыда жер мәселесі жөніндегі съездің қаулысын іске асыру шаралары сөз болды. Сонда да ол сөзін ақылгөй ағаша жұмсақ бастап жорғалата сөйледі. «Буынымыз қатып, бұғанамыз бекігенше ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүріп қарсы тарапты мақтамен бауыздасақ...» деген еді. Оның жаймашуақ сөзі үстінде исполкомның оқу-агарту комиссары болып тағайындалған учитель Червяков орындығын қозғай берді, қабағын шытты, қайта-қайта председательге қарады, ақырында шешенниң сөзін бөліп:

— Яковлев жолдас, «он мың десе шабындық, егістік жерімнің тоғыз мың тоғыз жүзі артық екен, кәне, соны өлшеп алыңдар» деп алпауыт Овчинников өзі келіп айта ма?— деп сұрады, зілді кескінмен.

— Мен олай дегенім жоқ, мен ушықтырмай жараның аузын уақыты жеткенде ашу керек дедім...

— Бұл теңсіздіктің— осы әлеуметтік жараның әбден пісіп, аузы ашылғанына көп уақыт болды, өзегін суырып тастамай дүмбіlez қалдырып келген мына сіз сияқтылардың сөзі мен ісі.

— Мұныңыз түсінбеу, құр демогогиялықа салыну... тап тартысы қыын тартыс...

— Пролетариат үстемдікті өз қолымен алады, оған билеу тізгінін помещиктер мен капиталистер басын иіп, тағым етіп ұсынбайды...

Бұл екеуінің айтысқа айналған бір-біріне қарама-қарсы шәлкес пікірін исполком председателі Дмитриев әрілетпей, Червяков сөзінің әрі дәлелді, әрі батыр екенін аңғартып өтті де, бірақ кекесінсіз кең түсінуге жол ашқан еді. Ал бүгінгі сөзін де Яковлев тағы: «Бұл реальный іс... емес» деп бастады.

Орынбор Совдепінің председателі Цвилинг тунде Дмитриевті төте телефонға шақырған еді: ол Орал Войскосына бір тәулік срок ішінде Совдепке бағын деп талапты шарт қойған болатын. Қазір председатель Дмитриев исполкомның мәжілісін шақырып, осыны мәлімдеп, таяу уақыттағы істер жөнінде кенесіп отыр. Бұл хабарға

қуанышты жұзбен жайнай сөйлеген. Червяков:

— Наказной атаманға елші жіберіп, жауабын тездеттіру керек, — дейді...

— Қырын қабақ көршінің енді қоржынын тезірек бөктертіп, іргесін аулақтатқан жөн шығар,— деп Әbdірахман Әйтиев көзінің астымен Яковлевке қарап қояды.

Оты аз жағылған, қоңыр салқын бөлме. Іші кең, мебельсіз. Отырған бес-алты адам төрдегі председатель устелінің айналасында, ертеңгі салқынның бүйіктырған ызғары ешкімді де шешіндірмепті — бәрі де киімшең отыр. Яковлевтен басқасының кейбіреуі шолақ қара былғары курте киген, кейбіреуі көнетоз сұр шинельді, бастарындағы былғары тысты құлақшын-фуражкалары мен құлақшын-бөріктерін де шешпепті. Ал Яковлевтің үстінде қызғылт түсті драп пальтосы, басында қара қалпағы, аяғында галошы, қара бәтеңкесі бар.

Ешнәрсеге тез толқымайтын, бірқалыпты адвокаттық пішінмен Яковлев мына Дмитриевтің сөзін де, исполкомның басқа мүшелерінің пікірлерін де самарқау тыңдалап отырды да:

— Орынбор Совдепінің Войско үкіметіне жасаған қысымы мен қойған шарты — саяси тәсіл, бірақ мұнан біздің қолымызға тиетін реальный күш пен құрал жоқ. Войско үкіметінің қол астында әскер тәртібіне үйренген, шетінен қылыш пен найза ұстай түрегелетін бас кесер казачество тұтас тұр. Қазірдің өзінде де генералдардың қарауында екі полкқа жуық қарулы әскер жинақталған. Ал бізде не бар? Бізде құр талап пен игі тілек қана бар. Қарсыласуға, табан тіреп тартысуға шамамыз келмейді, — деді.

Ол төмен қарап отырып сөйледі де, алдында жатқан қағазды қарындашпен мағынасыз сыйғылай берді.

— Сонда не істеу керек, сіздің ойыңызша?

Яковлев басын кенет көтеріп, Дмитриевке тесіле қарады да, жалма-жан бетін терезеге бұрып әкетті. Екеуіне кезек көз тастап отырған Әbdірахман Дмитриевтің шаршаған реңді қой көздерінде ұшқындаған бір от барын байқап қалды.

— Не істеу керек екенін жақсы білесіз, Дмитриев жолдас. Қалған жолдастардың да іші жақсы сезеді, егер тағы да қайталау керек болса қайталайын: қазір бізге іс емес, мұнан пайда аз, зиян көп. «Облыстық Совдепке бағынасың, жүздіктерінді тарат, өздерің граждандық әрекетке көш!» — деп бұрық беріп көрші, олар сонда не істер екен?! Бас салып бәрімізді тұтқынға алады, сонсоң Совдепті тартып жібереді де қысымды қатайтады. Активті соттайды, асады, атады. Тегіс жоқ

қылады, — деді де столды саусақтарымен баяу тықылдата бастады.

Дмитриев орнынан асығыс түрегелді, оның сұрғылт жүзі көкшілденіп кетті.

— Облыстық Совдепке бағын, өкіметіңің тұқымын құрт, Войскоңды тарат деп Мартынов, Михеев, Емуганов, Акутин генералдарға әлдеқашан айтылды, съездің осындай қаулысы болды. Ақ генералдар мен елірген атты казак байларының қытығына тиеді еken деп, революция туғызған Совдепті мен мына столдың ішіне тығып қоя алмаймын және олардың қолында жұздіктер бар еken деп съезд бен облыстық атқару комитетің белгіленген шараларын жүзеге асырмай қол құсырып қарап отыруға, күштің теңелуін күтуге уақыт жоқ, уақыт болса да мұндай қылмыс жасауға пролетариат алдында менің правом жоқ. Бұл бір. Екінші — тұтқыннан қорықса большевик партиясы әлдеқашан тарап кетер еді, немесе Керенский сияқты әпжылан социалистермен баяғыда келісім жасар еді. Сөйтіп жұмысшының құлдық қамыты мойнынан, шаруаның қайыршылық шәркесі аяғынан түспес еді. Жоқ, революция алдында мұндай былқылдақ саясат пен ымырашыл бықсық әрекет жүргізуге жәке мұндай қылмысқа басқаларды итермелеуге менің ұжданым бармайды,— деп Дмитриев басқалардың жүзінен достық шырай іздеңдей, отырғандарды көзімен тегіс сүзіп өтті.

Отырғандар жағалай бас изесті, Оң жағындағы Червяков:

— Дмитриев, Эйтиев, Черзяковтар түрмеге отырса отырсын, бірақ олардың соңынан ерген мындаған тілектестер мен активтер бар, рухани сүйеніш — көпшілік бар. Жұмысшы өкіметі бастаған үлкен Ресей бар. Ендеше дүшпанға позициямызды жарты ширек те ұттырмаймыз. Орынбор Совдепі бір тәулік ішінде бағын деп шарт қойған еken ғой, міне, Войско басшыларынан сол шарттың орындалуын талап ету керек,— деді.

— Әңгіменің логикалы түбі осы ғой, — деді кәрі юрист Бақытжан Қаратаев. Басқалары:

— Дұрыс! — деп жамырай мақұлдасты.

— Сөйтіп, жолдастар, мені ымырашыл деп таптыңыздар ма, әлде қорқақ деп бағаладыңыздар ма? — деп сұрады да Яковлев жауап күтпестен:— жоқ, мен қорқақ болсам екі рет түрмеге отырмаған болар едім, қаризмнің тамырына балта шапқан көптің бірі Яковлев, келіскіш Яковлев жоқ, революционер Яковлев бар. Осындай орынсыз ат қойып, айдар тағудың, құр шешенсі берудің не қажеті бар?— деді қызыарып.

Жұрт үн демей қалды. «Алғырын алғырсың, тауып та айтасың. Бірақ мәселеге женіл қарайсың. Дмитриев сияқты түп-тамырымен қопара іс

істеуге шамаң келмейді-ау, жігітім... Көптің көзіне тез түсे қойғың келеді, сол мінезіңнен арылсаң ғой...» деп ойлады Әйтиев Яковлевке тағы да көзінің астымен қарап отырып.

— Сонымен, Петр Астафьевич, генералдарға кім барады?— деп сұрады Червяков Дмитриевтен.

— Мен барамын. Кім қорқақ, кім табанды екенін көрерміз,— деді Яковлев жұлып алғандай тез сөйлеп.— Войсконың бағынуын мен өзім талап етемін. Дмитриев үндемеді, «мейлің» деген адамша екі ұшты мағынада иғын көтере түсті де:

— Ал, жолдас Ипмагамбетов, жолдас Быков, осы мәслихаттың үйгаруы бойынша, сіздер, қазір жүріп кетіңіздер, бір минут кідіруге болмайды. Қалай, дайынсыздар ма?— деп сұрады, шинель киген шақпақ денелі Мендікерейге мойнын бұрып.

— Дайындалып ұзақ жиналатын ешнәрсе жоқ, Петр Астафьевич, бірінші керек ат еді, мына Быковтың атымен Требухаға дейін барып, сол жерден тың көлік алмақшы бол үйғардық. Осы мәжілістен кейін жүреміз,— деді де Мендікерей орнынан түрекелді.

— Олай болса мәслихат осымен бітсін, жолдастар,— деді Дмитриев.

Жұрт біртіндеп шыға бастады.

2

Бастық Михеев ойланып отыр..

Мың бір түннің ертегісіндей ғажайып қалалы, асыл қазыналы сарқылмас бұлағы, таулы, сахаралы, джунгли орманды, жолбарысты, жыланды, пілді қарт Азия. Қыбырлаған халық, тегін байлық, алты әлемге тегіс қол созарлық қос мұхит, сансыз дария, шексіз, шетсіз ен дала, байтақ дүние.

Екі жиһанның қос босағасы— Орынбор мен Орал: ана кең ойпат— Азияға асатын қасқа жол. Осы қасқа жолға алдымен аяқ басқан атаман Иван Кольцо ғой.

Еркін амал, ерікті өмір жойқын жорыққа жетектеген аңғал Ермактың нөкерінен бөлініп ну Жайықты сағалай жортқан Кольцо. Ноғай ордасы Сары Айшықтың³ күмбезінің үстінде Кольцоның жеңімпаз жалауы тұр. Жоғары өрлеп келіп тоқтаған оның анау Рубежнаясы!⁴ Үш жұз қырық бір жыл. Сонан бері балалап, молайып Жайықты жағалай қаулаған бекіністер Кольцодан өрбіген даңқты ұрпақтар — казактар! Империяның басына көтерген болат қалқаны айбынды атты казактар! Жау бетіндегі жалаң қылышы! Даңқты

Неплюевтің, Гурьевтің, Перовскийдің ыстық-сүйкә бірдей көнбісті жауынгерлері! Бірнеше жұз жыл тартыспен, абыройлы жеңіспен құрылған үлкен империяның көбесі сөгілумен сөгіле бере ме?! Оның үлкен қақпа аузындағы құзетшісі — батыр қазақ қылышын тастап, қолына таяқ ұстамақшы ма?! Топас мұжық пен май қолды жұмысшы әмір етпекші ме? Әлде, анау арда киргиздар өкімет тізгінін ұстамақшы ма?!.

— Жоқ!— деп орнынан тұрып кетті бастық Михеев өзінен-өзі.

«Ресейден келгендердің бәрі, әсіресе Петроград пен Москвадағы революция қымылын көріп келгендер шетінен герой бола қалғысы келеді. Бір уыс милиция және қолында балғасы мен балтасынан өзге түгі жоқ Украинаның саяси шала сауатты жұмысшылары кімді қиаратпақшы! Бұл ойланбай басқан адым. Құралы мол, атты казакті қорқытып көндіру, ақымақтың ісі. Дмитриевтен бастап мыналардың Әйтиевіне дейін ешнәрсе түсінбейтін шетінен баран» деп кіжінді Яковлев, Войско басшыларымен, тап сол Михеевтермен сөйлесуге бара жатып.

«Яковлев жолдас, қасынызға адам ертіңіз, жалғыз баруыңыз лайықсыз, елші есебінде айбарлы түрде барғаныңыз мақұл?»— деп ақыл берген Әйтиевке ол: «Ақылың өзіңе» дегендей жаратпай қарап, жалғыз кеткен-ді. Войско басшыларына, әсіресе әскери адам толған атаман резиденциясына жақындаған сайын ол жалғыз келуінің қате екенін, жеңілдік іс істегенін айқын сезіне бастады. Алдымен оны құзетші офицер қарапайым адам есебінде тәптештеп, не арызбен келгенін сұрай бастады. Ол Яковлевтің: «Мен облыстың Совдептен келдім» дегеніне шұблана қарады, «сен атаманмен сөйлесетін кім едің өзің» деп ойлады ішінен, документ көрсетуін талап етіп, бірнеше уақыт кідіртіп, амалсыздан дежурный капитанға алып келді. Капитан құзетші офицердің сөзін құлаққа да ілген жоқ: облсовет мүшесі деген сөзге ғана селт еткендей болды.

— А, анау большевиктер Совдепінен бе? Сіздердің мәселеңізді Михеев мырза қарайды, арызыңызды беріңіз, мен оған табыс етермін, — деді.

— Капитан мырза, мен арыз беру үшін келгенім жоқ. Келіссөз жүргізу үшін келдім. Генералдардың өркөкірек заманы қалды, оны біліп қойыңыз. Өкімет тізгіні халықта...— дей бергенде, капитан оның сөзін келтесінен бөліп жіберді:

— Яковлев мырза, ақылыңызды басқа жерде, басқа аудиторияда айтыңыз, бұл саяси сабақ емес,— деді дәкір түрде.— Алайда, сөйлесе көрерсіз, мен басшыға айтайын.— Оның қатаң үні сәл бәсенсі тұсті, өзі арғы кабинетке кіріп кетті. Аздан соң ол қайта шығып:

— Михеев мырза кіруінізді сұрайды,— деп баяндады. Тоқтасқан, шағын денелі, пысық қимылды, шашы бурыл тартқан, кішірек келген қара көздері жылтылдай қараған кісі таныс адамындај жайдары жүзбен қарсы алды. Яковлевке қол беріп амандастып, өзі жайлыш орналасып, стол басында түйткілсіз сөйлесті. Амандық сұрасқаннан кейін ауаның райын айтты, биыл қыстың ұзаңқырап кеткенін, товар аздығын, ішкі қыыншылықтар мен мемлекеттің сауда-саттық жұмыстарының өте шағындалып кеткенін әңгімеледі: бірақ қаланың жайына, болып жатқан оқигаларға соқпады, әңгімені жай нәрселерге, түрмистың құнделікті ұсақ-тілектеріне қарай бұра берді.

— Жақсы темекі табу қыын, қолға тускенін қанағат етеміз, тартыңыз,— деп Михеев жылды жүзбен иісі үүркыраған жұмсақ түрік темекісін ұсынды да, жымышып езу тартты.

«Қандай мәдениетті жан, үлкен тәрбиелі семьядан шыққаны, көпті көргендігі көрініп-ақ тұр»,— деп ойлады Яковлев жайбарақттанда түсіп.

— Faфу етіңіз, Михеев мырза. Мен темекі тартпайтын едім, құрметінізге көп рахмет,— деп ол ызбайлықпен басын иді.

Михеев күлімсіреген күйі оның жүзіне, бет әлпетінің өзгешелігіне, бүкіл дene құрылышына қамти көз жіберіп, сынай баға берді. «Томпақ бет, тар маңдай, таңқы танау, қайқы кеуде, менменсіген, өресі тапшы, шапшаң ойлап, таяз қамтитын адамға біtedі. Салбыраңқы семпек иықтар табансыз адамның белгісі» деп топшылады ол, дүшпанның әлсіз жағын іздеген адамдай.

— «Темекінің зияны» деген темаға неміс профессоры Вернердің оқыған лекциясында болғаным бар, олар лекцияны иллюстрировать етіп оқидығой, оның лекциясын тыңдаған адам енді қайтып темекіге жуымайды, маған да үлкен әсер етті, үш жылдай тартпай, тастап кеттім. Осы төрт жыл турасында бір болмашы себеппен байқаусызыда тағы тартып кеттім. Темекі аса зиянды нәрсе,— деді Михеев.

Ол сөйлесіп отырған адамынан көзін айырмады. Бастықтық жүзінде күлімсіреуден көрі тереңірек жатқан кекесін шырай бар еді, дөңгелек қойған шоқша сақал мен шалғысы онып кеткен мұрты сол кекесін шырайды Яковлевтің көзінен тасалап қалды.

Кіргенде күзетші офицер мен дежурный капитанның дөкір қылыштарына шағым айтқандай пікірде еді, ал мына басшының қарапайым кескінін, кішіпейіл қабылдауын көргеннен кейін әлгі райдан тез қайтты. Оның ойына «мыналар жуасып қалған екен ғой, ақылдастып, қорытынды пікірге келіп, бағынуға бел байлаған шығар» деп түйді Яковлев ішінен. Сөздің ретін аңдып отырған ол:

— Ұлы дәрежелі құрметті мырза, шамалауымша, сіз, Войско басшыларының бірісіз, айып етпеніз, сіздің лауазымыңызды анық білмегеніме. Сізге мәлім, съезд сайлаған облыстық Совдептің бір басшысы мына алдыңызда отырған менмін. Атқару комитетінің тапсыруы бойынша мен сіздерден Орынбор Совдепінің қойған шартты талабына қандай жауап дайындаңыңыз, соны біле келдім,— деді, аптығынқырап сөйлеп.

Михеев сөзін ұқпай қалған адамша Яковлевтің бетіне мағынасыздау қарап, сәл отырып қалды да, әңгіменің не жөнінде екенін жаңа ғана миына кірген кісідей:

— А-а,— деді созып.— Орынбор Совдепі дейсіз бе? Ия, ия, әңгіме... Шарт сияқты талап... Бізге шарт қоймаса да түсінеміз ғой: шарт деген түсінбейтін, қасарысқан адамдардың, жә келіспеген екі жақтың арасында болады. Бізді бірқатар оқыған азаматтар басқаша ұғынады. Генерал болды-ақ, реакцияшыл, керіартпа жандар деген пікірге бой ұрады. Бостандық, халық, социальның теңдік, прогресс, ұлт мереі үстем болу деген ғасырдың қойған тілектеріне қарсы болатын генерал ілуде біреу-ақ шығар, бәлки болмас та. Ресейдің мереі жоғары болуына, Ресей халықтарының ілгері дамуына қандай ақымақ көлденең тұрар, ойлаңызышы, Яковлев мырза! Ресейдің батыс уалаяттарындай ұлы, просвещенный халқы бар зор империя болуы кімге мақтаныш емес, а?

— Бұл сөздер менің сауалыма тура жауап емес, ұлы дәрежелі мырза. Мен сіздерге облыстық Совдепке қашаннан бастап бойұсынасыз, занды халық өкіметін өкімет деп танып, мына Войско үкіметі дегенді қашан таратасыз деп сұрап отырмын,— деді Яковлев.

Енді ол қыза сөйлей бастады.

— Хе-хе-хе,— деп күліп жіберді Михеев.

Бірақ оның күлкісі шын күлкі ме, әлде өтірік келеке ме, оны айыру Яковлевке өте қыын, өйткені бірінші көріп отырған, бұрын-соңды сырласпаған, сөйлеспеген адамның бір көргеннен мінез-құлқын айыру онай емес-ті. Ол қызара тұсті, қалайда сөзбен бастырмалатып ұлken әсер етіп тастау ниетіне көшті, күш көрсете сөйлеген де зиян болмас деген қорытындыға келді.

— Орынбор Совдепі сізге бір тәулік сроктің ішінде бағынасың деген шарт қойды. Бейбітшілік жолмен келіссөз жасау арқылы шаруа мен жұмысшы өкіметіне бойұсынасыз. Әйтпесе күнде ана Орынбордан шыққан әскердің күш жұмсауы ақиқат, онда істің ақыры насырға шабады, мұны мұқият ескеруініз керек.

Михеев селт ете тұсті, бірақ бұл еріктен тыс қимылдан

қарсысындағы Яковлевтен жасыру ниетімен тамағын кенеп креслоға шалқайған болды.

— Әскер... Әрине, әскер деген біздің заманымызда иек астынан шығатын үйреншікті нәрсе болып кетті ғой. Әскер жібергендей біз бір соғыс ашып жатқан қарсы тарап болыппыз ба? Қызық нәрсе! Ойбай-ау, атам заманынан бері қару-жарақ ұстауға үйреніп қалған казактар құралдарын тапсырмай жатыр, хикматтың бәрі осында емес пе, Яковлев мырза? Исті уақыт шешеді. Халық өкіметіне бойұсынбайтын кім бар? Мына казактарды бірте-бірте қоңдіріп, қаруын тастатып, бейбітшілік өмірге үйрете беру жөн. Осы айтқандай, Яковлев мырза, сіз мынандай сауалға жауап беріңізші: әлгі Орынбордан сөйлескен комиссардың фамилиясы да орыс фамилиясы емес. Кім еді әлгі...

— Цвилинг.

— Ия, ия, солай. Сұрайын дегенім: әлгі Совдеп дегендерініз де толып жатқан Бронштейн, Цвилинг, Фрунзе, Каменскийлер. Жөйттер мен немістер неге көп сіздерде? Сіздің өзіңіз де мордвінсіз ғой?

— Сіз шовиниссіз, ұлы дәрежелі мырза, біз ұлтқа бөлмейміз. Әңгімені басқа жаққа бұрманыз. Маған сіздің турға жауабыныз керек.

— Хе-хе-хе. Айып етпеніз, егерде бұл сөзім сізге ұнамай қалса. Шовинизм деген айып термин емес қой. Байқауымша сізді менің айтқан сөзім қанағаттандырмаған тәрізді ғой, Яковлев мырза.

— Сіз қанағаттанатын жауап берген жоқсыз. Казактар қаруын тастамайды деген ертегіні жас балаларға айтсаңыз, бәлкім сенер де. Ал, Войско басшылары қолдағы қаруды жинап алу былай тұрсын, тіпті қарулы құштерді көбейтуге кірісіп жатыр ғой Михеев мырза. Бұл жайды бұгу — арғы жағында жасырын ниет бар деген болжалдың шындығын дәлелдейді. Үйіне қайтудан бас тартқан солдатты естіген емен.

— Хе-хе-хе, сіз Яковлев мырза, шын орыс емес екенсіз, казактың психологиясын жақсы білмейді екенсіз. Казак негізінде шаруа, бірақ оның плугының қасында сүйеулі қылышы мен мылтығы тұрмаса көңілі қөншімейді. Бұл дәстүр Иван Грозный патшадан да бұрын басталған, тарихи өмір сүруіне байланысты жауынгершілік заман туғызған, казак казак болғалы келе жатқан дәстүр. Мұны бір күнде, жә бір жетінің ішінде өзгертуге болмас. Міне, сол ескі қағида бойынша казактар Үлкен Круг жинап өзінің басшыларын сайлады, басшыны белгілеу де, Кругті де жинау сол станица казактарының еркінде. Мұны түсінбеуіңіз ғажап! Ана Цвилингтер орыстың, оның ішіндегі казак деп аталатын орыстың салтын, тұрмысын, бүкіл рухын қайдан түсінсін! Айтқандай, Яковлев мырза, сіз меньшевик шығарсыз? — деп сұрады да, Михеев Яковлевтің бетіне үңіле қарады.

— Менің саяси көзқарасымды талдап білудің сізге қажеті болмаса керек, Михеев мырза! Кешіріңіз, ұлы дәрежелі Михеев мырза,— деп салды Яковлев ашу қысып.

Қандай саяси бағыттағы адам екеніңді айту-айтпау, әрине, өз еркінізде, Яковлев мырза. Әлгі саяси көсемдер Керенский де, Мартов та социалистер, бірақ олармен сөйлесіп, келісіп іс істеуге болады, ал большевиктермен мен, әрине өзіне сенген большевиктерді айтамын, олармен келісуге болмайды. Сол үшін ұрап едім сіздің қай топта екендігіңізді.

«Сыр тартпақшы ма, әлде тәлкек ете ме? Сарыны белгілі. Сол өз пікірім бірде-бір дұрыс пікір. Бұлармен күш теңелген кезде ғана сөйлесу керек, оның бергі жағында керегі: «сіз де жақсы, біз де жақсы» деген саясат» деп түйді де, Яковлев ішінен Дмитриевті айыптай бастады. «Көрермін мен сениң геройлығынды мыналармен шайқасатын...»

— Сонымен, ұлы дәрежелі мырза, сіз облыстық Совдепке өз еркінізben бағынбайтын пікірдесіз ғой?! Жақсы. Менің басқа қоятын сауалым жоқ,— деді Яковлев орнынан түрегеліп.

Михеев оның бұл сөзін естімеген адамдай:

— Сіз қайтасыз ба? Сізді ат-шанамен апарып салсын. Бейбітшілік жағдайымен келген мырзаларға құрметті бейіл көрсетеміз. Сізben әңгімелесу маған үлкен ләззат берді, Яковлев мырза. Айтпақшы, Орынбордан шыққан әскерді біз сіздің өзіңізben бірге тұз-нан алып шығып қарсы алар едік, оның қандай роталар екенін де, болмаса полк па, хабардар емеспіз, қашан келетінін сіз айта алмайсыз ба?

Генералдың көзі Яковлевтің аузынан лебіз күткендей кірпік қақпай қадалып қалды да, бүкіл назарын тыңдауға аударған жанша тына қойды.

— Үш жұз шақырым жерге әскердің неше күнде жететінін Михеев мырза, сіз меннен көрі жақсы билетін шығарсыз. Бірақ сөзіңізге қарағанда, Орынбор отрядын тұз-нан алып шығып қарсылалауыңыз екіталай... Дегенмен игілікті ниет. Сау болыңыз.

— Хош тұрыңыз, Яковлев мырза.

Яковлев сәл басын иді де шығып кетті.

3

— Пайдалы мылжың. Өзінше күш көрсетпекші. Әңгіме ендігі жерде әбден ашық: өзіміз ойлағандай, Орынбордан әскер шыққан көрінеді.

Әңгіме арасында «рота ма, полк па?» деген сөздерді қыстырып едім, ол: «отряд» деп салды. Қалай болғанда да бір батальон шамалы қарулы күш қозғалуы. айқын. Мен төтелей отказ жасаудан көрі, жараны ушықтырмайын деп, ұзын арқан, кең тұсауға салып: «казактардың қаруын бермейтін әдеті бойға сіңген нәрсе, оны жайлап-жастана көндірмесе болмайды» деген пікірді құлағына құя бердім,— деді Михеев екінші кабинеттегі штаб генералы Акутине.

— Бастығы ма екен келген?— деп сұрады Акутин сазарған пішінмен.

— Бұлар шетінен бастық емес пе, генерал мырза, көп председательдерінің бірі болса керек. Маған «шовиниссін» деп бәле жапты. Хе-хе-хе. Ендігі көргенде «неге большевик болмайсың?» деп ілік таға ма деймін деп кекетті ол келіссөзге келген Яковлевті.

— Арнаулы орнына аттандырған шығарсыз деп сеземін оны, Михеев мырза.

Михеев көздерін сәл қыса тұскендей болды да:

— Қайда кетер дейсіз, генерал мырза, біріндемей-ақ бұл бірнеше сағаттың ішінде біржола бітетін іс қой,— деді.

Әңгіме Яковлевті тұтқынға алу жөнінде еді. Акутин үн демей қалды.

«Айлакер адам. Қақпанға аяғын жазым баспайтын, ізін де кестірмейтін нағыз кәрі түлкі. Осының қулығы мен тапқырлығы менде болсайшы» деді ол ішінен, өзіне-өзі риза болмай қолын сілкіп қалды. «Тоқтай тұр, сұр шинель киген жалаң аяқ мұжықтар, бүкіл казак ұрпағын қарсы көтеріп табаныңды кірпінің тікеніне басқандай етермін, әлі!»

— Поселкелердегі совдепшілерді алдымен қолға аламыз ғой?— деп сұрады ол Михеевтен, келбетті жүзі сұрлана тұсіп.

— Իм. Իմ. Әлбетте.

Қара жусанның түбіріне құйрығын шырмай орап алып әбжылан қыбырлаған жанды шағуға әзірленеді, басын жоғары көтеріп, айыр тілін сумандата тұседі. Ақ генералдар да жыландақ жиырылып, андаусызыда бас салуға кірісті. Олар бір сағаттан кейін штаб мәжілісін өткізді, күншығыс беттегі казак станицаларының атамандарына құпия бүйрекпен шапқыншылар жөнелтті, полковник Бородинге 6-казактар полкына Дағынскідегі жүздіктерді қосып, Орынбордан шыққан отрядтың жолын тосып, қалаға жеткізбей талқандауды тапсырды: төменгі Барбастау, Бударин, Тасқала жақтан жылжыған және қала төңірегіндегі дайын жүздіктер мен 7-полкты контреволюциялық

бұлікке арнады. Бұл операцияны генерал Акутин өзі басқармақ болды.

ҮШІНШІ ТАРАУ

1

Әмір әкесінің пәтеріне келгенде Быков та жирен атын жегіп, атшанасына қарайып кеткен қоғажай шөпті толтыра салып, сол жерге келіп тұр еді. Әмір бұл бейтаныс кісіге сәлем беріп, басын иді де, ішке кіріп кетті.

— Папа, ертелетіп елге шығайын деп жатырсындар ма?— деп сұрады ол терезе алдында шылым тартып отырған әкесінен. Мендікереj үндемей Әмірдің бетіне қарап, бірнеше секунд отырып қалды. Оның түннен бері қарай бойы дел-сал тартып, қабағы біr түрлі тырысқан сияқты бола берді. Жаңа исполком мәжілісінде де ол бұрынғы қызу қалпы жоқ — салақтау сөйлеп, басқаларды қостаумен ғана отырды. Қазір басы зілдей болып, бойын жаза алмай отыр.

— Сенде біr порошоктар болатын еді басты жазатын...— деді ол Әмірге, оның сұрағына жауап берудің орнына.

Әмір әкесінің өні бүгін қүрең тартып, көздерінің жанары жасаурап тұрғанын жаңа байқады.

— Папа, сен науқастанып отырған жоқсың ба? Өнің өзгеріп кетіпті. Порошок бар еді, бірақ ескі костюмнің қалтасында қалыпты. Мен қазір барып алып келейін,— деді.

— Жоқ, жоқ. Қалтаңда болмаса керегі жоқ. Мен қазір жүргелі отырмын. Іс тығыз. Біr минут күтуге де уақыт жоқ. Тек сен келсін деп отырғаным.

— Папа, түсің алқүрең тартып тұr. Сенің қызының болу керек. Ауру күйі... қалай ол... Жолға шығуың. Қай жаққа баратын едіңіздер?

Әміr аздап үрейлене бастады.

Мендікереj ойланып қалды да:

— Жоқ қызыум болмауы керек. Бастың ауруы, мүмкін, шайдікі шығар. Үйдің шайын сағынып мең-зең боп кейде осындаған біr басымның зілдей болатыны бар. Қай жаққа баратыңың адам мына сияқты тар кезенде айтпас болар, балам. «Баланың қадірін балалы болмай білмессің» дейді екен біздің біr аталарымыз. Сол сияқты мұндай суыт жүріс ертең сенің басыңа да келер біlіp қой: біr ақылдан екі ақыл жақсы, бірақ тіл тиексіз, естігенді ол сақтай бермейді... Айтқандай, Әміr, сендердің студенттерің арасында қызу әңгімелер көп болады, байқаңдар,

жастықпен аңғырт іске ұрынып қалып жүрмендер. Мына Войско үкіметі қарап жатқан жоқ, басқан ізді аңдып отыр. Шын жолдас болмаса, сырларыңды шашпа. Әбдірахман әзірге қалады, соның айтқанын тыңдағайсың...

Әмір әкесінің сөзін бөлмеді, бірақ ішінен оның өсiet етіп тұйық-тұйық сөздерді қадап айтқанын және белгісіз сапарға аттанып бара жатып, баласына өзінің сырын бүккенін жаратпады. Мендікерейдің жабыңқы түрі мен өзгеріп кеткен дауысының күңгірт үні жүрегін жүйткіткендей әсер етті. Сөзге ұтымды, сырт көрінісі салмақты болғанымен әкесінің міnezі күйгелектеу, амалы ұшқыр жан-ды, айтарын айтып тастайтын, ойлағанын тез істеп жіберетін адам еді. Ал, қазір мұлде өзгеріп кеткен. Әмірге ол өте тұйық, тым сабырлы көрінді...

Баласының таңырқағандай қарап, тосырқап қалғанын көріп және қайда бара жатқанын айтпағанына өзі де шыдай алмай, Мендікерей:

— Исполкомның жасырын тапсырмасымен Орынборға кетіп бара жатырмын,— деді.

Әкелік сезім билеп, Мендікерейдің салқын лебізден сенімді жұмсақ жауапқа морт көшкенін байқап, Әмір іштей елжіреп кетті, ол көнілде түйткіл қалдырмайтын жадыраңқы пішінмен қуақы әңгімеге көшті.

—

Папа-ау, сен өзің қызықсың, осы біз үшін қайғырып күні бұрын сары уайымға түсетінің не? Біз деген тұтатын тұлдыры жоқ кәдімгі көсенің иегіндей емеспіз бе?! Отқа салса қылышығы шытырламайтын нағыз үйтілген қара сирақ жандармыз! Ақсүйектер ұстай алса, көмейіне кесе тұратын кеселді қылтанақ тағы біз. Бізде алар алтын, берер күміс жоқ; таздың тақыр басындаі бізді қайтеді?..

Мендікерей мырс етіп күліп жіберді. Тіліне іштей риза болса да, ол басын шайқап:

— Сенің осы тілің удаі. Қорқамын, керексіз жерге жұмсал, біз жоқта тіліңнен жазып журмесең не етсін,— деді.

— Баяғы Бұқарбай бақсының сарыны. Папа, тоныңды өзгертуші, немене, жылдық сапарға кетіп бара жатқан адамша қайта-қайта «қорқамын», «қорқамын!» дейсің. Әмір Мендікеревичтің гимназияны қалтаға салып алғып, университетке аяғын алшаңдай басып кіруге тұрғанын білесің бе өзің? Әлі бала санайсың!

— Біздің тілегіміз де Сендердің адам болғандарың, шырағым. Қанаты қатқанша торғай да балапаның қориды ғой... ал жарайды.

Әзірge мұқтажданып қалмассын, ә? Әлде ақша тастап кетейін бе?

Мендікереj жалма-жан қалтасына қолын салып, ақша шығара бастады.

— Артық болмас,— деді Әміr, қобыраған қағаз ақшага көздерін тіге түсіп,— ақшаның анда-санда керек болатынын түсіндіріп, егер көбейіп кетсе оны далаға тастамай банкеге салып қою керек екендігін айтЫп, анау құnі Альфред Иванович лекция оқыған. Сонан бері ақша көп болса зиян болмайтынын ұғып қалдық.

Мендікереj қалтасынан шығарған ақшаны санамастан Әміrge ұсынды. Екеуі біr минуттай тағы үнсіz отырысты. Ақшаны ішкі қалтасына мұқияттап тығып жатқан Әміrge қарап, оның ойына кенет жастық шақ түсті... Албырт жігіt кезі. Оқу жолындағы әрі бейнетті, әрі шатты жылдар... Алыстағы ауыл... ынтық жүрек... үйленген бақытты айлар... Әміr... кішкене Әміr... Жұдырықтай қара бала... Пысық бала... Өте пысық...

— Нагашыңа тартқансың,— деді ол Әміrge, ойын шүғыл үзіp жіберіп.— Ал мен жүремін.

Орнынан түрегеліп Мендікереj шинелін жылдам киді де, сыртқа шықты. Қақпа алдында күтіп тұрған Быковты көріп ол адымын тездете түсті де қайырылып, соңында келе жатқан Әміrdің маңдайынан сүйіп алды.

— Папа, үйге соқсаң мамама сәлем айт, кешікпей келеді дерсің.

Мендікереj күбірлеп:

— Менен, мүмкін, сен бұрын көрерсің. Бұрын көргеніміз айтармыз, — деді.

Шана сырғып жүре берді. Әкесінің осы сөздері кейін Әміrdің құлағынан кетпеді, сол үйдегі екеуінің терезе алдында отырып сөйлескені үлкен жазулармен баттитып жазып, іліp қойғандай көз алдында тұрып қала беретін болды. Бірақ қазіr күнделікті сапар жүру, қоштасу, үй іші әңгімесі сияқты сөздерге ол мағына беріп ойланған жоқ. Ол жолдасы Хакім Жұнісовтың пәтеріне жетуге асыққан еді.

Ертеңгі қатқақ кезде жирен ат сар желіспен жолдың біраз жерін ұтып тастады да, түске таман салыға бастады. Қара тер атты бақайына дейін малмандай етті: бүйірін қатты-қатты соғып, енді бұлкілден де аяңға көше берді.

— Біз, сірә, атты мықтап салықтырып алатын шығармыз: жол ауыр

және оның үстіне жукке бейімдеген мына шананың құр өзі де бір атқа жүк болғандай адымын кере аяңдап келе жатып.

— Мына хуторға аялдап, шөп жегізіп, тынықтырып алайық, сар жілік ат қонаға жеткізеді қалайда болса,— деп сенімді түрде жауап қатты иесі, қардың мұздақтаған қатты қабыршағы қия бастаған атының артқы шашасына қадала қаралап,— жылда осы кезде сай-сала болмаса, қырғы жазықта бір уыс та қар қалмайтын, биыл көктем кешікті. Сіздің жерде қалай қазір жаз шықты ма?

— Бізде де осындай. Біздің ауыл мына тұста ғой,— деп Мендікерей Жайықтың арғы бетін көрсетті.

— Эйел, бала-шағаңыз бар шығар?

— Бар, бірақ мал малданып, жан жанданып үйде отыруға қол тимей келеді, Игнатий Иванович. Мына буржуйларды бір жайлы етіп, елдің қолына теңдік әперейікші, соナン кейін, үй шаруасын қолға алармыз,— деді ол шаруа жолдасының ыңғайына көшіп.

— Бір жағынан бойдақ, салт басты жүргеннің өзі де дұрыс па деп қаласың. Кәрі шеше мен емшекте баласы бар жалғызілікті әйел өз алдына бір қам. Әсіресе, мына сияқты қоғам жұмысы бір қалыпқа орайласпай тұрғанда қыын. Үйге көз салмасаң азып жүре береді, ал шаруамен болуға азаматтық борышың жібермейді. Оның үстіне мына кулактар мен бай казактардың тұксигені әбден бәле болды, өзің жоқ жерде үйінді бар жанымен өртеп жіберуге бұлардың дүзі жанбайды. Мына келе жатқан біздің селомыз өте жаман, бас кесуге дайын. Атамандардың үгітіне еріп құтыра бастаған көрінеді,— деді Игнат, құдікті жайларды сыр ете сөйлеп.

Мендікерей үндемеді. Жолдың тапталған қарына, кірт-кірт басқан аттың аяғына қадала қарал, тұнжырап отыра берді. Игнат оның ілгері шығыңқы ірі иегіне, қоңырқай күреңіткен ат жақты бетіне, дөңестеу келген ұзын мұрнына, шүйделі желке, жұмыр мойнына және қақпақтай жауырынына қарап: «Қандай күшті екен! Қазақтар қамшыға мықты келеді, мына Мендікерей бір ұрғанын қалпақтай-ақ тұсірер... Мінезі қызық шығар өзінің, мұндай күшті кісі бала сияқты болады.

Біздің Василий де осындай. Кейде күні бойы тұнжырап жүреді...» деп ойлады.

— Тоңған жоқсыз ба, Ипмагамбетович? Күннің көзі шыққанмен жылуы аз, әлі жел ызғарлы; ақурат, мына шинельмен мұздал қалуыңыз мүмкін,— деді Игнат, сөзге сараң жолдасын әңгімеге шақыра сөйлеп.

— Жоқ, шинель ескі болғанмен жылы. Ішінде тағы былғары

тужуркам бар,— деп Мендікерей етегін қымтай тұсті.

Мендікерей шинелінің қалтасынан кисетін алды, шылым орады, мойнын ішіне тыға шинелінің сол жақ омырауымен қалқалап сіріңке шақты. Ол ішіне үзбей үш-төрт рет мықтап тұтін жұтты да, шалқая түсіп кеудесін жазды; сөйтіп шананың қалқанына қисая түсіп, шылымның жанып бірте-бірте қысқарғанына қарай отырып, темекісін тартып бітірді.

Түсіп ат шалдырған жерде ол пештің алдында отырып ұзақ уақыт үндемей қайта-қайта шылым тартты. Бір стакан сүт пен бір тілім нан жеді де, Игнатты асықтырып тез аттанып кетті. Бұрын сырласпаған, сапарлас болып көрмеген адамның мінез-құлқын Игнат жете біле алмады. Оның өмірімен де аса жақсы таныса алмады.

Селоға жеті шақырымдай жер қалғанда жирен ат босаңсыды.

— Қамшы салдырмайтын жануар еді, қалада күйі болмай азып қалды, акурат, салыққан. Дегенмен жеттік. Ипмағамбетович, кәне бір шылым тартып жіберейік,— деп Игнат шанадан тағы да түсіп қалтасынан кисетін алып шылым орай бастады.

Сояудай ірі екпе темекіні сары қағазға жіптіктей етіп шиыршықтап, ол сіріңке тартты да, темекісін орап үлгірген жолдасына уысына көлкештеген отты алдымен ұсынды.

Күн ашыққа батып бара жатты. Аспанның батыс жақ жартысын тұтасымен қүрең шабдар сәулеге малып алғандай. Қекжиектен арқан бойы жоғары тұрған бірсыдырым көгілдір бұлтқа соғылып сонау қызыл сәуле биікке шашырап кетіп жатыр. Шығысқа қарай ұшып өзен бойындағы орманға бет алған қара қаргалардың көктегі ноқаттары да қызығылт көрінеді.

Игнат шылымын тартып тұрып батыс жаққа көз жіберді де, басын шайқап:

— Тура қан сияқты. Күн сұytады,— деді.

— Жердің қатқағы ғой бізге ең керегі; бәлкім тұнделетіп жүріп кетерміз сіздің селода тамақтанып алып, істің бәрі уақыт пен жолға тіреліп тұр, уақытты ұтсақ, бәрін де ұттың. Ат табылады ғой, Игнатий Иванович, ә?— деді Мендікерей есі-дерті ілгері аса беруде болып.

— Интересно, бұл кім екен сонша сұыт жүрісті? Бағанадан алыстан көрінгеннен-ақ қатты сыдыртып келеді,— деді Игнат сол жақтан көрінген салт аттыға көзін тіге қарап.— Ат табыла ма дейсіз бе? Ат табамыз ғой, бірақ жылы жерде үйқы басып жүрмесе.

— Жоқ, үйқыны қоя тұр. Үйықтайдын уақыт соңынан да табылар. Ат табылса болды. Жүріп кетеміз. Анау атты кісі де селога жетуге асыққан біреу шығар. Бұл жол қайда баратын жол, Игнатий Иванович?

— Даринькаға.

— Кәне, Игнатий Иванович, қозғалайық, ат аздап буынын бекітіп алды, көрдің бе, бүйірінің соққаны да сирейін деді. Шана ауыр, әйтпесе екі кісіге сыр беретін жануар емес.

— Жүрейік... жүрейік...

Иесінің ыңғайына қарай дағды алып үйренген ат жиегінде тұрған Игнатпен қосыла қозғалды да, үйге жақындаған сайын жеделдете аяңдады. Шананың артынан екеуі аяқтарын адымдай басып зорға ілесе бастады. Салт атты кешікпей сар желіспен ойысып келіп нысана атым жерден бұлардың жолын кесіп алдына тұсті де артына шұқшия бір қарап алып ілгері асып кетті.

— Мынау Калашников деген бір әлді казактың кенже баласы, әкесінің екі дүйрмені, қырық-елу десе жері бар, малы да көп, мекенжайы да ұлken, селодағы азулылардың бірі. Биыл Песков дейтіндермен екеуіне салғыртты баса салып, біраз астықтарын алғанбыз. Жақында осылар поселкелік Совдепті өртеп жіберуге әрекет етіпті, анау күні съезд кезінде біздің жігіттер тағы да біраз ауыздықтаап алса керек. Мына баласы үш айдан бері Даринькадағы Войсконың офицерлер дайындастын школында еді, көрдіңіз бе, хорунжий шенін тағып алғанын. Бұлік шығарушылар — тұбі осылар болады,— деді Игнат сыйыртып өткен салт аттының қоқақтаған пішініне қуа қарап.

— Қолынан келсе бұлардың қайсысы қылыш көтермес дейсің...— деді Мендікерей, ойы басқа жаққа бөлініп.— Калашниковтың аты кім?

— Захар. Немене, танитың ба едіңіз?

— Жоқ. Қайдан таниын... Жай, ойыма біздің Калашников тұсіп кетті. Бізде де осындай бір әлді Калашников бар, әлділігінен де жауыздығы күшті... Фамилиялары ұқсас болған соң аттары да ұқсас болатын шығар дегенім... Эрине олай емес. Біздің Калашниковтың аты Иннокентий.

— Ім,— дей салды Игнат үй іші ойына тұсіп.

«Марфуша монша жағып қойса игі еді. Қызым еңбектеп етегіне жармасып жүр ме екен ?!» «Жамансыңдар сендер, біздер жас күнімізде таңның атуынан, күннің батуына дейін пішен шапқанда да «үх» демейтінбіз»... Кемпірдің аузынан түспейтін мәтел болып кеткен, құлаққа үйір зілсіз сөздеріне ол жымия құліп қойды.

Екеуі де үндеңестен аяңдап жүріп келеді. Құндіз кей жері сынар аяқтап ойылған жол қазір қатаңсып қалған да, жүксіз ат аяғы ілікпестен ширақ басады. Алысырақтағы қарасындар көзден тасалана бастаған іңір алдында беті іріген жентек қар көгілдір түске айналған; қыстайғы үздіксіз жүрген көліктің көні мен шанадан төгілген шөпшөлеңнің беті ашылып жол аңғары үздік-создық қарауытып жатыр.

Ұмырт жабыла берді. Жолаушылар поселкенің шетіне де төнді, селоның нақ іргесіндегі терең сайға бір шақырымдай қалғанда олар шанаға отырып алды; тыныс алып қалған жирен өнімді бүлкілге салып, шананы жеңіл сүйреп сырғыта жөнелді.

Қаланың ішіндегі неше күн бойына созылған жиналыс, жүріс, толып жатқан жұмыс, оның үстіне күн ұзын тынымсыз жорытқан жол, қажыған дене, кештің бой шіміркендіретін салқынымен серги түсті де, бір жұма көрмеген үй ішімен жайланағып отырып демалатын минуттың жақындағанына көніл еріксіз көтеріле берді. Быков ыңырсып «Рябинушка» әнін сала бастады. Оған тұнжыранқырап отырған қасындағы Мендікерей де қосылыш кетті. Кешкі қоңырқай мезетте жүрекке жылы, мұнды, шаттық құятын халық әнінің жайма қоңыр үні ақырын жылжып, ілгері өрлеп белгісіз бір қиялға жетектегендей, ақырын шайқап, ептеп тербетіп, жанға бір жайлы берік сая іздеткендей:

Неге тұрсың сен теңселіп,
Нәзік бойлы рябина,
Тағзым қып жерге басыңды иіп...

Аттың күрт-күрт, дік-дік аяң басқаны, шана табанының баяу сырғып қатқыл қарды ысқылаған дыбысы, жер бауырлап жылжыған ұзын ырғақты нәзік қоңыр үн — өмірдің әрі құштар, әрі бейғам, әрі жұмбақ күйінің тоқтаусыз шерткен пернесіндей көрінеді...

Ат жардың қабағына келді де құлақтарын баяу қайшылап аяңға көшті. Әлсіздеу осқырып, алдында сай ішінде шоғырланып тұрған атты адамдарға қарады. Шанадағылардың баяулата салған қоңыр әні үзіліп кетті, бұлар да шоғырға қарады.

Бейуақытта не үшін шоғырланып тұрғанын көзі жете ұғынбаса да Игнаттың көнілі қарадай қашты,. «арам ниетті жандар?» деген ой сап ете түсті, бірақ аттың божысын тежемеді, тежеуге, ойлануға уақыт жетпеді. Ат жылжып сайдан төмен түсті де екпінмен желіп, шоғырланған адамдарға бетпе-бет төніп қалды.

— Тоқта!

— Кім бұл?

— Быковпышың?

Песков Астахтың даусын Быков тани кетті, шанаға төніп еңкейе қараған белгілі бұзық, сотқар Архипты керді.

— Быков, сен атаманға жүресің, бұр аттың басын!— деді ол, зеки сөйлеп.— Қасындағы қай комиссар?

Шананың екінші жағынан атпен омыраулатып бағанағы бұдан бір сағаттай уақыт бұрын жолды кесіп өтіп, озып кеткен хорунжий Захар:

— Архип, сен ұста атты! Басқаларың суыр қылышты! Қызылдың екі комиссары тұтқынға алынды деп жариялаймын! Семен, Николай! Түсіп бойындағы қаруын ал!— деп команда берді.

Жас хорунжийдің дауысы қылғынған адамдай шырылдан шықты.

Быков не істерін білмей сасып қалды да, Мендікерей орнынан көтеріле беріп:

— Сен өзің жөн сұрасуға келетін адамбысың, болмаса сай ішінде бұғып отырып, жол тонайтын қарақшымысың? Бұл не деген заңсыздық?!— деді жуан дауыспен.

Сөйтті де шинелінің ішіне қолын сұғып, іштен асынған наганын суырып алды, шананың ішіндегі шөптің астына салған винтовканы алуға үлгірмеді.

— Жөнді атаман конторында сұрасармыз.

Атаман конторында менің шаруам жоқ, бекзат.

— Сенің шаруаң болмаса, біздің шаруамыз бар қызыл комиссарларда. Ал, Семен, Николай, тінт мынаны.

Мендікерей істің қыынға шапқанын сезе қалды да, аттан түсіп жақындаپ келген кішірек бір казакты сол қолымен сермеп жіберді, өзі ырғып шанадан тұсті. Осы кезде шананың арт жағынан қылыштарын көтеріп жаудың үш-төртеуі аттарын кидірмелете төніп қалған еді. Мендікерей жүгіре ұмтылып аттың алдына қарай барды да, сайдың қарсы қабағына ұмтылды.

— Күндер, шауып тастаңдар! Ұмтыл!— деп айқайлады шырылдаған дауыс.

Артынан ұмтылған төрт аттыға меңзеп наганмен екі рет атып жіберіп Мендікерей қыр басына шықты. Төмендегі үйме-жүйме болған

аттылар сәл тоқтап у-шу болды, балағаттай боқтап қайта қуды. Қайта қашуды әбден шешпеген Мендікерей қыраттың ұстімен қарауытып көрінген шеткі үйге қарай ойысты. Осы кезде алдынан шауып, жолын кескен аттыны қөзге ала беріп наганмен тартып үлгірді де, арттан келіп соққан қылыштың екпінімен ілгері ауытқып барып, жер сүзіп қалғандай болды. Екінші тиген қылышты сезген жоқ...

Ілгері жар қабаққа қарай ұмтылған Мендікерейдің наганының дауысы шыққан кезде жаудың ниетін жаңа ғана айқын сезіп Игнат та шанадан ырғып түспекші болды, бірақ сол сәтте оң жаңа иығына сарт еткен соққыдан шананың ішіне қайтадан құлап түсті. Қолы үйип қалды, тұла бойы жып-жылы болып кетті. Кеудесін жаныша басып, аяқтарын созып жіберіп екі адам үстіне мінді де:

— Тартындар!— деді.

Шананың қимылын, аттың жүрісін сезген жоқ, тек балағаттап боқтаған сөздер ғана оның құлағына алыстан ұзіліп келіп жатты...

3

Ерін күткен Марфа Быкова қызыны емізді де:

— Шеше, немеренізді ала тұрыңызшы, мен Машканы қорасына қамап келейін, қайта-қайта қақпаның алдына барып мөнірей береді, шығып кетіп далада туып қалар,— деді.

Сәби қарысып айрылмайды, бүртиген титтей саусақтарымен қарманып, анасының омырауына жармасып, көйлектің қақпағын бүріп алады; кемпірдің қалтылдаған әлсіз қолына мүлдем бой берерлік емес, құшырлана ұмтылып, мұрны пышылдал, анасының кеудесіне тұмсығын тыға береді де, екі аяғымен суға жүзген адамша сермеп әжесінің уысынан шығуға жанталасады.

— Мына тажал, қайтеді? Тірі болсаң әжең сияқты бір тентек боларсың сен де,— дейді кемпір, немересінің пысық қимылына риза болып,— келе ғой әжеңе, келе ғой, күйкентайым, тентек болма,— бәрібір өз алдымға келесің.

— Әжесі, сіз тентек болып өсіп пе едіңіз?— дейді келіні құлімсіреп.

— Біздің тұқымның тентек емесі бар ма, ақылсыз келінім-ау?..

— Игнат та тентек пе, қой аузынан шөп алмайтын момын?— деп мырс етті әйел.

— Адыра қал-ау сол, ер сынайтын сен қайдан шықтың, балаңның жаялығын дұрыс жуа алмайтын маңқа.— Кемпір жұлқи түсіп баланы кеудесіне қыса, сәкіге қарай кері шегінді. Бала аздал тағы қарсылық

қымыл көрсетті де, кәрі әжесінің шимайлаған көгілдір бетінен ең керегін жаңа тапқандай қадала қарап, опырыла бастаған тіссіз аузына қолын созды. — Әлди, күйкентайым, әлди...

Үй іші қоңыр көлеңке, жұрт орынға отыра бастаған шақ. Келінінің езу тартқанын кемпір анықтап көрмесе де шамамен сезді.

— Сен неге жымиясың күйеуі келген қалыңдықша?

— Игнатты пысық дегенге, әшейін, әже, ойыма бір нәрсе түсіп кетіп, соған құлқім келгені.

— Пысық болмаса, басқалардан артық болмаса сенің әкең менің балама қыз бермеген болар еді. Тіл аузыым тасқа (кемпір сол иығына түпу-түпулеп қойды) Василийім учитель, Игнатым селен бастығы, ел ағасы, кемпір жаман болса ондай бала туда ма?— деп кемпір әдетінше өрлей сөйлеп, мақтана түсті де, кенет даусын өзгертіп жіберді: — Айналайын Игнатенъкам қайда жүр екен, үйден кеткеніне бір жұма уақыт өтті, аман болса жарап еді?! Үсті-басы кірлеп, азып-тозып кеткен шығар. Марфуша, сен монша жағып қойсаң нетер? Бұгін қалай келмес екен?!

Игнат пен келінінің тілін ширата кемпір шешенің: «Сендер жамансыңдар: жас күнімізде біздер қандай едік. Баламызды құндақтап жанымызға қойып, ертеден кешке дейін пішен шапқанда бір «үй» деп көрген емеспіз»,— дейтіні зілсіз, мұны ол екі сөзінің бірінде айтады, мәтелдей болып кеткен сөздер, мақтана сөйлейтін бұл мінезі келініне бой тұмардай жуық, белгілі мінез. Кемпір сөйлегенде өткендегі өз қайратын, алғырлығын салыстыра айтпаса сөздері жасық сияқты көрініп тұрады, ал бұл балаларына сүйкімді лебіз есебінде.

— Әжесі-ау, сіздердегі біз қайдан болайық, атадан бала ширек кем туады ғой, мұны менің кәрі әжем де ылғи айтатын,— деп мырс ете түседі келіні.— Моншаның отыны, суы бәрі даяр, ішін алдыңғы күні жуып қойғанмын, бұгін әлде сіз кіріп шығасыз ба? Кірсөніз жағайын.

— Жоқ, жоқ, Игнат келсін, соған әзірле. Әлди, әлди аппағым, әлди, қарғам, ұйықтай ғой.

Ал, сәбидің ұйықтау ойында да жоқ еді, ол аяғымен серпіп жіберіп, кемпірдің қолынан сыйылыш шығып кетті де, еден үстінде жоргалай, екілене еңбектеп шешесінен ұмтылды.

— Бар, жаман неме, шешене! Қарай ғөр, мұның қаршадай басынан шешесінен ұмтылуын. Әже саған жат адам ғой шамасы. Көрермін, әлі мендей әжесіз көрген күнінді де,— деп кемпір балаға тыржиған, етсіз қолын ербендетіп, жұдырығын түйіп қойды.

Қыз бала еңбектеп, анасына қайта келіп, аяғына оралды.

— Жарайды, ана жаманыңды өзің ұста, Марфуша, Машканы мен өзім қамап келейін қорасына. Пешті ұмытып кетпе, қүйіп кете көрмесін, Игнаша күйген пирогті аузына да салмайды, әкесі марқұм сондай еді, пирогтің беті қоқырайды дегенше оның қабағы жабылды дей бер.

Келіннің өзім барам дегенін кемпір елең қылмады, аяғын пысық басып, басына ұлкен, қалың шәлісін бүркене салды да, бұрыштағы иконаға барып, ауызы жыбырлап шоқынып жіберіп, сыртқа қарай аяңдады. Оның тырпылдата басқан галошының дыбысы сенектен әрі сыртқы есіктен аулаға шығып кеткенше естіліп тұрды.

Марфа Быкова отызға таман келіп қалған әйел, ері Игнатий Быков февраль айының ішінде шаруалардың схотында поселка Совдепінің председателі болып сайланды, марттың ішінде облыстық съезге делегат болды, онда Игнаттың атқару комитетінің мүшесі етіп белгілеп, міне бүгін бір жетіден бері қаладан қайтпай жатыр. «Үй шаруасын, әйелі мен баласын ұмытатын болса, онда начальник болмай-ақ қойса етті» деп ойлады Марфа. «Бас көтерер адам жоқ, өлмелі шеше анау, емшектегі баламен не бітіремін? Қазір жер жыртатын уақыт та жуықтап келеді. Оның үстіне мына Песковтар мен Калашниковтар тап бере бастады. Налогты баса салғаны үшін Игнатқа әбден өшігіп алды. Әсіресе, кешеден бері түрлері бұзылып кетті. «Комиссарка Быканиха, асықпа, құда тұсуге келеміз» дейді бағана таңертең Остап Песков қос бүйірін таянып, баяғы жігіт күніндегі өзінің сүзетін бұқаша қараудына салып... Тезірек келсе етті Игнаша...»

Сол қолымен қызын қолтықтай көтеріп әйел оң қолымен пештің шоғын көседі. Қоңыр көлеңке үйдің ішінде жайнаған шоқтың қызғылт сәулесімен Марфандың әдемі толық беті де қызғылт шабдарланып кетеді. Азырақ тотыққан жүзі шоқтың лебіне қызып, күрендене түседі, сүйкімді ғана түзең мұрны ұшына дейін қара қошқыл.

Пештің қызған тасына дүңкілдей соғылған көсеудің дыбысы ма, әлде бір бөгде дыбыс шықты ма, кім білсін, әйтелдің құлағына құңғірттеу дүңк еткен дауыс шалынғандай болды. Ол көсеуін қоя салып, тыңдай қалып еді, терезенің әйнектері болар-болмас зыңылдан тұр.

Пеш жанында, шоқтың қызуына балқыған жас баланың екі көзі жұмылды та кетіпті. Құн ұзын тыптырышған тынымсыз қимылы жоқ, кішкене аяқтарын созып жіберіп шекесінің тізесінде бейғам жатыр. Басы да шешесінің қарынан ауытқып, салбырап кеткен. Баланың бетіне көзін тоқтатты да, кішкене болса да қонқып тұрған мұрнын ернінің ұшымен ақырын ғана сүйіп алды, түрегеліп, бұрыш жақтағы өз кроватына апарып салды да баланы одеялмен қымттай бастады. Әлгі дыбыс «таңқ» етіп тағы шықты да, терезе ақырын ғана дір-дір етіп

зыңылдалап кетті. Марфа жалма-жан терезеге ұмтылып сырт жаққа қарап еді, көшеде ешбір бейсеуіт жүріс те, қымыл да көзге түспеді. «Сірә, мылтық дауысы... Кәміл мылтық. Селоның шет жағынан шыққан сияқты. Эйнек мылтық атқанда ғана зыңылдайды...» Селоның үсті қоңыр буалдыр; алысырақтағы үйлердің сұлбалары ғана көмескіленіп көрінеді. Жырағырақта дабырдың құлаққа талып жеткен үзіндісі тәрізді бір еміс-еміс дыбыс бар. Бірақ оны айыру қыын.

Аяғын тырпылдата басқан кемпірдің дыбысы сенекке кірді. Ол үйге кірмей жатып, сөйлеп келеді.

— Күн жылымай адамның көңілі де жадырамайды, арқа беттен жел тұрса керек, түннің сұытатын түрі бар, әлден-ақ қарып тұр. Қыс ұзаққа созылмаса қайтсын. Көктем айы — әлі бір жылы күн жоқ... Келін-ау. Марфуша-ау, Машканың астына салам төсеп пе едің?! Бүгін бұзаулайды. Ауған жоқ, шешесі Субботка осындей еді, мүйізімен калитканы адамша ашып кіріп, адамша ашып шығатын. Машка да чуточка шығып кетпепті, қақпадан шықса...

— Әжесі-ау, мылтық атты ғой, сіздің құлағыңызға шалынған жоқ па?

— Қайдағы мылтық!? Менің құлағым бүгін мылтық түгіл зеңбірек атсаң да селт етпес, азырақ шанышқансын орамалмен байлап алғанымды көрмейсің бе? Қақпадан Машка шығып кетсе әңгіме болып еді, онда, енді Машка жоқ деп орнын сипап отырар ек. Ана жылы Субботка да, оған көп уақыт өтті-ау, чуточка көз жазып қалғанда табыннан зым-қайым болған-ды. Емшегінен сары уыз көрінген кез, Иван Купаладан бір жеті бұрын. Мұндай сұың болса бұзау шаранасымен қатып қалады ғой, онда жер тізеден көк майса болатын. Іздемеген жер қалған жоқ, Игнаша қырды, ойды тегіс шарлады; мен де қалыспадым. Жайық жағасының да баламызбен екеуіміз түбін түрткілемеген бұтасы қалған жоқ шығар. Табу оңай болар ма бір кеткен сиырды, бүкіл село болып іздесең де орман, тоғай, сай-сала, жыра, өзек пен жықпыл біткеннің есебін алып бітірерсің бе?! Жоқ Субботка, күн жарым іздең таппай қойдық...

— Табылмай кетті ме?— деп сұрады келіні енесінің қарбалас інірде бастаған ұзақ әңгімесінің түйінін бірден біле қоймақшы бол.

Өзі терезе алдынан шамды алып, пияласын тазартта бастады.

— Сиырды айтасың ба, бұзауды айтасың ба?

Марфа жауап берे алмай қалды, өйткені ол сиырды жоғалды деп ұғып, бұзауды ескермеген; дегенмен:

— Бұзауды айтам,— дей салды ол, пияланы шүберекпен ысқылай түсіп.

— Ақылына болайын! Сендер де бала туып, бала асыраймын дейсіндер, түгі, баласын тіріде тастар ма, мал екеш мал да бала үшін жанын салады. Баласын күндік жерден іздел табады. Тәулік жарым дегенде Субботка табынмен бірге үйге келіп тұр. Васька қарт еді табыншы: «Афанасья Васильевна, сенің мына қу құнажының тоғайдың түкпіріне барып бұзаулап, дәуде болса бұзауын қызғанып шөп арасына жасырып кеткен. Ертең ерте менімен бірге қырға шық та, алыстан сиырыңың ізіне түсіп жүр де отыр. Бұзауына өзі бастап алып барады.

Арғы атасы тағы айуан емес пе, адамнан жасырып, оңашада бұзаулап аяқтанғанша шөкенің түбіне жатқызып кеткен», — деді. Балажан деп міне осыны айт, жүрттың көзінен жасырын туып, жасырын аяқтандырмақшы болған ғой. Сен бұзауы табылды ма дейсің, бұзауы табылмаса мына Мишка қайдан шықты?

— Әкесі-аяу, мен мұны естіген жоқ едім... Қақпаға біреу келді білем...
— Эйел жүгіріп терезенің алдына барды да, үңіліп қақпа жаққа қарады:
— Игнаттың өзі көрінбейді. Рыжик қақпа алдында тұр, әжесі,— деп Марфа жалаң бас күйі сыртқа ұмтылды.

— Жүгір, Марфуша, тоңып келген шығар, кіргізіп атын доғарыс, басыңа шәлінді жамыл, күн сүық,— деді кемпір ізінше, бірақ келіні қайрылған жоқ, есікті асыға жауып шығып кетті.— Айтқанды тыңдар ма бұлар, жалаң бас шыққанын қараши, иығына да ешнәрсе ілген жоқ. Нанын да, пирогін де ұмытып кетті,— деп күбірледі кемпір пешті ашып жатып.

Марфа жүгіріп шыққан бойы қақпаны ашпастан калиткадан басын сұғып қарады. Қақпаны тұмсығымен сүзе ауыздығын шайнап тұрған Рыжик Марфаға жалт қарап оқыранып қоя берді. Марфа айналып ауланы көзімен шолды. Ешкім көзге ілікпейді. «Бұл қалай, үйге кірместен көршілердің біріне кірді ме!» деген ойға келді. Ол ауланың бұрыш-бұрышын, лапастың астын қарады: сиыр қораның есігі сыртынан тиектеулі тұр, әрегіректегі монша жақты шолды, бақшаның ішімен күзгі қырман үстінде қалған салом-топанды бір сүзіп өтті де, көрші Иван Андреевичтің терезесінен қарады. Мұржасына қағаз қалпақ кигізген бестік шамның сараң жарығы Иван Андреевичтің алдындағы қамытты, үлкен өкше бізді, қолындағы тарамыс жібін жақсы көрсетіп тұр, ал оның бір қырын отырған жүзіне қоңыр көлеңке түскен, сопақша жағы ұп-ұзын, мұрны істіктей басын кекшите ұстап қамыттың шүжіғын бізбен тесіп, смолалы ұзын таспа сабағы бар жуан инемен жөрмел жатыр; басы қимылдаған сайын көзілдірігі шағылысып жарқ-жүрк етеді. Игнат мұнда да жоқ.

Келіп қақпаны ашып, атты жетектеп ішке кіргізіп, шапшандап доғара бастаған Марфа божының сүйртіліп, көк соқталанып қалғанын көрді. Лапас астына енгізіп Рыжикті байлай салып, шана үстіндегі

үйден салып кеткен алашаны көтеріп ішке кіргізді.

— Ене, ат-шанасы келді, Игнаттың өзі жоқ,— деді ол, дауысы дірілдеп.

Сөйтті де шамның жарығы түскен алашаның үстіндегі ұйысып қатқан қызыл күрең қанды көзі шалып, жақындаپ келіп ұңіле қалды. Әйелдің өні қашып кетті, қолдары дір-дір етті. Қан! Жап-жаңа қан! Жылымши, иісі де әлі кетпеген; беті қабыршықтанып қатса да, алашаға мол сіңіп шылқып екінші бетіне өткен, қолға жұғарлық дымқыл. Ортасында ұлкен жалпақ көк жолағы бар алашаның басқа жерлеріне де тамған іздері көрініп тұр.

— Мынау тегін қан емес... Бір сұмдық болған... Бағанағы мылтық дауысы...— деп сыйырлады Марфа үні бітіп.

Бір секунттай мезеттің ішінде-ақ әйелдің ойына жантүршігерлік не жамандық, не ауыр ойлар мен суреттер елестеп өтті.

Аттың иесіз келуін ол жамандыққа жорыды. Игнаттың басына жә өлім, жә соған барабар қауіп төнді деп білді... «Бықаниха, құда түсуге барамыз...» — деп бетінен оты шыға, көзінің аласымен қараған Остаптың бүгінгі жексүрүн сүдіні тағы көз алдына келді.

Кемпір келінің айтқанына шала құлақ түріп, пештегі нанмен болып жатыр. Ол ішінен күбірлеп біресе шоқты мақтағандай:

— Беті күренденіп піскен нанды айтсайшы нан деп, шоғы да келіскең, көп те емес, аз да емес, әлі жайнап жатыр. Тағы да бір-екі лиске жетерлік. Игнашаның не істеп жүргені бұл, үйге келмей? Конторына кіріп қалған шығар.

— Рыжик иесіз өзі келген... Бір бәле болды, бұл тегін емес...— деді Марфа дауысын шығарыңқырап...

— Неменесі? — деп сұрады кемпір түсінбей. Рыжик дейсің бе? Игнаша қайда, аулада бір жерде жүр ме? Сиыр қораны көріп жүрген шығар, малжанды неме, Мишканың бұзаулағанын көрмекші де.

— О, жасаған бұзауды айтады ғой, тумаған. Игнат жоқ, шанаға төсеген алаша қан-қан... Бір сұмдық болмаса игі еді, аулаға келсе үйге кіреді ғой. Бар жерді қарап шықтым, қырманның басындағы салом мен топанның төңірегін де тінттім. Бағанағы мылтық даусы тегін шықпаған. Ой, жасаған, бұл не сұмдық!..

Марфа мырсылдап жылап жіберді. Кемпір жаңа ғана ұққандай, аз ойланып тұрды да:

— Аты бар да өзі жоқ дейсің бе? Мына егесіп жүрген Песковтың

бөлтіріктері соққыға жығып тастаған шығар бір жерде оны. Жүгір. Василийге бар, айт қайнағаңа. Игнатты ат шанасынан аударып, соққыға жығып тастапты де. Олардың баяғыдан әдеті көптен ұрып кек алатын. Кісі өлтіруге де жүзі жанбайтын ата-бабасынан бері жауыз,— деді, бұл істі өзінше топшылап.

— Мен атаманға барсам қайтеді, ене? Сол жөн сілтемес пе?

— Жоқ, Василийге айт, сол барсын. Сен әйелсің, не бітірмекшісің, не деп сұрамақшысың атаманнан? Атаманның жөн айта қоярын қайдан білесің? Ол да бір қырттыс қабаң қаһар соққанның бірі,— деп қорытты кемпір.

Улken, қалың шәліні иығына іле сала Марфа үрейлі, белгісіз қорқыныштың құшағында жан ұшырғандай болып учитель Василий Быковтікіне қарай жүгірді.

ТӨРТИНШІ ТАРАУ

1

Доктор Ехластың сөзін Хакім самарқау тыңдады. Оның есі-дерті Мұқараманың: «Уақыты жеткенде бәрін білерсің...» деген жүмбақ сөзінде, аяқ астында кездескен кенет өзгерісте, қу кемпірдің кірпінің тікеніндей қадалып, сөйлесуге ырық бермегенінде болды. Сондықтан ойы мұлде басқа жақта отырып ол доктор не айтса да басын изей берді.

— Жаз ауылда боласың ба, әлде қалаға келесің бе?— деп сұрады онан Ехлас.

Хакім күлімсіреп:

— Ия,— деді.

— Ауылда әзір айналғандай ешнәрсе жоқ. Қалада үлкен істер істеуге болады,— деді доктор жігіттің мағнасыз жауабын елемей, сұлу жүзіне қадала қарап отырып.

Хакім басын изеді.

Ехлас Хакімнің сұлуулығына қызыға, қызғана қарайтын, ал қазір: «Осы менен де сұлу болар білем» — деп ойлайды. Ол... «Өзімнен асқан әдемі қазақ жоқ»— деген пікірде еді. Өзі жөніндегі оның бұл тәқаппар ойын кеште Ольга Константиновна да әбден бекітті.

— Жәһанша, қарашы, доктор Ехлас Чугулович асқан сұлу емес пе?— деген-ди Ольга күйеуіне, Ехласпен кадрильді бір айналып келіп отыра беріп,—Петербург балдарында билеп жүретін адам. Қандай көркем, тәрбиелі жан, білімі қандай? Жасырақ болсам доктордан басқа жанға ғашық болмас ем. Қазірде де ғашықпын.

Мақтағанды іші жақсы көрсө де, Ехлас әйелдің сөзіне қысылып қалған еді, өйткені қызғанған адамдай Жәһанша оған жалт қарады да әйеліне:

— Ольга, сен мұнан он жыл бұрын маған да осылай дегенсің. Сенің ғашық болмай жүретін күнің бар ма? — деп қарқ-қарқ құліп қойған.

Сол, Барон Дельвигтің кең үйіндегі қаланың оқымыстылары бас қосқан кеште Ольга басынан-аяғына шейін Ехласпен ғана билеген, Ехласты мақтаумен болған. Қазір де енді доктор ішінен: «Мынаны көрсө Ольга Константиновна мені тастай беріп осымен билер еді...»— деп ойлап отыр. Оның ойына кенет екінші нәрсесе келе қалды. «Екі

Досмұханбетовтің екеуінің де нөкерлері бар; екеуінің де шашпауын көтеретін, бастарын шұлғып ауыздарынан шыққанын қостай түсетін өз жігіттері бар. Мен, әрине, олардай үлкен адам емеспін, бірақ менің айналамда да өзіме лайық адамдарым болуы керек қой. Тентек Жұністің мына сұлу баласы сияқты орта дәрежелі білімі бар жігіттерден бес-алтысы соңыма еріп жүрсе келісті-ақ. Жақсы адъютант, помошниктер. Қандай сәнді. Оның үстіне Жұністің баласы менің атқосшым болса бұған әкем қандай риза...» Бұл баққумарлық ой оның басына бүгін ғана келген жоқ-ты, ол бірнеше құннен бері тыным бермей, үздік-үздік, қайта-қайта орала беріп, тап осы минутта жинақталып, тұтасып, жарыққа шығуға дайын сияқты еді.

— Хакім, сен мына оқуыңды бітірісімен Жымпityғa маған кел, мен өзім саған лайық бір орын дайындал жүрмін. Жұртпен танысадың, үлкен карьера жасаудың жол ашасың, өсесің, іске үйренесің,— деді ол пенснесін көтеріп қойып.

Хакім бұған да басын изей салды.

Есіктің арғы жағынан адамның аяқ басқан тықыры естілді де, Ехлас құлағын тігіп:

— Мен үйде адам жоқ деп отырсам, әби үйде екен ғой,— деді ол сенектегі кемпірді аяқ басқанынан танып... Сөйтті де орнынан тұрып:

— Жүр, үйге кірейік. Күн жағымсыз, салқын тиіп қалуы мүмкін,— деді.

— Мұның қозінше қызбен шешіле сөйлесе алмайтынын біліп Хакім үйге кіруден бас тартты. Және оның үстіне есік ашқан кемпірдің жек көре қараған көздері мұны атып жіберерлікте еді, тағы да келіссіз сөздер айтып тастай ма деп қысылды.

— Ехлас аға, менің жұмысым бар еді, басқа бір жерге баратын. Кейін тағы да келіп әңгімелесермін,— деді Хакім кетуге ыңғайланып.

— Жарайды, олай болса ертең кел.

— Жақсы, көргенше сау болыңыз.

Хакім баспалдақтан тез түсіп кетті де, Ехлас аяғын салмақпен басып үйге кірді.

Құрбановтың үйінен тез кеткенмен Хакім пәтеріне қайтпады; көшे бойымен мағынасыз қыдырыстап бір сафаттан артық жүріп қалды. Ол жағалап келіп үлкен диірмен жақтағы алаңды кесіп өтіп, Жайықтың жағасына шықты.

Жер астында жылымға екі әйел кір шайқап жатыр, қолдары сұық суға баржиып, қып-қызыл болып кетіпті. Неге екені белгісіз: «Мұқараманың сүйріктей саусақтары да осындай баржиып, терісі жарылып кетер ме екен әйел болғандай» деген ой келді оған. Бірақ бұл келіссіз теңеуге сүйген қызын қимағандай беті шіміркене тұсті де, ол көзін әйелдерден басқа жаққа бұрды. Жалпақ Жайық мұз жамылып, жансыз жатыр; көз жеткен жерге дейін иірім-иірім, өрлең барып көкжиеқке ұштасып кеткен; өзеннің арғы беті жайпақ, тоғайлық, қалың ағаш Барбастау қыратына шейін тұтасқан. Өзеннің ортасы сары қар да, екі көбесі жібіп қатқан көкшіл мұз. Жалғыз аяқ жолдар сызатталып орман ішіне кіріп жатыр. Әр жерде бір қарайған некен-саяқ жаяулардан езге қыбыр аз, тұтасып жатқан өлік дала; көз тартарлық қимыл жоқ, айнала үнсіз, мұңайтарлық мылқау көрініс... Хакімнің ішіне шерлі дерт құйылып кеткендей болды, қаланың сырты да, іші де оған көрнексіз, сәнсіз, тартымсыз көрінді, кездескен адамның жүзінен де жылы шырай таппағандай — бәрі де салқын пішінді сияқтанды.

Ол кері қайтып, қаланың ішіне кірді де Мещан көшесімен жоғары өрлей жүрді. Бұл мағынасыз жүріске ол парық беріп жатпады, ойы тек тағы да қайтып оралып Құрбановтардікіне сырттан болса да соға кету, бір ауыз қыз лебізін есту. «Таныс адам кездеспесе екен; әсіреле, Әмір жолықпасын, ол қарсы шықса: қайдан келесің? Қай жоғынды іздеп жүрсің? Осы жерде жолықпақшы болып уәделестің бе қызбен?— деп мазаңды алады— тәнірі заңын үйрететін Онуфрий поптан да мылжың, әрі мазасыз» деп ойлайды ол.

Хакім дөңінен өте берді де маңдайындағы жазуын көріп кері бұрылып, трактирге кірді. Ол ертеден бері ас ішпеген-ді, қарнының мықтап ашқанын, бұрқыраған астың иісі мұрынына келгенде ғана білді...

Хакімнің оқушы екенін білген жалпақ бет жуан трактирші бұл отырған столға қапелімде келе қоймады. Ол алдымен терезе жақ бұрышта даурыға сөйлеп, жолдасына әлденені дәлелдеп жатқан адамның сұраған тағамын әкелді, соナン кейін жан-жағына көзінің астымен қарап қойып, газет оқып отырған бір чиновникке шай мен пирог әкеліп берді. Ең соңынан ол Хакімге бір тілім қара нан мен сылдырлау сорпа, екіншісіне үш жапырақ еттен жасаған қуырдақ әкелді. Хакім оны тез ішіп, айналасында отырғандарға назарын салмастан, сөздеріне де құлақ қоймастан, үш «керен ақша» төледі де, трактирден шығып кетті. Ол Губернатор көшесіне жетуге асықты.

Құрбановтың үйіне жақындағанда ол ойламаған жерден қарсы шыға келген Мұқараманы көрді. Қыз асыға басып, үйіне қарай аяңдал келеді. Үстінде шолақ тиін ішік, басында өзінің кішкене қара беркі: түстен кейінгі салқын мен жіті жүріс сопақша келген келісті беттің қанын сыртқа тептіріпті, күндізгі қуқыл өңнің ізі де жоқ. Бірақ жүзінде

салмақты пішін бар. Хакім қақпаға жеткізбей оның жолын бөгел тоқтату ниетімен адымын кере басты; қанат біткендей ол серпіліп кетті, жүрегі алыпұшты. Мұны көріп қыздың аяғын ақырын басқанын Хакім өміріндегі ең бақытты минуттай санады. Асықпай қарсы кездескен, сөз жоқ, жолығып сөйлесуді тілегені деп ұқты. Ол еріксіз езу тартты, ұмтылып келіп Мұкараманың қолынан ұстай алды. Баяғы ып-ыстық, сүйрік саусақтар... Ол әлде өз жүрегінің, әлде қыз жүрегінің дүрсілдей соққанын есітті. Шатты шырай мен қап-қара көздердің ішінен сыр іздегендей бетіне тіктеп қарап еді, қыз ұялған балаша көздерін төмен түсірді де, тіп-тік қою қара кірпіктер мөлдір жүрек айнасын көлкештей қойды.

Хакім демін зорға алып:

— Мұкарама, бұл не жұмбақ?.. Мен мұндай кенет өзгеріс кездесер деген жоқ едім!.. «Ұақытында білерсің» деген сөздің арғы жағында не жатыр?.. Мен әлде қате есіттім бе?.. Жоқ, бұл мүмкін емес...

Жалыны бетті шарпығандай ыстық сөздер, түйіні ағытылып кеткендей, тоқтаусыз төгіліп жатыр.

Қызыда үн жоқ.

— Мұкарама, айтшы, араға сұық сөз кірді ме? Әлде үй ішінде бір келіссіз әңгіме бар ма?.. Мен білемін... Мен ұғып тұрмын. Арамызға киліккен бір адам бар... Айтшы, не болды?!

Қыз көздерін жоғары көтеріп алды.

— Қазір уақыт жоқ. Біз бүгін қонаққа барамыз. Асығыс, ертең айтамын...— деді.

— Жоқ, қазір айт. Бір сөз ғана айт...

Қыздың көзінде кенет бір ынтызарлық шоғы жарқ ете қалғандай болды. Ол жігіттің аузынан шапшаң бір сүйіп алды да, қолынан сытылып баспалдаққа шығып та алды. Қыз Хакімге ойлануға да ұмтылуға да, тағы бір тіл қатуға да мүмкіндік бермеді, жалма-жан үйге кіріп кетті.

БЕСІНШІ ТАРАУ

1

Дмитриев үндеу текстін қарап отыр. Оң жақ бетінің жыбыры ете қалғанын бағана таңертең де сезген еді, бірақ Совдеп бастығы оған мағына бермеген. Ал, қазір оның тап сол беті тағы да оқтын-оқтын жыбырлап тұрды да үздіксіз тартты — сондай қатты тартты, езуі ашылып-жабылып кеткендей болды, бірнеше рет еріксіз кірпігін де қағып қалды. «Бұл неткен бәле?!» деп күбірлеп ол оң алақанымен бетін үқалап-үқалап жіберді, өзі оқып отырған қағаздан көздерін алмады. Қасында, сол жағында отырған Әбдірахман оның бетінің жыбырлағанын білген жоқ еді. «Бұл неткен бәле?» деген сөзіне түсінбей, тексте қате кетті ме деп қобалжып:

— Немене, Петр Астафьевич, әлде түсініксіз кеткен Жері бар ма?— деп сұрады.

— Жоқ, жоқ, тамаша жазылған. Енді осыны тезірек басып, көбірек тарату керек. Тамаша, жақсы текст!

— «Неткен бәле?» дегенге жә бір жері түсініксіз, жә қате кетті ме, деп ойлад ем.

— А, мына бәлені айтамын,— деп Дмитриев бұрылып Әйтиевке жыбырлап тұрған оң жақ бетін көрсетті. Жұқа, ақ сұр беті көзінің астынан төмен қарай тұтас жыбырлап тұр.

— Бұл жөнінде біздің қазақта көп жорамал бар. Ерін, көз, қабақ тартады, бәрінің де бас-басына мәні бөлек. Тіпті оң қабағың мен сол қабағыңың, оң көздің асты мен сол көздің астының ырымдары да басқа-басқа. Негізінде бәрін де жақсылыққа жориды. Мысалы: оң көз тартса жақын адамын көреді, оң жаң езу тартса — жарыңды сүйесің деседі... Жақсы ырым емес пе, Петр Астафьевич?— деп Әбдірахман рахаттана күлді.

— Құлер едім, мына бәле дұрыстап құлуге де ырық бермейді,— деп жыымиды Дмитриев бетін тағы да үқалай түсіп.— Сіздің ел осы, көріп-көрісуді, құшақ жайып досты қарсы алууды ұнатады білем. Бақытжан Бисалиевич анау күні көп әңгіме айтты қазақтың тұрмысы жайынан. Мейлінше ақ пейіл және мырза көрінеді. Үйіне қонақ келсе кедейі үйіндегі жалғыз лағын сойып береді дейді.

— Ол рас, негізінде ақпейіл. Бірақ момақансып отырып, галошқа отыртып кететіндері де толып жатыр.

— Онысыз халық болмайды, үйректің жұмыртқасының да он екіден

бірі шірік болып шығады ғой. Бақытжан Бисалиевичтің айтуына қарағанда ғажап, ол маған халық өкілі Қожаның... Қожа ғой деймін жаңылмасам?

— Қожанасыр.

— Ия, ия, Қожанасырдың бір тапқырлығын айтты. Ақкөніл, меймандос Қожаны алдаған соғайық деп елдің бір ала аяқ мырзалары келіп: «Қожеке, біз жаман хабар естіп, күйініп келдік, ертең ақырзаман болатын көрінеді, тірі жаннның бәрі өледі, жанатын нәрсенің бәрі өртенеді, әлемді қараңғылық басады»,— депті. «Жаман екен!» деп басын шайқапты Қожа. «Сізбен ақтық рет отырып, құліп-ойнап сайрандайық деп қелдік. Ана тоқтыңызды сойыңыз!» «Болады!» деген Қожа. Тоқтыны сойып қазанға етін тұтас салған кезде мырзалар өзенге суға тұсуге кетеді. Салқындал, жуынып рахаттанып қайтып келсе, мауыт шекпен, қамқа шапан, сусар бөрік, жібек белбеулер орнында жоқ. «Қожеке біздің киіміміз қайда?»— деп сұрайтын көрінеді. «Киім дейсіз бе, киім? Киімнің не керегі бар енді сіздерге?» «Керегі жоқ, дегенмен!..» «Жаңа жағып жібердім. Ана іш киімдеріңізді де шешіп берсеңіз ет тез пісер еді. Бүгін бәрібір ешқайда шықпайсыздар, ал ертең болса болмаса да ақыр заман» деген Қожа. Талай момынды алдаған қақтырған ала аяқтардан айласын қалай асырған десейші! Міне ақылды адам! Міне халықтың даналығы!— деп, Дмитриев мәзмәйрам боп балаша құлді.

— Даналығымен бірге айлакерлігі де күшті. Алдаркөсө дейтін халық ауызындағы бір герой сайтанды да алдаған. Бәкең оны айтқан жоқ па сізге?— деп сұрап еді Әбдірахман, Дмитриев:

— Әлгі жол шегіп келе жатып, жаяу жүріп шаршағаннан кейін жас сұрасып, үлкені арқасына мінетіні ме!?— деді.

— Ия, ия.

— Айтты, айтты. Тағы да толып жатқан халық әңгімелерін айтып бір кеш күлдірді. Бақытжан Бисалиевич көп оқыған, көп білетін ақылды қарт,— деп мақтады Дмитриев Бақытжан Қаратаетвты.

— Біздің ол қарт ақылды, ақ пейіл адам. Бірақ өте сенгіш, және көңілшек жан. Сол мінезін біліп ана байшыл оқымыстылар: «Бәке, елді екіге бөлмейік, бір болайық» деп араға кісі салып жүр...

— Ол жағын білмеймін де, ал табанды, алғыр, халық үшін тұра білетін адам екеніне көзім алдақашан жеткен,— деп Дмитриев адвокатқа үлкен баға беріп кетті.— Қарт мені елге алып шығамын, қазақ халқының тұрмысымен жақсылап таныстырамын деді.

— Дұрыс айтады. Ішкі қыыншылықтарды жойып, бір жайлы

болғаннан кейін ауылды аралатармыз, Петр Астафьевич. Елдің жайлауы мен киіз үйін де, қымызы мен салтын да, бәрін де көрсетіп, бәрімен де таныстырармыз әлі.

— Жақсы, жақсы, Айтиевич, сөз жоқ, аралаймын ауылды. Шығыс елдерінің өмірі маған ертегі сияқты көрінеді. Шынында да сахараның көп жайлары жұмбақ; тұрмысты жете білмесе, жақсылап ұқпаса, қате басып, теріс түсініп қалуға да әбден мүмкін. Сонымен, Айтиевич, менің көзімнің тартқанын жақсыға жорисыз ба?

— Әлбетте жақсыға. «Жақсы сөз жарым ырыс» дейді біздің қазақ халқы.

— Тек осы жағынан ғана көңілді көтеріңкі ұсташа үшін. Ал нағыз себебіне келсек: көздің, беттің тартуы нервіден ғой,— деді ол ойланып.

— Сөз жоқ, соңғы кезде үйқысыз тұндер көбейіп кетті. Бірақ ештеме емес, халықтың жоруы көңілге демеу, жақсылыққа дей беріңіз. Сонымен, Петр Астафьевич, мына үндеуді бастырып, таратада бер дейсіз бе? Осы бастан таратсақ қалай болады, «ақ казактар мен генералдар Совдепке шабуыл жасап жатыр» деген сөздер күні бұрын байбалам салған сияқты болмай ма? Олар, дұрысында, шабуыл жасаған жоқ; әзірге құр ниет қой, ниетті жүзеге асырып шыққанша көп уақыт бар.

Әбдірахманның бұл сөзіне Дмитриев таңданғандай, жүзіне қадала қарады.

— Лениннің соңғы хатын білесіз бе, онда оның не дегені жадыңызда ма?— деді ол жұлып алғандай. Сөйтті де жауап күтпестен: — Ленин большевиктерге: ешкімге сенбендер, халықты, жұмысшыны қаруландыра беріңдер деді. Мұның мағынасы жұмысшылар үстемдігін орнатып алғанша ешбір мылжың сөзге, тәтті сөзге алданба дегені. Халықты қаруландыра беріңдер дегені, дүшпанға қарсы тұру үшін сол халықтың қолына мылтықпен бірге сана қаруын да ұсташа дегені. Кімнің жау екенін түсіндір, ол мылтығын соған кезенсін дегені. Сіз Червяков екеуіңіз кеше де осы сөзді айттыңыздар: «Үндеу жазуға әлі ертерек емес пе дедіңіздер». Жаудың әрекетін күн бұрын ашып, алдын ала қимыл жасауды, қарсы қимыл жасауды талап етеді.

Дмитриевтің көзінің алды тағы да қатты тартып кетті. Сырт пішіні сабырлы көрінгенмен іштен қатты толқығанын Әбдірахман жаңа ғана байқады.

— Петр Астафьевич, Лениннің бұл соңғы тезисін өз басым оқығаным жоқ, көп мәселелерді шамамен, естүмен ғана болжап келем. Раҳмет, бәрі түсінікті болды. Халықты қаруландыра беру, алдын ала қимылдау ең басты, ең жанды нәрсе бүгін таңда. Мен ана Орынбордан келе

жатқан отряд бар, өз күшіміз жинақталып жатыр. Бізге Сарытау Совдепі де көмектесуге кірісті, ат төбеліндей атамандар, не істей қояды деп ойлап едім. Бұл пікірімнің табанды, дәлелді пікір емес екенін екі-үш күннен бері жаудың қозғала бастағанын көргенсін түсіндім,— деді Әбдірахман.

— Жау аса зұлым жау. Қапыда бас салатын жау. Кешегі Орынбор Совдепінің берген ультиматумына міне бір тәулік уақыт өтті. Мартыновтың штабы ауызына су толтырып алған адамдай үнсіз жатыр. Бұл тегін емес, ол опасыздық іске дайындалып жатыр. Егер де бүгін түнде бас көтермесе онда, бәлкім, атаман Мартынов бойсұнар. Меніңше бұлай емес, бұлар бұлік шығарады,— деді Дмитриев.

Дмитриевтің сөздері Әбдірахманға бойлай дәлелді, жинақты, айқын көрінетін. Мына пікірі де қарсылыққа жол қалдырлық емес. Соңда да ол осы сияқты облыс Совдепінің тағдырын шешетін ең ірі, ең ауыр мәселеге мына көреген большевик жолдасының көзқарасын жете біліп алуға тырысты.

— Жақсы, сіздің пікіріңізше ақ казактар бізге бас салады. Мен бұған түгел қосыламын. Өйткені бұлардың Цвилинг жолдас қойған шартқа жауап бермей, тұнерген бұлттай тұнжырауы да, қаланың жан-жағын торлаған атты казак пикеттері де, станциялардағы казактардың топтанып басын көтеріп жатқаны да, осы пікірдің жанды екенін дәлелдейді. Ал, ана Орынбордан келе жатқан отряд, мына жақтан Сарытаудың көмегі, Самардағы қызыл гвардиялық армияның бөлімдері күні ертең Мартыновтың сорайған мойнын жұлып алмай ма? Бес күнге өкімі жүрмейтінін біле тұра Оралдың облыстың Совдепіне қол көтермекші ме?— деді.

— Орынбор отрядын бізге жеткізбей жолын бөгесе қайтесің? Жоқ, бұл тартыс бес күн емес, ұзаққа созылуы мүмкін, Кейінгі тылда, Гурьевте генерал Толстов әскер жинап жатыр. Донда Краснов көтерілген, мына жерде Дутов бар және ең опасыз жау шетел интервенттері. Жоқ, Айтиевич, азамат соғысының ұзаққа созылу қаупі бар.

— Мәскеудің пікірі де осылай ма?

— Әлбетте, бірақ Ленин бастаған жауынгер жұмысшы табы мен Ресейдің қолына құрал алған қалың шаруасы мұндай ойдым-ойдым бас көтерген контрреволюцияны кешікпей құртып, бейбітшілік өмірге тез көшуі қүндей айқын,— деді Совдеп председателі. Үндеу текстін ақылдасу үстінде комиссар Эйтиев пен Совдеп председателі осындай кең әңгімелесіп еді.

Кешке қарай оқиға кенет шиеленіспін кетті.

Сол күні кешкі сағат алтыда Дмитриев екі ауыр хабарды қатарынан алды.

Әйел аяғын есіктен етпеп басып кірді де, үстел жанында отырған облсовдеп председателіне үрейленген көздерін қадай қарады; шырамытқанмен жыға танымайтын адамша, бет әлпетіндегі оның бір таныс белгілерін іздегендей болды; киіміне көз жіберді, бой тұлғасын өлшей бір сұзіп өтті.

— Мына кісі сізді көрсет, шұғыл жұмысым бар дейді. Деревнядан келіпті, «аты-жөнімді, жұмысымды Дмитриевтің өзіне ғана айтам» дегенсін алып келдім,— деді Червяков председательге қарсы тұрған орындыққа отыра беріп.

— Отрыныңыз. Мына орындыққа отрыныңыз,— деп Дмитриев орнынан түрегеліп, әйелге Червяковтың жанынан орын көрсетті.

— Дмитриев сіз боласыз фой... Айып етпеніз, қалай, сізді жолдас деп атай ма? Наданбыз, айып етпеніз, сұрағанға,— деп әйел қубірлеңкіреп сөйлемді. Шаруа әйелдер тартатын жылы, қоңыр шәлісін шешіп, құлағын босатып аша тұсті: — Есіміңіз бен әкеңіздің атын білмеймін...

— Дұрыс, дұрыс. Айыбы жоқ. Жолдас Дмитриев десеңіз болады. Петр Астафьевич Дмитриев мен болам, шұбәланбаңыз,— деді ол әйелдің сенімсіздеу көзбен қарап тұрған ойын сезіп.

Әйел отыра қоймады. Ұлтарған киіз байпақты аяқтарын кезек сұтып, кең кабинетті айнала жүгіртіп бір шолып өтті де, Дмитриевке қайта қарады. Дмитриев те көзін тікті. Тотыққан толық қара қошқыл бетінен күдік нышаны бірте-бірте жоғала бастағандай, қабақ үстіндегі аздал түйілген ұсақ сзықтар жазыла түскен, көнетоз қара сукно пальтоның бірі үлкен, бірі кіші түймелерін Дмитриевтен көздерін аудармаған күйі ағытып жатыр; қолдарының жарылған терісі қып-қызыл.

— Сіз Быков деген кісіні білесіз бе?— деп сұрады Дмитриевтен әйел, көзін айырмай сынай қарап тұрған күйі.

— Январьцев Совдепінің председателі ме?

— Ия.

— Январьцев Совдепінің председателі, облыстық Совдептің мүшесі Быков Игнатий Иванович. Айта беріңіз, гражданка, қысылмаңыз, мен бәрін де түсініп тұрмын. Құпия жіберген фой сізді. Немене, шұғыл жұмыс болып қалды ма?

Әйел ауыр күрсініп жіберді, жүзі кенет өзгеріп кетті, көзіне мөлтілдеп жас келіп қалды. Пальтоның ішкі қалтасынан әрі қолын бойлатып жіберіп, уқаланған мен жыртылмаған, әлденеше бұктеген қағазды алып Дмитриевке ұсынды.

— Қарғыс тигір Песковтар тұрғанда мұжықтарға күн болар ма?..— деп булығып, әйел сөзін айта алмады.

Бір ауыр оқиға болғанын бастан-ақ болжап келген Червяков орнынан түрегеліп:

— Сіз отырыңыз сабыр етіңіз. Іздеп келген адамыңызды таптыңыз... Не істеу керек екенін бұл кісі айтады, қолдан келген жәрдемді бергізеді,— деп әйелді қолынан ұстап орындыққа отырғызды.

Дмитриев қағазға қадала тұсті, біrnеше жолын оқып әрілеген сайын оның жүзі сұрлана бастады, Чернязяковке оның он жақ беті біr рет жыбырладап кеткен сияқты көрінді.

Көз мұдіртпейтін айқын етіп, қара сиямен шебер жазылса да, дәптер қағазының тұтас екі парагына толтыра жазған бұл төрт бет хатты Дмитриев ұзақ оқыды. Оқып болып, сол қолымен шашын біr сипап етті де, орнына келіп біrnеше секунд үн қатпай төмен еденге қарап отырды да, қайтадан түрегеліп:

— Жолда қару асынған, топтанып жүрген казактар кездесken жоқ па?— деп сұрады күңгірттеу үнмен.

— Станица біткеннің, хутор біткеннің бәрі толы әскери қызметкерлер, сурап, тергеп: «Қайда баrasың? Онда кімің бар еді?» деп моқшап жүргізбейді. Мен: «Алексеевоға барамын. Апам ауру, хал үстінде жатыр» деп сұлтаураттым. Біr хуторда хорунжий жібермей жылап та алдым. Василий Иванович сізге жолығып, қалай да хатты бере көр деп тапсырды маған, Игнатты босатып алуға жәрдем көрсетеді деді. Дмитриев жолдас, қалай болады, мұны Песковтар істетіп отыр,— дейді әйел жадыранқырай сөйлеп.

Дмитриев қағазды Червяковқа берді де, әйелге:

— Рахмет сізге, көп-көп рахмет, бұл хабарды жеткізгеніңзге. Қайғыңыз ауыр, бізге де ауыр. Бірақ жасымау керек. Босанады олар, босатамыз, бұған тек уақыт керек,— деді.

— Осы жақтан барған комиссардай етіп Игнатты да турап тастанмай ма?

— Жоқ, турамайды. Сіз ол комиссарды турағанын көзіңізben көрдіңіз бе?

— Ой, сұрамаңыз, адамның денесі түршігерлік, біздің сайдың жағасында... Страшно...— деді әйел елеуреп, екі көзі үрейлене үлкейе түсіп.

— Жақсы, жақсы. Түсінікті. Сіз бүгінше пәтерге барып дем алыңыз. Таныс үйіңіз бар ма еді қалада тоқтайтын?

— Бар, тәтем бар. Макаров диірменнің түбінде, жездем сонда жұмыс істейді.

— Ендеше сонда барып тынығыңыз. Ертең өзім білермін істің мәнжайын, көмектесерміз...

— Рахмет, жолдас Дмитриев, көргенше сау болыңыз.

— Қош болыңыз, көргенше.

3

Бұл хат — Орынбордан шыққан үш жұз совет жауынгерін қарсы алып, ірі-ірі казак станицаларына соқтырмай, тәте жолмен тезірек Оралға жеткізу үшін аттандырылған екі елшінің тағдыры жөнінде еді.

Дмитриев пен Червяков екеуі де үнсіз. Қалың ойда. Бірақ нәрсе екеуіне де айқын. Ол: Орынбордан күткен қарулы отряд казак найзасының ұшы иыққа төнген кезде кешеуілдеп қалды...

Бірақ екеуі де тіл қатыспай отыр. Не демек? Арғы жағы ауыр. Ащы шындық көз алдына көлденең тартыла береді. Айнала қоршаған ақ казак отрядтары қалаға бас салуы шәксіз. Бүгін-ертең оған қарсы тұрарлық қүш жоқ. Мұны мойындау ессіздік. Ендігі шара қайғылы халге ұшыратқан себепті біліп, басқа амал көздеу...

— Павел Иванович, кім деп ойлайсыз осындағы опасыздыққа барған? Сөз жоқ, жау... өз ішімізде...— деді Дмитриев.

— Ми жетерлік нәрсе емес. Хатқа қарағанда казактар олардың жолын тосқан, демек, Быковтардың ойлаған ниетін станица атаманы біліп қойған ғой.

— Хабар қаладан жеткен болып шығады ғой сонда?!

— Енді не істеу керек, Петр Астафьевич?

— Исполком мүшелерін жиып, ақылдасып шешу керек істейтін істі. Менің ойымша алдымен: подпольный комитет құрып алған жөн. Екінші шараны тағы да ойласа көрерміз...

Дмитриевтің сөзін аяқтапай, аяғын ентігіңкірей басып Әбдірахман

кіріп келді.

— Мен бір жаман хабар естіп келдім, жолдастар, жоғарғы Барбастау бойындағы кулактар бұлік шығарып, поселка, деревня совдептерін талқандап жатыр дейді. «Совдепті кулактардың шабуылынан қорғауға перселендер казактардан айбынып тұр. Отряд ұйымдастыру жұмысы қындағы барады»,— деп Алексей Колостов записка жіберіпти.

Ол Дмитревке записка ұсынды.

— Жаман хабар мұнда да жеткілікті,— деп Дмитриев оған Требухадан келген хатты берді. Әбдірахман көзін тез жүгіртіп, хатты басынан аяғына дейін бір қарап алды да:

— Бұл қай Быковтан? Василий деген кім?— деп сұрады хаттың аяғындағы қол қойған адамның аты-жөнін оқып.

— Требуханың учителі Игнатий Быковтың ағасы,— деп еді Червяков.

Әбдірахман шошына:

— Мендікереіге бір бәле кездеспегей?— деп хатқа көзін қайта жүгіртті.

— Мендікереиді казактар шауып тастапты. Быковты ұстап алып кетіпті, не істері мәлімсіз,— деді Червяков. «Ол хаттың несін оқисың» дегендегі тізбектеп жазған учитель қағазының бүктелген беттеріне ренжи қарады.

— Опасыздың еткен ғой... Михеевтің тыңшылары,— деп сөзін аяқтамай Әбдірахман маңдайын ұстап, сәл ойланғандай болды да, ұшып тұра келіп, басындағы кепка бөркін алып, қаза тапқан комиссар жолдасының қабіріне бас игендей тәжім етті.

Дмитриев пен Червяков ұшып түрегеліп, бастарын иіп бір сәт тынып қалды.

Аздан кейін тыныштықты Әбдірахман бұзды.

— Бұл Яковлевтің сөзінен,— деді ол ызалы пішінмен.

— Ол не депті?

— Яковлев не депті?— деді екеуі қатар сұрап. Әбдірахман екі жолдасына Яковлевтің Войско үкіметінің өкілі генерал Михеевқа барып Орынбор Совдепінің қойған ультиматумына тез жауап беруді талап еткенін, бұл талапты орындаған күнде Орынбордан шыққан отряд Войско үкіметін тұтқынға алады деп «қорқытқанын» айтты.

— Әскердің шыққанын күні бұрын жауға білдіріп қойған, соны естіп дүшпан қарсы әрекет жасауға кірісті,— деді ол Червяковке қарап.

— Парықсыз мылжың, сырды ашып қойғаны,— деді Червяков.

Дмитриевтің көзі жайнап кетті, өнді сұрлана тұсті, оң жақ беті жыбыр ете қалды.

— Бұл жай мылжыңдық емес. Бұл опасыздық. Сағат жетіге баспахранада жиналайық,— деді ол.

Үшеуді де председательдің кең бөлмесінен тез-тез шығып кетті. Қарулы екі солдат есікті бекітіп алғып, алдыңғы бөлмеде тұнгі күзette қалды.

4

Баспахрананың шағын бөлмесінде жиналған коммунистер саны да шағын. Асығыс шақырылған мәжіліске Макаров диірмендерінен екі адам, мекемелердегі партия мүшелерінен жеті-сегіз кісі жиналып үлгірген. Оған баспахрананың төрт жұмысшысы мен облыстық атқару комитетінің бес мүшесі қосылып не бәрі он тоғыз кісі болды.

Көше жақ терезелер тастай жабық, есік бекітулі. Ішкі жақтағы торлы терезенің форточкасынан салқын ауа жер еденге құшақ-құшақ құлап жатыр. Адамның демі, тартылған шылымның көк тұтіні баспахрананың зілдей ісіне араласып, тамақ қырғандай қоп-қою қышқылтым тартып тұр. Керосин шамның сарғыш жарығы бұрыш-бұрышқа күңгірт көлеңкө шашқан, станокке сүйенген, сәкіде отырған адамдардың жүздері көгілдір-сарғыш көрінеді.

Облыстың атқару комитетінің екі мүшесі Нуждин мен Половинкин үстеріне сұр шинель, бастарына әскери фуражка киген, бұлар жоғарғы жақ бұрышта қабырғаға сүйеніп өзара әңгімелесіп тұр да, ал терезе алдындағы кішкене столдың жаңында Червяков бір нәрсе жазып отыр. Бұрын атын ғана естіп жұзбе-жұз көрмеген адамдардың көздері терезе алдында тұрған қара былғары бешпетті, былғарымен тыстаған қара бұйыра құлақшынды, аң сұр өнді Дмитриевте; оның орта бойлы денесін, бет әлібін, тіпті оң жақ құлағының түбіндегі кішкене айшық таңбасын да жіті көздер айыра қамтып жатыр.

Дмитриев мәжілісті жай кеңеспен бастап кетті. Ол ішкі Ресейдегі совет жайын әңгімелеп, жұмысшы мен шаруа үкіметін қорғайтын Қызыл Армия құрылғанын айтты. Көрші Сарытау қаласы мен қанаттас Орынборда Совет үкіметінің нығайып, буыны бекіп үлкен күшке айналғанына тоқтады да, әңгімесін Орал казактарының жасырын істеп жатқан жаулық әрекетіне тіреді.

— Жолдастар, жау жыртқыштық сүдінін көрсетіп бас салуға дайын тұр. Бірақ революцияны қорғауға тамшы қанымыз қалғанша, соңғы дем біткенше күш саламыз. Бұл үшін қайраттылық, табандылық, тапқырлық пен қажырлылық қерек, әдіс қерек, ақыл қерек. Жасымау қерек — қолда қазір күшіміз аз. Егер де заводтармен диірмен жұмысшылары, темір жол қызметкерлері тегіс көтерілсе, қолына құрал ұстап қарама-қарсы тұрса ақ казактарға оп-оңай қамал болмас еді, ат үстінен шауып келіп жапырып кете алмас еді. Жұмысшы коллективтері қару тауып үлгіре ала ма, үлгірсе ұйымдастыру түрде иін тіресіп, тап осы сағаттардың ішінде шыға ала ма? Міне, әңгіме осыған тіреледі. Олардың арасына қайратты, қажырлы басшылар кетті, бірақ түрліше жағдайлармен байланысты ұйымдастыру ісі кешірек басталды, құралдану жұмысы қыынға түсті...

— Оның орнына сана құралымыз күшті, саспа, жолдас Дмитриев,— деп дем берді Червяков.

— Дұрыс айтасың, жеңіп шығудың басты айғағы сана-сезімнің оянуы. Партияның күші — жеңімпаз идеясында. Халық өз бақыты үшін күресетінін өзі білсе оған ешбір жау төтеп бере алмайды. Алайда революцияны контрреволюциядан құр қолмен қорғап қалуға болмайды. Мына ақ казактардың ниеті Совдепті жою, қанды өктемдік орнату, жұмысшы табына бас көтертпестей әлек салу. Бұкіл ақ армияның қалдықтары, оған дем беріп қару-жарақ, азық-тұлігін төгіп жәрдем беріп жатқан шетел капиталистері тегіс жиылып келсе де бұл қара ниеті орындалмақ емес, Ресейдің жұмысшы табы мен қалың шаруасы енді қайтып құлдық қамытын кимейді де, оны ешкім зорлап кигізе алмайды да... Бұл айқын нәрсе, бұл бір ешкім өшіре алмайтын шындық. Менің айтайын дегенім басқа. «Ақ қайысады, сынбайды...»— дейді халық нақылы...— деп Дмитриев тамағын кенеп бөгеліп қалды.

Сөзге шешен, жалынды Дмитриев сөз таба алмай бөгелген жоқ сияқты, оның аузына «жау уақытша бел алғанмен түпкі жеңіс біздікі» деген сөз келіп тірелді.

Бар жағдайды салмақтап, бар мүмкіншілікті өлшеп, екі жақтың көзге көрініп тұрған күшін теңдестіріп келгендері «жау уақытша бел алады» деген ашы қортынды оның көмейінен бері аспады; революция ісіне шын берілген, қыын-қыстау жер келгенде тайсалмай оққа қарсы баарлық табанды жолдастарының алдында да оны ашық айта алмады, тамағын кенеп тоқтап қалды. Отырғандар мұны бірден сезді, өйткені осы жерде бас қосқан жиырма шақты коммунистердің бәрі де осы пікірде еді. Сондықтан тына қалған көптің ойын бөліп тағы да Червяков сөзге араласты:

— Петр Астафьевич, астыртын ұйым мүшелерін белгілесек болмас па? Партия мүшелеріне жұмысты жасырын істеуге тұра келер.

Басшылық ететін үштік, не бестік болса қалай болар?— деді ол, терезеге бір қырын отырған жүзін Дмитриевке бұрып.

Дмитриев терезе алдында түрегеп тұрып сөйлеп еді, екеуінің де сәл мұңайыңқыраған көздері секунд бөлшегіндегі мезет кездесе кетті де, жалма-жан жүздерін басқа жаққа бұрып әкетісті. Дмитриевтің ажарлы беті сәл сұрғылт тартыпты, ашық, сүйкімді, алғыр көздерінің алды аздал қіреуқелене түскен, жазық маңдайында бұрын жоқ екі сызат пайда болып қалған. «Соңғы ұйқысыз, азапты, ойлы, әбігерлі жұмысты түндердің таңбасы... Мұнан екі жұма бұрын бұл сызықтар жоқ еді. Петроградтан келген күнгі жүзінің өзгеше жарқын нұры мен көздерінің жайнаған өткір шофы бүгін ала-бөле солғын. Адамды еріксіз билеп, өзіне ырықсыз тартып әкететін екпін де баяу деп ойлады Червяков. Бірақ оған Дмитриев екінші рет қарағанда көз құйрығы сазарған кекесінмен: «Учитель, әлденені ойлай беру лайық емес; мұңаюға орын да жоқ, әзір себеп те аз!» дегендей болды.

— Дұрыс, ете дұрыс пікір. Ойдың түйіні осыған ойысады. Егер де әңгіме жұмысты жасырын тұрде жүргізуге тірелсе— жаман айтпай, жақсы жоқ, қыын күндер кездеседі, ол анық — осы отырған және басқа жердегі коммунистердің бәрі де тегісінен жасырын үйімның мүшесі болып қалады. Сондықтан менің ойымша облыстың Советтің атқару комитетіне мүше болып сайланған жолдастардың бәрі басшылық етуге міндетті...

— Дұрыс!

— Дұрыс!

— Ең бірінші міндет: байланысты үзбеу. Қаланың ішіндегі жұмыскерлері мол жерде партия группаларының жұмысын жандандыра беру. Саяси үгіт-насихат жұмысын күшету. Станицаларда, селоларда, ауылдарда, поселкелерде үгіт жұмысының барлық түрін жүргізе білу. Жолдастар, көмекке Қызыл Армия келіп жетеді. Ол алыста емес. Революцияны қорғаймыз, қорғай береміз!— деді Дмитриев көтеріңкі дауыспен.

— Қорғаймыз!— десті бәрі бір ауыздан.

Шеткерірек түрегеліп тұрған Әбдірахман, сәл қуйбелектегендей, орнынан қозғала тұсті, бір нәрсені ұмытқандай сол қолын маңдайына таман апарды да, қайтадан төмен түсіріп, Дмитриевке қарай соза тұсті.

— Менің бір-екі сөзім бар еді. Орынды ма, орынсыз ба, бірақ, қалайда сол сөзімді айтқым келіп тұр,— деді ол Дмитриевке.

— Айтиев жолdas, айтыңыз. Бұл жерде айтылған сөздің бәрі орынды, ұсынысыңыз болса, міне, жолдастар арасында ақылдасып

алған жөн,— деді Дмитриев мәндайына түскен шашын сол қолымен кері қайырғыштап.

— Ұсыныс емес, Петр Астафьевич. Сіз облыстық Совдептің атқару комитетіне сайланған жолдастардың бәрі де жасырын партия комитетінің басшысы болып есептеледі дедіңіз. Ол дұрыс қой, Совдептегі адамдар мен партия мүшелерінің түп тілегі бір. Алайда, мен партия үйімінің мүшесі емеспін, сондықтан беспартийный бола тұрса да облсовдептің мүшесімін деп, партия жұмысын басқару келіссіз емес пе? Біздің қазақта мақал бар: «Әңгіменің басы байлы болса, тұбі сайлы болады» деген. Басын ашып алған жөн. Эрине, «әрі жүр» деп жолдастар менің кеудемнен итермес, оны өзімде жақсы білемін...

— Айтиевич, білеміз, білеміз сіздің кім екеніңізді, большевик болу үшін жаныңда партиялық билетің болуы шарт емес. Анау завод жұмысшыларының ішінде партияда бары аз, сонда да ондағы жұмысшылардың бір тобы партия қатарында барлардан артық жауапты қызметтер атқарып жатыр. Партияға мүше болу қашпайтын нәрсе, соңынан бола бересіз. Оның үстіне сіз коммунист партиясына тілекестер қатарындасыз ғой, айырма жалғыз қағазда ғана,— деді Червяков.

— Мен сізді көптен бері коммунист деп білемін. Керек десеңіз мына қазір-ақ қағаз жүзінде устав тәртібімен оформить етейік. Бірінші кепілдікті өзім беремін,— деп еді Дмитриев.

— Мен де беремін кепілдікті.

— Мен де беремін,— деді Петр Нуждин мен Павел Червяков оның сөзін бөліп.

— Мениңше сіздің большевик екеніңіз жолдастарыңыздың ниетінен де көрініп жатыр. Ал басқару жұмысына, коммунистік жұмысқа сіздің қатынасуыңыз аса қажет, өйткені ана өздеріңіздің қалың мұсылман еңбекшілеріңіздің революциялық санасын ояту сіздің және Шамсутдинов пен Епмағанбетовтардың ғана қолынан келеді. Еліңіздің тілін, әдетін, ғұрпын, тілегін бізден гөрі сіздер жақсы ұғынасыздар, оны бұл жерде менің ұғындырып жатуымның қажеті аз, мұны сіз менен артық білесіз,— деді Дмитриев.

Әбдірахман аяғын сәл талтақтау басып Червяковтың жанына кимелеңкіреп келіп, оның бетінен сүйді, бір секундтай құшақтап тұрды да, көңілі босап Дмитриевке жақындей түсті. Дмитриев оның ниетін күні бұрын сезген еді — жүрісі ебдейсіздеу Әбдірахман жақындағы үлгіргенше оның өзі ұмтыла түсіп, қара мұрт жапқан толық еріндерін аузы тола сүйіп алды. Әбдірахман тәмен қарап қалды, ол қатты қобалжып кетті. Оның шын сезім билеп ерекше елжірегені басқаларға

да үлкен әсер етті. Сөйлегенде тілі де дөрекілеу, үні де жуан шығатын, келбетінен де, қымылынан да қайратты, бетті адамның пішіні көрініп тұрған, көрінгенге қөңілі жіби кететін нәзіктікten көш алыс мына сабырлы мінезді, берік жанның елжірегеніне басқалары да қосыла толқыды, аса ыстық сезіммен кезек-кезек келіп оның қолын қысты... Бір минуттай үнсіз тұрып қалысты.

— Жолдастар, мен кеттім,— деді, дауысы әлі де сәл дірілдеген күйі, Әбдірахман.

— Қазір бәріміз де шығамыз,— дей беріп еді Дмитриев, Әбдірахман есікті аша беріп:

— Жаман айтпай, жақсы жоқ, Совдеп документтерін, саяси әдебиетті басқа жерге көшіремін... Сенімді жерге...— деп құбірледі ол.

— Қай жерге? Қасыңызға адам алыңыз, жалғыз болмайды, күшініз жетпейді, көп нәрсе...

— Жәрдем беретін адамдар бар. Қазір көлік әкеледі, поштабай аттары... Ана бай саудагер Ақчуриндердің товар складтарына қоя тұрамын.

— Ақчуриндер? Ол қалай? Аюдан қашып...

Әбдірахман Дмитриевтің сөзін аяқтапады.

— «Аюдан қашсаң дөңбекке» демексіз ғой. Әрине, біліп қалса Ақчуриндер бізді жұмақты қоя тұрып, тамұққа тұра аттандырап. Бірақ білуге тиіс емес. Біз Червяков екеуіміз онан қолайлы, онан сенімді орын таба алмадық. Бай саудагердің товарының қабатында сол жерден алып жан-жаққа жіберіп тұруға өте қолайлы. Елге таратып әкететін де, қала ішіне де жаятын өз жігіттеріміз көп. Мына типографиядағы қағаздарды да сонда қоймақпыш,— деді Әбдірахман Дмитриевке жүзін бұрмастан, былғары бешпентінің түймелерін салып жатып.

Ол есіктен шыға берді.

Дмитриев Червяковқа қарады, оның жүзінде шүбәланудан гөрі таңқалған шырай бар еді; көздерінің құйрықтарында, жұқа еріндерінің езулерінде жұмсақ бір ұсақ сызықтар жинақталып келіп ішкі ризалықты сездіргендей болды.

Алғыр жұмысшы Половинкин тері-ton заводтарына, ал Нуждин диірмен жұмысшыларының арасына кетті, басқалары да түрлі тапсырмамен баспаҳана үйінен шығып, жан-жаққа тарап жатты.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

1

Аспан ала бұлтты. Шағанның теріскей жақ жалаң бетінен үздіксіз соғатын ызғарлы жел әлі де бетті қариды; март айының ішінде де өңменнен өтерлік сұық. Кешке қарай бүгін күн ала-бұле сұытып, күндіз беті жібіген қар көксоқталып қатып қалған. Үлкен тас көшениң бойы домбыраның ішегіндей дыңғырап тұр — алыстағы жүрген адамның аяқ басқаны көш жерге естіледі; ал сонау көпір беттегі оқтын-оқтын қосарлана шауып өткен атты казак пикеттерінің дүрсілі қаршылдай жынылдал, биік тас үйлерге соғып, күнгірт дыбысты бір жаңғырық беріп жатыр.

Тоңған бетін жалап тұрған желден де Сәмиге анау аттылардың дыбысы әрі мазасыз, әрі сұығырақ. Дыбыс шыққанда ол селт ете қалады, жеткен қақпасына арқасын сүйейді, сәл кідіріп, тас пен мұзға тиген тұяқ жынылы әрілегенде ғана ілгері жүреді. Көше ұзын, жел қарсы. Қашқаранғы. Бала адымын алға қарай құшпен басады, аяғын сүріне аттайды.

Қақпақты қөп терезелердің алдынан өтіп бара жатқанда жаны кетуге айналған, сірескен саусақтар желім жаққышты қоя берді. Оның жерге түсіп кеткенін Сәми «тық» еткен дыбысты естіп қана сезіп қалды. Үй ішіндегі шамның кәшек саңлауынан іргеге түскен ала жолақ сәулесі ешнәрсені анықтап айырарлық емес, өте әлсіз, қақпа жанындағы фонарь жарығы да, қызғылт тартып, тек қарыс аттам жерге төгіліп жатыр. Ол қарманып, тамшы бұжырлаған мұздақ жерден сипалап жаққышты тауып алды да, оны аузына тістеп тұрып, жаны кеткен қолдарын кезек-кезек уқалап жылытып, саусақтарын икемге келтірді. Қақпаның жақтауына жете беріп, алысқа құлағын тосты, жанжағына көргіш көздерін де жүргітті— құлаққа ұрган танадай, айнала тым-тырыс, көзге ілігерлік жанды қыбыр елестемейді. Үйреншікті, дағды алып қалған қол ебдейсіз қимылдаса да, оның тақтаға желім жаққан жерінде қос-қосынан жарнамалар пайда бола қалады. Жарнаманы бала екі қойнынан кезек сұрып жапсырады, кейде байқамай теріс жапсырып қойып, оның үстіне басқасын жабыстырады. Әрі әлсіз, әрі тоңып дәрмені кеткен бала қолы қорғасындағы нық:

Азаматтар! Жұмысшы мен шаруа депутаттары сайлаған облыстың Совдепті патشاшил, алпауытшил атамандар мен ақ генералдар құшпен таратпақшы. Озбырларға жол бермендер!

Совдепті қорғаңдар! —

деген жалынды жарлық қалдырып кетеді.

Биік басқышы бар үйге келгенде оның қақпасы таныс сияқты болды. Сәми жақынырақ келіп, еңкейе тұсті де: «Ә, Құрбановтың үйі» деді ішінен, бірақ ол басқыш үстінде отырған адамды қараңғыда көрмегі. Ал үй-үйді жағалап келіп, қақпа алдында еңкейіп әлдене бір ниетпен тұрған баланы Хакім анық көрді. Жұрт аяғы саябыр болған кезде қақпаға үңіліп жүрген бала оған жұмбақ көрінді. «Әлде үй нөмерінен адасып таба алмай жүр ме, әлде болмаса терезеден түсейін деп жүр ме екен?»— деп ойлады ол. Сейтті де қақпа жақта тұрған баланың бейнесінен көзін айырмай, не істегенін аңдыды.

Әкесі жоқ, жесір әйелдің жалғыз баласы Сәми Фаділшин баспаханада әріп теруді үйреніп жүрген-ді.

Аңғарулы бала көрсеткен жұмысты бұлжытпай істеп, аз уақыт ішінде көп нәрсе білген еді. Оның үстіне, баспа ісімен бірге, сәби миына сіңе бастаған тағы да бір үлкен ұғым бар-ды. Ол — баспахана жұмысшылары жүргізіп жатқан төңкөріс күресі болатын. Бұл күрестің мән-жайын мықтап ұқпаса да үлкендердің ыңғайымен, жұмысшыға кімнің дос, кімнің қас екенін бала ішінен сезетін болды. Әсіресе, соңғы кездегі, халықты бостандық күресіне шақырған плакаттар, ұндеулер мен жарнамаларды алдымен ашық түрде таратып, соңынан жасырын жаю ісі жиіленгенде Сәми ақты-қараны мықтап айырды. Өздері теріп, өздері таратуға өзі тіленіп, алдымен кірісті. Ол бұқіл қала адамын: «Мынау біздікі. Мынау бізге дос емес» деп өзінше екіге бөлетін әдettі тауып алды. Чиновниктердің көбі Сәмидің ойынша «біздікі» деген топқа кіре бермейтін. Сондықтан, тұсі суық үлкен тілмаштың үйін таныған кезде ол: «Осы біздікі ме, біздікі емес пе?» деген ойға келіп, бірнеше секунд тұрып қалған-ды. Өйткені қазақ пен татарларға «тілмаш» болып, сөздерін сөйлем жүрген Құрбановты Сәми «біздікі» деп те қалатын, ал суықтығына қарап біздікі емес» деп те битарап болатын. Қазір ол аз ойланғаннан кейін: «Мейлі, кімдікі болса да оқысын!» деп тілмаштың қақпасына да екі жерден ірі әріпті баттиған ұндеуден ақ жолақ таңба басты да, әрі қарай аса берді.

Сәми ептең жылжып, үлкен екі қабат тас үйдің күзетші отыратын будкасына жақындағы; қақпаға арқасын сүйеп тұра қалып тындағы, ешқандай дыбыс білінбегеннен кейін будкаға қарай ол батылырақ жылжыды. Будка бос тұр. Жалма-жан будканың қабырғасына үлкен ұндеуді, екі жақтауына екі кішірек жарнаманы жапсыра салып, үйдің маңдайына қарады. Бұл қақпаның фонары басқалардан анағұрлым жарық, кішкене есіктің маңдайшасындағы ірі жазулы вывескені көзі әбден айырарлық. Бірақ, Сәми оны оқымай-ақ таныды; сол кеңсесі, анау төменірек тұрғаны «прокурор барон Дельвиг» деген ірі жазу; талай көрген үй, көрген жазулар. «Тап осы ұлықтар мықтап оқысын!» деп ойлап, есіктің екі бетіне де, фонаръ тұрған бағанаға да, қақпаның тақтайына да тұр-түрінен жанама, ұндеулердің бесеуін жабыстырды. Сөйтіп, өзі насаттанған адамша, бұқпай, бойын жазып шеткерірек

шықты да айналасына көз жіберді. Бейсеуіт жүрген адам да, қаланың шет жақтарынан шығатын ат дүбірі де естілмейді, уілдеген жел ғана бар, құлаққа телеграф сымдарының зыңылын әндептің әкеледі.

...Бұл жер тас көшениң шеті, енді кері қайту керек. Қалғаны оңай, ыққа қарай тез жүріп, тоңбай жапсырып, баспаханаға жетіп жылыну. Жолдастарға көрген-білгенін әңгімелеу қандай рахат.

Бұрыла бергенде қолынан оның желім құйған бутылкасы жерге түсіп кетті, мұзды жерге «зың» етіп тиіп, домалап барады. Ол еңкейіп, жерден қармалап бутылкасын іздеді. Тап сол сәтте қораның ішінен арсылдай ұмтылған иттің дауысы шықты, сонымен бірге аяғын шапшаң басып қақпаға қарай жүрген адам дыбысы да естілді. Бала жалма-жан көшениң екінші бетіне қарай жүгірді де, қарсы алдындағы үйдің биік баспалдағының түбіне тұра қалды. Баланың мықтап сескенгені ит болды. Ол қақпаның астынан арс етіп етектен ала түскен иттен талай қорлық көрген-ді, онысынан да иттің жүртты дурліктіргені жаман. «Жеті тұнде мына күймен қолға түссем, алдымен ұры деп ұрады ғой» — деп ойлады ол баспалдақтың жанында бұғып тұрып. Бірақ қақпа алдына шыққан күзетші жан-жағына қарап алды да, адам көрінбегеннен кейін, қораның ішіндегі итке зекіп қойып, қақырынып, түкірініп жайланаста бастады. Оның будкаға кіріп отырып алып, шылым тұтатқанын бала айқын көрді. Сіріңкенің қызғылт сарғыш тартқан жарығынан күзетшінің қалың мұртын да қөзі шалып қалды. «Енді бір он шақты жерге ұран жапсырып кері баспаханаға қайтайын» — деп ойлап, ол орнынан ақырын ығысып еді, ызғырық, сұық жел итермелеп баспалдақтың ығына тықсырды; төрт-бес минуттай ықтасында тұрып бұйығып, бойы жылына бастаған бала желдің өтіне беттей алмай сәл кідірістеп қалды.

— Макар, ұйықтаған жоқсың ба? — деді қарлыққан жуан дауыс.

Дауыс баспалдақтың екінші жақ қақпа түбінен шықты: күтпеген жерден, нақ қасынан дүңк ете қалған дыбыстан шошып кетіп селт ете түсті де Сәми бұғып қалды. Баспалдақтың асты бітеу екен де, қаптаған қарағайдың дәл үйдің іргесіне тірелген жерінде екі тақтасы жоқ, ұнірейіп тұр.

Қорқып кеткен баланың тұра жөнелу бір дегеннен ойына келмеді, баспаналап жасырыну сезімі оны еріксіз қуысқа итермеледі — ол ірге түбіндегі баспалдақтың ұнғіріне қарай бұғып, ұмтыла тұсті.

— Мұнда кел, мылжыңдасайық...

Бұл жолы дауыс оның нағыз көк желкесінде тұрып сөйлегендей естілді. Өте жуан, аса қарлыққан, ірі дауысты қатқақ көшениң бойымен дөңгелетіп, дүбірлетіп ыққа қарай алысқа әкетіп жел көп жерге естірткендей. Будканың ішінде шылым тартып отырған күзетшінің

дыбысын бір қырын жел бері жеткізбеді, оның жауабын бала ести алмай қалды. Бірақ мына жақын жерде тұрған адам қарсыдағы адамды еріксіз келтірерлік, дегенін екі еттірместей өктем.

«Бұлар не сөйлеспекші? Бағанадан бері менің не істеген ісімді көріп отырып, енді қапысын тауып екеулеп мені ұстап алмақшы ма? Олай болса «мылжыңдасайық» дегені не сөз? Жоқ, мен жөнінде болса үндемей бас салар еді, бұлар сірә, күнде осылай «мылжыңдасып» үйренген шығар...»

Көшениң арғы бетінен келе жатқан адамның аяқ басысы бірден-екі жақындағы берді де, бала қуысқа тығыла түсті.

Үстіне қаудыраған тон киген, жамаулы үлкен киіз байпағын зорға көтеріп басып, мықшыңдал келе жататын шалдарды Сәми көп кездестіретін, оларды ішінен мықтап аятын; әлдеқалай бір нәрсеге жұмсаса, жә болмаса: «Пәленшениң үйін білесің бе, шырағым?!» деп сұрай қалса ол қуана-қуана сұраған үйінің қақпасына кіргізгенше ертіп баратын, оларға пайдасын тигізгеніне мәз болып қалатын. Қазір мына екі қарауылшы да Сәмігеге әрі сондай қария жандар, әрі аянышты адамдар сияқтанып көрінді; жүздерін көрмесе де жалықтыралық ұзақ түндерде сарылып таң құзететін бишаралар ғой деп білді. «Бұлар, сөз жоқ, біздің адамдар» деп қойды ол өзіне өзі сыйырлад.

— Макар, сезесің бе, қуннің де бүгін азынап тұрғанын?..— деді жуан дауысты адам, бір сыр айтуга ыңғайланғандай, сыйырлад сөйлеп.

Бірақ оның сөздерін Сәми жақсы аңғарып қалды, толық есітті. Өзі жақсы сөйлей білмесе де, орыс тілін ол әбден түсінетін, баспахана жұмысшылары арасында әжептәуір әңгімелесуге де шамасы келетін. «Қүннің суығын айтады ғой, заты үстіндегі тоны жыртық болып тоңып тұрған шығар, бишара...»— деп ойлады Сәми.

— Сенің айтып тұрғаның нағыз шындық, Мартыныч. Арқа бетте қар жауған болу керек — суың ызғар келеді.

— Қүннің суығы өтер ғой, адамның бір-біріне жаулық ызғар шашуы қорқыныш. Сірә, қан төгілер...

— Әлде нашар хабар есіттің бе, Мартыныч?

— Кеште полковник сөздерін ішіме түйіп қалдым. Кешкі тамақты тез ішті де, ол штабқа кетті, денщикі аздан кейін қайтып келді, сол айтты...

— Ия, не деді ол, Мартыныч?

— Бәрін тыңдал жүреді, генерал мен полковниктан; әңгімесін

тыңдал тұрыпты... Қайдағыны есітетін қу түк нәрсе байқамаған болып, ақымақ адамша солбырайып тұрады да, бірақ төресінің не ойлап тұрғанын да біліп қояды. Біздің үйде олар көптен тұрғой, төргі үлкен бөлмені, алдыңғы үйді тұтасымен беріп қойдық, кемпір екеуіміз ас үйге көшіп алдық. Сен көрген жоқсың ба полковникті? Ішкі Новгородтан келген. Әйелі мен баласы сол жақта бір туысқанының қолында қалған...

— Жоқ көргенім жоқ. Ия, не дейді ол денщик Васька? Васька дедің бе атын?

— Ия Васька. Васьканың айтуына қарағанда бұгін түнде большевиктерді ұстап, Совдепті таратпақшы. Атаман Мартынов жиырма жүздік әскерді әкеліп қала шетінде, казармада, Шаганкада топтап отырған көрінеді. Төменгі Бударин, Сахарнайдан, жоғарғы Даринъкадан тағы оннан астам жүздіктер келе жатыр дейді. Қын хал, қан төгіледі...

— Сенің айтып тұрғаның нағыз шындық, Мартыныч. Казактар тегіс қозғалды деседі, демек, қан төгілмек, ұрыс болмақ.

— Аглицкие һәм хранцуз⁵ қаптап келеді десіп жүр адамдар!— деп Мартыныч таңдайын қақты.

Сәми оның аглицкий мен хранцузын түсінбеді. «Казак атамандарынан да бұзық біреулер ғой, шамасы» деп ойлады. Бір-біріне жасырын сыр айтуына және таңдана сейлеуіне қарағанда бұл екеуі де оған өз адамдарындағы жылы көрінді. Бала демін ішіне тартып, денесінің тағы да дірілдей бастағанына қарамастан құлағын тоса түседі. Казак атамандарының ашық жау екенін, рахымсыз екенін жақсы білгенмен оның тап бұгін түнде «большевиктерді ұстайды» деген ой басына келген емес-ті, қазір мұны бірінші рет естіп отыр, бұл «жаңалықты» Әбдірахман ағайға тез жеткізуге, естігенін қалдырмай айтып беруге бел байлап отыр.

Сәл ойланып үндеңей қалған екінші күзетші:

— Қызылдар Сарытау мен Самарды алды деп еді, олардан неге хабар-ошар болмай кетті?— деп сұрады Мартынычтан.

— Әңгіме міне сонда. Жылан қүйрығын басқанда ғана қайрылып шағып алады ғой; бұлар да сондай...

Мына казачествоны айтамын. Ресейден ығыстырып келіп, шетке тықсырып қысқасын басын көтермей ме?!

— Желкесінен ұстап тұрып тілін суырып алмай ма ондай жыланның?

— Суыруын суырар, бірақ бұлар да ордалы, зәрін шашпай ұстапас!

— Мартыныч, осы қызыл көп пе, ақ көп пе?

— Макар, сен баланың сөзін сөйлейсің. Саған мен қарсы саул берейін. Сен оған өзің жауап бер. Барон Дельвигтің жириен қасқа рысагінің жириен түгі көп пе, ақ түгі көп пе?

Макар күліп жіберді.

— Өзінен өзі белгілі, жириен түгінің көптігі. Сонда ақтар аттың төбеліндей-ақ па?

— Міне, солай. Ресейде не көп — мұжық көп, не көп — жұмысшы көп. Өзің қарасайшы: Овчинниковтің тері илейтін заводтарында кім көп? Овчинниковке завод басқарушысын қоссаң — екі-ақ адам. Қалған бес жүзі жұмысшы, оларды тегісінен қызыл дей бер. Анау жер жыртып жатқан мұжықтар мен хохолдар көп пе, хутор казагі көп пе? Мұжықтар дария да, хуторлықтар — арал сияқты ғой...

— Олай болса, мына казак войскосының басшылары көпке топырақ шаша ма, бәрібір түбі күші басым жағы жеңеді ғой!

— Онда үлкен мән бар,— деп Мартыныч бір күрделі сырды бүккендей тамсанып қойды. Сәми: «Бәрібір біздікі жеңеді» дей жаздады да, өзін әрең тоқтатып қалды.

— Мартыныч, тыңда, әлде дүбір болмағай...— деп Макар құлағын тосқандай болды. Баланың құлағына алыстағы, анау көпір беттегі көп дүрсіл айқын естілді. Ол үргелектеніп, орнынан тұруға айналды.

Бірақ Мартынычтың құлағына дүбір шалына қоймады.

Желдің шуылы шығар,— деп қорытты ол.— Сен, Макар, ана Совдептің таратып жатқан қағаздарын көбірек оқы. Оны жазып шығаратын Червяков учитель. Басы толған ақыл. Міне, нағыз ер жігіт...

— Біздің миымызға кіре ме, ондай ғалымдар жазған нәрселер. Және біздің қолымыздан келері де шамалы ғой,— деді Макар енжарлау сөйлеп.

— Е, парень, сенің қолынан келетін жұмыс алда. Көп. Ертең Совдеп сайлағанда қол көтеруге де кісі керек...

— Дядя Мартин, правельно говорит... Червяков, Әбдірахман наш... Дядя Макар, шитай, Бората... бумага...— деп үзіп-үзіп орашолақтау орысшалап, Сәми қуыстан атып шығып жүгіре жөнелді.

— Господи, антихрист...— деп шошып кеткен Макардың аузынан

қалай-солай шыққан сөздері ғана оның құлағына шалынды. Басқа ешнәрсе естілмеді.

— Я свой!— деп айқайлады Сәми тағы да, сүрініп-қабынып жүгірген бойы артына мойнын бұрып. Ол алға қарай жүгіре берді.

2

Кері қарай жүгіріп бара жатқан Сәми жасыл қызықты үйдің баспалдағынан төмен түсіп, тротуарға шыға берген Хакімге соқтығып қала жаздады. Жұрт аяғы басылуға айналған кезде қарсы алдынан тап келген адамды Сәми өзінің жолын тосқан жан екен деп ойлады, жалт беріп көшениң ортасына қарай жүгірді. Бірақ Хакімнің оны қуу ниеті жоқ еді, қыз кешірек шығып қалар деген үмітпен ол сағат тоғыздан бастап торып, қараңғы түскесін баспалдақтың үстіндегі өзінің құнде отырып жүрген сәкісінде сарғая күтіп, қалжырап тоңып, енді қайтуға бет алғанды. Бір сағаттай бұрын қақпа алдына қағаз жапсырып кеткен баланы фонаръдың ала көлеңке жарығында ол танып та қалды, бір мақсатқа соншама беріліп, қалжырап тоғанына қарамастан қайсарлықпен іс істегеніне қатты риза болды. «Қайдағы бала, кім жіберіп жүр мұны жарнама жапсыруға? Қандай жұмбақ жандар? Қарғадай басынан адамның арқасын шымырлатарлық жалынды сөзге, өткір үгітке араласқанын көрдің бе? Сөйлесер ме еді өзімен?!» Хакім аяғын жедел басып ілгері ұмтыла түсті, бірақ қояндай зымыраған баланың қараңғыда қарасы үзіліп кетті. Қатты жүргеннен кейін дene қыза түсті, ой қайтадан ескі арнасына қайтты. «Балағұрлым да көздеген нысанана жете алмаймын, бұл батылсыздық... құндіз қалай да үйге кіріп, қыздың бұл кілт өзгерісін анықтап алу керек еді. Сыпайылыш пен мәдениеттіліктің де орны бар. Мұмкін, қызға менің тап осы сағатта көмегім керек шығар... Жалғыз сіздің қалағаныңыз жеткіліксіз деді. Уақыт жеткенде түсінерсіз... Бұл не деген сөз?! Жұмбақ. Аты жұмбақ. Жоқ, бұл жұмбақты қалай да тез шешу керек. Тездепесе кештік етеді. Әлде бір мекерлік бар ма?..»

Пәтеріне келіп, төсегінің жанында екі қолымен басын ұстап көп уақыт отырды.

Хакімнің пәтері ноғай мешіті түбінде, қаланың қыбырлы-шұлы орталығынан қашықтау еді; бірақ түнгі дүрмек бұл жаққа да естілгенді; оның үстіне үй қожасы әлсін-әлсін тысқа шығып алысырақтағы атысты, дүбірді, көшемен шапқылап өткен атты адамдардың дыбысын тыңдал, әлдекімдермен күбірлесіп, сөйлесіп, таң білінгенше ұйықтамай шығып еді. Ал Хакім өзінің оңаша бөлмесінде (жолдасы сол күні елден келген адамдардың шаруасын шаруалап үйде қонбаған болатын) терезелердің қақпағын жауып, есікті кілттеп отырып алды.

Адамның айналасында болып жатқан оқиғаларға мағына бермейтін, көп нәрселерді елемейтін, құлаққа келген көлденең дыбысты

естімейтін, тек өзінің ғана ішкі дүниесінің кең айналасын жүзіп жүретін бір минуттары болады. Хакім тап сондай халде өзімен өзі ғана болып отыр. Ол әлденеше рет хат жазуға кірісіп, бірақ бастапқы бетін бітіргеннен кейін оқып шығып, ұнатпай жыртып таstadtы. Жағын таянып, шам жарығынан жарға түскен өз басының көлеңкесіне қарап ұзақ отырды. Түрегеліп, бөлме ішінде олай-бұлай жүрмекші болды да, бірақ ойына әлденендей әдемі өлең жолдары құйылып, соларды қағазға төге салу үшін қайта отырып, тағы да жазуға кірісті. Бірін жазып, бірін сыйзы, аяғында өшіріліп, қайта тізіліп, төрт жол өлең таза қағазға көшірілді.

Сен гулімсің, бақшадағы
Мен айналған көбелек.
Аймалаймын, сүйем тағы —
Жау қойса да у себелеп.

Хакім мұны көшіргеннен кейін үш-төрт қайтара оқып шықты; оған бұл өлең өте әдемі көрінді, жүректі тербетерліктей әсерлі сияқтанды. Жалғыз-ақ соңғы жолы ықшамсыздау ма, қалай деп ойлады. Оның үстіне бұрын бір оқыған өлеңнің сарыны тәрізді, таныс...

Екінші шумағын жазбақшы болып еді, шығара алмады, ұзын қара өлеңдерге соғып, мұндай ықшамды шықпады. Сонсоң, ол қысқаша әдемі, сүйіспеншілік сөздермен Мұқарамаға хат жазды да, оның аяғын осы өлеңмен кестелеп бітірді. Хатты конвертке салды, сыртына «Мұқараманың өз қолына» деп жазды.

Мұны, қалай да ертең қызға бермекші болды, өз қолына бермекші болды. Сөйтіп, ол қожайынның сары ала әтеші сақарға шақырғанда жатты.

Сәми бұл кезде жан ұшырғандай зырлап, қараңғыда бір-екі рет сүріне жығылып, қайта тұрып, қатқақ жер сыйдырып кеткен қолы мен тізесіне назар аудармастан баспаҳанаға жетті. Бір үлкен оқиғаның басталып қалғанын ол айқын ұқты. «Озбыр атамандар...» «Ақ генералдардың қара ниеті...»— деген бұрыннан құлағына шалынып жүрген сөздерге мына екі құзетші шалдардың бір-біріне жақалық, сыр есебінде жеткізген әңгімелері келіп қосылды; тіпті өзінің жапсырып жүрген қағаздары да ешкім айтпай-ақ көп нәрсені баяндап, зор іске шақырып тұр. «Әбдірахман ағай бейхабар. Ол құндеғіндей баспаҳанада таң атқанша әбігерленіп жүріп, кім біледі, жау қолына жазатайым түсіп қала ма?! Бәрін айтамын» деп асықты ол.

Баспаҳананың ішінен буда-буда қағаздарды көтерісіп сыртқа алып шығып, ат-шанаға салысып жатқан Әбдірахманның жанына ентіге

басып жетіп келді де:

— Бері жүрінгіші... жүрінгіші...— деп аптыға сөйлеп Сәми жеңінен тартты.

— Немене? Мені шақырып кел деп жіберген жоқ па біреу?— деп сұрады Әbdірахман балаға жалт қарап.

— Жоқ, Әbdірахман ағай, менің өз сөзім бар... Сізге ғана айтатын сөз...

Баланың қызыра түскен бетіне, ентіккен түріне бірер секундтай қарап тұрды да, Әbdірахман оны ішке алып кірді.

— Немене сөз?

— Әbdірахман ағай, атты казактар бізben соғыспақшы... Бұгін тұнде бізге бас салмақшы... Әbdірахман тағы да балаға тесіле қарап, басын шайқады.

— Оны саған кім айтты?

Сәми үсті-үстіне асыға сөйлеп, сөзінің аяғын жұта, үзіп-үзіп, көргенің, естігенің қалдырмай айтып салды. Әbdірахман назарын сала тыңдағандай болды, бірақ түсі де өзгерген жоқ, қимылы да бұрынғы жай салмақты қалпында қалды. Оның бұл жайбарақат тыңдап «жаңалық хабарға» селт етпегені Сәмиге оғаш көрінді, бала ішінен қатты ренжіп қабағын түйіп, аздан кейін тіпті жыларман халге де келіп қалды.

— Қарттар дұрыс айтады, кімнің не істеп жатқанын олар алдымен естиді. Жақсы. Ал, сен тез үйіңе қайт та ұйықта. Бұл жұмыстың да, мұндай әңгіменің де саған керегі жоқ. Бұл үлкендердің жұмысы. Шешен сені күтіп, кешіккенсін үрейі ұшып отырған шығар. Үйіңе бар,— деді Әbdірахман Сәмиді иығынан қағып. Сөйтті де: — Бекер жұмсайды баланы, мұндай қатерлі жұмысқа...— деп әлдебіреуге ренжігендей болды.

«Ең болмаса қанша үндеу тараттың деп те сұрамайды. Мені осы Әbdірахман ағай баласынұң қоймады- ау...»— деп ойлады да Сәми:

— Мені ешкім жұмсаған жоқ, өзім кеттім. Бүкіл көшенің бойына сау жерін қалдырмай үндеу жапсырып қайттым...— деді ол ызалы пішінмен.

— Ешкім жұмсамай, өзің кетсөң, бұл өте-мөте жарамайтын жұмыс, біреудің қолына түсіп қалсаң қайтесің. Қайдан алдым, кім жіберді, кім жұмсады дейсің?

— Өзім істедім деймін, Әбдірахман ағай. Мен жаман адамдарға сырымды айтпаймын, қорықпаңыз мені бала деп.

— Жарайды, жарайды. Қайт үйіңе. Керек деген уақытта өзім айтармын, менің рұқсатымсыз ешқайда барма да, ешнэрсе істеме де. Түсіндің бе? Қазір тез үйге қайт. Үйықта, ертең баспаҳанада істейтін жұмысыңа кешігесің.

Бала наразы түрде аяғын селқостау басып, баспаҳанадан шығып үйіне қайтып кетті.

Сенектің оң жақ бұрышындағы тақтайдың қуысынан шешесінің жасырып қойып кеткен ашқышын алды да, есікті ашып Сәми үйге кірді, шам жақты. Үстық пештің жанында жылынып біраз уақыт отырды да, шешесінің пеш қуысына қалдырып кеткен тамағын алып ішті. Кастрюльге құйған ет салма әлі ыстық, буы бұрқырап түр. «Мамам қайда жүр екен?»— деп ойлады бала жылы үй, ыстық тамаққа елжіреп, кішкене сәкінің үстінде пешке қисайған қүйі қалғып бара жатып. «Мұндай әңгіменің саған керегі жоқ, бұл үлкендердің ісі дейді... Мен де үлкендерден аз жапсырғаным жоқ... қағаздарды. Ертең онан да көп... Жә...»

Есікті ақырын ашып, аяғын әдетінше ептең басып кірген шешесін Сәми білген жоқ. Көтеріп әкеліп кереуетіне салғанда қолын қатты сермелі жіберіп: «Дядя Макар правильно говорит...»— деді үйқысырап, бірақ өзі оянбады.

Анасы оның арықша сопақ бетіне төне қарап, аң-таң болып түрді да, еңкейіп мандағынан иіскеді.

ЖЕТИНШІ ТАРАУ

1

Акчуриндердің екі қатар тас үйлерінің ішкі жағы биік дуал — кең ауланың түкпірі жағалай салған складтар мен қоражай; үлкен үймен қанаттас бас приказчиктің үйі тұр, одан әрі жалғасып жатқан қосалқы үйлер мен магазиндер. Көптен таныс, іштей тілекtes приказчиктер арқылы екі шана саяси литература әкеліп, көп складтардың бір бұрышына жайластырды да, Әбдірахман жегіп келген өз атын суарып жіберіп ер салды.

— Әбеке, тамақ ішейік, менің пәтеріме жүрініз,— деді Бәйес, ыңғайлы казак ерінің айылын шапшаң тартып жатқан Әбдірахманға.

— Бәйеке, қазір тамақ ішуге де уақыт тар, тығыз бір жұмыстармен тон-тері заводына барып қайтатын шаруам бар. Алдыразы болсын, басқа бір мұрша келген кезде ішерміз бұйырған тамақты. Айтқандай, сіз кімнің пәтеріндесіз?

— Мына қатардағы Уәлидікіндемін. Завод біраз жер, сіз жеткенше жұрт жатып қалмай ма, Әбеке-ау? Ертең барсаңыз нетті? Қазір жайланып отырып, шай-су ішіп, тамақ жесеніз.

— Жоқ, алдыразы болсын. Жұмыс бар. Сіз елге қашан жүресіз?

Әбдірахман атын жетектеп қақпаға қарай бұра тұсті. Жоғарғы қатардан нәзік бір музыка дауысы келіп жатты, бірақ оған сөйлесіп түрған екі адам құлақ сала қойған жоқ-ты. Складтың есігін жауып, құлыптап, сорғыш ерітіп печаттады да, дүкенші Сәлімгерей музыкаға құлағын түре, бұларға жақындей берді. Тап осы кезде үйдің жоғарғы қатарындағы орта терезенің іш жақтан қалың пердесін түріп бір адам форточекасын ашып жіберді. Аулаға аспалы шамның мол жарығы төгіліп кеткендей жарқырай қалды да, музыка үні бүтін ауланы кемерінен асыра толтырып жібергендей болды. Құлаққа әрі таныс, әрі жағымды, әрі ынтық, әрі мұнды татар әні сезім жүйесін тегіс билеп барады...

— Ауылға қашан жүресің дейсіз бе? Алла қосса, ертең жүріп кетермін. Шаруа — елге керекті товар алу еді, бірақ шай, шекер жағы жоқ, мата да өте тапшы. Сабын, сіріңке, темір-терсектен өзге мәнді нәрсе болмай тұр. Дегенмен барын әкетемін ғой. Елге бұл да мұқтаж; Жайық пен Анқаты түсіп кетпей осының өзін жеткізіп алған жөн,— деді Бәйес.

Әңгімеге Сәлімгерей араласты.

— Бәйеке, тыңда, грамофон сөйлеп жатыр. Ей, сондай әдемі машина. Қожайын жақында Қазаннан әкелді, «Бибисараны» қандай жақсы орындайды; ей, өзі де жақсы ән. Бойынды балқытады.

Әбдірахман үндемеді; терезеден олай-бұлай өткен адамдардың бейнесіне көз тастап бір қарап алды да, атына мінуге ыңғайланды.

— Әбеке, кімдер жиналғанын білесіз бе?— деді Сәлімгерей терезені иегімен меңзеп, сыбырлай сөйлеп,— татар буржуйлары мен оқымыстылары, ішінде бір қазақ доктор бар, көзіне пенсне киген, ұзын бойлы әдемі жігіт. Менің қатыным қонақтарға тамақ әзірлесіп жүр.

— Немене, Акчуриннің әкесі қажыдан келіп пе, құмбірлетіп сайран құрғандай?— деді Әбдірахман, кеше ғана үлкен Акчуриннің облыстық Совдепке келіп: «Банкрот болдық, біз Овчинниковтардай дәулетті емеспіз, Әбдірахман мырза налогтан құтқарыңыз» деп жалынғаны есіне түсіп.

Сәлімгерей басын изеді.

— Куанышы қажыға барғаннан да зор. Қонақта екі татар офицері отыр дейді, біздің қатын ептең әнгімелерінің шет жағасын естіп қалған көрінеді. Маған қазір ғана айтты: «Большевиктерді сыпыртып тастаймыз» депті.— Сәлімгерей қолын кенет сермеп, бір нәрсені ысырып тастағандай болды.— Шарап ішіп жатыр, ұстел ұсті тауық пен қаз етіне толған... Әлгі, Құрбанов та қарындасымен осында. Қалай, Әбеке, бұлар жағы күш алды ма?

Әбдірахман Сәлімгерейге тіктеп қарады да, оның шын көңілмен, аянышты құдікпен сұрағанына, тілекtes екеніне әбден көзі жетіп:

— Сәлімгерей, сіз есті адамсыз, мен мұны көзіңізге айтамын; мақтау үшін емес, расын айтамын. Осы қалада бес мындаидай татар бар екен, соның көбі адал еңбегімен күнелтіп жүрген жандар. Бірқатары қызмет істейді, олар да еңбек иесі. Ал, мына Акчурин сияқты бүкіл ірі қалалардың бәрінде магазиндері бар, ауыл-қыстақтарда дүкеншіктері бар, сауда жұмысын бір өзі билеген, қалтасы қалың татарлар саусақпен санаарлық. Бұлардың табысы елден мал мен жұнді арзанға алып, мата мен шайды қымбатқа сату арқылы, мына өздеріңіздей текке жұмыс істеп жүрген адамдар арқылы байлықты игере алмай жатқан жоқ па? Әділдік қайда? Бір адам байып, мың адам жарлы болу дұрыс па? Жоқ, олай емес. Күш мынның жағында. Мұны мен айтпай-ақ өздеріңіз жақсы білесіздер, мұны мен өзіңіздің аузыңыздан талай естігенмін. Бұлар бүгін ұstem болса, ертең бәрібір көп жеңеді.

Сау болыңыз, мен кеттім.

Ол атына мініп алды да, тез қақпадан шығып кетті.

— Жігітсің, Әбдірахман, халық адамы деп міне осыны айт! Жұрт үшін ұйқыдан безіп, мына мырзалар секілді емес, рахат, ойын-күлкіден маҳрум. Міне хұрриятшы адам,— деді Сәлімгерей Бәйеске.

— Пәтерге жүр, шай-су ішіп кет деп едім, оған да мұршам жоқ деді. Ер азamat. — Бәйес риза болғандай бір минут кетіп бара жатқан аттың мұзды қарды күтірлете, қаршылдатып басқанын тыңдал тұрды.

* * *

Вокзал басын барлап, темір жолдың бойымен тон-тері илейтін заводтар мен ет комбинатына барып қайтпақшы еді Әбдірахманның ойы, бірақ бұл ниеттен бас тартуға тұра келді.

Вокзал мен қаланың екі арасы бес-ондап шоғыр-шоғыр жортқан әскер — атты казактар еken. Сұрастырып, бұлардың қай жақтан келгенін біліп алып, Әбдірахман қаланың ішіне қайта кірді де, ойысып келіп Самар көшесімен Жайықтың жағасына шықты. Алашабыр қары кеткен жар басы қарауытып көрінеді, көзге кейде топтанған атты-жаяу адам сияқты елестейді. Аздан кейін бұған да көз үйреніп жазық пен төбенің, жанды мен жансыздың бейнесін айыра бастады. Ол жар астының жалғыз аяқ жолымен бір шақырымдай жер жортты да, алды-арты бірдей қамашау бұл жолдың қауіпті екенін біліп, қыр басына қайта шықты. Он минуттай ешбір тоқтаусыз, тек анда-санда ғана ат тізгінін тежеп, құлағын түре тыңдал, жүріп келеді. Жол, шамасы, заводқа дейін үш шақырымдай-ақ; бие құлағын қайшылап қойып желе бүлкілдейді. Завод пен қала ортасында қадау-қадау кездесетін үйлер бар-ды. Сол үйлердің біріне жақындал келгенде аргы жақ тасадан екі салт атты оның қарсы алдынан шыға келді.

— Тоқта! Бұл кім келе жатқан?

— Өз адамың.

Аттылар үндемейді. Әбдірахман да бір секундтай кідірді де, қарсы келгендердің ойланып қалғанын пайдаланып тез де, батыл әрекет істеуге бел байлады.

— Жігіттер, өздерің қайдан? 6-полктың штабына жол сілтесендер етті,— деді, ешбір күдікті ойға орын қалдырмай өзіне-өзі палуан түрде.

Қарсы келген екеуі күбірлесе қалды.

— Киргиз білем.

— Енді кім деп едің, сөзінен байқамайсың ба?!

— Сен өзің қайдан?— деді біріншісі енді қазақша сөйлеп.

— Генерал Акутиннен тығыз тапсырмамен барамын.

Екеуі тағы да күбірлесе тұсті; бірақ олардың сөздерін бұл жолы Әbdірахман анық ести алмады.

— Фамилияң кім, киргиз?— Салт атты кісі жақынырақ төніп Әbdірахманның жүзіне үнілді.— Сен не, әскери адам ба?

— Шабарман. Фамилиям Айбасов,— деп Әbdірахман аузына бірінші түскен сөзді айта салды.

Екеуі оған нанған сияқты қымыл көрсетті. Тізгіндерін тежеп, ат басын бұруға ыңғайланды.

— Осы жолмен барамын ба? Көзге түртіп қалсаң көрінерлік емес. Адасып кетпесем қайтын,— деп қойды Әbdірахман әбден сендіру ниетімен, завод жақты көрсетпей темір жолға қарай қолын шошайтып.

— Сол жол,— деді ілкі дауыс.

— Рахмет, жігіттер,— деп Әbdірахман атын тебініп жіберіп, темір жолға қарай жөнег берді.

Атты казак пикеті екеніне оның күмәні қалған жоқ. «Қаланы қоршап алған... Заводпен екі ортаны да қатынассыз қалдыруға айналғаны...»

Екінші казактың:

— Устінде былғары тужуркасы бар... большевик болып жүрмесін, жулик...— деген сөзін құлағы шалып қалды оның.

— Ай, тоқта, киргиз!— деді әлгі салт атты, мұның соңынан ұмтыла түсіп.

— Немене?

— Біздің жұз басыға барасың, бұр атыңның басын.

— Ойбай, мен кешігіп қаламын ғой, тығыз тапсырмамен кетіп барамын.

— Жоқ, жоқ! Баrasың! Тоқта!

— Жұз басыларың қай жерде?

— Ана завод конторында. Әйда, ер соңыма.

Бұлардың жібермеуге бел байлағанын Әbdірахман жақсы түсінді де және заводта «жұз басы» барын біліп, жалт беруге ыңғайланды. Ол жолды да, аттың жайын да, қарудың күшін де есепке салды. Жол тегіс

емес, ой-шұқыры мол... бие тың және мүшелік ағыны бар... Алтыатар оқтаулы...

— Қазір кәне қалай жүреміз, бастаңыз?!—деді ол, бұйрықты екі етпей соңдарынан еретін адамша.

— Былай қарай,— деп ілкі сөйлеген казак аттың басын бұра берді.

Казак Әбдірахманның қалаға қарай құйындата жөнелгенін қапелімде ұға алмай қалды да, кейінгі жақтағы екіншісі:

— Тоқта, сайтанның баласы!— деп ұмтылғанда ғана:

— Қуып жет! Қуып жет!— деп айқай салды.

Тұнгі дауыс төніректі жарып кеткендей шықты, оған тарсылдата шапқан үш аттың дүрсілі қосылып, кешкі аязben тоңазып бетін мұзды қар жапқан тоң жерді дауыс пен дүбір жаңғырта дүңкілдettі.

Әбдірахман қос құғыншы соңына жазыла түскенше жүз қадамдай оқшау шығып кетті.. «Иә, бір бәле кездеспесе құтылармын-ақ» деп ойлады ол. Осыны ойлап үлгіргенше болмады, шабыстың екпінімен көзі бұлдырап, жолдың сорабын аңғара алмай қалды, тізгіні тежеусіз өз еркіне кеткен бие жолдың жанындағы жыраға кептелді; тізгінді жиып, жан-жағын барлап бұрылып үлгергенше болған жоқ, қос құғыншы, қасқыр қуып еліріп алған аңшыдай қиқулап, балағат сөзді ауыздарынан құсықтай ақтарып, келіп-ақ қалды. Аттардың ырсылдай шапқан дүрсіліне, көмейден қырылдаш шыққан екі казактың зыйтты дыбысына аралас жалаң қылыштың зуылы ап-анық естілді. Енді бір минут ішінде, мүмкін бірнеше секундтар өтпей-ақ қатесіз қырқып түсетін казак қылышы желкеге кірш ететін-ақ.

Жыраға омыраулап кептеліп, тақым мен тізгіннің тегеуірінің жұлып шығарғандай, тұмсығымен жер сүзе жұлқынып, тізерлей арғы жиегіне көтерілген биенің бүтін денесі дір-дір ете қалды және Әбдірахманға ол қолаулап қалған жылқыдай, үш аяқтап сіресіп тұрған сияқтанды. Жалма-жан қарғып тұсті де, тізгінді қарға іліп жіберіп, оң қолымен қабынан наганың суырып алды; бір тізерлеп отыра қалып, биені қалқанындағы бетке ұстап, кезеніп үлгергенше алдыңғы казактың аты биеден бір-ақ адымдай жер жанап өте шықты, сілтеген қылыш ерге сарт етті. Кеп-кең ордан аттың қалай ырғып кеткенін Әбдірахман көз тоқтатып қарап байқаған да жоқ, байқауға шақаты да келмеді. Ол тек жиырма метрдей жерден круг сызып қайта оралған казактың сақалды жүзі мен жалпақ қеудесіне, тізгіні бар сол қолына сүйеп дөптеген наганың кішкене ауызын туралай берді. Алтыатар даусы тұн ішінде дара шыққанмен қайратын білдіргендей «тыңқ» ете қалды.

— Атаңа нәлет, сарсақал мәлғұн...— деген келіссіз болса да ерлік

жігер құятын шоқпардай сөз Әбдірахманның аузынан еріксіз шығып кетті.

Ол казактың сақалды екеніне және сақалының жирен — сары екеніне, шалқалай теңселіп барып, оның аттан ырғала құлап түскеніне күмән келтірген жоқ. Өйткені мұндай нысана түгіл, оймақтай бес тын қара бақырды он-он бес қадам жерден де қолын жастық етіп қоймай-ақ «зың» еттіретін. Сондықтан ол жалма-жан арт жақтағы екінші казакқа оқталды. Казак он бес қадамдай жер қалғанда қасқырша орағыта бұрылып айнала түсті де, иесіз ойнап шетке шыға келген жолдасының атын көріп, бұрылып ала кері шапты.

Орнынан түрегеліп, болған оқиғаға жаңа ғана түсіне бастаған адамша маңдайын сол алақанының сыртымен бір сипап қойды да, Әбдірахман тізгінін қайырып биесіне мінуге айналды. Бірақ биенің он жақ алдыңғы аяғы жерге сүйретіліп жатыр еді.

2

Жаңа ғана аяғынан қаз тұрған баладай тік басып жүре бастаған Совдептің қолына күш жиып әлі ұлгермегенін ақ генералдар жақсылап есепке алды. Сондықтан да олар буыны бекуіне мұрша бермей, тез тұншықтыруға ұмтылды. Ақ казактардан құралған алтыншы полк Орынбордан шыққан қызыл отрядтың жолын кесіп, жолдағы ұлken станицалар мен облыстың Совдепке көмек көрсетерлік Жайықтың Бұқар бетіндегі переселендер қоныстанған ірі деревняларды қармап, ондағы шаруа комитеттерін, құрылған жерде селен Совдептерін таратуға кірісті; ал жетінші полктың бөлімдері 29-март күні тұнгі сағат он екіде қаланы қолға алды: оның екі жүздікке таяу бір тобы қаланың шығыс бетіндегі ет комбинаты мен тон-тері илеп шығаратын заводтардың жұмысшыларын бағындыруға кірісті, бір тобы вокзалды қоршады, темір жол қызметкерлерін қаладан бөлді; қалған бірнеше жүздік бөлініп-бөлініп қала ішіндегі, күш көрсетерлік диірмен мен элеватордың қарулы коллективтеріне, почета-телеграф және облыстық Совдеп үйіне бас салды.

Әбдірахманның кездескені сол заводқа төнген атты әскердің барлаушылары еді.

Белгісіз бір себептің жетегімен ол аяғы мерте болған биенің үстінен ер тоқымын сыпырып алды да, бірақ оны қайтерін өзі де білмей жалма-жан ерді ордың ішіне тастай берді. Бұл жерден тез кетудің керегін ойлап, пішіп ақылға салуға келтірмей оның ішкі сезімі жан ұшырғандай оққа ұшқан казактың атына ұмтылдырды. Бірақ оқтан шошынып, қан исінен осқырып, тізгінін сүйрете едірендеп шетке шыққан ат сырт беріп Әбдірахманды маңдатпады; тіпті құлақтарын жымпитып теуіп жіберетіндей пифыл білдірді.

Ол қалаға жаяу жүгірді. Тұн ашық, қатқыл аяз құлақ шымырлатарлық, жүгіріп қызған дене, елегізген жан ешнәрсө байқатарлық емес. Біраз жер жүгіргенмен кейін ол арт жағына қарады: алыс буалдыр, көзге өзен жарының қара қабағы мен әрегіректе қалған үйдің қарауытқан бейнесі ғана ілінеді; аз демін алып Әбдірахман артына жиі қарайлап енді аяңдап келеді. Оң қолда Бұзаулық көшесінің шеткі үйлері таяу, алдыңғы жақта Макар диірменінің биік сұлбасы тұр, диірменге дейін кемі бір жарым шақырым жер. Жұрт тегіс үйқыға кеткен шақ, терезелерде шам жарығы қадау-қадау жылтырайды. Көшеге түскенде де, арттан казактар жеткен күнде баспаналап жасырынарлық бұл жерде таныс үй жоқ, бірақ кез келген қора-жайлар, дуалдар бой тасалауға қолайлы сияқты, жалаң ашық жерден гөрі әлдеқайда қарасыны мол, көңілге медеу.

Диірмендегі жұмысшы комитетіне басшылық етіп жүрген облсовет мүшесі Нуждинді хабарлау үшін Әбдірахман көшеге түспей, өзен жағасымен кетті. Ол артына бір қарап алды да, адам бейнесі көзге шалынбайтын жардың нағыз қарауытқан қарсыз қабағымен жүгірді, отырып қарамаған кісіге нақ жанына келгенше көрінер емес. Жар қабағы тегіс емес, кей жері су жырған кезет, жағалай төмпешік екен, оның үстіне күн көзіне жіпсіген жерлерде жүрген малдың, адамның ізі түсіп шұқырланып, жағалай шоқалақ болып қалыпты. Сол шоқалаққа сүрініп кетіп, Әбдірахман жығыла жаздады. Алға қарай екпінмен жер бауырлай адымдал барып, ол еңсесін жоғары көтеріп әкетті. Аяңдап қарлы жерге шығып, тағы жүгірді. Ұлтаны жып-жылмағай жеңіл қара етік көкшілденіп мұзға айналған қарға тая берді, қатты жүгіртпеді, жақын көрінген диірмен қарасыны баяғы күйінде әлі бұлдырап тұр, қыл елі де жақындаған сияқты. Тая сүрініп, ілгері ұмтылып, өкпесі ұшып аяғын жүгірте басып келеді. Бір мезет беті қатты дуылдан, құлағы шуылдан кетті. Ол тұра қалды да, дүрсілдеген жүрегінің құлаққа естілерлік қатты-қатты соққанын тыңдады, аздан кейін құлағының шулағаны бәсендеді, тыныс күйі түзеле бастады. «Шынымен-ақ осы ақ генералдар мен казак атамандарының мерейі үstem болмақшы ма?! Бас көтертпей басып-жаншып жоқ ете ме?! Шынымен-ақ Орынбордан шыққан қызыл әскер жетіп үлгірмей ме?! Жағалай отряд құрастырып, деревняларда совет ұйымдастырып жүрген Парамонов пен Алексей Колостовтар, Епмағанбетов пен Морозовтар қайда? Анау ет комбинаты мен тон-тері заводтарының, темір жол мен үн өндіріс жұмысшыларының комитеттері қайда? Бүкіл жұмысшы көтерілсе оған қаланың ұсақ қолөнершілері мен оқушылары дем беріп бас көтерер еді. Әттеген-ай, ең болмаса енді бір он бес күн артқа салсақ, құтырған казактарға қанды көбік жұтқызып шайқасар едік... көмекке Сарытау Совдепі де қол созар еді. Орынбор әскери де заулап жетер еді. Қалың қара шаруа да жер үшін, наң үшін, бостандық үшін тіресіп өре түрегелер еді...» деп ойлады ілгері аяңдай түсіп.

Қарасы үзіліп, бір қайырылыста көрінбей қалған мүгедек бие мен

тізгінін сүйреткен иесіз казак аты жақтан дыбыс естілді. Дыбыс бірте-бірте анықталып, шапқан ат дүбіріне айналды, демін ішіне тарта құлағын тосып, артына елеурей қараған Әbdірахманның көзіне алсырақта шоғырланып, бірте-бірте молайып, ұлғайып, түн ішінде қатқыл қарды қаршылдата, жерді дүңкілдете, дүбірлете шапқан көп аттының қарасы да көрінді. Олардың бір қатары Бұзаулық көшесінің басына қарай ойысқан тәрізді болды да, бір тобы мұның ізімен тұра шапқан сияқты көрінді. Жасырынатын қарасын жоқ, диірмен алыс, ендігі үміт жалғыз ғана жар... Ол сырғанай домалап, жардан төмен жүгірді; бірақ жағасында жалғыз аяқ жолы бар өзен жиегіне түспеді, тырмысып, қарауытқан қарсыз қара қатқаң жардың әлдеқалай кездескен бір жырасымақ қуысына етпеттей жатып, басын төмен бұқты, наганын алып сол білегіне бір сүйемдей жетесін сүйеп, жермен-жексен жатып қалды. «Оқ аз... Жастық алып өлуге ғана жетерлік. Егер де екі жә үш адам болса... Тіпті төртеу болса да ептең қайрат қылып бағар ем... Ех, жарақты күні жау жолықпайды... Екі наган, болмаса винтовка неге алып шықпадым?! Егер де байқап қалса казактар жардан атымен де түсе алады. Омбылайтын қалың қар жоқ және жар тік емес, жатаған. Өзеннің үстіне түссең тағалы ат мұздың үстінде-ақ қуып жетеді, арғы жаға көп жер және арғы бет, тап осы түс жалаңаш, ағашы жоқ жер... Жоқ, не де болса көрдім, тағдыр басқа не салса да көндім...» —деді ішінен сыбырлап, өз дауысын ол өзі естіп қалды.

Аттылар дүрсілдеп әу дерлік жерге келді. Қаршылдап, мұзды жерге тиген тағалы тұяқтың дыбысы ап-айқын, шамасы жұз қадамдай-ақ, онан әрі емес. Бұғып жатып, жар қабаққа сығалай жоғары қараған оның көзіне алдымен екі атты адам көрінді: екеуі қаз-қатар, үзенгі қағысып, қасқыр текірекпен келеді. Аттар бір қалыпты, баппен ыргала сермен, аяқтарын топ тастап, қарасыны секунд сайын ұлғайып алпамсадай, алдындағысын басып-жаншып кетерлік, жан түршігерліктей сұсты. Екеуі де дөңнен өте шықты. Олардың артынан дара келе жатқан біреу көрінді. Әbdірахман жалғызға көзін тікті де, алға кеткен екеуінің дыбысына құлақ тосты. Алдағы екеуі қайрылмай дыбыстары бірте-бірте ұзап бара жатқан сияқты, ал мына жалғыз атты тізгінің тежей артына қарайлад, жан-жағына да шүйіле көз салып келе жатыр. Оның арт жағында ешкім көрінбейді де, ешбір дыбыс та естілмейді. Екеуінің ізінде, не бар, не жоғын аңдып келе жатқан адамша үшінші атты алдыңғылардан он бес— жиырма саржан кейін келеді және одан жақындалаң не алшақтамайтын сияқты, өйткені Әbdірахманның көзіне алдыңғы екеуі сәл бөгеліп қалғандай болды да, оны көріп кейінгі де нақ оның дөңіне келе бергенде атының басын кілт тежеп, тәбебеге ұргандай тұра қалды. «...Көріп қалды...» деп ойлады басын бұрынғыдан да гөрі тұқырта түскен Әbdірахман. Ол және кейінгінің аты өзіне құлақтарын селтите қарап, едірең ете түскенін анық байқады...

Қатарынан екі рет мылтық дауысы сатыр ете қалды, үшінші дауыс дүңк етіп әрегіректен шыққандай болды. Тұнгі салқын ауаның

толқыны биік қарасындарға соғып, мылтық дауысын жаңғырық көтеріп кетті, астындағы қатты тоң жердің дір ете қалғанын Әбдірахман ап-айқын сезді, бірақ бұл атыстың қай жерден шыққанын ол анық білген жоқ, тек қана қала жақ Жайық бетте екенін шамалады. Бірер секундтай-ақ уақыт өткен сияқты: атыс тағы қайталады, бірінің артынан бірі жалғаса шығып тұтас тарсылға айналды; мұның құлағына у-шу дабыр, үздіксіз тарсыл, тұншықтан дүңкіл, тағы да басқа дыбыстар қосылып, бәрі жиналдып жаппай гуілге ұласып кетті.

Қораға төніп келгенде қарсы алдынан шыққан жайсыз айтаққа жалт берген қасқырдай, атыс даусына ереуілдей құлақ түріп сәл кідірді де, күбірлесіп, тіл қатысып алдынғы екі атты бұрылып ала кері қарай шапты. Он саржандай жер бүйірінде Әбдірахманның дәл тұсына тоқтаған кейінгі атты да атының басын бұрып алды; ол енді артына қараған жоқ, екі жолдасын қанжығалай, әлдекімді балағаттай сөгіп, кіжінгендей еміне ұмтылып, құйрықтаса шауып кетті. Әбдірахманға оның үні таныс сияқты естіліп ойға қалдырыды да, әрілеп бара жатқан аттының соңынан басын көтеріңкіреп қарады. «Ә, бағанағы «Әй, тоқта, киргиз!» деген ана аттан жығылғанның жолдасы екен ғой» деп ойлады ол.

Атты казактар тоқтамастан шапқылап, тұн буалдырында көзден таса бола бастады. Соңына тұскен бұл үшеуінің енді қайтып кері оралмасын Әбдірахман олардың кейінгі жаққа қарайлап асыққан түрлерінен-ақ байқады. Сонымен бірге ол диірмен беттегі қарулы соқтығысты да жақсы тұсінді. «Бұл Петр Нуждин... Бұлікшілер қалаға жаппай бас салған екен. Қалай да Червяковке жету керек»,— деді ол. Үш жұз қадамдай жердегі тар табанды темір жолға жеткенде ол үлкен бір бекініске иек сүйегендей болды, өйткені қаланы шеттеп жүріп отыратын вокзал мен диірмен арасындағы бұл жол атпен де, көлікпен де жүруге сәл ыңғайсыз, көлденең жатқан бір кедергілі қамал сияқты. «Әттеген-ай, бағана осыған тұскенде...»

Бұл жолмен диірмен алаңына тоқтаусыз кіруге болмады. Өйткені диірмен жақтан шыққан ұрыстың қимылы мен у-шуы жақындаған сайын айқындала берді.

Алаң үсті шоғырланған атты әскер, берегіректе шеп құрып жата қалған адамдардың қарандыдан тізбегі көрінеді, диірмен жақтан дүркін-дүркін атылған винтовка дауысы, жата қалған адамдарды жерге бұқтырады да, екі жерден Максим тырсылдата от шашып, мылтық дауысын булықтырып тастайды. Диірменнің арғы қабатынан шаң-шұң дауыс, балағаттаған сөздер, аттардың шұрқырай кісінегені, біреулердің қарлыға айғайлағаны, тіпті құрсінгені, ыңқылдаған дыбыстар күңгірттене шығып, жан түршігерлік ауыр үндер естіледі...

Әбдірахман ойысып келіп, базардың арт жағымен еңкейе жүгірді.

Алыстан көзге іліккен аттылардан қашықтай түсіп, қаланың ортасына қарай аса берді.

3

Исполком үйінде Әбдірахманды Червяков пен Дмитриев үрейлене қарсы алды. Қаланың ішінде болып жатқан оқиғаның толық сипатын олар білген жоқ еді. Бірақ Әбдірахманның ентігіп, демін зорға алған, беті қара күреңденіп, көздеріне қан толып кеткен, жан шошырлық түрін көргеннен кейін Дмитриев:

— Отырыңыз, отырыңыз, демінізді алыңыз,— деді.

Ентігін сәл баса түсіп, Әбдірахман сөйлемекші болып еді — көмейі құрғап, таңдайы кеуіп, булығып дыбысы шықпай қалғанын өзі ғана білді. Дыбыстан гөрі ыммен түсіндіріп ол Червяковтен су сұрады. Су денеге жан ендіргендей болды, бүкіл жүйе кеңіп, жазылып жүре берді...

— Өзен жақтағы жаңағы құрсіл ұрыстың алды болды... Қалайда Саратовпен хабарласу керек,— деп Дмитриев жүзін Червяковке қарай бүрді.

Ол ойланып терезеге қараған күйі отыр. Әбдірахманның не көріп, не біліп келгенін айтпай-ақ шамалағандай.

— Вокзал мен заводтардың жолын кесіп, ақ казак бөлімдері тосқауыл қойған. Диірменде ұрыс болып жатыр,— деді Әбдірахман, дауысы шығынқырамай, сыйырлай сөйлеп.

Ол тамағын кенеп қойды, гимнастеркасының жағасын ағытты.

— Атың қайда? Жаяу келгенбісің?— деп сұрады Червяков. Әбдірахман қолын сыртына қарай бір сілтеп:

— Ат болса бір сағатта-ақ айналып келмеймін бе, мынаның қырқылмай қалғанына қайранмын,— деп оң қолымен өзінің желкесін меңзеді.

Червяков сағатына қарап:

— Бір сағат емес, сенің баспаҳанадан кеткеніңе үш сағат болды. Қазір сағат он екіге он бес минут қалды,— деді.

— Оқиғаның тап осылай болары бастан-ақ белгілі еді. Жолдастар, енді сыртпен хабарласу керек. Самара мен Саратовқа мұнда не болып жатқаның қалайда болса хабарлауымыз тиіс.— Дмитриевтің жүзін керосин шамының әлсіз жарығы бұрынғыдан гөрі қуқылдау көрсетті.

— Демек қақтығысып қалғансың ғой?— деді Червяков Әйтіевке.

— Соған жақын...

— Көп адам ба?

— Жоқ, аса көп емес. Екі адам еді басында... соңынан көбейіп кетті.

— Мен жаңа почтаға барып қайттым, онда Войсконың офицері отыр, телефон мен телеграф қатынасын бақылауға алған. Мені арғы ішке кіргізбеді, тіпті өзімді кідіртуге әрекет жасады... Қазір қасыма бір-екі жігіт ертіп соны реттеп қайтамын,— деді Червяков Әбдірахманға. Ол Дмитриевке бұрылып: — Петр Астафьевич, сіз осында боласыз ғой?

— Боламын, телефонды күтемін...

Үшеуі де үнсіз. Жарға ілген сағат тық-тық соғып тұр. Түнгі он екіге таяу. Сыртта уілдеген ызғырық жел тұра бастаған. Терезе әйнектері сырт-сырт, кейде зыңылдан кетеді.

— Мен де бірге барамын. Мұнда отырғанда бітетін іс те шамалы... Мүмкін онда офицер жалғыз болмас...— деді де, Әбдірахман орнынан тұрды.

Дмитриев үндемеді. Ол зыңылдаған әйнектен құлағын алмай аяғын тез басып үйден шығып кеткен Червяковті, соңындағы қорбандау аяңдаған Әбдірахманды ойлы көзімен ұзатып салды.

Почта-телеграф үйінің іші сырттан қарағанда тып-тыныш жай қалпында көрінді де қараңғы коридорға алдымен Червяков, оған жалғас Әйтіев кірді. Қарулы екі жауынгер олардың соңында келе жатқан күйі есікке тәніп келіп, иықтарынан түсіріп винтовкаларын қолдарына алды. Олар ішке кіріп үлгірместен коридорда әлдене сарт ете қалғандай болды да, бұлардың құлағына дүрсілдеген, топырлаған адамдардың қимылы, ыңқылдаған дыбыс, абыр-жұбыр естілді...

Алдындағы Червяковтің не болғанын, оған қараңғы жерде бас салған адамдардың не істегенін Әбдірахман аңғарған да жоқ және көре де алған жоқ. Ол тек бірнеше адамның үйме-жүйме болғанын көзі шалып қалып, кері шегіне беріп еді, басына тәнген мылтықтың құндағы ауытқып сол иығына сарт етті; тұла бойы мидан өткендей қан қақсан кетті де бір мезет сол жағы тұтас ұйып қалған сияқтанды; жан дәрмен шалқалай есікке тіреліп, сыртқа қарай толықсып кеткен кезде мұны арттағы екі жауынгердің бірі ұстап қалды. Ішкі жақ дүр етіп есікке ұмтылды. Жарақатты Әбдірахманның ізінше ілесе шыққан екі адамның біріне қызыл жауынгер штығын оқталып тұра қалды, бірақ кейінгі жақтан кимелеп тағы біреулердің ұмтылғанын көрді, ол алдыңғының кеудесіне наизасын сұғып алғып, екіншісіне сермеді; наиза тиген жау ыңқ етіп құлай кетті де қалғандары шегіншектеп ішке тығылды.

Бұл кезде Әбдірахманды сүйеген жауынгер бес-алты қадам жерге оны қолтықтай жетектеп, шетке алып шықты. Күтпеген жерден кездескен пәлені Әбдірахман жақсы түсінді, жаудың біреу емес, әлденеше адам екенін ол жақсы аңғарды,— Мен өз басымды өзім қорғармын, анаған ұмтыла көр,— деді ол солдатқа, есік алдындағы айқасқандарды меңзеп.

Жауынгер штыкпен оқталып, қайрат көрсеткен жолдасына жүгіргенде ішкі жақтан сау етіп шыға келген онға жуық қарулы адамдар екеуіне бас салды. Мылтық атуға мұрша бермей олар жан-жақтан қоршай ұмтылып, екеуімен қолдасып ұрысып кетті.

Сол қолын көтерді де, қозғай алмай орнынан бір қырындей жылжып, Әбдірахман екінші үйдің қақпасына қарай ойыса берді; оң қолымен қабынан суырып алтыатарын алды, көпке дейін сыңар қолдап оның кілтін аша алмай әуре болды, жетесін аузымен тістеп тұрып, зорға деп ашты. Осы кезде дүрсілдеген ат дүбірі естіліп, тар көшениң бұрышынан Губернатор көшесіне лекіп шығып жатқан атты әскерлерді көрді. Почта үйінің жанындағы аласалау үйдің қақпасына жабыса, арқасын сүйеп тұрып бірнеше секунд уақыт ішінде ол не істеу керек екенін ойға жүгіртті.

«Жалғыз қолмен төрт оғы бар алтыатар жау қоршауында қалған жолдастарға қанша көмек көрсетпекші?.. Сонда да...»

Атты әскерлер үлкен көшеге шыға екіге жарылып, бір бөлегі исполком үйіне қарай шұбатылып, жортақтай жөнелді де, екінші бір тобы абыр-жұбыр шыққан жаққа — мына қолдасып ұрысып жатқандарға қиқулай ұмтылды. Аттылар төніп келіп те қалды. Оның көзіне қараңғыда жарқ-жұрқ еткен жалаң қылыштар айқын көрінді... Қақпаға жабысып тұрған күйі ол иықтап ашып, ішке кірмекші болды, бірақ арғы жағынан шынжырлап бекіткен, тек қана екі арасына жұдырық сиярлықтай алшақ қалып, нашар қабысқан ескі қақпаның жақтауы жібермеді, ол оң иығын, басын зорлап тыға берді. Бірте-бірте ұйығаны айырып, енді жаны кіре бастаған сол иығының сырқырағанына ол қараған да жоқ.

Исполкомның әскери комиссары Нуждин ұйымдастырып ұлгірген шағын отрядтың көшілігі тері-тон заводтарында еді, ал жиырмаға тарта жауынгер еркімен жазылған диірмен жұмысшылары болатын. Баспаханадағы мәжілістен кейін Нуждин заводтарға адам жіберді де, исполком үйін күзеттуді милиционерлері мен Шамсұтдиновке тапсырып, өзі диірменге кеткен. Жарты сағатқа жетпей-ақ ол он сегіз адамын жинап алды, бірақ пулеметші Алексей Петровтың есін тандыратын ескі безгегі күнде ұстап, үйінен шыға алмай қалды. Петровсыз-ақ пайдалану ниетімен пулеметті бір сағаттай әурелеп, іс шықпағаннан кейін ол жауынгерлерге міндеттерін түсіндірді. Сапқа

тізіп, оларды исполком үйіне қарай алып шықты. Базар алаңынан аспай-ақ қалаға тұс-тұсынан аңдап енген атты казак жүздіктерінің бір бөлімі төтенше кездесті де, оларға қарсы шабуыл жасады.

Винтовка және қол гранаталарымен қаруланған қызыл отряд атакалаған казактарды маңына жуытпай қарыса қарсылық көрсетті. Бірақ казактар тобы молая берді де, исполком үйі қашық болды. Сондықтан күші басым жауға аланда тұрып төтеп бере алмай Нуждин диірменге кері шегінді де биік дуалды, берік қақпалы астың складына еніп бекініп алды.

Жүгіріп келе жатып, тұндегі Әбдірахманның көрген шайқасы осылардың шегініп диірменге қарай ығысқан кезі еді.

Таң атқанша әлсін-әлсін атакалап, қақпаға дүркін-дүркін ұмтылған казак жүздіктеріне бұлар қатты тойтарыс берумен болды. Екпіндеген казактардың әрбір ұмтылған сайын бестен-оннан адамдары қақпаға жетпей жусап қалып жатты. Алайда, таң алдында казактардың пулеметшілері келіп диірменнің төрт жағынан бірдей үздіксіз сытырлатып оқтан бүршақ жаудырды. Құн шыға жау складтың ішіне де енді, оқ-дәрісі сарқылған, қансыраған, азайған әлсіз отрядтың оннан астамын оққа ұшырып, қалғандарын қолға түсіріп, түрмеге айдады. Соның ішінде оң иығы мен сол қолына оқ тиіп жараланған комиссар Нуждин де кетті.

Исполком үйінің кіре беріс коридорына пулемет орнатып, астыңғы қабаттың есік, терезелеріне бірден-екіден жауынгер милиционер қойып, Шамсутдинов таң аппақ атқанша ақ казактардың аяғын ілгері бастырмады. Червяков пен Әйтиев кетісімен ізінше исполкомға Яковлев келген. Генерал Михеевтен шыққаннан кейін ол: «Бәрі менің айтқанымдай болып шықты, бұлардың істегені нағыз аңғырттық адым» деп Дмитриев пен Червяковты айыптап исполкомға да келмеген. Войско басшыларының қалай қабылдағанын және онда болған әңгімені қалдырмай Әйтиевке айтып берді де, Яковлев көпке дейін пәтерінде жатып алып еді. Қазір ол Дмитриевке ойындағы пландарын айтпақшы болды да, бірақ тұнеріп кеткен председательдің ызғарлы жүзін көріп қалды.

«Опасыз мылжың» деген сөзді Дмитриев те оның бетіне айтып тастай жаздады...

Мұнан кейін екеуіне беттесіп сөйлесуге уақыт болған жоқ. Совдеп үйін ақ казактар айнала қоршап алды да, Дмитриев төмендегі Шамсутдинов пен жауынгерлерге рух беріп көбінесе солардың жанында болды.

Әлденеше рет ақ казактар атакалауға әрекет жасаса да, ыңғайлы орнатылған пулемет көше жақтан келген жауды жерге бүкіттырып

ыдырата берді. Көп уақыт өткен сияқты болды. Терезе көгіс тартты. Атыс та толастады. Бірақ алыстағы дүбір, жақындағы қадау-қадау шыққан винтовка дауысы басылмады.

— Бәрібір қолға тұсіреді, соңдықтан өліп түскеннен тірі берілген артық деп білемін. Бізге уақытты ұту керек. Мүмкін, сырттан қарулы күш келіп үлгірер,— деді Яковлев.

Дмитриев тәменгі қатардағы оқ быт-шытын шығарған терезелерге шкафтарды сүйреп әкеліп, қаза тапқан екі жауынгерді баспалдақтың астына орналастырып, жоғарыға жаңа ғана шығып, ентігін басып отыр еді. Ол Яковлевтің сөзіне құлақ қойған жоқ. Дұрсіл шыққан көрші бөлмеге ұмтылды. Дмитриев есігін ашып үлгірместен қатардағы бөлмеге аула жақтан келіп, терезесіне басқыш қойып кірген казактардың қылыштарын, нагандарын көрді, олар самсап шыға келді де:

— Көтер қолдарыңды!—деді.

Дмитриев кейін шегіне берді, бірақ қолын қалтасына апарып үлгіренше таяу казактың наганды жұдырығы шекесіне сарт ете қалды да, есендіреп барып қос қолдап жарға сүйенді. Екінші біреулері әрі асып барып, екі қолын жоғары көтеріп тұрган Яковлевті де соғып-соғып жібергенін бұл көрген жоқ.

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

1

Ап-ашық күндерде де сахырада аяқ астынан қара құйын шыға келеді. Шанды, шөп-шелеңді бүркүрата үйіріп бойына жинап алып, найзадай шаншылып құйын жүйткіп ауылға төнеді. Қарасынға жақындаған сайын өршеленіп көң-қоқырды асты-үстіне шығара қопарып, жолында кездескен жеңіл-желпі үйлерді жығып кетеді; дүниені шашып, аяқ-табақты қиратып, айран-сүттің бетін қоқымға толтырады; адамның беті-жүзін топырақ шаңмен қап-қара қылады; ойда жоқ жерден мағынасыз әлекке түсіреді, кейде мая-мая шөптерді төңкеріп тастап, шашып боратып, әлдеқайда ұшырып әкетеді. Құйыннан өрт те шығады. Ал өрт үстіне кездессе оны үдетіп, ұлғайтып қабындастып жібереді. Халық оны адамға қас жын мен шайтанның әлегі, «түү пәлекет!» деп су шашып шығарып салады. Құлаған, қираған заттарын орын-орнына жөндеп қайтадан қояды, шашылған нәрселерін жинастырып жатады...

Аңсызда бас салған ақ казактардың әлегі үлкен бір апатты қара құйындағы болды. Қаланың асты-үстіне шығып, қанды бұліншілікке ұрынды...

Көшелерде ерсілі-қарсылы жосыған ақ казактардан бой тасалап, таң ата Әбдірахман дәрменсіз қолын салбыратып Сенная көшесіндегі қырдан келген казактар тоқтайтын пәтерге жетті.

Бірақ ол жерде тінту, қудалау басталғаннан кейін ауладан-аулаға жылжып ішкі жақпен дүкенші Сәлімгерейге барды. Хал-жайды айтпай-ақ түсінген Сәлімгерей сәл ойланып тұрды да:

— Паналайтын жер бар, склад қарауылшысы Камали қарттікіне барамыз,— деп қолынан жетектеп Ақчуриндердің ауласына енгізіп, флигель үйдің арт жағындағы елеусіз, терезелері түйік дуалға тиіп тұратын кішкене үйге алып келді де, өзі ішке кіріп қожайынмен сөйлесіп қайта шықты.

— Сенімді қарт, адал жан, осында аялдаңыз. Хауіптенбеңіз, ешкім де келмес,— деді Сәлімгерей. Қалбаңдаған Камали қарт Әбдірахманды таныс адамдай жайдары жүзбен қарсы алды.

— Мен сізді жақсы білемін, жоғары шығыныз. Ғабдірахман мырза,— деді қарт басындағы тақиясын түзей түсіп.

Жай ғана басын изеп Әбдірахмасы қарттың сөзін мақұлдағандай

шырай берді, бірақ өзі үндемеді.

— Мен сізді көрдім, бұрын да көрдім, Габдірахман мырза. Базарда халайыққа сөз сөйлегенде көрдім, өте шаттанып тұрдық. Жамалетден қарт екеуіміз, Сағиттің дүкені артында; арғы жұма күні,— деді сөзуар қарт; сұйықтау шоқша сақалын сипап қойып.— Қаршық, шай қайнат.

Екі кісілік кішкене сәкіге отыра кеткен Әбдірахман аяғының үйіп ауыр тартқанын, денесінің дел-сал болып қисаюға еріксіз бейімделе бергенін жаңа ғана сезді. Бір тәулік бойы тізе бүкпей ұшы-қиыры жоқ іспен, жанталаса қимылдаумен қатты шаршаған, талған тән тамаққа да қаратар емес.

— Рахмет, ақсақал, ешнәрсе де ішпеймін, әуре болмаңыз...

— Шай ішпесеніз, тоқмаш ішініз. Қаршық, ысыттың ба, келтір тезірек?!

Қалжырап қалғи бастаған Әбдірахманды кемпір-шал қояр да қоймай дәмді етіп пісірген етті салмамен сыйлады. Тамақ ішіп болғанша қарт тынбай сөйледі. Еңкейіңкіреген кәрі денесін пысық ұстап, қолдарын сермей түсіп, сөзін қимылмен ұқтыра айтады:

— Сіз сол базарда, Сағиттің дүкені артында сөйлегенде бек шаттандым. Жамали қарт мені тұртіп қойып: «Вот настоящи біздің кісі»,— деді. Ол да бек шаттанды. Неге шаттанбасын, бұл бай алпауыт Макаровтар мен күллі Оралды билеген Карповтар мұсылманды адам деп санамайды, орамда олардың балалары рисак салдырып, мұсәпірлерді атқа таптатады, ондай жауыздарды халық обуздать еткенді тілейді. Әне сен сөйледің, Габдірахман мырза, йоқ, Габдірахман еbdәш...— Қарт Әбдірахманға жақындай түсті...

— Ей, алласы, қарт, саған не болған, ашауға да бермедің енді,— деді кемпір.

— ...Қаршық, настоящи хуррият жаңа болды дедім үйгә келгәнсін. Әлгі Габдірахман халыққа сөз сөйледі Сағит дүкенінің артында, базарда дедім. Бек тәмли сөйледі дедім. Гаспада йоқ, зорлық болми. Атты казак, мужик, қазақ, татар бәрі бір правалы болады дедім. Міне хуррият!— дедім. Қаршық: «Қайсы Габдірахман, тігі Салахитдин абзинің Габдірахманы ма?» деп сұрайды. Мен оған: йоқ Қаршық, сен ақылыңынан бүтіндей шатасқансың. Салахитдиннің Габдірахманы толькі білетінің. Салахитдиннің Габдірахманы аршылған көкәни аши да білми. Ол емес, Қаршық. Әлгі қазақ Габдірахман, кәдімгі Әйтіев Габдірахман десем, ол: «Тігі қара Габдірахман ба?»— дейді...

Тарелкамен тамақ алып, бөлмеге қайта кірген кемпір:

— Йоқ, сен имении солай дедің, тігі қара Ғабдірахман ба? дедің ал, мен: қара деп, мына мен де қара, сен де қара, қазақтың бәрі қара, татарларда да бар қара. Хекмат қаралықта емес, ақылда бар хекмат. Міне Ғабдірахман Әйтиев ақылды адам дедім...

— Ей, алласы, қарт, мен де айттым бит, ақылды кіші деп...

Әбдірахман мырс етіп күліп жіберді.

— Мен айттым, ақылды кісі аратор болады деп. Ғабдірахман аратор. Бек жақсы сөйлемдің малай, Алла тауфиқ берсін...

— Алла, тауфиқ берсін,— деді кемпір де қосыла.

— ...Сол, енді, тауфиқ берсін,— деп соза тұсті әңгімесін қарт.— Соңғы кезде базарда да, Макар диірменінің түбінде де халыққа сөз сөйлеушілер бек көп. Казак атамандары да сөйлейді. Олар: Россия! Империя! деп әтеш көбік қышқыра. Ал біздің Ғабдірахман бұрын һаманда қорлықта болған, езілген мұжықтар мен қазақтар, татарлар мен башқырлар қол ұстасып теңдік алуы керек деді. Қаршық, мұның қайсысы ғадалат сөз. Алпауытларны паддержат еткен дұрыс па? Әлде мұсәпірлерді жақтаған дұрыс па?

— Эй, қарт, өзің білесің енді.

— Әлбетте өзім білемін, нашарларды жақтаған ғадалат, сен оны жақсылап түсініп қой, Қаршық.— Әбдірахман қарттың шын пейілмен құрметтеп, қалтқысыз мақтап, ойындағысын айтқанына іштей риза болды. Бірақ үйқыдан қалжырап, сөйлесуге шамасы келмеді.

— Абзи, көп рахмет. Айып болмаса, мен аздалап аялдайын,— деді ол, ас қайырып жатып.

— Жақсы болады. Жақсы болады.

— Рұқсат етсеңіз, ана сәкінің үстіне қисаяйын.

— Йоқ, йоқ. Кроватқа жатасыз, ана жаққа. Қаршық, кроватқа төсек сал!

— Жоқ, абзи. Маған еденге салыңыз, ана пеш жанына, өйткені бөтен біреу келсе бір господин жатыр деп ойлар.

— Пеш арты жылы, бек яхши,— деді кемпір ілесе, көрпе жастыққа толы кровать үстін қорғағандай қуанған пішінмен.

— Егер мені бөтен біреу көріп бұл кім деп сұраса, Көпірлі-Аңқатыдан товар алуға келген Ақчуриндердің дүкеншісі, астық тиеге көлік күтіп жатыр дерсіз. Есімі Бәйес Махметұлы деген қазақ деңіз, ұмытпаңыз.

Бәйес Махметұлы,— деп Әбдірахман қартқа қарап күліп қойды.

— Түсінемін, түсінемін,— деді қарт қалбалақтап,— Бәйес Махметұлы... Көпірлі-Аңқаты саудагері... Сіз Бәйес саудагерге ұқсайсыз. Оның мұрты қара, жүзі де... Только шашы йоқ.

— Дұрыс, дұрыс, жүзі де қара...

Басы жастыққа тиісімен-ақ Әбдірахман қор ете тұсті.

2

Марфа Быкова тұні бойы көз ілмей шықты.

Сіңлісі Евдокия кешінде үйге отты мықтап жағып, ыстық тамақпен сыйлап, пеш үстіне төсек салып беріп еді, бірақ бір тұн, бір күн бала ембеген емшегін сүт кернеп, сыздап жатқызбады. Оқтын-оқтын сүт шаптыра берді. Қайта-қайта уқалап Марфа кеудесінен екі қолын алмады. Оның үстіне күндіз қызумен білінбеген бүкіл дене қазір қол тигізер емес, жіліншік сырқырап, аяқтың бұлшық еттері үзіліп ауырады; қос табан, өкше тегісімен күлдіреп кеткен.

Сіңлісінің күйеуі үш жыл Герман соғысына қатысып, келгеніне бірақ жыл болған фронтовик еді, оның екі күн қатар ұстайтын безгегі басталып, күйіп-жанып төр үйде жатыр. Анда-санда сандырақтап қояды; сусынды үздіксіз ішеді. Інір қараңғысында оған, диірменге шақырып, жолдасы келіп кетті, бірақ оны Алексей Петров зорға танып, басын изеп амандасты...

Дмитриевпен кездесіп, хатты оның қолына табыс еткеннен кейін әйелдің көнілі жайласқандай болып, облыстық мекеме басындағы үлкен әкім жәрдем көрсетеді, Игнатты босатуға көмектеседі деп сеніп еді, бірақ қаланың астын үстіне шығарған тұнгі ойран Марфанаң бұл үмітін күйретіп жіберді. Бұл оқиға оған аспан жерге түскендей әсер етіп, қатты қорқыныш құшағына ендірді; үрейі ұшып, ол қайта-қайта шоқынып, дұға оқи берді; кешегі қылышқа туралған жандай, қанды қойыртпақ қарға араласқан, кесілген бас, ыңырысған жан шұбатылып, тізбектеліп көз алдынан тартыла берді...

Таң атқансын ол орнынан түрегеліп, киініп сыртқа шықты, көше жансыз көрінді. Дұшпандардың қолында кеткен күйеуін, жалғыз қалған кәрі енесін, алпыс екі тамырды иіткен сәбиін ойлад, ол қақпа түбінде ұзақ отырып қалды...

Сай-сүйектен өткізе сарнаған әйел дауысы Марфанды селк еткізді — ол орнынан ұшып түрегеліп, жүгіріп көшеге шықты. Қатардағы көшеде біреуі басын қолтықтай көтеріп, енді екеуі белінен және екі аяғынан құшақтап үш кісі бір өлген адамды алып бара жатыр. Өлген

адамның беті төмен қарап басы қисайып кетіпті де, екі қолы жер тірейтіндей серейіп, сүйретіле салбырап барады.

Сарнаған әйел қақпадан жүгіре шыққан бойы өлікке жақындалп келді де, етпеттеп көшениң қарлы, мұзды, шоқалақты қатты жерін құша жығылды. Оның сарнаған дауысы тұншыға, күнірене шықты. Қасындағы қақпалардан көйлекшең жалаң бас, аяқтарына шабата галош іле салған еркегі, әйелі аралас адамдар өріп шығып жатыр. Үлкендердің ара-арасымен алға қарай жүгірген балалар, аз уақыттың ішінде өлік көтергендерді халық қоршап алды. Терезелердің ашылғаны ашылып, ашылмағандарының перделері түрліп, әйнеке жабыса қараған беттер жыбырлап тұр.

Марфа етпеттей құлаған әйелдің қасына келіп басын көтерді, сүйемелдеп оны орнынан тұрғыза бастады. Екі иіні солқылдан әйел басын жоғары көтеріп алып, Марфанаң бетіне қадала қарады: екі көзі ұсынан шығып, бедіретіп кетіпті, мағнасыз төңкеріліп жан үрейі ұшқандай жалтылдаған қарашық адам зәресін аларлық, үн салған дауысы онан да өткен...

— Шиедей жанның ішіндегі бас көтерген жалғыз еркек... кімге тастап кеттің бізді... Үй толған қу жетім... Өзектен өтерлік зарлы азы үн әйелдің қеудесінен жалынша қабындалп шығып жатыр.

— Сен өлгенше мен неге өлмедім? Сорлы басым қалдың қайғырып... Қайда барып құн көрем?..

Қолтықтай сүйемелдеп әйелді Марфа қақпаға жеткізгенде алдынан бір әйел шығып құшақтап, үйге жетеледі. Әйел шашын жайып жіберіп зар қақты.

— Жіберіңдер, мен де өлем. Қайдасың, Андрей... қайдасың, бауырым...

Арғы жағын естуге де, бұл қанды өлікті көруге де Марфанаң жүрегі шыдамады, қақпадан тез кері шығып, ол кешегі Дмитриев отырған екі қатарлы үйге, үлкен көшеге қарай жүгірді. «Тым болмаса Игнаттың бір хабарын біліп кетсем...» деген ой оның екі қолтығынан демеп, аяғын жерге тигізбей алға қарай ұшыра берді. Адамнан саябырлау, танымайтын бір жіңішке көшемен кешегі өзі көрген үлкен көшеге шыққанда көзіне алдымен екі жерде шоғырланған адамдар, тәртіпсіз ерслі-қарсылы шапқылаған атты әскерлер түсті. Тајудағы шоғырланған адамдарға келіп ол шеткерірек тұрған бір әйелден:

— Дмитриев жолдас тұратын үй қайсы?— деп сұрады.

Әйел мұның бетіне таңданған пішінмен қасын кере қарады да:

— Қалада кім көп, Дмитриев көп. Қай жерде істейтін Дмитриевті сұрайсың?— деп Марфа ол қарсы сұрау қойды.

— Жаңа үкімет бастығы,— деді Марфа батылсыздау үнмен.

— Ә...— деді екінші әйел созып.— Әне, тыңда, ана адвокаттың не айтып тұрғанын... түсінесің.

Ұзын қара бешпет сияқты жағасы ашық пальто киген, басында биік қара қалпағы бар, кішірек келген бір адам әрбір сөзін дақпа-дақтап ұғындыра, көптің құлағына жеткізе, жоғары көтеріп қағаз оқып тұр:

— Азаматтар! Атамандар мен генералдар жауыз Николай патшаны қайтадан таққа отырғызбақшы! Қайтадан... түсіндіндер ме?— деп қара қалпақты жұртқа қарап қойды.— Қайтадан таққа отырғызбақшы. Жұмысшы мен шаруаны, бүкіл халықты езіп келген помесчиктер мен капиталистерге қайтадан билік алып бермекші. Қайтадан билік... есіттіндер ме? Атамандардың қара ниетіне жол бермендер! Түсінікті ме?..

— Түсінікті!

— Дұрыс жазған.

— Жауыздарға жол бермеу керек.

— Рақмет адвокат. Өркенің өссін!— деп шуласты жұрт.

— Менің сөзім емес, халайық. Бұл мына үндеудің сөзі. Соны оқып тұрмын...

— Рақмет!

— Сендер оқып бер деп сұрағансын, оқып беріп тұрмын...

Топтанған халықтың деңінен өтіп бара жатқан екі әскери адам аттарын бауырлай қамшылап, бұрылып келіп топтың ішіне кіре берді.

— Бұл не топ? Тара!

Тебініп-тебініп жіберіп, атпен омыраулата келіп біреуі:

— Әкел мұнда, не қағаз!— деп айқайлады қара қалпақтыға қарап.

— Мына халайық оқып бер дегенсін...

Қара қалпақтының қасында тұрған ірі денелі шал үндеуді қызығанғандай жалма-жан қойнына тығып, әйелдердің қалың ортасына қарай кіре беріп еді, көріп тұрған екінші әскери адам:

— Кәрі сайтан, әкел бері қағазды,— деп атпен төне түсті.

Ол жапырылып жол ашқан топтың ішіндегі бір ұзын бойлы жас жігітті қамшымен тартып та жіберді. Жұрт дүрліге жөнелді.

— Ұста ананы!— деп қамшылы жолдасына қара қалпақтыны көрсөтті де, өзі ұндеуді қойнына тыққан шалды тақымдап келіп, еңкейіп жағадан алды.

Шал еңсеріліп келіп, аттың омырауының астына тірсектері майысып қираң ете түсті, бірақ ат үстіндегі адам оның жығылуына ырық бермей, жағасынан ұстаған күйі сүйрелеп, көшениң ортасына алып шықты.

— Ерік алған қараңғы халық өмірде не болып жатқанын білгісі келеді. Мен ана кәрия оқып бер дегенсін, оқып түсіндіріп тұрмын мына жүртқа... бұл қандай озбырлық?! Бұл барып тұрған бейбастақтық! Бұл правоны таптаған заңсыздық! Бұл просвещенияға қарсылық. Бұл тағылыштық!— деп қара қалпақты қаращұбар кісі наразылық сөздерді жаудырып жатты.

Сол екі арада толып кеткен ақ казактар, жиналып қалған көше адамдарын қойша иіріп, қамшылап айдал қасындағы қақпаны ашып, жапыра, жаныша, шулата ауланың ішіне қамады. Шалдың қойнындағы ұндеуді суырып алып және қақпаға жapsырылған бірнеше жарнамаларды сыйдырып түсіріп, қара қалпақты адвокат пен ірі сүйекті кәрі шалды Губернатор көшесінің бойымен төрт салт атты кісі «Қырық тұрбаға»⁶ қарай қуалады.

Бестен-оннан көше-көшениң бойында бақылаушы атты дозорлар тұрып қалды, бірер сағаттың ішінде-ақ қала іші бас қосып шоғырланған адамнан арылып, жым-жылас болды.

Кешікпей арнаулы адамдар шығып Войско үкіметінің: «Ішкі тәртіп жөнге салынғанша қала соғыс кезіндегі халге көшірілді деп есептелінсін. Кешкі сағат алтыдан ертеңгі сағат тоғызға дейін көшелерде бейсеуіт адам жүрмесін!»— деген бүйрекін таратты.

Бұл арнаулы адамдар қаланың көрнекті жерлеріне бүйрекін жағалай ілді; ескі құлақтандыру, ұндеу, жарнама біткеннің бәрін тегісімен сыйдырып алып қақпа, есіктерді Войско үкіметіне қарсы қағаздардан тазартты. Осы «тазартудың» үстінде тәртіп орнатушы әскер өкілдері Құрбановтың үйіне қыдырысталп келіп, не ішке кіре алмай, не пәтеріне қайтып кете алмай дағдарып тұрған Хакімді кездестірді. Студент екенін біліп, ақ казактар оны айнала қоршай қалды. Біреуі аттан секіріп түсіп, қақпаға жapsырылған жарнамаларды сыйдырып алып, жалма-жан Хакімнің жүгіріп келіп мұрнына таяды да:

— Мұнда не жазылған, оқы?!—деді.

Хакім оның шын ниетін түсінбей, шынымен білгісі келіп тұр ма деп, жарнаманы сыйдыртып оқып шықты.

— Кім жазған мұны?

— Фамилиясы жазылмаған, кім жазғаны белгісіз,— деді ол кері шегініңкіреп.

— Мұны жапсырған кім?

— Білмеймін...

— Жәдігөйсуін, кітап мұжігіш діннен безген! Тұс алға!

Аттылар Хакімді алдына салып, окружной соттың үйіне жетіп қалған адвокаттарға қарай жүргізді. Үсті-үстіне жекіріп, атпен омыраулатып өкшесін бастыра қуалап кетті. Бірер қайтара қазақ қамшысы жұқа киімді арқаны осып-осып та жіберді. Сол үйінің деңінен асып, қаланың шетіндегі түрмеге бет алған адамдарға оны демін алдырмай жүгіртумен жеткізді.

3

Тұнімен дүрлігіп, елегізіп шыққан ерлер гимназиясына ақшыл қызыл ту жарқырай түсіп, сэтте қайтадан жұмдыққа қөшті.

Таңертең комитет нұсқауы бойынша тәртіппен, сап түзеп, шашау шықпастан қыр көрсете қөшеге шығып, Губернатор көшесімен оралып қайтуды ұйғарды.

Бұлт арасынан шыққан әлсіз нұрлы күннің шұғыласына ақшыл қызыл ту жарқырай түсіп сэтте қайтадан күңгірт тартады. ҰІзгарлы жерден бұйығып бой тасалағандай, сырғыған қоңыр бұлттардың тасасынан күн көпке шейін шықпай қояды.

Желкем ауа. Жағымсыз салқын...

Белін қысқан ықшам киім. Формалы фуражка. Уылжыған беттер. Шымыр адым.

Талдырмаш дene, жігерлі қимыл.

Дік-дік басқан сап.

Причаганскаядан Губернатор көшесіне бұрылатын қайырылыстан шыға келгенде Шаған айдынынан соққан ызгарлы екпінді жел революция гимнінің:

...Бұл болар,
ең ақырғы,
ең күшті
зор майдан!..—

деген кекті, ашынған жігерлі үнді сөздерін жүздеген ауыздан жерге түсірмей жұлып алып кетті де, қаланың ортасындағы томсарып тұрған зәулім үйлерге жеткізді.

Дүние еңбекшілерімен
табылар —
бар пайдаң!

Шалқып көтерілген, жаңғырығып қайта жерге құлаған, дүбірлі аяқтардың дүмпуімен ұштаса жылжыған әрі нық, әрі қою дауыс қарулы казактарды жапырып жібергендей болды. Олар шу дегенде мұның қайдан шыққанын, кімнің аузынан шыққанын білмей сасып қалды. Қаланың бір шетінен шеру тартып еніп кеткен сансыз қызыл әскер ме деп, аңырып, подхорунжий атының басын генерал Акутин штабы орналасқан вице-губернатор үйіне қарай бұрып та алды. Бірақ ол дауыс шыққан жаққа мойнын бұрганда оның көзіне демонстрацияшылардың біркелкі ұсақ денелі қоныр тізбегі тұсті. Ол бірнеше секунд көзін алмай қадала қарап тұрды да:

— Қарғыс атқан студенттер ғой дәу де болса,— деді жолдасына.
— Ия, сол кітап мұжуші бұзылғандар.
— Бұлар кімнің жағында деп ойлайсың?
— Белгілі емес пе, кім жағында екені?..

Жұз басының келіп қалғанын олар байқаған жоқ еді.

— Куала! Тарат!— деген дауысқа селт ете түсіп жалт қарады да, екеуі гимназистерге қарай шаба жөнелді.

— Тоқта!
— Бұрыл, кері қарай!

Екпіндете шауып келген екеуіне саптағылар тоқтамады, олардың пәрменді айқайына ықпастан ілгері жылжи тұсті. Бұл екі арада жұз басы қолына іліккен казактарды жиып алып, қайсар топқа жалаң

қылышты жарқылдата төніп те қалып еді. Қарулы күшті кимелеп келіп қалған тегеуірініне төтеп бере алмайтынын түсініп гимназистер Интернационал жырын тоқтата қойды да, кілт бұрылышп, жайымен парадқа дайындалып жүрген колективше кері қайтып, өз көшесіне қарай жүрді. Казактар тобы көбейе түсті, жайымен жылжыған топтың арт жағын тықсырып, атпен омыраулата қамшы сілтеп, балағатты жекірістің астына алды...

Оқушылардан бір адам қарсылық етіп үн де қатпады, сескеніп тобын да жазбады, жылжыған күйі жылжып отырып гимназия қақпасына жетіп, жұптарын бұзбай аулаға кірді, ең соңғы лек ішке адымын салған кезде ту ұстаушы Әмір қайырылып келіп қақпаны тарс бекітіп алды, атты казактарды ішке енгізбеді..

Он шақты жауынгерін гимназия үйін торуға тастады да, жұз басы кері штабқа шапты...

Жарты сағаттан кейін генерал Акутин отрядпен келіп, ереуіл көтерушілердің басшыларын іздеді. Қаншама қысып сұраса да, үйымдастырушыларды таба алмай, ақырында «кінәлісін бетіне қарап айырып» жүзден астам оқушының ішінен отызын іріктең шығарып, тұтқынға алды...

Сөйтіп, қапылыста соғып кеткен қара құйындай, атамандар ойраны ыстық жүректің жетегімен жүрген жасты да, соқпағы мол ұзақ өмірдің әділсіздігінен қажып шындықты қармалаған өлмелі кәрияны да, заңға сүйенген ақпейіл адвокатты да, халық үшін күрескен революционерлерді де, оларға тілекtes жас түлектерді де топтап апарып ғасырлар бойы озбырлыққа баспана болып келген тар қапасқа тықты.

Бұл ойран ері ушін есі шығып аласүрған әйелді аңыратып көшеде қалдырыды, сан сәбиді жетім етті, көп жұбайды жесір қалдырыды.

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

1

Хакім бүгін тағы тұнжырады. Кеше де ол ешкіммен сөйлеспей соңшама адамның ортасындағы жалғыз койканың бір шетінде екі қолымен басын сүйеп, ұзақ күн отырып қалған еді. Алғашқы күні «көнілді болғанмен кеше Әмір де көп түйіліп, көп ойланып аз сөйлеген. Ал бүгін ол жарқын да, Хакім тас жабық. Хакімнің жазық және қыртыссыз сұлу мәндайы сәл жиырылып кетіпті де, жағын таянып отырғандықтан түйілген қабағы онан әрі қырыстанып тұр. Дүниеде түрме барын, оған жазықты адамдарды қамайтынын Хакім білетін, бірақ ешбір қылмысы жоқ жанды түрмеге отырғызытынын, оны айыптаң басына пәле жабатынын ол білмейтін.

Алғашқы сағатта, көшеде, оны атты казактар қоршап алып «Қырық тұрбаға» қарай қуалағанда төбесінен жай түскендей болып еді, кісі өлтіріп, ұрлық жасап тұтқынға алынган қылмысты адамша мұндай масқаралық халге душар болу, оған өліммен тең көрінді. Ол жердің жарығы болса ойланbastan еніп, құлап, жоқ болып кетуге де дайын сияқты, көшедегі сан адамдардың, терезелерден қараған жандардың бәрі бір өзіне ғана қарағандай бәрі де танып тұрғандай – «фу» мұндай күйге ұшырағанша өліп-ақ кетсейші! Масқара! Бұл өлім! Бұлabyroидан айрылғандық! Бұл дүниедегі еш жұғымсыз, ең нашар, адамшылықтан айрылған ең қарабет жандардың түсетін орыны. Сен соған бара жатырсың... сен біттің!.. Саған енді өмір жоқ!..— деп тұрғандай, жаппай жұрт түңілгендей, теріс айналғандай, біреулер жерге түкіргендей көрінген еді. Аттылардың алдында қарлы-мұзы іріген көксөқта көшениң сары шалшығын шалпылдата жүгіріп ентіккені болмаса, осып кететін казак қамшысы тиіп арқасы удай ашыған тән азабы қинаған жоқ, оны ұят азабы — жан азабы қинап, миы қайнап көз алды тұманданып кеткен еді. Аздан кейін ол өзі сияқты айдауға ұшыраған биік қара қалпақты ескілеу ұзын суртюк-пальто киген орта жастан асқан оқымысты адамды және еңкіш келген ірі кәрі шалды көріп, солардың қатарына қосылғаннан кейін ойы аздал сергігендей, есін жинап, ілкі ауыр сезімнің құшағынан бірте-бірте шыға бастағандай болған. Әсіресе қара қалпақты, беті шұбарлау оқымысты адамның бағана өзін тақымдаған казактардың оған әділсіз іс істегенін ашып: «Бұл занға сыймайтын бұрын-соңды болып көрмеген қылыш. Бұл адамшылыққа жат озбырлық. Көшедегі көрінген жанды абақтыға айдау деген не сүмдыш! Бұл жантүршігерлік тағылыш!»— деп тұрмеге жеткенше үзбей сөйлегені, жерлеп, сөгіп бұрқырағаны көп сүйеу болған-ды.

«Масқаралыққа, өліммен тең ұятқа кездескен жалғыз мен емес, мына сияқты оқыған адамдар да бар екен» деп ойлаған ол. Бірақ кездескен

бақытсыздықты әбден талдап ұғынып, ойы бір берік сая тапқанша оны қасындағылармен бірге ақ казактар жедел жүргізіп отырып биік тас дуалдың түбіне де алып келген. Ҳакім дуалдың түрін, құрылышын, ауыр темір қақпасын, үстіндегі сан қабат шырмай оралған тікенді сым қоршауын, төрт бұрышындағы қарулы күзетші тұратын мұнарашықтарын көзі шалғанмен түсінген жоқ — неге бұлай екенін ұққан жоқ. Ол тек кіре берістегі қарулы күзетшілердің ішкі есікті ашып аулаға енгізіп жіберіп, ізінше ауыр құлыптарды қайтадан салып тарс бекіткенін көрді. Оған енді мынау зәулім дуал, ауыр қақпа, үлкен құлыпты темір есік, қарулы күзетшілер «жарық дүниеден тұнек қапастың сыз қойнына біржола кірдің» деген мейрімсіз үкімін оқып тұрғандай болып еді. Қанша жан келсе де бірін-біріне қоспай жұтып жатқан оппа есіктердің бірінен тағы да өткізіп, бұл үшеуін екі жағы жағалай есік, тас еденді, іші қоңырқай ұзын коридорға ендіріп жіберген.

— Шешініңдер! — деген қолында балғадай ашқыштары бар қара киімді надзирательдердің өктем командастын үшеуі де түсінбей беттеріне қарап үрейлене аңырып тұрып қалған. «Ататын шығар...» деген нажағай ой Ҳакімнің миын жарып өткендей, арқасына мұздай су құйғандай денесі түршіккен, оның тұла бойы қалтырап, мұлде иектері сақылдап кеткен.

— Неге қарайсың, ылай көз кәрі сайтан. Лақтыр үстіндегі сілімтірінді! — деп шалды біреуі итеріп жіберіп: — Ал сен, қара қазаншық, нені күтіп тұрсың? Қара мұның қалпақ киоін, арда! — деп ол қара қалпақтыға мұқата, жер-жебіріне жете төнген еді.

Сол кезде екінші біреуі Ҳакімді жүлқылап, түймесін үзе, оның үстіндегі пальтосін сыптырып та алған.

— Тырдай жалаңаш шешін!

Ҳакім тырдай жалаңаштанды да, оны көріп ана екеуі де епсіз қимылмен шешіне бастаған.

Тінтушілер оның белбеуін, батенкесінің бауларын суырып алып бір жаққа лақтырып, шалбарының гимнастеркасының темір түймелерін шарт-шарт пышақпен қыып бұрышқа қарай ырғытқан; қалталарын теріс айналдырып қарап қағаздарын жинап алып, ақшаларын санап алып қойған. Шал мен қалпақтының да тағдыры тап сондай болып еді.

— Бұл адамды аяқ асты еткендік! Адвокатты бұлай етуге праволарың жоқ! Бұл тағылық!... — деп қалпақты тағы да шұбырта бастап еді.

— Жап ауызынды! — деп команда берген бас надзиратель оның ауызына жұдырығын тақаған-ды.

Мұнан кейін үш жалаңашты қатар тұрғызып надзирательдер үш мәртебе жүрелетіп отырғызып қайта тұрғызып, үш мәртебе тоңқайтып, қайтадан бойларын жаздырып, киімдерін кигізбей құшақтаттырып қөтерткен бойы қасындағы бір есікті салдыр-құлдір ашып, камераға кіргізіп жіберген болатын.

Қабырғаларының түсін адам айыра алмастай кір басқан, езген қандаланың қаны шұбарлаған, қарындаш шимайлаған, шегемен сызығылаған, темір торлы екі терезесінің әйнектері жарылған, сынған, бір көзін шоқпыт-шоқпыт ескі көрпенің, не мақталы шалбардың сілімтірімен тығындаған, іші мұздай құңгірт тартқан сұрғылт бөлмеде үшкеуі, көпке дейін тіл қатпастан киімдерін киіп, жұлдынған түймелердің орнына қол орамалдарынан жыртып бау тағып, оны күрмеп, бекітіп әлектенген-ді.

Бір сағаттың ішінде бұрын көрмеген, естімеген, ойламаған мұндай кенет ұшыраған жайлар бұларды сен соққан балықтай есендіретіп тастап еді, бойдан дәрмен кеткендей дымын құртып сәттің арасында қорғансыз, сүйеусіз, төрт жағы бірдей меңреу тас қабырға, достан, туысқаннан, үйден аулақ, кіріптарлық халде қалған-ды.

Сол күні бірнеше сағаттан кейін бұлардың үстіне топырлатып окушыларды кіргізгенде Хакім бостандыққа шыққандай қуанған. Әмірді құшақтай алып:

— Ойпырмай, сенің келгенің мұндай жақсы болар ма! — деп еді.

— Менің кіріптар болуым саған қуаныш екен ғой шамасы? — дегенде, Хакім Әмірге:

— Не десен де бұл шыным, сендер келмегенде мен құса болып өлер ем, мына қараңғы көрдің ішінде, — деп жауап қайырған.

Бірақ ауыр құндерді бастан жолдаспен бірге кешіріп, ащыны бірге тату жеңілірек көрінгенмен зілдей мұң жүректі езіп, жаншып тұрған сияқты.

Өмірі, құлқы, міnezі басқа-басқа жандар да тар жерде табысып, бірге еденде сыйылсызып отырып, айқасып жатып, бастығырлығып көрген түстей өткізген ауыр үш күн, үш түн тастунек белгісіз құндердің бастамасы ғана, миға симайтын, көз алдына келтіріп болмайтын итқорлық астындағы адамшылықтан тыс азаптың алды ғана тәрізді.

— Большевиктер үндеуін таратқан сен каззап! — деді офицер бүгін Хакімге наганын суырып. — Сені ату аз, асып өлтіру жеткіліксіз; қол-аяғынды кісендер, жер астында өмір бойы тачка⁷ тарттырып қою керек. Енді сенің жарық дүние көре алмайтыныңды басындағы бөркіндей біл. Бүгін түнімен ойлан, ертең не істегеніңді қалдырмай

айтып кешірім сұра. Бар малғұн!

Сынған сағы одан әрі сынып, терең судың түбіне ешбір қармаусыз кетіп бара жатқан жанның тірі өлік пішінімен келді ол камераға. Әмірден құдері біржола үзіліп, бар асыл арманнан айрылып, алдағы тәтті үміттен, бақытты шаттық қызығынан көз жазғандай, алыстан қайтты. Қазір бұрынғысынан да тұнжыр.

— Саған айтқанды маған да айтты, айырмасы тек сол-ақ, маған ол тачка тартқызамын деген жоқ, сирағынан, қара сирағынан асып қоямын деді. Жау солай демей не дейді? «Қош келіпсің, мырза, саусаламат құтылып шығуыңа тілектеспін» демекші ме?! Сен таста уайымды, көтер басынды. Кімнің тачка тартарын, кімнің сирағынан асыларын әзір ешкім де білмейді,— деді Әмір оған.

Бұларға жақын отырған татар жұмысшысы Әмірдің сөзін мақұлдалап басын изеді.

— Жасыма, малай, сендерге ешнәрсе де болмайды. Только ешбір қағазына қол қоймандар және түрмеде провокатор көп болады, ауыздарыңа сақ болындар,— деді.

«Татар жұмысшысы көпті көрген, талай түрмеде отырған, тәжірибелі, ақылды адам, ол дұрыс айтады. Жақсы, ешнәрсе болмай-ақ қойсын. Сонда бұл ойыншық іс пе? Қорлау, жаншу, сөгу, тар қапасқа тығу... Жоқ, бұл жауыздық тегін жауыздық емес. Бәрімізді құртып жіберсе де ешкім білмейді мына зынданда не болып жатқанын. О, кең дала... ел...»— деп қамықты Хакім, күрсініп.

Бір тұтқынның басы ақ марлімен тұтас таңылған; көздері жұмылып кеткен, еріндері көнтіген ісік. Оның сейлеуге шамасы келмейді. Тек ымдал қана тұсіндіреді; жалғыз койканы соған беріп, жатқызып, тамағын ішкізіп, татар жұмысшысы қасынан шықпайды.

— Бұл дұрыс адам. Жігіттің арыстаны Жанбарса⁸ Совдепінің председателі. Кулактар істеген, собакалар,— дейді ол, хәлі ауыр әлгі тұтқынды койкаға жөндеп жатқызып.

Камераның іші лық толы, ыстықта біріне-бірі сығылысып үймелеген қой сияқты. Тұтқындар иін тіресіп отыр; көбі көйлекшең; баста қақаған сұық үй қазір адамның буымен монша сияқты ысыған; тердің, темекінің, қайыс белбеудің иісі тамақты қырғандай қышқылт, әрі ауыр.

Тұрменің іші де ауыр, сырты да ауыр, ескі зәулім тас үй адамның үстін басып, денесін жаншып тұрғандай.

«Жарық күн бізге бар ма, жоқ па?» деп қарайды Хакім оның tot

басқан темір жақтаулы, күнгірт көзді сиықсыз терезесіне.

2

Тұстен кейін бір сұық торғай темір торлы терезенің жақтауына келіп асылды да «ішкі жақта не бар?» дегендегі кішкене қоңырала басын қалтаң-қалтаң еткізіп камераның ішіне үңілгендей болды.

— Хакім, ана торғай саған қарап тұр, сені босатады екен,— десті орыс, қазағы, татары аралас камераға лық толып отырған тұтқындар, қатарласа жамырасып.

Хакім терезеге арқасын беріп темір койканың бас жағында отыр еді. Терезеге бұрылып қарағанша, торғай теріс айналып құйрығын шошаң еткізіп ұшып та кетті. «Босанасың» деген адамды ішінен қатты-қатты сүйіп алғысы келсе де, ол:

— Бәрі де құр ырым,— дей салды.

— Оллаңи, тура,— деп, жанын бере сөйледі қасында отырған қартандау татар,— верный примета. Босанасың.

Солай дегенше болмай, бір топ торғай шуылдалп келіп терезеге қаптай қонды да, әлденеден үріккендей «дұр» етіп ұшып кетті.

— Ура!

— Ура!

— Бәріміз де кетеміз!

— Ура!— деп жұрт шу ете қалды.

Біреулер қол шапалақтап та жіберді.

— Оллаңи, жақсы малай. Біздің іс хотқа баарға тиіс.

Қызыл гвардия...— деп қалды да, қартаң татар сөзін аяқтамай үзіп тастады.

Ол орнынан түрегеліп ерсілі-қарсылы жүргісі келіп еді, бірақ сыйылысқан жұрт жол бермеді, оған жүретін жердің өзі де жоқтың қасы еді. Түріне, сөз реңіне қарағанда, көпті көрген, талай азапты басынан кешірген «рабочий-ау» деп ойлады Хакім оның қобалжыған ірі сүйекті бетіне қарап тұрып.

— Эйда, ебдашлар!— деп, татар жұртқа команда бергендей екі қолын кең сермеп, жуандай күшті дауыспен:

Басындар, жолдастар, аяққа,
Туғанда төңкеріс таңы.
Жайындар құлашты жан-жаққа,
Жойылсын залымдар заңы...—

деп бірінші шумақты бастай беріп еді, жүрт жуанды-жіңішкелі жігерлі дауыспен тегіс іліп әкетті. Екпінді сөздер жан тебірентерлік сезімді үнмен тоқтаусыз жылжып, едені кір, күн көзі жоқ, кіріптар жандардың тери мен шылымның абыз тұтіні араласып ауыр қышқыл иіс басып тұрган күнгірт камераларына бұзып жарып еніп жатты. Бір минут өтпей-ақ, ұшқыннан лап берген өрттей, жалынды жыр ұзын коридор бойын тұтас ертіп кетті — бұларға жалғас әрбіреуінде отыз-қырық адам отыратын, сегізінші, тоғызыншы, онан әрі жиырма екінші, жиырма үшінші номерлі үлкен камералар қосылды. Жырдың екінші шумағына жеткенше басқа камералар да жаппай ілесті.

Вышли мы все из народа,
Дети семьи трудовой.
Братский Союз и Свобода —
Вот наш девиз боевой.

Сөзі орысша, қазақша әр камерадан әртүрлі шыққан бір мотивті, бостандық көксеген көп кеудеден сыртқа тепкен жан үні жаншып, езіп тұрган мылқау кәрі тас түрменің төбесін жұлдып кетерліктей, күнірене шарықтап жатты.

Не үшін? Кім бастады? Не жақсылық бар?— мұны жүрт талдап жатпады. Еріксіз лықсып шыққан жан сүйсінер жырдың жетегіне ере берді де, талпынып ілгері ұмтылған үмітті сезімнің құшағында бес минуттай еркін шарықтады.

Революция жыры қатар корпустағы әйелдер камерасына да, жеке отыратын бір кіслік кішкене камераларға да жетті. Мұның бірінде Червяков пен Дмитриев отыр еді. Темір торлы және оның үстінен сырттан тақтаймен тұмшалаған сыңар терезенің алдына жүгіріп барды да, Червяков құлағын тоса қойды.

— Петр Астафьевич, құлағынызды салыңыз, үлкен камераларда өзгеріс бар... «Смелο товарищи» жырлап жатыр,— деді ол.

Червяковтың көздері бірден-бірге жайнай тұсті, тыңдаған сайын езуіндегі күлкі шырайы ұлғая берді.

— Өзгеріске мен қарсы емеспін, өзгеріс тап қазір өте керек,— деп жымиды Дмитриев,— мынадай тас қауашақтың ішінде отыруға тышқан да риза болмас.

— Петр Астафьевич, шуыл күшейіп барады, тыңдаңызышы? Меніңше бір үлкен өзгеріс бар. Бәлкім, көмек келіп ұлгірген шығар.

Дмитриев сәл уақыт құлағын қойып тыңдалап отырды да:

— Меніңше, Павел Иванович, көмек келіп жетуге ертерек. Бұл басқаша бір көңіл күйімен байланысты шығып кеткен жыр болар.

— Онда бүтін түрме болып әндептейді ғой?!

— Солай-ақ болсын, бірақ...

Қатардағы камерадан тықыл шықты да, әңгімеге шақырғанын біліп, Дмитриев сөзін аяқтамады, Червяков жауап ретінде қарсы «тықыл» қақты.

Қатардағы камерада Половинкин мен Нуждин отырған. Олармен кешеден бері Чревяков «байланыс» жасап Дмитриевті ерсілі-қарсылы жүргізіп қойып «сөйлесіп» алған-ды.

— Нуждин «қуаныш үні» дейді.

— Ол да біз сияқты шамамен айтады ғой, ойдағы ғана тілек.

Коридордағы надзирательдер шуылдаған көп халықты тәртіпке келтіре алмай екі күннен бері айқайласа, балағаттаса келіп, ақыр-аяғында «бассыз» тұтқындардың дабырына көнгендей болып еді. Бірінші күні олар бұрынғы заманнан бері келе жатқан «шыбын ұшпайтын» тыныштықты орнатамыз деп, темір есіктің сыртынан үлкен ашқышпен тарсылдатып, тесіктен де жекіріп, қорқытып та айтып, кешке дейін есіктен есікке шүйіліп, ың-жың шуылмен дабырлаған әңгімені тыюға тырысып еді, бірақ келесі күні үсті-үстіне әкеліп топтап қамап, түрмеге қойша тоғытқан халық дес бермей кетті. Үнелеп-аһлаған қарттар да, бұлттай тұнерген ашулы жұмысшылар да, сұсты оқымыстылар да, шулаған жастар да үзілмей келіп жатты. Әсіресе гимназистер кекесінді, өткір сөздермен надзирательдерді бет қаратпай жаншып, сағын сындырып таstadtы.

— Қатты сөйлеме, есікті соқпа! — деп төнген надзирательдерге олар:

— Халық мал емес, мына сияқты қораға қамайтын!

— Төсек әкел!

- Койка жеткіз!
- Терезені ашып таста!
- Тирания қалған!
- Мына сияқты қөрінген адамды қамау «Глуповтардың қаласында»ғана болады.
- Шақыр прокурор барон Дельвигті!
- Атаман Мартыновтың өзін алыш кел!— деп айқайлаған-ды.

Айқайдан, жекіруден әбден жалыққандай надзирательдер бүгін камера ішіндегі у-шуға аса көніл бөлмей, анда-санда ғана әр есікке ұңіліп «тыныштан!» деп қойып, исі ауыр күнгірт коридорда әңгімелесіп тұрған «жан түршігерлік» батыл, күшті, ашынған үнге селт етіп жыр шыққан есікке қарай ұмтыла беріп еді, отыздан астам адамның еденді, қабырғаны солқ еткізгендей жойқын лепті хоры қартаң надзирательге қараңғыда сарт еткізіп маңдайын сақаға соғып алғандай әсер етті, ол бірер секундтай көзін жыптылықтатып тұрып қалды, содан кейін барып батпандай зор ашқышпен салдыр-гүлдір еткізіп темір торлы есікті ашып жіберді де, шошып кетіп қайтадан жаба салды; оның көзіне иін тіресіп қатар тұрған ашынған тұтқындар бас салып есікке ұмтылатындаі қөрінді... жолындағы діңгектерді жығып, ағаштарды түбірімен қопарып, үйіре ағызып, сырғытып әкететін тасқындаі мына жұлқынған топ үдере қозғалса жолындағының бәрін жапырып, жаншып, жермен жексен етіп езіп жіберерлікте...

— О, тәңірім, мына есаланғардың тергеуінен сақтай гөр,— деп қарт надзиратель бар ынтасын сала шоқынып жіберді.

Сол мезетте надзирательдің барлық ерік-қуатын әдейі жаншып жіберуге уағдаласып қойғандай көрші камера жырға қатарынан қосылып кетті де, лекіген үн ырғалып-теңселіп тұрып бойды тітіретіп жіберді. Әр жерде есікті сартылдата соққан надзирательдердің тыйым салуына қарамастан енді түрме тегісімен кірісіп жұмыла әндетті. Коридордағылардың біреуі бас надзирательге жүгірді, біреулері аласұрып не істерін білмей састь...

Соңына ерген бес-алты аға надзирательдермен корпусқа іспек көз, қызыл жирен мұртты начальник кіріп келгенде, жырдың ең өрі:

Долго в цепях нас держали,

Долго нас голод томил.

Черные дни миновали,

Час искуплеңе пробыл,—
деген шумақты тұтқындар екінші рет қайырып жатыр еді.

Начальник сәл мұдірді де, сегізінші камераның алдына келіп тоқтай қалды. Ол камераны аш дегендей иегін қақты. Коридордың қартаң надзирателі:

— Асыл тек... сүмдықты бастаған мына камераның Христостан безгендері,— деп жетінші камераны көрсетті.

— Аш!

Надзиратель батпандай ашқышын салдыр еткізді, есік те ашыла берді...

Час искуплеңе пробыл...

Есік жақтағы тұтқындар самсаған алты-жеті қарулы бақташы мен ұзын мұртты начальникті көріп ығыса түсті. Біріндең жырды да доғара бастады.

— Қысқарт! — деп жекірді мұртты начальник. Жұрт битарап бола бастады, бір қатары мұлдем доғарып бұрышқа қарай сырылды да, енді біреулері бәсендедеу қарқынмен жырды шұбалта созды.

Жұрттың босаң тарта бастағанын көре сала, ертеңді кеш айтатын екі күннен бергі әдетінше, Әмір ілгерірек тұрды да, әдейі астарлы кекесінмен рапорт берген болып:

— Начальник мырза, камерада жазықсыз он бес оқушы, он жұмысшы, бес темір жол қызметкерлері, төрт шаруа және екі интеллигент отыр, бәрі де сап-сая, берген наныңызды түгел жеп, қалғанын алып қойып, жана үкіметтің өзі рұқсат еткен төңкөріс әнін айтып, сіздің осы жерден қозғалмай қызмет істеуіңізді тілеп жатыр,— деді бір мұдірмestен лекіте сөйлеп.

— Тәйт, жап аузынды! Жазықсыз... жазықсыз еken ә? Тәртіп бұзушы, үкіметке қарсы жандар?!— деп жекіріп начальник жерді тартып қалды.

Әмір дауысын өзгертіп мұләйімсіп сөйледі.

— Жазықсыз демей қайтерсің, начальник мырза, ақты ақ, қызылды қызыл дегеннен басқа кінәміз жоқ. «Тәртіпті бұзушы» дейсіз, ойлап қарасаңыз, тәртіпті сіздің мына қандаласы жүзден қоздап, мыңдан өрбіп жатқан, құс жастығы— ағаш, мамық төсегі— тас еден, жанбасқа жайсыз қонақ бөлменізге қамап қойды. Мына тұрғандар (ол оқушыларды көрсетті) зачетын да бітірген жоқ. Пифагордың штаны⁹ да шешусіз қалды... Хакім мырс етіп күліп жіберді де, теріс айналып

кетті. Әмірдің соңғы сөзін теріс түсінген начальниктің темекі сарғайтқан қызыл жирен мұрты селкілдеп, еріндері жыбырлай тұсті.

— Қысқарт, ұятсыз!— деді ол дауысын қалтырата шығарып.— Құс жастық, еден... Пифагордың штаны... Өз бетімен сөйлеп жатқан адвокат камераның түкпірінен осы мезетте сәл ілгерірек есік жаққа келіп, начальниктің сөзін белді.

— Тұрме начальнигі мырза, бұл заңсыздықты адам ауызben айтып, тілмен сипаттап жеткізерлік емес. Бұл ешбір заманда, ешбір мәдениетті мемлекетте болмаған бассыздық, теңдесі жоқ оқиға. Бұл ұлы Петр мен ұлы Екатеринаның заманынан бері қылапсыз орындалып келе жатқан ешкім өзгертуге болмайтын низам жинақтарын аяққа таптап, өз білдігімен бассыздық істеу болып табылады. Қол астындағы адал азаматтарды ұстау үшін өкімет алдымен тағылған айыпты толық дәлелдермен прокурорға береді, прокурор қылмысы бар ма, жоқ па, соны ашады; егер де қоғамға залалды деп тапса сол көрсетілген азаматты тергеуге рұқсат беріп тексеру жүргізетін орындарға пәрмен етеді. Тексеру орындары шындық həm ғадалаттың жолымен kіnəcіz безбендеп сол көрсетілген азаматты, сол айтылған, дәлелденген қылмысы бойынша әділ соттың төрелігіне жүгіндіреді. Ал мына бізді тұрмеге еріксіз ендіру актысында бұл низам қағидалары толық бұзылып отыр... Бұл әділетсіздікке душар ету... Бұл империяның низам жүйесіне құрылған мызғымас қалпын талқандау... мұны латын тілінде...

Тұрме начальнигі кәрлі жүзін Әмірден аударып, былшықтанған реңсіз көздерін аласа бойлы занқор адамның шұбар бетіне төңкерді.

— Ым... сіз кім болдыңыз?

— Екінші рангалы юрист Елеулі Бұйратов деген болам. Оқругтік адвокаттар коллегиясының мүшесі. Мамандығым бойынша халайықтың ғарзасына түсінік беріп, жол көрсетіп өзіме тағалықты жұмысымды атқаруға сот коллегиясына кетіп бара жатыр едім, сол жолда казак хорунжі тиіссіз кіріптар етіп, сіздің қарауыңыздағы қылмыстылар отыратын тұрмеге қамады.

— Е, законге ұста көрінесіз, соған лайық бұлікшілермен бірге қолға түспеуіңіз абзал еді, Бұйратов мырза... жоқ мырза емес, тұтқын Бұйратов.

— Тұтқын емеспін, начальник мырза, бұлай атауға правоныз жоқ.

— Мына тас қабырғаның ішіне кіргеннің әммәсі де тұтқын, бұрынғы юрист Бұйратов.

— Жоқ, мырза, маған айыптау әлі тағылған жоқ.

— Тағылмаса, тағу енді алыс қалған жоқ.

— Қақпаға жапсырған жарнаманы халайық оқып бер деген тілек еткенсін оқып бердім, бұл айып емес, хат танымайтын азаматтар оқи алмағанын сұрап білуге праволы. Мына Мартыныч шал айтсын, солай ма?— деді адвокат, қасындағы еңгезердей Мартынычты күәға тарта сөйлеп.

Мартыныч салмақпен басын изеді де:

— Ех, адвокат, алтын сөзің зая. Бүгінгі заманда закон дегенің бір шымшым насыбайға да тұрмайтын болды...

— Закон, закон... законды сыйлайтын болсаңыз мына тұрме тәртібін неге бұзасыз? Неге шулайсыз камерада? Тәртіп бұзғандарың үшін карцер¹⁰ беремін мен бәріне,— деді тұрме әкімі, тұтқындарға сұстана қарап. Сөйтті де қасындағы надзирательге: — Мына камераны бес тәулікке карцер тәртібіне көшір!— деді.

— ...Бір шымшым насыбайға тұрмайды. Сақалына қарай іскегі,— деп Мартыныч басын шайқап, шығып бара жатқан тұрме начальнигіне ізінше қарап қалды.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

1

Қала ауру жандай сұлқ жатыр. Қөшелерде жан жоқ, жұрт тегіс үйде. Мекемелер, сауда-саттық орындары түгел жабық; қос-қостан салынған құлыптар мен белдеу темірлер есік терезелерді айқара құшақтап алыпты. Қыбырлаған жан иесі түгіл өлі мұліктер де сұық қолдан бой тасалағандай. Жайбарақат кезде қақпа астынан жүгіре шығып жүргіншіге безендей қалатын беймаза иттер де әлде бір жаққа босып кеткен; кейбіреулері қораның түкпірлерінде, лапас астарында жатып, қақпа жаққа сенімсіз жалтаңдайды, құйрықтарын жымқыра қысып алған.

Ат құйрығын шарт түйген, бестен-оннан тежеулі текірекпен өтіп бара жатқан сұсты әскери адамдарға жұрт есіктен, терезеден сығалап қарайды; жирен сақал, күрең мұртты казактар үзенгіге шалқая шіренген, жел мен сұыққа тотықкан беттері де қара қошқыл, бастарындағы екі бүктелген қос қыртысты сенсең бөріктері сияқты. Қөше бойының іркілген қызыл-сарғылт сусын шалпылдал ат бауырына соғады да, тіктеп тиген тұяқтар сусыз жердің көк соқта қарын шенгелдеп лақтырады.

Даңғыр-дұңғыр, күмбір-күмбір, бір сазды, қоңыр үнді ертеден бері тынымсыз соғып тұрған шіркеу қоңыраулары адамның еңсесін езіп жалықтыра мазасын алып тұр...

Бір мезет шоғырланып, оқтын-оқтын шауып өтетін жалаң қылышты өр көкірек казактардан қөше саябыр тартты. Тұстен кейін өршелене соғып ауаны мазасыз күңгірт, қоңыр үнге малып тұрған шіркеу қоңыраулары да сол кез сәл тыным тапты.

Жайық жақ беттегі тар қөшеден қос қара ат жеккен үлкен қара шана шыға келді. Козлодағы қоңыр шекпен киіп, белін шүберек белбеумен буынған тік қара бөрікті кучер божыларын кере ұстап, жолдың шалшығы аз көбесімен аттарды сар желдіріп Губернатор қөшесіне түсті. Шананың екі кісілік артқы орнында алдын кілеммен жауып кішірек келген тәре бір өзі отыр. Үстінде полиция формасы; оқалы сары пагон — еполет, полковник белгілері жалтырауық түймелерімен тұтасып қара шинельдің иық, омырауы, жағасы тегісімен сап-сары ала. Қоңырайған фуражканың астынан дөңгелектеу келген жіті қөздер айналға өткір қадалып, төңіректі тінте қарап келеді. «Ана бір жылы тап осындағы үш-төрт күн бойы қөшеге көлденең бейсеуіт адам аяқ салған жоқ еді; тәртіп болмаса бұл қара сирақтар... тәртіп! Темір тәртіп!..» деді форма киген тәре ішінен. Сөйтті де ол қос қара атты жанамалай шауып келе жатқан адъютанттың атқа пысық отырған

пішінін көріп мадақтағандай, мұртын сипап, сол қолымен шиыршиқтап қойды. Бағанағы ертеңгілікте ойына келіп, әлденеше рет қолға ұстағандай елестеген тәтті тілекке еріксіз тағы оралды... «Генерал-майор шені... орден... сонан кейін почетная отставка... бақ... атақ... құрмет...»

— Айда, айда, Жамақ! Делбенді пысық ұста!

Тәтті қиялға елітken төренің дауысы бұрын-соңды Жамақтың құлағына тимеген жұп-жұмсақ, мұлде маңдайынан сипағандай, еркелетерлік үн. «Нанайын ба? Нанбайын ба?» деген адамша қайран қалып Жамақ төреге жалт қарады. «Айда, Жамақтың» орнына төренің аузынан: «Айда, ақымақ! Көзіңе қара, глупец! »деген тастай қатты және мұздай сұық сөздер шығатын. Бұл көп заманнан бері, Жамақ — Жамақ болғалы, төре — төре болғалы осылай-ды. Өзгермейтін өктем үнге бой үйреніп, құлаққа сіңіп кеткен. Кеше кеш шығып, түнделетіп қатқақпен шапқылаған, тоқсан шақырым жерді төресімен бірге сан рет өлшеп бекетін есепсіз санаған, күннің сұғы мен жаңбырына да талай бірге тоңып, бірге жаураған, жұмсақ желі мен хош иісті даласына да талай бірге желпіністі. Сонда да «Айда, ақымақ!» өзгермейтін.

Қазір ғажап! Төренің едірейген мұртты, тұксиген жүзіне жұмсақ шырай жүгіріпті. Дөңгелек келген, сәл бедірейінкіреп тұратын көздерінің құйрығына бір нәзік сзықтар жиырылыпты, ат суаруға барғанда күнде көретін кәдімгі желсіз кездегі судың майда толқындары сияқты... «Ә, көптен көрмеген кеңесіне іші елжіреп келе жатыр екен ғой»— деп ойлады ішінен бәрін аңғаратын Жамақ, төресінің екі қатар үлкен тас үйден көзін айырмай қарап келе жатқанын байқап қалып. Сырымды біліп қалды ма деп құдіктенген адамша төре:

— Танымай қалдың ба, ақымақ! — деді шапшаңдал миығынан қолын тартып алышып.— Губернатор кеңесіне! Жоқ, алдымен пәтерге!

— Е!— деді Жамақ риза болғандай.

Ол төренің келіссіз, бойына жараспайтын жұмсақтықтан гөрі ежелден үйреніп кеткен қатаң үніне көшкеніне қуанбаса да қоштағандай, божыны ширақ қағып, үлкен үйге қарай беттеді.

Әскери басшыларға көбірек бас шұлғынқырайтын төре Войско үкіметінің реcми председателі адвокат Фомичевқа соқпастан атаман Мартыновтың алдымен өзіне кіруді мақұл тапты.

Пәтеріне келіп, әбігерлене жүгірген қызметкер әйелдің әзірлей бастаған тамағына қарамастан, Һарон тез жуынып қайта киінді де, мұртын шиыршиқтай түсіп үйден шығып кетті.

Вице-губернатордың келген халықты қабылдайтын бөлмелерінде бұрынғы толып отыратын саудагерлер мен қаланың қара таяқтарының бірде-бірі жоқ, асыға кіріп, жүгіре шығып жатқан әскери қызметкерлер ғана ерсілі-қарсылы жосып жүр. Кабинетке кіре берісте сөйлесіп отырған екі капитан танымаса да полковник шеніне және формасына қарап орындарынан түрегеліп Һаронға честь берді. «Шабарман — адъютант» деп ойлады оларды полиция начальнигі. Болар-болмас қана изегендей басын сәл тұқыртты да, жинақты тік жүріспен келіп, қол беріп амандасты; оған қазір ғана келіп түскенін, наказной атаманмен амандасып, қызмет жөнінде шұғыл әңгімелесу керек екенін айтты.

— Сұлтан, сәл ғана аялдаңыз, атаман генерал Емугановпен кеңесіп отыр; келгенінзіді мәлім етейін,— деп жәрдемші ішке кіріп кетті.

Бірақ сұлтанға сәл ғана аялдауға тұра келген жоқ, ол тыптырып, алдыңғы бөлмеде әлденеше минут күтті. Ішкі қалтасынан алтын шынжырлы алтын сағатты ол қайта-қайта суырып, қайта-қайта қарады; сан рет мұртын шиыршиқтады; олай-бұлай жүріп, жардағы сарғайған ескі портреттердің алдына тоқтап, бірақ осынша күттірген Мартынов емес, тап солардай-ақ ішінен генерал біткеннің бәріне лағнат оқыды, портреттерге жирене көз тастап сабырсыздана аяңдады. Екі капитан диванның шетіне отырып, өзара сыйырласып жатты; шені тәмен танымаған адамдарға сыр шашпайын дегендей такаббар төре олармен әңгімелеспеді.

Ірі сүйекті, дәкір қимылды, ожар Мартынов жуан дауысымен дүмбірлей сөйлеп генерал Емугановқа қолға түскен большевик басшыларын соттау жөнінде тапсырып жатты. Ол әскери-дала сотының председателі етіп Емугановты тағайындаған; қаталдығы өзінен әрі бұл мықыр генерал (оң иығын көтеріп басын тұқырта жүретін пішініне қарай Емугановты тәменгі шендер «мықыр» деп атап кеткен), тергеу ісін қалай жүргізу де, кімге қандай үкім беруін де күні бұрын келісіп қойды. Бұлардың ойынша жұмысшы мен шаруа үкіметін орнатамын деген адамдардың бірде-бірі жазасыз қалмауы керек болды: «тәртіпті» тек қана дарға асумен, түрмеде отырғызумен, дүре соғумен орнататын заньды заң деп білді.

— Соттауға материал болмаса «бұзылуға бейім» студенттерді әскери училищелерден де, гимназиядан да шығартып жіберу керек,— деді Мартынов.

Бұл оқушылар жөнінде әңгімені сөз арасында Емуганов қыстырып қойып еді, үйткені бүгін оған түрме начальнигі: «Қамауға орын жоқ, үсталғандарды деревня мен поселкалардан топтап айдал әкеліп жатыр. Түрмеде аты-жөні де мәлімсіз алпыс екі студент отыр, олардың шулап тәртіп бұзғаннан өзге үлкен бір масылдығы — орынды босқа

ұстап отырғаны. Осылардан құтқарсаңыз түрме бір бейбітшілік өмірге енер еді» деген-ді. Өзінен ұлken начальниктің бұл жөнде не дерін епте болжау үшін Емуганов атаманның құлағына салған.

— Әділ сөз, Кирилл Матвеевич, есі дұрыс адамды түрмеге отырғызбайды, қоғам нормасынан ауа жайылған бұзықтар ғана тұтқынға алынады. Оларды мектептен шығарудың үстіне, алдымен, екінші қайтып маңымызға жуымау үшін есінде қаларлықтай етіп «шыбыққа жатқызсам» деп ойладап тұрмын,— деді Емуганов басын тұқырта қарқылдай құліп.

— Шыбыққа жатқызу!.. Хе-хе-хе! Орынды жаза...

— Сұлтан сіздің қабылдауыңызды сұрап тұр,— деді полковник атаманға.

— Қандай сұлтан?

— Сұлтан Һарон Ахметович Қаратасев.

— А... оны кім қуып келіпті мұнда?! Той өткенсін даңғыра, керек кезінде бірі жоқ, қап тесер қара тышқандай, кез келген тесікке кіріп кетеді.

— Әділ сөз, Кирилл Матвеевич,— деп Емуганов тағы да қырылдады.
— Асқа ие, арбаға жүк сұлтандар.

— Кирилл Матвеевич, Қаратасевты түрмeden прокурор барон Дельвиг арашалап қалған; соナン кейін елінде болып, енді қазір келген бойы сізге сәлемдеспекші,— деді полковник.

— Оның керек жері бар, Кирилл Матвеевич; қап тесер қара тышқандай деп қандай тауып айттыңыз! Ауган жоқ, қап тесер қара тышқан сияқты!.. Оны ана өзінің жерлес большевиктерінің сонына салайық, кәрі сақшы, оның көмегі мықтап тиеді,— деді Емуганов.

— Кірсін,— деді Мартынов жәрдемшісіне. Һарон алдыңғы бөлмеде тыптырыши күтіп сағатына соңғы рет үңіле қараған кезде атаман мен генералдың сұлтан жөніндегі сөздері осы сияқты еді.

— Ұлы дәрежелі наказной атаман сіздің кіруіңізді бас иіп сұрайды, сұлтан Һарон Ахметович,— деді жәрдемші, жоғарғы әңгімені мұлде естімеген адамша Һаронға еңкейе бас иіп.

Сөйтті де, ол есікті кең етіп ашып, қолымен меңзеп кіруін сұрады.

Шалқақ, шағын, тік денелі Һарон аяғын салмақпен қадай басып ішке кірді.

— Император дәрежелі патша ағзам хазіретінің шын берілген қызметшісі, губерналық полицмейстердің жәрдемшісі және Орал қаласының жандармерия басшысы, бүлікшілердің зорлығымен өзінің атқаратын кіршіксіз міндеттінен аулақтатылып, орнынан алынған сұлтан Һарон Қаратаев патша мен Отанға қызмет етуге дайын екендігін мәлімдейді,— деп ізет етіп, Һарон аяқтарын салмақпен сұлуласпап басып келіп, орнынан самарқаулау түрегелген Мартыновтың қолын алды. Атаман жуан дауыспен:

— Сізді қөруге аса қуаныштымын, сұлтан Һарон Ахметович, отыруыңызды бас иіп тілек етемін,— деді. Атаманның үні баяулау шықты — аңғал дене жуан дауысқа сай келмеді.— Үй ішініздің аманесен болуына тілектеспін. Асыл жұбайыңыз сау-салемет тұрған шығар деп үміттенемін.

— Маған және менің үй ішіме үлкен ықыласпен бейілді ниет білдіргеніңізге шын көнілден алғыс айтамын, аса ұлы дәрежелім. Жақсылықты білмейтін қара халықты жуасыту жөнінде Отанның даңқы үшін істеген мақтаулы ісіңіз бен қаһарман ерлігіңізге халайық хайран қалады. Сіздің озат ерлігіңізге Өлке әрқашан да алғыс айтпақшы,— деді Һарон әрбір сөзін өте анық және дақпа-дақтап сөйлеп.

Атаман оған болар-болмас түрде бас иген болды. Һарон отырған генералға тағым етті де, танымағанына кешірім сұрады; бірақ атаман Мартынов бұл екеуін таныстырып жатпады.

Отырған генерал Һаронның сәлеміне басын шұлғып қойып отыра берді, орнынан түрегеліп қол беруге сұлтанды қомсынғандай, креслоның жұмсақ арқалығына орныға шалқайып шірене түсті. Һарон да оның қолына кішілікпен келіп жармаса қоймады.

Ушеуі де бір сәт үнсіз отырып қалды. Һарон айтатын сөздерін саптады. Атаман ақырындал қана саусақтарымен жыбырлата соғып, үлкен, нық емен үстелдің жиегін дыңғырлатты. Ол Һарон төренің бақ жүлдізы Февраль төңкерісінен кейін төмен құлдырап кеткенін біле тұрса да әдейі:

— Соңғы сапырылыс... ім... соңғы айлардың оқиғалары кезінде уақытыңызды бұрынғыдай бақытты түрде өз мекен-жайыңызда өткіздіңіз бе?— деп сұрады, сөзін жөндеп сөйлеп.

Һаронның құлағына атаман сөздерінен кекесінді бір үн шалынғандай болды.

— Ұлы дәрежелі вице-губернатор Мордвинов мырзаны орнынан түсіргенде... қыһа... қыһа... орнынан ығыстырғанда мені де лауазымды дәрежемнен аулақтатқан болатын. Аулақтатып қана қойған жоқ —

тұтқынға алғанды. Сол бір қолайсыз жағдайдан асыл текті баронның күш салуы арқасында ғана босандым. Сөйтіп уақытша алыстағы өз мекен-жайыма қашықтай тұруға тұра келді.

«Көруге аса қуаныштымын» деген атаман Һаронның түрмеден босанғанына шаттық сезім білдірмеді, сұлтанның үміт еткен құттықтау сөзі оның аузынан шыға қоймады; қайта сұлтанның жіті көздері Мартыновтың бір нәрседен жиренгендей мұрнын аздал тыржита түскенін шалып қалды. Мұның атаман жүзіндегі әрбір құбылысты тесе аңдыған қара моншақ көздерінің жалтылына көлдененең қарап отырған Емугановтың ойына, «қаптесер қара тышқан» деген Мартынов теңеуі түсіп кетті, ол теріс қарап езуіндегі еріксіз келген құлкіні тасалады. Мартынов генералдарын мадақтай сөйлеп, әңгіменің аяғына қарай оралды.

— Михеев мырзаның алғырлығы мен генерал Акутиннің сарқылмас қайраттылығы арқасында қызылдардың түтіккен қауіпті жерін жоқ еттік те, басшыларын әлеумет ортасынан алыстаратып жатырмыз. Алайда олардың ұйымының көптеген мүшелері қолға түспей жасырынып ұлғірді. Әсіресе сіздің жерлестеріңіз, жыртқан жерге сепкен тарыдай шашылып, бет-бетіне қашып кетті. Күн бұрын қам жемесе олардың кейбіреуі жазалау орындарының қолынан біржола жырылып шығып кетуі де мүмкін. Біздің Отан алдындағы ардақты борышымыз жөнінде, құрметті Сұлтан, сізге ескертіп жатудың қажеті жоқ. Мына ұлы дәрежелі генерал Емугановпен қосылып құштеріңізді большевиктерге қарсы толық жұмсар деп, тапқырлық көрсетер деп үміт етемін. Генерал, сіз сұлтан Һарон Ахметович Қаратаевпен таныс шығарсыз!— деді Емугановке мойнын қасқырша бұрып. Генерал Емуганов басын изегендей ишара көрсетті.— Истеріңіздің жемісті болуын тілеймін. Қолыңыз босаған бір кеште, сұлтан Һарон Ахметович, біздің үйге шай ішуге келуден бас тартпассыз,— деп қосып қойды атаман сыпайыгершілікпен.

Генерал Емуганов орнынан түрегелді. Аудиенцияның¹¹ аяқталғанын көріп Һарон басын иді де:

— Мархабатыңызға қатты сүйсінемін. Исті бір тәртіпке келтіргеннен кейін өзіңіздің және баға жетпес жұбайыңыздың сүйкімді лебізін естіп, ортаңызда болуды үлкен ләzzат және зор бақыт деп санаймын, — деді.

Емуганов те, Һарон да кабинеттен шығып кетті. Таныс адамдай қолтықтап генерал Емуганов сұлтанды шығысымен өз конторына жетектеді.

формасыз қызметкерлері полиция басқармасының үйіне толып кетті. Тазыдай жалаңдаған тыңшыларға «большевиктер мен большевиктерге тілектес адамдарды, профсоюз басшыларын табу ең басты, ең асыл борыштарын» деп «іске» жұмылдырғаннан кейін сұлтан терең-терең ойларға кетті. «Топас атаманның дәрекі төбеттері көздеріне көрінгенге ғана тап берген. Қаладан шығып кете алмайтындарды ұстағанға мәз,— деп ойлады ол,— ал ана орыс деревнялары мен қазақ ауылдарына сіңіп кеткен большевиктерді кім таппақшы? Айтқандай, осылардың баспаханасы қайда, басып шығарып көшени сарттың ала шапанындағы етіп, тұн сайын шұбарлайтын ұрандары мен жапсырушылары қайда? Осылар сиқыршы емес пе өздері?! Мүмкін емес қой бұларды бүтін қала болып жасыруы! Әлде екінің бірі большевик те, үшеудің екеуі солардың тілекшісі ме? Ә...»

— Бұратана елдердің басқармасындағы төтенше тапсырмаларды орындайтын чиновник Құрбанов тілмашты шақырт,— деді ол секретарь-жәрдемшіге.

— Хоп, сұлтан Һарон Ахметович. Қай сағатқа келсін? Һарон ойланып қалды да:

— Қазір келсін,— деді.

«Қазір келсін!»— деген Құрбанов бір сағат уақыт өткеннен кейін де келмеди. Әлденеше рет жәрдемші секретарьді шақырып қайта отырып, помощники шақырып сұрап біліп, тыптырыған төреге сағат жарым уақыт өткеннен кейін Құрбанов кірді.

— Саламат қайтып келгенізге шын қуаныштымын, Һарон сұлтан,— деді тілмаш салмақпен, аздал қана басын иіп.

— Рақмет, отырыңыз.

— Іс көп. Земство жұмысы молайып кетті. Толып кеткен жер дауы; қазекендер де әйтеүір атамзаманғы бір «аброчная», «полоса отчуждения» деген бәлелерді кері қайырып аламыз деп басты қатыруда. Ғажап, қазақтың ұшы-қыры жоқ жалпақ сахараасының жері жетпегендей, хохолдармен шекарадағы тілдей жерлерді даулайды,— деді Құрбанов төреге керексіз әлдеқайдағы әңгімені ең қажетті нәрседей етіп бастап.

«Неге шақырғанымды шамаласа да білмегенсіп, әңгімені басқа жаққа бұрды. Ұзын арқанға салмақшы»— деп ойлады сұлтан.

— Жер дауынан көрі қазір идея дауы басым емес пе, Құрбанов мырза? Сіз бен біз земство жұмысын қоя тұрып, онан зорырағын ойлассақ.

— Идея дауы дейсіз бе? Бұл дау емес, қырқысып бірінің бірі кеңірдегін қырқып бітетін қырық пышақ тартыс қой. Сіздер болмасаңыз, мұндай жәйтке араласу біз сияқты кішкене адамдардың қолынан келе ме, сұлтан?!

— Ым. Шамамыз келмейді деп, қол қусырып қарап отыруға азаматтық борышымыз рұқсат етпес, Құрбанов мырза.

«Бұл маған насихат дәрісін оқымақшы ма! Көмейің, мені жәрдемге шақырмақсың ғой» деп ойлады Құрбанов.

— Осы қалада көрінеді әлгі қазақтың ішінен шыққан алаяқтар...— деді Һарон қазақ революционерлерін ыммен меңзей тамағын кенеп.

— «Алаяқ» деп сіз сұлтан, Аязбай ұрыны айтасыз ба?— деп өп-өтірік білмегенді Құрбанов.

Һарон Құрбановтың сөзін де, үн ырғағын да жаратпай қалды. Көптен бері ол большевик жақтас жандардың көбейіп кеткенін ойлайды; «бұтін түрме қызметкерлері, кеңсенің ұсақ чиновниктері, қаланың жұмысшы кварталдарында тұратындардың бәрі және ноғайлардың көбі астыртын коммунистік әрекеттер істей ме қалай» деп күдіктенген. Осы күдікті дәлелдегендей мына Құрбановтың қүйрықты сыртқа сала, тек өз ісімен шүғылданып, болып жатқан үлкен оқиғаларға түсінбегендей сөйлеуі жағымды нәрсе емес. Бірақ бұл мемлекеттің үлкен тапсырмасын орындаپ жүрген, полиция мекемесіне есеп бермейтін сыртқы сауда системасының адамы...

— Құрбанов мырза, мен сізді большевиктерге тілекtes деген пікірден аулақпын. Ал, мына осы күнгі ала аяқтардың кім екенін білмеуіңіз ұғымға сиятын нәрсе емес. Білмесеңіз білмей-ақ қойыңыз, сіздің бәлкім ез қызметіңіз қауырт болар, сізге басқа жағдайды ойлауға да қыын шығар. Алайда мына түбірімізben тұтас қопарып алып тастамақшы болған бәрімізге ортақ жауды жеңіп алмай тұрып, күнделік тіршілікті істеу қыын.

— А... ана қазақ большевиктерді айтасыз ба, түсіндім. Оныңыз дұрыс, бірақ Һарон сұлтан, өзіңіз ойлап көріңізші, қалада кімнің барын, қандай дұшпан барын білетін мен тергеу-бақылау орындарының қызметкери емен ғой. Сондықтан менің сіз ойлаған нәрседен шет болуым табиғи нәрсе,— деді Құрбанов езу тартып.

Бірақ оның қара сүр беті тұтас күлкі шырайын берген жоқ — езуі күлімсіресе де қабағы қату қалды.

Ішкі сырын алдырмайтын, ынғайыңа иіле бермейтін, қанын ішке

тартқан мына қалақ жақ, ұзын тілмаштың бөгесінді сөздері мен қайыспас мінезі шағын денелі шапшаң ойлап жіті әрекет ететін полиция начальнигін зеріктіріп жіберді; Һарон шоғайналы киізге отырған адамдай, орнықты қызыл емен орындықтың үстінде қойқаңдай тұсті.

— Сіз жақсы білесіз, Акчуординдардың үй-жайлары, қора-қопсы, складтары көп, әлденеше жерлерде дүкендері мен бөлімшелері бар. Большевиктер осы етек-жені кең «сенімді» жерді пайдаланып жүрмес пе? Жасырын баспахана орнатып әрекет жасау ісі қөбейіп кетті. Біз оның бір қатарын таптық та, сонда да,— деп құмілжіді сұлтан.

Бірақ ол «бір қатарын таптық» деген сөзді Құрбановқа көз етіп «бұлар да көп іс жасап жатыр екен-ау» деген ой салу үшін айтты, дұрысы олай емес-ти.

Құрбанов таң қалғандай болды.

— Бәрі де мүмкін нәрсе,— деді ол, қабағын көріп,— бірақ маған түсініксіз нәрсе мынау: сіз өте бимағлұм нәрселерді сұрайсыз. Өзіңіз менің мұнданай нәрселермен шұғылданбайтынымды және бақылау орындарының қызметкері емес екенімді жақсы білесіз.

— Сіз біздің қызметкер болмағанмен зор құпия істерді жүргізіп келдіңіз, аса жауапты тапсырмаларды орындағыныз. Және дәүлетті адамдармен де, қара халықпен де байланысыныз бар. Сондықтан сіз сүйікті Отан үшін баға жетпес қызмет етер едіңіз...

Һарон ойын созбай сөзінің аяғын кесе қайырды, өзі орнынан тұрып терезе алдына барды.

Құрбанов ойлана тұсті де, төренің көздеріне көзі ұшырап қалып, тез мойнын бұрып сол жақ қабырғадағы екінші Николай патшаның сопақша жириен сақалды солбыр суретіне қарады. «Мына сияқты типтер ғой, мандаіы жерге тигенше сәждә қылып, жер әміршісі етіп, шіріген тағынды осы күнге дейін сүйемелдеген. Қалай еді әлгі, қазақ мақалы, бір құмалақ бір қарын майды шірітеді...»

— Сұлтан, мына модаңыз ескірген мода емес пе? Алпыс ұлтты Ресейді екі басты самрұқ қайтадан шеңгеліне алсын демесеңіз,— деді ол қабырғадағы патшаның суретін иегімен мензеп.

Оның еріндері тістенгендей жымқырыла тұсті.

— Мына ала топалаң бассызың туып, бұлік көтеріліп жатқан кездे екі басты самрұқ темір тәртіптің символы¹². Ол реликвий¹³ есебінде де

қабырғада көп заман қалуға тиіс. Біздің әңгімеміз ол жөнде емес, Құрбанов мырза. Сіз төтенше тапсырмаларды орындаپ келген адамсыз, үлкен тәжірибелі бар; беделді адамсыз, қазақ пен татар тегісінен сізге сенеді, сізден сырын жасырмайды. Соңдықтан мына бүлікшілердің қай жерде қандай ұясы бар — осыны ашуға көмек етуіңіз керек.

— Мен басқа саланың қызметкерімін, Һарон Ахметович. Бұл сөз сізді ренжітпеуге тиіс; мен сіздің өзінізді де, мекеменізді де аса ардақтаймын, бірақ ондай іс істеуге менің қабілетім жоқ,— деді Құрбанов Һаронға тіктеп қарап.

Һарон ойланбастан:

— Жақсы, олай болса. Сіздің көмегіңіzsіз де іс істелер. Бірақ соңынан өкінесіз, мен сізге өткен кінәларыңызды мына кезеңде іспен жусын деп жақсылық ниетпен шақырып едім,— деді сұлтан салқын лебізben.

— Сұлтан, қорқытпаңыз. Менің ұжданым таза, бүгін келіп жуып-шайғандай өткенде мен ешқандай күнә, болмаса қылмыс жасағаным жоқ, сіз қателесесіз.

— Ойланыңыз, Құрбанов мырза. Сауда өкілінің миссиясымен¹⁴ барғанда шығыс мемлекеттеріндегі байланыстарыңызды еске түсіріңіз. Жұмбақтайтын ешнәрсе жоқ — бас уәзірмен екі араңызыдағы келісімдер...

— Мен үкіметке измена жасағаным жоқ, заман идеясының лебі елдің, езілген ұлтының қамын әркімге де ойлатады, сұлтан. Бұл қылмыс емес, бұл азаматтық борыш,— деді Құрбанов, орынан түрегеліп. Оның қуқыл бетіне аздақ қызыл шырай белгісі жүгіргендей болды. Үлкен және сом қызыл емен үстелдің жиегіне қос қолмен тірей сүйеніп, қарсысындағы сұлтанға тесіле қарады. — Абай-қоқайға салмаңыз, Һарон сұлтан, менің үстімнен дақ келтіретін материал болса сіз аяп қалмайсыз.

— Көзім әбден жеткенше ұстадым, енді өз обалыңыз өзінізге. Ежелден жаулық етіп келген Стамбулға арқа сүйегеніңіз кешірерлік қылмыс емес,— деп Һарон түсін мүлде өзгертіп жіберді де,— басқа айтарым жоқ, сау болыңыз,— деді.

Құрбанов бірнеше секунд қозғалмай қалды, екі көзін Һароннан айырмай түсі көгеріп кетті.

— Жақсы!— деді Құрбанов, жағының бұлшық еттері жыбыр-жыбыр етіп. — Қандай роль дайындаңыз?

— Маған ертеңге дейін большевиктердің ішкі істер комиссары

Әбдірахман Әйтиевтің өзі мен үгіт-насихат тарататын құралдарының тұрған жері керек.

Келгендегідей басын болар болмас иді де, Құрбанов тіс жарып жауап қатпастан шығып кетті.

— Шыбықтай иілерсің әлі,— деді Һарон ол кеткеннен кейін.

ОН БІРІНШІ ТАРАУ

1

Орал сотының прокуроры атақты барон Дельвиг қазақ даласындағы малды өсімге беру жайын зерттеп ірі еңбек жазған юрист-ті. Жұрт оны әрі либерал, әрі үлкен ғалым, ұлық деп жүретін. Барон Орал маңындағы атақты адамдардың бәрімен таныс, соның ішінде белгілі Шұғыл қажыны «тамыр» дейтін. Шұғылдың үйінде болып, оның өсімге мал беру әдістерін әбден зерттеп, ғылыми еңбегіне көп материалдар алған еді. Бір жылы жаз қымыз ішуге Шұғылдың үйіне де келіп жатқан болатын. Шұғыл орысша білмейді, барон қазақша білмейді, бірақ екеуін кейде араға тілмаш салмай-ақ түсінісе береді. Көбінесе екеуіне ортақ ұғым: «өсім жақсы», «несие заңды» деген сөздер. Шұғылға несиенің өсе бергені жақсы да, барон Дельвигке оның заңды болғаны ұнаса керек. Алайда несиенің әдет-ғұрып заңына байланысын ашамын деп, Дельвиг қазақ даласындағы өсімнің сорақы жағын да көрген. 1912 жылы өзінің «Қазақстан» атты газетінде белгілі адвокат Елеусін Буйрин барон Дельвигтің бұқарашибіл бағытта жазылған үлкен мақаласын екі тілде бірдей басып еді. Бірақ прокурор Дельвиг іс жүзінде өсім алу зұлымшылдығына қарсы шықпады. Ол өзінің бұл амалын атақты философ Гегельдің айтқандарымен дәлелдеді. Неміс тілінде оқыса да миына қонбаған Гегель еңбектерінің оған ұнағаны жалғыз-ақ: «болмыстағы бар нәрсенің бәрі дұрыс» дейтін жері болды. Осыны ол бой тұмардай етіп жадынан шығармады, көп нәрсеге дәлел іздегендеге осының айналасынан шықпайтын.

«Тұрмеде отырған адамдарды «тұтқынға алуға» санкция¹⁵ беріңіз»— деген генерал Емугановқа прокурор Дельвиг «өзім барып шығайын» деп жауап қайырды. Ол: «прокурор санкция бермей тұрып тұтқынға алу, әрине, заңсыз, бірақ болған нәрсенің бәрі дұрыс. Мен емес Гегель солай дейді» деп дәлелдеді ішінен. Сөйтті де ол қоштасып шығуға келген Ехлас Шұғыловты қасына мінгізіп, жирен қасқа рысакпен «бір минутқа ғана» тұрмеге келді.

Үш күннен бері үздіксіз ойдан-қырдан айдал әкеліп жатқан жандар тұрмеге сыймағансын генерал Емуганов оқушыларды босатпақ болып еді. Босатар алдында тұрменің кең ауласының ішіне алып шығып, абақтыны «естен шығармау үшін» оларға дүре соғып жатқан. Прокурор Дельвиг пен Ехлас Шұғылов тап осының үстінен шықты.

Доктор мен прокурор не болып жатқанын бірден-ақ түсіне қалды. Ехлас алтын пенснесін сұртіп қайта киіп қарады да, барон томпиған қолдарымен көздерін сұртіп уқалай бастады. Құтпеген жерден келген прокурорды көре сала тұрме начальнигі шошып кетті. Ол аяғын шапшаң басып келіп:

— Көрікті дәрежелі барон, бұл ұлы дәрежелі генералдың бұйрығымен... біз тек орындаушы ғана... кешіріңіз...— деді, дір-дір етіп, — шығар алдында әрқайсысына бес дүреден ғана...

— Тұрмеден шықса, бұларға, ендеше санкция керек емес қой,— деді прокурор өз жайымен сөйлеп,— дегенмен бұл соғу жазасы заңды емес...

— Енді қайтып тұрмеге жуымасын, естерінен шығармасын деп бұйрық етті... әлбетте заңды емес...

— Генерал қайда?

— Менің кабинетімде, көрікті дәрежелі барон...

Дельвиг тап осы кезде бірі бөксе, бірі бас жақтан тұрып, үшіншісі қоңыр тәнді бір оқушыны құлаштап соғып жатқан надзирательдерге қарап қалды. Сүмбідей тұзу шегіршін таяқ ұшы құйрықтан аса, жоннан қиғаштай тигенде қайта көтергенше, орыны жосамен батыра сзып жібергендей, қып-қызыл болып шыға келеді де екінші, үшінші... бесінші оралғанша қанталап білеудей болып, ісіп кетеді... Аяғын тәлтіректей басып орнынан тұрып кеткен талдырмаш денелі оқушының орнына кезектегісін жатқызады. Тағы қызыл таңба... Шіміркенбестен орай сілтеп өзіне қарай тарта соғады, жансыз тулақты сабағандай, мейрімсіз, қатал ұрыс... Біреулері таяқ «былық» етіп арқаны тіліп кеткен мезетте, ышқынып қалады да, бірақ қайсарлықпен дыбыс шығармайды, орнынан тістеніп тұрып кетеді...

«Тері мен еттің арасындағы сансыз ұсақ қан тамырлар үзіліп кетеді де қан құйылады. Ісініп қызарып кететіні сондықтан...» деп анатомиялық талдау жасады Ехлас доктор ішінен.

Барон Дельвиг «бұл ақылды қылық емес» деп теріс айналды. Ол начальниктің кабинетіне кетіп бара жатып, болып жатқан оқиғага жаңа мағына бере талдаған адамша қабағын түйіп: «Мүмкін, Гегель айтқандай осының өзі де дұрыс шығар»— деп ойлады.

Көгендеген қозыдай көздері жаудырап, біріне-бірі сығылыса әрі қорлық, әрі жан қинайтын жауыз жазаны күтіп тізіліп тұрған оқушыларды санағандай қарап тұрып Ехластың көзі алтыншы кезекте тұрған Хакімге түсіп кетті.

Бағанадан бері жендеттердің зұлым әрекетінен жаны түршігіп «бір қарамас па еken» деп көзін айырмай қадалып тұрған Хакім, Ехластың көзі тұскеніне адам ауызben айтып жеткізе алмастай қуанып кетті. Оның езулеріне күлкі шырай жүгірсе, көздерінде «құтқарыңыз» деген жалынышты қарас бар еді.

Ехлас тез бұрылып кабинетке қарай жүре тұсті де, екінші бір ой оны кілт тоқтатты. «Өзіме нөкер етемін деуші ем бұл құдай қарғағанды. Әкесі Жұніс қой мұның сотқар...»

— Е, бала, сен қалай мұндай күйге тұстің? Әлде студенттер үйымына кіріп пе едің?— деп сұрады ол Хакімнен қайран қалған пішінмен.

— Жоқ, Ехлас ағай. Бұл бір жаңсақ жәйт, бүтіндей жаңсақ іс. Құрбановтың крыльцосында отырған жерімнен атты казактар көшеден өтіп бара жатып ұстап әкелгені. Жабатын жаласы: «Үндеу жапсырдың» дейді. Үндеу жапсыру деген менің ойыма да келмеген нәрсе. Сол үйдің, кәдімгі сіз жатқан үйдің, қақпасын алапестеп әр жеріне ұрандар желімдеп қойыпты осындағы бір балалар. Соны менен көреді мына есуастар— деді Хакім жабықкан пішінмен.

«Жалаңаш етке салған шегіршін таяқтың айқыш-үйқыш қызыл айғызынан енді құтылдым» деп ойлады ол. Ехлас езуінен күлді де, пенснесін алып, қара бұйра жағалы пальтоның қалтасына қолын салды, үлкен ақ орамалмен көзілдіріктің әйнегін асықпай сұрткіштеп тұрып:

— Мұны қазақша не дейтінін білесің бе?— деп сұрады да Хакімнің жауабын күтпестен, — мұны қосақ арасында бос кету дейді,— деді.

Қасындағы фельдшер доктор Шұғыловтың мына студентпен жылы сөйлескеніне қарап «жақын танысы ма, әлде туғаны ма» деп ойлады. Сырт қараша Хакім де, Ехлас та бір әліптес еді, екеуі де ұзын бойлы, түзең мұсінді, тік жауырынды және бет әліпптері де ұқсастау: аққұба өнді. Бірақ студент талдырмаш та, доктордан гөрі мұрындырақ.

— Доктор, мына жігіт сіздің туғаныңыз емес пе? — деп сұрады түрме фельдшері.

Ехлас ойланып қалды. Ол тумам еді деуге арланды да:

— Жерлес, бір жерден едік,— дей салды.

Фельдшер шеткерірек тұрған түрме начальнигіне жақындалап барып бірдеме дегендей болып еді, дүре кезегі төніп тұрған Хакімді ымдағандай жетелеп түрмешілердің бірі начальниктің кабинетіне қарай ертіп әкетті.

— Сіздің жерлес студентіңізді дүресіз босатып жіберді, доктор,— деп фельдшер оған честь берді.

— Рахмет, алайда ондай ашық ауыздарға бес-он шыбық зиян да болмас еді, екінші қайтып қақпа күзетпейтін болар еді,— деп тағы да

езуінен күліп фельдшерге Хакімнің қалай «қолға іліккенін» айтты.

— Бұл әрекетті бізсіз де өткізер мына жігіттер, доктор, жүріңіз,— деп ол Шұғыловтың алдына түсіп кеңсе жаққа қарай беттеді.

— Менің бір ауруыма көз қырын сала кетіңіз,— деп фельдшер өз кабинетіне алдырып, тұтқын Нуждинді Ехласқа көрсетті.

Сол білезігінен оқ өтіп кеткен, он қары сынған, ұсті-басы тұтас жара, бет-ауызы ісік Нуждинге асыққан Ехлас назарын да салған жоқ. Сол қолының ғана орауын шештіріп тез қайта байлатты. Шығып бара жатқанда фельдшер Ехластан:

— Сонымен комиссардың қолы гипstemесе де бітер дейсіз бе?— деп сұрады.

Ехлас пемснесін алып (мұрны түзең болғанмен белбасары жүқа, сөйлегенде, әсіресе күлгенде түсे бергендіктен Ехлас алтын пенснесін алып сөйлеуді әдет еткен. Оның езуінен күлетіні де сол себептег болу керек):

— До свадьбы заживет,— деді орысша нақылдан.

Талай тұтқынның актық тамырын ұстап көрген түрме фельдшері қандай «свадьба» екенін жақсы аңғарды.

2

Түрменің сыртқы қақпасынан қалай шыққанын Хакім дұрыстап жадына түйе алмады. Жалғыз-ақ оның сезгені: бықсық тұтін толған үйден қашып шыққан адамдай көзі жарқ ете түсті; жанды елітерлік бір тәтті ауа оның өн бойына құйылып кеткендей болды; аяғы жерге тимей бейне қалқып жүзіп келе жатқандай, өзін үкіден де жеңіл сезді. Ол артына қараған жоқ — көздері жан-жағы мен алдындағы дүниені: сонау көкті, көкжиекті, көз жетерлік жердегі қарасынды, үйлерді, адамдарды, жанды-жансыз нәрсенің бәрін біржола шолып өтті. «Өңім бе, түсім бе?» деп ойлады ол. Бәрі өңі: анау козлодағы шіренген атши да, көшевкеде отырған чиновник те кәдімгі адамдар; қақпа алдында күрек ұстап іргенің суын жырып ағызып жатқан адам да, әлденеге асыға, аяқтарын тез-тез басып жүріп бара жатқан әйелдер де тірі жандар; темір қыықты үйлердің үстіндегі қары еріп жоғарыдан су сорғалап тұр; тұрбалардан жіңішкелеп шығып көмескі көгілдір тұтін әлсіз көтеріліп жатыр...

Бәтеңкесінен су өтіп аяқтарының дымқыл тартқанын, шалбарының балақтары әрі лас, әрі малмандай болғанын ол жаңа ғана байқады. Үстіне көз жіберіп еді: формалы мауыт пальтосы үйпа-түйпа, шалбары жан көрерлік емес, салтақ-салтақ көйлегінің жағасы қап-қара кір, тіпті

бет-ауызы да баттасып тұрған сияқты көрінді. «Мына түріммен жүртты үркітермін» деп ол жалма-жан Губернатор көшесінен бұрылып, Причаганка көшесіне түсті, пәтеріне тезірек жетіп, жуынып, таранып, таза көйлек киіл, пальтосын тазартып көшеге шықпақшы болды. Ұш күннен бері жадынан шықпай, әлдекім иемденіп қойғандай қызғанышты сезім уына бөлеген Мұқарама көз алдына келді. «Не айтпақшы? Мені қайда кетті деп ойлады еken? Не деп айтамын, не үшін түстім деймін түрмеге? Масқара... Өліммен тең нәрсе... Халықты қамшымен айдал үйренген топас, дәрекі солдафон казактардың қылышы... Алда нақрұстар. Ең болмаса қылмыс жасаған адамдарды айдасайшы түрмеге. Анау шал, анау адвокат, анау шаруа, анау татар жұмысшысы, не жазығы бар олардың?! Оқушылар ше?! Тфу, держимордалар¹⁶ билеген Ресей-ай!»

Үйіне кіріп келгенде кітап оқып отырған Сәлмен оны ұшып түрегеліп құшақтай алды.

— Тірімісің? Қайдан, жер астынан шықтың ба? Мына бас кесер казактардың бірі турап тастады ма деп ұш күннен бері ойлағаным сен. Қай жаққа зымзия болдың, шырағым-ау?

Хакім Сәлменді бір жыл көрмеген адамша, құшақтап, қысып бетінен қайта-қайта сүйіп-сүйіп алды.

— Сен сұрама, мен айтпайын қайда болғанымды. Дантенің жазған жаһаннамы — ұжмақ сияқты менің түскен жеріммен салыстырғанда. Бүгінгі арқасынан таспа алғандарды ойласам денем түршігеді, тфу, малғұндарай... қағынған заманның қара қасқа әміршілері!..— деді ол.

— Түрмеге түсіп шықтың ба?

— Енді не деп едің. Тек тезірек кету керек мына сұмырай жерден.

Хакім болған оқиғаны Сәлменге бастан-аяқ айтып берді де:

— Айналайын, ешкімге айтпа менің мұндаидай масқараға ұшырағанымды. Дирекция біле көрмесін... әсіресе Мұқарамаға ләм деп тісіңнен шығара көрме бұл сұмдықты,— деді.

— Тоқта, саған записке жазып кетті.— Сәлмен кітаптың арасынан Мұқараманың хатын алып берді.

Хакім жалма-жан хатты ашып оқи бастады. Хат өте қысқа жазылған еді.

«Хакім! Сізге мен ұш рет келдім, үйіңізде болмадыңыз. Қайда кеткеніңізді жолдасыңыз да білмейді. Мен сіздің қалаңыздың есімін оғаш деп әзілдейтінім есіңізде ме? Міне, енді мен сол қалаға іске тұруға

кеттім. Ана сіздің Ехлас доктор мені сестралық орынға тағайындағы. Менің абының соны қалады. Аби ақылды кісі әм рақымсыз адам, айтқанын істепей қоймайды. Мен оны ғайбатламаймын, қақиқаты сол. Оның айтқанына көнбеуге болмайды...

Сол енді, сіздің қалаңызға кеттім. Келіңіз! Келіңіз! Келіңіз! Құтемін сізді! М. К.»

— Жүріп кетті ме?— деп сұрады Хакім сұрланыңқырап.

— Жә, кеше кешке, жә бүгін ертемен жүрмекші. Бүгін келмеуіне қарағанда кетіп қалған шығар. Ал, жуын, демал. Түрің көп нәрседен хабар беріп тұр,— деді Сәлмен аянышты пішінмен.

ОН ЕКІНІНІ ТАРАУ

1

Аспан сұп-сұр. Ауа дымқыл. Тыстан үйге ауыр ылғал иіс келеді.

Қос қара атпен Һарон төре қалаға енген күні өзен жақтан шығатын Мостовая мен Губернатор көшесінің түйіскен жеріндегі кішкене үйде Әбдірахман отыр еді. Адам қамығарлық қыбырсыз жым-жырт көшениң ажарсыз түріне, аула ішіндегі күректі ебдейсіз ұстап, іркінді сары суды ағызып жіберу әрекетіне кіріскен әйелдің дәрменсіздеу қимылына ол терезеден қынжылғандай, қабағын түйе қарайды. Сәлден кейін ол үй ішінде жай адымдап олай-бұлай жүре бастады. Екі көзі қырып жуған сарғыш еденде; көзінің алды кілмік тартып, ажары сынып қалған; күреңіткен бетінің қызылы жоғалып едәуір солғындастты. Ол ойлап-ойлап бір түйінге келгендей болады. Ойдың ұшы алыс, сонау шеті жоқ қазақ даласы сияқты, қырқа-қырқа жалдардан асып жатыр; бірақ ой жазғы сағым сияқты көзге елестеп жап-жақын көрінгенмен, қолға қашық...

...Қыр суреттері көз алдында. Жазғытұрым қандай әсерлі. Анау Барбастау, әрі ассан ғұлдыраған алыстағы белдерде бірте-бірте айқындалып, жоғары көтеріліп, жақындей береді. Сонау «Сырым шыққаннан» бергі үлкен жазық алақаныңың үстінде тұрғандай Борғумаштан арғы Ҳанкөлі жайып тастаған кілемдей, аяқ астында жатыр. Әдемі дала, қарауға көз тоярлық емес... Жалғыз-ақ қимылсыз, ел сирек, ақ қағаздың үстіне әр жерден қойған ноқат сияқты. Көрінім-көрінім жерде екі-үш үй, біріне жетсең арғы жағы тағы сондай қыыр дала, тағы да сондай бытыраған ел, тып-тыныш сахара, көзге ілігер ныспы нәрсе жоқ. Жайықтың Ресей беті сияқты шоғырлы, жиынтық, жыбырлап жатқан тіршілік белгісінен жүрдай, не бір завод тұрбасы, не бір темір жол вышкасы жоқ, жылмағай дала, қалғыған дүние...

«Ояту керек!— деді ол естірте ернін жыбырлатып,— тезірек сахараға шығу керек, дала жанданып, сілкінер шақ келді; ел сергіп, дүрлігер кезең жетті. Қозғалар, қимылдар, оянар уақ...»

Оның құлағына алысырақтан шыққан бір дүмбір естілгендей болды да, ойы бөлініп елегізе түсті. Бірақ анық ешбір дыбыс білінбеді. Ойға қайта оралды. Енді тағы да тыныштық тапқызбай ояу кездे ойға шыр айналып соға беретін тұрмедегі басшылар түсті. «Партия жұмысын өзіміз басқаруымыз керек... Атқару комитетінің мүшелері басқаруға міндетті...» деген Дмитриевтің соңғы сөзі қарсы алдында үлкен жазумен орап-орап ірі етіп жазып қойғандай елестейді...

...Жоқ, қоңырау дыбысы. Әбдірахман терезеге таман келіп құлағын

қайтадан тосты. Анық қонырау. Дұмбір бірден ашығырақ айқындала берді. Сәл уақыттан кейін ол терезеге еріксіз жақындағы. «Мұндай кезде қүймелі жолаушы кім болмаң!» Терезенің пердесін ақырында қолмен сырып қарап, көпір жақтан бері қарай келе жатқан шаналыны көрді. Шананың алды-артында желе шоқытқан қошаметші салт аттылар...

Шанада отырған Һарон төрені Әbdірахман бірден таныды да бар ойы, бар назары соған ауды.

Көшенің шалшығына қарамастан шанада мейлінше шіреніп өзіне-өзі палуан, тіпті салтанатты жүріспен төре үй деңінен тез өтіп кетті.

Салт аттыларымен ат шана өтіп кетсе де, Әbdірахман терезеге сүйеніп ұзақ тұрды. Ол қалаға еркінде енген Һарон Қаратасты ойлап тұрды.

...Екінші Николай тақтан тұскенде лауазымы шарт сынған, хан тұқымы, сұлтан атақты Һарон... Сарқырап тасыған көктем сұы тұбімен жұлып ағызып әкетіп, бір қалтарысқа іліккен шөке сияқты, тасқын кері серпкенде бұл да кейін ығысқан. Ғажап! Бұдан екі жыл бұрын окопқа қазақ жастарын алғанда июнь жарлығын патша ағызам атынан елге еғлан еткен Һарон! Бұл жарлыққа қарсы тұрғандарды тұрмеге, бас көтергендерді каторгіге айдаған Һарон. Кәрінің еңсесін тұсірген, жастың өмірін жер еткен Һарон. Обыр империяның тәртібін қалғымай құзеткен, сол үшін дәреже, шен, орден, атақ, бақ иесі болған сұлтан. Қақпақтыда үлкен имениясы бар, жері шұрайлы, зор дәулетті, құдіретті сұлтан. «Сақтай гөр, тәңірім, патшаны!» деген дұғаны күніне үш мезгіл тағзыиммен оқитын сұлтан. Енді контрреволюция шоғын үрлеп өрт шығаруға, ақ генералдармен бірге жұмысшы мен шаруа қанын ұрттауға келген... Революция жаршыларын атуға, асуға келген... сұлтан!..

Сұлтан полицмейстердің қалаға келуі Әbdірахманның қырға тез аттанып кету ниетін жеделдете тұсті; сонымен бірге ол қаладан шыға алмай қалған Совдеп қызметкерлерін құтқару жолдарын да шешті.

«Бұғіннен, әрі кетсе ертеңнен қалмай жүріп кету керек, әйтпесе кештік етеді» деп ойлады.

2

Атты казак шолғыншыларынан саябыр арт жақ көшемен көлденең көзге елеусіз Мағрипаны жіберіп, Әbdірахман гимназист Шамиль Қаратасты шақыртып алды.

Талдырмаш келген қараторы жас гимназист Әbdірахманға тосырқап қалғандай қарайды. Оның дөңгелек көзі кірпігін қақпастан қадала

қалатын әдеті бар еді. Бұл жолы ол тесіле қараған жоқ, Әбдірахманның тұла бойын, жүзін барлап қарады, оның өн бойынан үлкен өзгеріс тапқандай болды. Жігіттің таңырқағанын сезіп Әбдірахман:

— Сұлтан Қаратасев қалай таныр екен мұны деп, қарап тұрсың ба? Таныр, қарағым, таныр. Сыртыңды қаншама өзгертсең де сұлтанның жылан көзінен жасырына алмассың. Қалай, өзгеріппін бе? — деді.

Әбдірахманның көзінің қызығы күлімдей тұсті, Шамиль оның сөзіне түсінбей қалды. «Жылан көз сұлтан...» деген зәрлі теңеу бүтін Қаратай тұқымына тағылған кінә сияқтанды. «Бұл не деген сөз? Әлде папаммен екеуінің арасында келіспестік бар ма?» — деп ойлады.

— Әбдірахман аға, мен сіздің сөзіңізге түсінгенім жоқ, бір айтқанда ұға қоймайтын топастығым үшін кешірім сұраймын. Сізге қараған мәнісім: түріңіз жан танырлық емес, тамаша өзгеріпсіз, соны қөріп: «Мениң папам да осылай етсе болмас па?» деген ойға келіп қарап едім. Қаратасевтар сізді неге танымасын, танымай кететін такаппарлық бізде болмаса керек...

Әбдірахман күліп жіберді.

— Сен шынында түсінбей қалған екенсің, бұған менің өзім кінәлімін. «Сұлтан» деп мен Һарон Қаратасевты айтып ем. Соның жылан көзінен жасырыну қызын деп едім. Ғафу ет, айналайын, сені айтып тұрғаным жоқ. Сендер келешектің қырағы көзді Қаратасевтары боласындар ғой. Мен ана патшашыл төрені айттым...

— Аға, ол кісі алыста қысылмасаңыз да болады.

— Әңгіме соның алыста емес, жақында болғанында, Осыдан бірер сағат бұрын менің тереземнің алдынан өтіп кетті. Мына жау жағадан алып жатқан кезде ол бізбен құда болу үшін келген жоқ. Өзің айтқан папаңды тезірек қаладан шығарып әкетуің керек, әйтпесе аталас екенмін деп Һарон мұсылмандық жасамас, қайта су түбіне жіберуге тырысадар. Міне, сені сол үшін шақырттым. Бакеніңің өзі қай жерде, кімнің үйінде қазір? — деп сұрады Әбдірахман Шамильден.

— Папам Нұртазаніңінде.

— Қай Нұртаза?

— Кәдімгі молда Нұртаза.

— Не істеп жатыр? Кетейік деп ешнәрсе айтқан жоқ па?

— Жоқ, айтқан жоқ. Папа, саған да тиеді ғой, қаладан жасырынып шығып, елге кетейік десем: — Елден таппай ма мені? Мына сақал, мына тұрмен қайда жасырынбақпын. Елде қайта жасырынбақ ойнаған

баладай мен мұндалап тұрмаймын ба? — дейді. Және оның үстіне Ленинге хат жазып отырмын, соны бітіріп жіберуім керек,— деп жан кірмейтін абыстай бөлмесінде Думаның отчеттарын оқып отыр.

— Эй, Бәке, Бәке,— деп Әбдірахман басын шайқады,— бала сияқты бейғам жан. Нагыз жарықтық адам. Тапқан екен жасырынатын жерді! Қысып сұраса ана генералдардың қолына Ңұртазаның өзі жетектеп апарып береді. Қазір Һаронның тыңшылары өре түрегелді... Һаронның атшысы қандай адам?— деп сұрады Әбдірахман гимназистен.

Шамиль екі иығын көтере түсіп, аң-таң болды да:

— Бір жалши, қандай деуге болады оны— өмірі атшы болып келеді.

— Сен Һаронның атшысына бар да «Сұлтан саған менің папамды Мынанайға шейін ат шанамен тез апарып тастасын» деп айтты де. Өзің Һаронның адъютантты болып киін де, салт атпен шананың алдына түс. Жолдағы казактарға: Оберполицмейстер сұлтанға жол бер!— деп ілгері аса бер. Бакеңе де бір формалы киім табарсың, тап осылай етеді деп орысы да, қазағы да ойламайды, мұны ешкім байқамайды да. Тек тез қымылда, батыл қымылда. Әйтпесе Бәкенді қамайтыны анық.

Шамиль бұл айлаға түсіне қалды, көздері жайнай түсті.

— Тек папам көнсе?— деді ол Әбдірахманға кірпігін қақпастан қарап.

— Мен қағаз жазып беремін. Көнеді.

Әбдірахман жалма-жан қағаз жазды, ойланbastan тез жазды және көп жазды. Жазған қағазын басынан аяғына дейін шапшаң шолып өтті де:

— Қақпақтыда жатып қалмасын, тез Ақтөбеге асып кетсін. Сен өзің бірге бол. Бәкене көмегің тиер. Сол жағынан Орынборға келсендер, телеграмды да, хатты да жеткізерсіңдер Мәскеуге. Ал, бала, бұл бір аққа тәуекел іс. Батыл қымылдамасаң босқа өлесің. Түсіндің ғой?

— Түсіндім, түсіндім.

— Түсінсең жолың болсын, жолдарың болсын. Бәкене сәлем айт. Көргенше сау бол, қарағым.

Әбдірахман Шамильдің бетінен сұйіп, қолын алышп, үйден шығарып жіберді.

өзгеше қатерін тігіп қалып еді. Оқушыларға жаппай дүре соққанда басы-қасында болған надзирательдер оған бес «шыбықтың» орнына жеті «шыбық» соғып жіберді.

— Тұла бойым қозғалтпайды, бірақ сонда да жатаалмадым, бостандық дегенің адамға тамақтан да артық нәрсе екен ғой, жүргенде көшениң тасына аяғым тимейтін сияқты. Құдай біледі, сенің бағың бар. Біздің арқамыздан удай ашытып таспа сыйырғанда сен судан шыққан ала қаздай құп-құргақ шыға келдің. Маған тағы екі таяқты артық соқты-ау, онбағандар. Сірә, фортуна¹⁷ сені айырылмастай құшақтаған шығар деймін,— деді Әмір түрмеден шыққаннан кейін бір сағат өтпей-ақ Хакімге келіп.

— Сені құртқан Пифагордың штаны ғой,— деді Хакім күліп.— Рас, әлгі жоса мұрт начальник менің кезегім келгенде көзі былшықтанып кетті. Ехлас доктор болмағанда менің де арқам білеудей болатын еді, тәңір жарылқағыр, қайдан келгенін білмеймін, әйтеуір соның арқасында аман қалдым.

— Ол болмағанда шымбайың бір шымырлайтын еді, босқа күю деген оп-оңай. Сенің қолға тұсуің қызық, біз сияқты тым болмаса көптің қатарында да емес, лағып жалғыз жүріп, қыр көрсетушілерге де қосылмадың,— деді Әмір ілік таққандай.

— Мұны өзім де мықтап түсіндім,— деді Хакім өкінген пішінмен,— азан-қазан болып үлкен көш өзеннен өтіп жатқанда екі қолыңды қалтаңа салып қызығына қарап тұруға болмайды екен.

— Сонымен жаңаны жақтайтын көпке қарай ойысам дейсің ғой?

— Бұл әлдеқашан ойланған нәрсе,— деді Хакім салмақпен, маңдайына тұскен бүйралау шашын кері қайырып тастап...— Ана, қыз барболғыр жетектеп... Шеттеп жүрмін...

— Оның өзін бері сүйремейсің бе, жолдастарыңнан бөлініп оңаша кеткенше.

— Бұл ойланатын нәрсе, бірақ қыз кетіп қалыпты Қызыл үнге.

— Ойлап, ойлап, ойланамын деп отырып тауық жұмыртқа салып қойғанын өзі де сезбей қалған.

— Сөзің бар болсын сенің шөп татыған,— деді Хакім күліп.

— Қазір Зевстің колесницасына Прометейді¹⁸ мінгізеді. Жүр, көріп қайтамыз,— деді Әмір оның құлағына төніп, дауысын бәсендейте жымиып. Хакім оған түсінбей қалды. Үйде бөтен адам болмаса да Әмір оған сыйырлап Шамильдің жүрейін деп жатқанын айтты...

Бірақ бұл екеуі ноғай мешітінің жанындағы Нұртазаның үйіне жеткенше Шамиль әкесін Һарон сұлтанның шанасына отырғызып, Жамаққа делбесін ұстатаип, өзі салт атпен адъютант есебінде жүріп те кеткен еді.

4

Бір жұмадан бері арқадан азынай соғып, оқтын-оқтын қар ұшқындастып тұрған ызғарлы жел кеше тұнде басыла қалды да, таң алдында құбыладан жылы леп есті. Оңтүстіктің дымқыл қоңыр бұлттары төмендей жылжып терістікке көшті, Жайықтың үстіне тұмандана шөгіп қыраттарды қымтай бүркеді. Өңменнен өтетін өкпек жел ақшыл қарды көгілдірлендіріп ірітіп жіберді; күн көзін жерден көтерілген қою ылғал жапты; кешке қарай буалдыр қоюлана түсіп аспан боз айран болып кетті...

Көктем жаршысы сусылдақ үйрек бірінші рет бүгін қаланың үстімен жүйткі ұшып парласқан күйі Шағанға қарай асып кетті. Әbdірахман ауланың ішінде сыңар қолдап, тырнауышпен шөп-шөлеңді жиыстырып жатыр еді. Бір жоғары, бір төмен зулаған үйректерді ол көзден жоғалғанша ұзатып салды. Жыл құсы ішке белгісіз бір жылылық сезім құйып жібергендей әлдене шаттықтың хабаршысы секілді болды. Ол ұзақ уақыт бозғылт көкке көздерін тігіп тұрды да, ақырын ғана күрсініп қойып, уақыт оздыру ермегіне қайта кірісті. Ерсіз Фарипаның кішкене үйінің шағын ауласы оған елдегі өздерінің ескі қора-жайын еске түсірді...

Жазға салым аула іші осы сияқты сары суға батқан шөп-шөлең; мал қоралардың іші төбеден тамшылай сорғалаған, іргеден кірген сумен баттасқан лас, жер кепкенше құрғамайды, қыстан шыққан мал аруақтай ербійп көкке ауыз іліккенше төңіректе сынық шөп қалдырмай жайпайды, қу қамысты қажалайды, шалшық сіміріп, батпаққа толарсақтап үй айналасын кезеді. Бұрын үйде бір үлкен қызыл сиыр болушы еді, жазғытұрым жатқан жерінде ұмтыла түсіп, бірақ өздігінен орнынан тұра алмай қалатын. Жанбас сүйектері терісін тесіп кетерлікте арық, бұл көтерем мұқырды Әbdірахман сан рет құйырықтан көтеріп тұрғызған болатын. Фарипаның сиыры да сол елдегі үлкен қызыл сиыр сияқты арық, оның үстіне әрі буаз. Бірақ бұл орнынан демеусіз тұрады. Қазір ол қораның жанындағы көңнің етегінде күйсеп жатыр; көзін жұмып қойып бабына келтіріп, жақтарын жалпақ қайзап жатыр. Оның арықтығы енді есіне де кірер емес, ендеп жайылатын Шаған бойына кешікпей шығамын дегендей, бейғам пішінде, сенімді сабырмен күткен жылды құннің жеткеніне әбден риза болғандай, артқы аяғын шіреніп қояды.

Әbdірахман сиырды орнынан тұрғызып мазаламай қораның басқа жағын тараشتайды. Кейде еті көгеріп мықтап ісіп кеткен оң иығын

ақырындаپ қозғап-қозғап қояды, сүйегінің амандығына әлі де күдіктенгендей оны оң қолымен барлап, ұстінен басып қояды: «Бұл жарақат ештеме емес, мұнан да зоры кездесе жаздады. Кездесті де, бірақ ажал жоқ...»

Ауланың түкпір жақ тақтасы сықыр ете қалды. Құн мен желге қураған ескі дуалдың басына жармасқан кішкене қолдар жалт қараған Әбдірахманның көзіне шалынды, ойлағанша болмай өте шапшаң тырмысқан Сәмидің басы да көрінді. Жәрдемдесіп ішке түсіріп алу ниетімен қарсы ұмтылған Әбдірахман аяғын бірнеше аттап үлгіргенше бала дуалдан асыла салбырап, жерге түсіп те кетті.

— Ақырын, құлайсың, мен түсіріп алайын... — деді ол.

Бірақ бала оған аяғын ентіге басып, жақындаپ та қалды.

— Әбдірахман ағай, үйге кіріңіз... Көріп қояды... — деді ол аптығып.

Самидің көзінде үрейлі бір қорқыныштың ұшқыны бір сөніп, бір жанып тұрғандай көрінді, сонда да балаға сыр бермей, Әбдірахман сабырмен ақырын ғана:

— Менің мұнда екенімді ешкім білмейді, айналайын, — деді.

Қаншама сабырлы салмақты сөйлеп қысылмай тындаса да соңғы қундердің оқиғалары Әбдірахманды бұрынғыдан әлдеқайда сақ болуға, құлағын әрбір сөзге ашығырақ тұруге, көздерін қадай қарауға үйреткен-ді.

— Мені біреу сұрады ма, әлде мен жөнінде бір сөз естідің бе? Кім көріп қояды? — деді ол іштей тақатсызданып.

— Қайдан шыққанын білмеймін, мешіттің бер жағында қарсы алдынан тілмаш Құрбанов кездесіп: «Малай, тоқта мына қағазды Әбдірахман Әйтиевке бер», — дейді. Мен бетіне қарай қалдым да алдап тұрғанын сезіп; «Әйтиев кім?» деп білмегенси қойдым. «Сендердікіне келіп жүретін большевик Әйтиев» деп қабағын түйді. «Білмеймін» деп басымды шайқадым да, кетіп қалдым. «Тоқта, тоқта, ақша беремін» деп еді, мен қарағаным жоқ. Үйге тура қайтпай басқа көшеге түсіп алып, жүгіре бердім. Ешкім көрмесін деп үйдің қақпасынан да кірмей ауланы айналып арт жақтан түстім, — деді бала шапшаң сөйлеп.

Әбдірахман Сәмидің аса аңғарулы екенін жаңа білді. Оның жап-жас бола тұрып, үлкен кісінің де қапелімде ойына келе қоймайтын тапқырлық ісіне ішінен қатты риза болды.

— Рахмет, айналайын, көп жаса. Мұрадыңа жет! — деді, аузына басқа лайқатты сөз түсे қоймай, жас кезінде өзінің қарттардан талай

есіткен сөзін пайдаланып.— Құрбанов жалғыз ба, әлде қасында біреу бар ма?

— Қасында ұзын бойлы қара кісі бар, ешнәрсе деп үндеген жоқ.

Әбдірахман сәл ойланып тұрып қалды, бірақ ұзын қара кісінің кім екенін шамалай алмады. Құрбановты ол жақсы билетін, бұрын оны талай көріп, сөйлескен де адамы. «Құрбановтың менде қандай жұмысы бар? Әлде бұл да мына генералдарға «қол үшін» бермекші ме? Патшаға қарсы. Отаршылық жүйеге жаны қас. Революцияны құбыжықтай көреді. Осы Құрбановтың көздегені не сонда?! Керенскийді де бұл тонның ішкі бауындан көрген жоқ. Міне, жұғымсыз тип! Бәкең недеуші еді өзін... Нигилист... Ия, ия, барып тұрған ни-гилист. Қой, мұның берінен де аулақ» деп ойлады Әбдірахман.

— Ондай кісілерге мені көрдім деп айтпағаның жақсы болған. Пайдасы жоқ адамдар, мүмкін, зияны да тиер ондайлардың,— деді ол балаға.

5

Әкесінің жау қолынан жазым болғанын Әмір әлі естіген жоқ-ты, ол үйге кіріп келгенде Әбдірахманның көңілі бұзылып кетті, бірақ ол жас жігіттің алдында босандығын білдірмеуге тырысты, бір нәрсені құбірлегендей теріс айналып көзге еріксіз іркілген жасты байқатпай жеңімен сүйкеп жіберді. Оның бұл толқығанын Әмір байқаған жоқ, өйткені ол аң-таң болып барлық назарын Әбдірахманның түрінің жан танымастай өзгеріліп кеткеніне аударды. Кейде шалқасынан қайыратын, кейде баланың кекіліндей бой бермей салбырап маңдайға түсіп кететін қою қатқыл қара шашты басы тап-тақыр, ноғай тақияның астынан жалтыраған көкшіл құйқағана көрінеді, әдемі мұрттың орны да жым-жылас, жақтары да ашаң тартып, бұрынғы дөңгелек беті сопая түскен бе, қалай?! Жылтыр өнді қара қоңыр жүз боп-боз болған; оның үстіне сол қолын орамалмен ишіяна асып алыпты да, ұзын ноғай бешпетін қаусырына түсіп, оң қолын да омырауына тыға береді.

Ауыр мінезді, салауалы, ойлап сөйлейтін Әбдірахманды Әмір аса сыйлайтын, ішінен бір түрлі сескенгендей, оның алдында көп сөйлемейтін, айтқан ақылынғана тыңдап, қарсы жауап қатпайтын; кейде әкесімен қалжындассада да, Әбдірахманның алдында артық сөз, шашау қимыл, жеңіл мінез көрсетпейтін. Қазір сол айбынды Әбдірахман мүлде басқа, әлде бір цирк артисі сияқты, сиқына адам күлгендей. Әмір күліп жібере жаздап, өзін-өзі зорға ұстап қалды. Оның аузына: «Қанақаның»¹⁹ аузында тұратын Қасен қари сияқты болыпсыз, Әбдірахман аға»,— деген сөздер келіп қалып, тамағын кенеп жіберді.

— Бері кел, бері кел,— деген оған Әбдірахман күмілжіңкіреп.

Әмір жақындай тұсті.

— Бір қағаз бар еді... саған соны...

Әбдірахман күйбелектеп, бұрыштағы беті күнгірттеу тартқан шар айнаның артынан ескі мұсылманша жазған кітапты алғып арасын ақтарды. Төртке бүктелген қағазды алғып сыңар қолдап, оны жазды да бастапқы жолын оқығандай үңіле тұсті.

— Әбдірахман аға, папамнан хат келді ме?— деді Әмір, назары қағазға ауып.

Әмір әкесінен хат келген екен деп ойлады, есі-дерпті енді сол хатта болды. «Үйдің амандығын жазған шығар... Мамамның сәлемі...»

— Жоқ, Әміржан, папаңнан емес... папаң туралы...

Ол қағазды Әмірге ұсынды да, терезе алдына барып оң қолымен маңдайын сүйеп, бір жері қатты ауырып кеткендей қабағын шытты.

Әмір қағазды тез-тез оқи бастады.

«Құрметті Дмитриев жолdas! Мен сіздің халық ісіне жұмсайтын қымбат уақытыңыздың бірнеше минутын осыны оқуға бөлмекпін, бұл үшін айыпқа бұйырмаңыз, өйткені бұл запискада айтылатын әңгіме де сол жұртшылық ісінің бір бөлшегі. Мұны жазып отырған Требуха поселкасындағы селолық мектептің учителі. Сіз білуғе тиіссіз— осы селода туып өскен Игнатий Быков, биыл поселка Совдепінің председателі болып сайланған. Оны халық сайлады. Екінші сөзben айтқанда еңбекші шаруалар еркімен съезд ашып, басқару жұмысына өз ішінен уәкілдер белгіледі. Жұрт сайлаған уәкілдің бірі Быков Совдептің председателі болып көптің тілегіне сай істер істеді. Ежелден поселкені билеп келген көп жерлі, малды, егісті, диірмен иелері, бірнеше ат заводтары бар Песков, Калашников дегендерге салғырт салды, жерлерін кесіп алғып жерсіз жалғыз атты шаруаларға берді. Соғыста балалары, ерлері өлген жесірлерге және жұмысқа жарамайтын гаріптерге астық алғып берді. Міне осы сияқты жұртшылық мұддесін көздеген қайраткер азаматқа жоғарыда аттары аталған әлділер қатерін тігіп дүшпандық жасауға кірісті».

Әмірдің ойына камерадағы басын таңған, халі ауыр тұтқын Быков түсе қалды. «О, сорлы, сол Быков жөнінде ғой мына хат. Ал мұны маған неге оқытады Әбдірахман ағай!..»— деп ойлады ол.

«...Өткен бейсенбі күні, яғни марттың 27-де, сол Калашниковтың офицер баласы қасына қарулы бұзықтарды жиып алғып, Орал қаласынан қайтқан Быковқа және оның қасындағы комиссарға шабуыл жасады...»

Әмірдің тұла бойы мұздап кетті. Оның көз алдына мұнан алғы құн бұрын исполкомның тапсырмасымен кеткен әкесі келді... Қақпа алдындағы жирен ат жеккен орта бойлы орыс жігіті сол Быков екен фой... Әкесінің терезе алдында ойланып отырған суреті елестеді. «Басым ауырып отыр. Әмір, сенің бір парашоктерің болушы еді...» дегені құлағына естілгендей болды. Ол жалма-жан қағаздан басын көтеріп алып, Әбдірахманға қарап еді, оның теріс айналып терезеге қарай бұрган көздерінде ылғал барын көріп қалды. Жаманшылық жайды ол ішкі тілсіз ұғымның жаза баспайтын дәл белгілерінен-ақ ұқты. Хаттағы жазылған одан аргы мейрімсіз сөздерге ол енді қайтып көзін салғысы келмей:

— Әбдірахман аға, не болды, папам бір жаманшылыққа кездесті ме?
— деді.

Оның өмірі дірілдеп көрмеген дауысы бүкіл денесімен қосыла дірілдеп кетті де, үні сыйырлағандай жуас шықты.

Әбдірахман оның аш өнді, бозғыл тартқан сопақша бетіне жаңа ғана тұра қарады. Түсі шүберектей құп-ку болып кетіпті, ұлken көздері ұясынан шыға, үрейлене қарап тұр. Ілкі минуттағы қобалжыған қалпы бірте-бірте орнына келе бастаған Әбдірахман мысалға көшіп әңгімені алыстан бастады.

— Ашы менен тұщыны татқан білер, жақын менен алысты жортқан білер,— дейді қазақ. Көпті көрген, ұзақ жасап өмірдің соқпақты жолдарымен аршындаған, өзі дана, тілге шешен, ойға жүйрік Жиренше би деген би болыпты. Жиренше бір жолы алыс сапардан қайтып келсе, үйінде елдің не жақсы адамдары жиылып отыр екен. Олар биді қарсы алып, осы сапарда жүргенде оның басына түскен ұлken ауыр халді естіртуге кіріскең...

— Аргы жағы түсінікті, Әбдірахман аға. Асқар тауым құлағаны...— деп Әмір жүресінен отыра кетті. Ол кенет өксіп-өксіп жылап жіберді, көмейге түйіліп келген ұлken толқын тез лықсып сыртқа тепті, екі иіні бір көтеріліп, бір басылып денесі солқ-солқ етті. Іркілген ашы жас шықсын, толқуы саябырласын деп, оны Әбдірахман бірден жұбатпады, еркін еңреуге әбден ырық берді. Әлденеше минуттан кейін ол Әмірге:

— «...Ия, жігіттің әкесі өлсе не болар» дегендеге Жиренше шешен: «Жігіттің әкесі өлсе асқар тауының құлағаны!»— депті... бірақ, Әміржан, әке түрлі-турлі. Өзі өлсе де, аты мәнгі өшпейтін әке бар. Әмірі мен ісі өз баласы түгіл өзгеге үлгі болатын әке бар. Жер бітіп, су аққалы адам баласының қарай-қарай көз талған әділдік заманына қол созған кеменгердің бірі — Мендікерей еді, ол сол жарық дүниенің біліне бастаған таңында жазым болып кетті... Ол менің жолдасым, әрі ақылгөй ағам еді, сенің әкең еді, мына мерейі уақытша үстем болып тұрған жаудың әлегінен ол күннің шыққанын көре алмай кетті, көп

үшін көксеген күнді көре алмай кетті... Бірақ мына сендер мен біз Мендікереій көтерген революция туын жоғары ұстаямыз керек, оның атын ана қызыл жалауға өшпейтін етіп жазуымыз керек, Тұр, жасыма! — деді.

Әмір есендіреп қалған адамша аяғын теңселе басып есікке қарай жүре түсіп еді, Әбдірахман оны ұстай алып, құшақтап бетінен қатты-қатты сүйіп алды.

— Мен қазір жүрейін деп тұрмын, елге, сахараға шығайын деп тұрмын. Сендер мұндағы жігіттермен байланысып тұрасындар...

— Біз де елге қайтамыз, Әбдірахман аға. Бізді гимназиядан шығарып таstadtы. Мен анау күні жүрерде «мамама сәлем айт!» дегенде, «қай бұрын көргеніміз айтармыз» деп еді папам... Оның соңғы сәлемін маған жеткізуге тура келді. Қош болыңыз, Әбдірахман аға,— деді Әмір даусы дірілдеп.

— Біз әлі көрісеміз,— деді Әбдірахман қолын алып.

ОН ҮШІНШІ ТАРАУ

1

Жүкті ақон шананы мықшындағы тартқан аттың тағалы тұяқтары тік тигенде қаудырап мұжіліп қалған қысқы жолдың қарлы мұзы күнгірттеу қаршылданап күтір-күтір омырылып түседі. Қара шоқалақтары қалқып жоғары қалып, жентектеліп төмен түскен оның шұқырлы беті сыңар аяқ ойылып, атты мардымсыз шойнақ жүріске түсіріп келеді.

Жол жаны шарбыдай жүқарып, тәмпелер мен дөңестер тегіс ашылып қалған. Қар тек қана сайлардың теріскей беттерінде молырақ, о да күн санап, сағат санап шағындала береді; араға енді бір күн салса тегістікте оймақтай да қар қалар емес. Еріген қардың астынан жылып аққан сулар жылғаларды тегіс толтырып тастаған, олардың шеттері қабыршақтаны қатып алыстағы сайларға жетуге асыға ағып жатыр.

— Күн көтерілгенше Барбастауға жетіп қалсақ жарап еді. Апыр-ай, Аңқатының сені жүріп кетер ме екен!.. Әбеке-ау, ана жәшікті демесенізші, түседі ғой,— деді алдыңғы шананың жанында жаяулап, делбесін қағып келе жатқан Бәйес артына кілт бұрылып.

Әбдірахман қисайған жүкті аяғымен жер тірең оң иығымен сүйемелдеп орнына қайта түсірді де, босап кеткен арқанды сыңар қолданап қытып байлады. Жүкшінің қолын аңдып келе жатқан көк ат тоқтай қалды; аттың қатты соққан ашаң бүйірлерінен көздерін аудармай тұрып, Әбдірахман оң жақ қалтасынан темекі дорбасын алды, сары қағазға сол қолының мүгедек демеуімен маҳорка орап, шылым тартты.

Шылым орап оны иесі тартып бітіргенше зәрден жеңіліп тыныс алып қалған ат аяқтарын шымыр басып шананы орнынан жеңіл қозғап кетті. Зақымды иығын сөлекет көтеріп аяқ батпайтын қатаңдау жерлермен Әбдірахман атын шу-шулаң келеді. Құйнасы сыйдырылған, піскен сирақтай ырсиып, асты ашылып қалған жолдың сиқын көріп және желдің жылы лебіне қарап ол түске жетпей-ақ шанамен шақырым жерге де жылжып болмайтынын білді...

Таң білінгеннен бері жүрген жолға он екі-ақ шақырым жер, бұл жүріспен қаладан қашықтап кету оңай іс емес; арттағы жалаң қылышты жаудың қарап жатарын кім біліпті?

Қарға адыммен қарысталап аттап келе жатқанда арт жақтан құғыншы төнсе? Батылдық пен қарыса ұмтылған қайсар беттілік құтқара берсе жақсы! Жау ақымақ емес, айлакер! Оның үстіне өзгеше мейрімсіз,

алысқан жауын жерге тықпай тыныш табар сиқы жоқ...

— Бәйеке,— деді Әбдірахман, бүйірінің соққаны өте жиілей бастаған атының жанында шанасын сүйресе демеп келе жатқан Бәйеске.— Менің байқауымша Аңқаты түгіл бізді мына жол Ханкөліне де шендерестірмес. Жасылмойын жүйткіді дегенше сай-сайдың ағысы сарқырады дей бер. Эне, көрдің бе, үйректердің жұп-жұбымен арқаға қарай асып жатқанын, бұл — алда қар жоқ деген сөз.

Әбдірахман алақанымен көзін көлкештей аспан көбесін ай қараған адамша қарады. Бәйес ойланып қалды. Оның ойында лаждалап елге жетіп алу мақсаты басым еді.

— Солай дейсіз бе, Әбеке? Елге жетіп алған жақсы болар еді, апырай, мына жүкті тастап кететін жер де жоқ!

— Мына жерде біздің бір бақташи шал бар, жолдан екі шақырымдай жер бір бүйір. Жүкті сонда қалдырыңыз да, әйтеуір ана төрт қапшық қағазды жарты қапшықтан болса да маған жеткізіп беріп тұрыңыз. Менің соңыма тұсуші көп болады, сіз елеусіз адамсыз, жұн-жұрқа сатып алуға келген саудагер деп ойлады сізді. Әлдеқалай көзге түсіп қалатын күн болса «зат орау үшін сатып алған макулатура еді, «Орал жаршысы» газетінің редакциясынан алдым» дей саларсыз,— деді Әбдірахман.

— Ал, сонда сіз өзіңіз қазір қай жаққа кетпексіз?

— Мен елге соғып, үй-ішін көріп, сонсын істейтін жұмыс көп, соған кірісемін...

Бәйес басын шайқады.

— Бір секірдім құтылдым, екі секірдім құтылдым, үшіншісінде тұтылдым... деген. Мұныңыз болмайды, ақсақал, бұл ақылыңызға да жартылай көнегін, бірақ ауылға барамын деген ойыңыз балалық іс. Түйені тығып қойсан таба алмайтын қалада қала алмағаннан кейін ауылдың ішінде адырайып отыра алмайсыз. Мен сіздің ауылыңызды айтамын. Жүкті бақташиға тастаймыз, оныңыз дұрыс ақыл, ал екеуміз екі атқа мініп, біздің елге кетеміз. Қолыңыз жазылады, тынығасыз, сонан кейін істейтін ісіңізге кірісе бересіз. Біздің елден сізді ешкім іздемейді. Шалдан ер тоқым табыла ма өзі бізге?— деді Бәйес, әңгіме тек ерде қалғандай.

Бәйестің ақылы Әбдірахманға ұнап кетті. Әсіресе оның: қолыңыз тәуір болғаннан кейін «учителім, есепшім» деп елді өзім аралатайын, керек болса тап осы «дүкенші» болып келе жатқан формаңызбен қаланың ішіне де алып кірейін дегені үлкен ақыл көрінді.

Сөйтіп бұл екеуі сиыр сәске кезінде атқа салт мініп, ат құйрығын шарт түйіп, бөктерген қос қоржынымен Ханкөлі арқылы Бәйестің ауылына тіке асты.

— Біздің ауылға ең төте жол осы Ханкөлі, жолы жақсы болғанмен Сұттігенді бұрыс, көп бұрыс,— деді Бәйес.

2

Бұл күні Һарон Құрбановты жылы жүзбен қарсы алды. Ол: бір беткей, сыры ішінде, жүзі өмірі жұмсақтық шырай бермейтін жұмбак, құлықты, басқадан өзгеше, тіпті оғаш мінезді бұл адамды енді қайтып оралмас деп те ойлап еді, ейткені тілмашты жасыта қоямын деген әдіс өз ойынша да тыпты еткізбейтін дәлелді емес, абай-қоқайға жақын. Әрине үстіңнен «кіршік келтіретін мағлұмат бар» деп меңзегенге басқа кісі болса көк теректің жапырағындағы қалтырар еді, Құрбанов ондай солқылдақ жан емес. Табанды және дегеніне айнымай жететін көкбезер. Қандай-қандай жаңалық әкелді екен?..

— Отырыңыз,— деді ол, қарсы жүріп келіп Құрбановтың қолын алып.

— Рақымет, сұлтан. Отырып әңгімелескендей үлкен жұмысым жоқ, және ұзақ отырып сізбен жайлы кеңес құратын қазір уақыт та тар. Сіз кеше бір адамның атын атадыңыз, сол жөнінде бір ауыз сөз. Бірақ бұл менің сізге міндетті болып жеткізген жасырын мағлұматым емес, ондайдан менің аулақ жүретінімді өзініз де жақсы сезесіз...

— Жоқ, жоқ, Құрбанов мырза, мен сізді жасырын мағлұмат жеткізетін адам деп ойламаймын, ондай ұсақ жұмыстың шенберіне сіз симайсыз да. Мына тар заманда үлкен азаматтық борышты ғана ескерттім мен,— деп Һарон тілмаштың ыңғайына көше демдей сөйлемді. Құрбанов сәл бөгелді де, тамағын кенеп қойып күнгірттеу үнді жуан дауыспен сөзін жалғастырып кетті:

— Жақ-жақ партия болып тартысқан қызу жандардың күресінен мен бір аулақ қалған адаммын. Мұным либералдық па, болмаса бойымдағы жасық мінезден туған кемшілік пе — өзім бағалай алмаймын. Бірақ сол адамдардың қандай жандар екеніне, қалың халықтың ішінде қандай тірегі бар екеніне шалақұмар жанмын. Сіз Әбдірахмен Эйтиев дедіңіз, оны мен бұрын да естетінмін, тіпті бірер жерде кездесіп, сөйлескен де адамым болатын. Сізден шыққаннан кейін «осы қандай адам екен?» деген ой басымнан кетпей қойды. Тіпті кездейсоқ, әлдеқалай болмашы бір жәйт мені оның және жолдастарының ақ қардың үстінде қалған айқын іздей, тастан кеткен бір документінің үстінен түсірді. Бұл бір ғажап оқиға. Батыл істі, реальный амалды жүзеге шығаруға тайынбай кіріскен геройлардың қимылы. Өзім үлкен идеяға ұмтылған ессіз ердің кеудеге симай

тулаған мықты жүрегін жаратамын. Міне соны, сол документті ғана көрсетейін деп келдім. Мына қағаздың (ол омырау қалтасынан әлденешеге бүктелген қағаз суырып алды) айтуына қарағанда мұны жазғандар қазір жә Қараобада, Шыңғырлауда, Требухада, Күйікқалада, Дарьинкеде, Барбастауда, дұрысырағын айтсам бар жерде де болуы керек.

Һаронның епті келген кішкене саусақтары қағазды көзге ілікпестей шапшаң жазды да, жіті көздері жазуға қадалды. Бұл бір қысқаша ғана хат еді. Оқи бастағаннан-ақ Һаронның кішірек қара торы маңдайы маса шағып алғандай тыржың ете қалды. Көзін алмай ішінен табалай қарап отырған Құрбановтың көзіне сұлтанның қағазды ұстаған қолы селт еткен сияқты болды. Қағазда былай делінген еді:

«Тұрмедегі кіріптар жолдастарға!

Құтырған ақ генералдар мен атамандар актық рет тірсектен алып жатыр. Җаризмнің бұралқы сақшысы обер полицейский Һарон Қаратаев ит қорадан шығарып бар сыйщиктерін қалаға жауып жіберді. Қаланы әзірге бір топ салпаң құлақ төбеттерге тастап кетіп жатырмыз. Орынборға, Самарға, Сарытауға хабар жеткізіп күш сұрауға адамдар аттанды. Біз жеңімпаз Қызыл гвардия келіп жеткенше анау қалың деревнялар мен селолардың шаруаларын, жұмыскерлерін, басқа да саналы азаматтарын, кең сахарасында теңдіксіз тұншыққан қазақ елінің еркіндік іздеген ер жігіттерін, жарлы-жақыбайларын қолына құрал беріп атқа мінгізбекбіз. Біз көппіз. Жау аз. Қажымандар! Құтіңдер! Келеміз!

Куйте из цепей мечи!..²⁰

Әйтиев, Колостов, Паромонов, тағы басқалар.

2 апрель, 1918 жыл»

— Бұл қайдан шыққан қағаз?— деді Һарон қолы дірілдеп, орнынан шеткерірек ысырылып.

— Мен жаңа айттым ғой, әлдеқалай үстінен шықтым деп. Маған бір татар шалдары әкеліп берді. Бір орыс кемпірінің қолынан да көрдім. Олардың айтуынша кешеден бері осы қағаз бүтін Сенная көшесін аралап шықса керек және базар айналасындағы дүкендердің бәріне де жапсырылған ба, қалай? Сіз, қалай деп табасыз, мықты жазылған, ә? Әрине, аздал тіл тигізген жері де бар...

— Ұят емес пе, сізге осындағы сауал беру,— деді Һарон түсі қуқылданып.

Аң-таң қалғандай Құрбанов иығын көтерді.

— Меніңше, логикалы. Сіздің мұны елемегеніңзге қайранмын. Сіз Әйтиев бүлікші дейсіз, мұныңыз шындыққа жанасыңқырамас,— деді Құрбанов ешбір кекесінсіз.

— Сіздің өзіңіз, соларға тілектессіз, сондықтан логикалы көрінеді, мұндай сұмырай жазулар!

— Сіз ғафу етіңіз, Һарон сұлтан, ойлансаңыз бұл жазуда көп шындық бар. Орынбор, Самар, Сарытау көмегі... Қызыл гвардия деген сөздер ақиқат бар нәрселерді байқатады.

— Былшыл үгіт. Сіз мені насихаттау ниетінде шығарсыз, сірә, сөз саптауыңызға қарағанда. Әлде Әйтиевтің жағына шықтыңыз ба?

Һарон осы пікірім дұрыс дегендей Құрбановтың көзіне қадала қарады. Бірақ тілмаш салқын езу тартып:

— Әйтиевке мені қосақтауға тым алшақ жатыр ғой арамыз. Менің қайран қалатын нәрсем, Әйтиев халқына сүйенеді, көпке сүйенеді. Ал, мына сіздің қираған монархияның бөлшегін қармауыңыз түсініксіз-ақ. Түбі сіз мына колонияшыл Войско үкіметіне де керексіз боп қаласыз, қазақтар да сізді маңына жуытпайды-ау деп ойлаймын,— деді ол, аяныштан гөрі табалағандай бір үнмен.

— Туркоман²¹, фанатик²². Монархияға бұл сияқты қатеріңізді тіге берсеңіз мен сізді тұтқынға алдыртамын,— деді Һарон дауысын өзгертіп.

Құрбанов дауыстап құліп жіберді.

— Ғафу етіңіз, сұлтан, артық сөз кетсе. Мен сіздің бетіңізді жыртайын деген ниетте емеспін, ондай пиғылдан құдай сақтасын. Өз түсінгенімді ғана айттым. Сонсоң сіз мені тағы да қорқыттыңыз, бұл жарамас. Мен де, сіз де бір үкіметке қызмет істеп келдік. Мені сол үкіметтің заңы бойынша ешкім ұстай алмайды — оны сіз білуіңіз керек — прокуратурадағы ешкім мәндайымнан қақпайтын уәкілдік куәлікті оқымасаныз, оқып көруіңізге болады. Ал, Әйтиевтің құрамын деп күш салып жүрген үкіметі ұстаймын десе, онда әңгіме басқаша, оған қарсы тұратын менде күш жоқ. Сонан кейін, сұлтан, сіздің ат-шанаңызбен, кучеріңізбен, тіпті адъютанттыңыздың қорғауымен большевик Бақытжан Қаратеев кеше қаладан шығып елге кетіпті, әлде сіздің большевиктердің біреуін ұстап, біреуіне пана болатын правоныз да бар ма? — деді Құрбанов ашы кескінмен.

Һарон шошып кетті:

— Не дейсіз? — деді ол түсінбей қалған адамша таңданған пішінмен.

— Сіздің ат-шанаңызға мініп, адъютантыңызды алып облыстың Совдептің мүшесі юрист сұлтан Бақытжан Қаратаев кеше қаладан шығып, ішкі бетке қарай кеткен. Соған қарап мен сіздің большевиктерге мензеген көреген көзіңіз бірде жұмылып, бірде ашылып тұра ма деп ойлад қалдым. Мүмкін Бақытжан Қаратаевты сіз тоқтатуға праволы емес шығарсыз?

— Жала. Өсек. Жалған сөз. Маған мұны әдейі айтып отырсыз, қасақана кек алу үшін айтып отырсыз. Мен ол большевик Қаратаевты қолыма түссе алдымен ату жазасына бұйырар ем,— деді әбден-ақ бойын билей алмай іштей қалышылдан кеткен һарон.

Құрбанов тағы да күлді.

— Сіз ғажап адамсыз! Менің кек алғандай сізben өшті-қасты болып көрген жерім жоқ. Және мен сізben салыстырғанда кішкене адаммын, қолымда өкіметім, болмаса жазалау орындарым жоқ адаммын. Сіздің құдіретіңізге қарсы келер шамам жоқ. Екінші, сіз Бақытжан Қаратаевты өзім атар едім дейсіз, мұныңыз да аңғырт сөз: Бақытжан Қаратаев жиырма бес-отыз жыл юрист болып істеген адам, думаның депутаты, жасы кәрі, оны ату былай тұрсын тергеуге алуға да правоныз жоқ,— деді.

— Жиырманшы июнь заңымен ату емес, асу жазасы беріледі өкімет құрылышына қарсы қол көтерген жандарға.

— Тағы да заңсыз. Жиырманшы июнь заңы Керенскийдің заңы. Қазір оның өкіметі түгіл өзі де жоқ. Және сіз монархияның оң көзіңіз, монархияны құлатқан Керенскийдің заңын қуаттайсыз ба? Өте қызық әңгіме! Жақсы! Мұның бәрі жай әңгіме, дұрысына келсек, менің айтайын дегенім, жоғарғы хат жөнінде ғана еді. Көргенше қош тұрыңыз. Қалай болғанда да бір бірімізге алты аласы, бес бересіміз жоқ адам болып шықтық. Сіздің Бақытжанды қашырғаныңызды мен Войско үкіметінің бастығына мағлұм етпейтінімді өзіңіз де жақсы білесіз,— деп ол басын да иместен адымдай басып кабинеттен шығып кетті.

Һарон төре ұзақ ойланды. Бірақ ол мына «безерген тілмашқа», қанша зәрін төгіп, оны атып жібергендей жек көрсө де найзасының ұшын басқа жаққа бұрды.

Бір-екі сағат өтпей-ақ полиция мен атты қазактардан құрылған үлкен отряд қуғынға шықты. Бақытжан Қаратаевтың соңынан Қақпақтыға бет алып Ешмұхамбетов бастап он бір адам жөнелді де, комиссар Әбдірахман Эйтіевті қолға түсіруге қырық кісіден құралған бір топ әскер екіге жарылып, бірі Әбдірахманның Қараоба болысына қарай, бірі төменгі Барбастау мен Сүттігендіге бет алды. Отряд бастығы Айтқали Абылаев Әбдірахманды Үйректікөлден табам деп

ойлады; Ханкөлі арқылы көпірлі Аңқатыға кетеді деп ол ойлаған да жоқ.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Бәйесті жұрт «саудагер Бәйес», «епті Бәйес» дейтін. Бірақ ол епті болғанмен саудагер емес-ті. Ақчуриндердің етек алып кеткен, елдегі көп дүкендерінің бірінде сатуши болатын. Бай татардың бас дүкеншісін араға салып, Бәйес қыбырлаған жанды қия бастырмай тұрған «Атты қазактар үкіметінен» қырға товар алып шығуға рұқсат қағаз алды да, ежелгі досы Әбдірахман Әйтіевке «сатуши» деген мандат тапты.

Сөйтіп оны Аңқаты өзенінің Шалқар көліне құйған сағасындағы Тәржімен мешіті деп аталатын ауылға — өз үйіне алып келді.

Жаңалық хабарларға құлағын тосып, елге келген адамды есепке алып отыратын жұртқа Бәйес Әбдірахманды «таныс учитель еді, жерді, жағдайды ұнатса күз осында бала оқытуға шақырамын, әзірге қонақ болуға келді» деп жариялады. «Жер тайғақ, жол жаман, келе жатқанда иығын жарақаттап алды» деп Әбдірахманның топшысына қазы тартып емдеді; жас сорпа ішкізумен болды; ішуге қысыр қымызы да табылды; бірнеше күндей мәпелеп үйден шығармай бақты.

Ұзамай өзеннің мұзы бұзылып, сені жүрді; ойпаң жерлерді тегісімен тасқын су басты; иірім-иірім алқаптарды, қамысты қойнауларды ернектете толтырып көл-көсір жайылған ызғарлы бозғыл су сел қылып жіберді. Көп уақыт сайлар тұтасып, жылғалар ендеп, өткел бермей қалды; су жедел шығып, арнасына сараң ығысты...

Ілкі кезде өлшеусіз ұзақ көрінген біріне-бірі үқсас құндері бірте-бірте жіті жылжуға айналды; Әбдірахман уақытты кітап оқумен, қаумалаған жұртпен ertелі-кеш әңгімелесумен өткізді; ол жиі-жиі су жағасына барып, ұзақ уақыт серуенде те қайтатын болды.

Халық Бәйестің дүкеншісінен шықпайды, алатын заттың түрі шағын болса да, біреу шырпы, біреу сабын сұрап келеді. Бірақ көбінің іздейтіні жаңалық; қолын таңған «учительдің» әңгімесін тыңдауға, газет оқытуға жиналып қалады. Әсіресе, балық кәсібімен қунелтетін жағадағы малы аз, егісі жоқ шаруалар мұз анғарға құлап, су арнаға түскенше бос уақытын Әбдірахманның төңірегінде өткізетін болды. Дүниеде не болып жатқанын, Ресейдегі жаңа үкіметтің, Орал қаласындағы оқиғалардың жайын учитель оларға жалықпастан ұғындырады; жүрттың көксегенін көз алдына алып келгендей

жаңалықты ұсті-ұстіне жариялайды; бұрын ертегіде ғана есітетін әділеттік деген нәрсені қолға ұстатқандай етіп түсіндіреді.

Қаладан шыгарда Әбдірахман Лениннің «Не істеу қерек?», «Халық достары кім?» деген кітапшаларын, сыртын сыйдырып алғып, түбін сөгіп, «қажетсіз қағаз» есебінде Бәйестің орап сататын товарға деген бір буда ескі қағаздарына араластырып жіберген еді. Қазір ол сол екі кітапшаны қайтадан жинастырып, бет-бетімен орны-орнына қойып, түбін ине-жіппен мұқияттап тігіп отыр. Сөйлескенде «орысшаға судай» Бәйес кітап оқи алмайтын; Әбдірахманның түбін тігіп, бүктелген жерлерін жазып, алақанымен басып-басып қойған кітаптарына қызығанған пішінмен көз тастайды. Ішінен: «Оқыр ма еді, шіркінді! Дүниенің астын-ұстіне шыгарған Лениннің басын айтсайшы, милы бас деп», ақырындалп таңдайын қағып қояды да, «мына бас та бір қазаққа осал бас емес!» деп ризалық шыраймен Әбдірахманның қап-қара шаш жауып келе жатқан дөңгелек басына, өткір қара көздеріне, жұқа танаулы қырлы сұлу мұрнына бірінші рет көргендей қарайды.

— Әбеке, сізге біздің балықшылар өте риза,— деді ол ойын сөзге айналдырып. — «Жақсы мен жаманды айырып қалдық учитель келгеннен бері. Сөйлесуге әңгімесі сай, әңгімесіне нақылды сай, біз сияқты кедейлерді елеп бірінші рет ақыл айтқан осы жампоз. Біздің де таяғымызды соғатын адам бар екен ғой»,— дейді. Мен оларға ақырындалп қана: «Күні ертең сендерге жерді де, суды да өз қолдарыңа алғып беретін осы кіслер. Оязың, болысың, байың, старшының құриды, бәріне өздерің қожа боласындар. Сендер большевикке жазылышындар» дедім...

Әбдірахман терезе алдында қолындағы кішкене кітапшасының беттерін аударыстырып тұрған күйі Бәйестің сөзін жүзін бұрмaston тындалп еді, соңғы сөздерге ол елең ете қалды, бетін жалма-жан бұрып алғып, мұртын насаттана шиырып қойып, күлімсіреп тұрған Бәйеске қадала қарады.

— Ия, олар не деді?

— «Бұл кісі большевик пе еді?» деп сұрады. Сыр шашпайтын бәрі де өз адамдарымыз болғанмен мен сізді большевик деп ашық айта алмадым...

Әбдірахман сәл ойланып қалды да:

— Қате істегенсіз, шын ниетімен сұрағаннан кейін жасырмай керек еді; халықтың сенімінен артық не асыл нәрсе бар дүниеде? Не деді жазыламыз деді ме?

— Көмейін айтпай-ақ түсініп тұрмын. Ана ортадағы ауылдан келіп жүрген көк көз кішкене кісі бар ғой, оның аты Асан. Сол Асан мен мына

біздің Қажымұқан қай жаққа бастасаңыз да еретін адамдар,— деді Бәйес.

Бұл әңгіменден кейін Әбдірахман мықтап ойланды. Ол жапырайған шым қыстауларды мекендерген, жыртық жеңді шидем шекпен киген жандардың тепсініп, теңдік сұрайтынына шәк келтірген жоқ.

2

Жол старшина өте тіміскек еді. Ол Бәйестің күндіз үйінде болмай, ертеден кешке дейін дүкен төңірегінде жүретінін біле тұра, оңашада үйге әдейі кіріп әйелінен шыжымдаپ сыр тарту ниетіне кірісті. Оралда болып жатқан өзгерістерді еміс-еміс есітсе де, старшина оған жете түсінбейтін. Өзгеріліп, өндөліп, жұмбақтанып жететін көп әңгіменің елге молырақ тарағаны Жымпity үкіметі, бұл бейне бір толып кеткен бүге мен шігелердің ортасындағы алшысынан хан тұрған қызыл асықтай Жолдың көз алдына келе береді және оған үлкен сүйеніш сияқты көрінеді. Жолға ең керегі: «Хан Жәһанша бұрынғы билер мен старшиналарға, елдің игі жақсылары мен дәүлетті адамдарына арқа сүйейді екен» дегені. Осыны естігеннен кейін Жол қыстан бері халық бас қосқан жиын жерден шеткерірек жүретін жасқаншақ мінезін тастай беріп, старшиналың ісіне еркінірек кіріскең еді.

Аса оқымысты болмағанмен көзі ашық, қала жайын бес саусағындағы билетін, губернияда болып жатқан оқиғаларға әбден қанық Бәйес оған сырын айтқан емес. Сырын айту былай тұрсын, Жолдан көрер көзге қашқақтап жүреді; туысқан бола тұрып, екеуі жат адамдар сияқты. Бұған себеп жалғыз ғана қысқы мекендерінің бөлектігі емес, екеуінің ой-пікірі, іс-әрекеттерінің алшақтығы. Жол елдің билік ісіне, басқару ісіне ала таңнан тұрғаннан көзі ұйқыға кеткенше кірісетін жан. Ерлізайыпты адамның ұрысқаны да Жолдың құлағына шалынбай қалмайды, екі кісі жанжалдасса оның арасында да Жол жүру керек. Алым-салық жинау Жолға ең мәртебелі іс, көз қырына алған адамын іскенжедей сиғу оған үлкен ләззэт алатын жәйт-ті. Сондықтан Жол келе жатқанда жүрт: «осыдан-ақ құдай құтқармады-ау» деп ығысып жүре беретін. Ал Бәйес көптің адамы. Оны қаладан жүрт жыл құсындағы күтіп алады; оның әкелген затын, әншайін бергендей талап әкетеді; айтқанын құлақтан құлаққа жеткізгенше асығады. Әсіресе, соңғы жұманың ішінде кедей жағы күбір-күбір әңгімелесіп Бәйестің дүкенінен шықпай қойды. Жүрттың шырайынан да, кейбіреулердің теріс айналып кететін құлқынан да жағымсыз жағдайлар байқалады. «Осылар әлде бір хабар естіп менен құпиялап жүр ме? Сақал-мұртын қырып тастаған әне бір учитель дегеннің көзқарасы адамға найзадай қадалатын бірдеме екен? Осының өзі әлгі жасырын жүріп, елді азғыратын әзәзілдердің бірі емес пе?..»— деп ойлады Жол Бәйес үйінің жанында аттан түсіп жатып. Оның ұзын жеңді шидемінің етектері есікке қарай адымдай басып жүргенде делбегейлене түсті де, сопақ

иінді денесі есікке тез еніп кетті.

— Келін, аман ба, аман-есен тұрасындар ма?— деп Жол Бәйестің әйелі Бигайшамен асыға амандасып, жер еденді үйдің кілемді төріне қарай озды.

Ол әдетінше үй ішін тінте қарап өтті де, ұзын қыықты қөздерін иба қылып, жағын сипаған есік алдындағы аш өнді әйелге бұрды. Әйел әлденеге қымсынғандай пеш жақтағы төселген көрпенің жиегіне қадала қарап қалыпты, Жол да жүзін тездете солай қарай бұрды.

— Құдайға шүкір. Өздеріңіз де аман тұрасыздар ма? Би жеңешем дені сау ма?— деп әйел жалма-жан сыпырғыш алып киіз үстін сыпрып шығуға кірісті.

Киіз үстін кісі келгенде бір сыпрып өту Бигайшаның ежелгі әдеті еді, бірақ бұл жолы оның осы ниетіне басқа нәрсе араласты: көрпе астынан көрініп жатқан қағазды старшинадан бұрын тезірек жинап әкету керек болды. Ол аяғын шапшаң басып келіп еңкейіп, көрпенің шетін түзеткен болды да, тасқа басқан үлкен сары қағазды жұмарлай бүктеп көнетоз намбок пешпетінің қалтасына тыға салды. Сөйтті де көңілі жаңа ғана көншігендей киіз үстін ақырындал сипай жүріп, сыпирғышпен баптап сыпира бастады. Оның ойына алдымен: «Тіміскеқ қайнаға қағазға ұмтылады да, мен жеткенше алып оқиды, болмаса жанына салып алады» — деген өте қауіпті ой келіп, «күні бұрын жинап қоймай менің ұқыпсыздығымнан үйдегі қонаққа бір бәле келмегей»— деп қорыққан еді. Өйткені Бигайша бұл қағаздың ішінде не жазылғанын мықтап ұқпаса да, оның мына «старшина қайнағаларға» аңсызда аяғына басып алған ыстық қоламтадан да жаман тиетінін әбден түсінетін. Мұны ол Әбекен учитель мен ері Бәйестің әңгіме етіп отырғанын, біреуден жасырып, біреулерге әдейілеп оқып бергенін талай көріп, талай естіген-ді. Бигайша қаншама тыққыштаса да бұл қағаздың не екенін жырынды старшина да біліп қалды. Әйел көрпенің жиегіне жеткенше әріпті әріпке зорға қосатын хатқа шабан еріндерін күштеп жыбырлатып, ол бір-біреуі шортан қармақтың үлкендігіндегі имек, ірі әріптермен тізіп жазған «Үндеу» деген сөзді: «ү-ү-н-де-де-у» деп сүріне-жығыла оқып шығып, енді бұл сөздің дәмін татып қарағандай, тамсанып мағынасын іздел отырған. Ол тез тапты... Ишінен «Үндеу! Сөз тарату! Үгіт тарату! Насихат тарату! Жаю! Жар салу!.. Үн қату Бәлшәбай! Үгіт! Үндеу!»— деген сөздерді шұбырта тізді.

— Келін, ана қағазды бері бере тұршы!..

Бигайша селк ете тұсті, бірақ қысылғанын білдірмеуге тырысты.

— Қайдағы қағаз, қайнаға?— деп, жүзін бұрмай, сыпирғыштың жібін қысып қайта байлады.

— Ана қалтаңа салып алған үндеу... Үгіт қағазды... Әкел мен оқып берейін, не жазады екен...

— Қайнаға-ау, не дегеніңіз... Бұл бір керексіз шай орап әкелген қағаз. Жапаш қой көрінгенді шашып-тамызып жүрген. «Қағазды аяқта баспа, обал болады» десең де қарамайды. Осы сен бала да бір...— деп әйел қазан жақтан келе жатқан жұқа өнді қара баласына зекіген үнмен, бірақ жұмсақ көзбен қарады.

Бала анасының жүзінде зәр жоғын байқап, екі көзі сар қағазда, тышқан алатын мысықтай аяғын ептең басып, білдірмей жақындағы түсті.

— Керекті, керексіз екенін сұрағаным жоқ, келін. Маған қағазды беретұр деймін.

«Енді ұмтылmasам қағаздан айрылдым»— деген ой баланың бар жүйесін тұтас билеп алғандай болды, оның тесіреjе қарайтын дөңгелек қара көздері шешесінің қалтасын тесіп жібере жаздады.

— Қайнаға-ау, ойбай-ау, о не дегеніңіз. Оқысаңыз...— деп әйел не қыларын білмей, бірақ «ең соңғы үміт сенде» дегендей баласына бір қарап қойып, қалтасына қолын салуға айналды.

Оның қарасы баласына: «Не бітіріп тұрсың, мә, ал да қаш!» деген сөзді ұқтырды. Дүниедегі қағаз біткенді қоймай жиып, асыл мұліктей тыққыштап жүретін Жапар қолын қалтаға шешесінің қолымен қатар салды да, газет бетінің төрттен біріндей сары қағазға басқан Оралдың облыстың Совдепі таратқан үндеуді суырып алғып сыртқа қарай қаша жөнелді.

— О, сайтан жүгірмек! Ойбай-ау, мынау қайтеді?!— деп әйел опынған болды, бірақ ол баланы қумады да, шақырмады да.

Өзімен ақылдасып істемесе де, Бигайша ерінің ел қамын жейтінін, игі істер істеп жүретінін іштей мықтап түсінетін, сондықтан оны жаманшылықтан, көлденең сөзден қызығыштай қоритын. Бірнеше күннен бері үйінде жатқан учительдің үлкен адам екенін келген күннен-ақ біліп, оны ең жақын ағасынан артық құрметтейтін. «Старшын Әбекең мен Бәйекенің жұмысына кедергі келтіре ме» деп көрпе астындағы сары қағаздың шетін көргеннен-ақ оның зәресі қалмап еді. Бірақ «тентек» баласының бұл қауіптен ойда жоқ жерде құтқарғанына қуанып кетті. Оның орнына Жолдың өні сұрғылт тартты. «Үстінен түстім. Бұлардың жасырын әрекетінің бір ұшынан ұстадым-ақ» деген старшина не істерге білмеді, «Мына жаман қатынның істеген ісін-ай. Қап!» — деді ішінен.

— Бәйес қайда? Осында ма, әлде тағы да Текеден бұлік қағаз

жеткізуге кетті ме?— деді ол әйелге түйілген қатал ұнмен.

— Осында, осында, қайнаға. Қазір келеді. Шайға келеді. Шай қайнап тұр, шешініп отырыңыз. Алда, жүгірмек Жапар-ай, қағазды алып қашып кеткенін... Қайнаға, малдарыңыз аман-есен төлдеп болған шығар?..

Жол тістеніп терезеге қарады.

— Бәйестің Текеден алып келген учителі қашып жүрген алаяқ көрінеді. Мұндайларды маңына жинап Бәйес немене, Сібір кеткісі келіп жур ме?! Қатын-баланың, ел жұрттың керегі болмаса — Сібірге айдалуына болады.

Старшина енді қорқыта бастады. Әйел оған тіктеп бір қарап қойды. Жолдың әшейінде жылмаң қаққан жүзінде ашулы кіжінген сұс бар. Биғайша шайып-жуып келістіре сөйледі.

— Қайнаға, не дегеніңіз, ініңіздің есі-дерті ұсақ-түйек нәрсе жеткізу, елдің қажетін, мұқтажын қамдау. Құдай сақтасын, мал-малданып, жанжанданып отырғанда, жаманшылықтың бетін аулақ қылсын. Жел жағымыздағы панамыздай сізден жасырын сыры бар дейсіз бе ініңіздің? Текеден келген учительге есеп-хисаптарын жаздырып жүрген шығар.

— Елге жауап беретін мен. Соның ішінде өзіміздің ауылға, Бәйеске кір келмесін деймін, өйткені осы кездे елде бұзықтар көбейіп кетті, теріс насиҳат таратып, шаруаларды құтыртып жүргендерді ұстал, болысқа тапсыр деген бұйрық алдым. Біреулердің пәлен етеміз, түген етеміз деп елірткеніне еріп ұсталып кетпесін деймін; сендерді аяғаннан айтамын. Өзім өз болып, старшын боп түрғанда сөз келтірмеспін, әрине. Әйткенмен сақ болған жақсы. Бірақ, келін шырағым, мұныңды басқаның алдында істе, не пиғылыңың барын мен жақсы білемін, неменеге мәймөңкелеп әңгімені басқа жаққа бұра бересің?

Әйел жасынқырап қалды. «Жаман әңгімеге ілігіп ұсталып кетпесін» деген сөзден қорқып кетті.

— Қайнаға, сізді бөтен деп ойласам, құдай куә, сіз не айтпақшысыз, мен аңғара алмадым, жаманшылықтан өзіңіз қорымағанда бізді кім қориды?!

— Ана учитель деп жүрген адамдарың бұзық көрінеді, мен бәрін де естіп келдім. Бәлшәбай көрінеді. Үкімет ондайларды ұстайды, паналатқан адамдарды да ұстайды. Не айтады, әңгімесін естігенің бар

ма? Бай, болыстарды құртамыз дей ме?

— Өзіңіз де естіпсіз ғой...

— Мен естігенде... әрине, естідім, бірақ тап осы сағада не істеп жүргенін менен гөрі мына сендер жақсы білесіндер, үйлерінде жатыр. Елді не деп азғырып жүр? Кедейлер байлардың малын алады, жерін алады, өздеріне өздері қожа болады дей ме? Әлгі қағаздарды көп таратып жүр ме?

— Сізге мұны кім айтты?

— Маған айтты айтатын кісілер. Аты кім өзінің? Әбекеш пе, Әбдіали ма?

— Әбеке дейді ғой еркектер.

— Әбеке дейтінін мен де білемін. Шын аты кім?

Әйел ойланып қалды, анық білмесе де учительдің жасырын адам екенін және халыққа жақсылық жасау үшін өмірін сарп етіп жүрген жан екенін ол жақсы білетін. Жұрттың бұл кісіні мақтайдынын, жақсы көретінін ол өз құлағымен естіп, өз көзімен қөрген-ді. «Мен сияқты алыстағы ауылында әйелі, менің баламдай баласы қалды ғой, бишаараның. Әке-шешесі, үйі, малы, ағайын-туысқаны...» деген аянышты ой келді әйелге. Ол жұлып алғандай:

— Жоқ, қайнаға, ініңіздің өзінен сұраңыз, өзімен сөйлесіңіз, мен ол кісіні жаман адам деп айта алмаймын,— деді Бігайша берік үнмен, сүйтті де айқайладап: — Жапаш-ай, көкеңді шақырып келші, би қайнаға отыр үйде, мамам «шай ішсін деп айтты» де.

Жол үн қатпай қалды; қатты айтқаннан да, майдалаған сөзден де енді ешбір мағына шықпайтынын жақсы ұқты. Ол Бәйестің өзімен сөйлескенде неден бастау керек екенін ойланды. «Ал ана учительмен қалай сөйлесу керек?»— тор алдында оны тыптырашта түскен осы соңғы ой болды.

3

Сол сағаны жайлайтын көп ауылдың дені Танабай деген атадан өрбіген еді. Танабайлар өте көп және Жол старшина мен бірен-саран қажыларынан басқасы малға жарлы, көбінесе балық кәсібімен айналысқан кедей шаруалар-ды. Ала жаздай су басында балағы түрулі балықшыларды малмен айналысқан басқа аталар «қара сирақ Танабайлар» деп атап кеткен. Сол «қара сирақ» кедей балықшының бірі Қажымұқсан болатын. Қажымұқсаның үйі өзеннің жағасында, есігі арқа бетте; Әбдірахман мен Бәйес келгенде өзі сол есік алдында ау

жамап жатыр еді. Әңгіме болмашы нәрседен басталды да, Әбдірахман күндегі әдетінше бастары қосылған балықшыларға ұзақ уақыт Совдеп жайын түсіндірді. Жамаған ауын қоя салып тыңдаған Қажымұқан:

— Мен бәрін де түсіндім; ішім бәрін де сезеді, Әбеке, сіздің кім екендігінізді де ұқтым; қойды да серке бастайды, бізге де бастайтын азамат керек. Көп нәрсеге қолымыз жетпей отыр, мына көл екеш көліміздің балығын да жегізбей отыр; ай қарағандай, мұз кеткеннен бері балықтың жүруін құтеміз, бірақ сұымыздың сағасы буулы, мына ендең жатқан шалқымаға көлдің ірі балығы шыға алмайды; ал Шалқардың үстін бізге бермейді. Сол өзіңіз айтқан бай Макар мен мына бір өзіміздің қазақ обырлары тұтас иемденіп алды. Солардың әне темір қоршауы мен межелеп қойған темір бағаны тұр,— деді.

Отырғандардың бір қатары тәмен қарап жер шұқылады да, ал бір-екеуі «сен айтсайшы» дегендей Бәйеске көз тікті. Үлкен бір сыр барын, ішке симай ақтарылуға тұрган ызалы сыр барын Әбдірахман да ұқты; жүздерінде қынжылған шырайдың ізі жатқанмен сөздерінде, қимылдарында жігер, қайраттың жалыны ұшқындалп тұрган адап еңбекке ұмтылған бұл ұғымды жандарға ол тап осы минутта жан-тәнін аямай қызмет еткісі келді, оның бойын құреске жетектеген, ұшқыр сезім билеп кетті.

— Озбырлардың қылығына мен де әбден түсініп отырмын. Соған қарсы мына өздеріңіз сияқты саналы азаматтар бір пәтуаға келіп, көп болып қүрессеңдер еңбектеріңің жемісті болатынына мен кепіл,— деді Әбдірахман.

— Бізге бой бере ме?..

— Үкімет жағынан қолдамаса, бой беру қайда!..— деп күнкілдесті біреулер.

— Тоқта, ана кісіге түсіндірсөндерші дұрыстап.

— Бәйеке, сен айтшы.

— Осы кісіден жәрдем болмаса.

Бәйес сөзге жүйрік еді.

— Әбеке-ау, біздің бұл көліміз жарты ырыс қой,— деп бастап кетті ол сөзін.— Мұның балығын жесең — тамақ, сатсаң — ақша, шай-шекер, көйлек-көншегінді осы балық кәсібімен айырасың. Біздің елдің балық ауламайтыны жоқ десең де боларлық; әсіресе мал басы кемтар кедейлер балықты ата кәсібі етіп алған. Бірақ сол судың берген

байлығын да, жер шұрайын да әкесінің берген еншісіндей, бауыр басып әлділер әбден иемденіп алды; күні кеше, жігіт алатыннан аз-ақ бұрын, солар анау сағаны темір тормен буып өзенге балық шығармай қойды... Соны айтады,— деді Бәйес.

— Жігіт алатыннан бұрын дейсің сен, Бәйеке, сағаны буғаны тап сол жылы емес пе?— деп Қажымұқан ауын жазып жатқан күйі Бәйестің әңгімесін бөліп жіберді.

— Жоқ, жігіт алатын жылы жігіттер оның талқанын шығарамыз деп дурлікті, бірақ қолға ілікпей қалды ғой, тордың әлі күнгі алынбай тұрғанын көрмейсің бе?..

— Онысы қалай? Өзенде қайтіп буады?— деді Әbdірахман таңданып.

— Қасақана жауыздықпен көлден өзенге балық шығармау үшін екі жағаға шойын баған орнатты да, көзінен шабақ өтпейтін темір ауды керді де салды... әне көрдіңіз бе, темір бағанды...

Әbdірахман Қажымұқанның балық қабыршағы жапқан кенеп көйлегінің жеңінен, сырты жарылған қара қошқыл қолынан көздерін тез тартып алып Бәйеске қайта бұрды да, оның қолын шошайтқан жағына қарады. Өзен мен көлдің қосылған кең сағасынан жоғарырақ қынамалы жерде паром діңгегіндей қоңыр ала бағана тұр; кәдімгі темір жолды кесіп өтетін жердегі, болмаса көпір аузындағы кесе көлденең тұратын қаралы ағаш сияқты; жаға бес жұз қадамнан астам жер болса да, қарала бағана Әbdірахманның көзіне ап-айқын шалынды.

— Тор керменің бұл бергі басы, ал арғы беттегісі анау қылтиып көрініп тұрған... көрдіңіз бе? Әне, әне!— деп Бәйес қолымен арғы беттегі темір діңгекті де көрсетті. Бірақ оны шоғыр-шоғыр жынғылды, итсигекті арғы жағалауға көздерін қаншама қадаса да, Әbdірахман көре алмады.— Осынау көлдің,— деп Бәйес алыстағы көкжиекке үштасқан Шалқардың оны мен солын қолымен сермей көрсетті.— Үлкендігін өзіңіз көріп тұрсыз: ұзындығы жиырма жеті шақырым, ені де он бес шақырымға аяғын жимас. Сонау құбыла беттегі Ашы дейтін су арқылы Шалқар Жайықпен жалғасып жатыр. Жазғытұрым Жайықтың балығы көлге, көлден мына Аңқатыға, Ойнаққа — уылдырық шашуға шығады. Қыз бен жігіттің айтысындағы:

Біреуі онан соңғы аққайранды

Басында айдары бар сақа балық...

Біреуі онан соңғы лақа балық

Қара су жылқы тұскен шыр айналды...

Біреуі онан соңғы шортан балық
Түйелі бай қонады сортаңды алып...—
деп өлеңге тізіп қосқан өзіміздің үйреншікті балықтың тоқсан түрі
осында.

Бір жылы күздігүні жұрт балықты қырып салды. Жеңдей қаракөз
бен бұкtesең жонынан майы шығатын жұмырды талай көлікке тиеп,
базарға сатуға Текеге қыстай тасыды. Қаракөз бен жұмыр былай
тұрсын, көздің құртын түсіретін балық қөксерке. Қөксеркенің майынан
қымбат нәрсе жоқ, оны өзініз жақсы білесіз. Шалқардың қөксеркесі
деген Текенің базарын жауып кетті. Эрине, кез келген жерден ау
салып, судың қазынасын ақтара алмайсың, бұған да көп тәжірибе
керек. Бізде ежелден балықпен көзі шығып келе жатқан адамдар көп.
Міне осылар бастап сұзбе ау салып, мұз қатысымен көлдің үстіне
балықтан қөктөбе тұрғызыды. Текенің базарында жұрттың әңгімесі де,
таңданатыны да сол біздің балық болды. «Шалқардың балығы сұына
симай кетіпті, жағасындағы қазақтар жылым ояды еken де, аудың
қоржынында тұрған балықтай, жарыққа шүпірлеген қөксерке мен
қаракөзді сақпен шенгелдеп лақтыра береді еken» деп шығарды. Осы
лақап құлағына тиген жебірлер жай жатпапты. Қосатардың бай қазақ
орысы Макар дейтін мына кердери Шорақпен бірлесіп, кампан болып,
көк арбаға ау-құралдарын тиеп келіп, келесі жылы мұз қатысымен
Шалқардың үстін жайлауында аралады; талассыз-тартыссыз
құдайдың берген байлығын бөле-жара пайдаланса бір сәрі, келгендер
қайда балық көп шықса сол жерді басып алуға ұмтылды. Ата-
бабасынан бері қарай ежелден кәсіп етіп құнелткен жер-сұын өздеріне
билетпей біздің Кенжекейлерді ығыстыра бастады. «Біз хұкіметтен
бұл көлді жалға алдық, ақша төлеп алдық, дегбірлеп алдық, сендерге
бұдан балық ұстауға рұқсат жоқ» деп соқты. Жалғыз ғана сөзben айтып
қоймады, кедейлердің отыз-қырық үй болып бірігіп алған сұзбе
ауларын судан сұыртып, көлден балық сұздірмей жарлы-
жақыбайларды күн көргішінен айырды. Оларға: «Көл біздікі, өзен
сіздікі, өзенге кет!»— деді. Онымен де қоймады. Уш адамымызды
қаңтардың қалшылдаған аязында суға сұңгітіп шығарып...

— Ой, сұмдық-ай десейші, адамға адамның жаны ашымайды еken
ғой,— деп таңдайын қақты Қажымұқан.— Ақыры сол су құртты ғой
сорлыларды.

— ...Көлдің ортасын иемденіп алғанмен шет жағынан ысыра қоймас
деп жұрт ептең бірен-саран ауларын құрып, кәсібін ете берді. Көздің
құрты балық деген, бір дәндеген адамды қоя ма, жетектеп кететін
әдеті бар ғой. Малдыбай деген кісі ете балықшы адам еді. Шалқардың
түбінде не барын білетін, оның қай жері сай, қай жері қырат, қай жері
балық тоқырамайтын сортаң — міне соны жақсы білетін, тіпті қай

балық қай күні, қалай қарай жүретінін біледі десем де өтірікші болмаспын. Сол Малдекең мына отырған Кенжекейді және Қайыпқожаны ертіп алып, казактардың ау салған жеріне дейін барған. Сыбызғы тартудан басқаны білмейтін Қайыпқожа сорлының балық аулап не жұмысы бар екен, бейнет қой жетектеген! Сол үшеуі құрма ау құрып жүріп қолға түседі. Мұнарт шалған бір аппақ түн екен. Дүние теп-тегіс шаңытқан, көлдің шетінің қайсы екенін, ортаның қайсы екенін айырып болмайтын ақ аяң аяз болса керек. Соңынан мұны Кенжекей айтады: «Малдыбай ұйығынан келіп кеше кеш құрып кеткен ауларымызды қарасақ сіресіп тұрган көксерке екен, бір-біреуі жеңдей, ап дегенше шоршыған көк ала балықтан құйрығын қайқайтып бір шана балық алдық»,— дейді. «Малдыбай ұйығы» деп өздерінің белгілеп алған су астындағы балық жатағы, оны баста Малдыбай тапса керек. Ұрлық қылған адамдай апыл-ғұпым жүріп кеп кеттік, казакорыс аушыларының көзіне ілікпей есі-дертіміз жағаға жету.

«Күдай шатастырғанда, аспандағы жұлдызды байқап болмайтын түннің ақ қылауында жолдан шығып кетіппіз. Жүріп келеміз, жаға жоқ. Шортанбай ағашының өкпе тұсына жеткенде барлаушы екі адам кездесе кетті; қолдарында көк мылтық, ай-шайға қаратпай кері айдады»,— дейді. Не керек, көл үстіндегі қостарына алып келіп «ұры» деп бұлардың ат-шанасты мен балығын тартып алады да, өздерін қуып жібереді. Бірақ балығымызды алса алсын, ат-шанасыз не күн көреміз деп, үшеуі қосқа қайта барады; ат-шанасын сұрайды. Көлдің маңына жуытпай қақолдарды да қырып-жойып, сабап, күн көрсетпейтін құдайдан безген бай казак-орыстар бұл үшеуін аясын ба? Ишіндегі қожайыны болса керек, қасқыр ішік жамылған біреуі «киргиздар Иисус Христосты танып қойсын, крестит етіндер» деп бұйрық беріпті. «Крестит етіндер!» дегені казак-орыстардың әдетінше суға салып шоқындырындар дегені ғой. Қожайын бұйырған соң несін қойсын, бәрі жабылып үшеуінің қолдарын артына байлад, белдеріне арқан тағып, кәдімгі сұзбе ау түсіретін ойыққа салған...

— Иша!— деп тұла бойы шіміркенгендей Қажымұқанның әйелі екі ығын көтеріп қалды.

— ...Сай сүйегінді сырқыратарлық мұздай суға жан шыдар ма, жылымға қолынды малып алғанның өзінде де қарып кетеді. Әбден қалышылдап, сіресіп халдері біткеннен кейін судан сүйреп шығарып тастаған. Өң жоқ, тұс жоқ, бейне өлік сияқты болса керек. Жан сірі ғой, нағып өлмей қалған десейші, ә? Киімдері сіресіп мұз болып қалған, мына Кенжекейдің етігін қайнаган суға малып әрең деп шешті ғой үйге келгенсін. Үшеуінің осы күнге дейін аяғынан тік тұрып жүргені осы кісі, ал Малдыбай үйіне жетіп жығылғаннан тұрмады, үш күннен кейін опат болды да, Қайыпқожа сонан бері төсек үстінде, көкірек ауруға шалдықты. Ой шіркін, адамның өнерлісі еді, Қайыпқожа сыбызғы тартқанда жан-жануар ұйып қалады! Қайыпқожадай сыбызғышы аз

шығар. Оның түбіне жеткен де осы жауыздар... Сабаз, қан қақырып жүріп «Мұз жарылды» деген күй шығарды-ау, күй деп соны айт! Сол өзінің ойыққа түскен ақ аяң аяз түнін көз алдына келтірсе керек. Сыбызығының күжілдеп шыққан үні бір кез сықырға айналады. Кәдімгі сықырлап тұрган аяз сияқты. Тұла бойыңа мұздатарлық сұың енгізіп жібереді. Содан кейін сыбызығы шытыр-шытыр жарылып келе жатқан мұз сияқты болып елендетеді де шатыр-шұтыр ете қалады. Ауған жоқ ақпанның аязына шыдамай, мұздың жарылып жатқаны... ой, шіркін-ай! Қайқандай сыбызығышы бар ма екен! Оның «Нар игенін», Әбеке, амандық болса өзінзге тарттырып беремін. Бірақ сорлы қатты ауру...

— Бәйеке, арғы жағын айт. Қайыпқожаның жыры үлкен жыр.

— ...Ия, казак-орыс алпауыттары мен қазақтың өз ішінен шыққан Шорақтардың жауыздығын жүрт «болыстың құлағына жеткізейік, мына қорлыққа тыйым салсын, сұымызды қайырып берсін», — десті. Біреулер «болыстың әлі келмейді, оязға ғариза етейік», — деді. Енді бір көзі ашық, заңға жүйрік білгіштер «ақ патшаның өзіне шағым етіндер» деп ақыл айтты, «өйткені бұған ояз ешнәрсе істей алмайды. Оязыңың өзі сол казак-орыстардан шыққан, қарға қарғаның көзін шұқи ма?!» — деді. Айнала келгенде ояздан да, ақпатшадан да ешнәрсе шығара алмады. Ғаризасын берді білем, бірақ ол ғаризаға жауап келді дегенді өзіміз естігеніміз жоқ. Оның орнына ғаризасыз-ақ шауып келген оязды да, жандармды да өз көзіммен көрдім...

— Құрбанайты үстіндегіден кейін бе? — деді Қажымұқан ауын қоя салып.

— ...Ия, құрбанайты кезіндегі болған дүрлігістен кейін. Құрбанайты кезіндегі дүрлігіс дейтініміз мынадан; шатақ айт күні шықты. Көптен бергі ішке шемендей қатқан қорлық сыртқа теппей қоя ма?! Болмаши бір оттың ұшқынына тұтанып кететін даланың өрті сияқты сол кек айт үстінде бұрқ ете қалмасы бар ма! Мұз жүкті қөлікті де көтерерліктей әбден бекіген кез, үстін жүқалап қар басқан Шалқардың үсті ертеден кешке шейін бай казак-орыстар мен қазақ купецтерінің ауын тартқан жаннан көрінбейді. Жүрт айтпен болып ауылдан ауылға шұбап, бой жазып, қошамет жасаған күні де көзге шыққан сүйелдей болып, мұз үсті ызы-қиқы балықтың қызығына батып жатты. Тегісінен атқа мініп желігіп, мүше алып, бәйгеге шауып елірген жүрт, кім бастағанын білмеймін, көл үстіндегі сұзбе аушыларға қарай бет қойды. Баста шауып алу ниеті болмаған да шығар, әшейін, қоқанлоқы, қыр көрсету сияқты ма қалай, топ-топ жағаға төнген халық бірте-бірте, әйтеуір мұздың үстімен әрілеп, көлдің ортасына қарай жүрді. Көптің ішінде мен де кеттім, бірақ қалып қойдым. Жамандатқыр, астымдағы жирен бие, өмірі аяғын мұзға салмайтын бір қырсық-ты. Жол үстінде қатқан алақандай қабыршаққа аяғын салмастан айналып өтетін, ал үлкен мұзға басын кессең де түяғын тигізбес. Қамысқа жетпей-ақ тұралап

қалған атша, бие сіресіп тұрды да қалды. Қаптаған аттыларды маған алыстан қарауға тұра келді; тұс-тұстан ағылып, қоршап алатындей, андалап барады. Осы кезде «сезікті секірер» деп, көлге қожайындық еткендер: «қырыздар бунт шығарып бізді өлтіруге келе жатыр» деп ауларын, бүкіл құрал-саймандарын, қос-қос болып жатқан дүние-мұліктерін тастап, аттысы атты, жаяуы жаяу, мұздың үстімен жөңкіп берсін! Мұны көрген халық батылдана түсіп, қожайынсыған күштілердің тастап кеткен құрал-саймандарын, ау-жабдықтарын бас салып талауға кірісті. Біреулер қашқандардың соңына түсіп он шақырымдай мұз үстімен қуып, аттарын парлап жегіп шанамен қашқандарды екінші жағаға жеткенше дүркіретті, кейбір тентек жігіттердің қамшысының ұшы тигендер де аз болмаса керек. Көптен тісін басып жүрген жұрт казак-орыс байларының ашуларын, егінге түскен саяқтай етіп, көлден қуып тастады. Міне, осыған кім айыпты: келіп жерін-суын басып алып, балықшы кедейлерді кәсібінен айырған анау алпауыттар айыпты ма? Болмаса оған қарсы бас көтергендер айыпты ма? Әңгіме мұнымен бітіп қана қойған жоқ, оның аяғы келіп насырға шапты. «Бунт шығардындар» деп үш күн өтпей-ақ оязы, приставы, болысы, тілмашы лек-лек болып Жымпітыдан да, Оралдан да біздің Шалқарға ағылды, сход, жиылыс, тергеу, тексеру басталды. Әлденеше үйлер дайындауды, көптеген мал сойылды. Елдің жақсылары тегіс жиналды, бітімге билер кірісті, қажылар бас қосты. «Бұлік шығарушыларды тауып беріңдер, әйтпесе теп-тегіс Сібір жіберемін» деп ояз ақырды. Жұрт қатты қысылды, не істеуге білмейді. «Бір-екі жігітті құрбан етпей болмас, үйткені ел күйзеледі» дескен адамдар да болды. «Соңғы лебіз сенде, не істейміз, бір амалы бар ма?» дегендей жұрт тегіс Жұніс қажыға қарады. Эрі ер, әрі би, әрі әділетшіл Жұніс тірі де азаматты қолынан ұстап бере ме? «Ояз мырза, жазықты адам бар», — деді ол: сөйтті де, — «Малдыбайдың қатынын шақырындар», — деді. «Жазықты бар» дегенге оязы да, болысы да, олардың соңына ерген бір топ шашпауын көтерушілер де жайнай түсті. «Е, бәсе!» десті күлімсіреп. Бір баласын жетектеп, бір баласын көтеріп, жыртық мәсіден өкшесі жылт-жылт еткен Малдекеңнің жесірі мен жетімдерін алба-жұлба күйінде оядардың үстіне кіргізді. «Ең алдымен мына осы үшеуі Шалқардың үстінде бұлік шығарған, осы үшеуін мықтап жазалау керек», — деді Жұніс сұқ қолымен көрсетіп. «Бізді ажуа қыла ма, мына қажы не дейді?! Мына сияқты қайыршы сорлы және надан әйел ереуіл көтерер ме?..» Ояз орнынан тұрып кетті, көздері шатынай түсті, Жұністі тірілей жұтып қоятындей әлпет көрсетті. Төреңізге құлдық, тақсыр ояз, дұрыс айтасыз, — деді Жұніс; бұл сорлы. Бұған жаныңыз ашығаны ғаділледі қолдағаныңыз. Ал, ана құлқынның ғана қамын көздеген жандар осы жетімдердің алдымен аузына салып ас еткен балығын алды, онан соң асырап отырган әкесін қаңтардың қалышылдаған аязында суға сұнгітіп өлтірді. Ұлыстың ұлы күні жұрт тегісінен ғадетін, ғұрпын, дінін мадақтап сайрандаған айты үстінде сол бір жауыздыққа меңзеп жұмырығын түйісті, бір адам емес, жұрт тегіс түйісті. Бірақ зұлымдыққа қарсы зұлымдық іstemеді, кісі өліміне, қан

төгіске бармады. Халық ол құні мұз үстінде: «Біз де тірі жанбыз, сақ болындар!» дегенді ғана айтты. Әңгіменің бары осы, айыпты деп тапсаң ана үшеуін Сібірге айда, мына үш жұз үйден үш жұз кісі алып кет, өйткені бәрі тегіс қынжылды,— деді. Ояз ешнэрсе істей алмады, ол жұбын жазбаған қалың топқа тісін батыра алмады. Болыстарға: «өздерің бітір» деп кетіп қалды. Бірақ ана жауыздар бір жұмадан кейін жиырма-отыз көлікпен келіп өзеннің нақ сағасын темір аумен торлады да салды. Сөйтіп өзенге жібермей көлдің ірі балығын да бөгеді. Шалқарға ау да салдырмай қойды...

— Зорлық деп міне осыны айт. Нағыз жауыздың,— деп Қажымұқан таңдайын қақты.

— Ал, ол Жұніс деген қазір бар адам ба?— деп сұрады Әбдірахман Бәйестен.

— Болғанда қандай, нағыз елдің бір беделді адамы. Өзініздің ескі жолдасыңыз Қаленнің көршісі, соның дегенінен шықпайтын адам. Қален арқылы көріп, танысып, сөйлесуге болады.

Әбдірахман ішінен: «Бұл да бір керек адам екен» деп ойлап қойды.

— Ие, ие... сөйлесу керек,— деді ол. Бәйестің соңғы пікірін қостай түсіп.

4

— Көкем де, өшетіл де дүкенде жоқ, жағадағы балықшыларға кетіпті,— деді Биғайшаның шайға шақыруға жіберген баласы.

Шай әзірленді. Жол жайланыса түсті. Әрі сырын білмейтін, әрі оқыған өткір учительмен сөзді нeden бастап, қалай сөйлерін білмей ол құн бұрын сасып, тіпті іштей сескеніп те отырған. «Бальшәбай ма, бальшәбай емес пе, бұл неғайбыл нәрсе. Ал тіпті бальшәбай болғанда мен оған не істеймін? Оны жапырып тастарлық менде де құдірет шамалы. Қален сияқты білмейтін жерімнен соғып, белден шалса абыройым айрандай төгілгені емес пе? Асылы, оқымыстылармен айқасу маған қол шаруа емес. Аманғали айтқандай кейде «ассукуті ғанимттің»²³ өзі ақыл» деп ойлады ол алтыншы шыныаяқты бітіріп әбден бусанып, кемеліне келтіре кекіріп қойып. Сөйтті де Жол «тағы да ішер ме екен?» деп, көзінің астымен қарап, үстеп шай салар-салмасын білмей екі ойлы болып отырған Биғайшаға:

— Құй, келін. Біздің қатынның шайы таусылды. «Биғайша жарты қадақ болса да шай беріп жіберсін» деді,— деп жағасын кір шалған ақсұр көйлегінің омырауын желпіп-желпіп қойды.

— Қайнаға-ау, бар шайымыз осы деуге болады. Бұл жо... («бұл

жолы» деп Жолдың атын атап қала жаздады да, әйел жалма-жан сасқанынан аққұманды тоңқайта тұсті): — Бұл сапар біздің кісі шай әкелген жоқ...

Ол толтырған шыныаяқты старшинаға қарай шапшаңдал ысырып қойып, еселеп тағы да үстеп шай салды.

— Жарты қадақ болса да... ептей тұруға... келін, шекерлерің көп шығар?

— Бұрыннан жатқан бір шақпақ шекер ғой, сізге ғана шығарып отырғаным.

— Би жеңешеңе сәлемдемеге бірер шақпақ болса да... Жол қанып ішетін мына қызылкүрең шайға мұқияттай жеткізе істеп отырған шаттауықтай шекерге құнжия қарады. «Әйелдің сөзі рас болса, келесі шыныаяқтарға мынау жаласа да жүқ болмас...»

— Табады ғой Бәйес. Текедегі бай татарлардың шай, шекері шіріп жатқан шығар қоймаларында.

— Дүние жоқ, қаланың асты-үстіне шығып жатыр деп келді ғой біздің үйдегі.

— Саудагерлерге дүние болмаушы ма еді, келін, сен бала екенсің ғой. Олардың тыққыштағаны да бір жылға жетер. «Қаланың асты—үстіне шығып жатыр» дей ме қаладан келгендер?

— Еркектердің сөзіне түсінеміз бе, кім біледі, дүние жоқ дейді ғой әйтеуір.

Биғайша қала жайында естіген-білгендерін Жолға айтқысы келмей қысқа жауап қайырды да, бар ойы ұршықтай үйіріліп «осыдан қалай тез құтыламын? Басталмаған бір ширек шайды берсем бе, бермесем бе? Берсем — өзімізге шай қалмайды, бермесем тағы бір бәле. Қадалған жерінен қан алған бұл сұлік бір шөкім болса да шай алмай үйден шықпас» деген екі жақты пікірдің төңірегінен алыстай алмайды. Әйел осы ойды шыныаяқтарын ыстық сумен шайқап, сұртіп, дастарқанын жинап жүріп те ойлады. Шайға қанып, сирек кездесетін нан мен майды да жақсылап жеп, төр алдында терін шамырқана сұртінген Жолдың әлі де отырыңқырайтын түрін көргеннен кейін ғана әйел старшинаның сұрағанын беріп құтылуға бел байлады. Ол әшекейлі көк сандықты кілтпен бұрап «дық» еткізіп ашты да:

— Қайнаға, бар шайымыз осы еді, өзіміз ақсу ішсек те би жеңешеме беріп жіберейін,— деп, баяулау үнмен Жолға ширек қадақ қағаз шай ұсынды.— Жұрт сырттан біздікінде шай да, шекер де көп дейтін шығар, бірақ дүкен ұстаса да ініңіз өзінің үйін алдымен ұмытады.

— Ім,— деп Жол шайды шыр айналдырып алақанына салып салмақтап, сатып алатын адамдай қарады,— Тсейлон, Қазанда, ескінің көзі...

Ол сөзін тауыспай шайды терін сұртіп отырған үлкен шұбар шыт орамалына шапшаң орай салды да, ескі мандала бешпетінің қалтасына тықты. Биғайшаның амалсыз берген пішіні оған: ниетінен безіп шайды қайта сұрап алатындай көрінді, ол жалма-жан орнынан да тұра бастады. «Үлкен олжа... Бақтылы басын жазатын болды, жоқ жерден ілінген, мұндай шай кездеседі деп кімнің ойына келген...»

— Келін, қош. Алда риза болсын,— деді Жол, сыртқа қарай келгендегісінен де асыға ұмтылып.

— Қош болыңыз,— деді Биғайша қазан жақтан ақырын қана.

Жол сыртқа шыға келгенде Жапар оның көзі шағыр көк ала биесінің құйрығының ең ұзын тарамынан екінші рет топтап қыл жұлып алғып еді. Сусып, шумақтауға келмейтін қатты қыл жұмарлай жинап қойнына тыққанмен күмпіп білініп-ақ тұр. Құлағын тосып көздерін үй жақтан алмай тұрған бала есік ойбайлап ашылып сарт етіп жабылғаннан-ақ түк нәрсе көрмеген адам бола қойды. Өз ойымен болып басқаға көңіл аудара қоймаған Жол баланың ат құйрығынан қармаққа бау есуге қыл жұлып тұрғанын байқамады, оның ойына алдымен Жапардың бағанағы алғып қашып кеткен «жарнама» қағазы тұсті де, шай да, ат та өз жайына қалды, ол тек қағазды қалай қолға түсіру тәсіліне көшті.

— Жапаржан, мен саған ақша берейінші,— деп Жол оң жақ қалтасына қолын салды.

Ақшаны жақсы көретін Жапар елең ете қалды, сенерін де, сенбесін де білмей: «Ақша беремін деп алдап ұстап алғалы тұрған жоқ па?» деген ой келді оған. Тап осыны білгендей Жол:

— Қане, қағып ал, мә,— деп шиланынан бес тыындық екі қара бақыр алғып төрт-бес қадамдай жерден балаға біріндең ытқыта лақтырды.

Екі бақырды да жерге түсірместен Жапар асықтай қағып алды да, «тағы да лақтыр» дегендей Жолға қолын созған күйі күлімсірей тұсті.

— Ой, жігіт. Экеңе тартқансың, сен пысық боласың. Бірер жылдан кейін базарға бір өзің барып келерсің сен. Ой жігіт, насыбайға деп мына бір жапырақ тауып алғып едім, осыны орайтын бір қағаз табылmas па, Жапаржан, үйге жеткенше түгі қалмай үгіліп, шашылып бітетін болды.

Ақшага, мақтан сөзге мәз-майрам болған бала ыңғайға тез көшті, ол езуін ыржитыңқырай күлімсіреп:

— Қағаз табам, би-ақа. Қағаз көп. Сізде қағаз ақша жоқ па, қалам сауыт сатып алатын,— деді.

— Бар, мен саған маркеден үй жапқандай қылайын, сен өзің алдымен жаңағы үлкен газетті тауып берші насыбай орайтын.

— Маркі карта ойнауға ғана жарайды.

— Ой, ақымақ, картага жараған ақша, қалам сауыт сатып алуға да жарайды,— деп Жол жүрмей жатқан керен ақшасынан балаға екі-үш марке берді.

Бала секіріп-секіріп тұсті; бақыр ақшамен маркілерді сол алақанына мықтап жұмып, оң қолымен көйлектің астына қыстырыған үндеуді суырып алып Жолға ұсынды. Бір бетінде ғана тасқа басқан жазуы бар жұмарланған сары қағазды қолына алып, бірнеше қабат мұқияттап бүктеп жатып ол:

— Жапаржан, мына қағазың шылым орап тартуға жақсы екен. Бұдан басқа молырағы жоқ па; ірі сүйекті жапырақ екен, орауға келіңкіремес, сірә,— деп күмілжіді Жол.

— Би-ақа, екінші келгенде мұнан да үлкенін тауып беремін. Бүгін көкем дүкенін жауып кетіпті,— деді бала.

— Жарайды, тауып қой.

«Бұлардың астыртын істерінің ең жанды жері осында болу керек» деп ойлады Жол, көк ала биеге мініп жатып.

Бұрын құлағына еміс-еміс тигенмен жаңа ғана көзімен көріп, қолымен ұстаған бұл «үгітші» қағазды ол писаріне оқытып, екеулеп түсініп, шыққан жерін, таратқан адамын тауып, жоғары жаққа мағлұм етуге асықты, биесін тебініп-тебініп жіберді. Ерқақты арық бие тебінгенге наразылық білдіргендей қос құлағын қайта-қайта жымпитты.

Ертеңіне сиыр сауға алаңдап, үйқылы-ояу жатқан Манар төсектен тұра сала шала киініп, сыртқа қарай асыға жөнелген еріне бір қарап, терезеге бір қарап:

— Шырағым-ау, саған не болған ала көлеңнен тұрып?— деп таңдайын тамсана қағып қойды.

Сөйтті де ол таңғы тәтті үйқыны қимай көздерін қайтадан жұмды. Аспанның шығыс жақ жиегі алма беттеніп сары ала тартыпты да, қою қара көлеңке қабақтан төмен ығысып келіп тау ойпаттарын ғана шала бүркеп тұрған сияқты. Су үсті көк буалдыр, арғы беттегі Әшетер қыстаулары да көзге ала бұлдыр.

Қажымұқан үйден шыққан бойы төңкерулі ескі шананың қасында маңғаздана күйсеп жатқан қызыл өгізге келді де, бас жібін ілмектеп мүйізіне іліп жіберіп, шанаға байлап салды.

Өгіз иесінің үйреншікті әрекетіне наразы ниет көрсетпейін дегендей күйісін тоқтатып, бағынышты түрде басын қисайта түсті де, әбден байлап болғаннан кейін ғана «ыңқ» етіп демін бір-ақ алды.

— Жатарда өгізді байлап салуға ұмытып кетіппін.

Сиырмен бірге өріске кетіп қала жаздаған,— деді ол үйге енді асықпай кіріп.

Ұзын кірпіктері қыбыр-қыбыр етіп, Манар әлде не бір шуылдаған дыбыстарды естіп жатты, елес-елес түстер енді оған сол мезет, қалғытқан маужыр үйқының құшағында ерінің сөздерін де ап-анық есітті, бірақ көзін ашып жауап қатпады.

— Экесін танытып түбірімен суырып тастайық ана кесепатты торларын... қыл тамақтан буып суымызды да билетпеп еді, атаңа нәллеттер...

— Сен нені айтып отырсың өзің? Жатсайшы балыққа баратын кісіше ала көлеңнен киінгенің не?— деді әйел көзін жұмған күйі.

— Қайдағы ала көлең, таң аппақ атып қалыпты. Қазір жататын уақыт па, кеше өгіздерімізді ұстап алып қалып, ана Аңқатының қыл мойнынан салған темір бұғалықты бағанасымен қоса жұлып тастамақшы болып уәделескенбіз,— деді Қажымұқан.

Манар ұшып түрегелді.

— Аш құлақтан тыныш құлақ, қойындаршы осы, бір бәлесі тиіп кетер сол пәленің,— деді ол үрейленіп.

— Бәле түгіл түгі де жоқ. Рашай жақта жерді, суды әкесінің мұлкіндей иемденген обырлардың мұжықтар жерін тартып алып, өздерін қуып жіберіпті. Қатын, сен еркектің ісіне кіріспе, біз де сол жұрт қатар өз жемімізді өзіміз алып жейміз. Бұға-бұға бүгіліп біттік, бойды жазатын күн бізге де жетіп келеді...

Ол ұмтылып барып төсек астынан анда-санда өзі атып қоятын қағазға ораулы насыбайын алып, екі қолының ұшымын шымшып қатты-қатты иіскең жіберді. Кеуіп қалған насыбай қолқаға дейін кетті де, шашалып, түшкіріп көпке дейін сіңбірумен болды.

— Таптың өнерді, қартайғанда шайтанның тозаңын иіскең... Сен бәлеге ұрындырасың...

Қажымұқан әйелінің күнде айтатын үйреншікті наразылығын құлаққа да ілген жоқ — табалдырықтан аттай беріп тағы бір түшкірді де, сыртқа шығып кетті. Оң жағадағы үйлердің шетінен кіріп, жарты сағат өтпей-ак жүртты тегіс аяғынан түрғызыды. Біреулер арқан, біреулер иық қайыс алды: арбаның тәжбау шынжырын қамтығандар да аз емес. Қамыттаған өгіз бен аттарды жетектеп өзенге қарай шұбырған халық; жас та, кәрі де сонда. Шулаған балалардың дауысы жағаны жаңғырықтырып жатыр.

Күн көтеріле Әбдірахман мен Бәйес келді.

— Халайық, мына Әбекең сіздерге бір ауыз сез айтамын дейді. Қалай дейсіндер, айтсын ба? — деді Бәйес амандастып болғаннан кейін.

— Айтсын.

— Айтсын.

— Айтқаны жақсы. Тек әйтеуір соңынан...

— Соңынан ана құдіретті қожайындар келіп мұнан да мықты баған қағып жүрмесе...

— Қаға алмас. Әлгі Микалайдан кейінгі кім еді? Ол да тоңқалаң асты демей ме... — деген сөздер айтылып жатты.

— Ағайындар, мен сіздерге Лениннің қандай көсем екенін түсіндіруге тырыстым, жөн-жосықты билетін жігітсіндер, өздеріңіз көп нәрсені шамамен де түсінгендей болдындар. Сол Лениннің «жер крестьяндарға, яғни шаруаларға берілсін» деген декреті бар. Оның мәнісі жерге еңбек сініретін, яки жыртатын, себетін, өндейтін, өнімін орып жинайтын адам шаруа, сондықтан жердің нағыз иесі ана топтап жалшы-қызметші жалдал еткіретін байлар емес, жердің қожасы еңбек сінірген егінші, арқасы арша, борбайы борша болып құйттеген кедей шаруа. Мына сендердің суларың да сол сияқты. Судың байлығын суыққа тоқып, тоңбаған күні белшесінен су болып, ала таңмен жылы төсектен тұрып, бар жігер-күшін сарп етіп, пайдаланған кәсіпші ғана иемденуге тиіс. Міне осыны түсініндер. Қысқаша айтқанда: жер де, су да өздеріндікі. Буған ешкім қожа бола алмайды, оны ана Ресейде құрылған кедей өкімет өздеріңен басқа ешкімге бермейді де. Күні ертең сол өкіметті тап осы жерде де орнатып, билікті осы отырған өздеріңін қолдарыңа ұстаратамыз. Ол үшін өзара бір ауыз болындар, өйткені тірліктің күші бірлікте деген. Мен сол жаңа өкіметтеріңін қыын-қыистау кезінде араларыңа түсінік жүргізуге жіберген бір кішкене жаршысымын. Айтайын дегенім осы,— деді Әбдірахман.

— Түсіндіндер ме? — деп сұрады Бәйес.

— Тұсіндік!

— Тұсіндік!

— Тұсінсөндер, кәне, мына құбыжықтай болып тұрған темір бағананы сұрып тастайық,— деп ол жерге жантайыңқырап нық кірген қос-қабат рельс темірге қарай жүрді.

Жұрт оны шынжырмен тұмшалап, сан қабат арқанмен шырмап түпкі пар өгіздің қамытына байластырып та салған еken. Көшім жегілген көп көлік шұбатылып едәуір жерге созылған. Арғы жақтағы бағаннан трос арқанды босатып айқайлап қол сілтеген жігіттерге қарап:

— Ал тартындар!— деді Бәйес.

У-шу дүрмекпен құшырлана жүлқынған оннан астам пар өгіз сазға бойлап кеткен темір діңгекті майдан алған қылшықтай сұрып әкетті. Бірақ бірнеше жыл су астында таттанып, шіріп, сазға еніп, сал басып қалған темір тор аудың жұқыны ғана трос арқанға ілесіп шықты, дені көбесінен сөгіліп, өзеннің түбінде қалды.

Дүниені тұтас обып, жер-суды таңбалап, қоршап, бөліп еншісіне басқан алпауыт қожайындардың көп межелерінің бір қазығы осылай сұрылды.

Халық су жағасына тегіс кеткеннен кейін үйде жалғыз отыра алмай Биғайша да Қажымұқандікіне келіп еді. Көрген-білгендерін бір-біріне айтып болғаннан кейін өзен жиегіндегі кіжінген, даурыққан, өршелене қимылдаған жандарға қарап тұрып екі әйел былай десті:

— Биғайша-ау, ып-ырас, осы күні адамға сенуге болмайды, сенің сол Жол қайнағаң ертең болысты алып келіп: «Осының бәрін істетіп жүрген мына бұзық Қажымұқан» деуге жүзі жанбас...

— Әсіресе біздің үйде жатқан учительге әлдене жамандықтың бәрін жapsырама деймін, келгеннен құлағын түре тындалап, пәлен де түген, есек те құлан деп айтпағаны жоқ.

— Осы жексүріннан басқа старшындыққа дұрыс адам табылмады ма еken...

— Манарап-ау, біздің анау айтады; атын ұмытып қалдым, кім еді әлгі? Солар, «байлар мен старшындарды шетінен шытырлатып келе жатыр, күзден қалмай осында да келеді: қорықпа, қатын, өзіміздің адамдар» дейді...

ЕКІНШІ ТАРАУ

1

Арты бүршаққа айналған құралайдың қара жаңбырынан кейін қоңыр жаз келді. Араға көп күн салмай-ақ ауа райы бір қалыпқа тоқырады да, аспан түйдек-түйдек салқын қоңыр бұлттан арылды, қаулап шыққан көк майсаны жайдары майда жел желпіп, дала құлпыра тусты.

Қален учительдің аулы молалы тоғайдың сыртына шығып қонды: бұл Аңқаты өзенінің арғы бетіндегі оның қыстауының өкпе тұсы — екі Аңқатының аралығы. Арғы беттегі иірім-иірім түбекті тоғайлыш жердің шебін шауып, жиып, үйіп алғанша, қырдағы егінге орақ салғанша Аңқаты бойындағы ауылдар осы жерді жайлайды, жазды осы өрісі кең берекелі жайлалауда өткізеді. Молалы тоғай мен кең суаттың екі арасын тұтас алып отыратын бес ауылдың алдымен келіп қонғаны осы учительдің аулы. Бұл бір әрі шағын, әрі жарлы ауыл — не бары алты-ақ қараша үй. Сол алты үйдің арасындағы іліп алары Қалендікі — сегіз қанат киіз үй, мұның төрт туырлығы түгел қоңыр, тек артқы үзігі мен түндігі ғана ақ. Үйдің іші бұйымды болмаса да жинақы, тап-таза: он жақта үлкен ағаш кереует, төр алдында көнетоз ала текемет. Қалған кішкене қоңыр үйлер, қыс балық аулап, жаз бірді-екі сиырының сүтін айран-шалаптап күн көретін учительдің ағайындары: екі ешкілі Асан мерген, оның балықшы інісі, жалшы Рахманқұл, жесір Күміс және Құбайра дейтіндікі.

Орта дәuletті, үлкен мекен-жайды әкесі ертеректе қайтыс болып, Қален Орынбордағы учительдер семинариясын бітіргеннен кейін уезд орталығында бала оқыту жұмысында қалды да, шаруасын ағасы мен інісі басқарды. Бірнеше жыл бойы учитель әйелі Мәккамен бірге қыс қалада, жаз елде тұрып келіп еді. Далаңың әлсін-әлсін кезіп, жұртты баудай тұсіретін мейрімсіз қара шешектің сиыр жылғы жаппай келген індегінде оның шешесі және ағасы Ертілеу әйелімен опат болды да, аз мал ада болып, ағасында қалған қызы мен ұлды қалаға өз қолына алған.

Қызыл үйдегі екі кластың орыс-қыргыз мектебінен Қаленді өткен жылы мектеп директоры қызметтен шығарып жіберген болатын. Бұл оқиға күтпеген жерден кездесті.

Қас пен көздің арасында жер астынан шыға келгендей, тез арада пайда бола қалған жаңа өкіметтің инспекторы келіп кеткеннен кейін іле-шала мектеп директоры: «Сіз отставкаға шығуға сұраныңыз», — деді. «Не үшін?» — деген Қаленнің сұрауына ол: «Инспектор мырзаның қалауы солай», — деді жасырмaston. Оның ар жағында түптеп себебін сұраудың мәнісі келмеді де, учитель он жыл еңбек сіңірген бұл

мектептен біржола босанып, үй-ішімен елге көшіп келген еді. Содан бері бір жыл өтті, қазір ол оқыту жұмысынан бос десе де боларлық, өйткені қыс бойы бес-алты ғана бала оқытып шықты, онда да көңілдегідей оқыту болған жоқ; үйінде оқытқан бес-алты баланың өзі де уақыттымен келіп үзбей оқып тұрмады — бірде боран болып қатынаса алмай қалып жүрді, бірде шәкірттері үй шаруасына айналақтап шыға алмады. Ал, тұрақты мектеп аштыруға оның шамасы келмеді.

Көпірлі Аңқаты болысының жетінші ауылы болып атанатын үш жұз үйлі Барқын діни оқудың туын тіккен жер. Бұл елде атақты Таржеке хазіреттің мешіті бар, ол мешіттің жанында екі ұлken медіресе бар. Жұрт баласын алдымен осы медреселерге береді, жаңаша, орысша оқытуға беретіндер некен-саяқ. Мешіт пен медреселерді ұстаушы сол Таржеке әулиенің баласы Хәмидолла хазірет пен Ғұбайдолла дейтін ишан, екеуі де Бұхарада оқып, ұлken имамның мұриді болып қайтқан белгілі адамдар, бұлардың медреселерін аттап өтіп, баланы басқа жаққа оқуға жіберу — асуы ауыр, қыын жол. Оның үстіне бұл елде беделді он екі қажы және оннан астам басқа да ишандар мен мағзұмдар бар. Бұлар оқу жасына жеткен балаларды асасының ұшымен көрсетіп, әкелеріне:

— Ана қара сирағынды немене, шашын қойып, тілмаш еткің келіп жүр ме? Апар медіресеге, — деп әмір ететін. Қален учитель бір жылдан бері орысша мектеп ашамын деп қаншама тырысса да, игілікті ниетіне кесе тұрған кедергілер осы сияқты тәртіптер.

Балаларын осы дәстүр бойынша медіресеге бермей, тегісінен орысша оқытуға кіріскең Жұніс қажы болды; ол мұнан он жыл бұрын Хакімді Қызыл үйдегі орыс-қырғыз мектебіне оқуға берген, ал өткен күзі кіші балалары Әлібек пен Әділбекті елге келген Қален учительдің қолына ұстасып:

— Хакімді оқытқан өзің едің, мына екі жаманды да сенің қолыңа бердім, Қален. Араласқан ағайынбыз, еңбегінді жемеспін,— деген.

Бұл адам әрі қажы, әрі пірге қол беруге таяу болса да, өз билігімен жүретін, бір беткей кісі. Мінезі шәлкес, бетің бар, жүзің бар демей ойындағысын тұра және көзге айтатын жан еді. Сондықтан көп жұрт бұл кісіден ығатын, қарсы келмей қыңыр қажының ыңғайына көше сөйлеп, оның дегенін екі етпейтін.

Қален учительдің бармақпен басып санарлық аз шәкірттерінің екеуі міне осы «тентек» Жұністің кіші ұлдары — бірі өзінің ағасы Ертілеудің баласы, ал қалған екеуі анау Сағадағы мешітті-медіреселі ауылдағы дүкенші Бәйестің баласы мен билікке құмар пысық шаруа Батыр дегеннің жалғызы болатын. Бұл екі бала қыстығұні Қален аулында жатып оқып, жұма сайын үйлеріне қайтып, бір күн, жарым күн оқуға

кешеуілдеп келетін еді. Қазір сол шәкірттерінің өзі де жоқ. Жайлауға жұрт тегіс келіп қонбаған кез; неше жыл бойы күндіз сабақ беріп, кешке кітап-журналдар қарап әдеттенген учитель бірнеше күннен бері мұлде басы бос, жұмысы жоқ, барап жері шағын, сөйлесер жан аз бол, аса зерікті. Арнап келген адам болмаса, жан соқпайтын, үлкен жолдан қашық жатқан бір қақас жайлау. Бірер күннен кейін шығамыз деген Жұністікі де әлі көшіп келе алмай жатыр. Оның мәнісі де бар: Жұністің Орал қаласындағы оқушы баласы биыл мектебін бітірмек — соған қарсылап жіберген ат, тарантасы да, баласы да қайтпай жатқан тәрізді, әйтпесе бүгін, міне, бейсембі, жексембіден қалмай көшеміз деген қажы арғы бетте хабарсыз қалып қойды. «Тым болмаса Жұнісекең көшіп келсе де үлкен өзгеріс болар еді. Қажы қажырлы адам. Сөзге де шебер ұтымды да, шаруаның жайын білетін кісі. Көп нәрседен хабардар жан, көп нәрсені білуге құмар. Шаруаның көбі осында келсейші... Өзі де бір беткей қызық адам-ау, өз дегені болмаса, жанға көнбейтін кесір», — деп құліп қойды Қален, соңғы жылы замандас адамдай сырлас болып кеткен көршісі Жұністі ойладап және оның кейбір қиқар мінездері есіне туғыз.

— Мәкка, биені ағытайықшы. Күн ыстық, құлын шөлдеген шығар,— деді ол әйеліне, сырттан үйге кіріп келіп.

— Ерте емес пе?—деді де, Мәкка керегенің басындағы ілуулі тұрған көнекті алып, сумен ішін шайқай бастады.

— Жоқ, ерте емес.

— Жарайды, ағытайық. Базаршы күткендей, таң атса қара жолдың бойына қарайсың, ойлағаның ертерек жар жағасына бару ғой,— деді әйелі күлімсіреп.

— Дәл үстінен түстің... Мәкка-ау, өзің білесің ғой, газет-журналсыз, кітапсыз, сабақ берусіз отыра алмайтынымды. Жүкеңің баласы келмекші еді қаладан, көп жаңалық хабар әкеледі ғой деп, соны күтіп журмін.

— Күткеннен, қараганнан не шығады, келетін кісі күтпесең де келмей ме!

Ерінің сырын айтпай ақ ұфатын әйелі онан кейін үн демеді. Ішінен: «Ертеден қара кешке от басында үйде отыруға іші пысады ғой» деп ойлады да, желіге қарай кетті.

Әйелі Мәккага бие саудырып, учитель жылқыны сұға қарай айдады. Жардан желіп түскен бойы қара бие әдеттінше суға түсіп кетті. Ол суды мойнын ілгері созып, астынан көтерілген көк саздың ылайы бетіне

шығып, тұнық су қара қошқылданған сайын омыраулап тереңнен ішті; енесіне құйрықтаса түскен құлышы жоны қылтылдаپ, алдын орағыта жүзіп жүр.

Учитель қия жолмен аяңдап төмен түсіп, суат басына келгенше, қара бие басқа жылқыдан бұрын өзеннің ортасына шейін түзіп ішіп, орағытып қайтып келіп, суаттан шығып та кетті.

Ол жар жағасында тұрып өзенге көзін тікті. Қара бие жүзіп бетін лықсытқан судың толқыны бірте-бірте азайып, ыдырап барады. Әрегіректе желсіз ауаның болмашы лебі тербетіп, су беті бұжырланып қана жатыр. Өзеннің оң қолдағы иінінде батуға тұсау бойы қалған күннің арай шүғыласы шалмай қызыл жардың қоңыр көлеңкесі ғана түскен жерде жағалаудағы құрақ арасынан екі қасқалдақ тіркесіп жүзіп шығады да, қайтадан балғын құрақтың ішіне еніп кетеді. Онан әрман айдында сұңгіп кетіп, екі минуттай жоқ болып, арғы беттегі жал қопаның түбінен шошаң етіп шыға келген сұңгуір төбесі үрпіп жанжағына қарайды да, қайтадан сұңгиді. Ықтасын жерде ірі балық туласа, үріккен жасыл шабақтар жалт етіп, су бетінен қарыс сүйем көтеріліп шоршып түседі. Жар астынан жасаң самал аңқиды, мұрынға балдырлы судың тосап иісі келеді. Су бойының көркем көрінісін үнімен толтырғысы келгендей нақ жиекке дейін өскен итсадақтың арасынан бақа қырқ ете қалады да, оны қостап жел қозғамаған, тұнба көк тосапты шалшықтың іші таңдайын қаққан, көмейден үн қатқан түрлі дыбысқа толып кетеді. «Бәрі келісті, бәрі сұлу...» — дейді учитель ішінен. Оның осы пікірін қостағандай құлағына алыстан шырқаған бір таныс әннің әдемі үні талып жетті де, толық шалынбай үзіле қалды. «Қай жақтан шыққан ән» деп, ол ауыл жаққа қарап еді, айналасы қыбырысыз, малсыз, үнсіз, тіршілікten жүрдай өздерінің тесікті, жамаулы, қара құрым үзікті жұпны алты үйі тұр. Бұлар бейне өрттен шыққандай, ажарсыз-ақ, ана көк шалғынды, қызыл-жасыл гүлді, жапжазық сұлу жайлау мен құрақ жұрынды, сан дыбысты, керілген көркем өзеннің шырқын бұзып тұрган сияқты. Учитель күрсініп төмен қарады. «Осыншама байлықтың ортасында қандай жарлы көрініс, қандай мұсәпір тұрмыс... жесір әйелден басқасы тепсе темір үзетін жандар. Неге сорлы, неге кәсіпсіз?..» Құлағына әлгі үзілген ән қайтадан келді. Ол кейінгі жаққа қарап еді, өзеннің арғы бетінде тұбектің айналмасынан шығып, лекіте жортып келе жатқан адамды байқады, құйқылжытып салған әнін қайырган кезде оның аузына тостаған етіп, үйіріп ұстаған бөркін де көрді. Ән шалқыған бір шабытты өмір қүшін мейлінше серпілтіп далаға шашып жібергендей; кешкі ауа осы жігерлі үнді алысқа әкетіп, жарға, тұбекке соғып, қайтадан көтеріп жатқандай.

Мал десе Мұқитыңда-ей, екі-ау сиыр,

Болады-ау баспағымен төртеу биыл.

Мұқиттың-ай шаруалық кепінде-ай жоқ,

Елдегі төременен, айдай-ау, қараға үйір.

«Ой, шіркін, жарлы болса да сахараның сұлулығы осы әнінде ғой» деп, учитель әнді ұйып тыңдал, кенет бойын бір шаттық билеп кетті. Ол тағы да құлағын тосты, бірақ арғы беттегі аттылы өзеннің учитель тұрған тұсина келіп те қалды, оның өлеңінің соңғы шумағы алдыңғыларынан бәсекірек шықты, үні баяулау естілді. Аттылы қыр басында тұрған учительді танып, әнін ақырын салды, сонда да оның үні айқын және әсерлі келді, бастапқы құштарлық екпінін төмендетіп әуезі балқынқырап, толғаныңқырап шықты:

Тұзтәбе таң қаламын тұзын көрсем,

Жылойдың қуанамын қызын көрсем,

Атыма түскен қайта міне алмаймын,

Әядің судан қайтқан айдай-ау, ізін көрсем.

Учитель Аманқұлды алыстан-ақ, әнінің ілкі үні құлаққа тигенде-ақ дауысынан таныған еді. Салт аттының шаншылып атқа отырысы, үстіндегі киімі оның Аманқұл екеніне құмән қалдырған жоқ. «Өлеңінің мәнін де, әнінің ырғағын да, даусыңың екпінін де білемін, кімге аңсап келе жатқаның да белгілі, шырақ», — деп жымиды ол, ішінен арғы жақтағы өзен жағасына төніп келген, көк майса ызының нақ жиегіне түсе қалып атының ерін шапшаң сыпыра бастаған жігітке риза жүзбен қарап. Аманқұл — учителдің жарлы ағайыны, ірі дәулетті, атақты Шұғыл қажының жаз жылқысын бағатын жігіт еді. Бұл қазір он бес шақырымдай жердегі Шұғылдың аулынан үйіне келе жатыр. Аманқұл жаздығұні кештетіп те, түнделетіп те, таң ата да жұмасына бір рет, онан да жиі елге соғып кетіп жүретін; жиын-тойдан, ойын-сауықтан қалмайтын және оны жүрттың бәрі билетін ауылдың нағыз сырбаз жігіті. Ауыл-ауылдың арасында болып жатқан жаңалықтар, түрлі әңгімелер, ұсақты-ірілі өзгерістер көбінесе Аманқұлдың жеткізуімен көптің құлағына шалынатын. Қален Аманқұлдың әніне қандай шаттанса, оның келуіне де сондай қуанды. Сондықтан аттың ер-тоқымын сыптырып алып, оны мұқияттап қалың жыңғыл шөкесінің түбіне тығып, атын арқандап, жағадағы қоға арасынан көрінер-көрінбес етіп көзден тасалап қойған қайықты сүйреп шығарып, оның суын төгіп, ескексіз қолмен есіп, арғы жағадан бері жылжыған Аманқұлдың бар қимылын ол көз алмай қарап, жете бақылап, бергі бетке жеткенше сабырсыздана күтті. Ол жар басынан ылдиға түсіп, суаттың қайық шығатын асты қайраң, шеті тапталған жайма жеріне келіп тұрды.

— Ассалаумагалайкүм, Қален-аға! — деді Аманқұл, қос қолдап суды

құшырлана серпіп-серпіп жіберіп, басын жоғары көтеріп алып.

Бір көтеріліп, бір түсіп, су бетін шылпылдай соғып келе жатқан қазақы қайықтың түзу басы екпінмен келіп, жиектен бір кездей озып, құмды сүзіп тұра қалды.

— Ұағалайқұм-ассалам, Аманқұл, аман ба?

— Шүкір,— деп, жігіт жерге секіріп түсіп, орта беліне дейін қайықты сүйреп, құрыға шығарып тастады.— Үй іші аман ба, Қален аға, ауыл тегіс тыныштық па?

— Аман-ақ. Бала-шағаға дейін сені сағынып күтіп тұрмыз...

Аманқұл учительдің бетіне жалт қарады да, оның жымынып тұрғанын көріп, қарқылданап күліп жіберді.

— Ай, Қален аға-ай, астарсыз сөзініз жоқ-ау. Күтсе, міне келдім...

— Жоқ, әзіл өз алдына, бас болып сені мына мен күтіп тұрмын.

Аманқұл жерге отыра қалып, жалма-жан балағын түсіріп жіберіп, ақ жұлық болған түзу табан былғары етігін киді де, орнынан атып тұрып, беліне тұрген түйе жүн шекпенінің етегін түсірді, қия жолға қарай учительмен қатарласа жүрді.

— Қашан шықтың ауылдан? Тура келесің бе, әлде жолдағы ауылдарға соқтың ба,— деп сұрады Қален Аманқұлдан, оның өтірік болса да бір жаңалық айтатынын біліп, соны естуге құмарланып.

— Қален аға-ау, қайдағы ауыл, өрістен, жылқыдан, «Мың шұңқырдан» шықтым. Шұғыл мені ауылдан жіберер ме, өлдім десем босатар ма, ә! Жылқының басынан кеттім. Таудан ойысып келіп, «Қан жүртінің» сыртымен Сағаға соғып, онда біраз болып, Ақпан түбіне келсем, Жұніс қыстауының қасында қаңтарулы ат тұрғанын көріп, түсे қалдым. Жұністікіне емес, Бекейдікіне түстім. Жұністің баласы келіпті Текеден. «Ұлкен әкім болады» деп күмпіп отыр Қадес. Қой сойып жатыр, бірақ ет жеуге болмады; жаңа сойылыш жатқан қойдың еті түннің бір уағысыз пісер ме? Жүріп кеттім, үйге жетуге асырып...

— Тоқта, тоқта. Сен үсті-үстіне шұбыртып, әңгіменің бірінің басын бірінің аяғын қосып мағынасыз сөйлейсің. Жұністің баласы дегенің Хакім бе? Ол қандай әкім болмақшы? Шатастырып келесің ғой өзің.

— Қален аға, шатастырған түгім де жоқ, өтірік айтсам ішім жарылсын, «әкім болып келіпті»,— деп соғып отырған Қадес. Ойбай-ау, әкім болмаушы ма еді? Жұністің мәңгі-бақи көздегені Шұғылдай болу ғой. Шұғылдың Ехласы Қызыл үйді билеп тұр. Жұністің баласы да бір лауазымды ұстамай ма? Кәдімгі әлгі Текеде оқып жатқан Хакімі. Маған

«амандасайын ба, амандаспайын ба?» деген адамша мұрнын көтереді, әкесі Жұніс емес пе, шеннен шыққан тоң мойын, томар жөлке, Шұғыл боламын деп бола алмай қалған томырық сотқар. Соны да жұрт қажы дейді-ау, аузына не кіріп, не шыққанын білмейді «Әй, сен қайдан келесің, Шұғылдың сумақай тазысы?!»— дейді маған, «аманбысың» деудің орнына. Мен бір сүтін арамдап кеткендей-ақ, — деп Аманқұл әкесіне де, баласына да іштей наразылығын ақтара салды.

— Әй, жолың болғыр, сен Жүкеңе де, баласына да әбден өкпелеп қалыпсың ғой. Жүкеңнің мінезін білмеуші ме едің осы күнге дейін, ол сені жек көргеннен айтып отырған жоқ, Шұғылды мұқатпақшы болып айтқаны ғой. Бірақ ол Шұғыл сияқты емес, дәuletі де шағын, өзі де адамшылығы күшті және ағайынға ізгілігі мол парасатты адам. Ие, Хакімнің нендей әкім болғанын айтқан жоқ па? Қызық еken, ерте бастан әкімдікке ұмтылғаны. Қой, сен қате түсінген шығарсың.

— Әй, Қален аға-ай, досыңыз болған соң жуып-шайып жақтайсыз ғой Жұністің мінез-құлқын. Адам сүйер қылышы жоқ кісі. Тасыр-тұсыр, шатыр-шұтыр еткен бірдеме, Шұғыл сияқты болмаса болмас, бірақ, Шұғылы не, Жұнісі не, бәрібір біз сияқты жалышы-малышыларды төріне шығармас олар. Әлгі кедейлерді жақтайтын болышыбек келіп көзді ашпаса. Айтқандай, Қален аға, мен Сағада Бәйестің дүкеніне соғып едім, ол кісі сізге көп-көп сәлем айтты. «Әбекеңмен бірге Қалекең барып сәлем береміз»,— деді. Әбекеңнің кім екенін білесіз бе? Міне нағыз адам: «Сен, бала Шұғылдың жылқысын бақтым деп жасыма. Мал — баққандікі, жер — жыртқандікі болады. Кедейдің сөзін сөйлейтін, таяғын соғатын үкімет келеді»— деп менің арқамнан қағып сөйлейді. Міне адамның төресі. Сонын сізге Бәйес: «Мына бір қағазды Қаленнің өз қолына табыс ет»,— деп беріп жіберді. Мен оған әрине: «Қалекең менің туған ағам, қалайша мен оның қолына табыс етпеймін, әлбетте табыс етемін, өз қолына тұра табыс етемін. Қам жемеңіз. Әбеке, сіз де Бәйеке, мені білесіз ғой» дедім. Оқыған адамдар сондай кішіпейіл,— деп Аманқұл шекпенінің қойынан жұмырлап бүктеп, белінен кендірмен буған сары қағазды суырып алып, Қаленге ұсынды.

— Әбекең дейсің бе?— деп Қален өзі білген «Әбеке» атты адамның бәрін есіне түсіре бастады, Аманқұлдың қолынан буда қағазды алып жатып.

Сөзуар Аманқұл «үлкен сырды мен де білемін» деген адамша төңірегінде жан жоғын біле тұра, айналаға бір қарап алып, дауысын бәсендете сөйледі:

— Әлгі нағыз үлкен Әбекең, Текеден келген Әбекең. Сіз білерсіз, ол сізді жақсы біліп тұр. Казак-орыстарға қарсы шыққан болышыбек. Мен ол кісіні мұнан бір жұма бұрын көргенмін. Ауылға келіп қайтармын деп шықтым да, жолшыбай Сағаға соға кетейін деп ымырттатып

келсем, Танекең жігіттері ойын жасаймыз деп дүбіліп жатыр екен. Ойын дерлік ойын да болмады, тек құр әуре; қайдан ойын болсын қыз алдына тартатын жеміс жоқ. Жеміс бар ма екен деп Бәйестің дүкеніне кіріп едік Сағынғали екеуміз: «Жеміс қазір болмайды, жігіттер. Соғыс кезінде жеміс бола ма?! Жемісті мына казак-орыстардың атамандарын қуып жібергенде жейсіндер. Заман сендердікі, міне осыны ойландар. Қазір не болып жатқанын білесіндер ме, өздерің? Шаруаларды жақтайтын жұмыскерлер орыстың байларын қуып жіберіп, өкіметті өздері билеп жатыр», — деп тағы да толып жатқан әңгімелерді айтқаны бар емес пе? Біз не айтайық, аузымыз аңқайып, біраз тыңдаپ тұрдық та, дүкеннен шығып кеттік. Былай шыққасын Сағынғалиға: мынау кім десем, ол: бұл Текеден келген үлкен адам, білімді адам, балшыбек. Казак-орыстың атамандарына қарсы шыққан адам,— деді.

— Жасы қай шамада, көруге қандай адам.

— Өзіңіз шамалас, қара торы кісі, мұртын қырып тастаған, орта бойлы, орысша киінген, оқыған адам, сөйлегенде екі көзі адамды тесіп кете жаздайды,— деді Аманқұл лекіте сөйлеп.

Аманқұлдың байланыссыздау болса да көп нәрселерді аңғартарлық ұзақ сөзінен Кален учитель Әбекенің кім екенін анық топшылады. «Казак-орыстардың атаманына қарсы шыққан» деген сөз оған көп оқиғаларды ұқтырғандай болды. «Бұл сөз жоқ большевик Әйтиев, кәдімгі Әбдірахман ғой. Шаруалар депутаттарының съезін қуып жіберіп, басшыларын ұстап қойды деп еді. Бұл кісі казак-орыс атамандарының қолынан сыйылып шыққан екен ғой. Сөз жоқ, сол. Фажап, неге бұл жерге келді екен? Бұған Жымпиты үкіметі де қас қой...» — деп ойлады ол үйге жете бергенде. Аманқұл өз үйіне бұрылды да, учитель аяғын асыға басып үйге кірді. Ол әйелінің көзін алмай таңырқай қарағанын да байқаған жоқ. Белінен буган сары қағазды, Әбдірахманның хатын алып оқуға асықты.

3

Учитель кеш бойы газет оқып, қағаз жазумен болды. Кешкі тамақтан кейін де оқып отырып қалды.

— Неге жатпайсың? Тұні бойы газет оқымақсың ба? Өзің де көзінді ілмейсің, басқаға да үйқы бермейсің, саған бұғін не болған?— деді төсекте жатқан Мәкка, керосин шамның жарығымен газет, журнал оқып отырған учительге, тұннің әлдене уағында:

— Ұйықтай бер, ұйықтай бер. Бәрі келісті, бәрі әсем.

— Ненің бәрі келісті... не айтып отырсың өзің, саған бірдеме көрінген шығар, өзіңе өзің сөйлеп, үйқысырап жатқан адамдай. Әлгінде «міне, Әбдірахман жігіт» дейсің қайта-қайта, Әбдірахманың кім ол?

— Әлдебір ойлар келіп, үйқы келмей қойды. Сонын журнал қарап отырғаным... Әбдірахман баяғыда менімен бірге оқыған жігіт. Сол хат жазып жіберіпті, маған келіп сәлем беремін деп. Бұл бір ұзақ әңгіме, соңынан айтармын, ана балалар оянып кетер, үйықтай берсейші.

— Қалай үйықтайсың, шам жарқырап, қасында біреу теріс қарап күбірлеп сөйлеп отырғанда. Әлдене бір ой... қандай ой күндіз-тұні бастан кетпейтін? Учитель, сен қызықсың өзің. Тұнде бөтен ойларды ойламас болар, әсіресе қасында әйелің жатқанда...

Учитель мырс етіп құліп жіберді.

— Менің ойлаған ойым, сенің ойлағаның емес, Мәкка. Кейде балаша сөйлейсің.

— Мен не ойлаппын, тапшы?!

— Сөйлеме, балалар оянып кетеді.

— Ендеше, сен де қозғала берме күбірлеп.

— Күбірлемеске амал бар ма, дүние түбірімен өзгергелі тұрғанда.

— Немене болыпты?— деді әйелі мойнын үрейлене бұрып.— Былтыр қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ дегендей бір беткей сөйлеймін деп жұрттан бөлек бір өзің учительдіктен босап қалып едің, тағы бір бәлеге араласқалы жүрген жоқсың ба? Ол қандай нәрсе, дүниені түбірімен өзгертетін?

— Айналайын, мен саған ертең бәрін айтып берейін, үйықтай берші. Үрейленетін ешнәрсе жоқ, қайта қуанатын, шаттанатын әңгімелер бар. Адамның іші сезеді болатын нәрсені. Соғыс жөнінде айтамын, өзгеріс болады деп. Әділет жеңбей қоймайды...

Әйел ерінің сөзін анықтап түсінбеді, «жақсылық» дегеніне сене де қоймады.

— Тыныш үйде отырсаң — ең жақсылық сол, маған онан артық ешнәрсенің керегі жоқ.

— Үйім бар, қүйім бар, осыдан артық ешнәрсе керек емес дейсің ғой шамасы?— деп кекетті учитель, әйелінің таяздығына риза болмай.

— Енді не тілейін деп едің, осыған шүкіршілік ету керек. Жұрттың көбі өзіңдей болсам деп арман етеді.

— Баласың, баласың. Халықтың қолын білімге жеткізу керек; өнерге үйрету керек, міне мақсаттың ең үлкені. Ол үшін мына мен сияқты қазір төсекте төңбекшіп жатпай, дүниеде не болып жатқанын естуге,

білуге тырысу керек, өз ошағың басы емес, бүтін елдің қамын ойлау керек.

— Бүтін елге жақсылық істеп жеткізе алмассың. Білімге қолын жеткізсең — әне, бес баланы оқытып отырсың ғой. Ол өнер үйрету емес пе?

— Маган бес бала емес, елу оқыту керек. Ана хат танымайтын толған қара сирақ балаларды мен оқытпағанда кім оқытады, шырағым-ау?.. Он-он бес жыл бойы алған білімді соларға бермегенде мен кімге беремін,— деді учитель қынжыла сөйлеп.

Әйел, көптен бері ойлап, еріне ашық айта алмай, ішке сақтап қелген бір наразылығын енді тоқтата алмады. Шаруасына кесір, әрі басына пайдасыз, жұртқа істеймін деген ерінің осы құр «жақсылығы» оған ұнамай-ақ келіп еді. Сондықтан ол:

— Учитель-ау, осы жұрт молда екеш молданы да ақы беріп ұстайды. Әне сен қаладан келмей тұрғанда қажы екі баласы үшін Сақып молданы үйіне ұстап сабак оқытты. Ала қыстай әліпби мен әбжетті бітіріп ең болмаса әптиекісі де түсіре алған жоқ, сонда да Сақыпқа енбегің деп бір сиыр беріп жіберді. Сол молданы биыл тағы ұстаймыз деп отыр Әлібектің шешесі. Молдаға ақы бергенде, сенің молдадан кем болғаның ба, әлде тегін оқытуға міндетті ме едің жұрттың баласын?!— деп салды.

Әйелдің сөзі шындық сөз. Мұны учительдің өзі де талай ойлаған-ды. Тіпті бұған кінәлі тап өзі болатын, үйткені Жұніс тәжірибелі адам, басын ашып алмай ешнәрсе істемейтін жан-ды. Ол Қаленге: «Істің басы байлы болса, тұбі сайлы болады» дегені бар. Мына екі жаманға білім үйрет, білгенінді аяма. Бірақ айтып қой, бие десең бие беремін, түйе десең түйе беремін. Екі-үш баланың тәрбиесіне жетерлік жандық бар әзір дегенде, ол: «Қажеке, биылша ақы сұрамаймын, сіздің балаларыңызды өз ініме қосып, оқыту тәжірибемді үзбеу үшін, ұмытпау үшін, өзім үшін оқытамын. Ұзбей, тәртіппен программамен оқытатын кезде, отыратын, жазатын партасы бар, тақтасы бар мектеп ашылған кезде сөйлесерміз еңбек ақыны» деген болатын. Әйеліне жауап есебінде осыны айтқысы келді де, бірақ сәл бөгеліп қалып:

— Жарайды, сенің айтқаның шындық. Мұның өзі де бір үлкен әңгіме, — дей салды.

Бұлардың әңгімесі әлі де ұзаққа созылып, мұнан да тереңдей берер еді, бірақ оны өгіз бөліп жіберді. Есік алдындағы ағаш арбаны иықтап-иықтап сүйкенумен мейірі қанбаған қызыл өгіз екпіндеп келіп қазан жақтан үйді киіп кетті, демін құшырлана алып, қос танауы пыс-пыс ете қалды; аяқ-табақ қойғыш үстінен бір-екі тостаған ығысып барып жерге құлап, іргеге сүйеулі тұрған жез табаға соқты. Учитель үйден шығып

ұлгіргенше қызыл өгіз екінші рет екпіндей кимелеп құлаған аяқтабақтың салдырын, керегенің сықырын бұрынғыдан да күшейтіп жіберді, танауының пысылы үдей түсті.

Учитель қызыл өгізді қотанның ортасына қарай айдал жіберді; қараңғыға көзі үйрене бастады, жарық үйден шыға келгенде өгіздің алпамсадай денесінен өзге ешнәрсені көрмеген көздері сәлден кейін қотанда жатқан малдарды, қатардағы үйлерді анық аңғарды; тіпті шеткі үй жақтан шығып қотанның шетіне қарай ойысқан бір адамның бейнесіне көздерін қадай қарап, оның түп-түзу сұнғақ денелі Аманқұл екенін қатесіз таныды. Әзіл, қалжың, рахат күлкімен көңіл көтеру қызығына үйқысын құрбан еткен жігіттің жастық желін ол күндеңдей қарады, бір жағынан оның көңілге жігер және белгісіз шаттық құярлық жақсы-жақсы хабарлар әкелгеніне шексіз риза болды; ол байқамай тамағын кенеп қалды. Аяқтарын асыға басқан жігіт отыра қалды да, есік алдында тұрган учительді жарықтағыдай ап-анық көрді; ұзын бойлы, ат жақты, ашаң өнді учитель өзінің дағдылы, сабырлы қимылымен байқағыш көздерін жамыраған жұлдызды шымқай қаракөк аспанға қадап тұр. «Сол аспанда не бар еken соншама қадағалап қарагандай... оқыған адамдардың қаншама ақылды болса да бір тіні кем шығар осы»— деп ойлады Аманқұл ішінен күліп. Бірақ учительдің көз тігіп, жұлдыз әлемін шарлағаны ішіндегі сипаттап болмайтын үлкен әсерлі көркем сезімнің шарықтаған тілегі еді.

ҮШІНШІ ТАРАУ

1

Жұніс қажының қыстауы Кеңтүбектің бойындағы, аттың тағасындағы, дөңгелек шұңқыр сайдың да ортасында — Аралтөбеде. Дәuletі шағын болса да, Жұністің аты зор. Біреулер — қажыны алғыр деп риза; біреулер ағайыншыл, әділетшіл адам деп мақтайды, ал бір қатар жұрт: «Қажының әкесі марқұм Сүйекен ел қамын жеген кісі еді ғой, бұл да әкесіне тартқан», — деседі.

Қажының төрт баласы бар. Олардың ең үлкені Нұрым, сол Нұрымнан кіші баласы Орал қаласында оқып жүрген Хакім-ді.

Сәрсенбі күні келеді деген Хәкім бейсенбі күні де кешікті; екі күннен бері жақындары көпір айналатын жолды да, Шолақ Аңқатыдан өтіп төте келетін жолды да кезек-кезек қыр басына шығып қарап қояды.

Хакім келеді деп жиналған жанама ағайындары землянканың көлеңкесінде отыр. Олардың ертеден бері мақтағаны Хакім, оның бала кезінен бергі өмірін сөз қылады. Ішінен: «Мен де баламды Хакім сияқты Текеде оқытсам» — деп арман ететін Қадес сөз арасында өзінің Тайетін қыстырып кетеді.

— Сабаққа Хакім жасынан жетік еді. Әптиекті бір қыста екі оқып шықты ғой. Ал, біздің Тайет те қояр емес, қазір Тәбәректен асып та кетті, құдды Хакім, туысқанға туысқан тартпай қалмайды екен-ау! Қажы аға, осы Қызыл үй қаласында Хакім неше жыл оқып еді! Тайетті алдымен сонда берсем деп едім,— деді Қадес бос сөзге қосыла бермейтін Жұністі жетелей сөйлеп.

— Алты жыл,— деп Жұніс қысқа жауап қайырды.— Қаленге оқыт.

— Қаленге Амантайды беріп, Тайетті Қызыл үйге, содан кейін Текеге жіберсем деп едім, зерек бала ғой Хәкім сияқты.

Жұніс үндеместен оған тіктеп бір қарап қойды. «Әр нәрсені уақытында көру керек, сен мылжыңсың күні бұрын жоқ сөзді айтасын» — деп Қадесті ол тойтарып тастайтын. Сөзіне аса елтипат қоймайтынын жақсы біletін Қадес қажының қарасынан тағы да осыны ұқты. Ол үндемей қалды.

— Қаса жаман қатыны мен баласын мақтар деген. Айтайын дегені сол Тайеті,— деп күнк ете қалды Тояш көннен жабысқан балағындағы аш бүргені ұстап алышп, қолымен үқалай түсіп.

Оның бұл сөзіне Қадес құлақ қоймады. Тояштың өзін де, сөзін де

елемейтін мұның бастан әдеті. Енді ол шолан жақтағы көлденең жатқан келіге құйрығын қойып отырған Тояшқа мойнын бұрып:

— Тойеке, осы әлгі Хакімнің суға кетіп қала жаздағаны қай жылы еді?— деп сұрады.

— Есенге ақтық рет көшіп барған жылы, септік нардың желбезегі жырылатында,— деді Тояш мойнын бұрмaston.

— Иә, иә, апымай, бір өлімнен қалды-ау сонда Хакім! Тойекең болмағанда кетіп еді, ажалы жоқ, татар дәмі алда, сондықтан қалды.

— Айналайын десейші. Құдай-ау, сақтай гөр құлымымды, көбік ауыз қайным-ау (көп сөйлейтін Қадесті әйелдер: «көбік ауыз қайным, көбік ауыз қайнаға» деп кеткен), неге кешігіп жатыр екен Хакімдер?— деді қажының бәйбішесі Балым айран шелекті жуып жатып.

— Әлгі Сүлеймен жортақ қой, оны шыр айналдырып көпірмен алып келемін деп еліктірген. Әйтпесе неше келер еді. Айтайын дегенім, Тойеке, сен жақсы білесің, сонда біз су жағасына неге барып едік осы?

— Қайрақ алуға.

— Иә, иә,— деді Қадес, сөзін қостату үшін Тояштан біле тұра сұрап, — бұл ғажап қой. Су астынан қақпақ тас іздейміз. Тасты табу да қын — тізеден құмқайрақ; аяқпен іздең жүріп тапсан, оны көтеру тағы оңай емес. Ал қақпақ тасты көтерсөң-ақ болғаны асты тізілген қайрақ. Қолмен жонып қойғандай, тек шетінен омырып ала бересің; орақ жануға деп әдейі жасап қойғандай. Мен оны іздесем табушы едім, қақпақ тастың жататын жері белгілі...

— Ал, мақтанды. Су асты тас, тастың астында көтерсөң қайрақ бар, оның мақтанатын түгі де жоқ. Өзіміз талайын тапқамыз,— деді Тояш.

— Екі қолым толған қайрақ, аяғыммен жүзіп жағаға жақындағы берсем — қайранда суға түсіп ойнап жүрген Хакімім адам бойламайтын тереңде бір батып, бір шығып жүр. «Ойбай, Тойеке, үмтыл. Хакім суға кетті!» деп айқай салдым. Тояш әйтеуір жақын еді балаға, баланың батқан жеріне суға күмп берді; қараймын, бала да жоқ, Тойекең де жоқ... Қайрақты жағаға қарай лақтырып жіберіп, мен де үмтылдым. Бір заман су бетінде бала көрінді, аздан кейін баланы көтерген Тойекеңнің бақандай-бақандай қолдары да көрінді, бірақ өзі жоқ. Мен де жеттім. Жалма-жан қол беріп сүйрей жөнелдім. «Пуп»— деп демін бір алғанда, Тойекеңнің кеудесінен шыққан леп кішігірім үйді жыққандай, су бетіне толқын тұрғызып жіберді...

— Ой, құпілдетуіңе болайын!

— Айтайын дегенім: балада өң де жоқ, тұс те жоқ, көкпеңбек бол аузынан су ақтарылып, бір сүт пісірім талып жатты. Сол ажалдан қалған Хакім ғой, мынау енді күтіп отырғанымыз. Бал жеңге, Хакім соңда нешеде еді,— деп сұрады Қадес.

— Беске қарап тұрған кезі еді ғой, айналайынның. Өтіп бара жатқан дүние десейші, кеше ғана сияқты соның бәрі.

— Бәсе, Тойекеңнің жұдырығынан аз-ақ үлкен еді-ау судан көтергенде, бес жастағы бала не босын одан артық. Оған қарағанда біздің Тайеттер тайқардай ірі екен-ау жас болса да...

— Тайетің ірі де, бірақ өзің сияқты қауқар, алыса кетсе Әділбек оны жерге ала бұғадай көтеріп соғады,— деді Әреш. Қадестің өз баласын мақтағанына әбден ыза болып.

— Эй, сенің балаларың қайда жүр?— деп сұрады қажы әйелінен.

— Су жағасына кеткен, қайтады ғой кешікпей,— деді Балым.

— Ертеден кешке дейін су жағасында, қол-аяғы жарылып, азып кетпей ме? Қаңғыма деп қойсаңшы оларға. Әңгіме енді қажының үйдегі екі кішкене балаларына көшті. Қадес ебін тауып, бұларды да сөз арасына қыстырып, қажыны мадақтай түсті.

— Рас, Әділбек пысық және өткірлігі керемет, тек тірі болсын, ауған жоқ, қажы ағамның өзі!— деді.

Көлденең көзге ызғарлы әрі салмақты көрінгенмен тиімді теңеуге қажының іші де бал қаймақтай. «Қыһым»— деп тамағын кеней тұспі:

— Оның өткірлігінен тапқырлығы басым,— деп сүйенбесе де қолға медеу шегіршін таяқпен жерді тұртіп-тұртіп қойды.

Тояш үндеңді, ол сөзге сараң. Тіке тірелген лебізге ғана тіл қатады, өздігінен әңгімеге араласқан жан емес. Жүрттың сезін ол елең қылмайтын жан сияқты — насыбайын атып көпке бір қырын отыра береді. Қазір Жұністен именіп Қадес те, Тояш та насыбайын ата алмай отыр. «Насыбай атып келмейміз бе? дегендей оқтын-оқтын екеуі біріне-бірі қарап та қояды; кейде тіпті олардың үйренген қолдары қоныштағы шақшаға байқамай барып қалып, амалсыздан құр қайтады.

Күн ыстық, ауыздан шыққан әуез әу дерлік жерге де баратын емес. Көлеңкеде сөйлесіп отырып бұлар келген арбаның салдырын да естімей қалды.

— Эй, жортақ-ай, құйынсың-ау бір жүрген! Қай жақтан келгенінді де білмей қалдық,— деп Қадес орнынан тұрып үлгіргенше, Сүлеймен жарға аттың басын тіреп.

— Ассалау мағалайқүм! — деді.

Он шақты пар көздер арбадан секіріп тұсken Хакімге тігілді. Ошақ басынан, сенектен шыққан әйелдер де арбаға қарай жылжыды. Орнынан тұрмаған жалғыз Жұніс. Ол баласының киімін, өн-бойын, оған қоса ой өрісін шамалап өлшеп аларлық қараспен төменнен жоғары қарай сүзе келіп, көздерін қара бөріктің астына симай тұрған толқынданған қою қара шашына қадады. Туған үйді, әке-шешені, туысқандарды көргенде елжірей қобалжып кеткен Хакім жас балаша қипаңдал, әрі еркелей күлімсіреп көрісуге дөптеген қолдарын әкесіне соза тұсті; бірақ ол өзінен көрі шашына ауған наиза назарды көріп, қымсына бастады. Эр жағына өтерлік, бұрғылай қадалған әкесінің бұл белгілі қарасы шашын шарпып жібергендей болды. «Ең білімді, ең ақылды Қален шаш қойған жоқ; дәрігер Букі Жанғали де мына сияқты поптың шашында, бір қамба етіп, шаш өсіріп көрген емес. Қазақ оқымыстыларының бірінде де жоқ қой бұл әдет! Көрдің бе, елден бөлек есерленуін» — деп ойлады әкесі оның созған қолын алып жатып. Ол баласының бетінен сүймеді, бауырына қысып оны құшақтаған да жоқ. Сағынған әке салқын... «Бәрін бұзған шаш. «Ежик» етіп алдырсам, бәлкім, көкем байқамаған да болар еді, эттеген-ай...» деп өкінді баласы ішінен. Мағынасыз езу тартқан күйі Хакім босанған қолымен бөркін баса тұсті. Ол жалма-жан, әкесінен кейінірек тұрған Бекей, Тояш, Қадестермен көрісіп болып, шешесіне ұмтылды. Балым құшақтап сүйіп, мырс-мырс жылай берді. Ұзын бойына қолын соза аймалап, баласының шашын сипалай тұсті.

— Қалада қарайтын ешкім жоқ. Жүдеп қалыпсың, айналайын. Жөндеп тاماқ та ішпей қаңсып жүргенсің ғой...

Хакімнің жүзі өте солғын; соңғы әлекті ай мықтап жүдеткен. Оның үстіне емтихан, шала үйқылы тұндер, әлсіз тاماқ, жарau жүріс қансөлін сорып алған. Таразы дене, ашаң жүзқалада әсем болғанмен тоқ бетті, толық иінді қызыл күрең тартқан қыр жандарына Хакімнің ашаңдығы айқын білініп тұр. Әсіресе ол анасына науқас жандай көрінді.

Жер ошақ басында екі әйел құрт қайнатып отыр.

Жайлауға шығар алдында Балым кемпір көшкенде төгіліп, шашылатын іріген сүт, ашыған айрандардан ірімшік-құрт қайнатып алатын-ды. «Жайлау аса қашық болмаса да жолда өтетін терең Аңқаты бар; дүниенің тап-түйнактай болғаны жақсы» — дейтін ол абысындарына. Міне, бүгін өзі қаладан келген баласының қасында құшақтап сүйсе де мауқы басылмастан, маңдайынан әлсін-әлсін сипап қойып, көзінен шыққан шаттық жас әлі құрғамастан, келгендерге қызыл күрең шайды өзі құйып беріп, абысындарына құрт қайнаттырып жатыр. Дастанқан үсті бір бүйірі қызарған бауырсаққа

толы, шағылған шекер де жатыр; арнап ашқан қозы қарыннан салған шұбар тостағанда сары май да тұр; жыл бойы көрмеген баласына сақтаған жент, тіпті оразада ауыз ашуға арнап жүрген мейіз де кебеженің түбінен шығып, бейілді кемпірдің, берекелі дастарқанына келіп жетіпти.

— Же. Айналайын, же. Үйдің асын сағынған шығарсың. Қаймаққа былғап тары берейін бе? — деді кемпір, үй жағдайынан жатырқап қалған баласына елжірей қарап.

Салқындау қарсы алғанмен «адам болған» балаға Жұністің де көнілі толы. Ол бауырсақты баудай түсіріп жатқан Сүлейменге қарап:

— Қала тыныштық па, не жаңалық есіттің,— деп сұрады.

— Қайдан тыныштық болсын, қажеке-ау. Асты-үстіне шығып жатқан бір дүние. Белкүллі, қырғын,— деді ашаң өнді, сөзуар Сүлеймен, бауырсақты асыға жұтып.— Көпір аузындағы Елекшайдан насыбай... жоқ, бәлкүллі қате, насыбай емес... «Мениң атыма тимей ме?» — деп сұрап ем оңашалап, ол: «Сүле什ке, сен атты беріп арбаңды өзің сүйреп қайтасың, прямо. Ат түгіл үстегі шапаныңды да, бастағы бөркінді де, қолдағы қамшыңды да алады. Қала толған сенікі ханның киргиздарың»— деп зәремді алғаны...

Сүлейменнің байқамай «насыбай ата бардым» дей жаздағанына қасындағы насыбайшылар құліп жіберді. Бірақ бұған қажы назар аударған жоқ. Ол өз ойымен болып отыр, қаладағы хан жігіттері қырып-жойып елден ат пен жігіт, киім мен азық жинап жатыр дегенді бұрын да естіген, соны ойлайды. Сүлейменнің қосынқырап сөйлейтінін ол жақсы білетін, оның сөзіне тұп-тұгел нана қоймайтын, алайда ол сұлбасы дұрыс екенін шамалап отыр.

— ...Мен оған: жай шаруасымен жүрген адамның атына да көздерін тіге ме десем, ол: «Фу, Сүле什ке, сен бала болғансың; шаруасымен жүрмейтін адам бар ма, бәрі де шаруасы болып келеді, бірақ мәстек алып қайтады, жақсы атын солдаттар алады. Сен қазір ана Мишканың үйіне бар — Михаил Пермяков, білесің ғой, балташы болып жұмыс істейтін? Соның үйі тыныш, атты қораға байла, шөп сал, күндіз жұмысынды бітір, түнде кері қайт»,— деді, бұл сөзді Бозымбет құда да айтты — биенмен айрыласың, шетке, анау орыстар жағына тұне де, көзге түспей баланы алып кері қайт,— деді. Амалсыз Михаил Пермяковтікіне барып тұстім. Ертеңіне тұнделетіп шығып кеттік. Михаил айтады: шаруа қазақ малын базарға әкелуге де қорқатын болады, кешікпей базар да бітеді,— дейді.

Шай ішіп отырған Қадес пен Сүлейменнің сөзіне терең мағына бере тындағандай бірі таңдайын қағып, бірі «ту-у» деп таңданды да, бірақ үндемеді, Жұністің аузына қарады. Қажы:

— Бейбастық жүрген адамдарына тыйым салмай ма өкімет деген, кез келген жанның бәріне қалай тиісе береді?!— деді.

— Қызыл үйде онан да қатты дейді ат пен жігіт жинау,— деп Сүлеймен қызыл бұрансұз²⁴ орамалмен маңдайының терін сұрткіледі.

— Ала сапыран кезең бір тоқырап десек, бұл қыын екен. Келесі жексенбіге қарай базарға жүрмек боп ем,— деп Тояш шынаяғын төңкеріп, кейінірек шегініп отырды.

— Қызыл өгізінді аппаратын ба едің?

— Ие, шай-су, киім-кешекке қаржы керек болып тұр. Кішкене інілерінің қайда жүргенін білмей елегізіп отырған Хакім, шешесінен сұрап үлгермей-ақ сырттан Дәмеш кемпірмен екі інісі кіріп келді.

— Балаңның келгенін ешкімге айтпай, тойын жасырын жасап жатырсың ба, Балым?— деп Дәмеш үйге сөйлей кірді.— Жасырсаң жасыр. Бәрің де жөн білмейсің, мына Әділбегім тірі болса, шешесін сыйлайтын осы болады. Көрдіңдер ме шешесіне байлағанын.

Дәмеш кемпір сол қолына ұстаған ұлken шортанды отырғандарға мақтана көрсетті. Орнынан тұрып көріскең Хәкімге ол:

— Жасың ұзақ болсын, қарағым. Аман-сау келдің бе? Әділбек бірақ бәріңнен артық болады,— деп қойды.

— Атқұлақтың сағасынан ұстадым, қайраңдап қалыпты. Зарлауық шешеме байладым,— деп Әділбек бетінен сүйген ағасына көңіл қоймастан, шортанды қалай ұстағанын баяндай бастады.

Әлібек ұялып босағада тұрып қалды. Жұрттың назары шортан ұстаған, сөзі таставай кішкене қара балаға ауды.

2

Ертеңіне Жұніс сәске кезінде ат жектіріп, Хакімге делбе ұстатты да, жұма намазын оқып қайтуға мешітке кетті. Әдетінде ол тарантасқа өзі жалғыз отырып, ұлken торы аттың делбесін өзі ұстап барып қайтатын намазға. Бұл жолы баласын қасына ертті, оны жанына отырғызды. Ойы: мектеп бітіріп, ер жетіп, ел тізгінін ұсташа жарап қалған баласын ишандарға, қажыларға, елдің игі жақсыларына көрсетіп қайтпақ, ұлкендерге сәлем бергізіп, қолдарын алдырмақ еді.

Шұңқыр сай мен ұлken қара қоғаның сырт беті Шал дөңесінде Ақпен бейіті жатыр. Бейіттің әлі шөкпеген төрт құлақты ұлken молалары көзге шалынады; оның қыбырсыз қарасыны сағыммен көтеріліп, мұнартып, әлдене бір ғажайып шаһардай болып көрінеді де

жақындаған сайын молайып, жермен-жексен болып жатқан сансыз төмпе, самсаған құлпы тас болып кетеді. Қуанышы аз, қайғысы мол, әрі әбігерлі, әрі ұшы-қиыры жоқ құмымырсқа бейнетті өмірден мұрша тауып, жым-жырт жатқан жандардың тұсынан Жұніс дүға қылмай өтпейтін. Орта Аңқаты бойын қоныс еткен сонау Алқакөлден бергі ауылдардың зираттары қауым-қауым болып, осы бейітте жатыр. Жұністің де атабабасы мен мол ұрым-бұтағы Ақпанның оңтүстік жақ батыс бетінен мәңгі қоныс тепкен-ді.

— Ата-бабаның зираттарына дүға қыламыз. Көкем құлпы тасының тұсына қарай бұр аттың басын, сен аят оқисын,— деді қажы Хакімге.

Ол: «Міне, ата-бабаң да риза» дегендей, баласының көк құйқасына жеткізе қырған басына құлімсіреп қарап қойды.

Көптен аят оқымай бала кездегі білетін сүрелерінен қарайып үлгірген Хакім сасып қалды да, сәлден кейін оңай жол тапқанына ішінен қуанып кетті. Ол әкесінің сол жағынан үлкен құлпы тасқа қарап, көк шөптің ұстіне жүгініп отыра қалды да, Ағұзіні тартты, мақамдап Әлхәмді оқып шықты; соңсоң қайтадан Ағұзіні тартып, құлхуалланы үш мәртебе оқыды. Ол бұл кішкене аяты екінші рет бастағанда Жұніс оның бетіне қадала қарады да, бірақ аяты бұзбады. Дүға етіп қол жайғаннан кейін ол:

— Құранға кіргізген бұл қандай тәртіп?— деп сұрады қатал үнмен.

— Көке, Текедегі татар моллалары осылай оқиды.

Әлхәмді бір құлхуалланы үш мәртебе оқыса құранды тұтас хәтім еткенмен бірдей болады деп уағыздады,— деді.

Қажы басын шайқап, баласының бұл жаңалығына нанар-нанбасына білмей, ойланып қалды. Хакім бұл оңай әдісті моллалардан естіген жоқ, мұны оған Әмір айтып еді. Қалай болғанда да «аят білмеймін» дегеннен гөрі, әкениң алдында амалдап білгенін айтып құтылу, оған үлкен тыныс сияқтанды.

Ол кеше шашының алынғанына қатты қынжылған, ал қазір бұған шат. «Ана көп ишандар мен толған қарилардың алдында масқара ұят болар еді. Шаштың алынғаны табылған ақыл болды. Құзге дейін тағы өсер»,— деді ол ішінен.

— Делбе ұстауды ұмытқан жоқсың ба, балам, жас күнінде жақсы жүргізетінсің, теженкіреп ұста,— деді қажы. Жалған сайдың бойындағы үлкен жолға қиялап келіп қосылатын жал-жал боп, көк шөп жауып кеткен үш аяқ шаңсыз сүрлеумен сар желген аршынды аттың жалпақ сауырына қарап.

Жас жігіт делбесін тежеді де, ат өнімді бұлкілмен келіп шоқалақсыз май топырақты, көп жалды үлкен жолға түсіп, бір қалыпты жұмсақ жүріске басты. Қажы сергін деді; жұмсақ арба, жүрісті ат, құлпыра өсken қара көк шөп, жаздың самал лебі оның тоқыраған қиялдарын қайта жандандырғандай еді. Балаларымен онша шүйіркелесе бермейтін, түйік мінезді, ер құлықты адам қазір енді ер жеткен баласына тіл қатуға өзі құмар болды, оның не ойы барын білуге асықты.

— Шұғылдың баласы Ехлас қандай лауазым басын ұстады? «Балам ханның бас уәзірі» дейді Шұғыл, осы рас па,— деп сұрады ол баласынан, ойын алыстан орап анықтау ниетімен.

— Ехлас ағай доктор ғой, адам доктыры. Ол кісі сияқты басқа да докторлар бар. Оларды уәзір демейді, өкімет мүшелері дейді, денсаулық сақтау жұмыстарын басқарады.

— Уәзір емес десейші, әйтеуір. Қазақтың мақтаншақтығын жаратпаймын. Байтоллаға барып келсе де жалған сөйлеуін қоймайды, — деп ол Шұғылды сыртынан жаратпаған ниетін баласына ашық түрде білдірді.

— Уәзір деген сөздің өзі ескірген сөз ғой, көке.

— Е, онда хан деп неге атап жүр жүрт Жәһаншаны? Хан болған жерде уәзір болмай ма?

— Бұл сөздің өзін халықта түсінікті босын деп айтса керек.

— Ал, өзің не ойлап жүрсің, не қызметке тұрғың келеді?..

— Оқығым келеді, көке, әзірге Ехлас ағайдың жанында бола тұрармын...

— Ім-м...— деп Жұніс баласының соңғы сөзін жаратпай қалды.

Хакім ол «оқығым келеді» деген сөзді жаратпады ма деп ойлап:

— Оқуға, әрине, көп қаражат керек, сондықтан да біраз уақыт іс басында болсам ба деп едім, сіз менің бұл ойымды мақұл деп тапсаныз, көке,— деді.

— Қанша қаражат керек?— деді қарт баласының көзіне тура қарап, осы ойың дұрыс деген пішінмен.

— Қандай оқу, қай қалада оқу, міне, мәселе осыған қарай, Орынборда оқысам мұның расқоты бір басқа, ал алысқа кетсем, мәселен, Петерборға...

— Қален Орынборда оқыды ғой, тіршілік болса қаражатын көтеремін, оқығаның жөн Шүғылдың баласының жетегінде жүргенше.

Әкесінің «Ехлас ағайдың жанында бола тұрамын» деген сөзді жаратпай қалғанын Хакім жаңа ғана ұқты.

— Қазір жол жоқ, айнала соғыс, Орынборда да, ішкі жақта да окуға жібермейді деседі. Мен іс басына тұрамын соның үшін,— деді.— Мақұл көрмесеңіз, онда соғыс басылғанша күтермін.

— Бәкен қайда еken қазір, сол кісі жәрдем берер еді саған.

— Адвокат Бақытжанды айтасыз ба, көке?

— Ие.

— Ол кісі абақтыға түскен деседі.

— Апырай, ә,— деп Жұніс тоқталып қалды да, оның толықша келген кәрі жүзінде дағдарыс пішін пайда болды.

Оның ойынша Бақытжан сияқты адамдарға абақтыға тұсу лайық емсе. Абақтыға түсетіндер: ұры, жол тонаушылар, кісі өлтірушілер, өңкей жартыбастар деп билетін ол.

«Абақтыға мен де түсіп шықтым. Оның таңданатын несі бар? Нағыз жазықты жандардың абақтыға түсетіні кем де кем шығар. Отырғандардың бәрі жазықсыз» деп ойлады Хакім.

Қажы бұл хабарға қатты таңданды да, бірақ себебін сұрамады.

— Ана жылы, жігіт алуға патша жарлығы шыққанда Бәкен көп жақсылық етіп еді халайықça. Біздің елдің баласын тегіс құтқарған. Сабаз езі де би адам еді, көпті көрген көсем серке,— деп мадақтай сөйледі.

Әкесінің шешіле сөйлегенін қатты ұнатып, оқымын деген талабына бөгет болмайтынын біліп, Хакім жадырап кетті. Сонымен бірге әкесінің кеше бір әңгіме арасында «баланың аты Хакім деп босқа аталмаған...» деген сөзін де құлағы шалып қалған-ды. «Көкем мені хәкім болады деп үміт етеді еken ғой» деп ойлаған болатын. «Ата балаға сыншы» деп түйіп қойған ол ішінен, бұл сөзді аса жек көрмей.

— Көке, осы сіз бе еді, Бақытжан адвокаттың ағасы Һарон төреге тілмаш болғанын айтқан?

— Е, сонда, сол жылы, патша жарлығын халайықça еғлан етерде ғой.

— Һарон төре қазақша білмей ме еken?— деп бұл анекdot болып

кеткен сұлтандардың ұлықтық қылышын тағы бір естігісі келіп моқшай тусты.

— Қазақша білуін білетін, мен ол төрені де көргемін, ол күнде қол жетпейтін ұлық емес-ті, бірақ үлкен тәрбие көрген кісі, текті, Қаратай төренің ұрпағы ғой. Орысша сөйлеуінің мәнісі бар: қасында губернатордың серігі және басқа орыс ұлықтары болды. Ал сөзін ағасына қазақшылатқаны — Бәкең сөзге шебер адам ғой, сондықтан халайыққа ұфымды болсын дегені шығар және Бәкеңнің тілмаш болғаны оның аруағын көтере түседі жамағат алдында.

— Жұрт көп жиналыш па еді?

— Тұбек елі тұтас бар-ды. Ел онда қатты қобалжыды ғой, он тоғыз жас пен отыз бірдің арасын қалдырмай, қыршын жастарды балықтай көзінен тізіп соғысқа алады деген лақап алты арыс Қара, сегіз арыс Әйтімбеттің баласына тегіс тарап еді. Адамның көптігінен жер қайысады, бұрынғы жәрмеңке ашатын Мынанайдың сырт жақ беті тегіс иін тіресіп тұрды. Орта шенге мінбе құрып, оның төбесіне үлкен шатыр көтерген. Қатар тізіліп, жол ашып тұрған жандармдардың арасымен жарып ұлықтар келді. Біз ау дегендей жерде тұрғанбыз, Һаронның үсті-басы сап-сары ала шен, басқалары да сондай ұлы дәрежелі хәкімдер. Жер беті толқыған адамнан көрінбейді де, құлаққа гүйледеген көптің дауысынан өзге түк естілмейді; тек қана Бәкеңнің: ел үрікпесін, қорықпасын, ұлдарың соғысқа бармайды, қара жұмыста болады, солай деп тұр мына сұлтан Һарон төреңіз,— дегенін ғана есіттім...

— Өз ағайынын солай деп айтқаны ма?..

— Иә, ол ақылды кісі ғой. Саған Бәкең көп жәрдем етер еді, сондай адамдарды да абақтыға жапқаны, не болар еken бұл істің ақыры.

— Бәрінен қызығы: қазақтарға қазақтың орысша сөйлеп, оны бір қазақтың қазақшалағаны, мұндай да қызық болады еken, көке, ә!— деп Хакім күлді де, әкесінің мұны қостамаған түрін көре салып, атының делбесін қағып жіберді. — Қоқе, кімнің үйіне түсеміз,— деп сұрады ол.

— Мақымет қажынікіне. Атты доғарып, көлеңкеге байларсың.

Жиі қыстаған мешіт түбіндегі жатаған қыстаулардың арасымен жүріп отырып, бұлар Мақымет қажының қыстауына келіп тоқтады. Көп көрген ат пен арбаға жуан дауыспен тоқ төбет бір үріп қалды да, аяғын жалқау басып, кері айналып қораның салқын көлеңкесіне кетті.

Мұны жұрт Тәржеке мешіті деп кеткен. Мешіт Шалқар көлінің күншығыс жақ бетінде, Аңқаты сағасында жар қабақты биіктегі тұр. Көл мен мешіттің аралығында үлкен бейіт бар. Намазға жиналған халық алдымен сол бейітке барып дұға ететін.

Бұгін жұма намазына кешігіп кеткен адамдар зиратқа дұға етіп келе жатқан хазіреттер мен мағзұмдарды және бұрынырақ келген «жақсыларды» мешіттің үлкен тас дуалының алдында қарсы алды. Жұніс те баласымен бірге сол жерде үлкендерге сәлем беріп көріспі, кішілердің қолын алып амандаса бастады. Хакім әкесінің соңынан қалмай жағалай сәлем беріп, жұртпен тегіс көріспі шықты да, өзіне тігілген көп көздердің сынды қарастарын жетелеп шетке таман шықты.

Ол көзімен өз замандастарын іздеді. Мына қамаған ақ сәлделі, ұзын шапанды, кесік мұрынды, селеу сақалды тақуа жандар мен елтірі берікті, қара бурыл тартқан қою сақал-мұрты бар шидем киген ел ағаларының арасында ол ала құлындағы көрінді. Аса қысылып жасымаса да Хакім бұл топтан өзін бөлек және жат сезінді, тіпті тап осы жерде басы артық жандай болды. Оның іздеген замандастары, кәдімгі өзінің бала кезінде бірге өскен қос мағзұм еді. Олар хазірет әкелеріне жалғаса қалың топтан бөлек, шағын шоғырдың шетінде тұр. Екеуі де сыптығыр, белі жінішке, ұзын боз бешпет киген, жінішке мойындары үлкен сәлделерін зорға көтеріп, құдды ақ ешкінің егіз лағы сияқты едірейе қалған. Хәкімге үркө қарайды, маңына жуытарлық емес... Өзінен үлкенді-кішілі тоқтасқан адамдар Жұніске жамырай сөйлеп:

- Балаң келіпті, қажы, қайырлы болсын!
- Жақында келген ғой, шамасы. Біз естіген жоқ едік...
- Азамат. Кеше ғана жүгіріп жүрген Хакім, енді үлкен кісі болған!
- Қажеке, балаңыз болысқа да писарь болғандай екен.
- Қажының баласы болысқа писарь болу түгіл оязға тілмаш бола алар.

— Қандай кішіпейіл, қандай әдепті. Жағалай көріспі шықты. Бала атаға тартады ғой, Жүкеңнің балаларының бәрі осындай,—десіп жатты.

Жұніс шын пейілді тілектерге де, жарамсақ сөйлеп, жалаң мадақтаған адамдарға да байсалды жауап беріп:

— Қандай адам боларын парасаты мен бағы білер. Біз тек балалардың заманына лайық білім алуына себепкер болсаң, тиісті

тәлім-тәрбие берсек дейміз. Игі сөздеріңізге Алла разы болсын, кәриелер. Сіздердің де жақсы лебіздеріңізге мың рақмет, билер,— деді екі жағына мойнын кезек бұрып.

Оның сөзін жүрт тегіс естіді. Көбі бас шұлғысты, сөзін қостап, риза шырай көрсетті.

Беделді Жұністі жүрт алдында бір шалмай қалмайтын, ежелден бақас Шұғылға қажының сөзі естілмеді. Бурыл сақалын бір сипап өтіп, Жұніс Шұғыл тұрған жаққа көз тікті.

Баласына да, өзіне де мына жүрттың қошемет білдірген райына да риза Жұністің бет әлібі Шұғылға тікендей қадалды. Ол қасындағы солбыр бетті, селдір сақалды, ұзын сары Уәлиге:

— Көккүтандай неменеге созасың мойныңды? Әлде бір губернатор келіп қалды ғой дедің бе? Танымай тұрғаның әлде ана есер Шағаттың жиені ме?— деп Хакімге қарай кішкене сақалды иегін шошаң еткізді,— жүр ішке, солбыраймай!

Жүрт су сепкендей тыныштала қалды да, жүздерін тегісінен Шұғылға бұрды. Бұл кекесінді ашы сөздің зәрі Жұніске, оның оқып келген баласына шашылғанын жиналған қауым бірден ұқты. Біреулер қасындағы жолдасын түртіп қалып, Жұніс жаққа иек қақты. Тиіссіз ұрынған шәлкес Шұғылға Жұністің сойылдай сөзі сарт етерақ деп, көз тікті. Бірақ Жұніс қажы бүгін аса сабырлы көрінді, оның жауабы екшеліп, іріленіп шығатындей. Қажылардан жасы көп кіші, бірақ орны үлкен, салмағы да басым жұмғашылар тегіс құрметтейтін Хәмидолла хазірет қатты састы, бұл екеуінің сөзге келуі оған айдан да айқын сияқтанды. «Осы жұмға намазының соңынан игі жақсылардың ортасына салып шешетін, қажылардың бір ауыздан «макұл» деген үйғарысын алатын мәснеләгә мына қажы кесірін тигізді»— деп ойлады хазірет. Екінші ишан бір нәрсе тұрып қалғандай тамағын қатарынан үш-төрт мәртебе қатты-қатты кенеді.

— Жамағаттар, мәсжитке кіріңіздер,— деді Хәмидолла ишан шапшаңдал.

Сүйтті де ол мешітке қарай аяңдады. Хазіреттің артынан жұмғашылар да шұбырды. Кешікпей кіре берісте толып жатқан ақ жұлық кебістер мен езуі жыртылған, тұмсықтарының резеңкесі сыйдырылған галоштар ғана қалды. Қабырғада сүйеулі ала таяқтардың арасында сарғыш буынды, бойшаң Бұхар асалары да көрінеді.

қажыға не айтса да сияды. Нағашым есер болса өзіне есер, онан менің нем кетеді?! Эй, өзінің тілі де мірдей-ау, «Губернатор келіп қалды дейсің бе?» деуін...» Хакімнің ойлағаны екі мағзұм. «Тазының баласындай қылқиуын-ай. Жүздері құп-құ, көздері кілмиіп, ұзын кірпіктерінің астынан ұрлай қарайды. Өй сайтандар-ай!» — деп қалды да ішінен Хакім: — «Не шаруам бар менің оларда? Олардың жолы бір басқа, менің жолым бір бөлек, мейлі, ишан болса, бола-ақ қойсын. Бірақ өздерінің діншілдігін көрер ме еді, байқап?.. Мешіттен шетірек өзге ауылға шықса тайөгіз бүқадай сүмендеп, тұнімен жігітшілік жасап есіктің сықырлауығын қандай сықырлатар еді...» деп, ешбір себепсіз жас мағзұмдарға жыны келді, оларды жек көрмесе де жаратпайтын бір сезім пайда бола қалды. Бұл сезім әлдеқалай пайда болған сезім емессті. Бірнеше жыл бойы қала жағдайында, қала тәртібімен жүріп, орысша оқып мектеп бітірген Хакім діни әлемнен, мешіттен, медреседен, оның дәстүрлерінен бірте-бірте қашықтап кеткен-ді. Дүние тану жүйесінде оның тәрбиесі мен медресенің тәрбиесі екі басқа, сол екі тәрбиенің арасындағы алшақтықты ол жаңа ғана сезіп қалды, өзін мыналардың арасында басы артық жандай көрді. Мұнда әкелген оны әкесі. Әкесі бір жағынан, жұртқа оқып келген баласын мақтаныш етіп көрсеткісі келді, екіншіден, ел жақсыларын көрсін, қол үзіп кетпесін деп ойлады, ол баласына тұра айтпаса да, түсінгендей етіп:

— Ердің көркі өз елінде, шырағым. Елдің игі жақсыларына сәлем бер, менің қасыма еріп мешіт түбіндегі ауылға барып қайтасың, — деген-ді.

Көп ала қарғаның ішіндегі ұзақтай оқшау қалған Хакім, халық мешітке кірісімен ішке енбей, жас кезінде сан рет көрген мұнараның басына шығу үшін кіре берістегі оң жақ қолдағы басқышқа аяғын салып, тез көтеріліп мешіттің төбесіне, онан әрі мұнараға шықты. Хакімнің көздері арқа беттегі Аңқатының жалпақ жағасына тұсті. Өзеннің кең айдынды екі бетін ені бірнеше саржандай қуалай өскен бойлауық қалың құрақ көмкеріпті. Құрақтың айдын беттегі бір сыйдырым биік өскен қатары ескі қамыстармен араласып шұбарланып, бастары үлпекті, желмен жығыла еңкейіп, суға төне, мешіттегі кәрілердей сәждә қылышп, әлденеге бойсұнып жатқан тәрізді; ал, шетке қарай қаулап шыққан қалың балғын майдада құрақтар, толқындаған көк жасыл егін сияқты, бұтін жағалықты алып, құрлықпен ұштасып кеткен. Бұлардың желге бас игені де салтанатты түрде тұтас еңкейген бір ибалы жандардың түріндей. Сағадан әрі бетін көк толқын бүйралап, теңіздей шалқыған Шалқар көл жатыр. Көлге борлы ақ тұмсығын төндіре шөккен арғы беттегі Сымтас тауы алыстан бұлдырайды; шетіне көз жеткісіз судың алыс кенересі көк жиекпен қосылып доға сыйық тартқан. Айналасы атпен жүрсе қос күндік Шалқар көлі бейне бір үлкен ожаудай; алыстан аққан бұраң бойлы, көп түбекті, Арқа беті қызыл жарлы Аңқаты өзені — ожау көлдің сабы сияқты. Көптен көрмеген туған жердің суреттерін Хакім мұнараның

биік басынан шаттана қарап, айнала көріп, көз мейірін қандырғандай болды. Енді сол байтақ жерді атпен жортып, айналып шыққысы келді, үйге қайтуға, учителіне сәлем беруге асықты. Жоғарыдан төмен тұсіп, әкесін шыдамсыздана күтті.

Ұзақ оқылатын, жүмға намазының ақырын күтіп, Хакім төңірекке тоқтала көз салып, қыдырыстап жүріп кетті. Мешіттің түбі баяғыдай қалыңдық: өзен жағы да, қыр жақ беті де біріне бірі таяй салған төбесі жалпақ аласа кішкене үйлер; олардың көбісі-ақ екі терезелі, уш терезелі, айналасы көң-қоқырлы, тәртіпсіз қалыпта жатыр; кейбір үйлердің қамыспен қоршаған ауласы әр жерінен адам өтіп, мал жүріп кетіктеп тастаған, бас жағы қырқылып, ақсиып, ескі ши түптеріндегі селтиіп-селтиіп тұр; кейбір үйлердің төңірегінде құлап қалған сынық шарбақтар, қаусаған шаналар, ескі ағаш тырмалардың қалқандары көрінеді. Шикі кірпіштен салған, сыртын сары балшықпен сылаған, тұрбаларының ұштары кетіліп мыжырайып қалған, көруге көз тартпайтын бұл землянкалардың төбесінен аққан су қабырғаларын жырып айғыз-айғыз етіпті де, кейбіреулерінің тіпті бұрыштарын опырып, құлатып кетіпті. Жалғыз ғана Хәмидолла хазіреттің екі қатарлы, қарағай үйі күзгі қара жаңбыр мен көктемгі суға ұрынбаған сияқты — қызыл сырлы қыығымен, көкпен сырлаған көңілді терезе кәшектерімен, өр көкірек, тәкәппар адамша, айналасындағы жапырайған жарлы қыстауларға едірейе менсінбей қарап тұр. Жіңішкелеу келген жиі сопақша терезелі ұзын медресе де айналасы тап-таза, тақуаның таңқита қырған мұртындағы ықшам, жинақты көрінеді...

Мұнараның басынан көрінген, ұзын өзеннің көкшіл жиектері, арғы жағасы көзге әрең шалынатын Шалқар көлдің шалқыған кең беті, жағаға төнген тау бейнесі, желпи соққан жазғы жел лебі мезет жоғалып, жердегі мынау реңсіз жарлы көріністер Хакімнің жүрегіне бір мұнды сезім құйып жіберді. «Сорлы қазақ, мал жиганша ана сияқты қарағай үй салып, қарағай еденнің үстіне ұйықтасайшы...» деп ойлады ол қарсы алдында тұрған Ақмет пен Мақыметтің «мені сүйе, мені сүйе!»— дегендегі екеуі екі жаққа шалқая, құлауға тұрған ескі қыстауларына ренжи қарап. Мал сүйкеніп тып-типыл еткен қыстау бұрышына сүйей қадаған бағананың астынан бірін-бірі қуып шыға келген екі қара сирақ бала Хакімді көре сала аңтарылып тұра қалды. Оның бірі өзінің інісі Әлібекпен жасты Бәйестің Жапары еken. Хакімнің көздері Жапардың тізесіне дейін саз, сидиған сирақтарына, қоңыр шыт дамбалының өрім-өрім балақтарына түсті де, баланың әлденеге қымсынғанын байқады: жарылып кеткен, қара қоңыр, арық саусақтарымен қысқан шылымды жасырып ұстай қойыпты. Қарғадай басынан, қолына шылым ұстаганына, мына сияқты мешіт пен медресенің жанында, толған молда-ишандардың көз алдында именбей шылым тартып жүргеніне қайран қалып, ол баланың дөңгелек келген қара торы бетіндегі оты шыққан өткір көздеріне қадала қалды. Бала

оның зілді қадалған үлкен көздерінің сұсту қарасынан тайсалмастан, саған да керегі осы шығар дегендей:

— Папамның шылымы бар, өзі жасырып тартады шалдардан. Қазір ол дүкенінде, барсаң жүр, Хакім аға, мен бастап апарайын,— деп, кінәсін жуып-шайғандай болды.

— Сәлемің қайда, ақымақ, сен Жапар екенсің ғой,— деді Хакім баланың өткірлігіне, үлкен кісідей әрі батыл, әрі дәлдеп, бүкпей сөйлегеніне риза болып.

— Бәйекең қайда, үйде ме?

— Дүкенде. Дүкеншімен екеуі орыс кітабын оқып отыр. Дүкенші емес, учитель — папамның досы, қағаздарын жазысып жәрдем етеді; біздікінде жатыр. Текеден келгелі екі жұма болды, көпір түскен соң қайтып кетеді. Баrasың ба, папама алып барайын. Дүкенің қай жерде екенін білмейсің ғой. Кәрімдердің үйінің жанында.

— Бәйекең дүкен ұстамайтын еді ғой?

— Былтырдан бері ұстайды, ұсақ-түйек сатады.

— Ім, солай ма еді...— деді Хәкім.

Ол бұрылып, Аңқаты жақ беттегі, бала айтқан Кәрімдердікіне қарай жүрді.

— Учитель дейсің бе? Мен танымайтын адам ба? — деп сұрады Хакім, баланың: «папамның досы учитель бар қасында» деген сөзін анықтаңқырамақшы болып.

— Танитын шығарсың. Бала оқытқан елде. Маған «тілмаш» берді, орысша-қазақша қатар жазылған — «город — қала, хлеб — нан, река — өзен, дед — ата...» — деп бірнеше сөздердің орысшасын бала тақпақтап айтып берді.

— Сенің папаңың өзі орысша біледі ғой, орыс арасында жүріп, сауда етіп, тіл үйренген.

— Папам ғой соны үйреткен. Ал, ана «тілмашті» мен оқи білмеймін. Биыл күз Қален учительден оқимын, папам солай деді, Әділбектермен бірге оқытамын деді.

— Ой, жігіт! Сен түбі жақсы студент боласың, бірақ ана шылым тартуыңды қой, оқыған мына мен де тартпаймын, кеудеге зиян, ауруға шалдықтырады.

Бала оған тұра жауап бермеді, шылым тартпа деген сөзді жаратпай:

— Эне папам!— деп қішкене землянканың қасында тұрған Бәйесті көрсетіп, сөзді бұрып жіберді.

Бәйеске сәлем беремін деп келіп, Хакім әлде қалай Әбдірахманның үстінен шықты. Жатаған көп землянкелерден айырмасы жоқ дүкенге кіріп келіп, сәлемдесіп қол ұсынған Хакімді Бәйес қуанышпен қарсы алды; үй-ішінің амандығын сұрады, қаладан қашан келгенін білді; қасындағы Әбдірахманға:

— Біздің бір оқудағы ініміз, өзіңізге талай айтқан Жұнісекеңнің баласы, — деді Хакімді таныстырып.

«Қаладан келді» деген сөзге елеурей құлақ салған Әбдірахман:

— Ия, саламатсыз ба, шырақ,— деді. Қос қолдан көріскең Хакімнің қолдарын оң қолымен ғана қысып, жүзіне тесіле қарап.

Хакім «Қайда көрген адамым?» деп Әбдірахманға ойлана көз тікті. Ол:

— Сондай жақсы, өзіңіз де...— деп сөзінің аяғын жұтып сәл ғана басын изеді.

Оған мына бірінші көрген адамның тесе қараған өткір көздері, екпінді қимылы, жігерлі сөз үні және сазарыңқы бет әлібі оқыс әсер етті — Хакімді баса көктең, еркін билеп алғандай болды. Ол аздал жасып қалды да даусы «дір» етіп, сөзінің аяғын өте әлсіз, құлаққа шалынар-шалынбас етіп шығарды. «Учитель Ехсан Изкуловтың алдында жасығандай, осы менің жасып қалатыным-ай!.. Өзі де сол сияқты, адамды уысына алып тұрған сұсты жан екен... осы кім еді өзі?» — деп ойлады Хакім өзіне-өзі риза болмай қабағын шытып, Бәйеске де сұрақты көз қызығын тастап.

— Бұл кісі Әбекен дейтін ағаң, учитель. Менің қонағымды мүмкін, Текеде көрген де шығарсың, Әйтиев деген кісі,— деді Бәйес.

«Кәдімгі Әбдірахман... Әмірдің айтып жүргені. Революционер Әйтиев. Болса болар. Оты бар адам екен» — деп ойлады Хакім. Мұнда қалай келген? Қолға түспей, ана сұмырай түрмешілерден қалай құтылған?..»

— Гимназистсың ба?

— Жоқ, реальныйда оқыдым... Биыл бітірдім, — деді Хакім бастапқыдан гөрі бойы үйреніп пысығырақ жауап беріп, бірақ әлі де қорғағынқырап сөйлеп.

— Реальныйды бітіргенің өте жақсы, шыраң, енді не іске кіріспекшісің?— деп сұрады ол Хакімнен.

— Ниетім оку. Бірақ сіз сияқты бір ағаларымыз әзірге өз қасымда бол, іске үйретемін дейді...

— Оқуға ұмтылған ниетің өте жақсы ниет, бірақ қазір, тап осы быыл, мүмкін келесі жылы да қалаған оқуыңа қолың жетері негайбыл, үйткені оқу үшін оқитын орынды өз қолыңмен жасау керек. Менің бұл сөзім саған жаңылтпаш сияқты көрінер, алайда, шырақ, бұл жаңылтпаш емес, ақиқат сөз. Іске баулып жүрген ол қандай ағаларың? Жасырын сыр емес қой, ә?

Хакім Жұнісов тосын адамның, тосын сұрақтарына аздап бөгеліп қалды. Сөзімен де, бар қымылымен де батыл түрде билей сөйлеген бұл кісінің алдында ол айтар сөзін ойланып ішінен саптай тұсті.

— Хакімжан, бұл кісі сенің ең тәуір көретін ағаң болады, түбі, мұны кейінірек түсінерсің. Мен өзім сенің қаладан келгенінді, оқу бітіріп келгенінді естіген жоқ едім, кәзір мына өз аузыңнан естіп-біліп тұрмын, әйтпесе бұл ағаң мен сені шақырып алып, болмаса үйіңе алып барып таныстыратын едім. Оқасы жоқ, қазақтың «игіліктің ерте кеші жоқ» дейтіні бар ғой. Ал, құтты болсын, мектеп бітірген тойынды Жұнісекеңе жасатармыз кейін,— деп Бәйес сөзге араласты да, Әbdірахманның қырма тұқылданып шығып келе жатқан сақал-мұртына қарап «мұнан бір ай бұрын бұл да мынадай еді-ау» деген кісіше өзінің сұлу қара мұртын сол қолымен жылмита сипап қойды.

Хакім оған:

— Бәй-ақа рахмет... той бола жатады ғой,— деді де қасындағы адамға жүзін бұрып: — Сізді Әбеке десем бе еken?— деп сұрады «жолдас» деген жаңа сөздің орынды-орынсызын біле алмай.

— Болады, менің атым Әbdірахман, фамилиям Эйтиев.

— Әбеке, мен сізді сыртыңыздан жақсы білемін, Әмірден естігемін. Бірақ қалада сізben таныса алмағаным үлкен кінә. «Іске баулып жүрген қандай ағаларың?»— деп сұрадыңыз. Ол Жымпityда тұратын бір туысқандар: біреуі Ехлас Шұғылов дейтін кісі, доктор, осы біздің елдікі, сол кісі маған өз қасымда бол деген еді,— деді.

— Ехлас Шұғылов дейсің бе?— деді Әbdірахман жұлып алғандай.— Оның беремін дегені қандай лауазым?

— Ия, Шұғылов, лауазым емес, сол кісінің нөкерінде болу.

Нөкерінде болу? Шұғыловтың қошаметші офицері болу ма?

— Офицер деп офицер де емес, бір жағы әскери қызметте, екінші жағынан кеңсе қызметі ме қалай... Білмеймін енді, әйтеуір сол кісі

маған елге барып қайтып келерсің деді.

Тәжірибесі аз жігіттің қызмет жөнінен тиянақты пікірге келмегенін Әбдірахман түсіне қалды.

— Сен, шырақ, мынаны тыңда,— деді ол еденде тұрған жәшіктің ішінен бір кітапты сұрып алды да,— қазақтың Абай Құнанбаев дейтін ақыны болған. Мынау соның кітабы. Өзің білесің, анау ұзын Ақ Жайық толықсып ағып, Атырау теңізіне құйылышп жатыр. Жайықтың бойын мекендерген сан ел, сан жұрт, қала мен қыстақ бар, оның бойында сансыз алқап, нұлы орман, тоғайлар бар. Оқыған шығарсың кәдімгі «Қызы Жібектегі» ел жайлаған «Ақ Жайық, жағалай біткен бидайық...» сол елге, малға, орманға, тоғайға сусын болып, нәр беріп жатқан сол Жайық. Жайық болмаса бұл маң да құты қашқан қу дала болар еді, өмір ажарсыз, кәсіп құнарсыз болар еді. Тап осы Жайық сияқты қазақтың шөліркеген еліне нәр беретін тұпсіз бұлақ — Абайдың мына кітабы; бұл қазақтың Ақ Жайығы, бізге бұл көзімізді жарқ еткізегілік сусын...

Әсемпаз болма әр неге,

Әнерпаз болсаң арқалан.

Сен де бір кірпіш дүниеге

Кетігін тап та бар қалан!—

деді Абай. Дүниенің кәзір кетігі көп, кез келген жерге барып қалана беруге де болады, бірақ Абайдың тілегені ол емес, өзіңің тұратын жерінді тауып қалан, халқыңа керекті кетікті толтыр,— дейді. «Ехлас Шұғыловтың нөкеріне жазыламын, ол кісі біздің елдікі» дедің. Ехлас ағаларың шығар, оған дауым жоқ, бірақ,— «Атаның баласы болма, адамның баласы бол»,— дейді Абай, дұрыс-ақ емес пе?! Мұнысы адамшылығың мол болсын дегені ғой. Қазақ «шіркін әділ би екен», «қара қылды қақ жарған әділ екен»,— дейді. Ал, әділ болғаның адамшыл болғаның ғой. Сенің ана Жымпітыдағы Ехлас ағаң да, оның үкіметі де қара халықтың қамын көзdemейді, сондықтан әділ емес...

Әбдірахманның көзі Хакімнен асып есіктің босағасынан жылт еткізіп басын сұққан балаға тұсті. Бала бір қырындан табалдырықтан аттады да тұрып қалды.

— Неге келдің, шай даяр болды ма әлде,— деп сұрады Бәйес баласынан.

— Жоқ, жай келдім.

— Жай келсөң, бар мамаңа айт, шай қайнатып даярлап қойсын. Біз қазір келеміз.

- Маған қағаз керек.
- Қандай қағаз?
- Ақ қағаз... Ақ қағаз болмаса да жарайды.
- Оны қайтесің?

Әбдірахманның орап жатқан шылымына қадала қараған баланың әлгіде шылым тартқаны есіне түсіп Хакім құліп жіберді де, бірақ үндемеді. Бала да үндеместен әкесінің қолына ұстата салған, зат ораған бір бөлшек қоңыр қағазды ала сала есікке қарай ұмтылды. Ол табалдырықтан тысқа аттай беріп артына бұрылды да:

— Папа, самауырын қайнағасын өзім келіп айтамын, оған дейін газетінде оқи бер,— деп жүгіре жөнелді.

«Мына балаң не дейді?» деген сұрақ қойғандай Әбдірахман Бәйестің бетіне қарай қалды.

— Біздің тентек бала ешкімге сыр шашпайды «сендердің не істейтіндерінде мен де білемін» деген балалық мақтаныш қой оның айтып бара жатқаны. Оған кітап та газет; газет те газет, бәрі — газет,— деді Бәйес баланың сөзіне басқа мағына беруге болмайды дегендей етіп.

— Ехласқа нөкер болу қыын да жұмыс емес, абройлы да іс емес. Өзің білесің. Бірақ ойлан! Абайды оқы!— деді Әбдірахман.

Хакім кітапты қолына ұстаған күйі Әбдірахманның дәлелді сөздерін қыбыр етпестен тыңдады; өзіне қадаған отты көздерге басында ол тайсала қарады да, соңынан бағынышты ыраймен жаутаңдай берді.

Әбдірахман сөзін аяқтағанда Хакім біраз ақтарылып қалды. Осы күнге дейін оның жас санасты таңдамай қабылдаған көп ұғымдарға өткір тілді, батыл жүзді қара кісі жаңа мағына берді.

— Ехласты жұрт білімді доктор деп мақтайды,— деді Хакім ақырынғана.

— Әңгіменің өзі де сол білімді бола тұрып, білімсіздік іс істеуде, шырақ. Шұғыловтың біліміне ешкім таласпайды; ең жоғары білімді адам. Петроградтың Әскери академиясының хирургия бөлімін бітірген жігіт. Бірақ ол халыққа алған білімін бермей, пайдасын тигізбей қазір «ханның уәзірі» болып отырған жоқ па? Мына Таржеке мешітінің түбінде елу-алпыс үй бар көрінеді, екі медреседе толып жатқан шәкірттер оқитын көрінеді. Ел де толып кеткен қорасан шыққан қожыр бет пен таздар. Осындай жиынтық жерден пункт ашса, жастарға шешек ексе, таздарды емдесе — осынан артық ізгі іс бар ма?

Әрине жоқ. Бұл үшін әкесінің малын шығармай-ақ қойсын, халықтың өзі-ақ тауып береді керекті қаражатты. Үлгіні ана Қален учительден алу керек — кертартпа пікірлерге қарамастан қолына іліккен бес-алты баланы биыл қыс орысша оқытып шықты. Ехлас осындей етсе — қолы шығып, аяғы сынғандар Шамғон сынықшыны шақырмас еді, өкпесі қабынып ауырғандар қой сойып Өтеген бақсыға қақтырмас еді, тұмау, сүзекпен ауырғандар «шипа» деп берген молдекендердің ішірткісін ішпес еді. Мінеки, шырақ. Ехластың білімді екені рас, ол білімнің мына қалың жұртқа пайдасыз екені де рас,— деді Әбдірахман Хакімді жақындаپ келіп, иығынан қағып.

Әбдірахман мен Бәйестің сөздері Хакімге айтатын пікір қалдырмаған сияқтанды. Хакім үл жерден тезірек кетіп, мына бұрын-сонды қоріп сөйлеспеген атақты адамның хақиқатты қолына ұстатаип, көзге көрсеткендей сөздерін бірге ойласарлық адам табуға асықты. Қолындағы кітап пен сары газетті оңашада отырып оқып шығуға ынтықты. Ол Бәйестен жұпар сабын сұрады.

— Хакімжан, біреу-ақ қалып еді, саған арнағандай болды,— деп «Гүлжанан» сабынын ұсынған Бәйеске жанынан ақша алып төледі де, шығуға айналды.

— Қайда барасың? Бізбен бірге боласың, шай ішеміз біздікінен,— деген Бәйестің өзімсіне шақырғанына:

— Бәй-ақа, біздің қарт намазда еді, мені күтіп қалған шығар, айналмай қайтамыз деген. Ат жегу керек, раҳмет басқа уақытта ішерміз шайды,— деп бас иіп қоштасты да, дүкеннен шығып кетті.

ТӨРТИНШІ ТАРАУ

1

Тойқожаны замандастары кішіртіп атап, жүрттың бәрі Тояш деп кеткен. Бұл Жұніске немере ағайын еді: Балым оны Салқамсары дейтін. Тойқожа үш ағайынды: үлкені Қайыпқожа, ең кішісі Бекқожа. Қайыпқожа атақты сыбызышы, қазір ол көптен ауру; Бекқожа жас кезінде Ақмешіт — Қазалы жағынан келген бір қожамен еріп кетіп, көп заманнан бері хабар жоқ-ты; соңғы жылдары онан «Хат келіпті, Бұхара жақта пірадар сопы екен; қажыға жаяу барып қайтыпты-мыс» — деседі. Ал, Тояш шаруа, кедей шаруа. Оқымаған жан. Сөзге шорқақ. Кейде оны замандастары оғаш сөздерін айтып қалжың етеді, әсіресе оның баласына айтқан «әліп-би-ти-си айдай бер» — деген сөзі мәтел сияқты болып кеткен-ді. «Әбіжетті» ұмытып қалып, баласы Мұқан Тойқожадан «сабағымды айтып бер» — деп сұраса, әкесі: «Әбжеті не, әліпбі не — бәрібір, әліп-би-ти-си айдай бер» деп өз білгенін айтқан. Кейбіреулер Тойқожаны Тояш демей «Ана әлгі әліп-би-ти-сиге айт» дейді. Болмаса: «Әліп-би-ти-си айдай бер» келе жатыр деседі.

Тояш ірі денелі, қуатты адам. Доңғалағы сазға батып, көлік тарта алмай тұрған арбаны сүйреп шығара береді. Оның кәсіп етпесе де етік тігетін өнері бар.

Ертемен Жұніс Хакімге делбе ұстасып, мешітке жүріп кеткеннен кейін Балым Бәйбіше Тояшқа өзінің жайлауда киетін қара кебісінің қақыраған жерін тіктірді де, екі кіші баласының етіктерін жаматты. Содан кейін Салқамсарымен екеуі қасқалдақтың қанындай етіп құйып, шай ішуге кірісті.

Қажы жоқта емін-еркін сөз дүкенін қыздыра, ашық қолды Бал жеңгені бейілдендіре қошаметтеп ішетін майлы, бауырсақты оңаша шәйді сағалап Қадес пен Сұлеймен де жетіп еді.

— Сұлеймен-ау, Хакімді сен қандай орынға тұрады дедің? Уезге белгілі адам болды ғой тірі болса, бізден де біреу шықсыншы ел билейтін,— дей келді Қадес сенекке кіргеннен-ақ сөйлеп.

— Орысшаға, құдай біледі, белқуллі судай. Көпір басында, көпір емес, әлгі паром басында, атты казактар куәлік қағаз сұрап еді... Хакім ағыза жөнелді, қағаз сұраған орыс та, мен де және паромшы Алексай да аузымызды ашып қарадық, та қалдық... Атты казак түгіл, губернатордың алдында да бір сағат демін алмай сөйлеуге жарайды біздің Хакімдер. Қандай орын болушы еді, ең үлкен орынға тұрады. Әскер бастықтарының ең үлкені әпәсәр екен ғой, мұны маған Мишка Пермяков айтты, Хакім тап сол үлкеннің өзі болады,— деді Сұлеймен.

Ол өзінің көргенін және бар топшылағанын айтты, барынша адал пікірін айтты.

— Сүлеймен-ау, тіл-көзім тасқа деші, түкірші. Айналайынымды кешеден бері көп мақтап кеттіңдер, тілдерің тимесе қайтсін,— деп зәресі ұша сөйлемді Балым. — Өзі де әбден жүдеп қалыпты, құлыншағым. Тағы да алысқа кете ме? Учитель қайнымша ауылда отырса да жетпей ме?

— Бал жеңге, жасай бер енді тойынды. Оқуды бітіре салып, балаң енді үлкен орынға қызметке тұратын болды, есіттің бе, кім болатынын?— деді Қадес дастарқанға таяу отырып жатып.— Күннің де ысуын-ай, бүгін тек Бал жеңгенің шәйін ішіп қана көлеңкеде отыратын күн.

Шай қызыл, бейіл кең. Әңгіме шайдан да сіңімді. Тершіп ішіп, дене қорғасындей балқыды...

— Біздің қатынның даусы емес пе, құрымағыр,— деп Қадес құлағын тоса тұсті. — Сол білем, Сүлеймен, сенің құлағың жіті ғой, тыңдаши.

— Әс-сем-ше...

Құлаққа шалынар-шалынбас әйел дауысы: Ә-се-м,— дегендей болып шықты да, басылып қалып, қайта үдеді.

— Әсем шешей... құрыдық...

— Мынау біздің қатынның дауысы, құрымағыр, сүт пісіріп жатыр еді, күйіп қалған жоқ па?— деп Қадес орнынан қозғала тұсті де, көйлегінің омырауын желпіп қойды.

Дауыс енді ашық және сарнай шықты.

— Әсем шешей, біз сорладық. Ойбай, ой-бай, аруақ!.. Әлгі біздің үйдегі қайда? Әсем шешей, аруақ!— Қадестің әйелі Мәуімнің дауысы сарнай қалды.

— Келін-ау, не болды? О, жасаған! Не болды, келін? — деп Балым үйден жүгіре шықты.

— Айрылдық, қараышықтарымнан айрылдық, бура! Бура! Жедел қажының бурасы қыып кетті!

Мәуімнің даусы жақындаған сайын сай-сүйектен өтерліктей ашы шықты. Бұл ашы дауысқа аңыраған бір дауыс қосылды.

— Бармысындар?! Бармысындар?! Бар ма бұл ауылда ерек?!

Өлтірді! Таптады!

— Мынау белкүлі, зарлауықтың даусы! — деп Сүлеймен ұшып тұра келді.

— Қайдагы бура? Бұл маңда бура жоқ. Шұғылдың түйелері бұл маңда жоқ. Болса да оның ана қара қайысы сабаннан жаңа босаған; бір жұмадай-ақ көргеніме, көзінің іріңі де арылған жоқ, бала қумақ түгілі,— деп Қадес, сарнаған екі кемпір, бір әйелдің дауысы төніректі тұтас көтергенде өз ойын дәлелдеп шақшаға жармасты. Сүлейменнің ізінше Тояш та орнынан атып тұрды. Зарлауық Дәмештің дауысы шыққан жерде орында отырып болмайтын, оның үстіне ана Мәуімнің зары тегін емес, баланы бура қуу кездесе беретін бәле. Тояш жәй жүргенде де, жаяу жүргенде де қолынан дойырын тастамайтын. Жұрт таяқ ұстап демеу етсе, ол қамшысын екі бұктеп, екі қолын артына ұстап жүретін. Қабырға жақта жатқан қамшысын ала сала ол жүгіріп сыртқа шықты. Сыртта ызы-қиқы, айқай, сарнау, ерсілі-қарсылы жүгіріс: арасы жақын бес-алты үйдің әйел, бала-шағасы тұтас көтеріліпті.

— Қай жақта? — деп айқай салды Тояш жүгірген әйелдерге.

— Тұбекте, тұбекте.

— Су басынан келе жатқан Әлібек пен Әділбекті қуып кетті...

— Жетті ғой, таптады ғой!.. Қарғадай балалар қайдан құтылады...

— О, жасаған! Ақсарбас!

— Бал келін!.. Айналайын Әділбек... өзіме шортан байлаған...

Көленкеде тұрған атқа міне шапқан Тояш пен Сүлейменнің сонынан кемпірлер де жүгірді... Оларға ілесе ұмтылған балаларды Қадиша қайырып кері айдады.

2

Екі шәкірттің басына жоқ жерден өлім қаупі төнді. Кең тұбек — үлкен ойпат, тоғайлық жер. Ол Аңқаты өзенінің зор бір доға сияқты иіліп келіп қайта шалқайған қойнауы; арқа беті — жар қабак, өзеннің арғы жағындағы биік қыраты, Алқапқа жел жібермейтін пана сияқты. Оңтүстік беті — бірнеше шақырым жерге созылатын жайылма, жазға салым су жататын көл табан; бұл жақта да биік қырат бар.

Өзенге таяу жағалауға қалың қызыл жыңғыл өседі, қарақат бұталары шығады — бұл сүйекті өсімдіктер, тонның етегіне ұстаған жұрын сияқты, жағалауықты көмкеріп қойғандай көрінеді. Жағадан әрегірек жазғы тасқыннан ойдым-ойдым көлшіктеніп су қалған асты қатаң көлтабандарда бойлауық су бидайық өседі де, бұлар жаз бірімен-бірі тұтасып бүкіл Алқап қаракөк теңіздей толқып, найқалған көк

майсаға айналады. Суы молдау кейбір көлшімелек жерлерде өлең де шығады; өлеңді жерлерден әрі, кең қойнаудың қырлық беті бірте-бірте ашқылтым, сортанды, шілдеде бетіне тұзы шығып жататын, өсімдікке жарлы сор болып, екінші жақ қыратқа дейін созылады. Бұл былқылдақ сортанға сары сораң бітеді, ал тұзы мол тақырлардың айналасына шөкелі, ашы түйе жапырақтар қаптайды. Сортандар аумағына қарай Үлкенсор, Кішісор атанып, жайлауға шыққанша елдің түнелері қаптап алып жатады.

Жазғытұрым сортандардың көгісті жасаң ызаларымен ұштасып кететін алашұбар жиектеріне қызғыш ұя салады; бұл ала шапанды айдарлы құстар ала жаздай бүкіл Алқапты алыстан қорып, қиқу салып, басына көтеріп жүреді, тоғайға жақындаған адамды олар ойқастап ұшып, айқаймен қарсы алады, алдына түсіп жорғалайды, басқа жаққа жетектеп әлек болады; ызат бойында шалшықты бейбіт кешіп, бейғам шөпшектеп ұзын сирақшыл мен әншіл тауқұдірет отырады; кешке қарай бүкіл жағаны бөріктіре бақалар шулайды, өзенде шомп-шомп ірі балықтар тулайды; ауаны кескілеп шүрегей үйректер сусылдай ұшады. Құс келіп, су тасып қыбыр-қымылға толған алуан үнді Қеңтүбек көктемнен бері дарқан өмірге емін-еркін енген сияқты.

Учительдің аулы арғы бетке жайлауға көшіп кеткеннен бері екі күн ұдайымен емін-еркін оқудан арқасы бос жүрген Әлібек пен Әділбек түбекті мейлінше аралаған болатын. Кеше ұзақ күнге олар бөлініп қалған жайылма судан балық аулады да, бүгін жұмыртқа теріп түбектің түкпіріне дейін барды; екі ұя шүрегей үйректің жұмыртқасын тауып, Әділбектің ескі құлақшын бөркіне толтырып алып, майда, шұбар, ұп-ұсақ қызғыш жұмыртқаларын бір етек етіп Әлібек әкеле жатты. Күн сәскеге жетпей үйден шыққан екеуі шаңқай тұске шаршап, шөлдеп, сирақтарын жынғыл қанатып, үйге сілесі құрып қайтты. Шалшықты кешіп, су жағалап, қызықпен әрілеп кеткен бұл екеуіне қыраттың баурайындағы сонау үй жеткізер емес — жақындағының сағым көтеріп бұлдырап бірден екі әрілей түскен сияқтанды. Өзенде жағалап, біраз жер жүргеннен кейін төтелеп Үлкенсорға қарай тартты. Аяққа жұмсақ шөпті жылғаға түсіп, соның бойымен ерледі. Жылға анау дөңестеніп ақсандақ тартып жатқан Үлкенсорға тақап барып, өзенге қарай кілт бұрылып кететін-ді. Бірде жылғаның жиегінен басын қылтқылт көрсетіп, бірде оның өзегінің ішімен көрінбей екі бала әнгімелесіп келе жатты.

— Ақырын, жұмыртқаны жарасың, байқап секірсейші, жын қуды ма сонша, — деді Әлібек кішкене жырашықтан аттаймын дегенде аяғы тайып кетіп құлай жаздаған інісіне.

— Секіргенім жоқ, аяғым тайып кетті,— деді кішкене қара бала кінәлі аданша жаси сөйлеп.

— Әкел бері, сен тағы жарасың біреуін,— деп үлкені зеки сөйлеп, інісінің қолынан үйректің сопақшалау келген бозғылт жұмыртқасына лық толы құлақшынды алды да, өз етегіндегі ұп-ұсақ шұбар жұмыртқаларды кішкене баланың қосқолдап ұстаған етегіне актара салды. Кішкене қара бала ағасына жақтырмай көзінің аласымен сүзе бір қарап қойды.

— Сенің жармағаныңды көрермін,— деді ол нықтап сөйлеп.

Ілкі құлап қала жаздағанына жасыңқырап қалған пішін кенет жоғалып, оның аздап желге жарылған қара қоңыр беті долданып қара күрендене тұсті. Ағасы енді қайтып тіл қатпады, ол: «Шиқанның аузын енді қайтып тырнамайын» деген ойға келді. Інісінің морт мінезін және бір қисайса ырыққа көнбейтінін білетін, оның үстіне алыса кетсе астына оңайлықпен бүктей салуға әлі келмейтінін де сезетін. Сондықтан ол сөзбен жасқап, өз дегеніне ретімен, жолымен қорқытып көндіретін. Бұл жолы да ерегіске бармай, Әлібек інісінің ашуланып қалғанын көріп, алдарқатып әңгімені басқа жаққа бұрып кетті.

— Хакім ағам маған Бәйестің дүкенінен оқу кітабын әкеледі. Әділбек, саған не әкелер еken базарлыққа?— деді оның аузы бұртиып тутеген түрін көрмеген адамша, жайдары пішінмен еліктіре сөйлеп.

— Маған да оқу кітабын әкеледі,— деді Әділбек жұлып алғандай.

Оның ашуы су сепкендей басыла қалды.

— Жоқ, саған ол қарындаш пен дәптер әкеледі.

— Қарындаш әкеледі, оқу құралын да әкеледі.

— Сенің кітабың бар ғой учитель берген...

— Болса ше...

— Екеуін бірдей қайтесің сен оның.

— Біреуден екеу жақсы дейді көкем.

Екеуі одан кейін қаладан оқу бітіріп келген ағасын әңгіме етті. Үлкені:

— Хакім ағам учитель болады, бала оқытады, тағы да оқып Қален ағайдай білімді болып шығады,— деп мақтаныш етті.

Кішісі:

— Жоқ, песір болады, учительден песір мықты,— деп қарсыласты.

Екеуі сөйтіп әңгімемен келе жатып, жылғаның жағасымен жүріп отырып Үлкенсорға таяу иіннен келіп шықты.

Алысырақтағы қыраттан ойға түсіп келе жатқан бір топ түйе шоғырланып жүріп оттап, Үлкенсорға қарай беттеді. Ірі түйелер сораң мен жапырақтарды кезек шалып, жай басып шабан жылжиды. Кейбіреуі тұра қалып тынымсыз түрде ұзын, ырғақ мойынды кішкене басын алдыңғы өркештің шудасына үйкелеп басына үймелеген шыбындарды серпіп келе жатыр, ал жас тайлақтар отқа айналмастан шұбырып суға қарай тез жылжып келеді.

— Біздің сетік інген бар ма екен, үйге айдап жүрейік,— деді де Әлібек,— ойбай, бура,— деп айғайлап жіберді.

Оның үрейлі, ащы, жіңішке даусы өте қатты шығып кетті. Шошып селт ете түскен Әділбек ағасының иекпен меңзеген жағына мойнын бұрып еді, көп түйеден шеткерірек шабынған бураның адамның жанын түршіктірлерлік әзірейілдей айбынды пішінін көзі шалып қалды. Зәресі ұшып кеткен екі бала жалма-жан кері бұрылып, қайтадан жылғаға тұсті. Түйелер үй жақ жолды кесіп, өзенге беттеп келе жатыр да, арт жақ тұйық түбек, бұларды бурадан арашаларлық ешбір жан да, баспана етіп тығыларлық ешқандай қарасын да жоқ еді. Келген жолымен кері қарай бой тасалап, жылғамен қашпай екеуі үлкен балалық іс істеді — жылғаның суға қарай ойысқан жиегімен ешбір амал-айласыз екеуі қол ұстасқан күйі жүгіре берді; бұларды әлі байқамаған, өз бетімен буырқанып, әлденеге шала бұлініп тұрған бураның көзі шалып қалатынын олар білмеді.

Жазға салым бура мен үлек қаншырдай қатып бауырынан жарайды. Өзінен өзі бұлініп аузынан ақ көбік бұрқырайды, қаһарлы қалың кежір қабақтан қар жауғандай көрінеді, қыл тарақты сабау құйрығы сауырын кескілейді, қолқылдаған қолбақ көмейден күркілдеген бір сөлекет дыбыс береді, жата қалып аунап жердің әңгі-тәңкісін шығарады, арландық арқасы қозып оттауынан қарауылдауы молаяды, самарқау қалпынан шамдануы жиіленеді, бусанып бұрқануы күшнейеді. Бұл кезде көзіне қан толған бура мен үлек көрінген қараға шабады, әзірейілдей ызғарлы ессіз айуан адамға да қатерлі келеді. Бірақ бұл долы кезең көпке ұзамайды — інген қайығаннан кейін бірнеше жұмадан соң бәсекіп қалады. Ал, кейбір кеж, қызғаншақ буралар буралық әдетін ала жаздай тастамайды. Әсіресе мұндай бура балаға өш келеді, жаз күнінде де оңаша кездескен баланы қуа жөнеледі. Тоғайдан жұмыртқа теріп қайтқан екі балаға кездескен де осындай бір кенже кенелген бурасымақ еді. Бұл кәдімгі қысы-жазы жегуден босамайтын, жазғытұры сабаннан кейін қомын көтеруге бос жіберген Шұғылдың жұмысқа арнаған жалбыр қара бурасы болатын. Қазір ол жалбыр емес, жазға салым жұнін құзеп, шудалап жібергеннен бері, қырлықтың жас түйе қарны мен балауса малашайына мағыз атып, ыстықта сортаңға

түсіп, ашы суды сораптап жұтып, сораң жеп боздағы шығып қалған; шалдардың түйе жүні тұмағындай мыжырайған артқы өркеші едірейіп көтеріліп қалыпты, қомы жайылып, жүнін құзеген кездегі ырсып тұрған қабырғалар да едәуір тегістеле түскен; шошайған жамбастың бастарын жаясы жаба бастаған. Мұнан бірнеше жыл бұрынғы сарысу індетінен кейін осы тоғайларды ендеп жататын түйенің мол кезіндегі маңынан жан өткізбейтін қызыл көз үлек, қанды қара буралардай болмағанмен бұл бура да адамға қауіпті еді, әсіресе, бұл бала қуатын, өткен жылы да тап осы кезде Асанның жалғыз баласын жазым ете жаздаған-ды, ажалсыз бала алыстан қашып, қораға жетіп тығылып, жаны қалған-ды. Асан бураны атып тастамақшы болып кіжінген-ді, бірақ Шұғылдан сескеніп туысқандары аттырмадан. Қырды-ойды тұтас иемденіп алған құдіретті қажы Кеңтүбекті де көп жайылымының бірі санайтын. Қырдан түскен түйелердің алдында көлденеңдеп шабынып тұрды да, бура жылға бойымен жүгіріп бара жатқан балаларды көріп қалды, оларға алдымен тұксие қарады да, бірақ аралары екі шақырымдай жер болғанмен қимылсыз шөкелерден, шоғырлардан тірі жанды жақсы айырды. Ұмтылар алдында айбат шегіп екі тізесін бүге қалып, жер сүзіп, мүйізін жаныған бұқа сияқты, бура да шаптығып, құйрығымен сарт-сұрт сауырын сабалай тұсті, жүрелеп жата қалып төс табанымен екі саржан жер жорғалады да, қайтадан ұшып тұра келді. Оның жер бауырлап жорғалаған жері боразданың ізіндей орланып қалды. Бауырын жазып, көсліп зулаған бурадан адам атпен де қашып құтыла алмайтын, оның екпіндең келіп, омырауымен соққанына ешбір жан иесі шыдамайды, тік тұрып қала алмайды, ол жығылған жауын төс табанымен таптап, езіп өлтіреді. Бұл қауіп, өлім қаупы, жылғаның көк майса жасаң шөпті бойымен жан ұшырып өзенге қарай қашқан сонау екі баланың басына да төнді. Ата қаздай ұзын мойнын алға қарай созып, еспе желісімен зулаған бура ауаны ысқырта жарып барады; екі шақырым жерді көзді ашып жұмғанша алып қоярлық; алыстан көйлектері желпілдеп, ағарандап ілгері қарай құлдыраған балалармен екі арасы көрер көзге қысқарып бара жатты. Саржандап жерді көсіле серпіген ұзын сирақтар, аз уақыттың ішінде-ақ түйенің үлкен денесін жылғаның екі бала бұрылған иініне жуықтатып тастады. Бөрік толған ақ сұр жұмыртқалар да, етекке салған қызғыштың кішкене жұмыртқалары да әлдеқашан жарылғаны жарылып, жарылмағаны сол күйінде жолда қалып қойды. Үшқырын түріп алған Әділбек ағасын сүйрегендей болып келеді, бірақ он жаң өкшесінің кеше жыңғыл кіріп жаралаған жеріне оқыс соққан бір шоқанақ қанқақсатты да Әлібек баяулап, шоңқып қала берді. Ол қарасыны едәуір ұлғайып жақындаған бураның ауаны жарған зуылын да құлағы шалып қалғандай болды.

— Жүгіре бер!.. Суға қойып кет!..— деп, айқайлады ол інісіне. Бірақ даусы ашы шықпады, үні қарлығынқырап шықты.

— Сен ше?— деп артына жалтақтап қараған інісіне ол:

— Жүгіре бер! Жүгіре бер! Қарама! — деп қолын сілтеді.

Сөйтті де өзі жандармен күн ызаттың бойындағы кесе көлденеңінен су жырған таптар, үстіңгі жағын қалың қаудан шөп бүркеген жырашыққа етбеттеп құлай кетті де, еңбектеп жылжып ілкі орнынан екі-үш құлаштай жерге жорғалап жетті. Өзен жүз құлаштай- ақ жер еді. «Мені бура байқамас... Әділбек өзенге жетер ме екен... жетпес пе екен?!!» — деп ойлады ол шөп арасымен қоңыздай жорғалап бара жатып. Тап осы кезде оның құлағына ырсылдаған зуыл айқын келді де, үлкен бір зор қөлеңке үстінен өтіп кеткендей болды.

3

Жұма намазынан Жұніс үйіне кәрлі қайтты.

— Сен Шұғылдың баласының «жанында бола тұрамын» деген сөзінді мұнан бұлай маған естіртпе. Оңбаған әкеден онды бала туғанын көргенім жоқ. «Олар ел басқарып ондырмайды» — деп Қален дұрыс айтады, — деді ол баласына айтқанын екі еттірмейтін өзінің ежелгі өктем үнімен.

Хакім әкесінің бетіне жалт қарады да, тұтіккен қара қошқыл бетіндегі әлі басылып жетпеген дауылдың ізін көріп аузын да ашпады. Жұністің қабағы қату күйінде қалыпты да, көздерінен от ұшқындан тұр екен. Хакімнің көзіне тіпті оның тістенген түрі де шалынып қалды. «Өзім де Ехласқа жүгіре қояйын деп тұрғаным жоқ, көке» — деп ол Әбдірахманның сөздерін қайталағысы келіп оқталды да, бірақ әкесінің мына күйде жай сөйлесе алмайтынын біліп, бұл ниетінен де бастартты. Ол торы аттың делбесін қағынқырап қойып, жол жанындағы сырғып кейін қалып жатқан қызғалдақтардың көзді әлдилейтін шешек атқан алқызыл тостағандарына қарады; жер бейне масаты кілем; қолмен өсіргендей жайнаған сан қылыш гүлдер. Жел майда. Сай бойындағы шөпті жолмен желген аттың екпіні бетке самал естіреді. Табиғатқа елтіп, өз ойына шомған Хакім әкесінің неге ашуланғанын ойға жүгіртіп топшылай алмады. «Бағанағы Шұғылдың қырсық тілі шығар» — деді де қойды.

Шұғылдың тілі себепкер болғанымен, мешіттегі бүгінгі үлкен «кептелістің» тамыры әрі жатыр еді. Соңғы екі жұманың ішінде сағадағы елдің аузында «бала оқыту» мен «мектеп ашу» болды. Әсіресе бұл сөзді өрттей қаулатқан Бәйес пен Батыр. Бұл екеуі «мешіт түбіндегі екі медресенің бірін школаға айналдырамыз да, балаларымызды орысша оқытамыз. Учительдікке Қаленді шақырамыз» — депті. Бұл пікірді баласы бар беделді Орынбек қажы мен Аманғали молда қолдапты. Міне, медресеге қарсы тұтатқан осы өрттің түбін тексеріп келіп екі ишан «бар бәлені шығарған Текеден келген ана кердери «учитель» — деп тапқан-ды. Ишандар осыны жұмаға жиналған жақсылардың ортасына салып, ынтымағын алмақ болды.

Ұзақ айтылған уағыздан кейін, Ғұбайдолла ишан сол қолдағы қос мағзұмға төмен салып тұрған көздерін аз тоқтатып қарап, одан әрі жоғары көтерді. Оның шәкірттерге мұздай тиетін сұық көз жанары мешіттің қызығылт тартқан қарағай төбесіне тіреліп, арғы жағындағы көктен рахым сұрағандай жалбарына қадалды. Екі мағзұм аят мүқамымен жаңадан ғана жаттап алған «хан салауатын» бастап:

Салла аллаһи Нәбигә

Асхаблары Галиге

Жамағаттар қыл дұға,—

деді. Бұған ишан қосыла көтеріп жуан дауыспен:

Жамағаттар қыл дұға,—

деп қостады.

Ушеуінің дауыстары қосылып іші құргақ кең мешіттің ішін аңыратып жіберді. Бірінші рет естіп отырған жұрт бұл жаңа салауатқа үйіп тыңдаудан гөрі таңдана, жан-жағына көз тастай құлақ тікті. Тағы да сол мүқам:

Жанын қиған жұрт үшін

Сарып қылған бар күшін.

Азаматқа қыл дұға...—

деп соза берді.

Алдыңғы қатардың оң қанатында отырған Жұніс «бұл не?» — дегендей, көктен көзін алмай тұрған ишанға да, «сенің балаңа ма?» — дегендей, екінші қанаттағы Шұғылға да тіктей қатаң көз тастап қойды. Бірақ олар өз ниетінің дұрыстығын дәлелдеп, қолдарын құштарлана қусырып тағзым етіп жатты.

Бағанағы мешіт алдындағы Шұғылдың сөзіне бүгін уағыз кезінде қайта-қайта ойлап, бірте-бірте ашу керней түскен Жұніс енді мына соңғы құранда да жоқ, құдайға да «құпірлік» келтіргендей қолдан қойып, жаннан шығарып алған «салауат сымакқа» басын имеді. Ол мұны: әдейі Шұғыл үшін, Шұғылдың ана Жымпітыдағы баласы үшін мыналардың шығарғаны. Бұл кәдімгі малға сатылған ишанның Байқараны²⁵ мадықтап «Я әйю һәл Байқара, Әнтә кәлбон Кәбира...» дегендей нағыз дінді қорлағандық! Дін туын көтерді деп осылардың соңына еріп жүрген біз де...»— деп кіжінді ол ішінен. Соңынан жамырап қол жайғанда ол десбісінен жаңылған адамша әрі-сәрі күйінде мелшиіп отырып қалды.

Аздан кейін ол тамағын кенеген үлкен хазіреттің дыбысымен селт еткендей болды: оның ой арнасы жаңа ғана қалпына қарай ауысқан сияқты; бірақ ұрынуға қара іздегендей, «сендер бұзсандар, мына мен де бұздым»— деген ниетпен жүгінген күйін бұзып, малдасын құрып, безере отырып алды. Хәмидолла хазірет оның бұл қиқарлығын көрседе елемеген болды, көп ортасына салатын сөзін, әлдекімді қорқыта-үркіте: «Ел бұзылып, жаман ниеттер көбейіп барады. Дінді аяқ асты етуге айналды...» — деп бастап, ұзақ сарынның аяғын медресеге тіреді.

— Елден шыққан азғындардың ағуасымен осындағы қарсы жамағаттар мәдресені школа етіп, хәдіс оқылатын орынды фанидің жалған лұғатына жаршы ету хәрәкәтіндә. Хәзрекәті азған Бәйеске, Батырға қосылып мына...— деп тамағын қырып ұзақ кенеп, ұзын хазірет Жұніспен қатар отырған Орынбек қажыға көз тікті.

Орынбек төмен қарап, тәубеге келгендей басын тұқырта тұсті де, өзінен ауған имамның жүзі қайда тірелер еken деп шеткери отырған Аманғалиға ұрлап көз тастады. Орынбектің атын атауға аздал бой тартып, жүз ызғарын ғана меңзеген ишан бар қаһарын да, сөз зілін де Аманғали молдаға аударды...

— Мына Аманғали сияқты алдамшы сөзді, құбылма жүзді жандар мәдрессеге шәк келтіреді...

Өзін жақтатып, өзгені сөйлету үшін Аманғали әдіс жасады. Ол алдыңғы жағында малдасын шарт құрып, мыналардың бірін «жағадан» ала түсуге дайын Жұністің құлағына:

— Шұғылдан басқа кісі баласын орысша оқытпасын деген қай луғатта жазылған, Жұнісеке?— деді еңкейінкіреп, жақындаі түсіп.

Бұл әңгімені Жұніс қазір естіп отыр. Мектеп ашу көп адамның аузына алынған, пісуі жеткен. Баланы жаппай орысша оқыту, Қаленге бас ию жалғыз Жұністің ісі емес...

Босаңси бастаған дін арқауын сөзбен икемдеп, жасы үлкен беделділерді сипай өтіп, Аманғалиларды жерге жаныша, қауымнан бездіре сөйлеген Хәмидолла «қані айтшы, қажы»— дегендей Шұғылға сүйенішті, жәдігер пішінмен қарады.

— Қауымнан шығар, хазірет, ондай ала аяқтарды. Бәрін бұлдіріп жүрген мына Мақметтің Бәйесі мен ана...— деп Шұғыл көп арасынан іздеп, Аманғалиға бұрган көздері, күреске түсуге дайындалып отырған палуандардай малдасын құрып алған, етті денелі кәрлі қабақты жауы Жұніске түсіп кетті. Ол бөгеліп қалды. Жұрт оған да, Жұніске де жабыла қарады. Көбі ішінен: «Бағана да сөз ұшын қадап еді анаған. Анау да енді қарап қалмас» — деп ойлады. Шұғыл сөзін: — Ана Аманғали,— деп жалғастыра тұсті де,— Аманғалидан бұрын

балаларына тегісінен орысша шаш қойдырмақшы болды мына Жұніс қажы. Балық басынан сасиды деп, Жұніс пен Орынбек қажылар жол көрсеткеннен кейін мәдресәгә кім көзін алартпас. Шоқыншық Қален мәдресә түгіл мешітке де ауыз салар. Мен осында тағы бір шоқыншық пайда болды де есіттім. Қаймақта қонған қара шыбындай осы мешіт пен мәдресә түбінде үймелейді екен бәдбәхітләр,— деп даусын көтерді.

Шұғыл әлдекімді соғып жіберетін жанша жан-жағын қарманып, сыртта қалған асасын іздеді.

Баласына, өзіне, ең ақылды деп есептейтін Қаленге — үшеуіне қатар тіл тигізген Шұғылға Жұніс тұра бас салудан да тайынбастай халде еді. Бірақ ол бұл жолы сабырмен, Шұғылдың бетіне түксие қарап алып, ұратын адамдай орнынан көтеріле түсті де жайғасынқырап отырды.

— Сен, әжі,— деді ол даусын өте төмен, қылғынған адамдай шығарып,— шоттың басын баспа. Ал бастың екен — сарт етер жерін сипай бер. Медресені аяқ асты қылған алдымен мына отырған сенсін. Сен Ехласынды қайда оқыттың, өзің білесің бе?..

— Ехласта жұмысың болмасын...

— Ехласта жұмысым болмаса, сенің де менде жұмысың болмасын? Ана Орынбекте, Аманғалида, Бәйесте де сенің жұмысың болмасын. Баласын қайда оқытатының жұрт сенен келіп сұрамайды, оны біліп қой. Медресешілін мұның! Медресені сен салдырдың ба, әлде сенің әкең салдырды ма? Оны салдырған мына отырған қауым. Сен билейтін медресе жоқ, мешіт пен имам сенің жетектеп жүретін жел бүйдасы бар сары атаның емес. Әлде бес тайым бар екен деп, жұрттың бәрін бір шыбықпен айдамақшы боласың ба? Мүмкін ана балаңа сенетін шығарсың Жымпityдағы?..— деп Жұніс еңсесін көтере түсті, оның аздаған шешек дағы бар, сопақша келген шағын беті күрендене бастады.

— Қажы, сабыр, сабыр; сабырлық көрсету Мұстапаның хисапсыз хәсиеттерінің бірі,— деп Хәмидолла ишан араға түсе кетті.

— Ол қажы емес, қажы атын жамылып жүрген әлгі... кім еді? Текедегі әлгі Әшібек. Мұның өзі де Әшібек, Қалені де Әшібек. Мына әлгі Бәйестің үйінде жатқан учитель де Әшібек!— деді Шұғыл «Әшібек» деген сөзбен әбден мұқатып.

Оның «әшібекін» жұрт та, Жұніс те түсінді... Артқы жақта отырған біреулер мырс етіп құліп те жіберді. Баста қорқынышты, жат сөз болғанмен «бәлшебек» деген сөзге Жұністің құлағы үйреніп қалған-ды. Қаленнен мұны ол талай сұрап, талай түсінік алған болатын. Тап мына жерде оған бұл сөз тонның ішкі бауындай көрініп кетті. Шұғылға тікендей қадалған сөздер оған ұшты құрал сияқтанды.

— Мен бәлшебек болсам, сен меншебексің!— деді Жұніс даусын бұрынғыдан әлдеқайда көтеріңкіреп.— Мен Қажы болмасам, сен жанап кеткен жүрттың үстін былгайтын арбаның артына байланып Байтоллаға барып қайтқан қарамай шелексің,— деді де орнынан тұрып кетті.

Жүрт жапырылыса жол берді. Шығып бара жатып ол көп адамның жүзіндегі үрейлі, бірақ мақұлдаған пішиңдерді байқап қалды. Айқайлап жатқан Шұғылдың сөзін естігісі келмей ол мешіттен де, ат туарған Мақыметтің үйінен де тез аттанып кетті.

Жұністің үйіне қату қайтқаны осыдан еді.

4

Жұністен ықпайтын жалғыз ғана зарлауық Дәмеш. Дәмеш жасынан жесір қалған қажының бір жақын жеңгесі еді. Басқа әйелдер аяғының ұшынан басып, қажы келе жатқанда бораннан ықтаған қойдай, қарасын-қарасынның тасасына тығылса, Дәмеш оған қарсы шығатын, тіпті дау айтып, әлдене бір ілік тауып қажының берекесін қашыратын. Көбінесе Дәмеш күні бұрын зарлап: «Көлік жоқ, бізге қарасатын кісі жоқ. Бала болса жалғызлікті, кәрі Дәмеш кімге керек?!»— деп зәресін алатын. Дәмештің даусы шықты-ақ Жұніс алдын ала керегін даярлата беретін. Осындағы сырды білетін жақын туысқандар қажыға керек жерде Дәмешті алға сала, бетке ұстай келетін-ді.

Бүгін де мешітке ерте кетіп, кеш қайтқан қажының алдынан өлімнен қалған екі баланың жайын есіттіруге жиналғандар Дәмешті шығарды.

— Шеше, қажының мінезі шатақ, «қырдан түскен түйелерді көрмей сендер не бітірдіңдер» деп ұрсады. Дауылдың алдынан өзің шықпасаң біздің буын-буынымызға дейін дірілдеп тұр. Және ақсарбасты ұмыта көрме, шеше,— десті.

Зарлауық кемпір жүрт қалағаннан кейін қажы қыр басынан түсे бергенде-ақ зар көтерді.

— Қажы, кербез қайнам! Құдайдың кәрі де қатты, мейрімі де мол: не бәле төнбеді бүгін?! Не мархабат жаумады көкten?! Төнді де басқа, ауды да бәле. Ақ шелегің шағылғыр қара бура. Эйтеуір тоба. Ақсарбас айт, қарақтарымның садағасына. Аман қалды. Садақа, садақа...

Әлі түнеріп келе жатқан Жұністің қату қабағы зарлауықтың өзінен бұрын жеткен үнінен шайдай ашылып кетті. Ол қапелімде кемпірдің шұбатылған сарынды сөздерінің түп мағынасын ұға алмай қалды.

— Мына бәле тағы бірдеме сұрай ма? — Күнк ете қалды да, құлағын тосып: — Не болды? — деп айқайлады.

— Не болғаны сол, бас аман, мал садаға. Ақсарбас! Әлібек пен Әділбекті бура қуды...

— Не дейді? Кімнің бурасы?

— Қажы, балаларың аман...

Мән-жайды ол үйге кіргеннен кейін білді. Тілі күрмеліп сөйлей алмай қалған Әлібектің асты-ұстіне түсіп, төсек жанында Балым отыр, қасына келген Жұніске ол жылап қоя берді.

Алдынан шыққан кішкене інісінің бетінен сүйіп Хакім бурадан неғып құтылғанын сұрай бастап еді, Әділбек:

— Тфу, сол бурадан қорқып, мен түк те қорыққаным жоқ. Тайрандаған түйе не істеуші еді, тәйірі? — деп мақтанды Әділбек,— бура мені қуып жетсе де мен бәрібір оның астына түспес едім.

— Қайтіп астына түспес едің?

— Қайтіп дейсің бе? Бура жақындал келгенде жалт бұрылар едім де, ол сөңкеңдеген неме екпінімен асып кетер еді, білесің бе менің көк қошқарды шегіншектеп барып, құшырланып, түйіп жіберуге ынғайланып шауып келе жатқанда жалт бұрылып, денемнен асырып жіберетінімді?! Бура да сондай. Ол қайта оралғанша мен басқа жаққа қашар едім; тағы келсе, тағы сүйтер едім, сөйтіп мен оның өзін болдыртар едім.

— Қаздай мойнын созып келген бура сені жалтарта қоймас. Ендеше суға неге қаштың? — деді Хакім күліп. Әділбек оған да жауап тапты:

— Суға қарай қашайық деген Әлібек. Және біз екеуміз, екі адам жалтарып құтыла алмайды. Мұндай жерде су жақсы. Жағаға жетісімен жүгіріп келген бойым суға күмп етіп, сұңғіп кеттім, арғы құрақтың түбінен бірақ шықтым да, ерегестірмейін деп қамыстың арасынан сығалап қарап отырдым. Өзенге шөгетіндей аузынан көбік шашып, гүр-гүр етеді, суға омыраулап кіріп қайта шығады, сұңгитін адамдай оқталып-оқталып, шабынып қояды. Бір мезгіл жағаға жата қалып аунап еді, жердің үйқы-түйқысын шығарды. Мұндай жынды бура болmas! Әй, өзін де Төкен келістіріп сабады-ау!

Хакім басын шайқап қойып, баланың әңгімесін бастанаяқ көлеңкеде отырып тыңдай берді.

Кешке дейін әйелдердің де, еркектердің де үйге кірсе де, сыртқа шықса да таңдайларын қағып, еріндерін тістеп, есі кетіп

әңгімелегендері Шұғылдың бурасы мен екі баланың жәйі. Қатындар:

— Жайрағырды жайратып неге ғана сойып тастамайды?! Бәріміз де бала бағып отырмыз, құдай-ау тоба, сақтай көр!

— Ол ақшелек тигірді құрту керек.

— Ажалының жоғына қарай Аңқаты балаларға жақын болған, суға түсіп құтылған. Ал, қырда кездессе қайда тығылар еді, о, жасаған!..— десті.

— Әй, өзінің де сыбағасын берді-ау! Кек дойырдың қорғасын топшысы тірсекті орай сарт еткенде итше шоңқайып отыра кетті, торы атпен қайтадан орағытып келіп, маңдайдан соққанда мойның бақаша созып, құдай біледі дейін, сүт пісірім уақыт жатты. Мен оны, белкүллі, сеспей қатты ғой деп ойлап, арам өлмесін деп жанымнан шаппамды іздеп жүрсем, ол қарғыс атқан басын шайқап-шайқап жіберіп, тұра жөнелгені, артынан қуып зорға жеттік, шегіршін сойылмен, мен де періп келемін, бірақ менің сойылым оған төтеп берерлік емес; ал Тойекенің көк дойыры тигенде бордағы шыққан бүйірі білеудей бол шыға келеді де, өзі оқтай зулап кетеді; шабынып құйрығымен соққан салтақ сауыры қып-қызыл жосадай, құдай атқаннан бір күлімсі және ашқылтым иіс шығады; адам тіпті, белкүллі, маңына жуырлық емес,— деді Сұлеймен қызыл марқаның терісін сыптырып жатқан Бекейдің қасында жүресінен отырып сөйлеп.

— Енді қайтып келмес пе еken, ол жұлдының үзілгір бура,— деп сұрады Тояш Сұлейменнен.

— Бір жетінің ішінде бұл маңды көрместей болды, басқа түйелерден бөлініп өзі қырға қарай жалғыз лағып кетті. Бір көзіне мықтап зақым келген шығар. Мен оның оң көзін ағып кетті ме деп едім, көзі отауланып, басын шайқай береді, ант ұрган. Бірақ көзі ақпаган сияқты. Өзінің басының адам бабын тауып боларлық емес, бұрқыраған ақ көбік бас түгіл, мойнағына дейін жауып кеткен, белкүллі, бар ғой, қарасаң алbastы сияқты. Қажы Шұғылдың бурасының «көзін жоғалтам!»— деді ғой, сөз жоқ, енді жоғалтады,— деді Сұлеймен көзі жете сөйлеп.

Қызыл марқа сойылып болғанша, сойылып оның еті тұтасымен қазанға түсіп, пісіп болғанша да, піскенсін де осы сияқты әңгімелер ауыздан тұспеді, жұрт қайырылып, оралып соға берді.

Оқудан келген Хакімді ол күні сол төрт-бес үй туысқандарының үлкені мен кішісі, әйелі мен ері болып ауызға да алмады, оны мүлде ұмытып кетті. Оның келген тойына арнап сойылған марқа да ана екі баланың «садағасы» болып саналады. Балым:

— Ақсарбас садаға! Қарақтарымның садағасы. Келін, бір мүшесін де

қалдырмай сал!— деді.

— Қабыл болсын қарақтарымның садақасы, қажы-ау, бетінді сипасайшы,— деп зарлауық оны қостай кетті. Дәмештің бетіне көздерін көлденеңінен тігіп, бетін сипаған Жұністің жұмсақ, кішкене саусақтары ұзын буырыл сақалының ұшына барып тоқтады.

БЕСІНШІ ТАРАУ

1

Арада бір ай өтсе де Мұқараманы көру, тез көру Хакімге басты арман. Ол Оралдан елге жеткенше асықты. Ойы: елге бір жұма, әрі кетсе он күн болып, ар жағынан Жымпityғa кетпекші еді. Бірақ бұл ойлаған ойы жуырда орындалар емес. Бірте-бірте қейінге сырыла берді. Кешегі Әбдірахманмен екеуінің әңгімесінен кейін Жымпityғa жүру ұзақ уақытқа, тіпті ұзақ уақытқа кешеуілдейтін болды. Егер Қален учитель де Әбдірахманның ойынан шықса, онда қашан жүреді, мұлде белгісіз. «Әбдірахман ақылды адам, нағыз көреген кісі. Сөзінің бәрі шындық. Зұлымдық жалғыз ғана қалада екен десем, ел іші де шылқыған әділсіздік екен. Мұны біз қалай көрмегенбіз?.. Өмір қызық. Ойлаған ойың орындалмайды. Кеше ғана Жымпityғa жүремін деп бел байладап едім»,— деді ішінен Хакім, учительдің үйіне келе жатып, Аңқатының нақ жиегіне жеткенде.

Жағадан ол қайық іздеді. Қайық арғы бетте де, бергі жақта да көрінбейді. Қайықтың бар-жоғын сұрайын деп, ол арғы беттегі өзенге қарай келе жатқан бір топ қыздарды құтті.

Күн сәске түс. Ыстыққа арқасын қыздырып, шөп арасынан өрмелеп бұйдайықтың басына бота тірсек сарала шегіртке бебеу қағып шырылдаپ тұр.

Шіркей қағып шарқ ұрған қарлығаштардың қара мұрт қанаттары сипап өтіп су бетінің әжімін жазып кетеді. Қайран җағаға ойнаққа шыққан жасыл шабақтарға Хакім жусанның бүртігін лақтырды. Шөп қиқымы су бетіне түскенде олар жалт беріп жоқ болады да, кірпік қаңқанша болмай қағып әкетеді. Бүртік түскен жерге құрт-шабақтар құжынай қалады.

Жұрт қымызға тегіс жұмылып, үлкендер су басына келмейтін кезде қызы-келіншектер өзенге суға түсуге келетін. Жас келіншек Шолпан бастап келген қыздардың ішінде учительдің қарындасты Зағипа да бар. Бұлар арғы жағада отырган көйлекшең және жалаңбас Хакімді танымады; судың тап осы тұсы енді жайылмалы, асты қайран, кең суат болатын; киімнен болмаса адамның жүзін айырарлық емес, оның үстіне көптен көріп, сөйлеспеген Хакімнің дауысы да жат көрінді.

— Қыздар-ау, ау, қыздар! Іштерінде қайық әкелуге жарайтындарың бар ма? Маған қайық әкеліндерші,— деп айқайлады Хакім.

Танымайтын бейсеуіт адамға қыздар жамырай:

— Бұл бетте қайық жоқ,— деп жауап қайырды. Хакім не істерін білмей дағдарып тұрды да, тағы да жасыл шабақтармен болды. Арғы беттегі қыздар аздан кейін бұған назар аудармастан, Кеңсуатты ойнаққа шыққан ордалы балықтай шомпылдатты. Асты тастай қайраң суаттың бір шетінде бала қыздар етпептеп жүзіп, бір-біріне су шашып, судан үздіксіз боран боратып жатыр; екінші жақта Зағипа мен Құбайраның Задасы жағалық ойнап, бірін-бірі қуып жүр, олар көсіле жарып, қос-қолдап тартып суды аяқтарымен серпігенде шымшытырық ығысқан бұлағай толқындар құмсақ жиекке сырт-сырт соғады. Өзеннің өн бойын қуалай өскен жасыл құрақ ішіктің қос өніріне ұстаған жұрын сияқты, ал жағасы жайылмалы суат сол жұрын жетпей қалған ашық жеріндегі; сүзы терең айдында, ортада Шолпан әрілеп жүзіп, ерекше құлаш ұрып едәуір жермен орағытып келеді. Оның сүмбідей сұп-сұлу денесі, жай теңселген шолақ көк толқындармен бірде тұтас көміліп, бірде тұтас көрініп, суға қара қоңыр сәуле түсіреді. Құн желсіз, су беті болмашы ғана шарбыдай ірмектеліп жатыр.

— Эй, таспадай бұралған қатпа бикештер, жағаны лайлағанша мына тұныққа неге жүзбейсіндер, бері келіндер, мына жер ғой — деп ол қыздарға он бес қадамдай жақындалп келді де, екі шынтағымен суды тірек сермелеп, бойлап тұрған адамша теренде тікесінен тұрды.

— Шолпан, бойлашы, бойлашы,— деп айқай салды оған Зада, жағалық ойнап алқынып, қызыл қүрең беті бұрынғысынан бетер қошқылданып.

Шолпан екі қолын жоғары көтеріп, қос алақанын қабыстыра тікесінен суға шым батты да, бір минуттен кейін суды бұрқ еткізіп қайта шықты, «пу-у-п» деп демін бір-ақ алды, әдемі басын сілкіп жіберіп, көзін жапқан ұсақ шаштарын кері серіпті.

— Үш кісі бойы болар, аяғымның ұшы жерге әрең тиді,— деді ол қыздардың қасына келіп.

Зада қос қолдап су астынан байқатпай көк сазды уыстап алды да, маңдайына түсіп, көзін жауып кеткен шаштарын қолымен кері қайырып бұрымдарына қосып, су ішінде тараشتана бастаған Шолпанға жіберіп қалды. Шаштан аққан су тамшылары сорғалаған жұмыр мойын мен ажарлы қеудені ала сұйық саз былш етіп судан шығып тұрған жарым денені тұтас былғады.

— Қағынып кет, қағынған. Мен саған көрсетейін балшықпен ойнауды,— деп Шолпан жалма-жан қос қолдап алып шенгел-шенгел балшықты қашып бара жатқан қыздың желкесіне шалпылдата тигізіп, үсті-үстіне ұрды. Қыз қарсыласпақшы болып кері бұрылып еді, Шолпан оның бетін, иығын, басын балшықпен, тегіс сылап салды, қыздың шашына дейін көк сазға былғанды.

— Қой енді, пері, жетті деймін, қой,— деді қыз оған дәрменсіз түрде, қарсыласа да алмай, қашып та құтыла алмай.

— Екінші әрі балшиқ лақтырасың ба сен менің бетіме?— деп келіншек жеңіліп жыларманға келген Заданы сазбен сылап болды да, оны тастай беріп бала қыздарға жүгірді. Шортаннан қашқан шабақтай кішкене қыздар судан шыға қашып, қырға қарай бет-бетімен жүгірді. Оларға бір-екі балшиқты қуалай лақтырып Шолпан тұныққа қарай бойлап барып, шомпып- шомпып балшиқ тиген тәнін тазартты да, өзеннің ортасына қарай сұңгіп кетті. Ол бір минуттан кейін сұңгуір үйректей шошаң етіп өзеннің ортасынан шыға келді. Аяғымен тік жүзіп, маңдайына түскен шаштарын сол қолымен кері серіпті. Бала кезінде талай жағалық ойнап, қыздармен талай кесек атысқан Хакім әлденеше оқталып, оларға араласып кеткісі келді, бірақ әдептілік етіп тоқталып қалды.

— Бері кел, бері кел,— деді ол су ортасында тұрған Шолпанға әзілдеп.

— Өзің кел! Ерекке айел барғанын көріп пе едің? Әлде жүзе білмейтін бозауыз баламысың?— деді оған әзір жауап Шолпан.

Хакім Шолпанды енді таныды. «Байғұс, Шолпан еken ғой»,—деді ол ішінен келіншекті аяп. Шолпан жастайынан жесір қалып, он бір-он екі жастағы қайнисына атастырған жас келіншек, жасы Хакіммен шамалас, әрі кетсе бір-ақ жас кіші. Күміс дейтін жесір әйелдің келіні.

— Не дейсің, бикеш?— деп Хакім сөз таба алмай қалды.— Міңгірлеп сөйлейсің, өзіңді де, дауысынды да жан танырлық емес.

— Бике де емеспін, бикеш те емеспін, бикелерден тиімсіз де емеспін. Өзің кімсің? Қорықпасаң бері кел, жағалық ойнайық.

— Бәсе, Шолпанның үні жаңа ғана шыға бастады, бағанадан бері осылай десейші...

Хакімді таныды да жауап қайырмaston жалт беріп Шолпан кері қарай жүзді. Ол ерекше құлаштап арғы жағаға тез жетті. Қоға арасында тұрған қайықты өзеннің ортасына қарай сүйреп шығарды да, жүзіп итермелеп, Хакімге қарай жылжыта берді. Неге екені белгісіз, жалаңаш Шолпаннын Хакім екі көзін айырмады. Жазылған бұрымдар су бетіне жайылып кетіпті; күн тимеген дене өткір көзді қара торы жүзден әлдеқайда ақшыл, оң қолын көтеріп қайықты ілгері итеріп жібергенде сұлу кеуде, тулаған балықтың бауырындей, жарқ ете қалады. Шолпан екі көзін қадаған Хакімге қараған да жоқ, тіл де қатқан жоқ, тек қайықты құшырлана ығыстыра берді. Жағаға жақындағанда ол қайықты қос қолдап итеріп қалды да, өзі арғы бетке қарай сұңгіп кетті.

Бір минуттай су астымен қос қолдап сермеп, аяқтарын серіппедей сілтеген Шолпан өзеннің арғы бет құрағына жақын жерден бір-ақ шықты. Хакім оған судан шыққанша қарады.

Судың толқынымен лықсып келіп жағаға тірелген қайықтың сүйн төгіп, қос қолдап, алақанымен есіп бұл арғы жаққа өткенше қыздар шапшаң киініп жар басына шығып кетті. Шолпан мен Загипаның артына кезек-кезек қарап бара жатқанын аралары алыс болса да Хакім анық байқады.

Өзінің бұрынғы шәкірті Хакімді көргенде Қален учитель қатты қобалжыды. Бала күннен дерлік көз алдында өсіп ер жеткен, қазір мектеп бітірген Хакім әрі бала сияқты, әрі есейген үлкен адам тәрізді көрінеді. Жасынан байсалды, ауыр мінезді, көп тыңдалап, аз сөйлейтін бұл шәкіртінен сан алуан жаңалықтарды, не қылыштың ғой деп ойлады. Ол аманшылық сұрасқаннан кейін шәкіртін басқалардан қызығанғандай оңашалай бастады; әңгімелеріне көлденең адам ортақтасып, жарым-жартысын бөліп әкететіндей көрінді. Хакім жайланаңып, екі-үш минут отырып үлгірмей-ақ, ауылды тегіс сұрап болмай-ақ Қален Загипаға:

— Загипажан, көлеңкеге киіз жая қойшы, Хакім екеуміз оңашарақ отырып әңгімелесейік,— деді.

Су басында көріп амандасуға бір жағы ұялып, бір жағы Хакімді танымай «қайық жоқ» деп қайырған жалған жауабына қысылып үйге асыққан қыз, қазір сұлу Хакімге армансыз қарап жүр; жүктің үстіңгі жағына жинай салған өзінің оймышты ала текеметін алышп жатып көзінің астымен бір қарап өтті; киізді көлеңкеге жайып тастанап, көрпе, жастық алуға келіп, күлімсірген Қаленге мектеп жөнінде жауап қайырып жатқан жігітке байқатпай тағы да қарап алды. Учитель мен шәкірті көлеңкеде жайланаңса отырып әңгімеге кіріскен кезде Загипа үй алдына таман келіп, есікті түрген болып айналақтап, бір қырын отырған Хакімнен ұзақ уақыт көзін айырмай тұрды. Өзгеріп кеткен: бойы ұзын, сұңғақ денеге тіп-тік иық келісіп тұр; мандайы аппақ және жазық. Қаленнің маңдайы сияқты, бірақ қасқа бас емес; бөрік астынан қырған бастың көкшіл құйқасы көрінеді, жүзі ақшыл сұрғылт, үлкен көздердің аласы қарағанда жарқырай түседі. Қандай өзгерген! Әлде бұрын мұндай етіп қарамап па едім...

Келgelі көз тоқтатып Хакім Загипаға бір де қараған жоқ сияқты. Неге олай? Әлде менсінбей ме? Әлде әңгімемен шұғылданып, ойы басқа жақта ма?..

Загипа әлденеге ашууланғандай аяғын қадап басып ошақ басына кетті, талдырмаш дene ықшам қозғалып, тік жүріс ұзын шашты іркіп-іркіп теңсейді.

Еркін отырып, бой үйреткеннен кейін Қален шәкіртінен көп әңгіме сұрады. Бірақ Хакім Қаленнің ойлағаныңда болып шықпады, ол шөліркеп күткен жаңалығына қана алмады. Қаланың соңғы айларда болған үлкен өмірін жас жігіт толық білмей шықты, ол тіпті саяси өмірдегі басты адамдардың атын да білмеді, көпке белгілі Әбдірахман Әйтиевті де ол осындағы мешіттің түбінде Бәйес сәудегердің дүкенінде көрген. Қален Хакімге көңілі толмай ойланып қалды. «Біз оқып жүрген кезде татар жастарының, қазақ оқушыларының арасында үлкен қозғалыс бар еді. «Бірлік» газеті, «Шора» журналдарында жазылған мақалалардың өзі бір үлкен оқиға. Айтыс, талас, Ресейде болған өзгерістің ауызға ілікпей қалғаны аз. Қаладағы атақты адвокаттардың сотта сөйлеген сөздері де дүрліктіретін. Толып жатқан съездер, құрылып жатқан үкімет, қарсы шыққан топтар... ғажап, мұндай үлкен өмірден шеттеу қалғаны ма? Бұйтіп жүріп адам бәрінен де маҳрум қалар...» деп ойлады учитель ішінен Хакімнің жүзіне сыйнай қарап отырып. Бірақ Қаленге бұрынғы оқушысының тағы да оқимын деген талабы және уәде беріп қойғанына қарамастан Әхласқа адъютант болудан бас тартқаны қатты ұнады.

— Жымпityға бармағаның жақсы болған. Бұл ниетінді Жүкен де жаратпас еді,— деді ол.

Әңгімелесіп отырып есік жаққа жалт-жұлт қарап қойып отырған Хакімнің көзі Загипаның иығына асылған Шолпанға түсіп кетті. Екі көзі Хакімде, ол қыздың құлағына әлденені сыйырлап жатыр. Бағана су ішінде көрген сүмбідей денесі көз алдына келді, ондағы жайылған қара шаштар қазір үлкен қос бұрым; керілген кеудені бұрген ақ сица кейлек қынап тұр; көздерінде басқа ой ойлап тұрған жандай мағынасыз тастаған қарас бар. Хакім келіншектен аударып көзін қызға бұрып еді: Загипа ашулы, қызғаншақтық оты ұшқындаған жанарын жасыра қойды да, сықырлауықтың оймышты көзіне қарай қалды. Хакім оның қуқыл бетіне жүгірген қызыл шырайды көзі шалып, қыздың әлденеден қысылғанын сезді. Екеуі екі тұрлі: қыз нәзік те, келіншек сүйріктей жұп-жұмыр; Шолпан қызыл шырайлы, дөңгелек бетті, өте сүйкімді. Келіншектің бүкіл пішінінде, бойында, қимылында еріксіз өзіне тартып тұрғандай бір жұғымдылық бар сияқты көрініп кетті.

Қаленнен именіп Хакім көздерін ұрлап бұрып текеметтің үстінде жорғалаған шегірткеге аударған болды. Бірақ оның көздері мардымсыз жорғалап секіріп қеткен шегірткеде болғанмен ойы басқада. «Екеуі де әдемі, мен бұрын неге байқамағанмын»— деп ойлады.

Жаздың жайлы тымық кештерінде манаураған далада бейғам ауылдың үсті рахатқа батып тынышталған қалады. Бірте-бірте көзден жасырынып бара жатқан белдерді қоңырқай мұнарт бүркейді, алыстағы аспан жиегін сыйзаттап, қара дақтанып тұрған жінішке

бұлттар жермен қосылып қарауытып кетеді; бозғыл тартып өңі кеткен бұлышығыр аспан шымқай қара көк бола бастайды; әлсіз жылтырап қадау-қадау көрінген нұрсыз жұлдыздар жиіленіп жарқырай түседі, жымың қағып жақындай берген тәрізденеді; батыс жақ беттегі көпке дейін бейнесі байқалып тұрған киіз үйлер ескі шыттың бедеріндегі жоғалып көзге ілінбей кетеді, таяу үйлер де әлдене бір ғажайып сыр бар құмбезді сарайлардай көлемдене түседі де, бірте-бірте көмескілене бастайды. Кешкі адамның қимылы, малдың қыбыры мен үні жоғалады, жан-жануар жайымен шүйіркелесіп, тыныс дүниесіне енеді. Көк Әлемінің кең астында табиғат та дарқандық құшағын еркінше жайғандай, дала да байтақ, өріс те үлкен; тоқсан түрлі шөптен жас, хош иіс аңқиды, ауа да таза, жер де шаңсыз.

Хакім үй жанында төсек үстінде жастықты құшақтай етпеттеп жатыр. Тамақ ішкеннен кейін қараңғы түсіп кетіп ол Қалендікіне қонып қалған. Үйқы келер емес. Құндізгі ыстық, жүріс, кешкі отырыс денені салықтырса да, қиял әлемі талар емес, әлдене тәтті, бақытты минуттар күтіп тұрғандай, әлдеқайда жетектеп бара жатқандай, қараңғыға көзі талғанша қарайды, кейде көз алдына қараңдаған әлдене нәрселер елестейді. Шеткі үй жақтан бір адамның бейнесі қолендеңдегендей... Шолпанның үйі. «Неге мұнайған көз қарас? Неге тартымды жан? Әлдене ойы бар?.. Бақытсыз жан. Жасынан балаға шырмалған. Өмір гүлі солай жүріп солады ғой, шіркін! Әрі жас, әрі сүйкімді, қандай жігітке де жар боларлық»— деп ойлады ол Шолпанға жаны ашып.

Бұл кезде Шолпан да ұйықтаған жоқ еді.

— Женеше, осы қажының аталары мен учительдің аталары қызы алысатын жер ме, аралары қандай?— деп сұрады Шолпан аунақшып ұйықтамай жатқан енесінен. Туғалы құлағына тимеген мұндай оғаш, тіпті ешкімнің ойына да келмеген кесапат сұрауға Күміс шошып кетті.

— Астағпыралла, сен де жоқты сұрайсың-ау, Шолпан! Күнә болатын сөзді сөйлемес болар,— деді ол.

Шолпан оң жақта, Күміс үйдің қазан жағында жатыр. Қасындағы баласы Сары әлдеқашан ұйықтап қалған-ды. Күміс те жас, қырыққа келмеген. Отыз жасында жесір қалып, үлкен ұлы он сегізге келгенде Шолпанды айттырып алып берген-ди. Бір жылдан кейін Күмістің баласы қайтыс болды. Өмір сүрмей жатып жесір қалған Шолпанды бүтін ауыл болып зорлап, он жасар қайнұсы Сарыға былтыр атастырып тоқтатқан болатын. Бірақ ашық мінез, өткір, көруге сүйкімді, өз сөзін өзі сөйлей алатын Шолпан биыл «әділ қайнағасы — учительдің өзіне айтып» басын босатып алуға да тырысты. Ол тәркін жағының үйретуімен учительге:

— Жетімге көз, жесірге сүйеу қайнағамыз, мұнымызды сізге

шакпағанда кімге шағамыз. Сарының ер жетуін күт. Жас өмірінді құрбан ет дейсіз бе, болмаса «мандайыңдан жарылқасын, тордағы торғай едің, шырағым, босаттым, ұш та кет дейсіз бе?»— деген-ді.

Қален қапелімде жауап таба алмай қалған болатын. Соңынан да көп ойланып, ақырында, ескі әдет-ғұрыпқа қайшы келе алмай учитель оған:

— Шырағым, Шолпан, сабыр ете тұр, мен саған қазір өз еркің өзінде дегенмен басқалар не дер, Күміс не айттар?! Өзім сөйлесіп көрейін,— деп еді.

Ауыл болып әңгіме қылышп, көп жұрт Күміс жағына шықты. Қален де үзілді-кесілді ешнәрсе айта алмады. Қазір Шолпанның балаға басы байлаулы, Күмістің келіні есебінде, бұрынғы бақытсыз орында қалышп қойды. Ауылдың әңгімелі әйелдері: «Шолпан Аманқұлға тиеді екен, Күміс те бұған қарсы емес екен. Қолғанат есебінде өз үйіне кіргізіп алмақшы екен» деп те шығарды.

Сол, жасынан жесір атанған, өмірде өші бар Шолпан бүгін Хакімді көргеннен кейін қатты өзгеріліп кеткен еді.

— Тілеген сұңқар ұшып келді, кімнің қолына қонар екен,— деді Шолпан өзеннен шығып келе жатып, қасындағы қыздарға.

Бой жетіп қалған екі қыздың бірі Зада оған құлді де қойды. Ал Зағипа құп-құ болып кетті.

— Ә, сен қыздың ойың бар екен ғой,— деді Шолпан әзілдеген болып. Бірақ іші Зағипаны жаратпай қалды.— Құп-құ болып кеттің, күндес болсаң қандай пышақтасып отырар едің, жақын ағаңды да қызғанаңың.

Өте кекшіл, әрі сезімтал және өр көкіректеу Зағипаға Шолпанның сөзі табанға басқан шоқтай тиді де, ол ойланбастан:

— Жақын болса да шәриғат қосатын жер,— деп салды. Мұнан кейін екеуі де үндеген жоқты. Кеште де Шолпан мұңайыңқы пішінмен жүрді. «Менен мына қатпа қыз да бақытты. Жастай тағылған жесір атақ...»

Қазір Шолпан неге екені белгісіз, Зағипаға кәстерін тіге, оның дәрмен еткен тұп тірегінің берік-осалдығын Күмістен сұрап жатыр. Және Күміс қолдамаса игі еді дегендей тілекпен әбден басын аша сөйлейді.

— Сіз, жеңеше, күнә болады дейсіз, «ана учительдің қарындасты Хакіммен екеуімізді шәриғат қосады» деді ғой, ол ағасынан естігенін айтатын шығар,— деді басын көтеріп алышп.

Әйел шошып кетті.

— Сен тұс көріп жатырсың ба, Шолпан-ау, әлде бірдеме естіп келдің бе? Барқынның баласы бір-бірінен қыз алады, қыз береді дегенді, о, тоба, мына сенен естіп жатырмын. Ақыр заман болғанда не болмас дейсің, Мына сөздерің қажының құлағына тисе, сені де, басқаны да ондырmas,— деді Күміс.

Күмістің сөзі үлкен бір тірек сияқты көрінгенмен әлденеге құдіктенгендей Шолпан:

— Кім біледі,— деді ақырын ғана күрсініп.

3

Келесі күні Жұніс қажының үйі көшіп келіп, Қаленнің ауылынан екі шақырымдай қашық Көлтабанға жүк түсірді. Бұрын қонған учительдің ауылынан Құбайраның әйелі қызымен, Мәкка Загипамен және оларға Шолпан тағы басқа келіншектер қосылып келіп, қажының үйін тігісті. Орын көрсетіп бергеннен кейін ауызы берік Жұніс Қалендікіне демалуға кеткен еді. Қыз-келіншектердің арасында Нұрым мен Хакім де уық байласып, етек киіз ұстасты, әзіл-қалжың, әңгіме, құлқі ұстінде үлкен үй де, Бекейдің отауы да ә дегенше тігіліп қалды. Түрік келбетті, ірі мұрынды, өлеңші, ұзын қара Нұрым дөкірлеу түрде Шолпанмен ашық әзілдесетін, ал бүгін үй тігіліп болғанша Шолпан ешкіммен әзілдеспеді де, еш адамға тура да қарамады. Кеше күні бойы әлденеше рет көз тігіп, белгісіз бір бұлдыր құмарлықпен сөйлесуге ынтық болған Хакім қаншама тырысса да Шолпанға жуи алмады. Екі рет қасына келіп, қатар уық шанышқан Хакімнің жүзіне де қарамастан ол ығысып барып үлкен әйелдердің арасына кіріп кетті, кемпірлерге жәрдемдесіп басқұр ұстасып, туырлық көтерісті. Шай ұстінде де Шолпан өте ұстамды, салмақты түрде әдептілік істеп, жұмған аузын ашқан жоқ: бір стақан шай ішті де, шапшаңдап шыны аяғын төңкере салып, аузы берік Балымның аяққойғышын құрысып, жүгін жинасты; шай ішпейтін аузы беріктердің арасында болды. «Жұрт тентек деуші еді, есі бар бала екен ғой» деп қойды Балым ішінен Шолпанға қатты риза болып.

Кешке Қален марқа сойып, ерулікке Жұністің үй-ішін тегіс шақырды. Ауыз ашқаннан кейін ұзақ уақыт отырып әңгіме-дүкен құрды. Кең өрісті көк шалғын жайлай мен меймандос учительдің бейіліне қатты риза болған Жұніс көнілді әнгімелесті, сөз арасында Шұғылдың айтқаны есіне түсіп:

— Мені әлгі содыр қажы кеміту үшін «сен бәлшебексің, сенің Қаленің де бәлшебек» деп мұқатты,— деді күліп. Мешітте болған әңгімені бастан аяқ сұрап біліп Қален Жұніске:

— Жақсы істегенсіз. Мөлиген қарилер дайындауға екі медресенің біреуі де жетер. Школа ашуды халық болып қолдау керек,— деп, оның пікірін жақтады да,— сіз оған не дедіңіз «большевик» дегенде, қажыға

бара жатқандағыны қайталаған жоқсыз ба? — деп күлді.

— Мен не дейін оған, айтар сөз өзінен өзі келіп ауызға тұсті, мен бәлшебек болсам, сен «меншебексің» дедім. Өзің айтатын нағыз бұзықтар әлгі сол меншебек емес пе, біріне бірін айдал салып соғыстырып жатқан?! Жұмсақ қана езу тартып қоятын, өмірде қарқылдаپ күлмейтін Қален сылқ-сылқ күлді, көзінен жасы да шығып кетті.

— Бұл қайта жеңіл айтылған оған, баяғы әлгі кемеден лақтырамын дегендей мешіттен шығарып тастамағаныңыз жарайды,— деді Қален күлкісін тыя алмай.

Жұніс мырс етіп күліп жіберді.

— Қален, сен оны қайдан естіп едің?— деп сурады ол. Бірақ Қаленнің жауабын күтпестен өз сұрағына өзі жауап беріп,— Орынбек қой сол әңгімені елге жайып жүрген. Біздің елден Шұғыл, Орынбек, мен үшеуміз болатынбыз сол жылы Байтоллаға тауап етіп қайтқан. Әңгіменің бәрі Шұғылдың міnezінен шықты. Бұл өмірі айтқанға көнген жан емес, бәрін керісінше істейді, сен оған Шұғыл ана нәрсені бері ала кел десен, қайта ол сол нәрсені әрегірек апарып тастайды. Оның үстіне тілі қандай, жыланның тілінен де улы, шағып алады. Орынбекке мен «мынамен қостас болмаймын» дедім шыққаннан-ақ. Шұғыл да менің міnezімді аздал білетін, тәнір жалғағыр, өзі де қосылған жоқ бізге, басқа бір Ақберлі-Тұқіштермен бір қос болып, тамақты бізден бөлек ішіп, бөлек жатып, бөлек тұрып жүрді. Қара теңізге кемеге мініп шығысымен-ақ жүрттың берекесі қаша бастады. Кеменің аунақшығанына шыдамай қағбашилар еденде тарыдай домалады. Төсекте жата алмай, алды-артынан бірдей кетіп, сарнаған, зарлаған, етпеттеп жатып Аллалаған бір халық, олардың ішінде сау адамның есі шығарлық. Құдай қуат бергенде, әйтеуір құспаған жалғыз мен болдым, басым біраз айналса да, соңынан үйреніп кетті. Қобінің басын сүйеп демеп, орнына отырғызып, сусын ішкізіп, күтіп, жолдастық борышымды ақтауға тырыстым. Жүрттың ішінде ең көп құсып, көп қиналғаны Шұғыл болды, еденнен бас көтермей жер бауырлап жатып алды. Мен аяп қасына келіп: «Пиғылың тазарса, қағбатыоллаға жеткенше ішің бір тазаратын болды»—деп қалжында, орнынан сүйемелдеп тұрғызбақшы болып едім, жылан көздерін шаныша қадап, бетіме қарай қалды да: «Баспашы бәдәуилердің²⁶ қанжығасына байлап қана жіберетін адамсың, сонда Аңқатыда бір дүлей кемір еді. Сені де қажы дер ме екен ел», — дейді. «Ә, сен мені бәдәуилердің қанжығасына байлағанша, мен сені Сүлейменнің²⁷ жүзігіне жіберейін», — деп қапшықты ала ұмтылып едім, еденде ойбайлап жатқан Шұғылым Орынбектің төсегінің астына кіріп кетті. Өлген адамды теңізде қапшыққа салып, суға тастайды ғой, өзін де сүйте ме деп қапшықтан зәресі ұшып кетсе керек.

Қажы тарауықтан кейін де қымыз ішіп, қемпірімен екеуі үйіне кеш қайтты.

Әке-шешесімен бірге келген Хакім қарттар тарауық оқыған кезде қыздар мен жас балалардың ақсүйек ойынына араласты. Бірақ қыздардың ішіндегі бой жеткені Загипа еді, ол да, Шолпан да келмеді. «Ең болмаса екеуінің біреуі келер» деп ол қарайлай-қарайлай ауылдың бір шетінде бозбалалармен бірге ұзақ уақыт ойнады да, зеріккен соң кері үйге қайтып келді. Шеткі Күміс үйінің сыртына таман келгенде:

— Бұл кім, үй сыртын торуылдан жүрген?— деді ашық үнді жінішке әйел дауысы.

Хакім селк ете тұсті, анық Шолпанның дауысы. Күмәнсіз сол. Сонда да еңкейіп әйелге көзін салып еді, екі шелек су көтеріп, өзен жақтан келеді екен.

— Танымай қалдың ба? Маған айтқанда суға бірге баратын едім ғой...

Шолпанда үн жоқ, ақырын үйге қарай жылжи тұсті.

— Шолпан, ақсүйек ойналық, шық...

— Кеш қой бізге ақсүйек ойнауға, есейіп кеттік.

— Кеш емес.

Шолпан тоқтамастан үйге жақындалап қалды. Не айту керек? Хакімнің ұшқыр ойы шарқ ұрып, лайықты жауап іздесе де, күтпеген тар уақытта ауызға ештеңе ілікпеді, келіншек үнсіз, үйге еніп кетті.

Қалендікіне кіруге ыңғайсыз, уақыт өте кеш, үйге қайтуға жанды әлдилегендей жазғы тұн мен әлдеқайда жетектеген ессіз жастық желі қоздырып, Хакім Шолпанмен тіл қатқан орында сәл уақыт тұрып қалды да, жүресінен отырып айналға көз жіберді. Шолпанның үйге кіргені, шелегін жерге қойғаны, енесіне тіл қатқаны естіліп тұр. Аздан кейін киіз есік қайтадан ашылған сияқты болды. Бірақ қаншама қараңғыға көзін қадаса да ешбір адам бейнесі көрінбейді. «Не қылған жан елікпейтін. Жә шығамын, жә шықпаймын деп неге жауап қайырмады? Мүмкін емес бір хабар бермей жатып қалуы...» Үй сыртында отырғаннан гөрі, көлденең көзге туспейтін қарасынды қотан жақ бетке шығып, Хакім біраз аялдауға бел байлады.

Алқа-қотан қонған үйлердің бір қыдыру орталығын толтыра, отты даланың дәнді шөбіне мейлінше тойып, өзеннің мол сүйн қанып ішіп, сиырлар тырым-тырағай жатқан күйі жиі-жиі ауыр күрсініп, терең тыныс ап, мардымсыз жәй қалыппен жатық күйіске салып жатыр.

Олардың кезек қайзалаپ, қайшылап қозғаған жалпақ және жұмсақ ауыздарынан шұбатылып ұсақ сілекей шұбырады. Рахат күйіс басталған. Жылқыдан өзге төрт тұліктің бәрі қора төнірегінде, бәрі күйісте. Ұсақ қаралардың қейбіреулері көздерін көмескі жұмған, мойындарын бүйірлеріне қайыра салып, шала ұйқыда жатыр. Енді біреулері қабырғаларын ұзын егеу тілімен біраз ысып жалап алып, онды-солды сұғып, танауын тазартады. Ортаға таман иірілген ақтылы қойлар да ауыздарын шашаң қимылдатып, ұсақ қайзап, қытыр-қытыр күйсейді, орнынан тұрып келіп, біріне-бірі тақала жатады; бірі мойнын жерге салып, бірі көлбеп, аяқтарын керіп рахаттанады, ал енді біреулері кішкене ұшты айыр тұяқтарымен құлақтарының түбін тықыр-тықыр қасып қояды. Есіне емшек түсіп кеткен жас баладай, енесіне иегін сүйей тыныштыққа мәз боп жүрелеп жатқан жас қозы кенет орнынан ұшып түргеліп, құйрығын құштарлана қипандатып, анасының шабын түрткілей бастайды. Мазасыз қозының мезгілсіз қажауынан қашып тұра жөнелген саулық ышқына жүгіріп, екінші жерге бой тасалайды; тіміскі қозы оны ол жерден де тауып алады, бірақ: «қой, енді!» дегендегі алдыңғы аяғымен тепсініп қалған енесінің әміріне бой ұсынғандай еріксіз тынышталып, алдыңғы екі кішкентай аяқтарын тез бүгіп қозы да қайтадан «топ» етіп жатып қалады.

Тұн дүниесі тым-тырыс. Есік, тұндігін жауып, түрулі іргесін түсірген киіз үйлердің ішіндегі әңгімелер де сөнген; жылтыраған шамдардың әлсіз қызғылт оттары да әлдеқашан жоғалған. Қырдағы ұяларынан сусындал, салқындал қайтуға көлге саяхат шеккен үйректің ауыл үстімен ауаны жарып, сусылдай зырлап ұшқан дыбысы естіледі де алыстаған сайын әлсіреп, ол да жоғалып кетеді. Ауа да, жер де тыныштықпен мұлгіп тұр. Айнала дел-сал, қыбырлаған қимыл да білінбейді, сыйбырлаған үн де шықпайды. Осы бейбарақат қалыпты арландық делебесі қозып, әлдеқайды жетектеген зеңгібаба бұқа бұзады, ол кенет түргеліп, төнірегіндегі малдарды жайпай жол ашады; бұл айбатты, шүйделі, қыртыс маңдайлы, әукесі бір құшақ, ызғарлы пішінді табын қожасына бәрі де жапырыла жол береді: ол өктем пысын қарсылықсыз жүргізеді, бұзау-торпақтар ұдере жосиды; шаңрақ мүйіз атан өгіздер бейуақыт шайпаған қызыл көзді өшпендейні көргенде орындарынан ауыр денелерін жеп-женіл көтеріп, ышқынып кетеді. Үрпііскен ебедейсіз өгіздер мен алабұғадай кіжіндеген тайыншалардың үрейін әбден ұшыру үшін бұқа топырақты шеңгелдеп иығынан асыра жоғары лақтырып жіберіп, қарлықкан дауыспен күжілдеп бірер рет қылғына өкіріп жібереді де, табынын түгендеуге екінші ауылға жөнейді.

Көп уақыт өткен сияқты болды. Бірақ мағынасыз өткізген сағаттарға Хакім өкінген жоқ. Не құлы оқиғаға толы жан тербеткен қаладағы қысылшаң күндерден кейін мына кең сахараның қойында емін-еркін тыныс алу, сонсоң тағы да магниттей тартқан қалаға қайта қол созу — жас баланың үлкен болуға ұмтылғанындей, өте занды

сияқтанды. Ол орнынан түргеліп өз аулына қарай жүрді. Оның ойына кенет Әмір түсे қалды. «Мына қүйімді менің Әмір көрсе...» Біреу естіп қалатында, ол өзінен-өзі дыбысын шығармай сол қолымен аузын басып, құліп бара жатты. «Ерсі жай... Бірақ бұл да өмір. Қалада клуб, қырда ақсүйек ойыны, жасыл қиықты үйдің биік басқышы, қырда қотан шеті...» — деді Хакім күбірлеп.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

1

Қашаған қара бие әдетінше бүгін тағы қашып, желінің басына жоламады. Жирен байталмен сонына түскен Жұмайға ол қайыру бермей, қырға қарай шығып кетті: енесіне арқа таңып елірген құлшыны майда шашақты, кішкене құйрығын тігіп алып, қара биенің алдында арқан бойы құлдырап кетіп бара жатты; қаншама тебініп, үздіксіз қамшылап ұмтылса да баланың мінген байталы биеге жетіп қайтарар шамасы жоқ, жайылып қалған, аяқтарын дарбақтай тастап, барған сайын қашағаннан алшақтап қалып барады.

— Бас, қамшыны, бас! Эй, әттеген-ай, өзін бір қуып жетіп жондар ма еді! Қап, мына қорлықты-ай! Былтыр да осы істегені... Был қояр ма деп едік, қою қайда, жылдан жылға үдей түседі ғой, қараталақ тигірдің мінезі,— деп кіжінді Асан құрығын олай-бұлай сермеп.

— Желі басында тұрып қашағанды қайырған қандай оңай, жолда, жонда, әне жуаси бастады, қазір құрығына өзі келеді. Майталманың шешесі ақылды еді, сөзбен сойылдап-сойылдап алғаннан кейін басына жүген тисе мысықтай болатын, бұл да шешесіне тартқан,— деп кекетті оны қасында тұрған Құбайра.

— Эй, Құбеке-ай, сенің осы қотыр тілің қашан қалар екен. Мен білемін ол биенің сырын, қуып жетіп жондасаң қашып, желіге тығылады.

— Эй, бәрекелде, дұрысын айттың, бірақ соны алдымен қуып жету керек қой, содан кейін жондайсың. Ал, қумай тұрып, жетіп қайырмай тұрып жондар ма еді дегенің, Жалмұқан мен Сарының ақылы сияқты ғой. Сен оны есітіп пе едің, естімесең айтайын.

— Жоқ, естігенім жоқ, бірақ не оңған әңгіме дейсің, баяғы қотыр тілің тағы бірдемені айтуға қышып тұрған шығар.

— Дәл сенің айтқаның сияқты данышпан ақыл... Алашағын алуға Жалмұқан мен Сарының үйіне Жайнақ барады. Уақытында алашақ алу оңай ма? Ұрыс басы былжырама, үшеуі сөзге келеді де, қол көтере алмаған, жасқаншақ Жалмұқан мен момын Сарыны өз үйлерінде сабап-сабап Жайнақ жайына кетеді. Әңгіменің ең қызығы мынау: Жайнақ кеткеннен кейін ағайынды екеуі үндемей біраз уақыт отырысады. Әрі-беріден кейін Сары отырып: «Бекер еттік, аға, ә»— дейді. Жалмұқан: «Нені бекер еттік»,— деп сұраса, Сары: «Әттеген-ай, бекер еттік, алдымен оны байлап алу керек еді, сонда таяқ жемес едік!» —депті. «Сарыжан-ау, осы ақылыңды таяқ жемей тұрып неге айтпадың маған»

— дейтін көрінеді ғой ағасы. Әлі келген кісі байлатар ма тіріде, түсіндің бе? Мына сенің ақылың да тап сол Сарының ақылындай.

— Ана, Қалекенің өзі шықты,— деді Асан көк атқа мініп, қолына құрықтың сыйығын алып шыққан учительді көрсетіп.

— Бар, сен тоқтат та, көк атқа мініп өзің қайырып кел биені. Үлкен кісіге бие қуу ұят болар,— деді Құбайра Асанға.

Талай таяқ жеп, запыс болып қалған қара бие аршындай шоқытып, қасқыр текірекпен-ақ жақындаپ қалған ат пен сойылды көргесін жылқыға қарай қашып, желіге тығылды да, ұрмай-соқпай-ақ дір-дір етіп қолға тұрды. Құбайра оның құрық салып құлышын ұстап, құлақтап жүріп желіге байлады да, биенің өзіне өре салды.

Жұртты дүрліктіріп, жарты сағат әуре еткен бие байланып, желінің басынан еркектер үйге қарай аяңдады. Бие қуып, құрық салып, құлышын байлап «еңбек еткен» Құбайра, Асандар күндегі әдетінше қымыз ішуге учительдікіне кірді.

Мәкканың сапырып құйған сары қымызынан бір-бір тостағаннан көтеріп те тастады. Қымызға малынған жирен мұртын ернімен сорып, тостағанды қайтадан кері ысыра берді де Асан:

— Үй сыртында біреу аттан түсіп жатыр білем,— деп туырлықтың етегін түріп жіберіп, сығалай қалды. Бірақ Асан айыра қарап, келгендердің кім екенін отырғандарға мәлім ете алмады. Ол тек: Жол білем, соның шекпені сияқты... Алдыңғы шинель кигендер таныс емес, солардың қабатында артқысы...— дей бергенде, сырттағылар аяқтарын дүбірлете басып, есіктен кіре бастады. Олардың дүрс-дүрс етіп аттан түсіп, қас пен көздің арасындаң қысқа мезетте есікті де ашып үлгіргеніне қарағанда, өздері байламай ат тізгінің қасындағы бір адамға ұстата салған сияқты және екпіндете суыт жүрген жандарға ұсайды. Алдыңғы екеуі әскер киімді, қылыш-мылтық асынған, жалпақ сары белдіктерінде нагандары мен оқшантайлары да бар көрінді. Учительдің үлкен үйінің кең киіз есігі делегейлене көтерілді де, бұлар мылтығын асынған күйі маңдайшаға да, жақтауға да ілікпестен табалдырықтан аттап өтіп кетті. Алдыңғысы аяғын тарпаң басып «зырас» деп үйдегілерді айран көздерімен сүзе қарады, ол қазан жақтағы қымыз құйып отырған Мәккадан жоғарырақ жаюлы қызыл кенеп дастарханың шетінде жастықта бір шынтақтай қисайып отырған етік-шалбарлы, кең ақ китель киген, жазық маңдайлы, жылы жүзді, келбетті учительді көрді де, табалдырықтан екі-үш адым ілгері аттаған күйі тұра қалды, бір сөз айтуға оқталғандай болды, бірақ сөзі көмейінде тұрып қалғандай жұтқыншағы ғана қимылдан өтті, сол қолымен шәмбіл бетіндегі сұйықтау біткен сары мұртын сипай түсті. Оның артында келе жатқан ірілеу қара жігіт те аузы жыбыр етіп, айран көз шәмбіл сарының иығынан бойлап, учительге көздерін қадай

қалды. «Осы екеуі үшін де, өзім үшін де мына мен сәлем беретін» дегендей Жол старшина табалдырықтан аяғын кере аттап, көтеріңкі дауыспен:

— Ассалаумағалайкүм? — деді.

Оның жіберіп қалған есігінің оймышты қарғашасы жақтауға сарт ете түсті.

Дастарханның оң жақ шетінде учительге қарсы отырған Асан орнынан ұшып түрегеліп, үйдің оң жағына қарай шегіне берді де, Құбайра еңбектей ығысып келгендерге жол беріп, төр жақты босатты.

— Бағалайкүм ассалам,— деді Қален салмақпен.— Жоғары шығыңыз!

Өзінің сабырлы қалпымен асықпай қарап, келгендердің қандай жандар екенін айыра байқады да, ол қисайған жастығын әрекірек сырып қойып, орнынан тұрып отырды. Үй иесінің келбеті, түрі, өзгелерден бөлеқ, салтанатты жайы бұл келген қарулы жандарға жуасыта әсер етті, олар екпінді басып, өктем еніп келетін әдеттерінен жаңылып, аңтарылып қалды. Учительдің пысы басқаны соншалық, бірер минуттай олар жә ілгері жүріп төрге аспай, жә солға бұрылып үйдің оң жағынан орын алмай, сол түрған жерінде қалып қойды. Бұлардың дандайсып келіп, жасып қалған мүшкіл халін Қален де сезген болатын. Ол ішінен философиялық пікірге келді; «Жәй жүргенде шөбін шауып, егінін орып, малын жайғап жүретін қарапайым шаруаның балалары. Өз қалпында жүрсе қандай әп-әсем болар еді. Қару ұстап, форма кигенге танауларының желпілдеп, иықтарының сіресе қалғанын қараши! Табиғи қалпынан айрылса адам ерсі көрінеді. Ең болмаса мылтығын дұрыс ілсейші-аяу, қылышпен екеуі айқыш келмей бірыңғай ілінген. Белбеуінің доғасы да бір бүйіріне қарай кеткен. Ой, сорлы-ай, етігінің қоншынан шұлғауының ұшы көрініп тұр»— деп ойлап шәмбіл сарының аяғына қарап еді, анау мұны сезгендей тыптырышып, Мәккаға бір кезек қарап, тынышсыздана бастады.

— Жоғары шығыңыз,— деді Қален тағы да,— старшина, сапар оң болсын!

— Қызыл үйден келген мырзалар, жігіт алу, ат жинау бабында, біздің жетінші ауылға шыққан екен,— деді Жол старшина, келгендерді таныстыра, төрге шықсын дегендей рай білдіріп.

— Көріп тұрмын. Жоғары шығындар, жігіттер. Ім-ім... сыртта тағы біреу бар ма? — деп Қален сырт жаққа құлағын тікті.

— Бар, ол Жағалбай ғой... Ақсақалдардың мақұл десіп тізіміне

кіргізген жігіттерінің бірі...

Шәмбіл сары ақырындап иығынан винтовкасын алды да, ебедейсіздеу аттап оң жаққа қарай жылжыған Құбайра мен дастарханның арасынан өтіп, төр алдындағы үстіне тең, киіз, көрпе, жастық жиналған жүк ағашқа сүйеді; беліндегі қылышын қынабының орта белінен ұстап ыңғайлап кері қарай ысырды, төселген дастарханнан едәуір кейінірек малдас құрып отыра бастады. Алдыңғы сарыдан едәуір аға, ірірек келген қара да оның істегенін істеп, иығынан мылтығын алып, бірақ «жоғары шық, жоғары шық» — деген Құбайраның ызбайлы сөзіне қарамай:

— Бізге осы жер де болады,— деп, Асан мен екеуінің ортасына отырды. Бірнеше минут үй іші тып-тыныш бола қалды, бірін-бірі күткендей үнсіз отырысты. Аздан кейін Құбайра:

— Старшина, үй ішің аман ба, ауыл жақтарың тыныштық па, мына жерге кел,— деп Жолға өзінен жоғары орын көрсетті.

— Шүкір, аманшылық, Асан, сен де аман ба? Мәккә аман ба? Аман тұрасындар ма? Қалеке, қалай, қоныс жайлы болсын! Жайлauға жақында ғана көшті деп естіп едім. Бие байлап, қымыз ашытып та қойғансындар ма?!— деп Жол шұбырта сөйлеп, үй иесімен жай сұраса бастады.

— Шүкір, өз үй ішіңіз де аман ба? Бақтылының дәні сау ма?— деді Мәккә, қымызын сапырып отырып.

— Шүкір, шүкір.

— Қымызды мен сапырайын, сен шай қайнат,— деді де Қален әйеліне, — ас-су ішуге уақыттарыңыз бар шығар?— деп сұрады қонақтардан үй иесі «Мына оспадарсыздар асқа қарамаймыз деп қояр» — деген оймен Жол шапшаңдал:

— Тез болса, зияны жоқ, жаздың күні ұзақ, құдайға шүкір,— деді қазан жақтағы кереуеттен тәменірек кебеженің үстіңгі жағындағы кереге басына іліп қойған тұздаған семіз қой етіне қарап. Және ол, «Мына кебеженің іші де құр емес шығар» дегендегі оймышты кебежеге жіңішке құйрықты, жыпылық көздерін қадай тұсті.

— Жоқ, жоқ, рахмет, біз жүретін кісіміз. Жұмыс қауырт. Қымыз ауыз тисек болғаны. Бұл үйге бүрган мына старшина,— деп асқа қарамайтындарын айтты да, шәмбіл сары Жолға ежіре耶 қарап: — Сен, старшина, «күн ұзақ» дегенді қой. Ат деп ат, жігіт деп жігіт, ақша деп ақша жинаған жоқсың! Мен сені...— деп әкірендеп қоя берді.

Басында жасып, момын отырған мына сарының бойы үйренген

сайын старшинаға жекіре бастағанына үйдегілер аң-таң бол «мына жаманың қайтеді?» дегендей бір-біріне мән бере қарасты. Елде адамсып, жұртқа тамсана билік айтып, сөзге десте бермейтін старшинаның әкірендерген сарыға бағынышты түрде бас иіп қалғанына Құбайра ақырын ғана мырс етіп күліп жіберді де; «Қараши, қараши, құйрығын қысқан иттей жымсиуын»,— деп сыйыр ете қалды Асанға, ірге жаққа сінбірген болып, қос бармағымен мұрнын тыңқ-тыңқ еткізіп...

Бірақ Жол старшина сарыдан соншама именіп жімсиген жоқ-ты, ол: «Мына оспадарсыздың ауызға түсіп тұрған семіз ет пен сұр қазыдан қаққаны-ай»,— деп қынжылып еді. Ол мұрнына піскен қазының бұрқыраған жайлы қоңыр ісі келгендей көздері қышқыл шырай берді. Учитель ішінен тағы да: «Табиғи қалпынан айрылса, адам ерсі көрінеді»,— деп ойлады. Сөйтті де қымызды жиі-жиі сапырып жіберіп, әйелінің әкеліп берген тостағандарына толтыра-толтыра құйды да, соңғы келген үшеуіне қымыз ұсынды.

— Кәне, берірек отырыңыз, күн ыстық, қымыз ішіңіз, шөлдеген шығарсыз,— деді.

Үлкен-үлкен сары тостағандарға толтырып берген қымызды үшеуі де дем алмастан ішіп салды; учитель тостағандарын қайтадан толтырып қойды.

— Көп уақыт болды ма бұл қызметке кіргендеріңізге?— деп сұрады учитель,— қай жердікі едіңіздер?

— Көктемнен бері осы лауазымдамын. Бұғанаймыз,— деді сары мұрт, бірден екі қеудесін көтере, сөзін баптай сөйлеп.

— Фамилиеңіз кім? Мен бір жерде сізді көрген сияқтымын. Жымпітыда тұрасыз ғой шамасы?

— Былтыр базарнай болғанмын. Маймақтың баласымын. Атым Сәрсен.

— Ім-м...— деді Қален,— білемін. Базарнай емес, базарнай үш жыл ұдайымен Шымыр болды ғой. Анау, әлгі соның қасында жүретін жігіт едім десейші,— деді Қален.

Маймақов үндеңій қалды. Ол жалма-жан қымызды ішіп бітіруге тырысты. Өзінің кім екенін жақсы білетін, жұрт тегіс кәдірлейтін мына білімді учитель оған ұнамай қалған сияқты. Мұның алдында басқаларға көрсететін «әкімдік» те, асыра айтатын «мақтан» сөздер де пайдаға асар емес.

— Бұл жердегі бітіретін істі бітір, кәне жүрейік,— деп Маймақов

Жолға түрегел деп иегін мензеді.

Жол амалсыз орнынан тұрып:

— Қалеке, мына азаматтар мешіт түбіндегі ауылға бара жатыр, одан әрі тауға аспақшымыз. Үш күн ішінде тұрбаға салынған салық дайын болсын дейді. Біз қайтып оралғанша соны реттетіп қоярсыз. Және әлгі жігіт мәселеңі. Байназардың Жағалбайын алып келе жатырмыз, жәймәніске түсінгеннен кейін ол өзі барамын деп еріп келеді. Ал, мына қажының туысқаны Кәрімғалиды лайқаттап едік, соны сіз қажыға құлақ қағыс етерсіз,— деді.

Қален аз ойланып отырды да, қысқа жауап қайырды:

— Мен өз басым салық төлемеймін. Сельский учительдің алым тартпайтынын өздеріңіз білуге тиіссіз. Сонын, менің жұмысым халық ағарту ісі ғана. Ауылнайдың жанына еріп, ел аралап салғырт жинасатын жастан мен асып та кеттім және бұл еріксіз салынған алымды мен қолдамаймын да. Бастаған екенсіздер мұндай абыройсыз істі, аяқтандар өздерің. Ал қажыға кісі салатын ешнәрсе жоқ, өз ісін ол өзі жақсы білетін адам,— деді.

Бағанадан әңгімені тыңдалап қана отырған, шешіліп әңгімелесуге мына әкімдерден именгендей, сабырмен насыбай иіскеген Қадес сөзге кірісе кетті.

— Жол, сен өзің бала екенсің ғой,— деді қатарында отырған Құбайраға көз қысқан сияқты бір шырай білдіріп. Құбайра тамағын кенеді.— Өзің білесің, біз момақан шаруамыз, мына сияқты өзің ертіп келген хәкімдерді құрметпен сыйладап, мерейін ұstem етіп, қошеметпен аттандырсақ бізге онан артық не керек. Үш күн әңгіме етіп, жақсылардың аузынан шыққан лебізін жұртқа жайып жүреміз. Ана Әреш қызыл өгізін, мына Құбекен ала құнажынын базарға апаруға әлдеқашан ыңғайлап қойды. Мен де алты-жеті жандық апарып сатсан ба деп отырмын. Хүкіметтен айттын ешнәрсеміз жоқ, малымызды сатамыз да береміз керек деген салығын. Осы базардан қалмай барып қайталық, сен бізге әлгі қағазынды беріп қойшы, мөрің өзінде ме еді?

Құбайра оның сөзін қостай келе, бірақ аяғын екі ұшты сөзге айналдырып жіберді.

— Рас, базарға жүргуге дайындалып отырмыз, малға қағаз аламыз да жүреміз. Үйректікөлден келген адамдар айттып отыр: қалаға атпен бару қауіп, сұрап жатпайды, атынды аударып алады да, қолыңа «аты әскерге алынды» деп қағаз береді дейді. Атты алғаннан кейін ол қағаздың қанша керегі бар шаруаға? Мәселен, мына сен, менің бөркімді басыңа киіп алып «мә, мына қағазды ал, бөркінді мен алдым»— десен, сенің ол қағазың маған бөрік болар ма еді? Қалай болған күнде де

қызық әңгімелер шығып жатыр. Атпен барсақ, сонда бізге салық бір ат, бір сиыр тұра ма?— деді.

Жол үндеңей қалды. Қарулы салықшылар да жауап бермегі.

— Арғы беттегі ана Қайқаң қалай етеді бұл салықты? Әлде қара биесін сатып төлей ме? Сатам деп алып барғанда биесін ақша бермей текке алып кетуі де негайбыл екен,— деп басын шайқады Асан.

— Қайқаңның өзі хәл үстінде жатыр. Оның баласын қызыл үйге «жігітке жазса», салыққа қара биесін алса — сонда мұның аты не болды?— деп Әреш наразы пішінмен Жолға қарады. Бірақ бұған ешкім жауап қайтармады.

— Дүниеде салық салмайтын үкімет бар ма екен?— деп Асан іштегі арманын айтып салды.

Маймақов атына тез мініп алды да:

— Бұрсігүні бәрі де дайын болмаса менен жақсылық күтпе,— деп қамшысын үйірді.

2

Шалқақ туған айды көрген қариелер: «Бұл ай ақырына таңдайларын қағысқан еді, ақыры солай болып шықты, айдың ақырына дейін тамылжыған ыстық болды.

Оразаның аяқ кезінде сарша тамыз да келіп жетті. Күн төбeden аумастан ұзақ тұрып алатын мезгіл келді. Аспан ақшыл тартып, мұнарта түседі, сар шытыр қуарып жоғалып, ебелек ұшып бітті, бетеге бозарып, қара жусандар ақ бурыл тартты. Ауыл үсті шаңтып тозаң буалдырына оранды; шөп-шар үгінді мен жұн-қоқырды үйіре жинап, шиыршық атып, даланың наиза құйыны ұшын көкке қадап шаншылып тұрып алатын болды. Сәске болмай-ақ қомдары жардай болған атандар, екі өркеші баладай жас інгендер мен бота-тайлақтар бастарымен шыбыннан шұлғи қорғанып күл басына, шаңдақты тақырға шұбырайды. Үлкендері жастарын наздана қарпып жіберіп көк бурыл құлді бұрқ еткізіп ошақтың нақ басына таласа шөгеді; кебежедей бүйірлерін теңките, ұзын аяқтарын серейте созып, көлбеп жатып алады; аунап біраз уақыт бүйірлерін ыссы қүл-топыраққа үйкелегеннен кейін бастарын қайтадан көтеріп, қайтадан көлбей түседі.

Желінің басы қос-қостан айқасқан, бестен-оннан топ-топ болып үйездеген жылқы; бөгелектен құйрығымен қорғанып, аяқтарымен шаптарын сарт-сұрт соққан биелер; ұзын желінің екі беті өріліп байлаулы қалпында сауырларының көбеген жүні қуқыл тартқан

құлышындар, бастары шаң-шаң болып олар да көлбеп жатып алады, үстіңгі шекелері мен томпайған бүйірлерін күннің ыстық көзі құйдіре қыздырады. Қойлар да қора-қора иірілген күйі бастарын тәмен тығып теңселіп тұр, бейне бір ұлкен өреге тығыз тізген құрт сияқты. Далада бие сауып көнектерін көтеріп келе жатқан қадау-қадау қатындар мен құлышын басын ұстаған бірен-саран еркектерден бөтен тірі жан жоқ, бәрі үйді-үйінде ауыздары берік, көлеңкеден қыл елі бастарын шығармастан, жерге құр алаша төсетіп, соның үстінде көйлекшең көлбейтін болды.

Жұніс қажы үйдің етек киіздерін тұргізіп, ішінен тұндық, есікті тас қылып бүркеніп, өзеннен жас құрақ орғызып әкеліп, үйдің қақ ортасына қалың етіп төсетіп, соның үстінде жалаң іш киімді, көйлекшең, ақ жастықты шынтақтай, қырынан жатыр. Дөңгелек келген тығыз етті денесін, толық қарнын томпиған жұп-жұмыр жұмсақ қолдарымен сипап қойып, қарасынан ағы басым ұзын ақ бурыл сақалын салалап әкеліп, ұшын аузына салып қояды. Үй ішіне салқын леп берген сулы құрақтың үсті жанға жайлы рахат жай, тыстағы тамылжыған күннің шарпып тұрған ыстығын денеге дарытатын емес.

Оның қырық күн шілдеде істейтін ежелгі амалы осы, жас құрақ орғызып, соны төсеп жатып, берекені кетіретін ыстықты күнбе-күн осылай ұзатып салатын-ды. Баласы Нұрым мен өзінің туған інісі Бекейдің күніне екі рет құрақ орып әкелуі бейне парызы сияқты. Суы сарқылып кебе бастаған құрақты күндіз де үнемі байлаулы тұратын ұлкен тор аттың алдына салады. Даланың шыбынымен қуқыл шебінен көрі тор атқа да көлеңкеде тұрып, күтір-күтір жейтін құрақтың салалы, дәнді айыл жапырағы жұғымды, ол өмірде тобылғы торы өнін берген емес, сауыры дәп-дөңгелек, жоны жұмыр, серке санды ат, жеке делбені босаттырмайды, мінсе тізгінді тежеттіріп отырады.

Қажы мақтаншақ емес, бірақ «қажеке, дұрыс айтасыз!»— деп басқалардың сөзін мақұлдаپ қостағанын, айтқанын «ләббәй» — деп тік тұрып тыңдалап, екі етпей орындағанын жақсы көреді, тіпті өзін аздалап мақтап қойғанды да жек көрмейді. Жұніс жаңа ғана төсеген сап-салқын көк құрақтың үстінде сақалын салалап, көлбеп жатып әлдене ойлардың бірінен соң бірі келіп шұбаған тізбектерін салмақтайды. Оның ойы жетпейтін нәрселер көп. Әсіресе үш баласының қандай болып шығатыны, оған айқын емес, көз алдына өте белгісіз сипатта елестейді. «Қален сияқты көп білетін ғалым, учитель болса?.. Ана Бәкен сияқты адвокат болса?!. Бірақ балаларды алысқа Петербурга, Орынборға жіберіп оқытуға қазір жол жабық... Орыс өзді-өзі қырқысып жатыр. Мына Қызыл үй үкіметі баланы қалай оқыту керек деген мәснәләні ойлаған да жоқ!.. — деп басын шайқайды ол. — «бұлар уәлаят құра алмайды» деген, тұбі Қаленнің айтқаны келеді» деп ойлады ол.

— Қаленнің ақылды ақыл! — деп қорытады ол ойын естіртіп.

— Ол қандай ақыл?— деп сұрады қазан жақта жіп ширатып отырган Балым.

— Жәй, әншейін әңгіме,— дейді қажы ойын байқамай әшкерелеп алғанына риза болмаған пішінмен.

Кемпір жіп ширатып болды да:

— Әділжан, мынаны сабақтап берші, көзің көреді ғой,— деді, жылқының құйрық қылынан санына салып ыждағатты түрде қармақ бауын есіп отырған балаға қолын созып.

Бала шешесінің осындай әмандада «жұмыс» істеп жатқанда бөліп жіберетін міnezіне риза болмай қабағын тыржитып, амалсыз орнынан тұрды да, оның қасына келіп, инесін сабақтап берді.

— Балағыңды өрім-өрім еткенше, түріп жүрсөң болмай ма? Жұрттың сендей баласы киімін күтіп киеді, жыртпайды. Шеш дамбалыңды, балағын көктеп берейін,— деді ол баласына ақыл айта сөйлеп, бірақ зәрсіз, аналық қамқорлық үнмен.

— Қойши, мама,— деді бала аузын бұртитып.

— Қойшысы несі? Өрім-өрім болып жүрмексің бе?.. Әкел бері, шеш!

— Жалаң бұт қалай отырамын?

— Ештеме етпейді, жамыл ана Әлібектің бешбетін...

Бала оң балағы санына дейін айрылған және тізесі де ыдырап кеткен көнетоз қызыл дамбалын шеше салып, долданып, шешесіне лақтырып жіберді.

— Ақырын, көк томырық! Сүтке түсіріп жібере жаздағанын қараши, бәлекеттің?!— деп кемпір қазанға қарай асып барып жерге түскен дамбалды алып, балаға зеки сөйледі.

Бала қоңырқай сопақша беті күренденген күйі, қасақана именбестенabyroйын ашып отырып алды да, еріксіз үзілген жұмысына қайта кірісті, ұзын қара қылды жалаңаш жіңішке санына салып, құшырлана ысқылап есе бастады.

Әйелі мен кіші баласының екі арасындағы бұл сияқты шағын ғана, бірақ жиі ұшырайтын шекісті көлденеңнен көріп тыңдалап жатқан қажы әрі кеж, әрі сотқар балаға бұл жолы жекірmedі, оған тек көзінің аласымен қарап:

— Сен аттың құйрығын жұлып жүрсің бе? Қолыңдағы ұзын қылды қайдан алдың?— деп сұрап еді. Бала:

— Біздің аттың құйрығы емес, кеше Сүлеймен келгенде соның байлаулы тұрган биесінің құйрығынан көрсетпей жұлдып алдым,— деді сұсты, қатал әкесінен де именбей безере жауап беріп.

Әкесінің есіне бұл баласының мұнан бірнеше жыл бұрын істеген қылыштары тұсті. Ол ашуланғанда өз дегені болмаса, айтқанға да көнбейтін, ұрганнан да қорқып қаймықпайтын, бермен отыр десе, ол ерегесіп әрмен отыратын, «шалқаңдан жығылма, миыңа зақым келеді» десе онан әрі шалқалап құлайтын-ды. Бір күні бұл әдетінен оны бездіру үшін әдейілеп, ашуланған кезде аржағына бір тегеш быршыған ашы айранды қоя салып, үй ішінің біреуі:

— Әділбек, сен байқа, аржағында айран тұр, құласаң төгесің!— деген-ди.

Бала ерегесіп айранға шалқасынан құлаған. Сол мінезі әлі қалған жоқ, есі кірген сайын онан да үдей тұсті. Міне сол сурет көз алдына келді де балаға да, әйелге де көрсетпей мұртының астынан құліп жіберді. Қазір ол «ұш бала қандай адам болып шығар екен?» — деген, әрі айқын түрде көз алдына келмейтін бұлдыр да, бірақ қызғылықты қиял елестететін әрі жүйрік ілкі ойына қайта оралды. «Хакім ақылды, мінезі ауыр, байсалды: Әлібек өте зирек, бірақ ұшқалақ мінезді, ал мынау — тобжар, өтті... тұбі бір жағын жарып шығатын осы болады. Ұшеуі де... марқұм әкемнің айтқаны бар еді. «Жасында өртеніп кете жаздадың — өлімнен қалдың, сенің өмірің ұзақ болады, дегеніңе жетесің» деп. Ырас-ақ, дәулет те болды, әлі де бар, шүкір. Жұрт қатар Байтоллаға бардым, абырой бар, атақ та. Балаларым өсіп адам болып келеді. Бұның ұшеуі де өлімнен қалды: Хакім суға кеткен жерінен ессіз-түссіз шығарылып, бір өлімнен қалды. Мына екі жаманды анау күні бура өлтіріп қоя жаздады. Бәлкім бұлардың өмірі ұзын, үлкен атақ, баққа ие болар...» — деп түйді ол түйдек-түйдек ойларын, есте қалған көне суреттерді бейнелей келіп. Қаншама ойласа да кәрі қажының ойы Бақытжан адвокат пен Қален учительге соға береді. Бұл екеуі де үлгі боларлық жастар, «осылардай болсақ» деп арман етерлік жандар. Бұл екі адамның қажы екеуін де жақсы көреді. Олардың ақылдылығына, білімділігіне піріндей сенеді. Хакімді басында орыс мектебіне берудің керектігін Қален айтқан болатын, ол қажыға баланың бағы біліммен ашылатынын дәлелдеген; ақылды, парасатты, пайдасын жақсы билетін, дүниенің тетігіне жақсы тұсінетін Жұніске ол өнер-білімнің артықшылығын көзге баттита көрсетіп дәлелдеген болатын. Ол қажыға өмірдің тап өзінен алып:

— Біздің қазақ қойдың жұнінен қап тоқиды, оған керек жіпті әйелдер бірнеше күн иіреді, онан кейін тоқуына ермек үстінде әлденеше күн уақыты өтеді, сондағы істеп шығарғаны мынау,— деп ол шөп шабатын машинаның отырғышына төрт бүктеп салған ала қапты көрсеткен.— Ал, машинамен иіріп, машинамен бірнеше сағаттың

ішінде тоқыған фабрика шығарған зат мынау, менің ұстімдегі шерсть шалбар. Болмаса мына машинаны ала қойыңыз: шалғымен он жігіттің үш күн шабатын жерін, бұл бір қунге жеткізбейді, қызып береді. Міне осының бәрі білімнің, ғылымның ісі. Оқыған жастар осының бәрін өздері істеп, өздері шығаратын болады,— деген-ді.

Мұнан басқа да Қаленмен талай нәрселерді әңгіме етті. Оның айтқанының бәрі пайдалы, бәрі ақыл болды. Ол баласын орыс мектебіне, Қаленнің өз қолына апарып берді. Мұнан кейін екі жыл өткен соң ол пішен шабатын машине де сатып алған-ды. Сонан бері Қален жаз елге келген сайын онымен жиі кездесіп, көп әңгімелесетін болды, екеуінің арасында сөзбен айтып болмастай жақындық пайда болды. Шаруашылық, тіршілік жөнінде де үзбей ақыл сұрайтын болды. Учитель де бұл беделді бір беткей болса да, ақылды, жұғымды адаммен құрметті, сыйлы түрде жақындасты, тіпті жақындығы көршіліктен, ағайындықтан көрі достық түрге айналды. Былтыр қаладағы қызметін тастап, елге келіп, енді елден мектеп ашып, бала оқытам деген пікірін айтқанда, Жұніс оған күн бұрын шешіп-пішіп қойғандай, оның ниетінің шын, адал ниет екендігін қолдап, сөз айтпастан:

— Міне, екі баламның екеуін де сенің қолыңа бердім, ең болмаса қажыға барса да өз жолын өзі тауып баратын болар,— деген еді.

Қажы қөштей шұбаған көп ойларын таусып ұлгірместен қатты ентігіп үйге Әлібек жүгіріп кірді. Ол көпке шейін булығып сөйлей алмай зорға дегенде:

— Ке-к-е-е-к-i салдат-a-f-e-кем-nің то-ры-а-т-ын...— деді, арғы жағын айта алмады.

Қатты қобалжып, екі көзіне жас толып, Әлібек қылғынған адамша отырып қалды. Бура қуғаннан кейін бір жеті сөйлей алмай, ол соңғы кезде ғана екі сөздің басын құрап әңгімелесуге жарап қалып еді. Қазір сөзінің басын бастады да, аяғына дейін ойын тұтас айтып шығуға әлі келмеді. Бірақ кешікпей басынан қан ағып, бетін жуып кеткен, үстіндегі көйлегі өрім-өрім болып Бекейдің өзі келді. Оған ілесе Тояш кірді.

— Эжі аға, мынау старшының пірістаптан²⁸ жаман, қасында екі солдат бар. Қаленнің ауылынан шыға шауып, су жағасында мына Бекене киліккені. Қамшы тимеген жері жоқ, бұл ел ме, жау ма? Торы атты алып кетті. Бұл не болды? Бұл не істейміз?— деп Тояш жатқан қажының ойқастап ол жағына бір, бұл жағына бір шықты. Қажы орнынан тұрып, сілейіп тұрған інісіне қабағын түйе қарады. Бұрын да көп сөйлемейтін Бекей қажының алдында мына сияқты бұрын бастан кешпеген оқиғаны не деп айтуға білмей, мелшиіп, үндемей тұр.

— Не деп тұрсыңдар өздерің? Кім алған атты, не деп алады атты? Қайдан шыққан жау?— деді Жұніс тұнерген пішінмен бастырмалата сөйлеп.

— Қасында Жол бар,— деп Бекей күнк ете тұсті.

— Кімнің қасында?

— Солдаттардың. Біреуі қазақ-ау деймін, заузадымнан түсіп, қазақша боқтады...

— Қол қатпадың ба?— деді Жұніс інісіне тәніп,— жастығыңды ала өлсейші көрінгеннен сөз естіп, сүмірейіп атсыз қайтқанша.

— Қолда қамшым жоқ еді, тұсаумен басқа бір тартып жіберіп едім, екіншісі қолдан кетті, екеулемп аттан аударып таstadtы...— деді Бекей.

Бекейдің мына түріне дауыс салуға қажыдан ғана сескеніп шақ тұрған Балым:

— Бас, көзің аман ба, тағы не бәле кездестірдің, жасаған?! Келін, қайдасың?! Келін, қайдасың?! Жуындырысайшы, Шырақты. Бұл не деген сүмдық! Тапа-тал тұсте адам сабап, бұл қандай масқара?— деп зарлай бастады.

— Шақыр Қаленді,— деді Жұніс Тояшқа.

Жамаған дамбалын шапшаңдал кие салып, соққы жеген Бекейдің бір алдына, бір артына шыққан Әділбек есікке қарай жүгірді.

— Қайда барасың?— деді Жұніс оған қatal үнмен.

— Учительді шақырып келуге.

— Айта алмассың сен түсіндіріп.

— Көке, айтамын. Кіші көкемді солдаттар сабап, атын тартып алып кетіпті; сізді көкем шақырып жатыр деймін,— деді Әділбек.

Жұніс үнде меді. Әкесінің үнде мегені, мақұл көргені екенін Әділбек жақсы білетін. Ол үйден шығып, Қалендікіне қарай жүгіре жөнелді.

3

Кейде өзара қырқысып, күжілдесіп, тіпті ата-атаға бөліне кетіп, қамшыласып та алатын бұл бір старшин ел сыртқы жауға келгенде бір ауыз бола қалатын еді. Базарда болсын, үлкен жиын тойда болсын, жер дауы, жесір дауы әлегінен туған шатақтарда болсын Барқын жұбын жазбай жүретін, шетке кегін жібермейтін, бір адамы басқамен

сөзге келсе қалғандары оны жақтап қолдай кететін.

Қаленді шақыртқанда Жұніс екі нәрсенің басын ашқысы келді. Бірі: Бекейді сабап атын тартып алған басқа елдің адамы ма, болса кім — осыны ашпақ. Соңғы елу жылдың ішінде Барқын баласының ешкімнен таяқ жегенін Жұніс білмейді. Ауыл басына келіп бүгін қамшы үйірген бұл қай басынғандық. Егерде хүкімет адамы болса, онда олар ел жақсысымен ақылдасып неге іс істемейді? Бұған Қален не дер? Білімді адам, шатаққа егеске көп бара бермейді. Эйтпесе мына адам сабағыштардың соңынан он жігіт жіберіп, қаруын тартып алып, арқаларының қышуын басып берсе тіпті теріс болмас еді. Мүмкін осының бәрі Шұғылдың баласының істетіп отырғаны шығар... Соңғы пікірге Жұніс қазығын айналған аттай орала берді. Осыншама ауылдың ішінен менің атымды көргені, менің ініме қамшы жұмсағаны — бір козеуші бар ғой мұнда. Элде сол Шұғылдың жарамсағы Жолдың ісі ме? Жұлқысуға жарамайтын Жол ма? Бұған оның тәуекелі тұра да қоймас...

Екі ұшты оймен отырғанда белгілі жұмсақ дауысымен соза сәлем беріп учитель кіріп келді.

— Үй ішінің сәні де шамалы, оның үстіне мына құрақпен қобыратып әбден берекесін алдым. Ана төрге қарай кілем үстіне шыға бер,— деді Жұніс Қаленге.

Қаленді көргеннен-ақ Жұністің ашуы да, шым шытырық кекшіл ойлары да жазылып жүре берді. Қален оның асқар панаы сияқты. «Қазір ақылын айтады» деп ойлады Жұніс.

Балым кемпірмен амандасып, үй ішінің хәл-жайын сұрасты да Қален:

— Жүке, сіз қозғалмаңыз, аузы берік адамсыз ғой,— деді орнынан тұрып, бешбетін жамылып, басындағы тақиясын жөндеп киген Жұніске.

«Аузы берік адамсыз ғой» деген сөзден Жұніс учительдің өзінің аузы ашық екен деп ұқты.

— Кемпір, қымыз құй, күн ыстық... шөлдеген шығар... Учитель аузының ашық екенін жасыра алмады, бірақ ораза адамдардың алдында қымыз ішіп отырудан бас тартты. Берген тостағанды «ауыз тиіп» кері қайырып берді.

— Мен сіздің неге шақырғаныңызды біліп отырмын, Жүке,— деді Қален, қажыны сөйлеткізбей, әңгімені өзі бастап,— бүгін сәскеде Жолмен бірге болыс кеңесі жағынан екі адам келді; ақша, ат, жігіт салғыртын жинап жүргендер. Қасқыр көрген күшіктей үй ішінде

қүйрықтарын жымқырып отырды да, сыртқа шығып ат үстіне мінгеннен кейін қамшы үйіріп кетті. Сіздің атыңызды әкеткен де, Бекеңе қол көтерген де солар. Тырнадан әкім қойсаң төбенен қиқу кетпес, деп қиқудың зорын бұлар әлі шығарынқыраң. Бірақ бұларға бет-бетімен емес, бірауыздан көп болып қарсы тұрған жөн. Біреу алай, біреу былай демей, бір сөзде тұру керек. Мен оларға өз басым салғырт төлемеймін дедім. Қадес пен Құбайра базарға мал сатып келгенсін төлейміз деп сұлтауратты, Асан әділсіз салынған салық, кедей мен бай бірдей тартпайды дегенді айтты. Мұның бәрі де, әрине, оларға дәлел емес. Менімше қазір базар жоқ, базарға баруға мүмкіндік те жоқ, жұрт болып осыны айтқан жөн. Ал, жігіт алу ерікті болсын дегенге тұру керек. Сіз қалай дейсіз, Жүке?

— Мен қазір ана адам сабап кеткендерді айдатып алдырысам ба деп отырмын, осы жөнінде өзіңмен ақылдасайын деп едім.

Қален ақырындаң қана мұртын сипап қойды. Ол қажының бетіне қарады да, аса «тұтеп» отырмағанын байқап, күле сөйледі:

— Жүке, сіз оларды айдатып алуға да, айдатып жіберуге де асықпаңыз. Айдатып алып, айызың қанып сөйлесерлік, жүзіне қарап сүйсінерлік жандар емес. Алып кел, шауып келге ғана жұмсайтын, адал еңбектен қашқан бір азғындар көрінеді. Әңгіме олардың үстінен қарайтын, ана үлкен әкімдерде. Бөлтірік інінде көргенін істейді. Кешікпей жаппай қасқыр аулау да басталар-ау! Сабыр етсеңіз бәрін де көрерсіз, қанжығадағы бөлтірігін де, өңгерген бөрісін де. Атыңызға жаң Асанды жібердім, Жолға айт: «Қажыны ренжітпесін, атын қайтарып жіберсін»,— дедім.

Қажы жымия тұсті. Оның өткір келген кішкене көздерінің құйрығындағы жұмсақ сыйзықтар құлақтың алдымен төмен ойысып, жақтың сыбырым сақалын қуалай, бурыл мұрттың шалғысына бой тасалағандай болды.

ЖЕТИНШІ ТАРАУ

1

Ауылдың алдыңғы жағында даланың жазға салым көктем сулары жиналып ағып кететін ұзын сай бар-ды. Сай жаздығуні сусыз құры, шөпті болады да, құндіз онда қозы, бұзаулар жайылады; кешке қарай сайдың жағасында балалар ақсүйек ойнап, түннің бір уағына дейін асыр салып жатады. Сайдың жағасында әр жерде шоқ-шоқ болып ши өскен. Былтырғы асирақ биік ши бұталарының тұнтері көк қаудан, құтырып өсіп келе жатқан қалың ну. Шеткерірек қашып шыққан аласа, шағын тұнтерді қабығын сыйдырып, басын қырқып жеп, лақтар берекесін ала түсіпті де, ал ортадағы ірілері арасына кірген адамды толық жасыралық; қол ұстасып, біріне-бірі құмарта қарап, сөзден де көрі көзбен түсініскеңдей, ұялшақ лебіз қатысқан Хакім мен Зағипаны ауыл көзінен көлкештеп тұр.

Кеудесін қынай бүрген қос етекті қызыл көйлектің астынан тас қылышып таңып тастаған қыздың егіз алмасы зорға білініп тұр, тек қана жиі-жіі терең алған дем көкіректі көтере түскенде балғын дененің көзге ыстық сұлу бейнесі айқындала түседі, Хакім еліртпе қиял буына балқыған тәжірибесіз, бұрала, қолға келген жас қызды қатты-қатты сүйді де, бір минуттай қыпша белден құшақтап тұрды. Қыз рахат шарбатына мастана қанғандай қимылсыз, үнсіз, оң қолы жігіттің иығына оралған күйі қалды; жігіттің құштарлы қимылдарына ұялшақ нәзік, кіршіксіз қыз құмарта сүйіп жауап бере алмады, тасқындаған ішкі сезім әдет бөгетіне тіреліп қалды, оны бұзып-жарып кете алмады. Ол тек қана адамға бұйырып панаған жас қозыдай Хакімнің талдырмаштау болса да мықты иығына бас сүйеді, болар-болмас қана аймалағандай болды. Бірақ тулаған жүректің қызу қимылды мен ыстық лебі аш белден жоғары сырғыған жігіт қолына дүрсілдегендей естіледі, шарпығандай сезілді. Үлкен махаббаттың жалынды сөздерін есіттіре айтып, ыстық лебімен шарпыта сүйіп әдettенбеген даланың соны, әрі балғын қызының ішкі дүниесі тегіс көрініп, жігіттің алақанында тұрғандай болды. Оның жүрегінің соғысы, момақан жүздегі сую шаттығының балқыған нұры, қатты-қатты алған демнің ыстық лебі, сүйеніш ізdegендей иыққа ақырын ғана орала түскен талдырмаш қолдың жасқаншақ қимылды — мен жаныммен, тәніммен тұтас сендік, — деп тұр еді. Мұны жігіт бұрын да білетін, ал қазір лебісіз дәлелденді. Оның бойын кенет келген бөгеусіз құмарлық билеп кетті. Арсыз, бірақ тәтті пиғыл ерікті кетіре килікті, әлдеқайда тоқтаусыз жетеледі... Сахараның іісті, тартымды, мас етіп еліктіретін әсем гүлін қалай иіскең, қалай уаласа да болғандай-ды. Бірақ әлденеден шошынғандай, қыздың сенгіш қолы жігіттің билей еркіндеген әлді қолдарын батыл сырыйп, өзінен аулақтата бастады, осыны

мақұлдағандай ши арасы да сыйыр ете қалды... Сыйыр шыққан жаққа жалт қараған екеуіне әрі сүйкімді, әрі сұм ғана пішінді сәл жасаураған мөп-мөлдір көздерімен кішкене қек лақ таңырқай көз тікті. Ол ұп-ұсақ тістерімен қырқып алған ши басын жинақты түрде асыра қытырықтырған да уақыт қарап түрді да, «Е, білдім сырларыңды!» деген жанша, теке әдетінше, мүйізсіз басын шайқай бұлғап қойып, жүріп кетті. Селт ете қалған екеуі лақтың «тұра беріндер!» дегендей бейбітшілік ниетін қатар ұққан адамша қосыла құлліп жіберді. Сай жақтан салқын самал есті, өрден жылжып майда жел үрді, қыздың шашын желбіретті. Жігіт оқыс қуанып кеткендей шапшаң қысып, қызды тағы да құмарта сүйіп алды. Әбден балқып ләззэт дүниесіне есептір шомған қыз өте ақырын, өте нәзік дыбыспен:

— Сіз, неге сүйтесіз, ойлап, пішіп істейсіз бе мұны?..— дей беріп еді, таяу жерден бір адамның тамағын қырып қалған дыбысы шықты.

— Молда бала екен ғой, мен бұл кім деп тұрсам...— деп аузын емере, қабаған кере сөйледі Қадиша, байқамаған болып,— жарғақ келмегір мына лақтар зытып, сайдан-сайға түсіп, өмірі таптырмайды. Күні бойы айналаның бәрін тегіс кезіп әрен тапқаным...

Қыз қысылып қалды, жігіттің құшағынан тез шығып теріс айналып кетті.

Қыздың көмейінде бір сөз қалып қойды, айтылмай қалды. Хакім жалма-жан Загипаның жүзіне жалт қарады. Құтпеген жерден келіп қалған әйелден ұялған қыздың бидай өнді бетіне жүқалап қызыл шырай жүгіріпті; үлкен сүйкімді мұләйым қара көздер өзгеше жарқырап, нұрланып кеткен; жиі-жиі алған дем ашаң қеудедегі болмашы белестенген көкірек өрін толқыта-толқыта көтереді де, сәл ғана жымқырылған, жүқа, мағыз еріндер лықсып келіп қалған сөзді әдейі бөлгендей, әлі қалпына түспеген.

Хакім: «Саған не жоқ еді осы жерде?» деген пішінмен әдейі кешеуілдеп, мәсінің қонышына еңкейіп балағын салып жатқан Қадишаға көзін сүзе қарап қойып, қызға:

— Неге бөгелдің, бұл ұялатын кісі емес, өзіміздің жеңгей ғой, айта бер,— деді.

Сөйтті де ойындағысын қысылмай айтсын деп, қыздан көздерін тез бұрып алды, қолындағы бір тал бүйдайықтың бір-бірлеп жасыл жапырақтарын сыйыра берді.

— Бәріміздің де басымызда бар, қыз күнімізде біз де ойнап күлгебіз... астапыралла. Олай емес, бізді де осындағы жігіттер, тап осы молда бала сияқты жігіттер талай азғырған... жоқ-ау... азғырған жоқ... ие қарағым, ұялма.

— Ә, білдім сырыңды, мен Ақаңа айтайын сенің қыз күнінде ойнап-кулдім дегеніңді,— деп Хакім Қадишаны қалжыңдай түсіп еді. Эйел:

— Молда бала-ау, қарағым-ау, ойнай бер, күле бер. Бізді қайтесің, біз асарымызды асап, жасарымызды жасаған адамдармыз. Заман сендердікі,— деді.

Бірақ қыз жауап қайырмады, беті бозғыл күрендеген күйі әйелге ілесе лақтарды айдасып ши арасынан шықты да, бұрылып өз үйіне қарай кетіп қалды.

Хакім оның сөзін ұға алмай қалды. «Неге сүйесіз, ойлап, пішіп істейсіз бе мұны?»— деген сөздің шын мағынасын кейін қыздың өзінен ғана білді.

2

Сол күннен бастап Хакім Қален учительдікіне көбірек келетін болды. Көбірек емес, күнде-күнде, тіпті кейбір күні екі рет кіріп шығатын болды. Сылтау көбейді. Ол бірде Қалекене естіген бір хабарын тезірек жеткізу үшін барды, бірде кітап сұрап алып және оны оқып «апарып беруге» асықты; бірде жолшыбай соға кетуге тура келді. Әйтеуір не керек, жас жігіттің төбесі бойлай сол үйде көрінетін болды. Кешікпей оның бұл үйге барғыштауын жұрт та сезе бастады. Алдымен әйелдер арасында түрлі-түрлі өсектер құйындай жүйткіді. Қара судың басында кір жуып жатқанabyсынды Мәуім мен Қадиша кірлерін тастай салып, білектерін сыбанған күйі, бір-біріне дәлелдей, нықтай сөйлемеді. Әсіресе Қадиша аузын керіп қойып, баптап, кербездене айтты. Оның сөзін тыңдал тұрған кісі шындығына ешбір күмән келтірместей.

— Женеше-ау, әлгі молда бала учительдің қарындастын құшақтайды да сүйеді, құшақтайды да сүйеді! Қайным-ау, ең болмаса менен ұялсайшы десем, «сен өз женгемсің ғой, сенен несін ұялайын» дейді. Осы заманың жігітімен қыздары қымсынуды қойған ғой, мұқым. Өнерді орыстан үйренген, былтыр келгенде жұрт оның шашын аузынан тастамап еді, биыл тата-тал түсте құшақтасып сүйісуін әнгімелеп тұрмыз міне, ендігі жылы екеуінің қалай үйленгенін жыр қылармыз,— деді.

— Қойшы әрі,— деді Мәуім жұлдып алғандай.— Сүйіскені несі, сүйісу былай тұрсын өзіміздікі бетімізден өбіп те көрген жоқ. Сен де айта білесің-ау, қаншама орыс болып кетсе де Барқынның баласы Барқынның қызын алмас.

— Ойбай-ау, қыз алыспайтын енді не қалар дейсің?

— Қойшы әрі, соншама діннен безіп кетті дейсің бе?!

— Дін өз алдына, молда бала өз алдына. Анау күні қайнағамен сөйлескенде естімедің бе, не дегенін. «Дін-дін деп жалмаңдаған молдаларың да өз тамағының қамын көздейді. Дін жарлыға жәрдем бер, қарындасқа қарас,— дейді. Кедей ағайындарына қарасып отырған мен ешбір молда, ишан, хазіреттерді көргенім жоқ»,— деді. Қайнаға оған дәлелді жауап қайырмады, інісінің айтқанына қол қойды. Сен қайнағадан білгіш емессің ғой. Еркектер бәрін біледі.

— Сонда енді,— деді Мәуім ышқырын қаси түсіп,— учитель қайнымның қарындасы қажының келіні болып келе ме, бетім-ау?! Үй арасында үй жоқ дегендей, әрі көрші, әрі ағайынды кісілер құда құдағи, қүйеу, келін деп отыра ма бірін-бірі. Ақыр заман болды десейші. Әлігі Әшібек-Мәшібек деген екі ағайынды адам араз болып, бірімен-бірі соғысып, жер дүниені бұлдіріп жатыр еken дейді зарлаулық Шұбар шешей.

Заман ақыр болғанда не болмас дейсің, Бірімен-бірі ағайынды кісілер қыз алып, қыз да берер, бірімен-бірі жау да болар.

— Әшібек деме, женеше, балшыбек де,— деп жөндең қойды Қадиша, сыққан кірін сілкіп жіберіп, көк шөптің үстіне жайып жатып.— Айтқаның ып-ырас, бәрі де болар. Учительдің өзі айтыпты ғой молда балаға «көңілдерің жарасса болғаны, ешкім сендерге бөгет бола алмайды» деп...

— Шырағым-ау, көңіл жарасса деген не сүмдық?! Көңілі жарасты деп, әдетте жоқ нәрсені де істей бере ме? Жұрттың көзінше осы күнге дейін байымыздың бетіне тура қарауға да ұяламыз, әлде көңіліміздің жараспағанынан ұяламыз ба осы біз?! Қызық еken, учительдің өзі де жастардың басын айналдырып, жоқтан өзгені үйретеді ғой деймін.

— Байымыздың бетіне тура қарауға да ұяламыз дегеннен шығады-ау, ағекемнің алдында мен шай құюға да ұяламын. Энеу күні «әлгі» қайның кешкілікте үйде ағекем отырғанда «қатын, төсек сал!» — дегені бар ғой, жердің тесігі болса кіріп кетер едім, екі бетім ұялғаннан дуылдап, күйіп кете жаздады; қысылғаннан не қыларға білмей, сыртқа шығып кеткенім бар емес пе. Ағекем кеткенсін анаған: «Ағекем көзінше төсек сал дегенің не, ұялғаннан жерге кіріп кете жаздадым ғой?» — десем, ол: «Сен соншама жаңа түскен келіншек пе едің? Түскеніңе, құдайға шұқір, биыл мына жеті жыл болды. Әлде ағекең қатын алып, қатынының қасына жатып көрмеді дейсің бе?» — деді. Қайныңың сондай бір оғаш сөздері қалмайды ғой, түскеніме жеті жыл болса да осы күнгінің жастарындай үлкендердің алдында талтаңдап көргенім жоқ; құдайға шұқір, біреуден жоғары, біреуден төмен пәленшениң келіні, пәленшениң әйелі деген атақта ие болып келеміз.

— Қадиша-ау, осы мен бір нәрсе ойлап тұрмын,— деді Мәуім шеті шашақты кенеп дастарқанды сығып болып, белін жазып,— сен

үйленеді дейсің мен ол қатпа қызды біздің қажы қайнағаның баласы көңіл көтеру үшін әуре етіп жүр ғой деп ойлаймын. Мен осы өзіміздің үйге келін болып түсер алдында көрісуге нағашымдікіне барғанда, туған нағашы ағамның баласы басымды айналдырғаны бар емес пе...

— Қойшы әрі, жеңеше!

— Құдайға нан, өтірік болса бүгін кешті көрмейін.

Түнде қасыма келіп аймалап... о, тоба... кешіре көр... қайдағыны айтып, мен «күнә болады» десем, ол: «Ақ некендей қидырып өзім аламын, үйленемін, міне жаным, міне иманым»— деп қарғанғаны... о, тоба кешіре көр... ағекеңнің ұрын келіп, қалыңдығын ойнап, енді алып кетуге жүрген кезі, қайдағы неке?! Құдайға күнәлі болып, бекер ант-су ішкені; міне сол сияқты, мына біздің қайнұмыз да ол қызды ермек ету үшін айтып жүр. Құдай біледі дейін, солай...

— Сонсоң өзің не дедің? Не деп құтылдың нағашыңның ермек етуге салған қолқасынан?— деп егжелей бастады Қадиша, момақан абысының ағынан жарылып жас кездегі бір сырын аузына алғаны оған ерсі де, қызық та көрініп:

— Не дегенімді өзім де ұмытып қалыптын, құдай-ау, күнәға жаза көрме былшыл сөздерімізді; әй Қадиша-ай, айтпайтынды айттырасың-ау, әйтеуір, қайдағыны шығарып. Учительдің қарындастың қайдан таптың, бишараның басын ауыртып, момын бала ғой, әрі жас, әрі жетім — жеңгенің қолында тәрбиеленген қыз қай бір жетісіп қыз болады дейсің?— деді ол Зағипаға шын іші елжіреп.

Хакім мен Зағипаның арасындағы ғашықтық жайлаудағы елге тегіс жайылды. Әсіресе «Хакім Зағипаға үйленеді» деген сөзді жүрт аңтарыла тыңдал, құштарлана әңгімеледі.

3

Учитель аулына құдаша келді де, бір күні ойын болды. Ымырт жабыла алысырақтағы ауылдардан арбалы, аттылы жастар ағылды; жақын жерден жаяулап қыз-бозбала жылжыды; қайынсіzlілерінің шашпауын көтерген келіншектер қаптап кетті. Қас қарайғанша-ақ есіктес тігілген екі үйдің іші-сырты бірдей толы — кішігірім қайнаған бір базарға айналды.

Әзілді сөз, назды лебіз, ерке қалжың, сиқыр сыйыр, сылдыр шолпы, сусыл жібек — бәрі қосылып делбелі бір тұтас гуіл...

Қысаң жерде кездесіп алыстан ғана көз қыығымен ымдақсан ынтық жүрек жас жарандардың жүздері шайдай, асыл сырдың ұшын асыға шығарып жатыр. Сөз кестесіне шебер кербез келіншектер көз

тіккеннің алдында, екіндіде ауыл үстімен өткен аяңшыл атты салдарша көлбендейді. Көп арасына сұңгіп кетіп қайта шығып, шабақтай жүйткіп, балалар да мәз. Жамбы ататын мергендей іргеден жантая сығалаған кішкене Әділбектің еліктей көз тіккені Хакім; қыздар бірінен-бірі қызғанғандай ағасына жан-жақтан көз салып, қабақ шыта қастарын кергеніне оның төбесі шаңыраққа жеткендей, «Менің ағамнан әдемісі де, оқымыстысы да жоқ» деп ойлайды жас бала, үй ішіндегі жағалай отыра бастаған жастарды көзімен санап, Құдашадан өзгесі көрген, естіген қыздар — кәдімгі Зағипа, Задалар. Әділбек есікке таяу жерден сығалап еді, төр алдындағы Менді құдаша оған қарсы алдынан көрінді. Аспалы шамның жарығы дөп түскен қыздың дөңгелек жүзіндегі үлкен меңі Әділбекке кәдімгі күнде көріп жүрген таныс адамның меніндей. Ол сәл ойланып қалды да: «Ә, Мәкка. Ауған жоқ, Мәкка сияқты, сіңлісі екен ғой. Көздері де үқсас үлкен... беті ақ құба..» деді ішінен. Құдашаны басқаларға да тез көрсетпекші болып, ол орнынан тұрып екінші үйдің іргесіндегі балаларға кетті.

— Әрі жүрші шырмауықша оралмай,— деп Шолпан қараңғы жерде құшақтай алмақшы болған Аманқұлды итеріп жіберіп, өзі есікке қарай жарыққа шығып кетті. Ол жігіттің бәрі ынтызар құдашаның алдына кім отырап екен, кімге назар ауар екен деп сұқтанды; үйге кіріп қазан жақтағы қызы-келіншектердің арасына тұра қалды. Алдында тұрған Хакімді Шолпан сыртынан таныды; ақ сары желкесінің болар-болмас шүқырындағы шиырылған бір бөлек шаш, иықты талдырмаштау келген сұңғақ тік дene — құштарлық үшін ғана жаралғандай көрінді. Ол Хакімді сыртынан ойнап құшақтап алғысы келді, еріксіз жылжып жақындаі тұсті, бірақ әрбір қимылды, жүздегі шырайды, көздің қыры аңдыған, лебіз ырғағына құлақ тосқан сыншы келіншектер бөгет болды — ол тоқталып екі көзін төмен тұсірді. Мезет оқтан да ұшқыр: «Ол оқыған... сұлу... атақты адамның баласы!.. Ал мен ше?..» деген арасы алшақ теңеулер тағы да шаншудай қадалып өтті де, тәкәббар менмендік ілесе ол шаншуды тарқатып жіберді. «Жас атаулы көз тіксе, осы жайлаудағы елдің аузында сұлу Шолпан, алғыр Шолпан атансам, бір қалаулы жан тым болмаса замандастық назын да айтпай ма? Мына шеттен келген қисса оқитын құдаша болмаса басқасының қайсысы тең? Жігітке дұрыстап шай да құйып бере алмайтын қара дүрсіндер... Әлде шеке тамыры көгерген қатпа Зағипа жол бөгей ме?.. деген оның өр ойларын Сүлеймен бөліп жіберді.

— Кәне, жол беріңдер,— деді ойын ағасы.

Ол кешеден бері жинап, бастарын қосқан жастар сауығын өзі басқарған. Жұрт жол аша берді. Шолпан серпіле түсіп Сүлейменге ерген Жартай мырзаға мағынасы аз жансыз пішінмен самарқаулау көз таstadtы да, ал дөңгелек жүзді қызыл қүрең Жартайдың тілемсек көздері алма-кезек қысылып, езулері күлімдей қалды. Би-болос болған дәүлетті адамның жалғызы Жартай алдына жан шықпай өскен

өркөкірек жігіт-ті. Оның тәкәббар мінезін Аманқұл бұрыннан жаратпайтын; ал қазір ішінен қызғыштай қорып көлденең адамның көзінен де қызғанатын «асау Шолпанға» оның жымия көз қысқанын үйге кірген бойы көзі бірден шалып қалды.

— Қалыңдығын көрген күйеудей мәз болуын, кердеңдеген неменің, — деді ол, Жартайға көзімен атып жібергендей қарап. Сөйтті де, Сүлейменге бұрылды,— мынаны базарға шығарып сатайын деп тұрсың ба?..

Аманқұлдың сөзін Жартай естісе де естімеген болды да, Сүлеймен жаратпай қабағын түйді; есік жақтағы қыз-келіншектер өзара сыйыр етті. Ойын иесі қонақ құданың атағына, дәuletіне қарай лайқаттап Жартайды алдына отырғызды. Басқаларының да алдына рет-ретімен жұпташып жігіт қойып, әрі өлеңші әрі әнші Нұрымға ойын бастатты.

Албырт мінезді, думаншыл, өлеңші Нұрым есіктен адымдай кіріп төр алдындағы құдашаға жақындаі берді. Топырлай кірген жастарға үй лық толды. Нұрым бөркін қолына алып, тамағын кенеп қойды да, айқайлап бөркін бір бұлғап жіберіп, әндептей желдірмелетіп кетті:

Айтайын ал айт десең, Сүлемеш аға.

Өзгеден мойыны озық туған дана.

Ду көрсे арқа қозып осындаіда

Жүлде алған өлеңімен Нұрым бала.

Бұл сөзді бағыш еттім құдашама,

Бүгінгі ойын-сауық тамашада.

Сен аққу қона келген біздің көлге,

Таранып сайрандай бер оңашада.

Көркіңе көз тояттап қанып болмас,

Ақ жүзді, күлім көзді жансың дара.

Сүйріктей мінсіз аппақ саусақтарың

Бал білек білезікке толған және.

Ақтамақ үлпілдеген көз тартады

Дегендей: маған қара, маған қара,

Ақыллың, парасатың көркіңе сай,

Тең келген төрт құбылаң түгел ғана.

Кез келсін Төлегенің тілегім сол —

Заманың Жібекің-ау-ай, Мендібала...—

деп бір қайырып тастады.

— Уа, Нұрым, сілте!

— Құй, Нұрым, құй.

— Шаш маржаныңды, шашуға тұрарлық, құдаша...

— Дұрыс, дұрыс. Қыз Жібектің өзі, ауған жоқ. Балбілек, ақтамақ, үлпілдеп тұр...

Қоштаған, желіккен сөздер тұс-тұстан жауды.

Құдаша орнынан тұрып әдет бойынша сауықты бастап, өзіне мақтау сөз мензеген ақынға жібек орамал ұсынды, оның қасында отырған Зағипа қол созып Нұрымға жеткізді. Нұрым қоршалай тұрғандарға айнала қарап, ілкі сазбен тағы да өлең айтты. Бұл шаттық думанның бәріне ортақ екенін толғады, үй толы жасты тегіс мадақтады. Аздан кейін қосылып салған қызы-келіншектердің ашық әндері тұнге қымтанған тыныш ауылдың үстін дыбысқа бөлеп, үнге еліттіргендей болды. Үйдің іші де, тысы да мәз, әнмен аралас қалжың сөз, зілсіз күлкі...

Қален учительдің жақын балдызы — құдаша атанған бұл Мендікыздың оқыған қыз екенін, жасынан атастырған қүйеуіне көнілі толмай толқып жургенін жүрт сыртынан естіген-ді, бұл жай Жартайдың да құлағына шалынған болатын. Эрі сұлу, әрі оқыған қызыбен еркін сөйлесіп, билеп кете алмай ішінен тұтанып отырған мырза іліп сөйлеп мұқату жолын іздеді. Ол сөзді қалай бастап, қалай ұрынуға білмей бір жантайып, бір тұрып отырып Зағипамен тіл қағысты.

— Зағипа, сен құдашаңың атын да айтпадың, сырт белгісіне қарап жынды Нұрымша біз де Мендібала дейміз бе? — деді.

— Жартай аға, құдашаның атын біздің ауылдың баласына шейін біледі, егер сіз шынымен естімеген болсаның айтайын: аты Мендікыз. Біз қалада тұрғанда ногай мектебінде бір оқығанбыз. Нұрым ағаның: «төрт құбылаң тең келген» дегені рас. Тауып айтты. Сіздің ол кісіні «жынды» деуініз келіссіз. Жүрттың бәрі сондай әрі ойға жүйрік, әрі ақын болып тұа берсе жаман болмас еді,— деді Зағипа.

Оның сөзі үзіліп-үзіліп шықты, өзі қатты қобалжып кетті.

Жартайдың екі жағына кезек жантая бергені оған әдейі әдепсіздік істеп, аяқ асты еткендей көрінді.

— Ұялмаған өлеңші, ерінбеген етікші деген. Әрі жүйрік... әрі ақын дейсің... қарағым, сен де ақынды көрмеген екенсің. Ондай өлеңді жұрттың бәрі де айтады.

— Оnda сіз неге той бастамайсыз!

Жартай Зағипаға танымайтын адамша тосырқай қарады.

— Маған енді той бастап, қыз мақтайдын ел қызырған есер бол дегениң бе? Ондай кәсіпті ана Нұрымдарға бердік.

Мендіқыз салмақпен ойлап сөйлейтін еді. Бірақ бас жігіт деп әкеліп алдына қойған Жартайдың мына мінезі, отырған сиқы жұрттың шулай қостап жарқын ықылас көрсеткен ақын Нұрымды қорлай сөйлегені сабыр етуге бой бермеді. Мұқатудың бір жағы өзіне де келіп тиді: «Есерлерден басқа кісі қыз мақтар ма?.. Сенің тойынды ашқан адам жынды» деген тура мензеу.

— Загипа, ағаңыздың отырысы да, сөзі де жақынды сыйлап, жақсыны құрметтеу салтына жат адам екенін әбден аңғартты. Қалаулы деген кісінің осы болса бұл кеште ләззәтті лебіз орнына «жынды», «есер», «етікші» деп бұзау қуған балалардың бірін-бірі балағаттап мұқату үшін айтатын сөздерін есітетін болдық,— деді.

Мендіқыздың бұл сөзін үй толы қыздар мен жігіттер тегіс есітті. Олар бір-біріне иек қағысып қабақтарымен ымдасып; Жартайды қыз өзіне тен көрмеді деп білді.

Енді жігіт жауабын сабырсыздана күткендей — тамақ кенеу, сыйырласу, қозғалып қою жиіленді.

Салуалы жауап берудің орнына Жартай басын бұлақ еткізіп, екінші жаққа қисайтты да, жіңішкелеу дауыспен:

— Бұл елдің жігіттерін сынап, келген жерден мін тағасың. Құдаша, алдымен өз күйеуінді мінсіз етсең, ақылың көп болса, жарым жартысын соған берсөң, бір кеш емес көп кештерде де жапа шекпес ең, — деді.

Сөйтті де ол «тауып айттым» деген адамша сол жаққа насаттана көз тастап, мойнын онға бұрып еді, есікке таяу Шолпанмен сөйлесіп тұрған Хакімнің түйсінген түрін көзі шалып қалды. Қасындағы әдемі келіншекпен жарқын әзілдеспей сазарып тұрғанына қарағанда сөзге араласып тиісуге дайын тұрған сияқты. «Ағасын жынды дегенге намыстанып тұрғой. Оқыдым деп бұл да ақылды болғысы келеді,

жүгенсіз Жұністің шылтиған баласы»— деді Жартай ішінен. Бірақ ол мықтымсығанмен Нұрымнан қатты сескенуші еді. «Жынды» деген сөзді Нұрым естісе шекіспей қалмайтыны анық. «Жындының аты жынды, бірақ соны бекер-ақ айттым» деп опынды да, Нұрымның бұл үйде кәміл жоқ екенін білгеннен кейін ғана көніл жай тапты. Ол тағы да шалқая тұсті.

— Мұныңыз өте ерте айтылған және байқамай айтылған ақыл. Мен сізге болашақ жолдасым жөнінде шағынған жоқпыш. Оның міні бар ма, жоқ па — ол тағы да белгісіз нәрсе,— деді қыз.

— Білеміз, сыбырлағанды құдай естімей ме дегендей, күйеуінді менсінбей жүргенінді несін жасырасың. Құдаша, жасырсаң да жасырмасаң да басың байлаулы. Тулағанмен талай асау қызды қырық жеті қырқадан асырмай-ақ жуасытатын. Өзің де соның бірісің,— деді Жартай, бұрынғыдан көрі дауысын жуандата, сөзін нықтап сөйлеп.

Құдаша да ашыныңқырай тұсті. Ол:

— Түие бойына сеніп жылдан құр қалыпты дегендей, қырық жетінізге сенген сіз сияқты мырзаларға орнын ғана сипатқан апасіңлілеріміз аз емес,— деді.

— Құдаша өлтірді,— деді Аманқұл қасындағы жігітке,— Жартай қатындарға көз қысады ғана біледі. Менді құдашаға қайдан төтеп берсін. Өзін әбден шалқасынан салды, тыпты еткізбеді. Жігітің үннен қалды.

Жоқ, әлі ит жығыс.

— Жартайдың сөзі де тақаға қаққан мықтай...

— Қатын өсек... «Құдаша күйеуін менсінбейді екен» дегенді сырттан есітіп бетіне баса береді. Мұнымен жеңе ала ма, ана сияқты жүрт аузына іліккен әрі сұлу, әрі оқыған қызды,— десті есік жақтағы жігіттер өзара сөз жарыстырып.

Нұрымның үйге кіріп келгенін жүрттың көбі байқамай қалды, тек қана оның сөзге араласқанын құжілдеген дауысынан білді.

— Жартай, сен піш-піш қатын өсекке құлағынды түрмей орынды әңгімеге көшсөнші. Бұл жерде аспандаудың қажеті шамалы, өйткені оқыған, тәрбиелі замандасымыз дәuletіне мас болып тоқсан жетісін ала жүгірген мырзаларға таңсық емес көрінеді,— деп Нұрым құдашаны қолдай. Жартайға киліге сөйледі.

— Сенің ойың не?— деді Жартай мойнын әрең қозғағандай асықпай бұрып. — Маған ақыл айта келдің бе, әлде ойын өз ауылымда деп

қожалық еткің келе ме? Қыз-келіншекпен қалай сөйлесуді мен жарапазаншылардан сұрап алып жүргенім жоқ.

Нұрымның қара сұр беті қошқылданып кетті; жұрт іштен тына қалды; көп көздер жалғыз ғана соның сопақ жақты, ер кескінді бетіне жабыла бұрылышп ішкі құбылыстың сыртқы нышанын тінткіледі; қабағының тұксие тұскенін, тұрқы биік танаулардың іргесін дауыл түрген кебендей көтерілгенін, тотыққан мойынның күре тамырлары мен шықшыт еттерінің бұлкілдей бастағанын, көз жанарының шоқтанып бір жайнап, бір тұтегенін тегіс қамтыды. Аманқұл ішінен: «Нұрымның белгілі үлкен жұдырығы қазір анау Жартайдың дөңгелек басына сарт етеді»— деп ойлады. Қыз-келіншектердің көбі сөз кезегін құтті.

— Жарапазаншы болып, Жартай, мен сенің есігіңің алдына барып, ата-бабаңды мақтап шаршы орамал сұрағаным жоқ. Мақтар да едім, бірақ арғы жағың жүқа, сеп-сeldір...! Сүйегіңің қалыңдай бастағаны күні кеше ғана... белбеуінді кеудене қарай ысыра бермей, ұртыңды толтыра бермей жайыңмен отырып шамамен сөйле...

— Ә, сен кім едің соншама шоқтығың биік, құлағыңа қол апартпайтын?

— Менің шоқтығым қандай болса да сенің қолың жетіп көрген емес.

— Інім оқымысты деп желкеңді құжірейтесің бе?

— Інімсіз өзім де сені үш орап алуға жетермін. Ініммен сөйлесуге аяғыңың астына биік саты қой, әйтпесе өрең жетпейді, тәртең қысқа...

Жартай үндеңей қалды. Жұрт та тым-тырыс, ендігі сөз үлкен егеске соқтыратындаид болды. Бірақ сөзді қойып Жартай кек алудың басқа әдісін іздеді. Егескен жақты аяқ асты етудің ең ауыр түрі сауықтың шырқын бұзу, соңынан ерген адамын алып шығып, ойынды тастап кету. Бозбала бас қосқан жерде ұдайы өр көкіректік ететін, сөзben жеңе алмағанда өрескел амалымен бой көрсететін Жартайдың әдеті еді. Ол сол әдетіне көшіп шапшаң орнынан тұрды да, сыртқа шығып кетті. Оның қыңыр қылышып тұрып кеткенін отырғандар тегіс түсінді, өйткені бастан-ақ, сабындаид бұзылышп, құдашамен әңгімесінің жараспағанын, қатар өсіп келе жатқан Нұрымның жиын жерде онан әлдеқайда базарлы екенін, мұны Жартайдың көрер көзге күнделеп, оған тіл тигізе сөйлеп отырғанын бәрі де байқаған-ды.

— Мен Нұрым бар жерде бола алмаймын. Мен ол сияқты есерден сөз естү үшін келгенім жоқ, — деді Жартай екінші үйдегі Сүлейменге. Сөйтті де ертіп әкелген қарындастарына қарап: — Тұрындар, кетеміз, — деп бүйрық етті.

— Жартай, саған не болған, құрбы арасында әзіл-қалжың сөздер болмай ма екен? Мұның, белкүллі, дұрыс емес. Сен кек тұтқандай артық сөз айтылған жоқ, — деді ойын басқаруши.

— Менің ата-тегіме тіл тигізді, мен ондай сөзді көтере алмаймын.

— Жартай, сен, белкүллі, бала екенсің. Мынауың ұят, Шатақ іздеген Жартайдың қылышына шыдамаған Нұрым:

— Сүлеке-ау, қайтесің тоқтатып, жүре берсін. Жартайсыз ойын тарап кетер деп қорқасың ба, әлде келелі кеңес айтатын адам кетіп қалады деп қысыласың ба? — деді.

— Сенімен бір жерде отырып кеңес айтатын ақымақ жоқ.

— Ай, кет, кеуденді көтермей.. Жолың ашық, әне! — деді Нұрым қызыып.

— Нұрым, сен қойсайшы, жарқыным.

— Қоймаймын. Экем бір жыл болыс болды деп кеудесін көтере ме, қызыға жауап қата алмайтын шартық.

— Эй, сен тілінді тартып сөйле.

— Тартпағанда не қылайын деп едің?

— Көресің, не қылғанымды...

— Көрсете ғой... — Қарулы ұзын Нұрым өңменнен итеріп, Жартайды есікке қарай тықсырып алып кетті. Жұрт қоршалай қалды араға Сүлеймен және басқалары түсіп, егескен екеуін екі жаққа айырып әкетісті. Аздан кейін ертіп әкелген екі қызды арбасына отырғызып, Жартай ойынды тастап ауылына қайтып кетті де, абыр-сабыр басылып, сауық қайта қызды; қосылып салған ән қайтадан жаңғырды; әзіл-күлкі күшейді, қысқа таң қызықпен қысқара берді...

Құдашаны жалғыз отырғызуды лайықсыз көрген Сүлеймен:

— Бір тентегіміз кетті деп ренжіме, құдаша қарағым. Мына інім ондайдың белкүллі, он бесіне тұрады,— деп қолынан жетектеп әкеліп, Мендіқыздың алдына Хакімді отырғызды.

Хакім отырар орнын, сырласар адамын жаңа ғана тапқандай болды. Ол Мендіқызға қала жастарының сауық-сайранын әңгімеледі, Қазаннан келген артистердің ойынын айтты... Бірақ қасында отырған Зағипаның түсі бір көгеріп, бір бозарып үздіксіз құбыла берді. Ол қатты қобалжыды. Неше күннен бері қиял дүниесінің құшағында жүзіп күндіз ойдан, түнде түстен шықпайтын Хакіммен бірге Ирандағы

гауһарнекин²⁹ шаһарларын аралап жүретін тәтті минуттар, арманды ойлар, қолға түспейтін сағымдай жоғалып жатты... Оны құйындај үйтқытқан, қызғаныш сезімі еріксіз билеп кетті — Мендіқызыға түйіле қарады, Хакімді қолынан ұстап, жетектеп алып кеткісі келді.

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

1

Көп жер жаяу жүріп шаршап келген Әбдірахман кешкілікте тамақ жеместен ұйықтап қалған еді, шалқасынан жатқан күйі қозғалмастан ол ертеңіне сәскеде бір-ақ оянды.

Майдың маужыраған бір жұмсақ шұғылалы жайдары күні, ашық жатқан есік-терезелерден шым үйге тыстан нөсерлеп нұр құйылып тұр; үй іші жап-жарық сәулеге және бой балқытарлық бір мөлдір ауаға өрнектеп толып кеткен сияқты. Кешегі салыққан дene қазір самарқау тартып бөгіп қалған, орнынан қозғауға жар берер емес. Ол көздерін ашқан күйі көргендерін еске түсіріп, біраз уақыт ойын жинақтап жатты... Барған жері Қарасу мектебі; бұл Жайыққа таяу жердегі егіншілік пен балық аулауға қосымша жоса, бор қазып кәсіп ететін отырықшы елдердің арасындағы мектеп-ті. Ашының бойымен басқа да біраз жерлерді аралап, Әбдірахман бірнеше күн жүріп сағаға кеше ымырттатып жеткен болатын. «Учительдер... ғажап адамдар! Ескіге жау. Жүзден тоқсаны бізге жақтас... Сорлының мұнын көбірек тындалап, ел ішіндегі әділсіздікті тезірек көреді. Сондықтан қас бұлар озбыр өкіметке. Мен өзім де сондай едім ғой...» — деп ойлады Әбдірахман Қарасудың учительдері мен сонда оқыған аяғы мүкіс бір жас жігіт көз алдына елестеп. Қажымұқандікінде жатқанын ол тыстан кірген Манаарды көргенде ғана білді.

Манаар қонағының гимнастеркасын жуып кептіріп, қыртысын қолымен жазып бүктеп әкеліп қасына қойды да, өзі үндеместен қайтадан тысқа шығып кетті. Соңғы кезде ойға көбірек оралып, тұске жиі-жіі енетін үй ішін құтімпаз әйелдің мына ісі әдейі ескерткендей болды. Оның үйден кеткеніне үш айдан артығырақ уақыт өтті. Әйеліне: «Ауылға өзім келіп кетермін, келе алмасам сені қалаға алдырарамын» деп жүргенде атамандар ойраны кездесті; үлкен тартыс үйге мойын бұрдырмastaн араны алшақтата берді; көрісу ынтықтығы күн санап ұлғайып, ұшталып, асықтық сезімді ұдете тұсті. «Менің Құлшаным да тап осы Манаар сияқты кірді жуып, кептіріп, қыртысын жазып, бүктеп киюге дайындал қоятын... Әйелдер біріне-бірі ұқсас. Істері де ұқсас... Кейде мінездері де, тіпті кескіндері де ұқсас келеді; Құлшан да ақ, мына Манаар да аппақ, бірақ Құлшан кішірек, өткір. Ал мына кісі кербездеу, манғаздау әйел. Қажымұқан байғұс қап-қара, нағыз ысқаяқ қара... Аппақ әйелді қалай алды еken? Және сұлу адам... тфу... Адамның ойына кейде келмейтін нәрселер келеді... Қайдағы бір кесепат ойлар!— Осының бәрі үйді аңсаудан...

Әбдірахман орнынан ұшып тұра келді де, тез киініп тысқа шығып кетті.

— Қай жаққа барасыз, шай әзір,— деген Манаға, ол:

— Су жағасына барып қайтамын. Келемін Қажекенмен бірге ішерміз шайды,— деп аяғын асыға басты.

Су басына жеткенше оны әлде небір ойлар шырмаумен болды, бірақ көзді еріксіз сүйреп әкететін көркем көрініс кешікпей оның назарын өзіне аударып, ойын жадыратып жіберді. Өзеннің сағасы енді, арғы беттегі екі-үш қыстау бұлдырап, едәуір алыста тұр. Су бетіне жаңа ғана қылтиып шыққан бала құрақ, қосқұлақ жарып жер бетін жасыра бастаған егіндей, өзеннің үстін жауып кетіпті де, тек орталықта ғана беті желге шіміркіген айдын қалыпты. Арғы беттегі кең жайылмадан айдынға қарай сыңар ескеқпен есіп, қайықпен екі адам келе жатыр. Жай есіп, жиі тоқтап, жылжып жүргеніне қарағанда ау қараған балықшы сияқты. Жайықтың жағасында өскен Әбдірахманға ендеп жатқан су да, ау қараған балықшы да, өзіне еріксіз тартып тұратын арғы беттегі көк бүйра жаға да жылы ұшырап кетті. Ол алыстағы жағаны, жел толқытқан айдын үстіндегі ноқаттай болып көрінген үйректерді көзі талғанша қарап, ұзақ тұрды. Балдыр исі аңқыған өзен бойының жұмсақ ауасын кеудені кере-кере жүтті. Аздан кейін ол төмен түсіп, нақ жағаға келді де, былдырлап әлденені сөйлеп отырған жінішке үнді баланың дыбысын есітті. Дыбысқа құлағын түре ол он шақты адым ілгері аттаپ, шаппалау жерде қармақ салып отырған баланың өзін де көрді. Қармақшы Әбдірахманды көрген де жоқ, көрсе де елеген жоқ — екі көзі судағы жыбыр-жыбыр еткен қалтқыда, өлеңдетіп балық «шақырып» отыр. Әуелі ол сөзін анықтап айыра алмады да, шапшаң сөйлеген баланың үнді жінішке даусына аздан кейін құлағы жаттыға бастады. Бала:

— Су иесі Сүлеймен, сенен балық тілеймін. Алабұға ақ балық, қармағыма шап балық! Су иесі Сүлеймен, сенен балық тілеймін. Алабұға ақ балық, қармағыма шап балық!..— деп үсті-үстіне қайталап, лекілдетіп соғып отыр.

Бір минуттың ішінде бала мұны ең кемі он бес қайтара айтқан шығар. Соншама шұғылданып, бар назарын, бар ынтасын үлкен сеніммен суға аударған баланың балалық әрекетіне жымия құлді де, Әбдірахман да үндеңмей, көзін айырмastaн, арт жағына келіп қарап тұрды. Қалтқы жыбыр-жыбыр етеді, бала безілдетіп соға береді. Ешбір өзгеріссіз су да ақырын тенселеңді, қалтқы да жыбыр-жыбыр қозғалады. Біраз уақыт тұрғаннан кейін Әбдірахман ақырында тамағын кенеп қойды. Өзіне үйренішкіті, таныс адамның тамақ кенеуі деп ойлаған болуы керек, бала бұрылышп қарамастан қармақтың құрығынан бос сол қолын көтеріп, сұқ саусағымен нұқи артындағы Әбдірахманға «үндеңме» деген ым қақты. Әбдірахман езу тартқан күйі үндеңмestен тұра берді. Бала да үзбестен, қимылдамастан «су иесі Сүлеймен... алабұға ақ балықты» лекілдете берді...

Бір мезгілде қармаққа балық шапты да, қалтқы тонқаң етіп екі елдей тереңге қарай жылжып, шым батып кетті. Әбдірахман «әйт» деп үлгіргенше бала құрығын қос қолдап көтеріп алғып, басынан асыра кері қарай серіпті. Судан сопаң етіп шығып, қармақ бауымен бірге жоғары көтерілген кішкене балық әуелеп келіп жерге торс ете қалды. Жанжағына қарамастан балықтың түскен жеріне жұғірген балаға қарай құлімсіреген бойы Әбдірахман да жақындай түсті. Балық алабұға екен, жерге соғылып, есендіреген бойы үлкен аузын ашып, құйрығын әлсіз иіп, дәрменсіз тыптырап жатыр.

— Сен тамағынды кенемегенде бағана шабатын еді, қармақты батыл қапқанмен алабұға өте сақ балық,— деді бала байсалды түрде тыптырап балықты сол қолымен қысып ұстап, он қолымен оның аузынан қармағын шығарып жатып.

— Олай болса сен өзің дыбыс беріп неге өлеңдетесің?

— Менің айтқаным өлең емес, сен не, балық шақыруды білмейсің бе?

— деп бала алабұғаның ернін жырып, қармағын босатып алғып, Әбдірахманың бетіне жаңа ғана тұра қарады.

Ол бір адым кері шегіне түсті, қасындағы қарамай сөйлесіп тұрғаны үйреншікті Мерғали шал емес, Бәйестің үйінде жатқан учитель екен. Бала қысыла таңырқағандай, Әбдірахманның аузына қарап қалды.

— Сен кім баласысың?

— Батырдың баласымын.

— Атың кім?

— Ұзақ.

— Немене «ақ балық, қармағыма шап балық» дегенінді балық түсіне ме?— деп күлді Әбдірахман.

— Түсінгенде қандай! Кейде жиырма бес айтқанда да қармақты қабады, ал, қырық айтқаннан қалмайды. Кешке қарай, айтсан да, айтпасаң да қармағынды суға түсірмейді,— деді бала.

Бұлардың жанынан екі балықшы да қайықпен келіп судан шықты. Бұл Қажымұқан мен Кенжекей екен. Кенжекей Әбдірахманмен амандасқаннан кейін:

— Қанжығаңыз қанды екен, бүгін аздап табан жүре бастапты. Әттең, тек табан ауымыз аз, әйтпесе жеуге де, тұздауға да жетерлік етіп ұстар едім,— деді де,— Қажеке, ең семіз, ең ірілерінен Әбекене көтергеніңше тізіп берші, біздің байлағанымыз болсын,— деді. Сөйтті де өзі Қажымұқанның жауабын күтпестен, беліндегі кендір тізбегіне жоны

қара қошқылданған күректей табаннан он бесін тізіп:

— Әбеке, жиырмасын тізсем ауыр болмас па? — деп сұрады.

— Ойбай, оның бәрін қайтемін, маған екеуі де жетеді мына дығал табандардың, әйтпесе тіпті керегі де жоқ... Бала-шағаның несібесін маған беріп,— деді.

— Бала-шағаға судың шабағы жетеді, жиырма көп болады десеніз, мына тізілгенді-ақ алышыз,— деп ол оның қолына зорлағандай етіп тізбекті ұстатты да, қайықтағы балығын екі қапшыққа бөліп сала бастады.

— Құдайдың берген балығын да аузыма тигізбей келіп еді. Енді міне, өзіміз қожа,— деді Қажымұқан жоны көкшіл жалпақ табандарға масаттана қарап.

— Мен айттым ғой, ауыр біріктіріп жұмылсандар судың да, жердің де қожасы өздерің деп. Сол өздеріңің белгілеген артельдерің заң, оны ешкім де бұза алмайды. Жақында Шорақтың ау құралдарын, қайық саймандарын алып, Аңқатының сағасындағы балықшыларға үлестіреміз, сонан сіздерге де бір үлес бергіземіз.

— Әбеке, көп рақмет. Айтқан ақыл, берген кенесінізді өлсек те есімізден шығармаспсыз. Әйтеуір бізге де бір теңдік тиіп, адам қатарына кіретін күн болса арман не,— деді Қажымұқан.

Мешіт түбінде көшпен қалып балық аулайтын кедейлердің арасында сол аз күндердің ішінде-ақ Әбдірахман өз адамындай болып кетті; оны үлкені де, жасы да құрметтеп, шайға шақырып, балықпен сыйламаған үй қалмады. Қажымұқан мен Кенжекей «өзіміздің Әбекең» деп сөйлемді. «Әбекең біледі, Әбекеңнен сұра» десетін boldы. Ал, қырға шыққан ауылдардың арасында: «Сағадағы қара сирақ Танабайлар артель болыпты. Текеде келген законшік учитель мектеп ашындар депті. Артельге ана Шорақ күпеңтің ауларын алып береді екен. Олар салғырт тартпайтын көрінеді. Шалқардың суы да, балығы да соларға түгел тиеді екен,— десті.

2

Көп жыл бірге оқып, кейінгі он жыл ішінде бірін-бірі көрмеген Қален мен Әбдірахман құшақтасып көрісті, жас балаша қуанды. Ұзақ уақыт құшақтарын жазбастан, бір-бірінен көздерін алмай қарасты.

— Қалеке, тіпті өзгермепсің! Баяғы салмақты сары Қален!

— Мұртыңды қырғаның болмаса, Әбіш, сен де сол күйіңмен қарап тұрсың. Отыр, мына орындыққа отыр, қаласаң жерге отыр. Мәкка,

қымыз сапыр. Мұнда кел, Әбішпен таныс. Әбіш, сенімен Мәкка сыртынан әбден таныс... «Әбіш деген бөле қайдан шықты?» — деп сенің жіберген газетінді оқытпайды; енді өзің үгіттеші, — деп әйеліне қалжындал, Қален жыымиып құліп қойды.

— Келіншек, сәлеметсіз бе? Аман тұрасыздар ма?!

— Шүкір,— деп жауап қатты Мәкка, бұрын көрмеген адаммен көп сөзге бармай.

Әбдірахман орындыққа отырып, үйді айналдыра қарап:

— Қалеке, қоныс жайлы болсын! Үйің Чулаковтардың үйінен кем емес қой. Бала оқытып, мал жинап жатырың ба?— деді.

Қален оның әзіліне жауап қайтармастан:

— Әбіш, бәйбіше, бала-шаға бар шығар?— деп сұрады.

— Бар, бар, Қалеке-ау, Құлшанды өзің білесің ғой, ұмытып қалғаның ба?

— Түү, айып менде. Былтыр Сақыпкерейді көргенмін, үйінде болдым. Сонымен шатастырып, Құлшан есімнен шығып кетіпті. Бала бар ма?

— Қалима дейтін бір кішкене баламыз бар. Өзінізде ше?

— Анау кішкене қара қызы,— деп Қален үй алдында ойнап жүрген төрт-бес жасар қызы баланы көрсетті,— есімі Құләйман.

— Балаларымыз бір өңкей екен, әйтпесе құда болар едім,— деді Әбдірахман құліп.

— Біз атастырмай-ақ ендігі балалар өздері де бірін-бірі тауып алатын,— деп Қален қарындасты Зағипаға қарап, жіңішке мұртын сипап қойды.

Зағипа қысылып қалды. Оның қуқыл беті алма бүйректеніп кетті. Ол ағасының әзіл ретінде Хакім екеуінің «машұқтығын» меңзегенін бірден білді. Кеше де ол Зағипаға Сәйпұлмәліктің қиссасын беріп, оқы, сендер сияқты машұқтардың хикаясы деп әзілдеген еді. Бірақ зілсіз қалжың: «Мына танымайтын кісінің алдында тағы да соны айта ма»— деп құдіктенді Зағипа. Бірақ жөні болып, Қален олай демеді.

— Балалардың бақыты алда, Әбеке. Біздің шырылдан жүргеніміз осылар үшін ғой. Үй ішін тегіс таныстырайын: мына бала кіші қарындастым (ол Зағипаны көрсетті), бұған тете тағы бір інім бар,— деді.

— Жақсы, жақсы. Оқытып жүрсің бе, Қалеке, бұл балаларды?

— Оқып жүр. Орта білім аламын деген талабы бар.

Ал, өзінің жайынды өзің толық айтып бермесен, сырттан естігенім, қарлығаштың аузымен тасыған сүйндай, шөл қандырарлық емес,— деп Қален қонаққа қымыз ұсынды.

Олар көп әңгімелесті. Әбдірахман Оралда болған оқиғаны, қазіргі кездегі жағдайларды ұзақ уақыт сөз етті. Қаленнің жегжаты Сақыпкереидің Орал қаласынан қалай қашып шыққанын да әңгімеге қости. Бұл оқиғаны Қален әлдеқашан естіген-ді.

— Балық орап апарған торпышқа орай салдым да, үстіне лық толы екі қарамай шелекті қойып, тас қылып таңып тастап едім, орыстар: мынауың не деп сұраған да жоқ, деп Ехсекең қызық етіп айтады,— деп Қален ақырын ғана жымия түсті.

— Қазақ оқығандарының ішінде Сақыпкереидей құғында болғандары аз. Он үш жыл болды ғой, оның абақты, каторга, жер аудару, кудалау әлегіне ұшырағанына. Күрессіз мақсатқа жету жоқ. Қалеке,— деп Әбдірахман тәтті қымыздың екінші тостағанын тояттай сімірді.

— Солай, солай. Мұның бәрін де шет-пұшпақтап, әркімнен естігенмін, тап өзің айтқандай ешкім қандырар мағлұмат бере алған жоқ еді,— деп шұбар тостағанның түбінде қалған қымызын Қален ұзақ шайқап отырды.— Гажап қыын, сынақты кезеңге тіреліп тұрмыз, Әбіш. Елдегі біздің көз тігетініміз сендер...

Ас желінді. Тағы да қымыз ішілді. Әңгіме таусыларлық емес. Тор алдында салған төсектің үстінде отырып Әбдірахман Қаленнен:

— Қалеке, «Ұран» газетінің отыз екінші нөмерін оқыған шығарсың? — деп сұрады.

Қален ілесе:

— Айтпақшы ұмытып кетіппін, менің өзіңнен сұрайын деген әңгімемнің бірі сондағы автономия жөнінде еді. Досмұқамбетовтардың Ленинмен сөйлескені ме, бұл қалай өзі? Газет автономия алыпты депті, осыны түсінбей-ақ қойдым,— деді.

— Қалеке, мұнда түсінбейтін ешнәрсе де жоқ. Ленинге олардың баруы да мүмкін, Лениннің автономия идеясын қолдауы да мүмкін, неге десеніз, бұл большевиктердің программасында бар нәрсе. Бірақ алдымен Совет өкіметін орнату керек, өйткені бұл теңдігін сол Совет арқылы ғана алуға болады.

— Сонда бұлар Совет өкіметін құрудың орнына байлар өкіметін құрғаны ма?

— Құр байлар да емес, нағыз шонжарлардың: сұлтандардың, төрелердің, правительдердің, хазіреттердің өкіметі, былайынша айтқанда — монархия. Хандық деген негізінде бір адамның өкіметі ғой.

Қален сирек сарғыш мұртын баптай сипап, Әбдірахманға қарап, аз ойланып отырды да:

— Онда алай, мұнда былай дегені баланың ойыны сияқты нәрсе екен. Балалар жасырынбақ ойнағанда «мені тауып ал!»— деп айқайлаушы еді, мына жігіттердікі айқайламай-ақ табылып, мен мұнда тұрмын дегендей ғой,— деді.

— Мұны баланың ойыны деуге болмайды, Қалеке, Бұл алдаудан гөрі тереңірек. «Бірлік туы» газетіндегі Мадиярдың мақаласы бұған айғақ. «Қазақта бай жоқ, алпауыт жоқ, тап жоқ, күрес жоқ»,— деп сендірмекші жүртты. Мәскеуге де соны айтпақшы, «міне, бізге лайық өкімет түрі» деп хандықты алға тартпақшы. Мадиярдың пікірі — бүкіл байшыл оқымыстылардың пікірі. Бұл пікірдің жалғандығын мына мысалдан айқын көруге болады: сіздің еліңіз үш жүздей үй. Осы үш жүз үйдің ішінде жеті бай бар. Мен олардың аттарын сізге атамай-ақ қояйын, оны өзіңіз де білесіз. Жүзге тарта үй орта шаруа бар. Қалғандары бір ат, бір сиыры бар кедейлер, байларға жалданатын батрактар. Ал, анау арғы беттегі «он екі пастоктерің» қысы-жазы орыс байларының малын бағып, күнелтіп жүргендер. Анау жеті байдың төңірегінде, ең кемі елу кедей бар. Олар сол өздері паналяған байлардың малын бағады, шебін шабады, егінін орады, үйлерін көшіріседі, қысқы землянкаларын ондасады, қора-қопсыларын жөндеседі, арба-шаналарын түзетеді, әйелдері малдарын сауады, құртын қайнатады, тезегін тереді, жамауын жамайды, жұндерін сабайды, киізін басады. Ал, осы еңбектеріне солар не алады, байлар оларға не береді? Мінуге бір атын береді, саууға бір сиырын береді. Ал, бұл ат пен сиырды олар қысташ өлтірмей асырап шығады, төлін қосып екеу етіп қайтарады. Ал, тамағын іshedі дейік. Тамақ дегенде айран-шалаптан басқа оларға қой сойып бермейді, май жалатпайды. Жерді алсаң: шұрайлысына егін егіп, отты-ойпаңына малын жайдырмай ма?! Бұл қанаудың ең жаман түрі осыны жұрт елемейді, елесе де теңдігін ала алмайды, еңбегінің жемісін тата алмайды. Осыны түсіндіретін, қолдайтын, сорлыларды жақтайтын үкімет болу керек. Мына хандығының елді онан әрі езіп барады; еңбекшілерге қажеті жоқ үкімет. Осыны жұртқа жақсылап түсіндіру керек. Хандықтың керегі жоқ екенін халыққа ашық айтуға керек; жұрттың сана-сезімін ояту қажет, кімнің дос, кімнің қас екенін ұғындыру борыш.

— Дұп-дұрыс. Шындық сөз. Түсіндіру керек.

Кешке қарай аясынан көтеріліп кететін Шалқар көлдің үстіндегі күн тұсау бойы жоғары тұр. Ұзақ күн үздіксіз шырылдаған шегірткелер тынып қалған; сары шұнақ та үнсіз, батысқа қарап қойып ін аузында сұңгіп кетуге әзір отыр. Өрістен қайтқан мал ауыл үстіне төніп келеді, кешкі көп үнді жәрменеке басталуға таяу.

Пішен шабуға әлі кіріспеген бос халық ауылда лек-лек; екі кісі бас қосса әңгіме тыңдауға топтана қалады. Ауыл алдындағы Қисық сайға қарай әңгімелесуге шыққан Қален, Әбдірахман, Бәйестерге жүрт біртіндеп қосыла берді. Алдымен үйден қырындал Асан шықты, оған Құбайра ерді. Екінші ауылдан бұларды көріп сайға қарай Қадес пен Ақмадия аяңдады. Кешікпей көлеңкеде отырған кәрі-жасы аралас таяқ таянған, екі қолын артына ұстаған, шекпен жамылған, шапан киген, ішінде көйлекшендері де бар; ел адамдары уәделескендегі қырқаның басына қаптап кетті.

— Жайлалауыңыздың аты немене? Шабындық, егістік жерлеріңіз мол ма? — деп сұрады Әбдірахман Қаленнен мал мен жанның аяғына жапырыла бастаған көк шөптің үстіне отырып жатып.

Әбдірахман өзге болыстың адамы, бұл елде бірінші рет, оған жері де, елі де таныс емес. Қален жайлалау Оброчный деп аталатынын, өзеннің арғы беті тоғайлық, бидайық өсетін сай-салалы келетінін, жон үсті құмақ оған тары жақсы шығатынын айтты.

— Оброчный дегеніңіз әлгі казак-орыстармен шекара ашқан кезде шыққан бірдеме шығар,— деп сұрады тағы да Әбдірахман.

— Бұрын осы мына екі Аңқатының аралығындағы үлкен жазықты қазынанікі еткен, ел жайласа шаңыраққа есептеп ақша төлететін еді. Қазір ешкім де ақша төлемейді, оны сұрап жатқан қазына жоқ. Шөбі белуардан, жайлалауға өте қолайлы жер,— деді учитель айналасы алыс жазық даланы көзімен шолып.

— Казак-орыс алпауыттарының қолына билік қайтадан тисе баяғыолосасын да, оброгын да қайта қозғар-ақ еді, жерге салғыртын да салар еді, бірақ ол дәурен казак озбырларына енді қайтып оралмасқа кетті ғой,— деді де, Әбдірахман бұрылып, бұлардың әңгімесіне шынтақтап жатып құлағын тіккен Құбайрадан: Ия, отағасы, неше шетен жер айдадың биыл?— деп сұрады.

Құбайра орнынан ұшып тұра келді; ойлмаған жерден мына бейтаныс оқымыстының сұрағы оны аздап састьрып таstadtы; бірақ ол сұйық қара сақалын бір сипап жіберіп:

— Неше шетен дейсіз бе? Шетеніңізben есептемейміз, біз таяқпен

есептейміз. Шетендең жұмыс көлігі мол, қызмет істейтін саны көп үйлер жыртады,— деді Құбайра.— Біздер тек балаларға тары-талқан болсын деп жиырма-отыз таяқ айдаймыз.

— Үм...— деп Әбдірахман келіп отырып жатқандарға айнала көз тастады.

— Да, кеңес біріксін! Бәйес аман ба? Аман-есенсіздер ме?— деді Қадес, отырғандармен амандастып.

— Орта толсын!

— Қалеке, аман тұрасыз ба?

— Бәйес, аман ба?

Біреулері жүрелеп, біреулер малдасын құра отырып, біреулері жерге шынтақтай бір жанбастап қисая бастады; өзара амандық сұрасты.

— Мына кісі кім?

— Қай жақтан келген! — деп құбірлесті, Әбдірхманды көздерінің құйрығымен, иектерімен меңзей көрсетіп.

— Кердери көрінеді. Бәйестің дос-жараны білем. Біздің учительге сәлем бере келсе керек,— деді Асан оларға.

— Үм-м...

— Теке жақтан келген десейші.

— Кердери болғаннан кейін енді қай жақтан келуші еді,— деді Құбайра.

— Е, Кердери Текеден басқа жақта жүрмей ме екен, басқа жақтан келмей ме екен? Құбеке, сен де айтасың-ау,— деп қойды. Ақмадия тамсанып. Шеткерірек топталып отырғандар қалжың-кеекесіні аралас әңгімелер айтып жатты. Көп сөзді, ел ішіндегі билік, дау-жанжал сөздерге ешкім атап шақырмаса да өз бетімен араласып мәжілістен қалмайтын топқа үйір Қадес, келген қонақпен әңгімелесуге тырысты. Ол алыстан орап, өзінің үйреніскең адамы Бәйестен жөн-жосық сұраудан бастады.

— Бәйес, ауыл-аймақ аман ба? Көптен көрінбейсің, елдемісің?— деп сұрады ол.

— Шүкір, аман. Жол бұзылып, қаламен қатынас үзілгеннен бері елде жатырмын.

— Көпір түскен жоқ па еken?

— Түскен шығар. Бірақ та қазір қала тыныш емес және бұрынғыдай келтіретін товардың түрі де шағын.

— Шай-шекер жағы қалай?

— Тапшы, өте тапшы.

— Қызыл үйден келгендеге дүкенде түк жоқ деп келеді. Бұл товардың құрып кеткені қалай? — деді Қадес, көнетоз мәсісінің қонышынан шақшасын суырып жатып.

— Соғыс бітпей молшылық дүние қайдан болсын. Ескі қор ғой әзірге жүртқа талшық болып тұрған,— деп Бәйес қасындағы Қалеммен сөйлесіп отырған Әбдірахманға қарады; оның көз қарасында «сен айтсаңшы» дегендегі бір ишара бар еді.

Әбдірахман шаруалардың сөздерін мұқияттап тындалап, жүзшырайларына сынақты көз жіберіп отыр. Көбі ақжарқын жүзді, езулерінде, көз құйрықтарында көніл сәулесін көрсетерлік мәздік күлімсіреу бар; кейбір дөңгелек, тоқ беттер құлық-сұмдық жоқ, сәби кейіпте; кейбіреулери сөйлеген адамның аузына қарап ешбір лайықсыз, тіпті мағынасыз ыржияды. «Ақкөніл, әділ, бала сияқты биғам, кең пейіл жандар еken»— деп ойлады Әбдірахман.

— Бір соғыс бітіп, майданға кеткен жігіттермен жұрт жамыраған қойдай табысып еді. Енді бұл тағы қай соғыс? Біреулер: — орыстар өзді-өзі қырқысып жатыр деседі, енді біреулер: — сол Герман соғысының әлегі ғой, қайталаған кезікше айналып соғып жатқан деп соғады. Осы, адам соғыссыз тұра ала ма еken, сірә?!— деп қойды Қадес ешбір адамға қарамай, еш адамға бұл сұрағын бағыштамай, төмен қарап отырып. Сөйтті де ол жайымен отырып насыбайын атты, тырнағын тағы да толтырып, шақшасын қонышына қайта қыстыруды.

— Біздің Қадекең көптен бері сыйласып, араласып журген құдасындей-ақ әңгімені Германнан бастайды. Германды қоя тұрып, маған шақшаңды бере тұршы, Қадеке, түшкіріп жіберейін, білмейтін Германнан гөрі маған сол пайдалырақ болар,— деді Құбайра.

— Қадекең құда болмаса да, Николай құда еken Германмен. Бас бәле сол құдалардың келісе алмағанынан шыққан ғой. Учитель, солай емес пе, Ресей патшасымен Герман патшасының жауласу себебі?— деп, әманда ағасымен қосарлана жүріп, жарыса сөйлейтін Ақмадия ағасын жақтағандай болды.

— Немене, Николай киіт кигізбей жіберіп, соған өкпелеп пе сенің Герман нағашың?— деп Құбайра ұшты тілін оған да қадап алды.

— Құбайра, сен қалжынды қой, Герман менің құдам да емес, нағашым да емес, ондай таяз қиқарлық, терең мағыналы сөздің бағасын түсіреді.

— Терең мағыналы сөзіңмен түсіндірсейші ана Қадесті, ол соғыс қайдан шығады, соғыспай адам отыра ала ма?— деп сұрап отырғой. Сен, осы әлгі адвокат Бәкендермен бірге оқып па едің Петербурда?— деді Құбайра Ақмадияны кекетіп.

«Адвокат Бәкендермен бірге оқып па едің»— деген сөзге жұрт тағы да ду күлісті.

— Бәкең дегені кім?— деп сұрады Әбдірахман езу тартып, қасындағы Қаленнен.

— Бақытжан Қаратаевты айтады.

— Ым-м, Бақытжанды жақсы біледі еken ғой халық, — деп, Әбдірахман ойланған бастады.

Оның түйгені «Әлдісі бар, әлсізі бар, тілді, парасатты, сөзге жүйріктеп бар, мына қалың шаруаның құлағын тігіп тыңдайтыны соғыс, соғыстың ылаңы. Құмарлана сұрайтыны соның немен бітетіні, өйткені не қылыш оқығалар, дүниенің кемтарлығы, үрейлі, құдікті нәрселердің бәрі сол соғыспен байланысты, бүгінгі көріп отырған күнің мен ертеңгі ететін тіршілігің де сол соғыспен байланысты. Бұларға болып жатқан жағдайды мықтап түсіндіру керек еken, бірінде болса да халықтың құлағына шындық құйыла берсін.

Бұл ағайындарға сіз «Орал Совдепінің үндеуін» оқып беріңіз,— деді Әбдірахман, ақырын ғана Қаленге.

— Онда жұртты жинаңқырайық.

— Өзі де жиналышп қалыпты.

— Жоқ, қарттар келген жоқ. Кеңес құрып ақылдасатын әңгіме бар деп, мен бір-екі баланы жүгіртейін, ақсақалдар келсін.

— Дұрыс-ақ!— деп Әбдірахман сәл бөгелді де, Құбайраға қарап: — Отағасы, сіз Бәкенді білетін бе едіңіз?— деп сұрады.

— Е, Бәкенді білеміз, білмегендеп...

— Білеміз.

— Ой, Бәкең деген адам жампоз ғой,— десті,— Асан, Ақмадия тағы бір шаруа Құбайраға десте бермей жамырап.

— Бақытжан деген кісіні біздің ел тұтас қадірлейді. Балаға «Бәкеңдей бол!» деп бата береміз. Ондай кішіпейіл адам аз ғой. Осында отырған адамның Бәкеңе мұнын шаққаны, Бәкеңнен жәрдем көрмегені жоқ шығар. Ана жылы жігіт аларда сол Бәкең ғой біздің елді құтқарып қалған. Біздің үш жұз үйден үш-ақ жігіт шығарып бердік сол кісінің жақсылығымен,— деді Құбайра.

— Бақытжанды білгеніңіз өте жақсы, ақсақал, Бәкең деген жақсы адам. Жұрт үшін күресіп жүрген, сіз сияқты шаруалардың қамын жеп жүрген адам. Ал, Бәкеңнен басқа кімді білесіздер қазақ оқығандарынан?

— Қарағым, біз көрген адамымызды, жақсы білген адамымызды айтамыз. Бәкең мына Жұніс қажынікіне былтыр да, алдыңғы жылы да түсіп кеткен. Сонда көргенбіз ол кісіні. Оқымысты көп қой, оның қайсы бірін біле береміз. Мына сізді көріп отырмыз, сөз лебізіңізге қарағанда кішіпейілді, жылы жүзді адам көрінесіз, бірақ біз сіздің атыңызды да дұрыс білмейміз, бірінші рет көріп отырмыз. Үйден қарыс аттам шықпайтын шаруамыз,— деді Құбайра, таяғының ұшымен жерді сыйғылап отырып.

Қарттар келгенше Әbdірахман жұртпен ұзақ әңгімелесті.

4

Жұніс қажыға Әbdірахман түрегеліп, қол беріп көрісті де, қасына жақын жерге отырғызды, бұрын көрмесе де жақсы білетін таныс адамша амандық сұрасты. Қален арқылы, әсіреле мешітте болған Жұніс пен Шұғылдың «керісінен» кейін Әbdірахман бұл адамды айнала сұрастырып, сырттан жақсы біліп алған еді. Халық алдында беделі күшті, тұра сөйлейтін, әділсіздікпен жаңы қас Жұністі қажы болса да, ол сырттай ұнатып қалған еді. Мұндай адамды «көп шаруалармен қосып ішке тарта іс істеу керек екендігін» ол күні бұрын түйіп қойғанды. Жұніс те бұл учительді жақсы біліп қалған. Ол Әbdірахманның бетіне бір қарап қойды да:

— Жолыңыз болсын, шырағым! Шеттен келген адам деп есіттім... Жолаушы көп жүреді, жолы болар деп жүреді. Жақсы лебіз сізден, құлақ салу бізден,— деді.

— Жүке, бұл кісінің халыққа айтар сөзі бар екен, сөзі тасқа басылған көрінеді, соны мен оқып берейін, сіздер қалғанын әңгімелесіп түсінісерсіз,— деді де, Қален «Жұмысшы мен шаруа және солдат депутаттарының Орал облыстық атқару комитеті үндеуін» окуға кірісті.

Үндеу жатық тілмен қысқаша түрде Совет өкіметінің маңызын, бұрын-соңды болып көрмеген жаңа өкімет түрінің қалай дүниеге

келгенін, оның негізгі мақсаттарын түсіндіре келіп, осы өкіметтің бір бөлшегі болған Орал облыстық атқару комитетіне биыл казак атамандары мен генералдарының қалай бас салғанын баян етті. Баста әңгіме есітуге, соңынан шақыруымен жиналған шаруалар бұл жалынды үндеуді бар ынтасын сала тыңдады. Үндеуге қол қойған адамдардың аттарын қайта-қайта сұрап алды. Көбі «Бәкеңді білеміз»,— десті.

— Бақытжаннан кейін қол қойған Әбдірахман Әйтиев деген кісі мына алдарыңызда отырған қонақтарыңыз,— деді Қален көпке Әбдірахманды көрсетіп.

Әбдірахман басын иді.

— Бәкең қайда қазір?— деп сұрады біреу.

— Бәкең генералдардың қолында тұтқында отыр...

— Ой, сабаз-ай.

Үндеу сөзі жұртқа қатты әсер етті. Қапырық жерге бейне бір самал ескендей, халық қозғалып, қобалжи тұсті. Қөптен іште іркіліп келген ойлар, сөздер өзінен-өзі туып жатты. Кешікпей, далада алқа қотан отырған халық, бір үйде отырып кеңескен адамдардай, дөңгелене сөйлесіп, кішкене мәжіліс үлкен әңгімеге айналып кетті. Сұрақ көбейді. Көбі Әбдірахманға көз тікті.

— Ат бауырын құрғатпай мал сұрап, жан сұрап мына әлгі салғыртшылар жайлауымыздың үстін шаңдатып болды. Құні кеше осында «жалғыз сиырыңызды сат, жетпесе ана мылтығынды қоса сат» — деп кіжіндең кетті. Жұз теңгесіне сиырымды сатып төлесем, сонда менің қатын-баламды солардың өзі асырап бере ме? Осыларға бір тыйым салынбай ма өзі?— деді.

Оның сөзін Әбдірахманның қарсы алдында отырған Әреш қостады:

— Бұрынғыдан гөрі бұл үкімет жақсы болады еken деп еді. Жүкті көтере алмасаң арқана тағы да сала тұс болды да қойды, — деді.

Әкірендеген шошак тұмақтылар жауып кетті ғой, әйтеуір.

— Маймақ па еді, кім еді ана күнгі шәмбіл сарының аты. Майманнатар әлі,— деген сөздер әр жерде естіліп жатты.

Сөзге Қадес араласты.

— Жамырамандар, тоқтай тұрындар. Ана Текеден келген қонақ айтсын,— деп қойды да, тырнағындағы насыбайын көрсетпей шапшаңдал иіскей салды.— Сонда енді анау әлгі Қызыл үйдегі

ұлықтарды қалай, біз теріс деп табамыз ба?.. — деді ол Құбайраға қарап.

Бұл сұрақтың өзіне мен зелгенін біле қойды да, Әбдірахманның көзі жайтай түсті.

— Теріс деп табасыз ба, дұрыс деп табасыз ба, оны мына қөпшілік айтып көрсінші. Менімше жауап өзінен өзі-ақ табылып тұр. Егер мен сіздерден — мынаны сұрасам: «Қызыл үйдегі» ханыңыз, оның соңынан ерген төрелеріңіз осы қалың топтың ортасына бір келіп көрді ме? «Азаматтар, сіздер үшін мына бір игі іс істеліп жатыр, мұны қалай көресіздер» деп сұрады ма? «Не мұңыңыз бар айтатын?» деді ме?..

— Жоқ.

— Жоқ.

— Сіз өзіңіз қалай ойлайсыз,— деп Әбдірахман Қадеске жүзін аударды, — балаңызды оқытуға школа ашып бермесе, жерден қазсаң да салық төле деп сабаса, мені қорғауға керексің, жүр солдатқа деп әкіренде, осындай әкімдерді, осындай үкіметті жақсы көрер ме едіңіз?..

— Біз мұндай терең сауалдарға жауап қайтара алмаймыз. Бұған қажы ғана жауап бере алады. Сол кісі қайда болса, біз сондамыз,— деп Қадес жалтарып кетті.

— Болсын, болсын, қажы айтсын. Хан сайлағанда өздеріңізден қатынасқан кісі бар ма? Әлде сіздерсіз-ақ өзін-өзі сайлап алды ма? Осыны да айта кетіңізші,— деді Әбдірахман қажыға қарай бұрылып.

Жұрт қозғала түсті, ұлкендер әлденені макұлдағандай бастарын изеді. Әбдірахманның сөзіне неше күннен бері ден қойып ұйып, бағанадан бері аузына қарап отырған Хакім әкесінің не жауап қайтарарын білмей қысыла бастады. Ол: «Мінезі шәлкес, ешкіммен ақылдастып көрмеген бір бетті адам, бір бүйірден шығып жүрмесе игі еді...» — деп ойлап төмен қарады.

Өзіне сөз басының аумай тиетінін жақсы білетін Жұніс қажы, күн бұрын ойланып қойған адамдай, іркілместен бастап кетті:

— Мен, шырағым, сөз лебізінді байқап отырмын, Қаленмен білім қырқасына бірге шыққан сияқтысың. Ел жүйрігі Бәкеңмен істес екенсің. Басқа сөзіңе бап: елді бұрын батыр бастар екен, кейін би жетеледі. Елу жылда ел жаңа, енді жұрт қамы ақылдыда. Ақыл білімнен шығады; білім қаладан шығып жатыр. Бәкең бар, өзің бар қағаз арқылы жүз бұрып, бізді терек деп тауыпсындар. Қолеңкесі сая, өзіне сүйенемін дегенге теректен тірек қай заманда да шығар болар. Екінші сөзіңе

жауап: хан көтерудің екі түрі бар. Бірі ақ киізге салып көтеру, бірі найзаның үшімен көтеру. Сырымнан бергі үш дүрлігісте ата-бабамыз хан көтерудің екінші түріне ғана араласқан. Мен кісінің адамымын, құғаным сол уәсiet. Мен болдым, шырағым. Ахшам³⁰ бар, ауыз ашу бар, рұқсат етсең кетейін.

— Рахмет, сізге. Міне, аталы сөз,— деп Әбдірахман Жұністі қостай кетті.— Менің бұған қосарым: мезгілсіз шақырган тауықтың жұнін жұл. Бізге Сырым мен Исадайлардың жоқ етуге тырысқан сүйегі курап қалған ханзадалардың, сұлтандардың өктемдігі керек емес, бізге ханның емес қараның, бірдің емес бұқараның тілегін орындайтын өкімет керек. Мұндай жұрттың көксеген өкіметі қазір де Ресейдің бар жерінде құралып отыр, әмірін жүргізді, тек қана мына біздің ат төбеліндей Орал губерниясы мен Дон деген өзеннің өлкесінде күшпен тоқталып тұр. Бұл бірнеше айдың ішінде, әрі кетсе бір жылдың ішінде орнайды. Мұны орнатып келе жатқан Қызыл Армия. Қызыл Армия жұмыскер мен шаруаның ұлдарынан құралған Армия. Мұны басқарып отырған большевиктер, большевиктердің көсемі Ленин деген данышпан. Ол данышпанның көздегені: жетім мен жесірге, жарлы мен шаруаға, еңбекпен күнелткен қалың бұқараға тенденсі әперу; біз секілді патша үкіметінен езілген елдерге тенденсі әперу... Мен осыны айтайын деп едім сіздерге. Кім дос, кім қас екенін түсіндіруге келіп едім. Жұм болындар, біліп тұрындар, жақында шын дос өкіметің келеді, соны қарсы алындар, қорықпаңдар, үрікпендер, өсек-өтірікке сенбендер, қастықпен теріс түсіндірушілерге сенбендер, демекші едім, міне осы сияқты азаматтық борышымды өтеуге келдім. Дұрыс па мұным?! – деді Әбдірахман көтеріңкі дауыспен.

— Дұрыс!

— Әбден дұрыс!

— Жасың ұзақ болсын!

— Тәңір жарылғасын!— десті топ шулап.

Тұнде Әбдірахман, Қален, Бәйке, Асан, Сүлеймен, Хакім оңаша отырып кеңесті. Әбдірахман өзінің большевиктерге тілекtes топ үйимдастырып жүргенін айтты. Қысқаша түрде бұл топтың ел кедейлеріне ұйтқы болып, қызыл армияны, советті үгіттейтін топ екенін, болашақ өкіметтің негізі болатынын айтты. Сағада да осы топ үйимдасқан, олардың газет-журнал оқып, күнделікті жаңалықтарды халыққа түсіндіретінін, мектеп (жаңа бағытта орыс тілін оқытатын ашу) әрекетін қолға алғанын, салғыртты байлар ғана төлеу керек екендігін қолдап жатқанын мәлімдеді.

— Бұл тілекестер тобына еңбекші шаруаға жаны ашитын, солар үшін шын ниетімен игі жұмыс істей алатын азаматтар кіру керек,—

деді Әбдірахман.— Менің ойымша осы отырған төртеуіңіз де лайықсыздар, бұл топқа кіруге. Қалекең туралы ешнәрсе айтпаймын. Ол белгілі кісі, халық үшін қызмет етіп келе жатқан адам. Мына Асан мен Сүлеймен қедей еңбекшілер, көзі ашық азаматтар, оқымаса да түсінетін, өздері сияқтыларға жәрдем көрсете алатын жігіттер. Ал Хакім Орал қаласында не болғанын көзімен көріп келген, оқыған жас жігіт. Бұлар халыққа қызмет ету үшін оқыды. Енді, міне, жұртқа іспен көрінетін күндер туып тұр. Осы төртеуіңізге мен сенемін, үлкен міндеттер жүктеймін.

Әбдірахманның сөзіне ешқайсысы да қарсы болған жоқ. Тек қана Сүлеймен:

— Біздің басқа да азаматтарымыз көп жазылатын,— деп еді, Әбдірахман:

— Топтарыңызды көбейту өз міндеттеріңіз. Қатарыңызға кімді тартатыныңызды өзіңіз білесіз,— деді.

Ол ертеңіне ала көлеңкемен учительдің аулынан аттанып кетті.

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

1

Ел құлағы елу.

Оброчный жайлауындағы Әбдірахманның шаруалар мен әңгімелескені ертеңінде-ақ бүкіл өнірге жайылды. Мұны Жол старшина да естіді.

Жол басқа ауылдарда жүрген.

Үйге келісімен әйелі Бақтылы:

— Старшин деген сенікі құр атақ, кешікпей, елді ана Қален билейді. Жиылыс болса Қалендікінде, шеттеген келген адам болса Қалендікінде; ақыл сұраса жұрт Қаленнен сұрайды; қағаз жаздыртса Қаленге жаздыртады. Жер дауы да Қаленде, жесір дауы да Қаленде. Сенің мойнында ана киіз қапты құйек орнына байлаған. Соны асын да жүр,— деп тілдеді.

Жол әйелінің сөзін кексіз тыңдады, олай етпеуге амалы да жоқ, «би Бақтылы» ері қарсы келсе онан әрі жапырып тастайтын; оның бойындағы кемшілігі мен мінін бірін қалдырмай жіпке тізіп жұрт алдында масқаралайтын да әдеті бар; сондықтан Жол болған оқиғаны әйелінен ептеп қана сұрап шет жағасын біліп алды да, қалғанын Қадестен естуге кетті. Бас пайдасына шебер, құлығы мол Қадес әуелі старшинаның құлағына жағымды ауыл әңгімесін айтып беріп, сосын, Жолдан болыс пен уезде не болып жатқанын біліп алатын «Болыстар пәлен ауылға шығыпты. Уезде мынандай еді. Осы білген хабарын ол екі кісі бас қосқан жерде: жаңалықтар бар екен...» деп сөйлейтін.

Қадес Жолға әңгіменің бәрін айтып берді. Бірақ ол Бақтылыша Қаленге бәле жапқан жоқ. Қаленің үйіне келген Әбдірахман дейтін большевик досының халыққа айтқан аталы сөздерін ғана қайталап айтып берді.

Старшина болған оқиғаны, айтылған сөздерді ішіне түйді. Ол Қадеспен әңгімелесіп отырып насыбайды әлсін-әлсін атты, мұрнын таңқылдата сіңбіріп қойып, қымызды тамсанып ішті, мұртын да қайта-қайта шиырып қойды. «Бар бәлені шығаратын осы учитель. Ала-бұлік, қайдағы ала аяқтар да осының үйіне келеді. Қален салғырт төлемегеннен кейін жұрт та төлемейді. Жіберетін ана төрт жігіттің кешеуілдегені де осыдан. Біздің әйел дұрыс айтады — жұрт қай малын, қандай сәудегерге сатуды да осы Қаленмен ақылдасатын болды «Ысқот³¹, халайыққа ағуа тарату... ауылнайды жұрт өзі сайлайды деп,

көрдің бе, тағы бүйректен сирақ шығара бастағанын. Большебайыңның өзі нағыз осы шығар...»— деп ойлады Жол ішінен Қаленге қатерін тігіп.

— Қадеке, қалай, мына ауылдарыңыз қаражат жағын жиыстырып жатыр ма? — деп Жол салғырт жөнінде сөйлескен болды да, кенет Қаленде мақтай бастады.— Біздің Қалекең ақылға да, сөзге де жүйрік адам-ау. Осы кісінің достары Орынборда да көп шығар. Мына келген досы Күйік қаланікі дейсің бе? Үлкен хәкім адам ба екен?

— Үлкен,— деді Қадес.— Текеде болған үлкен сыяз сайлаған ғой ол кісілерді, Орынбор — Сарытауға да лауазымы белгілі адам.

— Петербор — Мәскеу билетін сияқты ғой Әбекендерді.

Сөзге жүйрігін-ай, сабаздың!— деп Ақмадия ағасын қостай тұсті.

Жол әбден сыр тартқысы келіп:

— Бұлар әлгі патшаға қарсылар ма? Патшаға қарсылар ханға да тіл тигізе ме қалай?— деп еді. «Әй, сені ме»—деп жүрген Құбайра сөзге араласа кетті.

— Жол, осы сен ана құлаған Миколайдың тұсында старшин болып едің-ау. Әй, бәле екенсің, бір сүрінбей келесің,— деп басын шайқап, таңдайын қақты.— Біздің Есқалидың бір асығы бар, өмірі бүк тұскен емес, қалай иірсең де «дік» етіп алшысынан тұрады. Сен тап сол сияқтысың. Миколай тұсерде старшин болдың. Керенге де старшин болдың, мына әлгі солардың бәрін қуып жатқан большевиктер келгенде де старшин боласың ғой деймін. Сен боласың, боласың...

Жол Құбайраның астарлы кекесінің тұсінгенмен жауап қайырған жоқ. «Сен де Қаленге арқа сүйейсің. Әйтпегендеге көрер едім сенің жайынды да...»—деп ойлап қойды. Көргенін, естігенін ішке бүкпейтін, мақтауды тәуір көретін Ақмадиядан ежіктеңкіреп білу керек болды, старшина соның бір тінін тарқатуға кірісті.

— Ақмадия-ау, ол Петербор билетін қай ұлың? Петербор — Мәскеу Бақытжанды біледі десең бір сәрі; бұл тайпада басқа аты жайылған адам жоқ еді ғой,— деді Жол.

Ақмадия мұртын сипады.

— Бәкеңмен қатар адам. Қағазда Әйтиев деген аты да Бақытжаннан кейін ілесе шығып тұр,— деді ол Жолға маңғаздана қарап,— Старшинды енді елу басы сайламайды. Құбайра, сен Жолды старшин болады тағы да дейсің, қалай болады ол көп қаламаса? Мәселен әйелдер араласса не болмақ? Сенің Қапизаң кеше: «Енді Жол ақша

сұрап келсе, мына шөмішпен соғамын оның тазы тұмсығына»,— деп шаптығып отыр. Эй, қыын, Старшин болу енді қыынға айналар.

Жол қызарып кетті. Ақмадияның келеке етпейтінін, естігенін, көргенін тұра айтатынын Жол жақсы білетін. Сондықтан ол Ақмадияға емес, Құбайраға тақымын батыруға бет алды.

— Кім сайлап, кім сайланатынын көк айыл қатындардан сұрап жатпас: Ал, ағайындар, сендер де ертеңнен қалдырмай мойындағы борыштарынды өтендер. Құбайра, сен маған биенді бересің таудағы ауылға мініп барып қайтуға. Өз бием болдырып қалды, бірер күн белін көтерсін. Жұмыс өте қауырт, арғы күні тағы болысқа жүремін,— деді старшина Құбайраның жалтаруына орын қалдырмай.

Ат бермеуге Құбайра да амал тапты, ол ойланбай-ақ:

— Ертең ертемен қалаға жүрейін деп отырмын, сатуға мал апарамын. Ана Нығметтен неге мінбейсің, ат десең ат тұр белдеуде, бие десең бие толып тұр желі басында,— деді.

— Нығметтен мен араға жұма салмай ат мініп жүрмін. Күнде мін демесең жетер, о да ағайын, Барқынның баласы.

— Нығмет пен Шұғылдан күнде ат мінсең де жетеді жылқысы. Шаруаның базарға мінетін, шөпке жегетін шолағын сұрағанша салмағынды соларға салмайсың ба?— деді Құбайра да ат бермеуге бел байлап. Құбайраның ат бермейтін ыңғайын біліп, енді кезек маған келе ме деген қауіппен Қадес қипандай тұсті де, Ақмадия жалма-жан орнынан тұрып:

— Есімнен шығып кете жаздағанын қарашы, қажекең келіп кетсін деген екен, әңгімемен отырып, кешігіп қалыптын,— деп үйден шығып кетті.

— Құбайра, мен сенен кімнен ат алайын деп сұрап отырғаным жоқ. Сырттан көзеу ағайынды ала көздікке кездестіреді. Не керек сондай сөз, біреу үшін біреу мал жинамайды, дәuletі бар деп асыла беруге жарамайды ғой,— деп Жол ағайынға қамқорси сөйледі.

— Шұғылдың тікенді тілінен, Нығметтің бұқа көзінен именемін, Құбайра — атқа жеңіл құбаша десейші. Бірақ ойлап қой, «атқа жеңіл құбашалар» қырындал қона-тұстеніп пайдалана кететін құдаша емес, — деп Құбайра зілді сөз тастады.

«Қалені— Қален, Жұнісі— Жұніс, тіпті бұлар да жонын күдіретпекші маған?!»— Жолдың ертеден бері ойына он оралып соға

берген, асауға бұғалық тастап жібергенде табан тіреп, қүш алатындағ берік «шөкесі» көз алдына айқын елестеді. «Сен бәлшыбектер... тоқтай тұр...»— деді ол ішінен.

— Құбайра, сенің үнің шығынқырайын депті, көмейінде бір нәрсе бар ғой сыртқа теуіп тұрган. Бұл жалғыз ат бермеу ғана емес, мен түсінсем одан да әрі жатыр. Таудағы ауылға мен жаяуласам да жетермін. Бірақ байқа, «қисыққа тез, қыңырға көз бар»,— деді старшина.

Қадес әңгіменің арты керіске айналатынын бағанадан сезген еді, бірақ «керіссе керіссін, Жолдың жүнін азырақ жығып алған да теріс болмас»— деп ойлап отырған. Енді ол: «Тілді Құбайраның қолы да жүйрік, ұрыс басы, бок жеме болып кетпегей»,— деп қауіптенді.

— Сендердің осы қалжындарыңың қайсысы еkenін қалжың емесінің қайсысы еkenін білмей-ақ қойдым. «Атқа женіл құбаша» деп сені жеңілсінген Жол жоқ, Құбайра. Ал, «қисыққа тез» дегендей, Жол, сенің де Құбайраға салмақты сөз тастауың артық. Жол, біздің жаққа болыс келмей ме еken, ондай әңгіме құлағыңа шалынған жоқ па?— деп Қадес келістіре сөйлеп, сөзді басқа арнаға бұрды.

— Тауға барғанда сенің сенетін қисықты түзетер тезінді де білеміз. Әлгі өзінді «қос құлағын қайырып байлаған старшин» дейтін қажың ғой... Құбайраның соңғы сөзін естімesten Жол үйден шыға жөнелді. Ол Қадестің:

— Отыр, қатын шәй қайнатып жатыр,— деген сөзіне де жауап қатқан жоқ.

2

Жол старшина тауға, Шұғыл қажының аулына қарай шапты. Бұған Құбайраның сөзі қамшы болған жоқ, «қос құлағын қайырып байлаған старшин» деген сөзді де ол бүгін ғана естіген емес. Оның ойы басқа әлдеқайда теренірек— уыстан шығып бара жатқан елдің тізгінін қытынқырап ұстau...

...Мешіт түбіндегі ел Жолды елемейді. Онда қос хазірет көп мағзұмдар бар. Басты адамдар істер ісін солармен кеңеседі, орта қатарлы шаруа жағы, әсіресе жастар Бәйес саудагердің төнірегінде. Жыр да, газет те, қисса да, түрлі жаңалық та — бәрі де Бәйестің дүкенінің айналасында. Соңғы кездे жұрттың бәрінің әңгімесі школа ашу, баласын орысша оқыту болып кетті. Текеден келген анау әлгі Әбекең дей ме, Әйтей дей ме «мектеп ашып, бала оқытындар, газет оқындар, өз қотырларынды өздерің қасындар» — деп құтыртты елді. Онымен қоймай ол мына жерде «бәлшыбек сход» ашып болысқа, уязға қарсы үгіттеді.

Қален учитель тұрғанымен өрт. «Зорлық та жоқ, зомбылық та жоқ, берсең өз еркің, бермесең өз еркің. Хүррият», — дейді. «Тоқтай тұр, — деді Жол ойын жинақтап, Шұғылдың аулына жақындағанда. — Мұның бәрін де Шүкең өзі ауыздықтап береді. Анау күні мешітте школа туралы сөз болғанда Жұніске ол — «бәлшабайдың өзісің» — деп абройын айрандай төкті жақсылардың алдында. Енді оның аулында «бәлшыбек схот» болды десем... тоқтай тұр... Жұнісін де, Қаленін де, Әйтейін де жүзіктің көзінен өткізіп берер... Әй, өзі де бір тілің қүйгір, шал-ау. «Қос құлағын қайырып байлаған старшин... тұпу, үйің қүйгір Шұғыл, жасқа да, үлкенге де масқара қылып...»

Жұрттың бәріне мін тағып отыратын Шұғыл Жолды «қос құлағын қайырып байлаған старшин» деп ататты жұртқа. Баласының жақсы көретін тазысын екі құлағын қайырып, желкесінен қысып ұстап отырып, «Жолдың кімге ұқсайтынын білесіңдер ме, білмесеңдер мен айтайын: мына құлағын қайырып байлаған тазыға ұқсайды; тұмсығы сүйірленіп, екі көзі жымсиып, іні сопайып, қаншырдай қатып қалған, тазыдан ауған жоқ» — деген. Содан бері Жолдың атын атамай-ақ жұрт сыпайғершілікке «тазы» деген сөзді алып тастап, «қос құлағын қайырып байлаған старшина» десе, қажы да, жұрт та түсіне қалып, жымия күліседі. Амал жоқ, Шұғылға не айтарсың, не істерсің. Жолға ат қойған да, старшинаның знагін алып берген де сол Шұғыл. Бастағы ауылмен ерегескенде «Осыны-ақ сайлай салындар. Киіз қап арқалап жүргуге жараса болды. Старшина деп онан ақыл сұрап, билік тыңдаймын дейсіңдер ме?!» — деген Шұғыл.

Кеше «Беретін жігіттерінді тез жеткіз. Тұндікке жұз сомнан тұскен салғыртты қалайда жинап бітір!» — деген болыстың жер тепкілеп тұрып ауызша берген кәрлі бүйріғын «құп тақсырлап» ала жөнелген старшина ортадағы ауылға бір соғып, ондағы болған оқиғаны әбден түсінгеннен кейін тауға қарай шапқан-ды. «Бұл мен жоқ жерде болған кесапат мәжіліс — іздегенге сұраған, көктен тілегенім жерден табылған. Мұны мен болысқа да жеткізейін, «Міне жігіт бергізбей, салғырт жинатпай отырған ағуашылар» дейін. Құдыретін осыларға көрсетсін егер болыс мықты болса, маған ақырғанда көзі бұқаның көзіндегі қызарады, ал енді бәлшыбектерге не істер екен бәлем» — деп ол болысқа да кіжініп қойды.

Бірақ дүлей қажы оның салын суға кетірді.

Старшинаның берген сәлемін алмастан, Шұғыл кішкене шұңғыл көздерін жыланша қадап:

— Не жаңалық бар? — деді.

Жол қысқаша ғана болыста болғанын, оның берген әмірін, ортадағы ауылда болғанын, жиылыштың жайын баян етіп, қажының қадала қарағанына мәз болып, маңызды іске маңғазданғандай тамсанып

қойды.

— Қажы бұған не істе дейсіз? — деп сұрады ол қажының бетіне тура қарап.

Шұғыл қажының кішкене көздерінен от ұшқындаған тұрғандай көрінді; жүзі қарауытып, түсін адам айырарлық емес — көгілдір тартып кетіпті де, оң жақ бетіндегі бір тамыры жыбырлай қалыпты.

— Не істеу керек дейсің бе? — деді ол жұлып алғандай, жүкке сүйеулі тұрған таяғына қармана қолын созып, даусы әлдеқайда тұншығып, күңгірттеніп шықты.

Жол ұзын мойнын соза тұскен қалпында, бетінде сәл мәз болған шырайы жоғалмаған күйінде қалды. Ол қажының не пигылмен таяққа ұмтылғанына анықтап көзі жетпеді, бірақ оның түсінің бұзылып, дауысының өзгеріп кеткенінен мықтап шошынды, қажының аузына тұскен сөздерді былш еткізіп бетке соғып қалатынын, «жынданғанда» қолға тұскен нәрсені жіберіп қалатынын да ол жақсы білетін. Алайда, тұра жөнелуге де, кері шегінуге де мүмкін емес, бұл жерге кіргенмен бірдей; қажының үлкен баласы Нұрышпен жанаса ағайыны ұзын Уәли отыр, қазан жақта кемпір қымыз құйып жатыр, көзінің астымен қарап өтіп, келіні кіріп-шығып жүр. Мұның бәрі де қаһарлы шалдың сырын жақсы білетін, не істерін күні бұрын топшылайтын, ыңғайымен жүріп, ыңғайымен тұратын жандар — бұлар не дер?!

— Не істеу керек дейсің бе? — деп ол қайта айтты да, екі көзін Жолдан алмастан әрегірек тұрған таяқ ілікпеген оң қолын жоғары көтеріп, — сирағыңдан анаған асып қою керек, — деп шаңырақты көрсетті.

— Мен... — деп мән-жайды түсіндіру ниетімен старшина сөзін бастай беріп еді...

— Сен! — деп бәліп жіберді оның сөзін Шұғыл: — Сен! Жақсы білемін, бәрін істеп жүрген сен! Сен өзің балшыбексің! Мәжіліс аштырып жүрген де сенсің. Білмеген болып көлгірсіп отырсың...

— Қажы, құдай бар, құран бар...

— Құдайдың садағасы кет! Сені құдай қайтсін? Сен сияқты бұзықтың құдайға да керегі жоқ.

— Қатын-баламның игілігін көрмейін...

— Шаңыраққа сені мен аспаймын, саған қолымды былғамаймын. Қол-аяғынды байларатын да, Жымпітыға жаяу айдатып жіберемін. Қайда асатынын, қалай асатынын ондағылар жақсы біледі, — деді

Шұғыл, дауысының үнін бұрынғыдан көрі ашығырақ шығарып. Оның қарақошқыл тартқан түсі де бірден бозара тұсті.— Ана Текеге барғанда көрген шығарсың бәлшыбектерді қалай асқанын, көрмесең де естіген шығарсың,

— Көке, сіз Жөкенді нахақ күйдіресіз. Бұл Бәйес сияқты ала аяқ емес, газет тасып, жасырып жүртқа тарататын,— деп еді қажының баласы, қажы оған да жекіріп тастады.

— Менен артық нахақ пен нахақ еместің арасын айырғандай сен қайдан шыққан данышпансың? Бәйес ала аяқ болса бұл да ала аяқ, екеуі де бір қаптан, бір саптан, бел немере. Алдыңғы дөңгелек қайдан жүрсе, артқы да сол жермен жүреді. Мен саған ақ пен қараны айырып бер дегенім жок, жөнел, көзіме көрінбей!—деді ол баласына.

Әкесінің бір қадалса дегенін іstemей қоймайтынын жақсы біletін Нұрыш орнынан тұрды да:

— Ерегессе бұл жар сүзеді,— деп күбірлеп, үйден шығып кетті.

Бұрын да алдына адам шығып көрмеген Шұғыл қажының былтырдан бері мерейі өзгеше үstem. Ехлас былтыр уездік крестьян начальнигінің денсаулық ісін басқаратын помощнигі болып тағайындалды да, биыл көктемде онан да зор хәкім болды. Шұғыл баласының расхотына жұмсау үшін бір қора қойды Жымпіты тубінде бақтырып жатыр, саууга сол жерге жиырма-отыз құлышынды бие де жіберген. Жақында Ехластың отауын келінімен бірге көшіртіп апарып тіктіртіп қайтқан, ардақты қажы бұл барғанда екі Досмұқамбетовтің екеуімен де қол алып амандастып, ханның ақылгөйі «аруақты» Қуанай хазіреттің алдына жүгініп, тағзым еткен болатын. Осы жолы Шұғыл қажыдан Қуанай хазірет тәржеке әулиенің баласы Хәмидолла хазіретке арнаулы сәлем айтып жіберді де, «хан дәрежелі Жәһанша мырзаның мерейі үstem болу үшін» мешітте арнаулы екі ракағат намаз оқылған еді.

Осылардан кейін «мықты» Шұғылдың шоқтығы қол жетпес дәрежеге жетті. Қатардағы қажылар мен молдалар, сопылар мен қарилар алдында ол дін мен өкіметтің арасындағы елдің бір белді сүйеніші, бетке ұстар адамы хазіреттерден де құдіретті жан болып шықты. Елдегі екі ишанның екеуі де Шұғылдың алдында құрдай жорғалай бастады.

Осындай ерекше бақ қонып, абыройы тасып, атағы аспандап тұрған, шалқыған дәулетті Шұғыл, жарып айтар билік қабілеті жоқ, дәулеті шағын, сүйенер тірегі кем старшинаны тулақтай сілкіді, оның ісінің дұрысы да бұрыс, бұрысы да бұрыс болып шықты; оның қажыға айтайын деген жағалығы өзіне сор болуға бет алды. Ол әлденеше рет оқталып, міңгірлеп қажыға өзінің кінәлі емес екендігін дәлелдемекші

болып еді, бірақ елірген Шұғыл оған сөз сөйлеуге мұрса бермей, жер-жебіріне жетіп сөгіп, аяғында үйден қуып шығуға дейін барды. Үйден шығып бара жатып Жол:

— Ақты-қараны айыратын қун болар, құдай бір, әділдікке соның алдына жүгінерміз,— деп құдаймен қорқытпақшы болып еді, Шұғыл ашумен оған:

— Бар, бар, шағын мықты құдайыңа!..— деді.

— Астағпыралла, қажы, тоба де. Басқаға тіл тигізсөн де құдайға тіл тигізбе. Құдайдың құдіретіне шәк келтірме,— деп Айтөліш кемпірі қымызды қоя салып, ерін қорқыта жалбарынды.

— Кемпір, тыныш отыр, жоққа кіріспей...

— Астағпыралла де, қажы, алғаязы беллә де, тоба қыл, өмірінде құдайға тілің тиген жоқ еді, жауырынға тісің тиген жоқ еді, не болған саған. Құдайды ауызға алмай-ақ, басқа сөз жетпей ме?— деп Айтөліш жарыса сөйлеп, құдайдан кешірім сұра деп жалынды.

— Болды, жетті, қарыстыр енді жағынды...— деген қажының әуліккен сөздерін үйден шығып кеткен старшина анық естіп тұрды.

Ол отауының жанында тұрған Нұрышпен тілдескісі келіп, соған қарай бұрылып еді, үлкен үйден Уәли шыға келді де Нұрышқа:

— Сені қажы шақырып жатыр,— деді.

— Бақыны шақыр, ат жексін,— деп үйге кірген баласына бүйрық етті де, қажы шапшаңдаладан тіккен бешпет-шалбарын кие бастады.

— Көке, алышқа бармасаңыз құла атты жектірейін, әлде саяқты айдаттырып алып, теңбіл көк пен көк бестіні жектірейін бе?— деп сұрады Нұрыш, қай атты жегуді сұлтау етіп, әкесінің қайда баратынын біліп алу ниетімен.

— Құла атты жектір. Мешітке барамын. Ана әулие сымақ сопақтар қалғып-мұлгіп отыр. Иблистер ел аздырып жүр. Ол ишандарды бүйірінен тұртпесе көздерін ашпас,— деді әлі кәрінен қайтпаған қажы, үзіп-үзіп сөйлеп.

— Қажы-ау, не болған, біресе құдайға, біресе ишандарға тиіспі. Астағпыралла, тоба де. Ой, жасаған-ай, қартайғанда осындағы қатаң мінезден тәңірім айырмай қойды сені,— деді Айтөліш киініп жатқан шалдың алдына қарай өзінің сары аяғына құйып қымыз қойып жатып. Ол:—Мә, қайнам,— деп кішірек тостағанмен Уәлиге де ұсынып еді, тізерлей ұмтылып, ұзын қолымен Уәли тостағанды ұстай алды да,

күтпестен, шайқамастан қымызды бір-ақ жұта салып, аяқты ізінше кемпірдің алдына қайта қойды.

— Ой, тоба...— деп оған мойнын бұра берген Айтөлішке Уәли:

— Тәтті еken,— деді тамсанып.

Әкесін арбаға мінгізіп, делбе ұстаған Бақыға күнде айтатын ақылын тағы да үйретіп, аттандырып салды да Нұрыш: «Бөрі ашуын тырнадан алды деп, көкем енді хазіреттерге тиісуге кетті. Дәуде болса үшеуі бірігіп алдымен Жұністі, Қален учительді сыйбайды ғой...»— деп ойлады.

3

Қажыдан сүйектен өтетін сөздердің бәрін естіп, болған оқиғаларды тағы да қайтадан талдаپ, оған бұрынғыдан да өзгеше мән беріп, түнімен ойлап Жол старшина ертеңіне болысқа шапты. Ол Жұніс пен Қален учительді елдің көпшілігі қолдайтынын, олардың соңына сөзсіз еретінін, бұл көпшілікке топырақ шашып болмайтынын жақсы түсінді. Бірақ «алдын ала бір амал жасамасам, мені Шұғыл Сібір кетіреді, мыналардың болысқа, уездегі өкіметке қарсы ағуа таратып жатқаны рас па, рас. Ендеше сазайын тартсын»— деп қорытты да, Жұніс пен Қаленнің үстінен болысқа арыз түсірді.

Көпірлі Ащаты болысының, выборный управителіне!

7-ауыл старшинасынан.

Ушбу ғарза арқылы сізге еғлан етемін: осы жылы заузаның 27 жаңасында, 7-ауыл азамат шаруаларының Оброчный есімді жайлауы үстінде құпия схот ашылған. Схотты басқарушы сол аталған ауылда учительдік қызметінен шығарылған, үкіметке сенімсіз Қален Қөптілеуұлы деген адам мен тағы сол ауылдың гражданы Жұніс қажы деген басқарған; схотта жаңа үкімет орнайды, осы күнгі управительдер, уездегі лауазым иесі ұлықтарды занға хилап сайланған, патшашилдар деген. Текеден келген бір қара таяқ зиялды адам сөз сөйлеп үгіт айтқан. Есімі Әбдірахман, фамилиясы Әйтейұлы. Сізге мағлұм болсын: мен айтылған 27-зауза күні сіздің хұзүрінізде болғаным хақиқат, сол себепті ағуашыларға тыйым салуға, схот шақыртпауға менің тарапымнан мүмкін болмады...

Еғлан етуші 7-ауыл қырғыздар старшинасы Жол Нұрманұлы мөр басып, қол қойдым.

29 заузада, ушбу 1918 жылда

Управитель Бекебасов «ғарзаны» алып оқып, басын шайқап отырды

да:

— Сенің аулың діннен безген ауыл. Ана жылды да бұзықтың шығарып, патша ағзам хазіретлерінің жігіт жинап беру жөніндегі жарлығына қарсы тұрды. Енді мына сияқты істер...— деді ол, арызға қайта көз жіберіп.— Бірінші кезекте неше жігіт беретін едіндер сендер?

— Төрт жігіт,— деді Жол ілесе жауап беріп.

— Сол төрт жігітті ертең осындағы пунктке жеткіз. Қасына ана Жымпітыдан келген екі милицияны қосып беремін. Ертеңнен қалмасын. Қарсылық жасаған адамды акты жасап, осында айдал жібер. Қазір зан қатты.

Салғырт тегіс жиналсын. Экелген ақшаларыңды казначейге тапсыр,
— деді болыс.

Бұл жолы болыстың кәрі бәсек көрінді. Ол тіпті старшинаға жақындаپ келіп, иығынан қағып, оның төсіндегі знакқа қарап:

— Мына знак көп адамның қолына түсे бермейтін знак. Мұның қадырын білу керек. Құзге қарай сайлау болса... жақсы, бар,— деді ол сөзін тауыспай.

— «Қолдан келгенін аямаспын деген ғой,— деп күмілжіді де, Жолкенседен шығып кетті.

Ол елге күшейіп, бел алып қайтты.

4

Біріне-бірі қарайлап отырған ел Жұніс қажынікі көшкеннен кейін тұтас қозғалып, арғы беттегі жайлауға әлдеқашан қонып алған-ды. Тоғайы шабын, қыры егісті, қыс қыстайтын бетте үш-ақ үй қалған. Бұл үйлердің көшпей жүртта қалғаны ешкімнің ойына түскен емес, өйткені қорықты жапырарлық малы жоқ, кезге түсерлік сиқы аз. Мосының үш бұтындай үш таған жапырайған-жапырайған үш шым үй. Ертенді-кеш ауаның тұнық, мөп-мөлдір кезінде құлаған тұрбаларынан шыжымдан шыққан әлсіз тұтіндері кейде көзге шалынады, сол кездерде ғана бұл үйлер жүрттың есіне түседі. Болмаса кейбіреулер:

— Аргы бетте бір барап жылқы көрінеді, бейсеуіт жүрген ол кімнің саяғы? — деп сұраса:

— Элгі Қайқаңның қара биесі шығар, басқа мал қайдан келеді,— деседі.

Сол, әлдеқалай ауызға алынатын үш үйдің бірі Қайыпқожаның үйі.

Мал дегенде Қайыпқожада жалғыз қара бие; қара бие оның үлкен баласы Кәрімгалимен жасты, биыл жиырма екіде. Қазір қара бие де қарт, Қайыпқожаның өзі де ел ағасы. Жасы елуге иек артқанша Қайыпқожа қара биемен қайда бармады? Қандай жерді баспады, қай жердің тұз-дәмін татпады? Байдақтыдан тараған алты арыс. Қара мен сегіз арыс Әйтімбетті аралады. Шідертіден ат шалдырып, Өлеңтінің саласын кезді; Тайсойған Қарабау барып, Жемнің бойына да өрледі. Ендең жатқан етекті елге өнерін жайды. Қайыпқожа сыбызышыны білмейтін Жайық алқабында жан аз...

Қазір қара бие сыртта, есік алдындағы жасаңда, қылыш азайған тазғыр құйрығымен тебінгі түрпілеп қызыл шақасын шығарған, қос бүйірін кезек-кезек соғып тұр. Құжынаған қара шыбын бүйірден көшіп, сорасы аққан реңсіз көздерге үймелейді; бие жақ жұні қырылған етсіз басын самарқау шұлғиды.

Жылдар бойы жіңішкелеп кіріп, ұрлап мендеткен демікпесі аралас көкірек ауру Қайыпқожаны да төсекке салды. Дауыл жығып, кеуектеніп, өзегінен мұжілген теректей, сұңғақ дененің қазір сиқы қашқан, екі иініне екі кісі отырғандай жалпақ жауырын мен еңселігі екі елі ер кеуде еттен ада; қара сұр, ат жақты бетте рең жоқ; аумағы ортайып әлі де тоғы сөнбеген көздердің қоңырқай қарашиқтары әріден қарайды; екі ұрт ішке қусырылып, шалғысы құнге күйіп бозғыл тартқан, бірақ кәрілік қырауы шалмаған мұрт селтиіп тұр. Екі қүннен бері ауру «самал жұтамын» деп іші дымқыл, әрі тар, жер исі шыққан шым үйден алдыңғы сенекке көшкен еді. Қазір жә бөстек, жә ескі күпінің бір өнірі екені белгісіз жабағысы ұйысқан сілімтір ұстінде жатыр. Ол жамау көйлекті жадау кемпірінен көзін алмай біраз уақыт қарап жатты да:

— Жұбай, маған сыбызышының әкеліп берші,— деді.

Шала ұйыған айранның ірмегін араластырып, әйел еріне шалап істеп жатыр еді. Ол аң-таң болып, ет пен тери ғана қалып құр сүлдесі жатқан сыбызышының өзгеше нұрланған көздеріне көзін сәл кідіртті де, үрейленіп:

— Саған не болған, батыр, қазір сенің сыбызышы тартуға әлің келе ме?
— деді.

— Тартқым келіп жатыр, көнілімді сондай бір күй кернеп барады. Ана қараши, көрмейсің бе жаздың жайнап тұрғанын, дүниенің қызық екенін, жан-жәндіктің бәрінің күбірлеп сөйлеп тұрғанын,— деп ол кілеттің жабынды қамыспен қосылар жеріне тақай жапсырып салған ұяға төніп келіп, қайта шығып, қайтадан ұшып келіп жанай етіп журген қарлығашты көрсетті. Әйелі қарлығаштың онды-солды ұшқанына көз жіберді де:

— Қарлығашты қайт дейсің? — деп ерінің ниетін ұға алмай қалды.

Ол «алжасып жатырма» деп үрейленіп, еріне тесіле қарай берді, оның жүзінің таңтереңгі кезбен салыстырғанда анағұрлым нұрлы екенін байқады және көз жанарының жайнай түскенінен сескеніп «бой жасап жатыр ма?!»— деген ауыр ойға тірелді; көзінен ырши жас шығып кетті.

— Әйел, саған не болған. Мен шаттанып тіршілікке көңілім тасқындалп жатқанда қуанудың орнына сен көзіңе жас аласың. Әкел, сыбызығымды, күй тартамын... Қарлығаш күйі... Барша ғалам сөйлеп тұр...

— Шаршап қаласың, қой. Тәуірек болғансын тартарсың сыбызығынды. Алдымен басынды көтеріп отыруға келсейші.

— Басымды көтеріп отыра аламын. Бағана сен жоқта отырғанмын, — деп ауру қос қолдап, шынтағымен жер тіреп, басын көтерді.

— Жат, деймін, жат. Батыр-ау, саған не болған?! Кешеден бері тамыр дәрінді де ішпей қойдың. Қаримғали тезірек қымыз әкеле қойса жаар еді, ең болмаса қымызға қосып ішер едің. Жайлаудағы ауыл да бір көш жерде. Уыз қымыз қандай шипа болар еді,— деді әйел аурудың астынан түсіп.

Бірақ ауру ниетінен қайтпады; әйеліне үйдегі сыбызығысын алдырып, сұрттіріп, тостағанымен су сұрады, сыбызығымен түтіктеп ұрттап, жерге бұркіп, қайтадан ұрттап, қайта бұркіп оның ішін шәйді.

— Қаримғалиді қымызға қашан жібердің?— деп сұрады ол.

Сөйтті де сыбызығысын алдына қойып, ойын жинақтағандай, тәбеге бір қарап, есіктен көрінген көкжиекке көздерін шүйді.

— Қартай әлгі әзірде кетті, сен көзінді іліп, ұйықтап кеткен кезде. Биенің бір сауымындау үақыт өтті.

— Ім-м... Балымның қымызы ашымаған шығар.

— Шешейдің үйінің қымызы ашымаса, учительдікінен сұра дедім. Олар бие байлағанына бір жұмадан асқан. Қажы қайнағанікі де, учительдікі де күнде келіп қымыз алып тұрындар деген.

— Өзің барсаң етті. Қаримғали үлкен жігіт... Ондай күнімізде сұрап алу түгіл, берген қымызды да ұялышп зорға ішетінбіз... Ар ғой енгезердей жігіттің қымыз сұрап жүруі.

— Не ұяты бар оның, емге, ауруға сұрағанның айыбы бар ма? Өзім де барып әкеліп тұрамын ғой, бүгін үйде жұмысым болғансын

Кәртайды жібердім,— деді Жұбай, баласына қымыз сұрата жібергенін ақтай сөйлеп.

Сәлден кейін әйелдің көңілі бірден орнына түсे бастады. Оның үрейлі ойы сейіліп, «тәуір болып кетер» деген үміт өзге ауыр болжалдарға жол бермеді. «Қымыз ішсе аяғынан тік тұрып, тез сауығар еді, жаздан қалмай көтеріліп жұрт қатарына қосылар еді»— дегенді арман етті. Бірақ әйел асыға күткен баласының қымызсыз қайтқанын, оның үлкен бір бақытсыздыққа ұшырап кешікпей келмес сапарға кететінін сезген жоқ-ты.

«...Нар иген», «Ақсақ киік», «Бала қаз», «Соқыр қызы» деген құйлер кез келген адам түсіне бермейтін ғажап оқиғалы сырлы құйлер. Оны жалғыз қүйші-сыбызғышы біледі, «жалғыз қамыспен» ол сол сырлы құйлерді құлаққа жеткізеді, мың құбылған үнмен айтып береді, таңдаған жамағаттың жүргегін балқытады, өн-бойын билеп алғып кетеді. Талай топта, талай жиында, талай үлкен адамдардың алдында «Нар иген» мен «Ақсақ киік» тартылып асқан өнер көрсетілді. Сынақты қыын кезеңдерден мінсіз есіп өтіп жүлде алынды... Қайыпқожа, сыбызғышы деген ат ел-елге кетті. Сырттан атын естіп даңқына ғана еліткен кейбір жандар сұлу үнді үқпаса да бастарын шұлғыды. Бірақ көп жұрт зарлы, қасіретті қүйді елжіреп тыңдады. Қуанышты, шатты, жан толқытқан әсерлі үнге серпіле үйінди. Жастар қоршалап «Бала қаз» бен «Соқыр қызды» тыңдады; күн-түні сыбызғышы жүрген жер жиын да думан... құрмет... сый. Бәрі өткінші... Жиын тарады... той өтті... думан басылды... «Па, шіркін!», «Әй, бәрекелде!», «Өнерпаз болсаң осындей бол!» — деген тағы да толып жатқан ардақтау сөздер жұма өтпей, ай өтпей жоқ болды; анау қыраттан әрі көкжиек пен екі арадағы сумандаш сырғып, суша құйылып жатқан сағымша ыдырады... өмір де сонда... Осы сияқты үздік-үздік келген ойлар, өткендеңі көріністердің бұлдыр бейнелері сыбызғышының бірер минут ішінде алысқа — көкжиекке қадаған көздеріне елестегендей болды да, Қайыпқожа тізесіне қойған сыбызғысын алғып, ақырын ғана тарта бастады.

Сыбызғының күжілдей бастап, сыңғырап көтерілген өткір үні ауаны жарып, аспанға шығып кетті; әйел еріне жалт қарады да, шошыңқырап, ілгері есікке қарай аттады. Ерінің жіңішкеген әлсіз мойнының екі күре тамыры білеудей болып көгеріп бұлк-бұлк етіп тұр; жайнаған көздер отын ішіне жасырып, сәл жұмыла түскенде, әлде есіктің опырайған төменгі босағасына, әлде сенектің шыңылтырланып қалған жер еденіне қарағандай жоғары мұртты ерін сыбызғының сарғыштанған күрек тістерге түрелген жуан басын бүркеп алышты; еттен арылып, құр сүйегі мен терісі ғана қалған қолдарының он саусақтары сыбызғының төменгі тар аузын сондай ептеілі және көзге ілікпестей шапшаң басып, қүй қайырып жатыр. Шеке тамырлары да жарылып кетерліктең тырсыып самай терісін керіп тұр. Жігерлі қимыл, ынталы пішін тілмен оралып саусақтармен пернеленіп

сыбызғыдан толғанып шыққан ішкі сарайдың ғажайып үні сыбызғышыны ауру дегізер емес.

Жұбай жалма-жан табалдырыққа отыра кетті; ерінің жан-тәнімен үн дүниесіне көшіп кеткенін, қазір оны тоқтатудың мағынасыз екенін ол әбден сезді, не себепті екенін айырып, ашып білмесе де бірнеше секунттан кейін әйелдің өзі де күйді ұйып тыңдады; тұла бойы балқып, тәтті еліту пайда болды. Құстар да шықылығын қойып, мұлгіп қалған сияқты. Ешбір дыбыс жоқ, бейне бәрі де сыбызғының үніне қалғып тұрғандай. Сабырсыз жүйткіген қарлығаш та ұясының жиегіне қонып алып, басын шұлғып отыр...

Күй үні әлемді басып, жер бетіне тегіс жайылып кеткен тәрізді. Жел тымып, шөп сыйбырламай қалған. Жанды-жансыз әлемнің бәрі мұлгіп, рахат дүниесіне мәз боп тұрғандай...

— Тоқташи, аттың дүбірі шығады,— деді әйелі, сырт жаққа құлағын түріп.

Бірақ сыбызғышы оны елең етпеді; оның көздері жұмылуға жақын, бар денесі ұйып, ешнәрсені сезбейтін қалыпта балқып, мұлде қалғып отырған қалыпта еді.

Әйел жалма-жан орнынан тұрып сыртқа шықты.

5

— Уә, бейбіше, Қайқаң үйде ме? Сыбызғы тартып жатқан өзі ме? Аурып жатыр деп, мынау өтірік айтқан екен ғой,— деп Жол старшина жімсиген көздерін Кәрімғалиға аларта тікті.— Жалған сөйлемесендер іштерің жарылады ғой сендердің. Бәйбіше, Қайқаң шығып кетсін, шұғыл жұмыс бар сөйлесетін.

— Би қайнам, тұсіп үйге кіріп сөйлеспесендер, ол ауру, хал үстінде.

Әйел үрейленіп, ат үстінде шіреніп тұрған, мылтық асынған солдат киімді екі адамға жалт-жұлт қарады.

— Жұбай, сен не деп тұрсың? Хал үстінде... хал үстінде жатқан адам сыбызғы тарта ала ма? Күй тартқан сыбызғының дауысын біз бір шақырым жерден есітіп келеміз. Сен әрі-беріден соң «сыбызғы тартқан адам жоқ»— деп таласарсың. Өтірікші бала екен десем, мұның шешесінің де көз жұмбайы бар екен ғой.

— Қайым-ау, құран ұрсын, құдай ұрсын өтірік айтсам. Өмірде өтірік сөйлеп көргенім жоқ, міне жасым елу беске келді. Кіріп көр, құр сұлдесі жатыр. Жаңа сыбызғы тартамын деп болмағансын көңілін қимай, сүйемелдеп отырғызып қойғанмын. Сыртқа шығу қайда, орнынан тұра

алмай қалғанына екі жұмадан асты. Түсіндер, қайным, тек, әйтеуір шаршатып көп сөйлеспессіз. Өзінің де қазір дымы құрып қалды, сыбызығысы бар болғырды тартамын деп. Жасынан үйренген әдетін тастауға қимай, әуре болып жатқаны, хал үстінде жатса да.

— Дабай, түселік, старшина. Есіттің бе қалай тартып жатқанын. Кемпірлердің әдеті емес пе, өлейін деп жатыр, көмейін деп жатырмыз дейтін. Өлсе ана молаға апарып көмеміз, кемпір, — деп ат үстінен тұрып пысық келген мылтықты сары қамшының сабымен моланы көрсетті. — Сыбызығын басына апарып қоярсың.

— Тоба!— деді кемпір жүрегін басып.

— Жарайды, түсейік.— Жол алдымен түсіп, атының тізгінін сорайып шығып тұрған сенек кілетінің басына іле салып, пысық сарының тізгініне жармасты. Пысық сары аттан қарғып түсіп, елпендеңген старшинаға шылбырын ұстата салды да, өзі аяғын маңғаздана басып үйге қарай аяңдады. Екінші солдат та аттан түсіп, тізгінін Кәрімғалиға ұстатты, ол да үйге беттеді.

Осы кезде шарықтап шығып, шалқып оралып, нәзік сыңғырлаған сыбызығы үні бірте-бірте талып естіліп, баяулап барып, үзіліп қалды.

— Кәртай-ау, қымыз қайда? Сен неге қайтып келдің? Әкеңнің халін көрмейсің бе, арманы қымыз. «Бір жұма ішсем, жазылар едім» — дейді. Мыналарың кім?— деп сұрады Жұбай баласының бетіне бір жағынан үрейлене, бір жағынан нали қарап.

— Қымыз қайда, біреу қайда, — деді жуан, көтеріңкі дауыспен Кәрімғали.— Қымызға жіберуші ме еді, жан-жағамнан алып, «жұр, жұр»— деп кері қайтарғаны старшинның,— деп қойды ол, әр жағында үлкен бір сыр барын байқатқандай.

— Неменеге сенің жан-жағаңнан алады, әлде салғырт салып па?

— Салғырт... салғырт салатын біз сонша бір малы көп адам ба еkenбіз?! Салғыртты малы көп кісілерге салады. Эй, мама-ай, түсінбейсің-ау әңгімеге. Салғырт емес, онан да зоры... мені сарбаздыққа жазыпты. Ана үйге кіріп кеткен әкімдердей мылтық асынып, ат үстінде жүріп ел аралауға...

— Не дейді? Сені мылтық асындырып елден әкетуге ме? Ой, жасаған... ой, тоба... Не деп тұрсың сен, жолың болғыр? Сені қайтпекші? — деп кемпір зар қаға бастады.

— Елден алысталап кетеді демесен, несіне шошынасың, мама-ау?

— Ойбай-ау, не деп тұрсың өзің? Жалғыз жүріп бір жерде ауырып-

сырқап қалсаң басынды ұстайтын, сусын беретін кісі жоқ. Мылтық асынғанды қайдан шығарған, жасаған-ау? Ойбай, қой, атылып қаласың! Атама да аузыңа алма ондай сөзді. Ана ауру әкең мен өлмелі шешенде тастап кетпекшісің бе? Қартайғанда тағы не пәлеге ұшыратасың, жасаған!— деп әйел үн сала бастады. Болғанынша ақкөніл, әрі аңқау, алды-артын ойлап, пішіп іс істеуге тәжірибесі жоқ надан Кәрімғали старшинаның сөзді қорқытып бастап: «Халайықтың шығарған қарапын орында масаң Сібір кетесің. Сені жұрт ұйғарды, милиция болсын деп. Көп қорқытады, терең батырады. Әкеңнің алдында бармаймын деп жалғыз ауыз сөз айтушы болма!»— деп келіп, — «Ал, айтқанға түсініп, дегенге көніп, ана өзіңмен бірге баратын жігіттерден қалмай жүретін болсаң, «жақсы жігіт, қолынан іс келетін»— деп мақтап қолыңа қағаз беремін. Сол қағазға қарап саған ұлығың жалыбина береді. Білесің бе жалыбинаның не екенін? Ақша береді, киім береді, қару береді, астыңа ат береді. Сойдауылдай болып, көк тиын таппай елде жүргенше, адам болсын деп ойладым. Түсіндің бе?»— дегеніне ол көніп қалған еді. Және ат, киім, ақша деген нәрселердің қолға оңай түспейтініне оның көзі жақсы жететін, мұнсыз елде «жігіттің» қуні жоқ екенін де білетін. Оның ұстіне қару асынып жұру Кәрімғалиға қызықты, екінің бірінің қолынан келе бермейтін сияқты көрінді. Ар жағының не боларын, не үшін қару асынатынын ол білмеді. Қорқыта сөйлеп, қызықтыра азғырған Жолдың сөздеріне басын шұлғып «мақұл деп салды.

Жанына екі қарулы милиция ертіп алыш, старшина управительдің қеңсесінен еңсесі көтеріліп шығып еді де, қалай да болса бірінші ретке беретін төрт жігітті тез жөнелтуге бел байлаған. Әртүрлі айла, тәсіл, құлықтарды қөзінен тізіп, неден бастауын ойлап-пішіп келе жатқан Жолдың қөзіне бірінші құрбандығы ұшырай кеткен болатын. Ол қымыз әкелу ниетімен жайлаудағы елге кетіп бара жатқан Кәрімғалиды жолда ұстап алған, оны қалаға жөнелту үшін әкешесінде айтып, киім-кешегін жинаттырып, бір жола аттандырмақ болып, үйіне алып келген-ди.

— Би қайным-ау... батыр-ау, бұл қалай болғаны...— деп Жұбай көз жасы егіл-тегіл болып, ері жатқан сенекке кіргенде, қарулы екі жігіт өліктен сескенген адамдай ауруды көріп кері шегіншектеген еді.

Ақтық қуатын сарп етіп күй тартқан ауру қатты қалжырап, тіршілік сипатынан айрылып қалыпты: аруақтай арық, сүйекті дене отырған күйі оң қолымен жер тіреген, сыбызығы ұстаған сол қолына маңдайын сүйеп қарсы алдына қарап жерге үңілген; сирек-сирек және терең ышқынған демін екі иіннен алады, көздерінің ашық екені, не жұмулы екені мәлімсіз; сәлем берген Жолға үн қатпастан, басын да көтермestен, жансыз мелшиген қалыпта отыр.

— Батыр-ау, бұл не болды?.. Саған не болды?.. Әлсіреп қалдың ғой... тартпа десе де қоймадың сол қу сыбызығыны. Қисай жастыққа, дем ал,—

деп кемпір жалма-жан аурудың басын сүйеп, төсекке қисайтты.— Шалап ішесің бе? Ерінің кезеріп кетіпті...

Аурудың еріндері құп-қу, кезеріп кеткен, жүзі бейне бір күнге күйіп онып кеткен кенептің түсіндей.

— Мә, шалап жұтшы...

Ауру еріндерін зорға қозғап тамсанды да, болар-болмас етіп көздерін ашты; әйелінің басын сүйемелдеп, аузына тосқан шалабынан жұтты.

— Қозғалма, жата тұр... есінді жи...

— Қайқа, біз бір тығыз іспен келдік,— деп старшина көзінің астымен ауруға қарап қойды, бірақ сыбызығышы сусыннан кейін сұлық жатып алды, оның есінің барын-жоғын келгендер айырып біле алмады; сонда да Жол сөзін қайталап:

— Қайқа, біз бір тығыз іспен келдік, 7-ауыл азаматтарының схотында үкіметтің сұраған он екі жігіттің біріне Кәрімғали Қайыпқожаұлын, яки сіздің үлкен балаңызды жіберуге халайық бір ауыздан пәтуаға келді, список жасап, қарар шығарды, бұл жоғары управитель кеңесіне мағлұм етілді. Сол список бойынша алынатын жігіттерді тәртіппен жинап, тиісті жеріне бастап апарып тапсыру үшін мына халық үшін ат сабылтып жүрген ардақты азаматтар келіп тур. Балаңызды оң сапарға буындырып-түйіндіріп, қазір жөнелтпекбіз. Батаңды беріп, лауазым иесі болуын тілей бер, Қайқа!

Қайыпқожа старшинаның бұл сөзіне де құлағын салған жоқ. Бірақ Жол «айтып, түсіндіріп міндетімді атқардым» деген адамша басын шалқайта түсіп, айналаға маңғаздана қарап алды.

— Би, қайнам-ау, батыр-ау, солдат деген не бәле?.. Әкесі ауру, үйде бас көтерер кісі жоқ. Өзің білесің кіші баламыз кісі есігінде. Шұғыл қажының қойын бағады... Кәртайға тиме, тәңір тілеуінде берсін, би қайнам...

Бірақ бұл жалынышты тілек Жолдың да, қасындағы қарулы адамдардың да құлағына жеткен жоқ.

— Арғы беттегі, ана бастағы ауылдан астына ат алып мінгізем, оған дейін жаяулап жетерсің. Қиын, Кәрімғали,— деді старшина, мылтық асынғандардан екі көзін айырмай жаутаңдай балаша қарап тұрған ірі денелі Кәрімғалиға.

Кәрімғали енді әкесі мен Жолға кезек-кезек жалтақтады.

— Старшина, сен мына сөзіңмен бүгін екі адамның да басын қосып

жолға шығара алмайсың. Басының ауған жағына кетеді мына маубас, оны енді қайтып таба алмайсың. Ана биесіне мінсін де біздің соңымыздан ерсін,— деді Маймаков милиционер.

Балағаттап, әкіренде қоя беретін өзіне көптен таныс Маймаковқа Жол қарсыласпай, сөзін қолдай кетті.

— Табылған ақыл,— деді ол жалма-жан.— Мұны бағанадан бері ойласамшы. Мін биеге Кәрімғали, өзім ана бастағы ауылдан ат тауып мінгізіп биендей әке-шешенің қолына табыс еттіремін. Тұрма, кәне, киін, бол, бол!

— Би қайным-ау, бұл не деген рақымсыздық, әкесі мына күйде жатқанда...— деп Жұбай сарнай жөнеліп еді, Маймаков оның сөзін бөліп:

— Эй, кемпір, сенің баланды жау жемейді, өшір үніңді. Біз қайта айналып тағы да соғамыз. Салықын төледі ме өзі? — деп сұрады Жолдан ол.

— Салық...— деп Жол міңгірлей қалды.

— Неменеге міңгірлейсің, төлемесе ана баласы төлер, жарайды. Ертте атыңды. Эй, собалақ, мен саған айтып тұрмын.

Кәрімғали қорқып кетті. Мына сарының ежіре耶 қалған көздері оған: «Қазір қамшының астына аламын, аузыңды ашсан»— дегендей болды.

— Ер жоқ...

— Жайдақ мінесін, жүр!

Кәрімғалиды алдына сала салықшылар үйден топырлай қабаттаса шықты.

Жұбай сарнап үн салды, ол ауру шалының ауыр халін да ұмытып кетті. Әйелдің сай-сүйектен өтерлік зарланған үніне селт еткендей Қайыпқожа көзін ашып жіберіп оған мағынасыз қарады да, әлденені іздегендей, көзімен сенектің қарайып шіріген, әр жері ішке қарай ойылып тұсуге тұрған сиықсыз төбесін шарлады. Оның әлденеден шошынғандай үрейлі көз жанары ұя жанында сақтана қарап отырған қарлығаштарға түскен жоқ; ол өзіне баяғыдан таныс, үйреншікті, бірге өскен, көңілге шаттық нұрын құятын бұл кішкене құстардан басқа бір жат, түсініксіз нәрсеге таңырқап, соған жауап іздегендей...

— Егізде екі болма... құдай мен сияқты зарлатсын... Жол-ау, жолыңа қара тікен өссін...— деген ашы қарғыстар аурудың құлағынан алыс жер астынан шыққан әуендей.

Бұл қарғысты, қара биені еміне тебініп, артына жалтақтай қарап бара жатқан, енді қайтып шым үйді де, әкені де көрмейтін, еріксіз екі талай сапарға шыққан Кәрімғали ғана еміс-еміс есітті, бірақ Жолдың құлағына ол тиген жоқ.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

1

Солдатша киініп, қару-жарақ асынған екеуіне есі кеткендей қарап Кәрімғали келе жатты. Қайда аппаратынын, не болатынын ол ойлаған жоқ. Ол тек бағанағы Жолдың: «Адам боласың, әкім боласың... Қайқа, балаңның лауазым иесі болуын тілей бер» деген сөздерін есінен шығармай, ертегі тыңдаған сәбидей ұйып: «Жүрттың қолы жетпейтін қылыш асынып, мына сияқты қынама қара киіп, атқа мініп, ел аралап жүрсем бәрі де менен сескеніп тұрар. Кәрімғали келе жатыр, қылышы бар Кәрімғали, кәдімгі мықты Кәрімғали. Эй, шырақ жол бер. Уа, Кәрімғали, төрге шық. Кәрімғали, не жаңалық бар? Ат жинап жүрсіңдер ме?..» дейді ғой деп ойлады. Ол қарабиенің омыртқасы шыққан қыр арқасы құйрығына темірдей батып, еміне тебіне, алдыңғы ұлықтардың өкшесін ала тепеңдеп, қыстауда қалған Байназар балаларының үйіне жеткенде әкесі Қайыпқожа жан тәслім берген.

Нұры қашқан көздері төбеде қыдырыстап талып бара жатқан ерін көріп, Жұбайдың есі шығып кеткен-ді. Ол құран оқып, иманын айтатын адам шақыруға арғы беттегі ауылға жүгіріп еді, бірақ өзеннен өтіп Тояштікіне жеткенше, ботадай боздал қайнысын алып келгенше Қайыпқожа қайтпас сапарға аттанған-ды.

Кешікпей ауылдан ерек-әйелі аралас туысқандары жиылып келіп, өлікті жерлеу жабдығына кірісті.

2

Шұғылдың бәрібір келмейтінін біліп, Жұніс оны Қайыпқожаның жаназасына шақырмады. «Мойнынан парыз түссін» деп ишандарға хабар етіп еді, бірақ екі қазірет және толып жатқан мағзумдар мен қарилардан бірде бір төбесін көрсеткен жан жоқ. Бұрыннан белгілі сыр: теңгелеп ақша үлестіріп, жыртыс жыртып, сүйегіне түскендерге киімдерін беретін дәулетті жан емес, артында сыйызғыдан өзге ныспы дүние жоқ Қайқаңа көп адам келмейтінін қажы да, басқа туысқандары да білді. Жаяулап, жалпылап басқа ауылдардан келген бірен-саран адамдармен бірге қатар қонған бес-алты ауыл болып, Қайыпқожаны ақ жуып, арулап «құтты жеріне» қондырысты.

Әдет бойынша үйден ғана шығарып салып, бір күн, бір түн еніреп қақсаған Жұбай да мола басында жоқ; үміт еткен ұлының бір уыс топырағы да Қайыпқожаға бұйырған жоқ, дүниемен бұлдыр қоштасқан кезде алдына келген жандардың не сөйлегенін, не әрекет істеп кеткенін, Кәрімғалиды қайда жөнелткенін де ол білмей қалған; Шұғылдың көп қойшыларымен бірге өріс пен қотаннан өзге ешнәрсе

көрмей, дүниенің бәрінен кенже қалған оның Қалиы да әкесінің ақтық демін естіген жоқ. Дүниеге абыр-жұбырсыз, елеусіз еніп, бірақ сансыз шерліні күрсіндіріп, санаулы саналының кеудесіне сұлу үн құйып «Соқыр қыздың зары» мен «Бала қазды» безектеткен әйгілі сыбызғышы жалғаннан солай жалаң өтті...

Бейіт басынан қайтқан жұрт өте тұнжыр. Өзара әңгімелесеп келе жатқан кейбіреулердің үздік-үздік сөздері құлаққа келеді.

— Шіркін-ай, тұтуға тұлдыры жоқ деп осыны айт; қайыршыдан да дорба қалады деуші еді, Қайқаңда о да жоқ!

— Сыбызғысы қалды сорлының.

— Ку сыбызғыдан не пайда? Ең болмаса «Нар игенді» боздататын жан болмағансын. Екі баласының екеуі де сыбызғының қай жағын ауызға салуды білмейді.

— Әкесі керемет, жаннан асқан сыбызғышы. Ал, баласының екеуі де...

— Ақыл-есі кем демекшісің бе?— деп Асан Қадеске қадала қарады.

Сөйлесіп келе жатқан ағайынды Қадес пен Ақмадия еді. Асанның сөзін бөлгеніне Ақмадия риза болмай:

— Е, Қайыпқожадай болар деп пе едің Кәрімғалиды? Жұбайға қарасайшы, бала туатын адам сондай бола ма?— деді.

Асанның ойы басқа жақта болатын. Ол өлейін деп жатқан Қайыпқожаның кеше баласын уезге айдал жіберген Жолмен бір қырқыспақшы еді. «Бұлардың әлі тек осындайларға жетеді» — деген ол ішінен. Қазір ол ойын бөліп жіберіп, көрінгенде кекете сөйлейтін мына екеуі енді Жұбайға тұсті. Жұбай ажарсыз, айтатын сөзін дұрыстап жеткізе алмайтын сорлы...

— Жұбай сияқты өмір бойы жоқшылықта болса сенің қатының нақұрыс бала да тua алмас еді,— деді ол Ақмадияға түйіле қарап.

Ағайынды екеуі үндеңей қалды. Өлікті орап шығарарлық алашасы да жоқ, дүниесіз тақыр еденді, соқыр терезелі жермен-жексен шым үйді, тулақ-төсек, жарғақ, жастықты, шоқпыт сілімтір шала жапқан құр терісі бар қу сүйек денені көріп, жиылған жұрттың жүрегі мұздап, арқасы шымырлап, төмен қарасқан қүйі өлік қабірге кіргенше үн қатысқан жоқ-ты. Қазір сол көптің ішіндегі түйсінген қатты аяныш біріндең жан ашыр сөзбен сыртқа шығып жатыр. Жалғыз атты сыбызғышының сіңірі шыққан сорлылығына «көрер көзге айыпты мынау» десе қабағы салбырап келе жатқан халық, кім болса да бас

саларлық. Осы жайды өзі де біліп келе жатқан Ақмадия Асанның қатты сөзіне жауап қайыра алмады. Жұбайды әңгімеге кірістіру орынсыз екенін сезе қойды. Ол да ілкі сарынға көшіп:

— Оның рас, Асан, Қайқаң сорлының мұндай мұсәпір халін тірі күнінде көрмеппіз ғой,— деді.

— Сендер өлгенсін де көрмейсіндер. Ең болмаса басына садақасын беретін тышқақ лақтарыңды да қимайсындар.

Ақмадия үндемеді, Қадес сол қолымен күннен көзін көлкештеп, алысырақта көрінген екі-үш аттыға қарады.

— Қайқаң намазына кешіккен адамдар ма қалай?! — деп ол аса назар салып қарамастан жүріп келе жатты. Інісімен екеуі мінгескен күйі Асан да үнсіз, жирен шолақ атты тебініп қойып Ақмадиямен қатарласа аяңдады. Тұтануға тұрган үнсіз ыза мен кінәсіз көрген зәбір өртінің ұшқыны басқа жерден шықты. Үлкен қара қоғаның сыртымен бері ойысқан үш аттылы намазға кешіккендер емес-ті. Қоқырақтап желе текректеген екеудің соңындағы түйе жүн шекпенінің етегі делбекейленіп жалп-жалп шауып зорға ілесіп келе жатқан Жол старшина еді де, алдыңғысы Маймаков пен оның қасына ерген ірі қара еді. Ауыл үстіне төніп келіп, көлденеңдеп тұра қалып алды-артын байқаған қасқырлардай, бұл қарулы салықшылар аттылы-жаяу бестен, онан өзенге қарай шұбырған адамдарды көріп тұра қалды. Алдыңғы екеуі соңындағы старшинаға бұрылып, сәл уақыт сөйлескендей болды да, көл жағасынан төмен түсіп бара жатқан Асандардың соңындағы екі адамға қарап шапты. Бұл екеу Құбайра мен Сүлеймен еді. Анау күні келіп кеткен «екі есерді» тани сала Құбайра тебініңкіреп жіберіп ілгері аса берді де, Жолды таныған көпке үйірсек Сүлеймен қайырылып, көлденеңнен шауып келе жатқандарды күтті. Маймаков та, қасындағы жолдасы да күннің ыстығына қарамастан қара шинельдерінің түймелерін салып, шлемдерінің құлағын түсіріп алдыпты. Екеуді де Сүлейменге бір саржан жер қалғанша қысқа таралғыға шірене көтеріліп, солдаттарша қопаңдай шапқылап келіп, кілт тұра қалды. Өмірі бір сиырдан артық мал бітіп көрмеген, бірақ бай туысқаны Нығметтен үзбей ат мініп, салт бас сабау қамшы ел аралап жүретін Сүлейменнің астында жарау, әдемі тор бие бар еді. Ертеден ауылдан ауылға шапқылаған Маймаковтың кеше таңертең мінген мәштектеу аты бүгін едәуір салығып қалған. Ол тәстіктей керілген тор биені бір шақырым жерден-ақ көрген болатын.

— Әй, қазақ, тұс аттан!— деді ол келген бойы ердің үстінде шалқая түсіп.

— Ассалаумағалайқум. Жолдарыңыз болсын, жігіттер,— деді Сүлеймен келгендердің сәлем бермейтініне көзі жеткендей, кішілік көрсетіп.

Сөйтті де ол тепеңдеп жеткен жасы үлкен Жолға қарап, сәлемін қайталады.

— Сәлемің сартқа, мен сенімен сәлемдесіп құда түсейін деп тұрғаным жоқ. Түсесің бе аттан, жоқ па? — деп Маймаков ұмтыла тұсті.

«Әй, қазақ» — деген оғаш сөзіне қарап қалжыңдан тұрған шығар деп, Сүлеймен ыржия күліп еді, бірақ атын тебініп ұмтыла түскен мына айран көз сарының шатынаған түрі оған қалжың күлкіні қойып, сақтана сөйлеуді керек етті.

— Замандас, құда тұспегенмен сәлем алып, сәлем беру, белкүллі жөн емес пе, атамыз қазақ, рет солай ғой, — деді Сүлеймен әдепті тұрде.

— Қысқарт тілінді, ділмарсымай.

Жол жалтақ-жалтақ қарап, бұйрық та емес, сұрау да емес, екі ұшты босаң үнмен:

— Сүлеймен, мына кісілер биенді сұрап тұр ғой. Сен Нықаңнан басқа бір ат сұрап мінсең қайтеді? — деді. Сүлеймен не істерін білмеді. Ап дегеннен аттан түсे салу да, бермеймін деп қарысу да қыын болды; ол қүйбелектеп, арт жағына қарады. Алысырақта Тояш, Нұрым, Хакім, Бекейлер келе жатыр екен. Бәрінің жүзі де Сүлейменге ауған сияқтанды, алыста болса да дем беріп: «Түспе атыңнан. Қорықпа. Біз бармыз» — деп қолдарын шошайтып ымдағандай болды.

— Жүке-ау, менің өз атым емес, сұрап мініп жүрген бие. Осынша елдің ішінде ала боле көзге түскендей менің тұзым жеңіл болғаны ма? Бұл, белкүллі..

— Мә, саған бәлкүллі! Аулыңмен контр... жиылыш ашып...

Сүлейменнің көйлекшең арқасына көлденең кесе тиген қамшының ізі білеудей болып шыға келді де, екінші, үшінші, төртінші... үсті-үстіне екі жақтан кезек жауған қамшы бірінші рет жандыра дуылдатқан жерді сипап жатқандай болды.

Сүлеймен денесінің удай ашығанын да, дуылдағанын да сезген жоқ, екі қолымен басын қорғап, ат үстінде бұға берді...

Арт жақтағылардан алдымен шауып Хакім жетті. Қарсы алдындағы келіп қалған орысша киінген оқыған жігітті көре сала Маймаков честь берген тәрізді қолын басына таман бір көтеріп, атының басын кері шегіндірді; қарулы үлкен қара да айналып Маймаковтың арт жағына шықты.

— Бұл арада қазақтарды тәртіпке үйреткенше көп заман өтер, — деді Маймаков Хакімге, Сүлейменнің аттан түсे қоймағанына

шағынғандай, офицер Абылаевтың аузынан тастанайтын сөзін айтып.

Бұл сөздің тап осы жерде орынды айтылған, айтылмағанына Маймаков мағына берген жоқ, ол тек бастық Абылаевтың өздері сияқты ел жігіттерінен жинаған «дружинаны» ертеңді-кеш сапқа тізіп шолақ қамшының сабымен кеудеден түртіп, «тәртіп» үйреткенде айтатын үйреншікті сөзін айтып салды, өзі тізгінін ондаңқырап ұстап, мильтанқырап кеткен шлемін оң қолымен жоғары көтере түсті.

— Бұл арда болсын, надан болсын, саған барып тиіскен жоқ, сен ғой бұған тиіскен. Сенің мына жазықсыз адамды айдалада қамшының астына алғаның қандай айуандық, соны білесің бе өзің?— деді Хакім тістене сөйлеп.

Оның үлкен көздерінің құйрықтары жіңішкеріп, ұзарып кетті.

Еліріп, қызып алған салғыртшы, Хакімнің тұсі бұзылып кеткенін аңғарған жоқ, өзінің дұрыстығын әбден ұғындырғандай:

— Айтқанды ұқпайды. Ат керек, қаражат керек деген бұйрықты түсінбейді. Хүкімет дегеннің не екенін білмейді, ертеңді-кеш жаназапаназа деп ат үстінде жүргені, ардалар!— деп тағы да балағаттай бастады.

Ол сөзін тауысып ұлгірмеді, құлынды биеге жайдақ мініп, серейген сирақтарын жерге тиетіндей ат баурына орай жинақтап алған ұзын Нұрым, мүше алатын адамша, еңсеріле ұмтылып келіп оған бүркіттей төнді. Бұрылып ұлгіргенше Нұрымның сала құлаш оң қолының салалы саусақтары Маймаковтың башлығымен қоса жағасын шеңгеліне уысталп та алды. Шағын денелі сары Нұрымның бір жүлкүына да келген жоқ, аттан бөріктей ұшып тұсті де, ердің қасына тұқырта ілген винтовкасы мен мәштекторы тізгінін сүйретіп шетке шыға берді. Бұл үйме-жүйменің үстінеге торы атқа мінгескен Тояш пен Бекей де жетті. Жақында келгенде Тояшты еркін жіберейін деген адамша міңгесіп келе жатқан шырылдақ дауысты кішкене Бекей аттан қарғып кетті.

— Энеугі мені сабаған тап осының өзі,— деді ол, қорыққаннан жерде етпеттей жорғалаған Маймаковты көрсетіп.

Бірақ оның сөзін ешкім тыңдаған жоқ, әркім өз жұмысымен болып жатты. Маймаковтың қарулы келген ірі денелі жолдасы баста аңтарылып тұрып қалды да, істің қыынға айналғанын начальнигі аттан жығылғанда ғана барып сезді. Ол ақырып дауысталп жіберіп, екпінмен бірнеше саржан жерге қашықтап шығып орағытып кері айналған жайдақ Нұрымға ұмтылды. Нұрым құр қол екен, қолын жоғары көтеріп басын қорғаған күйі биеден түсе қалды да, ірі қара жуан қамшымен иықтан асыра оны бір соғып өтті. Етпеттеп қалған жердегі Маймаковқа ешбіреуі назар салған жоқ, ендігі бәрінің жабылып қолға алатыны

қарулы қара сияқтанды. Нұрымды соғып кеткеннен кейін, өмірі қамшыласып көрмеген Хакім, арқасы қызса да мына топшылы, жалмаңды жігітке қарсыласа алмады. Оның тек екі көзі «бар үміт сенде» дегендей Тояшта ғана болды. Тояштың күші де, талай бас жарылып, арқа тілініп шығатын «қамшы соғыста» бойына ешнәрсе дарытпай жайпап шығатыны да елге мәлім-ді. Olsen мынау маған да ұмтылар ма еken деген кісіше, тышқан аңдыған мысықша қараның қимылын аңди қалды, дойыр ұстаған оң қолына түкіріп қойды. Оның астындағы Жұністің ірі торы аты да белін жиып, жауды жалтартпай омыраулай килігүге әзірленгендей, қос құлағын қайшылай түсіп үстіндегі салмақты Тояштың тақымының билігіне көшті. Торы ат Нұрымға қайта ұмтылған қамшылы қарага омырауымен соғып жіберетіндей, көлденеңнен килікті де жетіп келгенде төрт тағандап тұра қалды. Тояш үзенгіге шіреніп көтеріле түсті, оның қолының жоғары көтерілгенін ешкім байқаған жоқ, тек сарт еткен дойырдың дауысы ғана құлаққа шалынды. Хакім де, Бекей де, Нұрым да аттан ұшып түскен мықты қараны ғана көріп қалды...

Бұл оқиғаны басы-қасында болған төрт адам да, соңынан араласқан Асан да ешкімге әңгімелеген жоқ. Еруліге — қарулы ызалы бір шекіс Бәшекең көлінің жағасында болды да өтіп кетті. Бірақ бұл әңгіме де ертеңіне бүтін елге жайылды. Olsen мүмкін оқиғаның ішінде болмаса да бәрін білген Қадестің бір ауыз сөзінен шығуы да неғайбіл.

Сол күні кешке таман атымды алып қоя ма деп ілгері асып кеткен Құбайра Қадестен:

— Жолды да сабады ма? — деп сұрады сыбырлап.

Қадес насыбайын қаттырақ иіске жіберді де, екі көзі жасаурап сыбырламай-ақ:

— Жоқ, Нұрым сабаймын деп ұмтылған еken, Қален ұрғызбапты. Ал, ана екеуін қару-жарактарын тартып алып, жаяудан-жаяу «жөнінді» тап деп қоя беріпті, — деді. Olsen насыбай сұраған Тояшқа: — Эй, Тоеке-ау, осы сен ат үстінде табаннан соғып ұшырып жіберетінді кімнен үйрендің? Ана, мықты қараны, апырай, бір сілтегеннен қалдырмадың-ау, — деп қойды.

Тояш оған жауап бермей қисайып жатып насыбайды иіске берді.

3

Екі күннен кейін пішен шабуға ел тегіс кірісті де, жауынсыз көктем сұымен ғана өсіп піскен шөпті қамбада көп ұстамай жұрт келесі күні-ақ шөмелек сала бастады. Бір сиыр, бір атқа жететін шөпті Асан інілерімен бірге қыстау төнірегінен де шауып, жиып алатын, бірақ биыл бұларға Күміс пен тағы бір ағайыны қосылып төрт үй болып, Бәшекең көлінің

сыртында шабын үлесін алды. Үш үйден орақ ұстайтын үш еркек шықты да, оны жинауға Шолпан баратын болды. Жұмысқа да алғыр, албырт жас келініне Күмістің көңлі көншігендей, сонда да толқымалы жас адамға «көз болу» үшін екінші күні шөп жинауға оның өзі де келді.

Уыздай Шолпанның көзден таса болмағанын Күміс жақсы көреді. Соңғы қундерде келінінің көрер көзге көңлі жабық, бұрынғы көп күліп, қыздармен алысып жүретін мінездің бірі жоқ, жұмыстан қолы бос кезде туырлықтың етегін түріп қояды да, үйдің ішінде отырып керегенің көзінен сыртқа көзін қадайды, қозғалмай бір орында ұзақ отырып алады. Кейде ақырын күрсініп те қалады... «Шолпан, сенің түрің сынық, сырқаттанып жүрген жоқсың ба?» деген Күмістің бүгін сыр тарта берген сұрағына ол: «Жоқ, жеңеше, мамам марқұм түсіме еніп шықты, соны ойлап отырмын»,— деді. «Мүмкін солай да шығар... Хакім Қалендікіне келген күні түннің бір уағына дейін ұйықтаған жоқ. Сол күні және қайдағы адамның ойына келмейтін «қажы мен учительдің жақындығы қандай, қызы беріп, қызы алысатын жер ме» деп сұрағаны неси?! Жоқ, бұл әлдеқалай аузына түскен сөз емес. Сөз жоқ, тағы да көңлі бұзылып жүр» деп ойлады Күміс, Шолпанның айырлап, жиырып әкелген шалғы жолының ізін тырнауышпен сынық шөп қалдырмай жинап жүріп.

Бұл екеуі үш жігіттің бір күн шапқан шөбін тыным алмай жинап, кешке дейін бітіріп кетті, ірілі-уақты жиырма бес шөмелебалы салды.

Ыстық күн екіндіге таянғанша күйдіреді. Көлдің екінші бетіндегі күні бойы шарылдаған қажының шөп машинасының дауысы да үзіліп, Бекей мен Нұрым аттарын суарды, машина басына отырған Хакіммен үшеуі өзен басына да жетіп қалды.

Соңғы шөмеленің түбін тараشتап, айырмен жымқыра етектеп болып, Күміс оның көлеңкесіне отыра кетті.

— Шаршаған шығарсың, отырсайшы, Шолпан. Менің екі қарым үйип қалған сияқты, көптен айыр ұстамаған кісіге бірден қыын екен шөп жинау,— деді ол орамалын сілкіп жіберіп, тершіген мойнына құйылған шөптің үгіндісін сұртіп түрған Шолпанға.

Шолпан үндеңген жоқ. Ет қызыумен шаршағанын білмей, күні бойы қимылдаған денесі тыныс алып, екі беті албырай, шашының бұрымын жөндең түр.

Жай күнде де сөзге сараң Күміс, бүгін шөптен шаршап шығып су басына жеткенше жұмған аузын ашқан жоқ. Ол қайықты қалтылдатпай шебер есетін Асанмен бірге өтті де, асықпай жуынған Шолпанды өзен жағасына тастап кетті.

Өзеннің басқа жерінен өткен Хакім Қалендікіне соға кетпекші

болып, Нұрымдардан бөлініп кетті де, су жағасындағы Шолпанды көріп, соған бұрылды.

— Шолпан, тоқтай тұр,— деді ол қыр басына шыққанша әйелді қуып жетіп.

Көріп келе жатса да арт жағына аса қарайламаған Шолпан тұра қалды, Хакімнің күлімсіреген жүзіне жауап бергендей аздап езу тартты. «Маған не айтпақшы? Загипамен екі арасындағы ғашықтықты ауыл тегіс біледі. Әлде басқа бір ойы бар ма? Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді деуші еді мамам. Еріккен, қолы бос, басы бос жандар»— деп ойлады Шолпан ішінен Хакімді жек көріп.

— Ия, не жұмысының бар еді?— деді Шолпан ақ сиса орамалын жөндей түсіп.— Әлде қыздарға сәлем айтып жіберейін деп пе едіңіз?

Хакім жауап таба алмай қалды. Шынында да ол не демек? Әдемі, жас келіншек, балаға атастырғаны болмаса басы да бос Шолпанның. Бірақ шын ойы Шолпанда емес қой. Тек бір бұлдыр тілектің жетелеуі...

— Шолпан, мен сенімен сөйлесуге құмармын, неге екенін білмеймін, сені көруге ынтық боламын да тұрамын. Сен менен неге қашасың?— деп ол Шолпанның қолынан ұстай алды.

Шолпан кері де шегінбеді, Хакімнің ұстап өзіне қарай тартқан қолын да босатып алмады — еркіне жіберді. Бірақ балқып иілмеді, оның жүзінде салқын пішін, қимылында салмақты бой тежеу бары айқын көрінді.

— Сөйлесуге құмар болсаңыз, мен міне алдыңызда тұрмын. Айтыңыз, сөзіңізді, тыңдайын.

— Жаспыз ғой, күліп-ойнап, көңіл көтеріп жүру керек емес пе?

— Рас, сіз жассыз. Сізге күлу де, ойнау да, көңіл көтеру де лайық нәрсе.

— О не дегенің, мен жас болсам, сен де жассың, нағыз шешек атып тұрған қызғалдақ сияқтысың,— деді Хакім.

Шолпан оның бетіне қарап тұрды да, көзін төмен Тұсірді, ауыр дем алып, жүзін басқа жаққа бұрды.

— Мұнан екі жыл бұрын болса, айтқаныңыздың бәрі дұрыс болар еді. Бірақ қазір қар астынан басын қылтитқан қызғалдақты рақымсыз басқан аяқ таптап тастаған, оны еңкейіп сіз жерден көтермессіз, көтерсеніз де ол шешек атқан гүлмен тең тұспес...

Хакім оның көзіне қарай қалды да, ұстаған қолын ақырында

босатып жіберді. Шолпанның мына сөзі оған арнап айтқан кінә сияқты тиді. Әйелдің әдемі бетіне жүгірген мұнды пішін күн көзін жапқан бұлттай, жаңа ғана шарықтаған көңіл күйін көлеңкелеп жауып кеткен сияқтанды. Өз сөзі Шолпанның бақытсыз екенін біле тұра аяқ асты ету ниетімен айтылғандай көрінді.

— Мен сені бұлай деп ойлаған жоқ едім... Бұл сөз өзіңе де, өзгеге де өте қатты сөз. Дүниеден күдер үзудің керегі жоқ,— деп еді Хакім.

— Мен жас кезімде мынадай оқиғаны көрдім,— деді Шолпан,— осы күнге шейін есімнен кетпейді, әлі көз алдымда. Біздің қыстаудың қасында көл бар еді, көлдің шетіне өлең өседі де, әрегіректе құрақ шығатын. Күзге қарай көл суала бастаған кезде асты құрғап қалған өлең шыққан жерді мал әбден отын бітіріп, таптап болғаннан кейін әрідегі майда құраққа тиіседі, әсіресе бұзау-торпақ арасына кіріп кетіп, күндіз шықпай қояды. Біздікінде екі ала бұзау болатын, бірі еркеқ, бірі ұргашы еді. Бір күні түстен кейін бақырған бұзаудың дауысы шықты, бақырғанда дауысы құлақтан өтерлік, үсті-үстіне бақырады. Кәдімгі үлкен сиыр сүзгенде бұзау бақырады ғой, мынау да сол сияқты, бірақ үзбей бақырады. Үйдегі адамның бәрі көлге қарай жүгірді, біреулер айқай салып, біреулер атпен шапты. Мен де жүгіріп қелемін. Бір мезгіл «қасқыр, қасқыр!» деген дауыс шықты. Біз, балалар үйге қарай қаштық. Кішігірім тайыншадай көк қасқыр екен. Көлдің жиегінен шыға келді де қырға тартты. Ауыл үсті у да шу... Не керек қасқыр жайымен кетті де жүрт: «сөз жоқ, бұзауды жарып кетті» десті. Кешікпей тауып алды, біздің ұрғашы ала бұзау екен. Бұзау тірі, бірақ жалпақ омыртқасын, тұтасымен қасқыр шайнап кетіпті, жүре алмайды, үйге көтеріп сүйемелдеп жеткізді. Қасқыр бас салғанда, ол төрт тағандалап батбаққа батып қалыпты да, бөрінің тісіне тек арқасы іліккен. Көтеріп алып кететін жас бұзау емес, күзгі бес-алты айлық торпақ және өзі батпаққа батқасын қасқырдың аузына шала іліккен. Сол бұзау бір айдай үйде болып, жарасын тазартып емдеп байлағансын, мал қатарына қосылды. Бірақ арқасы тыртық, белі бір жағына қисық бітті, өзі шая болып өспей қалды. Соңынан «қисық құнажын», «тыртық құнажын» атанды. Ойлап қарасам өмірдің бәрі осындай. Мен де қатарымнан кем, бақытсыз болып қелемін. Бірақ бұған ешкім айыпты да болмас, тағдыр солай шығар. Тек қол үшін берер жан жоқ, жанашыр жоқ...

— Тұңілме, Шолпан, мына біз бармыз қол үшін беретін,— деді Хакім.

Бірақ оның «біз» деп сөйлегені кімдер, қандай жәрдем бермекші — бұл оның өзіне де онша айқын нәрсе емес-ті. Шолпан оның бетіне тағы да сынай қарап:

— Сіздің жолыңыз сара жол ғой, тоқтаусыз жүре беретін... Учительдің қарындасты әрі оқыған, әрі тең, бірақ шарифат қосса... Шарифаттың шылбыры ғой мені Сарыға қосақтаған,— деді.

— Шариғаттың не шаруасы бар...— деп міңгірлеп қалды ол.

Оның бұл сөзі Шолпанға тірек сияқты көрінбеді.

— Мен де солай деп ойладап, учительге төрелікке жүгініп едім, бірақ ата-бабаның жолынан қыл елі аумайтын қажыны ешкім ие алмады... Жеңешем мені неге кешікті деп тыптырышып отырған шығар, сау тұрыңыз. «Шарифаттың шаруасы жоқ» еken деп Загипаға айтайдын,— деді ол жүріп бара жатып.

Шолпанның бұл сөзі Хакімге найзадай тиді; өзіне де, өзгеге де кесе көлденең тұрган үлкен кедергіні көрсетіп «Күшің жетсе соны алып таста» деген сияқтанды. «Мен адам емеспін. Мен жасықпын. Шолпанға да жауап қайтара алмадым... Ана Әбекен сияқты жарып жол салып, майданға шығу маған екі талай,— деп өзіне өзі мейрімсіз кіжінді де, Хакім: — тоқтай тұр. Күш көрсетер кезең де, сыналатын өткел де алда», — деді.

ОН БІРІНШІ ТАРАУ

1

Үйректікөл, Қараоба, Қөпірлі, Аңқаты болыстарының картасына сұлтан Һарон қызыл қарындашпен әр жерден крест таңбасын салып келіп еді, бүгін ол еңкейіп тұрып, Қараобаның қақ ортасынан ерегескендей, баттитып екі үлкен крест қондырды да:

— Бұл жерде я сен тұрарсын, я мен тұрармын,— деді ернін жыбырлатып.

Өзі сөйтті де бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүріп кетті. «Бұл бір көз байлаушы сияқты болды. Сұзбе аудың қоржынынан шығып кеткен сазандай Орал қаласының қақ ортасынан қолдан жырылып кеткенсін мынау кеп-кең сахарада оңайлықпен ілігер ме?..»

Ол тұра қалды да үстел үстінде жатқан мағлұматқа тағы да көз жіберді. «...Ушбу мағлұмат арқылы хабарлаймын: балшебектер саратан айының екі жаңасында каколдар арасында хұпия шияз ашқан. Қатынасқандар Парамонов, Колостов тағы басқа толып жатқан орыстар. Қазақтардан кәдімгі кедейшіл, ҳұрриятшыл Ғабдырахман Әйтиев бар. Бұл соңғы есімі аталған балшабек қазақ Жайық жағасындағы балық кәсібін істеуші кердерілердің арасында сөз сөйлеген... Сөзінің басынан аяғына шейін ханға, атаманға қарсы епрат насиҳат...»

«— Ҳұрриятшыл! Кімнің тілі өзі. Не қазақша емес, не орысша емес. «Поборник свободы, что ли?»³² — деді Һарон ақырын ғана.

Сұлтан тағы да аздап жүре тұсті де қеп-кең бөлме тап-тар көрініп, есікті және терезелердің бәрін ашып жіберді. Терезеден көрінген дала көрінісі аса көз тартарлық емес, сұлтанның күнде көріп жүрген жері. Аяқ өткел жағасында жалаңаш балалар шалпылдата шомылдып жатқан Өлеңті өзені, арапша нонның (н) суреті сияқты кішкене қаланың өзенге иіліп келген жеріндегі үлкен ноқаты гауптвахта да³³, оның қатарындағы оқшаша үй осы тәре отырған кенсе. Һаронның Жымпіты үкіметінің шақыруымен келгеніне екі жұмадай-ақ уақыт болды, сол екі жұма уақыттың ішіндегі істелген жұмыстың бастысы «Әйтиевтің ісі». Қаншама жыл қызмет істеген Оралдағы үлкен мекемеден еншісіне тигендей, губерния картасын алғып келіп еді, оның сарала бетінде қазір он жеті крест тұр: сол сынаптай жылжыған Әйтиевтің қара бұқараның басын қосып, жиылды ашып, сөз сөйлеп, большевиктік үгіт жүргізген пункттері. «Мұнысын тыймаса, бір айдан кейін үлкен картаның қақ жартысын крест жауып тұрар» деп Һарон басын шайқады. Ол алдыңғы бөлмеде терезенің жақтауына сүйеніп тұрған Абылаевті шақырып

алды да:

— Қаржауовтың ісін мен өз басым мақұлдамаймын. Ашықтан-ашық жазалау жақсы әдіс емес. Кеше ол бір жаугаштыны атып кеткен, Шідерті бойындағы Бұланның ішінде оның қамшысы тимегені жоқ. Ашық жазалауға ел өшігіп кетеді. Көрдің бе, ана Қаржауовтың жіберген адамдарын... кім еді әлгі...

— Маймаков.

— Маймаковтың сабағанына ерегесіп Аңқаты қазақтары қару-жарағын тартып алып, өзін жаяу қуып жібергенін. Бұлай етуге болмайды,— деді Һарон.

— Қаржауов өзіне-өзі сенген нағыз ақымақтың барып тұрғаны. Оның сенетін адамын да білемін, ана ұлық кісіге арқа сүйейді, екеуі де Тана ғой,— деді Абылаев, бақталас Қаржауовына тісін басып.

— Олай етпеу керек, білдірмей істеу керек, айқай-шудың қажеті жоқ, әкірендеп хакімдік пішінін көрсету бұрын қолына билік тимеген қара қазақтардың істейтін ісі. Біздің төрелер бұл жөнінде үлгі көрсетуге тиіс. Қарсы тараптың кесірлі адамдарын майдан қылшық суырғандай етіп, біріндеп алып, білдірмей көзін жоғалта берген жөн. Жұрт көзінде жібектей болу ең керекті қасиет, ішінің мұзын әдептілігің қымтап тұрсын, солай емес пе, Айтғали мырза?

— Дұрыс айтасыз, сұлтан Һарон Ахметович.

Һарон мұртын сипап қойды.

— Көпірлі Аңқаты болысы, нөмер жетінші ауылдағы Қален учитель мен студент Жұнісов ертең кешке ана үйде қона тын болсын,— деп сұлтан Һарон қолын шошайтып, терезеден түрмеге айналдырған екі қабат биік гауптвахтаны көрсетті.— Екеуі де большевик, Әйтиевтің достары...

— Алпыс шақырым жерге ертеңге дейін...

Һарон оның сөзін аяқтатпай:

— Қазір кетсең ертең ертемен сол жерде боласың да, кешке осында жетесің. Ұақыт күтпейді. Арғы күні Қараобаға жүресің. Қасына бес-алты жігіттен артық адам алма. Шоғырланбаға тырысу керек,— деді.

Сол күні кешке қарай Абылаев қасына бес адам ертіп, Қален мен Хакімді ұстауға Жымпітыдан ауылға жүріп кетті.

Жол старшинаның ауылы да өзеннің арғы бетінде, Қалендерден алты-жеті шақырым жерде еді. Сәске түстө Абылаев оның аулының

өкпе тұсына келіп, шақырып келуге Жолға кісі жіберді де, өзі жағада жар астында қалды.

Жол неше күннен бері Қалендерді ұстауға адам келетінін күтіп жүрген. «Арғы бетте қару-жарақ асынған адамдар сізді шақырып жатыр» дегенде ол сұйық сақалын сипай түсті, бұл адамдардың не іздеп жүргенін түсіне қойды.

— Қатын, сен бар. Келген әкімдерге мені үйде жоқ де. Қален мен Жұністің аулын сұраса, көрсетіп жібер. Ол тұста жақсы қайық бар, іркілмей өте беріңіз дерсің,— деді ол Бақтылыға.

Бақтылы оның бетіне бажырая қарады да, ернін шүйіре бастады. Әйелінің ерні шүйірліді-ақ бетінен ала түсетінін білген Жол, оның алдын орап, хабар берген әйелге:

— Келін, шырағым, сен жүре бер. Аржақтағыларға өзіміз хабар береміз,— деп қалды да,— сен, шырағым, мені үйде дедің бе?— деп сұрады су басынан келген келіншектен.

— Ана ауылға кетіп қалмаса, айтайын дедім. Менің дауысымды олар шала есітті білем, «қашан кетті?» деп айқайлады,— деп жауап берді әйел ақырын ғана.

— Жақсы айтқансың, шырағым, жүре бер, жүре бер.

— Тазыдан қашқан қояндай, елге әкім келсе сен бұғып жасырынасың да жүресің бе? Бүйткенше от басында отырсайшы, старшин болып знак тағу не керек саған?— деп килікті Бақтылы еріне, жөні бар жерде де, жөнсіз жерде де тілдей салатын әдетімен.

— Қатын, сен алдымен түсініп алсайшы, мұнда ұлken бір мәніс бар. Анаған мені «үйде жоқ» де.

— Не мәнісі бар?— деп дігірлей қалды Бақтылы.

— Қален мен қажының балаларын ұстауға келген адамдар, әнеу күні һүкімет адамдарын сабап, қарсылық көрсеткендегі үшін,— деді Жол сыйырлап.

Әйел онан әрі өршелене сөйледі.

— Һүкүмет адамдарына қарсылық еткен бұзықтарды ұстаса онан сен неге қорқасың? Сен қайта лауазымыңды көрсетіп ішінде бол, жұрт екіншілей ондайды істемесін, қорқып тұрсын: айтқаныңды екі етпей орындайтын болсын. Әлде Қален мен Жұністен қорқасың ба? Біреуінің өзі оқыған, біреуінің баласы оқыған, солардың алдында құрдай жорғалайсың, ә? Сен еркек емессің. Сенен басына ақ жаулық тартқан қатын артық. Өзім старшин болсам, бәрін бір шыбықпен айдар едім,

қажысын да, учителін де, шылтиған оқығандарын да...

Бір сөйлесе бой бермей, кешке дейін сөйлейтін Бақтылыны қапелімде тоқтата алмайтынын біліп Жол:

— Оның мәнісі бар. Мұндай шатақ жұмыстардың арасында болмай, сырттан көйт-көйт деп тұрған жөн. Ертең орнынан түскен күні Жұніс менің шаңырағымды ортасына түсірмей ме, бұл істі біліп қойса?.. Онсыз да ондырайын деп жүрген жоқ...— деп күнкілдеді.

Ол есік алдына шықты да:

— Шырағым, сен өзің барып айта қойшы, мені үйде жоқ де, ана ауылға кетті де! Тезірек бар, жүгір, шырағым,— деп келінін арғы жағада тұрған әкімдерге қайта жұмсады.

2

Қаруын тартып алып Маймаковты жолдасымен жаяу қуып жібергеннен бері Нұрым мен Хакім көбірек үрейленіп жүрген. Ашу үстінде істеліп қалған іске амал жоқ болды да, бірақ түбі бір жауапқа тартылатынын, ол жауаптың жеңіл болмайтынын Хакім жақсы сезіп еді. Орал қаласындағы қолға түсіп қалғандай тағы да босқа кетпейін деп Хакім сақтық ете бастады. Пішен шабуға шыққаннан бері ол мықтап істей алмаса да, Нұрым мен Бекейге ат жегісіп, машина басына отырып ертеден кешке шейін пішеншілердің арасынан шықпады. Кеш ауылға қайтып келіп тамақтанып алып, түнде ағасымен екеуі кері жұмыс басына келіп, далада түнеп жүрді. Ондағы ойы: болыс тарапынан, болмаса тіпті Жымпіты үкіметінен іздел келушілер болса үйде жатып қапыда қолға түспеу ниеті еді. Қаленді жауапқа тартады деген ой оның ойына келген емес: айыпты тек Нұрым екеуміз деп түсінді. Хакімнен басқалары мұны ауыл арасында болып тұратын талас-тартыс сияқты көрді. «Жазықсыздан жазықсыз Сүлейменді сабады, соншама халықтың алдында бейбастақтық істеген өздері. Аттан аударып алып, қаруын тартып алғаннан өзге зәбір көрсеткеніміз жоқ. Іздел келсе қаруын алар» деді. Сөйтіп бұл істің басы-қасында болған Тояш пен Асан екі мылтықты екеуі алды да, иесіз қыстаудың көңінің арасына киізге орап, көміп қойды. Нұрым мен Хакімге алтыатар мен екі қылыш қалды. Алтыатарды олар машина басына ұстады. Арада бір жетідей уақыт өтіп кетті, бұларды іздел келген адам болмады, бір рет келіп кеткен старшина да ешбір сыр білдірmedі, ешнәрсе көрмегендей өз жұмысымен болды. Сөйтіп бірте-бірте үрэй сейіле бастады, сақтық салақси берді. «Мүмкін ешнәрсе болмас та» деген ой да келіп жүрді.

Тұннің бір уағына дейін қыздармен қызырған Хакімді күтпей бір күні ымырт жабыла Нұрым кері пішен басына жалғыз қайтып келді. Құндегі әдетінше ол машинаның үстіне тоқым жайып жіберіп,

шекпенін айқара жамылып үйиқтап қалды.

Күнде күн ұясынан шықпай аттарды айдал әкеліп, қамыттап, олармен адамша сөйлесіп жүрген Бекейдің шырылдақ дауысынан тұратын Нұрым бүгін өзі оянды. Сәскелікке келіп қалған күннің көзі шекесін тесе қыздырып тұр екен. Ол қапелімде қайда жатқанын есіне түсіре алмай маңдайын сипай түсті, ыстықтан беті де, тұла бойы да қара терге малынып қалған екен. Женімен бетін сұртіп жіберіп, басын көтере бергенде, ол алдымен бас жағында жұмсақ езу тартып тұрған Қаленді және ат қамыттап жатқан Нәйкіні көрді.

Сәске тұске дейін үйиқтап қалғанына қысылып, Нұрым жалма-жан орнынан ұшып тұра келді де:

— Бекенді күтіп тоқтап тұрғаным, машинаның дауысы шықпағансын көкем кейіп жатқан шығар,— деді.

Өзі шапшаңдай Нәйкінің қолынан атты алып жекпекші болды да, аңтаң қалып:

— Мынау Құбайраның биесі ғой, біздің аттар қайда,— деп сұрады.

— Нұрым, сен ұйқынды аш, асықпа. Машинаны мен алайын деп тұрмын. Қажы сендерге шөмелде салсын,— деді. Қазір Бекей де келеді, — деп күлімсіреп Қален Нұрымның иығынан қақты.— Нұрым, сен осы кімге тартып ұзын болдың, қажы ұзын емес, Бал жеңгей ұзын емес, ал сен күн сайын бір сүйем өсіп шығасың. Ұзын адам аңқау болады дейді, байқа бала,— деп қойды ол қалжындан.

— Сіз де ешкімнен қарызға бой сұрап жүрген жоқсыз, Қалеке, сонда да...

— Мен де аңқаумын,— деді Қален күліп.

Нұрым Нәйкіге ат жеккізіп болып, машинаның о жақ, бұжыраға шығып жүрісін сынады да қала берді.

Екі шақырымдай жердегі Қален алып кеткен машинаның дауысы Нұрымдарға шаңқай тұске дейін естіліп тұрды да, кенет тылылып қалды.

— Шатонын үзіп алмаса жарап еді, машинаның даусы тоқтап қалды, — деді Нұрым Бекейге шөп жинап жүріп. Бекей балаша шіңкілдеп:

— Бекер береді, бекер береді. Машина сынса өзіміз отырып қаламыз. Жердің әлі жартысы да шабылған жоқ. Учитель десе болды, бере салады,— деп қажының айыптай бастады...

Үлкен Қара қоғаның алқабы желсіз, қапырық. Құн тамылжып түр, оның үстіне қуарып кеткен шөптен көтергенде жалын сияқты ыстық леп еседі. Жиі қамбаны екі жақтан жиырып келіп, еп-сәтте желіп жүріп шөмелеге түрғыза салатын қарулы Нұрымның соңынан Бекей зорға үлгеріп жүр. Ол айырлап кеткен қамбаның орнын шөптеп келіп, шөмеленің түбін тараشتап қымтап болғанша, Нұрым екіншін түрғызып қояды.

— Шөл кірді, азырақ көлеңкеге барып аялдап алайық,— деген Нұрымға Бекей:

— Құн ашиқта үлгеріп алмасақ болмайды ғой,— деп құбірледі де, қыстаудың көлеңкесіне қарай жүрген Нұрымның амалсыздан соңына ерді.

Қырқаның басына қыстауға қарай қабақтан шыға бергенде бұлар Бөшекең көлі жағынан жайдактап шауып келе жатқан Сүлейменді көрді. Таңырқай қараган екеуі қыстауға жеткенше, Сүлеймен де келіп жетті. Нұрымның берген сәлемін алмастан ол:

— Алты адам, алтауы да қарулы, Қаленді алып кетті,— деді ентіге сөйлеп.

Сүлейменнің жұқа танаулары шелтиіп кетіпті де, етсіз екі ұрты ішіне қарай омсырая түскен.

— Іс, белкүллі, насырға шапты,— деді ол аттан секіріп түсіп, көлеңкеге қарай ұмтылып.— Бір ұлық, бес солдат, алтауы да қазақ. Қасында Есенбайдың Жартайы бар. Жартай арбалы екен. Бұл жаққа қайдан келгенін білмеймін, ғажап, Шұғылдың аттары Құбайраның қорасында тұрар ма, шетінен ұстап-ұстап, Жартайдың арбасына да жекті, Нұрыштың көк атын біреуі мініп те алды, не керек Қалекенді арбаға мінгізіп алып кетті! Шамасы, Қызыл үйден бір-ақ түсіретін шығар...

Нұрым сұп-сұр болып Сүлейменнің аузына қарап қалды.

— Қалекенді үйге киім киіп шығуға да жібермеді. Мен Мәккаге хабар берейін деп бір ойладым да, төртеуі Аңқатыға қарай жүргенсін сескендім, сендерге қарай шаптым, «Нұрым мен Хакімді ізdemесе игі еді» деп көнілім ала қашты...

— Біздікіне кеткен шығар?!— деді Нұрым.

Бекей жер шұқып отыра берді, үндемеді.

— Сіздікіне барса қазір көреміз: олар жар басына шығады ғой, бәрі де қара киімді,— деп Сүлеймен арғы жақтағы қызыл жарға көзін тікті.

Өзен мен бұлардың екі арасы үш шақырымдай жер еді. Алыстан қыр басындағылардың кім екенін айырып боларлық емес, ақ шаңыттанған буалдырлы ыстықта қыбырлаған ғана кішкене қарасындар бозғылт тартқан киіз үйлерге қарай жылжып барады.

Әскери киім киіп, әскер тәртібіне аз-мұз үйрене бастаған екі қазақ жігіті кіріп келгенде Хакім сұп-сұр болып кетті. Бұлардың өзін ұстаяға келгенін ол жақсы білді: бір жұмадан бері күтіп, сақтанып жүріп тап бүгін аңсызда қолға түскені ойдан кетпес өкініш сияқтанды. Нұрыммен екеуі талай ақылдастып, жау қолына жастықсыз түспеуге серт еткен. Бәле мен қазаны қайдан келеді дерің бар ма?— дейді үлкендер, дұрыс екен. Не істеу керек?! Қалай ету керек. Жоқ әлде де Нұрымдардың жәрдемі... деп ойлады да Хакім кіргендерге:

— Жоғары шығыңыздар,— деді.

Жұніс шынтақтап қисайып жатқан, басын көтеріп алды.

— Хакім Жұнісов, сізді арғы жақта нашальник шақырып тұр. Жүрініз,— деді келген екеудің жасы үлкендеуі.

— Ол кім? Қандай начальник?

— Барған соң көрерсің қандай начальник екенін. Тез кийніңіз. Күтіп тұр.

— Қайда апармақшы?— деп сұрады Хәкім.

— Болыс кеңесіне...— деп қалды да солдат,— болыңыз, тезірек, барғансын сөйлесерсің,— деді.

Ойының дұрыстығына енді ешбір шұбә қалмағандай, «болыс», «начальник» деген сөздердің сылтау екенін Хакім күні бұрын айтпай жатып білген-ді. Ол Әділбектің құлағына сыйырлап бірдемелерді айтты да, бала жүгіріп үйден шығып кетті. Хакім керегенің басынан ақ кителін алды, асықпай тараشتанып киіне бастады...

Өзенге қарай келе жатқан Шолпанның соңынан қуып жетіп Әділбек:

— Хакім ағамды солдаттар ұстап әкетті, мен Нұрымдарға хабар беруге барамын,— деп айқай салып ілгері аса берді.

Арғы беттегі солдаттарды кіріп Әділбек жалт бұрылып өзеннің екінші жері — жанама суаттан қайықсыз құлаш ұрып өтіп кетті.

Қайықтың күрекпен шашып сүян төгіп болып, қосқолдап итеріп суға түсіріп, пішен жилюға арғы беткे өтпекші болған Шолпанға Хакімді айдал келе жатқан қарулы екеудің бірі:

— Тоқта, қайықты қайда апарасың?!— деп айқай салды.

Шолпан жалт қарады да, ескекке сүйеніп, қайықтың үстінде тұрып қалды. Екі адам Хакімді ертіп келе жатыр: бірі алда, бірі артта — жүрістері елден ерекше, алдыңғысы тоқтап қалып, аяғын өте-мөте ақырын басып сөйлеп келе жатқан Хакімді тосып алады да, әлдене сөздерді айтып, тағы ілгері жүреді.

Әділбектің сөзіне де, мыналардың екі жақтап қайырып, мал айдағандай жүрісінен де Хакімнің басына бір бәле кездескенін Шолпан жақсы білді. Бірақ ол «бәленің» қайдан келгенін, не үшін келгенін анық білмеді, оны талдап ойлап жатпады. Әйел таңырқап қарап келе жатқандарды күтті де, өзеннің аргы бетіндегілерге көз жіберді. Шоғырланған төрт-бес ерлі атты ұстап мылтық асынған біреуі тұр, енді біреуі су жағасында жуынып болып, кішкене қол орамалымен бетін сұртіп жатыр. Шолпанның құлағына баланың «Хакім ақамды ұстап әкетті» деген ащы сөздері қайтадан сап ете қалғандай болды, бұл жолы айқын естілгендей, мағынасы да сараланғандай. «Ұстап әкетті... орыс ұстап әкетеді деуші еді, мыналардың бәрі қазақ қой, мұнысы қалай? Ұстап әкеткенде бұлар да қараңғы үйге қамай ма? Хакімнің соншалық не жазығы бар?..» деп ойлады да, Шолпанның жүрегі шым ете түскен сияқтанды, сондайлық ащы аяныш сезімі ішін өртеп кетті, не істерін білмей ол қарағай қайықтың түбіне іркілген көгілдір суды ескек күрекпен құшырлана шаша берді. Бұл бірнеше минуттың ішінде Шолпанның не ойлағаны, оның өн бойын қандай сезім билеп әкеткені мәлімсіз, ол тек қайықтың жарығынан жіңішкелеп шашып шыққан судан екі көзін алмай, басында құшырлана шашқанмен, бірте-бірте күректі әлсірете берді, қолдарының дәрмені бітіп бара жатқан сияқтанды, су шашуы мұлде тыйылып қалды.

— Жас келіншек, қайық есе білесің бе?— деген әскери киімді, беліне алтыатар байлап, қылыш тағынған адамның дауысынан ол селк ете түсті.

Жар басынан бері түскенде дауыстап қатты сөйлеп келе жатқан Хакім көзін төмен түсіріп Шолпанның алдында үлкен күнәсі бар адамдай, су жағасында қимылсыз тұр. Жұқа көкмауыт шалбар киіп, балақтарын қисық табан қара етіктің қонышына салған, үстінде белін қынап тұратын ақ кенеп көйлегі, жалаң бас, ұзын бойлы, үлкен көзді кәдімгі сұлу Хакім, Шолпанның көзіне ол Қален учительдің үйінде тап көлеңкеде отырғандағысындағы ыстық көрініп кетті. Ол Хакімді құшақтай сүйіп, қоштасып ең жылы, ең жақын, көкірегіне түйіп жүрген сырлы, асыл бір сөздерін айтып қалғысы келді...

— Жігітің есің шығып кетті ме? Торғай арбаған жыланша бар жаныңды сала үйып қалыпсың ғой. Қайық есе білесің бе өзің? — деді, тағы да әлгі қарулы жігіт жұмсақ дауыспен, Шолпанды ақ орамал

тартқан басынан төмен қарай балағын түрінген жұмыр балтылы жалаң аяғына дейін қарап өтіп. Өткір көзді, сүйкімді Шолпанның тіптік құду денесіне қайтадан көз тастап, ол қасындағысына: — Қаршыға ілерлік-ақ сұксыр! Қиқтің баласында мөлдіреуін...— деп құмілжіді.

Өзі туралы айтылған сөздерге аса құлақ салмай, есі-дерті Хакіммен сөйлеспекші болып Шолпан қайықтан жерге тұсті де:

— Нешеуіңіз мінесіз, отырыңыз,— деп Хакімге жақындаі тұсті.— Қайда алып бара жатыр, анау күнгі қаруын алдырғандарды сіздерден көре ме? — деп сұрады.

Шолпанның үні өте жылы, құлаққа жүректі елжіретерліктей мейрімді естілді. Хакім де қайыққа жақындал, Шолпанға тікелей қарады. Бір секундтей үнсіз қалды, Шолпан ақырын ғана құрсініп қойды...

— Сол әңгіме де бар, басқасы да бар. Бізді айдан барады, қараңғы үйге қамамақшы...

— Шырақ, сөзді қысқарт. Қайда апаратыны, қайда қамайтыны, жоғарғы ұлықтардың билігінде. Кәне, мін,— деді Хакімнен жасы анағұрлым үлкен, арт жақта келе жатқан екінші қазақ солдаты.

— Неге бөгеліп тұрсындар, тез!— деп айқай салды арғы беттегі ақ орамалмен бетін сұрткен.

— Бол, бол! Мін тезірек,— деп арттағы солдат Хакімді итермелей тұсті.

Хакім асықпастан етігін, шалбарын, ақ кителін шешті. Етік пен кительді шалбардың ішіне салып, әдетінше, қайықтың кергішіне әкеліп байлады. Шолпанның қолынан ескекті алып, іркіліп қалған қайықтың ішіндегі суды шашты, көрер көзге өтуді кідіртіп, жайланыса берді. Қыр жаққа бір қарап, арғы беттегі тыптырыған бастығына бір қарап солдаттар тықырши берді:

— Сен неменеге күйбендең кеттің, бол?— деп айқайлады Хәкімге бірінші солдат.

Арт жақтан у-шу шыға бастады. Ауылдан су басына қарай шұбырған әйел, бала-шағалардың бастары көрінді. Дабырлаған қарттардың дауысы естілді. Сол мезет зарлауық Дәмештің жан түршігерлік сарыны құлаққа келді. У-шуды, зарды естіген, төрттен-бестен шұбырып келе жатқан халықты көрген солдаттар жалма-жан қайыққа мініп алды. «Маймаковтардың қаруын тартып алған ауыл», «бұзылған ауыл», «большевик ауыл» деген сөздер бұлар Жымпityдан шығарда-ақ құлақтарына шалынған-ды. Баста батыл қимылдан, көп сөзге келмей

Хакімді тез киіндіріп, үйден алды-артына қаратпай алып кеткенмен қазір бұлардың үрейлері ұша бастады, Маймаковтың кебін бізге де келтірер деген ойға келіп қалды.

— Қайықты келіншек, сен ес. Төртеуімізді көтереді ғой өзі,— деп жасы үлкен солдат ескекті Хакімнің қолынан алып Шолпанға берді.

— Төрт кісі түгіл он адам мінсеңіз де көтереді,— деп Шолпан қайықты ысырып жіберіп, өзі дік етіп артына мініп алды.

Шолпанның секіріп мінген екпінімен қайық қатты теңселіп кетті де, шайқалақтап оң жақ кенересінен су құйылып кете жаздады. Екі ернектен қос қолдап ұстап, жүресінен отырған солдаттар қайықты онан әрі теңселтті.

— Аупірім Алла! Аупірім Алла! Ақырын!— деп жасы үлкен солдат жалбарына қалды.

Оның үрейі ұшып кетті, екі көзі ұясынан шығып кете жаздады. Екінші солдат қайықтың түбіндегі суға қарамастан шылп еткізіп, құйрығын қойып отырып алды да:

— Тоба! Тоба!— деді.

— Қалай, жан тәтті ме екен?— деді Шолпан түсін сұбытып.

Мұшкіл халге түскен екі айдаушысының ойламаған жерден мұндаған жуасып тәубеге келе қалғанына Хакім күліп жіберді. Ол қайықтың басында отыр еді, ана екеуі қайықтың қақ ортасында кеп-кең жерде қалталықтап қалған. Үрейленген түрлеріне, ебдейсіз отырыстарына қарағанда бұрын қайыққа аз мініп, суда көп болмаған адамдар сияқты. Осы жайды білгендей Шолпан кенет екеуіне бас салуға кірісті. «Хакімнің тырнағына тұрмайтын мына сұмырайлардың жалын қудірейтуін көрдің бе. Құрттаған қойға байлаған кескектей ана мойнына асынған қылышына сенеді ғой шамасы» деп ойлаған еді ол, «Жігітіңе есің шығып кетті ме, жаныңды сала ұйып қалыпсың ғой» дегенде:

— Тастаған кескектей су түбіне жіберемін екеуінді де қазір. Айт, қай жаққа апарасыңдар, елдің бас көтерген екі серкесін?— деді Шолпан ескегін жоғары көтеріп.

Оның көзінен от шашырап кетті, түсі күрең-көгілдір тартып, алдында отырған солдатты ескекпен соғып жіберетіндей көрінді. Бұрын-соңғы өмірден көрген барлық азы кегін тап осы екеуінен алатындаі, оны ешбір жан» ешбір нәрсе тоқтатып болмайтын ашу дауылы үйіріп, билеп, аяғын жерге тигізбей көтеріп әкетті.

— Тап күні кеше өлшедім осы жердің тереңдігін — бес кісі бойы,— деді әйел өзеннің шетін көмкерген қалың көк құрақтың деңінен бір саржан аса беріп, ескекпен кері үйіріп, қайықты тоқтатып.— Айт иманыңды!

— Апатай-ай, біздің не жазығымыз бар еді. Біз де айдаумен жүрген адамбыз, алып кел деді, алып келе жатырмыз,— деді кіші солдат жыламсырап.

Басында шала жоспарлап, бар үмітті Нұрым мен Асан, Тояштарға артқан Хакім құтылу жолының өзінен-өзі келіп қалғанын жаңа ғана ұқты. Ол Шолпанға елжіреп қарады, елжіреген жоқ, — әйелдің тапқырлық, ерлік, қайраттылық қасиеттеріне сүйсіне, қуана, таңдана қарады.

— Таста, қаруыңды суға!

Орнынан түрегеліп, Шолпан жақын отырған солдаттың басына ескегін төндіре тұсті. Қайық сelt ете қалды. Естері шығып кеткен екеуі асынған қылыштарын мойындарынан сыпыра бастады...

3

Шұғылдың қоңсысы көп, оның ішінде Бақы тонның ішкі бауындағы еді. Қебінесе ол қажының делбесін ұстап, қасында жүреді, үйге келгенде малға да бас-көз болыңқырайтын сол.

Ертеңгі шайды ішіп бола бергенде ол қолында иә жүгені, иә құрығы бар, қажыға кіріп қайда баратынын мәлім ететін.

Күндеңі әдетінше ол бүгін де кіріп келіп, он жақ босағада жүресінен отыра кетті де:

— Қажеке, саяқтар көрінбейді, мен бүгін соны көздең қайтамын,— деп қажының жауабын күтіп құлағын қалқандай тосты.

— Қашаннан жоқ? — деді Шұқыл шыны аяқ көтерген қолын аузына, жеткізбей тоқтатып.

— Ләббәй? Екі күннен бері сізбен бірге жүріп атқа міне алмағаным, өзім үйден шықсам көз салатын біреу жоқ. Таң білінбей тұрып Шортанбай ағашының түбіне дейін барып қайттым, ол жақта жоқ, енді қыр жақты аралаймын...

— Қашаннан бері жоқ, қыр құлақ, су ми?

— Ләббәй? Біздің аттар алысқа ұзамайды, ана Нәбидің қыршаңқылары қосылса шыбындалап, ойдан-қырға жетектейді, анау күні де Кең Тұбектен тапқанмын,— деді Бақы.

— Ана тебінгідей болған құлағынды Жолға, Жолдың шұнақ құлағын саған қондырса жердің астындағының бәрін естіп-біліп тұрап едің. Қыр құлақ, су ми мен саяқ қашаннан бері жоқ, ана әлгі Жолдың қасындағы сатпақ текелер мініп қетпесін деп сұрап тұрмын,— деді Шұғыл шыны аяғын енді жерге қойып, шыдай алмай көзін басқа жаққа аударған Бақыға тесіле қарап.

— Оларға біздің саяқты міну қайда? Өздерін аттан аударып алып, жаяу айдан қоя беріпті біздің Тояш пен Нұрым,— деді Бақы.

Шұғылдың түсі бұзылып кетті. Оның ашуына мықтап тиген Маймаковтарды жаяу қуып жіберген Тояш пен Нұрымның қылышы ма, әлде үшті-күйді жоқ болып кеткен саяқтар ма — мұны Бақы айыра алған жоқ, ол тек Шұғылдың жіберіп қалған кішкене шекер тоқпағынан басын қорғап, бұғып қалды. Шекер тоқпақ Бақының басынан асып сағанаққа сарт ете түсті.

— Ертеңге дейін саяқты тауып әкелмесең қатын-баланды ана мықты Жұніс туысқаныңа көшіріп жіберемін, сол асырасын,— деді Шұғыл тағы да айналасын қарманып, нәрсе іздең.

— Қажы-ау, саған не болған, дастарқан үстінде,— деп Айтөліш орнынан тұра келіп, шекер тоқпаққа қарай жүрді.

Кемпірдің тасасымен құтылып кетейін деген кісіше Бақы шапшаңдал үйден шықты. Екі иығы төмен түсіп, өз үйіне кіріп келгенде:

— Сенің неге түсің бұзылып кетті, тағы да, қажы...— деп Бақының әйелі сөзін тауыспай көзіне жас алды.

Ерінің атқа мініп жылқы қарауға шығатынын күні бұрын білген әйел, шала ұйыған жылы айран беріп жатып:

— Өзінде де бар, жоқ жерден шаруасынып сол жау айдағыр саяқты несіне айта қойдың. Тұған баласын да күніне бес рет қуып шығатын шалдың мінезін білмейсің бе? Естімейтін жерде сөз естисің, не бары өзіңнен,— деп орынды ілік қойды.

— Еркектің жұмысына, қатын, сен кіріспе. Мен жоқта сен ана балаларға көз бол. Шаруаға мен көз салмасам ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетпей ме, жастан тырнақтап жиган мал,— деді Бақы айран жұққан мұртын астыңғы ерінімен жымқыра сорып.

Сөйтіп тұнімен ұйықтамай, ала таңнан саяқ іздең, ойды кезіп келген Бақы торы шолақ атқа мініп, қарына құрығын іліп, сәске түс кезінде енді қырға шығып кетті.

Торы шолақтың үстінде Шұғылша шіреніп, шалқая аяңдатқан Бақыны алыстан таныған Аманқұл бурыл байталды шипаң еткізіп бір қамшылап жіберді де, сар желіспен жетіп келіп:

— Ассалаумағалайкум, Бақы аға,— деді аузын толтырып.

Алыста жатқан сонау көз ұшындағы үйірлерді, берегіректегі шашылып жайылған жылқыларды жинастырып жүрген жылқышыларға көздерін сықсита қарап, бір шолып өтті де, сәлем берген жігітке бұрылдып Бақы:

— Мағалайкум ассалам. Жылқыларың қалай, ит-құстан аман ба?— деп сұрады.

Осы жылқының бәрі өзінікіндей-ақ Бақының қожайынсып қайдыны сұрайтынын Аманқұл жақсы білетін. «Шұғыл малының жартысын бөліп беретіндей, оң көзі бола қалуын» деп ойлады да ол:

— Құдайға шүкір, Бақы аға, өзіңіздің айтқаныңыздай, ұзақ түнге кірпік қақпай күзетіп шығамыз, жатқан құлышының жалына шоғайна да жабысқан жоқ,— деді.

— Құлышдарды айғыр шайнап тастаған жоқ па? Ана құла айғыр үйірге жас түскен, қызғаншақ, қоримын деп жүріп, қиып салмасын.

— Жоқ, жоқ, Бақы аға, құланың үйірін бір көш жер бөлек ұстаймыз, — деп Аманқұл тамағын кенеп қойды.

Екі жылқышының күндізгі ермегінің үлкені айғыр таластыру болатын. Құла үйірге жаңа түскен алғыр дөнен, үйірін шашау шығармайтын, қызғаншақ айғыр. Маңына жуып кеткен айғырмен бір шайқаспай қалмайтын, көбінің үйірін тартып алатын жирен қасқаға төтеп берген сол жас құла еді. Жылқышылар құланың үйірін жирен қасқаға маңдастыrsa болғаны — екі айғыр айқаса түседі, желке мен сауырға тіс дарытпай тірсектен шаншылып шапаласып тұрғаны. Жеңісе алмай әбден қызыл шеке болған айғырлар үйірлерін әр жақа қуып, шашау шыққан талай құлышының шайнап, талай тайды сауырлап тастайтын-ды. Бірақ көп жылқының ішінде мұны байқап жатқан ешкім жоқ, тек әлдеқалай Бақы бір рет енесін емуге шамасы келмей басын төмен салып қалжырап тұрған бір құлышының көріп қалған-ды. «Мынаған не болды?» деген Бақыға Аманқұл: «Ана арғымақ құла үйірін қызғанып, оңаша жаққа қуады да шетке шыққан тай-құлышының тістеп тастайды. Соның аузы тиген, жас ет ертең-ақ бітіп кетеді» деген. Содан бері Бақы «құла айғыр қызғаншақ, құлышының шайнап тастамасын» деп жылқыға келген сайын ескерте кететін.

Бүгін де сол өзінің төл сөзіндей болып кеткен, үйреншікті сауалын беріп Бақы самарқаулау түрде мұртын сипап қойды. Бақының бүгін

түсі сынық, сөз құрасы шабандau сияқты. Ол әдетінше мұртын сипай түседі, бірақ бұрынғыдай екпінді емес, солбырлау сөйлейді.

— Бақы аға, өңініз сынық, сырқат емессіз бе?— деді Аманқұл, Бақының кір-кір киіз қалпағынан бастап, ескі түйе жүн шекпені мен сірісінен басқан кебіс-мәсісіне дейін мұқияттап қарап өтіп.

Маңдайдан көлденең түскен ұзын үлкен ажымдар терендеп кеткен сияқты да, мұрынға қарай тік құлаған ұсақ ажымдар әлдеқайда молайып қалған. Бұлар қабақты кіржитіңкіреп, тарлау маңдайды тарайтыңқырап тастағандай. Ұзын, арықша жақтар солыңқы, үлкен құлақтың сырғалықтары бозарып солпиып тұр. Аманқұлға оның бұрынғы кеп-кең иықтары да түсіңкілеу тәрізді. Бір кезде Бақы құреске түсіп те жүрді. Пәлендей палуан болмағанымен бір елден шығып құрескенінде бір топ палуандардың аяқ-жағын ала, жетінші-сегізінші болып құресіп, бірде жығып, бірде жығылып та жүретін. Орта қатар палуан болуға лайық дene де бар. Бойы ортадан биік, балтырлы болмаса да, топшылы ғана адам. Сирек жирен мұрт, сыдыра шыққан сарғыш түсті сақал оның кішірек көзді, таңқылау мұрынды тотыққандау жүзіне ақ сары пішін беріп тұр.

— Жоқ, сырқат емеспін, қымызды көбірек іштім бе, азырақ басым ауырып тұр,— деді ол жылы шырайлы үнмен, тұнімен ат іздегенін жасырып.

Қолына қымыз сирек тиетінін, оның жылы айран ішіп қана шыққанын шамалаған Аманқұл:

— Қымыздікі болса ештеме етпес, аздал қымылдасаңыз қазір-ақ тарқап кетеді, кәне жарысамыз ба, Бақы аға?— деп атының тізгінін тежей, тақымдарын қысып, шабуға ыңғайланған түсті, байтал тақым қысқанға жауап бергендей құйрықты шипап қалды.

— Сен бала, елірген екенсің ішің пысып, жас күнімізде біз де солай ететінбіз, бірақ біз жарыстан көрі аударыспақ ойнағанды тәуірлек көретін едік.

— Аударыспақ ойнауға да болады, бірақ мына байталдың арқасы кеткен, жаңа ғана терлігінің астына қыл салып, қайта ерттең міндім,— деп Аманқұл жылмаң қақты. Екеуі әңгімемен аттарын шалдыра аяңдатып, жылқының екінші шетінде жүрген Қарымсаққа қарай жүрді.

— Біздің саяқ көрінбейді, екі-үш күн Шүкенің жанында боламын деп аттарға қарауға да қол тимеді. Сендердің көздеріңе түскен жоқ па? — деп сұрады Бақы.

— Жоқ, Бақы аға. Солдат дей ме, милица дей ме толып жүрген көрінеді. Кеше Қайролланың жылқышысын көріп едім сол айтты. О да

саяқ ізден жүр. Сондай салдат-палдаттың қолына түсіп кетіп жүрмесе.

— Солдат келсе жылқының маңына жуытпаңдар, олар бізден ат ала алмайды,— деп мықтылық айтты Бақы. Аманқұл оған:

— Жуытпауын жуытпасбыз, бірақ олардың мылтығы бар ғой атып тастан жүрмесе?— деген құдікті қауыптың шет-жағасын көрсетіп қойды.

— Айтта ат шабысы бола қалса қосармыз, қасқа айғырды бір жеті таң асырарсың деп еді Нұрыш, маған соны ұстасып жіберіндер,— деп Бақы жылқыны жидырды..

Аманқұл жылқыны төңкере қайырып, Қарымсақтың тұсаулы көк биесінің ұстіне қарай айдады. Торыны тебініп қойып желі басын көрмеген жұмыр торы төбел биelerді маңға келтіре алмай Бақы жекірді; елегізіп шөкенің түбінен үріккен бойдақ жылқылар құрықшының оң жағын ала жосып өтіп жатты; құйрық-жалын тігіп алған тай-құлышындар шұрқырап шауып, бой берерлік емес, үйірдің үйтқысы — қарны жер сызып салмақпен жортқан қос қара биені мойындай қайырып, құлағын жымитқан күйі жалын жерге төсей жирен қасқа айғыр келеді. Омыраулы, ұзын бел, жалманұды жануар ауаны желдей есіп тасасында құрықшы тұрған көк биеге құрық бойы төніп келіп қалды да, басын көтеріп алды, жалт бұрылып үлгіргенше оның кішкене басына Қарымсақтың бұғалығы түсіп те кетті. Аяғымен жер тірей, арқан шетін белге салып шіренген құрықшыны он сажендей жерге жеп-женіл сүйреп, тырнауыша тырылдатты да, айғыр тұра қалды.

Ол асаулықпен емес әсемдікпен сүйреген сияқты, қаздаң етіп тік тұрып, арқанды саумалап жақындаған Қарымсаққа танитындей анықтап бір қарады да, жүгендеп, ер салып, Бақы мініп алғанша селт етпеді. Ол тек жылқыдан мүшелік жер шыққаннан кейін ауыздығын төмен басып, жер сүзе үйірге тартпақшы болып еді, бірақ ұстіндегі иесінің тақымды және қолы қатты екенін біліп, жөндем жүріспен жерді жеміре басты.

— Па, шіркін, кешке таман ауылдың қыр жағымен күжбендей қоғырантып естіріп өтер ме еді,— деді Аманқұл, торы шолақтың ұстінде Бақыша шіреніп.

Жирен қасқа үйірімен қоштасқандай, екі рет жуан кісінеп, аяғын лекіте-лекіте қайырып жіберді. Жұмыр торы төбел биeler таңырқағандай ілгері аттай түсіп, құлақтарын тіге қарасты.

Жирен қасқа айғырды билете аяңдатып тогай-тогайға көз жіберіп, қыстау-қыстауды қарап, саяқ ізден келе жатқан Бақы Жұніс қыстауының көлеңкесінде тұрған бейсеуіт жылқыны көріп, қуанып

кетті. Ол алақанын құнге көлкештей тағы да бір қарап алғып, ат үстінде шірене тұсті. «Біздің аттар сияқты емес пе қалай? Бірақ арғы жағында қорада тұрған шығар» деп үміттенді ол. Үйірден ұстап мінген қасқа айғыр жылқыны көріп кісінеп-кісінеп жіберді де, көлеңкеде отырғандар мойындарын созып аттылы жаққа қарады.

— Мынау, белкүллі Шұғылдың қасқа айғыры...

— Бақы шығар саяғын іздел келе жатқан, Шұғылдың аттарын солдаттар ұстап мінді деген жоқсың ба?!— деді Нұрым.

— Бақы екен,— деді Сұлеймен қасқа айғырдан көзін алмай қарап.— Аруағы бар антүрғанның, алдына ат шықса иә мерт болады, иә айдалаға ағып қарақшыдан басқа жаққа кетеді. Айтқа дейін таң асырайын деп жүр ғой шамасы. Жел құрсақ айғыр, жаратпасаң да алады бұл бәйгені.

Келіп, аттан тұсіп, көлеңкеге айғырын байлап, жайланысып отыра бастаған Бақыға Бекей мен Нұрым салқындау сәлем беріп, самарқау амандасты. Сұлеймен хал-жай сұрасты.

Нұрымның екі көзі ауылда еді. Ол өз үйіне барып, бірер тостаған қымыз ішкендей уақыт айналып қайта шыққан, жылжып жар жағасына келіп төмен ойға тұсіп кеткен көз ұшындағы адамдардың кішкене суреттерін көзі ауырғанша қадала қарап, бірақ олардың неше адам барып, неше адам болып қайтқанын айыра алмай отырған. Бір мезгіл ауылдан шұбырған әйел-еркектерді ол анық айырды, қылтиған балалардың да пішиңдерін байқады. Олар да келіп, төмен тұсіп, ауылдан тағы да адамдар шықты... Бір мезгіл ыстық ауада алыстан атылған мылтықтың әлсіз дауысы естілді. Отырғандар да мылтық дауысына құлақтарын түре қалды.

— Асан ба мынау үйрек атып жүрген, соның қара мылтығының дауысы ғой,— деді Бақы сол екеніне әбден көзі жеткен адамша.

Нұрым орнынан түрегелді, мылтық дауысы екінші рет шықты.

— Мен барамын, мынау тегін атыс емес. Інге тығылған сары шұнақтай болып біз мұнда отырғанда, ана атаңа нәлдеттер Хакімге бірдеме істеп қоюлары мүмкін.

Нұрымның дауысы дірілдеп шықты, қолтығына қысқан шекпенінің арасын қолымен уыстай қысып, алтыатардың бар жоғын байқады.

Бақы аң-таң болып Сұлейменге қарады.

— Қаладан бес-алты солдат келіп, Қалекенді ұстап кетті, белкүллі, қырсыққа айналды бұл істің түбі. Мынау мылтық атқандар Хакімді

ұстауға кеткендер. Айтқандай, Бақы аға, сіздердің саяқтарының мұнда қайдан келген, әлгі солдаттар бір аттарыңызды арбаға жегіп, біреуін мініп кетті,— деді Сүлеймен оған.

— Не дейді?!— деп Бақы орнынан ұшып түре келді.— Ол қандай солдаттар біздің атты мінетін?!

— Шұғылдың аттарына қара талақ тисін, бірі қалмай жау қолында кетсін. Атты айтады ғой, жұрт басын уайым қылып жатқанда,— деді Нұрым түтеніп.

Ол қасқа айғырға қарай ұмтыла түсіп еді, Бақы тізгінге жармаса кетті.

— Қайда ол солдат, көрсетші менің көзіме, ат мінгенді көрсетейін мен оған. Шұғылдың, Ехластың, біздің атқа тиетін қайдан шыққан мықты ол. Жердің тесігіне кіріп кетсе де мен оны қазір...

— Айғырды маған беріңіз...

— Жоқ, жоқ, Нұрым. Мен қазір оларды баудай түсірейін. Көрсетейін, мен көрімді,— деп Бақы әуліге түсті.

Ол айғырдың шылбырын шешіп шапшаңдал оның үстіне мініп те алды.

Асан Қаленді алып кеткеннен кейін әрі-сәрі болып, бір жағы бой тасалай, бір жағы не істеуге білмей қыстау төңірегінде күйбіндеп жүрген, Ол өзен жағасындағылар мылтық атқаннан кейін шыдай алмай, көң арасына тыққан мылтығын суырып алып, атқа жайдақ мініп Нұрымға қарай шапты. Мұны көріп орақтарын тастай беріп Әреш пен Тояш, Құбайралар жүгірді.

— Не істейміз, бұл қалай болды?— деген Асанға, Сүлеймен:

— Өзен жағасында не болып жатқанын білу керек,— деді.

— Мен барамын, Асеке, маған биеңізді беріңіз. Сіздер ана біздің аттарды айдал әкеліп ұстап мініңіздер,— деді.

Бұлар маслихаттасып ұлгірмей-ақ Аңқаты жақтағы Бәшекең көлінің қырқасынан жүгіріп шығып, көйлегі желге делегейлене жүгірген баланың бір хабар әкеле жатқанын сезіп жәке бір жүгіріп, бір аяңдал қалжырап қалғанын көріп, Нұрым оған қарсы шапты.

— Хакім ағамды қару асынған екі солдат келіп ұстап әкетті, маған «Нұр ағама жүгір, пішенишлерге тегіс хабарласын, су басына жетсін»,— деді... Су басында тағы екі солдат тұр. Мен тоқтамай жүгіріп келдім,— деді Әділбек.

Баланың екі беті қара қошқылданып кетіпті, аса ентікпейді, бірақ екі саны талып қалған, аяғын тұсап қойған адымын зорға жазады.

Нұрым кері бұрылып келіп, көлеңкедегі хабар күтіп тұрғандарға:

— Хакімді ұстап алып кетіпті үйден. Бізге су басына тез жетсін депті. Кәне менің соңыма еретін қайсың барсың, Асеке, мылтық қайда, маған беріңіз,— деді.

— Сен мылтықты қой. Мылтық жұмсайтын реті болса Асанның өзі жұмсар, сенен көрі ол ептірек те, мергенірек те. Аптығып, сасып, жалғыз-жалғыз шабудың керегі жоқ. Сүлеймен, сен сонау орақшыларға хабар бер, бірі қалмай келетін болсын. Қарасынды қебейтіңкіреп барайық. Көп қорқытады, терең батырады деген, жиyrма шақты адам болсақ, өздері де сескенер, су басында не бары төрт кісі ғой, солай ма? — деді Құбайра.

— Біз топ жинап найқалып жүргенше олар аларын алып, істерін істеп, кетіп те ұлгірер. Құбеке, несіне қорқып тұрсыз, құдай берген жанды құдай алар. Кәне, жүріңіз,— деді Нұрым шыдай алмай, ат үстінде ойқастап.

— Әскер ісіне жетік қарулы төрт кісіге құр қолмен бес-алты адам төтеп бере алмаспсыз, Нұрым, сен қызыба. Құбекен дұрыс айтады. Сүлеймен, сен шап, жүртты жина,— деп Асан, сай бойында жасаңда жайылып жатқан машинаға жегетін, шөмелек тартатын аттарға жүрді.

Кешікпей, жеті-сегіз атты болып бұлар өзен басына қарай қозғалғанда он шақты адаммен көлденендең Сүлеймен де Аңқатыға қарай шоқытты, Аттылардың соңынан шөп жинауға келген ересек балалар мен әйелдер де бір топ болып суға ағылды.

Қайық үстіндегілердің ниетін анық білмесе де қимылдарына, дауыстарына қарап көңілі қара қашқан Абылаев арғы бетте тұрып:

— Эй, сендер неменеге тоқтап қалдыңдар, есіндер, тезірек!— деп айқай салды.

Бастығының даусына арқа таңып, қылыштарын мойындарынан сыпыра бастаған екі солдат күйбендең:

— Бұл үшін сендерге жақсы болмайды. Екеуінің де жазаңды береді, — деп үнін шығара бастады.

— Қарсыласса қайықты аудар, Шолпан. Жазаны соңынан көріп алдық, — деп Хакім өзіне таяу көсіліп отырған солдаттардың қылышын жалма-жан жұлдып алды да, суға тастап жіберді.

Асты қара тұнғиық қайық қалт етсе су түбіне тастай батарлық.

Бұрын суда жұзбек түгіл қайықпен де бұл сияқты әрі енді, әрі терең өзеннен көп өтіп үйренбеген қыр адамдары қайық үстінде қару ете алмады; балаша бұғып, суға да тіке қарай алмай, бейне асыранды көжектей қорбандағы.

Жұз қадамдай жерден сөйлеген сөздерін жақсылап ести алмаса да, Абылаев Хакімнің солдаттарға бас салғанын анық көрді; ол жалма-жан наганын қабынан сұрып алып, жоғары қарай басып қалды. Мылтық даусы таңқ етті де, күндізгі күңгірт дауысты шолақ жаңғырық жарға мардымсыз соғып, шыңылдан кетті. Шет жағы айыл қоғаның ит мұрыны өткісіз жынысымен араласқан шығанақтағы қалың құрақтың арасына бір кіріп, бір шығып жүрген екі қасқалдақ қанаттарымен су сабалай үрке жөнелді, бір көрінім жер өзен бетін бораздалай ұшып барып, олар жалп өтіп отыра қалды, алыстағы қыл мойын үрпек бас сұңгуір тоңқаң өтіп сұңгіп кетті де, ұзақ уақыт су астынан шықпай қойды. Қырдан ойға түскен, су жағасына төнген әйел-бала, шалкемпірлер кері қарай жапырыла ығысты, «тобалаған» үндер естілді, зарлауық кемпірдің сарыны су басындағылардың құлағына шалынды...

— Өздерің ескексіз қоя бер! Ырғы, Шолпан! — деп Хакім қайықтан қарғып кетті де, ішін тарта ауаны мықтап бір жұтып, кейінгі жақтағы биік құрақтың жасыл жұрынына қарай сұңгіп жоқ болды.

Секірген адамның екпінімен қайық өзеннің ортасына қарай ығысты. Шолпан ескегін суға лақтырып жіберді, өзі ақырындаңып сырғып қана түсті де, қайықтың ернеуінен ұстап тұрып арғы жақтағы мылтық атқан офицерге:

— Адамдарыңыз міне, аман-есен, аласымыз да, бересіміз де жоқ, — деп айқайлап қайықты итеріп жіберді.

Сөйтті де, өзі ерекше бойын жазып алды да сұңгуір үйректей су бетіне жеп-жеңіл көтеріле түсіп, Хакім кеткен жаққа қарай бұл да сұңгіп кетті.

Не істерін білмей Абылаев аласұрып, мосылап қойған үш винтовканың біреуін алып жіберді де, қатарынан аспанға екі рет атты. Ұстап әкеле жатқан студенттен айрылып қалғанын, өздерінің қайық үстінде, қол-аяғын буып қойған адамша дәрменсіз отырғанын көріп, ол солдаттарын балағаттады.

— Атаңа нәлдеттер, көтер бастарынды, әйтпесе екеуінді де атып кетемін, — деп ақырды. — Бермен қарай ес, қос қолдап ес!

Жарты сағаттай әуреленіп, жағаға, аяқтары әрең іліккен солдаттарын команда беріп арттарына мінгізді де, Абылаев тізгінді кері бұрды. Арғы жақтағы құрақ тасасына жасырынған Хакімді енді қайтып қолға түсіре алмайтынын ол жақсы білген сияқты, Жағадан

шыға бергенде көл қойнынан шығып қаптап келе жатқан аттылы-жаяу адамдар оған самаладай бола қалды. Ол шошып кетті. Құлан топ адамдардың алды атпен шоқытып жақындаپ келіп те қалған, бірекеуінің қолында мылтық та бар ма қалай, көбі сойыл ұстаған, ал қаптаған жаяулар орақ, айыр көтерген. «Мыналардың түрі бас салуға келе жатқан адамдардың түрі. Енді он минут кешіккенде атқа да мініп үлгірмейді екенбіз. Қатындарына дейін қағынып туған мына жексүрүн ауылдың қылышы... Қап, мұнысын білгенде мен басқаша істейтін едім бұларға істейтінімді...»— деп өкіне кіжінді де ол:

— Жүріндер тезірек,— деді.

Аңшыдан қашқан қасқырдай салғаннан текіректей жөнелген бұл төртеуі қара жолға алыстан орағытып келіп кесіп өтпекші болды, өйткені жол бетінде Нұрым мен Бақы бастаған сегіз аттылы да сар желіп келе жатыр еді.

— Мыналар қашты ғой. Ішінде Хакім жоқ па?— деп айқайлады Сүлеймен алдында келе жатқан Нұрымға.

— Жоқ. Төртеуі де солдат.

— Кетсін. Әлде үркітіңкіреп қуа түсеміз бе, ә?

— Құрысын. Құғанмен жеткізе ме, ана Нұрыштың қара көгі, үстіндегі бастығы білем, жинақтырақ көрінеді,— деді Асан.

«Нұрыштың қара көгі» деген сөзге Бақы:

— Не дейді, қайда, қайсысының астында, кім ол қара көкті мінген? Көрсетейін мен оған көрімді, қазір,— деп қасқа айғырды ойнақтатып алға шыға келді. Ол оң қолымен күннен көзін қөлкештеп жарты шақырымдай жерде текіректей желіп бара жатқан төртеудің алдынғысына қарады. Қара көк ат көсіле желіп, қөлденендей берді, оның ауыздығын сүзе қаз мойынды соза түскен тұрықты суреті Бақының көзіне оттай ұшырады. Бақы шыдамады, ежелден намысшыл, душыл делебе қозып «ұмтыл, ұмтыл!» дегендей болды. Оның үстіне көрер көзге атты алдырып кері қайтып, Шұғылдың жүзін көру оған өлімнен де ауыр хал.

— Кім бар маған еретін, шығындар былай. Тояш, маған шегіршін сойылынды бер, мә құрық,— деп Бақы жанап келіп Тояштан құлаш жарымдай шегіршін соққыны алды.— Қазір мен оны жар басындағы жапалақтай жалп ете түсірейін...

Қоянның жолын қиялап кескен әккі тазыдай, айқай салып, Бақы қара жолға қарай көлденең шапты. Ертеден бері іші босап қалған жел құрсақ айғыр қатарласа шапқан Нұрымды бір серпім жер артқа тастан,

ә дегенше-ақ оқшау шығып кетті. Арт жақтағы Құбайраның:

— Тоқта, Асан, Тояш, елірме, кері қайт! Жасанған жауға жалаңаш аттанып не болды сендерге. Тоқта! Тоқта!— дегеніне қарамастан дүрмекке еліріп Асан, Тояш, Сүлеймендер де шапты. Бұларды көріп екінші жақтағы топтан да бес-алты кісі бөліне жөнелді. Бір минуттің ішінде Бәшекең көлінің алқабы қиқулаған айқайлыш үдерे шабысқа айналып кетті.

Тор биенің үстінде дауысы қарлыққанша айқайлап тұрып қалған Құбайра соққысын сілтеп қара көк аттың алдынан ойқастап өте шыққан Бақыны алдыңғы айқаста анық-ақ көріп тұрды. Үш мүшелік жер шауып, бойы әбден қызып алған қасқа айғыр бас бермей сүзіп бір бүйір алып кетті де, арлан қасқырдай алыстан оралғанша қара көк ат жолдың тепсеңіне шығып бауырын жазып жөнені берді. Үріккен қойдай шоғырын жазбай шапқан үш солдат бөлек кетті де, қара көк аттың үстіндегі Абылаев пен қасқа айғырлы Бақы бір бөлек кетті. Аяғын топ тастап сұлу шапқан көк атты қуып жетіп, сауырлап, жаншып, мылжалап тастайтында жирен қасқа жерге төстіктей керіліп қалған, оның құлағын жымпита шапқан ырсылды екпіні Құбайраға да анық естіліп тұрған тәрізді, көрінім жердегі көлдің қыр жақ қырқасына шыққанша көкті тірсектеп тастарлық, екі арасы тапшырып-ақ қалды. Қадала қарағаннан жасаурап кеткен көзін женімен сүртіп жіберіп, Құбайра қайтадан Бақыға Абылаев ат үстінде тізгін тартпастан кеудесімен бұрылдып кері қараған сияқтанды, көгілдір-ақшыл тұтін бұрқ ете қалды. Бір секунд өтпей әлсіз ғана қаңқ еткен мылтық дауысымен бірге қасқа айғыр, Бақы, шаң, жер бәрі араласып кеткендей болды... Қара көк ат үздік шығып кетті.

Ол жарты шақырым жер ұзап кеткен шамада қара жолдың ақ буалдыр шаңы да шөгіп болды— жол үстінде теңкиіп қалған айғырдың, домаланып жатқан Бақынның қимылсыз денелері алыстан қарайып көрінді.

4

Артындағы солдаттарын тосып алып, Абылаев қатты жортақпен әрі аса берді. Алдымен Нұрым, онан кейін Асан мен Сүлеймен жетіп Бақының басын көтерісті, ол тірі болғанмен ессіз, тілсіз қалған, денесінде жара жоқ, ешбір жеріне оқ дарымаған сияқты, көзін жұмған күйі, қорылдал ұйықтап жатқан адамша, қырылдал дем алады. Ұшеуі жол үстінен алып оны көтеріп апарып шаңсыз жұмсақ көгалға салды. Арттағылар жеткенше ұшеуі де үндемеді, тек қана ұзап кеткен жау мен өлім халінде ессіз жатқан Бақыға кезек-кезек қарап, іштерінен тістеністі. Кешікпей Құбайра келіп атынан түсे қалды да, Бақының тамырын ұстап, көзін ашып қарап, тұла бойын қолымен тегіс сипап өтті де:

— Кәне, жігіттер, не тұрыс бар, күн көзінен алып тезірек елге жеткізу керек. Нұрым, сен үстіне салып апаратын жеңілдеу бір шарбақ әкел, ана Қаленнің қыстауының төңірегінде бар шығар,— деді де, Бақының басын бала шидің түбіне қарай қозғап, көлеңке жасады.

— Оқ тиген жері жоқ, бір жері үзіліп кетуден аман ба екен?— деді Асан Құбайраға. Құбайра қырылдаپ дем алып жатқан Бақының бозарып кеткен бетіне қарап, сәл ойланып тұрды да:

— Миына зақым келген болу керек,— деді.

Нұрым шарбақ әкелгенше Сүлеймен айғырдың астына қайрылып қалған басын түзеді. Ауыздан, мұрыннан ағыл-тегіл қанды көбік кеткен, құлақ шекенің түбінен аққан қан жерге шала сініп, қос жұдышықтай боп қойдың бауыздау қанындай, төңкөріліп үйіп қалыпты, үстіңгі жағындағы артқы аяғы созылып серейіп қалған, жануар әлдекімге ренжігендей айбарлы қабағын түйіп алышты.

— Құлақ шекенің түбінен тигенде тоңқалаң асып, белкүллі, сеспей қатқан екен,— деді Сүлеймен басын шайқап.

Өліктей серейтіп шарбаққа салып алып келген Бақыны Бекейдің үйіне орналастырды да, аузына әлсін-әлсін су тамыздырып Жұніс өзі көлеңкеде отырды. Ол ешкіммен сөйлеспеді, көп ойланды. Жылап келген Мәккаға да ашық жауап бермеді.

— Білемін, шырағым, қыын-қыстау кезең туғанын. Бара бер үйіңе, шаруанды қара. Бала-шаға азып қалмасын,— деді де қойды.

Ауылдың, бүтін елдің ең басты азаматын ұстап әкетті, бұған жүрттың іші тегіс ауырса, Жұніс бәрінен де қатты қайғырады. Мұны туысқандары жақсы біледі, әсіресе қазір қажының қатты ойланып, ешкіммен сөйлеспей сазарып отырып алғаны бала екеш балаға да аян сияқты.

— Өледі ғой шамасы, папам қатты қайғырып отыр,— деген Әлібекке, туырлықтың етегінен сығалап қойып:

— Эрине, бірақ папамның көбірек қайғыратыны Бақы емес, ол учительдің ұсталып кеткеніне мұңайып отыр. Учительсіз елге де, бізге де қыын ғой,— деді Әділбек үлкен кісіше баптап сөйлеп.

Кіші бесін кезінде Нұрым мен Сүлейменді жіберіп Жұніс қажы бүтін жайлаудағы елдің шаңырақ иесін қалдырмай садақаға шақырды. Кешке дейін пісіріп-тұсіріп ауыз ашуға дайын ету үшін еki қой сойылып жатты, бірнеше самауырын қатарынан тізіліп сапқа тұрды. Желдеген дуадақтай самсап, ауыл-ауылдан Жұністікіне қарай жаяулар жылжыды. Арасы алшақ тігілген Бекейдің кішкене үйі мен қажының

ұлken үйінің екі арасындағы қос-қостан төсөлген киіз-текеметтердің үстіне күн екіндіге жетпей-ақ алқа қотан отыра бастаған адамдардың қарасыны молайып, қатары тығыздала берді. Ортадағы сегіз ауылдан алпысқа тарта адам жиналды. Қебі Бақының халін көріп бас шайқасты, бір қатары өледі десті. Күндізгі болған оқиға күбір-күбір әңгіме болды.

— Қажы сөз сөйлей ме, басымызды неге қосып жатыр?

— Қай қажы?

— Қай қажы келіп сенің сөзінді сөйлеп, таяғынды соғып еді? Белгілі емес пе, Жүкендей айтамын.

— Алдыңғы жылы да болыстың шаңырағын ортасына түсірерде тап осылай жиналысып еді жұрт. Онда да осы сарыатанның іші еді ғой.

— Ие, сарыатанның іші, оразаның бас кезі еді ғой, жігіт алу лаңы шыққаны.

— Сөз сөйлегенде не демек?

— Эне, Жол да келе жатыр, старшинаның айтары бар шығар.

— Бақтылы ғой оны жіберіп отырған.

— Сонымен Хакімді де алып кете жаздаған дей ме?

— Күмістің келіні деседі ерлік жасаған.

— Әй, бәрекелді! Бағы ашылмаған бала, әйтпесе ереккек тұрарлық ұргашы.

Көбін кеше тарауықта көріп жүрген Жұніс келгендермен қысқа-қысқа амандастып, күндеңіден түйік отырды. Жүзінде салмақты ренішпен тұнжыр ойдың түйінін іздеген бір нышан бар еді, оны отырғандар тегіс аңғарды. Жұніс әдетінше малдасын құрып отырған күйі, жинақталып көтеріле түсті, ақ көйлектің ұлken ақ жағасы мойның қысып тұрғандай, бауын шешіп, кеңітіңкіреп қойды. Жұрт тына қалды.

— Сегіз жасымда қорлық пен зорлық арқасына аяздай батып, үдерे көшкен елді, қолына бес қару ұстап, елге пана болған ерді, ер қанына куреңіткен жерді көріп едім³⁴. Оған міне елу жыл өтті. Күні кеше елеуреп атқа мініп Бекебастың баласын Текеге дейін құғанда да³⁵ мұндай аяқасты болған жоқ едік. Мынау бәрінен де асып кетті. Ауылдың үстінен күнде ат ойнатты, азаматты сабады — ат алды, аттан да арзан бағалап, еріксіз тізіп жігіттерімізді алды, кемтарды зар еніретті, қатын-баланы шулатты, бүгін арыстандай азаматымыз Қаленде тоқты арқалаған бөрідей атқа өңгеріп алып қашып кетті, олар

қарусыз жанды қасақана атып, ессіз-түссіз мына Бақы жатыр. Ана еңкеуден құлаған күндей, жалғыз жатар жерді еңкейіп күтіп отырған бізді ертең мына сақалдан сүйреп тулақтай сілікпесіне кім кепіл. Жарынды жесір, ұлынды жетім етпесіне кімнің көзі жеткен. Сонда малдан билік, бастан ерік кетіп желбезегінен тізген балықтай, жегенге жем болу ғана қалады. Қалай дейсіндер, ағайындар, ана халықтың қалауынсыз хәкім болып қанды жасты сорғалатқан Жымпіты билеушілеріне еңкейіп еңселігіміз жерге тиғенше бас иеміз бе, болмаса адамдық қасиетімізді ақтап, шалқая теңдік сұраймыз ба? Кәне, айтыңыздар, мен мына сәжде мен тағамнан бұрын соны естігім келіп тұр,— деді.

— Дұрыс айтасыз, еңкею жетті,— деді төртбақ денелі құлағының сырғалығы солпы біткен, етті, ұзын жақты палуан Шайдолла.

Басқа жүрт үндемей қалды. Көбі төмен қарап, текеметтің үстінен көз тоқтатар бір ілгіш іздегендей болды, бір қатары Жұністің қоңыр үні мен қою сөзіне мағыз атып қалғандай елжіреген шыраймен жүз аудармай қарап қалды, арт жақтағы адамдардың бір-екеуі қисая түсіп, көрсетпей тез-тез насыбай атып алды. Құбайра тамағын кенеді, Қадес шошақ сақалын алға қарай шошайта сипап қойды.

Бір минуттай уақыт өтті, ешкім сөйлемеді, өзінен-өзі ағытылатын сөз, кенет буылған сендей, кептеліске кездесті. Жеңіс айнала қарады, Құбайра қобалжи тұсті.

— Қаленнің үйіне бальшебек келді, сияз ашты, аға сөз таратты деп болысқа ғарза беріпсің. Кәне, мына көпке жауап бер. Қаленнің басын қай қапасқа тықтың?— деді Құбайра Жолға қарап.

Оның өңі қуқылданып кетті.

— Жала, өсек. Қатындардың сөзі,— деді Жол өзіне тіктеп қараған Құбайрадан көзін бұрып.

— Кім жазғанын да, кімнің үйінде жазғанын да есіттік. Құдайдан безген сұрқия,— деп Асан орнынан түрегелді.

Асанның кішірек келген көкшіл көздері кішірейе тұсті. Ол Жолдан екі-ақ адымдай жерде отыр еді, мысықтай шап беріп старшинаның ескі намбөк бешпетінің төсіндегі знаткі жұлып келіп алды да:

— Бар, жаза бер ғарзаңды жазатын жеріңе!— деп дөңгелек жезді топтың ортасына қарай лақтырып жіберді. Қапелімде Асанның не ойы барын білмей бас қорғау ниетімен шалқая түскен Жол знаткің жұлынғанын, жұлқып тартқан екпінмен еңкейіп қалғанда ғана сезді. Ол қорқып кетті, өзіне қарап тігілген мына жұрттың көп көзі оны обып жібергендей болды, орнынан тұра келіп шетке қарай ығысты, қолға

түскен ұрыдай күшпен де, сөзбен де қайрат ете алмай ол тек қана ешкімге естіртпей күбірлеп:

— Құдайдан безген мен емес, сендерсіндер. Бұл бассыздық, бұған жауап бересіндер,— деп кетуге айналды.

— Мә, мынауыңды ала кет. Зілдей еken ғой иттің өзі,— деп Тояш знаткі алып Жолға қарай жүрді.— Бірақ, үйінен адымыңды аттап шығушы болма. Болысың мен оязың сенің жаныңды да, малыңды да келіп күзетіп тұрмайды. Білесің ғой Барқынның мінезін, шошаңдаған шабақты шортандай қауып қылқ еткізер.

Адал тамақты арам етіп, аяғын ұрлап басып үйден шығып кеткен мысықтай, топтан шығып Жол үйіне тартты. Аздан кейін Жұніс орнынан түрегеліп:

— Қаленді босатып жібергенше болыстың қолға түссе өзін, өзі болмаса жан қияр жақынын мен де қолға ұстаймын. Қараның баласы ерсе Қызыл үймен де сөйлесем. Кәне, ересіндер ғой менің соңыма?— деді.

— Ереміз.

— Ереміз.

— Ергегенде.

— Жұніс аға, бір мәнісі бар. Ел тегіс болмай және құр қол атқа міну асығыстық болар. Бұгін түнде біз Сүлеймен, Хакім үшеуіміз Сағадағы анау кәсіпкер ағайындарға барамыз. Сағадағы артель мен таудағы елдің ергендерін түгел шығаруымыз керек, ең болмаса он бес-жырма жігіт мылтықты болса... Үш күннен кейін жиналады десек болмас па?! — деді Асан.

Жұніс үндемеді.

Бағанадан бері үйдің ішінен сығалап отырған Әлібек:

— Көкем үндемей қалды,— деді Әділбекке, иығымен түртіп қалып.

— Көкемнің үндемегені мақұл дегені, осы күнге дейін соны білмейсің бе,— деп ілік қойды Әділбек ағасына. Сол күні түнде Асан, Хакім, Сүлеймен Сағадағы жігіттермен ақылдасып, ертеңіне балықшылар артелінің бастығы Қажымұқан мен Хакім Бәйестің бастауымен Әбдірахманды іздең Қараоба болысына жүрді.

Олар Әбдірахманмен ақылдасуға және оның беремін деген қаруын алып келмекші болды.

Еріксіз жігіт жинаған, сұраусыз ат алған, түтінге тегіс салық салған. Қаржауовтарға ауыл үстінде қамшы үйіртіп, Абылаевтарға оқ атқызыған, қарсы келгендерді абақтыға тыққан «хан» сойқанына қарсы сол күндері басқа елдер де бас көтерген еді. Ілкі кезде кіжінуден бастап келе-келе старшиналар мен болыстарға жұдырық көтерген жұрт енді зорлық пен зұлымдықтың түп тамырын жұлып алуға бет бұрды.

Ұзын өзеннің бойын өрмелей жайлаған қалың елдер бірімен бірі қатар тұрып қол ұстасқандай жалғасты. Әңгіме де, амал да көптің сынына түсті. «Болыстың кеңсесін шапқанмен іс бітпейді. Жұніс таяз ойлайды. «Бас пәле ана Теке мен Жымпityдағы патшашилдарда» деп Әйтиев дұрыс ақыл айтып жұр. Атаманын да, ханын да Микалайының соңынан жіберу керек!» — десті. Осы сөз елден елге жылжыды. Сағат санап, күн санап ауылдан ауылға аттылар жосылды, топ құруышылардың қарасыны ұлғайып, қатары қалыңдай берді. Кешікпей Тартоғайдың ішіне ертенді-кеш емін-еркін жиналған тоқ жұзді, қара мұртты жігіттер қаптап кетті...

Бір үлкен дүбірдің көмескі дыбысы бірден айқындала бергендей болды.

Бұл— Жайықтың кең алқабын мекендеген сан рулы елдердің тенденкке ұмтылған дүбірі еді. Ақ жайықтың ұлы дүбірінің басы еді...

1957 жыл.

Бірінші кітаптың соңы.

ТҮСІНІКТЕМЕ

1930 жылдан СССР Жазушылар одағының мүшесі, көрнекті қазақ совет жазушысы Хамза Есенжанов өз творчествосын 1929 жылы Орал округтік «Қызыл ту» газетінде өлеңдер, фельетондар бастырудан бастаған.

Оның Оралда, Батыс Қазақстан облысында совет өкіметінің орнатылуы, азамат соғысының оқиғаларын баяндайтын «Ақ Жайық» трилогиясының бірінші кітабы 1947 жылы жазылып біткен. Бірақ әртүрлі себептермен 1957 жылға дейін жарияланбай келген.

Романның алғашқы үзінділері 1957 жылы Батыс Қазақстан облыстық «Октябрь туы» газетінің 25 августағы, 7 жөне 11 сентябрьдегі сандарында Ұлы Октябрь революциясының 40 жылдық мерекесіне байланысты жарияланған.

Одан кейін «Лениншіл жас» газетінің 1957 жылғы 3, 5, 6, 8, 9, 10 октябрьдегі сандарында, «Қазақ әдебиеті» газетінің 25 октябрьдегі санында жарияланған. 1958 жылы «Ақ Жайық» трилогиясының бірінші кітабын қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы басып шығарған. Сол жылы роман орысшаға (аударған А. Ананьев) аударылып, «Советский Казахстан» журналының № 7, 8, 9, 10 сандарында жарияланған.

1958 жылғы қазақ искусствоны мен әдебиетінің Москвадағы онкүндігі қарсаңында роман орыс тілінде жеке кітап болып басылып шыққан.

1961 жылы қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы «Ақ Жайық» романының бірінші және екінші кітабын қосып, 1968, 1969 жылдары «Жазушы» баспасы трилогияның үш кітабын жеке-жеке кітап етіп басып шығарған. Онда әр кітапқа ат қойылып, трилогияның бірінші кітабы: «Төңкеріс үстінде», екінші кітабы: «Шыңдалу», үшінші кітабы: «Тар кезең» деп аталған.

Біз жазушының алты томдық шығармалар жинағына «Ақ Жайық» трилогиясының осы басылымын пайдаландық.

Кезінде заманымыздың ұлы жазушысы М. О. Әуевовтен «Европа үлгісімен жазылған біздегі бірінші роман»— деген үлкен баға алған Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясы бірден осы күйіндегідей болып дүниеге келе қойған жоқ. Үлкен ізденіс үстінде, мол жөндеуден өткен ұзақ жылдар жемісі.

Онда еңбекші таптың бақыты үшін күрескен коммунистер бейнесі

өте нанымды бейнеленген. Романдағы Петр Дмитриев, Бақытжан Қаратаев, Павел Червяков, Петр Парамонов, Мендікереイ Епмағанбетов, Әбдірахман Әйтиев, Иван Белан бәрі де тарихта болған адамдар. Қөркем әдебиет қаһарманы өмірде болған қайраткерлердің күркөшірмесі ғана емес. Сондықтан да романдағы Әбдірахман Әйтиев пен Мендікереイ Епмағанбетовтің Белан мен Гречконың бейнелерінде көркемдеу құралымен сырланған жолдар барышылық. Сондай-ақ Ҳакім бейнесі де жеке бір адамның өмірінен алынбаған. Көп адамдардың бойында бар қасиеттерді бір басына топтаған жиынтық кейіпкер. Жазушының өз сөзімен айтқанда: «Ҳакім бейнесін сөзбен кестелегендे автордың көз алдында төрт адамның кескін-келбеті тұрды. Олардың аса елеулісі— Сермұқан Бекбатыров. Бұл азамат қайратты, саналы, совет өкіметін нығайту жолында ерекше берілген, білімді юрист, бері келе заң ғылыминың кандидаты атағына ие болды... Екінші: Қадыр Матжанов уездік прокурор болған. Кейін партия қызметіне ауысып, жауапты орындарда істеген. Соңғы қызметі Аяқөз ауданының партия комитетінде бірінші секретарь. Аса адал, өнегелі жан еді. Үшінші: көп жыл уезде сот пен прокуратурада жауапты қызмет атқарған, өзімді тәрбиелеп, үздіксіз оқытқан әкемнің кенже інісі Хайыржан Есенжанов. Төртінші: прокурор Қазкен Ақжаров. Осы төртеуінің ісі, өмір жолы, ішкі рухани қөркі мен сыртқы сипаттары Ҳакім бейнесін жасау үстінде, үйсалғанда керекті кірпіш — тастай «қалана берді» («Жұлдыз», № 4, 1974) дейді. Қарсы топтан бейнеленген ақтардың генералдары мен атамандары, қазақтың буржуазияшыл оқығандары мен байлары тұрмыста қандай болса, кітапта да өз рольдеріне сәйкес өз бейнелерін тапқан.

Әрине бұлардан басқа күрделі кезеңнің үлкен бейнесін толықтыра түсуге қажет болған эпизодтық геройлар да аз емес. Олардың барлығы да романдағы уақыт тынысына сәйкес бой көрсетіп, оқиға желісінің өрбуіне қарай өсу үстінде көрініп отырған. Мұның өзі романдағы бас кейіпкер психологиясын тереңірек аша түсуге септігін тигізген. Сол арқылы жазушы өз кейіпкерлерін өмір сүрген дәуір шындығымен біртіндеп таныстырып отырған.

АҚ ЖАЙЫҚ

(трилогия)

ЕКІНШІ КІТАП

ШЫНДАЛУ

УШІНШІ БӨЛІМ

Ұзын аққан, міне, Еділ мен Жайығың

Талай ерлер ерлей салған қайығын...

Сәкен.

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Қара Оба болысының жері байтақ — бір жағы Жайық, бір жағы Есен Аңқатысының басына қарай ойысып, жалпақ жатқан Жымпity даласымен ұштасып кетеді. Атпен жүрсе айналасы әлденеше күндік бұл самиан сардаланың құбыла беті қырат та, арқа жағы ойпаң. Сан түрлі шөп өсетін құйқасы кілемдей қара топырақты осы жазық алапты үстінен шықпасаң көрінбейтін терең-терең сайлар мен ұзын-ұзын өзендер ғана жарып өтіп Жайыққа құлап жатыр. Тауы да жоқ, орманы да жоқ тақтайдай дала; алыстағы аласа адырлар мен жұмыр бел жонайттарының үстін жаз күні қалтыраған сағым орап алып, көкжиекпен тұтасып жатқан теңіздің төріндей етіп көрсетеді; ал қыстығұні: белесі мен обасын, ойпаты мен саласын қартадай сары қар бүркеп, бетіне көз аялдар қарасыны аз күн астында тұтасып жатқан шетсіз бір-ақ аян.

Жайық бойын мекендеген шоғын-шоғын Кердерілер мен Тамалар кеше жайлап мал жайып, жиегіне шұқылап егін егіп бұл ұшан теңіз шұрайлы өңірдің бір қолтығын да игерерлік емес-ті. «Бұл жерге өнегелі өмір үлгісін көрсететін егіншілік ісіне жетік ел қондырсаң күрлеген өлкеге айналар еді» деп көксеген көрі Бақытжан Екінші думаның мәжілісінде: «Ресейдегі қалың шаруа ағайындардың жері жоғы бізге де батады, біз оларға ығысып жер беруге әрқашанда әзірміз», деген-ді. Бірақ ағайыншыл Бақытжанның адамшылығын ескеріп, оның өнегелі өмірді көксеген тілегіне сай қоныстану болған жоқты. Әлсізді жаншып, тендік тілегенді езіп үйренген отаршыл үкімет 1900 жылдары тап сол ұлан байтақ жерге топырлатып «ел қондырды». Бұл, әрине, жер иесі қазақ елінің қалауымен де, қоныстанушы қарашекпеннің тілеуімен де жүргізілген іс емес-ті.

Помещиктер мен шіркеу иелерінің, құлақтар мен шен-шекпендердің жері мен сүйна «біз де адамбыз» деп көз алартқан шабаталы шаруалар көшіру тізімінің нақ басына ілікті де, көгендереген қозыдай вагонге тиеліп әкелініп кең сақыраға бір-ақ ақтарылды. Ол желкесінен ұстап отарбаға малша тиелген мұжықтардың көбі бір соққыдан екі соққы жеген «хохолдар» еді. Қазақты киргиз деп кеткені сияқты, бұл україндықтар да ол құнде өз аты өзіне бұйырмай хохол (айдарлы) атанған болатын. Әрине, бұларға Жайықтың оң жағасын бүтіндей иемденіп қалған казак-орыстардың арасынан орын «ауысқан» жоқ, «бар, ана киргиздармен қырылысындар» дегендей, бұл Украина егіншілерін әміршілер қазақ жерінің қақ ортасына — үлкен өзеннің қорғансыз жатқан арғы бетіне апарып таstadtы. Сөйтіп қазақ даласы ескі Қара Оба болысының жерінде Федоровка, Богдановка, Покатиловка, Алексеевка, Долинка, Керенка, Павловка деген селендер пайда болып еді.

Басында жер қожасы Кердерілермен қонысты тартып қонған қарашекпендер арасында қырық пышақ ұрыс-талас та, жазы-қысы үзілмейтін дау-жанжал айтыс та болып жүрді. Бұл, әрине, жер-су жетпегендіктен емес, тұсінісудің тапшылығынан туған егес еді. Бірте-бірте ішкі беттен келген бейнетқор егінші елдің жер жыртып, егін еккенін, қала бол үй салғанын, мектеп ашып бала оқытқанын көріп қазақ еңбекшілері де кәсіпке араласа бастады, бірден екі отырықшылық тұрмысқа қарай бет алды. Айлар, жылдар өтіп жатты. Жері мен сүй, базары мен кәсібі аралас бұл көрші қонған қарашекпендер мен қазақ ауылдары мидай араласа бастады. Таныстықтан тамырлықта жол ашылды. Қазақ тілі мен орыс тілі егіз тілге айналды. Келе-келе өгей ұлдай патша үкіметінен көз тұрткі болып өсken бұл жағадағы ұлты басқа екі ел ағайынды адамдай қол ұстасып, басына бостандық, еліне теңдік алу күресіне бірге аттанатын құн де туды.

Орал ойранынан кейін Әбдірахман Қара Оба ай жарым дегенде оралды. Бірақ ол Жайық жағасындағы өзінің аулына да, адамы шетінен таныс Федоровка селосына да бармай, қырдағы Әжі ағашына келді. Әжі ағашы Богдановка селосының түбінде, ертеректе ел жайлап, қазір шабындықта айналған шөбі мол, сүй тұщы, ауыл табанынан қырғарырақ тұрған бір тамаша сала еді. Былтырдан қалған бір кебен пішен мен жапанда тұрған жалғыз ағаш жолаушыға аялдау үшін әдейі қойғандай — түбі әрі көлеңке, әрі ық.

Күн кешке айналған шақты, күндізгі ыстық алдақашан бәсеңсіп, ағаш түбі тіпті салқын тартып қалыпты. Әбдірахман сол көлеңкесі ұзарған ағаштың саясына етбеттеп жатыр. Даланың мұрын мейірін қандыратын қышқылт жұпары — киік отын ііскеп-ііскеп қояды. Он бес шақырым жер жаяу жүріп келген адамға көкорай үстінде көлбеп дем алған қандай жақсы! Ол Қаленнің мінгізіп жіберген атын да, ат

алып қайтуға қасына қосқан баласын да «Қырық үйдің» жерінен асқан соң, Ашыбұтақтан кері қайтарып жіберген. Қөлденең көрген адамға майданнан қайтқан солдат сияқты: сақал-мұрты қырылмаған, етігінің жұлығы аппақ, күнге күйген сүр гимнастеркасының түсі қуарған ақ шатыр сияқты, үсті де шаң-шаң. Бірақ ол кездескен адамға: «Мына бір қыстан қалған пішенді мал бұлдірмесін деп орлай келіп едім, күн де ыстық болды. Әбден қалжырадым...» демекші. Бұған жұрт нанаrlық та. Не көп майданнан қайтқан солдат көп,— олардың ел шаруасынан ала бөтен көзге түсетіні де күнге күйген гимнастеркасы мен әскер етігі және бәрі де бірнеше жыл қолына тимей, азапты соғыстың құшағында жүріп азып, сағынып зар болған үй шаруасына өші бардай-ақ жантәнімен кірісіп кеткен. Қай селоны алсаң да үй төнірегін тараштаған, шалғы көтерген, ат суарған, арба онда жатқан солдат киімді шаруадан көз сүрінерлік. Қазақ ауылында бір-екі жылдан бері сүр шинель мен сүр гимнастерка киген шаруалар толып кетті.

Сөйтіп Әбдірахман «ор қазған солдат киімді шару а» болып жалғыз ағаш түбінде дем алып жатты.

Жусанын иіскең, бетегесін жастың етіп талай аунаған, жаз күндерінде жылқы құзетіп талай түнеген бұл кіндік кескен жер елі мен үйін сағынған Әбдірахманға салулы төсек, салқын үйдей көрінді. Ол әлденеше рет аунап түсіп, етбетінен де, қырынан да жатып Қара Обаның кешкі сағым орай түскен жасыл қырларын көзі тойғанша қарады; шалқалап жатып айдын шалқар аспанына көз жіберді; ойпаң салаға орын тепкен орыс деревнясының алыста жатып үйлерін санады. Бәрі таныс, бәрі жақын жер мен ел! Бәрі де кеше ғана көріп-көрісіп жүрген жандар! Қандай рахат сақара! Жүрекке өзгеше жылы!...

Ол әлдене бір қиял тербетерлік алдағы өмірдің аса айқын болмаса да, бақытты, шатты, даңқты суреттерін көз алдына зорлап елестеткендей болып жатып көзі ілініп кетті. Қанша уақыт өткенін көзін ашқаннан кейін батуға таяу тұрған күннің ұясына кіріп кеткенінен ғана шамалады, он-он бес минут қана өткен шығар. Бірақ көп уақыт сияқты. Өте көп уақыт! Қатты дауыл соғып жердүние солқылдаپ тұрғандай, ысқырған желдің дыбысы құлаққа келеді...

Басын көтеріп алғанда алдымен оның көзіне пішен жақтан келе жатқан жаяу адам тұсті. Қалың шөпті жапыра басып жақындаپ келеді. Қолында таяғы бар шаруа орыс. Ысқырған жел болып естілген осы жаяу адамның шалғынмен жүрген аяғының дыбысы екен. Әбдірахман басын көтерген күйі, орнынан тұра қоймай, екі аяғын көсіліп отырды. Төрт-бес қадамдай-ақ жерге келіп қалған бұл адамның түрі де, киімі де қырдан келе жатқан шаруа екеніне құмән келтірерлік емес. Сонда да сергек ұйықтап, сақ жүріп қалған революционердің оң қолы ақырындаپ ішкі қалтасына қарай жылжыды. Бұл қимылды келген шаруа сезген, сезбегенін кім білсін, әйтеуір ол Әбдірахманның күні

бұрын дайындаған жауабының үстінен шықты.

— Солдат молодец!— деді ол. Сөйтті де арғы жағын қазақша сөйлеп кетті.— Пішенді жақсы орлагансін! Малға шаштырмай, вақытында қандай ақылды жұмыс істегенсін? Мен анада көріп едім: осы пішенді бір өгіз иіктап жатыр еді. Сабанга түскен өгіздікі арка кішиді. Пішенге сүйкенеді. Өгіз пішенді көрсе құтырып кетеді. Осы күні ат аз, өгіз көп. Сен жақсы орлайсын; терең орлайсын. Окоп қазып үйренген солдатсын, а? Солдат жұмысқа жақсы. Молодец!

Әбдірахман оның мақтағанына емес, жайбарақат жүрген момын шаруа екеніне және жасының өзінен әлдеқайды үлкен екеніне қарап өте-мәте жылды үнмен:

— Здравствуйте, дед, здешний,— деп сұрады.

— Здрасты, здрасты. Осы жердікі. Мына Боғданндікі,— деді шаруа. Ол мақтауға әбден тұрарлық. Пішен иесі (кім екенін Әбдірахман білген жоқ-ты) кеше ғана бетін жайпақ, астын тап-тар етіп және ара-арасында ат жалындағы қыр қалдырып бөлмелеп орлапты; келген мал аттап та өтерлік емес, ордың ішіне түссе айналып та шыға аларлық емес.— Бағана Әбдірахманның өзі де қарап тұрып шаруаның адам сүйсінерлік әрі шебер, әрі мұқияттап берік орлаған орына қатты риза болған еді. Ол мына шаруаның ыңғайына екі ұштылау етіп жауап қайырды.

— Келісті орлаған дейсіз бе? Әрине, кім орласа да еңбегім зая кетпесін деп мұқият орлауға тырысады ғой. Бірақ шаруа байғұстың пішенине түсетін мал қазір көбейіп тұр ғой, кәрия. Ана атты казактар, өгізден де жаман. Бейнеттеніп шапқан шөбінді жаздың қақ ортасында-ақ аттарына жегізіп бітірді. Ауылға келсе болды — аттарына шапқан шөп салдырады. Мұндай екі аяқты айуанды мен өзім бұрын-сонды көріп-білген жоқ едім. Сіздердің Богдановкаларыңыз аяқ асты емес. Мойны қашық жерде, әдейі арнап келмесе кез келгені соға бермейтін шығар,— деді.

Көмейден шығатын «Н» мен «Ғ» сияқты күңгірт дыбыстарды ғана жіңішкеертіп айтқаны болмаса мына шаруа орыс, қазақ тіліне судай көрінді. Және өзі қазақша сөйлеуге құмартып қалған адамдай, орысшаны қойып, қазақшаға ауа береді. Сондықтан оған жауапты Әбдірахман да өз тілінде қайырды. Ал, шаруа бара-бара тілге де, астарлы сөзге де жетік екенін, тіпті, саясаттан да құр алақан емес екендігін дәлелдей тұсті.

— Мына сияқты сен қазған ордай етіп, екі аяқты айуандарға да ор қазып, алдын бөгеп қою керек,— деп құлді шаруа.— Ол соған құлап мойнын үзіп алсын, а... сен өзің қай ауылдансын, Сүгірбай ма, Кисік ауылы ма? Әлде Жарма ауылы жақтан ба?

«Мынау менің өзімді танып тұрған қу ғой. Барлық ауылдың атын білгенде, мені де талай көрген шығар...» — деп ойлады да, Әбдірахман құліп:

— Кәрия, отырыңыз. Мен Сүгіrbай ауылның ікімін. Ал, сізге шынын айтайын: бұл орды мен орлағаным жоқ, бірақ кім орласа да ерінбей еңбек істейтін адап шаруаның қолы көрініп тұр. Сіз де жақсы байқаған екенсіз. Бұл орға өгіз түсе алмас. Ал, екі аяқты айуандарға орды менен басқалар, яки шаруалар, мына сіз сияқты адап ниетті шаруалар қазып жатқан жоқ па? Мен сіздің Богдановкаларыңызды жаппай ор қазуға шықты деп естідім...— деді.

Ол қарттың өзі бастаған жұмбағын өзі қалай шешер екен деп, жүзінен де жауап іздегендегі бетіне қадала қарай қалды. Бірақ шаруа Әбдірахманның сұрағына тұра жауап қайтармай, көзінің астымен қадалған Әбдірахманға бір қарап алғып өз ойын түптей тұсті.

Сүгіrbай ауылның ікімі болсаң, мен білмейтін ол жерде кім бар? Көзге түсетін жігіттер Айтеке мен Нісеке тұқымы. Айтеке баласы Оральскідегі казактар бунтында ұстаптап кеткен дейді. Әлде сен солмысың?! Айтекеге ұқсайсың! Мен көрмеген едім,— ол болсаң сен бұрын шетте, Құйікқалада жүрдің... Жарайды, айтбасаң да болады. Сүгіrbай ауылнда карательдер жатыр дейді. Олар Парамоновты да іздеп жүрген көрінеді. Бізге де келді...

Әбдірахман сасып қалды. Бұл бәрін білетін адам болып шықты. Ол жалма-жан тая жауап беру ниетімен қарсы сұрақтап сыр тарту әдісіне көшті.

— Кәрия, оны сізге кім айтты?

— Нені айтасын?

— Айтиевтердің атамандар қолынан қашып шыққанын кімнен естідіңіз?

— Естідік. Біздің Михаил Макеевичтен естідік. Хабар ертеңінде келді. Жаман хабар жата ма. Ізінше карательдер де келді. Михаил Макеевич деп мен Довженконы айтамын. Мен сезіп түрмін сен Довженконы да, Петр Петрович Парамоновты да білесін. Менің ішім сезеді. Сен білесін ғой жасырма,— деді шаруа күліп.

Орал советінің атқару комитетіне мүше болып сайланған Парамонов пен Богдановканың басшысы большевик Довженкомен кездесу үшін Әбдірахман тап осы жерге келген-ді, ымырт жабылғанша аялдал, селога өз бетімен елеусіз тұрде кірмекші еді. Ал, мына ақпейіл шаруа көп нәрселердің ұшын көрсетіп таstadtы. Сондықтан Әбдірахман жолдастарын анықтап сұраға бел байлады.

— Кәрия, мен Довженконы да, Парамоновты да бұрын көріп едім, екеуімен де таныспын. «Оларды сен білесін» деп сіз дұрыс болжап тұрсыз. Ал, Довженко қазір үйінде ме?— деп сұрады Әбдірахман.

Әбдірахман кәрия деп сөйлегенмен бұл шаруаның жасы елуден көп жоғары емес-ау деп шамалады. Бойшаң келген таразы адам; таяуда қырған сүйір иекке көк бурыл қылтанақ қайтадан қаптап келе жатыр да, ал ұстара тимеген қою мұрт әлі қоп-қоңыр, оның ішіндегі азыншоғын ақ талдар көзге аса ілінерлік те емес: ұлken қырлы мұрны мен тік маңдай жүзіне жарасты сұс беріп тұр; бірақ бет әлібі ызғарлы емес — кез айналасындағы жұмсақ сыйықтар мен оның жұқа өні, әсіреле сөйлеген кезде күле түсетін көз құйрықтары жылы шырайдың белгісі сияқты. Бетіне қарап отырып: «Ақылның да, сұмдығың да мол шығар, бірақ тегің мейірімді жансың ғой», деп бағалады Әбдірахман.

— Айттым ғой оларды білетініңді мен бірден шамалап едім, жолдас Довженко бүгін селода,— деді ол Әбдірахманға таман жақындей түсіп, — ол да қашып жүр. Үйінде жатпайды. Бірақ біз өз адамдарымызды зәбірге бермейміз. Сен жасырма, кімсің, айт. Оларға айтатын сөзің болса жасырма...

Әбдірахманның жүргегіне кәрияның сөзі елжіретерлік бір аталық мейірім құйып жібергендей болды. Оның қыылғандай сұрап «кімсің айт» дегендегі лебізі шексіз есіркеген үн бол естілді. «Енді сақтың етіп бұл адамға жөн айтпау күнә болар» деген оймен ол:

— Біз оларды зәбір-жапаға бермейміз деген сөзіңіз саналы адамның ғана аузынан шығатын адамшылық сөз. Мұны езілген еңбекшілердің ғана шын тілекtes адамдары айта алады. Мұндай бауырмал, ерлік сөзіңізге рахмет. Мен сол екеуінің жолдасымын. Сіз мүмкін танып та тұрған шығарсыз. Менің атым Әбдірахман, фамилиям Әйтиев,— деді.

— Моисей Кисляк, Богдановка селосынікімін,— деп шаруа Әйтиевтің жанына қазақша жүгініп отыра қалды да, қос қолын беріп амандасты.— Мені сіз танымайсыз, Айтиев жолдас. Бұрын көрген жоқсыз. Бірақ мен сізді шырамыттым. Ініңізге, әкеңізге ұқсайсыз. Басқа әңгімені селоға барғансын жолдастарың айттар. Жүріңіз.

— Рахмет, ақсақал, көп рахмет. Жылы сөзіңізге сансыз рахмет.

Кисляк балаша күліп, өзінің топшылағанын дәлелдей тұсті.

— ...Мен сіздің пішенші емес екеніңізді әп дегеннен білдім. Соңда да хитрить еттім: солдат, орды жақсы қазғансын дедім. Ор қазған кісі терлейді, шаршайды, қолдары күлбіреп кетеді. Сіздің қол күрек ұстамаған қол, оны ап дегеннен көрдім. Сонын темір күрек те жоқ қой сізде,— деп күліп айнала бір қарап алды да: — етік жүлігі ағарған көп жүріп аяқ ауырған, гимнастерка күнге күйген. Алыстан келгенсін,

шаршап келіп көз іліндіріп жатқансыз. Ана «кірік үй» жақтан. Азы бұтақтан келгеніңді мен көрдім егін басында отырып. Дұрыс па, Айтиев жолдас. Кәрия біле ме?

— Дұрыс, кәрия, бәрі дұрыс... атыңызды қалай дедіңіз, кәрия?

— Моисей Антонович Кисляк.

— Моисей Антонович, арғы жағын айтпай-ақ қойыныз. Мұндай кезде кімнің кім екенін сұраспаған да жақсы. Ал, Довженконы сіз хабарлап маған жіберсеңіз жақсы болар еді.

— Жоқ, өзің жүр... өзіңіз жүріңіз. Жуынып, тاماқ ішіп, сақал алып, үйиқтап алыныз. Мен өзім күзетіп тұрамын, ешкім келмейді. Келсе де жасыратын жер бар,— деді Кисляк Әбдірахманның қолын ұстап жалынғандай пішінмен.

Село алыс емес еді, бұлар оған андағы-мұндағы көзден жасырып жетпеген кезде келіп жетті.

Жолшыбай әңгімешіл Кисляктің кім екенін білгісі келіп Әбдірахман:

— Қала жақта не болып жатқанын білмейсіз бе? Үлкен фронт жақындағы деген әңгіме естілмей ме?— деп сұрап еді.

Кисляк оған:

— Менен ондай әңгімелерді сұрамаңыз. Мен шаруа кісі, ауыл арасының кәкір-шүкір әңгімесі болмаса, ондай үлкен жайларды білмеймін,— деді. Сөйтті де морт қайырған жауабы Әбдірахманның көңіліне келіп ауыр алып қала ма деген адамдай жалтаң-жалтаң қарай берді. Қонақ есебінде мұсіркеп алып келе жатқан бұл жұрт үшін бейнет шеккен жанның көңілін көтеруге тырысты ма, болмаса басқа бір ниеті болды ма, әйтеуір ол:

— Киргиз көршілер бай ел. Мен көп араластым, екі-үш жыл Меновой дворда жұмыс істедім. Соңда киргиз көршілерімнен тіл үйрендім. Богдановкаға келген соң да ауылмен араласып тұрамын, ана Қожалар тамыр, күнде барып тұрамын, қымыз ішемін, жақсы адамдар,— деп қазақ көршілерін мақтады.— Біз жарлы селомыз. Бір сиыр, бір аттан басқа мал жоқ. Қобінде ат та жоқ. Егін де мәз емес. Жер жыртуға күш те аз. Бір-екі семья ғана күйлі тұрады,— деді.

Шынында да Әбдірахманның көзіне дәулетті селоның пішіні келе қалмады. Жері құйқалы, сұы мол, аяғы бөгетті Тереңсайдың бойын қуалай салған кішкене үйлердің бәрі біркелкі. Төбелері сабанмен жабылған. Алыстан қарағанда жағалай тіккен егіншінің қосындаш шошайған төбелері ғана көрінеді. Шағын аула, жинақты қораның

төңірегінде мал басы көзге іліне бермейді. Өзі ұзын, өзі жалғыз көшениң екі жағы осы сияқты тізілген төрт бұрышты үйлер ғана. Село жанында көрінім жерден қол бұлғап тұратын жел тиірмен де, асты дүкен, үсті сарай қос қабат үйлер де, шошайған шіркеу де жоқ. Үй сыртында үйілген мая-мая пішен де көрінбейді. Адал бақанның қысқа-қысқа ашалары сияқтанып, ұзын көшеден сайға қарай бұтақтап шыққан келте орамдар да томпиған үйлерге толып тұр. Бәрін бір қалыптан шығарғандай және бәрінің сырты ақ балшықпен сыланыпты.

Сырт көрінісі жұпыны, қара-құрасы аз, қыбыры кем, даңғыр-даңғыры жоқ жым-жырт жатқан дала қойнындағы бұл момақан село адамға бай екен, әсіресе бала мол көрінді.

Кешке таман көшемен өтіп бара жатқан солдат киімді, сақал, мұрты өсіңкіреген қара қазаққа қарап көшениң екі беті әйел мен баладан өріліп қалды.

— Мама, мама, дядя Кисляк солдатты айдан келеді, қарашы. Әне, қарашы,— деді бір бала көріп тұрған мамасының етегінен тартып.

— Цып. Солдат емес, киргиз,— деді шешесі баланың төбесінен нұқып қойып.

— Әрине, киргиз. Сен солдат пен киргизді айыра алмайсын,— деп әйелдің екінші баласы білгісси қалды. Бірақ бірінші бала да өз пікірін дәлелдеу үстіне тапқырлық көрсетіп жатты.

— Киргиз да, солдат та,— деді ол.— Көрмейсін бе, гимнастеркасы бар. Ал, өзі қап-қара.

Кисляк пен Әбдірахман ұзын көшемен көп жүрмей, бір үйге бұрылды. Үйдің арт жағындағы қарағаймен шегендеген биік қақпақты құдықтың жанында бір қолымен атының мойнын, бір қолымен жас келіншектің белінен орай құшақтап ұзын бойлы, қапсағай қара жігіт өзіне қарай тартып тұр еді.

— Ваня, ақымақтанба... жібер шелекті, үйде жұмыс көп, кеш болды. Қараңғы түсіп барады,— дейді келіншек, жігіттің қолынан аса босана қойғысы келмейтін жұмсақтау үнмен.

— Мен шелекті ұстап тұрғаным жоқ, сені ұстап тұрмын, сонсоң, сенің үйінде жұмысың бар екен деп мен атымды суармауым керек пе, ақылды келіншек? — деп қыса түседі Ваня дейтін ұзын жігіт.

— Жібер деймін, Ваня! Ақымақтанба деймін, Ваня. Жұрт көріп тұр гой...

— Бөтегенді бұлтитып, өзінді шелегіңмен қосып атқа өңгеріп алып

кетейін бе?

— Қолыңдан келмес!

— Алып кетсем қайтесін?

— Ваня, ақымақтанбай жібер. Әне, Моисей Антонович келіп қалды. Ваня, сен нағыз ақымақсын. Жұрттың жолын бөгейсің, жібер деймін шелекті,— деп әйел даусын ширата, өзі жұлқына тұсті. Бірақ жігіт оны босата қоймай, қолымен белін құшақтаған қүйі бұрылып қарады да:

— Е, Моисей Антонович келіншек көрмеді дейсін бе. Жас кезінде ол өз деревнясында первый порубок болған кісі. Солай ма, Моисей Антонович?— деді кішкене шарбақ қақпаның алдына келіп қалған Кислякке қарап құліп.

Әбдірахман ұзын жігіттің әйелді құшақтап тұрғанын жаңа ғана көрді. Жігіт те оны көзі шалып қалып, танитын адамдай ыржия тұсті.

— Ваня,— деді Кисляк орысша, даусын көтеріңкіреп,— госпитальдан шыққан солдат. Алыстан келеді еken. Сен де солдатсың ғой, сенің үйінде болсынши таң атқанша,— деді. Оның даусын қатардағы үйлер түгіл, көшениң арғы бетіндегі адамдар да естігендей болды. Сөйтті де ол:—бері келіп кетші,— деді ат суарған жігітке ақырын ғана. Суға қанған ат, қақпа алдындағыларға едірейе қарап ақтық ұрттаған сүйін құдық басының қақ тұра бастаған көк балшығына ағызып тұрып бүйірін шығара демін бір-ақ алды. Ал, «шелегімді бер деп» асыққан әйел, енді әбігерленген жоқ. Ол қақпа алдындағыларға «қайдан келіп қала қойып едіндер» дегендей, аузын томпайта қарады да, белін босатып, ұзын қолын сермей түсіп адымдап бара жатқан Ваняға қабағын шытты.

— Сен Ваня, ешқайда шыққан жоқсын ба? Батькоң үйде ме,— деп сұрады да,— мына кісіні Довженко мен Петр Петровичтің біріне алып бар,— деп сыбыр ете қалды Кисляк оған.

2

Петр Петрович Парамонов Әбдірахманды Богдановка ячейкасының мүшелерімен таныстырыды.

3

Аңдыған жау аяқ астынан да шыға келеді. Парамонов пен Әбдірахман іңірде село шетіне ақтар отряді келіп кірді деген хабар алды.

— Петр Петрович, бір взводқа жуық адамымен офицер Белов келе жатыр. Қазір село шетіне кірген де шығар. Өкше арты Покатиловка,

бірақ мен Кобеңпен кеше ғана хабарласып едім — ол «қозғалыс жоқ» деген. Соған қарағанда дүшпан отряді тұра келе жатқан сияқты,— деді жас Белан «тықырға» есік ашқан екеуіне.

Бұл жұрт орынға отырған кез еді. Тереңсай беттегі Моисей Кисляктің кішкене шоланында сығырайған май шамның шүберек білтесін қайта-қайта түзеп, Петр Петрович Парамонов тізім жасаған Әbdірахманға жарық етіп отырған. Жасырын комитеттің бұл екі мүшесі соңғы күндері елеусіз жүріп керек адамдармен ауызша тілдесіп «Халық дружинасына» жазылғандардың тізімін тағы да сыннан өткізген. Ең табанды, ең алғыр жігіттердің бір тобына қолда бар қаруды ұстасып, Оралдағы ақ казактар мен Жымпityдағы Досмұхамбетовтер үкіметіне қарсы амал жасауға бел байлаған: бұл «екі үкіметтің» еріксіз ат пен жігіт, ақша мен астық жинап елді ығыр еткені күн санап, ай санап еңбекшілер өшпенделілігін арттыра берді де, қарсы күресушілер тобын бұрынғыдан да молайта түсіп еді. Осы жайды есептеп күрес әдісін жобалаған бұл большевиктер алдымен елден салғырт жинатпауға әрекет етпекші болды. Онан кейін қазақ даласын қолына берік ұстап, Жымпity қаласын мықтап сүйенерлік іргелі пункт ету ниетімен Оралдан күні-түні қару-жарақ пен интенданттық мұлік тасыған жау жолына бөгет жасау міндепті туды. Сондықтан жау-жорыққа жұмсап алатын қызып түсерлік отряд тізімінің ең басында Иван Белан тұрған. Бұл кәдімгі жас кезінде деревняда жүйріктігімен Ванька-Ветер атанған, жиһангерлік соғыста «тіл» алып келудің жойқын «маманы» болып, Иван-Вихорь деген ат тағылған Иван еді.

Қазір Әbdірахман мен Парамонов отырған шоланның сырт жағынан келіп Кисляктің балтамен ағаш шабатын сандалына әдетінше екі рет теуіп, жерге бір түкіріп қалып, дыбыс беріп, ішке кірген бұл жас Беланның әкелген хабары селт еткізерлік хабар еді.

Әbdірахман мен Парамонов та орындарынан командымен тұрғандай ұшып тұра келді, екі адамның оқыс қозғалысынан май шамының өлмеші жарығы лып етпестен-ақ өшіп кетті. Әbdірахман қарандықтың шырпы іздеген Парамоновқа:

— Петр Петрович, жақпасаң да болады. Қағаздар менің қолымда,— деді.

— Облава¹ жасау ниетімен келген шығар, бір взводтай болса бұл тегін жүрген отряд емес. Алдымен селодан шығып кетейік, содан кейін бұл отрядтің не пиғылы барын және қалай қарай қозғаларын — сырттан байқайық,— деді Парамонов.

— Дұрыс ақыл. Ал, жалғыз біз емес, басқа жігіттер де білдірмей селодан тегіс шықсын. Бірақ байқасын, қолға түсіп қала көрмесін. Ваня,

сен хабарландырасың ба Сорокаларды,— деді Әбдірахман есік алдында тұрған Беланға қарап.

Ол Беланның жүзінде қандай өзгеріс барын қараңғы шолан ішінде тұрып көрмесе де шамалағандай болды, нендей құдіретті жау болса да қырқып түсерлік алмастай өткір жас солдаттың айта қалғандай бір қимылдан қалуға желіккен түрі бар екені үнінен де байқалып тұр еді. Беланның үні бұйрық күтіп командирдің алдында тік тұрған жауынгердің селт етпес тастай үні.

— Мен Сорока мен Науменкоға айтып келдім,— деді Белан,— олар қазір осында келеді.

— Жарайды!— деді де Парамонов пен Әбдірахман ауланың ішіне қарай шыға берді.

Кисляктың үйі селоның шетінде еді де, оның бір жағын жиілеп шанышқан қадамен қоршаған бақшасының нақ түбіне жыраның іні тірелетін. Бұл жыраның басы қыр жақтан, сонау Арқа беттегі жонайттан шығады да, аяғы терең саймен ұласып кетеді. Жазғытұры қар суы қырдан жылап ағып, малдың жалғыз аяқ жолындағы етіп салған бұл жыра қылдай болып басталып, бара-бара ұлғайып, кенейіп, тереңітіп барып сайға құйып кететін. Ауладан шыққан күйі бұлар сол жыраға тұсті. Бұрын балалар ғана жасырынбақ ойнайтын бұл жыраны көптен бері үлкендер де жақсылап біліп алған-ды. Оның ойлы-қырлы жері де, шөбі мол бұйра жиегі мен тұксіз, тақыр иіндері де мәлім; ал оның түбі ұзын бойына, қара жолдың тармағындағы, шөп шықпаған ирек жырынды. Осы жыра мен аяғы жалпақ қара су — Тереңсай көптен бері Богдановкадағы комитет штабының жиналып мәжілістесетін, мәжілістен кейін қөзге тұспей жан-жаққа тарап кететін бүркеме орны болып кетіп еді. Тап осы жыраның Тереңсайға құятын жерінде қару тыққан қуыс та бар-ды...

— Ваня, сен қалғандарды тезірек жеткіз; өзің онан кейін жыраның аузында бол. Ал, келген отрядтің қайда тоқтағанын, не ойы барын байқауға қарттарды салған мақұл болар. Сен батькоңды түсіндірерсін,— деді Парамонов ақырын ғана Беланның құлағына төніп.

Сөйтті де ол еңкейіп, Әбдірахманды қолынан жетелей ілгері қарай жылжи тұсті.

Жыраның бұл тұсы адам еңкеймей жүрсе де бойын жасырларлық, теп-терең еді және түбі де нақ жиегіне дейін бидайығымен кей жерде қарабарағы аралас өскен қалың жыныс-ты. Бұлар селодан екі жүз қадамдай аулақ шыққансын шөбі сирек тықырлау бір иінге тоқтап, өрмелеп жиекке асылып, кейінгі жаққа көз салды. Бұл кезде отряд село шетіне келіп кіріп те қалған еді. Көп аттың тұяғының күнгірт дүрсілі, адамның дыбысы, иттердің қаша үріп қаңсылай абалаганы жінішке

селоның бір шақырымдай жердегі екінші басында әбігерленген даң-дүң шығарды. Осы кезде жыраның бас-жағынан екі кісінің қараңдаған төбесі көрінді де, төменге түсіп жоқ болды. Бұл қараңдағандардың өз кісілері екенін біліп Әбдірахман мен Парамонов екеуі тез қимылдалап бір амал істеудің жолын айылдасты.

— Бір взводпен айқасу оңай жұмыс емес, бірақ ебін тауып бұларды қарусыздандыру керек, қалайда қарусыздандыру керек, Әйтіев. Дұрыс айтамын ба?— деді Парамонов.

Әбдірахман жыраның жиегіне білегін сүйеп, білегінің үстіне иегін қойып, екі көзі селода, ойланып тұр еді. Парамоновтың пікірі бәріне де ортақ, көптен бері ортаға салып шешілген пікір сияқты. Әйткені реті келген жерде қарсы тұрып, жау жағының ардандай басқан аяғына тұсау салу — ең болмағанда жолын бөгелеу арман еткен міндет қой. Бірақ қайтіп қарусыздандыру керек? Бұл жұмыстың айла-тетігі қалай болар — неден бастап, қалай тындыру керек? Ішкі беттегі көп селолардан ат пен азық жинап, берген жерде қолынан, бермеген жерде жолынан алып жүрген бұл Белов отряді көптен көзге тұскен отряд. Солай бола тұра бұл отрядтің Богдановкаға қашан келетіні, қанша адаммен келетіні және қай кезде келетіні мәлімсіз-ді. Мұны күн бұрын ойлап, жан-жағын өлшеп-пішіп қапысыз соғу тәсілі шешілген жоқ-ты. Ал Парамонов айтқандай бұл облава жасауға шыққан болса деревняны жан-жақтан қоршай келмегеніне кімнің көзі жетеді. Уақыт қорғанған адамға да, бас салатын адамға да дегендей: кәдімгі қара ымырт, ай жоқ; аспанды жүқалап жылы бұлт бүркей тұскен — жұлдыз жарығы да мәз емес; жалпаң даланы да, селоны да тұн қымтай бастапты.

... Ал отряд бұл жерге аялдамай ма, аялдаса қона ма? Бұл да мәлімсіз жай...

— Петр Петрович, менің ойымша алдымен қолдағы бар адамды бар қарумен құралдандырып, осы «траншеяда» ұстап отыру керек. Сонан кейін тың тыңдауға адам шығарамыз,— деді Әбдірахман.

Парамонов оған жауап қатқан жоқ. Әбдірахман сезінің орындылығын іспен дәлелдегендей жыра ішімен аяқтарын жүгіре басып келген екі адамға:

— Науменкомысың? Тез жүгір, жыраның сай жақ сағасын құзет. Артық дыбыс шығарма, қара-құра көрінсе қару жұмсамай тез хабарла. Ұқтың ба? Жау құлығын асырып кетіп журмесін, байқа. Түсінікті ме? Ал, Сорока, сен мылтықтарды жеткіз. Патрон бөлек. Науменко орнын көрсетеді. Шырпы шағушы болмандар. Ұқтың ба? Тез, достым, тез. Түсінікті ме?— деді де жыра бойымен жүгірген екеуінің соңынан өзі де ілесе кетті.

— Петр Петрович, мен барайын, сіз мұнда қалыңыз,— деп еді,

Әбдірахман сыбырлай сөйлеп, ал Парамонов:

— Мыналар патрон тыққан орынды жаңылып қалуы мүмкін. Түсінікті ме? — деп артына қарамастан жүгіре берді.

4

Беланның Әбдірахман мен Парамоновқа: «Бір зводқа жуық адамымен Белов офицер келе жатыр» дегені әбден көзі жетіп айтқан дәл хабар емес еді, өйткені бұл отряд бір взводтан әлдеқайда саны кем отряд болатын. Ал, Беланды шатастырган төмендегі жайлар болды. Войско үкіметінің интендантствосында қызмет істейтін офицер Белов бұл жолы өзінше үлкен тәсіл жасаған. Ол өз қарауына тиген Жайықтың сол бетіндегі қыруар деревняларды шетінен түсіп жағаламады, шахмат ойынындағы аттың жүрісі сияқты етіп, бір, деревнядан екінші деревняға қиғаштап асып түсіп отырды. Ондағы ойы күтпеген жерден үстінен шығып, елдің қолдағы бар ат пен азығын андаусызда шашау шығартпай алу еді. Ал, айла-кулығы мол украин шаруалары өткен жолы ретін тауып, кейбір жерлерде атын да, азығын да жасырып қалған. Долинноеда Белов қона-түстене жатып үй қалдырмай тінтсе де, бір түйір дән таппай, ыңғыршағы айналған мәстектен өзге қолға ілігерлік жылқы кездестірмей қайтқан-ды. Сондықтан ол бұл жолы айласын асыруға тырысты: отыз шақырымнан астам жердегі Новопавловкадан түстен кейін шығып, жолдағы Покатиловкаға соқпай, оның қыр жағымен айналып өтіп, ымырттата осы Богдановка селосына жетіп еді. Және мұнда жай кірген жоқ, қасындағы он бес солдатына селоның жайылыста жатқан бүтін саяғын жолшыбай жинаттырып, алдарына салып айдай келген болатын. Осы кезде Белан өзінің көңілі қалаған Мариясымен құдық шегенінің үстінде құшақтасып отыр еді. Қас қарайып қалған, алыстағы дүбір алдымен құлаққа шалынды да еңкейіп қараған жіті көзге басында топталып, жұмарланып көрінген қалың қарасын келе-келе қаптал өріп келе жатқан аттылы адамдарға айналып кетті. Белан олардың құр ғана аттылы емес, мылтықтары шошайған солдат екендерін де біраз жерден айрып қалған. Бірақ ол ашу қысып, ұзақ отырып әбден байқап алмай аттылысын да, аттылар айдал ортаға алған жылқысын да қарулы солдатқа санап еді.

Мына бандиттер тағы да келіп қалды, — деді ол орнынан ұшып тұра келіп.— Маша, сен Моисей Антоновичке жүгір, қапы қалмасын, отряд келіп қалды, мен Петр Петровичке кеттім...

— Сол Белов офицер ме екен? — деп еді Маша таңданып, оған бүркітше шүйілген Белан:

— Жап аузынды! Офицер емес, бандит! Ел тонаушы! Жесір әйелдерді аңдыған төбет! Ендігәрі ол тағы да «шәлі» берсе, мен сені де, оны да өлтіремін. Ол бандиттің сүйегінен сенің басыңа крест қоямын,

— деді даусы да, түсі де бұзылып, жер астынан шыққандай болып.

— Сен Ваня, қояншиқсың! Босқа күйдіресін. Мен өзім өлтіремін ол бандитті, ендігәрі шәлі сыйласа,— деді Мария да түсін өзгертіп.

Бірақ Белан оның соңғы сөзіне құлақ ілмеген сияқтанды. Оның қаны қайнап, түсі бұзылып кеткенін Маша тісінің шықырлағаны мен қолын жүлқып тастаған қимылданан анық сезді; жүзін анықтап көріп, көзіне қарай алмады. Әйел тек қана «бір үлкен бақытсыздыққа өзінді де, өзгені де ұшырататын шығарсын» деп ойладап, ақырын дауыспен:

— Моисей Антоновичке не дейін,— деп сұрады.

— Қапы қалмасын, бір взвод отряд де...

Белан аршындай ұмтылып, екінші үйдің ауласынан әрі асып жоқ болды да, Мария старостаның үйіне қарай жүгіре берген.

Үлкен-кіші деп, таңдал түсетіні жоқ, бәрі біркелкі, қара торғайдың ұясындай томпиып тізіліп тұрған шаруа лашықтарының шеттегі бір тұра келгеніне тоқтап, отряд айдалап әкелген аттарды аулаға иірді. Жалма-жан жүген жинауға жұмылған солдаттар өгіздің басжібін, ноқта мен шылбырды, женіл-желпі арқанға дейін қоймай сыптырып, айдалап әкелген аттарды ұстап тізе бастады. Жүген мен ноқта жетпегенін арқанмен матастырып жатты. Топтап айдаған дүбірге, қару-жарақты адамдардың өктем қимылды мен абыр-жұбырына елегізіп, кейбір қамыттан мойны босап, белін көтеріп қалған аттар аулаға кірмей, кіргеннен кейін де қайтадан қашып шығып әлекке салды. Сороканың өз қорасынан басқа жерге тұрмайтын үлкен көк аты жем жеп үйренген астауына қашып кетті де, оның соңынан Беланның сары аты ере жөнелді. Сатып алған малдай-ақ, өзгениң жылқысына қожайынсып қалған солдаттың бірі бұл екі атты қайырмақшы боп соңынан шоқақтай түсіп еді, бағанадан бері, кешкі дүрмекке ызалана шабалақтаған бір ит желіп бара жатқан атқа қосыла кетті. Әрі артынан айқай, әрі ит қабырғалаған ат құйрықты көтеріп елірген бойы Беланның кішкене қақпасына тұмсығы тірелгенше шапты...

Село шетіне отряд келгенін кәрі Белан ести қойған жоқ-ты. Ол мезгілсіз қайтып келген атты қақпаны ашып, ішке кіргізді, де мойнынан сипалап, лапас астына қарай жетектеді. Бірақ артынан ере келген аттылы солдат аттың кірген қақпасын байқап қалып, шал жайлап үлгіргенше, ол да келіп жетіп еді.

Ләззәтті минутін бөліп, еріксіз құшағын жаздырған жауды Иван Белан атып жібергендей болды. Ол құдық басынан тұрып, хабар беру үшін — Парамоновқа жеткенше ашу мен кектің құшағында болды, жауынан қалайда өш алудың жолын ойлады. Деревняга кештетіп кірген отрядтің Белов бастаған ат, азық жинаушы топ екеніне ол шек

келтірген жоқ, өйткені сол манда бұлардан басқа қарулы солдаттар болмайтын.

... Айнала шарлап, шаруаның күн көріп отырған жалғыз атымен, шоланындағы ақтың астығын тиетіп жүрген бұл мейманасы асқан әмірші осы селоның тағы да там-тұмын тақырламақшы ма? Бұл жолы кімнің атына құрық салынбақшы? Сары аттың кезегі ме?.. Онан да әрі... Еріккен офицер өткен жолғы ермек еткендей Машаның иегінен көтеріп мөлдір көзіне мөлимекші... өзіне-өзі сеніп, білгенін істеп, кеудесін көтерген иттің баласы!..

Беланның ойына офицер Беловтың алдымен өзін қолға түсіру амалы өріле берді. Оның көз алдында жас кезінде әкесімен бірге базарға торай апарғаны елестеді, Иван торайды қуып жетіп аяқпен қағып, домалатып жіберді де, оны орнынан тұрғанша желкесінен ұстап қапқа тығып та үлгірген. Зар қаға шыңғырған торай арбаға салғаннан кейін де тулап көп заман бебеу қаққан! «Сол торайдай етіп қапшыққа тығамын мен сені» деп тістенді ол офицер Беловқа сыртынан кіжініп, «торайдан да жаман шыңғыртармын әлі, тұра тұр, иттің баласы!» Ол тап сол минутте Беловты қапшыққа салып көтеріп келе жатқандай иығын көтере түсіп: — Жоқ, шыңғырса жұрттың бәрі естиді. Тап әлгі Туриндергі² қолға түсірген Герман фельдфебеліндей³ етіп желкеге бір нұқып: «Өшір үнінді, әйтпесе котлет етіп жіберермін»,— деп күбірледі.

Бірақ тұтеген Белан Парамоновтарға келіп отряд туралы мәлім еткенде өзінің ойлап-пішкен: «Қапшыққа салып алу жоспарын» айтпады.

Жұртқа бойлай ақыл айтып, жөн сілтейтін әрі білгіш, әрі шешен Парамонов пен атаққа шыққан оқымысты қазақтың алдына келіп тік тұра қалғанда ашудан көрі оны әдеп сақтау сезімі жеңіп кетті. Бұл екі басшының нұсқаусыз өз бетімен іс істеу оған ақылсыздық сияқты көрінді. Айлап, жылдан оқытқан ұстазындаи дүниеге көзін аштырып саяси санасын оятқан Парамоновқа ол өте-мөте ден қоятын, оны ең қадірлі адамы есебінде құрметтейтін. Оның айтқан әрбір сөзін азаппен тапқан асыл қазынадай, бір түйірін жерге түсірмей қағып алуға тырысатын. Сол Парамонов: «Ваня, сен қалғандарды тез жеткіз. Өзің жыраның аузында бол. Отрядтің не ойы барын байқауға қарттарды салу керек. Сен батькоңді түсіндірерсің»,— деді. Бұл салмақтап айтқан қысқа-қысқа сөздер Беланға тап осы минутте істейтін істің программасы сияқты көрінді де, ол басшының берген нұсқаубұйрығын тапжылдырмай орындау үшін кері қарай жүгірген болатын.

Жолда ол көшемен шапқан аттың дүрсіліне құлағын тосып тұра қалды. Жүресінен отыра қалып қараган Беланның көзіне тап өз қақпасына қарай бұрылған аттылының түн ішінде шамадан тыс зорайып көрінген бейнесі ілінді: бұл аттылының солдат екендігіне

Беланның иненің жасуындағы да шұбасы болмады. Өйткені мылтығы шошайған қарулы адам. Ендігі мұның ойына келгені: «Мұның біздің үйде қандай жұмысы бар? Мені ізделеп келді ме? Онда қалай болғаны — бір бұзық сырттан көрсетті ме, коммунист деп? Парамонов айтқандай бұл облава болды ғой?!»— деген ұшы-қыры жоқ жалғасып жатқан құдікті болжал мен сұраулар болды. Бірақ көп ойлауға уақыт жетпеді, — солдаттың не үшін келгені екінші минутте-ақ белгілі болды...

Белан өз қақпасының алдына таман жақындағы түсті. Атымен ішке қарай еніп кеткен солдат оны байқамады. Үйдің есігіне төніп барды да:

— Кім бар үйде? Ана атты тез ұстап жүгендеп лапас астынан шығарып бер!— деді солдат дауыстал.

— Сіз кімсіз өзіңіз?— деп сұрады шал лапас астынан.

«Атты шығарып бер» деген әмірші оны байқаған жоқ екен, дауыс шыққан жаққа қарай ол жалт бұрылыш атын омыраулатып ілгері ұмтыла түсті. Аттылының кім екенін білуге тырысқан шал, лапас астынан шығып оған жақындағы берді.

Солдаттың неге келгенін шал Белан жаңа ғана ұқты. Лапас астынан шыққан әкесінің арғы тасасынан сары аттың түн ішінде ағараңдап көрінген сауыры иесінің көзіне ап-анық көрінеді. «Ым, бал ашып, суға қарағандай біліп едім сары атқа кезек келерін...» деді ол тістеніп.

— Сіз кімсіз, өзіңіз?— деп сұрады тағы да шал жақындаپ,— ат біздің ат. Қырдан қайтып келген, үйге жем жеуге оралған.

Солдат қазақтың қолындағы өткір қамшы шалдың басына шарт ете қалды. Қамшының белгілі шартылымен қатар «eh!» деген шал аузынан шыққан оқыс дыбыс та Беланның құлағына қасында тұрғандай естілді. Арғы жағын оның өзі де талдап жатпады, не істеп, не қойғанын да айқын түсінген жоқ, тіпті өзінің күндіз де иіліп-бүгіліп әрең кіріп шығатын сенегінің ап-аласа сыртқы есігінен еңкейместен ішке қалай кіріп кеткенін де байқамай қалды. Әкесі Лазарь шалдың күндіз көлеңкеде отырып жонып әзірлен қойған үш шегіршін айырсаپтың оның қолына ең ұзыны ілінді де, ол көз жұмғанша іштен қайтадан қарғып шықты.

— Танылдың ба енді кім екенімді?— деді солдат казак басын қос қолдап ұстап отыра кеткен шалға кекесін ұнмен,— жүгендеге жылдам атты, сойдауылдай болған айуан...

Арғы жағында не айтарын кім білсін, солдат әйтеуір сөзін аяқтап үлгерmedі, желкеден меңзеп бар пәрменмен сілтеген шегіршін соққының екпінімен ол атынан ауытқып кетті; соққыдан сескенген атта солға қарай жалт бұрылды. Ал бастан алып тиген қамшының ұшы

шал бетін шоқ басқандай күйдіріп кетті де, жалма-жан баса қалған қос алақанға қан да жып-жылы бол сорғалай қалып еді. Сондықтан да шал, үстімді былғар дегендей, дуылдаған бетті төмен ұстап, қанын жерге ағызу үшін отыра кеткен болатын. Ол аттылы солдаттың ел емес екенін де, оның жай келмегенін де жаңа ғана түсінді. Бірақ онымен қайтадан тілдесіп қарсылық айтуға баласы мұрса бермеді.

— Түрегел, батько, атты жіберме! Ұста!—деді әкесіне, өзі соққы тиіп ер үстінен есекіреп құлап бара жатқан солдатты қапсыра құшақтап, аударып алып жатып.

— Сен Иванбысың?.. Әлде Иван емеспісің?— деп сұрады шал сасып қалып, оның дыбысы да зорға шықты.

Ол ұмар-жұмар болған жердегі екеуіне де, лапас астына қарай тығыла түскен солдаттың атына да ұмтыла қоймады, басын ұстаған күйі орнынан тұра келіп үйге қарай қалталактады.

Ешбір қарсылықсыз, илеген терідей, қолға жұп-жұмсақ тиген еңгезердегі казакты Иван, тұрып кететіндей, жерге етпетінен салып тіземен түйгіштей түсті. Сөйтті де оның қылғынған адамдай қырылдалыңырысыған әлсіз дыбысын естіп, жалма-жан, үстіндегі қару-жарағын сыптырып алды.

— Батько, бол, жүгір, үйден қапшық алып кел. Кartoшка салған үлкен қапшықты,— деді ол әкесіне.— Батько, бассайшы аяғынды, мынаны іздеп басқалар келіп қалады. Бол!

Шал үлкен қапшықты қалтылдалап келіп баласының қолына ұстаташып жатып:

— Күнәлі іс істеліп кетті, Иван! Өте күнәлі іс! — деді қаранғыда басын шайқап.

Бірақ Иван әкесімен күнә тексерісіп жатпады. Ол үн қатпастан солдатты жұмарлап қапшықтап, ә дегенше аузын буып, сүйрелеп лапас астына апарды, сөйтті де:

— Батько, мына қапшықтың үстіне ана ескі пішеннен бір-екі құшақ пішен тастай сал. Атты байла. Қақпаны бекіт. Шамды сөндір. Өзімнен басқа ешкімге жауап қатпа. Жата бер. Мен қазір қайтып келемін,— деп ауладан қарғып түсіп, село үстін мықтап қымтаған тұн қаранғысына сұңғіп кетті.

Солдаттың мойнынан сыптырыған қылыш пен винтовканы ол өзі алып кетті.

Кешікпей-ақ деревняға айдал кіргізген қырық жылқыны түгеліне жақын аулаға қамап ұстатьп, жүгендетіп байлаттырды да, офицер Белов:

— Екі адамды бөліп құзетке шығар. Деревняның ішін де, сыртын да көз ілмей түнімен бақылап шықсын. Хохолдар, хайлакер, астығын тығып тастамасын. Жақсылап қадағалат!— деді жирен сақал хорунжийге оңашалап бөлек шығарып алып,— қалған адамдар түгелімен ат төңірегінде болсын. Бір елі аулақ шықпандар. Қазаққа ең алдымен керегі ат пен қылыш екені естен шықпасын.

Ауырлау денелі қартамыс хорунжий капитанның алдында қорбаң қимылмен честь беріп, өкшесін сарт еткізді. Бірақ оның бірнеше шақырым жер ат үстінен түспей құрысынқырап, әрі салығып қалған кәрі денесі қазықтай шанышлуға ырық бермеді,— оның қол ұшы да иығынан аспады, кеудесі де керіле қалмады. Сонда да ол:

— Құп, капитан мырза, екі адамды селоны қадағалауға, қалғандарды көз ілмей ат құзетіне қоюға!— деп жарлықты қысқа мазмұндап, қабыл еткенін білдірді.

Хорунжий айналып, аулаға сыймай дүрліккен бір қора аттың төңірегіндегі солдаттарға қарай кетті.

Сабаннан бері бос жайылыста қоңын жинап, көбенсіп қалған шаруа аттары бірін-бірі омыраулап, итерісіп, тістесіп қалып, тынышсыз қалыпта шағын ауланың ішін әлекке салды. Бір-екеуі шынғырып, тебісіп, қасындағы жекірген адамға қарамай, қамшы тигеннен кейін ғана әрең тоқтады.

«Мықты аттар. Бір тәуірін мініп алса боларлық. Оны жарамай қалған күнде де отызы пайдага асар, бұлар бір қолға оңай іліккен қомақты кесек болды. Қаныңды бұзып айқаймен жинанып жатпайсың, қазір міне киргиздердің сауын биelerіндей қолда тізіліп тұр. Ертең ертемен жарық тұскенен кейін жарамдысын іріктеп шығарып алу жұмысы ғана қалды. Мына село жеті түнде астықтарын тиеп бір жаққа алып кете қоймас. Бұғінгі жұмыс жақсы аяқталды»,— деді ішінен Белов, ойламаған жерден бұл Богдановка аттарының қолға жиналғанына риза болып. Ол: «Деревня старостасын тауып алып кел» деп, көрші үйдің қолбаңдаған бір шалын жұмсады да, жайланысып дем алатын жер көздеді. Ал, мұндай аялдайтын үй көптен бері оның ойында жүретін.

Бұл өзі оңаша, өзі таза, өзі көп жағынан ыңғайлы Петровнаның хатасы. Петровыаның үйінде ол күні кеше, апрель айында ғана болып кеткен. Жайлы төсек, дәмді борщ пен пирогынан өзге де ол үйде көңіл сергітерлік нәрселер бар. Самогонның арақтан артығы бар Петровнада...

Жуынып, бір стакан жандырма самогон, ыстық тамақ ішіп, дем алса теріс болмас еді, өте-мәте теріс болмас еді. Және... Сол бөтегесі бұлтиған келіншектің жоқ жерден сәті түспей қалып, қолдан сыйтылып кеткенін-ай! Жүрт хохолдарды ақкөңіл дейді. Ақкөңіл емес, алдауыш. Әсіреле әйелдері сүм. Жоқ себеппен қорқытты. Эй, бүгін бір қолыма түсе қалсаң... Тәтті ойларға елжірегендей құлімсіреп және аяғын жай қалпындағыдан анағұрлым шапшаң басып Белов сол жылқы қамаған қатардағы бесінші үйдің қақпасына қарай бет алды.

Ол кетіп бара жатып қартаң хорунжийге:

— Мен Петровнаның үйінде боламын. Бір сағаттан кейін соғып кетерсің. Бір стакан жандырма самогон ішсөң денеңің салыққаны қолмен сылып алып тастағандай жоғалады,— деді.

Қақпа ашық, аула оңаша. Белов ақырындал қораға кіріп келіп, ас үйдің терезесінен ұрлап ішке көз тастады да, адам көрінбегенсін есік қақты. Иштен әйел даусы:

— Есік ашық, кіріңіз,— деді.

— Қайырлы кеш, Петровна,— деді ол сабырлы пішінмен, жасы елуге келген, бірақ өні ескірмеген, толық денелі әйелге.

— Рақым етуіңізді сұраймын, Семен Степанович, бері жүріңіз! Рақым етуіңізді сұраймыз. Құрметті қонақты қуанышпен қарсы аламыз. Әскер келді дегенге бұл қандай әскер десем, Семен Степанович екен ғой,— деді үй иесі жайдары пейілмен.

— Қалай тұрасыз, Петровна?

— Құдайдың мейірбандығы мол. Жақсы тұрамыз, Бері өтіңіз, танымаған адам сияқты неге тұрып қалдыңыз, Семен Степанович.

— Айып етпеніз, Петровна, кештетіп мазаңызды алатын болдым. Жұмыс бабы ерте-кешті таңдатпайды. Рұқсат болса сіздің үйге тағы да сол көктемдегідей аялдап шығуға келдім,— деді Белов өте әдепті, жұмсақ үнмен.

— Семен Степанович, ешқандай айыбы жоқ. Сіздей таныс адамды қуанышпен қарсы аламыз. Қалайынша қарсы алмасқа, сіз сияқты үлкен дәрежелі ұлық адамды. Ешқандай айыбы жоқ, ана бөлме оңаша. Сол күйінде, мен өзім ас үйде жатамын. Ешбір келім-кетім болмайды. Жатсынбаңыз, жуыныңыз, жайланыса беріңіз. Мен қазір борщ ысытайын. Сіз украин борщын жаратасыз, мен білемін. Сіздің келуіңізге қарай пирог та бар еді. Бірақ жандырма жағы кемтарлау, астық аз. Дегенмен сіз сияқты адамға табылады. Табамыз.

Кемпірдің бейілді әңгімесіне басын иді де, Белов сөзбен жауап қайырмaston ілгері жүріп барып ұстел жанына отырды, қылышын шешіп бұрышқа сүйеді, сумкесін терезе алдына қойды.

«Жандырма жағы кем, дегенмен, сіз сияқты адамға табылады...— дейді. Қандай сүйкімді кемпір! Бұрын болған адам; жақсыны, жаманды айыра білетін көргенді әйел. Мұндай алыста жатқан надан, қара сирақ хохолдар деревнясында мұндай адамдар көң арасында жатқан алтынмен тең. Бала, ер дегеннен айырылғанмен жасымаған қайратты жан екен!»— деп бағалады капитан Белов ұстел жанында отырып қонақ жай Петровнаны.— Жандырма жақсы сусын. Әсіресе осы Петровнаның жандырмасында самогонды мен кездестірген жоқпын еш жерден. Үйін, шаруасын баптағандай, мұны да адам айтқысыз өзгеше етіп істейді екен. Дақыл дәнінен қайнатып, буын тоқсан түтіктен өткізіп, аса мөлдір дәрежеге жеткізген самогоншыларды көріп едім. Мұнықі оның бәрінен асады. Жандырмасынан да ана бүйрегі бұлтиған кішкене мұрынды, қоңыр көз хохлушка келсе!..

Мінезі қatal, шаруаға ұқыпты, бір тыынды екі тыын, екі тыынды бір сомға оп-оңай айналдырып отырған өз пайдасын білетін Петровна капитан Беловқа есін кетіргендей ұнаса, орта жасқа келген, толықша денелі бұл әскери қызметкер де үй иесіне мықтап ұнап қалған-ды. Беловтың Петровнаға көбірек ұнаған жағы: салмақтылығы, қызбай сөйлеп, ұтымды жауап беретіндігі, әйелдерге өте-мөте жұғымдылығы болды. Ол басқалардай жапырып келген жоқ, сіз-бізben, құрметпен сөйлесіп көңілін тапты. Ол жесір әйелді жәбірлемендер, алым-салық салмандар дегенімен қоймай, өткен жолы старостаға мықтап тапсырып кетті. Және деревнядан жинаған астықтың бір қапшығын Петровнаның үйіне «байқатпай» түсіртіп кетті. Оның үстіне Петровнаға тاماқ пісіріп сыйлап, күткен еңбегің үшін деп ақша да берген. Бірақ мұның арғы жағында тәжірибелі капитанның өз есебі бар-ды: бір көргеннен-ақ ұнаған «бөтегелі» жас келіншекке Петровнаны жеңгетайлыққа салған-ды. Басы бос, көруге өте сүйікті, сөзге де тапқыр, жанып тұрған өткір Марияны ол реті келсе басыбайлы әйелдікке бейімдеуге тырысқан. Онымен бір кеш бірге болып жақсы әңгімелесіп, бірақ аяғында Мария себеп тауып үйден шығып кеткен болатын. Қатты көңлі ауып, ұлken үміт еткен жас келіншекке ол кетерде, көгершіннің аяғынан жіп тағып белгілегендей, әдемі шәлі тастап кеткен болатын. «Сенің нең кетіп барады. Тарту еткен сыйлықтан қашатын адам бола ма? Ал да басыңа тарт. Сенің қай күйеуің бар шәлі әкеліп беретін. Ана делқұл Иван бір аршын білегі мен мойныңнан құшақтағанда жақсы, осы құнгे дейін саған ол не нәрсе сыйлап еді?! Ақымақ болма! Мә, ұста!»— деп Петровна ол шәліні зорлағандай етіп Машаның қолына ұстата салған. Алжас басқан аяқ пен аңсыз айтылған бір ауыз сөз ел арасында көзге түспей, құлаққа шалынбай қала ма, Иван Белан осы «тарихы бар шәліні» әлденеше рет Машаның бетіне шоқтай басып, келіншекті жыларманға дейін апарған

болатын.

«Бір стакан жандырма самогон ішсең тынығып, аттай желіп кетерсің, бір сағаттан соң кел» деген капитан сөзі қартаң хорунжийға қатты ұнап кетті. Ол музыка үні құлағына келген әскер атындағы елегізіп, аяғын ұшынан басты. Капитанның берген жарлығын сол минутында орындады, селоның ішін де, сыртын да мұқияттап бақылауға екі жас казакты құзетке шығарды. Ауладағы аттарды көз ілмей қадағалауға төрт адам қойды; қалған солдаттарды сол жердегі екі үйге тең бөліп, тамақ ішуге қосты. Сөйтіп, өзіне жүктелген міндетті жалма-жан орындан болып хорунжий өз қамына кірісті.

Әскер жұмысында, соның ішінде, әсіресе, интенданттық қызметте көп жыл істеп жабдықтау ісіне жетілген тәжірибелі хорунжий дәмді тамақ пен құшті шарап табуға өте епті еді. Майданда да, бейбітшілік жағдайда да оның ішкілікten құтысы құрғамайтын.

Ол село шетіндегі үйлерден шұбырып шығып, қамалап ат ұстаған солдаттардың қызығын тамашалаған көп баланың бірін шақырып алды да:

— Балақан шырағым, өзің бір командир болайын деп тұрған пысық бала екенсің. Сендей күнімізде үлкендерге қызмет етуге құмар едік. Менің мына тісім сырқырап, бастырмай тұр, сөйлеуге де халім кеміп барады. Ой, ой-ой. Спиртпен шайқасам басыла қалатын еді. Ең болмаса самогоні бар үйді білесің бе, көрсетіп жібере қойшы,— деп аузын басып бабаулаш қалып еді, бала ойланбастан:

— Мына үйде бар,— деді.

Әлде апрып-жапырып, бүкіл селоның аты біткенін қуып әкелген солдаттардан үрейі ұшты ма, әлде басқа бір қорқыныш қаупі басына төнді ме, әйтеуір самогоны бар деген әйел өте қатты қобалжып кетіпті. Ол «тісім қақсан тұр» деп сылтауратқан әскери адамға бір стакан емес, кішкене құмыра толған самогонді ұстата салды.

— Сұлу келіншек, тәңір жарылқасын,— деді хорунжий стаканды толтырып жатып.

Ол тез сіміріп таstadtы да, аузын томпайтып алақанымен оң жақ жағын екі-үш минуттей басып отырды. Екінші стаканды қалай ішкенін әйел байқаған да жоқ, тек қана алдына қойған сыңар қиярды иіскеп отырғанын көрді. Жаны жай тауып аузын шайқағаннан кейін тез шипа тапқан хорунжий соншама тіл қажасқысы келіп:

— Мына жандырма самогонды қайнатқан әйел жай ғана адам емес, нағыз алтын! Кәдімгі сары алтын! Дәру-ақ болды. Ерің қалаға кетіп пе еді? Самогонді өзің де ішесің фой, ә?— деп еді, бірақ жабырқау әйел үн

қатпай сенекке шығып кеткенсін, бұл да қалған самогонді бітіріп далаға шықты.

Аш қарынға ішкен үш-төрт стакан самогон ұзамай-ақ басқа шапшыды да, қиял буалдырланып, көңіл қошы арта берді. Үй жанындағы орындықта отырып, тартқан ащы махоркеге елітіп шала бурыл шамырқанған хорунжий капитанға қарай аяңдады.

Беловтың бір сағаттан кейін соғарсың деген сөзіне қарамастан, жарты сағат өтпей-ақ ол қатардағы бесінші үйге жетіп келді.

— Капитан Белов сіздің үйде ме, сұлу келіншек? — деді хорунжий есіктен кіре беріп, жалт қараған Петровнаның жауабын күтпестен, әйелдің денесін бұлдырлау көзben тұтас қамтып, мықынына қадала қарап тұрып: — Міне сұлу бел! Бел деп осыны айт, шіркін! Кіруге болады ғой, бойжетken?! — деп көзді қысып қалды да әрі қарай асты.

«Жұмыстан келген шығар. Әскери адамдардың мінезі де түрлі-түрлі. Кәрі болса да, қара мұның сөзін...» деп ойлады әйел, басын шайқап.

Хорунжий бөлмеге кіріп келгенде Белов жаңа ғана тамаққа кірісе бастап еді, Петровнаның үстелге әкеліп қойған қызыл-күрең борщын ішер алдында қосарлана келген «жандырманың» бір стаканын орталап қана қоя салған. Хорунжий табалдырықтан аса беріп:

— Ыждағатты екі солдат селоның ішін де, сыртын да бірдей күзетуге жіберілді; аттар жанында төрт қазақ тұр. Қалғандары тамаққа отырды. Бұйрығыныңды орындалап келгенімді мәлім етуге рұқсат етініз, капитан мырза,— деді тік тұрып.

Капитан қасығын үстелге қоя салып хорунжийдің жүзіне көз тоқтатып, сәл уақыт қарап қалды. «Даусы да, қымылы да ширап қалыпты. Шамасы тамақтанып алған-ау. Іздең келгені мына самогон ғой, бұйрықты орындағаның жарайды»,— деп ойлады да, орталап ішкен стаканды да, бутылкадағы самогонды да үстелдің шетіне қарай сырыйп, үндеместен иегімен көрсетті. Өзі бастаған тамағын таусуға қайтадан кірісті.

Хорунжий көп ойланбай-ақ, үстелге жақындалап келіп стаканды толтырып алды да:

— Сіздің аса бағалы ден саулығыныңдың берік болуы үшін, капитан мырза,— деп ішіп салды да: — у, ғажап жандырма екен. Қалай жақсылап дайындаған! Мынаны қайнатқан әйел тегін әйел емес, алтын әйел, нағыз сары алтын!— деді ол кіріп-шығып жүрген Петровнаға естірте, тамсанып қойып.

Ол аздан кейін:

— Капитан, сіз рұқсат етсеңіз!— деп самогонді стаканға қайтадан толтыра бастады.

Капитан үндемеді.

Казактардың станицасы мен хуторларындағыдай атаманы жоқ, аз гана уақыт басқарған совет председателі жоқ, бұрынғыдай сайлаумен болатын старшинасы жоқ. Богдановканың тап сол кездегі келген әкімдерге хал-қадарынша жауап беретін бас көтерген азаматы Моисей Кисляк болатын.

Даланың алыс түкпірінде жатқан бұл шағын деревиняға да бостандық желі алыстан есіп, ертерек жеткен-ді. Соғыстан қайтқан саналы солдаттар 1918 жылдың басында Орал большевиктерінің нұсқауымен Богдановкада селолық совет құрып билікті жарлы шаруалардың қолына берген. Бірінші сельсовет председателі болып сайланған жігерлі шаруа Михаил Довженко сходтың ұсынуымен Оралда болатын жұмысшы мен шаруалар съезіне депутат болды да, Богдановка халқының атынан Оралда совет өкіметін құруға қол көтерді. Ақтар ойраны болар алдында Довженко облсовет мүшесі, жұмысшы Петр Парамоновпен бірге қызыл отряд жасақтау жұмысына селоға шықты. Атамандар мен генералдар үстемдік алған кезде бұл екі қайраткер жасырын үгіт жұмысын басқаруға кірісті. Олардың астыртын іс жүргізетін тұрағы сол Богдановкада, бас қосып жиналатын жері — Кисляктің үйі еді. Аласапыран кезінде советке қарсы тұратын қас адамдар село билігін қолға алmasын деп, жасырын үйым өз адамы болып саналатын адал ниетті Кислякті староста есебінде басқарушы етіп ұйғарған, мұны селоның жиналышы арқылы бекіткен...

«Бұларды жыртқыш аң нәсілдес хайуандар десең болмас па? Штаныңды сыптырып алып жалаң бұт жүргізуге де ұялмас. Өткен жолы осы Белов: жұз елу пұт бидай ұны, 15 ат керек. Ертеңгі сағат алтыға даяр ет. Егерде айтқанымды екі етсең деревняның қанша астығы бар — бір түйір дән қалдырмай тиетемін. Ат жөнінде де солай. Бар. Ертеңгі сағат алтыда орындағаның жөнінде мәлім ет,— деді. Арғы жағын сөйлескен де жоқ. Ақырып-жекірмей жайлап сөйлесе де іші қатал жан екен, мұрдар түсін бір бұзған жоқ, ең болмаса бет тамыры бір бұлк етсейші! «Табасын! Бар! Арыз қабылдамаймын! Мәлім ет!» деп безеріп қалды. Жыртқыш аң нәсілдес хайуан десең болмас па мұны! Жазықсыз жанды тапа-тал түсте атып кеткен карательдерден де рақымсыз, үйі жетім балаға толы, жесір қатынның ақтық қапшық ұнын алуға да беті бұлк етпейді-ау, бұлк етпейді. Астығы мол Савенко мен Полторацкий болмаса, бізге қарызға астықты кім берер еді, күз қайырып берсек те

солардың арқасында құтылдық көктемдегі салықтан. Енді кімнен қарыз аламыз, бұл жер жұтқырлардан құтылу үшін»,— деп басын шайқады Кисляк, қараңғыда аяғын сүріне басып келе жатып.

«Отрядімен офицер Белов келіп қалды!» дегенде өмір бойы наның зарын татумен келе жатқан Кисляктің ең басты қаупі нан болды. Ол Беловты қалайда астық алу үшін келді деп ойлады. Өйткені Кисляк бұл өмір бойы жауласумен өткен казактардың алдымен жинайтыны ат пен астық, оларға мұнан басқаның керегі аз деп ұғатын. Бұл былтырдан бері дәлелденген шындық қой. Бірақ бұл ең ауыр, ең қызын, өліммен тең нан құресіне ол не істемекші? Мына қарулы отрядтің әміріне қалай қарсы тұрмақшы? Қарсы тұрса — атады, асады. Бермесе тартып алады, тінтіп алады, ерегесіп екі есе етіп өндіреді. Капитан солай деп өз аузымен айтты және айтқанын істетті де. Ал, талшық етіп отырған ақтық астықты сыпрыып кетсе не болмақшы? Онда деревня болып шұбырыып кетуғана қалады. Шұбырғанда қайда бармақшы?..

Бірінен-бірі аңы және ұшы-қыры жоқ сұрақтар Кислякпен бірге үйге ере кірді,— ол тек үстел басындағы капитан Белов пен шетірек шығып темекі тартып отырған хорунжийды көргенде ғана ойы бөлініп кетті. Сәлемдескен Кислякке шырпының сыйығымен тісін шұқып отырған Белов жауап қатпастан бір қарап қойды да, бастаған шаруасын ақырындал соза берді. Оның бұл жұмыспен көзін жұмып қойып шұғылданғанына қарағанда, табалдырықтан аттай беріп тоқтап қалған шаруа сол күйі тұра беруі мүмкін еді. Капитан лебізін ұзақ уақыт құтуі кәміл еді. Үйде отырғандар да, кірген адам да бірнеше минуттей үнсіз қалды. Адамды босқа сарғайтарлық жайсыз қалыпты бір аздан кейін қартаң хорунжий бұзды. Ол Кисляк үйге кіріп келгенде-ақ қораз кептердей қопаңдай түскен. Келгеннен бері сөзге сараң начальнигімен де, мықынына көзі түскен Петровнамен де еркін мылжында алмай іші пысып отыр еді. Оның үстіне құшті самогоннің буы желіктіріп өзінен-өзі көмейге лықсып келген ағыл-тегіл сөз құйылуға дайын тұрған-ды. Және бұл келген адамды ол «атынан айырылып арыз айта келген шаруа ғой» деп ойлады. Өйткені оның староста екенін де, оны Беловтың шақыртып отырғанын да ол білген жоқ-ты. Тұйық мінез, аз сөйлейтін капитан оны самогон ішкеннен кейін мылжындал көп сөйлеп, ұзақ отырып уақыт оздырар деп әңгімелеспей қойған.

Сауықта болып, өлең айтып, би билеп шықтың ба, село жігіті? Танауың қашқан киіктің танауында желпілдеп кетіпті ғой? Әлде арыз айтайын деп асығып-үсігіп жеткенше жүгірдің бе? Не айтасың, сайдай қойшы, кәне?— деді хорунжий көзін аздал сығырайта түсіп.

«Бұл жыртқыш құлықты жандар тағы қанша астық сұрап жұртты қүйзелтер екен» деп үрейлі ойда тұрған Кисляк хорунжийдің жүзіне қарай қалды. Ол хорунжийді өткен жолы көрмеген. Сондықтан бұл жүз

таныс емес адамның не қалжыңы, не кекесіні екенін айыра алмай, ілесе жауап бере қоймады. Ол әлі тісін шұқып, бір көзін тас жұмып, екінші көзін төбеге қарай төңкеріп меҳнаттанып жатқан Беловқа қарады. Оның бұл қарасы «сіз шақырып жатыр дегенсін келдім. Әлде менің керегім жоқ па?» деген сауал бергендей болды.

Ас бөлмеден Петровна шығып, есік алдында ебдейсіз тұрып қалған Кислякке:

— Моисей Антонович, отырыңыз, мына сәкіге отырыңыз, аяғынан басып тұрып ақиқат таппайсың деген соң бар,— деп бөгеліп қалған Кислякке дем бергендей болды.

— Кеш келген қонақ аш жатпасын деп борщ ысытып, үйде барын беріп сыйлап жатырмын, бәрімізге бірдей таныс құрметті адам болғансын.

— Рахмет, Петровна, мен отырмаймын. Бір минутқа ғана келдім, әлде жұмыс болып қала ма, қалай болар деп! Бұгін егін басына бардым. Жауын аз болғансын бидай да нашар. Сабағы тізеден де алласа, әлі дән құяр емес. Шаруаның наны сарқылды. Осында әне жесір Богданіха мен Елисей дедтың үйінде бір уыс ұны қалмай тісіне тііп отыр. Қарызға алатын жер таппайсың... нашар егіннің өзі де тез пісер ме, байқап келейінші деп қырға шығып қайтып ем,— деді Кисляк әйелге.

Бірақ Кисляк әйелдің «бәрімізге бірдей таныс, құрметті адам болғансын сыйлап жатырмын» деген сөзін құлаққа ілмеген болды. Оның бұл сөзді алдын орап ақталу үшін айтқанын бірден түсінді. Ертең біреу: «Деревняның қызыл шақасына жеткізіп терісін сыптырған офицерге самогоның мен пирогынды аузына тосып жалбаңдастың» десе, «старостаның қонағы бәрімізге бірдей сыйлы деген дәлел дайын тұруы керек... Қандай айлакер, сүм қатын! Мұндай бас пайдасын алыстан көздейтін адамды аз кездестірдім өз өмірімде»,— деп ойлады Кисляк кәрі әйелдің қойқандаған ерсі жүрісіне құлқісі келіп.

— Үм... тілің жоқ па десем, сайрап тұр екенсің. Сен де комитетчик болдың, а? Мына тілмен сен боларсың. Богдановканың наны жоқ? Үм... Моисей Соломонович комитетчик!? Пантелеевна, солай ма?— деді хорунжий тілі бұралып.

Оның көзі бұлдырап, самогонға былқылдан отырғанын Кисляк жаңа ғана байқады да, ым-ым деп тамағын кенеп қойды.

— Пантелеевна емес, хорунжий мырза, мені Петровна дейді селоластар. Мына Моисей Антонович та Соломонович емес. Бірақ оқасы жоқ. Бір естіген атты адамның бірден есіне ұстап қалуы оңай емес.

— Дегенмен Моисей комитетчик қой, а!?

Әйел жауап қайырмады.

— Білемін. Комитетчик. Олар: жесір көп, ұн жоқ — деп келеді. Большевик көп пе!? Жесір көп пе әлде? — деді мас хорунжий, тамағын кенеп, таңырқап қараған Кислякке.

— Мен надан шаруамын. Есеп-қисап жүргізу біз сияқтының миң жететін жұмыс емес, тәрбиелі хорунжий мырза. Ал, біздің селодағы онға таяу жесірді білуге ғалымдық қажет болмас,— деді Кисляк.

— А, большевиктер оннан көп пе? Мұны сен... ғалым болмасаң да білесің... әлде... оннан... а... са... р...

— Қайдан білейін, бәлкім асар. Бірақ құртты деп еді ғой большевиктерді. Карапельдер деревня сайын бестен-оннан атып, асып бітірді деген. Соған қарағанда оннан аспас та,— деді Кисляк іштей кекетіп, тілі бұралып, еркін де, қимылын да есірік билеп бара жатқан хорунжийдің быршыған бетіне қарап: — Сіздің өзіңіз жақсы білетін шығарсыз, бәлкім көрген де шығарсыз, мәртебелі хорунжий мырза, қандай болады еken большевиктер? Әркім әртүрлі айтады. Өткен жексенбіде бір кемпір: екі мүйізі бар большевик көрдім, бір мүйізімен мырзаларды, бір мүйізімен дәулетті алпауыттарды сүзеді еken дейді, жынды қақбас. Мен күлдім, сен есалаң шығарсың, мүйізі бар адам бола ма еken деп. Эй жұрт та қызық, Әркім әртүрлі сөйлейді...

Тісін шұқып болған капитан қабағын түйіп хорунжийға қарап еді, оның ызғарлы жүзін көріп, бұландаі бастаған хорунжий жалма-жан мұртын сипады, жинақталыңқырап, тік отыруға тырысты. Кислякке кезекті жауабын қайтаруға бастығынан сескеніп, ол қайта-қайта тамағын кеней берді, ақырында жөтеліп те қойды. Оның начальнигінің бір қараганынан жым бола қалған бишаралық халіне Кисляк жаны асып есіркегендей мұрнын сәл тыжырайта түсті, бірақ өзі құлағын Беловқа тосты.

— Қанша аттарың бар? — деді Белов мойнын бұрмaston, хорунжийға қабағын түйген күйі, салқын жүзben.

«Маған берген сұрақ па, әлде мынадан сұрай ма» деп бөгеліп, Кисляк ойланып қалды.

— Қанша аттарың бар? — деді тағы да Белов таңырқаған Кислякқа жаңа ғана тұра қарап.

— Қалай, қанша ат, мәртебелі капитан мырза?

— Орыс тілін білмейсің бе? Мен орысша сұрадым.

— Мәртебелі капитан мырза, селоластар уақытша староста бол дегенсін көнілін қимай көне қойып едім. Бірақ мен көптің атына да, асына да қожа емеспін. Кімде қандай ат барын да білмеймін. Өз шаруамды ғана қолдан келгенше тырысып істеп жүрген адаммын. Мұны жинап алып халықтан сұраңыз,— деді ол ақырындаپ қана сөйлеп.

Капитан Кисляктің қою қасты бетіне, лайқат ер пішінін беретін шеңберлі мұртына қарап: «Білмейтіні шыны ма, әлде құлығы ма екен? Түк білмейтін маубас болса мына сияқты ер келбетті болмас еді. Ана отырған хорунжиймен екеуін салыстыруға да келмейді»,— деп ойлады. Ол бұрылып хорунжийға қарап еді, хорунжий оған: «Мен тауып айттым ғой, комитетчик осындай келеді» деген адамша ыржия түсті, «Құдалықта отырғандай ыржииын? Беті быршып, көзі жансызданып кеткен» деп, ішінен өз адамын сөкті.

— Сен білмесең, селода қанша ат барын мен білемін. Ойлан. Әлде Войско үкіметіне шыныңды айтқың келмей ме?— деді Белов. Кисляк үндемеді.

— Большевиктер келіп сұраса айттар ма едің?

Кисляк үн қатпады, тура қараған күйі тұра берді.

— Селоңда қанша ат бар, қанша фургон бар, қанша жұмысқа жарайтын адам бар, әйелдерді пропаганда, сонсын... Қанша астық бар, — осының есебін екі сағаттан кейін маған хабар ет. Содан кейінгі жарлықты тағы естисің. Бар!— деді Белов оған.

Кисляк бір жауап қайырайын деп:

— Капитан мырза...— дей беріп еді, жай сөйлейтін сабырлы капитан:

— Дискуссия жоқ. Арыз да, дәлел де қабылдамаймын.

Бұйрықты орында. Бар!— деді даусын көтеріп.

Кисляк күбірлеп кері бұрылды. Өткен жолғыдай бәрібір мұнымен келісімге келмейтінін ол айқын-ақ ұқты.

«Аты — ат. Ал, фургон мен адамды қайтпекші? Екі сағаттың ішінде хабар ет дейді. Жұмысқа жарайтын адамның есебін бер дейді. Бұл не болғаны, бүкіл халықты соғысқа айдамақшы ма?! Бұларды жыртқыш нәсілді демей не деп атарсың»,— деп ойлады Кисляк қақпадан шығып бара жатып.

Пеш жанында күйбеңдеп жүріп, бұл әңгіменің бір нүктесін қалдыrmай тындаған әйел:

— Ат дейсіз бе, Семен Степанович? Аттарды сіздің солдаттарыңыз айдал әкеліп қамапты ғой. Дұрыс еткен. Астықтан гөрі ат берген жөн. Атты қайтарып береді ғой соғыс біткен соң, солай ғой, Семен Степанович,— деп сұрады.

— Петровна, сіз қапаланбаңыз, сізден астық та, ат та ала алмас біздің адамдарымыз. Петровна, сонсоң... а, сұрайын дегенім, осы келіп кеткен қандай кісі өзі. Хорунжий мырза айтқандай, комитетчик емес пе?

— Семен Степанович, тап өзін комитетте бар деп құнәлі бола алмаймын. Бірақ комитетчиктер Кислякті жақсы көретін сияқты, адал адам деп, қайдан білейін, біз түсінеміз бе ондайды...

— Үм... адал адам...— деді капитан ернін жымқырып.

Басына соққы тиіп, есі ауған солдатты жалма-жан қапшыққа тығып, аузын тас қылышып буып, лапастың қараңғы бұрышына тастай беріп, қақпадан жүгіріп шыққан Иван Белан алды-артына қарамай жүгіре берді. Бұл қас пен көздің арасында тар уақытта кездескен отряд та, мына солдаттың уақиғасы да оған ойланып іс істеуге мұрша бермеді, оны тек ілгері қарай сүйреп бара жатқандай болды. Тап сол минутте ол артымда бір қора солдат бар-ау деп те ойламады, оның ісі дерті тек жолдастарына жетіп шапшаң амал жасауға ғана ауды,— біреу байқап қалып соңыма тұсер деместен, еңкейместен, бұқпастан жүгіре берді. Бірақ ол көшемен кетпеді, үй-үйдің арт жағымен, Кисляк ауласының сыртындағы Парамоновтар ішінде қалған жыраның бүгілісіне қарай тұра тартты. Көше жақ айналма, бұл жол төте болғанмен мұның басқа бөгеті мол еді. Ол: жағалай жатқан бақшаның қоршауы мен оры болатын. Көрінген шөке мен шұңқыр, қоқыр-соқыр көң мен төмпешіктері жеті қараңғыда әдейі алдына үйіп қойғандай сүріндіріп діңкені құртты. Оның ежелден жүгіруге ғана жаралған ұзын сирағы мен тарамыс тірсегі жазыла алмады, өрлеген аттай жүрісі өнбей қойды. «Ау» дегендей-ақ жер оған жеткізбейтін даланың ұшы-қыры жоқ ұзын жолындағы көрінді. Оның үстіне мезгілді дәл шамалатпайтын тұн көп уақыт өтіп кеткендей күдік туғызып, аптығу пайда бола бастады. Шұғыл іс, кенет қимыл, еріксіз қайнатып жіберген қан жүректі онан әрі тулатып, қос самай жарылып кеткендей солқылдады. Ол асыққан күйі Кисляк үйіне жақындағы бастады. Бұл жерден жыраның иініне дейін небәрі үш қана бақшаның орлап қоршаған, әрқайсысының ені мықтаса он таяқтан аспайтын шаршы жерлері ғана қалды. «Жеттім» деген сезім оның ойына жаңа ғана кірді. Енді бірер минут аялдан ентік басу үшін ол сәл кідіріп жүргегін баса қалды, баспаса жүрек орнынан шығып кетерлік, және дүрсілі де шапқан аттың дүбіріндей еді. Бірақ оның тұра қалған кезде құлағына жүрек тарсылынан өзге бір дүрсіл шалынғандай болды. Ол бұл күтпеген дыбыстың қай жақтан шыққанын байқамақшы болып жалма-жан

отыра қалды. Көзіне оң жақтағы үйдің нақ алдынан қараң еткен аттылы адамдардың тұн ішінде отырған адамға өзгеше ірі көрінетін бейнесі тұсті. Бұлардың кім екенін, қалай қарай бара жатқанын байқауға мұрша болмады, аттылының бірі:

— Тоқта, кім бар онда?—деп жекіп қалды.

Белан бұлардың солдат екенін бірден білді және өзін көріп қалды деп ұқты, өйткені солдаттардан өзге бұл жеті тұнде атқа мініп жүретін жанның реті жоқ, көрші деревнядан келе қоярлық адамның түрі шамалы. Ол Покатиловқадан тұстен кейін ғана қайтқан,— ол жақтан мұнда келетін адам естілмеген. Бұғып отырып ол: «Енді дыбыс берсе дауысынан белгілі болады», деп ойлап еді, аттылы оны күттірген жоқ:

— Кім бар онда? Кім де болсаң шың бері қарай, әйтпесе атамын!— деді.

«Мына ұйыққан иттей қосарланған нәлдеттер сол Беловтың отрядінен күзетке шыққандар болды, мені анық-ақ көріп қалған екен», деп Белан жерге етбеттей еңкейіп айналаны көзімен жалмап жібергендей қарады : екі аттылы Довженконың ауласын кесіп өтіп, шеткерірек тұрған моншаның қабатына тұсті. Аralары жап-жақын, шамасы елу қадамдай-ақ жер «бұлар мені кәміл-ақ көрді, көріп тұрып мылтықтың қарауылына алды, көздеп тұр. Қимылдасам атуға да дайын, қашсам ұмтылуға да дайын», деп ойлады ол. Аттылы адамдардың оны ап-анық көріп тұруы мүмкін де еді, өйткені мұның отырып қалған жері бақшаның орта шеніндегі бас паналар бір не бұдыры жоқ, не шұқыры жоқ, қырмандай тегіс екен. Беланға ойланып жатуға да уақыт болмады, оның үндемей, бұққан күйі бұғып қалуға да лажы болмады.

— Кім керек еді, мен дәрет сындырып отырмын. Кәзір тұрамын,— деді ол атып жібере ме деп сескеніп.

Оның даусы тұрғандарға анық естілді.

— Өз дәретіңе өзің батқыр, қарғыс атқан суайт. Неге жүгірдің, дәрет сындырған адам бір жерде отырмай ма?—деп еді бірінші дауыс: Екіншісі оны: қостап:

— Қысқарт, суайт. Бері кел. Әйтпесе өз дәретің үстіне өзінді жалпайта салармын!— деп біріншісінен де қаттырақ жекірді.

Белан бұл ат үсті ойлап тапқан дәлелінен қайтпады; солдаттар тілге келгеннен кейін, бұларды қалай да сөзге алдарқатып уақыт ұтуға кірісті, бір қапысы табылар деген үмітке иек сүйеді.

— Дәретте отырған адамға күш көрсетіп соншама қыстаған қай

жақтың батырысың өзің?! Кім болсаң да құдай үшін бір минутке пұрса берші... Ух... ішімді айдал кеткенін қарғалған квастың. Қайдан ғана ішіп едім, ас болмағыр асты... ух...— деп ынқылдады ол, солдаттарға естірте үнілеп.

Жан ұшыргандай асығып, бір минутын екі ете алмай аптыққан Беланға аяқ астынан кездескен бұл бәле маңдайға тап келген бір қырсық шырғал болып көрінді. Ол шақпақтың ұшқыныңдай жарқылдаған көз тоқтатып қарап, қолға ұстап байқап болмайтын ұшқыр ойлардың қайсысына жабысуға білмеді. «Тура барсам қайтеді, сонда маған бұлар не істейді?.. Менің ана қапшықтап кеткен «товарымды» бұлар әлде көріп қалды ма?.. Алдына бір барғаннан кейін сыйылып шығу оңай болмас... жалт берсем... атады! Иесін таппай есалаш оң жаңылып маған тисе, Иванның «дәрет» үстінде шынымен қалғаны да!.. Қасына барып жағадан ала түссем, әлім келе ме екеуіне? Бірін ұрып жығып, екіншісі ақылына келгенше жалт берсем бе! Тап осы тұрған жерде екеуін мылтықпенен басып салсам, онда ана басқалары дүрліккен иттей бүкіл деревняны басына көтереді... жоқ!..

Не де болса...

Ол жалма-жан қолындағы олжа винтовка мен қылышын шөпшөлөнгө құр қолымен шала көміп көлкештей салды да, «ух», деп орнынан тұрып, аттыларға қарай жүрді. «Міне бірден бұлар пісіріп жемес. Тұтқындау ниетіне кіріссе, оны да көріп алармын» деп ойлады, ол жауына қарсы келе жатып.

Екі солдат қараңғыда ат үстінен жүгірген адамды анықтап көре алмай, дыбысынан ғана шамалап айқайлласа керек.

Және дыбыс шыққан жақтан сескеніп, моншаны бетке ұстай, бой тасалағанға ұқсайды. Мұны Белан төрт-бес қадам жер қалғанда білді: өйткені екеуі де ер үстінен еңкейіп басқа жаққа қарай кезеніп тұр екен. Бірақ оған енді жалт беруге болмай қалды.

— Ө, сайтан! Аруақбысың өзің, әлде тірі жанбысың? Дауысың соншама жердің астынан шыққандай құрілдеп...— деді бірінші дауыс, қасына келіп қалған Беланға үніле қарап.

— Селонікімін.

— Неге жүгірдің? Не істеп жүрсің жеті тұнде?

— Айттым ғой. Дәретке қысылып қаттырақ адымдағаным рас. Ана үйден шықтым. Кешкілікте бір квас ішіп ем, ішімді айдал кеткені нәлдеттін,— деді Белан ішін ұстап, аздап бүгіле түсіп.

— Өтірік. Айтып тұрғаның тап-таза өтірік. Тың тыңдал жүрген бір

сұрқия шығарсың. Фронтовик? Айда хорунжийге. Алға тұс!— деді әлгіндегі жекіріңкіреп сөйлеген екінші дауыс.

— Хорунжий қайда, алыс па? Менің ішім алып барады, барғанша бүлдіріп алмасам...

— Қайда екенін барғансын көресің. Тарт. Алға тұс! «Мына үйден былай айнала бергенде я сен жатарсың мына топырақтың үстінде, я мен...» деді ішінен Белан тістеніп.—«Біреуін астыма ала түссем, екіншісі ата да алмайды, шаба да алмайды. Ол аттан түскенше ана шарбақтан қарғып кетсем, арғы жағын екі аяққа тапсырдым! Эйтпеген күнде Ванька-Ветер атым құрсын».

...Оның ойына жас кезіндегі бірінші рет Ванька- Ветер атанғаны түсіп кетті.

Осы атты оған айдарындаған таққан қәдімгі Кисляк еді. Кішірек кезінде ол алдына адам салмаған жүйрік, нағыз жел аяқ болатын. Бұл оқиға берегірек келгенсін, тіпті Иванның ересек кезінде болып еді. Осы Богдановқаға орын тепкеннен кейін, бір күні кешке таман Кисляк кездесті. Кәрімен де, жаспен де көп қалжындастын Моисей Антонович Тереңсайдың басына шөп жинап келе жатқан. Ол арт жағынан жолдың шаңын бүркүратып келіп, деңінен өтіп бара жатқан Беланды тоқтатып: «Тоқта, желаяқ Иван. Сенімен жарысқан балалар шаңыңда да ілесе алмайды. Сен нағыз желаяқсың. Ал кеше сен Покотиловқадан аттың текірегінен озып Богдановқаға жарты сағатта жетіпсің. Осы рас па? Рас болса менімен жарысасың ба? Селоға дейін екі шақырым жер қалды. Шөмелे тартып шаршаған ат, сонда да екі шақырымға өлмес. Озсан: ертең сен қырға менің атыммен барып, менің атыммен қайт. Мен жаяу барып, жаяу келейін»— деген. Белан ойланбастан: «Дядько, атыңды суар, әйтпесе арбаңмен шапсаң менің өкшемнен үшқан шаңың астында қаласың»,— деген-ді. Басында ойнап айтып, бірақ соңынан қызып кетіп, Кисляк көк атты туара салып шаба жөнелген болатын! Аттылы Кисляктен озбаса да Иван селоға қатар кіріп, үйіне жеткенше онымен құйрықтаса келген. Содан бері оны Моисей Антонович Кисляк «Ванька-Ветер» дейтін... Қазір Иван Белан «арғы жағын екі аяққа тапсырдым» деп жел аяқтығына сеніп еді.

Екі солдаттың еріксіз алдына түсіп, Довженконың екі көшениң иінінде тұрган үйін айналып өтпей-ақ алдарынан қатты аяңдаған жалғыз жаяу шыға келді. Қараңғыда жер астынан пайда болғандай серең ете қалған бұл ұзын бойлы адамнан екі солдат селт еткендей болды да қатарынан үйреншікті жекіріспен:

— Тоқта! Кім бұл?— десті кілт тұра қалып.

Жаяу адам:

— Менмін. Моисей Кисляк,— деді қатаң ұнмен.

Белан қуанып кетті. Ол: «Тұнгі қүзеттегі солдаттардың қармағына аңсызда ілініп қалғанымды Кисляк білсе құтқару амалына кірісер. Қалайда енді бір жөні келер. Ең болмағанда бір қапысын тауып сытылып кетуге сеп болар» деп ойлады.

— Қалай дедің, Кислый дедің бе? Жеті тұнде не істеп жүрген адамсың, бұл жерде?— деді солдаттың біріншісі.

— Үйіме қарай келе жатырмын. Капитан Белов шақырып, содан шықтым.— Беловтың атын естіген екі солдат ұндеңей қалды.

— Бұл біздің селоның старостасы Моисей Антонович Кисляк,— деді Белан жалма-жан тұсіндіріп: — осы кісіден сұраңыз менің кім екенімді. Мен де осы селоның адамымын, өз бетіммен жүрген. Маған хорунжийға барудың керегі жоқ. Және өзім... ішім өтіп.

— Сен Иванбысың?— деді Кисляков Беланды даусынан танып.— Иван, капитан маған селода қанша ат, қанша жігіт, қанша фургон бар, соның есебін бер деп бұйырды. Мен өзім тұнде жүре алмайтын кәрі адаммын және мен кімде не нәрсе барын білмеймін. Ал, капитан екі сағат ішінде толық мәлімет бересін деді. Менімен бірге жүріп осыны есептес. Сенен басқа селода адам жоқ, мен өзім хат танымайтын кісімін,— деді ол Беланның қолға іліккенін тұсініп.

— Мына әскери адамдар хорунжийға мені апара жатыр, әйтпесе, Моисей Антонович, ат пен жігіттің санын есептеуге мен әзірмін ғой,— деді Белан.

— Сен шын старостасың ба?— деді бірінші солдат ат үстінен еңкейіп Кисляктің жүзіне ұңғліп.

Казактардың атамандары еліптес мұртты, айбынды және селт етпей сөйлеп тұрған ұзын бойлы шалдың сенімді түрін көріп солдаттың көнлі көншігендей болды. Ол басын жоғары көтеріп алды да, жолдасына дұрыс деп ым қаққандай ишара берді.

— Өзім де сол шын староста болмай-ақ қойсам деп тілеймін. Өйткені мына тұн ортасында үй аралап қақпа қағып, ат-көлік есебін алғанша, пеш үстінде жатып ұйықтағаным артық болар еді. Мені де капитанға алып жүріндер: мына солдаттарың тұнде үй аралауға рұқсат етпейді, тақсыр, сондықтан бұйрығыңды орындаі алмадым деп мәлім етейін,— деді Кисляк кекесінді ұнмен.

— Ну, ну!— деді екінші солдат.— Қызмет адамын біз тоқтатып, жолын бөгемейміз.

— Онда, Ваня, кері бұрыл, тездепесе болмайды. Капитан екі сағат қана срок қойды,— деп Кисляк «капитан бұйрығы» деген сөздің солдаттарды майдай жібіткенін біліп бұйыра бастады.

6

Кисляк ертеден кешке шейін қара жерді қарыстап әлсіз арық атымен бір жүріп, бір тұрып, өзі сүйрекендей қажып, шаршап, ұзын күнде бес таяқ жерді жырта алмай жігері құм болып, қырдан салпақтап талай рет жаяу қайтатын да, күндізгі бар бейнет, қасіретті кешкі от басы ұмыттыратын. Ол алған астық қарызын өтеу үшін өлшеусіз еңбектеніп біреудің жерін жыртып, пішенін үйіспі, егінін жинасып сілесі қатқан шақта да үй іші демеу болатын; қаншама қажып, налып келсе де кең сарайға бергісіз кішкене үйіндегі ошақ басы арқа сүйеуді. Ол тап қазірде өзінің ошағының басында, үй ішінің жан жай табатын ортасына келгендей болды.

Беланмен екеуі белгілі жыраның көшеге жақындалап келген бүгілмесіне жеткенде Парамонов пен Әбдірахман біртіндеп жиналған он коммунистің әрқайсысына бір винтовка мен он оқтан үлестіріп, не жамандық болса да қырқысып қалуға дайын отыр еді. Селоның терісін тірілей сыптырып алуға келген безерген әміршінің пәрменін тындалап, салы суға кетіп не істерін білмей налып қайтқан Кисляк жыраның қожыр-қожыр шаңды жарына арқасын тірей түсіп:

— Ух, бойымды жаңа жаздым ғой!— деді.

Оған мына отырған көсем серкедей екі алғыр адаммен ішінен тынып қоршалап алған он шақты жігерлі жандардың түрі мен қимылы сүйенерлік қайыспас тірек сияқтанды; селоның қамын жейтін бір өзі емес, мына отырғандар да бірге, қазір бәрі қосылып Беловқа жауапты бірге беретіндей көрінді. Ол өз ошағының басында жайбарақаттыныққандай сезді, иығынан басып-жанышып келген ауыр зіл ана жараның жиегінде, сыртта қалғандай болды.

Үрейлі, қысылшаң тар кезеңді артқа тастанап, кең сарайдың төрінде отырғандай арқасы кеңіген Кисляктің тілі де жай қалыптағыдай ұшталады тұсті.

— Бұл Беловың аумаған баяғы пан Луцко, ішінен әр сөзін сығып зорға шығарады. Ух, аң нәсілдес хайуан!

Сен әмір күтіп, тізенді бүгіп төмен қарап тұрасың, ал пан Луцко баспалдақ үстінде ақшыл мұртын құлаққа қарай көтеріп шиырады. Сен тамағынды кенеп, жөткіріп қоясың не айтар екен деп. Ол пан Луцко, ақ көйлегінің жағасын жөндейді... Бұл Белов тап сол пан Луцко. Мен есік алдында тұрмын, босағада, ол тісін шұқиды. Мен күтіп аяғымды он рет суытып, он рет алмастырдым, ол бір көзін қысып, бір көзін жұмыртқа

салған тауықша, жоғары сыйырайтады. Ух, аң нәсілдес хайуан. Аяғында: қанша ат бар, қанша жігіт бар, қанша фургон бар және қанша астық бар, соны есептеп екі сағатта мәлімет ет деді. Бұл тап сол Луцко да, біз бір оның құлы сияқты. Ух!.. Өзі жалпақ Петровнаның үйінде. Қасында Сороканың қара қабанындай қорсылдап хорунжий отыр. Бұл соңғы сабаз жалпақ Петровнаның жандырмасын артығырақ жалап қойса керек,— аусал сиырдай аузы басы сілекейленіп кетіпті. Ат пен астық бұл панның ежелгі кәсібі еді, ал жігіт пен фургонның саны оған неге керек болды? Миымды әлденеше рет аударыстырысам да бұған жауап таппадым,— деді Кисляк.

— Сен не дейсің, Моисей?— деді Парамонов қараңғыда мойнын ілгері соза түсіп.

Парамоновтың сөйлер алдында, әсіресе, бір нәрсеге өзгеше түйілер кезде, жағасы қысып тұрғандай, мойнын соза түсіп, жұтқыншағын бір қозғап қоятын әдеті бар еді. Және оның бойына сіңіп кеткен екінші бір әдеті: жасы үлкен болсын, кіші болсын жолдастарын жә атымен, жә фамилиясымен атайдын, ол әкесінің атын қосып өмірде ешкімді «ұлықтап» жатпайтын.

Әбдірахман да, басқа жолдастарды да қараңғыда жүзін анықтап көрмесе де, қымылды мен сөз, аяқ алысынан, мойнын соза түскенінен бір нәрсеге қадала сөйлейтінін де сезе қойды; оның сөзін бөлмеу үшін Кислякқа да, оған да сұрақ қоймай ішінен тынды.

— ...Сен не дедің, Кисляк? Жігіт санын бер деп айтты дейсің бе? Демек, бұл пан, атаман буржуайларға жігіт те керек болғаны. Гім, тынысының тарыла бастағаны. Қаланы бермеу ниетімен бекініске кіріскеңі. Жігіт қара жұмысқа, топырақ тасуға керек. Фургон да соған. Топырақтан айнала қамал жасауға тырысқаны. Моисей, солай деді ме? Фургон керек деді ме? Бұл жақсы хабар! Сұраңқырасын. Тағы не сұрады? Россия жұмыскерлерінің ауыр жұдырығы буржуайлардың төбесіне төнгені дей бер, Моисей. Солай ма, жолдас Әйтиев? Ауыр жұдырықтың төнетін уағы жетті. Бұл буржуайлар неғұрлым қысыла түссе, төңірегіндегі бағыныштыларға солғұрлым ауызды сала түседі. Қасқырды қуып әкеліп қораға тықсырсаң — бұрышқа тығылып алып, айбат шегіп, тісін ақситады. Орал казачествоның атамандары тап сол, қораға тығылған қасқыр болуға қалғаны. Моисей, сен буржуайларды аң нәсілдес деп, дұрыс айтасың. Сенің сөзіңің бәрі әділ сөз. Дәл айтасың. Сен бұлардың өнін байқадың ба, өні қашып кеткен жоқ па? Жандырманы көп жалағаны да қуаныш кернеп кеткендіктен емес шығар, ә?! Жоқ, бұл қасқырларды, аң нәсілділерді айдалап шығу керек селодан!— деді Парамонов, біреуді жеп жіберерліктей кіжінген үнмен.

Оның даусы шығынқырап кетті.

— Петр Петрович, ақырын, ақырын. Даусың қатты шығып барады,— деді Әбдірахман оның иығынан тартып отырғызуға тырысып.

Бірақ, Парамонов даусын бәсендеткенмен, отырмады. Ол жыраның ұзын бойына қарай қолын сермел қалып үзілген сөзіне көшті.

— ...Бұлай болмауға мүмкін емес. Дмитриевтің айтқаны келді: ақтық демге келгенде аяғын қатты серпеді. Ал, аяғын неғұрлым қатты серпісе, жаудың солғұрлым жан беруге жақындағаны. Өзің ойлаши — осы күнге дейін ат пен астық жинап келген казактар, енді жігіт пен фургон жинауға кірісken. Жігіттің неге керек болғаны? Майданға аттандыруға ма? Жоқ, казак крестьянды жауынгер деп есептемейді, оны адам деп санамайды, оның қолынан жау жену келеді деп түсінбейді. Бұл топырақ қазуға, тылды бекітуге, қалаға келтірмейтін қамал жасауға. Мұны осылай түсіну керек, мұның басқаша түсінігі жоқ. Солай ма, Әйтиев?!

Әбдірахман оған жауап беріп әңгімені созбау үшін, Беланға:

— Ваня, есебін білдіндер ме, қанша солдат екен, небәрі? Бір взвод отряд дегеніңнің жартысынан көбі селоның саяғы көрінеді ғой. Қырдан айдал әкелген, қарандыда атты да адамға есептепсіндер. Сенің қолындағы винтовка ма, оны қайдан алдың? Сенің винтовкаң мұнда емес пе,— деді үңіліп, Беланның қолындағы қаруды көріп.

— Жолдас Әйтиев, қатемді тұтасымен мойындеймын. Бір взвод деп мен ақымақ аттарды адамға санаппын, кешір. Ашу қысып, анықтап қарамай, әлгі пәле келіншек... бөгет болып... бұл өз алдына... ана. Азғаш жақта селоның қырық екі аты жатыр еді, соны айдал әкеліпті сүдінсіз дүшпан. Ішінде менің атым да бар екен... Бір сөзben айтқанда менде қазір екі ат, екі винтовка болды, егерде қапшықтағы дүшпан есін жиып, атын жетектеп кетпесе,— деп Белан атын қуып ауласына келген солдатты ұрып жығып қапшыққа салып кеткенін сыйырлай бастады.

Жырада отырғандар Беланды қоршалай түсті де, ал жасынан бірге өскен аңқаулау, аққөңіл Сорока оның сүйреп келген олжа винтовкасын қолымен қозғап, құндағын сипап-сипап, оның бір ғажайып өзгешелігін ізденгендей жетесін, қарауылын, шаппасын байқап, шанышқысын тұртты. Сөйтті де басқалардың қаруынан ешбір өзгерісі жоқ, бұл мылтықтың да тап сондай екендігіне көзі жеткенсін:

— Нағыз үш қырлы винтовка,— деді.

— Енді қандай деп ойладап едің?— деді Науменко.

— Жоқ-ау деймін. Сонда да,— деп тамсанады Сорока.

— Жігіттер, оны қойындар. Винтовканың аты — винтовка, бәрібір үш қырлы. Ал, Ваня, сонда енді, сенің қапшықтағынды қоспағанда неше адам? Санаған жоқсың ба,— деп сұрады Әбдірахман, ойында бір кенет келген айла-амалдың шет-жағасын көз алдына келтіргендей қарандыра төмен қарай түйіліп отырып.

— Жолдас Эйтіев, есептен атты шығарып тастансақ алпысқа қырық екісі жетпейді. Ат саны қәміл қырық екі, оған шүбәланбау керек. Бұлар далада ат қалдырмаған болуы керек.

— Сонда, анық, дәл саны он сегіз адам ба?

— Жоқ, қапшықтағымен қоса есептегенде он сегіз.

— Сонда енді әлі он жеті қапшық керек болды ғой,— деп Довженко мырс ете қалды да, қатты күліп жібермейін деп тамағын кеней берді.

— Ал, енді былай, хлопцы,— деді Парамонов, тағы да мойнын ілгері соза түсіп:— Ваня, сенің солдаттың айуандық қылышына ұрып кеткенің заңды. Шалға, әйелге қамшы соққан айуанды ұрып жыққаның жөн. Сені үшін айыптамаймын. Мақтаймын. Үйткені тап жауына, буржуйларға қаталдықтан басқа рақым болмасын. Бірақ сенің өз бетіңмен жалғыздан жалғыз іске кірісуң қате. Ақылдаспай іс істеуің әнтектік. Сен біреуін ұрып жығарсың, Ваня, екеуіне де әлің келер. Ал, үшіншісі сенің басыңа казак қылышын бір-ақ соғар. Сонан кейін не болмақшы? Жоқ, Ваня. Сен жалғыз іс істеуші болма! Сен алғырсың, қайраттысың. Оның үстіне сен еңбекшінің жауына қайтпай қарсы барасың. Буржуйларға қарсы барасың, сенің таптың сана-сезімің күшті... Бұл қасиетінді мақтаймын. Ал сен осы алғырлығыңмен буржуйға өш қаһарлық күшінді мына жолдастарыңмен бірге қазір Белов отрядіне қарсы жұмса. Қалайда бұлардың қаруын тартып алып, аттарымызды кері қайтарып, өздерін енді қайтып бұл жерге аяғын баспайтын ету керек. Бұл — бәріміздің борышымыз, жолдас Эйтіев, айла-әдісінді айтшы, неден бастау керек.

— Петр Петрович, мен тұтасымен мойындеймын. Сіздің айтқаныңызға мен толайым қосыламын. Шыдамағаным рас. Ақылдасып жатуға уақыт жоқ болды және өзім жалғыз болдым... Ендігіде есте болсың, мен тұтасымен мойындеймын. Ал, қазір маған Сороканы қосыңыз, Беловты алып келемін, желкесінен басып отырып, байлап алып келемін. Оны қалай ұстайтынымды ойлап та қойдым. Петр Петрович, жарты сағат ішінде, Белов алдыңызда тұрмаса мені Иван деп атамаңыз...

Демін ішінен алып тыңдалап, бәрінің сөзін ірі құрандай көрген, бірін-бірі жауға бермес қалқандай санаған бір уыс жандардың сол бір қыын-қыстау кезеңде, сонау алыстағы Богдановкада, жыра ішінде отырып кеңескен тұнгі мәжілісі үлкен бір армияның штаб мәслихатында

болды.

— Ал, хлопцы, біз Петр Петрович екеуміз кеңесіп мынадай пікірге тірелдік: Беловқа бір түйір дән, бір қотыр мәстек бермеуге деп мақұл таптық. Бұл пікір қөптің ойынан шығады деп ойлаймыз, төңкеріс кемесіне бірге мінген жолдастар. Бір түйір дән, бір мәстек бермеу аз! Жауды екінші айналып осы маңға соқпайтын, бұл аймақтан, қақпанды сезген қасқырдай, айналып өтетін ету шарт! Аяғын дұшпан бір басып, бір қарайтын болсын. Дұрыс па?! Әрине дұрыс! Ол үшін не істеу керек? Петр Петрович айтқандай, буржуйлардың тісін қағып алу керек. Тісін қағып алу деген: мына Белов отрядінің қару-жарагын тартып алып, енбекші мұлкі сенің әкең берген еншің емес, аулақ жүр! — деу керек. Бұл келген он жеті — он сегіз қарулы отряд селоның айдал келген аттарын қамаған шеткі қораның төңірегінде көрінеді,— қасындағы екі үйде қонып жатқан сияқты. Сол екі үйді қазір бәріміз барып қоршап алып, қол көтергенін тірі қалдырып, қарсыласқанын жоюымыз керек. Жаңағы Моисей Антоновичтің әңгімесінен кейін маған мынадай ой келіп тұр, жолдастар, Кислякті есеп-қисап жұмысына шығарыпты ғой офицер, сол Кислякті бетке ұстап екіден-үштен бәріміз сол ат қоралаған аулаға жетіп алайық. Тұн қараңғы, жер таныс, село өзіміздікі. Ал, жетіп алғаннан кейін арғы жағын тағы ақылдасып көрейік. Дұрыс па осы жоба?..

— Жолдас Әйтиев, дұрыс. Мен бұған түгел қосыламын. Ал, содан кейін менің айтатыным: ең алдымен Моисей Кислякті ертіп Сорока екеуміз кетейік. Құзетші кездессе — бізді таниды, тоқтатпайды. Белов офицерге кіріп: «Он екі жігіт, қырық екі ат дайын еттік, кәне пистолетінді үстелдің үстіне сал, салмасаң басың үстел үстіне түсіп қалады» дейім,— деді Белан.

Әбдірахман оны қостай тұсті.

— Дұрыс-ақ. Сен оған, Баня, ат-көлікті мәлім еткеннен кейін екі қолын артына тас қылып байлад, оған көнбесе желкесінен нұқып қойып, ісін бітіресің. Онан арғы жағы оңайланады; ол үйге сендердің өкшелерінді алып біз де жетейік, Петр Петрович екеуміз. Соңан соң «офицер Белов бір-екеуің келсін деп шақырып жатыр» деп Кислякті жіберейік. Түсінікті ме? Моисей Антонович бірге еріп келгенін біреу болса, біреуін, екеуі болса екеуін, сенектен бері асырмайық. Қалай асырмау керек — оны өзіңіз білесіз. Сорока мен Иванды сенекке қойсақ, рұқсатсыз үйге кіргізбейді. Осы әдіс дұрыс әдіс. Және бұл жаудың өз әдісі. Біз Червяков екеуміз март айының 27 күні Оралдың телеграфын басып алмақшы бол екі солдатымызбен тұнгі сағат он екіде жетіп келгенімізде, ақтардың адамдары қараңғы сенекте бізге бас салды. Алдымен Червяковты олар ұрып жықты да, маған деген шоқпары қаранғыда ауытқып келіп мына иығымнан тиген-ди. Жандармен күн, әйтеуір, кері шегініп, өзіміздің есік алдындағы екі

солдатымыз ара түсіп, мен сыртқа шығып ұлгіргенмін. Міне, тап осы әдісті бүгін бұйырса, сол дұшпанның өзіне қолданғанымыз жөн,— деді ол.

— Қалай дейсіндер, дұрыс жоба емес пе? Жолдастар! Егер де екіден-үштен шақырып алып капитанның үстіне кіргізіп ұстап ала берсек!.. Жақсы, бұл алдағы жәйт. Мұны тап уақытында көрерміз. Мақұл ма? Мақұл. Олай болса енді іске кірсейік. Дайынсыңдар ғой! Тоқта-тоқта, бір секунд. Бұл іске Кислякті қоспайық. Ол үйінде отырып «ат пен фургонның есебін ала берсін». Түсінікті ме? Мұның мәнісі бар. Ол староста есебінде, ортақ адам есебінде араласпай тұрғаны жөн. Ертең ол басқа жұмысқа керек. Жолдас Кисляқ, бұл дұрыс па? Біз жоқта сенен келіп сұраса, сен екі жаққа бірдей болып қала бересің, а?!

Парамоновтың бұл пікірін бәрі де қостай түсті.

— Өте табылған ақыл. Қазір бізді бірден-екіден ертіп капитанның пәтеріне жеткіzsін. Арғы жағын өзіміз бірдеме етерміз,— десті.

Өзі аз сөйлейтін және арақ ішіп есіруге онша әуес емес капитан Белов хорунжийдің, тойда отырғандай, беті баржиған түрін де, сөзқұмар езбелігін де ұнатпады. Басында өзі «бір стакан самогон ішерсің» деп шақырып қалды да, ал қазір онан құтылғанша асықты. «Мына парасатсыз маскүнем неме істің жайына бір ми жүгіртіп ойлай ма еken, сірә?! Ар, абырай, қызмет бабы мұны ешбір толғандырмайтын-ақ шығар. Бойдағы бар күш-қуатын араққа жеңдірген әлжуаз шіркін!» деп ойлады ол, Кисляк шығып кеткеннен кейін хорунжийдің бетіне қарап отырып, оған: «Бар, адамдарыңды бақыла. Бұл деревняға құда түсе келген жоқсың ғой» деп айтпақшы болды да, бірақ өзінің тымырсық мінезімен үндей қоймады, әсіресе үй иесі әйелдің көзінше оған әкімшілік көрсетіп бұйыруды орынды көрmedі.

Петровна қонағына арнап қойған сыйлы жандырмасының бәрі хорунжийдің құлқынына құйылып кеткенін жаратпай қалып «мына жау жеңбес оңбаған кәрі немеге ысырғанша өзі ішсе нетті, ең күшті, ең таза аққаны еді» деп қынжылды ішінен. Ол үстел үстін жинай:

— Семен Степанович, сіз хорунжийді сыйлап, өзіңіз ішпедіңіз ғой. Ең таза бірінші аққанын сізге деп арнап едім. Азырақ қалғаны бар, бірер стакан ішсөніз жақсы ұйықтап, жақсы тынығарсыз,— деді.

— Жоқ, Петровна, рахмет. Маған сол жарты стаканы да жеткілікті. Ал, хорунжийге артық ішуге болмайды. Эскер жұмысындағы адам. Қазір шығып күзетшілерді тексереді. Басқа бақылайтын ісі де толып жатыр. Рахмет,— деп алдындағы ыдыстарды ысырып, жинай беріңіз деген ишара білдірді.

— Жок, жок, мен де... Рахмет, хазайка,— деді хорунжий тұрып жатып.

Бірақ ол ішінен капитанның бұл алдын ораган тұжырымды шешуін қолдай қоймады білем, Петровнаға да, капитанға да қош айтыспастан тамағын кенеп, жөтеле түсіп, әлденеге асыққан адамша әбігерленіп, үйден шығып кетті.

«Өздігінен біліп іс істер ниеті жоқ. Ескертпесең таң атқанша самогонды сораптап отыра беретін. Бір жақсы жері бұл жерде әзірге большевиктердің жасырын әрекеті жоқ. Егер де крестьяндар бунт көтере қалса мына сияқты жауынгерлермен су түбіне кете бересің. Ашынған крестьяндар көп, бұл жердегі крестьяндар жерлі де, бай да. Бұлар әлі соғыс салмағын көтерер»... деп ол ішінен хорунжийға қатты наразы болды да, ойының аяғы шаруаларға тіреліп, бірақ тереңге бармады, ол ой саласын кеңірек қамтып крестьяндардың не үшін ашынатынын талдап жатпады. Мүмкін деревня өмірі оған мына Петровнаның дастарханындағы пирокқа толы, самогоны сарқылмаған тоқ тұрмысындағы көрінген де шығар...

Хорунжий шығып кеткеннен кейін Петровна он минуттей қонағын үйде жалғыз қалдырып кетті де, қайта айналып келіп:

— Семен Степанович, кешіріңіз. Жалғыз болғансын бәрін өзім істеуге тұра келеді. Қонақтың қасында отыруға да мұрша жоқ. Қамыр басысып, пісірісп-түсірісуге Маруськені шақырып едім, басым ауырды, ертемен барып жәрдемдесейін деді. Басының сақинасы бар бишараның. Жақында пайда болды, жап-жас басынан жесір қалған онай ма, өмір сүріп те үлгірген жоқ бишара қызы. Қайдан үлгірсін, неке тойы ұмытылмай-ақ ері соғысқа кетіп қайтпай қойды. Әрі жұмысқа ынталы, әрі қайратты, өмірі шаршауды білмейді, күліп, шауып жүрген бір көбелек. Пішеннен жұрт болдырып қайтса, Маруся өлең айтпай деревняға бір кірген емес... Семен Степанович, ұйықтайсыз ба? Қазір, кровать жөндеп, өзіңіз көктемде жатып кеткен төсегінізді салып берейін. Таза төсек-орын, бельеси жуылған, жиренбессіз,— деп әйел оның асты-үстіне түсे қалды.

Көктемде не бәрі бір қонып кетсе де сырлас адамдай таныс болып қалған бұл «жөн білетін, төсегі таза, тамағы дәмді» кемпірдің үйіне бұрылғанда Белов сол жап-жас күліп, шауып жүрген келіншекпен кездесермін деп үміттеніп еді. Отken кездегіден сәті түспей тағы да басы ауырып қалғаны оның көңілін сұбытып тастанады. Атап айтпаса да кемпірдің оны шақыра кеткенін ол іштей жақсы сезген-ді. Малмаға салған терідей былжырап самогонге езіліп кеткен хорунжийді жөнелткені де сол оңаша қалудың қамы еді. «Кемпірдің ниеті тузу. Менің кешті көңілді әңгімемен өткізуімді қалайды. Ниеті айтпай-ақ көрініп тұр. Ал, ана әйелдің басы ауыра қалатын не әдеті екен.

Түсініксіз. Әлде қорына ма, әлде басқа себебі бар ма... жарайды, мейлі...» Ол орнынан тұрып сәл уақыт ойланып қалды да, терезе алдына барды. Петровнаның сөзіне де, әйел туралы өзінің шала үмітті ойларына да аса мән бермеген болды. Бірақ қаншама сыр бермейін десе де іштей қобалжу оны еріксіз толқыта тұсті. Кемпірдің жату, демалу жөніндегі райлы сөзіне де жауап қатпастан сыртқа шығып кетті.

Ай жоқ, тұн қараңғы. Қараңғылық әлдеқайда қалыңдап кеткен сияқты. Үйден шыққан адамға бір қадам жердегі нәрсені байқап боларлық емес. Капитан Белов үйден шыққан күйі бейнесі көзге әрең ілігерлік өзі аласа, өзі сирек қапталды тар қақпаны шамамен келіп ашты да, ауласына айдан келген аттарды қамаған шеткі үйге қарай жүрді. Ішінен жаратпайтын, бірақ амалсыз ер қара етіп шыққан хорунжийға сенбей, ол тұнгі күзетті өз көзімен көріп тексеріп өтпек болды. Екі үйдің деңінен өтпей-ақ оған аттың дүбірі естілді де, тұрып тыңдап әбден анықтап қарағанша болмай жақыннан шыққан аттылар көшемен қарама-қарсы келіп қалды. Бұл «күзетшімісіндер?» деп сұрап үлгіргенше:

- Бұл кім, тоқта!— десті аттылар.
- Куркинбысың?— деді ол өткір жас казакты дауысынан танып.
- Казак оны тани кетті.
- Артың мәртебелі капитан мырза, тап өзі, Куркинмін және...
- Күзette жүрсіндер ме?

Начальнигінің баяу, күңгірт даусына қуанып кеткендей бірінші дауыс ілесе жауап қатты:

- Тап өзі, артық мәртебелі капитан мырза, тұнгі күзетте жүрміз, бейсуіт жүріс те, мезгілсіз уақытта қимылдаған қыбыр да білінбейді.
- Жақсы. Әрбір жарты сағат өткен сайын жайды мәлім етіп тұрындар. Менің қайда екенімді білесіндер ғой.
- Хұп, артық мәртебелі капитан мырза, әрбір жарты сағат өткен сайын келіп хал-жайды мәлім етіп тұруға. Пәтеріңіз шеттен санағанда бесінші үй.
- Рұқсат, сақ болындар.
- Хұп! Артық мәртебелі...

Соңғы сөзін әбден аяқтамастан солдаттар аттарын тебіне түсіп жүріп те кетті. Олардың тізгінді бұрынғыдан гөрі қытыңқырап ұстап,

аттарын сыйдырта аяңдатқаны өзара сыйбырын тоқтатып тыңдай қалған Белан мен Сорокаға, және олардың қасындағы Марияға, ап-анық естілді. Бұлар капитан жатқан үйге таяу келіп енді кіруге бет алған кезде күтпеген жерден Белов сыртқа шыға келді де, тоқтамастан қақпаны тез ашып әрі айналып кеткен еді.

«Сезіп қалмағай еді» деп ойлады баста бұл үшеуі, отырған күйі отряді жатқан үйлерге тұра жүрген Беловтың қараңдаған бейнесінен кезін алмай. Бірақ ол қарсы шыққан күзетшілермен тілдесті де, айналмастан ізінше кері қайтты.

Оның кері пәтеріне келе жатқанына әбден көзі жеткен Белан Сороканы қолынан жетектей, еңкейген күйі үш-төрт қадамдай жерді бір-ақ адымдап келіп Петровнаның ауласына кірді. Ол капитаннан бұрын тез үйге кіріп алды.

— Иван, саған не болды? Сорока! Не керек?!.— деді, сұыт кірген екеуінің тұсінен шошып кеткен әйел.

— Өшір үнінді. Эйтпесе... жұмыс бар!— деді Белан оған күрілдеген дауыспен. Сөйтті де бұрышқа сүйеулі тұрған қылышты, орындық үстінде қалған Беловтың наганын жалма-жан Сорокаға ұстата берді. Өзі екі көзін Петровнадан алмастан бір аяғын пеш жақтағы сәкіге салып қызбен әңгімелесетін адамдай тізесіне шынтағын сүйеп тұрып қалды.

Адамның еркін кейде өзінен биліксіз көлденең құш билеп кетеді. Қимылы жай, сөзге сараң, бірақ ісін ойлап істейтін өте сақ офицер бұл жолы кідірместен, ойланбастан үйге аса шапшаң кіріп келді. Ол он жақ босағаға жақын тұрған ірі денелі Сорокаға да, сәкіге аяғын салып, тізесіне сүйенген, тұсі сұық, ұзын бойлы қара украинга да назарын аудармастан үстелге таяу, өзі отырған орындыққа қарай барып, командымен қозғалған адамдай аяғының үшімен айналып кері бұрылды. Бір минуттей уақыт үнсіз өтті.

— Сендер кімсіндер? Не керек?— деді Белов жай салмақты үнмен.

— Сен өзің кімсің? Тұн ішінде тыныш жатқан деревняға отрядпен келіп не жұмысың бар?— деді Белан, сол тізесіне шынтағын сүйеген күйі мойнын бұрып.

Оның үнінде де, жүзінде де сұық ызғар тұтеп кеткендей болды. Сәл ойланып, офицер:

— Мен Войско үкіметінің бүйірігімен селолық жердегі шаруалардың басы артық ат-көлігін фронтқа шығаруға мәжбүр болып келдім. Қазір соғыс кезеңі болғандықтан соғыс тәртібі қолданылып жатыр, отряд сол үшін. Ал, хлопец, сен тәртіпсіздік жасама. Үкіметтің

аты үкімет, оның әміріне қарауындағы жандар бағынуға тиіс. Ана жердегі қаруды орнына қоюларынды сұраймын,— деді.

Белан аяғын сәкіден тұсіріп, басын көтеріп алды. Оның ұзын бойы деревняның орта қолды үйінің төбесіне мол жетіп тірелгендей көрінді.

— Мен Оралдың губерниялық атқару комитетінің атынан...

Белан мұдіріп қалды... есіктен Парамонов пен Әбдірахман және олардың өкшесін ала Довженко кіріп келді.

— Айта бер, айта бер,— деді Парамонов Беланға қарап.

— ...Мен Оралдың губерниялық атқару комитетінің яки совет өкіметінің атынан заңсыз түрде ат пен азық өндіріп, деревня тонап жүрген сені ұсташа келдім. Қаруың болса жаңында үстелдің үстіне сал! — деді ол.

— Жоқ, жоқ, қолынды қөтер! Иван, сен өзің тінт қалтасын,— деп Парамонов жалма-жан кірісе кетті де, Беланға Беловтың қалтасын қаратты. Сөйтті де ол, Сорокаға иек қақты.

— Ондай өкімет жоқ... бұл бассыздық... бунт...— деді Белов қолын артына қайырып жіберіп жатқан Сорокаға.

— Как нет! Қалай жоқ! Міне, шаруа мен жұмыскер үкіметі: председатель — Парамонов. Комиссар — Эйтиев, член — Довженко Михаил Матвеевич, красный командир — Иван Белан...— деді Сорока оған тұрғандарды жағалай көрсетіп, шындығын дәлелдеген адамша.

Белов үнсіз қалды. Ол Парамоновқа көзін тоқтатқан жоқ, түрін әбден анықтап алайын деген адамша, қолға түспей жүрген кәдімгі «комиссар Эйтиев» дейтін қара қазаққа қадала қарап қалды.

Ал Парамонов есік жаққа бұрылып, үйге кірмей сенекте тұрған Марияға:

— Бір солдатын ертіп хорунжий келсін, Белов шақырып жатыр де, тез келсін!— деді.

Саратан тұнінің бір күрмеуге шақ келетін тұсаудай-ақ кезі еді. Белов отрядының бірін-біріне қоспай ап-сап еткенше қара көк аспан мен қоңыр жердің шығыс беттегі түйіскен жиегі сарғыш тартып, құлан иектеніп қалыпты.

Бұл тұні көзін ілмеген тек қана Парамонов пен Әбдірахман бастаған бір топ адам емес-ті. Бүтін деревня болып дүрлігіп сол тұні бесіктегі

жас баладан өзгениң басы жастыққа тимей шыққан. Басында жұрт сескеніп, қарулы жандардың көзіне түспей үйді-үйіне бұққанмен, жеме-жемге келгенде шаруалар дүрліге бас салып, ат қүзетіндегі екі солдатты көптең өздері байлаап алған-ды.

Сол тұні бойы тізе бұкпеген жұрт «қандай екен, аты шулы офицерді жарықта бір көріп алайықшы» дегендегі тұтқындарды қамаған үйдің төңірегіне таң ата өзінен өзі жиналышп қалды. Бірақ ол үйде офицер жоқ еді; Белов пен хорунжийді солдаттарынан бөлектеп Парамонов басқа жерге қаматқан болатын.

— Терентий, қалай жуас па, мыналарың? Отыр ма,— деп сұрады Сорокадан бір қарт, тұтқын солдаттарды қамаған шоланды иегімен көрсетіп.

— Дидко⁴, сен қызықсың. Жуас болмағанда байлаулы солдаттар қайда барады? Әлде сен байлаған адамды көрмедің бе? Ванямен екеуміз фронтта фрейторды⁵ да байлаап алғанбыз, бұзаудан да жуас. Қашыққа салып сүйреп әкелгенбіз,— деді Сорока қартқа ешнәрсе білмейсің дегендегі кінәлаған үнмен.

— Імм. Көп пе?

— Қалай, көп пе?

— Санын сұраймын.

— Сайтанның санындай,— деп Сорока он саусағын көрсетіп бір бүктеп және үшеуін қосты.

— Імм. Бірқатар адам екен. Атаман мен офицері де бар шығар?— деді Тағы да қарт, ежіктеп бәрін біліп алуға тырысып.

— Дидко нақ сәби сияқты,— деді Сорока қарттың сұрағына қайран қалған пішінмен.— Офицерсіз солдат болмайды, ал отряд болғаннан кейін атамансыз болмайды. Офицер Белов және хорунжий Иванның шоланында. Тағы да бір солдат бар қасында.

— Імм, саны оның үстінде және алты де.

— Тағы да екеуі қашып кетті, дидко.

— Імм. Қалғандары қайда барады? Тұтқын ұстайтын жер де жоқ қой.

— Дидко, мұны мен білмеймін. Бұл председательдің миға жүгіртетін жұмысы.

Қақпа алдындағы бұлардың солдат пен офицер жөніндегі әңгімесін Парамоновтар бөліп жіберді.

— Село азаматтары, еңбекші шаруалар! Революциялық комитет қарулы отряд жасақтап буржуйлардың зорлығына қарсы күреке шығуды мақұл тапты. Бүгін түнде мына өздерің білген-көрген атышулы Белов офицерді отрядымен қосып біздің жауынгер дружинамыз ұстап, тұтқынға алды. Мұнан былай қолдағы бар қару, бар қүш пен ақ казак атамандарының бірде-бір солдатын деревня маңына жолатпауға бел байладық. Жалғыз біздің Богдановка емес, ана Алексеевка, Долинка, Покатиловка, Федоровка селолары да қару ұстап қарсы шықпақшы. Онда да жауынгер дружиналар бар. Ана Самар мен Саратовтан келе жатқан Қызыл Армия Орал өлкесін босатқанша қайрат етеміз деген саналы шаруалар мына біздің дружинамызға жазыла берулерің керек. Шаруаның жері мен нанын, үйі мен мұлқін өзі қорғамаса, басқа ешкім құзетіп тұрмайды. Мен сендерді қырағы болуға, іштегі, тыстағы жауға қарсы тұруға, Совет өкіметіне, оның губерниялық атқару комитетіне жәрдем етуге шақырамын, жолдастар! Жұмысшы мен шаруаның бостандық алу үшін біріккен одағы жасасын! — деді Парамонов, еркегі мен әйелі, үлкені мен кішісі аралас топталып қалған бір қауым адамның алдына шыға келіп.

Ол жиналыс ашып жатпады. Жұрт тегіс біліп, өздері де араласқан тұнгі оқиғаны түйінде, қысқаша ғана мәлім етті.

Село үстінде бұл секілді бұрын-соңды болып көрмеген оқиғаны әркім өзінше ұфып, өзінше бағалап, өзара құбірлесіп, сөйлесіп отырған түрлі мінезді жандар Парамонов сөзіне құлағын тіге қалғанмен, елегізіп үн қоса қоймады. Бірқатары тіпті бұл сөзді түсінбей қалған тәрізденді. Сорокамен сөйлескен қарт:

— Імм. Ол дружина деген не нәрсе,— деп сұрады.

Парамонов жауап бергенше болмай, топтың ішінен біреуі:

— Дружина деген соғысқа бел байлап, қолына қару алып шыққан адамдар. Мысалы, дед Елисей, сен қолыңа мылтық ұстап казак Бойскосына қарсы шықсаң дружинник боласың. Жазыласың ба?— деді кекесін үнмен.

— Імм. Дружина әскермен соғыса ма...

Парамонов қартқа жауап берген адамның кекесінін аңгарса да, байсалды түрде толық түсінік беруге тырысты.

— Дружина деген елдің, халықтың басына ауыр күн туған кезде жүрттың, Отанның қамы үшін жауға қарсы шығатын қолқанат қүш. Яки қанаушы буржуазиямен күресетін мына еңбекші шаруалардың өз арасынан шыққан отряды дружина деп аталады. Бұған қайратты, жігерлі, саналы азаматтар жазылады. Қолыңыздан жауласу келмесе де, мына сіз де дружинаға тілекtes, көмектес бола аласыз. Түсінікті ме,

қарт? — деді ол.

Жұрт басын изесті. Кейбіреулер мақұлдаған ашық пікір білдіріп:

— Эрине, мына офицер сияқты ат-көлік, астық алғандарға тиым салған ақыл болды.

— Атсыз сызырылып қалатын едік, бұларды тұтқындамағанда,— десті.

— Демек, біздің дружинаның жұмысшы мен шаруаның таптық мұддесін қорғаған ерлігі мақтаныш іс қой, жолдастар. Солай ма?— деді Парамонов көпшілікке қарап. Қартқа ілкі жауап берген адам:

— Селоластар, істің түбіне көз салу керек. Қызу үстінде келіссіз жұмыс жасалды. Соңы ауыр соғып жүрмесін, ойланыңдар. Миға салыңдар!— деді.

— Імм,— деді қарт.

Бірақ ол да, басқалары да сөйлеген адамды жақтап бас изесе қалмады. Көбі Парамоновтың қасында тұрған Довженкоға қарады. Өйткені Довженкомен бұл адамның әлденеше рет сходта пікір таласы болып, талай-талай қызу сөзге барысқанын бұл тұрғандар жақсы билетін. Мұның Довженкоға қарсы екенін де көптен бері селолықтар іштей сезіп, бірақ Довженконы ашықтан ашық жақтауға сескеніп жүрген-ді. Көптен бері жасырын жұмыспен селода тұрмай, атамандар құғынынан тайқақтап жүрген Довженко бүгін ашық күреске шыққанын көрген жұрт оған «сен не айтасың? дегендей көзін тігіп еді. Довженко жұрттың бұл ниетін жақсы түсінді. Ол жаймен салмақты түрде:

— Савенко, сен ойыңды тұптеген жоқсың ғой. «Соңы ауыр соғып жүрмесін» деп жұртты сақтандырғаныңды ашық айтсайшы. Бір селода тұрғаннан кейін селолықтар әбден түсінсін,— деді.

— Менің ойым — жұрттың бәрінің басында тұрған ой,— деді Савенко іле-шала сөйлеп. Біз момын шаруамыз. Біз казак та емеспіз, ана сахара халқы киргиз да емеспіз. Біз Ресейден көшіп келген крестьяндар. Біздің жолымыз бір басқа, әркімнің өз тілегі бар. Біздің тілегіміз соғыс емес, соғысқандарды жақтау да емес. Біз ешкімге тимейміз. Ал, егер біз ешкімге тимесек — басқаның да бізде жұмысы жоқ болады. Солай ма, дед Елисей? Ойлану керек. Казак Войскосына қарсы шығып, біз абырой ала алмаймыз. Милы жігіттер осыны миға салып әрлі-берлі қозғауға міндетті,— деп ол тамағын кенеп алып, Кислякқа қарады.— Кисляк, сен селоның басшысы болып тұрсың. Сен селоға жауаптысың. Солай болса сен ойлануың керек. Казак Войскосы бүгін кешке Богдановкаға қылышы жарқылдаған екі жүздік демей-ақ

қояйын, бір жұздік жіберсе біз не істейміз? Сен не істейсің? Казактың қылышты қалай сілтейтінін білесің бе? Иығының үстінде ешкімнің жұмыр басы қалмайтынын сен ойлайсың ба? Алдымен сенің басың ұшады. Онан кейін қалғанымыздың басымыз ана Тереңсайдың түбінен жайлы орын табады. Міне менің ойым осы. Мына жұрттың бәрінің ойы осы,— деді ол Кислякқа қадала түсіп.

Кисляк үндемеді. Елисей қарт күрсініп төмен қарады. Довженко тыптың түсті. Ол Парамонов пен Әбдірахманға, сонан кейін әрегіректе тұрган Беланға мойнын созып қалғандай болды.

— Жоқ, Савенко, сен дұрыс сөйлеп тұрган жоқсың,— деді Довженко.
— Сен теріс сөйлейсің. Теріс сөйлейтініңді мына жұрттың бәрі біледі. Сен босқа үрей туғызасың. Сенің ойыңша ақ казактар ат сұраса — айдал әкеліп аттарымызды беруіміз керек пе? Ат бергеннен кейін жұмыс біте ме? Жоқ. Астық та беру керек. Ат та, астық та Войско үкіметіне аз. Оған тағы жігіт керек. Фургон керек. Кисляк, айтшы, қанша жігіт сұрады түнде Белов?— деді ол Кислякқа бұрылып.

— Қызметке жарайтын адамның бәрінің тізімін сұрады,— деді Кисляк.

— ...Міне, сенің ойыңша мен де, сен де. Кисляк та, ана Белан да, дед Елисейден басқамыз бәріміз тегісінен казактардың орын қазуға баралыңыз ба? Жігітті неге сұрап жатқанын білесің бе? Олардың арғы жағынан Чапай келе жатыр, Самардан 4-армия келе жатыр. Казактар қайда тығылуға білмей, хохолдарды топырақ тасытып, қаланың айналасына траншея қазуға жинап жатыр. Сенің пікіріңше атты казактардың қаһарынан қорқып, біз өз көрімізді өзіміз қазуға бармақшымыз ба? Жоқ, Савенко, сенің теріс айтып тұрганың айдан анық. Сен қорқақтықта айдайсың. Құрескөр халықтың жігерін жасытасың. Мұның жарамайды,— деді Довженко салмақпен.

Савенко даусын үдете түсті.

— Довженко, сені көктемде қауым болып председатель сайлады. Қарсы болғанымыз жоқ. Тізгінді қолыңа бердік. Мықты болсаң сен сол қауым берген тізгінді неге ұстап тұра алмадың? Казак үкіметінен сен неге тығылдың? Сен өзің баспаналап басқа жерде қашып жүріп. Кислякты неге бетке ұстайсың? Әлде сенің жаның басқаның жанынан қымбат па? Басқаларды алға қарай итеріп, казак қылышының астына қарай итермелеп өзің аман қалмақ боласың, ә? Сенің төрі көрініп тұрган хайлаң Кислякқа да, маған да, басқа да керек емес. Мұнан сен ештеңе шығара алмайсың. Сен селоны өртке, селолықтарды оққа ұсынасың,— деді айқайлад.

Бір-екі адам күбірлеп Савенконың сөзін қостады.

— Күштімен тіреспе деген. Деревняға казак жүздігі келсе торғайды ұмаштаған қырғидай, жүнімізді жұлар.

— Құдай басқа бермесін.

— Казак келсе сен шал, сен бала деп тұрмас, жаппай қырқу басталар, — десті.

— Селолықтар! Құрестің әдісі бар. Көктем мен кәзіргі жағдай бір емес. Көктемде атамандар күш алды. Ал кәзір халық армиясы күш алды. Қанаушы алпауыт, помещиктерге көктемде он адам қарсы шықса, кәзір жүз адам қарсы шығады. Жұрттың санасы өсті. Көп қарсы тұрса — казак атамандары мен алпауыттар ешнәрсе істей алмайды. Олар аз, біз көппіз,— деді Довженко.

— Мұның бәрі жел сөз, қызыл сөз,— деді Савенко.

— Менің айтып тұрғаным шындық, Савенко. Ел тегіс қару алса, жеңілмейтін дүшпан жоқ.

— Сенің құресің, басқаны оққа байлад, өзің аман қалу. Мұны сен әлдеқашан дәлелдегенсің.

— Савенко, сен провокатордың әдісін қолданып тұрсың.

— Мен емес провокатор, Довженко, сен өзіңсің. Провокатор болмасаң сен Кислякті бетке ұстамайсың. Беланды еліртпейсің. Белан іс істейді. Кисляк жауап береді. Сен подпольщик болып қашып кетесің. Бұгін кешкे Оралдан казак жүздігі шықса, ол сөзсіз шығады мына оқиғадан кейін, сонда алдымен кімнің басын шабады? Алдымен Сороканың, Беланның, Кисляктің, ана Науменконың басын шабады. Қолымен істеген солар. Сен оларды орға жығуға кіріскеніңді біз жақсы білеміз,— деді Савенко.

Парамонов мойнын алға соза түсіп, қос қолын сермелеп.

Довженконы да, Савенконы да кері итермеледі, өзі шеткерірек шықты.

— Тоқтаңдар!— деді ол дауыстал.— Савенко, сенің айтарың не сонда? Құреспеу керек пе? Мына ақтардың солдатын босатып қоя беру керек пе? Сендер қалай ойлайсыңдар, жолдастар?— деп ол басқаларға қарады. Жұрт бірнеше секунд үнсіз қалды.

— Ойланыңдар!— деді тағы да Парамонов.— Бұл Савенконың сөзі дұрыс сөз емес. Бұл өте зиянды сөз, миға салыңдар.

— Сен заводыңа барып, сондағы заводшыларыңды үгітте. Бұл жерде біз тұрамыз. Сен ертең кетесің. Казак атаманы бізден сұрайды, бізді

атады. Қашып жүрген сені атпайды. Сен оның қолына түспейсің. Қолына түсетін мына біздер. Сондықтан, жолдас комиссар, сен маған да, мына тұрғандарға да қожа емессің. Өзімізге қожа мына біздердің өзіміз. Өзіміздің ісімізді село болып мына өзіміз шешеміз. Солай ма, Кисляк? Селоластар, мен дұрысын айтамын. Біз өзіміз болып ойласуымыз керек.

Алты жылдық село мектебін бітірген, жиһангер соғысында кіші офицер шеніне ие болып төрт жыл үдайы майданда болған, сауатты Савенконы селолықтардың көбі «білгір адам» деп құрметтейтін. Әсіреле оның сөзгерлігіне, пікірін дәлелді етіп айтатын шеберлігіне сауатсыз шаруалар аузын ашып қалатын. Осы жағдайды біліп Әбдірахман бұл кеселді адамның теріс ағымына бөгет салмақшы болды.

— Савенко жолдас, кәне ақылдасып көрейікші. Сен пікірінді толық айт. Не істейміз? Бәлкім біздің, мына революцияшыл комитеттің ісінің теріс жері бар шығар. Мүмкін біз еңбекші шаруалардың мұддесін қорғаймыз деп қате қадам басқан болармыз! Бірақ сеноның бар атын, бар астығын, бар жігітін ақтарға сыбырып беріп жіберсек, бұл адамшылыққа қарсы, еңбекшілерге қарсы болмас па? Ертең мына халық аш-жалаңаш, жан-жақтан шапқан жаудың жолында босқа қырылса — біздің азаматтығымызға нұқсан келмес пе еді... — дей беріп еді, Савенко оған да қарсы жекіріп, ауыз сала бастады.

— Мен киргиздардың да не істеп жүргенін білемін. Мысалы алыстан іздемеймін. Ана Нысанов Әбілді алсам да жетеді. Әбіл кәзір мына Бұхар беттен орыс біткенді көшіріп, бар жерді өзіне қайырып алуға әрекет жасап жатыр. Киргиздар билік алып, өз үкіметін құра қалса, бізге не істейтінін де жақсы түсіндік. Сондықтан, оқымысты киргиз, бізге, біздің ісімізге араласпаңыз. Біз қоныстанған крестьяндармыз. Біз казак үкіметіне де, киргиз үкіметіне де қосылмаймыз. Бізге өз орнымызда бейбітшілік өмір сұру керек. Менің айтқаным түсінікті шығар, селолықтар! — деді төнірегіне қарап қойып.

— Түсінікті, — деп жақындай түсті Иван Белан. — Өте түсінікті! Бұл контрреволюция. Мұны мен түгел түсіндім. Сен, Савенко, контрреволюцияңды көрсетпе: әрегірек жасыр, әйтпесе...

— Ақымақ. Надан. Революция және контрреволюция сенің үш жылдан бері үйренгенің. Басқа сөзді білмейсің.

— Не дейсің? Сен контрик, тілінді тартасың ба? Буржуйларда ғалым көп. Бірақ маған оның пұты бір тыын. Сені мен кәзір тұрған жерінде шауып тастайын...

Ілгері ұмтыла тұскен Беланды жолдастары қоршай қалды.

— Иван, сен қызба. Савенко әуелден ағымға қарсы. Қырсық жүзеді. Мейлі, жүзе берсін. Күшінді сен басқаға жұмса,— деді Довженко арашалап.

— Бұл ең зиянды пікір, жолдастар. Оңбаған пікір Савенконың пікірі. Естідіңдер ме: «Казак үкіметі де керек емес, киргиз үкіметі де керек емес»,— дейді. Мақұл солай болсын. Ал, Совет үкіметі керек пе Савенкоға? Жоқ, оған Совет үкіметі де керек емес. «Біз крестьяндар, біз өз алдымызға бөлек тұрамыз, ешкімге де қосылмаймыз»,— дейді. Осы дұрыс па? Мұнысы алдымен өтірік. Olsen Совет үкіметіне қосылмаса — басқаға қосылады. Ешкімге қосылмай ешбір адам өз бетімен қалмақшы емес. Бұл алдарқату, жаңылдыру. Біз крестьяндар өз алдына бөлек тұрамыз дегені де революцияны қой деген сөзі. Құреспе дегені. Контрреволюция деген міне осы. Жүргіттың бәрін бірі-біріне айдалап салып. Кислякқа ана Довженконы, маған Беланды, Әйтіевке біздің бәрімізді қарсы қоймақшы. Өнбейді бұл ісіңнен ешнәрсе! Бостандықты бізге патша да, бай да, құдай да алып бермейді. Оны білесің бе өзің, Савенко, сен?! Белан дұрыс айтты, сен контрреволюцияның әрмен алып кет,— деді Парамонов өжеттеніңкірей сөйлеп.

— Деревня үлкен, оның ішінде шаруа көп. Бірақ шаруаның бәрі Савенконың соңына емес, ана Совет үкіметінің соңына ереді. Қару көтеруге жарайтын еркек Советті қолдауға міндетті. Ал, егер әңгіменің бәрі мына қолға түскен офицер мен солдаттарды босату, босатпауға тірелсе, онда менің айтарым: офицердің яки Беловтың қылышы осы маңдағы деревняға аян. Оны жазалау керек. Ал, солдаттарды «енди қайтып казак жүздігіне жазылмаймыз» деген уәдесін алып босатуға мен қарсы емеспін,— деді Довженко.

— Мен де осыны жақтаймын,— деді Килсяқ — Довженко сөзі әділ.

Басқалары бастарын изесті.

— Бірін жазаладың не, бәрін жазаладың не, айырма жоқ, бұл отрядтың бәрі де Войско үкіметінің адамдары. «Солдатарымды босатқаның да рахмет» деп, атаман алғыс айта қоймас Довженкоға. Ақымақтың сөзін әділ дейсің, үят емес пе. Кисляқ, соншама жасқа келген адамсың,— деді Савенко Кислякті жерлеп.

Сөйтті де өз үйіне қарай жүре берді.

— Атаманның алғысын сен ал, Савенко, біз оған мұқтаж емеспіз,— деді Белан айқайлап.

ЕКІНШІ ТАРАУ

1

Тап сол күні Аңқатыдан шыққан жолаушылар Теректідегі үлкен бір селоның шетіне төніп келгенде сіркіреп ақ жаңбыр жауып өтті де, елекtiң бетіндегi бұжырланып жол шаңы шөгіп қала берді. Бірақ нөсерлеп жаумаса қақ тұрмайтын қомағай топырақ сусынын да қандыра алмай ақ шұбар тартып жатыр; әлденеше рет жауса да бұл сияқты ұшықтап бүрккенге өнін де берер емес.

Хакім жаңбыр тамшылағаннан-ақ бөркін қолына алып, омырауын аша түсіп еді: тәні де тегіс суланған жоқ, сонда да рахат ылғал оның тынысын кеңейтіп жіберді, жүзіне салқын леп тиді, денесін жұмсақ самал желпігендегі болды, бойы сергіп, ойы өрлей тұсті. Күндізгі қапырық ыстық ауа бейне ығысып, жылжып, қырға қарай асып бара жатқан сияқтанды...

Өзі атын қабырғаға байлап, Бәйестің тері-терсек салған арбасына мініп келе жатқан Қажымұқан:

— Бұл жақта да жаңбыр жоқ еken ғой өзі, жердің қуқылдануын-ай, шіркін! Ана бір бұлт бермен ойысса қандай көркем болар еді, Бәке, ә?!

— деді, арқа беттегі кесек қара бұлтты көрсетіп.

— Қайда ойысса дейсің?

— Бермен қарай, қырға қарай деймін.

— Ол ойыспайды. Оның өзінің жолы бар, Жайықты жағалап тоғайға оқтын-оқтын төніп су бүркіп кететін өзен бұлты ғой,— деді Бәйес Қажымұқан көрсеткен жаққа мойын бұрмай-ақ жауап қайырып.

Бұлт жаққа ат үстіндегі Хакім де қарады. Оның ойы алдағы селога тезірек жетіп дем алуша еді, ер соғып салыққан денеге тыныс беру — оған қол жетпейтін арман сияқты болып келе жатқан. «Өзен бұлты» деген сөз оны ойға қалдырды, шынында да аспаның құбыла жағы шайдай ашық, ал арқа жақ жартысы тегіс торланып, жауынды қара бұлт тарам-тарам болып, Күйікқала жағынан ығысқан күйі алқапты, тоғайлы, ағашты Жайықтың үстімен Текеге қарай төмендеп барады. Ол ішінен: «Даланың бұлты түбіттеніп жоғары ұшады да, түнеріп бір жерге жиналмай тарап кетеді. Ал, мынау ше... Э, бұлт тек сызатты, дымқыл, сулы жерді ғана сағалайды еken ғой! Будың суға айналу заңы... Мұны Бәйекен қайдан біледі? Ен салып қойғандай «өзен бұлты» дейді. Бәрі тәжірибеден алынған... Шаруаның білмейтіні жоқ...» деп ойлайды.

— Жайықтың сұзы аздай-ақ нақ үстіне жаууын қарашы,— деді Қажымұқан әлдекімге наразылық білдіргендей теріс қарап.

Әңгіме сәл үзіліп кетті де, қайтадан басталды.

— Осы хохолдардың бидайды көп салатыны жауыны мол егіс шықпай қалмайды, жері жақсы болғандықтан-ау деп ойлаймын. Қарашы, ана селеннің күншығыс жағы көз жеткісіз жалпақ жатқан жайқалған бидай, біздің Мыңшұқыр мен Қос Обаның екі аралығындағы ақ селелі кең дала сияқты,— деді тағы да Қажымұқан.

— Хохолдардың бидайлы болатыны жалғыз жерінің жақсылығынан ғана емес, онда басқа да мән бар,— деп қойды Бәйес үлкен бір сыр анғартқандай. Сөйтті де ол:

— Үйінде бола қойса жақсы болар еді,— деп селеннің батыс жақ шетіндегі шеткерірек тұрған үйге көзін тікті. Бұлардың бет алып келген селосы Орал қаласынан жиырма бес-отыз шақырым жердегі орыс пен україндықтар аралас тұратын Бұқар беттегі бір үлкен деревня еді. Бәйестің көзін тіккен үйіне келіп жолаушылар аттарының басын қақпаға да тіреді.

Бәйестің «үйінде бола қойса жақсы болар еді» деп құдіктенген Фроловский алдынан шықты. Қаба сақалды, орта жастағы бұл қара кісі қолында балтасы, алдына кенеп алжапқыш байлаған күйі күткен адамын қарсылағандай қақпаны аша берді.

— «Жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан шығады» деген рас, Карпич, сені үйде ме, жоқ па деп екі ойлы болып келе жатыр едім,— деді Бәйес арбадан түспестен ауланың ішіне ене беріп.

— Аман, Махмедович, маржа сау, бала аман?— деді қожайын қазақша амандық сұрасып.

— Шүкір. Өздерің де аман ба, қатын, бала-шаға, мал-жан тегіс амандық па, Карпич?! Күн ысып кетті, мына жауын сендерге де соқпай кетті, ә?!

— Жаңбыр аз, егін күйіп барады, Махмедович. Қалай сауда жақсы ма? Теке барасын?

— Иә, Карпич, қала тыныштық па?

— Тыныштық?! Тыныштық ауылы алыс...— деді Фроловский, соңғы сөзіне үлкен мағына бергендей созып сөйлеп. Оның үнінде де, жүзінде де әлденеге налып, ренжіген сарын байқалды.— Тыныштық болады, Махмедович, болады... Алыс болса да болады.

Аттарын доғарып жолаушылар лапас астына көлеңкеге байлады,

соңсоң қожайынның айтуымен үйдің жанындағы сәкіге отырысты. Қажымұқан қалтасынан қағазға ораған құрғақ насыбайдан болар-болмас иіскей түсіп бірнеше рет түшкіріп салды да, келе жуынуға кіріскең Хакімнен босаған қара шәйнекті алып қолын жуды, мұрнына су атып танауын тыңқылдата сіңбірді.

Тыныштықтың болуына күмән келтірмейтін, бірақ бейбітшіліктің жолы қыын ғой деген ойын нықтағандай бұл қеуделі келген палуан денелі кісі соңғы сөзін төмен қарап отырып айтты. Ол топырақ арасынан шабақ құрт іздегендей қолына түскен кішкене жаңқамен жерді шұқылап, қайтадан жауып отырды да, салмақпен:

— Жаңбыр аз болса да бидайдың шығымы жақсы, қазір дән құйып сабағы ұзара бастады. Бірақ соны уақыттымен жиып алып, бастырып қамбаға салуға мұрса берсе... Мына жақ біз сияқты мұжықтарға жайлыш болмай тұр ғой,— деді ол, көзін жерден алмастан иегімен Орал жақты мензеп.

Қажымұқан бұл адамды бұрын көрген жоқ еді;

«Егін еккен бай қара шекпендердің бірі ғой, сірә. Бәйесекеңнің таныс емес адамы жоқ. Қақпасын ашып қарсы алуына қарағанда, осы жақтағы мимандос тамырларының бірі болды» деп ойлады. Хакім бұл үй иесін өзінше сынап: «Байсалды, бір орнықты адам екен. Көзі ақылды адамның көзі. Сөз саптауын көрдің бе! Тілі қандай жатық! Орыс крестьяндарының ішіндегі бір көзі ашығы болуы керек. Бұл көп нәрседен хабардар адам шығар. Әбекеңнің «осы кісіге бір соғарсындар, мені іздесендер. Сол жөн сілтер» дегені тегін емес. Кез келген кісіні атамайды ғой, революционер болмаса! » деп кесіп-пішті.

Үй иесі басы артық сөз айтпады, келгендерден шұқылап ешнәрсе сұрай қоймады. Бірақ Бәйес құystanғандай, ертіп әкелген адамдарын таныстыруға асықты.

— Мына кісі, Карпич, біздің ауылдың бір балықшысы. Бізде балығы көп көл бар ғой, оны сіз жақсы білесіз. Биыл осы соңғы кездे балықшы кедейлер артель болып бірігіп тіршілік етіп жатыр. Сол кішкене артельдің бастығы, Қажымұқан дейтін кісі. Осы жақта қарай тұз іздеп шыққан екен, жолда кездесіп, осылай қарай, сіздікіне ат шалдырайық деп және мына жігіттің бір шаруасы болып... (ол Хакімді көрсетті). Мен өзім, баяғы сол тері-терсек жинау жұмысындағын,— деп арбадағы илеусіз, қатқан қой терілеріне көзін тікті.

— Шаруаға қазір не керегін білемін ғой, Махмедович, сабын, спичка, тұз керек. Көп нәрсе жетіспейді, ей, көп нәрсе,— деді үй иесі.

Өзі бірнеше минут төмен қарап отырды да, Бәйеске қарай:

— Махмедович, өте дәмді борщ бар. Біздің әйел жазды күні жеңіл болады деп окрошка жасайды. Қолдан ашытқан квас. Окрошка да жақсы. Бірақ өзім борщты сүйемін. Кәдімгі Украинский борщ. Қазір әйел әзірлейді,— деп орнынан түрегелді.

Бұрын борщ ішіп үйренбекен Қажымұқан сыпайыгершілікпен шыжымдай ұрттап қайта-қайта түшкіріп пысқырумен болды. Ол бір тарелке борщты тауыспастаң, орталап қана ішіп, үстелдің жиегіне қарай тарелкесін ысырып қойды. Тұздаған капустамен араластырып қуырған қызғылт өнді етті ол «шошқанікі шығар» деп ауыз да тиген жоқ.

Бәйес пен Ҳакім оның бұл сырын жақсы түсінсе де, үй иесінің көңіліне келер деп «Қажекеңнің күн тиіп басы ауырып отыр» деп жуып-шайған болды. Өздері Карповичтың көрсеткен сыйлығына алғыс айтып, берген тамақты сарқа жесті.

Тамақтан кейін сыртқа шығып, Бәйес Карповичты оңашалап лапастың астына шақырып алғып әңгімелесті. Оған келген жұмысын тұра айта алмай, алыстан орап, ұзақ әңгімелеп, Орал қаласындағы болған жайларды баяндады; ел ішіндегі алым-салықтың көбейгенін, жүрттың оған наразы екенін айтты. Аяғында:

— Маған Әбдірахман Әйтиевке жолығу қажет еді, өте қажет, Карпич. Сіз мені сол кісімен кездестірсөніз, мың раҳмет айттар едім, сізге,— деді.

Карпович оның жүзіне аса қадалмай анда-санда көз қырын салып тындалады. Бірақ білдірмей оның үнінен, сөзінің ыңғайынан сыр іздегендей болды. Бәйесті ол бұрыннан біле тұрса да, инабатты адам екеніне көзі жете тұрса да, тартына жауап қатты.

— Бәйес Махмедович, мен сені жақсы білемін. Сен сауда ісіне жетік адамсың. Ақчуриндердің бәрі де іскер, деловой кіслер... Саған, маған сауда мен егіншілік жұмысынан өзге керек болмайды. Солай ма? Біз басқаны білмейміз, дұрыс айтамын ба? Маған қаладан машина майын қарастырарсыз, аса зәру боп тұрмын, дозарез керек, (ол алақанының қырымен сағатын кесе сипады) Махмедович,— деді.

Оның сөзінен Бәйеске «саудагерсің саған сенуге болмас» деген ілік танытқандай үн байқалды.

— Карпич, сен тулкіңдірің салма. Мен Әбдірахман Әйтиевтің досымын,— деді Бәйес Карповичтің құлағына таман еңкейе түсіп. Ол сыбырлай сөйледі, қақпа жаққа жиі-жиі қарады.— Оның өзін, болмаса өзін білетін адамды кездестірсөң болады. Әбдірахман менің үйімде болып, біздің ауылдан кеткеніне екі жұмадай-ақ болды. Мен керек

болсам Карпичке соқ, сол жерден білесің деген. Мектеп жөнінде ақылдасатын шаруа бар...— деді Бәйес.

Бәйес те сақтық етіп, ақылдасар шаруасының шын түртүсін ашпады.

Карпович желкесін қасып, азырақ ойланып тұрды да:

— Біз шаруашылықтан басқа ешнәрсені білмейміз, тәнірі айғақ шын айтамын, Махмедович... Айтқандай оның осы селода інісі жүрген кеше. Петро, э, Петро! Бері келші,— деп қораның төрінде шетен дуалдың басына жайған ауды тараشتап, жинастырып жатқан баласын шақырды.— Петро, сен Аблашканы көрген жоқсың ба?

Талдырмаштау келген бала жігіт әкесіне жалт қарап, Бәйеске күдіктене көз тастады да, қабағын тыржитты.

— Тать⁶, көрген жоқпын-ау деймін... Иә, көрген жоқпын,— деді.

Бәйес баланың жасырып, көмейіне бір сыр бүккендей босаң жауап бергенін сезіп қалды.

— Көрген шығарсың, Петро, Аблашканы көрмесең басқасын көргенсің...

— Тать, ол жоғары кетті ғой... Біз Малыш екеуміз тұнде оны...

— Онда сен Малышты шақыр,— деді Карпович.

— Малышқа мен мына жігіттің өзін ертіп барсам болмас па, тать?

Карпович баласының бұл сөзіне ойланып қалды да:

— Танымайды ғой... Дегенмен жарайды. Ертіп бар, Сөйлестір...— деді.

Аздан кейін бұлар екінші деревняға кетті. Бұл деревня жеті-сегіз шақырым жер екен, Хакім мен Петро онда жеткенше ымырт жабылып қалды.

Деревня өте алыс болмаса да, Хакім мен Петро ұзақ жүрді, өйткені кекілді жігіт төте жүрмей, із жаңылдырған қояндай, селоны айналып екінші жағынан шықты.

Хакім онан:

— Неге алыстан орағытасың, ана жол төте еді ғой,— деп сұрап еді, Петро оған жауап қатпады. Ол өз деревнясынан шыққаннан бастап сызығынан әнін сыйғыра берді. «Әлде менсінбей ме, әлде сөйлесе

білмей ме? Қызық жігіт екен. Қарауға жап-жас сияқты, беті уыздай. Кекілі жалбырап тұр. Мінезі де, жүрісі де баланың мінезі мен жүрісі. Бойы ұзын болғанмен әлі жас шығар. Орыс халқы тез өсетін бойшаң халық қой», деп ойлайды Хакім оған көзінің астымен қарап қойып.

Хакім қалай ойласа да, аздал сөз тартқысы келіп, оқтын-оқтын сұрақтар берсе де, Петро онымен келгенше сөйлеспеді. Іздең келе жатқан Малышының кім екенін де айтқан жоқ. Әкесінің айтуына қарағанда Малышты Әбдірахманмен, болмаса жөн білетін басқа біреуімен кездестіретін қазақ шығар деп ойлады Хакім, Бұл бір хутор сияқты шағын ғана деревня екен, өзенге тақау, сайдың жағасына салынған, жиырма-отыз үй ғана. Сай жақтағы шеткі үйден асып Петро екінші үйдің ашық жатқан ауласынан келіп кірді. Ол есіктен тез сұңғіп кетіп, бірнеше секундтің ішінде қайтадан шықты. Ізінше есіктен Әмірдің басы көрінді...

2

Хакім Әмірмен құшақтасып қатты-қатты сүйісті, дұрысы: Әмір аса ыстық сияқты көрінбеді, ал, бұрын өте самарқау амандасатын, көбінесе Әмірдің найзадай ұшты сөздеріне құлақ та ілмейтін Хакім, неліктен екені белгісіз, бұл жолы Әмірді құшақтаған күйі жібермей ұзақ уақыт қысып тұрды, оның бетіне қадала қарап өзгеріс ізделгендей үңілді:

— Өзгерген жоқсың, тек аздал құнгеге күйіңкірегенсің... Сендерді қатты сағындым. Әсіресе сені сағындым, Әмір, бірге жүргенде адам білмейді, ал бөлініп кеткеннен кейін жолдастың зары өтеді екен... Сырласатын адам жоқ елде. Ой, сұрама, оқу, класс, жолдастар, клуб — бәрі көзден бір-бір ұшты,— деді Хакім ентіге, елжірей сөйлеп, оның ірі шеңберлі мұрнының үлкен танаулары ендей түсті. Хакімнің көзіне сырт көрініс өзгермегенмен Әмірдің мінезі, құлқы, қымылы, тіпті сөзі де бұрынғыдай емес-ті: салмақты пішін, жай қымыл пайда болған, сөзге де анағұрлым сараң және қуақы ұшқыр лебізден салуалы пікір, ойлы сөзге көшкен. Мұны Хакім бірден аңғармады, ол құшағын жазып, бірақ қолын ұстаған күйі жібермей тұрып:

— Неге үндемейсің әлде сағынған жоқсың ба?— деді ол тағы да Әмірдің бетіне үңіле қарап.

Әмірдің тура қараған мойылдай қара көздеріне жалындаған бір ұшқын пайда болды да, ол жолдасын «жасытпайын» деген адамша көзін төмен бұрып, отты жанаарын аударып әкетті.

— Сен сөйлесін деп тұрмын,— деді ол ақырын ғана, «әлде жатырқап қалған ба? Әлде әкесінің қайғысы ма?» деп ойлады Хакім ішінен, жолдасының тосырқап, бір нәрсеге қам жегендей пішінін көріп.

— Мен сөйлесем, әңгіме көп, Әмір. Бір күн айтсам таусылар емес. Ең

бастысы: Әбекенді іздең келдім; ол біздің елде болды...

Әмір «тсс!» деп сұқ қолын шошайтты.

Хакім оның жүзіне қарай қалды; сөзін аяқтамады. Әмір бір нәрсені ұмытып қалып таба алмай, не бір айтатын сөзі аузына түспей тұрған адамша төмен қарап ойланып тұрды да, Хакімді ертіп келген Петроға:

— Петро, сен жүре бер. Менің жолдасымды ертіп әкелгеніңе көптен көп рахмет,— деді.

Петро оған тіс жарып жауап та қатқан жоқ, алғысына алғыс та айтқан жоқ, ешнәрсені көрмеген адамша, келген ізімен кері қақпадан шығып кетті. Аздан кейін ол ақырындаң қана бастап, деревняның оңаша қайырылыс көшесымағымен орыстың «Тройка» деген әнін сызғырып айтып бара жатты. Ауланың ішінде қалған екі жас жігіт сезді енді неден бастарын білмей тосырқаған күйі ұзақ тұрып қалды. «Ей, Аллай, кәдімгі Әмір! Бұл жерден кездестіремін деген ойым жоқ еді. Өзгерген жоқ, сол күйі! Тек қана мінезіне аздал сабырлылық пайда болған. Әбдірахманның атын атаппағаны түсінікті... Көлденең құлақ шалып қалмасын дейтін шығар...»

— Ей, Аллай!— деп Хакім ақырындаң қана таңдайын қақты.— Әмір, сені мен бұл жерден кездестіремін деген жоқ едім. Ойыма да келмеген нәрсе. Қызық екен-ау өзі... Ал, жайық қалай? Бұл жерде не істеп жүрсің? Онекең тыңдауға дайын.

Ол күлімсіреп, Әмірді қайтадан құшақтай бастады.

— Жүр үйге, мен сені папаммен таныстырайын... Сен айтқандайын таныссың ғой, былтыр көрдің... Жүр, жүр!— деп Әмір Хакімнің сөзіне жауап қайтармaston оны қолынан ұстап үйге қарай жетектеді.

«Папамы несі? Тағы да бір баяғыдай қуақылық нәрсе ойлап күлдірейін деп жүр ме?»— деп ойлады Хакім. Екеудің қолдасқан күйі жас балалардай құшақтасып, тап-түйнақтай жинақты ғана келген орыс үйінің кішкене есігіне беттеді. Бұлар есік ашып, үйге еніп жайласқанша көше жақтан Петроның үзіп-үзіп сызғырған әні құлақтарынан кеткен жоқ.

Үйге кіре бергенде-ақ Хакім терезе жанында тұрған Әмірдің әкесін тани кетті...

Ап дегеннен ол сасып, не дерін білмей, Мендікерейге бір, Әмірге бір қарап, табалдырықтан аса алмай тұрып қалды. Өні де бұзылып кетті. Өлген адам... Казактар турап тастаған Мендікерей... Солай деп естіді ғой... Хакім басындағы дөңгелек қара бөркін алып ғибадат үстінде шіркеуге кіріп келіп, не істерін білмеген адамша, екі-үш рет басын

изеп қалды. Сонан кейін ғана:

— Ассалау мағалайкүм! — деді.

Оның үні де өте ақырын және өте жасып шықты.

Хакімнің кім екенін тани қоймаса да, оның сасып қалғанын байқап, Мендікерей сөзге айналдыруға кірісті.

— Үағалайкүм ассалам. Сәламат па, шырағым... Жоғары шың, жоғары шық! Үйдің нағыз төрін бірден таба қою да қыын, сонда да осылай қарай өтсөң шатаспайсың,— деді Мендікерей, өзі тұрған терезе жақты меңзеп. Бірақ Хакім олай өте қоймады. Ол есіктен жылжып, Әмір бұрылған пеш жаққа қарай ығысты. Пеш жанында аласа сәкі тұр, соған отыруға ыңғайланды.

Бөлме іші тар. Есіктен кіргенде сол қолда кішкене үстел мен бір арқалы ескі отырғыш тұр. Мендікерей алдында тұрған жалғыз терезе сол үстел жақта. Ал, қарсы бітеу қабырғада үстіне көрпе жапқан ағаш койка көрінеді. Сырт көрінісіне, ауласына, іштегі пешінің түріне қарап үйді орыс үйі десе де болғандай, еденсіз және ішіндегі көрпе-көпшікке қарап қазақ үйі десе де сиярлық.

«Папаммен таныстырайын дегені рас болды. Сол ғой... Сол кісінің өзі. Кәдімгі Әмірдің әкесі большевик Мендікерей. Өлгені өтірік болғаны ма? Әлде жаңылыс бір оқиға кездесті ме? Нанайын ба, нанбайын ба?»..

Таңырқаған пішінде, Хакім онан көзін алған жоқ.

— Мен танымадым ба, бұл баланы. Сенің әлгі айта беретін жолдасың емес пе, Әмір? — деді Мендікерей баласына бұрылып.

Үй іші қара көлеңкелеу, шам жағылмаған шақ. Бірақ Мендікерей мойынын бұрғанда Хакім оның оң жақ құлағының артынан бүтіл мойынын, желкесін осып кеткен қамшының ізіндей білеуленіп тұрған жуандығы бармақтай ұзын қызыл таңбаны көзі шалды.

— Папа, сол — Хакім Жұнісов дейтін реальноеде оқыған жолдасым. Былтыр күздігүні көріп едің ғой Текеде, — деді Әмір.

— Мен де солай деп шамалап едім. Есімнен шығып кетіпті бұл баланың жүзі. Бір көргеннен есте қала бере ме!.. Былтыр және сен ертіп келген көп жігіттердің ішінде көрдім білем...

Мендікерей Хакімге қарап, сәл уақыт, өткен күндерді еске түсіргендей ойланып қалды.

Хакімнің басына да әлде бір шым-шытырық уақыгалар сапырылыса

кіріп, ұшы-қиыры жоқ буалдыр көріністер бірінен соң бірі елестей түсті. Ол қанша тырысса да Мендікереидің көргенін, сезгенін ең болмаса шамамен де көз алдына келтіріп, ойына өре алмады. Өлді деген Мендікереидің өлмей қалғаны, бірақ өлім аузынан қалып көп шырғалды уақыгаларға кездескеніне Хакім күмән келтірген жоқ, өйткені бұған анау мойнындағы білеудей қызыл тыртық таңба, денесін бүтіндей қозғап мойнын әрең бұрып тұрған бұл кісінің ауыр қимылы айғақ та еді. Бірақ бұл адам зорға нанарлық, өмірде шын кездескендіктен ғана күмәнсіз сенерлік тарихты Хакім соңынан — сол күні тұнде жолдасының аузынан естіді...

3

...Марттың 27 күні Быковтардың көршісі Иван Андреевич Гречко ат қамытының сөгіліп кеткен шұжығын таспалап отыр еді. Игнатты іздеп терезеден қараған Марфанды ол байқаған жоқ-ты. Көзілдірігі имек мұрнының нақ ұшына дейін ығысып, жіптіктеі смолалы таспамен шұжықтың сөгілген жерін мұқияттаң қайыған, бар ынта-жігері қамытқа ауған болатын. «Берігірек болсын» деп ол сөгілмен жерін де сирегірек етіп жөрмен, көпке дейін қамытты енді қайтып жамамастай еткен.

— ...Көктем жақын. Ат күйлі. Темір сабанның түрені мен қылышы да шындаулы. Қамыт, постромка да сай тұрғаны жөн. Иван Андреевич дөңгелек шаруашылықтың бүйірін орта түсіріп, ажарын сындырған емес. Жер уақытында жыртылып, тұқым уақытында себіледі. Эйелі мен екеуі пішенді де алдымен шауып, егінді де ешкімнен кейін жинаған емес. Қора-қопсысы да құзге дейін майланып-сайланып, ат пен сиырдың, шошқаның сарайлары да үй сияқты әрі таза, әрі жылы.

Иван Андреевичтің құжырасы да сыртынан қарағанда жұмыртқадай... Өмірінде сөзге сараң Иван Андреевич сход, жиылыш түгіл үй ішінде де тіл беземейтін. Сөйлеуге бос уақыты жоқ аттың, сиырдың, шошқаның астын тазартып, шөп салып, жемдең, жайластырғаннан кейін де оған іс көп. Ол ескі киіз байпақ ұлтарады, етік жамайды, тырнауыш, айыр, күрек саптайты. Балтаға, балғаға қол қалт еткенде бірнеше басы артық сап дайындал қояды. Бала жас, әйел үй шаруасында. Өзі болмаса кім істер!

Бұгін де сол көктем қамы, басқасының бәрін бірынғайладап, енді қамыт жамап, оны бітіріп, жұмысына насаттанғандай, бір көтеріңкі пішінде отыр.

— Иван Гречко, киін, жұмыс бар,— деді Архип, үйге кіріп келіп.

Иван Андреевич оның қалай кіріп келгенін байқамай қалды, Архиптің дыбысы да естілген жоқ. «Сыртқы қақпа, ішкі сенектің тиегі салынған сияқты еді» деп ойлады ол есіктің қақ көзінде талтайып

тұрып алған төртбақ Архиптің қызыл-тарғыл көзіне қарап.

— Танымай тұрсың ба, неге едірейе қалдың, қорасынан үріккен саулықтай,— деді Архип жуан дауыспен, Калашниковтар мен Песковтардың өктемдігіне Гречко түгіл сол маңдағы казактардың өздері де қарсылық ете алмайтын. Оның үстіне Архип Песков арақ ішіп келген, сүзеген бұқадай басын қисайтып талтайып тұрып алатыны — арақ ішкендері әдеті. Мұндай кезде ол қол да жұмсайды, оның бұл мінезі жүрттың бәріне белгілі.

— Сен сүдінсіз хохол, біз комиссарларды қамап жатқанда үйінде жасырынып отырасың ә?— деді Архип күрілдеп.— Бол, тез! Қолыңа... сүймен ал!

Иван Андреевич жалма-жан аяғына киіз байпақ, үстіне шолақ тонын киді. Қайда баратынын, не істейтінін ол сұраған да жоқ, сұрауға шамасы да келмеді. Басқалардай сөз айтып, қарсыласып, таласып көрмеген шаруа, қарбалас уақытта кіріп келіп дауыс көтерген әміршінің алдына түсіп жүре берді.

Үйден шығып, ауладан сүймен тауып алғаннан кейін Гречкоға:

— Анда, жағаға!— деп бұйрық берді Архип.

Архиптің қараңғыда иек меңзеген жағына қарай Иван Андреевич жүріп отырып селоның шетіне шықты. Ямбулатов өзені Гречконың үйінен алыс емес еді, не бары жарты шақырымдай-ақ жер-ді. Нақ жағаға келгенде сол жақ қолда, қыр басында қарауытқан бір нәрсе көрінді. Сол қарауытқанға қарай қолын сілтеп Архип Песков:

— Көрдің бе ананы? Менің шапқан комиссарым... Төмен тұс. Мұзды ой да, сүйреп апарып сұңгіт жылымға, тұсіндің бе? Қимылда, сүдінсіз хохол...

Жатқан адамның кім екенін, қайдан келгенін, оны Архиптың қалай шапқанын Иван Андреевич білген жоқ, ол тек төмен өзенге тұсті де, алып келген сүйменмен Ямбулатовканың қалың мұзын қаршылдата соғып, жылым оя бастады. Өмірде көп нәрсені көрген тәжірибелі шаруа «сүйреп апарып сұңгіт жылымға» дегенде мұздың қай жері жүқа, алдымен соны ойлаған. Қыс қар қалыңдау түсіп, мұзы жүқалау қалатын бір иіннің қайрылысын ол бірден тапты да, сол жерді тесуге кірісті. Бірақ қысы ұзақ әрі сұық бұл өлкенің жүқа деген мұзы да аршынға жуық болатын. Өткір сүймені өндіре омырса да, Иван Андреевич қапелімді суға жете алмады. Ол біраз соққаннан кейін бусанып құлашы жазыла тұсті, бірақ жылым оя салу жеңіл жұмыс болмады.

— Элі де ұзақ оясың ба сен, хохол?— деді тағы да Архип.

Ол бұл жолы аса мұқатпай, «сүдінсіз» деген сөзді қоспады.

— Оямын ғой,— деді Иван Андреевич күмілжі дауыспен.

Ұзақ уақыт оятынын, әлде тез бітіретінін ол әңгімелеп тұрмады, топтап қызметші жалдал, оларға қожайындық етіп үйреніп қалған Песковтар момын шаруаларға да, көршілес деревняның адамдарына да тенденция бермейтін. Әсіресе Гречко сияқты дау-жанжалға бармайтын жасқаншақ адамдарға дегенін істетіп әдеттенген-ди.

Гречколар көп заманнан бері осы өлкеде орын теуіп, байырғы халық болып кетсе де, өзгеге озбырлық істеп көрмеген, өз еңбегімен ғана жер-су байлығына иемденген жандар еді. Олардың тіпті «хохол» аты қалмаған болатын, алдақашан казактар қатарына қосылып әскер есебінде болса да, бұл жердегілер өзінен бір елі болса да төмен санайтын.

Жасынан бір кісімен қарсыласып көрмеген Иван Андреевич үлкенниң де, кішінің де айтқанын істейтін жан-ды. Әсіресе станица атаманы қызмет жөнінде жұмсайтын шабарман керек болса Гречконы жұмсайды; ал ат керек болса — оның атына ең бірінші кезек келеді де тұрады. Атаманның сынған қақпасы мен қираған арбасын да түзей салатын Гречко.

Бүгін өлген комиссарды ағызып жіберуге шыққан мас Архиптің қолына сол Иван Андреевич ілікті.

Сотқар бұқадай көзінің астымен сүзе қарап гүрілдеп пәрмен еткен Архиптің ол алдына түсіп емпендей берді де, ләм-мим деместен сүйменді қазір қалың мұзға бойлата соғып жатыр. Оның жылымды ойып, өлікті ағызып, бұйрықты екі етпей орындаپ қайтатынына Архип күмәнданған жоқ. Ол Дағынскіден бұйрық алып келген Захармен бірге большевик Быковтың «ісін» аяқтасуға асықты. Мұз ойған еңбегіне қалтасынан төлейтін ақысында ұсынып Архип:

— Иван, сен ана комиссар киргиздің шинелін шешіп ал. Мұз астында ол шинельсіз де тоңбайды. Керек десең етігін де аларсың,— деп, аяғын аюша теңселе басып, кері қайтып кетті...

Өзен басына неге әкелгенін Иван Андреевич ғана түсінгендей болды. «Комиссар? Киргиз!.. Жарамсыз іс істеген соғылғандар. Құдайдан да қорықпайды»,— деді ол ішінен,— Быков қолына түссе оны да өлтіреді ғой. Неше күннен бері тісін қайрап жүр Калашниковтар. Кіріскең ісіне ыждағатты шаруа қалай да жылымды ойып бітіру ниетімен болды да, ол ілкі ойын түптемеді. Қайдан келген киргиз комиссары, оны қалай қолға түсірді деген сұрақтар ойға бірден келе де қоймады.

Кешке қарай күн едәуір сұытып, күндіз беті жібіген қар мен мұз қатып та үлгірген. Бірақ, Иван Андреевич сұықты сезген жоқ, сүйменді бір қалыппен, бусанып алған күйі соға берді. Үздіксіз қимылданап, өлік кептелмей сиярлық жылымды ойып болғаннан кейін ғана ол тонының түймесін ағытты; еңсесін көтеріңкіреп, демін алды, сүйменге сүйеніп тұрып жан-жаққа қөзін салды.

Сай іші терең. Бұл жердің сұы да мол. Ала қыстай селоның малына жетіп жатқан су. «Мал ішетін, су алатын үлкен ойықтан төмен болғанмен бұл адам сүйегі су тасығанша мұз астында қалады... Мал сезгіш. Әсіресе ат өлік бар жерден су ішпейді. Адамға да ауыр қанды су...» деп ойлап ол басын шайқап тұрды да, әлденені іздеңдей жоғары қарады.

Өзен үстіне төңкерілген қысқы аспанның боз күмбезі.

Есепсіз баяғы көп жүлдyz... Аспан үлкен қырман сияқты да, құс жолы бейне бір қүрекпен ұшырған бидайдың жонданған үйіндісіндей: оның құйрық жағы сүйір құйымшақтанып барып шашылып кеткен.

Сонау құс жолының әрмен кеткен бас жағында Калмыков бар — Иван Андреевич туып-өскен жері. Бержағы жалпақ жатқан киргиз даласы. Киргиз даласымен көшіп ол жас кезінде Құрманбай селосына келіп орналасқан. Құрманбай киргиз ішіндегі орыс деревнясы. Орыс, киргиз араласып жатқан тамыр-танысы мол жер. Ол сол жерлерді көз алдына келтіріп бір оралып өтті де, «киргиз комиссары» жатқан жаққа мойнын созды. Мүмкін сол жақтан келген киргиз ажалын осы жерден тапты ма?!

Темірқазық пен үркөрдің алшақтығына қарап Иван Андреевич жаздың, қыстың кейбір сипаттарын болжал ететін, қараңғы түндерде жаз күні бағытты, уақытты айыратын. Сол әдетімен қазір де темірқазыққа қарап «тұн ортасы» деп ернін жыбырлатты.

Ол қыр басына шыққанда шынында да село үсті әрі үнсіз, әрі қимылдаған жанның қыбыры білінбейтін еді. Үйлердің терезелерінде жылтыраған шам жарығы сирек, әрегіректегі станица атаманының конторы жақта ғана жарық бар; не аттың, не адамның жүрісі тәрізді бір болмашы дыбыс құлаққа шалынып, ол да кешікпей жоғалып кетті.

Өлікке екі-үш қадамдай қалғанда оның құлағына әлсіз ғана ыңғызыған адамның дыбысындағы бір дыбыс шалынды да, ол кілт тұра қалды. Бір минуттай уақыт озды... Дыбыс енді қайтып шықпады. Сенсең бөркінің жиегін көтеріңкіреп қойып Иван Андреевич құлағын тосып тағы да бір минут демін ішіне тартқан күйі, қимылсыз шаншылып қалды. Үн де жоқ. Қыбыр да жоқ. Ол жатқан адамға жақындағы тұсті. «Мүмкін емес. Құлақ қателескені ме?! Дыбыс болған күнде...» Жатқан адамға төніп келіп еңкейе тұсті. Адам етбеттеп түсіп,

қарға тұмсығын тыға, шаншыла құлаған, бір қолы аста, бір қолы созылған күйі қалыпты. Бас киімі бір қадамдай жерде, сол жағында жатыр. Оң жағындағы қарауытқан бір кішкене затқа үңіліп еді, оның қарға шаншалып қалған наган екенін айырды, наган оң қолдан бір қарыстай жерде жатыр да, қолдың алақаны жазылып кеткен, білезігіне дейін ашық. Сол ашық жатқан білезігінен ұстап көтере тартып Иван Андреевич өлікті шалқасынан салмақшы болды. Оның жүзін көруге, қандай адам екенін байқауға тырысты. Ұстаған қолы қанға былғанып, мұздап қатып қалған, бірақ білегі жылы сияқтанып кетті. Ол жалмаған аударып шалқасынан салғанда өлік болар-болмас ышқынып дыбыс берді...

Өліктің тірі екенін Гречко алғашқы әлсіз ыңырсыған дыбыс шыққанда-ақ сезіп еді, қазір бұған оның көзі анық жетті. Ол шапшаңдап жанында жатқан шошақ тымақты жаралы жанның басының астына жастық етіп салды да, көзіне түсіп бетін қаптап қалған қазақы қара бөрікті басына дұрыстап кигізді, қолдарын жөндеп, аяқтарын түзеді. Шинельдің түймелері салулы, жағасы көтерулі екен. «Тіріліп, адам боларлық жан ба, әлде ақтық демі жақындаған үмітсіз тірі өлік пе?» деген ой келді оған. Күдікті екі ұшты ой оның қолын шала-жансар адамның қойнына еріксіз апарды. Жүрек соғып жатыр...

Үш жылдай Герман соғысында болып, талай қыншылықты бастан кешірген, талай өлікті жерлеп, талай жаралы жанды сүйреп, ұрыс өртінен кері алып шыққан кәрі солдаттың жүрегі елжіреп кетті, аяныш сезімі билеп, қалай да құтқару, ғаріп жанға көмек көрсету борышы өзінен өзі жетектеді. Қалай апару керек? Арқалап тез жеткізе алар ма? Қанын сұртіп, жарасын байлап, аузына сусын тамызбаса әлсірей бермей ме? Ол көп ойланбай-ақ үйге қарай жүгірді. Үйге жеткенше: қайда жатқызу керек, жарасын қалай байлап, қалай құту керек, бәрінен де қынын — жұрт көзінен қалай тасалау керек, ол бір мұлтігін қалдырмай мұқияттаң жан-жағын әбден ойлап шықты.

— Тез моншаның шамын жағып, ішін сұрт, есік-тесігін қымта, пештің төбесін қайтадан жап,— деді ол әйеліне, есіктен асыға кірген бойы.

Әйелі ешнәрсеге түсінбей оның жүзіне таңдана қарап, аузын ашып қалды. «Атаман бір жұмыс тапсырды ма? Моншаның керегі не?..»

— ...Тездет, қатын, соңынан көресің... Уақыт жоқ,— деп ол кері шығып кетті.

Жарты сағаттай уақыт өткен шамада кішкене боқ "шанаға салып әкелген жаралы адамды ерлі-зайыпты Гречколар моншага кіргізді. Сәті болғанда, кеште ғана өздері шомылған кішкене моншаның іші әлі ыстық екен. Астына палас төсеп, басына жастық етіп шинелін салып жатқызып, бүкіл мойын мен желкені, бет-аузын жауып кеткен қанды

сүртіп тазартып, байлап, есі кірмеген жаралының аузына спирт тамызды. Гречконың әскери флягы да, оның ішінде «керек күнге» арнаған спирті де сандық тұбінде жатыр екен. Жаралы жан біраздан кейін қозін ашты... Бұл Гречконың тамыры Әбілқайыр Әйтиевтің үйінде әлденеше рет көрген таныс адамы екен...

Жұмысты тиянақтап бітіріп, жатқан кезде:

— Архип біліп қойса басыңа пәле келеді. Бұл сенің сорыңа тап келген адам,— деп әйелі уайым айта бастап еді, оған Иван Гречко:

— Білмейді. Бүгін моншада, түнейді. Ертең түнде Аблашкаға жеткізіп беремін. Мұз ойдым, өзі қорді. Салмағанымды қайдан біледі, өзеннің астын тінте ме? Ұйықтай бер,— деді.

Көп уақыттан бері көрмей іші пысып, күнде аузынан тастамайтын жолдасымен екеуінің әңгімесін бөлмей Мендікерең баласына «жарамды байлап бере қой» демеді, бір қолымен бинтін өзі шешіп, өзі қайтадан орап байластырып жатты.

— ...Маған папамның қасынан қыл елі шығуға болмайды. Жарасы әлі жазылып біткен жоқ. Көрдің бе әне, өзі байлап жатқанын. Ауру болса да қарап отырмайды. Осы күні отряд ұйымдастыру жұмысын қолға алып күні-түні соның қамында ұйықтамайды, қолым дәрменсіз, халім нашар деп бір айтқан емес. «Мұнан да жаман болуға мүмкін еді, бұған да шүкіршілік» деп жазып-сызып, келген жігіттерге ақыл айтумен болады. Шынында шүкіршілік! Ойбой, талай ауыр минуттер бастан өтті ғой. Әбекең мені Текеде пәтеріне шақырып алып папамның «өлгенін» естірткендегіні айт... ой, менің сол күндерде құр сұлдем қалды ғой...

— Білем ғой.

— ...Аллай, сонан үйге келсем, адам нанғысыз хикая. Қой, оны сөзбен жеткізіп боларлық емес. Мамамды мен: «Жай күнде жылап отыратын бос адам, қазір шашын жайып алдынан шығады ғой» деп ойласам, «Айналайын Әміртай, әйтеуір молда қайнам жанын алып қалды әкеңнің. Ой, құлымым, әйтпегенде жетім қалатын едің! Боздағым! Ботам!» деп құшақтай. түсті. Алыстан-ақ көңілім бұзылып, іштей қалтырап келген басым бақырып қоя бердім. Мұндай ащы жас көзден шығып көрмеген болар! Түсінгенім жоқ. Мамамның сөзі менің домбықтан миыма қонған жоқ, не айтқаны құлағыма жеткен жоқ, өксіген күйі өкси бердім... «Қайтсін-ау, қарғатайым, өледі деп ойлаған ғой» дейді мамам маған қоса өкіріп жылап тұрып. Не керек, ол күнгі менің жайымды сен көрсөң, есің шығып кетер. Бірақ, сен өз басыңа келмегенсін, түсінбейсің ғой. Және оның үстіне белгілі Онеке болғансын...

— Эміржан, сен менің тарихымды айтып отырсың ба? Ол ұзақ әңгіме, оны қой,— деді Мендікереій ақыры екеуінің сезін бөліп. Сөйтті де Хакімге қарап: — Шырағым, мұнан да жаман болуы мүмкін еді. Бұған да шүкір. Егер де Гречко сияқты адал жан тал келмегенде, әбден қыын болатын еді. Әбден қыын. Егер де қанішер казактың бірі кез келсе қайтер еді — су түбіне кетер едім. Бәріміз де шаруаның баласымыз.. Дүниеде шаруадан адамгер жан жоқ. Өзін бұрын көруші едім, Абылқайырдан талай рет қой терісін алып кетіп жүруші еді бір шаруа орыс, Мен бұрын оның фамилиясын да білмейтінмін.. Анау, күні Әбілқайыр айтты бар уақиғаны. Гречко дейтін Требуханың адамы екен. Ажалымның жоқтығына қарай сол Әбілқайырдың танысына тап келгенім және Нұрғалидың үйде болғаны мұндай көрім болар ма! Оң қарымның сылып тасталмаған жері жоқ, ішпеген дәрім де жоқ, ақырында әйтеуір ай жарым жатып тәуір болдым, шырағым. Мина иығымды көтере алмағаным болмаса, ештеме емес. Топшы сіңіріме зақым келген бе қалай, ей, бір қолсыз да адам іске жарай береді, ештеме емес,— деді Мендікереій, қозғалмайтын оң қолының саусақсыз алақанын ашып, жұмғандай қозғап отырып.

Хакім оның оң қолының қозғалмайтынын және саусақтарының үсіп түсіп қалғанын жаңа ғана көрді. Ол бірер сағат бұрын Мендікереидің қисайыңқыраған басы мен білеудей қызыл таңбалы мойнын ғана көріп, ішінен аяп отыр еді. Ал, оның үсіп түскен молтақ саусақ орындарын байқаған да жоқ-ты.

— Сен жөнінде мен, шырағым, Қален учитель мен Әбдірахманнан естігенмін, жақсы білемін, сыртыңнан қанықпын. Оқыған саналы жігіттің еліне қызмет етуі — адамдың борышы. Революцияға араласып, оны қолдау — сол борышыңды атқару деген сөз. Бұл қадамыңды мен қатты қолдаймын...— деді аздан кейін Мендікереій Хакімге.

Араларында болып бұрын-соңды сыр-пікірлерін білмесе де, өзі басқа оқушылардан көрі революционерлерге қашықтау жүрсе де Хакім Оралда Дмитриев пен Червяковтың, Әбдірахман мен Сақыпкерейдің аттарына көптен қанық-ты. Әмірден Мендікереиді де шет-пұшпақтап естіген болатын, оның мезгілсіз өлімін, жолдасымен бірге азалаған-ды. Бұл адамдардың бәрін ол жүрттан асқан шешен, ер жүректі қаһарман, теңдесі жоқ білгір жандар деп түсінетін. Бұлардың ісі екенін бірінің қолынан келмейтін, істей алмайтын іс деп ойлайтын. «Алмағайып, екіталай, қаупі мол, қатері күшті іс» деп кейде ойлауға да қорқатын. Ал, Мендікереидің «өлім аузынан қайтқанын», адам нанbastай құлы-құлы кезендер мен ауыр бейнеттерді басынан кешіргенін естігеннен кейін Хакім бұл адамды өте-мөте құрметті, асқан кеменгер деп білді.

«Оқыған саналы жігіт... Революцияға араласып, оны қолдау — борышыңды атқару. Бұл қадамыңды мен қатты қолдаймын»,— дейді.

Осылардың қатарына ілігуге жарағаным ба?!

Оның бойын не бір адам сипаттап болмайтын сезім билеп кетті. Ол Әбдірахманды да, мына отырған үлкен кісіні де құшақтап, бетінен сүйіп алғысы келді.

— Әбекең қайда, қазір? — деді ол не дерін білмей құлімсіреп.

— Әбекең бе? Әбекең... — деп Мендікерей созып, жауап әзірлегендей мудіріп қалды.— Әбекең осында... жоқ... бір тапсырманы орындауға кетті. Сенің атың Хакім ғой. Хакім, сен қарағым, пәленше қайда, қай жерде жүр, не істеп жүр деп сұрама. Мұндай жұмысты адамның іші ғана біліп қойғаны жақсы...

Ол Хакімнің бетіне қарап езу тартты.

Хакім басын изеді.

— ...Мен сені мұнан былай қарай «студент» десем, оған арланбайсың ба? Бізде осындаі бір сақтық есебінде шын атын атамау әдеті болады...

Хакім тағы да басын изеді.

— ...Әрине, қазір емес, кейін.— Мендікерей Хакімге енді шүйілгендей пішінмен ойлана қарады да: — Сендермен ауылдас та, болыстас та кісі емес, бірақ сен оны білуің керек, білмесең де атын естіген шығарсың. Сендердің жағындақі. Ақметше дейтін бір белгілі адам бар...

— Қай Ақметше? Мұқамметшин бе? — деді Хакім жұлып алғандай.

— Тап өзі. Айттым ғой, сен оны білуге тиістісің. Белгілі адам.

— Ол бізге жақын жиен. Қызыл нарлы Ақметше.

— Імм. Тіпті жиен бе сізге?! Қызыл нарлы. Арғымақ жылқылы. Оқымысты Ақметше. Жиен болғаны жақсы да, жаман да. Туған жиен бе?

Хакім қысылып қалды. «Неге сұрайды!.. Бір нәрсеге... құдіктене ме?...» — деп ойлады.

Мендікерей жағын сипап ойланыңқырап тұрды да:

— Осы Ақметше жөнінде бір әңгіме біліп қайтсаң қалай болар қаладан? Бәрібір «қалаға барамын, мектебімді көргім келеді» дедің ғой. Ешкім тергеп-тексеріп жүрмес пе, қалаға барғаныңды? Казак-орыстар қатал және сақ халық.

Хакім басын изеп:

— Өте жақсы. Біліп қайтайын,— деді.

— Ендеше, Хакім, сен былай ет: сол сіздің жиен Ақметшеңіз қазір Текеде. Ноғай мешітінің түбінде пәтері бар, соны тауып ал. Жиеніңмен нағашысы есебінде «жақындық» тілмен сөйлес. Бірақ сақ бол, ешбір сыр беруші болма біз жөнінде. Ақметше Жымпіты ұқіметінің подрядін тасып жүр. Бұл жолы аса құнды бір жүк жеткізіп бермекші. Сол жүк не жүк? Қай күні қаладан шығады, қай жолмен жүреді, қасында кім бар, міне осыны біліп қайту керек болып тұр. Сен осыны істей аласың ба?

— Бұл жұмыстың ешбір қындығы жоқ...

— Қындығы жоқ деуге болмас. Бірақ қолдан келмейтін нәрсе емес.

Хакім ішінен балаша қуанып кетті. «Тапсырма деген осы сияқты болатын шығар. Мен мұны бүгін-ақ барып біліп қайтайын. Кешікпесспін».

— Мен бүгін бар десеніз, бүгін барып біліп қайтайын. Бірақ Әбекенде бір шаруа бар еді... Біз екі-үш адамбыз осы жерге келген. Ол кісілер кейін ауылға қайтуы керек.

— Құпия жұмыс па?— деп сұрады Мендікерей.

— Құпия ғой, әрине. Бірақ сізден жасыратын іс емес.

Сіз де, Әбекең де бір...

Мендікерей басын изеп, қостай тұсті.

Хакім болған уақиғаны сұлулап айтып, әдемі сөз таңдал жатпады. Ол келген жұмысын тез бітіруге, Орал қаласына барып қайтуды да жеделдетуге кірісті. Шапшаң сөйлеп, сәл сөзінің аяғын жұтынқырап:

— Сіз естіген сол Қален учительді Досмұқамбетовтердің қарулы адамдары келіп болыс кеңесіне айдалап кетті. Жұрт оны Жымпітыға апарып түрмеге қамайды, сottайды деседі. Мені де ұстап еді, бірақ... қолдарынан жырылып шығып кеттім. Әкем жігіт жинап жатыр, «қалай да Қаленді босатып аламын. Босатпаса болыстың өзін қолға түсіремін. Ауыл үстіне қунде ат ойнattырып, ер азаматты тоқтыша өңгертіп жібере алмаймын»,— дейді. Менімен бірге біздің елдің балықшылар артелін басқарып жүрген бір жігіт келді. Балықшылар және басқа да ел жігіттері: «Бұтін ел болып көтерілеміз. Салық төлемейміз, жігіт бермейміз. Қару тапсақ — қарсы тұрысамыз» деседі. Осы жөнінде не ақыл айтар екен деп Әбекенде келіп едік,— деді.

Мендікерейдің көз жанары жайнап кетті.

— Тоқта, тоқта!— деді ол Хакімге жақындаі түсіп.— Қаленді неге ұстайды, не айып тағады, оны білген жоқсындар ма,— деп сұрады.

— Әбекең жиналыс жасап сөз сөйлеген... Осыны естіп: «Большевиктерге тілектес, сход ашты, үкіметті жамандап, ат пен жігіт жинауға қарсы тұрды» деп старшина донесение беріпті.

— Білемін, білемін, Әbdірахманның сөз сөйлегенін. Ал, «әкем жігіт жинап жатыр» дейсің жігіт жинала ма? Жиналса шамасы қанша болар?

— Біздің өз аулымыздан қырық-елу адам атқа мінеді. Балықшылар мен тағы басқалар қосылса жүзден артады ғой.

Қарағым-ау, манадан бері осындай әңгіменді неге айтпадың... Тоқта, бұл ойланатын жұмыс. Бұл өте мағыналы жұмыс... Сен, қарағым, бүгін сол келген адамдарыңың қасында болшы. Ертең осы маңда жиналысымыз болады, соған келерсің. Әмірді жіберіп мен өзім хабар берермін. Әмір, жолдасынды шығарып сал,— деді Мендікерей.

Хакім қош айтысып шығып кетті.

4

1918 жылдың майы мен июнь айларында Саратов советі жасақтаған Саратов, Тамбов, Пугачев, Новоузень отрядтарынан құралған «ерекше армия» және онан басқа да толып жатқан қарулы күштердің бәрі Орал майданына аттандырылып, 4-армияның командир! М. В. Фрунзенің қарауына берілген еді. Және сол күзде жас Қызыл Армияның күшімен ақ казактардың қолындағы Астрахань, Пугачев, Симбирск, Самара, Казань қалалары босатылып, айнала қоршай бастаған жаудың ілкі қарқыны бәсендеген-ді. Оның үстіне Еділ бойынан шыққан бір үлкен отряд жер үшін құрескен крестьяндар және помещик-алпауыттардың қолында жұмыс істейтін батрактармен тобын көбейтіп, бірте-бірте молайып, ұлғайып, соғыс ісіне жетіле бастаған құралды күшке айналған болатын. Ол қара шаруалар арасына аты көбірек жайылған, бас командирі де қара бұқараның ішінен шыққан Чапаев отряды болатын.

Сан жағынан көптігі бір полктей-ақ болса да Чапаев отряды жаз бойы Орал қаласына үш рет төніп келип қиян-кескі қырғын соғыспен Жетікөл-Жекендіні, Шипов пен Тасқаланы алған еді. Бұл казак атты әскер корпусының командирі генерал Акутин дивизияларынан кейде еріксіз кері шегініп, кейде полкін полкіне қоспай талқандап атамандар армиясына бүйідей тиді. Сүзеген бұқаны басы-көзіне соғып қораға тыққан адамдай, Чапаев Орал казактарын сол жаз өз губерниясының шетіне шығармай қойды. Бұл тықсыру екпіні қатты ақтар әскерінің өктем қимылын су сепкендей басты да, Оралда болған ойраннан кейін ішінен тынып, күш-қуатын бойға жинаған жерсіз, сусыз, малсыз,

тәндіксіз, казак қамшысының астында ашынған халықтың аянбай алысуына дем берді.

Өзінен бұрын алыстағы құлаққа да: «Шаруа батыры!», «Көзсіз ер Чапай!», «Чапай жапырып келеді!» деп даңқы жер жарған. Еділ ерін қалың бұқара, жаңбыр тілеп аспанға көзін тіккен егіншідей күтті. Чапайдың аты көп елдің жылы-жұмсағын шайнамай сорып үйренген алпауыт күпештердің, чинді генералдар мен шекпенді құлтандардың үрейін шындалап ұшыра бастады.

Осындаған кезде әділдік, теңдік іздеп аңсаған халықтың құлағына жаңа армияның жайын баяндауға, оның қатарын молайтуға, құреске үйретуге Петроград пен Мәскеуден, Саратов пен Самардан Орал өлкесіне насиҳатшылар ағылды. Насиҳатшы революционерлер ақтар туын тіккен Орал қаласына да, губернияның байтақ деревнялары мен ауылдарына да, «Хан» ордасы мен казак жұздіктерінің ішіне де тары талқанына құйған сүттей сіңіп жатты.

Осылардың бірі Тереңсай түбегіне келіп крестьяндардың съезін өткізген жас комиссар Андреев еді.

Жаздығұні өткен жасырын съездің жиналу тәртібі аса шебер болды.

Жайықтың Бөрілі бетінде Тереңсай түбегі жатыр. Бұл бір елсіздеу жатқан шабындығы мол кең алқап. Тереңсайдың Жайыққа құяр жері ол күнде ит мұрыны өткісіз жалпақ жатқан қоға, қыр беті тал өскен тоғайлыш та, ал, арғы жақ — орман болатын.

Он екі орақшы тырна тізбекпен үлкен жылғаның бойын екі рет оралып шыққанда көл-көсір жерді құлтеленген қалың шөппен жауып салды. Ертеңгі кездегі көп шалғының дауысы тұп-тұнық ауаның көзге ілікпейтін бір пернесін үзіп басып, үзіп басып құлаққа шамырқанарлық құңгірт шынылды дыбыс құйып тұрғандай. Жылғадан нәзік самал есіп жас шөптің қалампыр исін ерге қарай ысырып жайып бара жатқан сияқты. Жағымды дыбыс, сүйкімді иіс, көз тояттарлық алқара көк көрініс шалғы ауырлығын білдірер емес...

Жылғаны төртінші рет оралғанда орақшылардың ең соңындағы қожайынның алдында келе жатқан Қажымұқан: «Осы құдай атқаннның пішенін шауып беруге келдім бе мен осында. Мұның әлгі сыйырлап жүрген үлкен жиналысы қайда? Әлде алдап бар пішенін шапқызып алмақшы ма? Мына ұзындығы ширек шақырым шөптің күлте жолының бір жолы бір дығал шөмеле, құдай біледі мына жердің өзінен тұп-тура бір кебен тұратын болды. Эй, шіркін-ай, осындаш шабындық та бір қолға тимей қойдың-ау! Ең шабынды деген біздің Ханжұрттымыз мынаның ширегіне де келмейді», деп ойлады.

Артта келе жатқан қожайын үйіне түскен қонағының осы ойын

сезген адамша, жалтақтап жан-жағына қарай берді. «Бұлар неге көрінбейді? Әдейі шөбімді шаптыра келген кісіше, келіссіз болар сілтете беруім» деп:

— Ал, бір тоқтай қалып темекі тартып алайық. Шөлдеген жігіттер ана квастан қана-қана ішіп алыңдар. Әлде азырақ тамақ жеп аламыз ба? А, осы да теріс болmas,— деді.

Алды тоқтап, артқылары алдыңғылардың деңіне жетіп шалғысын иығына салып, айнала атырапқа көз жіберісіп, бірі ілгері, бірі кейін келіп он екі адам алқа-қотан отырыса бастады. Еті қызып алған жастау жігіттер екі беті албырап квасты тұрып ішті, біреулері сояудай-сояудай екпе темекіні сар қағазға шиыршиқтай шиырып, шымқай көк түтінді түйдектеп жұтып, ішінен оны бозғылдата өңін қашырып шығарып жатты. Қажымұқан көзінің астымен жұртқа сығалап қарап қойып, қоныштан алған насыбайын шым-шымда п иіскеп қойды.

— Эне, төбелері көріне бастады. Бәсе, сағат оннан қалмай жиналамыз десіп еді.— Фроловский қалтасынан сағатын суырып:— Тура,— деп қасындағы Қажымұқанға көрсетті.

Қажымұқанның бағана келгеннен көзіне тұскен, айналасы қоғалы бір кішірек айдында құрма ау салып жүрген балықшылар, бұлар отыра берген кезде жағаға шығарып ауларын жайды. Олардың әрі жайылымда балақтарын беліне дейін түрген, қолында шанышқысы бар үш-төрт адам ау жайғандарға жақындай берді. Осы кезде Жайықтың арғы бетінен екі қайыққа мініп он шақты кісі бері өтті. Олардың да қолдарында айыр, тырнауыш бары көрінді. Өзен жағасы мен сай қолтығына, қыраттың басы мен жылға бойына бірінде жиналған адам қарасы молая бастады.

Және осы кезде Жаманбөрілі жағынан бұқа айдаған екі аттылы тап осы қойнауға қарай беттеп келе жатты. Бұлкілдеген екі аттылы соңынан жете бергенде бөксесі шөмейген, сыптығыр құйрық маубас қазақы бұқа, басын бұлғап қойып алға қарай желіп кетеді; нысана оқ атым жер озып барып қайта аяңдайды; кейде ол қылғына өкіріп, топырақты шеңгелдеп алып лақтырып-лақтырып жіберіп, кеудесін көтере желе бұлкілдейді.

Тағы осы кезде жеңдерін сыйбанған, балақтары түрілген екі жігіт өзенде жағалап қармақ салып келе жатты. Қажымұқан оларды алыстан-ақ таныды. Біреуі Хакім, қасындағысы бұлар тұскен үйдің иесі Фроловскиймен кешкіліктे келіп сыйырласып кеткен кішкене қара жігіт, кәдімгі оның Малышка дейтіні. Тұнде Хакім Қажымұқанға: «Ертең үлкен жиналыс болады, басшыларды сонда көріп сөйлесеміз. Сіз ертемен мына үй иесінің арбасына мініп пішенге шығыңыз. Солай келістік. Шөп шабуға жалданған адам болыңыз, көлденең жұрт сезбесін Бәкең сізді тұз іздел жүрген балықшы деді ғой. Шөп шапқан ақыма тұз

аламын десеніз болды» деген.

— Әке-шешесінен. жасырынып, ертемен балалар осылай қармақ салуға кетуші еді. Бұлар да тап сондай екен. Айлашылын-ай өздерінің, өй, шайтандар-ай!— деп Қажымұқан Хакімдерге қарап күбірлеп, басын шайқап қойды.

Бұқа айдаған екеу келіп бұлардың жанына аттарын тұсағанда Қажымұқанның есі шығып кете жаздады.

— Әбеке! Әбеке!— деп ол орнынан ұшып түрегеліп, аттан түскен Әбдірахманның қолына жармасты.—

Ойпырым-ай, өзгеріп кетіпсіз ғой, Әбеке! Нағыз біздің қара сирақ балықшылар сияқты болыпсыз. Мә, мынау біздің... апайдың баласы, жиен... Аман-есен бе, жиенжан. Міне кездесу керек болса!— деді ол Әбдірахманның жолдасына бұрылып.

Қажымұқан келген екеуінің аттарын тұсасып, амандық сұрасып, балаша қуанып қалды. Қажымұқан соншама-ақ сөйлескісі келіп еді, бірақ Әбдірахман сәлемдесіп болып, үй-ішінің амандығына тұсті сұрады да, бөгелмestен, аргы беттен қайықпен өткен адамдар тобына кетті де, Қажымұқан жүзі таныс, сырттан жақсы білетін Оразбен әнгімелесе бастады.

Кешікпей екі адам бұл «әлдеқалай кездескен» орақшы, аушы, қармақшы, сиyrшы, шөп жинаушыларды басқа ұрып түгендергендей аралап шығып, қолмен меңзеп сайдың ішіне қарай жиды.

Бұлар сайға әбден жиналып, алды отырып, арты орын таңдал, қаумалай топтасқан кезде, оң жақ қолдағы талдың, сай сағасындағы қалың қоғаның арасынан әскерше киінген қарулы адамдар топтобымен, шыға келді. Қажымұқан селт ете тұсті.

«Шынымен-ақ қамап алғаны ма? Жұрттың жиналуын аңдап жүргені ме? Осыншама жанды қызмет үстінде...» деген жаман ой келді Қажымұқанға.

— Бұлар кім?— деді ол сасқанынан қасындағы Оразға, қарулы адамдарды көрсетіп.

— Қажеке, қарулысы да, қарусызы да — бәрі де Комитеттің адамдары. Білесіз бе төңкерісшіл комитет дегенді. Қазір съезд болады. Соған жиналып жатыр. Сіз де келіпсіз ғой. Шақырып па еді?— деді ол Қажымұқанның сасып қалғанын байқап.

Қажымұқанның көнді жайлана тұсті.

— Е, бәсе! Өзім де солай ойладап едім... Әбекенді ізdep келдік

жұмыспен. Осында, осы жерге келіндер деген екен біздің Хакім дейтін баладан. Соған келгенім... Апым-ай, қызық екен. Кәдімгі қазақша далаға жинала ма, көк шөптің үстіне, ауылдағыдай? Орыстары көп қой. Қазақ неге аз?

— Қажеке, үндемеңіз. Тыңдайық. Қазақтан орыс көп қой қай жерде де! Сонсоң көбірек жиналғаны. Дұп-дұрыс айтасыз, қазақша көк шөптің үстіне малдас құрып отырамыз. Аспан асты кең, сай іші самал, әрі жұп-жұмсақ. Тар үйге жиналғаннан осы жақсы емес пе?— деді Ораз Қажымұқанды иығынан ұстап қуле сілкіп қойып.

Сайды — клуб, көк орайды — орындық, төмпені — мінбе етіп, шаруалар съезі сол кезде осындаі бір кең түкпірде жиналышп еді.

Күн сәскеге жетпей-ақ жер-дүниені күйдіріп жіберетін жаздың бір ыстық шағы еді. Лезде ақ шақылтақтана қалған қыр басынан ескең жел шоқтың лебіндей, бірақ аңғары кең Теренсайдың іші әрі жасаң, әрі сая, орақ басынан әлдеқайда жеңіл екен.

Істыққа аса сыр бере қоймайтын және қунге қуюге де онша бейім емес қара Қажымұқан да сайға түскенсін көңілденіп кетті.

— Міне рахат, тап біздің Шалқардың сағасы сияқты екен, шіркін! Қошы бала, бері кел, мына жерге отырайық,— деді ол Хакімге шебі қалыңдау тепсенді көрсетіп. Сөйтті де қонышынан қағазға ораған құрғақ насыбайын суырып алды. Оны қолының ұшымен ептең қана шымшып алып танаудың тигізтер-тигізбес бір түшкіріп те қойды.— Шалқардың сағасы сияқты екен деп мен саясын айтамын, жасаң лебін. Ал жері қайда, біздің жерлерден мың есе артық екен. Бала, сен байқайсың ба, бұл саланың кез келген жері шабындық та, аяқ бассаң суы мөлдіреген бұлақ көрінеді. Ал, қырлығы тек құдай егінге жаратқан да қойған, таяқпен шұқып тұқым сепсең де бір жылдық қорегінді аларлықтай. Жақсы жерді орыстар қайдан тауып алады десейші! Ай-ай, яй!— деп басын шайқап қойды Қажымұқан.

Білімі жоқ болса да еті тірі, айналасындағы нәрсені өте аңғарғыш, өмірдің күнделікті қыспағында әбден жырынды болып шыныққан Қажымұқан «көзі ашық» Хакімге:

— Менің орысша онша шалымды емес екенімді, бала, сен білесің ғой, қасымда отырып мына жұрттың не айтқанын түсіндіре бер. Бұл маслихат-сиязда біз естімеген әңгімелер айттылады дедің, кәне, мен оны зердем жетсе түсініп көрейін. Елдегілер Жұмекеңнің ертегісін аузынан сілекейі шұбырып тыңдайды, көрген, білгенімді мен де оларға барғансын шұбыртып берейін. Первой алдымен мыналар қандай хакімдер — соны көзінен тізіп айтып шықши. Анау табан аудың көзіне тұрмайтын көк серке сияқты, шылтырықтай сап-сары орыс баласы кім? Айналасындағы жандардың бәрі кісі көрмегендей

соған көзін тіге қалыпты ғой,— деді.

— Самардан келген жігіт көрінеді, сондағы бас командирдың жіберген адамы дейді. Осы біздің губернамызда құралып жатқан қызыл отрядтардың басын біріктіріп, күні ертең Жайық өлкесіндегі бай алпауыттарға қарсы шығаратын көрінеді. Тыңдаңыз, Қажеке, мен оның сезін қазір асты мен үстін, секіні мен үтірін де қалдырмай түсіндіріп отырайын,— деді Хакім.

— Бәрекелді! Орыстың жұқа сары баласы, солай жоғарыдан келді де! Бұлар жас басынан бәрін біліп туды-ау. қараши, шияз аштырып, сөз сөйлеп, ғаскер жинақтап жүргенін. Өзі ауған жоқ, нағыз біздің Әйтім мағзұм сияқты майысып тұр екен. Ал, ана қолын сілтеп тұрған арық қара орыс ше?

— Ойбай, ол нағыз үлкен жетекші. Ең бірінші бастық сол...

— Қойши,— деп Қажымұқан Хакімнің сезін бөліп жіберді.— Бастық дейтін емес қой өзін. Тері илеуші адам сияқты сүмпиып тұр, мойыны да жінішке, ілгері қарай созылып кетіпті. Оң көзін неге ақырайтады — ағы бар емес пе?

— Қажеке, бұл бір қажырлы адам көрінеді. Фамилиясын мен де жаңа естідім. Нағыз кедейден шыққан, кедейдің қамын ойлайтын, тап мына өздеріңіз сияқты жалпы-малшыларды, балықшы-шаруаларды теңдікке жеткізетін адам. Сіз қайdan шамалап қойдыңыз? Тері илеуші екені рас — Теке қаласындағы заводтың жұмыскері дейді. Парамонов дейтін кісі. Губернадағы құрылған кедей үкіметінің басшысы...

Қажымұқан таңданғандай, Парамоновтың еңкіштеу келген қағылез денесіне, еті жұқа ашаң өнді жүзіне қарап отырып: «Жігерлі адам шығар өзі. Біреуді көзге шұқып алатындей-ақ шүйіліп, қолын сермен қояды. Ал, анау солдаттардың қасынан келген шот мандай қара кім болды екен? Біздің Атақбелдің Ешесі сияқты ұзын және сіңірлі, мықты құдай ұрған шығар! Елу басы ма екен, жұз басы ма екен?!» деп ойлады ол Беланды көріп.

— Ана Әбдірахман Әйтиевтің оң жағында отырған Сақыпкереі Арганичев дейтін белгілі революционер. Ал, оның қыр жағындағы мойынын таңып алған Мендікереі Ипмағамбетов — губерналық советтің мүшесі, комиссар. Көктемде атты казактар оны қылышпен турап тастаған жерінен тіріліп кеткен. Нағашы, ұмытпа. Мендікереі дейтін осы, кәдімгі өліп тірілген большевик,— деді Ораз Қажымұқанды иығынан ұстап шайқап қойып.

— Турап тастаған жерінен тірілгені қалай?

— Бір жақ мойнын, иығын, топшысын қылыш қып кеткен. Бірақ

ажалы жоқ болған соң өлмей қалған. Көмүге барған орыс шала-жансар жатқанын көріп жасырып шанаға салып алып кеткен де, еліне әкеліп тастаған. Аラласып жүрген таныс орыс болса керек, бірақ аты-жөнін айтпапты.

— Апым-ай, ғажап екен! Енді бұл кісі мың жасар. Атты казактар не қылмайсың деп шабады?

— Большевиксің, большевиктің комиссарысың деп шабады. Нагашы, сен білмейсің бе ақтардың қызылға өш екенін? Жұмыскерді, шаруаны, жетім-жесірді қолдайтындарды қызыл дейді. Мына осы жиналғандардың бәрі кедейшіл қызылдар...

— Білемін, жиенжан, жақсы білемін қызылдың кім екенін. Ана Әбекең біздің көзімізді ашып, оңымыз қайсы, солымыз қайсы танытып кетті ғой, өркенің өскір. Әйтпесе қараны ақ деп келген наданның ішіндегі наданбайы біз болатынбыз. Сол көзімізді ашқандықтан осы жерге келіп отырғанымыз. Сабаз-ай, Мендікерейдің де қылышқа туралып жүргені біз үшін, кедей үшін!.. Жиенжан, әлгі жоғарыдан келген әскер адамның солдаты көп пе екен әйтеуір? Ана, жұқа сары орыс жігітінің деймін.

— Әскері де көп, қаруы да жеткілікті, Қажеке, саспа, жетпеген жерін қолға қару алып мына өзіміз толтырармыз. Солай емес пе, а?— деді Ораз құліп.

Жиналыс басталып, басқарған адамдар іс-әрекетіне көшті де, Қажымұқан орнынан қозғала тұсті.

Көрінім жerde көзге тізіліп жағалай жатқан орыс қыстақтары мен шоғыр-шоғыр қонған қазақ ауылдары мол Жайықтың бұл шөпті-егісті, сай-салалы кең алқабы Қажымұқанға үлкен әсер етті. Ол кешеден бері үнді, қимылды шынылдаған базарлы өмірдің ортасына түсіп кеткендей болды. Әсіресе сырт қарауға жайбарақат жатқан бұл еңбекқор тубектің тереңінде бүрқанған бір үлкен тасқынның сарыны естілгендей, әлденеге құлақты айқара түріп, білекті мықтап сыйбанған қалың топтың қаптап молайып келе жатқан қара құрымы көзге елестеп кеткендей болды. Жер де, ел де, адам атаулының бәрі де тегіс қозғалып орнынан тұрып кеткен сияқтанды. Ол ішінен: «Мына Жайықтың жалпақ жағасы дүбірлеген адам ғой, айналайын! Кешеден бергі көрген орақшы, егінші, балықшы, балташы, малшы, жалшы, дегеніңің бәрі осында ғой. Апым-ай, бала-шағаға дейін жүр! Мынау біздің үйге түскен қожайын да әбден қу екен. Апым-ай, түк білмеген кісіше атын жегіп, айырын саптап, квасын алып, орағын көтеріп пішенге алды да шықты! Біздің Танабайларды құлғана деуші еді жүрт, құлғана деп мыналарды айт! Әй, жарайсың, Әбдірахманым! Осылай етіп мынау бет-бетімен жүрген халықтың басын біріктіру аз жұмыс емес. Басшы болсаң осылай бол. Мынау да бір қайыс аяқ, қадалған

жерінен қан алған қайсар жігіт шығар. Көрдің бе түбін тесіп жібергендей қолмен нұқып, сөзбен шегелеуін...»— деді жиналысты ашып, қысқа мәлімдеме беріп жатқан Парамоновқа қарап.

— Мен шамамен ғана топшыламасам сөзінің тең жарысын ұқпадым, Хакімжан,— деді ол Хакімге.

— Сабыр етініз, Қажеке. Орыстардың сөзін қазақшалайтын тілмаш бар...

Қажымұқанның шыдамай отырғанын байқап, Ораз ақырында птусіндіре бастады.

— Мына мәжілісті бастап жатқан сол жаңағы айтқан Парамонов деген кісі. Жайықтың арғы жақ, бергі жағынан жетпіске таяу адам келді: мұның бәрі поселкелік, ауылдың советтердің мүшелері болған мұжықтар мен кедей қазақтар. Не бәрі жиырма жеті деревня, он екі ауылдан уәкілдер келді. Буржайлар советтің үнін өшіреміз деп жан таласса да, жұмысшы мен шаруаның еркін тұншықтыра алмайтынына бұл жиналыс айғақ. Ортаға салатын мәснеләміз: Россияның басқа жерлерінде қандай уақыгалар болып жатыр, соңсоң біздердің алдымызда не жұмыс, не міндет тұр, міне, осыны ортаға салып ақылдастып аламыз,— дейді. Әзірге айтқаны осы,— деді Ораз.

Аздан кейін жаңа мандала бешпет-шалбар киген қара бөрікті қазақ жігіті кекілі желбіреген жап-жас сары орыстың сөзін қазақшалап берді. Бұл бала тәрізді беті уылжыған жас адам өте қатты сөйлеп еді. Қажымұқан оның, бәйгенің алдымен келген дөнендей, ағызып сөйлеген сөзінің бірін де ұға алмай, тек жінішке даусының үніне ұйып, аузына қарап қалған-ды. «Аллау, адам да осындағы құйындастып шапшаң сөйлейді екен. Мынаған жан ілесе алмас, ілессе де ұғынып үлгере алмас», деп ойлаған. Ал, қазір оны дақпа-дақтап әрбір сөзін салмақтағандай баптап баян еткен қара мұртты, дембелше қара жігіттің сөз саптауына мәз болды.

— Қазақшалап тұрған Құрлештің Мырзағалиының баласы, Жезбұғаның бойындағы Құтсиық, адамгершілігі мол ақылды жігіт,— деп Ораз оның құлағына сыйыр етті.

— Бәсе, сорлы кісінің баласы болмас деп едім өзім де. Атақты адамның баласы да кедейшіл болады екен ғой,— деді Қажымұқан.

— Тында, нағашы. Күш әкесін танымайды деп, әділдік іздеген саналы жандардың талайын көрерсің құй бай, құй жарлы болсын.

«...Самардағы қолбасының жіберген мына алдарыңызда тұрған жас жігіт мағыналы сөзінің аяғын былай түйді: революция тасқыны жағаға сырып шығарып тастаған шөп-шөлендей — мына Орал қаласы мен

төменгі Орал өлкесінде ақ генерал мен казак атамандары бір ғана үйінді көң-қоқырдай болып қалды. Россияның жұмыскерлері мен қара шаруалары бұларды кешіккей айырладап Жайықтың арнасына лақтырып ағызып жібереді. Бірақ бұл көптің жұмысы, мына сіз бен біздің қажымай қайрат көрсетіп күн демей, тұн демей қимылдайтын азаматтық борышымыз. Көп жұмыс істепсіңдер: көп деревняларда, коммунист партиясының ячейкелерін құрыпсындар. Мұнан бұрын Богдановка еңбекшілер съезін өткізіпсіңдер; қызыл отрядтың топтарын жасақтапсындар. Бұл көп жұмыс. Игілікті жұмыс. Бірақ бұл әлі жеткіліксіз. Өздеріңіз ойлаңыздаршы, Орынбор мен Оралдың екі арасында ғана алпыстан аса ірі деревня барын өз көзіммен көріп келдім. Ірі деревнялар. Бір-бірінде мыңдаған үйлері бар селолар көп. Сол алпыстай селоның әрқайсысынан қырың-елу адамнан қолға құрал алып шығып, жауға қарсы тұрса, атаман Мартыновтың алты полкіне ешбір көлденең жәрдемсіз өздерің де төтеп бере алар едініздер. Амал не, отрядтарыңыз әлі аз және пышырап, бестен-оннан бөлініп, бір жерге басын қоса алмай жүрген көрінеді. Және көздеріңізге айта кететін нәрсе: өте жайбарақат жатырсындар. Қурес қызбаған. Жау жарасын сілкілемей бос қойғансындар, туысқандар. Өзеннің екі бетінде де атаман адамдары білгенін істеп жүр, оның алдына шығып, кесе көлденең тұра қалған жан жоқ. Елдің атын алып, астығын сыптырып, арба-көлігін жиып, құда түсे келген адамдай көлбендең жүрген казактар. Ана бұзық атаманың күнәкар басы алда қашан дар ағашын көксеп тұр. Оны халық сотының алдына жүгіндірмей тыныштық жоқ. Ал, бұл қарап отырып қана бітіретін жұмыс емес, туысқандар. Кімнен қорқасындар, айтшы? Ертең Самар мен Саратовтан, Қазан мен Орынбордан қозғалатын көп әскерге көмек пен дайындық ісі әлі жеткілікті емес. Атаман адамдарын іштен шалып, жолын кесіп, әрекетін бұзып, жүгін тартып алып, қарусыздандырып айнала қуалап маңға жуытпау керек емес пе?! Қасқыр аулағанда, жүрт болып қамалап, бұқтырмай айнала қуып берекесін алмаушы ма еді аңның! Бұл да сондай ғой, онан да жаман, зиянды жыртқыш. Зиянды жыртқышты деревнядан ит қосып шығарып салмасаң бола ма? Көтерілетін, сілкінетін уақыт жетті, ағайындар. Таптық санасы оянған қажырлы еңбекшілер ақтық айқасқа аянбай аттанайық! Бостандық, бақыт көктен келмейді. Өзіміз жасаймыз оны. Жеңімпаз Қызыл гвардиямыз жасайды. Ал, сол Қызыл гвардия мына өзіміз. Төңкеріс гвардиясының қатары молайып, өркендей түссін, жолдастар! Ура!»— деп ұран тастады шешен жігіт,— деді қазақшалаған Мырзагалиев.

Қазақшалаған бұл сөзі жатық сүйкімді адамға Қажымұқан қатты риза болын кетіп орнынан ұшып тұра келді, бір-екі рет қолын да шапалақтап қалды. Бұл өткір сөз ана сары баланың сөзі емес, мына қара торы әсем жігіттің сөзі сияқты көрінді. Ол қобалжыған үстіне қобалжи түсті. «Жайбарақат жатқан біз ғой. Бізге айтып тұр ғой мұны. Мына Жайықтың жағасындағы халықтардай жатпай-тұрмай әрекет жасай берсек — Әбекеңнің айтқан өз билігін өз қолымызға алдақашан

алып қояр едік. Ай, біз жайбасармыз. Әмәнда артта жүреміз. Асықпаймыз. Көрдің бе?»— деп өкінгендей болды ол. Сөйтті де тілмаш қазаққа қарап тұрып:

— Дұрыс айтасың. Біз әлі жайбарақат жатырмыз. Әлі тіпті бұғып отырмыз. Біреу «әйт!» десе шошып кетеміз. Жоқ, ағайын, енді тұрамыз. Енді біз де қозғаламыз. Мына мен өзім бастап қозғаламын. Қару бересіндер ғой, әйтеуір!— деді айқайлап.

Шеттен келген Андреев Қажымұқаннан көзін алмай қарап қалды. Оның не сөйлегенін қасындағы Әбдірахманнан сұрады. Ал, аздан кейін Мырзағалиев орнынан қайтадан тұрып Қажымұқаның сөзін орысшалап көпке жеткізді де, оны тегіс қостаған халық тұс-тұстан қол шапалақтап айқайлап жіберді.

— Бұл кісі балықшылар артелінен келген, алыстан келген еңбекші, — деп Әбдірахман түрегеліп қолын ұрып тұрып қалды, ал Андреев жүгіріп келіп Қажымұқаның қолын алды.

Жоқ жерден жұрттың бәрі назар аударғанға, әсіресе, жоғарыдан келген мына жас жігіттің қолын қысып құрмет еткеніне Қажымұқан қатты сасып қалды. Ол не қыларын білмей езу тартып жан-жағына жалтақтап қараумен болды. Қажымұқаның мейлінше күнге қүйіп, желге жарылған қара қайыс жүзі, уысына зорға сиярлық дөкір ірі саусақтары, тарамыс әлді денесі, етсіз шықшыты жайылып, езу тартқанда ақсита қалған аққаладай тістері, көзінің айналасындағы мәз болып жиырылған жұқа қыртысы, қалтқысыз шырайы Андреевтің көз алдына қырдың еңбегі еш, тұзы сор көп еңбекшісінің бала мінезді батыл кейпін алып келгендей болды.

Бірнеше адам сөз сөйлеуге рұқсат сұрап ойындағы пікірлерін айтты. Қажымұқан олардың ішінен Әбдірахман мен Парамоновтың айтқандарына өзгеше құлақ қойды, бар ынтасын салып тыңдады. Кәдімгі өзінің бұрын әлденеше рет сөйлесіп, талай әңгімесін қанбай тыңдаған Әбдірахман жұрт алдына күреске шыққан палуандардай көрінді.

Оның сөзі өзгеше сенімді, өзіне өзі палуан адамның бар нәрсені көзге көрсетіп, қолға ұстасып тұрғандай айқын. Және көбінесе Қажымұқанды басқаларға үлгі етіп сөйледі. Бұл жай Қажымұқанды тіпті елжіретіп жіберді. Әбдірахман:

«Жұмыстың баяу жүріп жатқаны шын. Жау бізден әлдеқайда ыждағатты, әлдеқайда шапшаң қимылдалап, күшін тез жинап алды. Бізді ес жинатпай есептіп тастауға тырысты. Тәжірибесі мол, білімі терең, іске алғыр, сөзге шешен Дмитриев сияқты бір топ көсем, серкелерімізді қараңғы үйге қамап, бір қатарын табанда атып, асып жібергеннен кейін де атаманың адамдары айнала қоршап алып бой

жаздыртып, бас көтертпеді. Күні-тұні деревня біткеннің ішінде де, сыртында да қарулы отрядтар құзетіп ізімізді аңдып жүр. Байшыл-буржуазияшыл оқығандар сөзін де, құралын да бізді жамандап, бізді құртуға жұмсал жатыр. Осындай айнала қоршау қыын-қыстау кезеңде қалың еңбекшінің таптық санасын ояттық. Құресшілер тобын жасақтадың. Бұл ақталу да емес, мақтану да емес. Бұл шын істің айқын бейнесі. Ана отырған Моисей Кисляк шаруа адам, оқымаған жан. Бірақ болғанынша адал, ішкі тілегі жұмысшы мен еңбекші шаруаның үстем болуы жағында. Ешкім сұрамай-ақ Кисляк жаудың көзінен өзімізді де, ісімізді де тасалап қалды. Ал, ана отырған Қажымұқан Жантілеуов деген кедей сонау алыстағы Шалқардан осында бізді ізденеп келген. Бізді емес, коммунист партиясын, совет үкіметін ізденеп келген. Старшиндар мен болыстарға қарсы бас көтеріп жатырмыз, қандай ақыл, қандай күш көмек көрсетесіндер деп келген. Міне, бұл қалың шаруаның құреске шыққанына айғақ.

Бұлар жалғыз емес, көп. Осы көптің басын жаңа ғана құрап алдық, жолдастар. Мына жиналыс та сол бас құрағанымыздың көрнекті дәлелі...» — деді. Ал Парамоновтың сөзінің аяқ жағы Қажымұқанның құлағын жарып өткендей болды:

— ...Қажымұқан сияқты сахараның пролетариаттары қуреске тегіс көтерілгеннен кейін буржуйлардың күні санаулы қалды дей бер! Солай ма, жолдастар?! Солай, санаулы! Іске көшіндер, жолдастар! Қазірден бастап, ертеңнен бастап қолға құрал ұстап ақ атамандарға қарсы аттаныңдар! Түсінікті ме, жолдастар! Түсінікті! Қаулыны осылай деп аламыз! — деді жұдышырының көтеріп, мойнын ілгери қарай соза түсіп.

Сөйлеушілердің рухы теп-тегіс осы сияқты көтерінкі болды да, жасырын съезд қаулысына: Жайықтың екі бетіндегі бүкіл деревнялар мен ауылдардың саналы еңбекшілерін съезд атынан Қызыл Гвардия қатарына жазылуға шақырамыз!

Март айының ішінде жалпы губерниялық съезде сайланған Орал советі — біздің жауынгер штабымыз. Саяси үгіт жұмысын, әскер құрастырып оны басқару ісін сол штабқа, яки Совдептің бар мүшелеріне тапсырамыз, деп жазды.

5

Сәске кезіндегі Тереңсайдың ішіне жиналғанында жұрт біріндең бет-бетімен білдірмей тараң кетті де. Хакім де Әмірмен бірге Мендікерейдің кішкене пәтеріне оралған еді.

— Көкем сені шақырып жатыр,— деді Әмір Хакімге, үйіне алдымен өзі кіріп шығып.

Күндіз терезесі тас жабық құжырадай бөлмеге кіріп келгенде Хакім

еріксіз селт ете қалды: үйде Парамонов пен Әбдірахман отыр... қысылмасын деген болуы керек,— екеуі де кірген жас жігітке назарын аударған жоқ, жайбарақат қалыпта сыйырлап сөйлеп, әлденені әңгімелесіп отыра берді; тіпті Хакіммен ісі жоқ адам сияқты Әбдірахман жабық терезеге қарап ойын жинақтағандай сәл мұдіріп қалып, қайтадан әңгімелеседі. Бірақ олардың бұл үйге қалай тез келіп қалғанын, не жөнінде күбірлесіп отырғанын Хакім білген жоқ. Ол тек «не дер екен!» деп Мендікерейдің лебізін тосты.

Кеше кеш және бүгін таңертеңгідей бір жақ қолымен иығын икемсіз сүйреп, жай қымылмен аяғын қиналып басып жүрген Мендікерей қазір қолды-аяқтай балаша зырылдаپ тұр. Ол Хакімді қолынан ұстап сәкіге отырғызып, аса ықыласты рай көрсетті.

— Шырағым, саған штаб атынан тапсырма берейін деп шақырттым. Ол тапсырманың шет жағасын тұнде өзің естідің де. Сен, Хакім, күрескен адамды көргенің бар ма? Әрине, әлденеше рет көрдің. Тіпті өзің де құрбы-құрдастарыңмен талай алысқан шығарсың. Үйткені жасында алыспаған, белдеспеген бала кемде-кем ұшырайды. Солай ма?

Хакім үндеместен басын изеді.

— ...Күрескенде адам жығамын деп күреседі. Жығыламын деген жанды мен өзім кездестіргенім жоқ. Атақты палуандар да жығамын деп топқа түседі, бала екеш бала да өз теңдесін жығып салып, басынан аттап кетуге тырысады. Дұрыс па? Бірақ сол жығу үшін нендей шарт керек? Күш керек. Күшің жоқ болса күресемін деп те, жығамын деп те ойламайсың. Ал, күшке серік не керек? Әдіс керек. Әдісқой болмаса, қара күшің көп жерде түкке аспай қалады. Әдіс жасай алмай әттең күшім зая кетті деп соңынан өзің өкінетін жай да кездеседі. Ал, күш пен әдіске қосымша тағы бір нәрсе керек; ол — қалай да жығамын деген таудай талап, қайтпас қажыр. Міне, шырағым, саған осыны ескертем. Дұшпаның ұйықтаған кезде ғана қалғы, онда да бір көзің ашиқ қалсын. Көргеніңді, білгеніңді тісіңнен шығарма, ішіңе ғана түй. Тапсырған істі орындасаң — орындағым де, орындаі алмай қалсан, хабар ет. Үйткені басқаша шара қолданамыз. Ал, білетін нәрсен: сол айтқан Ақметшенің жүгі. Ол: қару-жарақ. Егер де Жымпity үкіметіне жолын бөгеп қарсылық көрсетпей оқ-дәрі мен мылтық, пулемет пен зеңбірек тасытып қойсақ — арғы жағының не болатынын өзің шамалайсың ғой. Бар, шырағым, жолың болсын,— деді Мендікерей.

Отырған екеуі мақұлдағандай, үнсіз бастарын иісті.

Хакім шығуға ыңғайланды да, тағы да пысықтап алу ниетімен:

— Қалаға барып біліп, ізінше қайтып келейін бе?— деп сұрады.

— Жоқ, жоқ. Ізінше қайтып келе алмассың. Жүкті әбден анықтап білмей қаладан шығуға болмайды. Мүмкін қонып қаларсың, тіпті бірнеше күн жатуға да тұра келер. Керуенниң қашан жүретінін білгеннен кейін төрт-бес сағаттай алдын ала шығып кетсең болады.

Барбастау басында малши Әлжан дегенниң үйі бар, сонда я сол кісінің құлағына сыбыр етерсің, я өзің танитын бір жігітті жолықтырарсың. Арғы жағы басқалардың міндетінде. Онан кейіи өзің асықпай келуіңе болады. Келістік қой.

— Жақсы!

Хакімді сенекте Ораз қарсы ұшыратып күлімсіреп жүзіне қарай қалды да:

— Құлағыңа дейін қызыарып кетіпті ғой, емтихан беріп шыққан жоқсын ба?— деді әзіл үнмен.

Жайланысып отыруға да келмейтін тап-тар жерде үлкен адамдардың алдында болып әбден қысылып, терлеп шыққан Ҳакім, оның сөзіне жауап таба алмай қалды. Және Ораздың атусті әзілі оған орынсыз көрінді. Ол ішінен жаратпай: «Сен де бұл жерге от ала келіп тұрған жоқсың ғой. Қызарған-қызармағаныңды көрер ем, бірақ күтуге уақытым жоқ», деп ойлады жүріп бара жатып.

Ҳакім Оралға тез жетуге асықты.

6

Совдеп мүшелері Жұністің ереуіл көтеруін қолдап, оны қай жағынан да демеуді мақұл тапты да, Жымпіты үкіметінің қолтығында елеусіз жүріп үгіт жұмысын күшетуге өткір жас жігіт Оразды бөлді.

— Ал, Қажеке, мен сіздің ауылға соғып, көптен көрмеген нағашы жүртіма тегіс сәлем беріп, сонан соң өзіміздің елге аспақшы болып тұрмын. Арбаңызға мінсем ауырламайсыз ғой, делбеңізді өзім үстаймын. Сұрамай-ақ, ат-арбаңызды жиендік етіп мініп жүре берсем де болатын еді, бірақ ыстықта жаяу борсанда туға сізді аядым,— деді Ораз күліп Қажымұқанның иығынан қағып қойып.

Қажымұқан «жақсы» деудің орнына күйбендең жауап қата қоймады. Ол қайта-қайта, бір нәрсесін жоғалтып алған адамша, басын шайқап, ойланып өзіне-өзі күбірлей берді. Ораз оның теріс айналып: «... Құр сөзге жүрт сене ме?.. Құр аяқта бата жүрмейді дегендей, не қағазы жоқ, не басқасы жоқ...»— деген күңкілін естіп қалды. Ол Қажымұқанның мына сөзін өзі жөнінде деп жорамалдалап: «Арбасына мінгізгеніне ақы алғысы келгені ме бұл кісінің? Құр аяқта бата жүрмейді дегені не?» деп ойлады да:

— Қажеке, мен сіздің арбаңыз болмаса басқа көлік қарастырайын. Бірақ екеуміздің қалайда бірге жүргеніміз мақұл еді. Сіз маған өте керек болып тұрсыз,— деді.

— Жоқ, жоқ. Арба өз алдына...— деді ол, теріс айналған күйі міңгірлеп.

— Енді не себеп? Бізге тез аттану керек еді...

— Қағазсыз жүрге болмайды. Ауызша уағда бір басқа, дәкімент бір басқа. Біздің ел қағазға сенеді. Оның мәнісі де бар. Қағаздың орны бір бөлек. Қол қойып, мөр басқан сары ала қағаз болмаса закон болып саналмайды. Айналайын жиенжан-ау, сен білесің ғой, оқыған адамсың. Заң-закүнның күші қағазда тұр. Қағаз алмай болмайды,— деді Қажымұқан қиналған пішінмен.

Ораз оның қиналған жүзіне аянышпен қарап:

— Нағашы, міне жаным, оллаңи, бір сөзіңізге түсінсем бұйырмасын. Ол не закон, не қағаз? Әлде болмаса жолға жүрге қолыңызға қағаз алғыңыз келе ме? Бұл жерде ешкім қолға документ бермейді. Берудің және керегі де жоқ. Түсіндіңіз бе? Құпия жүріс...

— Жоқ, жоқ, атама. Дәкіментсіз жүрге болмайды. Қолында қағазың болмаса саған кім нанады? О не дегенің, қарағым-ау, қолға дәкімент бермейді, дегенің? Міне дәкіментің! Танисың ба, мұның қандай дәкімент екенін! Кәдімгі өзіміздің кедейшіл хұқімет берген «дәкімент!» деп етектей етіп алдарына жайып салсам, старшинаң да, судьяң да жымдай болады. Менің айтып тұрғаным хақиқат нәрсе. Макаров пен Кердери Шорақтың сала құлаш дәкімент әкеліп: «Мына көл де біздікі; көлдің ішіндегі балық та біздікі. Балықты ана Аңқатыңнан ауландар, ұғындың ба?!» деп көзге тұрткенін өзіміз көрдік қой. Көзге тұртіп қана қойған жоқ, жылымға салып малышлады. Маңына барып көр, қолында дәкіменті бар құдайдың! Қарағым, сен қызықсың, қызық болмасаң осыны ойламайсың ба. Егер де менің қолымда сол Макаровтың дәкіментіндегі қағазым болса — Шалқардың үстінен көлденең құсты да ұшырмаймын, ау салу былай тұрсын. Әбекен осы жайды жақсы біледі, ол дәкімент жасап беруі керек,— деді Қажымұқан сенімді үнмен.

Ораз оның бетіне қадала қарады; сөзін аяқтағаннан кейін басын изеп:

— Мен сіздің документіңізге жаңа ғана түсіндім. Шалқар жөнінде еken ғой. Бәсе, Макаров пен Шорақ дегеннен кейін ғана аңғара бастадым. Ия, Әбекен документ әперемін деп уағдаласып па еді?

— Ойбай-ау, Шалқарды айтпай мен нені айтып тұр дейсің. Әбекен бізге көлің де, көліңнің балығы да өздеріндікі. Бұрын қожа болып

қоқандағандар енді аяғын да аттап баса алмайды,— деп бізге әлгі сағаны темір торлап буып қойған межесін сұыртты ғой. Мұның бәрі жақсы. Ал, егерде мына күзге қарай ескі қожалар айналып соғатын қүн болса, мен міне артель, міне көлдің қағазы, міне мөрі, міне қолы!— деп көрсетпеймін бе! Соナン кейін менен алып көрсін Шалқарымды! Бұл зақұн бе? Әлде зақұн емес пе?

— Ым!— деді Ораз.— Мұның закон екенінде дау жоқ. Көлге де, жерге де қожа болатыныңа ешкімнің шәгі болмас. Бірақ ондай қағазды қазір сізге бере қойса. Жер мен су еңбекшінікі деген жалпы совет хүкіметінің берген нұсқау заңы, яки декреті. Бірақ соны қазір қағаздатып ала қоямын деуіңіз келіске келер ме екен, Қажеке!?

Қажымұқан шап ете қалды.

— Е, оныңыз келіске келмейді дейсің? Неге келіске келмейді? Макаров пен Шорақ Шалқар біздікі, біз хүкіметтен сатып алдың деп бізді қуып шыққаны келіске келеді де, ал, менің артельдікі, қырық кедейдің сұы, балығын өзіміз ұстап, өзіміз жейміз деп алған қағазым ұят па? Ол қалай болғаны. Қазір күз келеді, мұз қатады, балық маусымы басталады. Сонда біз тағы да қайыр сұрағандай Шорақтың алдына барып мөлиеміз бе? Қапысын тауып қожайындар қайтып келіп бар байлықты су астынан сұрып жатқанда біз қатын, бала-шағамызбен аш-жалаңаш дірілдеп үйде отырамыз, а?

Мұның, қарағым, нағыз балалық қой, келіске келмес деуің...

Қажымұқанның даусы көтеріліп кетті, ол Ораздың сөзіне қатты ренжіп қалды.

— Ойбай, ағатай, мен білмеймін. Жүріңіз, жүріңіз Әбекеңе. Ондай қағазды беретін болса — қазір барып алайық,— деді Ораз сасып.

— Е, сүйдесейші. Келіске келмейді деп жасыта бергенше. Осы жасығанымыз да жетер. Көрінген келіп көліміздің үстінде талтаңдал, осы қүнге дейін қожайынсынғаны да жетер. Мен ол қағазды аламын. Қалайда аламын. Өлсем де аламын. Алапес деген бір ұры болыпты. Қәсіп болмағаннан кейін шиеттей жас балаларын ұрлық жасап, мал айдал әкеліп асыраса керек. Ұры болған кісі қай бір жетісіп тұрғаннан істейді дейсің, бәрін істететін аштық қой. Бір қүні Алапес кешігіп қалып, қарны ашқан қара сирақ балалар пеш түбінде отырып шырылдай бастаған көрінеді. Сонда Алапестің қатыны айтады дейді: жылама, қарағым, жылама. Алапес өлер, өлмесе жаман сиыр әкелер деп. Қуып келген сиыр тышқаңтамай ма, оны балалар талай көрген ғой. Тап сол әйел айтқандай, мен де қара сирақ кедейлерге: Қажымұқан өлер, өлмесе бір дәкімент әкелер, деп кеткемін. Сондықтан мен дәкімент алмай кетпеймін,— деді Қажымұқан.

«Мына қара сирақ қасқа кедей айтқанын істемей тынбас. Әбден ашынып алған екен. Көзі көріп, қолы ұстамаса, несие сөзге сенбейтін қазекеңнің осы мінезі жақсы»,— деді ішінен Ораз Қажымұқанның қайсарлығына риза болып.

Ораз Қажымұқанды Әбдірахмандарға қайтадан ертіп келіп оның тілегін мәлім етті. Балықшының бұл тілегін Әбдірахман ойланбай-ақ орындауға кірісті. Ол жиналышта жүрттың сөзін қазақшалаған екі тілге де жүйрік салмақты Мырзагалиевке:

— Исполком атынан жаз, қаулы есебінде жаз. Жер мәселесі жөніндегі совет үкіметінің декретіне сүйеніп Шалқар қөлінің суы, байлығы балық кәсібімен күнелткен жағадағы еңбекшілердің пайдалануына берілсін. Оның қожасы сол еңбекшілер, яғни Қажымұқан сияқты көп балықшылар деп келістіріп жаз. Өзіміз қол қоялық, Богдановка советінің мөрін бас,— деді.

Өзі сияқты тарамыс келген арық Парамонов ілгері қарай мойнын бір созып қойып, Қажымұқанның келіп иығынан қақты.

— Мына мен де жұмысшымын. Сен де жұмысшы, кәсіпкер шаруасың. Жер де, су да өзіміздікі. Шалқарыңды қайырып алғаныңды құттықтаймын. Енді ешкімге берме,— деді Қажымұқанның қолын қысып.

Қажымұқан оның сөзін қазақшалатпай-ақ ұқты.

Парамоновтың достық шырайын ежіктеуді керексіткен жоқ.

— Бай казак-орыс Макар Кердері Шорақ пен Шұғыл байдікі тамыр. Сен рабочай Қажымұқандікі тамыр. Қонаққа кел! Жайын құйрығын жегіземін,— деді Қажымұқан оған ыржып. Қажымұқанның аққаладай тістері құлгенде ақсып кетті. Оның орысқа түсінікті болсын деп тілін бұзып сөйлегені ұғымды-ақ болды білем, Парамонов:

— Барады. Барады, тамыр,— деді.

ҮШІНШІ ТАРАУ

1

...«Тұн қатып жүріп, тұс қашпай... Ерлердің ісі бітер ме!»— деп осындай сұыт жүрістен алған екен ғой,— деді Хакім ат үстінде келе жатып есінеп.— Біздің Нұрымның білмейтін жыры, айтпайтын өлеңі жоқ. Осы сөз кімдікі екен? Кімдікі болса да, Нұрымның аузынан түспейтін осы өлең тауып айтылған, нағыз қөкейінен шыққан асыл сөз. Ар жағы қалай еді өзінің...

Ол бүгін таң сәріде шығып қырық шақырымнан астам жерді аттан түспей жүріп келіп, қазір Орал қаласын көргеннен кейін қөнілі көтеріліп кетті.

Жолда ол оқтын-оқтын ыңырсып ән салып келе жатқан. Көбінесе оның аузына орала беретін әні «Зәурешті». Әрбір ән әркімге түрлі-түрлі жағынан ұнап, жүрекке өзінің өзгеше бір пернесімен ыстың көрінуі мүмкін. Неге екенін кім білсін,— Хакім «Зәуреш» әнінің мұнды жағынан көрі сағынышты сарынын ұнататын. Ұнатқаны сол — ол оңаша шықса-ақ:

Біздің ел көшсе жайлар Бәлтен сайын,
Жайылған жылқы білер жердің жайын.
Бойымда алып-жұлған ауруым жоқ,
Сағындым Зәуреш қыздың құйған шайын,—

деп жаяулата жөнелетін. Қазірде де ол осы шумақты Мынанайдан төмен түскеннен кейін, қатты көтермей қоңыр әндептіп жіберді. Бірақ өзі мұны байқаусыз салды. Ән ойламаған жерден аузына түсіп кетті. Және өлеңнің соңғы жолын өзгертуіп «Сағындым Зәуреш қыздың құйған шайын» деп қалды...

Мынанай мен Орал қаласының арасы жеті шақырым тоғайлық. Орманы аса қалың болмағанмен, жол ағаш арасын жарып өтеді. Күн сәске тұс болып қалса да, жол үстінде тірі жан кездеспеді. Жапырағы тынымсыз дірілдеген көк терек пен шаңырақ бөрікті бақа қара ағаш кей жерде жолға әдейі еңкейіп тұрғандай жапырағы бетті сипап қалып өткізіп жібереді. Орман ішімен ирендеген жылан жол кейде сұы мөлдірекен бала бұлақтарды аттап кетеді.

Оңаша орман, иесіз жол, салқын лепті мөлдір су, лекіте аяңдаған ат Хакімнің еңсесін көтеріп жіберді. Ол үзенгіге шіреніңкіреп тақымын жазды, ер үстінде қанатын қомдағандай, бойын керіп, кеудесін

көтеріңкірей тұсті. Атты сипай қамшылап қойып ол ән салып жіберді. Ойланбай-ақ, толғанбай-ақ желпіне түскен кеудеден дарқан жүріс, тентек қымылдан туған «Аязбай» есіле көтерілді де, қоңыр дауыс орман ішін мәтөк әнмен бір көтеріп тастағандай. Ән Хакімге аса жақсы салынған сияқты көрінді. Ол өзіне-өзі риза болып нассаттана тұсті. Бұл әнді мұнан бірнеше күн бұрын ол Нұрымнан естіген еді. Бірақ оны саламын, үйренемін деген ой әуелде оған келген жоқ-ты. Ал, қазір әнінің, Нұрымның салғанынан кем шықпай, ойға бірден қонып қалып, сөзінің бәрі тегісінен аузына келе қалуы — шаттықтың қол жетпейтін бір биігіне шыққандай әсер етті. Әбден үйреніп алайын деген адамша Хакім әнді қайтадан салды. Екінші шумағын ол қанша тырысса да таба алмады, өз жанынан қыыстырып қоса салуға — дұрыс өлең қол-аяғы жып-жинақты болып ауызға түсе де қоймады. Сөйтіп ол, әнін жақсы сала білгенмен, сөзін тұтас келтіре алмай әуре болып келе жатып, жолдың көпірге қарай бұрылатын жеріне жетіп қалды. Бұл Жайықтың жағасына жарты-ақ шақырымдай жер еді.

Хакім мұнан бір ай бұрын қаладан елге кеткенде пароммен өткен болатын. Қазір көпір түскен, бірақ онан әу дерлік жерде паром да жүріп жатыр. Аттан түсіп, жетектеп мініп, жетектеп шығатын машақаты көп паромнан қашып Хакім көпірге қарай бұрылды. Көпірдің ұсті бос, паром басы ете көпшілік көрінді.

Хакім жағаға жақындаған бергенде паромнан шығып келе жатқан көк аттылы, шекпенді бір қазақ қарсы келіп таныған адамдай:

— Бала, аман-есен бе! Көпірге баrasың ба? — деді. Көк аттылы бұрын көрген таныс адам, бірақ оның кім екенін Хакім есіне түсіре алмай, сасқалақтаңқырап:

— Ассалау мағалейкүм, — деді.

Көк аттылы қазақ, күнде көріп жүрген адамша Хакімге жай-мәністі түсіндіре бастады.

— Көпірмен өтейін деп пе едің? Әрине, реті келсе көпірмен жүрген жақсы. Бірақ онымен жүргізбейді, ана құдай қарғағандар. Бұларға оқыған адамың да, оқымаған мына біз сияқты қыр қазағының да бәрібір, біреуін де маңына жуытпайды, көпір басында тұрған ана жасауыл казак-орыс. Өзі Қосатардікі, қарғалғаның қазақпен өмір бойы араласып жүрсе де, үстемдігі қалмайды. Арда киргиз, саған көпір керек, а? Мынау керек емес пе? деп қамшысын көрсетеді. Былтыр мұндаидай емес еді, бұл құдай атқандардың биыл бізге қастері жаман тігілген. Сәбет жақсы. Бар сәбетке, береді, — дейді тәңір алғыр қолының жұмырын шығарып. Ай, қағынған казак-орыстар-ай, бұлардың білмейтін құлғанасы бар ма! Сүтей деген бір барқын айтқан екен: «Дүкенші Матрей де маған қылышп еді қылышты, мен де оған аз қылмадым. Сол керек Матрей итке» деп. «Сүтеке, сен оған не қылдың?»

десе, Сүтей айтатын көрінеді: «Дүкеніне кірсем-ақ, сен мәкру киргиз аяқ-қасықтарды ұстап босқа арамдайсың. Сатып алуға ақшаң жоқ, шық дүкеннен деп айдал шығады. Бір күні мен жүртпен бірге араласып кіріп, Матрейге көрсетпей сатуға қойған қасықтарын жалап-жалап кеттім» деп. Сүтекеңнің бар қылғаны Матрейдің қасығын жалап арамдағаны-ақ. Осы да кек алу ма екен?— деп құлді паромнан шыққан көк аттылы қазақ.— Бұларға қасығын жалап арамдағаннан көрі, арқасына дүре салып, өздерінің істегенін өздеріне істесе, сонда тура келер еді. Қасық жалау деген сөз бе екен! Құдайдан безгендер көпір екеш, көпірді де қызғанады. Барсаң мылтығын төсеп тұра қалғаны. Мылтықпен қорқытқаны өз алдына, бәрінен де бататыны жер-жебіріңе жетуі: киргиз, арда киргиз, арам киргиз кайсак деп кемітеді. Құрысын одан басқасы да толып жатыр. Өздеріне қарамайды-ау, бұл бай казак мұндарлар. Таңына таңба басқандай етіп сәбет он мыңнан, жиырма мыңнан салғыртты басқанда арқасына шыбыртқы тиген қызыл өгізше қайқаңдады деп еді пәлем. Сәбетті жеңіп қазір тағы қожа бола бастады. Ай, Жайық бойының қара қасқа казак-орыстарының оңғаны бар ма! Нағыз тамұқтың төрінде жататын көпір осы Жайық бойының жалмауыздары. Тамұқтан басқа бұлар қайда кірер дейсің. Кәпірге керегі де сол ғой...

Хақім тұрып тыңдаса бұл көк аттылы қазақ ішіне сыймай түрған талай әңгімесін түйдек-түйдегімен ақтарғандай-ақ еді. Бірақ Хақім бөгелмеді. Ол қалаға кіруге асықты және мына қазақты бұрын көргенмен аты-жөнін есіне түсіре алмағанына қысылып, жақын адам болса үят болып қалар деп ойлад одан тезірек кетуге тырысты.

— Жақсы. Мен паромнан өтейін. Асығыс едім,— деп ол жағаға қарай асты.

Ағы бетке кеткен паром қайтып оралғанша атын жағадағы бір қалашының арбасына байлай салып, Хақім суға тұсті. Ол көптен құлаш ұрмаған Жайық сұнының сағынышты құшағына енгенше асықты. Жүгірген бойы түбі көрініп жатқан қайраң жағаның ақ маржан сұына күмп етіп сұңғіп кетті де, тарбақа тебіспен ағысы қатты ортаға қарай қос қолдап серпіп он бес — жиырма құлаш жерден барып шыға келді. Қеуде толтырып дем алып, басты кері серпіп таstadtы да, әсем жылжыған енді айдынның ақша бетін жеңіл құлаштап рілеп кетті. Иықты, сұңғақ Хақімнің денесі өңкей көк теректің ішінде сирек кездесетін Жайық жағасының сұлу қайыңы сияқты еді. Жұзі күн мен желге қызыл қоңыр тартқанмен татрандай тұлға су бетімен жарқ-жүрқ етіп есіп бара жатқан сияқтанды.

Ағынды судың асты ойлы, қырлы, сарқырамалы келеді. Ақ қайраң өрге жүзіп, сол ағысы қатты сарқыраманы іздейді. Екпінді арнаның сағасына жеткенде ол көлдененде жатып қалады, ерке балықты ағын асырып айдал әкеліп құламаның жарынан төмен тастап жібереді.

Балық екінші жақтан айналып шығып, тағы жатып, тағы құлайды. Ақ қайраңың жазғы ойнағы осылай басталады.

Жасынан ағынды судың бойында өскен Хакім, бала кездегі «Ақ қайраң» ойынын бастағысы келіп, кербез аққан жалпақ судың ортасына барып, шалқасынан жатып алып ақ балықша төмен сырғыды. Ұздіксіз ағын бойшаң су оны әлдеқайдарғы алыс түбектен шығарарлық, бірақ уақыт тар, жол ұзақ. Ол кері құлаштап біраз жер жүзгеннен кейін, тағы да мауқын баса бір сұңғіп алып, судан шықты.

Тер мен шаңнан арылған дene бейне бір ауыр жүкті иықтан сырып тастағандай жеңілейіп кетті. Көңіл де әлдеқайда шарықтап кеткен сияқты. Жалғыз-ақ: келген жұмыс қалай бітер — Хакімнің киініп жатып ойлағаны тек сол.

Паром бергі жағаға жете бергенде көпір басынан шығып келіп екі адам документ тергеді. Екеуі де қару-жарақ асынған тергеуші. Казактар, қайырма, бөрік, қазақты шекпен киген базаршы қазақтар мен ноғай бешпетті татар саудагерлеріне аса назар аудара бермейтін сияқты,— атұсті көз жүгіртіп қағаздарын шапшаң қайырып жатты. Орманнан жидек теріп қайтқан шелекті бір-екі әйелдерге тергеушілер көздерін де салған жоқ. Бірақ атын шылбырынан жетектеп, қазақ арбасымен қатарласа паромға жылжи берген Хакімді бірден тоқтатып, күдікті көзben училищенің билетіне бір қарап, жүзіктің көзінен өтерлік бойшаң денелі жас жігіттің бетіне бір қарап, тергеушілер мошқай тұсті.

- Қалада не шаруаң бар?
- Училищеде аттестатым қалды, соны ала келдім.
- Оны қайтесің?
- Аттестатсыз оқуға да, қызметке кіруге де болмайды.
- Оны қайдан білесің.

«Сағақтан ілді...» деп ойлады Хакім. Таңданған адамша казакорыстың бетіне қасын кере қарады да:

- Бұл белгілі шындық емес пе, мырза. Мектеп бітірген қағазың қолында болмаса, құр сөзге кім сенеді?! Ұзақ әңгімеге бармай, қысқа жауап қайырып, тез құтылуды тілегенмен казактар асықпады.
- Шын айтасың. Сенің құр сөзіңе нануға болмайды. Әскер қызметінде неге жоқсың?
- Мырза... есауыл мырза, (әскери адамның есауыл шенінде екенін Хакім жаңа ғана байқап қалды). Бізде әскер қызметі міндettі емес, ерікті. Алайда мектеп бітіргеннен кейін әскери жұмысқа кіру парыз

ғой.

Соның үшін аттестатымды алып, кіші шенді әскер қызметіне кіру талабымен келдім.

Хакім ойға келген жауапты айта салды, онысы орынды да көрінді. Көпір басын бақылаушылар өзара күбірлесіп қалды.

Жол бөгеп масқара қылмаса жарап еді. Енді не істеймін. Аттестаттан басқа тағы не себеп бар бұған айтатын? Басқа бір сылтау айтсам, маған жүдә сенбей қалуы мүмкін. Құдіктің үлкені сонда тумай ма? Ойламаған жерден ілігіп қалаға кіре алмай кері қайтсам, онда барлық істің қарап болғаны, деп састы Хакім. Сырт пішіні бұрынғы қалпынша қалғанмен ол іштей қатты қобалжып кетті. Оның ойы бір минуттің ішінде шарқ үрүп ауылды, Қара Обаны аралап шықты. Парамоновтың, Әбдірахманның, Мендікерейдің сөздері құлағына қайта келгендей болды.

«Саналы азамат халқы үшін басын тігеді, күресте ақыл мен айла, ерлік пен тапқырлық жеңеді... Көз алдымызда жау әскерін сақадай сайлап, көкпенбек қару-жарақ асындырып жатқанда, бір іс бітірмей,— салған жерден сағағынан ілінген балықтай бұланғап, мыналардың қолында қалып қойсам, не болғаным?! Құрал-жабдықтарын бөгеусіз алып кетіп, ертең өзімізге қарсы жұмсағаны ма?! Сеніп жіберген менің ана басшыларым не дейді маған?..» Хакімнің маңдайынан мұздай тер шығып кетті, түсі көре көзге қуқылданып жүре берді. Тергеушілер жайлана түсті. Паром үсті адам мен көліктен лық толды. Жағада жалғыз Хакім ғана қалды. Су басындағы бар жүрттың көзі енді тек Хакімге ғана тігілді. Паромды Хакім әдейі тоқтатқандай:

— Не күтіп тұрмызы?

— Мына жігіт не деп тұр?

— Ay, бізді бөгеменіз, екінші пароммен келерсіз,— десті бір адамдар Хакімге қарап. Басқалар даabyржи бастады.

— Сен әскер қатарына кетуге тиіс киргизсін. Реальное училище әскери тәртіпті мектеп. Сені біз Джамбейтаға жөнелтеміз, онда әскер бөлімі бар, соған,— деді, есауыл Хакімге.

Хакімнің көзі ұясынан шығып кете жаздады, ол жалма-жан есауылдың алдына қазықтай шашыла қалды.

— Асыл текті есауыл мырза, мен өзім де сол Джамбейтаға бара жатырмын, сондағы сіздің одактас дос хұқіметіңіздің дружинасына кіші шенді офицер болып өту үшін қолда документам болмай бір тәулік мерзіммен қағазымды алып қайтуға келдім. Егер де бүгін

реальное училище аттестатын алып ертең сәскеде комиссияға табыс етпесем, отан алдында жеке жауапты болмақшымын. Бұл жөнінде қолымнан подписка беріп кеттім. Мына оқушылық билетімді сізге залог орнына қалдырып, үш сағаттан кейін аттестатымды әкеліп көрсетіп, сізден қайтарып алуға рұқсат етіңіз!— деп құлақ қағып, ізет көрсетті.

Есауыл да белбеуін түзеп қойып, ширатыла түсті.

— Сендердей түк бітірмей бостан-бос сенделіп жүрген шайтандарды кезі келген жерде ұстап алып конвоймен жөнелтуге наказной атаманның айрықша бұйрығы бар. Киргиздерді киргиз бөліміне, казактарды казак жүздіктеріне аттандырамыз. Ал, сен секілді білімді киргиздарды ім... төтенше бақылауға міндettіміз,— деді есауыл қатаң ұммен.

Оның түсі қатаң болғанмен ұнінен икемге келерлік Хакім бір дыбыс естігендей болды да, «не де болса мұның ыңғайына көшे сөйлеп, мадақтай түсейін», деген ниетке бой ұрды.

— Өте әділ айтасыз, асыл текті есауыл мырза. Бос жүрген сенделбайларға тыым салып, әскерлік тәртіпті сіздер нығайтпасаңыз басқа ешкімнің қолынан келмейді. Біздер жөніндегі наказнайдың бұйрығы да аса құнды бұйрық. Әскери бөлімшелерді жаңадан құрып, сіздердің инструкторлық басшылығының арқасында көсегеміз енді көгерे ме деп тұрмыз. Енді қайтып оралғанда сіздің алдыңызда тұрған тәжірибесіз оқушы да тап өзініздей әскер мәдениетіне әрі жетік, әрі ісіне шын берілген солдат болатынына күмән келтірменеңіз. Өте беруге рұқсат қой, асыл текті есауыл мырза?— деп сұрады ол, шаншылып тұрған күйі.

— Ым... үш сағат көп, екі сағат ішінде қайтып оралмасаң, ұстап алып үш күн каталашқаға отырғызамын да, онан кейін темір тәртіпті конвойдың қолына беремін. Кәне, марш!— деді есауыл.

— Хұп болады, асыл текті есауыл мырза!— деп Хакім атын паромға сүйрелей жөнелді.

2

Ақметшенің пәтерін Хакім бірден тапты — бұған қызыл нарлар себеп болды. Көпір басындағы есауылға екі сағатта ораламын деп уәде берген Хакім, әрине, есауыл үшін емес, өз ісін тез аяқтауға асықты. Мендікерей айтқан шамамен Ғайнолла мешітінің арқа бетіндегі бір қысқа орамға келіп Хакім қарағайдан салған шағын татар үйлерінің жағалай жүріп қақпаларын сығалады. Үш-төрт қақпа өткен соң тізілген көк арба мен өңкей қызыл нарға лық толы үлкен аула оның көзіне алыстан-ақ шалынды.

«Ақметшенің пәтері тап осы шығар»— деді Хакім ішінен. Бұл сияқты біркелкі нарлар мен фургондар басқа ешкімде бола қоймас. Орыстарда арба болғанмен нар жоқ және олар тап осы ногай көшесіне түспес те...

Хакім қақпадан кіріп, аулада ешкім көрінбегеннен кейін кек арбаларға қарай бірнеше адым жер жүрді де, терезеден қарап тұрған адам болса ниетімді сезіп қалар деп, есікке бұрылды. Бір қарағанда-ақ оның аңғарғыш көзі ауланың екі жақ бұрышына иірілген сегіз арбаның үшеуіне жүк тиегілі екенін байқап қалды. Фургон арбаның қалқанынан жарты метрдей биік тиелген жүк жонайтталып үсті торпышпен жабылған да, кендір арқанмен белдеуlep шандып тасталған. Бірақ торпыш астынан (тап қалқанға таяу жерлері ашық) ұзын-ұзын қарағай жәшіктер көрініп тұр.

Есікке жақындалп келгенде ол терезеден қараған әйелдің және бір еркектің басын көзі шалып қалды. Аулада ит жоқ, екен, содан да адымын керіңкіреп басып келіп есік қақты. Есік ашқан татар әйелден:

— Жеңгей, айып етпеніз, мен қателеспесем Ақметше Мұқамметшин дейтін кісі сіздікінде тоқтаған шығар деймін. Кіріп сәлемдесіп шығуға рұқсат етсеңіз, сізге көп-көп алғыс айттар едім.— деді Хакім, есік алдында тұрып әйелге сәл басын иіп.

— Болады, болады, кіріңіз, ол кісі үйде,— деді әйел бөгелмesten. «Оқыған өте әдепті жігіт екен. Қазақтардың осы кездे білімді, көркем жігіттері толып кетті», деп ойлады әйел Хакімнің әдептілігіне де, көркіне де қатты риза болып.

— Шырағым-ау, сен Хакімжан емессің бе?— деп Ақметше қарсы тұра келді, сәлем беріп қол созған Хакімге.— Хакіммін, жиен аға, Хакіммін,— деді Хакім қос қолдап көрісіп.

— Жүзі таныс, өзі де сол жас күніндегі көзі құлімдеген күйі. Бірақ, серейген ұзын жігіт, әдемі киінген, жас оқымысты, Хакім деуге келер емес... Терезеден қарап тұрмын бұл кім деп... Жоғары шық, жоғары шық, нағашы. Соншама тез өсіп кеткенсің. Жаңылмасам, Жымпity мектебін бітірген жылы көрдім ғой деймін. Төрт-бес жыл ішінде соншама өзгергенсің, Хакімжан! Сен ана тентек Нұрыммен екеуің сірә, бізге тартып бойшаң болдыңдар ғой деймін. Эйтпесе нағашым ұзын бойлы емес. Нағашы жеңешем де орта бойлы ғана. Бұл қалай болғаны, бұрын жұрт жиені нағашысына тартады деуші еді, енді нағашысы жиеніне тартқаны ма?! Сонда жиені бойшаң болса, нағашысы ойشاң бола ма?— деп Ақметше жаңылтпас сөзін араластырып сөйледі. Оның көзінің қылғы құлімдеген жұмсақ шырайдан босамады.

Әзілі аралас жылы сөзбен қарсылаган Ақметшеге Хакім ішінен қатты қуанды. Бірақ ол аса жығыла кетпейін деген оймен сыпайы амандастып, әдеппен сөйлеп, өзінің жай қалпындағы салмақты

мінезінен шет шықпады, сұраған сөзіне жарқын жүзбен қысқа-қысқа жауап қайтарды. Әке-шешесінің есен-саулығын және басқа да үй ішінің амандығын білдірді.

Жұністің бұл өте жақын жиені, ілгеріректе жиі қатынасып жүргенмен, Хакім ес білгелі көп араласпайтын. Сондықтан оның мінез-құлқын да, тіпті түр-түсін де Хакім жете білмейтін. Әкесінің ғана анда-санда: «Ұлken білімді жиен. Ақылды, сөзге ұтқыр адам. Өз пайдасын білетін, дүниенің тетігін тапқан жан», деген қысқа-қысқа сараң мінездемесінен өзге Хакімнің білері аз-ды. Оған бұл бұрын сырлас болып көрмеген атақты адамның бетпе-бет отырып ашық сөйлескені өте жақсы ырым сияқтанды. Ол Ақметшениң жүзіне байқатпай қарап алып отырды: ашаң жүзді, ат жақты, ұзын қара сақалды, келбеті аса келіскең адам. Ақыл мен сияпат иесі боларлық келбет. Көз құйрығының ұдайы құлімсіреп тұратыны, сөз мұқамының жұмсақтығы әрі сынағыш, әрі алдамыш адамдардың шырайы ма, қалай?! Ноғайша тіктірген мандала бешпет, шалбардың тос қалтасынан күміс сағатының күміс бауы көрінеді, кигені кебіс пен мәсі. Киім түріне қарағанда татар саудагерлері сияқты. Сырт пішіні Петербургтағы жоғарғы дәрежелі ауыл шаруашылық мектебін бітірген ұлken білімді адамның түріне аса сай емес.

«Зымиян адам екенінді сөзің де, түрің де айтып тұр. Мейлі не болсаң о бол, маған – бәрібір, өз пайдасын білетін, дүниенің тетігін тапқан жан деп көкем тауып-ақ айтқан шығар сірә. Пайда ізdemесе Жымпity үкіметінің подрядін айдай ма?! Мұндай білімді адамдардың бәрі іс басында ұлken төре: бірі правитель, бірі оның мүшесі, бірі судьясы, бірі докторы... мына оқыған жиенниң кәсібін қара! Жүк тасуши!.. Бірақ малдың түрін жақсартқан деуші еді,— рас екен, ауладағы нарлардың кеспірін-ай, көруге көз керек, сурет сияқты, бәрі біркелкі, өңшең қызыл аруана! Аруана емес — біртума нарлар! Ал, арба дегеніңіз тізілген көк фургон. Хакімдік дәрежені қойып баюға кіріскең кісі екен», деп ойлады Хакім сәкіге құйрығын қойып отырып.

— Шешін, Хакімжан, шай ішеміз, тамақ жейміз. Әңгімелесеміз. Жақсы келдің, өте жақсы келдің. Нагашыма барып сәлем берейін, көрейін, балалары қандай болып өсті екен, білейін деп ойлап жүр едім. Бірақ қолы құрғыр босамай, бір қалт етер уақыт таптай жүргенім. Апам марқұм қайтқаннан бері нағашым да біздің елге беттеуді қойды,— деді Ақметше сағынғандай бір баяу үнмен. Хакім әңгіменің ұзаққа созылғанын тәуір көрді. Сондықтан оған шайға қараудан басқа амал болмады. «Арбаның үшеуі-ақ тиеулі, қалғаны бос. Үшеуін ғана жөнелтпес, қалғандарын да тиетер. Соған қарағанда бүгін жүрмеуі керек. Енді не істей керек, неден бастау керек?...» Хакім терезеден ауланың ішкі жағына көз тастап, сәл ойлағандай болды да.

— Жиен аға, мен биыл реальное училищені бітірдім. Бірақ көктемде

осында сапырылыс болып кетіп сабағымыз да дұрыс аяқталмай, көбіміз аттестат алып үлгіре алмадық. Бүгін сол мектеп бітірген қағаздарымды алайын деп келдім. Қалада тәртіп қатаңсып кеткен: документсіз ешбір жанды әрі де, бері де өткізбейді екен. Мені де ұзақ тексеріп, аттестат қағазымды алып, Жымпитыға, әскери қызметке кіретінімді айтқаннан кейін, екі сағатқа деп зорға еткізді. «Білімі бар әскер басындағы адамдардың істен тыс жүргендерін әскери дала сотына береміз» деп қорқытты. Өз ойым Жымпитыға бару. Осында сіз бар дегесін, сізден ақыл сұрайын деп келдім,— деді.

— Мектеп бітіргенің жақсы болған. Қайырлы болсын!— деді де Ақметше Хакімнің бетіне қарап ойланып қалды. Сөйтті де аздан кейін сол қолымен қара сақалды иегін бір нәрсе шағып алғандай қасып-қасып жіберіп, сипалап қойды да, аздал тамағын кенеді. Ол көре көзге ойын жинақтап, айтар сөзін салмақтаған адамша бөгеліске тұсті.

— Сен әскер жұмысына кірме. Өзіңнің де соған алып-жұлып бара жатқан зауқын шамалы ма деп ойлап тұрмын,— деді Ақметше құліп.

— Жоқ, жиен аға, неге, зауқым болмаса осындай кездे қалаға келемін бе...

— Қалаға келуге себеп көп, оны қой. Әскерге кіргің келсе әлдеқашан Жымпityда отыrap едің... Бұл әңгіме өз алдына. Сен маған өзің тұра қарашы. Біздің тұқымның не айтайын дегені жүзінен де көрініп тұрады. Бірақ мен сені тергеп-тексермей-ақ қояйын. Сенен және ана большевик жігіттермен сөйлестің бе, сөйлескен жоқсын ба деп те сұрамаймын. Өйткені сен өз жолынды өзің табарлық дәрежеге жеткен жассың. Оның үстіне: әкең Жүкең... сол Жүкеңнің баласы бола тұрып, орта кеуде білімің бола тұрып, сені басқадан ақыл сұрайды дегенге менен басқа кісі нанар, бірақ өкпелесең де айтайын, мен өзім нанбаймын. Сен ағайынды Әлібековтерді білесің ғой, сендердің елдеріңе елі іргелес Қамыстықөл Тоқсабасы, ағайынды үш жігіт, үшеуі де оқыған. Ұлкені Ғұбайдолла, оған тетесі Хамидолла дейтін бар. Кішісі Фалиасқар реальное училищені бітірген жігіт, бірақ ол сенен көп бұрын бітірді. Сол ортаншы Әлібеков Хамидолла қу, маған бір күні былай деді: «Менің бұл дүниеде құдайға күпіршілік келтіретін бір күнәм бар, ол: адамның не ойлап тұрғанын, ішіндеңін білетіндігім. Іштегіні білу — құдайдың ғана жұмысы. Міне сол құдекенің үлесіне қол сұғамын деп ауыр күнәға батып жүргенім. Сондықтан ертеңді-кеш тілейтінім: я құдай, сенің білгенінді білемін деп күнәгер болдым. Осынды кешіре көр деп сиынамын»,— дейді. Сол Хамидолланың күнәсі қазір жүрттың көбінде бар. Хакімжан, мұндай күнә әзір сенде басталған жоқ па?— деді Ақметше құлімсіреп.

Хакім сасып қалды. Қапелімде не дерін білмей, жалтаң-жалтаң Ақметшениң бетіне қарай берді. Ол Ақметшеге: «Бұл күнәнің нағыз

ұялаған жері мына өзініzsіz ғой» деп айтып қала жаздады.

— Бүртік атқан жазғытұрғы жас талдың қабығы сияқты сенде де сол ішкі сырды біліп қою қылтиып келе жатқан шығар. Үйткені сен Жүкеңнің баласысың. Ал Жүкең ақылды адам. Сыр білу, болжай, сынау, алды-артын байқау деген нәрселер ақылдан ғана туады. Маған жас кезімде нағашым: «Дүниеде өлмейтін үш нәрсе бар, ол: ұстаздық, шаруашылық, саудагерлік. Ұстаз болу үшін білім керек. Білімі көп кісі ғана басқаға сабақ бере алады, шәкірт ұстай алады. Ал шәкірті бар кісінің ісі өлмек емес. Екінші шаруашылық. Тілін білсең тілдей жерден жылдық қорек табасың. Ұстай білсең бір малдың жұз малға тұратыны бар. Сондықтан шаруашылықтың тетігін тапқан адам қор болмайды. Үшінші саудагерлік. Саудагерлік жер танытады, ел танытады. Ақметше, сен осының бірін ұста. Ұста дегенім оқы дегенім», — деді. Менің оқуыма нағашымның сөзі ғана қамшы болған жоқ, оның жәрдемі де тиді. Ол кісі мұсылманша ғана оқыған адам, онда да түркі танырлық дәрежеден асып оқымаған. Міне, ақылдылықтың белгісі. Сондай шағын оку, шағын біліммен дүниенің пәлсапасын жақсы біледі. Бұрынғы данышпан Лұқпан сияқты; жұрт нағашымды тентектік болып көрінеді. Бұл әрине, ғаділ сын емес. Менің саған аңғартайын дегенім: Жүкең болжағыш — ол ұлықтардың сөзіне емес, ісіне қарайды. Жұртқа жағымдылығына қарайды. Қазіргі болып жатқан сапырылысты ол, мұғайын-ақ, өлшеп-пішіп отыр. Кімнің безбені басым: Жаншаның жағы салмақты ма, болмаса ана Бақытжан бас бүрған белгісіз сонар жол бір қараға соқтыра ма?! Сен мұны әкеңнің лебізінен аңғаруың тиіс. Сен маған қарама, менен ақыл да сұраймын деп дәметпе. Әскер жұмысы деген сөз — алдауға шеберлену, ал, зәбірді — игі іс, зорлық — нағыз пайдаң осы, деп сендермесең қолыңдан билік құсының қалай шығып кеткенін де байқамайсың. Мұны саған білмейді деп айтып отырғаным жоқ, осыларды ойлай бастады-ау деп тұрмын, — деді Ақметше.

«Мынау әлде менің не істеп жүргенімді сырттан біліп алған да, жә болмаса тұзағына шырмап алып, сыр білудің айласына тұскен зымиян. Қекемді қалай-қалай мақтайды? Шыны ма, әлде көзге құлімдегені ме... Әкеңнің лебізінен аңғаруың тиіс... мұның айтуынша біз жағы басым, мұны қекем біліп отырған сияқты... жоқ, бұған сыр берудің жөні келмес. Алжас басқан адымнан бүтін жолға кесел келуі мүмкін» деп ойлады Хакім.

— Жиен аға, Сіздің сөзіңізден мен көп лұғат алатын болдым. Мені сіз көпті көрген, білімі дариядай, өзінізге теңей сөйлейсіз, оныңыз әрине маған шақ баға емес. Қекемнің сырын сіз жақсы білуге тиіссіз, бірақ саясат жұмысын болжарлық хасиет ол кісіде тап сіз айтқандай болмас. Мен не істерімді, не қоярымды өзім де әлі түптеп ойлағаным жоқ, ол кісіге де айтқаным жоқ. Мына тек қана сізге келіп бірінші рет ойымды ортаға салып ақылдасу талабы ғана еді. Көзге шықкан сүйелдей болып

ауыл ортасында отырғанша, әзірге Жымпityға барып, сіз сияқты ақылгөй агалардан тәлім-тәрбие алып, жақсы сөз есту де білім ғой дегенім еді. Тұп мақсатым әлі де оқи беру. Қайда оқуды, қалай оқуды белгілеп алуға да ақылшы керек. Менің сізге келген басты жұмысым осы. Сонан кейін... Қалаға бір саудагердің арбасына ілесіп келіп едім, ол ертемен Мынанайра шығып кеткені. Өзім қазір жаяу қалып тұрмын,— деді Хакім.

Ақметшенің қаладан қашан жүретінін біліп алу үшін ол тәсіл қолданды — арбаңызға мінгізе кетіңіз, демекші болды.

— Уә, уә, жаңа-жаңа келдің сөз түйініне. Бағанадан бері «мені ат-арбаңызға мінгізіп ала кетіңіз!» демейсің бе? — деп күлді Ақметше. — Қазақ солай келеді. Істейін деп тұрғанын жасырып, алыстан орағытып қоян шарлауға түседі. Қызық халық. Атың жоқ болса менің арбама мін. Бірақ мен де алыстан орағытайын: бұгін-ертең жүрмеймін; қалада ең кемі екі-үш күн боламын. Ал саған бұгін кету керек шығар? Солай ма?

«Жылан жорға. Құйрығын ұстаптایтын бір пәлеге ұшырадым... бұл мені бұлтаққа салып, сілемді әбден қатыратын болды», — деді Хакім ішінен.

— Жиен аға, сіз менің сөзімді әзіл-қалжынға салып жібердіңіз бе, қалай? Мен: нағыз шыным, қалтқысыз айтқан сырым деп сізге ант-су ішіп жатуды мақұл деп ойламаймын. Жиендік жасауға сіз үлкенсіз, сондықтан мен сізге «нағашылық» жасап, өз пайдамды көздең кетсем кешірерсіз. Менің не айтатынымды, не ойлағаным көш жерден көріп отырған ақылды ағасыз ғой. Сондықтан сізге тұра айтайын. Жұмысым өте тығыз. Жалғыз іске тұру ғана емес, басқа да Жымпityда істейтін шаруам толып жатыр. Сондықтан мен сіздің алда-жалда өз тарантасынызға асыламын демейін. Көпірліаңқатыға дейін ана жүк арбаңыздың біріне мініп барсам арғы жағы тиіп тұр, үйдің іргесі деуге болады, біздің Тілеубай туысқандар көпірден екі-ақ шақырым жерде отыр. Үйге барып, ат мініп шығып, сізді Жымпityдан тауып алармын, — деді.

Хакім өтірік айтқанына жүзі шыдамай, Ақметшенің көзінен қашып, бөлменің ішін ажайыптаған болып, бұрыштағы шар айнаға, оның басында асулы тұрған қызыл жиек үлкен сұлгіге, жардағы жағалай қадаған тақиялы, бешпетті, жіңішке мұртты, алқа таққан, шәлі тартқан татарлардың әйел, бала-шағаларымен аралас тұсken суреттеріне көз жүгіртіл өтті.

— Жарайды, Хакімжан,— деді Ақметше жұлып алғандай.— Онда сен де мені айыптама, таса бассам: сенің осы жүрісің маған оғаш көрінеді де тұрады. Жасырынбақ ойнағанда балалар көрініп тұрса да, көзін жұмған болады ғой, мен де сол сияқты көзімді жұмдым. Өйткені Қызыл үйге барып сен бас офицер бола алмайсың, біреудің шашбауын

көтеріп жүретін кіші офицерлікке сен көнбейсің. Ал, бар билікті қолыңа алып кетуіңе саған әлі бір он жыл керек. Сондықтан сениң іске кіремін деуің бос сөз бола ма деймін. Оқу дегенің дұрыс, бірақ оны құту қажет. Сен осы ана совдепшілдердің қатарында емессің бе? Олар жастар жағына көбірек құрық салады, әсіресе сен сияқты қолға ұстaugа тұрарлық әр жағынан да салмағы бар адамға үйір, сен олардың кәдесіне жарайсың да! Ал, қалай болғанда да көбірек ойланатын кез... Жақсы. Егер де өзің қомсынбасаң жүк арбаның біріне мініп баруға болар еді, алайда оның тағы бір келіспейтін, тіпті жарамсыз жағы бар, жүктің үсті отыруға тынышсыз. Жаман айтпай жақсы жоқ, тұнде жүк үстіне мінемін деп бір жеріңе әлдеқалай зақым келтіріп жүрсөң, нағашым менің есігімді өмірі ашпай қояр «атыңды аядың» деп. Ең қыны осы жағы. Қалай дейсің?

— Үйықтап қалып арбадан құлайтын мен бала емеспін ғой, Ақа. Оған үркіп, қорқып саспаңыз. Мен бүгін кешке дейін шаруамды бітіреін қаладағы.

— Жарайды. Жұмысыңды бітір. Бірақ кешке орал. Сен менің сөздеріме тұра жауап берген жоқсың, бәрін көлікке бұрып кеттің.

— Әзілдейсіз ғой, Ақа. Мектептің табалдырығын аттап өтпеген адам қандай кәдеге жараушы еді... Жарайды, кешке келіп кетейін бірақ өз пәтерімде қонармын.

— Хакімжан, сен жүруге бел байлаған болсаң, өз пәтерінде қонба. Біздің көліктер, мүмкін, бүгін тұнде жүріп те кетер.

— Жақсы, жақсы,— деді Хакім асығып, орнынан көтеріле түсіп. — Онда мен тездетеійін. Қалада барып шығатын үйлерім бар еді.

— Шай іш. Үлгіресің, кешке дейін көп уақыт бар.

— Жоқ, Ақа, рахмет. Шай ішіп отыруға уақыт тар. Кешке ішерміз шайды.

— Онда мен, ат-арбамен баратын жеріңе апарып тастайын. Қазір мен де қала аралаймын. Күн ыссы, қала іші жаяу адамды тез соғып тастайды.

Хакім кешігемін деп шай ішуге де, бөгет болады деп, ат-арбаға мінуге де көнбеді. Ол «рахметті» үсті-үстіне жаудырып:

— Хош, көргенше сау болыңыз,— деді.

Істің сәті түсे бастады. Ақметшені тез тауып алып, оның жүк тиейтінің де, қаладан қашан шығатынын да Хакім оп-оңай білді. Үйден көшеге шыққанда оның өн бойын қуанышты сезім билеп кетті. Ол

кителінің жағасын ағытып, тершіген денесін желге қақтыра тұсті, бойын еркіндеп жазды. Тергеуші сияқты жұмбақ сөздермен алдын орап, сыр тартпақшысы болған Ақметшениң алдынан ілдірмей кету — жас Хакімге жеңіл де тиген жоқ. Кімнің ішіне кім кіріп шыққан. Ақметшеге сыр бермеуді ол аса қажет нәрсе деп тапты. Өзінше мұны орындаپ та шыққан сияқты. Хакімнің документ ала келдім, қызметке тұру жөнінде сізбен ақылдаспақшымын, көлігіңізге міне кетсем, деген сөздері өте дәлелді, өте орынды көрінді. Қалай болғанда да ол әрі жұмбақ, әрі тартысы мол үлкен жолға басқан ілкі қадамының онға айналатынына шек келтірген жоқ. Бірақ... штабтың тапсырмасы: тез хабар жеткізу. Бұл хабарды жеткізу үшін он тоғыз шақырым жердегі Барбастауға барып келу керек. Кешке дейін қырық шақырым жер жүріп қайта оралуға уақыт жетсе де паром басындағы есауылға не демекші? Көпірге соқпайтын басқа жол да жоқ. Өткел де жоқ. Енді не істеу керек? Хакім Кожевенная көшесінен шығып қиялад келіп үлкен тас көшени қесіп өтті де, Сенная 55-үйге қарай жүре берді. Оның ендігі бар үміті Бәйесте болды. «Егер де Бәйес қалада болса — іс бітті. Ал, болмаса...»

Документтің керек жері де, тар жерде ақылдастың жолдастың күні де енді туды.

3

Жас кезінде медіреседе оқығанмен, орысша мектеп бітірмеген, бірақ көп жүріп, көпті көріп ысылған адамның бірі приказчик Бәйес еді. Ол көп жыл бойы қалада және қазақ оқығандарының арасында жүріп «оны мен солын» мықтап айырған, көзі ашық адам-ды. «Тендік», «бостандық» деген ұғымдарды Бәйестің көкейіне құйған адамның бірі Әбдірахман Эйтіев болатын. Ол әрине, Бәйеске өмірде болып жатқан өзгерістерді жекелеп үйреткен жоқ. Эйтіевтің жолдастар арасында, көпшілік алдында сөйлеген сөздерін тыңдалып, оның істеген істерін бағалай келіп, Бәйес оны: «Қазақтың қамын жейтін азамат нағыз осы екен» деп білді. Осы ұғым Эйтіевке жақындай түсуге еріксіз себеп болды.

Басында ол Эйтіевтен: «Баламды қайда оқытсам екен» деп ақыл сұрау үшін пәтеріне келіп әңгімелесіп жүрді де, сонынан өте жақын адамдай болып кетті. Ал, аласапыран кезінде Эйтіевтің татарлар арасында жасырынып жатқанын естіп қалып, Бәйес оны қаладан білдірмей алып шығып, өз еліне әкеліп, өз үйіне паналатты... Революционер Әбдірахман сенімді, көзі ашық Бәйеске үлкен жұмыс тапсырып кете алмады. Оған Сағадан кетерде жалғыз-ақ айтқаны: «Өллетті селосында Фроловский. Оралда Земствода істейтін Зубков дейтін адамдар бар. Маған жеткізгендей тығыз хабарларың болса, я басқа бір жұмыспен мен керек болып қалсам осы адамдар арқылы хабарларсыз.

«Степной учитель» жіберді десеніз олар тұсінеді деген-ді».

Осы уәде бойынша Бәйес Хакім мен Қажымұқанды Өлеңтіге бастап әкеліп Фроловскиймен кездестірді, ол селода бір қонып, өзі қалаға асты. Қалада ол, елден жинаған екі өгіз терісі мен жиырмаға жуық қой терісін Сәлімгерейдің складына тапсырып, онан ауылға керекті азыншоғын товар алған. Ол бүгін басқа жұмысын да бітіріп түстен кейін Аңқатыға жүрмекші еді.

Көңілінде қуаныш пен құдік алма-кезек ауысып, күзгі құндай қабағы бір ашылып, бір жабылып келе жатқан Хакім ауладағы Бәйестің атын көргендे қуанғаннан жүрегі жарылып кете жаздады. Аттың арғы жағында лапас астында Бәйестің өзі де отырған. Бірақ Хакім оны көрмей аяғын шапшандап басып үйге қарай жөнен берді.

— Бала, бері кел? — деді Бәйес оған, әдейі өзін іздең келгенін сезіп.

Хакім жалт қарады да, не дерін білмей сасып қалып:

— Кеткен жоқсыз ба әйтеуір? — деді.

Сөйтті де өзінен өзі мәз-майрам болған жас балаша езу тартып, Бәйеске қарай жүрді. Оның сағынған адамдай қатты қуанып кеткеніне Бәйес те күліп жіберді.

— Жоқ, жоқ, кеткенім жоқ. Бірақ жүруге дайындалып отырмын. Немене, жай ма, қарағым?

Хакім жан-жағына бір қарап алды да:

— Үй оңаша болса, үйге кіріп сөйлессек, — деді.

— Жоқ, үйде адам бар. Бір-екі кердері отыр... Бері кел, мына лапас астына. Осы жер оңаша.

Хакім Бәйеске қалаға жаңағы әзірде ғана келіп жеткенін, кімдерді көргенін, не үшін келгенін сыйырлағандай құлағына жақындай түсіп, отырмaston, еңкейіп тұрған күйі айтып берді де:

— Мені көпірден өткізбейді, үйткені документам жоқ. Олда-білдә дегендей жалынып қалаға зорға кірдім. Енді кері жүрдім дегенше казак-орыстардың каталашкасына тұра кірдім дей бер. Соңдықтан мен Ақметшеге көлігіңізге мінгізіп ала кет дедім. Ондағы ойым керуенмен бірге көпірден тергеусіз өту және екінші жағынан сәті түссе... (ол даусын мұлде бәсендетіп, Бәйестің құлағына аузын тақай түсті), — деді асыға сөйлеп:

Хакім соңғы сөзін өте сыйырлап айтты, тіпті өз сөзі өз құлағына да зорға шалынды.

— Ақметшенің жүк тиетіп жатқанын мен де естідім,— деді Бәйес.— Сол жүкті енді орта жолдан қағып алу керек қой, солай ма?

Хакім басын изеді.

— Бұл үшін анда... хабарлау керек пе?

— Жоқ, Барбастаудағы Әлжан дегенге айтса болғаны. Арғы жағын өздері біледі. Біздің адамдар дайын болуы керек...

— Әңгіме Әлжанмен бітсе бұл оп-оңай ғой. Бұған сенің баруың не керек; Мен-ақ айта салайын жолшыбай. Тіпті Қара Обаға бару керек болса оған да барайын,— деді Бәйес.

— Менің сізге жүгіріп келгенім, Бәйеке, міне осы жұмыс еді. Осыны ақылдасайын деп, не істеуге білмей, қатты сасып келіп едім. Енді әңгіме бітті. Әлжанға айтқанда «көлік үстінде біздің адам бар. Ханкөліне жеткенде ән салып, дыбыс береді» дерсіз.

— Жақсы ойлап тапқан ақыл.

— Ал, атымды қалай етемін.

Бәйес Хакімнің бетіне қарап тұрды да:

— Хакімжан, сен әлі бала екенсің ғой. Ат деген кез келген ағлуптың жанына байлад жіберсең кете бармай ма? Ал, егер де өзіңе керек болып қалмаса, атыңды өзім-ақ алып кетейін. Ауылға барғансын, Жүкеңе жеткізіп беремін,— деді Бәйес.

— Аттың тап қазір керегі болмай тұр ғой, көрмейсіз бе?

— Бала, ойлан, қазір керек болмаса, ертең зәру боларсың. Атсыз адам — мүгедек адаммен бірдей ғой. Мен оны алып кетіп, сол Әлжанның өзіне беріп кетсем қайтеді. Керек уағында келіп мініп кетерсің. Хакім ойланып қалды. Бәйестің аттың тұрғаны өте орынды, таптырмайтын ақыл. Бұғін болмаса ат ертең керек...

— Келістік, келістік, Байеке. Сол Әлжанның өзіне тастап кетемін дейсіз бе? Шамасы, бұл жұрттың бәріне белгілі Әлжан болды ғой.

— Белгілі екені рас, Барбастау басында одан басқа Әлжан жоқ. Көптен орыстардың малын бағып келе жатқан адам. Әлжан қайсы десең, балаға дейін анау деп бармағын шошайтады. Ал, Хакімжан, сен менің құлағыма өз естіп-білгеніңді сыйырладың ғой. Енді сенің құлағыңа мен де естігенімді сыйырлайын: қала қазір дүрлігіп жатыр. Казак-орыстардың көпір аузын көбірек тергеуі де, базардың ертемен ғана болар-болмас жинала түсіп, күн сәскеге келмей тарап кететіні де, ине мен шырпының құруы да — бәрі де осы дүрлігудің салдары

көрінеді. Орыс әйелдері де, татар әйелдері де қалада шырпыға дейін алып тыққыштап жатыр еken. Мен емге бір түйір шырпы таба алмадым. Басқасының да оңып тұрғаны жоқ. Осының бәрі тықыр таянғаннан дейді. Ал және күні-түні дамыл жоқ ағылып келіп жатқан әскер. Бұл Жайықтың бойы тек казак-орыстан толып болған еken ғой өзі. Жұздік-жұздігімен, арбалы азық-тұлігімен, қос дөңгелекке иегін сүйеп сүйреткен пулеметімен, зеңбірегімен жосып жатқан бір халық. Күні бойы, кеше түні бойы Арқаға қарай Шағанды өрлең шұбылған әскерден көз үзілген жоқ. Енді бұған не болды де? Шапай дейтін бір қызыл командир шығып қойға тиғен бөрідей бөріктіріп келеді дейді. Қаланың орыстары кешікпей біздің Оралға да келеді деп күбірлесетін көрінеді. Екі ногай бас қосса айтатыны: «Генерал Акутинді мешітке кірген иттей қылышып Тасқалаға дейін қуып әкеліпті. Мына тынбай шығып жатқан гұрсіл атамандардың күш сынап әскер ойынын жасап жатқаны емес — шын соғыс көрінеді ғой. Хуторлар мен станциядағы казак-орыс байлары мал-мұлқін сатқанын сатып, сатпағанын арбаға тиеп босып кетуге бет алышты. Ал, осында жақсылық хабар болып жатқанда Нұртаза қазірет намаз үстінде: «Бұл ақыр заман. Мұсылмандар, әр мешітке жиналыңдар. Малғұнға тас атыңдар. Тажал шығыпты», деп қорқытатынды шығарған. Тажал дегені большевиктер. Осыған мен түсінбеймін. Мына жерімізді, сұымызды билетпей, атып-асып, тендік көрсетпей келген казак-орыстардың хүкіметін құлатқанға қай мұсылман қарсы тұрар. Осы қазірет жарықтықтар да әйтеуір бір қыңыр жүреді. Базарға бар да бағынды сына деп, біздің Әбекендердің жөн сілтеген жағына жанды пида қылса болмас па, а бала?! Сілтей бер, тайынба. Осы бағытың — бағыт... айтқандай біздің Қажымұқандар қайда қалды? Съездерің өтті ме?— деді Бәйес, Хакімнің құлағына, тап өзі сияқты аузын тақай түсіп.

«Осы, Бәйекең өзінен өзі жүріп большевик болып шығатын... бара-бара бізден де асып түсер бұл» деп ойлады Хакім.

— Қажекенің екі езуі екі құлағына жетті қазір, «дәкімент» алды,— деп Хакім Бәйеске Қажымұқанның Совдептен алған қағазын, съезде болған әңгімелерді баян етті.

Кешікпей Хакім Бәйесті көпір жақтағы ең шеткі көшеге дейін шығарып салып, оның паромнан аман-есен бөгелмей өтіп кеткенін өз көзімен көріп тұрып, кері қайтты. Бәйестің Әлжан арқылы керекті хабарды тиісті жеріне жеткізетініне ол мықтап сенді. «Баекең өзімнен де артық орындайды» деп ойлады. Сөйтті де «сыртынан болса да бір көріп кетейінші» деп Құрбановтардың үйіне қарай аяңдады.

4

Баяғы жасыл қыықты таныс үй, сол биік баспалдақпен ішке қарай ашылатын үлкен есікті көргенде Хакімнің жүрегіне әлде шаттық, әлде

мұн, белгісіз бір қобалжу пайда болды. Ол байқамай күрсініп қалды. Куанышпен қосарлана жүретін бұл мұн белгісі оның ішінен еріксіз шығып кетті. Біреу естіп қалды ма деп жан-жағына елегіze көз тастап, баспалдаққа көтеріле берді. Бірақ оның жұз құбылысын байқайтын, күрсінгенін естітін төніректе тірі жан жоқ еді. Кешке қарай адамның нағыз ағылатын кезі болғанмен ұлken көшениң бойы қазір халқы тарап кеткен Мынанайдың базарында, иесіз жатыр. Хакімге Құрбановтың үйі де жансыз, аясарсыз көрінді. Бұрынғы кәшекті терезелердің көркін ашып тұратын оймышты переделердің бірі жоқ, есікке таяу баяғы өзінің ашылатын терезесін ішінен газетпен жауып қойыпты. Не заманнан бері тұрған қағаздай ол перде орнына жапқан газет сарғайып, қуарып күнге күйіп кеткен. Баспалдақ үстінің шаңы бір елі, көптен адам аяқ салмаған сияқты, Хакімнің етігінің ізі ап-анық түсіп қалып жатыр. «Көшіп кеткен жоқ па екен» деп ойлаған ол есікке жақындаған түсті. Сонда да ол өзінің ескі әдетінше есікке құлағын тосып, қағуға ыңғайланған қос саусағының қыры сырлы қарағайға тиер-тимес жерде сәл уақыт бөгеліп қалды. Іште ешбір дыбыс та, қыбыр да сезілмеді. Ол демін ішіне тартып есікті тықылдатып қағып-қағып жіберді. Оның жүргегі енді қобалжыған жоқ, бейне аттай тулады — соққаны өзі түгіл өзгеге де естілерлік болды. «Егер де Мұқарама шыға келсе! Ондай бақыт аяқ астынан табылар ма?!

Іште дыбыс білінбеді де, ол есікті қайтадан қаттырақ тықылдатты. Бірер минуттей уақыт өтіп те кетті, бірақ ешкім дыбыс бере қоймады. «Үйін бекітіп көшіп кетті ме» деген ілкі ой Хакімнің күдігін күшайте түсті. «Ку кемпір мүмкін ұйықтап қалған шығар» деп, ол ақтық рет жұдырықпен есікті соғып-соғып қалды. Аздан кейін ішкі аула жақтан дыбыс естілді де, жүрген адамның аяқ басысы, құлаққа шалынды. «Мынау сол кемпірдің аяқ басысы...» деп Хакім ойлап та ұлгірместен:

— Уәлимісің. Қақпадан кір, қақпадан. Сыртқы есік жабық,— деді кемпір әрегіректе тұрып.

Безерген кемпірдің сол баяғы саңқылдақ даусы, бірақ бұл жолы Хакімнің құлағына мейрімділеу, жұмсағырақ үн естілгендей болды. Кім екенін айтпастан Хакім баспалдақтан жүгіріп түсіп қақпаға келді де итеріп жіберіп, бір жақ жартысы бір кісі сиғандай ғана ашылған жерінен ішке кірді. Ол қарсы келе жатқан кемпірді де қорді. Баяғы кемпір, үстіне кигені де бұрынғы сары ала шыт көйлек, қоңыр алжапқышы да, басындағы түре тартып, артынан байлап қойған орамалы да сол күйде... сарғыш бетінің әжімдері де, қысынқырап қойып, инедей қадап, ұдайы жақтырмай қарайтын көздері де өзгермеген. Кемпір Хакімге сәл уақыт аңтарыла қарап қалды да, екі көзін айырмastaн, терісі кереге көзденген қолымен алжапқышын төменірек түсіріп, қойлелегінің кеп-кең бүрмесін жазынқырай түсті. Сөйтті де, ерні жыбырлап:

— Ей, міскін. Сен қайдан келдің... сен тігі...

— Сәлем бердік, әже!— деді Хакім, қемпірдің қобалжып, сөз таба алмай, көре көзгеabdырап қалғанын байқап.— Деніңіз сау ма? Аманесен тұрасыздар ма? Сізге сәлем беріп шығайын деп келдім, әже! Үйге кіруге рұқсат па?— деді.

— Аллаға шүкір. Бик рахмәт. Кір. Кір. Ұмытпағансың. Ғұмырың ұзақ болсын. Кір,— деді кемпір, бірден мейірлі сөзге көшіп.

Ойламаған жерден көріп кемпірдің сасып қалғанын және бұрынғыдан жүзінің анағұрлым жылы екенін Хакім бірден байқады. «Байдың асын байғұс қызғанады» деп, бұрын маңынан жүргуге риза емес еді; қазір қорғасындаі балқып қалған екен. Құдай не қып иді мұны соншама?— деп таңданды ішінен Хакім, оң қолдағы Құрбановтың кабинетіне қарай адымдай түсіп.

— Бері жүр, бері жүр. Минхайдардың бөлмесі жабық, өзі үйде жоқ. Қөптен бері тігі Жымпіты шәһерінде,— деді кемпір аяғын елбендей басып.

— Білдім,— деді Хакім ішінен:—мұны жібіткен жалғыздық екен. Мұқарама да жоқ, мына қаңыраған үйде жалғыздан жалғыз көшкен жүртта қалған жетім тайлақ сияқты әбден жасып біткен. Әйтпесе бұл қаһар соққан қырық тұрбаның кілтшісі сияқты «саған кім керектен бастар еді».

Құрбановтың үйіне бұрылғанда Хакім Мұқараманың бөлмесіне кіріп «бұрыштағы шар айнасына бір қарар ма еді» деп арман етіп еді. Бұл тілегі аяқ астынан орындала қалғанына ол қыздың өзін көріп құшақтағандай қуанды. Кемпірге еріп ол қыз бөлмесіне қалай еніп кеткенін де байқамай қалды.

Кемпір күйбектеп, сөз айтқысы келген адамша Хакімге бір қарап, бөлмеге бір қарап, аузы жыбырлай тұсті де, бірақ еденде жатқан қаз қанат сыптырышты алғып, оны қоярға жер таптай, сенекке алғып шығып кетті де, аздан кейін қайта оралды. Бұл екі арада Хакім бөлме ішін көзімен бір сүзіп шықты. Мұқарама бардағы заттардан бөлмеде кровать пен шар айна ғана қалған. Жардағы жағалай тізілген суреттердің бірі жоқ, бұрыштағы кішкене туалет үстел жүрдай, үсті жалаңаш тұр; мамық жастықты, шәйі көрпелі, алдында қырмызы кілем жататын ұлпілдеген қыз кроваты да көнетоз қоңыр мауыт одеяломен жаба салынған. Терезені де кемпірдің шыт көйлегі тәрізді бір солғын матамен перделеп қойыпты.

— Эже, жалғыз тұрасыз ба?— деп сұрады Хакім тамағын кенеп қойып.— Ден саулығыңыз қалай? Ауру-сырқаудан амансыз ба? Қартайғанда қыын ғой жалғызлікті деген нәрсе,— деді, шынымен-ақ

кемпірдің саулығын тілеп, жалғыздығына жаны ашып қалған адамдай.

— Жалғызбын, малай, жалғызбын... Сенің есімің осы Хакім ғой?

— Хакім, әже. Ұмытпаған екенсіз.

— Ия, Хакім, Хакім. Неге ұмытайын... Жалғыз тұрғанда адам өткен күндерін тасбиқ санағандай, күнде санап, көргендерін көз алдынан кетірмейді... Минхайдар қайтпады, көп болды кеткеніне. Мұкарама сол Жымпіты шәһәрінде. Соңда тұрып қалды. Сөйлей түссін деген ниетпен Хакім кемпірдің сөзін бөле қоймады, бірақ аяғын баса алмай қалған қолау жылқыдай Мұкарамаға келгенде кемпір мамырлай берді.

— Жақын жер ғой, хат-хабар алып тұратын шығарсыз ондағы... адамдарынғыздан?

— Хабар бар. Кеше қара Уәли келген еді — аман. Мұкарама соның үйінде тұрады. Бик сағынам депті. Әни орнына әни болған апамды бик сағындым деген... мен де бик сағындым...

Кемпір мырс етіп жылап жіберді де, бөлмеден шығып кетті. Хакім кемпірді қатты аяп кетті.

... Жасы алпыстан асқан, мүмкін жетпістің өзіне де жетіп қалған шығар. Сорлы-ай, оңай емес қой мына сияқты ала сапыран кезде, атышабыс заманда жалғыздан жалғыз тұру. Құдай сақтасын, мына сияқты бес бөлмелі аңыраган үйде кемпір түгіл, мен де елегізіп бір күн қонып шыға алмаспышын... Қайта өзі қасқыр адам екен, осынша жасқа жеткенде бір үйді бір өзі ұстап тұрған. Дегенмен қыстығұні... жоқ тіпті жазғытұрғы мінез жоқ, мұлде басқа әже. Қалай өзгерген! Бұрынғыдан сөзі де қарусыз, өте жасып, қартайып қалған адамның жүрісі мен сөзі... Бұдан Мұкараманы қалай сұрасам екен? Қырсығып айтпай қоюы да мүмкін... Хакім терезенің алдына барып сырт жаққа көз салды. Кәдімгі өзі асылып қараған терезе. ... Мұкараманың жылап отырған жері тап осы еді ғой.

Ана айнадан көргем. Соңда не үшін жылады; соңынан айтам дегені... әлі айтылмай кетіп бара жатыр. Құдай атқан шапқыншылар-ай далада жүрген мені де ертемен қырық тұрбаға қуып кетті-ау. Сол тұнгі ұран жапсырып жүрген бала қайда екен. Нағыз революционер бала деп міне соны айт! Кімнің баласы?! Мұнда кім біледі ол баланы?! Еске келменті, Әмірден сұрасам ол білер еді. Бәйекең де бәлкім біліп қалар ма еді, әттеген-ай, сұрамаған екенмін!..— деді ол ішінен басқалармен аралас ойына Сәми де түсіп:

— Әже, мұныңыз не, сіздің жылайтын келісіңіз жоқ. Минхайдар да, Мұкарама да келеді ғой кешікпей. Жымпіты оларға бір жолы қалатын жер емес,— деді Хакім, қайта кірген кемпірді жұбату үшін.

— Сен әлде оларды көрдің бе?— деді кемпір жұлып алғандай.

— Жоқ. Әже, көргенім жоқ. Көрмегеніме үш айдан асып барады. Амандықтарын сізден сұрап білейін деп ойлап едім. Мектепті бітіргеннен бері елде болдым...

— Іс басында миң?

— Ия,— дей салды Хакім, қарт кемпірлерге іс басында болу үлкен дәреже екенін ойлап.

Кемпір:

— Eh...— деп басын изеді.— Мен де сол кеткеннен көрмедім Мұқараманы... Хат жаздыратын да кісі таппадым. Сағындым... Қара Уәли ертең кері қайтады, келіп кет деп жазып жіберсем...

Кемпір соңғы сөзін қайта жұтып қоятындағы Хакім жалма-жан қағып әкетті.

— Хат жазатын кісі таппағаныңыз ба осы қаладан. Ойбай, әже-ау, «келіп кет десеңіз» сізді қуанту үшін сол күні, хатты алған күні жетіп келеді, жап-жақын жер ғой, не бәрі жүз отыз шақырым... Кәне, қағаз әкеліңізші, мен жазып берейін. Өзіңіз айтыңыз не жаздыратыныңызды, мен қалдырмастан хатқа тізейін,— деді ол кемпірге жақындағы түсіп.

— Алла ғұмырыңды ұзақ етсін, Хакім, сенің. Олай болса мен қазір қағаз келтірейін. Минхайдардың кабинетінде қағаз да, қалам да бар,— деп кемпір елбенде сыртқа екінші рет шықты.

«Құдай ұрған қу кемпір, жаңа ғана Минхайдардың кабинеті жабық, кілтте түр деп еді. Көрдің бе, мыстанның өз пайдасына келгенде бәрін де істейтінін. Тоқта, сен кемпір, Сүтей айтқандай дүженші орыс маған да қылыш еді, мен де оған қылдым қылышты деп сенің хатыңды да жазайын, өз хатымды да бірге жөнелтейін бәлем, маңына жуытпай қызығанған Мұқарамаға, сен кемпір болмағанда Мұқарама екеуміздің арамыз бұлай томаға-түйік қалмайтын еді...»

— Әже, осы күні почта жүрмей ме Жымпитыға? Сіз жазбасаңыз да Мұқарама жазуға тиіс қой сізге,— деп сұрады Хакім, қалам, сия сауыт алыш келген кемпірден.

— Почта бұрын аптасында бір жүретін еді, қазір оны да қойды. Қара Уәли айтты: Сағиттар қазір почта айдамайды деп. Сол үшін хат келмей жатыр. Хакім, сен малай, жаз: бик сағындым сені, Мұқарама. Әбиң қартайды, Мұқарама. Өзім өсірген, Мұқарама, келіп кет. Мен бара алмаймын. Үйді тастап кетуге болмайды деп жаз. Келістіріп жаз.

— Жақсы, жақсы, әже. Конверт бар ма?

— Бар, қазір келтіремін кабинеттен. Минхайдар да бәрі де бар, орыстың басынан өзгенің бәрі бар. Тоқта, сен асықпай жаз. Мен шай қойдым, шай ішеміз Алла жазса... Орыстар бик зәрені алғып тұр. Орам бойы ғаскер толып, түні бойы шапқылайды. Қорқыныш. Бик қорқыныш, Минхайдар да келсін, жаз. Екеуі де келсін. Алла мұсылмандардың мерейін үстем қылсын...

Кемпір кіріп-шығып айтатындарын қалдырмады: киімдерінді сандыққа салып, еден астына ырғыттым. Жуырқандарды шуланға, бұрышқа жасырдым. Минхайдардың көйлектерін де жуып, өтектедім. Кабинет кілтін жасырып қоям. Өзінде деймін... Тағы осы сияқтыларды да қостырды, сөйтіп кемпірдің үлкен сары самауырын қайнағанша Хакім терезе алдында отырып екі хат жазып шықты. Шай алдында хатын кемпірге оқып берді.

— Бик шәп жазылған. Алла ғұмырынды ұзақ етсін,— деп алғыс айтып, кемпір қатты қуанды.

Ол кемпірдің хатымен қоса, байқатпай өз хатын да бірге конверттеп, сыртына: «Мұқараманың өз қолына тапсырылсын. Әниден» деп жазды.

«Пәмлі» шайы үшін Хакім де кемпірге көп-көп раҳмет айтып, екеуі бұрынғы қырын қабақ араздықты тастап, одақтас, тілекtes жандар сияқтанып қоштасты.

5

Ақметшенің пәтеріне Хакім ақшам кезінде қайтып келді. Қақпадан кіре бергенде оның көзіне ең алдымен тұскен нәрсе: ауланың іші сыналанып тығып қойған сияқты, түйе мен арбаға лық толы, әрең сиып тұр. Және бәрі біркелкі түйе — өңшең қамшыдай қатқан жарау, жас нарлар тұсі түгелімен қызыл. Хакімнің көзіне тек біреуі-ақ қоңырқай көрінді. Құндіз келгенде ол не бәрі сегіз арба және сол шамалы-ақ түйе санаған. Ал қазір түйе онан үш есе көп, арба да молырақ. «Мұнысы қалай? Әлде түйесін құндіз далаға бақтыра ма еken?» деп ойлады ол. Сәлден кейін шеткі арбаның сыңар жетегін көріп, бұлардың нарды арбаға қос-қостан жегетінін аңғарды. Нарлардың сұлулығына таңдана қарап ол көзімен сүзіп шамамен санын белгіледі, жиырма бір түйе. «Дақ болмау керек қой, саннын жаңылған шығармын» деп екінші қайтып түйені санамады да Хакім, қақырынып, сіңбірініп, жайбарақат жүрген адамша, қораның төр жағындағы құндіз көрген дәретханаға қарай нарлардың арасымен жылжып өте берді. Бірнеше арбадан әрі, танығандай мойындарын бұрып, көздері жаудырап қарай қалған нарлардан асып, өзгелерден гөрі биігірек тиелген фургонның артқы дөңгелегіне тақала тұсті. Ол

айналаға бір қарап қойып адам көрінбегеннен кейін қек арбадағы жәшіктердің үстін жапқан торпышты ашып, ішіндегі жұкті білмекші болды. Ертеден бері оның ойынан шықпай қойған: «Сол ма, сол емес пе? Білші, білші» деген құдік еріксіз итермеледі. Шегесі сиректеу жерін таңдал, жәшіктің жұқа тақтасының бірін бармақпен көтеріп көрді. Қолға солқылдақтау тигенмен, тақтаның басын қайыс темірмен белдіктеп тастапты, күшпен көтеріп, орта жерінен омырып жібермесе қолын әрі жіберерлік емес. Сонда да ол екінші қолымен демел, тақта арасына зорлап саусағын сұқты. Алдымен жұп-жұқа айыл жайқы тиді де, одан әрі бойлатқанда сұқ қолдың басы жінішке жұмыр темірге тірелді. Темір әрі мұздай, әрі майлы сияқты... Сөзсіз мылтық жетесі... Тырнақтай да күмән болмауға тиіс. Хакімнің кенет жүрегі аузына тығылып, демі бітіп бара жатқандай тынысы тарыла түсті. Ол қолын кері тартып, торпыштың ашылған жерін жауып үлгірместен аула іші бүйі тигендей дүрлігісті...

Үрліккен қойдай жапырылған түйелерге жалт қараған Хакім: тұрған нарлардың жапырыла жол беріп шөгіп жатқандарының «манқ» етіп ұмтыла түскенін, бос тұрғандарының біріне-бірінің соқтығысып жатқаны лапас астынан көптің арасын иықтап, бұзып-жарып келе жатқан адамша басқалардан анағұрлым бойшаң қара нардың мойнын созып өзіне төніп қалғанын көрді. Ол шошып кетті. Жәй желігіп иесімен ойнаған түйенің келбеті емес. Кісі алатын үлкетей, жолындағы арба-қараны жапыра ұмытылып, бас салатын ниетпен омыраулаған қарабасқырдың түрі, тапап-тапап тастамаса да қарпып қалатын ойы кәміл. Түйенің құсырын шашып қалғаннан жаман нәрсе жоқ — жынынан киімінді тазартып ала алмайсың! Ал, қарпығаны адамға жеңіл жарақат емес. Түйелі елдің баласы болғанмен жас кезінде бір қатты шошынғаннан кейін ол өз бетімен түйе арасына жуымайтын. Оның ойына тап сол сәтте өзінің тентек кіші қара нары түсіп кетті.

Кіші қара нар Хакіммен түйдей жасты-ды. Әлі есінде: Хакім де сегізде, қара нар да сегізде. Қара нарды жегіп тезек теруге шыққан әйелдер Хакімді де арбаға мінгізіп алдып кетті. Қабақтың етегіне келіп нардың ұзын бұйдасының ұшын Хакімнің қолына ұстатты да, әйелдер қаптарын арқалап бет-бетімен тезек теріп кетті. Ойында ешнәрсе жоқ, Хакім бір қолымен бұйданың ұшынан ұстап, екінші қолымен құлық қазып отырғанды. Белгілі балалардың ырымынша аяқта құлықты неғұрлым көп жақсаң, соғұрлым жүйрік боласың... «Құлық! Құлық! Құлықтап!» шұңқырайған топырақты бұлғалап отырып кішкене қоңызды шығарып алды да, Хакім езіп-еziп табанына жағып жіберді. «Енді менен қайсысың озар екенсің, бәлем. Ұзын сирақ Нұрымға да жеткізбен» деп қуанышы қойнына сыймай, ұшатын құсша қанатын қомдап жүгіре жөнелуге ыңғайлана түскен-ді. Бірақ ол ұмтылып үлгергенше болған жоқ — өзінің екі аяғы аспанда, басы төмен қанкөбелек ойнап құлап бара жатқандай, әуелеп кеткенін бір-ақ сезді.

Жүрек зу ете түсіп, қалай бақырып жібергенін өзі де білмей қалды. Оң аяғының жіліншігінен қапсыра тістеп, тентек қара нар баланы делегейлетіп жоғары әкете берді, бойшаң нардың басы сонау биік өркештің деңіне асқанда дөңгеленіп көрінген жер Хакімнің көзіне мұнарадан қарағандай болды. Ұршықтай үйірліп кетті... «Өлдім!» деген бұлдыр сезім оның айқайын көш жерге жеткізгенін өзі білген жоқ, тек улап-шулап жан-жақтан жүгірген қатындардың қара нарды қарғап-сілегендері ғана құлағына келді. Тентек нар Хакімді қайтадан жерге қоя салып, «тұмсыққа соғады-ау!» дегендей, басын онан әрі аспандатқанын, әйелдердің оны басқа соғуға қолы жетпегенін, өзін зорға жұбатып, арбаға әрең мінгізіп алып қайтқанын ол кейін естіген-ді...

Содан бері Хакім қара нардың маңынан жұруді қойған. Қара нар түгіл түйе атаулыны ол есейіп жігіт болғанша жек көрумен кеткен-ді. Ал, кіші қара нар өте ойыншыл, әсіресе баланы көргенде делебесі қозып, өзін көтермесе де, бәркін алып қашып кетуге даяр тұратын бір есті хайуан-ды. Оның сыры жұрттың көбіне мәлім, сондықтан да ауыл оны тентек қара нар атап кеткен-ді...

Ал мына төніп қалған қара нар қандай нар? Бұл да бәрік алып қашу ниетімен төніп келе ме?...

Хакім шошып кеткен күйде, денесі мұздай боп, қарғып екінші арбаның үстіне шықты. Арба үсті нарға тосу боларлық кедергі емес, ол әрі секіріп, үйге қарай жүгірді... Бірақ оның жолында әлі екі арба және бірнеше түйе бар-ды. Бірақ ең сенімді бас пана: есік, үйдің есігі!

Нар Хакімнің қашқанын көргеннен кейін мұлде жынданып кетті. Ол жолындағы түйелерді қарпып-қарпып жіберіп, тұрып ұлгергенше мұрша бермей, бір түйенің үстінен қарғып та кетті, екіншісін қағып қалып, жығып кете жаздады. Ол: Хакім есікке кіріп кетер дегендей, оның жолын кесіп, үй жақтан айналып шықпақшы болды. Нар — мысық, Хакім — тышқан, үй — ін сияқтанды. Мұның бәрі бірер минуттей уақыттың ішінде ғана болғанмен, Хакімге бұл құтылmas бәле — ұзын күн бойы тап болған тілсіз жаудай көрінді. Есікке қарай енді бірнеше қадам аттаса — нармен бетпе-бет келіп қаларлық. «Бұл жауыз үлек шығар!» деген үрей оның тұла бойын жарып өтті де, мұздай тер алты арысынан бірдей ағып кетті. Арқа шымырлап, шеке солқылдағандай!.. Айқайлау ұят және Хакімнің айқайын естіп үйден кісі шығып айырғанша түйе «білгенін істеуге» мүмкін. Аула иесіз, арашалар жан жоқ. Ол жан дәрмен қып, айналып келіп, биік жүкті фургонның астына кіріп кетті. Нар омыраулап келіп арбаның үстіне килікті де, мойның созып арғы жағынан шығады-ау деген Хакімнің басын күтті...

«Барлық шырғалды құдай менің басыма жазған екен! Мына

жалмауыз нар тапап кететін болды-ау! Енді не қылдым?! Қой, не де болса дыбыс берейін Ай... Ай»...

Хакім айқайы аузынан шығып та ұлгергендей болмады. Ол тек «шөк» деген зекумен бірге нардың нақ жаңында тұрған үлкен қара кісіні көзі шалды.

Нар Хакімге басында аса ірі көрінбекенмен қазір өте бойшаң және тұрғысы аса ұзын көрініп кетті. Ал, нардың жаңындағы «шөк» деп оң қолын сермел қалған қара кісінің бойы да нардың қомымен шамалас, тіпті өркешке таяу сияқтанды. Сасқан адам, таршылық жерде төңіректегі нәрсені дұрыс өлшеп-піше алмай, қорыққаннан қос көрінуі де мүмкін. Оның үстіне арба астында жүрелеп отырған Хакімге төменнен қарағанда бұл адамның ұзын көрінуі ғажап та нәрсе емес еді, бірақ түрегелгеннен кейін де бойшаң деген Хакім оның иығына да келмей қалғанын жақсы байқады. «Шөк!» деген өктем үнге нар селт еткендей кері шегіне түсті де, қашқан мысықтай жалт беріп лапас астына қарай аяңдады. Ал, Хакім, нардан да тез жалт беріп, қорқып тығылғанын сөзбен жуып-шаймақ болды.

— Ассалаумағалейкүм, ақсақал. Нарларыңыз қабаған иттен де жаман бір бәлекет екен. Дәретке отырайын деп арба арасына кіре беріп едім, тұра ұмтылғанын көрдің бе, қаһар соққанның. Мұлде мойнын салып ұмтылды, үлек емес пе, өзі жау айдағыр?— деді, арба астынан шыға келген бойы, үстінің шаңын қаққыштап.

Қаншама сыр бермейін десе де, оның шапқан аттай дүрсілдеген жүрегі мен күні бойы домбыраның шегіндей шерткен жан-жүйкесі даусын дірілдетіп жіберді.

Үлкен қара кісі Хакімнің сәлемін алмады. Оның орнына ол жемге көз тастаған қара құсша жалт етіп бір қарап алды да, етігінің қонышына қолын созып, ақырындал шақшасын суыра бастады. Ап дегендे Хакім: «Мына сиықсыз неменеге еңкейіп жатыр, жерден қару алып соғып жіберейін деп тұрған жоқ па?» деп қауіптенді де, шақшаны көріп қөнілі жайлланғандай болды. Шақшасы да иесіне лайық — тұтас мүйізден істеген ұзын шақша. Сол қолдың саласымен қысып оның тығыны алынды, екі рет екшегенде тырнақтың терең шұңғылы қара қоңыр дымқыл насыбайға жонайтала түсті. Хакім анық-ақ көрді: ол басқалардай насыбайды іискелеген де жоқ, ііскеп болып соңынан мұрның таңқылдата сіңбірген де жоқ, ол тек тырнағын оң жақ танауына жақыннатқандай болып еді, толы тырнақ ортайып қала берді. Қалғаның екінші танауға жақыннатпастан бұрын ол тағы да Хакімге көлденең көз тастады.

«Мына дәу қайдан пайда болды? Арбаның арасынан түрегелді ме, әлде үйден шықты ма? Қайдан шықса да, кәміл-ақ, менің не істегенімді байқап қалған адам болуы керек, сәлемімді алмады..., Түрі қара нар

сияқты. Жоқ, қара нар емес, қара құс сияқты, кәдімгі қорғандардың басында отыратын даланың қара құсынан ауған жоқ! Көз қаасты қара! Насыбай атысын қара! Насыбайды атпайды — танауға жақындарта болды, үлкен пештің көмейі сияқты алыстан тартып кетеді..»

Қара кісі шынында да Хакімге көлденеңнен шүйіле қарап тұрып, тырнағын сол жақ танауына жанастырып өтті де, шақшасының тығының тығып, қонышына қайтадан қыстырды.

Хакім аң-таң болып оның насыбай атқанына, таңғалдай түріне, ұзын түйе жүн шекпеніне, ақ киіз қалпағына, балықшылардың етігіндегі, қонышы тізесінен асқан былғары етігіне қарап түйені де, үйді де ұмытып кетті.

— Үйге жүр! — деді ол Хакімге жуан дауыспен, есікке қарай иек қағып. Оның бұл сөзі Хакімге бүйрүқ сияқты естілді.

— Ақаң үйде ме? Мені күтіп қалған жоқ па? — деп сұрады Хакім, басқа сөз таба алмай.

Қара кісі оған да жауап қатпады. Таңырқаған Хакім үйге қарай жүрді.

Хакім үйге кіргенде Ақметше офицер формалы ашаң жүзді қазақ жігітімен сөйлесіп отыр екен.

— Кеш жарық, — деді Хакім, аздал басын иіп.

Офицер басын изеді де, Ақметшенің сөзіне құлағын тосты. Жаңа ғана бір әңгімені бастап, соның аяғын күткен пішінмен ол үй иесінің аузына қарап отырып қалды, бірақ Ақметше үлкен қараға бұрылып:

— Нарды байладың ба? — деп сұрады.

Хакімнің бүйрегі бұлк ете қалды. «Нарды сұрағаны менің түйеден қашып арбаның астына тығылғанымды біліп көріп отыр екен ғой мыналар, бала сияқты түйеден қорыққаным масқара ұят болды. Мейлі, енді не болса да, болары болды.. Омыраулап бас салуға ұмтылған нардан кім болса да қашар еді. Тек басқасын білмесе жарады», — деді ол ішінен бағанағы өзі отырған сәкіге құйрығын қойып жатып.

— Хакімжан, сен шешін, бермен, мына жаққа, төрге шық. Тамақ дайын шығар. Ас-су ішкенсін жүріп кетерсіндер. Сен мені күтпейсің ғой, Көпірліге дейін барып қалуға әбден бел байладың ба? — деп сұрады

Ақметше Хакімнен. Сөйтті де ол Хакімнің бас изеп мақұлдағанын көріп, офицерге бұрылды: — Мына жігіт жаңағы айтқан Хакім Жұнісов дейтін нағашым. Жақында Жымпітыға барады. Сізге арнап тапсырдым, аман-есен Көпірліге дейін апарып саларсыз. Керуеннің

шетінemeуіне де көз боламыз ғой. Ақшаға қызыққандық емес, Жаншаның сәлемі үшін ғана көлік жібергенімді өзіңіз жақсы білесіз,— деді.

Офицер Хакімге тесіле қарады да, азырақ ойланып қалып, әлденеге таң қалғандай:

— Жымпityғa жай барасыз ба?— деп сұрады Хакімнен.

— Жай деуге де болады, қызмет бабында жасы үлкен агалармен ақылдаспақшы едім. Өзіңізді танымағаныма айып етпессіз,— деді Хакім.

Офицердің жауабын Ақметше берді.

— Бұл кісі хакімшілік ісін атқаратын өте елеулі офицерлердің бірі — Айтқали Абылаев дейтін ағаң, Хакімжан. Ерекше тапсырмамен келген, бәріңіз бір жүресіз,— деді.

Айтқали Абылаевтың атын естігенде Хакімнің денесі мұздап жүре берді. Бірақ ол аты өзіне мәлім офицердің бетіне қадала қалмады, қалай еткенде сыр бермеу керек — оның бар ойы тек осының ғана төңірегінде болды.

— Өте жақсы болды,— деді ол ақырын ғана Ақметшеге қарап. Бірақ есепсіз құдік, түпсіз ой басқа бір кіріп, бір шығып, аңдаусызыда аяқ тиіп кеткен құмырсқаның илеуіндей болып кетті.

...Нағыз жаумен бетпе-бет келу деп осыны айтады! Көпір басы, қара нар дегендер мынаның қасында ойыншық үшін кездескен кедергілер! Офицер Абылаев екеу болса өзі біледі, ал егер біреу болса — бұл сол Қаленді ұстап әкеткен, Бақының атын оққа ұшырып, өзін өлім аузына тіреген, мені айдатып су басына алдырған сабаз!.. Шүқшия қарауында бір мән бар еді-ау! Атым мен фамилиямнан және Көпірлі Аңқатының деген сөзден бұл кәміл-ақ мені таныды. Енді не істеу керек? Мына беделді, атақты Ақметшениң алдында «мен нахақ едім» деп кешірім сұрау керек пе, бұл жаудан?! Елемеген болып отыра бергенде не болады?! Бас салып ұстаймын десе, оған да құдіреті жетер, өйткені бұл конвой бастығы, адамдары да бар... тіпті. Мына Текенің әміршілеріне хабар бере қойса — су түбіне кеткен Жер осы болды. Әлде Ақметшени араға саламын ба? Мұның аты не — бас сауға ма? Жаудан жасып аяғына жығылудың бұл бір ең барып тұрған абыройсыз түрі... Әдіс, айла, тапқырлық, батылдық қайды? Сеніп жіберген басшы аға қайды? Уәделі жерде беретін белгі қайды?! Күндізгі ойлап шешкен нәрселердің бәрі ағып кеткен селдей-ақ аяқсыз кете бара ма?..

...Төңіректің бәрін көзден тасалап бара жатқан мынау қоңыр іңір, ауладағы қызыл нарлар да көзге әрең-әрең елестейді. Бірақ аяқтыны

есептеген аттылы казак. Қарауылды көпір. Орап жатқан жалпақ Жайық. Қоңыр інірде жалпақ Жайық бөгет пе? Оның жағасы жайлау, бойы дарқан. Шомп еткен бір адам — тастап жіберген шырпымен бірдей — оны кім көріп, кім іздер?! Арғы бет орман. Онан әрі кең дала...

«Ақметшени араға саламын ба?» деген әлсіз ой йен далада құлаққа ызындаған сары масадан жаман мазалады. Бірақ ол ақылға салып, айнала салмақтай келіп:

«Жоқ! Мұнымен ақтық сілкісуге дейін бармай қыл елі шегінбен!» — деді ішінен.

Қойдың басын салған бір табақ ет қызу әңгімемен желінбеді, бір-екі алғаннан кейін Абылаев:

— Ақа, рақмет. Жаңа ғана тамақ жеп шығып едім. Рұқсат болса мен жиналайын, Жол ақысы — жүру деген ғой,— деп Ақметшеден рұқсат сұрап шығып кетті.

— Хакімжан, ал. Тағы да ал... Аз жедің ғой — деген Ақметшенің мақтамен сипағандай, жұп-жұмсақ сөзіне қарамастан, Хакім:

— Күндіз күн тиді ме, басым ауырып отырғаны,— деп етті бұл да өндіріп жей алмады.

Оның ойы: «Осы жерден шатақсыз жүріп кетсек — арғы жағын көріп алдым. Кімге-кім бас иерін Алланың өзі білер!» деген тәуекелге тірелді.

6

Хакімнің шамалауынша офицер Абылаев та сыр бермеуге тырысқан сияқты. Жарты сағат өтпей-ақ ол қайта айналып келіп керуенде тез жүргізуге жарлық берді де, өзі көлік жегілгенше үйде отырды. Бірақ бұл сүт пісірім шамасы ұзақ үақыттың ішінде ол Хакімге «ләм-мим» деп тіл қатпады, бұрылып жүзіне де қарамады, бейне оның әдейі баржоғын байқамаған адамша шылымын тартып, тұнгі терезеге үңіліп қайта-қайта ауланың ішіне қараумен болды. Көп сөйлеспегенмен анда-санда ол Ақметшенің сұраған сөзіне жауап қайырып, өзі де бірнеше рет қарсы саудалап қойды. Бірақ мұнан Хакім өзіне керекті ешнәрсе аша алмады,— оның не жүзінен, не лебізінен жадыраған жақсылық шырай да, түйілген жамандық нышан да таба алмады.

Керуенмен жүретін қарулы адамның мол екенін Хакім сыртқа шыққаннан кейін білді. Қақпаның ішіндегі мылтығы шошайған солдаттардың санын ол онға жеткізді де, көшедегі күбірлекен адамдардың қанша екенін шамалай алмады. Қараңғыда мұны санаудың өзі күшке түсерлік. Кешікпей, шумағын жазған арқандай

шұбатылып ауладан шыққан көлік пен аттылы адамдар қысқа көшениң бойын тұтас алып кетті.

Көпір аузында бұлардан ешкім қағаз сұрап, не жүк екенін тергеп жатпады, қайта қош келдіңіз дегендей, Абылаев қарауылшының күркесіне жетер-жетпесте, көпірдің көлденең ағашы көтеріле де бастады.

Таңертеңгі билетін алып қалған есауыл кездесіп қала ма деп Хакім арбаның теріс жағына шығып бой тасалай жүріп отырды. Бірақ көпір басында ол есауыл болмай шықты. Болған күнде де оның тұнде Хакімді тануы екі талай нәрсе еді.

Айдың қарандылығы өзен басынан әрілегенсін білінді. Әсіресе қалың орманды тоғайға кіргенде бейне бір тұн ішінде есік-тұндігі жабық, шамы жоқ киіз үйге кіргендей айналаны қап-қара түнек тас бүркеп алды. Қарыс аттам жердегі жанды-жансыз затты көріп, танып боларлық емес. Жанды-жансыз заттың көзге бедерін ғана түсіретін қоп-қою қарандылық деңкіген тораңғыларды басы қазандай жалбыр шашты, әлде не бір ғажайып денелі алыптарға ұқсатып жіберген, оларға бір қараған пенденің көңіліне үрейлі бір қорқыныш құйылып кетерлік. Ал сол тастав тұндіктің ішінде шымқай қара көк аспанның үлкен күмбезінің төбесі бозқылау тартады. Өйткені оған жалқысы, егізі аралас жамырап жатқан ірілі-уақты жүлдышдар күміс нұрын шашыратып, сәуле сеуіп тұрған тәрізді.

Пар-парлап нар жеккен он бір арбаның Хакім кейінгі жақтағы біріне мінді, керуенді бағанағы шақшалы ұзын қара кісі бастады. Ол «бұзық» қара нарды дара жегіпті де, қабырғасына ат байладапты. Татар ауласынан шыққанда Хакім мұны байқаған жоқ еді, керуен басының жанында ат келе жатқанын көпірден өткенсін ғана көрді! Аты ерлі, бірақ ер үсті көвшіксіз, аттың бүйіріне соқпасын деп үзенгісін қайырып ердің қасына іліп тастаған ба қалай? Алыстан қараған кісіге мұның жеккені де пар түйе сияқты, өйткені атының өзі де түйеден кем емес, есік пен төрдей ірі жылқы көрінді, айырмасы тек қана ақшылдығы — түсі қылаң жылқы екен. Керуен басы болған адамның бәрі осылай жанына ат байлай ма, әлде бұл мына ірі қара кісінің ғана әдеті ме, жетектегі аттың неге керек екенін Хакім түсіне алмады.

Нарлардың көбі-ақ тіркеусіз, алдыңғы арбаның ізімен бос қоя берген, бірақ жүгін тартпай шегіншектеп қалған біреуі жоқ, алдағы фургонды омыраулап, теп-тегіс жолмен желіске бергісіз сары аяңға салып келеді. Дөңгелегінің күпшегі қажалып, кегейі сылқылдамаған өңкей көк арбалар сыңқ-сыңқ етеді де, оған қара нардың оқтын-оқтын «манқ» еткен дыбысы тұнгі жолдың сиқырлы сәні тап осы деп қоштаған тәрізденеді.

Дала тұнінің атпен жортқан адамға жігер құйып, арбалыға күдікті ой

туғыза. беретіні бар. Әлде осыдан ба, әлде күндізгі кездескен шұбәлі жайлар мен кейбір адамның тұсініксіз құлықтары себеп болды ма, әйтеуір Хакімнің көп күдігі шешуі қыын, айнала жұмбақ, шытырман ойларға айналып кетті. Ол жекжат болғанмен сырлас емес Ақметшенің не пиғылды жан екенін, оның көріп келгендей сөйлеген сөздерінің не астары барын әбден аша алмады. Керуен басы қараның да Хакімге түрі мен ісі ұнамады. Ұнау былай тұрсын, оның жан шошырлық келбеті мен сөзге сараң тұйық мінезі сақтануды керек еткендей болды. Бұл керуенде қауіптенбейтін жан жалғыз-ақ бала жігіт, ол түнде түйе бағатын, қазір көлік айдал келе жатқан қара кісінің қосшысы. Ал тосыннан кездескен офицер Абылаев Хакімнің ойлаған ойы мен жобалаған ісіне бөгет болу үшін әдейі тап болған қырсық сияқтанды. Жолға көлденең жығылған бөрене сияқты оны төңкеріп тастау да, ұстінен аттап кету де оңайға соғарлық жұмыс емес.

Тоғайдың қалың ағашының ішіне кіргенде бір тобы көліктің соңында, бір қатары алда келе жатқан қарулы қазақ жігіттерінің екеуі Хакім мінген арбаның екі қабырғасын қаумалай қалды да, аттарын арбаға омыраулата төндіріп, бетін көріп алайын дегендей біреуі еңкейіп оған үңіле тұсті. «Мені тұтқынға алмақшы болған екен» деп ойлады Хакім, жүк ұстінде тоңған адамдай бойы жиырыла тұсіп. Сөйтті де ол кителінің етегін көтеріп, орамалға орап шалбар ішінен беліне қыстырған наганың ұстай алды. Өзінен өзі созылған қол жан таласқандай шапшаңдап, тар жерде бас қорғар қаруды ораудан босатып жалаңаштай бастады. «Егерде тұтқынға алып, тұла бойды тінтетін ниетке көшсе наганмен екеуін екі тартып жіберіп арбадан қарғып кетейін. Басқалары қамданып үлгіргенше, мына жол жанындағы қалың ағашқа сұңғіп кетермін. Қараңғыда қалың тоғайдың кез келген шөкесі баспана емес пе?» деген арты неге соғарын ойлатпайтын асығыс амал, оны жедел қымылға жетеледі. Бірақ екі жақ қабырғадан Хакімге жақындей түскен бұл екі солдаттың ойы мүлде басқа еді: олар керуенниң жинақты жүріп, іркілмей ілгері аса беруі, көзге тұртсе көргісіз орманды тоғайдан тезірек өту ниетінде болатын. Олар және өзінен өзі қуыстанып қит етсе қару жұмсауға әзірленген Хакімнің кім екенін де, оның не ойы барын да білген жоқ-ты. Хакімнің он қол жағынан келіп, бетіне ұңілген адам:

— Сақ бол, бала, арттағы көлік бөлініп, тұрып қалмасын; оны да қара, ілгергіден өзің қыл елі қалма,— деді.

Бұл қарулы қазақтың жайбарақат ұнімен «көлікке сақ бол, бала!» деген момақан ақылы үрейленген Хакімге су сепкендей әсер етті. Ол аузынан:

— Жақсы, жақсы. Қадағалап отырамын!— деген сөздің қалай шығып кеткенін де білмей қалды.

Оның енді тістегендей қатты қысқан саусақтары наганның құндақшасы мен шаппасын босатып, жалма-жан алған орнына оны қайтадан тыға бастады. Қарулы адамдар кері шегініңкіреп, ат тізгінін жол жиегіне бұрды.

«Апым-ай, асығыс іс әнтек амалға ұрындыра жаздады. Мыналар маған бір ұнамсыз сөз айтса болды, мен тап беріп қару жұмсауға дайын едім. Мұным өте асығыстық, ақырын ойламағандық болып шығар еді. Түбі зиян нәрсені адам байқамай істеп салады екен ғой. Мені тіпті осылар тұтқынға алыш-ақ қойсын. Сонда не қылар еді? Ана аттанысқа шыққан біздің адамдар бәрібір мені босатып алмай ма? Егер де мен тоғай ішінде қалып қойсам?— Құрысын, бір шырғалдан құдай сақтап қалды!.. Абылаев мені кәміл-ақ танып келе жатыр. Танымауға мүмкін емес. Ақметше аты-жөнімді, бүге-шігесіне дейін қалдырмай айтып берді ғой. Не зұлымдық болса да бұл қасқунем ішіне түйді. Адамдарына әзір айтпауы да мүмкін. Айтса сыр білдірер еді жаңағы ақыл айтқан солдат»,— деп ойлады Хакім, арба үстіне жайланысыңқырап отырып.

Хакімнің Абылаев жөнінде: қасқунемнің не ойласа да зұлымдығы ішінде болды, дегені дұрыс болжал болды. Хакімді таныстырып Ақметше сөзін аяқтай бергенде-ақ Абылаев оны танып қана қойған жоқ, бұл Аңқаты басында қолдан жырылып шығып, жұрт алдында масқара етіп, аттылы-жаяулы жүгірген бүтін ауылды сонына салған студенттің бетіне киімімен жұтып қоятындағы қарап еді. Ақметшенің пәтерінде ол Хакімге тұра бас салуға да даярланған-ды. Бірақ үлкен адамдарға жалтақтап қалған офицер жұрт қадірлейтін, тіпті Жанша Досмұқамбетовтің өзі ауызекі сөйлесіп жүрген Ақметшенің сөзінен жасқанып қалған болатын. Ол Абылаевқа жүрерде: аса қадірлі адамның баласы — нағашым, сізге тапсырдым. Көліктің аман болуын ойларсыз, ақша үшін емес. Жаншаның бір ауыз сөзі үшін бердім деген-ді. Осы сөз оның ілкі ойын тез өзгертуге себеп болды. «Ақметше ара түседі, нағашысын тұтқынға алуға рұқсат етпейді. Тіпті Жаншаның өзіне айтып арашалап қалуы да мүмкін. Онан да мұны өз қолыма еркін тигенде ғана бір жайлы етейін. Ал егерде Хакім Жұнісов бір себеппен қалада қалуға бел байласа — онда полиция басқармасының қолына беріп кетейін» деп шешкен еді.

Абылаевтың іңірде ас жемей, асығып кеткені де осы себептен еді. Кейін бұл ниецінен «хабары жоқ» Хакім керуенге ілесіп, ұзын жолға бірге шыққаннан кейін Абылаев: «Я, бақ, я, аруақ!—деді.— Сүрқия студентті құдайдың өзі айдал келіп қолыма ұстартты. Анау күнгі айрылып қалғанның есесін қайтарып, ана әлгі ат жақты ұзын учителімен бірге Һарон сұлтанның қолына берейін. Атаңа нәлет азғындардың өтін алыш... құйсын! Бірақ бұған тап қазір үндемейін. Білмеген күйде арба үстінде отыра берсін. Ана Көпірлі Аңқатысына барғанда, таң ата, екі қолын артына байладап, өзін арбаға тандырайын. Әйтпесе бұл мына тас қараңғыда тағы қолдан бұлт етер»,— деп тісін

басты ол ат үстінде келе жатып. Бұл ойын ол солдаттарға да айтпады.

Абылаевтің өмірбаяны аса ұзын да емес, аса дәріпті де емес. Қатал тәрбие, қатаң мінез құшағында өскен қайырымы аз, қанын ішіне тартқан жан. Бұған мүмкін өмірдің теріс аққан бір ағыны айыпты шығар. Кім біледі, тұрмыс түрлі, адам түрлі ғой...

Ол әкесі жас кезінде өліп, өгей әкенің қолында өскен, жан біткенге наразы, жалғыз жүріп, жалғыз тұратын бала болды да, оқуға кірген кезде де ешкіммен достаспай қойды. Мұнан көп жыл бұрын әскер тәртібінде бейім реальное училищені бітіргеннен кейін Һарон төре оны әскер жұмысына қосты да, бірақ жиһангер соғысы кезінде майданға жібермей тілмаштық ісіне баулыды. Сөйтіп бірнеше жыл крестьянский начальник кеңесінде болды. Патша тағынан құлап ескі үкімет өзгергеннен кейін бір жылдай бостан-бос қалған Абылаев былтырдан бері жаңа құрылған Жымпіты үкіметінің ішкі тәртіпті басқаратын қызметіне офицер болып іліккен-ді..

Сол Жымпіты үкіметінің Войско үкіметінің алған қаруын тиген атақты Ақметшениң қызыл нарлы керуенін де бірі ат үстінде, бірі арбада, біріне-бірі қабыспайтын қарама-қарсы мақсатты екі жан тас қараңғы тұнде дала жолының жұмбақ қойына тереңдеп еніп бара жатты.

Көктегі жұлдыздай жамырап жер бетіне жарық төгіп жататын қаланың самсаған шамы сияқты оты жоқ, жә болмаса тұн ішінде алдыңнан шыға келетін шоқ-шоқ орманы мен қарауытқан тауы да аз, жылмиып жатқан саңыра көзге ілінерлік сырт белгіден жүрдай. Қай шамаға келіп, қай жерге жеткенінді жер мен жолдың түріне қарай айырасың. Ал жер реңі мен өсімдік бітісінен жаңылып аяқты жазым баса бастаған кездерде әkkі түйе мен ақылды ат жол бастайды. Басқан жерінен жаңылмайтын жануар өзіне тізгін берген шақта керекті қарасынға адастырмай алып келеді. Көп жүріп жолдың ойы мен қырын, шөбі мен шөкесін талдаپ білмесе де, Хакім де жерді жақсы шамалайтын. Бірақ арба басына екі адамнан келетін қарулы жандар мен керуен бастаған қара кісі Хакімнің бойын да жаздырмай, ойын да көслілдірмей, көзін де алысқа түсірмей уыстарына мықтап ұстап жұмып алған сияқты. Оған тәмен түсіп еңкейіп қарауға да, арба үстінен жан-жағына жақсылап көз жіберуге де мүмкіндік бермеді, желе аяңдап зырлап келе жатқан жарау нарлардың жүк тиеген биік арбасынан секіріп түсудің өзі де қауіпті, түскен күнде не үшін тускенінді тексерсе, бәрінен осы жаман — күдік туғызатын жай. Ал, қай жерге келгенінді шамалап, әбден қатесіз біліп алмай уәделі жерде дыбыс беруге де болмайды. Бұл дыбыс жә ілгері, жә кейін берілсе істің қара сабындағы бұзылғаны емес пе?!

Дала тұні күдікті молайта берді. Күдікпен қосылып шым-шытырық

ойлар қабаттасты.

«Мендікереi Ақметшені тауып, оның не жүк тиейтінін біл; Оралдан қашан жүретінін анықта»,— деді Бірақ ол бұл керуенді кім қарсылайтынын, қалай қарсылайтынын айтқан жоқ. Мұны мен де сұрамадым. Егер де мына Абылаевтың жиырма шақты қарулы адамына қарсы тұрып қаруын қолға түсіре алатындей отряд келіп үлгірсе жақсы. Егер де он шақты адам қарсылап, мыналардың қарсыласқанына төтеп бере алмаса не болмақшы? Таң атқанша келетін адамдар қара жолға жетіп үлгермесе не істейміз? Мен мыналардан құлығымды асырып, ойлаған ойым сәті түсіп орындала қалса бір жүк, ең мықтағанда екі жүк қару жырып алып қаламын. Жаман айтпай жақсы жоқ, оған да жеткізбей, Абылаев Барбастаудан асқан кезде мені тұтқынға алуға ойласа — онда бас қорғауғана қалады. Ол бас қорғау әрекетінің өзі де өте қымбатқа түсіү мүмкін», деп ойлады Хакім бір кез. Аздан кейін оның ойы онан да әрі, онан да терең нәрселерге тірелді.

«Мендікереi күрестің әдісі көп. Бұған алдымен батылдық пен тапқырлық керек»,— дейді. Мениң осы ісім де күрес пе? Мыналардың жеті түнде қару тиеп, оны қоршалап келе жатқаны да күрес пе? Жақсы, осының бәрі қүрес болсын. Онда ендеше, бірнеше сағаттан кейін шартшұрт ұрыс басталады да, жә бұлар бізді кескілейді, жә болмаса бұларды біз атқылаймыз. Атқылау түбі — өлім. Сонда мына жанымда келе жатқан жайбарақат үнді жалпақ қазақтың жазығы не? Болмаса ана қарақұс реңді ұзын қара кісінің кінәсі керуен айдағаны ма? Оған керуен айдатқан Ақметше, Ақметшеге жүгімді жеткізіп бер деп сұраған Жанша, ана Абылаев пен мына солдаттарды да жіберген Жанша. Сонда бәрі бір Жанша үшін жанын бермекші ме?! Жаншаны Жанша етіп, мықты етіп — адамның жанына шейін билеттіріп қойған қай құдірет?.. Жоқ. Мұным балалық ой. Жалғыз адам емес, өкімет. Бұкіл өкімет. Патша да жалғыз еді ғой, бірақ оның сүйенгені өкімет, жұмысшының құлатқаны да соның үкіметі. Бұл да сондай. Ал, адам өледі деп аясаң — өзінді өлтіреді. Сондықтан жау аяған — жаралы дейді. Қолына түссе олар да аяmas. Оны ойлаудың керегі жоқ еken. Қолына түссем мына Абылаев мені қазақ еken деп аяй қойmas. Ол адамшылық жауда бола бермес. Бір түнде Оралдың советтік үкіметін құлатып, басшыларын түрмеге тықты; Мендікереidі шауып таstadtы, ол тек әлдеқалай өлмей қалды; Орынбордан келе жатқан 300 әскерді ақтар түнде бас салып төсекте жатқан жерде қанды қырғынға ұшыратты; бүгін мынау Жымпity үкіметі атып, асып, түрмеге тығып ат пен жігіт, ақша мен киім жинап жатыр; ел қорғаймын деп қару-жарақ тасуда. Бұлар мына керуенді аман-есен Жымпityға жеткізсе не болмақшы? Он бір көлікте ең кемінде мың винтовка бар шығар. Бұл мың винтовка бір полкке қару; полк оны ертең бізге қарсы жұмсаса!.. Егер де бұл керуенді бұрып өзімізге — штабқа алып кетпесек, көре көзге жауды өз қолымызбен қаруландыру болмай ма? Басымызды байладап кіріскең ісіміздің түбі — қаруда. Ана отрядке жазылып, тендік аламыз деп жатқан жігіттерге

қару керек. Мен де сол қару үшін шыққан жоқпын ба, сонау Шалқардың жағасынан. Қолыңа қару ал да, өзінді өзің биле деп ұран тастаған жоқпыз ба, ана қалың шаруа мен жұмыскерге. Жоқ, өліп кетсек те мұны Жымпityғa жеткізбеу керек!» деп тістенді Хакім.

Кешікпей керуен Барбастауға келді де, тоқтамастан оның аяқ өткел сүйен кешіп өтіп, Тереңсайдың арғы қырқасына иек сүйеді.

Керуен жалпақ жазық далаға шыққаннан кейін көсілген сары аяңға түсті. Барбастау қырқасы арттағы қала шамын бірте-бірте көзден жасырып, қою қараңғылық айналаны тегіс қымтай түскен сияқтанды. Қырлықтың шанды жолына күрпілдете басқан жалпақ табандар, керуен соңынан жеті түнде көзге ілінер-ілінбес боз тозаң — арқан сүйретіп келе жатқандай. Дала әрі тымырсық, әрі үнсіз. Ат пен түйенің аяғын өлшеп басқан күнгірт дүбірі, арбаның ақырын сыртылығана үздіксіз құлаққа келеді... Арба үстінде еңкейіп Хакім түнгі далаға құлағын тосып отырды да, жанамалап келе жатқан жалпақ қазақтан сыр тартпақшы бол, ақырынғана ыңырсып, өзінің үнемі оңашада айтатын: «Біздің ел көшсе жайлар Бәлтен сайынды» әндettі. Оның даусы ете ақырын және аса нәзік шықты, қасындағы қарыс аттам жердегі адамға болмаса, көк арбаның үздіксіз сыңқылынан, керуен басындағы адамдардың құлағына үні шалынарлық та емес. Жалпақ қазақ:

— Ей, ақырын, бала, немене ішің пысып келе ме?— деді. Бірақ ол сонымен бірге жайлап құрсініп қалды да, бұл келіссіз құрсінісін жауып-бүркеу ниетімен әлденеше рет тамағын кенеді. Оның жекіріп тастамағанына (тұн жамылдың ұзын жолға шыққан құпия керуен жол үстінде ән салдырмай қоюға да мүмкін еді). Хакім қуанып кетті. «Ақырын!» деген сөз «дыбысынды шығарма» деген сөз емес және оның үстіне құрсіне түсіп, осыны жөтелмен тұншықтыруы көңіл күйін тебірентетін әнді ұнатқаны деп білді. «Ақырын!» деген сөзді тіпті елемеген сияқтанды. Ол дыбысын алдынғыдан әуелетпей, сол мақаммен:

Шыңғырлау тасығанмен Жайық емес,

Біздерге өлең айту айып емес,

Тұн қатып, түсің қашып, іш пысқанда,

Азырақ ыңырсыған айып емес,—

деді ол әдейі өлеңнің кейінгі екі жолын өзгертіп, қазіргі шаққа бейімдеп жіберді. Ат үстіндегі қазақ үн демеді. Бірақ бұл баяу үнді, ой сергітерлік тәтті ән басқаларының құлағына да шалынды. Ешкім ешқандай қоштау да айтпады, тиым да салмады. Хакімнің жалы құдірейе түсті. «Уәделі жерге жеткенде салатын «Аязбайға» дейін мен

сендердің құлақтарынды әбден үйретіп алайын. Қаншама көреген, жаннан асқан қырағы конвой болсаң да жүргегің бір селт етпей қалмас» деп ол «Зәурештің» бір таңға жетерлік әрі зарлы, әрі мұнды өлеңдерінен таңдал-таңдал бірінен соң бірін суырып сала берді. Ол «Құлпы тас төрт бұрышты аяу биік» деген сай-сүйекті сырқырататын шумақты керуенниң о шеті мен бұш шетіне жеткізе зарлатты. Бірақ қатты көтеріп алыстан қайырмады. Ілкі әуезді қүшеттіңкіреп қана, мұнды жерді дірілдетіңкіреп қана салды. Аздан кейін ол ән әсерін әбден қүшеттіп тыңдаушыны ынтықтыра түсейін деген ниетпен кілт тоқтатты да:

— Ұйқы келгеннен кейін бой сергітейін деп едім, мына бір ән онан әрі қалғытып жіберді ғой өзі. Ұйқыны шайдай ашатын Мұхиттың «Айдайы» сияқты бір айқайлап салатын ән болса, шіркін! Қара тұнді қақ жарып жіберер еді! Осындайда сондай әндерді білмеген де бір қорлық екен. Сіз, отағасы, Ерғали Аязбайұлының әнін білесіз бе? Білсеніз салып жіберсеңіз қайтеді, ә? Мен салар едім, бірақ сөзін білмеймін бар болғырдың,— деді Хакім әллігі оң қолда келе жатқан қазақقا.

Сөйтті де ол аттылының бетіне үңіле түсті. Бірақ оның жүзінде не барын көре алмады, жасының қай шамада екенін де білмеді. Жалғыз-ақ мұрты қалың сияқты көрінді, денесі де толық, әрі жалпақ екені байқалды. Аттылы Хакімнің сөзіне тез жауап берместен, үндемей қалды да, аздан кейін ақырындалп бір сіңбіріп алып, арбаға жақындей түсті.

— Сен, шырақ, мырза жігіт, әлгі ән қалғытып жіберді дейсің. Қалғытқан жоқ, қайта ол менің сай-сүйегімді босатып жіберді. Зарлы адамның шығарған әні ғой, қу бас адамның. Қырық ұлдан қалған жалғыз қызы өлгеннен кейін не болсын!..— деді.

Оның даусы өте ақырын және дірілдеп шықты. Қарандыда көре алмағанмен оның жүзінің қатты құбылғанына да Хакім шек келтірген жоқ. Енді бірер сөзден кейін ол Хакімнен «тағы да ән сал, шырақ, жол қысқарсын!» дейтін-ақ.

— Сонымен, отағасы, Ерғалидың әнін естіген жоқ па едіңіз?— деп сұрады Хакім тағы да.

— Ерғалиың қай Ерғали?

— Аязбайдың.

— Жоқ. Ондай адамды естігенім жоқ. Энін де, өзін де білмеймін.

— Ерғали дейтін ер көнілді батыр жігіт еді деседі. Ерегіскен жауының жылқысын қуып ала ма қалай. Өзі кім болса о болсын, әнін

айтсайшы. Жылқы алып, шаттанып, ат үстінде келе жатқанда таң ата аспандата салатын әні қөрінеді сабаздың. Бір ауызын ғана білемін өлеңінің. Осы тұннің қай уағы болды екен, отағасы. Таң әлі алыс шығар?

— Тұн ортасы болып қалды ғой. Шама қазір Барбастау мен Ханкөлдің екі арасы.

— Барбастау мен Ханкөлдің ортасына, әй, жете қоймаған шығармыз!
— деді Хакім, аттылының сөзін әбден дәлелдету үшін.

— Дәл ортасы. Уақыт шамасы да, жер ыңғайы да Қарақыстаудың дөңіне келгенімізді андатады.

— Онда Шолақ Аңқатыға таң білінбей жетеміз ғой.

— Асып та кетерміз, нарлардың жүрісін көрмейсің бе? Ертең сәскеде Қызылүйдің өзіне жетіп бір-ақ тірелер, мына сары аяңмен,— деді аттылы, бұрынғыдан көрі дауысын шығарыңқырап.

Хакім еңкейінкіреп жолдың оң жаң бетін көзімен жеп жіберетіндей қадала тұсті. Әрігіректе, жол бойында қарайған үйінді сияқты бір нәрсе көзге ілінді. Ол ішінен: «Мынау кәдімгі Қарақыстау. Белгілі нысана!.. Сол, сол!»— деді. Оның тұла бойы кенет шіміркеніп кеткендей болды.

Астымда атым мінген Шайтан қара

Жайықтан жылқы айдадым өңшең ала,

Осыдан осы жылқы бойға сіңсе,

Тағысын, тағы айтармыз, қосшы бала!..

Қалың мұртты аттылы қазақ жақындей түсіп:

— Ақырын, ақырын!— деді Хакімге жалынғандай бол. Бірақ осы әнмен тап осы Қарақыстаудың тұсында дыбыс бермекші бол уәделескен Хакім, дуда делебесі қозып, қызып алған әншідей-ақ өршеленіп, өлеңінің екінші шумағын жалғастырып жіберді. Еркін далада бөгеусіз шалқитын ер көнілді тентек ән тұнгі дыбыссыз тұнық әуені шарқ ұрып өресі көтеріле берді де:

Қай қала, мына қала, Теке қала,

Текемет тұр салдырдым теңбіл ала,

Тұн жортып, таңмен салдым тентек әнді,

Жаратсаң ақ боз үйден шық та қара! —

деп көтерді. Ән айналасы әлденеше шақырым тегістікте кірпік ілмеген жандар болса, құлағына тегіс естілетіндей болды.

7

Сырт қарауга көз тоқтатар белгісі жоқ жылмиып жатқан жалпақ даланың түкпір-түкпірінде ел аузынан тастамайтын ескі қорғандар мен төбелер көп. Солардың бірі «Сырым шыққан». «Сырым шыққаның» басына көтеріліп ертеңгі кезде кең атырапқа көз жіберсең: арқа бетті көк алқалы Жайықтың ұзын шеңбері орап жатады; шеңбер алқабындағы тізілген селендер төменде, тап аяғың астында жатқандай көрінеді: батыстағы үлкен қаланың мұнаралы, нар үйлері бұлдырайды; берегіректегі Ханкөлі жасыл тостағандай иегің астында тұрады; Барбастаудан Көпірліге асқан үлкен қара жолдың бойындағы жүргіншілер құмырсқадай қыбырлап, кей кезде керуендері жіпке тізген балықтай өріліп жатады; ал, қыр жақтағы тақта бел өріс үсті: ораздының он екісі шығып жұптап-жұптап қойған балшының тасындаидай, текшеленген жылқы; кейде олардың үйір-үйір шоғыры бейне бір жасақ-жасағымен жылжыған әскердей, көзді үйіріп кетеді...

Отыз-қырық шақырым жердегі жау шебін қияда тұрып барлау үшін, Сырым батыр осы обаны мың жігітке сүт пісірімде үйдіріпті деседі.

Әбдірахман бүгін сол обаның басында. Әліптей тартылып, Барбастау жаққа қарап тұр. Оның көзі жол үстінде емес, жолдан көп қашық жатқан Теректі беттегі шоғыр-шоғыр жылқыларда еді. Қазір сол шоғырлардан бөлініп, шетке домалаған түйір тарыдай, бірден бірге алшақтай бастаған жалғыз ноқатқа қадалды.

Күн еңкеуден төмен құлап ыстың буалдыры сейілген кез еді. Жалғыз ноқат көзге ілінбей жылжып, аз уақыттың ішінде сыйың құйемдей беріледі; келе-келе ол жылқы тобынан арқан бойы алшақтай түсті. Мүмкін бұл бір қиядан арқан бойындаид-ақ көрінген шағын аралық, тай шаптырым да жер шығар!

Бұл ноқаттай қарасын аттылы адам еді. Оба басындағы, жалғыз тал жусандай болып тұрған Әбдірахманды көріп, ол атынан тұсті де, шылбырының ұшынан жетектеп бірнеше қадам жер жүріп көлденендей берді. Оның істегенін Әбдірахман да істеп жаяулап обаның екінші шетіне барып тұрды. Бұлардың арасы ең кемі он бес шақырым жер еді. Бірақ жазықтағы бұл екі адамның алысқа үйренген жіті көздері бір-бірін жақсы айырды. Өйткені жалғыз аттылы қайтадан ерге қонып күн батысқа — сонау Ханкөліне қарай көлденендей шаба жөнелді. Ол көп жерге шапты, бейнебір жер бауырлап ұшып бара жатқан құс сияқты сырғыды. Сөйтті де ол алыстағы аттылы ілкі тұрған жеріне қайта оралды, қадала қарағаннан көзі бұлдырай бастаған Әбдірахманға үлкен қотандай жерді айналып шыққанға ұсады, оның бұл оралып шабуы — бұғалық суретін салғаны еді, мұны Әбдірахман

жақсы түсінді. Аттаныс алдында алыстан атойлап шауып бұғалық бейнесін көрсететін ежелден келе жатқан сақыра әдеті еді. Мұны істеген сонау жалғыз аттылының Қапи екеніне Әбдірахман енді шектенген жоқ. Үстеріне өңкей кеп-кең түйе жүн шекпен киіп, ер қасына ілген қаруларын етегімен жасырып, қарларына құрық іліп, елтірі бөріктерін едірейте жортқан Қапи отрядіндегі қазақ жігіттері жылқышылар сияқты еді. Олар кеше ымырттатып қырға шығып қонып, бүгін таңертең жылқы арасында аялдап, Барбастау аузынан Хакімнің хабарын күткен болатын. Қазір міне, уәде бойынша Қапи жолды қысқартып, қыырдан белгі беріп тұр еді.

Оба басынан жортып түсіп Әбдірахман төмендегі Беланға отрядті үшке бөлгізіп, шоғырландырмай батысқа қарай жүргізді. Ұмырт жабыла Ханкөліне жетіп жолдан екі шақырымдай жердегі Қарақыстауда бас қоспақшы болды.

Хакімнің әні Абылаевқа да үнады... «Ақбоз үйден шық та қара... дейді, келістіріп-ақ айтады-ау, әншілер. Мына сұрқия студенттің көрдің бе Аязбайдың тап өзіндей шырқырауын! Бұған бір нәрсе көрініп келе жатқан болар. Бұл сенің ақтық әнің болсын, тоқтай тұр!» — деді ол ішінен. Сөйтті де қасында келе жатқан еңгезердей үш ірі жігіттің атқа қолапайсыздау отырған шеткісіне:

— Анаған үнінді өшір де! Бұл қыз алдында отырып ән салатын жер емес. Бар! — деді зекіп.

Шеткі ірі жігіт бұйрықты түсінбей қалды. Ол:

— Не дейсіз? Қыз алдында отыратын дейсіз бе?.. — деп кідірістеп ат тізгінін тежей түсті.

— Есалаң милау! Ана әнді тоқтат деймін. Марш, түйір ой жоқ, түйедей болған неме! — деді Абылаев солдатына жекіріп.

Солдат ат басын кері бұрмай:

— Хоп, тақсыр! — деп тізгінін тежеген күйі заулап жүріп келе жатқан артқы түйе-арбаларды тосып тұрып қалды.

Абылаев солдаттың атын да, фамилиясын да атамады. Соған қарағанда офицер бір қатар адамының аты-жөнін жақсылап білмейтін де сияқты. Оның себебі де бар. Орал қаласына төтенше тапсырмамен шығарда казармадағы «әскер ойынына үйреніп жатқандардың» ішінен он бес адамды бойына қарап тұрып өзі таңдал алған еді. Бұл еңгезердей ірі жігіттердің оған біреуі де таныс емес-ті. Аты-жөнін жазып берген елубасыға ол:

— Маған бұлардың аты, фамилиясы, жасы, білімі қажет емес,

көргенде адам шошырлық түйедей түрі ғана керек,— деген болатын.

Сол сырт көзге сұсты, бойлары сырықтай, екі иығына екі адам мінгендей өңкей дәулердің бірі кәдімгі сыйызғышы Қайыпқожаның Қәрімғалиы болатын.

Кәрімғали арба үстінде келе жатқан керуен басымен оның түйе бағатын жас бала жігітін ғана білетін. Ал, мына ән салып келе жатқан адамның ол түрін де, өзін де көрген жоқ, оның әніне де аса құлақ тоса қойған жоқты?! «Бұл қайсысы ән салған? Жеті түнде ән салғандай не бар деймін-ау!.. Сыйызғыш мен домбыра болса бір сәрі. Шіркін, көкемнің күжілдетіп отыратын сыйызғышы болса! Пай-пай-пай! Шеке тамыры білеудей болып кетеді-ау!.. Мына сияқты түнде тартса біздің ауылға да естілер еді күжіл!»— деп ойлады ол. Хакім мен оның қасындағы аттылы солдат деңдесе бергенде:

— Бұл қыз алдында отырып ән салатын жер емес. Мұқым, ауыздарыңды ашпаңдар. Ашады екенсің бар ғой, мына дойырмен жондарыңдан таспа аламын!— деді Кәрімғали, өзінің кәдімгі туғаннан бері Хакімге таныс дүңкілдек даусымен.

Хакім үнсіз қалды. Ол аузын ашарын да, ашпасын да білмеді. «Егер де мені таныса бұл әңгүдік Кәрімғали бүтін керуенді басына көтерер. Бұған дыбыс бермейін», деп түйді Хакім ішінен. «Маңдайының соры арылмаған сор қасқаның кездескен жерін қара! Егер де біздің жігіттер тұра бас салса — алдымен оқقا Кәрімғали ұшады ғой... енді қайттім?!» Хакім ойын аяқтап ұлгіре алмады, алдыңғы жақтан «тоқта!» деген азы айқай шықты.

Хакім селт ете түсті. Ол түнгі уақиғаның басталып қалғанын шамалап ұлгіргенше болмай винтовканың қатар шыққан қос күрсілі қара түнді қақ жарып, мызып қалған даланың қозін ашып жібергендей, отты демі жарқ ете қалды; тып-тынық түнгі салқын ауаны білдірмей тесіп өтіп алыстағы көкжиек жақты ұнғылап бара жатқан оқтың талмалы сұылы да жоғалып кетті. Алдыңғы жақта дүбір де, дауыс та молая түсті. Төбеден түскендей тосын шыққан мылтық даусы бірден-екіден көп көлікті қоршалап, бытырап келе жатқан Абылаев жігіттерінің де үрейін ұшырып жіберді. Хакімнің жанында әнге ұйып келе жатқан ұлкендеу адам «Алла!» деп қалды да, пана іздегендей арбаға тақала түсті. Мұны Хакім анық көрді.

Бірақ ол екі саржандай жердегі «ауыздарыңды ашпа...» деп бүйрық берген Кәрімғалидың шошып кетіп, аттан ауып қалғанын байқаған жоқ еді. Сонда да ол әрі аңқау, әрі жүрексіз Кәрімғалиды босқа өліп кете ме деп ойлап арбадан қарғып түсті де:

— Кәрімғали, Кәрімғали! Мен Хакіммін. Тұс аттан, шапшаң тұс! Әйтпесе оқقا ұшасың. Бұл келген қызылдар. Керуенді қамап алды.

Шапшаң тұс. Бері кел!— деп дыбыс берді.

— Не дейсің? Не дейсің? Қызылдар келіп қалды дейсің бе?..— деп арбаға тақалған адам басын темен бұғып Хакімге үңілді. Оның даусы сыбырлап қана шықты.

— Сен де тұс аттан, отағасы! Ана жолдастарың да арбаның астына тығылсын жан керек болса!— деп Хакім ілгері қарай жүгіріп барып өзінен үшінші түйенің иық қайысын шаппа пышақпен орып-орып жіберді. Қос нардан ортасындағы дара жетек сылқ етіп жерге тұсіп кетті. Нарлар оқыс тоқтап, кенет иығының жүктен босап қалғанына таңданғандай қайырылып мойындарын арт жаққа бұрды. Бірін-бірі омыраулай келіп килігіп, артқы арбалар да іркіліп қалды. Арбаның қалқанына бұйdasы ілігіп, мұрындығын жұлқып қалған бір нардың наз еткендей «ах!» деген дыбысы шықты. Тоқтаған көліктерге көздерін тігіп және алдыңғы жақта не болғанын білмей үрпіскен екі-үш қарулы жігіттерге Хакім өзінің «Аттан тұс! Эйтпесе өлесің!..» деген аузына тез оралған сиқырлы сөзін қайталай берді. Өң мен тұстей, ойламаған жерден шыққан Хакімнің даусын естіп, сөзін жаңа ғана ұғып Кәрімғали ері ауған атын қоя беріп арбаға ұмтылды.

— Хакім... сен қайдан келесің? Ауылдан келесің бе? Қай жерге тығыл дейсің?..— деді Кәрімғали ентігіп.

Оның есі шығып кеткеніне Хакім таңданған жоқ. Үйткені ол ақтықараны әрең деп айыратын Кәрімғалиды екі жұманың ішінде ысылған солдат бола қалды деп ойламаған да еді.

— Мына жерге тығыл. Бәрің де осы жерге тығылындар. Мылтықтарыңды лақтырып, қылыштарыңды афытындар. Эйтпесе босқа өлесіндер, сорлы қазақтың балалары,— деп бұйырды Хакім.

Үрейі ұшқан жігіттер Кәрімғалимен бірге арбаны баспана етті де, Хакім бес көлік пен бес жігітті ііріп тастап өзі ілгері қарай жүгірді.

Ап дегенде Абылаев та шошып кетті. Бірақ бұл жерде қарулы қызыл отряд кездеседі деген оның миына қонатын ұғым емес еді. Сондықтан ол тұнгі рейдіде жүрген атты казактар шығар деп, мылтық атып тоқтатқан қарулы адамдармен салмақты түрде терезесі тең адамша сөйлесуге кірісті.

— Сіздер кім боласыздар?— деді Абылаев ілгерірек шығып. Оған жауап берудің орнына:

— Бастаушы офицер қайда? Бұл кімнің жүгі? — деп сұрады, бірінші «тоқта!» деп бұйрық еткен өктем дауыс.

— Мырзалар, айқайсыз, даңғырсыз тұсінісуінізді сұраймын. Біз

бейбіт ниетпен Войско хұқіметінің Жымпіты уалаятына жіберген азық-түлігін әкеле жатқан адамдармыз. Қағазы міне. Жолдама қағаз. Бастап келе жатқан офицер — мен. Фамилиям Абылаев,— деді жүк әкеле жатқан отряд бастығы.

Екі бүйірден киіп Әйтиев пен Беланның қарулы жігіттері Абылаевты да, оның жанында келе жатқан екі адамын да қоршалай қалып еді.

— Конвой мен офицерді тұтқындап, жүгін тінтіндер. Егер де жүктен қару шықса, офицердің басы алынсын. Тез, жігіттер!— деп бұйрық етті оң қолдағы атқа етегі жайылышырап отырған адам.

Абылаев мұның қазақ екенін шамалағанмен, көктемнен бері соңына түскен белгілі Әйтиев екенін білген жоқ. Ол тек «әлі де казак-орыстар ғой» деген оймен:

— Мырза, бұл жүк қалада да, көпір басында да қаралған жүк. Сіздің жол бөгеуге қақыныз жоқ. Войско хұқіметі берген куәлік міне. Бассыздың істеменіздер. Мен рұқсат етпеймін...— деді.

Бірақ оны екі жолдасымен қоса қоршалай қалған қарулы жандардың жалаң қылыштары көз үйрене бастаған қоңыр түнде жарқ-жарқ етіп төбеге төніп те қалды. Бір адам оның жағасынан, екіншісі — тізгінін алды да, үшінші қолдың беліндегі наганға жармасқанын Абылаев жүлкып қалғаннан ғана сезді.

Ол сонда да өз ісін ақтап:

— Мырзалар, бұл хұқімет тауары... Бұларының әділсіздік. Тұн ішінде бас салып құшпен жол бөгеу аса келіссіз іс. Бұған хұқімет алдында жауап бересіздер,— деді, аттан аударып түсіріп, қаруын сыптырып алып жатқан адамдарға.

Бұл кезде жаңағы орысша сөйлеген қазақ кейінгі керуен жақтағыларға дауысталап:

— Керуен бастап келе жатқан жігіттер! Қарсыласпай қылыш-мылтықтарынды тастандар. Егер де қару жұмсап, құш көрсететін болсандар — қырылып қаласындар. Алдарында екі пулемет құрулы тұр. Ал, айналаң қоршаған ғаскер. Кәдімгі қызыл ғаскер,— деді.

Ұрыс-соғыс түгіл, мылтық даусына да әбден құлағы үйреніп жетпеген бұл қазақ жігіттері мұна тұнгі шабуылдан үріккен қойдай жапырылып қалып еді. Оның үстіне Әйтиевтің сөзі аяқты андаусыз басып құлама жардың қарандығыда қақ басына келіп қалғандай әсер етті.

Офицер Абылаевтың бойына қарай таңдап ерткен бұл ірі жігіттері

қаруларын лақтыра бастағаны былай тұрсын, көбі аттарынан қарғып түсіп арба мен түйені баспана етуге тырысты. Бағанағы Хакімнің жанында әнді құрсініп қойып тыңдалап келе жатқан үлкендеу кісі Кәрімғалидан:

— Қазақша сөйлеп тұрғой... Сонда қызылдар да қазақ болғаны ма?— деп сұрады күбірлеп.— Атамыз қазақ, бізге әйтеуір тие қоймас...

Бірақ баста үрейі ұшып кетіп, соңынан Хакімді танып қалып әкешесін көргендей қуанған Кәрімғали оған жауап бермеді. Мүмкін оның мына сияқты өзгеше уақыфаларды, әсіресе «қызылдар», «ақтар» деген мағынасы терең сөздерді жете түсінуге шамасы да келмеген шығар! Әйтеуір, ол жолдасына жауап берудің орнына:

— Біздің Кәкім. Өзіміздің кәдімгі білгіш Кәкім! Пай, пай, Кәкімнің де жүрмейтін жері жоқ-ау! Жеті тұнде кездесе кетті! Қараңғыда ақсүйек ойнап жүрген балаша... пай, пай, қызық-ау өзі!— деді.

Оның жүзінде мүмкін балаша мәз болған пішін де пайда болған шығар, бірақ тап сол шақта Кәрімғалидың бетіне ұңілген ешкім болған жоқ — әркім өз басымен қайғы болды.

Көрінгенге қожайынсып қалған өзіміздің кәдімгі ұрыншақ «казакорыстар шығар» деп Абылаев қатты үрейлене қоймай, тіл қайратын көрсетуге тырысып еді, бірақ Әйтіевтің «айналаң толған қызыл фаскер» деген сөзін естігенде жүрегі су ете қалды да, майысқан жездей екі бүктетіліп, жүресінен отыра кетті. Оның кенет дымы құрып қалды, тілі сөйлеуге келмей көзі қарауытып кетті. Буынсыз адамдай сылқ ете қалған офицерді жағадан ұстап тұрған жігіт қайтадан көтеріп аяғынан тік бастырды.

— Қүйеуін көрген қалыңдықтай сен неменеге былқ-сылқ етесің. Шығар, тағы қандай қаруың бар бойында, тез! Әйтпесе мойныңды бұрап жұлып алармын,— деді ол Абылаевты «қол қатама, қайтеді» деп ойлад.

Бұл Мырзағалиев жігіттерінің ішіндегі Әбілқайыр Әйтіев еді. Қасындағы Сорока оның ниетіне әбден түсінбей:

— Шекесін сындыра сал, үгіттеп не қыласың итті,— деді қасқырша гүрілдеп.

— Ағатай-ай, менің жазығым жоқ... өлтірме... қазақ баласымыз ғой...— деді Абылаев үні шықпай зорға сыйырлап.

Аз уақыттың ішінде-ақ қоршап алған көп адам қарсыласуға да жарамаған нашар конвойдың қару-жарағын сыптырып алып, өздерін шоғырлап бір жерге жиды. Бұлардың тағдырын күні бұрын ойлад

шешіп қойған отряд басшысы:

— Не бәрі қанша көлік, қанша адам еді?— деп сұрады зыр жүгіріп жүрген Хакімнен.

— Қарулысы он бес, екі керуеншімен не бәрі он жеті кісі. Түйе — жиырма бір, арба — он бір. Тиеген жүк — қару-жарақ, қанша екенін офицер Абылаев біледі. Сұраңыз,— деді Хакім аптығып сөйлеп.

— Ымм... Абылаевсыз да есебін табармыз. Ал, кәне, қаруын тастаған хан солдаттары, бері қарандар,— деп Әбдірахман ақырындан тамағын кеней түсті.— Сендерді солдат деуге де болмайды. Жөні, адасып жүрген адамдар деп есептеуге келер. Үйткені сендер Жымпіты хұқіметіне қызмет етіп жүрсіндер. Бірақ не істеп жүргендерінді жақсы білмейсіндер. Мына жүктөрің қару-жарақ, мұны сендерге беріп отырған қалың бұқараның қас жауы атаман Мартынов дайтін жауыз. Ал — бұл қаруды сұрап отырған Жанша бастаған қазақ оқымыстылары. Олар бұл қаруды момын елдің аузын аштырмай билеп-төстеу үшін алып жатыр. Атаман Мартыновпен бірігіп тағы да қазақ еңбекшілерін езіп, құл ету ниетімен ғаскер жинап жатыр. Міне осыған түсінбей мына Абылаевпен бірге керуен қорғап, қару ұстап, жүк күзетіп келе жатқандарың адасқандықтың белгісі. Тұнде жүрген ұрыны тұнде ұстайды, ұрлық істеп жатқан жерінде қолға түсіреді. Сендер тап сол сияқты қылмыс ұстінде қолға түстіндер, Алайда сендердің надандықтарыңды ескеріп жазадан босатпақшымыз. Бұдан былай тірі қаламын десендер хан әскеріне бармандар. Тура үйлеріңе қайтындар. Офицер Абылаевтан өзгенді босатамыз,— деді.

Үрейі ұшып біріне-бірі тығыла түскен жандар Әбдірахманның соңғы жылды сөзі аузынан шыққанда жылап жібере жаздады.

— Ағатай-ай, өркенің өссін. Зорлықпен жүрген адамбыз. Еріксіз жүрміз. Енді қайтып хан маңын көрмеуге ант етеміз,— деді жыламсырап бағанағы Хакімнің әнін ұйып тыңдайтын үлкендеу кісі.

Нақ жанынан жай түсіп есі шығып кеткен адамдай буыны құрып қалған Абылаев, аздан кейін құтылу жолын жан таласа іздеп еді. Ол басын көтеріп алып:

— Тақсыр, менде не жазық бар. Мен де бұйрық орындан жүрген адаммын. Мұнан былай мойныма ілмейін. Жанымды қызыңыз,— деді дірілдеп.

Көптен бері өзіне аты да, ісі де таныс Абылаевтың бүгін Хакімге түрі де рақымсыз жанның түріндей: қанын ішіне тартқан қарасұр, көзінде жылды шырай жоқ, ашаң өнді, суыр жүзді, иілмейтін қайсар адам сияқты көрініп еді. Ал қазір офицерлік атын ұмытып қорыққаннан іс-мақсатынан бір жола безгені табансыз бишара екенін көрсетті.

— Абылаев мырза, атыңа ісің сай келмеді, офицерлік абыройдан көрі жаның қымбат екен,— деді Хакім оған. Сөйтті де Жұнісов Әбдірахманға жақындай түсті.

— Жұнісов мырза, қалай десеңіз де мен басымды идім. Өйткені мен жазықсызыбын. Ешбір қазаққа қастық ойлаған жерім жоқ. Мұны сіз жақсы білесіз. Бүгін Ақметше мырза тапсырғаннан бері сіз менің қарауымда болдыңыз. Жамандық істесем қолымнан келер еді, бірақ опасыз ойдан аулақ болдым. Сол ақтығыма қарап және ежелден келе жатқан қазақтың ескі ерлік әдеті бойынша сіздерден жан сауға сұраймын. Өле-өлгенше ешбір қазаққа қол көтермеуге ант етемін, құдай бір құран шын. Ал, жазықсыздан жазалаймын десеңіз — басым міне,— деп Абылаев төмен қарады.

Әбдірахман үндемеді. Оның қасындағы қазақша жақсы білетін Довженко да үнсіз қалды. Басында жек көрсе де қазақ баласымыз ғой, деген сөзге Хакімнің де іші жібіп кетті. Ол Әбдірахманға қарап:

— Әбеке, жігіттің аяққа жығылғаны — тірілей өлгені. Абылаев мырза ант-су ішті.. Қайтесіз енді, жан сауға беріңіз,— деді.

Әбдірахман бұл сөзге де жауап қатпады. Ол тек Беланға қысқаша түрде:

— Командир жолдас, қозғалайық,— деді.

Әскер қоршаған ұзын керуен ырғалып-жырғалып күн шығысқа қарай бет алды.

Кешірім алып жол үстінде жаяулап қалған топ жігітті қоюланған бастаған таң қараңғысы қымттай түсті. Олардың арасында көптен тісін басқан қас дұшпаны жан сауға беріп, Абылаев та қалды.

ТӨРТИНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Бала қойшы етектеп теріп әкелген ақ жапаларды айнала қалап, кәдімгі ошақтың ортасындағы жалыны бетті шарпityн үйдегі оттай етіп-ақ жаққан. Алаураған қызыл тапқа жапамен араластыра қалаған тастары да қызарған. Өзінің дөңгелек беті де қып-қызыл... Отқа қызған тарғыл тастар қандай әдемі, әсіресе күн көзі қоңырқай тартып бұлт арасына жасырынғанда тастар ал қызыл тартады да, күн бұлттан шыққанда қаракүреңденіп кетеді. От үдең, шоқ молайып әбден қызған кезде тасы қайсы, шоғы қайсы айырып аларлық емес. Жалпағынан жатқан қызыл далап, қара ноқаттары қаптаған тарғақ-тарғақ бетті ақ тастар да тегісінен қызғалдақ түстес. Сонда да қойшы нағыз шымқай қызылын теріп, шеті кетік қара тостағандығы сүтке «быж» еткізіп тастап жібереді. Қызыл тас түскен жер шымырлап сүттің беті қаймақши түседі. Қойшы үзбей тас артынан тас салады, сүт бетінің шымыры тұтасып, ұсақ-ұсақ отауланған көбік пайда бола бастайды. Аздан кейін шүнғыл қара тостағанның қызыл тастар көтерген сүтінің етегі де, беті де көтеріліп теп-тегіс бүрқылға айналып кетеді...

Бала қойшы өзінің үйреншікті күндегі әдетінше тостағанға қой сауып, оның сүтін тас қыздырып қайнатып отыр. Бүгін оның сүті әдемі қайнады,— ауыз күйдірелік әрі ыстық, әрі ұзақ піскен дәмі таңдай тамсандыралық. Өрім-өрім жыртық көйлекпен жаңбырга жаурап, жауын соңынан желпіген салқын желге дірілдеп құс еттенген дене өзі ыстық, өзі аяққа жүкқандай қоп-қою қой сүтін қандай керексітеді! Әсіресе бүйрек бетің албырап, шарпып тұрған қызыл шоқтың жанында отырып ұрттаған сүтке не жетсін!..

Жауыннан кейін аспан қандай әдемі, жер қандай жасаң тартқан! Қазір бетеге — жастық, жер — төсек! Кішкене қойшы қан тамырға тұтас тараған сүттің буымен денесі бусанып, балбырай бастады; аз уақыт бір шынтақтап, жантайып жатты да таңымын керіп шалқалай түсті...

Аспанда бір жағы ақ шағырмақ, бір жағы қарақошқыл бұлттар іркістіркіс, бейнебір көш керуені сияқтанып қалған. Анау арқа бетте Сырым шыққаннан бастап Ханкөлге дейін адарғы көрген өрмектің жібіндей тарам-тарам болып бозқылау жаңбыр жауып барады. Сол жаңбыр желді өзіне тартып кетсе керек — әлем ішінен тынып қалған сияқты, қыбырсыз, үнсіз маужырай түсіпті. Толқынданып жататын даланың үлпек шаш бетегесінің де бір талы қозғалмайды; дамылсыз көшіп,

тіркесе домалап, ойдан сайға ентелеген ебелек-қаңбақ та қалт тұрып қалыпты. Қос Обаның басын көлеңкелеп тұрған тұндік бұлттан әрігірек көшкен елдей бір бұлттар тізбегі тұр: тең-тең жүк артқан нарлар, қос өркеші баладай тайлақтар сияқты... Шұбаған ұзын көштің алдында ырғақ мойын ақбас атанды ұп-ұзын жел бүйдасынан соза жетелеп, сенсең бөрікті көш басшысы да кетіп бара жатқандай...

Осы бұлттарға қарап жатып ішінен: «Бұлттар да адам сияқты көшіп жүреді... Анау жүк артқан түйелері... Қойлары да бар... Бұлттың ұсті шыжып тұрған шығар, күнге тиіп тұр ғой...» деп ойладап қойшы қалғып кетіп, көзін жұмып қалып, қайтадан зорға ашып, қайта жұмып, бірер минут ішінде-ақ мызғып кетті. Жаңбыр соңынан жасаң тартқан шөпті құныға қырқып, ендең жайылған қойлардың әрілеп кеткенімен кепі жоқ, қойшы ұйықтап жатып та: «Шәйт! Шәйт!» деп дауыстайды. Бірақ өзі ұйқының құшағына мейлінше еніп кетті...

Сыбызғышы Қайыпқожаның кіші баласы Қалидың қойшылыққа жарағаны биыл. Шұғыл хажы оны екі жылдан бері жаз жалдап алып, ауыл жанында қозы-бұзау бақтырып жүрген. Тұсте қозы көгендер, қой келген кезде сауатын саулықтарды қосақтасқаннан басқа Қали желінің басына бие қайырып береді, бірақ мұнан өзге оған сеніп тапсыратын жұмыс шамалы болатын. Әйелдердің ұсақ-түйекке жұмсағаны есеп те емес. Тіпті тезек теруге алып шығып хажының еріккен келіндері мен ауыл қыздарының әңгіме соғып отырып Қалиға тезек тергізетіні, қабынның түбі жер сзып мықшия көтеріп баланың тезекпен бір арбаны бір өзі толтыратыны, қой қырқысатыны, жұн жинайтыны, тағы басқа толып жатқан жұмыстары санға қосылмайды. Оның қолынан іс келетіні, істеген ісін тыңғылықты етіп бітіретіні хажыға да, басқаларына да белгілі болатын. Бірақ оны сонда да екі жыл бойы үй төңірегінде жүргізумен болған. Тек биыл ғана қойшылыққа жарады. Онда да екі қойшының бірін Шұғыл сататын, соятын бір қора қойды Жымпіты түбіне бақтыруға бөлгеннен кейін ғана Қалиды қатарға қосып, бақташы еткен-ді. Қалидың «қойшылыққа жарамауының» себебі де бар: ол өте кішкентай, көзге тым қораш; он алты жасар дөрлік емес. «Бардың баласы он бесте отау иесі» болса, Қалиды жиырма жаста да «жігіт болыпты» деу қиын. Ат жақты келген, ұзын бойлы, қапсағай, нар өркеш мұрынды әкесінің, жауырыны қақпақтай, кеудесі кере құлаш алып денелі Кәрімғали ағасының бойы мен қияпатын Қалидан құдай әдейі аяп қалған ғой. Ол аумаған Жұбай: бойы әлі күнге келіден екі-ақ елі биік, беті де шешесінің бетіндегі дөп-дөңгелек және күйіп піскен бауырсақтай, қып-қызыл; ал мұрны шымшып ұстағанда ғана қолға зорға ілінерлік, оның ұстіне титтей танауы, таң қалған адамдай қабағына қарап қалған. Мысқылшыл Шұғыл оны «мысық мұрын» деп тауып та қойған ба, қалай?!

Қалидың бұл сырт көрінісі есепкөр Шұғылдың көңілін көншіте қоймаса да, оның тіл алғыштығы мен аңғарғыштығы шотын бір-екі

қақтыруға жарап қалатын. Бірақ Қалидың ең нашар, тіпті қағуға келмейтін нәзік пернесінің бірі үйқышылдығы еді. Әрине, оның мінезінде мұнан өзге кетіктегі толып жатыр, олардың ішінен көзге бірден түсетіні қорқақтығы. Осы сияқты жақтарын салмақтап-салмақтап, адам жоқта бір жағы амалсыздан, бір жағы көлденең шығынсыз арзан қойшы болғандықтан Шұғыл:

— Мысық мұрын, сені қойға саламын. Жақсы бақсаң — ақың бір тоқты емес, қозылы қой. Қозылы қойды өсіре білсең он жылда қанша болатынын білесің бе?.. Жауап орнына Қали аңқиып Шұғылдың тұптура аузына қарап қалды. Басын көтерген сайын, кішкене таңқы танауы одан әрі шалқалады.

— Бірақ сенің анау шақша басындағы миң оны есептеуге он жыл жүгіртсөң де жетпес. Бір қой он жылдың ішінде мың қой болып шығады,— деді Шұғыл оған.— Сана, сана. Екінші жылды бір қойың екеу болады, үшінші жылды төртеу, төртінші жылды сегіз, бесінші жылды он алты болады, алтыншы жылды отыз екі, жетінші жылды алпыс төрт болады, сегізінші жылды жұз жиырма сегіз, тоғызыншы жылды екі жұз елу алты болады. Ұқың қой ба? Оныншы жылды бес жұз он екі, ал он бірінші жылды бір мың да жиырма төрт қой болады...— деген еді. Елтіп қалған Қалидың тіл қатуға да шамасы келген жоқ — қозыдан қой бағуға көшіп «есейген» Қали, аяқ астынан мың қойдың иесі болды да шықты. Шұғылдың айтқанына шұбалануға оның миң жеткен жоқ. Шұғыл айтса қалай болмайды. Болады! Шұғылдың айтқаны келмей, дегені болмай қалған күн бар ма? Бұтін елге, бұтін болыс қоластына атағы жайылған Шұғылдың білмейтіні бар ма? Содан бері Қали қой бақты, мың қой болатын қозылы қой ойынан шықпай қойды. Қазір ұйықтап жатып та ол «Шәйт! Шәйт!» деп жатыр кім білсін, түсінде сол өзінің есепсіз көп қойын өрістетіп «оты мол жерге қайырып, Шұғыл сияқты, атпен келіп алыстан бақылап тұрсам» деген арманы тілге оралды ма...» Бірақ өзі қазір ұйықтап жатыр. Өрісте ұйықтап қалу оның бойына сіңіп алған. Жаяу жүріс, зеріктірлік жалпақ дала, жансыз қыр, ертеден кешке шейін ерген қойдың соңы — үйқының бесігі сияқты. Әсіресе бұйықтырған қоңыр салқын күндерде қою сүтті ыстықтай ішіп алғаннан кейін ауыз есінеуді, самарқау дene керілуді керексітеді де тұрады...

Әкесі Қайыпқожаның қайтыс болғанын өткен жұмада Қалиға жылқышы Аманқұл естірткен-ді. Ешкім жібермесе де Аманқұл жылқыдан шығып қой соңындағы Қалиға әдейі келді. Ол Қалиды баласынған жоқ, кәдімгі үлкендерше, тіпті билердің осындайда айтатын сөздерінше бастады. Сәті түскенде Қали қой соңында екен, әдетінше ұйықтап қалмапты. Келе жатқан аттылыны көре салып, пысықтығын көрсету үшін қойды қайырғыштап, «шәйт-шәйтін» жиілеткен Қалиды Аманқұл:

— Қалижан-әу, ә, Қалижан! Бері кел, Қалижан!— деп айқайладап шақырып алды да: — Қалижан, сен үлкен адам болдың ғой, соншама қойды бір өзің бағып. Үлкен кісінің ісіне ие болдың. Мұқым, жігіт боп кеттің.

Сенің өзіңе айтатын, ауыр болса да амал жоқ, естірттегін жай бар. Кел мына жерге отыр. Қойы құрғыр қайда барап дейсің, қойдан да қымбат нәрселер...— деп бір қойды. Жылы шырай, жақсы сөзді сирек еститін қойшы жайнай тұсті. Әсіреле Аманқұлдың: «Үлкен болдың. Өзіңе айтатын әңгіме бар» деп тең санап сыр айтпақшы болғаны оның төбесін көкке жеткізерліктей әсер етті, бала езу тартып, Аманқұлдың сөзіне басын изей берді.

— Экен Қайыпқожа Жұрсебай баласы,— деді Аманқұл салмақты үнмен: — Жұрсекең батыр болған адам. Ал, Қайпекең батыр болмаса да өнерпаз болды, өнерімен сыбызығының тілін білді, арқалы сыбызығышы болды. Қаз болып қаңқылда десе — сыбызығысы қаз болып қаңқылдады; киік бол десе — ақсақ киік болып шойнаңдады; ботасындай боздап, мұқым, нарды иittі. Марқұм... (ол «марқұм» деген сөз аузынан ерте шығып кеткеніне шошып кетіп, Қалидың бетіне жалт қарап еді, Қали әлі басын изеген қалпында бейғам отыр екен)... Иә, марқұм Қайқаң алты арыс Қараға аты тегіс жайылған сабаз еді. Жақсылардың аузынан түспейтін, жамандардың қолы жетпейтін арыстан еді. Үй ішінде — пана, ел ішінде — дана еді,— деп көп сөзді шұбыртып келіп аяғында: — сол Қайқаңдар да өтті дүниеден. Бұл шіркін, жалған кімге жолдас болар дейсің. Өзі де көптен көкірек ауру еді ғой, үйірге қосылмайтынын мен, мұқым, алдақашан білгенмін. Жаны жаннаттың төрінде болсын. Сенің қадірлі әкен, менің қымбатты ағам илаһи иманды болсын!— деп бетін сипаған-ды.

— Илаһи иманды болсын!— деп Қали да оған ере езу тартқан күйі қосыла бетін сипаған болатын.

Жұрт сияқты еңіреп жіберер деген Қали езу тартқан күйі, ойында ештеме жоқ, бетін сипағанына қайран қалып Аманқұл: «Біреуден естіді ме екен, әлде күні бұрын ауру әкесінің өлетініне көзі жетіп қудерін үзіп, еті өліп кетті ме екен? Мұндай да тас бауыр жан болады екен? Әлде сорлының дені дұрыс емес пе?» деп ішінен таңданды да:

— Қали, сен жігітсің. Қайқаң марқұм сияқты ақылды болмасаң да, Қарімғалидай боласың. Қош!— деп атына мініп жүре берген еді.

Қалың қой дүрліге үріккен кезде Қали тағы да: «Шәйт! Шәйт!»— деді, бірақ өзі оянбады. Бес жүзден астам қойдың бір ауыр кесегі Қалиға қарай төңкеріліп мындаған тұяқ жерді жеміріп жібере жаздады да, қойшы жатқан тепсек тегіс солқылдап кетті. Алыстан құркіреген күндей құңгірт дұрсіл түйдектеліп шапқан қойдың зуылымен араласып қыр астын тұтас дүрлдетіп жіберді... Шаң-тозаңнан арылып

жаңбыр соңынан жасаң тартқан тұнық ауа қой іісін қасқырдың желге қарай көтерген тіміскі тұмсығына көш жерден-ақ жеткізді. Тосқауылдан көбірек шоңқайып, қара тұмсығын көкке жиі-жіі қадап келе жатқан бөрі, жабағылы қойдың шуаш исі шыққан қырға қарай өндіре текіректеп кетті. Бауырын көтермеген көп бөлтірікті жарау жыртқыш жылы-жұмсақ жемнің дәмін алғандай шауып келе жатып аузын арандай ашып бірнеше рет ауаны қауып-қауып жібергенде балғадай азу тістер біріне-бірі етті. Ол бір қыр асқан соң-ақ қой қарасын көріп бетегеден биік, жусаннан аласа бола қалды; бұққан күйі бойшаң алашағырды тасалап біраз жер жүгіріп келіп, әудем жер қалғанда жүрелей қалды. Қасқырдың қызылтарғылданған көзіне жер қүйқасына кенедей жабысып қалған қалың қойдың ендеген алабы тұтас ілікті; оның жерден қарыс сүйемдей ғана көтеріліп, желді ішіне тарта шүйірген қара ноқат тұмсығына ашы қара жусанмен араласқан қой жынысы құйылып кеткендей болды. Сабалақ жұнді сұр жыртқыш елтіп кетті, тарамысты тірсектері дір-дір қағып, езуі ыржыып, аузы ақсия тұсті. Ол көрген төстіктең боп жермен-жексен жылжи жөнелді: болат серппедей бүгіліп жазылған сіңірлі тірсектер төстек денені алға қарай аршында жылжытты. Жатқан қойшының әлсіз шыққан адам іісін ол елеген де жоқ. Оның есі-дерті тек қана қарсы алдына көлденең тартылған жемінде еді. Ойланғандай, шөпті баяу қырқып, басын үздіксіз көтеріп далаға қарап тұрған мықшықтау келген ұлken азбанды ол бір-ақ сілкіп, жұмсақ бөксересін тұтас жұтып қойғандай болды.

Алысқа көз тіге алмайтын, аяғын жыбыр-жыбыр басқан өнімсіз қимылды, момақан мінезді жануар жыртқыштың таяу келіп қалғанын сезді ме, басын көтерген күйі, бөрі бетке ұстаған шөкенің қимылын андағандай қарап тұрды да, алдыңғы сол аяғымен жерді тарпып-тарпып қалды. Қалған қойлар оған елең ете тұсті...

Садақтың оғындағы ытқып, қарғыған бөрі үш саржандай жерге бір-ақ түсіп, тағы да екі-үш ұмтылғанда, бұрылып қана үлгіріп тарпаңдай шапқан қызыл азбан бөрінің бассалып қатты-қатты сіліккенінен екі рет домалап кетті. Азбан орнынан қайта тұрғанда екпінмен асып кеткен бөрі олақ айналып алыстан орағытып, дүркіреп бара жатқан қалың қой жағынан келді. Азбан әлде айбат шеккісі келді ме, әлде бұрыла алмады ма, әйтеуір ол қасқырға қарсы келіп қалды да, ақсифан тіс, ашылған ауыз, албастыдай ұмтылған жыртқыштың төніп қалған бетінен жалт бұрылып қойдан бөлек алды ашық маң далаға қарай қашты. Қашқанда қойдың да атқа жеткізбей кететін жүйріктері бар, ал мына ірілігі тай өгіздей азбанның көсіле шапқанда аршыны да кішігірім аттың өресіндей керіліп кетті. Оның үстіне, құйрықты болғанмен, майы салпы бітпегені қандай көрім, денесі ықшам азбан жеп-жеңіл, бейне бір шапқан аттай зулады. Қасқыр төніп келіп тістерін сақылдатқанда жануар одан әрі ышқына шауып бөріні артқа тастап, оқшашу шығып кетеді. Бірақ аңқау азбан бөлтірікті бөрінің көптің ішінен қалағанын ғана бөліп алып, алыстағы апанына арқалап барғаннан көрі

әрі тез, әрі жеңіл айдап жеткізу амалына көшкенін сезген жоқ. Ол тек, құтылу жолы осылай деген соқыр сезімнің билеуімен шапқылай берді...

Үріккен қойдың ауыр бір тобының ұйықтап жатқан Қалидың ұстімен дүрліге асқаны тап осы кез еді. Ояна кетіп ол көзін үқалап-үқалап жіберді де жапырыла, ұйлыға, бірін-бірі сыналай жабысып, ұйысып қалған шүйкедей жұмарланып бара жатқан қойға қарады. Қапелімде ол не болғанын түсінбеді: ұшке бөлініп, төңкөріле шауып, жұмарлана ойысқан қора-қора қой... Бірде дүрсілдеп, бірде сатырлап жер-дүниені солқылдатқан бір дүрлігіс... Адам не болғанын айрып білер емес. Екінші рет көзін үқалағанда Қали оң қол жағындағы жеке шауып бара жатқан қызыл азбанды, оны тірсектей алқындырып, ауыз салуға таяу қалған бөріні көрді. Бөрі, нағыз бөрі! Ол бөріні жақын жерден көрмесе де алыстан көзі талай шалған. Жұрттың айтуынан да ол жақсы біледі... Мың қой кездессе де бірін қалдырмай тамақтап жымжылас ететін бөрі ғой! Мына дүркіреген қойдың біразы мойны астына қайырылып қылжылып-қылжылып қалған шығар...

Қалидың көзі бұлдырап кетті: оған қызыл азбан да әлденешеу, қасқыр да екеу-үшеу болып көрінді. «Ана қойларды да қуып бара жатқан қасқырлар... Мынау да бірнешеу... Толған қасқыр...» деген ой оның қыын жай оғынан да шапшаң жарып өтті. Ол алды-артына қарамастан жүгіре жөнелді. Бірақ ұшке бөлінген қой ауылға қарай ойысты да, қырдың арғы астына түсіп кетті; қызыл азбанды тірсектеген қасқыр — Мыңшұқырдан арғы қыратқа беттеді, ал, Қали басқа жаққа, тауға қарай жүгіре берді... Ол таудан да әрі — Аңқатыға, өз үйіне қашуға бет алды...

2

Өлген адамдай шетенге салып көтеріп әкеліп, Бекейдің үйіне төсекке салған Бақы тап сол күні ессіз-түссіз күйі тілге келмestен дүние салды...

Оброчная жайлауындағы ауылдардың басын жиып, садақа жасап бас жегізіп Жұніс хажы сөз сөйлеп, Асан Жол старшының знагін жұлдып алатын күні ымырт кезінде ауру ыңырысып тіл қататын тәрізді бір шырай беріп, басын қозғай түсіп еді, бірақ жан-жақтан сүйемелдеп абыржыған туысқандарының үміті ақталмады — аузынан зенғіл құсық ақтарылып ауру қайтадан қимылсыз қалды. Тұні бойы әлсіз ғана ыңырысып, анда-санда баяу қырылдап жатқан бұл үмітсіз ауруды Бекей мен Тояшқа кезек күзеттіріп, Жұніс ертеңіне сәске түс кезінде өз атарбасын жектіріп оны таудағы үйіне жөнелткен-ди.

Бірі аттың делбесін ұстап, бірі аурудың басын сүйеген Нұрым мен Тояш Шұғыл аулына жеткенше өте ұзақ жүрді.

Дала да жап-жалпақ, қазақтың етек-жеңі кең, өзі мол түйе жұн

шекпені сияқты өңір-өңір болып жарыса жонданып кеткен қыраттары мен ұзын-ұзын ызаттары шекпеннің қос тігісті сайындаған, бірі таусылса, екінші біреуі әзір тұрады, шетіне жеткізбейді. Аспан да баяғы төңкерілген күйі, я әрі, я бері жылжыр емес; оның терең төріндегі қадау-қадау ақ шағырмақ бұлттар да табан жылжымастан, тасбиық тартқан сәлделі сопылардай, мұлгіп тұр. Сонау, қазығын айналған арқандаулы аттай, қалықтап қанкөбелек ойнаған қарақұс та ерінбей шүйіліп, асықпай әрілейді,— көп уақыт көзден үзілмей, утір сияқтанып шүйіледі. Алтын омырау, сары бауыр шегіртке де бота тірсектерін біріне-бірін үйкеп алып шыр қағады да, содан кейін біраз уақыт саябыр тұтады. Айнала бейғам, айнала саябыр дүние! Бірі тынып, бірі зырғып, бірі мұлгіп, бірі дамылсыз дөңгеленген әлем...

Арба да тынбай жылжып келеді, басын шұлғып тастап ат та бірде бұлкілдеп, бірде аяңдайды. Бірақ ауруды үйіне жеткізуге болмады. Ол Ханжұртынан асқан соң-ақ мендей берді. Рессорлы арбаның жүрісі жұмсақ, ұсті жайлы болғанмен даланың шоқалақты жолы халі нашарлаған Бақының ақтың минуттерін азапқа айналдырды. Тояш басын арбаға соқтырмай, қолын жастық етіп көтеріп отырғанмен, дене ырғалып-теңселіп, кейде ойдым-ойдым шұқырға дөңгелектер зірк еткізіп соққанда аурудың демі күні бұрын үзіліп кетерліктей селкілдейді.

— Тоқтат атты, қысылды ғой сорлы,— деп Тояш оң қолы ықылышқа атқан аурудың басын сүйеген күйі, сол қолымен Нұрымның делбе ұстаған жақ қарынан тартты да, өзі еңкейіп иман айтты.

Артына жалт-жалт қарап қойып: «Үйіне тірі жеткізсек еken бишаараны» деп ұзын жолды қалай қысқартуға білмей келе жатқан Нұрым атты тоқтата салып арбадан қарғып тұсті. Ол Тояшқа жақындаған беріп аурудың бетіне таман ұңілгенде қос танауы қусырылып, түсі шүберектей болып кеткен Бақы ақтың демін бітіріп біржола тынып қалған еді...

Екеуі де үнсіз: төмен қараған күйі бірнеше минут қалт тұрысып қалды. «Елсіз далада неге тоқтадың?» — дегендегі делбесін жерге тастай беріп дыбыссыз тұрған Нұрымға ат бұрылып бір қарады да, бүйірін солқ еткізіп дем алып, курсінгендей болды. Жолдың жанындағы іннің төмпө төбесінде шашылып тұрып ат-арба жақындаған келгенде сұңгіп кеткен сарышұнақ тышқан қара моншақ көзін жылт еткізіп, басын қайтадан қылтитты.

— Айы біткен айында, күні біткен күнінде. Ажал айдаса амал жоқ, себебі аттан болды. Нұрым, мін арбаға, делбенде ұста. Үйіне апарып оң жаққа салып, ақ жуысып жерлеп қайтармыз. Марқұмға біздің басқа не жәрдеміміз бар,— деді Тояш, басын көтеріп.

Ол өліктің екі қолын жиып кеудесіне қойды; ескі елтірі бөркінің

ішінен басын таңған орамалын алып бетіне жапты, аяқтарын жөндеп көсілдірді. Соңсоң өзі теріс айналып көзін сұрткендей болды да, ұзақ уақыт сіңбірініп, қақырынып, арбаның енді арт жағына мініп Бақының аяғына отырды.

Көңілі бұзылып, қатты қобалжып кеткен Тояш Нұрымның бетіне қарай алмай екі көзін жол жаңындағы селеудің шөкесіне тікті. Бірге өсіп, тұрмыс бейнетін бір көріп, көп заман ағы мен тұщыны қатар татып келе жатқан замандас ағайыны Бақының өлімін азалаپ келе жатқан Тояштың жүзіне Нұрым да қадалмады, ұлken адамның босаған көңілін босата түсуді, жә оған бөгеу болуды лайық көрмеді. Нұрым да Тояштың көз тіккен шөкесіне қарап «менің де ойым бір жерде, мен де азалас» деген сияқтанды.

Тояштың көзін тіккен селеуі үздіксіз жүрген арба дөңгелегіне мұжіліп қу түбір болып қалыпты. Бір кезде ақ жалы төгіліп желге толқындана желбірген ақ селеу шашағы қырқылып, тоқал ешкінің басындағы аруақсыз. Ал, арба соқпайтын тегістік жердегі жалпақ жатқан ту селеулер мұрты да сынбастан, жерді көрсетпей жайқалып тұр.

Делбе қағылып, ат жүріп кетті. Бірақ Нұрым ойы бөлінбейді, ол қайта, ат аяғын ілгері басып, арба тынымсыз жылжыған сайын бүгінге дейін сезбекен, білмеген ауыр ойдың құшағына еріксіз кіріп бара жатқандай болды.

Жасынан албырт өскен, мұсылманша қисса кітапты көп оқыған, эн мен өлеңге бейім, топта іркілмей жаңынан шығарып та төгіп-төгіп жіберетін жыршы ақынның көңіліне қасірет құйылып кеткендей болды. Ол ұзақ уақыт тұнжыр пішінде жерден көзін алмады, қолы делбені мағынасыз қаққылаап назары селеуден селеуге ауды... «Айы біткен айында, куні біткен күнінде. Ажал айдаса амал жоқ. Себебі аттан болды» деген Тояштың сөзіне ойы үздіксіз орала берді. Бейне бірінен соң бірі жалғасып жатқан селеу сияқты: ат болмаса Бақы өлер ме еді? Бекейдің таяқ жегені де ат үшін! Сүлейменді салықшылардың сабағаны да ат үшін! Қаленнің ұсталуы! Хакімнің ұстала жаздал солдаттар қолынан әлдеқалай жырылып шығуы! Бірі мен бірі жалғасқан уақыға! Рас! Хакімнің айтқаны ып-рас. «Ұлken көш өзеннен өтіп жатқанда қызығына қарап қана тұруға болмайды. Ең болмаса малын айдасып судан өткізісесің. Жүгін түсірісесің. Қайығын жөндейсің. Біреуге болыспай, біреуді қолдамай қарап тұруға бола ма? Әділсіздік іс істеп біреуге біреу зәбір көрсетсе — оған қарсы тұрмау жігіттік пе!...»

Соңғы кезде Хакім мен екеуі пішен басында тұнеп, кейде тұні бойы әңгімелесіп, қала мен далада болып жатқан нәрселерді айтып көп сырласатын. Бұл сырлардан Нұрым бұрын ойламаған, сезбекен, ауызға

алмаған жайларды аңғарып қалған-ды. Бір күні үйдей пәле өз басыма да келуі мүмкін. «Тулақтай сілкіп, сақалымыздан алмасына кім кепіл» деп көкем дұрыс айтты. Анау күні мен де қарап қалғаным жоқ... «Тұбі бір шырғал болады ғой» деп ойлады Нұрым.

Жұністің үлкен баласы бұл Нұрымның мінезі жүрттан өзге еді. Ол жасынан «тентек Нұрым», «жынды Нұрым», «өлеңші Нұрым», «есер Нұрым» атанды. Бала кезінде ауылдық молдаға оқытып, акты-қараны танығаннан кейін қатар өскен екі баласының Жұніс бірін медресеге, бірін орысша оқуға берген-ді. Бірақ орысша оқуға берген Хакім Жымпityда алты жыл оқып «адам болып» кетті де, медресеге берген Нұрым дін тәртібіне, сабақ берген ұстаздарының дегеніне көнбей «бұзық» атанып жүріп үш-төрт жыл оқыды да, ақырында қашып кетті. Елдің игі жақсылары сөзін екі етпейтін беделді әкесінен де тайынбай: «Мен молда болмаймын көке. Мені де, өзіңізді де, медресені де босқа әуре қылмаңыз. Бәрібір арқандасаңыз да мен медреседе тұрмаймын» деген-ді Нұрым. Өз дегенін жүргізетін жүзі суық қатал Жұніс Нұрымды медресеге қайтадан апарып беріп еді, үш күннен кейін Нұрым «ұшты-күйді» жоқ болды. Нұрымды үй іші алты ай жаз сұрастырып таба алмай үміт үзіп «суға кетіп өлді», деген қауіпке тоқтағанда, ол атақты нағашысы Шағатпен бірге күз елге қайтып келді. Арада бір күн жүріп, бірнеше ел арқылы баратын алыстағы Ақберлі нағашысына барып Нұрым: «Нағашы, мен сенен ақындық өнерін үйренуге келдім» деген. Әрі әнші, әрі сал Шағат ізден келген жиеніне өнер үйретіп, бүтін жаз қасына ертіп, ел аралап жүрген. Бұдан кейін Жұніс: «Жоғалып табылған мал олжа деуші еді, сен сол болдың» деді де қойды. Оны енді қайтып медресеге апармады. Сөйтіп Нұрым нағашысының үйреткен өнерін қуып қайда ойын, қайда той болса — соның басында болды; той бастау, бет ашу, қыз айтысқа тұсу — оның шаппай алатын бәйгесі сияқты басы байлы ісіне айналды. Ишінен жаратпаса да әкесі баласын бұл өнерден тия алмады, келе-келе: «Есі бар тентек, шаруасын ұмытып кетпесе болды» деп Нұрымның «ісіне» аса назар аудармайтын болып кетті...

Сол «есі бар тентек» Нұрым қазір өмірінде бірінші рет өзгенің өмірі мен өлімін ойлап отыр. Оған ой салған Бақының өлімі. Онан бұрын да ол биыл көп нәрселердің сырына түсіне бастаған еді. Ал мына өлімнің себебі тіпті бөлек, құны арзан өлім. Жүртқа өмірінде бір жақсылық етіп көрмеген Шұғылдың бір тайын қорғаймын деп өлу — ешнәрсені ойламай мағынасыз, ажалдың арандай аузына барып кіре беру, сақтанбау деген сөз. Соншама жанын қигандай Бақыға Шұғыл не жақсылық көрсетті?!

— Ақкөніл, аңқау жан. Алдауға көніп, еңбегің зая, тұзың сор, енді мынау Шұғылдың бір тайы үшін жан бергенің. Бір тайы үшін! Бір тайы үшін! — деп Нұрым қолын бір жалын шарпып кеткендей, кенет сілтеп қалды. Қатты серіпкен делбе бүйіріне сарт етті де, ат оқыс ытқып

кетті.

— Бала, ақырын,— деді Тояш басын көтеріп Нұрымға таңданғандай қарап; ол аттың оқыс ұмтылғанынан кері қарай лықсып кетті де, қорабын алып тастаған жайдақ тарантастың шеткі арысынан ұстап қалды.

Нұрымның қарақошқыл жүзіндегі жарлау қабағы түксійкірей түсіпті де, сопақша келген етсіз жақтары қуқыл тартыпты, көздері де шұңғылдау ұясына берегірек келіп қалған сияқты, оты шығып кеткен.

«Жазатайым өлімге ұшыраған мына кінәсіз туысқанына күйініп отыр ғой. Албырт жігіт қызумен біреуге тиіспіп қалмаса қайтсін. Ағайын арасында қырын қабақтықтың керегі жоқ-ақ, әсіресе Шұғыл сияқты шөңгелді жерге аяқты аңдал басқаннан артығы бар ма» деп ойладап Тояш:

— Бала, сен сабыр ет. Бақаңның өлімі аянышты, бәріміздің де арқамызға аяздай батады. Эйтсе де сабыр түбі сары алтын деген бар. Жазмыштан озмыш жоқ, — деді сөзіне шалалау білетін дін нақылын қосып.

Оның сөзіне жауап қайырмaston Нұрым сол төмен қараған күйі, анда-санда делбені қағып қойып ой құшағында отыра берді.

Тау етегіне іліне бергенде Нұрым алдыңғы жаққа көз тігіп жол бойының тұтасқан биік ақжал селеуінің арасынан қылтыңдал көрінген бір баланың басын көзі шалып қалды. Баланың басы бірде анық көрініп, бірде елбендей шөп арасына сұңғіп кетеді. Жүрісі де оғаш, бейне бір аяғымен ақсандалап ойнап ырғаланған бала сияқты. Тек жол иіні жазылғандаған баланың денесі көзге тұтас ілікті — жүгірежүгіре болдырып енді жортағынан аяны басым қарға секеңге салып келеді. Шырмауықтай шырмалған қалың ойы серпіле түсіп Нұрымның бар назары балаға ауды. «Елсіз баурайда жалғыздан жалғыз емпендей ұмтылған бұл кім баласы? Алдында жуық манда ел де жоқ. Әлде жаз иесіз жатқан қыстау жаққа аман-жаманын білу үшін көз салайын деп келе жатқан бала ма?» Тағы да басқа осы сияқты жорамал ойлар бірінің соңынан бірі тізбектеліп үлгергенше бала «ау дегендей жерге» келіп те қалды. Жұз кейпін айыруға әлі де алыс болғанмен Нұрым Қалиды аласа бойы мен кеспелтек денесінен-ақ таныды.

— Мынау Қали ғой, айналайын-ау!— деді де, Нұрым қасындағы Тояшқа, басын көтеріп, көзін қолымен көлкештей қарап баланың кім екенін айырып жауап беріп үлгіргенше: — дәу де болса Шұғыл сабап, мына бала соңсоң үйіне қашып бара жатыр екен,— деп топшылады ол, күні ұзын ойынан шықпай келе жатқан Шұғылдың алдымен аузына зұлымдығы түсіп.

Тояш сығалап қарап, баланың кім екенін әбден қатесіз айырып, Нұрымның сөзін қоштайтын кісідей басын изеп тамсанып тұрды да, көзін төмен өлікке түсірді. Ол үндемеді.

Жүгіріс те емес, аяң да емес, қарға секеңін бәсендете түсіп Қали арбадағыларға бір қарап, арт жағына бір қарап алды да, үріккен бұзаудай, жолдан оқыс бұрылып жалт беріп бір бүйір қашты. Баланың неге шошынғанын Нұрым екінші рет тау жаққа көзі түскенде ғана сезді, таудың Жыланбел қырқасынан шыға келген адам далбақтай шауып бұлар бұрылған жолдың иініне қарай ойысты. Атқа жайдақ мініп, екі аяғы екі жаққа кеткен бұл құғыншының:

— Ұста! Ұста!— деген жінішке даусы Нұрымдардың құлағына да шалынды.

Бұл зәрдей тиген құлаққа жағымсыз айқайды естіген бала өзінше атқа жеткізбестей-ақ ұмтылып жөней беріп еді, бірақ арбадан қарғып түсіп, адымы кең ұзын Нұрым оның жүгірмей-ақ алдын орады.

— Бері кел, Қали, бері кел. Неге қашасың? Әлде мені танымай қалдың ба?— деді ол балаға жақындалп барып. Бала Нұрымды жаңа таныды. Арттағы айқайлап қамшы үйіріп шапқан «жаудан» берік пананы енді ғана тапқандай:

— Нұр ақа, бұлар мені өлтіреді. Менің жазығым жоқ... мен... мен...— деді бала қойшы аптығып Нұрымға тығыла түсіп.

Ол сөзін аяқтай алмады. Қыруар жер жүгіріп алқымы ісінген және үрейі ұшып булыққан баланың не айтарын күн бұрын түсінген Нұрым, оны қолынан ұстап арбаға қарай жетектеді.

— Қорықпа. Демінде ал. Сабатпаймын,— деді ол сөзін бөліп-бөліп сөйлеп.

Жүгірмеген, алқынбаған Нұрымның сөзі де, қылғынған адамдай, терең көмейден шықты. Күні бойы қайнап келе жатқан іштегі бір белгісіз ашу қазаны енді бүркырап қақпағын көтеріп тастарлықтай халге жетті, оның түсі бұрынғыдан да қуқыл тартты; ішінен мықтап тістенгені шықшыт етінің бұлкілдегенінен ғана байқалды. «Тоқтай тұр. Сені бір тәубаға келтірмесем менің Нұрым атым құрысын. Қаленнің ұсталғаны да сені мен Жолдың кесірі. Хакімнің шырмалғаны да сенен. Бақының ажалы сенің тайыңдан. Енді мына қарғадай жетімді...» Нұрымның тұла бойы дір-дір етті, оның түрі бейне бір безгек ұстар алдағы адамның түріндей болды.

— Сені неге сабайды? Шұғылдың әкесі Бүркітті сен емес қой өлтірген?

— Мені сабаған жоқ, — деді Қали. Демін алып ұлгеріп, ұзын Нұрымға арқа сүйеген бала пысық жауап қатты. Баланың қорқақ болғанмен аса жасық емес екенін Нұрым да біletін.— Сабау қайда, Шұғылдан басқасының маған әлі келмейді.

Нұрым оның бетіне жалт қарады да, сенімді түрде, нағыз шын көнілмен айтып тұрганын сезіп, басын шайқады. Баланың мақтанғаны оған ақ көнілдік болып көрінді.

— Онда, сен неге қашып бара жатырсың?

— Қашпауға болмады, Нұр ақа. Қызыл азбанды қос қасқыр, қалған қойды бес қасқыр қуып кетті. Өз көзіммен көрдім. Қазір Мыңшұнқырдан асып кеткен шығар. Арғы жағы не боларын Алланың өзі біледі, қалғаны хажінікі, қалмағаны — Қос Обамен екі ортада жусап қалған шығар. Қызыл азбанды қуған қос қасқырға деңімнен өте бергенде таяқты жіберіп қалып едім, арс етіп өзіме қарсы тұра қалды. Арлан екен, ұлкендігі тұра хажының көк бұқасындей. Адам қарсы тұрарлық емес... Қой қырылғанын хажы естісе мені өлтіреді деп қашып келем. Оナン басқа... өлтірсе оған ешкім ешнәрсе айта алмайды. Сондықтан көрмегенім хажы болсын. Қойлы қозысы да өзіне, бәрі де өзіне.

Тояш бұларға арбадан түспей қарап, әңгімелеріне құлағын түре тыңдал отыр еді.

— Сонда енді ауылға, өз үйіне қашып бара жатырсың ба? Эй, Қалижан-ай, бағың ашылмаған сорлы екенсің. Саған пана болатын үйінде әкең де жоқ. Экең болғанда не істер еді, бәрібір мына жойқын хажының дегеніне бөгет бола алmas еді. Бәлкім, пәлден машайық деп, кері қайтарар еді сені. Хажының қойына қасқыр шапқаны, көбінің сорыңа болған қырсық қой. Ұрысар, сабар — оған көнбесең болмайды. Малын иесіз тастап қашуың жөн болмас, онда айып үстіне айып тағады, шырағым,— деді Тояш қынжылған пішінмен.

Кей жері оғаш болса да, асырмайтын сөзді асырып айтып тұрса да, баланың сөзі Нұрымға кінәсіз сәбидің қалтқысыз лебізіндей көрінді де, өзі бұтаға паналаған торғай сияқтанды. Қалидың: «Мені өлтірсе, оған ешкім ешнәрсе айта алмайды дегені дүп-дұрыс»— деп ойлады ол. «Мына біреуі өлді ғой Шұғылдың дәuletін қызғыштай қоримын деп. Ешкім ешнәрсе істей алар ма бұл үшін».

Ол баланы қорғай, Тояшқа жауап беріп:

— Тоеке, әкесі жоқ болса да, жетімді арашалап, төнірегіне паналататын мына біз бармыз. Шұғыл пәлен, Шұғыл шүлен деп бағына есірген дүлей немені құдайсына бермеңіз. Бір асқанға бір тосқан, қолынан келсе мені шауып алсын. Баланы мына мен қайтарам үйіне.

Қасқырдан қалған қойына топалаң тисін, бақпа! Ана қартайған шешеңнің қасына бар да, сирының сүтін талшық етіп отыра беріндер. Аштан өліп, көштен қалмайсың. Қүрекке боқ көп, Шұғылсыз да бағуға қой табылады,— деді Нұрым дауысын күрілдете сөйлеп.

Бұл екі арада Қалиды құған жайдақ аттылы да жетіп келіп, арба үстіндегі қимылсыз жатқан адамға бір үңіліп, арбаны айналып өтіп, астындағы аттан да жаман ентігіп, кепкен таңдайын түкірігімен жібіткендей қайта-қайта жұтынып қойып, түсі бұзылып кеткен ұзын Нұрымға жалтақтай қарап қалған еді.

Әбден айыра алмаса да, Нұрымның соңғы сөзі оның да құлағына шалынып қалған-ды. Тұысқанына ара түсетіні Нұрымның түрінен де, түсінен де оған анық байқалды. Бірақ аң құғандай еліріп, қашқан қойшының қарасын көргеннен бері әбден екілене шапқан жас жігіт екпінмен:

— Тал түсте қойыңа ие болмай қасқырға тастай қашып. Жаман неме, сояйын ба өзінді қазір?..— деп салды, қорқа сөйлеп, Нұрымнан көзін алмай.

Қасқыр түгел қырып кетсе де Шұғылдың қойына жаны ашыр пифылы жоқ Нұрым, қанша қой қаза болғанын білгісі келіп:

— Ең болмаса жиырма-отызын жусатқан шығар, ә? Нешеуін өлтіріп, нешеуін тамақтапты?— деп сұрады қабағын қарс жапқан күйі, аттылыға жақындей түсіп.

Нұрымның үні құлағына жылы тиіп жігіт ашыла сөйледі. Ол басында Нұрымды ақырып-жекіріп тастай ма деп сескенген еді.

— Өрісте өлген қой жоқ, тамақтап кеткен қойды да кездестіре алмадық. Бір рет санап та шықты, ұлы саны аман деседі, бірақ түстеп келгенде «үлкен қызыл азбан жоқ» дейді ағам. Мен кеткенде қайтадан түгендер қалған. «Қашарсойған бетте қасқырдың ұясы бар, күн ара қозы, бұзау жетектеп кетіп тұрады. Сірә қызыл азбанды сол қаншық қасқыр жетектеп кеткен шығар. Бөлтірігі ермей бөрі көп шығын жасамайды», деп жорып тұр. Ағамдар біледі ғой. Тек мына Қали қара қасқаның қойды бетімен жіберіп қашқанын айтсайшы. Жүр, менің артыма мінгес,— деді ол Қалиға қарап.

— Қой аман болса, шығын жалғыз қызыл сек болса, сен неменеге қызыл танау боласың соншама едіреңдеп? Әлде Шұғыл саған сол қойдың тең жартысын бөліп бере ме «міне еңбегің» деп. Келген ізінмен кері қайт. Қали барса өз еркі, бармаса өз еркі. Онда сениң ежіреңдейтін жұмысың жоқ,— деді Нұрым оған.

Күғыншы да Шұғылдың көп жалшысының бірі еді. Арбадағы өлікке

күні бойы шошына қарап, бірақ не деп сұрауға білмей тұрған. Ақырында ол өзінің топшылаған ойын білгісі келіп:

— Тоеке, киімі Бақаңың киімі... Мына жатқан сол кісі ме? Бағана пішен басында: «Аттан құлап талып қалыпты» деп естіп едік...— деді баяу үн қатып, Тояштың тәмен қараған жүзінен жауап іздегендей еңкейе түсіп.

— Бақаң. Сол естігенің дұрыс. Жаңа, жолда қайтыс болды... Өздерің сияқты бұл да сол кеше ғана шабуылдан жүріп, хажының саяғын іздел барып, ажалаңа қарай бақытсыздыққа ұшырады,— деді ол басын көтермestен тәмен қарап отырып.

Жігіт бетін сипап, ішінен дұға оқығандай аузын жыбырлатты. Аздан кейін ол бұрылып Қалиға:

— Қали, қайтасың ба, әлде үйіне кетесің бе?— деп сұрады.

Қали ойланбастан:

— Көрмегенім хажы болсын. Қойлы қозысы да өзіне, өзі де өзіне,— деді.

Қали өзінің үйреніп кеткен әдетінше: «Қойлы қозы» деп сөйлейтін еді де, оны басқалары: «Жоқ, олай емес. Қозылы қой аласың ақыңа» деп түзететін. Жігіт оның сөзін қазір түзетіп жатпады.

— Өзің білесің. Бірақ Шұғылға мен не дер екенмін: келмеді деймін бе, болмаса таба алмадым деймін бе. Жарайды, бір жауабын тауып айтартын,— деп атының басын хажының аулына қарай бұра берді.

Жігітке сөзінің әсер еткенін және өліктің қатты ойландырып тастағанын көріп Нұрым:

— Жүністің баласы ара түсіп Қалиды маған бермеді, үйіне қайтарып жіберді дерсің. Сен жаманатты болма, Шұғыл қолынан келсе мені-ақ шауып алсын,— деді.

Құғыншының қайтқанын көріп Қали пыси бастады.

— Әнеу күні Алпысбайды «қойың құрттап кетіпті, сен қарамадың», деп ат бауырынан өткізіп сабаған Нұрышқа, хажы өзі көріп тұрып «жонынан таспа ал, тегі жарымаған Сасайдың өлсе құнын төлеймін» деп ұрғызған. Қойы қырылғаны үшін мені тұра өлтіреді. Шұғылдың таяғында өлгенше өз үйім босағасында жатайын,— деді бала.

«Атаңа нәлдеттер, Қайыпқожаның балаларының шетінен дені дұрыс емес. Қали нақұрыс деп жайып еді. Кеміту үшін, қорлау үшін айтпайтындары жоқ. Мынаны ешнәрсе түсінбейді деп кім айтар.

Айыбы бағы ашылмағандығы, сорлы баланың деп, Нұрым ішінен аяп кетті.

Ал, Тояш басын шайқап:

— Жарайды, қарағым, үйіңе журе бер. Соңынан дау-далабаңды көре жатармыз. Үйінді таба аласың ғой, адасып кетпейсің бе? — деді.

Балаға мына жаны ашыған екі үлкен адамның маңдайынан сипағандай жылы лебізі қатты демеу болды. Ол енді шоқтығы шыға сөйледі.

— Аға, мен біздің елдің жерін сай-саласына дейін, қуыс, тесігіне дейін білемін. Осы жолмен жүріп отырып Жалғансайдың бойындағы үлкен қара жолға түсемін де, Ақпанның нақ желкесіне келгенде бұрылып Үлкен Қарақоғаның сыртымен үйге барамын,— деді.

Тояш ойланып, аздаپ бөгелді де, қынжылғандай даусын бәсендетіп:

— Сендердің үйлерің... Жалғыз шешең арғы бетте, біздің үймен бірге. Жақында көшіріп алғанбыз, Қайқан марқұмды жерлегеннен кейін. Аңқатыдан жалғыз өтемін деп суға кетіп қалып жүрме. Айқайласаң ар жақтағылар қайық әкеліп өткізіп алады, су басынан кісі арылмайды,— деп балаға жөн сілтеп, ақылын айтты.

Бала басын изеді де, жолға түсіп, Тояштар келген жаққа қарай аяңдап бара жатты. Арбадағылар да жетімге қарай-қарай ілгері жылжи берді.

3

«Қысқа айғыры оққа ұшып Бақы ессіз-түссіз өлім үстінде жатыр. Көк бестіні ханның жігіттері мініп кетіпті» деген хабарды сол күні таңертең жылқышы Аманқұл жеткізген еді.

Шұғылдың аулы Қарамектептің сыртында отырған, ал жылқы өрісі Мыңшұңқырдан әрі Қурайлы беттегі сары жонда болатын. Ортадағы ауылға жұмысына ең кемі бір соғып кететін тұн жорытқыш Аманқұл сол күні ымырттатып сағадағы балықшыларға келіп, суыт жүрген Асан мен Сұлейменге жолықты. Ол бұл екеуінен болған уақиғаны бастан-аяқ естіп алып тез кері Қарамектепке шапты. Жаздың бір күрмеуге келмейтін тапшы тұні Аманқұлдың айналып келуіне жетпей Қарамектепке қайтып келгенде құлан иек боп таң да атып қалды. Ауылдың қыруар қойы да олқы жататын шенбері кішігірім көлдей мол қотанның тау жақ шетінде, қағып қойған қарақшыдай, ұзын Уәли тұр еді, Аманқұл естіген хабарының қырындысына дейін қалдырмай, демін алмастан, сөз арасына тыңғы да қоймастан оның тебінгідей құлағына ат үстінен әдейі еңкейіп тұрып құя салды. Асықтай

жұтқыншағы ерсілі-қарсылы жүгіріп, «бұл, бұл, бұл қалай болғаны?!» деп тамағын кенеп алғып, ежіктеп түсінуге ыңғайланған Уәлиге мұрша бермesten Аманқұл сөзін бітіріп атын тебініп те қалған-ды. Қаһарлы Шұғылдың көзіне түспей жылқыға тезірек жөнеу үшін ол асыққанда тұтығып қалатын Уәлимен ұзақ сүреге бармады. Естіген әңгімесін сырлаңқырап, кем-кетік деген жерін толтырыңқырап өз жанынан қосып, әңгімені әбден күшейту үшін аяғында:

— Жұністің соңына еріп өз аулынан алпыс жігіт атқа мінбекші Сулайменнің айтуынша. Бастағы ауылдан ең кем дегенде қырық жігіт, Сағадан отыз жігіт ермекші білем. Сағадан отыз жігіт ойнап-күліп отырып-ақ табылады, құрдай шұбырған қара сирақ Танабайың шетінен сойылышы емес пе?! Сонда таудағы ауылды қоспағанның өзінде де жұз отыз жігіт шығады еken! Алқакөлдегі Тоқсаба тұтас еремін десе керек. Жұніспен олар әуелден сыйбайлар. Болысты шауып алғаннан кейін Құл мен Олжаорысты, Бұкі мен Қожакелдіні жинап бүкіл Қараның баласы болып Қызылұйді қиратамын депті. Сүзеген бұқадай тоң мойын Жұніс істеймін дегенін істейді. Ел ана жылғыдан да жаман дүрліккен көрінеді. Дүрлікпей қайтсін-ау: Қален ағамды ұстатаң, Жұністің баласына құрық салып, Бақы ағамды оқца сұлатып! Бұл болысты ма... Әкеңнің аузын... Бұларға бір тиым салмаса болмайды,— деп Аманқұл өрістегі жылқыға қарай жөней берген еді.

Аманқұлдың ала таңмен борандай боратқан бұл сұық хабары Уәлидің үрэйін ұшырып жіберді. Ауылдан әрі аспаған, өмірі мұндай жамандық жайды құлағы естіп, көзі көрмеген момақан шаруаның есі шығып кетті. Қаленді... кәдімгі білгіш Қаленді ұстап әкеткен! Мылтық атып ауыл үстіне әлек салған.

Аты оқца ұшып Бақы құлап қалған! Мұмкін оған да оқ тиген шығар! Ерек, әйелі сендей соғылып, ел дүрлігіп жатыр! Енді мұнан кейін соғыс бола ма? Ақыр заман! Одан әрі не болмақшы?...

Ауылдан арқан бойы шықпай-ақ текіректей шауып, алакөлеңде таудың қоңырқай бауырына қарай әрілеп бара жатқан Аманқұлдың артынан қарап Уәли ұзақ тұрып қалды. Сонсын ол мойның Шұғылдың шеңберлі үлкен үйі жаққа бұрды, көзі бозғыл тұндікке тұсті. Тұндік жабық, үй төнірегінде қыбырлаған жан да жоқ. Әлі ерте. Сиыр сауатын әйелдер де әлі тұрмажан. Нұрыштың отауы да тым-тырыс,— таңғы тәтті ұйқы өзінен өзгенің бәрін тас қылып құшақтап бауырына қысып алса керек... «Бұл, бұл, бұл қалай болғаны?»— деді Уәли тары да күбірлеп. Ол ішінен Аманқұлдан естіген бұл әрі жан түршігерлік, әрі ұзын әңгіменің желісін қайтадан бір жинақтап тіл ұшына келтірді. Қаленді ұстап әкеткен... Қасқа айғыр қаза тапқан... Көк ат пен қарагер жорға қолды болған... Жұніс жүртпен жасақ құруға кіріскен... «Кой, мұны, мұны Нұрышқа, Нұрышқа айтайын. Сол бір амалын табар қалай да»,— деп қойды Уәли естірте сөйлеп. Сөйтті де Нұрыштың отауының

қазан жақ жанынан келіп:

— Нұрыш, ә, Нұрыш! Үйде бармысың, Нұрыш?!— деді. Бір минуттей үйден ешбір дыбыс естілмеді. Содан кейін әйелдің сыйырлап ерін оятқан биязы үні құлаққа шалынды. Қатал әкенің тәртібі, көп малдың тауқыметі еріксіз сергек еткен Нұрыш елегіze басын көтерді де, бірақ орнынан тұра қоймай, шынтақтап отырып іштен іргені көтеріп:

— Уәлекеңбісің? Жай ма?— деді.

— Жайын жай, жайын жай...

Аманқұлдың бес минут ішінде қардай боратқан әңгімесін Уәли Нұрышқа сырттан сыйырлап, үздіксіз тұттығып, терлеп-тепшіп сүт пісірім уақыт өткенде әрең айтып аяқтады. Бұған оның тұтықпасын, шұбалыңқы сөйлейтінін былай қойғанда Нұрыштың қайта-қайта сұрақтап, сөзін бөліп жібергені де себеп болды.

Нұрыш жалма-жан түрегеліп киіне бастады, бірақ әкесіне өзі барып айтуға сескеніп, кәрлі хажіге не де болса Уәлидің өзін жібермекші болды.

— Уәлеке, көкеме естігеніңді өзің айтып бер. Мен де соңынан жетейін. Қазір киініп болғансын жетейін,— деді ол Уәлиге.

Бұл кезде Шұғыл да тысқа шығып төңірекке көз салып тұр еді. Ол Мыңшұңқырға қарай өріп бара жатқан ақтылы ойға біраз уақыт көзі шаттанғандай қарап тұрды да, мойнын тау жотасына бұрды. Көз жететін жерді алыстан шолып пішеншілерінің тұрғызған мая-мая шөптерін санап шықты. Таудың екі жақ жонын, сонау жалпақ құмақ пен Қос Обаға дейін созылған ұлken ойпатты машиналарының ұстарадай сипағанына екі жұмадан асқан болатын. Сол алқап қазір енді ендеп жайылған қалың қой сияқты. Жыптырағая шөмелे мен ұзыннан ұзын шұбақ керуенше тіркескен маяға толып қалыпты. Көз сүрінерлік көп пішен, бірақ Шұғыл хажының шұңғылдау біткен кішірек көздерінің аясы оны олқысынғандай қысылыңқырап, ыңшамдала тұсті, «тағы да осындей қырық-елу мая үйілсе» деп тұрган сияқты. Пішемен қосарлана күнде бастан кетпейтін ойлар да тап осы минутте тағы да тізбек-тізбегімен шұбатылды.

...Бұл пішен қойға, қолда қалатын сиырға, жегетін, мінетін қөлікке жетіп қалар, жетпесе де бір қара көрсетер... Жылқыны төменгі Жайық бойына тебінге салуға жаңа Байбақты құдалар мен Нұрыш пәтуға келді ғой.

Биыл қыс сиырдың қолда қаншасы қалар екен? Шұңқыркөлдің бор сатқан Сасайы мен Дуана бойындағы қу сирақ Қынықтардың асырап беруге сиыр алмағаны жоқ. Өсімге де біраз жандық кетті. Қойдың

бойдағы мен субелісі Апшенниктікі⁷. Апшенник болмаса не істер едік? Онда малды теп-тегіс Үйшікке⁸ айдар ма едік?! Ол үйің өртеңгір орыс та бір жеті басты жылан. Күз қой алар кезде базар нарқын бір көтерген емес, бес тын болса да төмен түсіруге тырысады. Алғашкының көңілкіштеп» баққан малынды көріне қақынан арзан сатасың. Былтыр айналасы елу тыннан арзан алды. Биыл қаншадан кемітер әлгі қоңыр қағазын? Қой басы елу тыннан болғанда жұз қойдан елу манет. Мың қойдан бес жұз манет. Міне тегіннен тегін пайда. Бір өзімнен екі жұз елу манет пайда алды-ау ол үйің өртеңгір. Нығыметтен, Қоданбайдан қанша пайда шығарды? Басқа байлардан қанша қой алды, қанша пайда етті десейші! Әлгі ана келе жатқан Әшібектің қолына бір түспейді-ау сол көп ақшаң мен көп қойың. Бәлем сонда бір тәубаға келер едің!..

Шұғыл тамағын кенеп, ойын қайта жинақтағандай болды.

...Күдай Әшібектің бетін аулақ етсін. Жамандық тілемейінші, орыс болса да Апшенник соғылғанға. «Самар мен Сарытауға малдарынды өздерің апарындар. Сендердің де адымдарынды ашатын кездерің жетті» деп Үкілас дұрыс айтады. Өзіміз мал айдал үйрену керек... «Мына көк құтан неге мойнын созып жүр таң атпай»,— деді ол Нұрыштың отауы жақтан шыға келген Үәлиді көріп.

Осыншама ойын бөліп жіберген Үәлиге ішінен күбірлеп әлде небір «күпірлік» сөзді былш еткізді де, хажы үйге кірді. Ол кебісін шешіп, төрге жетіп үлгергенше ізімен Ұзын Үәли де есіктен бүгіле кіріп ошақ орнына жетер-жетпес шамада бір тізерлеп отыра кетті.

Шалының соңынан намазын оқып бітіріп, қаза қалған бірер парызын өтеп болған Айтолыш ертемен кірген Үәлиге қарап:

— Шырағым-ау, бойшаң қайнам, сен не қып жүрсің торғай төбеге келмей?— деп аузын сылп еткізді.

Нұрышпен ақылдасып, айтар сөзін ықшамдап, жат сабактай әзірлеп алған Үәли:

— Көк атты мініп кеткен Хакімді Бақы қуып жетіп сойылмен соққан кезде қайырыла беріп атып кетіпті. Атып кетіпті... Қасқа айғыр сеспей қатыпты. Бақы кескен томардай домалап қалыпты, домалап қалыпты. Жануар сөйтіп қаза тапқан, қаза тапқан. Бәшекең қөлінің сыртында Қаленді ұстап кеткен Хакімдер, Қаленді ұстап кеткен Хакімдер...— дей беріп еді, Шұғыл әдетінше жан-жағын қармана қалды.

— Мойның сорайып, сен не жұтып едің соншама қылғынғандай? Қай Хакім? Қай қасқа айғыр? Сен бүгін қотан қүзетіп пе едің? Әлде ел қызырып келдің бе, есаланаң дуаналар сияқты?— деді көзі тікендей қадалып.

Оның шоқша сақалды төменгі иегі шошаң ете түсті де, кішкене көздері қоламта тәрізденіп кетті.

— Мен бұғін ауылда болдым. Ауылда болдым. Алакөлеңде Аманқұл келіп айтып кетті, ол жылқышылардан естіпті...

— Нені естіпті, немене болыпты? Ол қай құдай менің айғырыма көзін алартқандай?— деді хажы түйіліп.

Уәли қайтадан бастап, Аманқұлдың айтқанын қысқартынқырап, қиналса да түсіндіріп айтып шықты.

— Қасқа айғыр сеспей қатқанша Аманқұлдың да, сен де, Нұрышың да — бәрің де неге сеспей қатпайсындар, ә? Шақыр, ана мырықты. Бәрі соның ісі. Айғырды мінгізіп саяқ қаратып, тапқан ақылын қараши миғұланың?! Бес малдың басын қосақтай алмай, етігінің жұлығын жалап жүретін нағашысы Жабағы ғой ол мырықтың! (Жабағы сенің төркінің ғой дегендей ол мұқата, езуін тыржитып Айтолышке қарап қойды). Менің көзім тірісінде бұлай етеді, бұл жаман ертең мен өлген күні бар малын айдағанның алдына, тістегеннің аузына салып бітіреді, — деп Шұғыл бар ашуын баласынан ала тістенді. «Бәріне де мойынсұндым» деген Жанша, көзін жұмып, мойнын қаздай иіп қалған естігенін айтқанынан басқа жазығы жоқ Уәли үйден шегініп шығып Нұрышты шақыруға кетті.

— О, жасаған!— деді Айтолыш кемпір. Уәли үйден шығысымен.— Ат үшін құдайға тілінде тигізіп, балаңды қарғайсың. Малы құрысын, малы құрығыр. «Тоба!» де, хажы, «тоба!» де.

Шұғылдың ашуын құдайдың атымен, аруақпен бөгеп, жұмсартып әдет алған кемпір «дауылдың» бетін баласынан басқа жаққа бұруға, «жазмышқа жабуға» тырысты.

— Біреудің азamatы кетіп, біреудің басына қайғы мен бейнет кездесіп жатқанда, хажы-ау, бұған да шүкіршілік етсейші. Палуан қайным да, Нұрыш та қас қылып іstemеген шығар. Қаза мен бейнет қайда жоқ?!

Кемпірінің сөзі әсер етті ме, әлде басқа себеп болды ма, болмаса айлалы бір сұмдық іс есіне сап етті ме — әйтеуір бұл жолы Шұғыл тез басылды. Ол сәл ойланып қалды да, жүзі бірден екі жадырап, тіпті он қабағының үсті күлкі шырайын бергендей болды.

Мойнына су кеткен адамша екі иығы салбырап, түсі бозарып, айыпты баладай аяғын ептең басып үйге кірген Нұрышқа ол:

— Сағаға барып қайт. Шоқыншық хажының аулында не болып жатқанын өз көзіңмен көріп, өз құлағыңмен естіп кел. Ал сен, Уәли,

Аманқұлды тауып ал, тез келсін. Жылқыны өздерің қараңдар, мен оны Қызылүйге, аттардың артынан қудырып жіберемін,— деді.

Нұрыш қуанып кетті. Ол өзіне де жерден алып, жерден салып ұрысып, үй-ішін де тас табақтай қағыстырап-ақ деп ойлап келген, ал қаһарлы әке оған қабағын түйіп, даусын көтермегі. Бірақ мұның себебін ол іштей түйе қойды: әкесінің ашу зілі кәміл-ақ басқаға ауған. Ол бір адамға шүйілгенде басқаны ұмытып кететін. Шүйілген адамы қазір алдында жоқ, сондықтан ол, сөз жоқ өз ойының құшағында...

— Жақсы, көке, жақсы,— деді, Нұрыш жүзі жадырап түсіп.— Өзім барып бәрін де білейін. Бұлікші Жұністің не бұлдіріп жатқанын өз көзіммен көріп қайтайын. Құдайдың билігімен сайланған әкімдеріне қол көтерген адам кімді оңдырады дейсің. Соған арқа таңып ана тегі жарымаған кедей туысқандары қара бураның көзін ағызып жіберген. Бұлардан әлі онан да зорын құтуге болады...

Өзі де ішінен тісін қайрап отырған Шұғылға бураның көзін еске түсіріп баласы әкесін тағы бір қайрап өтті. Бұдан да Шұғыл ешинарсе дей қоймады.

Уәли де, Нұрыш та ұлken үйден тез шықты. Ертеңгі шайға айналмастан бір-бір тостағаннан айран ішіп алды да, екеуі де аттарына ерлерін жедел салды.

Олар үйден шығысымен:

— Сен не дедің? Тоба қыл, шүкіршілік ет, дедің бе?

Мына бұлінген ел малынды қасқырдай талап, күнде бір пәлесімен жаныңды жегідей жеп жатқанда сен кез келгеніне тоңқай да бұға бер, олар сұға берсін дейсің ғой, ә?— деп Шұғыл енді кемпіріне ежіре耶 қалды.

— Ой, тоба! Енді зікір тілін ұмытып, қартайғанда, қайдағы мәкру сөздерді айтатын болдың ба? Бала бар, келін бар, хажы, саған не болған. Мына сөзінді менен басқа ешкім естімей-ақ қойсын. Өлсе бір тай өлді, мал бас садағасы, шүкіршілік ет, құдай бергенінен жаңылмасын. Ана балаларың мен немерелеріңің тілегін тілеп, солардың тіршілігін сұра. Даладағы ана Ехласжан мен Нартайдың тіршілігін сұра,— деп Айтолыш үнемі Шұғылды баса сөйлейтін, қатал тізгінін тежей отыратын әдетімен. Айтолыш өте байсалды және аса сабырлы кемпір еді. Кішірек келген шағын денелі, пысық қимылды, шұңғілдеу, тесе қарайтын өткір көзді, әрі ашушаң, әрі тілді Шұғылға қарағанда ол тіпті басқаша еді.

Оның мінезіне келбеті де сай келген; әлі еңкеймеген, ұзын бойлы, ірі денелі, ат жақты, жасында сұлу болмаса да, қайратты, ұстамды,

ақылды бәйбіше атанған-ды. Қазір тек бір кездегі тығыз еттен арылып екі жақ солпылана бастаған, көз нұры әбден жоғалып бітпесе де кіреукеңеніп, бұрынғы қайрат оты бірте-бірте сөніп бара жатқан қоламтаңай бозғылт тартқан.

Жаратпаған адамына жыланша тілін қадап алатын Шұғыл қазір ежіріе қараған күйі Айтолышты қалай да мұқату үшін оның мінін іздеді. Мін тапқыштығы мен қиқар тілі сол аймаққа мәлім Шұғылдың теңеуінің көбі ит пен құстар, бақа мен шаяннан келетін. Жолды — «Құлағын айырған тазы», Уәлиді — «Көкқұстан», Бақыны — «Есек құлақ», қойшысын — «Мысық мұрын», баласын — «Мырық» деп, мұнан басқа талай адамға ат қойып, айдар таққан Шұғыл енді кемпірін де ажуалап кемітпекші болды. Ол әлгіден бері салықшылардың қолында кеткен аттарды қалай қайырып алуды, өлген қасқа айғыр үшін «Есек құлақ» Бақыны иттей қылышп қуып, қөшіріп, қаңғыртып жіберудің амалын, дүние пәленің түп-төркіні болып отырған анау жұртқа көнбейтін бұзық Жұністі қалай мұқату жолын ойлап отырған. Осы жайды білмей, «шүкіршілік ет!» деп ақылды бола қалғанын қара мұның?! деп ойлады да, ол кемпірді әбден тіл қайырмластай етіп масқаралап тастағысы келді. Осы минутте оның көзіне ең күшті жауы Айтолыш қана болып көрінді.

— Таптым, таптым! — деді ол бойы ұзын кемпіріне төменнен жоғары қарап жақындаған түсіп.— Сен, сен бе, сен...— Нені «тапқаның», не айтайын дегенін ұға алмаған Айтолыш екі көзі мыстандықпен сыйырая қалған шалға аң-таң болып қарай қалды.

— Таптым! Сенің неге үқсайтыныңды таптым. Сен бе, сен... сен аумаған біздің ала саулықсың! Қой онға жайылса, ол солға кетеді. Қазір сиырға еріп кететінді шығарды. Қайырайын десең — таныған адамша көзі боз быламықтанып тұрып алады. Солниған сүдіні тап сенің сүдінің сияқты. Көзі де сенің көзіндегі, әппақ ногала жауып кеткен. Және ең ғажабы: миына түк кірмейді-ау, түк кірмейді. Айдасаң өзіңе қарап «мә, мә, мә!» деп созып маңырап тұрып, шорылдата бастайды.

«Қартайған сайын адам әбден естен айырылады деуші еді. Олай дейін десем, алпысқа келгенше әлі атқа қарғып мінеді, сөйлесе сөздің түбін түсіреді» деп ойлап, кемпір шалының бетіне тұра қарап тұрды да:

— Мейлі, мені не десең ол де, боларым болып, бояуым сіңген. Әйтеуір, басқаға орынсыз тиіспесең болғаны,— деп ақырында пісе бастады.

Қоңсы-қолаңы көп Шұғыл аулына бұл уақиға тез тарады; қауданды жерге тиіп айнала шарпыған отша, ол төңірекке де түске шейін жайылып болды. Бірақ Бақының әйелі Шүйкеге жұрт тек қасқа айғыр жөніндеған айтты, Бақыны аузына да алған жоқ.

Тұскі сусынға келген пішеншілер бастарын шайқасып:

— Бұл сұмдық еken. Айдың қүннің аманында екі аттың және қасқа айғырдың шығын болғаны!

— At болғанда қандай аттар десейші! Алдына қара салмайтын қасқа айғыр малдың құты еді жануар!

— Қара көк at ше? Қасқа айғырдан кем бе еken? Қарагер жорға өнірде бір ғана өзі еді.

— Ой үшеуінің де мынасы қалай дейтіні жоқ. Әй, мұны қайырып берер ме еken, әлде тастай батып, судай сіңіп кете бара ма? Әлгі ана мініп кеткен екі атты айтамын!

— Хажіге бас салғаны ма бұлардың? Оязда мықты баласы бар Шүкенді бұлай еткенде, басқаны сирағымен үйітіп жейді ғой бұлар,— деп жатты.

Ал, тұскі қой сауатын екі әйел, қозыларды қөгендереп жатып әңгіме етті.

— Осы еркектер де қызық қой. Аттан жығылып ессіз-түссіз арғы беттегі батыр хажының үйінде өлім халінде жатқан Ермектің әкесін ауызға да алмайды. Хажының ырысы кететіндегі бәрінің тамсанып, таңдайын қаққандары баяғы бір айғыр,— деді жасы үлкендеу сары бұжыр әйел.

— Сүйегін қашан әкеледі еken сорлының? Шүйке жеңешем де бір бақытсыз адам еken,— деп пысықтау келген қара келіншек күні бұрын бал аша сөйледі.

— Жағың қарыссын сенің, аузыңа бір жақсы сөз түспейді-ау өле-өлгенше. Қайдағы жамандықты айтып күні бұрын қара қарғаша қарқылдайсың да тұрасың. Палуан қайнағам жазым болып, Шүйкені шиеттей қос жетіммен жесір қалдырғанда саған не түседі? Көріп келген адамдай сөйлейсің тіпті. Періште жазып қойса қайтесің сөзінді, перінің қызы,— деп сары бұжыр ұрсып тастады.

Қара келіншек оның сөзін кек те тұтқан жоқ, өз айтқанынан қайтқан да жоқ.

— Ессіз, тілсіз жатқан адамның қатарға қосылғанын көріп пе едің, жеңеше-ау?! Кейде тіпті бала сияқты сөйлейсің. Қашағанды қуамын деп аттан ұшып тұскен кербез шешейдің баласы былтыр тіл тартпай кеткен жоқ па? Әлде палуан қайнағаңыздың екі жаны бар деп ойлайсыз ба?

— Ол бишараның мойны үзіліп кетті ғой.

— Е, мұның қай жері үзілгенін қайдан білесің. Аманқұл «өзіне де оқ тиген шығар» депті, кім біледі, қай жері үзіліп, қай жері жұлынып қалғанын. «Жарлының жалғызына бөрі өш» дегендей, ажал да біреудің жалғызына, жә біреудің бар сенгеніне ұшырай кетеді,— деді қара келіншек.

— Аманқұлың құрысын, келді ғой әне, суайтың. Өтірікті шындағы, шынды құдай ұрғандай етіп, елдің о шеті мен бұл шетіндегінің бәрін жүрттап бұрын сол естиді,— деді сары әйел.

— Аманқұлың... суайтың... деп, мен бір мойнына қарғы тағып қойғандай,— деді келіншек Бақының үйіне кіріп бара жатқан Аманқұлды көріп: — Аманқұлдың өзінен сұрау керек,— деп келіншек Шүйкенікіне қарай беттеді.

— Ойбау-аяу, қой келіп қалады ғой. Аманқұлды көріп есің шығып кетті ме?

— Жеңеше, топалаң тигірді сен көгендей тұр. Адам өліп жатқанда қой қайда баар дейсің... Мен палуан қайнағаның жайын анықтап біліп келе қояйын.

— Жаңа ғана Қос Обаның түбінде биемді арқандай салып, көз шырымын алдыруға жантая кетіп едім, ізге түскен аңшыдай. Уәлекен де әйтеуір сорайып, қайда қисайсаң да үстіңнен шыға келеді. «Хажы шақырып жатыр» дейді. Хажы мені қайтеді, сағынып қалып па соншама! Неге шақырғанын мен білдім, Жұністікіне жіберейін дейтін шығар Бақы ағамды алып келуге. Арыстандай адамның аттан құлап есін жинай алмай жатқаны оңай емес. Бірақ басын көтерсе Бақы ағамның өзі де келмей ме,— деді Аманқұл Бақының үйіне кірген бойы, әйелмен аман-саяу сұраспастан.

Шүйке аң-таң болып оның бетіне қарай қалды, бірақ сөзіне әбден түсіне алмады. Әйелдің қасында тұрған жеті жасар қыз «Бақы ағам басын көтерсе өзі де келмей ме?» деген сөзге үрейлене тұсті. Бұл есі кіріп қалған қыз бала ертеден кешке дейін мал саудан қолы босамайтын шешесінен көрі әкесіне көбірек еркелеп, үйге келгенде оның алдынан түспейтін еді. Кешеден бері ол саяқ іздел үйіне қайтпаған Бақыны әлденеше рет жоқтаған-ды. Түнде көпке дейін үйықтамай, дүбір шықса «көкем келе жатыр» деп елегізіп шыққан-ды.

— Суылдақ қайнам-аяу, сен не деп отырсың, біздің үйдегі ме аттан құлаған? Әлде менің құлағым қате естіп тұр ма?— деді әйел көзін қатты-қатты жыптылықтатып.

— Жеңеше, ештеме емес. Сен, мұқым, үрейленбе. Аттан құлаған кісінің бәрі мертіге береді деймісің. Бір қазақ аттан көп құласа мендей-ақ құлар. Әлігінде де қырда билеме міне бергенде ері ауып кетіп, он

жамбасымнан жалп етпесім бар ма! Жеңеше, күн ыстық екен, мұқым, тілім аузыма симай кетті. Кезерген ерінді жалай-жалай қызыл шақа қылатын болдым, бір сімірім шалабың болса, мүмкін салқын айраның да бар шығар, берші,— деді Аманқұл.

Ол бағанағы Уәлиге: «Бақы ессіз-түссіз жатыр дейді. Әлі тілге келмеген көрінеді. Адам болмас білем, сірә», деп сырлап, безеп асырып айтқан сөзін енді жаймашуақ қатерсіз әңгімеге айналдырды.

— Қайдағы аттан? Қай жерде құлапты? О, жасаған тәнірі! Кеше сол қара қарын тигір саяқты іздеймін деп жоққа сабылып, үйде тұрмады. Бүгін мынау енді... Өледі ол сорлы жылқы, жылқы деп, өледі...

Әйел зарлана бастады. Оның уайымы орынды болса да, Аманқұл аса назар салмаған болды. Ол берген шалапты дем алмай жұтып орталады да, тостағанды шайқап-шайқап жіберіп қайта ішті. Көк ірмек сүйиқ шалап тостағанға жұғар емес, бірақ Аманқұл төңкере көтеріп мұқияттап, сарқып ішіп болып, аяқты жерге қойды. Сонсын тамсанып, аузын сипады; қара сызаттанып шығып келе жатқан жіңішке мұртты сол қолымен шыршықтай тұсті.

— Жеңеше, ештеме етпейді,— деді ол әйелге сенімді түрде. Сөйтті де бір тізерлей орнына көтеріле түсіп: — құдай ажалға сабыр берсін, не қылушы еді. Бақы ағамдардың желкесі күждей, балтырлары мына менің санымнан жуан, анау-мынау сүрінгенге майыса қоятын дөңбек емес. Кеше қасқа айғырға мініп алып жылқыдан шыға бергенде күжілдетіп бір жөнеп берді деймін, мұқым. Эзірет Элиден кем емес! Па, шіркін, қасқа айғырдың аяң басуы-ай! Жерді дүмп-дүмп еткізеді. Тас кездесті бар ғой тұяғымен жеміріп жібере ме деймін, Мен артынан көзім талғанша қарап тұрдым. Ішімнен ойлап қоямын: саяқ ұстаушының бірі ғайыптан тайып, Бақы ағамның қолына түссе қайыстай илер еді. Кәріне мініп кеткен. Аруағы бар, құдай біледі, қарсы келген жанның үрейі қаларлық емес... Сол Жұністердің қыстауына барғанда Нұр-ақаңның жүйрік қаракөк атын бір солдат ұстап мініп көлбендей берсе керек. Бақы ағам ақырган екен, солдат қаша жөнелген көрінеді. Қасқа айғырдан қыл құйрықты хайуанның құтылып кететіні бар ма, қуып жетіп солдатты көк желкеден құрықпен періп жібергенде құрық арқасындағы асынған мылтығына тиіп шарт үзілген. Екпінмен асып кетіп, енді оралып құрықтың қолындағы тұтамдай сынығымен соғамын дегенде солдат қайырыла беріп «мұнның атын өлтірейін, әйтпесе қуып жетіп өзіме жазым қылар» деп, қасқа айғырды қақ шекеден атқан. Айғыр омақата құлапты да, Бақы ағам қарғып кетемін дегенде аяғы үзеңгіден шықпай қалып, айғырмен бірге өзі де үшып түскен. Аздал есендіреп қалып, кеше Бекейдің үйінде қонып қалса керек, қазір оны өзім барып алып келемін. Хажы, дәу де болса, мені соған шақырған болар, сірә,— деді ол.

Аманқұл әйелді жұбату ниетімен естігенін жүқалап және бұрынқырап айтты. Бірақ «Суайт қайным» деп ат қойып, сөзіне онша мағына бере қоймайтын Шүйке бұған нанбады.

— Ол өледі, түбі оны жылқы құртады. Айғырды атқанда оған да оқтиіп, менен жасырып тұрсындар...— деп жылай бастады.

Шешесіне бір, Аманқұлға бір қарап үрейі ұшып кеткен кішкене қыз бақырып қоя берді.

— Женеше, өтірік айтсам, қатынсыз қара атан өтейін. Бір түйір қоспасы жоқ. Сүлеймен айтты, мен естідім. Айтқан тілде, естіген құлақта жазық жоқ,— деп қарғанды Аманқұл.

Бірақ үй ішінің қобалжуы басыла қоймады. Жалғыз-ақ төрт жасар домалақ қара баланың бұл әңгімемен ісі болған жоқ, босағаға таман отырған күйі, қолындағы асығын есіктің қақ көзіндегі тапталып ақтақыр болған жерге шиырып ойнай берді. Оның жыртық, ескі боз көйлегінің астынан шаң-топыраққа былғанған сәби денесі тұтас көрініп тұр. Күнде көріп жүрген кір көйлекті Шүйкенің жылағанына, кішкене қабағы тырысып көзін уқалаған қызға да бөгелмestен Аманқұлдың көзі есіктің алдында отырған балаға тоқтады. Бірер минуттай ол баланың денесін тұтас қамтып: сәл талтақтау келген топтотық бұтына, шалқақ біткен кеудесіне, қалқиған құлағына таңқалғандай басын шайқады. Ол баланы келген сайын қолынан түсірмей көтеріп, жиі ойнатып жүрсе де байқаған жоқ еді, қазір бірінші рет: «Ауган жоқ Бақы-ағам. Бірақ бет әллpetі басқарақ, Шүйкеге жақын. Дегенмен ауған жоқ. Көзі де қой көз, тап әкесі!»— деді ішінен.

4

Барқын тауы дейтін үлкен жон-ды. Жонның шалқар қөліне төнген шоқтығы біл-бійік те, ал оның шығысқа қарай көлбеген сілемі жайын құйрықтанып барып қыр-қабақты дөңеске айналып кетеді. Өмір, Төлес атанатын сол таудағы ауылдардың қыс қыстауы таудың солтүстік баурайында еді де, жаз жайлауы күнгей бетіндегі Қарамектеп дейтін жерде болатын.

Таудың бауырын, үстін құжыната шөмелे салған Шұғылдың төртбес машиналы пішеншілерінен асып Тояштар сол Қарамектепке қарай беттеді. Аманқұлдан: «Оқ қақ мәндайдан тиген көрінеді, қасқа айғыр табанда қатыпты, Бақы да адам болмас, сірә, ессіз-түссіз жатыр екен» деп естіген пішеншілер —«Бақыға да оқ тиген шығар» деп жорып қойып еді, қазір мына өлікті әкеле жатқанын көргеннен кейін, олар егжей-тегжейін сұрамай-ақ, «Бақы орыстың оғынан ұшты» деп таратты. Арба ауылға жеткенше де жүрттың басы құралып, бұрын-сонды «атып өлтіргенді» көрмеген, тіпті естімеген халық қырдағы малдан, пішеннен шұбап ауылға ағылды да, ал қаз-қатар қонған қалың

үйлерден әйел мен бала, шал мен кемпірлер ат басы тірелген Бақының қараша үйіне қаптап кетті.

Үй ішінде Шүйкеге қосылып бірнеше әйелдер зарлап үн сала бастады, сыртта жұрт жағасын ұстап, таңдайын қақты.

— О, тоба! О заман да, бұ заман оққа ұшқанды да көрдік!

— Апырым-ай десейші! Күні кеше сап-саяу адам, бүгін міне, арыстандай сұлап жатқаны.

— Қай жерден тиіпті оқ?

— Шырағым-ау, мен қайдан білейін қай жерінен тигенін.

Жууға сүйегіне кірген адам айтады ғой, қазір.

— Әлгі суайт Аманқұл аттан құлапты демеп пе еді?

— Аманқұл басы-қасында болды дейсің бе, ол да естігенін айтқан шығар.

Өлікті үйге кіргізіп, Шүйкеге көңіл айтып жылап, көзі қызыарып шыққан Тояшты сырттағылар қоршалай түсті...

— Тояш шырағым, Бақы ағаң дүние салыпты, тәңір иманын жолдас қылсын. Жалғыз сенің ағайының емес, бәрімізге де жақын, ақкөңіл адам еді. Басқа не айтамыз,— деп екі-үш шал қосарлана сөйлеп көңіл айтысты.

— Оққа ұшып өлсе шәһит қой. Аманқұл маған «аттан құлап, есі ауып қалыпты» дегендей қылыш еді, ол қате екен ғой. Оққа ұшқаны жақсы болды ғой, шәһит қой,— деді Уәли.

Тояш оның сөзіне тосырқағандай бетіне жалт қарады да, бірақ аттан қалай құлағанын, қашан жан тәсілім қылғанын айтып жатпады.

— Хажы үйде ме? Нұрыш қайда?— деп сұрады.

— Хажы үйде. Нұрыш та жаңа ғана келді. Сағаға барып қайтты,— деді Уәли шапшаңдап, тұтықпауға тырысып.

Нұрым не қыларын білмей, өлікті көтерісіп үйге кіргізген бойы, жылаған әйелдер мен үрпісіе қараған балалардың ортасында қалып қойды. Ол Тояш сияқты Шүйкеге көңіл де айта алмады, зарлаған әйелдерді жұбатуға да кірісе алмады; есенғіреген адамша біріне-бірі жабысып үрейі ұшып тұрған екі балаға қарады. Қас пен көздің арасында жетімдікке душар болған жеті жасар қызы мен төрттегі ұлы іргеге қарай тығыла түседі; қимылсыз, үнсіз, киімімен жатқан беті

жабық әкесіне де, үн салып жылаған анасына да үрейлене қарайды. Жүздерінде қорқыныш аралас таңырқаған пішін де бар, өмірдің ашытұщы толқыны шайқамаған екеуінің сезім дариясы әлі тұнық қалпында тұрған сияқты, бірақ бастарына тұскен ауыр халдің зілдей салмағын жете сезбесе де, аңғарып қалғандай; жұрттың тегіс қобалжыған дүрмегі анасының шашын жайып жылауы, мағынасын анық білмесе де, мірдің оғындан «өлік» деген сөз екеуін жұрттан бөліп, қауыздай жерге тықсырып, тығып тастағандай...

Бұрын өлікті өз көзімен көріп, қолымен ұстап көтерісіп, оның қайғысын жұтқан жандарды тап осындағы көз алдында өткізбекен Нұрым шыдай алмай сыртқа шығып кетті.

Ол сыртқа шыға келгенде Нұрыш пен Тоғаш бұлардың жегіп келген ат-арбасының қасында сөйлесіп тұр еken. Үйден булығып, терлеп шыққан бойы ол орамалмен мойнын, маңдайын сұртіп, қара бөркін басынан алып бетін біраз желпіді де, сөйлесіп тұрғандардың жаңына келді. Нұрымның сәлемін алып Нұрыш онымен жайғана амандасты, үй ішінің аманшылығын сұрап жатпады. Өйткені ол үлкен үй жақтан шыққан әкесінің белгілі шаңқылдақ дауысына құлағын тосумен болып еді. Шұғылдың он қанат ақ ордасы жұз елу қадамдай жерде болғанмен және күннің өте ыстық, бесінге төнген үн буарлық тымырсығына қарамастан хажының сөзі құлағын тіккендерге толық естіліп жатты. «Ералы мен Сералының қасына көмбексіндер ме?..» деген сөздер Нұрымның да, Тоғаштың да құлағына анық шалынды. Екеуі біріне-бірі қарады да, бұл сөздің мағынасын толық ұғынғандай болды. Екеуі де: «Бақыны қай жерге қою туралы... Оны Ерекең бейітіне жерлеуге рұқсат бермей жатыр Шұғыл...» деп ойлады. Бұл ойға Тоғаш та, Нұрым да бірден келіскеңдей болды. Өйткені «Ерекең бейіті» дейтін белгілі әулие орын. Бұл орынға атақты адамдар, аса қадырлы жандар қойылады. Ерекең бейітіне Шұғыл хажының тұқымынан басқалар іріктеліп қана әкелінеді. Эрине, Шұғылдың билігінсіз ол жерге өлік апаруға болмайды... «Сонда біз мына сорлы Бақыны қайтадан сонау Ақпан моласына алып кетеміз бе? Күннің шыжып, аспанның жерге түсіп тұрғаны мынау. Бұл қалай болды өзі. Элде Тоекенді мұнда тастап, өзім кері қайтамын ба? Көкем не дер? деп ойланды Нұрым. Әкесінің айтып жатқан әңгімесін толық естіген Нұрыш қипалақтап, үлкен үй жаққа қарай берді.

— Хажіге сәлемдесіп, болған жайды ауызша айтып шығайық. Бақы марқұмды жерлеу жайында не ақыл айттар еken, оны да естиік,— деді Тоғаш Нұрымға. Нұрым оның сөзін макұллады да, екеуі Шұғылдың үйіне қарай аяңдады. Әкесінің айқайын естіп отырған Нұрыш мына өлік үстінде тағы да «ағайын-туғанның көңілін қалдыратын сөз айтып тастай ма?» деп қысылып, бірақ оны тоқтатарлық шамасының жоқ екенін білді, сөйте тұрса да амалсыздан бұл да үлкен үйге бетtedі.

Сөзінен де, сұсты түрінен де, бақ-дәuletі өрлең тұрған атынан да ығып бір жан қарсы келмейтін хажіге барып амандашу, онымен сөйлесіп ақылдасу Тояшқа да оп-оңай болмады: кенет жүрексіну пайда болды, буын-буыны дірілдегендей бір әлсіздік сезім билеп кетті, аяғын зорға басты; ол жанындағы адымдай ұмтылып өзінен оза түскен өр мінез, бойшаң Нұрымның батыл пішініне жалтақ-жалтақ қарады. Әдет бойынша қос отаулы үлкен үйдің артымен айналып келіп, оң жақтан кіру керек, ал бұл екі ара да едәүір жер еді, сондықтан Тояш осы екі ортада өтетін бірнеше минуттың ішінде толқуын басып, айтар сөзін саптал, мықтап ойланып үлгірер-ақ еді, бірақ оның әлде соры, әлде бағына қарай болды ма кім білсін, әйтеуір, Шұғыл айқайладап сөйлеген күйі Уәлидің өкшесін баса үйден шыға келді де, қотанды кесіп бұларға қарсы жүрді. Үйден шыққандар мен келе жатқандардың екі арасы апшырыла түсті. Үйдегі өліктің, оның зарлаған әйелі мен балапандай үрпісіп босағаға тығылған шиеттей жетім балаларының түріне қатты қамығып, әлденеге ішінен тістенгендей болып шыққан Нұрым Шұғылды да, оның сөзін де құлаққа ілген жоқ; қабағы қату, тұнерген пішінде қарасұр беті күннің ыстығымен іштегі белгісіз ашудың булықтыруымен одан әрі қарақошқылдана түсіп хажыға жақындалап та қалды.

— Ассалаумағалайкүм,— деді ол бөгеместен, Шұғылдың қасына жетіп келіп.

— Уассалам... Е...

— Мына Бақы туысқаныңыз уақытсыз қаза тапты, соның сүйегін алып келдік...

Бұл екі ортада Нұрымды бетке ұстаған адамша оның арт жақ тасасынан шықпай тұрып Тояш та:

— Ассалаумағалайкүм, хажеке! — деді ақырын ғана.

Шұғыл соңғының сәлемін алмады, оның екі көзі, жас болса да именбей алғыр сәлемдескен Нұрымға қадалды. «Онбағанның балаларының бәрі ірі, бәрі бетті екен... Беттілігі өзіне тартсын, ал ірілігі кімге тартқан бұл сойдауылдай немелердің?» деп ойлады ішінен, жүртқа я бір мін, я бір ат тақпай қалмайтын Шұғыл: «Жан шошырлық сүдінің көрдің бе өзінің, жол тосушы қарақшылар сияқты, бәдәүи қара...» деп қойды күбірлеп.

— Неге сол жақта жерлемедіңдер? Әлде ана Ералы мен Сералының қасына көмбек болдыңдар ма есалаң туысқандарыңды,— деді Шұғыл мұқата сөйлеп.

«Есалаң тузықандарыңды» деген жер-жебіріне жете кеміткен сөзі мен Шұғылдың ағызы кекесінді үні Нұрымның өңменінен өтіп кеткендей

болды, ол булығып жауап таба алмай қалды, беті лап беретін ерттей түтіндене тұсті. Жастар арасында әрі сөз тапқыр, егесе кетсе қолы жүйрік, бір адамға әлі де толық жететін қылыштың жүзіндегі Нұрымның бас салуға дайын сиқын көріп Тояш ортаға таман жылжи берді.

— Хажеке, Бақы марқұм жолда жан тапсырды... Сол күні аты оққа ұшып, өзі жығылғаннан бері ессіз-түссіз бір тәулік жатып, ақыры үбігін осында алып келе жатқанымызда тілге келмestен дүние салды... Жақсы көретін ағайынымыз еді, сіздің де көптен бері шаруаңызға көз болған туысқаныңыз еді «қай жерге, қашан жерлейміз» деп, сізben ақылдасайық деп келдік,— деді ол кешірім сұрағандай мұләйім пішінмен.

Өз бетімен топты жарып сөйлеп көрмеген, Жұністі бетке ұстап ел арасының егесінде соған ғана арқа тақып өскен Тояш талас-тартыстан қашық жүретін момын жан еді. Бірақ кейде кенет ашуланып қалатын томырық міnezі де бар, замандастары арасында қыза-қыза келгенде анда-санда аталы сөздер де айтып салатын. Бірақ ол қазір басында жасып қалғандықтан сол күйбектеген қалпы, хажының қаһарлы бетіне қарсы сұс көрсете алмады, құдіретті Шұғылдың оған не айтса да сезінің бәрі орынды көрінді.

— Мен сенен қашан өлгенін сұрағаным жоқ, неге сол жаққа жерлемедіңдер, мұнда әкеліп Ералы мен Сералының қасына қоймақсындар ма деп сұрап тұрмын,— деді Шұғыл айқайлап.

Бақының үйіне жиналған жұрт тегісінен Шұғыл хажының айқайына құлақ тікті: кейбіреулер тұра аяңдап, кейбіреулер алыстан орағытып жанжал шыққан жерге жақындей берді. Бақының неден және қалай өлгенін анықтап естіп, ежіктеп біліп болмаған, бір жағы аяныш, бір жағы үрейлі сезім билеген халық қаумалап Тояш пен Нұрым төңірегіне топтана тұсті. «Біздің не жазығымыз бар, өлікті үйіне әкелдің деп айыптай ма?» деп күңк ете тұсті Тояш Нұрымға қарап. Мұның бұл сөзі Шұғылға жетпеді, ал Нұрымның жүзі түтеп, екі көзінен ұшқын атқан тәрізденді, «тілің бар ма сенің, әлде ана Бақы сияқты байланып қалды ма?! Мұнша жасығанша өлсейші!» дегенді Тояшқа оның көз жанары атқылап ұқтырғандай болды.

— Хажы, Бақыны үйінің оң жағынан ақ жуып арулап шығару үшін алып келдік. Сіз айқайламаңыз. Мұнда тоқал қатынның баласы жоқ, неге ақырасыз сонша,— деді Тояш дірілдеп.

Баста Шұғылдың атағы мен айбатынан қаймығып бұйыға сөйлеген Тояш, енді ашу қысып дірілдеп кетті. Нұрымның түтеген түрі оған демеу болды, «қасында мен тұрғанда, ана жақта сөзінді сөйлейтін менің әкем Жұніс тұрғанда сен кімнен қорқасың? Ағайынның кегін жіберме? Сөйле! Айт! Жасыма!» деген сияқтанды. Даланың бет

қаратпай тұрған үскірігіндегі Шұғылға Тояштың «айқайламаңыз!» деген әлсіз сөзі де май табанға кірген шөгірдей қадалды. Мұнан бір сағат қана бұрын қасқыр шауып, тас-талқан болып төртке бөлініп үріккен қойды әрең жинастырып, түгендетіп болғаннан кейін, ол ала жаздай кездескен жаманшылықты бармағымен басып санап шыққан еді. Жаманшылықтың басы әнеу құнгі мешіттегі медіресе жайлы Жұніспен сөзге келгеннен басталды. Мұнан кейін қарабураның көзі шықты. Құлағын қайырып байлаған тазы — старшина, «большевик, схот» деп оттады. Кеше екі бірдей ат қолды болды. Ырыс йесіндей қасқа айғыр қаза тапты. Бұғін қасқыр қызыл азбанды жетектеп кетті. Қашқан қойшыға Жұністің есер баласы дем берді. Бұл не қырсық! Жалғасып жатқан пәленің басы Жұністен, Жұністің тұқымынан! Бұлай бола берсе мұнан да зорын көрерсің. Бұл басынғандық неден?! Бұл... «бұл Нұрыштың жасықтығынан. Көзі бозарған сары жағал саулықтай шешесі жаман ғой кәпірдің. Мына мен тұрғанда, ана Қызылұйдегі інісі Үқылас тұрғанда бір шыбықпен айдамай ма бұл бұзылған ел мен шеннен шыққан бұзықтарды! Не болыс болуға, не мықты старшын болуға жарамайды боз ауыз жасық неме!» деп кіжініп, үйде отыра алмай бір кіріп, бір шығып тұрғанда көзіне Тояш пен Нұрым тұскен-ді.

— Мына жаманның сөзін қара, маған айқайлама дейді!.. Сен түгіл сенің әкең Жұрсебай да төңірегімнен жүре алмаған. Қара, мұның қарсы жауап қатуын! Олай болса алып кет кері, ана бок басында өлген туысқаныңың сүйегін!.. Әкемнің моласының басына да жуытпаймын... Мен сендерді, әлі тұқымыңмен жоқ қыламын,— деді.

Шұғылдың көзі қызыарып, сақалы шошаң ете қалды. Бұл кезде жұртта қоршап қалған еді. Кейінгі жаңтан біреулер:

— Астағыпрыалла, өлікке де тілін тигізгені ме? — деп жағасын ұстады бір жігіт.

— Қалай өліпті сорлы?— деп сұрады онан бір жігіт кимелеп келіп.

— Қалай өлуші еді, Шұғылдың жылқысын қуып барып аты оққа үшқан, өзі омақата құлап жұлыны үзіліп кеткен,— деді жағасын ұстаган жігіт.

— Енді соны кері алып кет, мұнда көмдірмеймін дей ме?

— Иә.

— О, тоба. Мұнан шығар, шығар. Ертең бәріміз де осы сияқты сойқан хажының малын бағып, шөбін шауып жүріп өліп, көмусіз де қалармыз, — деді алға қарай ұмтылып кимелеген адам. Бұлар Шұғылдың пішеншілері, бірқатары сауынға сиыр алған жарлы-жақыбай тумалары болатын. Біреулер сөзге келіп қалған Тояш пен Шұғылдың тобынан теріс айналып өзара күнкілдесе бастады:

— Малына сенеді, алдына жан шығып көрмеген дінсіз. Өлік үстінде айтып тұрған сөзін қарашы.

— Баласына сенеді...

— Бұған да бір зауал...

— Ана Жұністің баласы сыбап бір берсе өзін! Қорқып тұр ма екен сойдауылдай болған сопақ!..

Тап осы сөз қайрауын жеткізгендей:

— Хажы, көмусіз тастайтын туысқанымыз жоқ. Экетеміз сүйегін. Бірақ байқаңыз!..— деді Нұрым аптыға сөйлеп. Ол сөзінің аяғын бітіре алмады, ашу қысып булығып, демін ала алмай қалды.

— Хажы, асқақтамаңыз! Асқанға да бір тосқан. Хажының да, халпенің де, сорлының да жатар жері жалғыз. Ералымен қатар жатпаса өз атасы батыр Шалмен бір жатар...

Тояштың бұл сөзін біреу айқайлап қостап кетті:

— Бақының ата-бабасы ешкімнен де кем емес, бақ-дәuletім басым екен деп өліктің аруағына тіл тигізу асқандық... Бұл мұсылманшылық емес. Өзіміз көмеміз адал ниетті ағамызды. Ол шейіт!.. Хажының қотыр тайын қорғаймын деп ажалға қарсы барған кісіні көрдіңіздер ме міне не істегенін?! «Боқ басында өлген туысқаныңды кері алып кет!» деп қорлады. Көрерміз әлі! Мұны тегін жібереді деп ойламаңыз, хажы. Бірақ қазір өлік үстінде сөз көтермейміз,— деді.

Соңғы сөзді айтқан Асан еді. Ол Сағадан бермен. Хан жүрттындағы тау үстіндегі шөп шауып жатқан пішенишілерді аралап болысқа аттанамын деп, жігіт жинап жатқан Жұністің сәлемін таратса келген-ди. «Ел болып аттанамыз. Бұл қорлыққа шыдамаймыз. Қаленді босатамыз. Жарлы-жақыбайға тізесін батырып келген болысына да, болысты қолдайтын би мен бегзаттарға да төбе көрсетіп теңдік сұраймыз» деген. Асан сөзіне жалшылар тегіс еріп, ауылға келген еді. Кішкене Асанды көп ішінен байқамай тұрған Нұрыш:

— Асан, сен неге қызасың? «Бақы менің туысқаным деп қызасың ба? Бақы саған туысқан болса — маған да туысқан. Оның өлімі екеумізге бірдей. Төңірегіме бұтаға тығылған торғайдай он-он бес жыл дәмдес болып отырды. Мінуіне ат, саууына сиыр бердім. Жарылқасаң сен қайда қалдың? Көзіңді шегірейтпе, кімнің алдында сөйлеп тұрғаныңды білесің бе өзің,— деді.

Күйгелек Асанның қаны қайнап кетті.

— Он бес жыл бойы торғайдай панаалаған пақырға көрсеткен

жақсылығың мынау болса — мұсылманшылықтың да біткен жері осы болды. Мен орыстың малын бақтым — атасы басқа, діні басқа болса да, ақымды жеген жоқ. Осы күнге дейін қысылып барсам, наны мен сұын алдыма қойып барын аямайды. Сен кәпірден де жамансың, Хақын жегенің бір басқа, өлгенде қоюға алақандай жерді де қызғанып отырсың. Ана Қайыпқожаның баласына түк бермей үш жыл қойқозынды бақтырып, ақыры сабап-сабап қашырып жібердің. Мына қоршалап тұрған жігіттердің сен ақысын түгел бере қояды деп мен өз басым ойламаймын. Туысқаны жоқ деме — Бақыны көметін адам бар. Оның ана жесір қатыны мен екі баласының хақын сұрайтын да адам бар. Сабыр ет. Ертең сөйлесем мен сенімен. Бір мен емес, мына тұрған жігіттерді ертіп келіп сөйлесемін. Тасқан екенсің сен, алдыңа жан шықпағанға! — деп Асан алға қарай шыға келді.

Асанның көзі көк еді, ол ашуланғанда шегірейіп кететінін Нұрыш билетін. Қазір сол көзі тіке қараған Тояшқа жасылданып кеткен сияқтанды. Жоқ жерден шыға келіп сөзін сөйлеген Асанға Тояш қуанып кетті. Ол Нұрышқа кимелей жақындал:

— Не басында, не аяғында жоқ. Табанын тас пен шөңге тіліп соншама қойды қаршадай бала қалай бақпақшы? Ең болмаса астына ана жауыр байталынды мінгізбейсің бе? Аттылы кісінің маңына қасқыр да жуымас еді. Бәрі өзіңнен. Анау күні Сасай Сарқожаның баласын сабап-сабап өлтіріп қоя жаздапсың. Сенен қорыққаннан жанын сақтап қашып барады қойшың, өзі қу жетім... Бақыға көрсетіп тұрғандарың мынау,— деді ол, кішірек көзі қылилана қысылып.

— Дұрыс айтасың, Асан! Тояш, сен де дұрыс айтасың. Мырза, мырза деген Нұрышымыздың мырзалығы осы... Басқадан не үміт, не қайыр! — деп шулап қоя берді бірнеше адам жамырасып.

Зорлығы мен әділсіздігін көзімен көріп тұрса да, жұрт Шұғылдың атын атай алмай кекті сөзді Нұрышқа қарай мензеді. Ал адамның беті-жүзіне қарамай егескен адаммен шап етіп ұстасып, өткір тілін қадап алатын Шұғыл Асанға тіл қата алмады. Әлде ол жұрттың сұсты жүзі мен ашынған сөз үнінен сескенді ме, әлде болмаса өзінің орынсыз қатаңдығын мойындады ма — әйтеуір ол Асанға да, Тояшқа да енді қайтып ұрынбай, баласына ғана киліге кетті.

— Бәрі сенің жамандығың. Айттар сөз, істер ісінді білмейсің, атадан тумай кеткір! Жоғал көзіме көрінбей! — деді ол Нұрышқа жекіре айқайлап.

Жұрт үнде меді. Қабақтарын түйген күйі, қадамын жерге қадай басқан кішкене Шұғылды көздерімен үйіне шығарып салды.

— Тұратын ешнәрсе жоқ. Жуып қебіндең, кері алып жүріңдер. Өзіміз көмеміз. Ана Шүйке мен жетімектерін ертең келіп көшіріп әкетеміз. Бір

тинын қалдырмай Бақының неше жыл малыңның соңында журген ақысын есептеп аламын. Қапыда қалма, бермесең...— деді Асан Нұрышқа, сөзінің аяғын жұтпа.

Сонсоң өзі бастап Бақының үйіне кірді.

— Құтырған екенсің, сен бұкір мерген. Мен де көрермін сені...

Нұрыш кештетіп Қарамектептен Жымпityғa қарай жол тартты.

ЕКІНШІ ТАРАУ

1

Сол өңірде зеңбірек даусын ең алдымен естігендердің бірі Жұніс хажы болды. Бірақ мұны Жұніс ап дегенде біле қойған жоқ.

Таң намазын оқып болғаннан кейін хажы жайнамастан малдасын құрып, жайғасып отырып тасбих тартты. Санай-санай жылтырланып біткен десбі тасының үздіксіз сыртылы, отыз үштен қайырып тынымсыз қайталаған тәңірінің сырдаң есімі әбден жалықтырды білем, хажы бір мезет десбісін қоя салып, көз жұмған күйі отырып қалды. Киіз үйдің ішіне кедергісіз енген ертеңгі тұннық ауа оған еліттіре әсер етті; оның үстіне үй ішіндегі ұйықтап жатқан балаларының бейғам пысылы, күн шығар алдындағы бозторғайдың төбеде ұршақтай айналып ұйып салған әні қосылып, мулгіп отырған қартты одан әрі маужыратып, көзіне қалғу пердесін кигізіп жібергендей болды. Ол басын төмен түсіріп алып қайтадан көтеріп, түсіріп алып тағы қайтадан көтеріп отырып, сәл уақыт ұйықтап кетті. Бірақ жайнамазға қисаймады, отырған күйі тізесіне шынтағын тіреп, он қолымен басын сүйеп ұйықтады. Бұл бір минут ішінде де денеге күш-қуат құйып жіберетін бал қаймақ қалғудың қаншага созылғанын Жұніс білген жоқ, тек селт етіп басын көтеріп алды да, орнынан тұрып кетті. Әдетінше мал өрер алдында сыртқа шығып, төңіректі қөзбен шолу үшін ол есікке қарай беттеді. Табалдырықты аттап, аяғын бірер адымдағаннан кейін оның екі көзі қарауытып, басы айналып кетті де, ауыр денесі ауытқып барып, тәлтіректеп есік алдындағы құрт жайған арбаның қалқанынан ұстап қалды.

Ол ұзақ уақыт тұрды. Бұл өмірінде бірінші рет кездескен басы айналып, көзі қараюдың себебін анық білмесе де, ол жүрегі әлденеден сескеніп, қалпына келгеннен кейін де қозғалмады. «Қозғалсам құлап кетем» деген қауіп қөніліне келді. Аздан кейін «жан бар жерде қаза бар» деген бір үрей пайда болды да, бірақ тап сол мезетте оның құлағына алыстан күннің күркірекені естілді. Оның ойы бөлініп кетті, құлағы қатесіз шалды — анық күн... Тап осыны дәлелдегендей тағы да дүңк ете қалды, бұл өте қысқа күркіреудің күнгірттеу шыққан дүңкілінен кейін жер болар-болмас дір етіп қозғалып кеткен сияқтанды. Хажы басын көтеріп алды. Ол басы айналғанын ұмытып кетті, құлап қалармын деген бұлдыր қауіptен де қөнілі басқа жаққа ауды. «Дүңк етіп күн күркірей ме? Сұбхан Алла?..» Жұніс ойын аяқтап үлгірмеді — дүңкіл бірнеше рет жалғаса шығып, сілкінген жердей зеңбірек дірілі аяққа ап-анық білініп тұрды. Тағы да «сұбхан Алла!» деп жыбырлады оның еріндері. Бірақ енді қайтып дүңкіл де естілмеді, діріл де сезілмеді.

Көрген-білгенін ортаға сала бермейтін Жұніс таңертеңгі басы айналғанын да, бұрын-соңды естіп көрмеген бұл белгісіз дүңкілді де ешкімге әңгімелемеді.

Хажы сол күндер азалы адамдай тұнжыр жүрді. Қаленді ұстап кеткеннен бері оның көңіл күйі қалпына келмей қойды.

Нұрым мен Тояш таудан қайтып келіп Бақы жөніндегі әңгімені қалдырмай айтып бергенде де жә налып, жә сабырсыздыққа салынған жоқ, сол қабағы қатыңқы күйі төмен қарап отырды да:

— Тұнде көкем марқұм тұсіме еніп еді. Қыстауда еkenбіз деймін, қайдан келгенін білмеймін. Бақы босағада қол қусырып түр екен. «Бақы шырағым, жүрші, екеуміз жел жаққа аққала соғып келейік. Үйді қар басып қалар» дейді көкем марқұм. Сөйтті де екеуі ақ тон киіп шығып кетті. Біліп едім Бақының бұл дүниенің адамы болмайтұғынын, — деді.

Шұғылдың қылышына ол құлақ та салған жоқ. Ол зират басында да әңгімеге кіріспей жүртттан бөліне берді.

Осы хажы ауырып жүрген жоқ па? Сөзге өте сараң болып кетіпті. Қөңлінің тіпті бір қошы жоқ. Өнді де солғын,— дед бір күні Тояш Бекейге.

Бекей оған өзінің белгілі шырылдаған даусымен:

— Жоқ әрі. Басы ауырып, балтыры сыздаса әжі-аға жатпай ма? Ауру адам жатады ғой. Жатпаған адам ауру бола ма?!— деп жаттап алған жат сабағындай мұдірместен өзінше дәлелдеген болды.

Қадес пен Ақмадия басқаша жорамалдады.

— Жүкең бір үлкен хабар естіген болуы керек,— ғаламат жуықтаған шығар, зенбірек даусы жиіледі деседі ғой іштен келгендер. Заманның не боларын ойлап, бұл кісіні ой жүдетеу де мүмкін,— деді үнемі қала жақтың әңгімесіне құлағын көбірек түретін Қадес, қандай өзгеріс боларын алдын-ала шамалау ниетімен.

Оны Ақмадия қостап:

— Пай-пай, біздің Жүкеңдер де милы-ау, тіпті сөзге қысылмайды ғой, талай тар кезеңдерде ақыл тауып кетеді. Адамды көп ақыл да жүдетеңді. Өткір ой қоймайды ғой қажамай,— қайрай берсең қайрақ та мұжіледі. Қадес, дұрыс айтасың, бұл кісі бір хабар естіген шығар. Ішкі жақта ұрыс күшейіп кеткен көрінеді, біздің елдің ұстіне келіп жүрмесін бұл ылан. Зенбіректің бір оғы түскен жер тып-типыл болады дейді. Жым-жылас етіп кетіп жүрмегей мал мен жанды,— деп уайым білдірді.

— Уайымдауға ерте әзір, Ақа.

— Ертесін ерте ғой. Сонда да жаман айтпай жақсы жоқ, хажы тұнжыр... Мен сонан қорқамын. Сырын аша бермейтін адам ғой. Бірдемені біліп, қатын, бала-шағаны үркітпейін деп іштей уайымдап жүрмесе!

Әркім әртүрлі топшылады, бірақ Жұністің сырын ешкім аша алмады. Ол Қара Обадан келген жиен жігіттің әңгімесінен кейін біраз серпілгендей болды. Болысқа аттанысты ол табанды және алғыр түрде бастады. Бірақ қабағы жадырап, қөңіл жазы ашылмады... Қайта күздің ашылмайтын ызғарлы бұлтындаі барған сайын тұсті...

2

«Нағашы жұртына сәлемдеспекші» болып Қара Обадан ерген Оразды Қажымұқан құн бата ортадағы ауылға алып келді.

Ауыл алдындағы Қисықсайдың қабағына шыға келгенде, алқаптағы кешкі ауылдың сырт көрінісі көз алдына тұтас тартылды: бестен, оннан шоғыр-шоғыр болып бейне бір өреге жайған құрт сияқты жағалай тігілген киіз үйлер, көзді жерге түсірмей жапырлап тұр; сай мен өзен арасы аса алшақ емес, екі шақырымдай-ақ енсіз ойпат, бірақ өте ұзын, о шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін құйқалы теп-тегіс сала, сол саланың ұзына бойына қонған ел өте етекті көрінді. Бұрын бұл елдің жайлауын көрмеген Ораздың көзіне сол көп ауылдың ұстіне кешке салым қыбырлаған қарақұрым мал симай жатқан сияқты. Және малмен аралас аттылы-жаяулы адам аяқ алып жүргісіз, үйді-үйдің, ауыл-ауылдың арасына лық толы. Тіпті жаяу қатынасарлық жерге де ат мініп барып қайтатын сияқты.

Жұніс жігіт жинап Қаленді босатуға аттанатының жариялағаннан кейін, ел жігіттері тәуір деген бір-бір ат айғырын қолға ұстай бастағанды. Бұл кез және ораза айтының қарсаңы еді. Айт мейрамында мүшеге шабатын, бәйгеге қосатын жүйріктерін кешке қарай мініп түсіп таң асыратын шақ, бәйге аттарына сұт беріп, күндіз жабулап жүргізіп, тұн жетектеп отыратын кез-ді.

Нұрым саяқтағы кер атты ұстап мініп өзіне жаратып, жүйрік қаракөк биені Хакімге арнап, сұыттырып жүрген. Бұғін ол қаракөк биені мініп шығып, молалы тоғайды бір айналып, Сүлейменмен бірге үйге қарай келе жатты.

Сирек құлындаитын жіңішке қаракөк бие әрі жүйрік, әрі сұлу жылқы — жұмыр жон, түркы ұзын, қазақтың байырғы жылқысындаі емес, қамыс құлақ, құлын жалды жануады. Аянына жанындағы ат бұлкілдей еріп отыратын. Екі-үш таң асып, бұғін тағы біраз жер желіп денесі қызып алған бие аяғын өте женіл басып, ауыл сыртында көлбектей

берді. Жіңішке қаракөк биені аянынан да, көлденендей бергендергі есік пен төрдей тұрқы мен шүлғып тастайтын әдемі басынан да жұрт алыстан танитын.

— Анау қаракөк биелі Жұністің ұлken баласы, дәу де болса айтқа қарсы ат жаратып жүр. Қасындағы Сұлеймен болуы керек, үзенгіге шіренуі сол сияқты,— деді Қажымұқан қасындағы жолдасына.

Ораз бұтін ауылды көзбен тұтас орап, қай жерде қандай байдың ауылы барын сыртынан өлшеп, пішіп, туған нағашысы кедейлеу молда Мерғалидің үйін шамамен «анау-ау» деп келе жатыр еді, ол Қажымұқанның сөзіне жауап қайырмaston:

— Менің Мерғали нағашымның үйін шамамен табуға болады. Ұмытпасам, Нығмет қой олардың бай туысқаны. Анау жалғыз отырған ұлken үй сонікі болу керек, алға қарай шығыңқырап қонған, көрдің бе басқаның үйлерінен озық бөп-бөлек, шаңсыздау тепсенде тіккен үйін. Міне, әгәр осы үй Нығметтікі болса, сол жағындағы кішірек екі қоңыр ала үйдің бірі Мерекендікі. Баяғыда бір келгенмін, оған алты-жеті жыл болып кетті. Таптым ба?— деді Қажымұқанды иығынан ұстап сілкіп қойып.

— Жиенжан, сенің табатыныңды мен баяғыда білгенмін. Саған басшының керегі жоқ, тек қосшы бола берген жөн. Екі қоңыр ала үйдің Нығметтікі жағындағы Сұлеймен дейтін салт атты, салбыр қамшы, өзіңе айтқан ер көніл жігіттікі. Өзі ана келе жатқан ұзынкөк биенің жанындағы. Ал, шеткі қоңыр ала үй сол өз нағашындықі. Өздері қызық. Мына Сұлеймен мен Нығмет байды айтамын. Нығметтің малы бұтін алқапқа симайды. Екеуі бел немере, Нығмет Ақботаның баласы, Сұлеймен Нарботаның баласы. Ал Сұлейменде өмір бойы бір сиырдан артық мал болып көрген емес. Мінетіні Нығметтің бір биесі — оны да жұрттан ұялғанынан берді-ау деймін, түгі жоқ немере інісіне. Соңда да Сұлеймен Нығыметтен кедеймін деп ойламайды, ат үсті сонікі, ойынсауық сонікі, жиын басы сонікі. Үйінде төсеніп жататын көрпесі жоқ, бірақ барсаң мал сойып береді. Сиырының бұзауына ауыстырып алса да, қарызға алса да, ұрлап алса да, жырлап алса да тоқты сойып сыйлайды. Қызық жігіт. Қазір келеді, бізді көрді... Қасындағы Нұрымды ала келсе тіпті көрім болар еді, өлең айтқызар едік...— деді Қажымұқан.

— Нағашы, Жұністің ұлken баласы болғанда Хакімнен ұлkenі ме?.. Әлде тентек ағам бар дегені ме?.. Імм... келсін, келсін,— деді Ораз.

— Тап өзі, түбі жоқ өлеңші. Өздері бір дегдардың тұқымы: бірі өлеңші, бірі оқыған. Әкесі болса анау — өзі батыр, өзі би, ең қымбатты жағы — болғанынша ақылды адам, әділ адам. Осы хажының мен жарлыға жамандық істегенін, ағайынды ренжіткенін көргенім жоқ... Әне, бізді көрді. Бермен қарай ойысты. Сұлекен көрмес пе?

— Елдеріңіз қалың отырады екен және малды екен. Мынау не деген мал! Түү, ғажап! Өзен жақ бет те, қыр жақ бет те қаптаған қой мен сиырғой. Жылқы қазір болса болмаса да қырда. Түйе де. Біздің ел мұндай емес. Әрі аз ел және кедей ел. Қәсіп қылыш күнелтеді көвшілігі. Байы бірен-саран. Мына Нығметіңіздің қанша қойы бар?

— Осының қойын кім санаған! Мың жарым болар. Ал, мұның байлығы жылқы ғой. Сонау Сырымшыққаннан бергі алқапты Нығмет пен Қодамбайдың жылқысы ғана алып жатады. Ауылға тек байлайтын бие, екі айғыр үйір-ақ жылқы келеді. Біздің елдің ең байы Шұғыл мен осы екеуі ғой. Басқалары шамалы. Біздің Орынбек, Жұманияз дейтіндерімізде жылқы үш-төрт жүзден ғана, қойлары да шамалы,— деді Қажымұқан жас жігіттің таңданғанына онша көніл бөлмей.

— Азық үш жүз, төрт жүз жылқы болса!..

Бұлар Мерғалидікіне жақындал қалды. Сайдың қыратынан бергі тепсеңнен боз жусанның пияздай қышқыл иісі мұрынды жарып, қолқаны кеулеп кетті.

Кешке қарай күн қоңырқай тартып еді, бірақ жаңбыр жаумай, төніп келген қара бұлт жыртылып-жыртылып тарап кеткен болатын. Қазір кешкі бір тымық кезде батқан күн аспанға әдемі сәуле шашып жіберген. Қотанға ірген бұп-бұйра мәліш қойлардай шоғырланып, аспан еңсесінде бұдырмақ шарбы бұлттар дүрмектеліп қалыпты да, ал, ақ сарғыш сәуле оларды орнына өргізіп, бірте-бірте ыдыратып, бозғылдандырып бара жатыр.

Ораз сәлем беріп үлгіргенше, жасы үлкен болса да Сүлеймен оларға:

— Ассалаумағалайкүм, Yaha! Жиен, аман-есен бе? Үй ішіңіз тегіс аман ба? Кәне, біздің үйге қарай. Қажеке, біздікіне түссін. Белкүллі, өзіміз оңаша отырып сайрандаймыз. Шалдарға сәлем беріп шықса болды. Өздерінің аузы берік. Ренжімейді. Бұр, Қажеке, аттың басын, бұр!— деді Сүлеймен.

Қажымұқан мен Ораз бұлармен амандастып, азырақ тоқтап тұрды да, ақыры Сүлеймен болмағаннан кейін, ат-арбасын Сүлейменге беріп, өздері Мерғали молдаға сәлем беріп, амандық сұрасуға кірді.

Кешікпей-ақ Сүлейменнің үйі әңгіме-кеңеске құмар қара сақалдар мен өлең-жыр тыңдауды аңсаған қара мұртты жігіттерге лық толды; үлкендермен аралас балалар да қаптады, есіктен, іргеден сығалаған жас келіншектер мен қыздардың да қоңыр көздері жылт-жылт етіп, шашпау, шолпылары сылдыр-сылдыр қақты.

Көп ұзамай-ақ:

— Толға, Нұрым, толғап жібер. «Үш қиянды» айт, ана жиеніне. Нагашысының күшін көріп кетсін, белкүллі,— деді Сұлеймен домбырасын Нұрымға ұстатьп.

Нұрым домбыраны алып, құлағын аздап қана бұрап, шертіп қалды да:

— Мынау, сыңғырап тұр ғой, Сұлеке,— деді.

Жұрт Нұрымды қаумалай тұсті.

— Уа-а-а,— деп бастады Нұрым кеудесін керіңкіреп, басын жоғары көтере түсіп:

...Уа-а,а

Жайықтың бойы жайлы қиян,

Еділдің бойы елді қиян.

Маңғыстаудың бойы малды қиян —

Адыра қалғыр үш қиян!

Үш қиянның мына бойынан

Талай жұрт жосып жол салған,

Көшудің жолын мол салған!

Тұндігін тұнде түсіріп,

Іңірде сүтін пісіріп,

Жас балаға ішіріп,

Тұні бойы дүрлігіп,

Тенден буып мұлігін,

Төртке бөліп тұлігін,

Таң ата иесіз жұрт қалған,

Өреде жайған құрт қалған,

Қаңғыған жалғыз ит қалған.

Жеті жұрттың кеткен жер,

Адыра қалған неткен жер!
Ердің соңы Исатай
Ерліктің туын тіккен жер —
Жауды басқа тепкен жер,
Махамбетін ертіп ап,
Жәңгірге шеп құрған жер.
Жасқұстың арғы тұмсығы
Қамал етіп тұрған жер,
Уа, дүние-ай, қапыда
Санын батыр ұрған жер!
Қабыршақты Қарасу
Үйрек пен қазын атқан жер,
Ханнан бермен ығысып,
Шатыр тігіп жатқан жер.
Көпірі жоқ Ақ Жайық,
Атын жалдал өткен жер.
Мұз үстінде от жағып
Ала қыстай кезген жер.
Жылы төсек, ақ орда
Жар қойнынан безген жер.
Қара қазан, сар бала
Қамы үшін қайғы татқан жер,
Өкінішке батқан жер,
Уа-а-а, батқан жер!
— Е, уай де! — Уа, шіркін!
Семсерін сермеп айқайлап

Бір жол жүзін кескен жер,
Көк сұңгісін оң сілтеп,
Жау кеудесін тескен жер.
Ақ табан ат жануар
Сүрінбес тұяқ бола ма,
Қапыда орға тұскен жер.
Биден пәтуа таба алмай,
Ханнан кегін ала алмай,
Ақ ордасын бұзып шаба алмай,
Тайманның батыр баласы
Торы ат басы тауында
Сүйтіп бір
міне, уай, сол заман
Қаза бір тауып, уай,
қалған жер.

Жұрт ду етті. Біреулер көзіне жас алып теріс айналды, біреулер тамағын кенеп қалды. Енді біреулер:

- Уай, шіркін десейші! Ұл ғой Исатай!
- Дегеніне жетпей кеткен арыстан!
- Қарадан туған хан ұлына бергісіз сабаз!
- Өркенің өссін, Нұрым. Айналайын, тағы да сілте! Тағы да, тағы да. Көп еді ғой сенің термен.

Ораз ұшып тұра келіп Нұрымның қасына жетіп барды.

— Да, нағашым, жарайсың. Кәне, бетіңнен бір сүйіп алайын... — деп Нұрымның мойнынан құшақтады. — Айналайын, айтыңқыра. Мынау өзіңнің толғауың ғой. Эй бәсе, менің көрген тұсім тұс болса, осылай болу керек жігіттің серпуі. Аяғы қалай? Аяғы болмаса Махамбеттің өзінен сілтеп жіберші. Ана бір топ жігітімен Исатай қақаған қыстың ішінде Ілбішіннің тұсынан өтіп, елсіз далаға түнеп, таңтерең

бүгежектеп тоңып, орнынан тұра алмай жатқанда жігіттерге дем беріп, Махамбеттің ауызша шығарып жібергенін айтшы,— деді.

Ораз енді Нұрымды қарақшыға жақындаған аттай көтермелеп, нақ жанында тізерлеп отырып алды.

— Мен оны білмеймін ғой, жиенжан. Білсем саған айтпағанда кімге айтамын,— деді Нұрым шын пейілді, ақжарқын жүзбен. Өзі тағы да қеудесін көтеріңкіреп, қанатын қомданған бүркіттей желпіне тұсті.

— Білмесең өз терменді айт! Бізге, белқуллі, өзіндікі де жетеді,— деді Сұлеймен тершіген омырауын аша тұсіп. Нұрым азырақ ойланды да:

— Басқа біреуін айтайын,— деп айқайлап әндеп, бұрын өзі көп айтпайтын Махамбеттің бір ауыз өлеңін айтты:

Атадан туған аруақты ер
Жауды көрсе жапырар,
Үдей бір соққан дауылдай,
Жамандарға қарасаң,
Малын көред жанындаі.
Жүйрік аттың белгісі—
Тұрады құйрық, жалында-ай.
Айтып айтпай немене
Халық қозғалса,—
(Уа, жиенжан) —
Тұралмайды хан тағында-ай.
Ай-ай.

— Не дейді, не дейді? Хан тағында тұра алмайды дей ме? Қайта айтшы, Нұрым нағашы, мен бұл өлеңді бірінші рет естіп отырмын. Бұл да Махамбеттікі ғой,— деп Ораз қолқа салды.

Нұрым өлеңнің соңғы төрт жолын жаяулатып айтып, домбырасын ақырындаш шерте берді.

— Міне, міне,— деді Ораз, үйдегі қалған адамның бәрін бір жерге жиыстырғандай қолымен айналаны орай көрсетіп — Махамбет өлеңі

екені үдегей соққан дауылдай орап алғаннан-ақ көрініп тұр. Батырлығы мен қайраттылығы жалындаң тұрған жоқ па, айтшы нағашы? А, солай емес пе? Дәл айтпай ма? «Халық қозғалса, хан тағында тұра алмайды» дейді. Тап бүгінгі күнге де арнап айтқан, қарандаршы! Бүтін қара халық табан тіресіп қатар тұрса тыптыр еткізбес, хан, сұлтандарынды! А, солай ма, нағашы? Әулиенің лебізіндей ақиқат сөз!

Сұлеймен оны қостап:

— Дұрыс, дұрыс. Нұрым өлеңнің, белкүллі, марқасқасын тауып айтады. «Қызы Жібекті» біледі. Ал, «Қырық батырды» жыр қылса, Қалекешіңнің өзінен артық, үш түнге таусылмайды, белкүллі, бұлақ,— деді.

«Қызы Жібек» те жақсы, алайда, мынау теңдесі жоқ асыл сөз ғой. Қарашы, қайраты мен даналығы қатар тұрған жоқ па! Бұл нағыз көк найза өлең, халықта арнап айтылған, жетпіс жыл жер астында жатса да, жасуды білмейтін шын алмас! Жарайсың, нағашым! Өлеңді көптен айтып келесің бе?— деп сұрады Ораз, Нұрымды арқасынан қағып.

Нұрым ақырын езу тартып, домбырасын ермек етіп қаға берді, жауапты Сұлеймен қайырды.

— Бала кезінен өлең айтып келеді. Нағашысы сері болған адам, өнерлі сойдың тұқымы. Белкүллі, тұпсіз ақын. Айлап, жылдан елден кетіп қалатын да уақыттары болады,— деп күлді ол.

Асан мен Қажымұқан да Сұлеймен сөзін демдей тұсті.

— Суырып салма ақын. Жиын-тойдың жанын кіргізіп жіберетін жайсаңымыз ғой,— деді Қажымұқан.

Асан оған басын изеді. Бұл екеуі өзара сөйлесіп күбірлесе қалды да, бірақ Ораз олардың сөзіне құлақ тоса қоймады, оның бар ойы мен назары бір Нұрымның басындаған болды. Бұл өлеңінен жалын шығып тұрған ақын-жыршы оған ойламаған жерден кездескен қазына сияқтанды.

«Мына Нұрымды Жанша жігіттерінің арасына апарып қойсаң не болар еді! Өлеңіне аузын ашып, көзін жұмып шұлғыр еді де, ақын қалай үйітқыса көп солай толқыр еді. Егер де қарсы үгіт-тастайтын өлең болса?! Еріксіз жиналған қазақ жігіттері қарасабындағы іріп жөнелмей ме? Қақ ортасына тастап жіберген зеңбірек оғынан да күшті болмас па?! Орнында айтылған бір өлең мың үгітшіге тең түсер еді...» деп ойлады ол.

Ораз Нұрымды өз жанынан шығармауға.. онымен көбірек сырласуға тырысты.

— Күрес нағашы, қарт пен кемпірдің Хакім мен екеуінен өзге баласы бар ма?— деп сұрады ол Нұрымның иығына қолын салып.

— Бір-екі қозы бағарлары бар,— деді Нұрым оның неге сұрағанын ойланып жатпастан.

— Үлкен адамдар баланы аяқтандыруға әуес келеді, онда өзінді үйлендіріп, қарт пен кемпір бөлек отау етуге ыңғайлап-ақ жүрген шығар,— деді ол Нұрымның жайымен шұғылдана түсіп.

— Белкүллі, солай. Қарттарға қалса тап бүгін-ақ үйлендіріп Нұресіңің аяғын жіпсіз тұсайтын. Бірақ қашаған құлындаи зымырап бұл да құрыққа жуи қоятын емес. Дегенмен жақсы қыз тапсан, жиен, өзім жаушы боламын,— деді Сүлеймен Нұрым үшін жауап қайырып

— Жоқ, жоқ, нағашы. Әзірге ұстаптағаны жақсы. Үйленуге әлі уақыт бар. Қазір мына жыр мен өлең, ән мен күй базарын дуылдата берген жөн. Нұрес көнсө екеуміз бірге Жымпіты жаққа сапар шексек пе деген ойға да келіп тұрмын. Бірақ бұл алдағы нәрсе. Оны соңынан көрерміз. Солай ма, Нұрес?— деді Ораз иығынан бүріп ұстаган күйі Нұрымға бүркітше шүйіле түсіп.

Асанмен сөйлесіп отырған Қажымұқан бұлардың әңгімесін бөліп жіберді.

— Ол қандай қожайын тағы жер астынан шыға келген? Мен көрсетейін оған дәкіменттің қандай болатынын,— деп Қажымұқан ішкі қалтасынан ақша салатын шиланын алып ашып жіберді де, төртке бүктеп салған губерналық советтің қағазын Асанның алдына тастай берді.— Оңы мынаны, оқымасаң да бір қарап қой, кім қол қойып, қандай мөр басылды екен өзіне! Әттеген-ай сен тек хат танымайсың. Мен де орысша сөйлей алғанмен, құрғырынды жүргізе білмеймін. Әйтпесе бір келістіріп оқып берер едім шіркінді. Мен бұл дәкіментті қалай алғанымды айтсам, оның өзі бір кешке таусылмайтын әңгіме. Бұл соңынан. Қырық үй балықшының қолынан сұы мен балығын бір құдайдың өзі тартып алмаса, енді ешкім ала алмайды,— деді ол үйді басына көтеріп сөйлеп. Сөйтті де Асанның шақшасын сұрап алып, Қажымұқан алақанына тұсірген насыбайды қос бармағымен шымшып іскелей бастады. Сүлеймен мен Асан да документке үңіле қалды.

— Қырық үй емес. Мына Асекеңмен мен де кірейін деп отырмын балық артеліне. Белкүллі, жүз үй боламыз күзге қарай,— деді Сүлеймен қағазды қолына алып, алдымен оның мөрі штампына қарап.

Асанның көзі де үлкен мөрдің көк сиямен басылған айқын таңбасына тұсті. Сүлеймен қағазға қатты риза болған пішінмен ыржия езу тартты да, бірақ Асан келген бойдағы тұнжыр қалпында қалды. Ол ішінен: «Мынаның мөрі де мықтысын мықты сияқты. Бірақ ана Нұрыш

әкелген қағаздың да мөрі осал көрінбейді және біреу аз дегендей екі жерден басқан, атаңа нәлдетті» деп ойлады, күні кеше өз көзімен көрген жаңа қожайындардың аренда қағазы есіне тұсіп.

— Айналайын, мынаны оқышы, көктен тілегенді жерден берді емес пе, мұның аты! Бұл белкүллі, ұлкен тойдың басы. Жалғыз сиырымды сойып той жасаймын мен бұған. Бүкіл Аңқаты бойындағы халықты шақырамын. Ол аз болса болыс қоластың тұтас шақырамын. Бүкіл ел-елге жар саламын. Аман болса Текеңнің базарын балықтан толтырып, Сарытауға дейін жеткіземін, Мәскеу мен Петербурыңа да жіберемін Шалқардың сар сазанын!— деп көтеріле сөйлей бастады.

Насыбай иіскеп отырған Қажымұқанның еңсесі де бұрынғыдан едәуір жоғарылай тұсті.

— Сүлеке-ау, менің орысша оқи алмайтынымды өзің білесің, маған неге ұсынасың. Әлде қазақша жазылған еken деп қалдың ба?— деді Нұрим қағазды Оразға ысырып.

— Маған белкүллі, бәрібір. Кім оқыса да оқып берсе болды, құй қазақша, құй орысша жазылсын.

Қажымұқанның көзіне бұл қағаздың құдіреттен де күшті көрінетінін Ораз алдақашан білген еді. Жалғыз Қажымұқан емес, бүкіл шаруа атаулыға бұл документтің мәні өзгеше екенін сезіп Ораз жалма-жан оны оқып беруге кірісті. Бірақ ол қағазға қарап ежіктең аударып жатпады — дәл мағынасын өз тілімен айттып берді.

— Тыңдаңыздар! Совет хұкіметінің декіреті бойынша Ресей қоластындағы жер мен су маңдай терін ағызып еңбек ететін қалың қара шаруаға беріледі. Бұрын бар байлыққа ие болып келген арам тамақ, жатып ішер алпауыттар мен бай-бектер бұдан былай жер мен суга қожа емес. Хұкіметтің де, жердің де, судың да, темір жолдың да, фабрик-заводтың да қожасы кедейлер. Сондықтан Оралдың губерналық атқару комитеті казак-орыс байлары мен қазақ бектерінің мүлкі болып келген Шалқар көлін айналасындағы қалың кедейге яғни балық кәсібімен күн көрген шаруаларға берілсін деп ұйғарды. Бұдан былай көл иесі — балықшы артелі.

Орал губерналық советінің атқару комитеті.

Төр аға орнына: Петр Паромонов.

Атқару комитетінің мүшелері: Мендікерей Ипмағамбетов, Әбдірахманов Эйтиев, Андрей Колостов.

Хатшы орнына: Қапи Мырзағалиев, мөрін басқан Багдановка советінің тәрағасы депутат Довженко.— Міне документтің қысқаша

мазмұны. Түсіндің бе? Ал, түсінсеңіз, ақсақалдар, әңгіме мынадай: қолында асыл қазынасы бар адам «қазынам бар!» деп айқайlamайды, оны ақылмен пайдалануға кіріседі. Өйткені достан бұл күнде дұшпан аз емес, азғын адамдар аяқ астынан шыға келеді. Аralарында азғыруышы жүрмесін. «Байларға, бектерге қарсы ештеме бітіре алмайсындар», деп жасытушылар да кездесер. Бірақ онан қорықпаңдар. Бір қол, бір жең болып қолдарыңа берген асыл қазынаға не болуға тырысындар. Сендерді қолдайтын хұқімет барын міне көрдіңдер ғой,— деді Ораз.

— Естідіңдер ме?— деді Қажымұқан Асанға қарап,— бұрынғы қожайындардың маған енді пұты бір тиын.

— Илани, солардың пұты бір тиын-ақ болсын. Мейлі тіпті жарты тиын болса да, менің көнілім баяғыдай — оған қайғырап мен жоқ. Бірақ ана сенің Нұрыш туысқаның кеше маған су да, балық та менікі, міне қағазы деп, қалтасынан суырып алып, екі жерден мөр басқан сала құлаш сары қағазын көрсетті. Көрсетіп қана қойған жоқ «кәсіп еткің келсе менің ауымды тартасың, тартпасаң Шалқарға аяғынды қия баспайсың» деп мыңқылдады. Мен міне, соны көріп келіп отырмын. Ол ол ма, онан да зорын істеп жатыр Шұғылдың баласы,— деді Асан.

— Нұрыштың сөзін сөз деп, сен де, Асеке, жоқ нәрсені айтасың-ау, сол үшін мұңайып, а?— деді Сүлеймен.

— Тағы не жасапты?— деп Қажымұқан айқайлай түрегелді.

Асан оған ренжіген пішінмен:

— Маған неге айқайлайсың, сен. Шұғылды қожайын қылған мен деп ойлайсың ба? Көлің, балығын оған аз. Ана Ханжұртын бұрнағы күні бар машинесін салып сипап салған. Сағадағы сорлыларың «жалғыз сиyrға он-он бес шөмеледен пішен аламыз деп отырған шабынымызды да шауып алды» деп зарлап отыр,— деді.

— Мен қазір кетемін. Көрсетемін мен ол Шұғылдың баласына көрімді, ол шапса — мен шапқан шебін тасып аламын. Жалғыз мен емес, бүтін Сағадағы елді ертіп шығып мен оған көрсетемін көресісін. Елірген екен, мырық неме. Әкем бай, інім хакім болды деп. Менің де табан тірер жерім, сойылымды соғатын елім бар,— деп қызынды Қажымұқан. Үйде отырған Сүлеймен, Асан, Нұрымдар болып оны қайта отырғызды.

— Жеті тұнде ештеме бітірмейсің. Ертең ертемен кетсең де кештік етпейді. Бірақ туған-туысқандармен ақылдасып алып, іс істеу керек,— десті.

Асанның шамалауы дұрыс болды. Жұніс түйық көрінді.

Сәлем беріп кірген Қажымұқан мен оның жолдасына хажы салқындау пішінмен амандасты да төрден орын көрсетті.

«Мұның кіrbің қабақ отыру себебі не болды екен?

Мені баласымен бірге Қара Обаға аттандырғанда «Әбдірахман не ақыл айтар, Қален екеуі заманы бір дос жандар еді. Мына бұлікке өздері тиым сала ма, болмаса кәрі Жұніс атқа мінсін дер ме? Біл. Тез қайт», деп еді. Қазір жүзінде не қуанған, не асыға хабар сұрайтын пішін жоқ. Әңгіменің басы не болар, тұбі неге соғар? Хажы көзінің астымен Оразға бір қарап қойды да, Қажымұқаннан:

— Мына баланы мен танымадым білем. Бұл қай бала?— деп сұрады, «оқыған, ел басқаратын» деген сөзге елең еткендей болып.

Бірақ ол жас қонақтың оқыған жігіт екенін кіргеннен-ақ шамалағанды, киімі қазақы болғанмен, жүріс-тұрысы білімді жанның сипатын аңғартып-ақ тұр еді. Қажымұқан шапшаңдал тамағын кенеп алды. «Қалай, икемге келіп қалған жоқ па? Тінін тауып тартсаң қартыңың қыртыс-тыртысы жазылар» дегендей ол Оразға жымың ете қалды.

— Хажеке, сіздің танымай қалуыңыз ғажап емес. Бұл бір біздің ауылға сиректеу қатынастын жұнбастау жиен. Алма апайдан туған, Қының Жанұзақтың баласы Ораз деген жігіт осы болады. Бор мен жоса сатпайтын Қының пен Сасай бар ма, Жайық бойында жоса сатып жүр екен, менімен бірге келді нағашыларыма барамын, деп. Бүгін сізге сәлем беремін дегенсін ертемен алып келгенім.

Жұніс Оразға тұра қарап:

— Ә, Мерғалидың жиені ме. Енді білдім. Аман-есен бе, шырағым. Әке, шешенің дені сау ма? Жанұзақтың оқыған баласы бар деп естуші едім, сен сол екенсің ғой,— деді.

Жұніс мәсінің қонышын тартып, қыртысын жазды да, желбегей жамалған сары нәнке бешбетінің омырауын қаусыра тұсті. Оның жүзі аздал сергігендей болды.

Ораз жүгініп отыр еді, сөйлерде орнынан қозғалып еңсесін көтеріп алды.

— Шүкір, нағашы! Өзіңіз де сау, сәләматсыз ба? Атам Исаның кім болғанын анық білмеймін, ал, әкем Жанұзақ Ілбішін мен Бударин казак-орыстарының қасқа сиыры қанша, ала өгізі нешеу — соны түгендер күн көрген адам. Сонда да оның көңілге медеуі бар еді, ол — Сырым да қой баққан, атадан арызымсыз алтау да туады, жемін алып

жей білмейтін жетеу де туады; бар болсаң — аспа, жоқ болсаң — саспа; ұлкенге сәлем бер, кішіден әлик ал,— дейді. Сол әке сөзі қеудеге хат бол, ақылгөй кәрияға сәлем беріп шығайын деп келдім. Және нағашысы жаманның жиені онбас деген ат маған сіз жағынан жүқпайтынын білсем де, қызыл тілге тиек жоғын ескердім. Ертерек келгенімді кешірерсіз,— деді.

Жұніс Ораздың бетіне тік қарады. Ол ұн демей бір сәт ойға тиек берді.

Сөзді орынды жерде ғана орнына дәл жұмсайтын, реті келмесе жас түгіл кәрімен де шешіле сөйлеспейтін Жұніс кешікпей Оразben жарасымды әңгімеге көшті. Бұл жігіттің Жұніске ұнағаны: алғыр сөйлейді, жүйелі сөйлейді; арғы жағында сенер ой бұлағы мен сөз жүгірер арнасы түзең сияқты. Қален учитель де ақылды, салмақты, білімді адам, бірақ сөзге жүйрік, тіл безеген адам емес. Ал мынау топқа түсер белі бекім палуандай еркін, аяқшыл аттардай еңсесі жоғары. «Нағашы жағында кім бар... Құлbaraқ бидің сөз саптасы деуге арасы алшағырақ. Мұмкін өз тұқымында бір сой бар шығар», деп ойлады Жұніс Оразға риза болып.

— Шырағым, Қажымұқан жиен деп әзіл айтты, ол да жөн. Алайда өнер түрлі, кәсіп — өнер арқауы. Жоса қазып, бор сатқанды мен айып демеймін. Ал менің байқауымша бұл бас кәсібің де емес, қанағатқа жарар өнерің де емес. Сөз әлпіңен көрініп түр — жақсыдан өнеге алған баласың. Баяғыда әкеміз айтып отыруши еді: әр кезеңде ұл да туады, ұлға жааралық ат та туады; Нұралының өктемдігі — ақылды Сырымды, хан Жәңгірдің ақылсыздығы — ер Исатайды туғызды,— деп. Бірақ заманның жыры басқа. Ит сүйекке қақалмас дейтін қағидамен жүретін жебір би мен ардаңдаған әмірші елге өнеге емес. Елге өнеге беретін жігер мен ақыл иесі жандар. Сен біздің баламен замандағы екенсің, өрер жерің мен өрісің бір жотаның асты мен үсті болған. Сол баланың не істеп жүргенінен хабардар емессің бе? Қала беттен келесің ғой, кеше ертемен дүңкіл естідім, әркім оны әртүрлі жориды, бірақ бұл соғыс алды деп білем. Жақсылар не дейді екен, ел үсті майдан астында қалып һәләк болмас па?— деді қарт Жұніс жас жігіттен ұлкен үмітті жауап күтіп.

Ол бұрынғыдан анағұрлым жадырап сөйлеп, жас оқымыстыға жоғары бағалап терең сауал бергенмен, оның қандайлық жауап қататынын сынау ниетінде болды. Мұны Ораз да түсінді. Ол бұрын топқа түсіп жарып сөйлеп жүрмесе де, дос-замандастар бас қосқан жерде әрі батыл, әрі тапқыр жауап айтқан. Бірақ бұл жауап ұлкен сын, мұнан көп нәрсенің тағдыры шешілетіндегі көрінді. Өмірде көпті көрген ұлкен сынды жерлерде ел тағдыры шешілетін қын тартыстарға түсіп жүрген тәжірибелі шалдың көңіл қошының жоқтығы ұлкен өзгерістің дүмпуінен екенін аңғарып қалды. «Ел үсті майдан

астында қалып һәләк болмас па? Жақсылар не дейді екен?» дегені — мені ұлы дүбірмен бір дегені, менің жауабым — жақсылардың жауабы болғаны. Қарт екі жолдың айырығында тұр. Әбдірахманды, Сақыпкерейді, Бақытжанды, бізді қолдап Қаленге ара түсеме? Әлде шынтуайтқа келгенде жасыған жездей майырылып, бектер мен сұлтандар, қазіреттер мен билердің сапында тұрып қала ма? Онда мына дүмбірлекен көп кедей өзіне езі палуан бол Жымпіты әміршілеріне шүйдесін көрсетуге тұрыса алар ма? Жоқ, штаб барлық құшті негізгі жауға қарсы шығар деді ғой...» деп ойлады Ораз.

Ол Жұніске таман жылжи қомдана тұсті; еңесін көтеріңкіреп алып, бір шалды билей алмайтын несі бар дегендей, төстеп сөйлеп кетті.

— Ардақты нағашы, әділ сөзге бала да тоқтайды, дана да тоқтайды. Әр кез өзіне лайық бетке ұстарын белгілейді деген данышпандық сөзіңіз бізге сабақ есебінде. Біздің бетке ұстар жақсыларымыз бар. Олар: жер бітіп, су акқалы көксеп келе жатқан теңдікке, әділдікке аяқ басып тұрмыз. Бұл бірақ оңай қолға түсер олжа емес: ерлік пен тапқырлықты керекситетін, құрбандығы мол, қару айқастырып, қан төгісетін жол деседі. Ана сіз айтқан дүңкіл сол майдандасқан екі жақтың зеңбірегінің дауысы. Қазір майдан үсті Тасқаланың арғы жағы, кешікпей Текеге төнбекші; күзден қалмас, күзден қалса — қыстан әрі кетпес. Жайық өлкесінде озбырлық етіп келген атамандар мен жандаралдан, жер мен судың шұрайлысын атасының ақ мүлкіндей иемденіп, жатып жеп ыңғыршағы айналған борсықтардан босатамыз; қамшы үйіргендерден құтқарамыз; хан мен сұлтандарға қарсы тайталасып келген қара қазаққа теңдік әпереміз, жетім мен жесірге қамқор боламыз, барға жоқты жем етпейміз, бағасын түсіріп еңбекті қор етпейміз деп тұр. Мына Қажекең сияқты (ол Қажымұқанды қол шошайтып көрсетті) балықшыларға, біздің ел сияқты сіңірі шыққан кедейлерге тәңірдің өзі берген бай қазына — балықты Шалқарын қолына ұстаратамыз,— дейді. Міне, жақсыларыныздың айтатыны. Іні — ағаға қарайды, аға — данаға қарайды. Жайықтың саласы мол, бірақ ол салалардың құяр арнасы бір — басы бұлақ, аяғы теңіз. Сондай-ақ жалпақ сахарадан жас талапкер аңдал өрсе — олардың құшақтасар жері халқы емес пе? Халық дегеніміз мына сіз сияқты ардақты атаның алды ғой. Өзіңіз айтқан Хакім мен біздің өрер жеріміз де, өрісіміз де биік жонның асты мен үсті — ел. Мінгеніміз бір кеме, жүзеріміз бір дария — ел. Алма, піс, аузыма тұс деп шалқамыздан жатсақ, сіз бізді ұл деп танымас едіңіз. Сондықтан, көш алдына жүгірген қолды-аяқтай балаңыз біз болып тұрмыз; ал, көштің қонар жерін сіз дайындағансыз, — деді. Қажымұқан қымызды сіміріп-сіміріп жіберді, «ой, шіркін, мынау Жүкеңнен басым жатыр сөзге. Бәрекелде! Алдын орай бастады», деп ойлады ол. Хажы Ораздың аздап қызығылт шырай жүгіре бастаған үлкен көзді ақшыл жүзіне қадалып қалды. Ол сақалын сипады, сөз саптады.

— Семіздікті қой көтереді дейді. Опасыздың — көбіне байлықтан. Жиреншениң көсіліп жатар жері де болмапты деседі. Ал, ақыл мен адамшылыққа Жиреншеден асқан адам азғой. Сен шырағым, көзін май жапқан балпаң жүрісті мырзалары көп шіренген елдің баласы емессің. Мен мұны жақсы білемін. Сенің елің аузы тұщыдан көрі ащыны татыңқыраған, жамбасы жұмсақтан көрі қаттыны көбірек көрген ел. Сондықтан сен де, мына Қажымұқан да еріккеннен салтанат үшін сарғайып жүрген жоқсындар. Мен сырттарынан не істеп жүргендерінді, не ойлайтындарынды шамалаймын. Өз жемдерінді өздерің алып жейтіндеріңе көзім жетеді. Сондықтан батамды бергеннен басқа, айтар ақыл, көрсетер күш менде шамалы қалды...— деді Жұніс.

Ораз қымызды бір жұтты да, тостағанды жерге қойды. Атақты Қостәйке палуан айтқан екен,— деді ол: — Өй, шырағым, Бүкінің баласы күпілдегенде сөздің түбін түсіресің, батырлық айтсаң сенен асқан ел жоқ. Ал әгәрда бар Бүкі бір күнде өлсе, көміп үлгеру менің қолымнан келер-ау; ал мен өлсем, мені бәрің жиылып бір күнде көміп үлгіре алмайсындар ғой, деп қорқамын,— депті. Жұрт Қостәйкенің айтқаны келген екен деседі. Қазған қабырдың лахаты тар келіп бір мәртаба оны қайтадан кеңітіпті; онан кейін аяғы симай қабырды үш мәртеба ұзартып қазып, қараңғы түскеннен кейін жерлеуді келесі күнге қалдырыпты-мыс. Сол сияқты, сіздің игі батаңызben бірге, айтар ақылыңыз да, көрсетер қайратыңыз да әлі үшан дария, ол Қостәйкеден де зор. Онымыздікін қоссақ — сіздің топ бастар тәжірибеңізге жетер ме, болмаса бәріміздің ақылымыз — сіздің алқалап айтқан жалғыз сөзіңізге тұрар ма? Өзіңіз айтқан адыраңдаған әміршілердің арсыз ісіне тиым салуға, атқа мініп әділ сөз айтуға жиын жасап жатыр деп естідік, жолыңыз болсын. Сіз басшы, біз қосшы,— деді жас жігіт хажіге сәл басын игендей ишарат етіп.

— Імм... қымыз іш, шырағым, қымыз іш,— деді Жұніс, ақырын ғана сақалын жұмсақтап бір сипап өтіп.

Ораз оның ойланғанын, бірақ тағы да көмейінде сөз қалғанын сезді. Қымыз сіміріп жатып, ол да ойланған түсті. «Қажымұқанның жүз шырайына қарағанда орынды айтқан сияқтымын. Бірақ жеңіл қолбалалық сөз болып қартқа қанағатсыз көрінбесе», деп күдіктенді ол, айтқан сөздеріне аса көнілі толмай.

— Қылтиып өсіп келе жатқан көк құлақ тарыдай ана жас балаларға тәлім-тәрбие берерлік, мына Қажымұқан сияқты еті тірі жігіттерге ақыл-өнеге айтарлық, көбімізге ыстық жайда көлеңке болған өшетілімізді тал түсте мылтықпен келіп айдалап кетті. Үш-төрт күн өтті. үшты-күйді хабарсыз кетті. Сол азаматымыздың жайын білуге адам жіберіп едім, «қамап, жауаптау үшін Қызылұйге асырып жіберіпті» деген бүгін тіл алдым.. Шұғыл сияқты адамдар бір тайы жоғалып,

тескен тау өтіп кетсе де, оны жар салып, адам аттандырып тауып алады. Тайы үшін майдан тігісіп тұруға бар. Ал, менің қуайын дегенім азаматтық ар, жоқтайтыным жұрт серкесі. Ел шауып батырлық қөрсетейін деген парықсыз жел қеуделік емес. «Қызыл ит сені білемін!» деп Қожа Насредин айтқандай, болысқа: «Мен сені білемін, айдаттырып алған сенсің, тауып беретін де сенсің. Қален сенің жесірінді алып, желінді кескен жоқ. «Бармақ көтерсең — жұдырық бар, қамшы үйірсең — қада дайын» деген әділ талап еді. Бірақ ат жалынан ұстап мінер қайрат кеткеннен соң топ бастап біз ұқсата алмаспсыз. Кейінгі жастардан он бес-жыырмасын жіберіп қана тенденсік сұрайын деп отырмын,— деді қарт.

Сөздің жақсы арнамен басталып кеткеніне, тұнжыр қарттың бірден бірге серги түскеніне, жас жігіттің ақылды сөзіне іштей қатты риза болып, көзі жайнап отырған Қажымұқан, тізерлеп еңсесін көтеріп алды.

Жүке, мен өзіңізben келісіп Әбдірахманды іздең тауып жөн-жосық сұрауға Қара Обаға барып келгенімді өзіңіз көріп отырсыз. Айналасын көрмейтін көртышқандай жыбырлап үйден шықпайды екенбіз, ештемені көрмейді екенбіз, ешбір ғадалат сөз бен асыл істі естіп-сезбейді екенбіз. Мен дүниеге жаңа келген адамдай болып қайттым. Сөзімізді сөйлейтін, басымды қорғайтын хұқімет адамдарын көзіммен көріп, қолыммен қолын ұстап қайттым. Жер мен су яки соның барлық байлығы маңдай тери мен жұлдын күшін жұмсаған кедейдікі деген қағаз алып қайттым, міне қағазы. (Ол қалтасынан Совдеп берген документті суырып алып Жұністің алдына тастай берді.) Өзімді комитет боласың, кедейінді қорғайсың деп тағайыннады шияздан кейін. Қолыма қару берді. Керек болса ертең келіп мың мылтық ал деді. Миыма ми қосты. Әкем Жантілеу көрден тіріліп келгендей болдым. Мен енді ешкімге қолжаулық бола алмаймын. Мені сүйейтін күш көп, оның шетін өзім көріп қайттым: Жайық жағасы толы ғаскер, жыптырлаған адам, бас құраған шияз, ағылып келіп жатқан халық. Соның ішінде сіздің балаңыз бен екеуміз де араласып кеттік. Ми жетпейтін жұмыстар көп, мен оны ептең Хакім мен мына Ораз жиеннен әбден қанып білдім, сұрамағаным жоқ. Міне менің көзіммен көріп, өз құлағыммен естіп келгенім. Бүкіл тау алқабының, Қарақабақ пен Қос Обаның шабыны аздық етіп Шұғыл кеше біздің ана бір-бір сиырға деп отырған Ханжұртының шебін шауып кетіпті. Шөп — шөп қой, онан да зорын шығарыпты. Шиеттей бала мен қатын-қалашты асыраймыз ба деп отырған, талшық етіп отырған Шалқарды менікі депті. Бұрынғы қожайындармен бірігіп, Жымпityдағы мықты баласынан қағаз алып келе ме, қалай, әйтеуір көлдің балығы менікі, ау тартса кедейлерге ақысына жүзден бес балық беремін дейтін көрінеді. Мен ана қара сирақ кедейлердің жүзін жинап апарып, бұғін барлық Ханжұртының шебін тасып аламын, бұл — бір. Артельдің билігінсіз Шорақтың баласы әкесін, Шұғылдың баласы көрдегі атасын алып келсе де көлге аяғын

бастырмаймын. Атысса атысамын, шабысса шабысамын. Бірақ мені басқа ағайындар бұзықтық істейді деп түсінеді. Сондықтан маған сіздің әділ-қазылық сөзіңіз керек. Қасымда ақыл беретін өзіңіз отырурыңыз керек. Шалқарды Мақар мен Шорақ тонап, ояз бен жандарал келгенде біздің сөзімізді сөйлеген сіз емес пе едіңіз?! Кеше, жігіт аларда болысты байлаپ алуға ертіп алғып шыққан сіз емес пе едіңіз?! Осы күнге дейін сөзімді сөйлемп келіп, енді нағыз тендікке қол жетер деп үміт кемесіне мінгенде сіз жағада қалмақсыз ба? Жоқ, Жүке, сіз ошақ басының адамы емессіз. Ошақ басында отырушы шалдар сансыз. Жұрт сізді біледі. Қажымұқан әлі белгісіз адам. «Кім бар екен — Жұніс бар ма екен?»— деп сұрайды ертең жұрт. Ана Құл мен Тоқсаба, Бұкі мен Қожакелді: «Қараның бір әділ би! Жұніс еді, ол шықса біз онымен біргеміз»,— дейді. Ана бастағы, Сағадағы, таудағы, осы жердегі, ортадағы ауылдың бәрі де Жұністің сөзін тастамайды, Жұністің сонына ереді. Батагөй қарт ішімізде боласыз. Тап бүгін бөлініп қалуыңызды мен өз басым түсіне алмаймын,— деді Қажымұқан.

Жұністің түсі бұзылып кетті. Ол Қажымұқаннан тап мұндан аталы сөз шыға қоймас деп ойлад еді. «Тентек кедей. Бұзықтығы да аз емес еді. Бұл сөзге де жетіліп қалған екен. Комитет... Большевик... Біздің бала да осылармен бір, Бақытжан, Әбдірахман, Қален, мына Жанұзақтың үлкен көзді өткір баласы! Қара қазақ тұтас...»

— Мен Қаленді босаттырамын деп айттым ғой, Қажымұқан, сендерге айтатын сөзімді. Сөзім — сөз,— деді Жұніс қабағын түйіп.

Қарттың қабақ түюі зәрлі болмаса да, керексіз екенін сезіп Ораз жұмсарту әдісін іздеді. Ол сәл ғана кідіріс беріп, қымызды ішіп алды да, Жұніске бұрылып:

— Эжі нағашы, менің бір сізге айттар тілегім бар. Бола ма?— деп сұрады.

— Болады, шырағым,— деді Жұніс азырақ босаңдау үнмен.

— Эжі нағашы, жеткізіп айта алмасам кешірерсіз. Біздің елдің жақсы адамдарының аузынан естіп едім... Атақты «Ел ауада» босқан жұрт арып-ашып, әрі жүргуге дәрмені келмей, мал қырылып, жан өліп, Бабатайқайынан кері қайтыпты. Жасыған елді жазғыру үшін патша хұқіматының адамдары елге шығыпты. «Ереуіл жасап, бас көтеріп елді бұзған адамдарды тап» деп, ел жақсысын жиып қыспақça алыпты. Әсіресе босқан елді күшпен қайыруға шыққан «Капитан Акутинді кім өлтірді, соны тап» деп қысқан. Іс қыынға айналып, жазықсыз жандар жазалануға бет алғаннан кейін Жарқын Жұніс би айтыпты: Ақ-көтенді⁹ Сенгірәлі батырдың өзі өлтірді, Жұністің сөзі өлтірді. Өлтірушіде кінә жоқ, көзеушіге айыптарынды сала беріндер,— деп. Сонда тергеуші: «Жұніс кім? Ол не деп көзеді?» дегенде, он екі жасар

жас бала (Ораз Жұністің жүзінен өзгеріс іздең, көзін айырмай тұра қарап сөйледі) ортаға шығып: «Жұніс — мына менмін. Мен Сенгірәлі батыр мен Бегімбет садақшының атын бағып, тұнде жасаңға оттатып, ертемен суарып, ерін салып жетектеп әкеліп, жүйріктерін алдына тартушы едім. Жалаң қылышын жарқылдатып көшке шауып келе жатқан Акутинді көріп Бегімбет садақшы Ақ-көтен қайсысы? — деп сұрады. Соңда мен алдыңғы екеудің оң жақтағысы,— дедім. Бегімбет жауырының қиғаштап, садағын тарта берді, қозы жауырын оқ аттың мойнын жарып өтіп кетті де, Ақ-көтен құлады, екінші оқ, үшінші оқ кейінгілерінің өздерін сұлатты. Кері шапқан әскерге араласып кетіп Сенгірәлі үшеуін шаншып түсірді. Батыр қайтып келгенсін: ата, Ақ-көтен өткен жұмада тамашалап жас сәбиді найзаның ұшына іліп, шырылдағанына шаттанғанын өз көзіммен көрдім. Енді өзі қайтер екен, шаншып көтеріңізші дедім. Сенгірәлінің найзасы төңгенде Ақ-көтен бауырымен жорғалап батырдың алдына барды. Не дегенін түсінгенім жоқ. Бірақ еңрегенін көрдім. «Міне, менің тіліммен өлтірді» депті Жұніс. Би Жұніс оған: «бала, сенің атың да Жұніс пе еді. Шырағым, болып тұр екенсің. Уақытың алда, істер ісің мен сөйлер сөзің де алда. Жолың ұзақ әрі даңқты болсын!» депті ғой сізге...— деп Ораз Жұністің иығына таман қолын созып қалып, жалма-жан кері қайырып алды. Жұніс құліп жіберді.

— Оны кімнен естідің, шырағым Ораз?.. Айтушылар асырып айтады. Ажарлап жібереді... «Емшектегі баланы шанышқанда бет тамыры бұлк етпейді, өзін шанышқанда шіміркенер ме екен, Сенгірәлі аға», деген бір-ақ ауыз сөз айтылған шығар... Жұрт қосып айтуга ежелден бейім... — деп қарт сақалын бір рет жұмсақтап сипап өтті.

— ... Тап сол жас Жұністей сөз кәдесіне аспасам да, ат қосшылық кәдесіне асармын. Мына үлкен сапарыңызға мен де ерсем қайтеді? Нагашы, тілегім осы еді,— деді Ораз.

Жұніс Ораздың иығынан қақты.

4

Жаз күні кішкене землянканың есігін шалқасынан тастап ұйықтайтын Қажымұқанның ежелгі әдеті болатын. Үйдегі ерінің үйреншікті қорылышын құлағын салып Манар біраз уақыт көзін жұмбай есіктен сыртқа қарап жатты. Дала тып-тыныш. Ай орағы таң білінер кезде ғана көрінетін тұннің бір қараңғы кезі еді. Ал қара көк аспанның есіктен көрінген үшкілдей бөлшегі бейне бір нілдеп-нілдеп жайып қойған біртартар сияқты — арғы жағынан әлде нелер қараңдап кеткен сияқтанады. Манар мезет көзін жұмып, сыртқа құлағын тіге тұсті,— сай жақтан дүбірлеп басқан аяқтың дыбысы естілгендей болды. Ол көзін қайтадан ашты да:

— Ақырын, үйді басыңа көтердің ғой,— деп шынтағымен

Қажымұқанның бүйірін түртіп қалды. Бірақ қатты үйқыға кірген Қажымұқан оған селт етпеді. Оның үздік-үздік шыққан ілкі іркіс қорылы қазір құйқылжыған күйге айналып үй-ішін жайма-қоңыр дыбысқа толтырып жіберген еді. Манарап әрігіректегі дүбірді анық айыра алмай басын көтеріп отырып тыңдауды, үйге келе жатқан бірнеше адамның аяқ басқаны енді оған анық естілді және есіктен көрінген қара қошқыл аспанның кішкене бөлшегінде ербендеғен қоңырқай көлеңкелер елестеді. «Жаман қайнаға мен Кенжекейлер ме қайтадан келе жатқан? Тұн ішінде тағы не тығыз жұмыс туып қалды. Мына бишаараның үйқысын бөліп жібереді-ау, рақаттанып қорылдап жатыр еді», деп ойлады әйел ерін аяп. Үйге жақындағандардың саны, дүбірге қарағанда, көп адам сияқтанды, бірден екі зорайып, есіктің қақ көзінен келе жатқан елес, көлеңкелер де бір топ болып көрінді. Әйел түрегеліп есікке таман келді де, үйге жақындалап күбірлесе қалған адамдардың сөзіне құлағын тосты.

— Осы үй ме?— деп сұрады бір дыбыс. Оған өте ақырын үнмен екінші адам:

— Осы, осы. Есігін ашып үйықтайды, әне үнірейіп тұр,— деді.

Есігі мен төрінің қарыс аттам арасын қармалап басып келіп әйел ерін жүлқылап оятқанша дүбір есікке де таянып қалды.

— Бұ не, бұ не, қызыл өгіз бе?— деді шала үйқы Қажымұқан басын көтеріп.

Ұстықта сенекке кіріп үйренген қызыл өгіздің үйге басын сұғатын да әдеті бар-ды, дүбірді құлағы шалып қалған Қажымұқан үйге өгіз кіріп келе ме деп үйқылы көзін үқалай түсті.

— Жоқ... дүбірлеген көп адам «үйі осы ма?» деп сені сұрап келе жатыр. Жеті тұнде бұл қандай дүрлігіс? Қайдағы адамдар?— деп әйел үрейлене бастады.

— Адам?.. Қайдағы адам?.. мені сұрайды дейсің бе? Қажымұқан сөзін аяқтап үлгірмеді — топырлаған адамың екеуі үйге кіріп келді.

— Бәйбіше, шам жақ!— деді алдыңғысы өктем үнмен. Кейінгісі шырпы шағып қалды; төсек үстінде отырған Қажымұқан да кіргендердің таныс адам еменін көріп әйеліне:

— Шам жақ, шам жақ!— деді.

Қазандық иығында тұрған май шам сығырайған кезде есіктен басын сұққан кейінгілер, жасырынбак ойнаған баладай, жылт етіп кері шегініп кетті.

— Қажымұқан Жантілеуұлы, сенбісің?— деді ілкі өктем үнді адам.

— Ия, менмін. Жол болсын, жоғары шығыңдар,— деді Қажымұқан орнынан тұрып.

— Киін.

Аң-таң болған Қажымұқан:

— Не шаруа... осы жерде айтуға да болады ғой. Қай жақтан келген жігітсіңдер, танымадым?— деді.

— Киін, киін! Былай шыққасын білесің!— деп өктем үнді оған жақындаған тұсті. Бей уақта келген қатаң лебізді түсі суық адамдардың тегін жүрмегенін әйел ерінен бұрын сезді.

— Ел болсаңдар — елміз деп, жау болсаңдар — жаумыз деп жөндерінді айтпайсыңдар ма. Жеті тұнде қайда барады — өзі жолдан келген адам...— деді Манар дірілдеп. Әйелдің көрікті ақшыл беті май шамның өлмеші сәулесімен келгендеге сары жолақтанып және өтемете ат жақты болып көрінді.

— Сары қатын, саған қалған әңгіме жоқ. Тез байыңның киімін тауып бер, әйтпесе ат құйрығына көйлекшең байлап әкетем,— деді тосыннан келген әмірші адам.

— Бұл Нұрыштың... Шұғылдың ісі.. Ана ізің кесілгір старшын қайнағаның ісі.. Жеті тұнде келіп жазықсыз адамды жетектеп, ат құйрығына байлаймыз деген не сүмдыш! Кім барсың! Сыртта кім бар? Қайдасыңдар! Ойбай, кім бар!..

Әйел айқайладап жылап сыртқа қарай ұмтылды. Бірақ есік жақта түрған екінші адам Манарға:

— Өшір үніңді, жағың қарысқыр. Өшір дегенсін, өшір!— деп жекіріп, кері итеріп жіберді. Сөйтті де ол:—Әй, әкел арқанды!—деді кейінгі жақтағыларына. Тағы екі адам кіріп келіп бешпет-шалбары мен етігін киіп үлгірген Қажымұқанның екі қолын артына қайырып байлай бастады. Апыр-топырмен сөніп қалған шамды бірі қайтадан жағып, екіншісі шырпы шағып жарқ еткізіп, жайбарақат жатқан Қажымұқанды жабылып байлап алды да, үйге кірген бесеуі кері шықты. Бұларға сыртта қалған тағы бір-екі адам қосылып бірі арқаның ұшынан жетектеп, бірі екі қолы байлаулы адамды желкелеп айдалап дүркіреген күйі үй алдындағы Жалпақсайға түсіп кетті.

Бұлардың ізінше үйден айқай салып ойбайлап жылап шыққан Манардың даусы бүтін сағаны басына көтерді, Аздан кейін тас қаранғыда ана жер, мына жерден жүгірген жалаң аяқ, жалаң бас

жандар толып кетті. Бірақ та, келгендер кім, Қажымұқанды олар қай жаққа алып кетті, оған жеті түнде не істемекші? — Мұны олар аша алмады.

5

Бірнеше күннен бері ауыздан ауызға көшкен аттаныс басталды.

Тәуір ат пен белді биeler екі-үш күн бойы белдеуге байланып, мезгілімен суарылып, түнде өрістетілмей ауыл алдындағы Қисықсайдың бойында өреленіп еді. Үйірден ұстаған тоқ жылқы бірер қайтара таң асырылып та алынған. Қөптен бері қолға ұсталмай, жұбын жазып қалған бес қарудың тең түбінен ақ қанжары мен қайқы қара қылыштары алынып мойынға асылды, ер қасына тұқырта бірнеше құс мылтық ілінді. Тояш пен Шайдолла палуан тақымдарына айбалта қыстырыды да, Асан мен Нұрым олжа винтовкаларын алды.

Сәске кезінде бестен-оннан топтанып үйді-үйдің арасында теңселе бастаған қарлығаш мұртты желпінген жастар мен қара сақалды салуалы адамдар өзен жағасына, Тартоғайға жинала бастады.

Ертеден бері дүбір-дүрмекке елегізіп, тай-құнанды балалар кең жайлаудың о шеті мен бұшетіне мүше алып қашқандай, шапқыласып еді, қазір қару асынған жандардың соңынан құрт шабақша қаптап, олар да өзенге қарай ағылды. Сақалы күзгі селеудей желбіреген үш-төрт кәрі адам мардымсыз жылжып Қисықсайдың қыратына шықты. Ұзақ жылдардың бір ыстық, бір суығына қуарған қолдары мен жасыған көздерін көлкештеп олар да Тартоғайға қарасты; бастарын шайқап заман сүреңін тілдеді, бенденің азғанын айттысты.

— Ойда — ойран, қырда — қиқу басталды деген осы!

— Бұрнағы жылда ел осылай дүбіліп, басы зармен басталып, аяғы қарғыспен тоқтап еді!

— Бәрі адамның азғандығы! Ғаділ би қалмады, абыройлы іс болмады. Хакімдер елін талады, жетім мен жесір зар қақты!

— Міне, ел күйзелді деген осы да. Жұніс айтқандай: ауыл ұстіне күнде-күнде ат ойнатса, азаматты сабаса, тоқтыдай өңгеріп кісімізді әкетсе, жазықсыз жанға мылтық кезеп, аттан құлатып өлтірсе — ел күйзелмей кім күйзеледі! Күйзелтті ғой азған хакімдер.

— Жұністі қозғаган да осы бастан асқан қылыш,— десті әлгі қариялар.

Ауылдың өзен жақ шетінде кемпірлердің күніренгені де құлаққа келді. Әсіресе зарлауық Дәмештің үні ала-бүле шықты. Оның: — Сен,

болыс, ергізде екі болма! Мұншама сергелденге салғандай не жазып едік? Уә, көрер күнің көп болғыр, жалмауыз!— деген ашынған қарғысы су басына да естілді.

Ауыл үсті үн мен дүбірге толды. Үйде қалған ерек, әйел, бала-шаға түгел далаға шықты.

Сөйтіп, күнде қоқаңдал елге тақымы тиген жаңа әкімдердің көрсеткен зорлығынан ішке симай қайнап келген аңызырып лаң етіп сыртқа шыққандай болды; іркілген ыза-кектің бәрі болысқа ауды... Бас пәленің бәрі болыстан емес екенін Жұніс көптен түсінген. Бірақ ол ежелгі сақыра әдісін қолданды — болысқа шапты.

«Қызыл ит, мен сені білемін дегендей, болысқа: аттан құлатып өлтірткен Бақының жесір қатыны мен жетім баласын асыраудың қамын көзде. Айдатып жіберген азаматымды босаттыр. Мәгерки мұны істемейді екенсің, еруліге қарулы: жетім үшін — малыңды, азаматым үшін — ағаңды қолға ұстаймын. Жоғарғы хакіміңмен өзің сөйлес деймін. Әйтпеген күнде көк қару жастанған қалаға қыр көрсетуім терезеге тас атқан тентек баланың ісіндей болар. Ал іргелі еліңнен бөлек қонып, үркердей шеттеп отырған болыс ауылын сыңар уысыма да сиғызып алармын» деп ойлады Жұніс. Бірақ ол бұл ойын көпке салмай, істі әдіспен істеуге кірісті. Әрі болыстас, әрі іргелес отырған іргелі елдің бірі Тоқсаба еді. Болыс та сол Тоқсабаның бір атасынан шыққан болатын. Сондықтан ру намысын қозғап алармын деп, Жұніс көлденең көзден болысқа аттанғанын да жасырды. Тартогайға келгеннен кейін жиналып тұрған жүртқа:

— Кәне, берегірек келіңдер, алқа-қотан иіріле қойыңдар,— деді.

Өзара қыжыңдал бір-біріне көз алартуы қалмайтын бұл бірнеше атага бөлінетін ортадағы ауылдың тұтас атқа мінгеніне Жұніс қатты риза болды. Өз жігіттерімен келетін Қажымұқанды қоспағанда алпысқа тарта адқа мінген.

«Қадестен басқасы тегіс шыққан екен. Бұл жақсы ырым. Осы адаммен де бір төбенің басына іркілмей шығып, ыдырамай түсуге болар. Әттеген-ай, Қадесті бүйі шағып шыға алмай қалғанын, көп сөзді болғанмен аузының желімі күшті. Керек жері бар еді» деді ол ішінен өзіне қарай қаумалап келген жүртты түгендей қарап.

Ол тарантас үстінде отырған күйі:

— Қадес жоқ, сондықтан Ақмадия, Тояш, Сүлеймен, Нұрым болып, он бес жігіт былай шығыңдар. Сендер Аңқатының осы бетімен жүріп отырып болыс ауылының өкпе тұсынан өтесіңдер де болыстың өзін, жә әрі биі, әрі туысқаны Тілеуғалиды Қызылағаштың түбіне ертіп келесіңдер. Келмеймін десе зорландар. Бірақ орынсыз қамшы үйіру

болмасын, керексіз қызу сөз сөйленбесін. Мәгер жігіт жинап отырып қарсы күш көрсететіндегі болса — біреуің бізге шабындар. Табысатын жеріміз Қызылағаш. Басқа ешбір ауылға соқпаңдар. Сұраған адамға Жымпityғa жөнеп барамыз дерсіндер, — деді.

Он бес жігіт бөлініп шыға берді. Жұністің көзі атын қайта-қайта тебініп, қабағы тыржия түскен Ақмадияға қадалды.

— Ақмадия, сенің сары атың қайда? Оны кімге бердің? Мына астындағы қолау қара байталмен қозы қайырайын деп шықтың ба?— деді ол ренжіген пішінмен.— Мен сені Қадестің орнына бір топты бастар, сөзін сөйлер деп ем... былай шық. Сенің орныңа Құбайра барсын.

— Қолау емес. Қайдан қолау болады,— деп құбірледі Ақмадия, көпке қарай кері бұрылып.

Қазір аяғының сылтығаны көзге түсе бермесе де, бұл байталдың ақсап бір айдай мінуге жарамай қалғанын Жұніс өзі көрген-ді.

«Бар атын мінбей, бұл не қылғаны?.. Біреуін жоқ жерде бүйі шағып, біреуі атын аяп, онбайтын адам солай келеді. Қатын-қалаштың арасында билік айтып аттай желгенде ұртың қандай желпілдер еді?!»— деді Жұніс ішінен.

Ду-дүрмекпен бұрын байқамай, Ақмадияның астындағы қатпа байталды жаңа ғана көрген жұрт жабыла көз тастап, жамырай сөз етті.

— Қолау болса да, оның қара байталы жүйріктің тұқымы — шапқан сайын өз шаңынан оза беретін жануар,— деп кекетті Асан.

— Қыза-қыза келгенде аяғының үшеу екені де білінбей кетеді десейші,— деп арт жақтан бір адам Асанның кекесінін қостай тұсті.

— Онда мұны ана болыстың жүйрік қара айғырынан шығартып ала қайту керек болды ғой.

— Е, Ақаң ақымақ дейсің бе, екі жүріс жасамай, осы сапарда-ақ қара байталды қара айғырға кездестіріп, көрімдігін өзі алады ғой.

— Оның тағы қол ұстараты бар емес пе?..

Бұл әзіл-кекесін онан да әрі созылар ма еді кім білсін, бірақ Жұніс қолын көтеріп, тоқтаңдар деген ишара берді.

— Қалғандарың Аңқатыдан өтіп қырғы жолмен Қызылағашқа тұра асындар, бәріміз де сол жерден табысармыз,— деді.

Сөйтіп Жұніс өзеннің бір бетімен қырықтан астам адамын

Жымпityға қарай шығарып, он бес жігітін екінші бетімен болыстың аулына жөнелтті. Өзі Бекейге делбесін ұстатьп, Ақмадияны қасына салт ертіп көршілес отырған Тоқсаба Құлмырзаның аулына кетті.

Ақылдасар адамын шақырып алып сөйлесетін ежелгі әдет еді; сол жол-жора бойынша Жүніс, ауылының сыртына келгенсін «Құлмырзаны шақырып кел!» деп Ақмадияны жіберді де, өзі ат-арбасын жолдан шығарып қырғарырақ тұрған Майтөбенің басына қарай бой ұрды. Төбенің етегіне келіп арбадан түсіп, көгәлдау жерге Бекейге кілем жайғызып, өзі үстіне жантайып жатып төңірекке көз салды. Алқакөлдің жаз бойы өнін бермейтін бетегелі қыраты, одан арғы Қызылқұмақтың үйіткен төстіктей қоңыр жолақтанған қара егісті етегі, Арқа беттегі Аңқатының ирек-ирек жар қабағы Жүністің көзін көп бөгеген жоқ, үйткені бұл маң да өзінің күнде көз алдында тұратын Шұңқыр сайындай ес білгелі көріп келе жатқан алқабы болатын. Оның бар назары дөңгелене қонған шағын ауылдың ден ортасында тұрған Құлмырза үйіне ауды; бар ойы Тоқсабаның сөзге жүйрік бетті биінің қалай қарсылап, не жауап берерінде болды. Жүністің жадына Құлмырзаның айтқан талай билік сөздері де, ашынып айтқан азы кекесіні де түсті. «Жер дауында да, жесір дауында да іргелі елінің басын біріктіре алмай еңбегі еш, тұзы сор болып жүрген сабаз. Соңына бүтін елі тұтас ермесе де, өз аулымен шығып, дем берсе үлкен игі. Кім біледі — кейде қайыстай созылып патуаға келмейтін де қайсарлығы бар еді. Осындай да ептілігі мол, аңдып сөйлеп, ұта жауап беретін Қадестің де болмағанын. Сері боламын деп, қабағын керген, ой боламын деп аузын толтыра сөйлеген мына одағай қимылды Ақмадия биге әдепсіздік көрсетіп жүрмелей», деп ойлады Жүніс.

Бірақ ағайынды екеуінің ойы әдепсіздіктен де әрегірек жатыр еді. Өткен кеш бұлар оңашалап сөйлесіп, бұл сапардан қалай да бұлтарып қалу әдісін тапқан болатын. Ол әдістің бірі — «Қадесті бүйі шақты» болды да, екіншісі — Ақмадияға жолдан қайтуға сылтау — ақсақ байтал еді. Ал, Құлмырзаны шақыруға кетіп бара жатқан Ақмадияның есіне кешегі Жолдың Қадеске айтқан: «Тоқсабаның біреуіне «байқамай» қамшы сілтеп қалар ма еді, шіркін! Арадай дуылдал өзіне бас салып, Жүністің жолын бөгер еді» деген сөзі түсіп кетті. Бірақ мұның қай түрде, қай жерде істелерін Ақмадия білмеді. Ол тек өзінің аужар мінезімен үй сыртына барған соң ат үстінде шірене берді; үйге кіріп атақты адамға сәлем беріп, жүгіне сөйлеудің орнына, анадайдан:

— Ay, кім бар?— деп айқайлады.

Ойламаған жерден оның бұл әумесерлігі «дуылдаған арадай көп Тоқсабаның біреуіне тиіп кетудің» басы болуға айналды. Үйден бір жігіт шыға келді де, жасы отыздың шамасындағы едірейген жас адамның кеудесін көтере түсіп, аузын толтыра сөйлеген сиқын көріп:

— Кім керек еді?— деп сұрады.

— Маған Тоқсабаның биі Құлмырза керек. Айт, шығып кетсін,— деді Ақмадия үзенгіге шірене түсіп.

Үйден шыққан жігіт оған таңданғандай қарап, сәл бөгеліп қалды да:

— Құлмырзаны ат үстінде тұрып шақыратын сен өзің кім едің соңшама?— деді ол даусын көтеріңкіреп. Жігіт өзі ес біліп, басына бөрік, аяғына етік кигелі үй сыртына келіп ат үстінен Құлмырзаға «шығып кет» деген жанды көрген жоқ еді. Бидің өзі тендерес адам болса бір сәрі, ал мына арық байталға мінген есер адамша едірейе қарап шірене сөйлейтін неменің анадайдан аттан түсіп, үйге еңкейе кіріп, бас иіп сәлем берудің орнына «Құлмырзаны шақырып жібер. Шығып кетсін!» деуі оған күпіршілік сияқты көрінді.

— Менің кім екенімді сен Тоқсаба кейінірек білерсің. Болыс өз туысқаным деп кеуденді көтересің бе? Болысынды алдында құрдай жорғалатармын әлі. Бұл әңгіме соңынан: шақыр Құлмырзаны,— деп анырая түсті Ақмадия.

55

Жігіт көп ойланбады. Ол жалма-жан кері бұрылып үйге басын сұққандай болды да, қайта шығып:

— Жақсы! Жақсы, мырза!— деп Ақмадияға жақындей берді.— Қазір көресің Құлмырзаны. Өзің үйге түсіп сусын ішпейсің бе? Танымадым — айыпқа бұйырма,— деді Ақмадияның қасына келіп.

«Жаман Тоқсабаны бірден жасыттым» деп ойлады Ақмадия. Ол даусын бұрынғыдан да көтере түсті.

— Үйге түсуге уақыттым жоқ, ет жеп, қымыз ішіп отыратын шақ емес. Шыға ма, әлгі билерің, шықпай ма?— деп өктемсіді.

— Жоқ, түсіңіз, қос ағасы. Түсіңіз — күн ерте,— деп жігіт жалынғандай болып тізгінінен ұстап үйге қарай тартты.

3174

Ақмадия тағы да бірер ауыз сөз айтпақшы бол кезеңіп, бірақ кідіріп қалды. Үйден басқа бір ірі жігіт шығып:

— Бері жүр, бері жүр,— деді.

Ақмадия жүрмеді, бірақ тізгінен ұстаған жігіт, зорлағандай тартып, атты үйге қарай жетектей түсті. Ақмадияның ат үстінде сіресіп тартып, жердегі жігіттің қолынан тізгінді күштеп босатпақшы болғанын көрді

де, үйден шығып жүр-жүрлекен жігіт жүгіріп келіп ат үстіндегі Ақмадияның секіріп жағасына жармасты. Жағадан алып өзіне қарай жұлқып тартқан адамның еңсеруіне шыдамай белсіз арық байтал бұраң ете қалды да, Ақмадия ауған ердей сырғып ат бауырына кетті. Бірақ ірі жігіт оның түйе жүн шекпенінің жағасын да босатпады, өзін жерге де көлбетпеді — дедектетіп үйге қарай сүйрәй жөнелді.

— Жібер. Өлтіремісің, сонша қылғындырып,— деп жұлқынды Ақмадия, аяғы жерге дұрыстап тиіп жөнделіп күш ала бастаған кезде. Бірақ бір кісімен алма-кезек түскендей әлі бола тұрып, жүрексіз Ақмадия қол қатып қарсылық көрсете алмады, жасыған үнмен: — Босат деймін жағамды. Мені Жұніс хажы жіберді. Құлмырзаны шақырып кел деді. Бұларың жолсыз ғой... дей берді. Жағадан алып сүйреп келе жатқан жігіт үн қатпады.

— Жөн білмейтін көргенсізді осылай үйретеді, біздің ел. Өздігінен аттан түсіп, үлкенге сәлем беруді білмейді екенсің — енді үйреніп ал, қалай етіп түсіріп, қалай етіп жүгіндіретінін,— деді бірінші жігіт.

Ол қолындағы байталды шылбырын сүйретіп қоя берді де, қарысқан Ақмадияны арттан келіп итермеледі. Екпіні жар жыққандай екі әлді жігіттің бірі сүйреп, бірі итермелегенсін ол еріксіз емпендер кетті. Сонда да, үйге жақындағанда актық рет қарысып көрейін деген адамдай, қамыттан қашқан өгізше шегіншектей түсіп еді, арттағы жігіт оны желкеден түйіп-түйіп жіберді. Ақмадия алға қарай еңісп кетті де, жағадан ұстаған жігітке сүйеніп қалды.

— Өлтіресіңдер ме, бұларың жолсыз ғой...— деп күбірледі ол есіктен еріксіз сүйретіле кіріп бара жатып.

Қазан жақта, төрден төменіреқ, өз орнында отырған Құлмырза би есіктегі әбігерге бір қарап қойды да, орталап келген қымызын бабымен шайқап тостағанына үңіле түсті. Күнде әлденеше рет көріп жүрген көне сары тостағаның да, ішіндегі ішіп отырған сары қымыздың да ол үңілгендей ешнәрсесі жоқ сияқты еді. Қөп ұсталса да кетігі жоқ, тек қана шеті аздал жарылып, бірақ кірігіп кеткен кәдімгі өзінің түбі қоңыр сары тостағаны! Ол аздан кейін қымыз шайқауды тоқтатты да, бірақ басын көтермей:

— Бұл кім өзі?— деп сұрады.

— Сөз саптауы барқын көрінеді,— деді ілкі жігіт.

— Ия?

— Жұніс хажы сізді шақырып кел депті. Өзі ана дөң басында отыр білем.

Құлмырза Ақмадияның бетіне енді тура қарап:

— Сені қосшы етіп алғы шыққан Жүністің де алжуға айналғаны екен,— деді ол қабағын түйіп.

Сөйтті де бурыл сақалды, ер келбетті би қалған қымызын жұтып бітіріп, бетін сипады да, орнынан тұрды, таяғын алғып үйден шықты.

Қашып кететіндей әлгіден бері айрылмай ұстап отырған жігіт Ақмадияның жағасын босатып, өзі есік жаққа отырды. Құлмырза Ақмадияны я қоя бер, я ұстай тұр деген жоқ.

Жүніс отырған Майтөбе мен Құлмырза үйінің арасы бір шақырымға таяу жер болғанмен хажы болған уақиғаны әбден ұқты. Ол «Әттеген-ай, бекер жібердім Ақмадияны. Шығасыға иесі басшы деген осы», деп өкінді. Бірақ, үйден шыққан Құлмырзаны көріп, істің ақырын сабырмен күтті.

Сәлем берген Құлмырзага Жүніс орнынан тұрып құшақтасып көрісті; екеуі бір-бірінен амандық сұрасты, сәл уақыт үнсіз отырысқаннан кейін, жүріп келген адамынан жөн сұрап, Құлмырза сөз бастады.

— Төбеле көтеріліп, жорық алдында жамағатқа түгел сөз тастантын Сырым бише, биікке шыққаныңнан-ақ ат маңдайын алышқа меңзегенің көрініп тұр. Жолың болсын, хажы, атқа ер жүк, ерге қамшы ауыр боп қайтпауына тілекtesпін,— деді ол күрілдеген жуан үнмен.

Құлмырзаның келбетті бетіне лайық даусы да тарғылданып басталып, бірақ бірте-бірте әуені қоңыр қалыпқа көшетін. Ол Жүністің бетіне тура қарап отырып жүзінен үлкен сынықтың тапты. «Сырқат жандай көзі кіреу келеніп, жақ еті босаң тартқан ба, қалай?! Сақалы да селеулене тұскен екен. Бірақ денесі нық, сөз салмағы безбеніне ие сияқты,— деді ол ішінен.

— Алай болсын, жақсы тілекте жарты ырыс.— Жүніс аздап тамағын кенеп қойды. Оның кідіріп сөз жұбын іздегенін біліп, Құлмырза жетектей тұсті.

— Ұзын жолдың да қысқасы бар — сәті тұскен сан сапарға теңеу, шегіршінге бергісіз тораңы бар, сүйене кетсең беліңе медеу. Хажы, толқымалы құбатал да емес, қолыңа жаңылыс қурай ұстап шыққан екенсің, оқыс сүйгенде шырт сынып қала бермесе игі еді, — деді ол еңсесін көтеріңкіреп.

Сан рет сөз салмақтасып тізерлесе отырып билік айтып қалған бұл екі адам бір-бірінің сырын да, тіл бедерінің түрін де жақсы білетін. Жүніс Құлмырзаның бұл сөзі қосшысы Ақмадия жөнінде екенін бірден

аңғарды, оның бұлай айтарын күтіп те еді, тілді бидің үнінде кесінділік болмағанына, қайта қынжыла түскендей бір әуен сарынның құлаққа келгеніне көнілі көншігендей болды.

— Дос алдында дос қынжылса — сүйенерінің берік екені де. Хақтан өзге қатесіз пенде жоқ. Мына ердің қасындағы қажалып азамат өні қуқыл тартқан шақта, көп шегіршін ішінде қол жаңылыс ілінген бір қурайдың басқадан бұрын, би, сенің көзіңе түскені істің онға айналғаны,— деді Жұніс.

Құлмырзаның жүзіне күлкі шырай жүгірді.

— Ал, жақсы, Жүке, бөрі қойға ұмтылғанда, күшік сүт жалап кетті деп қуаламайық. Бас сөзініздің жұбын жазып жібердім бе? Сөйленіз. Кеңес басы келістен басталады деп, менікі ілік те емес, көзге шұқу да емес, көнілде күдік қалмасын деудің қамы.

— Оны өзім де көріп отырмын. Би, мен саған тіл безеп, түйткілдеп сөйлеп, өнер көрсетем деуден аулақпын. Үйткені бүгін бүккен сырдың, сұңгуі үйректей, ертең-ақ төбесі шошаң ете қалатынын екеуміз жақсы білеміз. Сол үшін қымтандай, бүркенбей, омырауды сенімен қатар отырып бір желпісіп, ой құрмеуін бір жерде түйіссем деп шақырттым. Жадау жайдың мол екенін өзің білесің. Сонда да есіңе түсірейін: үялы қасқыр қанаттас елге ауыз салмаушы еді — қазір дағды басқа болса керек. Жымпіты хакімдері сар қасқа шегірткедей қаптаған атамандарды жіберсе, болыс шабармандарын жұмсап, бір келіп ат алды, екі келіп адам сабады, бұл аз деп, өзі бұғып қалып, шабуылшыларға кісімді өлтіртті, азаматымды жетектетті. Өгізге туған күн бұзауға да туар. Бүгінгі менің басыма түскен лаң ертең көп жүрттың төбесіне төнер. Ерлік қысып, күш буып, алпысқа келген шақта батырлық атаққа ие бола шыққаным жоқ; ағарған сақалдың да ары үшін атқа мінбедім; ел белі қайысып тұр — міне, орнынан тұрғызған себеп. Бұл бел осы қайысқаннан қайыса бере ме деп сескенем. Сол үшін таяқ таңдап жатуға мұрша келмей қолға іліккен қурайды да медеу бола ма деп қарманғаным. Би, қабыргалы елің бар, біріміз қанат, біріміз құйрық боп қамдансақ, жолсыздықтың жолын бөгеуіміз хак,— деді Жұніс Құлмырзаның бетінен шырай жауабын іздел тұра қарап. Жұніс қаншама қарманып бет құбылысын ұқпақ болса да би бетінде қостады дерлік жұмсақ қобалжу да, қарсы қыдырған қатқыл толқын да сезілмеді. Құлмырза өніне ойын ұттырмай сол жай қалпында қалды.

— Бөрі алыста, бөлтірік інде. Алыстағысына аңшының молы керек. Сермегенің қате кетпеген сен көк сұңғі едің, алты-арыс ағайынды бастамақ боп шықтың ба, әлде ініндегі бөлтірікті іліп алып кері бұрыласың ба? — деп сұрады Құлмырза, Жұніске жауап қайырмaston. Жұніс қабағын шытты. Оған Құлмырзаның боспалап сұрап, істер ісін болжалдағаны ұнамады.

— Бірінші сөзіңе бап, би,— деді ол: — Бәрінің аты бәрі. Көкжал да бәлтіріктен өседі. Аулағансын оны соғу мақсат. Ал, қайсысынан бастау қажетірек — бұл әдіс-айланың ісі. Екінші сөзіңе: «сермегенің қате кетпеген көк сұңгі едің» дейсің. Сұңгінің де сабы бар. Сапсыз сұңгі құр ұнғы. Мен сұңгі болсам, соның нақ қолға ұстар жері сенсің. Алты-арыс ағайынның бірі де өзің. Бәлтірікті іннен суырып алуға менің өз әлім де жетеді, оған сенің ара тұрмайтыныңды да білемін. Сол үшін тәбе басында сенімен түгел сөйлесейін деп келдім.

Жұніс Құлмырзадан көзін аударып, әлденені іздегендей, тәмен үңілді.

Құлмырза ойланып жатпады.

— Қалай болғанда да талап үлкен, мақсат зор көрінеді. Үш күннен бері не істеп жатқаның еміс-еміс құлаққа да тиіп еді. Енді міне өзің келіп отырсың. Ел белінің қайысқаны кімнің арқасына аяздай батпас дейсің, хажы. Бұл сөзіңе бәріміздің де басымыз құл. Алайда, ауыз лебізің абыз болысты қанжығаға байладап алып, теңдан сұрау сияқты. Бұған мен ара да тұспен, алқалап билік те айтпан. Онымен ісің бітсе игі еді. Атармандарды жіберген Жымпіты хакімдері деп өзің де айтып отырсың. Ал, менен көмек керек болса бүкпей айтарым: күні кеше Тоқсабаға бір бол деп қақсан, жағым жар болғаннан кейін, бір болмасаң екіге жарыл, екі аз десең төртке бөлін деп тобынан шығып кеттім. Бүгін сол «Қабырғалы ел» дегенің төрт бөлек. Ең кішкене бөлшегі осы отырған Алқакөліңдің айналасы,— деді.

— Сонан соң?—деді Жұніс тәмен қарап отырған күйі.

— Арғы жағы ашы: алты-арыс ағайынныңың бірі тозған бөздей тігісінен ыдырап барады.

— Үйдірау әр жерде де бар...

— Біздің ел сияқты бой-бойымен кеткені аз.

— Басын бесікке ұрған баладай жұлқынып, арын арлап, абыройын бүркеген жұртыңың түгел тұрмауы өкінішті. Көрегендігіңе шек келтірген жерім жоқ. Алайда, би, ертеңгі буалдырды тұманға есептеп жүрмелей едің.

— Олай болса өз тостағаным кетігі — айналдырып ұрттап жүре берер едім. Дауа болмай тұрғаны қара қазан құлағының шетінеуі ғой. Шетінеу емей немене: бір тобы қалаға бой ұрып, қалам ұстап ұстаган адамды қаумалап жүр, бір тобы болыстың шашбауын көтеремін деп әуре, мұның бәрінің көздегені бас қамы, әр жерден бұғып қарап өзін де,

өзгені де әуре ету. Ал, жұні жығылып, үркे қарап, шегіншектеп тұрған көпті ілгері жетектер адам жоқ,— деді Құлмырза, бұрынғыдан көре өзгерген қоңыр үнмен.

— Би жаңылыспа, топ бастар серке елден туады, ел іргесі табанында. Қартаң тартқан Құлмырза да тұғырдан түскен жоқ... Жетектер адам бар.

— Жоқ, хажи, біз... біз демейін, мен дейін. Мен ескірдім. Ескіге адам әуес емес, жұрт жаңаны көксейді. Жаңаның бабын ескі таппайды.

Жұніс ойланып қалды. Ол үндемей біраз отырып, басын көтеріп алды да, жұмсақ үнмен:

— Көптен әңгіме-дүкен құра алмай, жүзінді көксеп жүр едім, Құлмырза. Бұгін міне, шын лебізінді естідім. «Жаңаның бабын ескі таппайды» дейсін,— дана сөз. Осыған көре Қален ошетільді серпер қанатымдай етіп, оң жағыма ұстап едім, сол топшымды қиғансын шыдамадым. Эйтпесе Тоқсабадан құн сұрап шыққаным жоқ. Өзім жетпесем де даусым жетсін, сұраусыз ұл жоқ, бос жатқан пұл жоқ дегенім еді. Үлкен бөріге қолым жетпесе де, даусым жетер деп ойлаймын. Сөзіңің төрін де, босағасын да көзбен көргендей болдым. Атқа мініп шығып айқайласпайтыныңды да шамалағанмын. Маған сен жанbastap жатып қазылық сөзінді айтсаң болғаны,— деді.

— Дұрыс айтасың, құн сұрасаң тек тартыс болmas еді, өйткені бас жауың Тоқсаба емес қой, болыс Тоқсабаға да, саған да бірдей, өтірік болса да оған шар салынды. Соңан соң, заман басқа, үн басқа. Қабағына қарыс сүйем мұз қатып, қырау жалды, арлан бөкселі айғыр мініп, ақ қарға қарғыған қабландай ұзын із тастан жүрген шақ алты қырдың арғы жағында қалды ғой!..

— Алайда, би, шыбындей жан арудай аяулы көрініп, табанға кірген шөгірді найза ұшымен барабар тұтып өкшеден басу жарамас. Заман басқа — хақ сөз. Заман кері көшпейді — бұл да хақ. Ендеңе қарға адымымен болса да ілгері басар заманмен бірге жылжыр бала бар. Қош тұр, Құлеке. Қызылағаш түбінде тосып отырған адамым бар,— деп Жұніс орнынан тұрды.

— Хажи, мен сенімен қоштаспаймын, қайтарда күтемін. Барым әзір, дастарқаным жаюлы,— деді Құлмырза.

Қызылағаш Шалқардан Жымпитыға асатын қара жолдың үстіндегі ат шалдырып өтетін жер-ді. Жұніс хажы жолда Құлмырза бимен ұзақ әңгіме-дүкен құрып, ат-арбамен ақырындал жүріп жеткенше сол уағдалы жерге оның екіге бөлініп кеткен жігіттерінің екі тобы да келіп үлгерген еді.

Ат үсті қашан да адамның делебесін қоздыратыны мәлім, әсіресе жасақ-жасақ болып қызыу іске аттанған жандар өзгеше желігіп, дүрліккен жүріспен жай кезде жарты күндік жолды тез құсырып алған болатын. Жастар жағы аударыспақ ойнап, тақым күшін сынасып, бөрік алып қашып, ат тақымын жазып, кейінгілерді тосып алып, тағы алға озып отырған. Ал, үлкендер жағы істің немен тынарын алдын-ала топшыладап, көрінген қараға көз тігіп, көлденең дыбысқа құлақ түріп елегізген-ді. Он бес жігітті бастап болыс ауылына кеткен Құбайраны дүрліккен жұрт айнала қоршай қалды. Бірақ жалғыз атын жоғалтып, жүгенін арқалап қайтқан адамша иығы салбырап кеткен Құбайра:

— Ауылы жылан жалағандай, құлынға құрық салар ерек жоқ. Босқа ақымақ болып қайттық; қатын, бала-шағаға құлкі болдық,— деді.

— Үлестен құр қалатындағы аттарын тақымдаң омыраулата ұмтылған жұрт енді қайтқан судай кері лықсыды. Біреулер таңдайларын қағысып, біреулер қабақтарын шыта сөйлемді.

— Болыс ақымақ деп пе едің, бізді күтіп үйінде жататын!

— Қызылүйге сзып тұрған ғой, дүмпуді сезіп!

— Ана жылғыдай қара айғырмен қайқайғаны.

— Күні бұрын хабар алған ғой, Аңқаты бойы атқа ер салып жатыр деп Жол шығар мұны жеткізген.

— Жол старшын үйінде, бүгін көрген кісі бар.

— Жол үйінде жатып та ебін табар.

— Енді не істейміз?

Үзеңгісіне шіреніп, көптен бір аршын жоғары көтерілді де, шулаған жүртты бөркін бұлғап Сүлеймен тоқтатты.

— Тоқтаңдар! Не істеп, не қоярын Жүкеңнің өзі айтады. Әне келе жатыр,— деді ол айқайладап.

Халық су сепкендей болып тоқтай қалды да, жабыла кейінгі жақтағы қара жолға қарады. Жол үстінде жанында екі-үш салт аттылы адамы бар ат-арба көрінді. Асан кішкене көкшіл көзін сыйырайта қарап, сәл тоқтап тұрды да:

— Мынау қырғы жолмен тау жақтан келе жатқан адамдар және жеккен аты қылаң көрінеді,— деді.

Басқалар да жамырап:

— Солай.

— Солай,— десті.

Ағаш түбіндегі самсаған қалың аттыларға қарап шошынғандай келе жатқандар кілт тоқтап қалды, олардың біреуінің астындағы қаз мойын көк ат бойын көрсеткендей тап сол кездे көлденендей тұсті.

— Мә, мынау Нұрыштың көк аты, белкүллі, сол. Нұрым, қараши, көзің жіті ғой,— деді Сұлеймен.

— Сол, сол. Бұл қайда бара жатыр? Қызылүйге хабар бермекші ғой шамасы! — деді Нұрым тістене тұсіп.

— Көрелік. Бері келсін,— деді Құбайра.

Бірақ бір шақырымдай жердегі арбалы, аттылы адамдар ілгері де жүрмеді, кері де бұрылмады — не істерін білмей дағдарып, үрпіскен күйі жол үстінде тұра берді.

— Кім болса да барып, біліп келіндерші, өткелден шегіншектеген түйедей едірейіп, аяқтарын баспай қойды ғой,— деді Құбайра Сұлейменге.

Сөйтті де ол шетірек шығып аттан тұсіп, терлеп келген атын желге қаратып қаңтарды да, шылбырын жерге бос тастады; езі ағаш көлеңкесіне кетті. Басқалары да жапырласып аттарынан тұсіп, көлеңкедегі Құбайраның төңірегіне шоғырлана бастады.

— Мен де барамын.

— Мен де барамын! — десіп, аттан тұспеген жігіттердің бір қатары, жол үстінде тұрған арбалыға қарай бет алған Сұлеймен мен Нұрымның соңына ерді.

Арбаның жанындағы үш аттылының бірі Нұрыш еді. Ол топтан бөлініп шығып, лекітіп келе жатқан Сұлеймен мен Нұрымды және оның соңына ерген жігіттерді танып қалды да, тез аттың басын кері бұрып алды.

— Мынау, бұзық хажының жігіттері... Эттеген-ай, ойламаған жерден кездескенін көрдің бе!? Аманқұл, бұр аттың басын, ана Олжаорыстардың қырғы жолына қарай тарт,— деді.

Арба үстінде отырған Аманқұл да, қасындағы салт аттылы адамдар да жолдан шығып әрегіректегі ауылға бет бұрды. Бұлардың бұрыла салып қашуға бет алғанын көріп Сұлеймен:

— Тоқта, тоқта!— деп айқайлап бөркін бұлғап, атын тебіне тұсті.

Нұрыш Сүлейменнің айқайын да естіді, бұлғаған бөркін де көрді. Бірақ ол тоқтамады. Қасындағы екі адамымен арбадан арқан бойы бөлініп шыға берді. Осы кезде қорапты арбадан басын көтеріп бір адам қалталактап түргелді де, дөлбені үсті-үстіне қаққан Аманқұлдың иығына асыла түскендей болды. Бір мүшелік жердей арбадан ұзаңқырап кеткен үш аттылыны қумай Сүлеймен мен Нұрым алдымен арбадағыларды тоқтатпақшы болып, жолдан бұрыла сала салдырлата жөнелген тарантастың жолын кесті.

— Көк аттылы ғой Нұрыш, оған сез жоқ, ал оның қасына ергендері кім? Арба үстіндегі не қылған адамдар? Құдай біледі дейін, бұл тегін жүріс емес... Көрерсің — тегін емес,— деді Сүлеймен жортақтап келе жатып деміккен адамша, үзіп-үзіп сөйлеп.

— Тегін жүріс болса мына сияқты әр төбенің астынан қасқырша қарауылдан адамды көре сала жалт бермейді ғой,— деді Нұрым.

Бірақ Нұрымның сөзін Сүлеймен ести алмай қалды, үйткені ол арба үстіндегі жұлқынған Қажымұқанды көрді де, барлық ынта-назары соған ауды.

— Астағпыралда, мынау, Қажымұқан ғой! Белкүллі, сұмдық! Бұл қалай болғаны, Нұрым-ау?— деді Сүлеймен жағасын ұстап.

Қажымұқанның түрінен Нұрым шошып кетті: оның оң жаң шекесінен аққан қан беті мен мойнын тұтас жауып, қызыл қабыршақтанып қатып қалыпты; қан тимеген екінші жақ беті де шаң мен терге былғанып айғыз-айғыз; шықшыт сүйегі шығыңқы қара қайыстанған бетін кезерген еріндері онан әрі жүдете түскен.

— Мыналар өлтірді ғой... Сүлеймен, су жоқ па?..— деді Қажымұқан даусы жер астынан шыққандай қырылдан. Оның даусы қарлығып, тандайы құрғақсып, сөйлеуге де дәрмені келмей қалған екен. Үстіндегі сары нәнкे бешбетінің омырауы мен жағасы дал-дал; артына қайырып қыл шылбырмен байлаған қолдың білезігі қанталап кеткен.

— Басын жарып, қол-аяғын байладап, тапа-талтұсте арбаға таңып, енді кісі өлтіруге кірістіңдер ме, атаңа нәлдеттер!— деп арбаға жеккен аттың басына дойырмен тартып қалды да, Нұрым аттан қарғып жерге түсті.

Ат қашқақтап кері шегіншектей берді. Қапелімде не дерін білмей қалған Аманқұл да арбадан секіріп түсіп «тутулап» делбесін жиды.

— Мен сендердің осы шамадан кездесетіндерінді күні бұрын білгенмін. Қызылағаш жолымен жүрейік деген мен. Құдай атқандар Қажекенді күнәсyz жазғырып, қол-аяғын байладап тастағаны...— деді ол лекіте сөйлеп.

— Сен суайт, көп оттамай Қажекеңнің қолын шеш. Нұрышқа қосылып өнді сен де жау болдың ба? — деп Нұрым оған төне түсті.

— Әй, Нұрым, сен маған неге ақырасың. Ақырғыш болсаң ана Нұрышқа ақыр. Қажекеңді мен байлатқандай-ақ көзіңнің бұқасын шығарып, ежіреиे қалыпсың, мұқым, осының бәрін мен істеткендей,— деп Аманқұл қарсыласа қалды.

— Жер-көкті кезіп жүрген желаяқ, шауып келіп хабар беруге де жарамадың,— деді Нұрым Аманқұлға тесе қарап. Сөйтті де, өзі жалма-жан Қажымұқанның қолын шеше бастады.

Артынан келген жігіттің бірін Сүлеймен сусын әкелуге кері шаптырды да, бірақ әлсіреп қалған Қажымұқанды күн көзіне ұстамай көлеңкеге жеткізбекші болып, Аманқұлға ат-арбаны ағаш түбіндегі көпке қарай жетектетті.

Көп сөзді Аманқұлға жүрттың көбі сенбей уақиғаны Қажымұқанның өз аузынан естуді құтті. Бірақ түні бойы қорлық көрсетіп он-он бес шақырым жердегі Шұғылдың ауылына жаяу айдал әкелген Қажымұқанның ұзақ уақыт сөйлесуге халі келмеді. Жеген соққының үстіне байлап тастаған адамды арба да мықтап соғып тастаған екен. Сусын ішіп, иығынан дем алып, қолы мен басын ұстап төмен қарап, біраз отырғаннан кейін:

— Иттер дәкіментімді алып кетті... Шырт үйқыда жатқанда ойламаған жерден басты... әйтпесе...— деді ол ентіккен адамдай демін үзіп-үзіп зорға дегенде алып...— екеуі Дуаннан келген адамдар ма деймін... «Бірақ Шұғыл Қызылұйге... Һарон төреге тапсыр»,— деді.

Аузын ашып, тұнып қалған жігіттер әңгіменің арғы жағына құлағын түре түсіп еді, бірақ үлкен қөзді, өткір Ораз аяғын ырғай басып Қажымұқанның қасына жетіп барды.

— Нагашы, әңгіме түсінікті. Жат та дем ал. Жүкең келгенсін ақылдасамыз. Документ кетсе, басқасын аларсың. Ал, жігіттер, сендер де баспаламаңдар, Қажекеңнің түрін көріп тұрсындар ғой. Күшін жинап көлеңкеде демін алсын,— деді ол қолымен жүртты арайладап кері ысырып.

— Ойбай, Қалекен, келе жатыр!— деді арт жақтан бір жігіт.

— Қайда? Қай жақта?

— Қайдағы Қалекен?— деп Қажымұқанды қамалаған жүрт жапырыла арт жағына қарады. Шегірейген көзін тағы да қолымен көлкештей қадала қарап тұрды да, Асан:

- Рас... Қалекең Қасындағысы Тілеуғали білем,— деді.
- Қой, Қаленді босатушы ма еді. Басқа біреу шығар,— деп еді біреуі.
- Жоқ, Қалекең. Белкүллі, өзі,— деді Сұлеймен. Жымпіты жақтан келе жатқан екі аттылыны көзімен бір-ақ шалып.
- Қалекең болса — іс бітті, жолымыз болды десейші.
- Жоқ, іс біткен жоқ, Сұлеймен, Қаленді бүгін қорыққаннан босатып отыр мына болысың. Қасындағысы соның туысқаны ғой, көрдің бе. Қажи келгесін мұның түбін түптеңкіреу керек. Қызылұйіне барамыз десе — оған да дайынбыз,— деді көп сөйлемейтін Шайдолла палуан. Бір кіжініп, бір дүрлігіп, бір қобалжып, бір толқыған көп жоқ жерден кездескен олжа Қажымұқанды қоя салып, енді келе жатқан екі аттылы мен кейіндеңі Жұністі күтті. Бірақ сонына елі ермей тауы шағылып тұғырға қонған Құлмырзаның сөзінен кейін ауыр ойға батып жалғызырап келе жатқан Жұністің не дері мәлімсіз еді. Мына келе жатқан шын Қален учитель болса, бұл жасақтың ілгері жүрер-журмесі де бимағлұм нәрсе сияқтанды.

ҰШІНШІ ТАРАУ

1

Учитель бұл уақығаны ойлап та, талдап та ұлгермеді... Ұзын дестенің бойына асықпай жылжып етектеп түқым шашқан егіншідей, кең сахарада еркінше жүріп түйірлеп білім сепкен Қален де оқыс жерден қыспаққа түсіп еді. Үй іші, от басының қамы учительді аса елендетпейтін. Соңдықтан да ол жұрт пішенде еңсеріп алғаннан кейін гана (онда да Мәкканың дігірлеуімен!) Жұністің шөп машинасын сұрап алып еді. Ойы: бір қалт еткенде туысқандарының қолқабысымен бидайығы белуардан келетін Бәшкең көлінің сыртындағы қос бұлақты екі күн ішінде түсіріп алмақшы болды. Бірақ тұске жетпей-ақ қару-жарақты алты аттылы адам өз қыстауы жағынан шыға келіп:

— Көптілеуов, болыстың кеңесіне жүресің!— деген.

Жүрісі де сүйт, тұстері де сүық бұл әскери жандар сабырлы учительдің:

— Мен пішен шауып жатырмын. Аса қауырт жұмыс болса ертең барайын. Мына бір аядай жерді бүгін-ертең шауып алмаса шөбі қатып кетеді,— деген дәлелді сөзін құлаққа ілмеді. Қален жыға танымайтын, бірақ өзін бұрын Жымпитыда көрген, формалы киім киген өктем офицер сұсты үнмен:

— Аядай жеріңнен көрі үлкенірек әңгіме бар шаруашыл, учитель, әңгімелесіп тұруға уақыт жоқ. Мін ана арбаға!— деді жайдак тарантастың үстінде отырған Жартай жаққа қолын сермеп. Шұғылдың аттарын мініп, айғырын атып кететін күні Абылаев Қаленді сол пішен басынан жөнелткен-ді. Жолшыбай ол іші аса жарата бермейтін сыздаған Жартайдан әңгіме сұрамады. «Мыналарың кім? Сен қайдан келесің, бұлармен қалай кездестің?» деп жаймәністі білуге көнілі бармады. Бар ермегі: ұзын жағының ұштылау иегіне біткен үркердей сақалын анда-санда бір сипап қойып, жазғы даланың көзге үйреншікті көріністеріне қарай берді. Өзеннің қазір елсіз бетіндегі көп қыстаулар, иірім-иірім тұбектер, алыстағы егісті қабақ пен жатаған белдер мүмкін оған өзгеше ой салған да шығар! Жайдак арбаның соңынан тақымдай жорытқан қазақ жігітінің балаша елегізген дөңгелек жүзі, иығына асынған мылтығы мен белге байлаған қылышы да көптеген ой түйінін жазып жіберді ме, қалай? Әйтеуір ол: «Иә, солай. Осылай болуға тиіс!»— деді өзіне өзі, әлденені ойлап-пішіп, осы қорытындыға бір сенімді пішінмен тірелген адамша. Шақырды деген болыс оны кеңесіне тоқтатқан да жоқ.

— Сізді мен емес шақыртқан, мына кісілер. Қызылұйге жауап беруге

апара ма қалай?!— деп, Жартайды босатып, басқа арбаға мінгізді.

Оған Қален:

— Өзім де солай болар деп шамалаймын,— деді. Сөйтіп ол «Жаңа өкімет» орнаған Қызылүйге келіп, кешке қарай өзенге таяу жердегі сопақ гауптвахтаға «орналасқан». «Бұлардың каталашкасы осы екен гой», деп ойлады ол іші өте тар және мейлінше ыстық бөлмеде отырып. Бұл бөлменің бой жазып жүрер жері, және аяқ созып отырарлық орны жоқ, жүк ағаш сияқты тапал кереуетшенің ұзын бойына зорға сыйып тұр. Тұнімен көзін ілмей құжынаған аш қандаламен алышып және дем алуға ауа жетпей тұншығып әбден қалжыраған учитель ертеңінде:

— Сізді төре шақыртып жатыр,— деген кешегі балаша елегізген дөңгелек жүзді жас жігіттің сөзіне қуанып кетті. Оған мына қапастан шығу, кең дүниеге, ана үлкен жарық әлемге біржола босанып, еркін аяқ басқандай көрінді. Сонда да өзінің үйреншікті әдетімен:

— Шақыртпаған шығар, айдал әкел деген болар,— деп сабағынан жаңылған шәкіртінің сөзін түзеткендей жөндең қойды. Сөйтті де бешпентін қолтығына қысып, бөлмeden тез шығып кетті. Бірақ тысқа шыққаннан кейін киімін қағып-сілкіп, еркіндей дем алышып, аяғын асықпай басты. Сонына ерген жігіт те оны қыстаған жоқ, төре отырған кеңсеге жеткенше бойын жазсын деген адамша өз билігін өзіне берді.

Орал өніріне аты шыққан белгілі полицмейстер төрені Қален көптен билетін, оның аты мен ісіне әбден қанықты. Бұрын бірер рет Һаронның жүзін де көрген болатын. Кіріп келгенде ол ойламаған жерден тосып кездескен Һаронға таңырқаған жоқ; оны ойға салған басқа нәрсе: заманнан бері патша үкіметіне қызмет етіп шен-шекпен алған бұрынғы үлкен дәрежелі адамның мына жаңа үкіметке басшы бола қалғанына таңданды. «Автономияны да осы азулы сұлтандар басқарғаны ма? Халықтың қолын теңдік, бостандықта сонда бұрынғы жүртты бір шыбықпен айдаған әміршілер жеткізбекші ме?.. деп ойлады да, кенет бұл ойының теріс екенін ұға қойды. «Бұлардың автономиясы еңбекші халықтың көздеген автономиясы емес. Бұлар халықтың қалауымен сайланбаған әкімдер...» Өзі оқыған Совдеп үндеуінің сөздері көз алдына келді.

Сыпайы амандасып, айдал әкелсе де, рұқсат сұрап кірген ұзын бойлы учительдің парасаты жүзіне отырған шағын денелі Һарон жерде тұрып төбеле қараган адамша қарады. Төренің ойына ең алдымен келген нәрсе: «Осы Байбақты біткеннің бәрі шетінен сырғауылдай ірі келеді екен. Қара жүктен өзгеге жарамайтын түйедей болған немелер, әлеумет ісіне кірісу бұлардың қай атасының қалдырған мұрасы екен?.. Бірақ мынаның маңдайы кере қарыс көрінеді, ойлы адам болуы да ғажап емес...» деген сырт пішіндеме

болды. Ол осы ойымды сезіп қалар деген адамша көзін жалма-жан басқа жаққа бұрып:

— Отырыңыз!— деп босаға жақтағы отырғышты көрсетті.

Орал қаласындағы үлкен мекеме, үлкен орында, сый-құрмет үстінде, сүк қолымен нұқып қана пәрменін жүргізіп қалған Һарон сұлтан кішкене қаладағы көлемі шағын іске өлгенше наразы. Мұндағы мекемеде іс те, аппаратындағы адамдар да оның көзіне олқы көрінеді де тұрады. Олқы емей немене? Қолынан іс келеді деген жалғыз ғана Айтқали мырзаның өзі де бұйрық-пәрменді дұрыс орындалған жайтпады. Бес-алты солдатымен топталып жүріп бір студентті ұстауға амал-айласы жетпеді. Мұндай топас адамдармен тыңғылықты әрекет істеуге бола ма?! Оның үстінде осы жерге келгелі ол күндіз де, кеште де дұрыстап дем алатын сая таптай қойды. Күндіз көшे әрі шаң, әрі ыстық. Кеш ауа тымырсық. Қолеңкесі түсетін ағаш жоқ шаң басатын бір тамаша жауын жоқ. Не бір кеш музыка тыңдайтын саялы сарайы бар, бейілді бике болса. Қөніл көтеріп әңгімелесетін жамағат қауымнан жүрдай құтының қу шоқысы...

Ертеден бері ол қабағын ашпай, орнынан да тұрмай, тек терезеге ғана қарап тұнжыр отыр еді. «Мейманасы асып болған бұзықтардың» бірі қолға тисе бас саларлықтай кәрлі кейіпте болатын. Қален кіріп келгенде Һарон ақырып қала жаздады да, оның байсалды түрін көріп өзін-өзі еріксіз тоқтатты. Оның ойынша бұл біреуді біреуге айдан салушы, жылпос, елден бөлек алаяқ, ісіне түсі сай сиықсыз сұмырай адам сияқтанған. Ал мынау қияпatty, тіпті ойлы адам болуы да ғажап емес, учитель оның ойын да, міnezін де еріксіз өзгертуіп жіберді. Һарон әңгімені жай бастап, ұтымды сөйлеудің жолын іздеді. Бірақ билерше алыстан орап, мақалдап, тыпты еткізбейтін жарқын бейнелермен әшекейлеп сөйлеуге шорқақ сұлтан ұзақ мұдіріп қалды. Қеңселік тергеу тілімен шырмап алуға да дәлел тапшы. «Сход ашты» деген старшинаның жалаң қағазынан өзге тұлдыр жоқ. Әйтиеvtің не айтқанын, оны мына алдында тұрған учительдің қалай қолдағанын, іstemекші болған әрекеттерінің түрін сипаттайтын ешбір дерек, не айғақтардан күелігі болсайшы! Алыстан құрық салуға мына сияқты адамдар мойнын тоса бере ме?!

Һарон сұлтан оспақтан кінәлап, жауапкердің өз сөзіне өзін сүріндіру әдісіне көшті. Өйткені учительді «ойлы адам» деп тапқанмен аққөңіл жан ғой деп те шамалады. Аққөңіл кісінің нанғыш келетінін адам сынауға тәжірибесі мол Һарон жақсы билетін.

— Большевиктер партиясына қашан кіріп едіңіз? Олардың түсінігі бойынша құдай жоқ. Құдай жоқ деу мұсылмандық пен мұсылмандық әдеттерден безіну болады ғой. Сізді мұсылмандықтан безген учитель десек жастар, шәкірттер не дер? Осыны қалай деп ойлайсыз,

Көптілеуов мырза?— деді Һарон сұлтан, барынша салмақты сөйлеп.

Сөйтті де ол «ең бір жанды жерінен жалтартпастай етіп ұстадым, бұған не дер екенсің!» деген оймен Қаленге қадала қарады. Осы үйдің үлкендігін шамалап алайыншы деген адамдай Қален Һарон сөйлеген кезде бөлменің төрт бұрышын көзімен өлшей шолып, терезе жақтауларына дейін сүзіп өтіп еді. Ол төренің тосын сауалына елең ете қалды. Мұндай ірі әңгімеге соғады деп, дін жөнінде бұл сияқты тереңге кетеді деп ол мұлде ойлаған жоқ-ты. Сол қолымен сақалын сипап қойды да, Қален де Һаронға тұра қарады. Һаронның көзінде азы кекесін шырайы, мұқату, мұдіртіп тастау ниеті барын байқады. Учитель ойланғанда бастады. «Большевиктер партиясына? Кіргенім жоқ. Кірмедім деп ақталып жату лайық іс пе? Менің қандай партияды баржоғым таразыға салып ақылдасатын нәрсе ме? Дін...» Қебірек ойланып, асықпай сөйлейтін Қаленнің жауабын онан әрі бөгей, сол сәт оның қыр мұрнының ұшына өшіге ызылдалап келіп бір сары маса қона қалды. Өзінен өзі сақалға қарай ақырын жылжып келе жатқан қол масаны қағып жіберіп, кешеден бері әбден мазасын кетірген бұл тістеуік шіркейді қаржып ұстая әрекетіне көшті. Оның бар жігер-ынтасты мен ой-еркі сол масаға ауған тәрізденді. Жауап күткен Һароннан мұлде бөлініп кетті.

— Сары масаның шаққанынан ызылды жаман. Был осы жерде маса көбейіп кеткен екен. Бұрын мұндай емес еді. Кешеден бері мазаны әбден алғаны. Ehe-he,— деді ол құшырлана қаржып. Бірақ маса қолға түспеді, терезеге қарай ұшып, үйдің төбесіне қонақтауға кетті.

— Мен сізден масаның қай жылы көбейіп, қай жылы азайғанын сұраған жоқпын. Менің сұрағыма сіз жақсы түсіндіңіз, учитель, соған жауап беріңіз,— деді Һарон.

— Солай, сұлтан, түсіндім. Сол айтқанға тұра келіп тұр...

Һарон құлағын тіге тұсті. Учительдің аса жай қимылы, созып сөйлеген сөзі, қайта-қайта қолға іліге бермейтін сақалы мен иегінің ұшын сипай беретін әдеті төреге өте-мөте оғаш көрінді. «Бұл өзі әдейі істеп тұрған жоқ па, бес тал сақалын жау шауып кете ме екен қайта-қайта түгендер»— деп ойлады.

— Бұл не сөз айтып отырғаныңыз? «Сол айтқанға тұра келіп тұр» дегенді қалай түсінуге болады?

— Менің жолдасымның айтқаны дәл келді, соны айтамын, сұлтан, тұра келіп тұр деп. Бұл сіздің сұрағыңызға жауап емес.

— Жолдасыңыз кім?

Қаленнің қолы тағы да иегіне қарай жылжыды.

— Жолдасым... оны сіз білесіз. Бұрын Мировой судьяның хатшысы болып істеген. Өткен күзден бері қазақ шаруаларының съезін шақыруға, халыққа бостандық жемісін әперуге қайрат қылып жүрген адап жан. Әбдірахман дейтін кісі.

— Неге білмейін, білемін. Сол Әйтиев жөнінде... Қашып жүрген большевик Әйтиев. Ол не деп еді?

— Жоқ, оның айтқанын маған сізге жеткізудің орны жоқ, оған менің ұжданым бармайды. Бұл біздің өзара ісіміз,— деп еді Қален, Һарон сұлтан кекесін күлкімен:

— Сіз айтпағанмен Әбдірахман Әйтиев бізге бәрін жеткізді. Сіздердің большевик екендеріңізді растап жатыр, растамауға шамасы да келмеді, бәрі анық, бәрі белгілі нәрсе. Сіздің ауылда сход ашқанын, онда не әңгіме болғанын, Жымпіты уәлаятына қарсы әрекет, үгіт жасағанын түгел айтып берді. Қазір оның тергеуі аяқталып қалды, түрмеге отырғанына біраз күн өтіп кетті,— деді. Қаленнің түсі аздал сұрғылт тартты.

— Халықшыл ер азамат еді,— деді Қален созып сөйлеп. Ол басын шайқады, жүзінде қынжылу пайда болды. Ал Һарон тергеу айлакерлігімен сенгіш учительді аңсызда қолға түсіргеніне ішінен насаттана түсті.

— Халықшыл... Сіз де халықшыл учительсіз. Әйтиев, сіз — бір идеялы адамсыздар. Бірақ ер атағын алғандай оның қазақ халқына істеген жақсылығы жоқ, қайта ол жаңа ғана құрала бастаған қазақ мемлекетінің басшыларына қарсы азған адамдардан топ жинап қарашекпендермен бірігіп кетті. Осы да абырайлы іс пе?

— Мен сізге, Һарон сұлтан, кім абырайлы, кім абырайсыз; мұны айырып бере алмаймын,— деді Қален ақырын ғана.— Ал, менің идеямды сіз де білесіз, басқа да жақсы біледі. Халық үшін қызмет ету, ағарту жұмысына бар күшімді сарп ету. Сондықтан халық учителі деген атақ берілген. Әбдірахман да бұрын халық учителі. Ер атағы жауға шапқан батырларға ғана емес, басқаларға да айтылады ғой, сұлтан, оның не айыбы бар?

— Айыбы айқын... Айтарыңыз дәлелдеуді керексітпейді. Әйтиев те, сіз де большевиксіз. Мұнан артық айып бола ма? Мұны сіз әлде игілікті іске балайсыз ба? «Сақ адам еді, қалай ұсталды екен? Бұл рас сөз бе, әлде жай сынау ма?» дейтін қосарлана жүретін керекті күдік бұл жолы Қаленнің ойына келмеді. Тек: «Әбдірахманға не істер екен? Қазақ атамандарының қолына тұскені өте қауіпті болды» деген ауыр қорытындыға келді. Өзі жөнінде ол қысылмады.

— Мен халық учителімін,— деді ол тағы да.— Халықшылдығым

айып болып тағылмасқа тиіс. Ал егер де сіз «большевиксіз, дінсіzsіz» деп кінәласаңыз, мұныңыз орынсыз. Көзқарасы үшін, ойы үшін адам заңың тезіне салынбауы керек. Сізді жұрт монархияны қолдайды деседі. Осыған қарап мен сізге монархист екенсіз, мұныңыз жарамайды, бұл пікіріңізден қалай да безіңіз деуге хақым жоқ. Патша көңіліңіз не қалайды, ерік өзіңізде. Эркім де осыны салт етуге тиіс.

Һаронның қарақоңыр жүзі көгілдір тартты, бірақ ол да ақырын сөйледі. Бейне Қаленнің мұқамдаған, асықпай сөйлейтініне еліктеген адам сияқтанды.

— Сіз сияқты оқыған, көзі ашық қазақ учительдерінің бұлай деуі ғажап нәрсе. Қылмыстың бәрі осы ой-пікір бостандығы деген алдамшы азғын сөздерден қоздап жатыр. Ана Әйтіев бастаған, мына сіз қостаған қылмысты тобыр «хақ дін, хақ патша, хақтың жолын қуып ағарту» дейтін құдай қолдаған кіршіксіз халал ережелерді аяқ астына таптады. Есікте жүрген құл-құтандар мен төлеңгіттерді төрге шығаруға даяр. Бардың дәүлетіне, жақсының атағы мен сәuletіне қол көтеретініңізді біз де жақсы білеміз... Өз сөзіңізben айтқанда, сізге де... ім... өз пікіріңізге ие болуға еркініз бар... Біздің сұрайын дегеніміз, қай уақыттан бері большевик партиясына тілектессіз, яки мүшесі болып қызымет істегеніңізге көп уақыт болды ма? Және қазақ оқығандарының арасында сіздерді қолдайтындар көп пе? Осыны айтсаңыз... — Һарон аз кідіріп учительге көзін тоқтатты.— Сонсоң Көптілеуов мырза, өз шаруаңызға босатармыз. Бізге де бұл мәселеге уақыт оздыру пайдалы емес. Мына анкетаны толтырып қол қойыңыз.

Һарон Қаленге бланке ұсынып, үстелге шақырды. Қален ішінен төренің айтқан үш таған насиҳат ұранын орысша аударып, «хақ дін, хақ патша, хақтың жолымен ағарту» дегенін «православие, просвещение, самодержавие екен фой. Осы таныс ұран француздардан орыстарға, енді орыстардан қазақтарға көшкені ме? Мұның бізге қандай керегі бар? Әлде осы төренің өзі православиені үгіттеуге кірісті ме?» деп ойлады. Ол ұсынған қағазды алды да, тез оған көз жүгірте бастады.

Бірнеше минут үнсіз өтті. Һарон: «Түрмеге отырды. Әбдірахман бәрін де мойындағы» дегенге құдік келтірмеді. Енді тезірек жауап беріп өз шаруаңызға қайта берерсіз дегенге нанса, бұл түйедей болған ат жақты ақымақ қолға оңай түсті. Дегенмен өзінде парасатты адамның сиқы бар: «Жақтары мен мандайы қандай келісті, нағыз марқасқа! Бұзық идеяға аумай ғалымдық карьераға кіріскең болса, бұдан бір мән шығар ма еді, қайтер еді» деп ойлады. Ол айдатып әкеліп тырнағының шенғеліне алған құрмандығын ішінен өте жек көрсе де, оның сабырлы мінезін, бұл келбетті пішінін, тіпті ақыл иесі екенін сынан-мінеп, жоққа шығара алмады.

Қален қағазға көзін жүгіртіп қана қойған жоқ, оны оқып шығып

ойлана бастады. Ол Һарон көрсеткен үстел жанына отырмады. Түрегеліп тұрган бойы Һаронға:

— Рахмет, сұлтан. Аядай жерде кешеден бері отыра-отыра зеріктім. Түрегеліп тұруға мен үйренген адаммын, енді бірнеше сағат тұрсаң да ауырламаймын,— деді. Оның шынында да іші тар, қапас, қандалалы бөлмеге кері оралуға зауқы да жоқ еді. Бірақ оған бармау үшін мына қағазды толтырудың келісі келмейтінін бірден сезді. Басынан аяғына дейін айыпты адамның қылмысын мойнына алып кешірім сұраған қағаздан айырмасы аз. «...Мен кінәмның ауыр екенін білемін бірақ сот, тергеу орындарына әділдікті ашып кешіреді деген сенімім зор...» деген жерлері ойланған адамға бетін бүркеп қойған дозақ сияқты. Ұзақ үңілсе қағаздың сырьы ашылатынын Һарон да байқап қалып:

— Іс басталғаннан кейін жауап алу шарт, ал жауап алған жерде осындай формальный жақтары болады. Тезірек толтырсаңыз... Мениң де қызметім бар еді басқа жерде, сіздің де айнала беруіңіз шаруаңызға ыңғайлы емес қой,— деді ол, учительдің шаруасына жаны қатты аштын адамша, аяған болып.

Учитель асықпады. Ол қағазды тағы бір аударыстырып, сырт жағына үңілді. «...Кінәмның ауыр екенін білемін...» Мұндай сөздер ат ұрлап, кісі өлтірген, болмаса басқа бір әлеумет тыныштығын бұзған қылмыстыларға махсұс¹⁰. Бұл қалай болғаны?

— Імм...— деп басын изеді.— Әлеумет тыныштығын бұзу қаупі. Ие, соған тиым салу...

Қален бұл жолы жағын асықпай сипап қағазды Һарон төренің алдына таман ысырып қойды.

— Мені осы үшін шақырсаңыз, бұл жаңылыс іс, төре. Әлеумет тыныштығын бұзу Қызылуйден шыққан салықшылардан басталып жатыр. Ешнәрсеге түсінбейтін надан жігіттерге «алып кел, шауып кел!» деп, жұмсауды тоқтатқан жөн. Қазақ мал баққан момын шаруа, оған ел болуды, шаруасын өндеуді түсіндіру керек, оны мен солын айыртып, білімге, жарық дүниеге қол созуды үйрету керек. Мына осы Қызылуйді кім билеп тұр. Бұл баяғы патша үкіметі ме, болмаса халықтың қамын жейтін, әділ тәртіпті қолдайтын хакімдер ме, осыны да білмейді ел. Сол елді келіп шетінен бөріктіріп атын тартып алып, өзін сабап, солдат боласың деп жігітін айдал, салыққа малын қуып саттырып жатқандарды не дейміз? Әлеумет тыныштығын бұзу осы болмас па? Сұлтан, осы сияқты бейбастақ істі істеп жүрген жандарды тыйсаңыз жүрт сізге ең мейірімді алғысын айтар еді. Сіз шақыртпай-ақ, мен өзім келмекші едім...— деп учитель тамағын кеней тұсті.

Һарон орнынан түрегелді. Сырт көзге жуас, ақкөңіл, реңді жауапкер мұндай қарсы ашып көтерер деп ол ойлаған да жоқ еді. Сұлтанның

әкімдік, өктемдік серпіні өзінен өзі еріксіз бұлқынғандай болды.

— Уәлаят тәртібін қалай жүргізу ді сұрау үшін алдыրғаным жоқ, Көптілеуов. Қайда, кімнің алдында тұрсын, білесің бе өзің? Сендей большевик үгітшісін қазір жерге қазықша қағып жіберуге менің құдіретім.

Қален оған таңырқағандай қарады; ол атағы бар, лауазымы зор сұлтан істі ойлап-пішіп, ақылмен шешер деп еді. Олай болмады, төре күш көрсетті.

— Олай болса, сұлтан, сіз мені, Жаһанша адвокаттың өзімен сөйлестіріңіз. Сол кісінің алдына жүгінейік. Менің айтарым көп еді, бірақ сізben әңгіме бітпейтін болды,— деді.

— Мен не, ойыншық болдым ба саған?— деді Һарон сол көтеріңкі дауыспен.

— Жоқ, сіз ойыншық емессіз. Шаруаға жағымсыз іс істеліп жатыр деген менің сөзім сізге ойыншық болды білем. Ел қамын жейміз деген адамның бірі ғой, ауылда болып жатқан бассыздықты сол әділ қазыңыз Жаһанша Досмұқамбетовтың алдында сөз етейік. Менің сізге басқа айтарым жоқ, сұлтан, ғапу етіңіз,— деп, Қален бас киімін киді.

2

Тап сол күні Жымпіты қаласындағы бұрынғы крестьянский начальниктің кеңесі болған көп терезелі қарағай үйдің ең түпкі бөлмесінде Батыс уәлаятының бастығы адвокат Жанша Досмұқамбетов пен доктор Халел Досмұқамбетов екеуден екеу онаша әңгімелесіп еді. Адвокат Жанша Орал қаласынан таң біліне шығып, жолда Ханкөл мен Көпірлі Аңқатыда екі рет ат ауыстыртып жектірді де. Жымпітыға ертеңгі сағат онның шамасында жетті. Оның бұл сапары да аса суыт, қимылы да өте жедел еді. Келген бойы үйге көп аялдамастан қаланың ішінде жегетін жеңіл фаэтонына мінді де, ол жолшыбай Халелді алып «махкамасына» келген-ди.

Алдыңғы бөлмеде ұлықтың алдын тосып жаңа ғана кірген қолқанат офицер Қаржауов, есікке таман толық денелі ел билері тәрізді екі адам және олардан әрі босаға жақта бір шаруа отыр еді. Досмұқамбетовтер кіріп келгенде бұлар, молданы көрген шәкірттердей, орындарынан ұшып-ұшып түрекеліп жапырыла тағзым етісті. Би әлпетті толық келген екі адам тіпті еңселері еденге жеткенше, бейне бір сәжде қылған жандардай еңкейіп қалды. Бірақ кірген екі ұлық бұлармен амандастып, болмаса бас изесіп жатпады, кірген бойы іркілместен ортадағы бөлменің есігінен ене берді. Қауырт жұмысы жөнінде мәлімдеме жасауға асықкан Жаншаның әрі сенімді, әрі басқалардан жақынырақ көретін офицері Қаржауов ілесе кіру ниетімен оларға ере

түсіп еді, сонында келе жатқан доктор Халел оған қайырылып қату пішінмен қабағын түйіп, кері қарай қолын сермеп қалды. Офицер басқа ұрған балықтай, кілт тоқтады да доктор кері сермеген қолымен кірген есігін жауып кетті. Кейінде қалғандар мұны байқап ұлгірмеді, олар сол еңкейгені әлі еңкейген күйінде, қол қусырғандары бүгілген қалыпта қалғанды. Ал, Қаржауовқа бұл ұлықтардың сонынан ере кіруге рұқсат етпегені соққыдан жаман тиді, оның өн бойын ар ашуы кернеп кетті. Ол ерте демей, кеш демей, Жаншаның кеңесі түгіл үйіне де іркілмей ене беретін; еркін сөйлесіп, ұлық пәрменін мұлт еткізбей орындайтын, өзі және рулас, әрі сенімді, әрі өткір жалаң қылыш сияқты болатын. Қөлденең жұрттың көзіне де ол Жаншаның тонының ішкі бауындаі көрініпті, қолқанат офицері атанған. Соңғы кезде оны қала халқы қорықса да, сыйласа да ауыздан тастамайтын болған-ды. Әсіресе оның қаталдығын кездесе кеткен екі адам әңгіме етпей қалмайтын: «Әне, Қаржауов кетіп барады!», «Жігіт бермейміз деген Олжаорыстың Қаржауов он адамын айдал келіпті!», «Ант ұрған, казак-орыстың атаманынан да қатал қарсылық қылған бір Бұғанайды қылышпен жауырыннан тартып жіберген екен, кешікпей бәлнесте өліпті ғой?», «Қаржауов шыдатпас, түсі суық!» Базардағылар әңгімелеп тұр: «Қаржауовтың қамшысы тимеген Бұлан жоқ дейді», «Жаншага сүйенеді ғой, әйтпесе көрер ек оның мықтылығын!» десетін.

Сол Қаржауов оңаша сойлеспекші болған Досмұқамбетовтермен бірге тұпкі бөлмеге кіре алмай, біrnеше секундтай көгеріп тұрып қалды да, кенет кері айналып:

— Көтер бастарынды, жарайды!— деді қатал үнмен. Еңкейген екі қара сақалды адам мен шаруа реңді кісі бастарын көтеріп, үкімет басшысы кірген есікке меңзей елжіреген үнмен:

— Мерейі үстем болсын тақсырдың. Алла ғұмырын ұзақ етсін, ұлық төренің!— десті.

Әскерге алынған жігіттерге «хан салауатын» айтқызып үйретіп, Жанша өтіп бара жатқанда бас идіріп бата бергізіп әрекеттенген офицер мыналардың бұл алғысына көтеріліп қалды; тіпті бұл елжіреген ізгі тілек Қаржауовтың тап өзіне айтылғандай жылы көрінді.

— Рахмет! Жарайды!— деді ол жайланаңызып қайтадан отыра бастаған ұлық тосушыларға. Оның даусы аздап бастапқы қалыптан жұмсағырақ шықты. Бірақ сонда да ол түсін суытқан, қабағы қату күйінде қалды.

Осы кішкене қаланың бар билігі бір өзінде ғана сияқты боп журген өр көкірек офицер, басшылардың құпияласу себебін іздеді. «Былтыр құзден бері біріндең құрала бастаған, биыл көктемде кемеліне келіп үкімет болған уәләятың мен аз еңбек сіңірдім бе? Отына күйіп, суығына

тоңып Ойыл мен Текенің, Ілбішін мен Шыңғырлаудың арасын шаршылап шапқыламадым ба? Атын жиысып, әскерін құрастырмадым ба? «Қазақ ел болсын!» деген ұранға мен қызбадым ба? Мені енді неге шеттетеді? Әлде екеуінен өзге жан естімейтін уақиға туды ма? Әлде менің жақпас бір қылығым бар ма?..» деген ойлар Қаржауовтың қабырғасын қақыратып жібергендей қынжылтты. Ол бұрылып бөлмедегі адамдарға қарады. Қос қара сақалды құбірлесіп әңгімелесіп қалыпты да, әрегірек отырған шаруа бүрге шаққандай тыптырышып, теріс айналып күйбендең деп қалған. Осы адамның жүзі көлденеңнен қараған Қаржауовқа таныс сияқты көрінді. Оның ойына кенет: «Топырлап есік алдын босатпайтын осындай дау-жанжалмен арыз әкеліп жүрген дәуекестер-ақ мазаны алып бітірді. Осы хайуандардың кесірі әлгілерді ығыр қылып тастаған. Артына қарамастан, тығылған адамша кабинетке кіруге асықты» деген топшылау келіп қалды. Және көптен бері көп арызшыларға өз билігін айттып келістіріп үйренген Қаржауов:

— Сен не жұмыспен келдің? — деп мошқады, өзіне таяу отырған қара сақалды, толық қара кісіні. Толық қара кісі Қаржауовты сыртынан жақсы білетін және сөзге де шебер адам екен.

— Рахмет, мырза, сіздің атыңызды сыртыңыздан естіп жүздесуге құмар едік. Қазір Алланың қалауымен сол тілек қабыл болды. Мен бір дау-далабаны, өтірік-өсекті қудалап дуанға шауып ұлықтың алдын андып, сыртынан қарауылдап жүрген жан емеспін. Бетегеден биік, жусаннан алласа, жақсыдан рауаят, ізгіден шапағат көксейтін, сыртыңыздан мерейініздің үстем болуын тілеп жүрген бір жаман ағаңмын. Ұлық дәрежелі елі құрметтейтін сүйікті Жаһанша мырзаға ауыз екі айтпақ болған бір жәйтім бар еді. Соны айтып, сол кісінің пәтуалы аузынан шыққан таптырмас асыл ақылын өз құлағыммен естуге мағшүқ болып едім. Үйіне тұра баруға қымбатты жұбайы ренжіп қала ма деп, махкамасына келіп едім. Егер де сіз Жаһанша мырзаға: «Қарындастыңыздың хал үстінде жатқанын айтуға, тағы да басқа аманат әкелген Хайырша қазидың інісі келіп тұр» десеніз, мен сізге екі дүнияда Алла тағала разы болсын дер едім. Ал, мына кісі, Халел доктордың жақын адамы, Беріш. Алыстан іздел келген. Ол кісінің үйін таба алмай, бағана таңертең менімен кездесіп, екеу болып осы жерге келіп отыр едік, деп ол қасындағы өзінен де толығырақ қара сақалды үлкен кісіні қолымен нұсқап, өзі басын иді.

«Мына кісі Хайырша қазидың інісі, ал мына кісі Халел доктордың жақын адамы», деген сөздер Қаржауовтың қатал пішінін ыстық суға малып алған қайыстай жібітті. Хайырша қазидың қара сақалды інісінің сөз лебізі мен келген жұмысының жай-жапсары Қаржауовтың әкіреңдеуіне жол қалдырмауы былай тұрсын, тіпті оның алдында қызымет етіп, рай білдіруді керексітті. Өзі ішке кіре алмай, ұлықтарға тап сол минутте қолы жетпей тұрса да, Қаржауов:

— Жақсы, жақсы, ақсақал. Мен қазір мағлұмдаймын. Соңан кейін ол кісі сізді қабыл алады. Өзім бәрін де реттеймін,— деді. Соңсоң ол есік жақтағы жүзі таныстау көрінген шаруаға бұрылып еді, бұл шаруа тап бұдан үш күн бұрын өзі... «көрген» адам болып шықты.

— Сен тағы неге келдің? Әлде менің бітіміме риза болмай шағым беруге келдің бе?— деді.

Қаржауов қадала түсті, оның үні бұрынғыдан да қатал естілді.

— Мен бе?.. Мен сол жесірімді тартып алған масқаралардың қылышына шыдай алмай келдім, Рақым мырза. Аз ата, нашар ата құдайдың құлды емес пе? Бұғанайсын деп мұндай қорлық жасау шаригатқа да, зан-закүнге де хилап емес пе? Сіз айттыңыз... Бірақ гадалат бар... әділ қазы...— дей беріп еді, Қаржауов оның қасына жетіп барды.

— Сен тағы енді менің үстімнен шағым ғарза беруге келген екенсің ғой. Мен кім, білесің бе, өзің? Менің айтқаным — айтқан, істегенім — істеген. Бұл жерге аяғыңды аттап басушы болма. Келген ізіңмен кері қайт. Ал, бұлай етпейді екенсің ғой, бір бұтыңнан ана бағананың басына іліп қоямын. Жоғалт қараңды,— деді ол түсі бұзылып.

Шаруа күйбенде, беліндегі белбеуін жөндеп қойды. Басындағы бәркін алып қайта киді. Әлденені құбірлеп есікке қарай жылжыды.

Екі қара сақал ішінен: «Мына сорлыға тықыр таялды-ақ. Қаржауовтың үстінен шағым беріп мұның маңдайының соры да бес елі екен» деп ойлады. Өздері назарын аудармаған болып сақалдарын сипап, қолымен ұшын қайырып әкеліп ауыздарына салып, тамақтарын кеней түсті.

3

Екі Досмұқамбетов кірген бойы түпкі бөлмеге кетті, бұл Жаншаның қызымет кабинеті еді, ал ортадағы ұзын бөлме — мәжіліс залы болатын.

Еденіне үлкен қалы кілемдер төселген, іші кең кабинеттің кіре берісіндегі киім ілгішке Жанша қара қалпағын іліп, төрдегі үстел жанына барды да, Халел өзінің үйреншікті орыны — оң жақ бұрыштағы биік креслоға отырды. Ол қалпағын терезе алдына қойып, сүртігінің етегін жөндей түсті. Бір жұманың ішіндегі барлық халжайды естуге және үкімет басшысының Оралда бітіріп қайтқан жұмыстарын тыңдауға құмартқан доктор Жанша сөзін бастағанша асықты. Ол ұзын бойлы Жаншаның ірі қолымен шашын тараشتаганына, қатырмалы тік жағалы ақ көйлекке таққан қара бантигін түзегенінен, қыры сынбаған қара желеттің омырауын тағы бір сипап өткеніне наразы пішінмен қабағын шытты. «Мың кісінің

алдында мінбеге шығып сөйлейтіндей... бой түзеп, сөз қуған осы адвокаттардан берекетсіз халық жоқ», деп ойлады Хал ел мақпал бұлықты жұмсақ креслоның кенересінен қос қолдап ұстаған күйі адвокаттың зор мұрынды, қара сұр бетінен көзін алмай.

Екі Досмұқамбетовтің мінездері де, түрлері де екі басқа, сырт көзге де бірден көрінетін айырмалары мықты еді. Жанша сүйекті, келбетті, ашық, билеп-төстеп еркін сөйлейтін және әрі жиі, әрі қатты құлетін адам. Ал, жez сағақты сопақ көзілдірік киген орта бойлы, дөңгелек қара сақал қойған, қараторы доктор өр мінезді жан. Қазір ол қадалған жерінен қан алатын сұлік сияқты, қабағын шытып орындықта тік шаншылып отыр. Ескі заманың көзі — аяқтары оймышты үлкен қоңыр ұстелдің жанында тұрған бойшаң Жаншаның қасында Халел ұсақ көрінеді, оның ұстіне қақырайған биік, арқалы үлкен орындық оны шамадан тыс кішірейтіп көрсетіп тұр, ол,— бейне ұяда отырған өткір көзді кішкене күйкентай сияқты.

Адвокат көп күттірген жоқ, қоңыр дауыспен, қолын жиі-жиі сілтеп қойып, екпіндете сөйлеп кетті.

— Қалада ең алдымен көзге түсетін нәрсе,— деді Жанша оң қолының сұқ саусағын шошайтып: — Бір қазақ жоқ. Мұның жақсы ырым екенін ішім бірден сезді. Қоржынның басы онға қарай, Текеден Жымпityғa ауған. Қөрмейсіз бе, көше де, базар да, махкаманың алдары да далбай-тымақ, малақай, бөрікке лық толы. Тап осы үйдің төңірегінде қазір қаптап кетеді. Өз қотырын өзі қаситын өз үкіметі іргеде тұрғанда халық қайда барушы еді. Қазекең біледі. Бұрын Текенің іші солай еді. Қазір онда тек ел қазағы базарда кездеспесе, көшесінде де, тіпті қаптап отыратын земствоның алдында да біреуінің төбесі көзге тұскен жоқ. Қазақ чиновниктері де сиреген. Мақтаныш емес пе, Халеке, ә?— деді Жанша дауыстап құліп.

— Мақтануға әлі ерте,— деді Халел езу тартпастан.

— Ертесін, әрине, ертерек. Бірақ бар нәрсені көрмеуге де болмайды. Егер де мата, шай, шекер саудасын біздің саудагерлеріміз жақсылап жүргізсе Жымпity бірер жылдың ішінде ауызға аларлықтай әкімшілікпен бірге шаруашылық жағынан да күш алар еді... Ал, Текенің қазіргі тұрі: ғаскер тұратын казарма. Іші-сырты бірден ғаскер. Мерген, Қожақар, Князь жақтан тағы да көптеген полктар келіп жатқан көрінеді...

— Жақында болған ұрыс немен тыныпты?

— ... Ол ұрыс Бұзаулықтан төмен Еділ бойынан шыққан қызыл отрядтарға қарсы шыққан генерал Акутиннің операциясы көрінеді. Бір дивизияға жуық қызылдар күшін талқандап жіберген. Акутин енді Самар түбіне қарай жорыққа шықпақ. Ақ казактар соғыс үшін туған

жауынгер занғар емес пе, ә? Ха-ха-ха!

Алдында бір ғана кісі отырса да адвокат Жанша, сот залында сөйлеп түрғандай, қолын әсемдеп сілтеп, салалы саусақтарымен әлденені нұқып көрсетіп, қызып кетті. Оның қатты құлгені алдыңғы бөлмедегілерге естілсе де, сөзін ешкім құлағы шалар емес, қосқабат терезелер тысқа дыбыс шығармастай тас жабық, перделері де түрсіз. Қақпа алдындағы және ұзын көше жақ бұрыштағы қарулы жасауылдар, күзетшілігіне настаттанғандай, айбатты пішінмен бейне қаққан қазық сияқты шашылып-шашылып қалған. Олардың мынау ұлықтар кірген үйге шет құлақты тостырмау былай тұрсын, тіпті бейсауат көзді бұл үйге ұзақ тіктіріп, тоқтап қаратарлық түрі жоқ.

Халел Жаншаның сөзіне ұйып тыңдағаны соншалық, тіпті кірпік қақпастан, көзін айырмastaн сөйлеушінің аузынан шыққан сөзін санағандай қадалып қалған. Жанша әңгімесін жалғастыра берді.

— ... Наказной атаман қалада жоқ, Толстовтан нұсқау алу үшін Гурьев қаласына жүріп кеткенге ұқсайды. Правитель Михеевтің көңілі қазір көтеріңкі, үні өзіне-өзі палуан адамның үніндей ашық шығады, жүзі де өте жарқын көрінеді. Махкамасында әңгімеміз сол келіскең қару-жарақ, машина және ғаскер жұмысына үйрететін военспециалист жөнінде болды. Ал, саяси жағдай, болып жатқан уақыфалар жайында бастықтың үйінде сөйлестік...

— Үй жағдайында еркін сөйлеседі ғой адам.

— Эрине, өте еркін сөйлестік. Михеев сияқты аса сақ, аса сөзге ұтқыр адамның тамырын ұстап сыр тарту үшін: «Бейбастақ ескен бала да үйдің әңкі-тәңкісін тап осындай етіп шығармаушы еді, Ресейдің темір тәртібі қашан қалпына келер екен? Елірген баланың құлағын жүлкү осыншама ұзаққа созылды» деп едім, правитель менің бетіме ұзақ уақыт қарап отырып: «Сіз адвокат Жиганша Досмухамедович, тиеген жүгі ауып қалып, жолда мекнат шеккен пішеншілерді көргеніңіз бар ма? Мына біздің іс тап сол тамызда терлеп-тепшіп, ауған пішенді қайта тиеп жатқандар сияқты», — деді. Сөзден сөз шығады, менің ойыма тап сол мезет болған бір уақыға тұсті, бастан кешірген жайымды айтып, оған мысал есебінде былай дедім: «Мен жас кезімде ауылда, кәдімгі қазақтың самиян сары даласында, орта дәүлетті шаруа әкемнің қолында өстім. Қысқы, жазғы мекен-жай, шабындық, егістік жеріміз, толып жатқан жылқы мен қой бар еді. Сол малға пішен шауып, оны жинап, тасып, үйетін жалшы, көмектесетін ағайындармен бірге мен де жұмыс басында болатынын. Ауыл өмірі өте жақсы ғой: кең дала, иісі мұрынды жаратын шалғын шөп, кешке дейін шомпып, құлаш ұрып, жағалық ойнап, қалжырап, ерінің көгергенше ішінен шықпайтын өзен суы — өткен жастық шақтың бір қайта айналып келмейтін, сағым сияқты қолға ұстаптай әрілеген кезі емес пе?.. Міне сол алыстағы

өмірдің бір суреті әлі есімнен кетпейді. Шөп көп сиятын үлкен-үлкен ырдуан арбаға тиеп бір күні шөп тасыдық. Хохолдардан үйренген әдетіміз бар, ол кезде парлап ат жегетін болғанбыз. Біздің үйде, жаңылмасам, хохол арба да ең бірінші рет қоныс тепті ғой деймін. Арбаның бір-біріне он шөмеледен тиеді ғой деймін. Өйткені мен бір тұра тауға шыққандай болдым — алдыңғы арбаның үстінде мен отырғанмын. Менің бітірер жұмысым: «шүү-шүүлеп» аттардың делбесін қағып, тоқтатпай айдал отыру. Пішен болған жерде сона болатыны мәлім емес пе, айғырдай бір сарқасқа сона сол қолдағы торы аттың қарақұсша шүйіліп, жұқа шабының астына бір кіріп, бір шығып, қайта шүйіліп, қайтадан сұңғіп, маза бермей-ақ қойды. Бастырықтың нақ басынан ұстап алып, аттың термен көпіршігендегі сауырына төне тоңқайып, шыбыртқымды ыңғайлап ұстап, сонаны соғып түсіруге мен де әзірлендім. Шыбыртқым ұзын еді, бірақ мен оны қатырып, ұшін сағасына қайырып байлады, қысқартып алғанмын. Аттар құйрығын бұлғап қойып, бастарын тыным таппай шұлғиды. Кейде тіпті артқы аяғымен шыдамсыз шабын үйкелеп соғып қалып келе жатты. Тап сол кезде арба жанында келе жатқан пішенші жігіттер ұзақ әңгімеге кірісіп арбаны да, атты да ұмытып кетті-ау деймін, екеуінің маған төбелері көрінбеді және «бала, делбенди қағып қой» демеді. Аттар түсे берісі тік Қисықсайдың жарлау қабағына да келіп қалды. Мен сайды да, жарқабақты да, қақырайта тиеген пішенді де ұмытып кеттім: есідертім шүйіліп келіп аттың жұқа шабына қойып кеткен ызылдауық сонаны соғып түсіруде болды. Кіріп келе жатқанмын, дыз ете қонып бір минуттей тоқтаған жерінен қызыл моншақ шыға келеді. Сол арсыз сона торы аттың күнге құйіп, шабдарлау тартқан сирек түкті шабына қадала түсті... Арғы жағы менің есімде жоқ, тек шыбыртқымның шапқа сарт еткенін, аттың ыршып кеткенін, арбаның ойға қарай жантая түскенін, өзімнің әлдекайда домалап кеткенімді ғана білемін. Әлі есімнен кетпейді, күн өте ыстық еді. Көптеп жабылып арбаны қайта тұрғызып, шөпті қайтадан тиегенше шөлдеп тіліміз ауызға симай кетті. Соны ойласам қазір де аузым іші құрғақсып тұрған сияқты, ұлы дәрежелі мырза. Сіз осындай жұкті айтасыз ғой. Ауған жоқ, ауған жоқ, тап осы сияқты дегеніңіз тамаша теңеу. Енді, бірақ осы жұкті арба сияқты аңсызда құлаған мемлекетті... дедім. «Білем, білем, Жиганша Досмухамедович сіз сияқты балалың істеп арбаның делбесіне ие бола алмай жүгін жығып алған Александр Федоровичтің анғырт ісін түзетіп жатырмыз, көп болып түзетіп жатырмыз. Кавказ бен Доннан, Сібір мен Оралдан, Каспий мен Орынбордан көтерілген даңқты қазақ ұлдары, оларға көмектесіп жатқан ер жауынгерлер тез тұрғызады; бұған сенім зор,— дейді.— Енді мына қызыл өрттен құтылу керек. Өрт салушы ішкі жақта болғанмен, ана Россия тұкпірінен әкеліп қоныстандырған біздің мұжықтарымыз да соны үрлеп жатыр. Надан басшылардың кезіндегі жер дауынан туған киргиз ағайындардың да алакөздігі сол өртті қоздыруға дем береді. Қазір ақылды басшы, батыл қимылды қосшы керек. Войско үкіметінің серігі жастың қуатын аямай жұмсайтын шағы осы ғой деп үміт етеді біздің қажырлы Наказной

атаман генерал Мартынов,— дейді Михеев. Генералдың сөзі де, ойы да, істеп жатқан әрекеті де, төңкеріспен тез күресуде шыныға түсер кезініз келді, тыл тұтастығын берік ұстай сіздің көмегінізді керексітеді» дегенге тоқтайды.

— Сіз не дедіңіз, адвокат?

— Менің айтарым белгілі ғой, Халеке. Жымпity үкіметі ұйымдасу дәуірінде тұр. Құш көп, айлық мол, адам жеткілікті. Ал, осыны тәртіппен алғанша бізге ағайындық көмек керек, құрал-жабдық, дәрі-дәрмек, инспекторлық жәрдемге мұқтажбыз, мұны сіздердің жомарт қолыңыз санаспай ұсынатыны маған айдан анық,— дедім. Солай емес пе, Халеке, ә? Ха-ха-ха.

— Солай. Дұрыс айтылған сөз. Орынды. Құш те, байлық та мол деп тауып айтылған. Осал еместігінді досың да біліп қойсын. Ағайының да белді болсан, бар болсаң сыйлайды,— деді Халел.

Доктор Халел Жаншаның соңғы сөзіне азырақ тоқпейіл тартқан адамның пішінін көрсетіп кеңі түсті. Орындыққа шалқалаңқырап отырып жағасын босатты, көзілдірігін алып сүртіп қайта киді, ішкі желетін ағытып, ақырын ғана желпіп қойды. Ішінен: «Сөзшеңсің! Сөйлесе білесің! Айла-амалға жүйріксің...»— деді. Бұл іштей ризалығын әбден бекітіп құдіксіз етпекші болып адвокатқа:

— Қолма-қол көмек қай түрде?—деп сұрады.

— Екі мың винтовка патронымен, он екі пулемет, бұл да оқ жабдығымен. Полковник Белоус штаб маманы ретінде келмекші болды. Тағы басқа интенданттық мұліктер. Сонсоң Халеке, бір жеңіл машина... автомобиль ала берді.

Сенімді, іс білетін бір жігіт бар еді. Әңгіменің аяғын сұлтан Һарон төре мен доктор Ехлас бөліп жіберді, бұл екеуі кірген бойы Досмұқамбетовтермен қол алып амандасты да, ауыр жайды баян етті.

— Ұлғ мәртебелі Жаһанша мырза, сіздің жоғарғы хұзырыныңға арналған донесениені оқып шығуға лұқсат етіңіз,— деді Һарон төре, іззетпен тік тұрып. Жаһаншаға қарап құлақ қағып.

— Айтыңыз, айтыңыз, хұрметті сұлтан Һарон төре, құлағымыз сізде, — деді Жанша.

Ол бұл сұыт кірген екі үкімет мүшесінің бір жағымсыз нәрсені айтуға келгенін шамалады да, бірақ сыр бермей жайбарақат қалыпта тындаған болды.

Һарон төре формалы киімінің төс қалтасынан төртке бүктеген

бедерлі бланкеге қара сиямен жазған мәлімдемені алып жазып жіберді де, сол қолымен тез-тез қос миығын кезек сипап өтті. Сонсоң тамағын кенеп қойып қатаң дауыспен:

Ұшбу жылы саратан айының 21 пәнчәмбі күні, Көпірлі Аңқаты болысының волостной правителі Бекбасов мағлұм етті: оның хұзырындағы нөмір төртінші ауылдың киргиздары большевик Әйтіевтің ағуландыруымен сход ашып, желік сез сөйлеп, жаңа құрылған Жымпіты уәлаяты хұқіматына бойсұнбауға қарсы наразылық көрсетуге, төре нәшелніктеге бағынбауға, волостной, аулный старшиналарға келіспеуге, Войско правительствосын танымауға бас ұрып, байладам еткен. Бұл сходты құрушы сол аталмыш нөмір төртінші ауылдың киргиз учителі Қален Қөптілеуов болғаны анықталды. Қайсы учитель, сенімсіз учитель болғаны үшін бұрын да учительдік қызметін атқарудан босатылғаны мағлұм. Теріс ниетті Қален Қөптілеуов учительді әлеумет істеріне кесел жасағаны үшін тергеу астына прокурор санкциясыз, мен өзіме берілген үлкен хұқуқынызben, бағынышты тұтқын еттім. Осы айтылмыш істер, яки учитель Қален Қөптілеуов хақында сол нөмір төртінші ауылда тұратын киргиз Жұніс Шалов дейтін бір беткей қыңыр қырсық жүретін адам жігіт жинап, жасақ құрап, қару тауып, екі жұзге жуық киргиздарды волостной правительге қарсы ереуілге шақырған, правитель волостнойды кіріптар етіп байладап алу пиғылыман саратанның жиырманшы күні шаһаршамбыда атпен келіп шабуыл жасаған. Волостной правитель Бекбасов мылтық асынып, найза көтерген, қылыш таққан ереуілшіл ниеті бұзық айтылмыш киргиздардан қашып шыққан. Бұл қисық Жұніс Шалов 1916 жылы патша ағызам хазіретләрінің биік указы еғлан етілгенде Герман патшасының Россия империясын соғыс арқылы бағынышты етуіне тілек білдірген, тыловая работыға киргиз балаларын бермей волостной управительге күш көрсеткен. Бұл тұғырысында Ояз крестьян начальнигінің махкамасында 227 распоряжение барлығы мағлұм.

Жоғарғы жазылған мағлұмдаманы сіздің жоғарғы хұзырыңызға бас иіп жолдап, алдыңғы уақытта беретін парманыңызды бұлжытпай орындаитынын сендіруші: Жымпіты уәлаяты хұқіматының ішкі жағдайын тәртіптеуші начальник сұлтан Һарон төре Қаратав мөр басып қолымды қойдым.

Ұшбу жылы, саратан айының 22-інші, жұмға күні өз апартаментімде составит қылышы,—

деді.

Сұлтан миығын тағы бір сипап өтті, сөйтті де ол мағлұмдаманы Жаншага ұсынды. Халел Досмұқамбетов Һарон төренің әлде

«мағлұмдамасына», әлде пішініне шошынды ма, орнынан ұшып түрегелді. Бірақ ешнәрсе айтпастан Жаншаға қарап: «Осы да іс пе?» деген наразы қөзқараспен қайта отырды. Жанша:

— Отырыңыз, сұлтан! Жақсы. Ал, сіз не айтайын деп едіңіз, Ехлас мырза?— деп Шұғыловқа бұрылды. Жаншаның да өңі құбылып кетті, бірақ ол Халелдей шыдамсыз мінез көрсетпеді, ойға салыстырып іс істейтін адам сияқты қысылмаған шырайда қалды. Ол тіпті қуақы сөздер айтуға тырысты.

— Мұны не дейді, Халеке, қазақ ұлтының ежелден келе жатқан алтыбақан алауыз мінезінің қалдығы, жаңа аламан дейміз бе? Солай деп атаймыз ба? — деді қарқылдал құліп.

Бірақ оның бұл құлкісі өзінен өзі шыққан еркін құлкі емес, әріден келмеген, бергі көмейден ғана лықсып шығып кеткен құлкі тәрізденді. Халел Жаншаға қарай қалды. «Не істеу керек екенін айтпай, мұндай өте нашар жағдайда бала сияқты кеңкілдеудің не керегі бар?! Бұл аяқ астынан шыққан ала ауыздық емес, бұл мағынасы терең ала ауыздық. Үлкен руларды бастайтын адамдар аяғынан қаз тұрған хұкіматты қолдаудың орнына тәбесінен қамшы үйіруі жыларлық іс... Бұл тегін емес. Мұның түбінде үлкен бүліктің ұрығы жатыр. Мұны қоздырушы бар...» Халелдің түсі көрер көзге қуқылдана бастады. Бұл ойы оның қанын ішіне тарта құбылған осы қуқылдануынан да, қатты түйілген қыртысты қабағынан да күні бойы қаққан қазықтай шаншылып отырған кісінің қазір ұшып тұра келіп, жарқ еткізіп көз тастауынан да айқын көрінді: Халелдің риза болмай қалғанын, әсіресе «кулкіге салады» деп ойлағанын Жанша да сезді. Ал, Ехлас Жұністі құбыжық етіп көрсетуге тырысты.

— Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді дегендей, осындай бір есер адамдар елді бұлдіретін болды. Медіресені мектеп етемін деп мешітте бүлік шығарыпты. Бірақ хазірет, ишандар қатты ренжіп, тиым саламыз деп уағадаласса керек. Ауылның ұстінен көлденең көк аттыны жүргізбейтін бір пәле — «мен сайлаған хан жоқ, ата-бабам хан мен сұлтанға шоқпар соғумен өтті, мен сол ата жолын қуған кісімін», дейтін көрінеді. Надан халық айқай-шуды жақсы көрмей ме, шабамыз, қиратамыз, деп бардың дәuletін көре алмайтын сөздерді қошемет тұтады екен,— деді.

— Ата тегі кім еді өзінің, сіздерге жақын ба,— деп сұрады Жанша Ехластан.

— Жақын дегенде — бір рулы елміз. Ата тегі ел бұзған тентек. Біздің қарт: «Бұл соғылған мұнан елу жыл бұрын бала кезінде-ақ патшаның көзін құртамыз деп айқайлайтын. Экесі «Ел ауада», найза шаншып, садақ тартқан бас бұзар» дейді. Һарон төренің жазғаны ақиқат: 1916 жылы волостной правительді шауып алуға аттанған әпербақан адам,—

деді Ехлас.

— Қален де сіздерге жақын ба?

— Тұысқандыққа екеуі де бірдей, бір аталы ел... Бұл екеуінің ең жаман жағы: кедей, қойшы, жалшы, кем-кетіктердің бәрі ақыл сұрап, солардың елірткеніне құтырып кетіпті. Волостнойға қарай шыққанда жолдағы елдерді ертіп, қара көбейтіп келе жатыр дейді.

Һарон жарлық құтті, Халел ала ауыздықты қалай басудың жолын ойлады. Ал, Ехлас онсыз да төрт жағы бірден теңелмейтін бақыттың жолын бөгей беретін қырсықтарды жоқ етуді тіледі.

— Ехлас мырза, алдыңғы бөлмеде Қаржауов бар сияқты көрінді. Соны шақырып жіберсеңіз,— деді Жанша оған.

Ехлас басын иді де, тез Қаржауовты шақыруға шықты.

Бұл кезде алдыңғы бөлмедегілер төрдегі төрелердің жә шығарын, жә шықпасын біле алмай сарғая құтіп, әрқайсысы өз ойымен болып отыр еді. Жаншаның қарқылдан күлгені оларға да естілді.

Қос қара сақал дыбысын шығармай өзара сыйырласып, біріне-бірі іштегі ұлықтың құлкісін макұлдағандай жымың-жымың етті. «Жесір дауымен» келген шаруа Қаржауовтың сөзінен кейін кетпекші болып ыңғайланды да, бірақ іштегілердің көңілді қарқылы оны да екі ойлы етті. Оның ойына: «Бәлкім шығып қалар. Мүмкін хан әділ билігін айтып салар, ол Қаржауов емес қой дойырын ала жүгіретін», деген құұміт келді. Сондықтан ол күйбенде, айналақтай тұсті. Және осы кезде Қаржауов ішке кіріп кетіп еді. Ол алдыңғы бөлмеде қабылдау күткен қарапайым адамдармен бірге отыруға арланып, Досмұқамбетовтердің үстіне кіре алмаса да, орта бөлмеде теңселумен болды да, шыдай алмай тағы да алдыңғы бөлмеге шықты.

Ұлықтар кеңесінен шет-қақпай қалған офицерге бар пәле осы алдыңғы бөлмеде отырғандарда сияқтанды. «Неге топырлайды, куәлікке келгендей, сіресіп отырғанын көрдің бе? Бұлар тугіл мені де кіргізбеді...» Оның көзі «Дәуекес қазаққа» түсіп кетті. Кет дегенді құлағына да ілмеген, алтынын жоғалтқан адамдай күйбендей қалыпты. Қаржауовтың ашуланғаннан өті жарылдып кете жаздады. Жүзінде шағуға ыңғайланған жыланның зәріндей бір улы пішін пайда болды. Жел жарып, күн қарайтқан қара қайыс беті күрендене тұсті, көзінің аң еті де талаурап, тіпті қарашығына дейін қызғылт тартқан сияқтанды.

— Әлі күнге кетпей нені құтіп тұрсың?— деп, ол манағы жесір дауымен келген шаруаға төне тұсті.

Оның шықшыт еті бұлтиып шығып кетті.

— Мен тақсырдың өзіне... Жаһаншаның...

Қатал офицердің бұзылып кеткен түрінен зәресі ұшқан шаруа сөзін де айтып бітірмеді, шегініп те кете алмады, тек қана басын қорғағандай екі қолын ербенде түсті. Бірақ ол қорғанып та ұлгіре алмады, Қаржауовтың шықшыттан тиген жұдырығы оны сыртқы есікке қарай ауытқытып жіберді де, ал шегіне беріп, нәлді етікпен бөкседен тепкені мұрттай ұшырды. Құлаған жанның денесіне тағы да әлденеше тепкі тиер ме еді, кім білсін, ол тек Ехластың:

— Қаржауов мырза!— деген даусына жалт қарап кері айналды.

Ехлас құлап қалған адамға «анықтап қарайыншы» дегендей алтын пенсінесін мұрнының ұшына таман түсіріп жіберіп тұзақ көрген құрдай шұқшия қалды.

— Рахмет, мырза, сізді Жақаң шақырып жатыр. Імм, мына кісі неменеге тәртіп бұзды?— деп сұрады ол Қаржауовтан.

— Қазір, доктор, қазір. Ғапу етіңіз, осында қабылдауға мұрша келмей жатқанда топырлап есік алдын босатпайды. Бұларды еркімен жіберсең айнала бунт шығып жатқанда!..

Қаржауов жалма-жан белбеуін дұрыстап, костюмін тәртіпке келтіре бастады.

— Імм... іште де, тыста да толып кеткен бассыздық... Жақсы, тезірек кіріңіз,— деп, Ехлас шыққан есігіне қайта кірді.

Қаржауов ұлықтар отырған кабинетке кіріп келіп:

— Бұйрық сізден, тақсыр,— деп құлақ қағып, есіктен бір адым ілгері жер жүрді де, Жаншаға қарап шашыла қалды.

— Гауптвахтада Қален Көптілеуов деген учитель отырған көрінеді... Көптілеуов пе еді?— деп Жанша Ехласқа бұрылды.

— Көптілеов.

— Сол кісіні қазір осында алып келіңіз,— деді Жанша Қаржауовқа.

— Хұп, тақсыр.

— Қаржауов кіргеннен де тез шығып кетті.

Жұніс ереуілі Жымпity басшыларына аңсызда аяққа басылған шоқтай әсер етті.

Орал генералдарының «ішкі тылды берік ұстай басты міндет. Бұлікшілермен күресіміз әлі де өте әлсіз; большевиктердің қарсы үгіті қауданды жерге салған өрт сияқты» деген қорытындысынан кейін бұл Досмұқамбетовтерге ауыр ой туғызды. Бірақ Жанша мен Халел бұл жөнде екі түрлі қорытындыға келді.

«Ішкі Ресейден келген жерсіз, сусыз қайыршы крестьяндар мен фабрик- заводтарда істейтін жалаң аяқ, жалаң бас жұмыскерлер орыс хұкіметіне қарсы қолына құрал алып шықса — мұның себебі толық; аш қасқыр адамға да бас салады, сол сияқты олар аш-жалаңаш ашынған халық. Ал, мына қазақтікі не? Талағанның тырнағында, асағанның аузында мал сияқты жосып жүріп, бүгін өз алдына ел боламыз деп «әу десіп», бас қосқанда сойыл көтеріп шығу!.. Жұніс кім? Ол нені көксейді? Койши емес, қолаң емес, бір елдің бас көтерер еті тірі адамы емес пе! Бұл елдіктен айыратын қазақтың қара басқан ала ауыздығы. Өзінің басшысына шүйдесін күжірейте ме? Әлде билікке ұмтыла ма? Жоқ, мұның себебі терең. Бұл азғыру ісінен тұған бүлік. Жұністі айдалап салушы бар. Ал, мына учитель деп отырған бұзыққа не керек? Бұл да большевик пе? Соның тілекшісі ме? Ана қарашекпендермен ауыз жаласып жүрген Кердерінің соғылғандары ғой осының бәрін аздырып жүрген. Эйтіевің, Арғаншаевың, Ипмағамбетовің, Мырзагалиевің — қазақ емес, сатылған шұршіттер. Большевиктер бір майлы құйрық асататындей, мұрдарлар түге! Бұлардың ұлын Рұмға, қызын Қырымға жөнелтуден басқа амалы жоқ», деп қорытты Халел Досмұқамбетов ішінен. Бірақ бұл пікірін Жаншаға ғана айтуды, сонымен оңаша ақылдауды мақұл тапты. Мына отырған бұрынғы патша уәкілі сұлтан Һаронның алдында, болмаса хакім болуға тырысып жүрген, бірақ өзінің сары уызы кеппеген Ехластың көзінше ел билеу сырын бөлісуден бой тартты. Бұл екеуін Халел онша ақылды, тапқыр, кеңес бере алатын адамдар деп есептемейтін.

Ол Қоспада болған съезден кейін жалпы қазақ оқымыстыларына да көңлі қатты қалған-ды. «Қолында билік құші бар адамды ғана сыйлайды қазақ. Бұл отаршыл хұкіматтың бұратана елдерге еккен мерезінің бірі. Сондықтан қалыптасып ел болып кеткенше, ағайыншылықты тыйып, қатаң қымылмен темір тегеуірінді саясат қажет деген. Халел осы пікірін Жаншаның құлағына сіңре беру үшін сөз арасында: «Жаһанша мырза, ел басқару деген, қымыз сапырған бәйбішенің сауырынан сипап қойып, мәз-майрам болып отыра беру емес. Ел билеу үшін де батырдың жүрегі, палуанның білегі, Жиреншениң тапқырлығы болсын. Сенде соңғы бар, алдыңғыларын көрсетуің шарт», дейтін.

Халел қазір орнынан көтеріле түсіп, бұрынғыдан көрі

жайланыңқырап отырды. Ол төрені сынау үшін және Жаншаны алыстан бір қайрап өту үшін:

— Һарон сұлтан, мына жай естір құлаққа да, көрер көзге де жайсыз жағдай екенін байқаған шығарсыз. Бұл бәріміздің де тегіс ойланатын, алты арысымыздан сұық тер шұбыртатын іс. Баланы жастан, қатынды бастан тый дейтін еді, бұл қалай болды? Ишкі тәртіп сіздің тәжірибелі қолыңызда емес пе?!— деді.

Һарон бөгеліп қалды. Ол Жаншаның не айтарын, қалай бағыт берерін білмей тұрып жазалау түрін кесіп айтуға аузы бармады.

— Доктор, мен уәлаят басшысы мәртебелі Жаһанша мырзаның пәрменіне бас ұрамын, соған қарай амал істеуге күш саламын,— деді сұлтан Һарон.

Халел оның бетіне жалт қарады да:

— Қойши қолына таяқты қой шетінде сүйеніп тұру үшін алмайды,— деді.

Халелдің түсі бозарып кетті, ол ішінен: «Чиновник! Осы құнгінің жансыз қарақшысы. Азғындал туған! Атаң Қаратайдың атына ғана иесің, ақылы мен қайратынан маҳрұм қалған төрешік»,— деді ерні қыбырлап. Ол мұны естіртіп айтып қала жаздады.

— Халеке, қойды шашау шығармаймын деп бүгін қуалап иіре бергеніммен, ертең ол жөнге жайыла қояр ма екен. Оны енді көрерміз. Сұлтан да өз ісіне ойланыңқырап кірісер...— деді Жанша Һаронды арашалап.

Ол Халелдің мінезін жақсы білетін, оның тап қазіргі ойын да жақсы түсінді. «Бірақ Жұністің ереуілін басудың жолы көп; Халелдің қолдайтыны қатал шара, күш көрсету. Қарулы отряд шығарып жолын кесіп, енді қайтып бас көтермestей етіп елірген шалдың жігіттерін қырып тастауға да болады! Онда басқа елдер не дейді? Жанша ел билеу тізгінің қазақтың қанын шашудан бастады демей ме? Топ жинап үйренген, әлі құнгे асаулығы басылмаған надан халқын бір ауыз сөзге келмей шамданып, қырып салды демес пе? Қыру саясаты мен ру саясаты қарсы әділдіктің түрін молайтып жібермес пе? Ана көптің көкейіне қона тын сөзді де, істі де тапқыш қарт Бақытжан, алғыр Әлібековтер мен Эйтіевтер, ана Мендешев пен Жолдыбаев бастаған қалың учительдер не дер? Ел Жаншаның таяғынан, оның анғырт басқан аяғынан қашып солар жағына шығып кетпес пе?..» Жаншаның ойы осы сияқты он тарапқа бөлінді де, аяғында оның әдіскер адвокаттық айлакерлігі жол тауып бергендей болды. Ол түрмеге түскен Қален учительге де лайық айлалы әдісті де, Жұністің бетін қайтарарлық құрал күшті де тез көрді... Әкесінің Қаленге қойған мін-

мысқыл аты есіне тұсіп: «Тауып қойған ат. Сен саржағал теке Халекең айтқан қатал қойшының жуан таяғы. Жұніс пен екеуінің шекенәнен сарт ете тұскенде кімнің кім екенін жақсы білерсің» деп, күні бұрын настартана бастаған Ехластың ойынан шықпады. Жаншаның үкімі бұлар ойламаған үкім болды.

Өзінің жұп-жұмсақ даусымен ақырындал қана сәлем беріп кірген Қаленге отырған төрт ұлықтың төртеуі де бірден қарады. Аңдаған адамға бұлардың үшеуі бірі тікенді, бірі ызалы, бірі кекесінді көзбен атып жібергендей қадалған еді, ал, Жанша қанатының астына алған қамқоршы жандай Қаленге бір белгісіз жұмсақ шырай көрсетті.

Учитель терезесі тең адамдай ілгері жүруге де, босағада тұрып қалуға да ыңғайсыз көріп, (отыра кетуге келісі жоқ) сәл дағдарып қалды. Бірақ ол отырғандардың назарын басқаға аудару үшін:

— Сіз жүрініз, ілгері өтініз! — деп арт жағындағы Қаржауовқа жол берген болды.

Арбаға тездетіп мінгізіп: «Бас аяғынды! Ханға сәлем беруге барасың. Кере қарыс ана маңдайынан сипау үшін шақыртып жатыр. Сендей саранау учительдер ел бүлдіруге керек!» деп, кекетіп Қаржауов оны гауптвахтадан уәлаят үйіне он минуттың ішінде жеткізген; бірақ өзі Қален қашып кететіндегі көзін алмай, өкшелей жүріп, іле кірген.

— Пәрменіңізге құлдық, тақсыр! Көптілеуовті алып келдім,— деді Қаржауов.

Ол құлақ қағып тағызым етіп, тағы да тік тұрып Жаншага қарап шанышла қалды.

— Иә, учитель, берегірек келіңіз,— деді Жанша зәрсіз шыраймен.

Сөйтті де ол Қаленге отыруға орындық көрсетті. Басқалары ілкі сүйқ жүзбен оны бейне бір құрбанға шалатын қошқардай әрі мінеп, әрі сынап қарап жатты.

Һарон төреге: «Жанша мырзаның алдына жүгінелік, алып барыңыз!» деп талап қойғанмен бұл тілегі орындала қояды деп ойлаған жоқ еді. Ал жүрісі асыр-тасыр, мінезі шәлкес, бетінен зәрі шығып тұрған Қаржауовтың:

«Ханға сәлем беруге барасың!..» деген кекесінін ол елеген жоқ-ты. Қазір сол «мықты Жаншаның» алдына келіп қалды. Жаншаның өзі... Қален Жаншаны мұнан біраз жыл бұрын көрген болатын. Оған көп уақыт өтті. Осы Жымпітының алты кластық орыс-киргиз мектебінде сабақ беріп жүрген кез. Сабақ үсті. Оқушылардың зеректігін байқау үшін болу керек, әйтпесе Жаншаның ағарту жұмысына байланысы

жоқ. Тақта алдына шыққан шәкірт кім еді... Осы Хакім емес пе еді сол! «Артель крепка атаманом, а атаман могуч только при артели»¹¹,— деп жаздырды. Онан соңғы сөйлемі: «Беда в том, что киргиз кайсацкий народ страшно темен и отстал от других на целые века»¹². Сол ұзын қара сұр Жанша. Ағартар ма сол артта қалған надан елін?!.. Менен қазір жауап алмақшы. «Страшно отстали, но надеемся на другие» дермін мырзага!.. Анау атақты доктор Халел болуы керек. Сұраңыз, мырзалар. Менің де айтарым аз емес!— деп ойлап, Қален әдетінше қолын иегінің сүйір ұшына қарай жүгіртті.

— Элеумет жұмысына көмектесу үшін сізді осы кезге дейін шақыра алмағанымыз аса өкінішті деп білемін, Қөптілеуов мырза. Бірақ мұның да себебі бар: басқұр мен бауын, шиі мен тұс киізін дайындағы үлгермей, шаңырағын ғана көтерген отау сияқты жас автономияның жабдығы кең отырып кенесуге мұрша бермей жатыр. Қолынан іс келетін, халықтың қамын жейтін оқыған жігіттеріміздің санын да алып болғанымыз жоқ. Мына сіздің жүзіңізді де ғайыптан көріп қалып отырмын, келіссіз жағдайға кездесіп қалғаныңызды естіп қалып, алдырып отырмын. Бұл бір реттен өте өкінішті жай, бір реттен құдай кездестіргендей, ниетке қарай табысқандық. Сіз сияқты біз көрмеген, біз атын естімеген елде әлі де талай ардагер ақылды азаматтарымыз көп. Сол сіздер мен біздер басымызды тұтас қосып, бір жеңнен қол шығарсақ, мынау самиян сары далада ұшарын жел, қонарын сай білген ебелектей қөшіп-қонып жүрген қазақты ел ете аламыз, соның өзіне лайық мемлекетін құра аламыз. Бұл үшін парасатты ой мен күрделі іс істелуі керек. Алдымен бірлік керек. Қазақ атаулының басын біріктіру керек, Әнестен өрбіген алаш баласының аласы мен құласы жоқ. Сіз мына аяғын андамай басқан аңғырт жігіттердің бассыздығы мен өкінішті қылыштарын кешірерсіз,— деді Жанша Қаленге. Соңсоң Қаржауовқа бұрылып қатаң үнмен: — Қөптілеуов сияқты аяулы ағаларыңнан ақыл сұраудың орнына оны алайқ бұзықтармен қоса кіріптарлыққа ұшыратқандарың үшін аяғына жығылып кешірім сұра. Атаңың әділ жолы — айыбына астындағы атынды мінгіз!— деді ол.

Қаржауов шошып кетті: Шын айта ма, әлде сынап тұр ма дегендей, ол Жаншаның бетіне қадала қарап еді, адвокаттың сұсту жүзінің сұрлана түскенін және оның қабағының үстінде қатулық пайда бола қалғанын көрді де:

— Шөреңізге құлдық, тақсыр... Бірақ мен емес, бұл кісіні тұтқындаған. Әлгі ана Абылаев еді,— дей беріп еді, Жанша оның сөзін бөліп:

— Қарсы жауап қайырып, солдат әмірді екі етпес болар. Сен қазақ уәләятының солдатысың,— деп жекіріп қалды да, орнынан түрегелді.

Офицерлердің ішінде жақын болғанмен өте қатты сескенетін және

өзгеше құрметтейтін Қаржауов Жаншаның ызғарлы бетін көріп, әмірін екі еткендей болып қалды.

Ол жалма-жан қасындағы Қаленнің алдына бір тізерлеп отыра қалды да:

— Кешіріңіз, учитель. Қателік бізден, ғапулық сізден. Ат-шапан айып мойында,— деп басын иді. Бұл күтпеген жерден істің бұлай сәтті шешіле қалуын Қален әбден ойлап, талдап үлгірмеді. Ол үні ұяң, мағынасы ұзынсонар Жанша сөзінің ұшына жеткенше өз айтарын ғана — қарсы жауабын ғана түйіндең тұрған. Жұрттың хан дәрежесінде көтеріп жүрген жүйрігінің бүгін ғапу өтініп босататынын ол ойлаған да жоқ-ты. Ғажап өзгеріс! Әсіресе кешегі айбатты Һаронның бүгін бұл қойдан қоңыр болып, мына ұр да жық офицердің қазір енді алдына бас иіп тұрғаны ақкөңіл учительге құдіреттің ісіндей көрінді. Ол тіпті Қаржауовты аяп кетті. «Сорлы қазақ жігіттері білмей отқа да туседі. Сәби сияқты. Шап десе шабады. Түсінсе — аяғыңа жығылады» деп ойлады.

— Рахмет!— деді Қален не дерін білмей.

Бұл алғыс Жаншаға ма, айыпты болып қалған Қаржауовқа ма,— әлде екеуіне де арналған алғыс па,— оны учитель арнап, меңзеп жатпады, әйтеуір орны келген сөз ауыздан өзінен өзі шығып кетті. Қаржауов бірақ мұны өзіне арнап айтылған тәңір жарылғасын деді білем, ризалық пішінмен Қаленге бір қарап алып, Жаншаға:

— Артық сөзге ғапу етіңіз. Бұйрығыңызды орындалап, учительді аттандыруға рұхсат етсеңіз, тақсыр,— деп тағызыммен құлақ қақты.

— Барыңыз,— деді де, Қаленге бұрылып: — учитель, көргенше қош болыңыз!— деді.

Қален отырғандарға сыпайы түрде басын иіп қоштасты да, енді алдына түскен Қаржауовтың соңынан ілесе шықты.

Әңгіменің басынан аяғына дейін бір де лебіз қатпаған, бірақ салқын жүзбен қозғалмай, сол баяғы арқасы биік жұмсақ орындықта шынтақтай сүйенген күйі тік шаншылып отырған Халелдің бетіне Ехлас қөзілдіріктің астынан ақырындал қарап қойды. Ол бірақ қара сақалды жас ортасына жеткен доктордың ашаң, қараторы жүзінен бұл істі жә қостаған, жә қостамаған нышан таппады. «Бұл екеуінің Қален жөнінде менен бұрын ойласып алғаны ма? Қалай-қалай болып кетті. Жүністі де осындаі қошеметпен қарсылай ма? Бұл қандай саясат?! Жоқ, Халекең түсіндіріңкіреп айту керек»,— деп ойлады Ехлас.

— Қадірлі, Халеке, ардақты Жанша-ағай. Ертең біздің ауылға барып қайтсақ. Қарт сіздерді «қонақа алып кел» деп маған тапсырған екен,

күтіп отырған көрінеді. Және саяхаттап Шалқар көлінен құс атсақ, көңіл көтерсек деп ойлаймын,— деді Ехлас екі басшыға әдеппен бас не сөйлеп.

— Қанша жер?— деді Жанша, жұлып алғандай.

— Жақын. Жаңа машинамен сағат жарым ғана уақыт керек.— Барамыз, Халеке. Құс атамыз. Ел қарияларына сәлем береміз.

Халел қабағын түйе қарады да, бірақ үндемеді. Жанша оның көңіл-күйіне көз салмады, тек қана: «Ел қарияларының назарын аударуға бұл іздегенде сұраған саяхат болды» деп ойлады.

ТӨРТИНШІ ТАРАУ

1

Әркімнің өз мұңы өзіне жеткілікті... Шөбі сары теңбілденген даланы қуырып тұрған күн онан әрі сарғайта бастаған. Көз тартар көгеріс Шідерті саласы ғана. Саланың бойындағы бір сыйдырым Бұлан ағашы сол айнала құлазыған далада бейне бір құла жылқының қоңыр жалындай бол көрінеді.

Аманқұл Шідертіге күн ұясына сұңгіп бара жатқан шақта жетті. Бұл Шідерті өзені деген үлкен жылғадай ғана, сонда да оның көк шалғынды, ызатты бойы аңызақ қырдың бетіне оқтын-оқтын самал жіберіп, қырысқан жүзін желпіп тұрған сияқты. Аманқұл сол рахат самалға шекпенінің омырауын ашып жіберіп, жалаңаш кеудесін тоса қойды. Бөркін алып, шашсыз көк құйқа басының терін кептірді. Өзі де салқын сусынды қана сіміргендей сергіп кетті.

Атты ол енді бұлкіл аяңдан бөкен желіске салды. Ауылға жақындағанда оның білдірмей тебіне түсіп, тізгінің қыса бастайтын әдеті бар-ды, қазір де сол сыйдыртып келіп қыдыңдатып аяңдау ниетіне кірісті. Бірақ оның алдында ауыл жоқ, көгерісі мол, шөбі қалың, оннан астам көлеңкелі ағаштары бар Кіші Сарыалжындағы Ехластың жалғыз үйі ғана тұр. Көктемдегі бояуы кетпеген жап-жасыл ойпаттың ішінде құқыл ыстыңдаладан бетін көлкештеп жасырынып тұрған, салқын саяда тұндігін күн де шалмаған ақ үйді көргенде Аманқұл:

— Шіркін, мынау ұжмақ еken! — деді.

Ақ орданың төнірегінде де, қасындағы жыланның жұмыртқасындаі ақ бозғылт қостың маңында да тірі жан жоқ, Үйдің сырт жағындағы ат байлайтын бағанаға биесін байлай салды да, ол аяғын асыра басып үйге аяңдады.

Ехластың әйелі жүгіріп жүрген баласын жуындырып жатыр еken. Үйге екпінде кіріп:

— Ақ жеңеше, денің сау ма? Ехлас ағам аман ба? Аман-есен тұрасыңдар ма? Нартай өсті ме? — деді Аманқұл.

Еркін сөйлеп, амандықты шұбырта сұраған Аманқұлға әйел көзінің қырымен бір қарады да, қатаң үнмен:

— Скучно! — деді, даусы өте ақырын шықты, іштен білдірмей курсінгендей болды.

Қыздың аса сұлулығы Аманқұлға қатты әсер еткен жоқ. Ол басында

«орыс па» деп бірер рет Мұқарамаға қарап алды да, соңынан шығып бара жатқанда ғана Ехластың қазақша сөйлегенінен: «Е, татар екен гой», — деді. «Арғымақтай... О, бишара Жамал! Қазақтың қара дүрсін келіншегі. Аузың аңқыып қалады ғой бір күні сенің, Мына бикешті Ықаң... деп ойлады Аманқұл Жамалға жаны ашып. Оның Жамалға соншама неге жақтасқанын, іштей Ехласты дәлелсіз айыптағанын түсіну қыын еді, бірақ кейде адамның ішкі сырын жүзіне бір қарағаннан да сезіп қалатын бір ғажап кезеңдер де болады.

Ехлас Аманқұлды ертіп бәлнестің ауласынан алып шықты да, оңашалап елдегі болған әңгіме-жәйтті қалдырмай сұрады. Сөйтті де ол Аманқұлға ешбір жауап қайырмастан:

— Үйге бара бер. Мен кешке қарай оралармын, — деді. Ол ат-арбасына мініп Һарон сұлтанның кеңесіне келіп ұзақ отырып қалды.

Күн екіндіге таялып қалғанда ғана Ехлас Шідертінің бойындағы ақ қосты, үлкен ақ отауына келіп жетті. Оның жүзінде әлденеге ренжіген пішін бар еді. Ол пішін сүйт жүріспен келіп отырған ағасы Нұрышты көргенде үрейлі сезімге айналып кетті.

— Шүкір! — деді.

Ол елден келген жігіттен атасы мен енесінің, қайнағалары мен абысындарының амандығын сұрамады, Аманқұлдың шұбырта есен-сау сұрасуына жекелеп жауап та қайырмады. Сол жуындырып жатқан баласының беті-қолын, аяғын жez шылапшынға салып сабындал жуып болып, алақанында қораздың суреті бар қызыл жиекті қазан сұлгісімен сүртіп, таза көйлек кигізіп, қазан жақтағы үлкен болскей кроваттың үстіне отырғызды.

Жасы төртке жаңа ғана шықса да бала өте бойشاң — биік кроваттан салбыратқан аяқтары жерге шаққа тимей тұр. Және оның мандайы да кере қарыс, сопаң бет, жағы ұп-ұзын. Көлденең кісіге ересек баланың беті сияқты, қаруға елібі ірі.

— Нартай, үлкен болып кетіпсің ғой. Ой, жігітім, Ехлас ағамнан аумағансың, — деді Аманқұл оған шын таң қалып. Оның ойында баланы сылтау қылып, Жамалды сөзге тарту ниеті де болды.

— Келмей жатып неге суылдайсың? Баланың кімге тартқанында сенің қандай жұмысың болып қалды? Бұл Ехластың баласы емес. Айта бар ана барқыныңа, Наржан мына өзімнің балам. Барқынның біреуінің де жұмысы жоқ мұнда, — деді әйел бірден тойтарып.

Аманқұл не дерін білмей дағдарып қалды. Төсек үстіндегі Наржан оған бір қарап, шешесіне бір қарап:

— Суылдама! — деп Аманқұлға қабағын түйді. Бала бұл елден келген «таныс» жылқышыға шешесінің қату үнмен жаратпай сөйлегенін жақсы сезді.

— Мәссаған! Мұқым, ақ жеңеше, маған ренжігендей...

Аманқұл сөзінің аяғын жұтып, сақтана бастады. Әйел үндемеді. Екеуі тіл қатыспай біраз отырды да, анасы баланы төсекке жатқызып, шешінбестен бір қырындағы қасына өзі де қисайды. Наржан анасының басына тартқан ақ жібек шарқатын ысырып түсіріп жіберді де, жұбатқандай, бетін, қасын сипалап мойнынан құшақтады.

...Тік мінездеу болғанмен Жамал бұрын мұндай емес еді ғой. Мынаған бір нәрсе болған. Ашық сөйлесіп, кезі келгенде әзілдесуден де қашпайтын. Қазір ғажап, мұқым, өзге әйел сияқты. Сөзінің кесірін қара: «Барқынның біреуінің де жұмысы жоқ мұнда», — деді, тап бүгін баласын Барқын тартып алып жатқандай! Зілі бар сөз. Бұлік сөз! Әйелдің айттар сөзі емес. Әсіреле оқыған үлкен әкім адам Ехластың әйелі... қалай-қалай сөйлейді! «Ехластың баласы емес» дейді, імм! Бұл сөзінді Шұғыл естісе? Бірақ, Шұғылдан мұның тұқымы да кем түспес! Дығалдар ғой иттер біріне-бірі желкесін күдірейтіп жататын. Имм... қызық...

Аманқұл әйелге байқатпай басын шайқап, көзінің астымен бір сәт қарап отырды да, орнынан тұрып, сыртқа шығып кетті.

Ехластың әйелі Жамал сұлу болмағанмен, сүйкімді ғана, қазір жасы жиырма үштен жиырма төртке аяқ басып, нағыз толықсыған, орта бойлы, қараторы келіншек еді. Ехлас гимназияны бітіріп, Пайтахыт-Петербурға¹³ оқуға жүретін жылды Шұғыл баласын жас кезінде айттырып қойған қалындығына үйлендіріп аттандырған. Шұғылдан да дәүлетті адамның қызы он жеті жасар Жамал он екі түйеге артқан жиһазы, қысырақтың үйірі, бір дорба алтын, тай-тұяғы аралас бір қолсандық күмісімен атақты Бүркіттің Шұғылының табалдырығын аттаған-ды. Он екі түйеге артқан жүктің бастысы: алты қанат ақ орда еді. Оның керегесінің көздері, көк өткізген жерлерін күміс буркеншікпен қаптаған, таңғыштары мен уықтың аяң баулары жібектен ызылған-ды. Сол үй әлі сол қалпында — киізі жылда жаңарып, биыл осы жерде тігулі тұр. Отау бес қанат, әрі кетсе алты қанат болады. Ал, Жамалдың отауы сегіз қанат ақ ордалардан кеңірек болатын...

Әрі жас, әрі ерке өскен бай қызы және оның үстіне әкесінің берген мол еншісін ала келген Жамал басқа келіндердегі Шұғылдың сиырын сауып, сүтін пісірген жоқ. Отын жағып, құлін де шығарған жоқ. Бірінші жылды ел аузына ерте іліккен оқымысты күйеуімен ілкі айларын балқаймақ өмірдің бетінде жүзіп өткізді. Малжанды болғанмен өктем

ата да бетке ұстар баласының бай қалыңдығын үй шаруасына бейімдей қоймады. Бірақ Ехласпен бірге сонау алыстағы сиқырлы, жұмбақ шаһарға келінін жүргізе алмады. Өмір дәмін алып болмаған Жамал да, алысқа сапар шегуді талап етпеді. Ол айырылудың ашы зарын да бірден тартқан жоқ. Байқаусызда күз бен қыс өтті де, жаз оқудан Ехлас келді. Ала жаздай қызық дәурен, ен жайлау, ойын-сауық, сайран-шаттықпен күндер байқаусыз өтіп жатты. Бірақ сол келесі күзде үлкен шаһарға бірге жүруге қол созған Жамал екі қабат болды да, ата мен ене, қайны аға менabyсын — бүтін ауыл болып рұқсат етпеді. Келесі жылы Наржан дүниеге келді. Аяққа тұсау мықтап ілікті. Жас баламен Петербурда тұру, ұзақ жол жүру — орындалатын арман болмай шықты. Сондықтан Жамал жыл құсында Ехласты тек жаздықуні ғана екі айға, әрі кетсе үш айға ғана қолына қондыратын болды. Бұл да сабыр ететін, көнетін жайды. «Оқу мәңгі емес, ол бір күні бітеді де, алдағы айырылmas тәтті ұзақ өмір басталады, қызықты дәурен жетеді, Наржан өседі, ауызбен құс тістейтін ең бақытты, салтанатты шақ келеді...»

Осы үміт Жамалға мызғымайтын әрі табанды, әрі жақын, әрі берік, әрі құдіретті, күшті сүйеніш болды. Бірақ кейде мұңайып, сағыныш жасын басқалардан таса жерде білдірмей сығып алатын; оңаша қоңыр кештерде ыңырсып салған әнмен ғана шер тарқайтын. Мұндай кез де босаған тінді ширататын, тез ұмыттыратын үміт — шекесі тоқпақтай ұл! Бес жылға жуық ұзақ уақыт үмітпен өтті!...

Өзекті өртеп, ішті мұздатып жіберерлік ашы күдік Жамалға былтыр тап осы кезде пайда болды. Үлкен доктор болып келген Ехлас ауылға соқпай Жымпityға асып кетті де, екі-үш ай өткеннен кейін оралды. Онда да «кемпір мен шалға сәлем беру үшін» үш күнге келді. Бұрын ыстық құшақтап, қысып сүйіп, балаша ойнап жүретін, «доктор болып шыққан күні бірге қалаға алып кетемін» дейтін Ехлас бұл үш күнде бірге тұру жайды «ләм-мим» демеді. Бұрынғы сырласу, кулу, ойнау, алыста ұмыт қалған сияқты. Көшу жөнінде ағасы әңгіме еткен кезде: «Қазір қалт етуге мұрша жоқ. Үй ішін ойлауға қазір шама келер емес.

Бүкіл ояздың докторлық жұмысы, бәлнестің жұмысы, земствоның жұмысы бір өзімде. Оның үстіне тағы да автономия мәселесі бар. Жақында Оралға барамын. Саратовқа да жүріп кетуге тұра келеді!— деген сөздер жауды, толып жатқан міндеттерді санауға саусақ жетпейтін болды. Бұған аға да, әке де ешнэрсе айта алған жоқ-ты.

...Тек биыл ғана таза жерге үй тігіп, қымыз ішіп бір жаз үй тәрбиесін көруге көнді... Сонда да істеп жүрген ісі мынау.

Әйелдің кенет өзгеріп кеткен мінезін тұсіне алмай Аманқұл атының қасына келді. Шыбынсыз қоңыр салқын жерде тері дегдіп қалған биенің ерін алып жақсылап қаңтарып сұтуға қойды да, ол жататын

тегістеу жер іздеді. «Қоста қарт жылқышы Қарымсақтың әйелі болу керек, бірақ әлі күнге көзге түскен жоқ. Ол қайда кетті екен?» деп ойлады, ерді басқа жастың ете, жонаны төсеп, бөстекті оның үстіне жайып, жатар орынды ыңғайлап болып, шекпенін шешіп төсектің үстіне қойды. «Бұл қалай, бұз құдай атқан қатын ең болмаса қымыз да бермей жатқыза ма? Шіркін, қарпып асайтын бір шайнама болса! Ертеңгі қу шалаптан басқа түк нәр татқан жоқсын. Жолдағы түскен үйдің қатыны да бір көрмегір екен, көздей тостағанмен жас саумалдан ауыз тигізді де қойды. Ішің шүрқылдал түрғанда көзге үйқы келе ме?» деп уайымдады Аманқұл. Ол бәлкім: «Үйге кір, Аманқұл. Тамақ іш!» дегенде айттар деп үміттеніп қақырынып, сіңбірініп, бірнеше рет «бар екенін» аңғартып, тамағын да кенеп қойды. Біраз күтті. Ақырында үйге кіріп шығуды мақұл тапты.

Есікке төніп келгенде Жамал оған қарсы шықты. Жол берген болып Аманқұл күйбелектей бастап еді.

— Кіріп тамағынды іш! — деді Жамал сол ілкі қatal үнмен.

Сөйтті де өзі ошақ басына қарай кетті.

Аманқұл қатты қуанып кетті. Жалма-жан үйге басын сұға бергенде оның көзіне алдымен түскен нәрсе оң жақтағы төменірек төселген қарала текеметтің үстіндегі поднос, оның үстіндегі ұлкен екі тілім нан мен сары май салған аяқ болды. Ол қалай отырып қалай бастауды ойлана қойған жоқ, ұлкенірек кесекті майға батырып жіберіп, ауызды толтыра-толтыра екі-үш рет қарпып алғаннан кейін жан-жағына қарады...

«Шұғылдың үйінде өзім өз болып жылқы баққаннан бері өмірі мұндай ұлкен кесек нан тиғен жоқ. Ең құдай иді дегенде қасық басындағы қос берендік нан мен бір алақан май. Ол да жыл құсындар. Көбінесе ақ ірімшік пен сарысу ғой шайнама дегенің: «Жарайсың, Жамалым! Тұртисаң байыңа тұрти, менің онда араласар күйім шамалы, май мен нанға, қымызыға тойғызысан болды... Эй, бұл құдай атқан неге тұртияды екен? Осыларға не жетпейді екен! Бұл құдай атқан екі қолын жылы суға малып отыра бермей ме. Бие сауатын, қымызы пісетін, от жағатын, тезек теретін, кір жуатын кісі бар. Бай — анау. Үй — мынау! Болскей креует... Үстіне бір жатар ма еді өзінің! Тәрдің алды толған қызыл ала кілем. Текемет, ши кілем, басқұр, жібек уық бау. Шаң тимейтін мынау — ақ орда... Бала анау, маңдайы кере қарыс болып үйиқтап жатқаны. Саранау тұқым, мұндар!» деп ойлайды Аманқұл, нан мен майды тауысып, аяқтың ішін әйел келгенше бірер рет жалап та үлгеріп.

Жамал кіріп бір-екі рет пісе салды да, иінде түрған сабаны болмашығана қисайтып еді, қымызы ұлкен керсенді «лық» етіп ернектетіп жіберді. «Жарайсың, Жамалым», — деді ол тағы да ішінен,

керсен қымызды қос қолдап алып жатып. Нан мен майға тойған адам қымызға қандай аңсап тұрады! Керсен анау-мынау тостағанның екеу-үшеуіне тұрарлық болса да, Аманқұл мықтап екі сіміргенде-ақ төтеп беріп тастады. Аздал шайқап қойып, қалғанын ішті...

— Рахмет, ақ жеңеше! Бай бол! Балалы бол! Қосағыңмен қоса агар...
— деп зулатып бара жатқанда:

— Болды, болды, сүйлдама. Сенің батаңсыз да жетіп жатыр,— деді әйел зекіп.

Аманқұл жым болды.

— ... Ана текеметті алып астыңа жай, далаға. Басыңа мә жастық. Мына көрпені төсөн. Ана Ехластың шинелін жамыл... Неге едірейе қалдың үріккен түйеше?! Шұғылдың туқымы оңбаған деп, басқа жүрттың бәрі сондай ғой дейсің бе? Жетеді менің көрпем мен жастығым мырзаға да, жалшыға да!— деді Жамал тәкаббар пішінмен.

Аманқұл ауыз ашпастан текемет, көрпе-жастықты құшақтап, далаға шықты.

Тоқым төсеп, ер жастанбақшы болған Аманқұл қара-ала текеметті кең етіп жайып, жұмсақ көрпе, мамық жастықтың үстіне көлбей тұсті; жатып алып ол жан-жаққа көз жіберді: үйдің қазан жақ бетінде сәукеледей шошайып оқшауырақ тігілген қос тұр; қостан әрі ағаштың түбіне ірген қой жатыр, ірі қара мал жоқ; қотан төңірегінде адам да көрінбейді: қостың шошақ төбесінен сарғыш тартқан шамның әлсіз жарығы көрінеді. Есік алдында біреу қараң еткендей болды да, қотан жақтан дыбыс берді.

«Е, бәсе, қоста адам бар екен ғой. Мынау, дәуде болса Алпысбай ғой, сөлемек басып қой күзетуге шыққан», деп ойлады Аманқұл қараңдаған адам жаққа көз тігіп. Алпысбай қойшымен оның сөйлесуге аусары ауып-ақ кетті. Орнынан көтеріліңкірей беріп:

— Алпысбай, әу, Алпысбай!— деді ол ақырындал, бірақ қос жанындағы адам естірлік етіп дыбыстады. Қараңдаған адам, дыбысқа құлағын түре қалды да, үй артына қарай еңкейе түсіп, атын атап шақырған жаққа қарай жүрді.

— Эй, бассайшы аяғынды, аманбысың? Кешке қарай сенің қараң қай жаққа батып кетті?— деді Аманқұл, аяғын асықпай басып жақындаған қойшыға.

Қойшы Аманқұлға сәлем беріп амандасты да үстіне шаң жұғып қалатындаі, текеметтің шетін қолымен сыпсырып тастап, алақанымен қағып-қағып жіберіп отыра бастады.

— Иә, Алпысбай, қай жақтан шықтың? Әлде бір жерге барып қайттың ба? Кеште сен жоқ едің ғой, бар болсаң солақпандай болып көзге түсер едің. Қарымсақ жылқыда ма? Аман-есен тұрып жатырсындар ма? Қойшы қаракөлеңкеде үңіле қарап, осы сенбісің, сен емеспісің, деген адамша, қолын созып жамбастап жатқан Аманқұлдың иығынан қысты.

— Ей, сен не қып жүрсің тұнделетіп? Жай ма? — деп сұрады қойшы Аманқұлдың ұшы-қиыры жоқ көп сұрағына жауап қайырмасстан.

Алпысбай Аманқұлмен жасы шамалас, денесі ірі, Аманқұл айтқандай солақпандай жігіт еді. Бірақ оның жайбасар, еріншек мінезіне қарап Шұғыл қойшылықтан шығармай қойған,— жұмсауға ыңғайлы, іске шалымды, ерінбейтін, жұмысты көп істейтін жылқышылар мен жалшылардың қатарына қосуға жарамсыз деп тапқан болатын. Сондықтан Алпысбай есейіп ер жеткенше қой соңында қалып қойды.

— Жұмыс болып келдім, солдаттар мініп кеткен аттарды өзім тауып алып қайтпасам, басқаның қолынан келе ме! Ал, Алпысбай, не жаңалық бар? Не болып жатыр? Ехлас ағам қайда? Ол үйіне қонбай, қалада қонып жүр ме? Жамал неге тұртияды? Кімге ашуланып талағы тарс айырылып отыр? Сөйлеспейді, мұқым, әкесін мен өлтіргендей. Сөйлесе келіп сөйлейді, мені жылқы бақтыруға бір өзі жалдап алғандай. Сонсоң, Алпысбай, мен саған бір қызық айтайын: мынау бәйбішең аузына түскенін сөйлеп, сұмдық сөздер айтты. Мен: «Нартай, өсіп қалыпсың ғой. Ехлас ағамнан ауған жоқ, ой, жігіт, қара мұның үлкен болғанын!» деп едім, «Сенің Нартайда не жұмысың бар? Кімге тартқаны саған неге керек? Білгің келсе, бұл Ехластың баласы емес. Барқындарыңа айта бар» деп көкіп отыр. О не дегені? Мұнысын Шұғыл естісе бір шатақ шығары айдан да анық. Не жетпейді, тұлданады? О, тоба!— деп Аманқұл жағасын ұстады.

Алпысбай жантая түсті. Ол Аманқұлдың айтқан аттары жөнінде де ештеме сұрамады; елдің аманшылығы мен жаманшылығы да оны онша тебірентпеді. Бірақ «Жамал неге тұртияды!..» деген сөзге ол елең ете қалды. Айтары ішіне симай, тыңдайтын тыңдаушысы болмай, Аманқұлды қолына тұсіре алмай бөтен елдің ортасында жалғызырап қалған қойшы әңгімеге орайласа кетті.

— Оның мәнісі бар,— деді Алпысбай, дыбысын өте ақырын шығарып. — Сен «Жамал неге тұртияды» дейсің бе? Ехлас ағаң тоқал алғалы жатыр, ақ жеңген... Ақ жеңеше соған тұртияды. Біреу қатын ала алмай қайғырады, біреу қатын алдың деп қайғырады. Белгілі ғой жай, Амантай. Үлкен әкімдерге бір қатын жете ме? Олар сенімен мен емес қой. Бізге бір-бір қатын да жетер еді. Тіпті бар ғой, шамалы жарымжарты қатын да жетер еді маған. Оларға бір қатын аз. Сен қара, бәйбіше мынау үйде, тоқал — қаладағы үйде, тіпті, Ехлас сияқты адамдарға

елде тағы да бір қатын ұстауға да болады. Малы жетеді қатын алуға. Ехлас сенімен мен емес. Қаладағы қарағай үйіне мықты қатын керек. Осы мен, Амантай, таңым бар: Шұғыл қажы неге тоқал алмаған? Әлде өліп қалды ма? Ана Айтолыш кемпір алдырмағады ма? Қой, Шұғыл оған қарамас. Соның неге қос қатын алмағанына миым жетпейді...— деді Алпысбай таңданып.

Ол тағы да бірнәрселерді айтқандай ыңғай көрсетті де, Шұғыл жөнінде Аманқұл не айттар екен деп жауабын күтті.

Аманқұл күліп жіберді.

— Әй, шамалы, жарым-жарты қатын да жетер еді дейсің бе? Қалай жарты қатын жетеді? Бір қатынды екіге бөліп жартысын аласың ба, әлде біреумен бірлесіп ортақтасып аласың ба? Егер екеу ара бір қатын алатын болсаң сен менімен бірлес. Саған мен қиянат қылмаймын, ұпайың кетпейді,— деп Аманқұл сиқылықтай қалды.

— Амантай, сен тәлкек қылма. Мен сөзге шорқақпын, сендей сөзшең емеспін. Мен: бізге шамалы қатын да жарайды дегенім. Толық милы болмаса да, аса би болмаса да. Соңсоң онша көркем болмаса да. Есі жарым-жартылап болса да деймін. Әйтеуір ертеңді-кеш сирынды сауға, шай қайнатуға жараса болады. Тек ұрысқақ болмасын. Сен, Амантай, құдай атқан, бұрып кетесің сөзді. Келеке қыласың. Дұрыс.

— Ойнап айтам, Алпысбай. Сенімен біріктіріп құдай қатын алғызбасын, мына кер бұқадай құжбан сиқынмен, мұқым, сен екі қатынға да ие боларсың... Жарайды, оны қой. Ехлас тоқалды қайдан алайын деп жатыр? Кімнің қызы? Сұлу ма? Көркі Жамалдан қалай? Әй, бәсе, енді түсіндім. Сол екен ғой, Жамалдың «Барқының айта бар» деп балаға дау салып жатқаны. Бұл көкайыл мықты, төркініне тартып та кетуге бар. Сөз саптауын көрдің бе,— «Ехластың баласы емес, Нартай менің балам» деп. Әй, бәсе, бір шатақтың барын кіріп келгеннен-ақ сезіп едім. Өзі қара сұр кісі, беті онан бетер сұрланып кетіпті. Оңай сауда емес, күндес болу. Күндерстердің талайын көріп жүрмін...— деді Аманқұл.

— Кім қызы деп, мен қайдан білейін әкесінің атын. Осалды ала ма? Өзі сияқты дәектір деп келді ғой, Қарымсақ. Қалада көріпті. Ехлас екеуі Ехластың арбасына мініп келе жатыр дейді. Қатын алса ағаң сенің алатын. Бізге пайда жоқ. Маған пайдасы Жамал жеңгенің қолы ашылып кетті соғы жұмада. Кірсең болды — пісіп жіберіп сабаны, керсемен береді қымызды. Нанның жарты табасын тұтас ұстаратады. Маған Ехластың көне көйлегін, мына шалбарын (ол бұтындағы шалбарға қарап қойды) берді. Тарлау. Сонда да асыл шекпеннен тіккен. Аты мауыты дей ме, бірдене деп еді, ұмытып қалдым,— деді Алпысбай.

— Ім-ім,— деді Аманқұл созып сөйлеп.— Рас жомарт болған. Тура

жомарт болған. Бәйбішелігін білдіре бастаған. Жақсы тоқал дейсің бе, әй? Сұлу ғой шамасы! Жамалдан да сұлу ғой айтуы. Сенің сөзіңің жаны бар, Алпысбай. Шамалы қатын болса да дегенің емес, жарты қатын дегеніңің өзі дұрыс. Сен Жұмакеңің қыздарының айтқанын естідің бе? Жұртқа мақал болып кетті. Ауылда жігіттер аузынан тастамайды. Жұмекеңің төрт қызы тезек теруге шығыпты. Бойжеткен үлкен апалары қаптарын арқалап әрегірекке ұзап кетсе керек. Арбада қалған екеуінің кішісі айтады дейді: «Бізден өзге жұрттың қызының бәрі ырысты; ана Құлекеңің қыздарын көрмейсің бе, үлкенін ұзатқалы жатыр, екіншісінің күйеуі келіп кетті, кішісін айттыруға жаушы келді. Жақында оның күйеуі де қалыңдық ойнауға келеді. Көзіміз жаудырап жүргеніміз мынау, күйеу де жоқ, жаушы да жоқ. Осындай шақта құдайдан құдай болып, аспаннан күйеу жауып, апаларға дара-дара, біздерге екеу ара біреуі тисейші тым болмаса» деп. Сол апаларға дара-дара, біздерге екеу ара дегеніндей, қазір екеумізге бір құдайдан құдай болып...

Аманқұл сөзін аяқтап үлгермеді, үй жақтан:

— Аманқұл!— деген Жамалдың даусы шықты.

— Ойбай, естіп қалған еken әңгімені, бұлдіреді...— деп Алпысбай орнынан ұшып түрегеліп, еңкейе бүгіліп, қосқа қарай қорбандай жүгріді.

— Ә, ақ женеше, мен мындармын. Қазір,— деп Аманқұл жалма-жан шешіп тастаған етігін кие бастады. Сәлден кейін әйел даусы қайтадан шықты:

— Жарайды, жата бер? Құлағының сағын. Қой шетінде қандай қорылдар едіндер. Жата бер!— деді, қатал үнмен. Аманқұл аң-таң болып иығын көтерді де, қайтадан отырды. Киіп алған етігін ол қайта шешпеді, бірақ үйге қарай жүруге де бата алмады. «Бұл не? Неге шақырды? Неге жата бер деп зекиді?...» Аңдысын аңдып, ол құлағын тосып біраз отырды да, төсегіне қайтадан қисайды. Бірнеше күннен бері Ехласқа, Ехластың тұқымына лағынат айтып, үнсіз булығып жүрген әйел бүгін Ехластың қалада қонғанына жарылып кете жаздал еді. Үнемі тұйыққа кептеліп келген шым шытырық ойлар қазір лық етіп бір сәт сыртқа шыққандай болды. Ол Аманқұлды тұнде Ехластың артынан шаптырмақшы болып, орнынан басын көтерді де, шарт сынған теректей жастыққа қайта құлады. Ол өзіне өзі: «Тоқта! Тоқта!» деді. Еріндері таң әппақ атқанша: «Тоқта! Тоқта» деп жыбырлап жатты.

Мұкараманың Жымпityға келгеннен бергі күндері мағынасыз бір буалдыр — алысты көрмейтін, жақынды жақсылап аңдай алмайтын тұман сияқты өтіп жатты. Қазақ даласының қақ ортасындағы бұл

кішкене қаласымақтың көшелері де қызық: келте-келте, жазық, елсіз далаға қарай шығып жатқан тұтамдай орамдар. Жалғыз-ақ кең көшенің бойы ұзын. Мұның бір шеті бойня жақ түкпірден басталады да, сонау екі кластың орыс-қырғыз мектебіне қарай созылып кетеді. Мектептен әрі үйездік бәлнес. Бәлнес бір көш жер және жазға салым аяқ алып жүргісіз жолы балшық. Монша түбіндегі Қара Уәлидің үйінен бәлнеске жеткенше Мұқараманың екі беті албырап кетеді, етегін қолымен түре, қара бәтеңкеге жабысқан томардай қызыл балшықты аяғын сілкіп жеңілтіп, әлденеше рет тоқтап, кейде жол жиегіндегі шөпке сүртіп тазартып алады. Бәлнестің қақпасының алдында қар суы иіріліп қалған, сол суға аяқ киімін жуып кіреді. Әрі әппақ, әрі жұп-жұмсақ сүйріктей саусақтар жел мен суға жарылып, терісі қоңырқай тартқан, бұрынғыдан анағұрлым қатқыл. Үлбіреген беті де қарақошқылдана түскен. Жаз шыққаннан кейін де өңі бұрынғы әппақ қалпына келген жоқ. Шаң мен тозаң, жел мен күн онан әрі тотықтырды. Ақтиын шолаң манто, дөңгелек қара бөрік киіп жүретін Оралдың ақ Мұқарамасы қара қоңыр қызыға айналып кетті. Сонда да сұлу дене, ажарлы жұз, Хакімнің жанын қыттықтайтын тік кірпікті, мөлдір қара көздер әлі сол қалпында, тіпті бұрынғыдан да құмарлы, бұрынғыдан да ыстық ләззат себелеп тұрғандай. Бірақ Мұқараманы тап қазір Хакім көрсе: алдымен оның басқалар елемейтін көз алдындағы жұқа кіrbікті көрер еді; бүтін өнінде: көзде де, қабақта да басқаға білінбейтін қыз мұнының нәзік ізі жатқанын байқар еді...

Бұгін де Мұқарама өзінің үзбей келіп жүретін екі ауруының жарасын қайтадан байлап беріп, терезенің жақтауына сүйеніп далаға қарап тұр. Аурудың біреуі: сол жақ білегіне шиқан шыққан еңгезердей қара кісі. Мұнан үш күн бұрын Ехлас доктор оның жарасын тіліп емдеген. Шығып келсаптай болып кеткен білек бұгін аздалап ісігі қайтып қалыпты.

— Қатты байла, лөктір, ісігі тез қайтсын бұрсұғұні Текеге жүремін,
— дейді қара кісі гүрілдеген дауыспен қара құстай көзін жалтылдата қарап.

Қара кісінің келбетінде де қарақұстың түріндей бір әрі ожар, әрі шұңғрайғен сиық бар. Тура қарауға адам сескенерлік: ұзын бойлы, қара сұр, жақтары аттың жағындей, мұрын үлкен, көз ұясы шұнғыл, қабағы ызғарлы; бір қолының өзі бір құлаш дерлік, ал бармағының үлкендігі ғажап, жарасын тілерде қолын керіп ұстаған Мұқараманың уысына симады. Ілкі көргенде Мұқарама оған аң-таң болып тұрып қалды да, Ехлас доктор жымия күліп:

— Зарқұмды оқысаңыз, сондағы Хақан батыр осы Құнекең,— дегеннен кейін аздалап үйрене бастады. Кейін екі рет жарасын байлап бергеннен кейін шиқанды ауруға көз үйреніп кетті. Бірақ аурудың аты-жөнін дұрыстап білген жоқ, өзінен сұрауға келісі келмеді. Бірінші күні

доктор: «Құнеке, Құнеке» деп ауруға үлкен құрмет көрсетіп, мұқияттап емдеп: «Ертең де келіңіз. Бәлнесте мен болмай қалсам, мына Мұкарама бикеш емдейді», дегеннен кейін Ехлас доктордың «таныс, жақын адамы ғой» деп ойлаған-ды. Соңдықтан аурудың атының кім екенін доктордан да сұрап алмаған болатын. «Мүмкін Құнеке шығар. Қазақтар шетінен Хелеке, Құнеке, Әреке, Жұмеке, Сәбеке болып келеді ғой. Татарларша Жамалетдин азби, Камалетдин азби, Сәлімгерей азби, демейді» деп ойлап қойған.

I

Терезеге сүйеніп тұрып, сол қарақұс келбетті «Құнекені» Мұкарама қазір көзімен ұзатып салды. Аузына келіп қалған бір сөзді оған айтып қала жаздал, бірақ үлкен кісінің көз қарасынан сескеніп, іркіліп қалды. «Көзінде Әзірейлдің жан алғыш сұзы бар. Адам қорқарлық... Кім екен өзі? Оқыған да жан емес, бай да болмас, би де болмас, мал баққан шаруа да сияқты емес. Қазақ халқының өзі қызық, біріне-бірі ұқсамайды. Ехлас абзи... жоқ Ехлас доктор, біртүрлі... Мынау қара кісі біртүрлі. Жаһанша да біртүрлі. Соңғы екеуі біріне-бірі көп ұқсас. Екеуі де ұзын, екеуі де қара сұр, екеуі де мұрынды, екеуінің де даусы зор. Бірақ Жаһанша оқымысты, әдепті, сөзге ұста, үлкен ұлық, княздар сияқты адам. Мынау: дөрекі, батыр, түйе жүн шекпенді қара қазақ. Жұдырығы шоқпардай шығар. Жас күнімде әни: қазақтардың арбасына салып жіберемін, шалит етпе, деуші еді. Сол қазақтар мына осы сияқты екен ғой. «Мені сіз Оралға ала кетіңіз, қаланы, үйді сағындым, деп айтпағаным қандай жақсы болған, өйткені ол: «Жарайды, ләктір, жур!» десе не айтпақшымын? Бір арбада отырып, түрінен, қимылдынан жеткенше мениң жүргегім жарылыш өлер едім.

3

Аманқұл мұнан бұрын да Жымпітыға, көктем шыға келіп кеткен-ді. Сол Ехластың отауын көшірісіп келген сапарда ол бәлнесті де көрген. Бұл жолы ол Ехластың ауру қарайтын бөлмесіне тұра кіріп келді. Ешкімге жөн де сілтеткен жоқ және ешкімнен рұқсат та сұрап жатпады. Қауырт іспен ол сүйт жүріп, болған жайды тез жеткізуге асықты.

Ойламаған жерден кіріп келген Аманқұлдың сәлемін де алмастан:

— Не болып қалды? — деп сұрады Ехлас.

Ол Аманқұлдың жай келмегенін жүрісінен де, түрінен де сезіп қалды. Өзінің де өңі қуқыл тартып кетті. «Өлім-жітім бар ма?.. Әлде Жамал жөнінде әңгіме тарап кетіп...» Оның ең қауіптенгені соңғы әйелі жөніндегі мәселелер еді. Мінездің әкесінің де, беделді, дәулетті атасының да мұның дегеніне көнбейтінін ол іштей сезетін.

— Ехлас аға, алдыңғы күні елге барған салықшылар біздің саяқты

ұстап алып, бар іліп алар атты қалдырмай мініп кетті. Осы Жымпитыға Қалендеңді айдалап кеткендер көрінеді. Соны қажы тез тауып берсін деп мені жіберді. Табысымен кейін алып қайт деді. Және әлгі жиыннан кейін ол дүрлігіп, бас көтеріп жатыр...— деді Аманқұл лекіте сөйлеп.

Ехластың жүрегі орнына түскендей болды.

— Ой, аттарың бар болсын сендердің, осы сендерді-ақ жау шабады да жатады екен,— деді ол қолын сілтеп, аса мағына бермеген пішінмен.

«Ат мәселесі жеңіл. Оған аптығып-үптігетін ешнәрсе де жоқ. Мұнда аттан гөрі ірірек мағыналы нәрселер де бар», деп ойлады ол. Сөйтті де қабағын шытып:

— Ол тағы қандай жиналыс? Ел неменеге дүрлігеді?— деді.

— Ойбай, Ехлас аға, сұрамаңыз. Бақаңды атып кетіпті осыдан барған солдаттар. Қасқа айғыр өліп, өзі хал үстінде көрінеді. Қален ағамды ұстап әкеткен... Оңай жұмыс емес қой. Жұніс жігіт жинап сол Қален ағамды босатып алмақшы болып жатыр... (Аманқұл аздап мұдіріп қалды да, ойын бүкпей айтуға кірісті) Жұнісекең босатам десе босатады. Ана жылды болысты қуғандай, елді тұтас көтерсе... Қазір де көп жігіт жиналып қалды. Сөкет, құндақты мылтықпен көк найза көтергендерге көз сүрінерлік. Ана жылғы қайда, мұның сирағына да келер емес. Жолдағы Тоқсаба мен Құл, Олжаорыс пен Бұкі қосылады деседі (бұл жерде ол Сүлейменнен естіген болжал әңгімені шын етіп айтты)... Айтып түрмyn ғой сөкет. Қажы сізге қалай да аттарды...

— Тоқта, тоқта!..— деді Ехлас Аманқұлға.

Аманқұлдың келген жұмысы аттарды тауып алып қайту еді. Елдің дүбілісін ол көрмеген, тек қана Сағадағы жігіттерден естігенін «солай болар» деп шамалап Ехласқа қосынқырап айтты. Ехлас не істерін білмей, және әңгіменің неден басталып, қалай болғанын түсіне алмай сасып қалды. Кең дүниені тарылтып, аспанды алақандай, жерді тебінгідей етіп «ат алды, жау шаптылап» келген Аманқұлдан келіссіз әңгіменің жай-жапсарын толық сұрап бәлнестің кабинетінде отырып тыңдау лайықсыз болды да, Ехлас Мұқарамаға:

— Мына жігіт біздің шалдың жылқысын қарайтын бала еді. Шаруаның арызы таусыла ма, маған келген ғой... Мен бұғін қайтып орала алмаспын бәлнеске. Жаңадан ауру келсе, ертең кел дерсіз,— деп бөлмеден шыға бастады да, бір нәрсесін ұмытып кеткен адамша құйбелектеп қайта кірді.

Қыз докторға жауап қатпастан, жақындай түскен Ехласқа үстел үстінде жатқан күміс портсигарды алып ұсына берді. Доктор қыздың

ұсынған қолын портсигармен қоса ұстап алып бетіне қадала қарап еді, өзінің белгілі әдетінше Мұкарама ұзын, тік қара кірпіктерін қақпастан әлдеқайда асырып көзін жоғары тікті. Үлбіреген құду тамақтың асты, әдейі көргендей, қыз жоғары қараған сайын керіле түсті де, сұлу мұрынның ұшы болар болмас едіре耶 көтеріліп, жұп-жұқа танауы әлсіз ғана қыбыр-қыбыр етті. Доктор тез еңкейіп бала білекті томпақ қолдың сыртынан сүйіп алды да, қылмыс жасаған адамдай шапшаңдап есіктен шыға жөнелді. Қыз орнынан қозғалған да жоқ, я қарсылық, я сүйсінгендік ешбір шырай сезім де білдірген жоқ, тек сол сурет сияқты тұрған күйі бірнеше секунд қозғалмай, кірпігін де қақпай тұрып қалды...

БЕСІНШІ ТАРАУ

1

Оралдан хат келген соң...

Мұқарама больнициадан шығып пәтеріне жеткенше шағын Жымпитының біраз халқын күнде көз алдынан өткізетін; өйткені оның пәтері қаланың қақ ортасындағы Өтеш дүкенінің арт жағында еді де, ал больница ұзын көшениң біткен жерінен әрі сонау шығыс жақ бетте оқшau — екі ара бір көш жер еді. Ол жолдағы қызыл мектептің мұғалімдерін үзбей кездестіретін; қалаға кіре берісте күнде бесін намазына ағылған татар шалдары, азаншы Сагитты, толып жатқан купецтер мен дүкеншілерді бойлай санап өтетін. Бұлардың қалада қайсының жоғын да бірден табатын. Бұлардан өзге соңғы кезде көбірек жол кесетін хан әскери мен офицерлері... Әсіресе офицер Абылаев Мұқараманы әдейі кездестіруге шыққан адамша үлкен көшемен сыйырта желіп келе жатады. Артында екі атқосшысы он-он бес қадам жерде, аңшыны жанамалап шапқан тазыдай, текіректеп шауып келіп, офицер тоқтай қалғанда, олар да кілт тоқтап, ін аузындағы суырдай шашыла қалады. Ең баста Абылаев қызды тоқтатып, Ехлас докторды сұрады. Келесі күні Мұқарамаға ол: «Комиссияға ертең жігіт әкелеміз» деп мәлім етті. Үшінші күні де «іскер адам» екенін көрсетіп, комиссияның актысын сөз қылды. Оның арғы жағында амандасу үшін бұрылғанын баяндайтын болды. Сол күнде алдынан шыға келетін ерсі жүрісті офицер үш күннен бері ғайып болды. Оның қалада жоқ екенін Мұқарама бірден білді: үш күн ішінде көзге түспеуі — кәміл-ақ бір жаққа жол жүріп кеткені. Қара Уәли де үш күннен бері қалада жоқ. Қара Уәлидің жоқ екені де бес-белгілі: дүкен жабылар кезде ол уақшының алдында мас болып, бұландаپ тұрып алатын. Ал маскүнем жоқ болғансын, айнала тып-тыныш, моншаның алды да жынынан айрылған бақсыдай жым-жырт — өзін де, өзгені де әбігерге салатын оның берекесіз иесі жол жүріп кеткен-ді.

Пәтеріне келе жатып Мұқарама өзінен өзі құліп жіберді. Ерекше көзіне түсетін бұл екі адамның жоқтығы оған өзгеше — орны үнірейіп тұрғандай көрінді. «Интересно!— деді қыз қақпасының алдына келгенде өзіне өзі.— Ертеден кешке шейін көшеде оңды-солды жортып жүретін офицер Абылаев болмағансын, бүгін бүтін бұл көше үйқыда жатқан сияқты тып-тыныш. «Артықшылығын» көрсетіп күнде алдынан өтетін еді, есер... Қара Уәли аби Оралға кеткелі дүкеншілер қатары да тарқап кеткен базардай. Ей, Алла, әркімнің өз орны бар».

Алдыңғы бөлмеде Қара Уәли шалқасынан түсіп қорылдаپ жатыр еді. Еденде жатқан Уәлидің есікті ашқанда өзінен бұрын Мұқарамаға қорылы естілді.

— Майсара апа, мен тек қақпа алдында абиңды ойлап та үлгіргенім сол болып еді. Қашан қайтты Оралдан?— деді күліп.

Мұқарама есіктен әрі аспады, Үәлиге қарап тұрып қалды. Қызды таңдандыған Үәлидің қап-қара боп тұтеген баржиған сиықсыз беті мен үйді басына көтерген ышқынған қорылы емес, оның өз орнында жатқаны болды. Үәли тап осы жерде, тап осы қалпында, тап осы ышқынған күйі, тап осылай жататын. Үш күннен бері бос тұрған орны қайтадан толып қалған сияқты.

— Келді абынң, келді. Келіп, есіріп те үлгірді. Дәулетті Ақшуриндер де бұлай жатпас! Рахаттанып жатыр: басында жастық, астында төсек те жоқ, өз орнына жетті де, жығылды,— деді әйел азы кекесінмен.— Танауларын көрдің бе, қаһар соққанның, теміршінің көрігіндей желпілдейді, бүтін потолокты көтеріп тастарлық. Бір қора доңызды бір қосып айдасан да мұндай музыка бермес.

Мұқарама ашынып сөйлеген әйелге я қостап, я қарсылық білдіріп тіл қатпады. Әдетінше сыпайы күлімсіреп, төргі бөлмеге қарай аса берді.

— Оралдан хат келтірді... Үстелдің үстінде,— деді әйел оған аздал жұмсарған үнмен.

Хатты ашып жіберді де, Мұқарама Хакімнің жазуын тани кетті. Ол жалма-жан хаттың аяғына қарады: Жазған сүйікті әбиң деп оқырсың деген». «Бұл қалай? Көзім бұлдырап тұр ма?» деген адамша, қыз үзын кірпіктерін қайта-қайта жыптықтата тұсті де, «әбиң» деген сөзге әбден көзі жеткеннен кейін мұңая қалды. Көзін хаттан алып терезеге бұрды.

...Бұл қалай? Жазу Хакімдікі, жазған әби... Әлде мен Хакімнің қолын ұмытып кеттім бе? Мүмкін емес! Сонықі. Жоқ. Жоқ...

Ол хатқа екінші рет үңіле қалып, бірінші жолын оқып шықпастан қағазды аударып қарап еді, бір жағы ақ — жазусыз екен. Хат кемпірдің хаты. Бұл анық. «Бұл қалай?» деген сұрау оған үшінші рет айналып келіп, нақ көз алдынан өтіп кеткендей болды. Қыз ойға қалды. «Бәлкім Хакім жазған шығар бұл хатты. Олай болса, өзінен неге бір ауыз сөз қоспайды? Ең болмаса бір ауыз сөз қосу керек қой».

Қыз хатты тез оқыды; Оның уылжыған жүқа еріндері көктемнің қоңыр желі үрген қызғалдақша қозғала берді. Ол кемпірдің: «Бөбекім Мұқарама...» деп бастап, қатты сағынғанын, қала ішінің осы күні қорқынышты екенін, үйді тастап ешқайда шықпайтынын, жалғыздан жалғыз қалып, ертеден кешке шейін терезеге қарайтынын тізіп келіп, мұнын шаққан сөздерін желіп өтті де, аяғындағы «ифрат сағындым; сені бик көргім келеді» деген тілегінен бір-ақ шықты. Сөйтті де құліп, қағаздан көзін жоғары көтерді. Оның бойын бір бұлдыр шаттық билеп

кеткендей болды. «Жазу да, тіл де Хакімдікі. Сол жазған. Татарша олақ сөйлейтіні көрініп тұр»,— деді қыз ішінен. Мезет ол сол қолындағы жұмарлап ұстаған конверттің сыртына қайтадан бір көз жүгіртті де, жоғын іздегендей, оның ішін ашты... Конверттің ішінде қалған екінші хатты қалай шапшаң суырып алғанын өзі де байқамай қалды. Екі бетін толтыра жазып төрт бүктеген кішкене қағазды тік жазып жіберіп қадала қалды, ілкі хаттан да шапшаң оқыды, тіпті оқымастаң, сөз артынан сөзін жұтып жатқан сияқтанды. Оқып шығып, өзінің қадала қарайтын әдетінше, терезеден жоғары бір нүктеге әлденеше секунд көз алмай қарады да, тап сол хат оқып тұрған жеріне — еденге отыра кетті. Екі тізесін балаша құшақтап төмен қарап қалған Мұқараманың екі иығы солқ-солқ етті, бөлме ішінде оның ақырын ғана жыламсыраған дыбысы да құлаққа анық шалынғандай болды... Қыз мінезін түсіну қыын. Мұқараманың көптен күтіп жүрген сағынышты хатты оқып жыламсырағаны да түсініксіз жайдың бірі, бұл адам мінезінің құбылмалылығына байланысты болса керек. Аздан кейін ол асықпастан орнынан тұра келіп терезе алдына барды, қол орамалмен көзі мен мұрнын сипап өтті де, хатты қайтадан оқуға кірісті. Бұл жолы ол оқып тұрып езу де тартқан жоқ, тұнжырап қабағын да шытқан жоқ — жай қалпында, өзінің сабырлы қалпында қалды. Хатты да әрбір сөзін салмақтағандай аса жай оқыды.

«Жан сүйгенім Мұқарама! Сенен айырылғалы үш ай болды. Үш ай деген көп уақыт емес, бірақ маған бұл үш ай — үш жылға татыды. Неге бұлай?— Мен мұны сөзбен дәлелдей алмаймын. Мүмкін ынтық жүрек күн санамай сағат санайтын шығар. Сондықтан оған қысқа күн ұзын көрінетін шығар. Бәлкім... Өмірдің бұрын біз көрмеген естіп-білмеген, тіпті, ойласаң қиялыш да жетпейтін бір селді арнасы алысқа сүйреп, арамызды сағат санап, күн санап алшақтатып бара жатқан болар. Осыны сезген жан әлде тақатсыз күтіп, уақытты ұтуға құштар ма еken?! Білмеймін...

Біздің мұсылман халқында «ғашық» деген сөз бар. Қазақ бірін-бірі мықтап сүйген жастарды «Жұсіп пен Зылиқадай», «Сейпілмәлік пен Жамалдай» екен дейді. Тіпті кәдімгі: «Ауған жоқ, Қыз Жібек пен Төлеген сияқты» деп парластырады. Күнде айтылып жүрген бұл құлаққа таныс сөздерге бұрын мағына бермейтін едім. Ал, қазір «ғашық» деген сөз маған дүниедегі ең мағыналы сөз сияқты: оның көзбен көріп, қолмен ұстап бар сыр-сипатын ұғып алған тәріздімін. Ғашықтың дегеніміз — кәдімгі ғашықтың: менің сүйгенім бір ғана сен!? Сенен басқа адамға еш уақытта көңілім аумақ емес. Үйткені сен Мұқарамасың. Сенен өзге маған Мұқарама жоқ. Мұқарамасыз маған өмір де құнсыз. Бұл өзінен өзі дәлелденіп тұрған ақиқат. Ал, бірақ бұл ғашықтың қыын-қыын жолдары бар көрінеді, сол қыын жолдарды бастан өткізбей және болмайды екен. Осы жолдардан аумай, талмай, адаспай, иілмей өткен жастарды Жұсіп пен Зылиқа, Сейпілмәлік пен Жамал дейді екен. Мен осыны ойладап, қаншама асықсам да «сабыр

еткен жетер мұратқа» деген данышпан сөзге тоқтала беремін. Сені де тап әзімдей деп ойлаймын. Мұратқа жетеміз — бұған мен сенемін.

Мұкарама! Қағаз тапшы, уақыт тар. Сондықтан аз жаздым. Әбиінің хатын жазып беріп, өзімдікін соған қоса конверттеп отырмын. Кемпірмен екеуіміз татуластық. Бізді татуластырган да уақыт пен ағым. Бишара кемпір жалғыздан жалғыз сені сағынған. Адам біткенде сағынған. Мені де «сағынып» қалған! Қаншама еріктіміз десек те, өз билігіміз өзімізде емес қой. Біреу ескі әдет пен ғұрыптың құлдығында, біреу өмірдің шыңырау түбінде, біреу өз басын қорғай алмай басқа жанның жетегінде жүр. Енді біреулер дегеніне ете алмай талпынып келеді. Кемпір бишара да солай. Ескі ғұрыптың қүшімен мені жек көріп келіп еді... Жалғыз кемпір ғана емес. Талай апа мен қарында, аға мен іні елден еріксіз, тар қапаста жатыр: надандық, қараңғылық, әділсіздік, қаталдық, жоқтық, жетімдік, тағы да осы сияқты бастан асып жатқан «дық» пен «діктер» тұншықтырып бітті. Мен мұны жаңа ғана көрдім. Көріп қана қойғаным жоқ, жарық сәулеге қарай ұмтылуға бел байладым. Өзіме де, өзгеге де сол ерік сәулесін түсіруге аттандым! Мен қазір сенен алыспын, алыс та болсам жақындаумыз күннің атуы мен батуындағы хақ нәрсе. Мүмкін мен сені әлі де бірнеше ай кездестіре алмаспрын. Бірақ жолдағы өткелдерді аттап өтіп, сені тауып алатыным айдан анық. Құшақтаған қолын жазбай, қанбай сүйетін Хакімің».

Шақпақ тастан төгілген көп ұшқынның бірі мақтасына тұра келгенде от алып кететіні сияқты. Хакімнің хаты Мұкараманы тұтатып жібергендей болды. Ол хатты қайта-қайта сүйіп алды да, көкірегіне басты.

«...Өзіме де, өзгеге де ерік сәулесін түсіруге аттандым... Мен қазір сенен алыспын, алыс та болсам жақындаумыз күннің атуы мен батуындағы хақ нәрсе»,— деді қыз Хакімнің сөздерін қайталап оқып. Ол терезе алдында тұрып қалды. Ойға, терең ойға енгендей болды. Ол осы күнге дейін өзі жөнінде де, өзгелер жөнінде де салуалы ойға келген емес-ті. Оған өмірде бәрі оңай, бәрі дайын секілді еді. Қағусыз, қамсыз өскен шақ, бейнетсіз оқу, қаяусыз тәрбие — оның ұсынғанына қолын жеткізіп келген сияқты еді. Әсіресе сүйріктей мұсін, қызғалдақтай ажар өзін ауызға мақтан, көзге нысана етіп келгенін де жақсы білетін. Бірақ таныс аз, қызығы жоқ, үйренбеген жат түкпір оның ұлпа жүзіне белгісіз бір қыз мұнының көлеңкесін түсіре бастап еді.

«Қаншама еріктіміз десек те, ез билігіміз өзімізде емес қой...»,— дейді Хакім. Қандай ақылдылық. Ешкімде ерік жоқ. Еркім болса осында отырамын ба?! Аби! Аби! Осында жіберген ойынды да әбден түсіндім, мен сенің!. Мұкарама тұнімен ұйықтай алмай, танды көзімен атқызды да, почта айдаушы Сағиттың ат-арбасына мініп, ертемен Оралға жүріп кетті. Ол Хакімді кездестіремін деген үмітпен кеткен жоқ, Жымпityдан бір жола кету ниетімен жол тартты.

Оралдың қысы сүйк, жазы ыстық.

Июнь айының ми қайнатарлық шаңқан күні тас төбеде жылжымай тұрып қалған сияқты — бір күн бір жылдай. Қала үстін күндіз ақ шаңылтақ мұнар басып, ақырын жылжып күн еңкеуден зорға құлағанша түкірікті жерге түсірмейтін аңызақ болады да тұрады.

Қаңылтыр төбелі үйлердің қызығы балқып кеткен — былқылдаған сыр төнірекке тамақты қырып, демді тарылтарлық зілдей бір қоп-қою иіс төгіп тұр.

Өзеннің жақша иілген жар қабақты иініндегі үлкен қаланың ірі үйлері де мол. Атақты Краевтің үш қабат зәулім үйі көп түйенің ішіндегі қызыл нардай өркеші өзгеден едәуір биік, көш жерден көзге түседі. Қаланың арқа жақ беттегі темір жол станциясымен екі арадағы үлкен аланда сол Краев байдың қызыл тас сарайынан да еңселі кәдімгі «Қырық тұрба» атанған Николайдың атақты абақтысы тұр. Өзге үйлер мұжіліп, құлап, ескіріп бітсе де, бұл тозығы жетпейтін аңғал денелі жалмауыз үй сынық тасы шетілместен әлі баяғы қалпында, аланды айнала салған құжынаған шағын құжыраларды иығынан басып, жаншып жермен жексен етіп, езіп тұрган сияқты. Абақтының ауыр қақпалы қақырайған биік тас дуалдары, төрт бұрышындағы едірейген төрт қарауылшығы — кей кезде көзге дәурендереп өмір сүріп дүние салған атақты байлардың адырайған төрт құлақты моласындаі болып көрінеді, қасына барған жанға тұсі көрден де сүйк: зұлым заманның жақсыны жалмап, жұтып жатқан жаһаннам аузындағы алпыс басты айдаһарындаі. Бұған кірген із сансыз, шыққан із санаулы!..

Бірақ... Терезесі темір торлы, есігі шойын, асты-үсті қек тас бұл жаһаннам пішінді зынданға тығып, кіріптардың қолына, аяғына қос қабат кісен салса да, сонау Ферғауындардан бастап осы күнгі құдіретті әміршілерге дейін, ешбір жан тұтқынның еркіндікке ұмтылған, кең дүниені қөксеген ойы мен тапқырлығын бөгей алған емес.

Сол сүр заманда төңкерісшіл кіріптарларды жасырын азаптан, білдірмей өлтіріп, халықтың жадынан шығарып, ұмыттырып барып көзін жоғалту үшін қаншама рақымсыз, қатаң айлалар істесе де, зұлымшылық әшкереленбей қалған емес.

Ағын судың алдын бөгеп, ағысын тоқтатсаң да, ол өмірі сол жерде тұрып қалмақ емес — топырақты жырып, кедергі, шеке-шөленді айналып өтіп, жылап ағып, жолындағы кедір-бұдырды жуып, із салып, баяғы өз жолын табады. Тар қапаста отырған жандар да сол ағын су сияқты қысымнан кеңшілікке, қараңғыдан жарыққа тынымсыз тырбанып, құмырсқаша жол салады.

Казак атамандары мен ақ генералдар большевик Дмитриевті 1918 жылдың 15-иүніне дейін «Қырық тұрбаның» қос құлыпты дара камерасына жапты; бұл аздай-ақ, оның қол-аяғын қоса кісендеп, қаңылтырмен қаптап, темірмен белдіктеген, қақ ортасында жыланның көзіндегі жалғыз тесігі бар есігінің сыртына жеке қарауыл қойды. Тергеушінің алдына жауапқа апарғанда Дмитриевтің алдында екі адам, артында екі адам, екі жанында екі солдат кісенді қолынан ұстап жүрді, көлденең көзге түсірмеу үшін тергеуді түнде жүргізді; ондаған тыңшылар күні-түні абақтының айналасы мен оның пәтерінің төңірегін торлады; бейсеуіт жүрген адамды полицияға жетектеп, астыртын ұйымның ізін кесті; қала мен даладан оның қолын бір жола ұзуге әрекет етті.

Бірақ, тиірмен жұмысшылары мен тері-тон заводының, темір жол бойының, баспахана орындарының еңбеккерлері басшы большевиктің қай сағатта жатып, қалай ұйықтағанын да біліп отырды. «Қырық тұрбаға» жақындағы қала түгіл, алыштағы дала да құлағын түріп, көзін тікті.

Тұтқынға тамақ әкелген шағын бойлы, жүзі сынық, аш өнді талдырмаш қыз түрмешіден ыдыспен берген тілдей қағазды алды да, үйіне қарай жүрді. Күндегі әдетінше ол ешбір жерге тоқталған жоқ — өзінен өзге тірі жан жоқ оңаша үйіне жеткенше асықты.

Көлеңке түспейтін қақырайған тас дуалдың алды күйдіріп жіберерлік тандыр сияқты еді де, тұтқынға тамақ қабылдайтын кішкене құжыраның іші иін сұғатын жері жоқ, халыққа лық толы болатын. Еркіндеп дем алуға болмайтын қапырық ыстықтан кең алаңға шыға келгенде қыз бейне тар қапастан шыққандай болды. Тамылжыған күннің бетке соққан ыстық лебі де оған салқын самалдай-ақ көрінді; ұсақ бедерлі шыт көйлегінің омырауын аша түсіп, екі қолтығын кезек-кезек желпіді. Қыз жеп-жеңіл аласа тақалы кебіс тәрізді бәтеңкесін қолына алып жүгіре басып келеді. Мойны, екі иығы, білегі мен сирағы күнге күйіп, ашаң денесі мейіздей боп қатып қалған, ол қолындағы әлденешеге бүктеп алақанына жұмған қағазды дүниедегі ең бір қымбат бұйымдай онан әрі жымқыра түседі.

Қағазда жазылған сөз көп емес, оны тар құжыраның ішінде-ақ көзімен жүгірте оқып шыққан. «Кішкене Дусенькам! Экелген тамағынды алдым. Ертең темекі әкеліп берсең жақсы болар еді. Қатты сүйетін папаң» деген.

Қатты сүйетін әкенің «кішкене Дусенькам» деген сөзінен артық жүрекке жылы, жанға ыстық сөз бар ма? Ең қымбатты, ең жақсы, есейгенше иығына асылдыратын мейірімді әке! Дауыл алдында ұяда жалғыз қалып үрпиген балапанша елеуреген қызға «кішкене Дусенькам» деп басқа кім айтар! Алыштағы айдаудан жыл құсында

күткен әке! Мандағын сипар аданың жоқтығын білгізбейтін әке! Өмірдің кілең дауылды сұрапылына қарсы барған әке! Бүтін гимназия, бүтін қала сыйлайтын білімді әке! Халық сөзін тыңдайтын шешен әке! Бүгін тағы жеті қабат тас қамаудың түкпірінде отырсың! «Ертең темекі әкелсең жақсы болар еді» дейді. Темекі тартпайтын кісі — темекі сұрағаны несі? Әлде ана әміршілер тағы да алысқа, көз көрмес жерге жөнелтпекші ме?!

Жүгіре басып келе жатқан қыздың ойы да өзінің жүрісіндегі ұшқыр еді. Оның ойына іштей ойран ететін, жүректі тілгілейтін, көзден азы жас ытқытатын талай қасіретті ойлар тізілді. Бірақ қыз жыламады. Оның жылауға мұршасы келмеді — үйіне жетіп қағаздағы жазудың астарын ақтарғанша асықты.

Бұл революционер Дмитриевтің қызы —«кішкене Дусенька» еді. Дуся оңаша қораның ішкі есігінен кіре бергенде екінші қақпадан шыққан Зубков ақырындал қана тамағын кенеп қалды. Қыз оны дауысынан танып, бұрылып қарамастан ішке қарай ене берді. Экесі сияқты болып кеткен бұл адамның үйге ілесе кіргеніне қыз таңданған жоқ, оны ойға қалдырған Зубковтың қасындағы Хакім болды. Қыз Хакімнің бетіне қадала қарады.

...Кәдімгі Мұқарама Құрбановың жігіті. Кеш болса жұбын жазбайтын қос қоңыр, бағана Мұқарамасын да көрдім. Бірақ түрмеге асығып бара жатып сөйлесе алмадым. Екеуі бірге келген ғой. Үйленді ме еken...— деп ойлады Дуся.

Қызды Хакім де таныды. Бірақ ол бас иіп амандасты да, не дерін білмей, үнсіз тұрып қалды.

Дмитриевтің кім екенін бұрын білмесе де, Хакім март айынан бастап оның жайына сыртынан қанғанды. Атақты адамды бір көруге оның құмарлығы күн санап арта түсіп, бұл күнде ол қол жетпейтін алыстағы көп арманның бірі сияқты болып кетіп еді. Кей кезде Хакім қиялымен бүтін дүниені уысына жиып, шарықтаған ойын бөгетсіз орындал тастайтын. Ол қаптаған қалың әскермен бірге Орал қаласын қоршап алып, атаман Мартыновтың жеңіліп, қол көтерген штабын өзі қарусыздандыратын. Ол анау жексүрүн «Қырық тұрбаның» қақпасын ашқызып жіберіп, Дмитриев пен Қаратаевты өз қолымен босататын. Бұл қиял еді, оның шарықтаған ойы еді. Ал, мына қарсы алдында тұрған Дмитриевтің қызын бүгін көремін, оның үйіне кіріп, басшы большевиктің хабарын өз қызының аузынан естімін деп ойлаған жоқ еді; бұл қиялға да соқпаған нәрсе еді.

Хакімнің тосырқап қалғанын сезіп, Дуся алдыңғы бөлмедегі орындықты көрсетіп:

— Отырыңыз!— деді.

Хакім оған тағы да басын изеді. Ілкі минутта Дуся, бұл басқалардан өзгеше өте сауықшыл, жастық қызығына шомып жүретін оқушының астыртын қызметке араласып жүргеніне шек келтіргендей болып еді, бірақ соңынан сенімді Зубковтың ertіp келгені есіне түсіп, құдігі сейіле бастады.

Бұл кезде Зубков сенекте тұрған шамды алып келіп жақты да, қара жиектеніп жанған тілдей сарғыш отқа қыз берген жазулы қағазды таптай бастады. Хакім оның не істейтінін түсінген жоқ еді — оған бүгінгі жүрісінің, көргендерінің бәрі жұмбақ сияқты еді. Ал, мына көп үндемейтін Земство қызметкерінің істеп отырғаны жұмбақтың жұмбағы сияқтанды. Ол шамның отына қызған қағазға көзін басқа жаққа аудармастан қарады. «Мұны жағып жібермекші ме» деп ойлады. Бірақ Зубков қағазды қыздырған сайын, қағаздың түсі қызылт тартқан сайын жұмбақ шешіле бастады... көп заман күн көзінде жатқан қағаздай өні өзгеріп қызыл шабдарланған сыйықты дәптер бетінде қоңыр бедер жазу пайда болды. Жазу сөзден басталып, сөйлемге толды да, қағаз беті қызған сайын молайып, жол соңынан жол тізілді. Зубков қағазды оттан сынық сүйемдей жоғары ұстап тұрып, бір қалыпта, асықпай қыздырды, отқа ұстаған бетін қайта-қайта қарап алып, тегіс шығаруға тырысты. Кешікпей ол бейне бір су болған ақшаны отқа ұстап мұқияттап кептіргендей, қағазын әбден шамға таптап болып, басын жоғары көтеріп, бойын жазды; үй іші жарық болса да, ол терезе алдына барып, әрбір жолдың әріпперін санағандай үңіліп, қағаздың астарлы жазуын көзінің алдынан өткізе бастады. Оның қағазды бетіне тақап оқығаның көріп Хакім ішінен «көзі бұзылған екен» деп ойлады. Бірақ Хакімді қатты қобалжытқан Зубковтың қағазды көзіне тақап оқығаны емес, оның жер қозғалса да қозғалмастай мінезі мен жүрттап өзгеше ісі болды. Зубковты Земство кеңесінде бірінші рет көргенде Хакім оны «мынау бір дәрекі чиновник қой. Мен қателесіп келген жоқпын ба» деп ойлаған еді. Бірақ қара жіппен құлағына асып қойған үлкен шенберлі пенснесі, шоқпардай мұрны, сақал, мұртын қырған ат жақты беті, екінші бөлменің нақ төрінде отырған орны — тап Мендікереидің түсіндіргеніндей болғансын ғана оған қағазын ұсынған. Қағазды оқығаннан кейін де ол Хакімнің бетіне қараған жоқ-ты. Жуан дауыспен:

— Қашан бітеді сендердің дауларың? Құдайдың жері жетпегендей, өзен бойының тілдей жағасын даулайсындар. Сыртқа шығып күте тұр, — деп төмен қарап, қағазға үңілген күйі отырып қалған.

Бұл өткен жолы — Ақметшеге жолыға келгендері болған уақыға еді. Ал бүгін сол сөзін қайталап:

— Сендердің даудан өзге білетіндірің бар ма өзі. Алдыңғы бөлмеде күте тұр,— деді.

Жарты сағат өткеннен кейін ол көшеге шығып бара жатып Хакімге көзінің астымен қарап өтіп, ілгері жүре берді. Хакім оның соңынан өкшелемей кейінрек қалды. Екінші көшені айнала бергенде жүгіре басып қуып жеткен болатын. Бұл жолы ол таныс Хакімнің бетіне тұра қарап, түрі-түсін белгілеп жатпады. Тек оған ақырындан қана:

— Алыстан жүріп отыр, менен көз жазба. Мен кірген үйге кірерсің,— деген.

Сол кірген үй осы Дусяның пәтеріне көрші қора болатын. Сонан кейінгі көргені атақты Дмитриевтің қызы мен Зубковтың мына сиқырлы хаты! Хакім мұны шынында да сиқырлы нәрседей көрді. Зубковты әлде не бір ертекте кездесетін ісі жұмбақ, өзі үнсіз, дүниенің барлық жан білмейтін тетігі жалғыз ғана соның қолында тұрған өзгеше сияқты көрді. Хатты Зубковпен бірге үңіліп Дуся да оқып шықты. Екеуі бірер минут уақыт үндемей терезеге қарап тұрды да, Зубков жалма-жан бұрыштағы кішкене үстелге отырып, хатты көшіре бастады. Дуся әлі де біраз уақыт терезенің алдында үнсіз тұрды да, Хакімге бұрылды. Бірақ қыз бірден тіл қата қоймай, мұңайған пішінмен бетіне қарай берді:

— Қалай екен?— деп сұрады Хакім ақырын ғана.

Біреу естіп қала ма деген адамша ол өте жай сөйлеп және қыздың мұңайған пішініне қатты қобалжып, оның үні аса аянышты шықты.

— Папамды айтасыз ба?— деді, кімді сұрағанын қыз оның үнінен ұғып.

Хакім басын изеді.

— Тар қапаста отырған адам қалай болушы еді...— деді қыз төмен қарап.

Хакімнің құлағына қыздың үнінен кінә қойғандай бір дыбыс шалынды. Ол сасып қалды, аузына:

— Мен де болғанмын. Тар қапас деген рақымсыздық пен әділетсіздіктің ұясы,— деген сөз түсті.

Бұл шындық сөз еді. Бірақ Хакім қосақ арасында бос жүріп, әлдеқалай түрмеге түскенін дәріптеп «мен де болғанмын» деген орынсыз мақтанышына ұялып қалды. Оның ұялғанда құлағына дейін қызыарып кететін әдеті еді,— қазір құлағы түгіл бүтін мойнына дейін қара қүрең тартып кетті. Қыз басын көтеріп алып тағы да оның бетіне қарай қалды.

— Сіз де Совдеп жағына шығып, езілген халық үшін қызмет істеп

жүрсіз бе?—деп сұрады қыз, сәл бөгеліңкіреп.

«Сенбей ме?» деген оймен Хакім де қыздың бетіне қарай қалды, бірақ ол Дусянің жүзінде сұрақтан өзге, риза болып қуанғандай шырай барын көрді.

— Бұрын жастықпен бейғам жүріп өмірді түсінбеппіз. Көктемнен бері кім дос, кім қасын айыра бастадық,— деді Хакім, қыздан кешірім сұрағандай көзінің астымен қарап.

Дуся тағы да ойланған түсті. Оның қату қабағы көре көзге ашыла бастады.

— Мұқарама Құрбановамен бірге келдіңіз бе Оралға? — деп сұрады Дуся.

— Жоқ, жоқ, Евдокия Петровна,— деді Хакім, «Дуся» деуден көрі дәріпте сөйлеуді жөн көріп — Мұқарама алыста — Жымпіты қаласында. Мен басқа жерден келдім. Сол өзіңіз айтқан Совдептің тапсырмасымен. Мұқараманы көктемнен бері көргенім жоқ.

— Мен екеуіңіз де бір жерде, бір жолда жүр ғой, Оралға да бірге келген шығар деп ойлап қалып едім. Құрбанованы бүгін таңертең көрдім. Папама тамақ апара жатып, асығып ұзақ сөйлесе алмадым. Осындағы больницида істегім келеді, кеше келдім деді,— Дуся қағаз жазып отырған Зубковқа қарап қойды да, ақырын ғана:—Сіздер бақыттысыздар. Мұқарама екеуіңізді айтамын. Екеуіңіз билегендег бүтін жастар көзін алмайтын сіздерден. Сіздер бізден көп бақыттысыздар,— деді.

Дусяның үнінде де, жүзінде де тағы да ауыр мұң пайда болды. Хакімнің көзіне қыз жаны қатты қиналып қабағын шытқан сияқтанды. Бірақ ол қыздың қам көңілін көтерерліктең бірден лайықты сөз таба алмай қалды. Ойланып жауап беруге уақыт тар болды.

— Міне, қағаз. Петр Петровичқа бересің. Жаңағы келген ізben Шағанға қарай шығып кет. Сау бол,— деді Зубков Хакімге төрт бүктелген қағазды ұсынып.

— Жақсы. Сау тұрыңыз,— деді Хакім екеуіне басын кезек иіп.

Зубковтың сөзінен кейін Хакімге бөгелуге мүмкіндік болмады. Ол артына қарамастан үйден тез шығып кетті.

Дусянің үйінен Хакім қатты қобалжып шықты. Оның жан-жүйесін толқытып жіберген қыздың түрі мен сөзі болды.

Саусақтары мен білегінің нәзіктігіне, денесінің өте талдырмаш әлі толысып жетпегеніне қарағанда Дуся бала қызы дерлік. Бірақ қабағының қатулығы, бетінің ашаңдығы, езуіндегі мезгілсіз пайда болған кішкене сзызық жүзіне сұық рең беріп тұр да, үлкендерше байсалды сөйлеуі, өмір азабын көп көріп, үздіксіз қайғы шегіп келе жатқан адамның бейнесін елестетеді. «Сіздер бақыттысыздар. Мұқарама екеуінізді айтамын» деген сөзден Хакімнің құлағына: «Жас шағымда мен мынадай әрі жалғыз, әрі бақытсыз халде қалдым; сендер сияқты өмір қызығынан үлесімді ала алмай, қайғының қазанында ғана күйіп-піскен жанмын» деген шағым үні естілгендей болды. Ол қызды қатты аяп кетті. «Әкесінің жау қолында отырғаны жеңіл қайғы емес қой. Бұл рақымсыздар кімді кіріптар етпеді? Кімді айдал әкеліп түрмеге тығып, кімді азаптамады! Талай әйел ерсіз, талай бала әкесіз қалып жатыр. Бұлар әлі талайдың басын жұтар. Әлі де талайды зар еніретер!» деп тістенді ол ішінен үлкен көшеге қарай келе жатып.

Оның келе жатқаны Құрбановтардың үйі еді. Бірақ Дусянің «Мұқараманы көрдім» деген сөзі Хакімге қатты әсер етпеді. Ол көптен көрмеген шын сүйген адамының бейнесін күнде-күнде көз алдына келтіріп бір көруге зар болып жүрсе де, сол минутта асықпады; арт жағына қарай-қарай келе жатты. Оның көзіне Дусянің мұнды пішіні мен жүріс-тұрысы елестей берді. Ол белгілі қақпаның өткен жұмада келіп кіріп кеткен кішкене есігін тықылдатқанда да бұрынғыдай жүргегі лұпілдемеді, аяғын тырпылдата басып жақындаған кемпірге де, оның таңырқап қараған пішініне де онша назар аудармады. Ақырын жылжып ішке қарай кіре берді.

— Мұқарама жоқ, больниске кетті,— деді кемпір басын иіп амандақан Хакімге сәлемдесудің орнына.

Бірақ кемпір оған таңырқап қарағанмен «кет әрі» деген қабақ көрсете қоймады, тек қана өзінің ескі әдетінше:

— Бик келгіш малай. Хазір енді келмесе де ярап еді,— деп күнкілдеді.

Хакім оның күнкіліне құлақ қойған жоқ.

— Шеше, бір сағатқа ғана келдім. Мұқараманы көру үшін және сізге сәлем беру үшін кірдім. Уақытым аз — тезінен кері ауылға қайтамын, — деп ішке кіріп, анау күнгі өзінің хат жазған үстелінің жанына отыра кетті.

Ол бөлмеге кірмesten, сенекпен жүріп аулаға қарай кеткен кемпірдің дыбысын тыңдалап отырып, үйдің ішін көзімен бір сүзіп өтті де, қалтасынан Зубковтың берген қағазын сұырып алды. Бұгінгі көрген көп жұмбағының бірі түрмеден шыққан қағаздың ақ жеріне жазылған көзге түспейтін жазу еді. Мына қағазды ашып жатып ол үл

«сиқырды» тағы ойлады. Бірақ оның соданың сұымен жазылғанын Хакім тап сол күні білген жоқ, оны кейінрек түсініп еді. Қағазда мыналар жазылған екен: «Айыптау қорытындысын кеше жариялады. Ертең сот болады. Сот емес — жазалау ғой. Жұмысшы табының бас көтергендерін жою үшін шығарған июнь занын қолданады. Жаудан жақсылық күтпеу — күресудің басты шарты. Бірақ коммунист жолдастардан тілейтінім: бізді халас ету мақсатын халық бостандығынан тыс қоймандар. Мыңдаған, миллиондаған аш-жалаңаш жандарды құлдықтан құтқару ісін шапшаңдатқан сайын түрмеде отырған біздің таңымыз да тезірек саз береді. Таң жуық. Кішкене отрядтен үлкен отряд туып, бір қол мың қол болып молайса, Жайық бойын тегісімен бір жола жау қолынан босатып аламыз. Қала мен даланы тез тоғыстырып қапысыз, дәл қимылдау керек. «Октябрь төңкерісін жиырма төрті күні жасау — асығыстық, ал жиырма алтысы кештік етеді, дәл қимылдар күн — жиырма бесінші октябрь»,— деді ғой Ленин. Сондай-ақ, дәл күнді Самардағы штаб айтады. Әзір болындар. Женістің жақындығына мен сенемін,— Дмитриев».

Зубковтың бұрышта отырып көшірген бұл Дмитриев сөздерін Хакім басынан түсіп қайтадан тағы оқып шықты да, аяғындағы арасына бір жол тастан жазған қосымша хатқа үнілді.

Біздің біліп отырғанымыз:

1. Қалада қазір үш полктың жалауы ілулі.
2. «Қырық түрбаның» төрт бұрышында төрт пулемет, екі босағасында екеу. Қарауылдау міндетін Бударин жүздігі атқарып тұр.
3. Овчинниковтың қойлары Войско қазанынан аспайды. Қала етсіз. Қыр халқы ақшаның құнына сенбей, базарға мал әкелмей жатыр.
4. Темір жолшылар бас көтерді. Жүкті казактардың өздері тиеп, өздері түсіреді.
5. Акутин әлі сол Чижга бетте Чапаймен жұлқысып жатыр.
6. Богдановкаға карательдер аттанды.— Тистбеков. Хакім Зубковтың жасырын атына күліп жіберді де, шошып кеткендей жалма-жан басын жоғары көтеріп алды. Бұл қағазды жазған адамның аты езу тарттырғанмен оның мына хабарлары жүрекке мұз басқандай тиді. Не істеліп жатқанын ауызға ала бермейтін Мендікереу сөзінен Хакімнің үққаны түрмедегілерді босату әрекеті еді. Бірақ оны қалай босататынын, бұл үшін не істеу керек екенін ол анықтап білген жоқты. Ұстамдылығы мен батылдығы мықтап ұнап, бірінші сапарынан кейін Хакімді Мендікереу аса жақсы көріп қалған-ды. Сондықтан да Хакімнің қалаға екінші рет барып қайтуына қарап болмай:

— Қын іс. Сақ бола көр, қарағым! Жолың болсын! Не болса да әйтеуір тезірек біліп қайтқайсың. Қағаз берсе — сөзін жаттап ал да, өзін жағып жібер!— деген.

Кешеден бергі оның ең басты арманы сол түрмедегілерді шығаруға жәрдемдесу еді. Қандай иглікті іс! Ана Дусянің мұнды жүзі қандай жарқ ете қалар еді! Қарғалған түрменің ішіндегі қанаты қайырылып отырған сұнқарлар кең дүниеге шығып қандай шарықтар еді! Көктемдегі өзімен бірге қамалған адвокат, кәрі шал, төңкерісшіл өлең айтатын татар, басын таңған қара шаруа да — бәрі босар еді. Онан бері қанша адам қамалды? Бірақ қалай босатпақшы? Ана жасанған жау — атты казактарға қарсы түрмеге қалай бармақшы? Жайықтан қалай өтпекші? ...«Бізді халас ету мақсатын халық бостандығынан тыс қоймаңдар... Дәл күнді Самардағы штаб айтады» дейді. Бұл не дегені! Түрмені босатамын деп әуре болмаңдар дегені ме? Бізді соттар, жазалар, бірақ үлкен бостандық алда, соған әзірленіндер деген ғой. Асықпа дегені ғой. Дәл күн. Дәл күн...

Ой соңынан ой тізіліп, есі-дерті Дмитриевтің және оның қызының аяулы өміріне қайткенде жәрдем беруде болып, Хакім басқа дүниені ұмытып кетті. Оның ойынан бір кез кемпір де, үй де, тіпті Мұқарама да шығып кетті. Бұл жерге неге келгенін, не үшін отырғанын да ұмытты. Біраз уақыттан кейін қолындағы қағазға қайтадан қарап, оның ең ақырғы жолына көзін тікті. «Карательдер аттанды...» Атты казактар тек жатпас. Жымпіты хұқіметі де жынынан айырылған бақсыдай жан таласар. Егер де аңсызда бас салса! Біздің адамдар карательдер шыққанын біле ме, білмей ме?.. Мен мұнданын, олар хабарсыз отырса не болды?..

Хакім орнынан ұшып тұра келді де, бірақ қағазды қолына ұстаған күйі жылжымастан тұрып қалды, ол тек қана кірпігін жиі-жиі қағып есіктен көзін алмады. Есік алдында Мұқарама тұр еді.

Бірнеше секундтар ойда жоқ жерден кездесудің таңырқауымен өтті — екеуі де не істерін білмей қалды, табалдырықтан қыз да аттай қоймады, қызға қарсы Хакім де жүрмеді. Қыздың тап сол минуте не ойлағанын кім білсін, бірақ Хакімнің көзіне Мұқарама бұрынғыдан да өзгеше шалынды: кәдімгі жанды ерітіп жіберетін Мұқараманың ұзын кірпікті тұнық көзі сол күйі, сол қалпы, сол әдетінше Хакімнің көзінен аздал қана жоғары қарап тұр; шоп-шошақ сұлу мұрын, көтеріңкі бала иек, үлбір тамақ, такаббар кеуде бұрынғыдан да тартымды: қаранқыраши, көрініңкіреші, сүйіндірші деп тұргандай! Жүзі де түлеген аққудың қанат астындағы ең түпкі қауырсыныңдай қоңырқай тартып мөлдірей түскен. Хакім ұялған адамша көзін тамақ астынан төмен түсіріп омырауға жылжытты да, қызарып кетті...

Күтпеген жерден жолықан Хакім де Мұқараманың көзіне өзгеше

көрінді. Ол қысты күнгі кезден, әсіресе көктемдегі қалпынан әлдеқайда салуалы: көзқарасы орнықты, жүзіне салмақты шырай енген, әлде толқынданған ұзын шашының жоқтығынан ба,— маңдайы бұрынғыдан көп жазық, бойы да өскен сияқты; үлкен қөздерінің ақ еті молайып, жанары өткірлене түскен бе, қалай! Хакімнің бүтін өн бойынан қызға аса көрікті ер пішіні елестеп кетті.

Көп уақыттан бері өзіне де белгісіз бірте-бірте іркіліп келген сағынышты сезім ерікке көнбей, қыздың өн бойын билеп кетті; ол Хакімді құшақтап алғып, мойнына асыла кеткісі келді де, аяғын шапшаңдап басып ілгері ұмтылды. Бірақ жігіттен бұрын сыр білдірмеу намысы келіп бөгеп, Хакімге бір адым қалғанда қыз кілт тоқтай қалды.

— Сәлеметсіз бе?— деді ол ақырын ғана Хакімге қолын созып. Сасып қалған Хакім, оң қолын босатып, қағазды сол қолына алды да, үндеместен көрісе бастады. Хакімнің көптен бері көрмей жатырқап қалғанын, қапелімде не айтып, не істеу керек екенін шеше алмай қысылып тұрғанын көріп Мұқарама:

— Маған жазған хатыңыз ба мынау? Міне мен өзім келдім енді. Жазбасаңыз да болады,— деді езу тартып.

— Жоқ, жоқ. Бұл хат басқа адамның хаты... Мағынасы да басқа хат. Соны ойлап байқамай қалғаным,— деді Хакім кешірім сұрағандай Мұқараманың қолын қыса түсіп.

— Басқа адамның хатын неге оқисын? Жарамайды ғой,— деп қыз әзілге бұрып Хакімнің сол қолындағы қағазды алды да, артына ұстады; сөйтті де, сынағандай оның үлкен көзіне тұра қарай қалды.

Мұқарама бетіне тұра қарағанда Хакім «Хан бауының»¹⁴ үлбіреген ақ жағал алмасын көргендей, еріксіз қол созатын, қазір ол қолын созып қана қойған жоқ, кенет қызды құшақтай алды да, қатты-қатты қысып, аймалай бастады. Оның мезетте ойы да бөлініп кетті, таң атқалы көрген жұмбақ оқиғалары мен аянышты сезімдері бір сәтте кері серпіліп тасқындаған құмарлыққа жол бергендей болды — ол бейне бір ләzzэт дариясына еркіндең құлаш сермен, балқып-елтіп құштарлық балын қанбай жұтып жатқан сияқтанды...

Аяғын тырпылдата басқан кемпірдің кесірлі жүрісі мен ашуашаң бейнесі екеуінің құшағын жұлқып қалғандай жазып жіберді — Хакім бір адым кері шегінді де, қыз төмен қарап хатқа үңілді.

— Бигірәктә килгіш малайсын... Мұқарама барда килмәсәң де шул яри. Килмәсәң де яри...— деді кемпір күбірлеңкіреп. Кемпірдің үні бұл жолы қаттырақ шықты. Бірақ Мұқарама оны елемеген болып хатпен шұғылдана тұсті. Ол Зубковтың орысша жазған сот... жазалау... отряд деген түсініксіз сөздерін жүгіртіп оқып шықты да, аяғындағы

революция, Октябрь, Дмитриев деген өзінің көптен бері естіп жүрген, бірақ қызың ұғымының шеңберіне сыймайтын дабысы жер жарған ірі сөздерге тіреліп, басын жоғары көтеріп алды.

— Дмитриев... Таңертең Дуся Дмитриеваны көрдім... Түрмедегі әкесіне тамақ апара жатыр. Сұрай алмадым — асығыс екен,— деді Хакімге таңырқаған пішінмен. Сөйтті де, хатқа қайтадан қарап, сәл бөгеліп түрдү да:—Хакім, сен де революционермісің?—деп сұрады.

Қыздың жүзінде ірі сөзге бір жауап күткендей ішінен тына қалған, бар ынтасын тек қана Хакімнің аузынан шығатын өзгеше лебізге аударған бір мейірлі пішін пайды болды. Хакім көзін қыздан бұрын есікке ене түсіп, кері шегінген мазасыз кемпірге қарады. Соңғы сөздері құлаққа анық шалынбаса да, күбірлеп сөйлеген күйі кемпір сенекке шығып кетті.

— Ия,— деді Хакім жауап күткен Мұкарамаға басын изеп.

Бірақ өзі шапшаңдал қыздың қолынан ұстай алды да, терезе алдындағы ұстелге жетектеді.

— Бірақ революционер деген өте ірі, өте жауапты сөз. Мен тап бұл сөздің шын мағынасындағы төңкерішілмін деп айта алмаймын. Революционер ана түрмеде отырған Дмитриевтер, қырда Совдеп ісін басқарып жүрген атақты адамдар... мен солардың соңына ерген көп қосшы балаларының бірімін,— деді ол қызды отырғызып жатып.

Өзі ұстелге бір шынтақтап сүйене түсті.

— Қорықпайсың ба?— деп сұрады Мұкарама сыбырлап.

Хакім Мұкарамаға қарап езу тартты да, қыздың шын пейілін көріп, кемпір келіп қала ма деген адамдай тез-тез оны сүйіп-сүйіп алды.

— Мен де басында қорқынышты, қолдан келмейтін, озат шыққан өзгеше адамдар ғана жүргізе алатын ғажайып іс қой деп сескенетін едім. Эрине, ерлік пен тапқырлықты, ақыл мен өжеттілікті керек ететін романтикасы мол жұмыс. Мен мұны осы кезде түсініп келемін. Басында мен қосақ арасында бос кетіп түрмеге әлдеқалай түсіп қалдым. Бірақ оным өзіме пайды болды: әділсіздік пен зұлымдықтың, қорлық пен зорлықтың не екенін жүзбе-жүз өз көзіммен көріп шықты...

— Сені де түрмеге жапты ма?

— Ойбай-аяу, түрмеге жаппаса сені шығарып салмаймын ба?

Мұкарама таңданып басын шайқап қойды. Хакім көктемдегі көргендерін бастан-аяқ жыр етті.

— Одан кейін неге Жымпityға келмедің? Өзінің уағадең бар емес пе еді, мен де сонда барамын деген?

Мұқараманың бұл ілігіне жауап есебінде ол елге барғандағы кездескен қызын жағдайларды, ұстауға келген Абылаевтың қолынан қалай сыйылып кеткенін, одан кейін Оралда болып тұнгі керуенмен кеткенін айта бастады. Бірақ қызға тек өз қара басынан кешкен оқиғаларды ғана айтты. Совдеп басшыларын, олардың санқылы өзі көрген істерін, бұл жолы Оралға неге келгенін әңгімеге қоспады. Сонда да жеке істері де қызға жан тітіркетерлік қыл көпір үстінде жүріп істеген істей көрінді. Оның үстіне Хакімнің көңіл күйі шалқып тасып, суреттеп сөйлемді, оның тілі безеле тұсті.

— ...Қазақтың кәдімгі көзге тұртсе көрінбейді дейтін тас қараңғы тұні. Айнала жым-жырт жатқан дала. Көзге ілігер қарасын жоқ, құлақ шалар дыбыс жоқ. Сыртылдаған фургон арбаның дөңгелектері ғана тырс-тырс етеді де, анда-санда мыңқ еткен алдыңғы нардың үні шығады. Керуенді жанамалап келе жатқан қарулы солдаттар. Қасқунем Абылаев қашан бас салып ұстайды? Белгілі жерде біздің отряд кездесе ме, жоқ па? Әрі жұмбақ, әрі үлкен қатер төнген сағат. Заманнан бері оң қолда тұратын Қара қыстауға жеттік пе, жоқ па? Енді қашан деп келе жатырмын... мезет шуыл пайда болды да, қатарынан тасыр-тұсыр еткен мылтық даусы естілді. Арғы жағы белгілі. Жайшылықта шаш ал десе, бас алатын офицер Абылаев қол көтеруге де жараган жоқ, жерге жүгіне салып, жалбарынып, жан сауға сұрады. Ұсынған мойынды қылыш кеспейді де, сөйтіп ол қарусыз, атсыз, керуенсіз, көшкен елдің жұртында қалған жетім лақтай, жеті тұнде жол үстінде қалды...

Мұқарама Хакімнің қолынан ұстай алды.

— Ол қалаға алдыңғы күні барды. Жаралы адамша басын таңып алған... Досмұқамбетовтердің үстінегінде кіріп келді. Һарон сұлтан далаға шығып сөйлесті... Көп адам, Ехлас абидың үйінде қонақта отырғанбыз... мені ол үйге Ольга ханум ертіп барған...— деп Мұқарама бөліп-бөліп Жымпityда болған уақиғаны айта бастады. Хакім қыздың бетінен таңданғандай ұзақ уақыт қарап отырды да:

— Ол қасқунем Жымпityға барып қалғаны ма. Жанын алып қалған мен едім... «Мұнан бұлай Жымпity үкіметіне қызмет етпеймін» деп ант-су ішкеннен кейін. Жауыз тағы бізге қарсы шығады еken гой,— деді.

— Даир қонақасыға қарамай ұлықтар тезінен қалаға қайтып кетті. Біз де көп отыра алмадық. Абылаевтың бір «жаман хабар» әкелгенін сезіп едік, бірақ не екенін мен білген жоқ едім. Хакім, сен нағыз революционерсің... енді білдім... сен,— деп Мұқарама арғы жағын айтпай, Хакімнің қолын өзінегі қарай тартты.

Бар ойы Абылаевта болып ұн демей қалған Хакімнің өзіне қарай бейімдеген қыз қолына көзі түсіп кетті: таралып еті қашпаған жас баланың қолындағы кішкене сүйрік саусақтар Хакімнің салалы қолын усынына сиғыза алмай әуре болып жатыр, көк көйлектің жені күн шалмаған ақ білектің шынтағына дейін түрліліп кеткен, одан әрі жұмыр қар, құду иық көрінеді... Хакім жалма-жан қыз қолын өз усынына алды. Ол зергер соққан міні жоқ күміс бұйым сияқты тап осы қол менің өзімдікі дегендегі жоғары көтеріп өзіне қарай тартып еді — қыз қолы ақырындағы орала берді. Тап сол минутте Хакім Мұқараманы жаңа ғана көргендегі болды — шынында да қыздың мөлдірей қалған көзқарасында да, мойнына оралған білегінде де, асыла түскен бүтін салмағы білінбейтін денесінде де бұрын Хакім байқамаған, сөзбен сипаттап жеткізе алмайтын балқу бар еді.

Хакім аймалай құшақтап, мейірлене қысып біраз отырды да, Мұқараманың қолындағы қағазды сұрап алды. Сөйтті де хаттың аяғындағы «Тистбековтың» қосқан: «Богдановкаға карательдер аттанды» деген соңғы жолын көрсетті.

Каратель деген сөздің шын мағынасын Мұқарама ұға алмай қалды. «Богдановка... каратель» деген сөздің Хакімге қандай қатынасы бар? деп ойлап қыз таңырқағандай болып еді, Хакім оған түсіндіріп:

— Богдановка — орыс шаруаларының қолға құрал алыш, казак-орыстардың озырылғына қарсы көтерілген жер. Сол жерге Оралдан әскер шыққан... Мұқарама, сен кешір, мен жүремін. Кешігуге болмайды, — деді.

Хакім орнынан түрегеліп, кетуге ынғайлана бастады.

— Мен де су басына дейін барамын, шығарып саламын,— деді Мұқарама ақырын ғана.

— Аңдыған адам болса танып қояды. Және мен көпірден өтпеймін, тиірменнен әрі тері заводының тұсынан барып қайықпен өтемін. Бірге жүруге болмайды,— деп Хакім басын шайқады.

Қыз мұңайып қалды. Ол:

— Мен Жымпітыдан осында ауысқым келіп жүр. Адамдары да, жері де — бәрі көңілсіз,— деп төмен қарады.

Хакім аз ойланып тұрды да, кенет үнін өзгертіп:

— Фронт жақын, сені казак-орыс басшылары әскерге жібереді. Сондықтан жаудың жарасын байлағанша, қырдағы өзіміздің шаруаны емде. Кешікпей біз де келеміз,— деп Мұқараманың қолын алды.

Хақімнің үні батыл шықты. Мұқарама бағынғандай басын изеді.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

1

Жар қайғысы күреске де сүйреді...

Ұзын Жайықтың өнбойы жасыл орманды, көк шалғын тоғайлы, иірім-иірім тұбекті, сансыз салалы.

Қазақ елі жайлаған сол жақ беттегі саланың аттары — Ащыбұлақ, Тұшыбұлақ, Ақбұлақ, Тұнықсай, Тереңсай болып келеді. Сол көп саланың бірі Бұлақсайдың бойында Сүгіrbай ауылы отыр.

Ауылдың шетіндегі артқы үзігі ақ, орта қолды киіз үйден жас әйел екі шелек көтеріп шықты да, ошақ басына барып иін ағашын алды.

— Шеше, мен қараңғы түспей суға барып келе қояйын. Шай қайнап тұр, өзіңіз әзірлерсіз!— деді ол жер ошақтың басынан дауыстап.

Күн батып бара жатқан, жаздың бір тымық кеші еді. Нәзік болғанмен әйелдің ашиқ ұнді даусы өз үйіндегі кемпір түгіл, қатар отырған екі-үш үйдің жандарына тегіс естілді, тіпті әрегіректегі тұрған үлкен ақ үйдің жанындағы адамдардың да құлағына айқын шалынды. Жас әйел даусын соларға жеткізе әдейі сынап айтқан адамша үлкен ақ үйдің төңірегіндегілерге көзінің астымен қарап қойды.

Үлкен ақ үйдің көлеңкесінде сөйлесіп отырған екі адам суға бара жатқан әйелдің сөзінен ғөрі дауысына елең еткендей құлақтарын ғана болар-болмас тосты да, әңгімелерін бөлмestен сөйлесе берді, Ертелі-кеш әйелдердің өзеннен жә құдықтан су әкелетіні, суға кейде бас қосып екеу-үшеу болып баратынын, кейде жалғыз кететіні жұртқа ежелден-ақ мәлім нәрсе. Сондықтан да бұл әйелге көбінің көңілі бөлінбеген сияқты. Жалғыз кемпір опырайған тіссіз иегімен ымдал: «Бар қарағым, тез бар!»— дегендей етті. Өзен ауылдан екі шақырымдай жер, оған барып су алып қайтып келгенше қас қарайып кететін шама. Күн ұясына сұңғіп, сай бойы қоңырқай тартатын кезде, қыздың жә әйелдің суға жалғыз баруы сирек, өйткені сол ым қағып, «бара бер!» деген кемиек кемпірдің өзі: «Су бойы кешке қарай жын-шайтанның ойнайтын жері. Алакөлеңде суға жалғыз барма, қарағым. Су перісі қағып кетеді» деп бұрын зар қақсан жібермейтін. Ал бүгін оны қойып, тезірек барғанын тәуір көрді. Тіпті әйелдің жанына төрт жасар қыз баласын да ертпей, жалғыз кетуін тіледі...

Жас әйел қос шелекті иін ағашты оң жақ иығына сәндене іле салған болып, аяғын тездете басып кетіп бара жатты. Киіз үй тігіп қырға шықталы өзенге үздіксіз шұбырған мал мен адамның жалғыз аяқ жолы

тартқан сызықтай, ауылдан тұп-тура Бұлақсайдың Жайыққа құйған сағасына қарай созылып жатыр. Шындалып, тапталып қалған, шаңсыз, бұдырысыз.

Әйел орта жолға жеткенде шелектерін жерге қойып, кейінгі жақтағы ауылға қарады: түрлі есіктер үнірейіп-үнірейіп тұр да, ошақ басындағы, көлеңкеде салқындағы отырған жандардан өзге ешкім көрінбейді. Сонынан ілесе шыққан ешбір жанның жоғына, оңаша бір өзінің ғана өзенге жақындағанына қуанғандай ол құлімсіреген күйі басындағы ақ орамалын жөндеп қайтадан тартты, тершіген сүйір мұрнын алақанының сыртымен сұрте салып иін ағашын қайта көтерді. Бұл жолы шелектерін бір иығына іле салған жоқ, екі иығына тең бастырып қос қолдап ұстады; аяғын да шыққандағыдан салмақтырақ басып, ақырынырақ аяңдады. Тең адыммен, нық басып, жүріс ырғағына түсірген шелектер енді қазір бұланғанда иыққа да соққан жоқ, бұрынғыдай иін ағаш та екі иінді жаншып сүйекке батқан жоқ. Шелектер бос емес еді, олардың судан өзге әлденеге толы екенін күдіктене қараған адам болмаса ешбір жан байқар емес...

— О, тәнірі. Бұл аңдудан қашан құтқарасың бізді?! Бұл бұғаудан, бұл қысылуудан құтылар күн бар ма, жоқ па? Әлде өмір бойы осы Нысан түқымының дегені болып, мәңгі-бақи көз түрткі болып кеткеніміз бе! — деді әйел өзен жағасына жақындағанда. Әйелдің аузынан тарыққан сөздер шыққанмен, үнінде жасығандық, болмаса бас ұрып құлдық ету сарыны естілген жоқ. Қайта оның лебізіндей белгілі жауына меңзеп кішкене жұдырығын түйгендей ызалы үн бар еді. Аяқ басуы оның ширай түсті: өзенің жағасына жақындаған сайын, бір өзі емес, бүтін үй ішінің ауыр жайын ойлаған сайын оның жүрісі де өзгеріп кетті.

Сүйгенін көруге асыққан жас жандай, жағаға жетуге ынтыққан бұл әйелді жарқын өзен қоңыр самалымен қарсы алды — жиегі жасыл бүлісті жалпақ айдыннан салқын леп есті.

Көктем тасқыны кезінде арнасына сыймай, лықсып, шалқып, жағаның орманды тоғайы мен ойпатты алқаптарын көк ала дария етіп теңізге жүгірген Жайықтың жалпақ сұы қазір боз быламық емес, түсі ақшыл тартқан: ағысы да самарқау, ені де алдақашан апшырып, мұсіні сұлу қалпына қайта түскен: бейне бір қасын керген, маңдайы жазық, бойшаң арулар сияқты, кербез жылжып, керіліп ағып жатыр.

Арғы беттегі қыр-қабақ орманды жағаның шеңберлі келген нақ жиектегі жатаған қара ағаштары мен сида көк теректері кешкі тымықта Жайықтың айна бетіне үніле қалыпты: олардың тәбесі төмен төңкерілген судағы көлеңкеке елесі түрлі-түрлі: кейбіреуі суға шаншыла құлаған шоп-шошақ көк сәукеле сияқты да, енді біреулері жұнін сілкіп тірілткен үлкен-үлкен сеңсең бөріктерге ұқсайды. Су беті қаймақшып майда желге дірілдеп кеткен кезде су ішіндегі бұл сәулелер де қосыла

дірілдейді. Су дыбыссыз, оның жылжығаны да көзге ілінер-ілінбес. Әлдеқайдан құлап түскен шөп қиқымы, болмаса орашолақ ұшып су бетіне жығылған шыбын-шіркейдің төмен сырғығанын көрген кезде ғана ағысы барын сезесің.

Қос шелекті әйел жағаға жеткен кезде күндіз жым-жырт жатқан өзен бойы жанданып кетті: сүйе сарқылып, сағасын айыл қоғамен ит-садақ басқан шолақ бұлақтарының бір кезде бақасы шулай бастады. Күндіз көздері бақырайып көк-тосапты балшықта отырған көк бақалар, мергендерше бұқпалап, бір жерде «қырқ» ете қалып еді, сәлден кейін бірі үздіксіз таңдайын қағып, бірі көмейінен қолқылдаپ сөйлеп, бірі тынымсыз қырқылдаپ саналуан үнмен бақа базарына айналып кетті. Бұған ықтасын жердегі үздік-үздік тулаған үлкен балықтың шолпылы, алыстағы әупілдектің, бүтін көлді көтеріп жатқандай ауыр күмпілі, әлдеқайдан ойысып келіп жылқышының жаны шыға безектеген қиқуы араласып бүтін алқапты жаздың құлақ құрышын қандыратын салтанатты жырына толтырып жіберді.

Әйел судың нақ жағасына иін ағашын тастай беріп, биік ақ шелектің ішіндегі қымыз құйған торсықты, бүйендегі майды және қозы қарынға салған жентті жерге қойды. Сөйтті де өзі жүресінен отырып мөлдір сумен шелектерінің ішін шайқады, қаңылтыр шелекті қатты-қатты біріне-бірін соғыстыра салдырлатып жіберді. Шелектің салдырын кешкі өзен бойының жаңғырығы көтеріп көш жерге жеткізгендей болды; арғы беттегі қойнаудың жарына соғылып екінші жақта тағы бір әйел тап сондай шелек жуып салдырлатып жатқан сияқтанды.

Мұнан кейін әйел әлденеге құлағын тоса отырып, басындағы біртартарын шешті, жеңін сыбанып, күміс білезікті жұп-жұмыр ақ білектерін, құба жүзін, күн тимеген ақшыл мойнын тұнық сумен тершіген дене әбден салқындал мейірі қанғанша жуды. Ол орнынан тұрып орамалымен бетін сұртіп, бұрымын жөндеп сылана бастаған кезде бір адам жөтеліп қалғандай болды... Бұл дыбыстың қай жақтан шыққанын, алыстан ба болмаса таяу жерден бе — оны айыру қыын да еді. Әйел жалма-жан биiktігі кісі бойындей жағаның қыратына жүгіріп шықты да, ауыл жаққа қарап қойып, өзеннің арғы бетіне көзін тікті; орамалын бір-екі рет бұлғай түсіп басына тартты, қатты-қатты дыбыстап, екі-үш рет тамағын кенеді.

Көп уақыт өтпей, арғы беттегі суға жантая өскен үлкен жалбыр қара ағаштың түбінен кішкене қайық сумақ етіп шыға келді де, әйел тұрған жерден жоғары қарай, ағысқа қарсы өрлей берді. Қайық үстіндегі шапшаңдал есіп еңкейе бүгілген екі адамның бейнесі алыстан-ақ көзге шалынарлық. Ескекшілер бір бүйір есіп жоғары қарай біраз өрлеп барып өзеннің ортасына жеткен кезде тез бұрыла салып, әйел тұрған жерге тұра тартты. Екі адамның қос ескекті қатар салып қайыстай созылып құлаштай ескеніне ағыс күші қосылып қайық оқша зулады.

Ескекті тары да өршелене тартып-тартып жіберіп ескекшілер қайықты зулаған үстіне зулатып әйел тұрған жерге көзді ашып-жұмғанша жетті. Жиектің құмды сазын тіліп келіп, сүйір қайық тоқтар-тоқтамаста, «жігіттік» көрсетейін деген адамша, шұнғыл көздеу ақсары бала ескегін қайыра салып қарғып түсіп жерге дік ете қалды.

— Ақырын, ақырын! Ойпырым-ай, жау қуғандай, соншама асығып, аяғың сынып қалса қайтесің. Абайласайшы, айнам-ау! — деді әйел.

Бірақ бала онан да ерлік көрсетіп:

— Е, мұндай қайраң түгіл, біз жеті тұнде де биік жарқабақтан секіріп түсіп, қол созар жерден қарғып мініп үйренгенбіз. Апа, сен де бір мамам құспап қорықпас нәрседен қорқады екенсің! — деді.

— Қорқамын, айнам, осы күні болмашы нәрсенің бәрінен сескеніп, үрейленетін болдым. Тіпті, көрінген шөке сендерге сүріну үшін тұрғандай көремін. Пайдасыз ерліктің не қажеті бар. Әсіреле көз байланған кезде зәре жоқ...

— Қорықпас келін қой басынан қорқады деп мамам қоймайды. Апа, сен де тап сол мамамның айтқаны болдың. Көз байланған кезде су басына неге келесің? Ә, иә, білдім, апа, білдім...

— Тұздегілерге ас жеткізіп бермеймін бе? Ерғали ағам мен шебер қайнайма. Олардан не хабар әкелдің?

— Олар емес, айтайын дегенің жездем ғой, ә?

Әйел ұялып қалды. Ойын інісі айтпай-ақ біліп қойды. «Менің Әбәшті сағынғанымды бұл да сезеді. Біз бала дейміз, баланың білмейтіні жоқ», — деген ой келді оған. Көруге жас болғанмен және үй ішіне сәбидей көрінгенмен бұл онша жас бала да емес еді. Ол су басына «тұздегілерге» жасырын тاماқ әкелген жас келіншек Құлшанның інісі, жасы он алтының шамасында. Тіпті оны үй іші: жылға ілікпей қалған, әйтпесе ай есебімен он жетіге шықты десетін. Бірақ ауыл мұны бала дейтін, осы күнге дейін «жас жігіт» деп бір жан айтқан емес. Бұған дәлел де бар: ол булығып өсіп келе жатқан, сүйегі шағын және өте нәзік денелі жас-ты. Аты Ықылас, бірақ бұл атын білетін әкесі мен шешесі ғана, басқаның бәрі Үқатай деп кішкене күніндегі еркелетіп айтқан атымен атап кеткен-ді. Ал, Үқатайды

араласып жүрген көршілес орыс балалары, неге екені белгісіз, Юра дейтін.

Әйел інісінің болжалын мойындағы сөйледі.

— Жезденді айтқанмен не пайда. Қазір бізден ол алыс... Бұл арада

қайықтың бас жағындағы ескекте отырған орыс баласы баппен ескектерін қайыққа қайырып салып, өзі асықпай-саспай түсіп, тұмсығындағы шолақ шынжырдан ұстап қайықты көтере сүйреп құрлық жерге шығарынқырап қойды. Соңсоң ол тұмсық жағы көтеріліп биікке шығып кеткен қайықтың арт жағына іркілген суды бақырашпен шашып болып, жағаға шықты.

— Юра, тездет, баратын жер алыс,— деді де, Ықатайға қарап, соナン соң өзі әйелге бұрылып: — Мынаны осылай саламыз ба, төгілмей ме?— деп торсықты көрсетті.

— Петра айнам, сала бер, төгілмейді. Торсыққа не ғылуши еді, қайықтың түбінде жата берсін; су кірсе де ештеңе етпейді, айнам. Майға салқыны жақсы. Жентке де,— деді Күлшан.

Сөйтті де әйел Петро асықтырап деп қысылып, «түздегілердің» жайын сұранқырап қалуға тырысты.

— Ықатай, шебер қайнам үйге соғып кетпей ме, саған ешнәрсе айтқан жоқ па?— деп сұрады.

Апасын сынап қалжындауға да білмей, алып келген хабарын естіртуге де асығып жымың қаққан бала:

— Әбілқайыр құданы қайтесіз, жездемді сұрай берсеңізші, апа, көмейінде әуелден сол жездем түр ғой,— деді. Сөйтті де өзі сақтанып Күлшаның қасы мен қабағына қарай қалды.

— Өзіңнен үлкен апаңмен де ойнайсың ба? Жезденді сұрасам сенен үялып жә қорқып тұрганым жоқ, айттым ғой, жезден алышта деп. Шебер қайнамның жайын атам біле кел деді. Екі бірдей баласы үйінен безіп кеткені оңай дейсің бе, кәрі шал мен өлмелі кемпірге?!— деп ұрып тастады Күлшан. Соңсоң інісіне ұяң шыраймен:— Ықатай айнам, өзіңнен үлкендерді сынап қайтесің, сен әлі жассың, ешнәрсеге түсінбейсің. Сағыну, сарғаю деген сенің басынан кешпеген нәрсе...— деп мұң шаққандай болды.— Немене, жезденнен хабар бар ма, әлде бір нәрсені естіп әдейі бүгіп тұрган адамша жымындаисың?!

— Естідім. Сүйінші бересің, апа, бермесең айтпаймын. Бересің бе? Ә, бересің ғой?

— Не деп сүйінші беремін, мен саған? Рас па? Көріп пе?— Күлшан күле берді.— Сүйінші сұрағандай ұрын келген жезден бе, сенің соңшама?! Иә, қайда дейді?

— Өзіңіз айттыңыз ғой жаңа: сағыну, сарғаю, күту, тарығу, жабығу

деп. Жездемді көрмегеніңзге үш айдан асты. Сүйінші бермегенде...

— Қой, қалжыңбастанба. Мен сенің құрдасың емеспін, әзілдесіп ойнайтын. Жұрттан ұялсайшы. Апасымен қалжыңдағанды қай жерден көрдің, кімнен үйрендің. Күту, тарығу, жабығу деген сөзді қайдан тауып алдың тағы? Бала апасының қабағы қатулана бастағанын көріп сескеніп қалды. Тік міnez Күлшанның балаға қату екенін, ыңғайына көнбесе шапалағы да әзір екенін білетін, бұл әдеті бала құннен мәлім. «Жігіт болған баланы шапалақтау ұят болар» деп шәлкес апа ойланып та тұрмайтын.

— Әбілқайыр құда айтты: бүгін я ертең екеуміздің біреуіміз шалкемпірге соғып кетерміз. Маған: «Сен алдын ала барлап келерсің» деді. Күлшан апа, өте сақ болуымыз керек. Ана төбеттер арс етіп етектен алып жүрмесін,— деді Ықатай байсалды түрде.

Ол енді қалжыңбас балалық мінезді салып, салмақты, ақылды сөзге көшті. «Төбеттер» дегені Күлшанға түсінікті, жездесінің соңына түсіп жүрген қас дұшпандары еді, осыны ол қадап, нығарлап, қыр жаққа қолын шошайтып тұрып айтты.

Күлшанның жүзі гүл-гүл жайнап кетті. Ол жалма-жан Ықатайды құшақтай алып, екі бетінен кезек-кезек сүйе бастады.

— Аман ғой. Шебер қайным көрген ғой шамасы. Атам менен енем «бір көрсек арманымыз болмас еді» дейді. Енем байғұс мейіздей қатып жүдеп бітті. Ұзақ түнге көзін бір ілмейді. Тілейтіні Әбештің тілегі. Кеше түнде екеуі ала таңды жайнамаздың үстінде отырып аттырды. «Қадір түні. Тәңірім тілекті беретін түн. Бізге басқаның керегі жоқ. Әбешім аман болып, досына құлкі, дұшпанына таба болмай, елі-жұртының алдында қадірі артса болғаны. Тілегіміз осы»,— дейді. Шешем маған күнде Қобыландының қиссасын оқытады. Аналықтың қоштасқан жеріне келгенде еңіреп отырып алады. Ой, Ықатай айнам, қыын. Кемпір мен шалға қыын,— деді ол ентіге сөйлеп.

Баланың көңілі босап, сәл уақыт төмен қараған күйі үндемей тұрып қалды. Сонсоң ол:

— Жарайды, Күлшан апа, құдағиды қуантыңыз. Біздің мамам сияқты ол кісі де бір көңілшек адам. Ерғали ағамды ол да тап осылай күтіп жүр. Кешігіп қалсам менің де алдынан зарлап қарсы шығады. Бүгін атарман-шабармандардың төбесі көрінген жоқ па? Ана сұмырайлар қалай? Әбілқайыр құдаға не дейін, жамандық білінбейді дейін бе?— деді.

— Жоқ, әзір жаманат сезілмейді. Шебер қайныма сәлем де. Ағасымен бірге келсін. Біреуден екеу жақсы. Және кемпір мен шал екеуін қатар көрсе — арманы жоқ,— деді Күлшан қайыққа қарай жүруге

ынғайланған інісіне.

2

Орал қаласында болған ойраннан кейін, Әбдірахман Әйтиевтің өлітірісін елде ешкім білген жоқ еді. Тек үш күн өткенен кейін қарулы отряд келіп бүтін ауылды қуыс-тесігіне дейін қалдырмай тінтіп, інісі Әбілқайырды «большевик ағанды тауып бер» деп, ұзақ күн сабағансын, үрейі ұшып кеткен үй іші «тірі екен» деп үміт өткен-ді. Тағы бір көnlге тоқ саналған нәрсе: ел ішінде жаман хабар мен жасырын сөз жатпайтыны белгілі: «Әбдірахманды Үйректі көлден де іздеп жүр екен. Онда да, мұнда да андуға жансыз тастап кетіпті. Жансыз болғандар ел адамдарының ішінен көрінеді. Әбдірахманды бұрыннан жек көретін, «әй, сені ме!» деп жүргендер жабыла ізіне түсіпті» деген сыйыс тарапып еді. Бірақ қорқу, үрку, күні-түні үрейлену үстінде көп күндер өтіп кетті. Тірі деген Әбдірахман тірілігін білдіріп өз аузынан ешбір хабар бермей қойды. Онымен бірге қызмет істеген жолдастарының тағдырын да біліп болмады. Азамат басына ауыр күн туып, біреуді біреу сұрап-біліп болмастай кезең тап келді.

Ақтар Жайық жағасындағы көп поселкелер мен сан ауылдардың ауылдың, поселкелік комитеттерін таратып, басшыларын ұстап, атып, қырып-жойып ап-сап еткеннен кейін де екі айдай уақыт өтті. Бірақ үлкен басшылардан хабар-ошар болмай кетті. Сол торығы күшайғен кезде осы Сүгіrbай аулына Ілбішін тұсындағы бор, жоса, әктас сататын кәсіпқор елден бір жігіт келіп жоса сатты. Бір күні сол жосашы жас жігіт Әйтей қарттың үйіне қонып, нағыз хабарды сол жеткізді, ол: «Мен Қарасу мектебін бітірген Әбекеңнің қолқанат есебінде жұмсайтын көп інісінің бірімін.

Атым Ораз. Әбекең ел арасында жүр, жұмысы көп... Сіздерге қорықпасын-үрікпесін,— деді. Маған өз көзіңмен көріп, ауыз екі дүғай сәлем айт деп тапсырды», деп сыйырлаған-ды. Оған да көп күн өтті. Міне содан кейінгі хабар осы еді...

Күлшан өзен жағасынан үйге жан ұшырғандай тез жетті. Жайықтың сап-салқын екі шелек тұнық суы оған құр иін ағаш көтергендей де болған жоқ. Екі беті албырап, демін жеделдете алған күйі, ол үйге тұра шелегімен кірді. Үйдің етек киізін қос босағадан бастап, төсектің тұсына дейін тұріп тастап, кемпір мен шал іңір алакөлеңінде шайды орталап қалған кез еді.

— Я, Алла, бергеніңе шүкір!— деп қарт кеп-кең, ақ көйлегінің етегін желпіп-желпіп қойды. Келініңің қимылына ол аса назар аударған жоқ. Бірақ қамқор кемпір:

— Ақырын, қарағым, ақырын. Қараңғыда ана қазандағы сұтті төгіп алма. Суынды есік алдына қоя салмадың ба, бетін жапсаң ит тимейді

гой,— деді.

Ол келінің бір қуаныш әкеле жатқанын алыстан-ақ сезген. Үй алды қоңырқай тартқанмен, қызылы сембеген батыс жақтың бозала сәулесі жап-жарық. Іргеден қарағанда жағадан бері жазық жердегі қыбырлаған жанның бәрі көрініп тұр. Күлшан судан шыққаннан бір жерге де кідіріп иінін сұытқан жоқ, оң иығындағы иін ағашын сол жағына алмастырмастан дедектеп келе жатқан. Оның жүгіре басып ұшып келе жатқаны жалғыз кемпірге ғана емес, сол жердегі үйлердің көзіне тегіс шалынды.

— Бір хабар естіді ме, келін ұшып келе жатыр. Жақсылыққа болғай тағы,— деп кемпір күрсіне дем алып, шалына қарап еді.

Бірақ қапелімде жауап бере қоймайтын маңғаз қарт:

— Я, Алла, бергеніңе шүкір!— деп жайbaraқат пішінмен көйлегін тағы бір желпіп қойды.

Қарттың сақалы ұзын да емес, қысқа да емес, қою да емес, аса сұйық та емес, әппақ сұлу сақал. Ол сол сақалының сұлулығын әдейі байқатқандай, біреумен амандақанда, жә жұрт ортасында отырып сөйлескенде сөзді доғара салып, сұлу сақалын қос қолдап сипап, ұш жағын екі айырып қояды.

Кемпірінің қатты қобалжып айтқан сөзі оның құлағына жеткені ме, жетпегені ме — оны кім білсін, әйтеуір ол елеңдемесе де, көйлегін бір желпіп, сақалын қос қолдап сипады...

— Ене, шешетай, сұйінші! Балаңыз келеді!— деп сыйырлады Күлшан отырған кемпірдің иығына балаша асылып.

Кемпір жылап жіберді.

— Әбешім менің... Тұнғышым... Алпыс екі тамырымды иіткен құлышым...

— Қойши, шеше. Қуанған кісі жылай ма?!— деп келіні оған жылағанын білдірмеу үшін мойнына асыла тұсті.

Кемпір жылаған күйі, езіліп Күлшанды екі бетінен кезек-кезек сүйіп:

— Тентек келінім, Әбешімнің серігі... Сен екеуіңнің алдында ал деп тілеп едім, құдайдан...— деді еңкілін баса алмай.

Әжесі мен шешесінің не қуанғанын, не қорыққанын айыра алмай кемпір мен шалдың ортасында жалтаңдал қарап отырған кішкене қыз да бақырды.

Әйтей қарт:

— Я, Алла, бергеніңе шүкір! — деді.

Сол күні кештетіп жатқан үй іші тұні бойы кірпік ілмей тағы бір таңды қөзімен атырды. Өткен қызықты шақтары бұл үйдегі әртүрлі адамның көз алдына әртүрлі жағынан елестеді...

...Ол Әбідрахманның оқуға баратын жылы болуы керек... Шөптікөлге ауыл тегіс қонып болмаған кез. Бір күні Әйтей құс салуға баласын ертіп шықты. Бала дауылпаз қағуды үйреніп алған. Тақылдақ дауылпаздың даусы қандай, үсті-үстіне соғып бала Оймақкөл үстін даңғыр-дұңғырға бөлегенде қаздар қанатымен су сабалап дүрліге көтеріледі. Үріккен қойдай жан-жаққа ұмтылған құстар сап түзеп алдымен көлбей ұшады да, сәлден соң аспандай бастайды. Бала көлді айнала шауып кеткенде Әйтей үлкен кер биенің үстінде дөң басында қалған. Бабына келтіріп асықпай салмасаң құс та, нысанаға дәлдеп келтірмесең мылтық оғы да дарымайды. Көл үстін орала ойысқан қаздар деніне келгенде қара сақалды құсбегі көк қаршығаны тастан кеп жібереді. Қанатын жыпылықтата қағып қаршыға жер бауырлап кетіп бара жатады. Қаршыға төмен, қаз аспанда. Ара әлі алшақ. Тұстасты... Қаздар шошынғандай екеуі ілгерілей түсті де, үшеуі бір бүйір бөлінді. Бірқатары төмен ойысып кетті. Тура кетіп бара жатқан қаршыға артына қараган иесіне жұдырықтай-ақ. Әбден деңдесті. Өкпе тұсы нағыз сол Құрқопаның үсті. Енді көтеріледі... Қазір көк тұйғын тіп-тіке көкке шоршиды. Әне! Әне! Кішкене құс сары садақтың қозы жауырын оғындағы өрге сыйзы. Айқасты. Бауырдан ілді. Жұмарлана құлап барады. Биік шаңырақтан қан-көбелектеп жерге құлаған үлкен үкілі малақай сияқты. Бала да көзікті... Жирен құнанмен құйынданда жөнелген Әбдірахманның соңынан желе бүлкілдеген Әйтей:

— Бала, ақырын шап, ақырын. Жыра-мыраға кездесіп жазым боларсың. Ақырын! Көрдің бе? Құс ана Құрқопаның түбіне құлады. Ау, ақырын!..

— Ақырын, ақырын, тарт қолынды, тарт. Немене құс салған адамша қолынды жүлкүнина сермейсің?! — дейді өз ойымен шырмалып жатқан кемпір.

Кемпір қартының темірдей қатты қолын, қорғанғандай, әрегірек ысырып тастан: «Айналайындарды аман қыла көр. Осылардың жаманшылығын көрмей, алдында өлсем болды. Басқа арманым жоқ!» — деп жыбырлатады тісі жоқ кемсиген аузын.

...Оң жақта, өз төсегінде, шәйі көрпені қайта-қайта ысырып тастан Күлшан жатыр.

...Бәрі алыста қалды, бірақ тап күні кеше сияқты. Ол күнде Тама

Бәйестің ауылы Қос Жайықтан Қос Обаға қөшеді. Жұрт алды дәuletі бар, атының үлкен ұлы мырза, қызы көрікті. Шөптікөлде жаз ауыл аралас, мал қоралас кердере бастасып жатады. Ит жүгіртіп, құс салған салқам Әйтейдің оқыған үлкен баласы Бәйестің қүйеуі. Қалындық Күлшан. Өткір Күлшан, ерке Күлшан, ашық Күлшан. Астында Кер жорға, сауырына құйған су төгілмейді. Көш алдын ойқастап келіп ол топ қызға қосылып шырқап ән салады:

Салмаймын сәндікпенен балағымды,
Ораймын ақ торғынмен тамағымды
Көш бастап, нар жетектеп мен мәз-майрам,—
Әлдекім ермек қып жүр қарағымды.

Өз тобымен Ерғали кетіп бара жатыр. Астында жүйрік буырыл. Жас қыздардың шырылдаған әні құрбыларымен салтанат құрған мырза ағаға ойыншық сияқты. «Көштен ұзамандар. Біз жайлауға асамыз!» деп бүйрек етеді аға жас қарындасына. Баласынады. Көштен аулақ шығармайды. Өздері ұзап бара жатып ән шырқайды. Аға әні қарындағы көңілінің қайда жатқанын сезе ме?!

Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көптігінен баға алмайды,
Жайлауда екі рулы ел бас қосқанда
Жесірін керделілер неге алмайды.

Қос Оба көп жер. Ән де таусылмайды. Ойын да сарқылмайды. Әзіл, қалжын қөзі бар бұлақтай. Жібекше бастап, сәукеле киіп көш бүйдасын бір қырдан екінші қырға дейін жетектегендеге қоныс қараған ақсақал да көрінеді... Жарыса шауып обаның тасасынан шыға келген топ жігіттің ішінде Әбеш... Ұялады. Өлең айтпайды. Қыстаған жігіттердің бетіне қинала қарайды.

Дуылдаған жұрт.

— Уа, Күлшан келді. Әндет, Күлшан. Кердерінің келіні, шырқайтын жерің келді. Сені тентек атандырған әнің емес пе деседі. Жас кезде ес жоқ еді-ау, үлкенді-кішілі қаумалаған ерек-әйелдердің арасынан шыға келіп, былай дейтін ем:

Басы екен өлеңімнің айым-қайым,
Бітеді қия тауға тал мен қайың.

Сарғайып ай мен жылдар қыз күткенде

Жас шақта жігіт сезбес жардың жайын...

... Бір күні атам келді. Кәдімгі сері Әйтей. Сері емес, кербез Әйтей. Үстінен түйе жүріп кетсе де сақалын тараشتап асықпайтын Әйтей. Қызық адам-ау атам да! Өте қызық жан! «Құда, сен ренжімесен... құдағи ренжімесе... бала беру қыын ғой» деп біреу үшін қиналады. Мен сыртта босағада тыңдалап тұрмын. «Іштен шыққан баласын беріп жіберу қыын ғой. Оңай емес мен де амалсыздан сұрай келдім. Келін жұмсап, баламды аяқтандырып, қызығын көремін, бар, сұра, деп құдағиың болмай жіберді»— дейді... Сол Әбеш міне... Тағы осы сияқты кезеңдерді көз алдынан шұбатып өткізіп жатып Күлшан жаздың қысқа таңын тәтті күндер мен ұзын ойдың, бал қиялдың құшағында атқызды.

Бірақ ертеңіне бұл сарғайып күткен ең бақытты сағаттар қайғылы арманға ұласып кетті.

3

Қызыл шапақ шашып ұясынан көтеріліп келе жатқан күн әлемді аяғынан лезде тік тұрғызған сияқты: Жайықты жағалай қонған ауыл үсті өрген мал мен жүрген жанның қимыл-дыбысына толып журе берді; алыстағы бөкен бел қыраттарды өрмелеп жылқылар да жоғары жылжып барады, ал ана арқа беттегі өзен бойының жасыл тымақты орманы сілкініп-сілкініп жіберіп, тұрып жатқан бір жанды нәрседей боп көрінеді.

Ертеңгі шақ демге қандай жеңіл — ауыр басатын кәрі аяқ та жерге тиер-тимес, адам бейнебір салмақсыз үкі тәрізденіп дөңгеленіп кетеді. Әйтей қарттың аяқ басысы да әлдеқайда ширақ. Оның бүгін қолындағы кіршігі жоқ ақ таяғы әр жерден бір тиеді. Жасына, мінезіне қарамастан ол жорғалап келе жатқан сияқты, әсіресе, қырдан төмен қарай түскенде дөңгелеген ақ қаңбақтай болып кетті. Оның үстіндегі ақсұр көйлегі де аппақ, көп жуылған бөз дамбалы да көйлегіндей. Танымаган адам оны тап осы кезде таң сәріден тұрып далада ондаша тағат етіп қайтқан ізгі сопылардың бірі дерлік. Айнала атырапқа сүйсіне көз жіберіп жас балаша мәз болып келе жатқан бұл кәрі адамның, мүмкін, сырт көрінісі секілді ішкі дүниесі де кіршіксіз шығар.

Қарт аса сабырлы адам болғанымен тұні бойы кемпірі мен келінінің бір күрсініп, бір сыйырлап, көптен көрмеген Әбдірахманды тақатсыз күткені оны да мықтап қобалжытқан еді. Ол да аунақшып, ол да әлдене бір өткен күннің алыста қалған сағымды елесін көз алдына келтірумен болған. Үлкейген шақта қара шаңырақтың қайғысыз болып, келін қамсыз, немере шат, от басында кемпір күрсінбеуі оның да арманы еді. Өзгеше толқып, елегізген күйі ол ертемен тұрды. Күн қызғанша қыр отына жайылсын деп сиырын қырдан асырып айдалап салды; енді мына

төмендегі үйіне қайтып келе жатыр.

Кейде ауыл арасы алшағырақ отырып, кейде қаз-қатар қанаттас қонып жүретін Әбіл өткен айдың аяғында Әйтей қарттың нақ іргесінен келіп үйін тіккен-ді. Бұл қоралас қонудың мәнісін Әйтей шал аса көңіл бөліп талдап жатпады, үй ішінің іштей: «Бұл қара қағынды келгірді кім шақырды? Бауыры шіріп бара жатқандай іргеге ірге тақауын қара! Пәледен машайық қашады дегендей, қарт, жұрт ауыстырмасақ болмас» деген күнкіліне де Әйтей құлақ қоймаған-ды. Бұл Қара Оба болысына бүтіндей аты мәлім белгілі. Нысанның баласына момақан қарт ежелден жанама ағайын, тату көрші болатын, оған үнемі райлы ниет, ізетті құрмет көрсететін. Бұл жолы да ол жасы үлкен бола тұра кіші Әбілге өзі келіп «Жайлы қоныс!» тілеп, ата дәстүрімен ерулігін беріп сыйлаған-ды. Кемпірі құбірлеп, келіні тұксие қараса да, шал Әбілден жұмсақ лебізі мен жылы шырайын аямай, елпендерген еді. Сөйтіп әзірге көше қашып, жұрт жаңартпай қой қоралас, көршілік күндері ақырын жылжып өтіп жатты.

— Я, Алла, бергеніңе шүкір!— деді Әйтей қыр беттегі Әбіл үйіне жақындалп келіп.— Баяғыда да, Нысан марқұм тірі кезінде де, осылай бір қаз-қатар қонып отырушы еді ауыл. Әлі де сондай. Қисықтан өрбіген баланың ішінде қара шаңырағы қыл елі мұзғымай, аузымен құс тістеген жігіт осы Әбіл. Өркені өссін шіркіннің, бұл өнірдегі өз қатарының алғыры!

Ол Әбілдің кішігірім кебендей, етекті келген үлкен он екі қанат ақ ордасына көңілі көншігендей болды. Киіз үйі мен қыстауын салыстырғандай ол алыстағы Қисықтың дәу қара ағашына да бір қарап қойды; айнала атырапқа көз жіберіп, қойнау-қойнауы үйысқан орманды өзенде шолып өтті. Дүниенің бәрі өзгеріссіз, жайбарақат қалпында және бүгін ағаштар да, үйлер де, адамдар да нұрлы сияқты; тіпті оған өзінің беттегелі келген орта қолды ақбоз үйі де жарқырай түскен тәрізді.

Әлгінде қыр басында зығыры қайнағандай зарлап келіп қона қалып, алдына түсе жүгірген ораң тұмсық жылқышы «куйт-куйт, күйт!» деп тағы да бүкшендей жөнеліп еді. Ол алдан әлдеқайда жетелеген бұл айлакер құсты көңілін аулау үшін қайтып оралған досындаі көріп қалды. Ол бала шақтағы ұша алмайтын құсша бүгежектеген қызғыш пен жылқышыны қуалайтын әдеті есіне түсіп кетіп «куйт, күйт!» деп құстың соңынан ере түсті де, сайдан атын жетектеп шыға келген. Әбілді көріп тұра қалды; сақалын сипай көршісінің өзіне де, атына да кезек қарап баптана түсті; ол әдейі тоқтап Әбілмен лебіздесуге көнлі кетті.

— Әбіл шырағым, бір жаққа жүргелі жатырсың ба, ертемен ат жетектеп келесің, әлде басқа біреу міне ме?— деді ол, басын жоғарырақ

көтеріп Әбілге тура қарап.

— Я, жүргелі жатырмын, Текеге жүремін. Қарт, немене құс қуып ойнап жүрсің бе, істейтін жұмыс болмағансын?— деді Әбіл кекесінді үнмен баптай сөйлеп.

Ол Әйтей қарттың «құйт, құйт!» деп құс соңынан ере түскенін көріп: «Қартайғанда мынау бала болып құс қууға айналған еken. Мұндай кісіден шығар, ел аралап жүрген дуаналар сияқты түрін қара: ақ көйлек, ақ дамбал киіп, қолына ақ таяқ ұстаған: Бұтында шалбары да жоқ. Құтты дуана Жұзіндегі есалаң адамның езу тартқаны сияқты елжіреген сиқын көрдің бе! Бұл неге мәз болып жүр таң атпай?!»— деп ойлап еді, қалайда оны бір мұқатып, кеміту жолын іздең.

— Жоқ, жоқ. Әшейін. Жай қорқытып, таяқ сілтегенім ғой, айлакер құс алдыма түсіп жорғалай бергенсін,— деп Әйтей сасып қалды.— Текеге жай барасың ба, Әбіл шырағым?

Әбіл қабағын түйіп оған бір қарап қойды да, ауыздығын салмай жетектеп келе жатқан атының мойнын сипай түсті. Өзінен өзі балаша мәз-майрам болған мына шалдың түрі мен мінезі оның іште жатқан бір шеменін қозғап жібергендей болды. Былтырдан бері жиналыс-мажілістерде, қазақ оқығандарының бас қосып әңгімелескен жерлеріне жаңашыл, алғыр Мендікерейлермен оның соңына ерген Әбдірахманды жә сөзден, жә іспен жапыра алмай жүрген Әбіл қазір олармен белдесе түсуге дайын еді. Сондықтан ол қолға түспей жүрген қашаған большевиктің әкесін болса да бір жаншып өтуге кірісті.

— Текеге жай барасың ба деп сұрайсың ба, қарт? Жай емес. Қазір жай жүретін уақыт емес. Азу тісін батыра алмаған азғындар енді етектен тартып жатқанда адам мына сен сияқты дуана құсап мәз-майрам болып секіріп жүрмейді. Бұрын болыстың шабарманы болсаң да қатарласа отырып, халық алдында өз пікірін айта алатын Әйтей деп сені кім айттар! Өз баласына: әй, сен не істеп жүрсің, деп бір ауыз сөз айта алмаған әке өз шаңырағына бәле төнгенде тілі шығып қайратын жинап қам істей алар ма?.. Әбіл тізгін ұстаған оң қолымен атының жалын тараштай түсіп, көзі қысылып қалған Әйтейдің аппақ сақалына көзі қадалды.

— Әбіл шырағым... не болды... жамандық естідің бе?..

— ...Сен аға едің. Сенімен осы күнге дейін ища деспегеніме мына аппақ сақалың қуә. Ал менің «әй кәпір атанып» ағайын арасын бұзған жерім болса айтшы! Баяғы алғыр Әйтей, шабарман Әйтей, құсбегі Әйтей болып жүрген кезде де: «Әбіл, сенің мынауың иттік» дей алған жоқсың. Рас па, осыным?

— Рас қой... Әбіл шырағым. Айтқаныңың бәрі рас...

— Рас болса, тында! Дұшпан құлдіре айтады, дос жылата айтады. Мен жылата айтамын. Сен бүгін секіріп қуанбауың керек, жылауың керек. Неге? Тында...

Толық денелі, дөңгелек жүзді, сақалды, баппен сөйлейтін атақты ірі Әбілдің жанында кәрі Әйтей айдаһардың алдында күржендерген сұр көжектей дәрменсіз қалды. Ол Әбілдің сызды лебізін бір жағынан баласына бір пәле кездесті ме деп үрейі ұшып, бір жағынан құрандай бас иіп, қыбыр етпестен тындағы.

— Қартайғанда бала сияқты болып кетсең де, сен тегінде ақылды адамсың. Сол сен ақылды адам болғансын айтайын деп тұрмын мен мұны. Әйтпесе сөзге түсінбейтін қалың наданға жағымды ауыртпайтынымды өзің де білесің ғой. Адам әкесінің өлімін де естиді, мен мұны өзің көптен бері естіртейін десем де, жөні келмей жүр еді. Әрине, менің естіртетінім өлім емес, өлімнен де күшті, өлімнен де ауыр, саған да, маған да бататын жай... Әйткені Әбдірахман сенің балаң да, менің қатар өскен ағайыным. Бірақ ол өлген жоқ, өлсе — бұл әңгіме бүгін айтылmas та еді: сынды бір ақаулы ағаш, жарылды бір қаяулы жұмыртқа, дер едік те қояр едік. Күні жетсе бастан жақ та айрылады дейді қазақ. Міне сол жақтың бастан айрылатын кезі келіп тұр...

— Я, Алла, бергеніңе шүкір!...— деп күрсініп қалды шал.

— Ескі Farap елінде Құрайыш таифасы дейтін белгілі белді ру болған. Сол Құрайыш тұқымы Мұхаммед пайғамбарды (с.ғ.с.) Алланың жіберген елшісі деп бас ұрып, сәжде қылышп, дінге көнгенде — Әбу-Жаһил деген адам хақ дінге көнбей, кәпір қауымында қалған. Жалғыз Құрайыш тұқымы емес, құллі Farap елі, Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) ақ туы астына жиналғанда Әбу-Жаһил қарсы тұрған. Міне біздің Қердеріден де кәзір Әбу-Жаһил шықты. Бұл жалғыз Қердері емес, құллі қазақ халқына қарсы шыққан Әбу-Жаһил. Бұл мына саған да, қасында тұрған мына маған да қарсы шықты. Бұл ата-анаға қас, халқына қас Әбу-Жаһил. Бұл бүгінгі заманың Әбу-Жаһилының аты — Әбдірахман...

— Я, Алла... Әбіл шырағым?..

— ...Әйтеке, мен сені сол аузындағы Алланың атынан жаңылмасын деп айтып тұрмын. Әбдірахман қазаққа қалай қас? Мына саған қалай қас? Маған қалай қас?— міне осыны тында...

...Сиырын сауып болды да Күлшан ескі сүттің қаймағын алыш қазанға құйды. Өзі терген құрғақ ақ жапаны ошаққа толтыра қалады да, отты тұтатып жіберіп сүт пісірді. Сүт піскенше ыдыс жуды. Сарғайып күткен жарды қалай қарсылалауға білмей жан таласқан келіншектің жұмысы да өнбеді. Уақыты да жылжымаған сияқтанды. Ол үйге бір кіріп, бір шығып, екі көзі өзен мен қырда болды. Бірақ кеш алыш, күн

ұзак, дала жалпак, қимыл жай.

Қалбалақтаған ата қырдан төмен түсіп, Тортогайдың бергі иінінен ат жетектеп шыққан Әбілге кездесіп тұрып қалды. Ат жанындағы Әбілдің баптанып, жалын тараشتап, қайта-қайта қара жорғаның кекіліне қол апарғанына қарағанда ол бір әңгіме айтып тұр... Сөйлерде оның жә күміс сағатының бауын, жә кеудесін сипайтын әдеті. «Бұл не сөйлеп тұр соншама! Атам неге төмен қарап сақалын сипай қалды?» деп ойлады да, Күлшан ошақтағы жанған тезегін аударыстырып қойып қайтадан қарады. Сөз қыза түскен сияқты. Әбілдің көзі қартта, бос қолы кеудесінде көрінді.

— Шеше, сүт тасып кетпесін. Мен түзге кеттім,— деді де, Күлшан Әбілқайырдың түйе жұн шекпенін бүркене салып сайға түсіп кетті. Келіншек екі-үш жұз қадамдай жерді аяғын жүгіре басып, тез игеріп, сөйлесіп тұрған екеуінің өкпе тұсына жеткенде Әбілдің ұзын әңгімесі аяқталуға да жақын қалып еді. Бірақ оның соңғы сөздерінен басты пікірінің неге тірелгенін әйел әбден аңғарды.

— ...Қазақ-қазақ болғалы Жайық оның арналы сұы еді,— деді Әбіл кеудесін көтеріңкіреп...— Сол арналы судың мына жатқан мұсылман бетіне он жылдың ішінде орыс орналасып кең қонысты тар етті. Мұны өзің жақсы білесің, өйткені көзіңмен көріп келесің. Жауыз патша тағынан түскенде бүкіл қазақ халқы болып сәждеге бас ұрдық — тендік тізгіні қолға тиіп, тарылған тыныс енді кеңейер деп үміт еттік. Қазақтың көзі ашық азаматы басын қосты: «әу» десіп мәжіліс құрды, өз алдына ел болуды ұйғарды. Көзің хат танымағанмен көнілің ашық, мұны сен жақсы білесің. «Өз жерің мен өз сұыңа не бол!» деген ұран тасталды. Ал, осы ұлы істің ұлы күнінде Әбдірахман не істеп жүр? Әбдірахман сол қазақтың өз алдына отау тігіп бөлек мемлекет болуына қарсы шықты. Қазір ол анау Богдановка қаласында бұзылған бұзықтармен қазақ үкіметіне қарсы, хан Жаншаға қарсы үгіт таратып жүр. «Бізге бөлек мемлекет керек емес, біз хохолдармен, қарашекпендермен бірігеміз» деп жатыр. Ол қарашекпендерге сатылды. Ол мұсылман дінін тастап орыс дініне кірді. Әбдірахман сенің балаң, сенің балаң қазақтың жерін, сұын, елін сатты. Мына сені мен мені сатты. Соңдықтан бұл мұсылман да емес, қазақ та емес, бұл нағыз дінсіз Әбу-Жаһил.

— Алла, Әбіл шырағым, қатты кеттің ғой, олай болмас. Достан дүшпан көп, қате айтып жүргемей,— деді Әйтей төмен қарап.

Ол қатты жасып қалды. Әбіл сөзіне қарсы дәлелді жауап та қайтара алмады, нанар-нанбасын да білмеді.

— Қате емес, ақиқат. Кеше маған Богдановка қаласынан Савенко дейтін орыс келіп кетті. Әбдірахманның оның сонына еріп жүрген бұзықтардың астыртын әрекетін сол орыс айтты. «Көрген жерде атып

тастандар!»— деп Текедегі үкімет те, Жымпityдағы қазақ үкіметі де жарлың берген. Ұстамаған адамның өзін ұстаймыз деген. Текеден екі жүз әскер, Жымпityдан жүз елу әскер шықты. Большевик болғандарды ұстап алып дарға аспақшы, жасырған адамдарды атып тастамақшы. Егерде деревня мен ауыл жасырса, тегісімен өртеп жіберуге бұйрық бар. Міне, осыны ойлан. Шаңырағының қамын ойлан. Жауызға рақым жоқ, үй ішінің аман болуын көзде. Кешкілкте шелектеп қымыз тасып, бүйендер май мен жент тасып, ана салдақы келінің бұзықты асырап жүргенін осы төңіректің бәрі біледі. Мен сенің екінші балаңың қайда жүргенін де білемін. Ертең ана келініңде дүре соғады. Маған олар емес, мына сен аяныштысың.

Шал құбірлеп, міңгірлей берді. Күлшан арғы жағын шыдап тыңдауға халі келмеді. Ол сайдан жүгіріп шыға келді де:

— Саған шал атам аянышты екен, аясаң жақсылығының көрсете қой, кәне! Баласына тұзак құрып, келініне дүре соқтырғаның — сол жақсылық істегенің бе?!”— деді Күлшан тұтанып.

Әйтей қарт шошып кеткендей басын жоғары көтеріп алды; ол тілді келініңің сөзге араласқанын жамандықтың алды деп түсінді; Күлшанға жалынған пішінмен:

— Келін қарағым, қайтесің. Туысқан арасында түсініспеушілік болады ғой. Сен сабыр ет. Әбіл шырағым, жақсылығың болса аяйсың ба, туысқанбыз ғой!— деді мұңая түсіп.

Әбіл тоқтай қалды да, аздан кейін қабағын шыта сөйлеп, әйелге әдейі қырын шығара түсті.

— Маған балаң мен келінің аянышты емес, мына сен аяныштысың. Ежіктеп айтамын: мына сақалының қудай болған шағында саған қыын. Бұзық бала өз кінәсін өз мойнымен көтерер. Ана кемпірге, ана шаңыраққа құн тумасын деймін. Мен бүгін Текеге жүремін, одан әрі Жымпityға асамын. Менің көздейтінім елдің бүтіндігі. Түсіндір балаңды, келіп басын исін. Ұсынған мойынды қылыш кеспейді. Өкімет алдында мен қолдан келген жеңілдікті пайдалануға жәрдемдесермін. Әйтпеген күнде...

— Әйтпеген күнде не болады? Айт, айт! Неге тоқталдың?— деді әйел зығыры қайнап.

— ...Әйтпеген күнде кештік етеді. «Қолға түскен жерде Әйтиев сотсыз атылсын» деген бұйрық бар. Енді кешіксе оған ешкім де ара түсе алмайды. Ал, өзі келіп басын исе жеңілдік. Көп жеңілдік болады.

— Осы ма көп сөзіңің түйіні?

— Күлшан, мен сенімен сөйлесіп тұрғаным жоқ. Мына Эйтекенмен сөйлесіп тұрмын. Эйелмен сөз басқаша.

— Сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар. Бүгін кеш алып, жалыңды құдірейтіп Әбдірахманды жүрттың алдында да, әкесінің алдында да қараламақшы боласың. Оны дінсіз де қылдың, орыс та еттің, сөзіңің мен бәрін де естідім. Осы сезді сақалы қуарған шалға айтқанша өзіне неге айтпадың Әбдірахманның «сен орысқа сатылдың» деп, Әлде құдай деген атам мен еңкейген енемді қорқытып алып, басқаларын уысыңа түсірейін деген айлаң ба бұл?

— Мен сенімен сөйлеспеймін, Күлшан...

— Сен сөйлеспесең де мен сөйлесемін. Сенің әкеңнен әкем кем болып көрген жоқ, атаңдан атам кем түскен жоқ. Бес малың артық болса — ол ақылдылықтың айғағы емес. Өзі болған жігіттің түп атасын сұрама дейді. Сен неге қалмайсың Әйтей тұқымының көтінен, соны айтшы?! Поселке салдырмаймын деп Әбдірахманның соңына жеті жыл үзбей түстің, ол дегенің болмады. Әйтиевтің салдырған Сүгіrbай поселкесі әне тұр. Бұтін Кердеріні билеймін дедің — қолыңнан келмеді. Маған билетпеген Әбдірахман деп өштестің. Бостандық заманы келіп былтыр Әбдірахман Жайықтың жағасындағы малыш-жалшының басын қости — бұған қарсы шықтың. Жуан ата қожа емес, кедейдің де құдайы бар деп еді, атып жіберуге мылтығың болмады. Бүгін Әбдірахман аяғын жазым басып, ел табанынан аулақ баспана іздеп еді — ит қосып артына түстің. Алласынан басқа аузында әуезі жоқ шалды көрген жерде көлденен деп келіп жаны түршіккендей сөз айтасың. Не кегің бар сенің бізде, сонша қудалап? — деді әйел.

Күлшан өрттей бол қызарып кетті. Жұмыр, шағын денесі дір-дір ете қалды. Ол кішкене жұдырығын қатты түйіп алды.

— ...Әйтейдің тұқымын құртсан құртып шыққын, құрта алмадың бар ғой... — Эйел түйгөн жұдырығын Әбілге қарай көтерді. — Құрта алмасаң бар ғой, асқанға тосқан. Сенімен де сөйлесетін күн туар...

— Сенен келген бәлені көріп алармын, — деді Әбіл, даусын көтеріңкіреп.

— Көрерсің әлі.

— Көк айылданба, безер қатын. Еліре берсең екі қолыңды артыңа байлатып айдаттырып жіберермін.

— Қатынмен жауласуға қалдың ба енді! Бірақ Күлшанның қандай қатын екенін сен әлі дұрыстап білмейтін шығарсың.

— Білемін, — деді Әбіл даусын көтеріңкіреп, өте баптап сөйлеп.

Оның жүзінде кекесінді бір құлкі шырайы да пайда бола қалды.— Білемін, бәрін де білемін. Еркек боламын деп он жетіге келгенше бұтын тері шалбар қажап, басына ер жастаңып жылқышылармен бірге өрісте үйіктап өсken Тама Бәйестің есер қызын да көргенмін. Онан кейін міне, би қатын атанамын деп езуін қайыстай созып, еркектермен жарыса сөйлеп, атаны ата деп, енені ене деп білмейтін үяттан үш күн бұрын туған без бүйрек Күлшанды да көріп тұрмын... Енді оған құдайдан безген бұзықтар мен алаяқтарға қосылып хохолдың қара нанын шайнап, квасын жұтып тұрмеде отыруы ғана қалды...

Күлшан шыдамады, даусы қатты шығып кетті.

— Мен еркек болуға ұмтылсам — маған бұл дәреже. Ал, қатын өсекке үйір, қатынмен ұрысуға әзір, суға барған қатынның шелегінің ішінде не бар еken деп үңілген сені кім дейміз? Өзің айтшы! Сен әуелден де сиыр арасынан шықпайтын көкем үйінің кер бұқасындей, кердең-кердең етіп, баққаның қатын еді. Қыздар сені «кер бұқа» деп ернін шығаратын еді. Сірә, осы ат тауып қойылған ат шығар! Қәколды «кәкол» деп менсінбейтін, Шаянның кедейін «пәсток» деп мұрныңды көтеретін сен сияқты Әбдірахманның қеудесіне нан піскен емес. Жыртық үйдің де құдайы бар деп, бізге қәколдың қара наны мен кібасы да тамақ. Ал сен сияқты май кекірген мырзаның басына күн туса — қыын әңгіме сонда болар...

— Келін, қой, шырағым, жетті. Замандас деп артық сөзге баруың келіспес. Үят болар, келін, қой,— деді Әйтей, күйбеңдей түсіп.

— Жарайды, ата, үйге жүріңіз. Жеткенін өзім де біліп тұрмын,— деп Күлшан жүлқына түсіп, қартты қолынан жетектей жөнелді.

Әбіл де атын шылбырынан тартып өз үйіне қарай жылжыды. Ол үн демеді. Тек қана үй жанында жатқан адамдарға қарай күбірлей тұсті. Үйінің көлеңкесінде жатқан бұл адамдардың Әбілдің құшалары емес, солдаттар еkenін Күлшан әлдеқашан олардың орысша тіккен бөз көйлегінен-ақ таныған еді. Бұрын да иненің жасуында жақсылық күтпейтін Әбілдің қулықпен бастап, қызумен айтып салған сөздерінен әйел көп нәрсе аңғарған болатын. Әбілдің «енди келмese кештік етеді, онда оған кешірім жоқ дегені» орыс арасында жүр деген Әбдірахманды тұзакқа түсірудің айласы еkenін Күлшан бірден білді. Әбдірахманның ізін аңдып, не істеп жүргенін жіпке тізгені де айқын көрінді. Бірақ оның тап қазір қай жерде жүргенін анық білмей аққөніл шалдан сыр тартпақ болғаны да байқалды.

Үй арасында үй жоқ, іргелес отырған дүшпанның таңертеңгі айтқан уы тамған қастық сөзінен кейін Күлшанның тұла бойын ызалы кек кернеп кетті. Ол ішінен тістеніп, істеген жұмысының бірін де тиянақтап бітіре алмады: аяқ-табағын да күндергідей етіп жуа алмады, жүгін де дұрыстап жинай алмады, кішкене қызының басын жуғанмен,

шашын тарап, айдарын әдемілеп шашақтай алмады. Оның есі-дерпті Әбілдің сөзінде болды.

«Құдай бар болсаң мейманасы асқан Әбілге көрсет көрсететініңді! Қатын, баласын мендей етіп зарлат! Көрген, күнін көп ет! Құдай! Құдай!» деп қарғады. Содан кейін тағы да Әбілдің айтқанын бір түйірін қалдырмай ойна түсіріп түске шейін ойлаумен болды да, түстен кейін қолына шелек алып, су жағасына келді. Ол аңдыған жаудың көзін алжастырып айла-шарғы жасады: жар астымен өзенде жағалап жүгіріп отырып төрт шақырымдай жердегі Тұнықбұлаққа жетті де, сайдың бойымен тіп-тіке қырға қарай асты. Ол қырдағы Өллетті поселкесіндегі Фроловскийдің Петросын тауып алып сол арқылы Әбілқайырға хабар беруге жол тартты. «Мүмкін Әбдірахманның өзін де кездестірермін», деп ойлады әйел. Бірақ Әбдірахман Қара Обада болғанмен оған жолығу онай да емес еді.

Күлшанның шелегі су басында қалды.

4

Адамның арманы көп те, бірақ оның орындалуы сараң ғой. Күлшанның көктемнен бергі басты арманы Әбдірахманды бір көру болатын. Іңірде сүйінші сұраған Үқатайдың сөзінен кейін оның тәтті қиялы ерін көз алдына алып келіп, қолына ұстаратқандай болып еді. «Ертең көрісемін... Ертең көрісемін Әбешпен. Ертең Ертең...» деп жыбырлап еді оның еріндері түні бойы. Түн де өтті. Түн өткеннен жуық арман әрілеп кетті.

Аңдықсан Әбілдің сыздаған пішінмен бүгінгі жер-жебіріне жете сөйлегені оған ерінің ту сыртынан найза салғанмен бірдей болған. Күлшан қалайда Әбдірахман мен Әбілқайырға хабар бермекші болды, ол алыстағы орыс деревнясына жүгірді; көру, көрісу арманы бір шетке ығысып, енді Әбдірахманның елден де, жаудан да алысырақ жүруіне жол берді. Ол ерін әлі де бірнеше ай көрмесе де — тек оның аман болуын тіледі.

Бір көш жердегі шала таныс орыс деревнясына жан ұшырып жеткен Күлшанның жолы болмады, ол Фроловскийді таба алмады. Ал, оның Үқатаймен бірге жүрген, кәдімгі қол баладай болып кеткен Петросы бүгін сөзбен жауап қатпай, иығын көтеріп қойып, басын шайқаумен болды.

Петро бұрын да аса көп сөйлемейтін, көлденең көзге алаңғасарлау бала сияқты еді. Бірақ ол сұраған сөзге дәл жауап беретін. Қазір мылқау адам сияқты мелшиіп қалған.

Күлшан Петрордан:

— Экең қайда,— деп сұрады.

Бала басын шайқады. Әйел аң-таң болып түрдү да, қасына жақындай тұсті. Иығынан құшақтап:

— Петрожан, маған Әбілқайыр керек. Олардың қай жерде екенін сен білесің. Жөн сілтесең болды, өзім тауып барамын,— деп жалынды.

Бірақ Петро басын шайқап қойып үн қатпады. Не істерін білмей, әйел терезеден үңіліп үйдің ішіне көз жіберді. Үйде де, аулада да Петродан өзге ешкім көрінбеді. Бір жағы шетен шарбақпен, бір жағы қарағаймен қоршаған кең ауланың төрінде қыл темір желіге шынжырлап байлаған ит қана жатыр.

— Ықатай қайда? Елге қайтып кетті ме? Бүгін бұл жаққа келмей ме?
— деп сұрады Күлшан тағы да.

Бала жауап берудің орнына не күй емес, не ән емес бір нәрсені сызғыра бастады. Күлшан оның бетіне қарап отырды да:

— Тіпу, пәлекет. Сендерді де адам деп сеніп жұмыс тапсырып жүр-ау, есінен айрылған есаландар. Милау жексүрүн, тілің байланып қалды ма, неге үндемейсің?— деді зығыры қайнап. Бала оған да селт еткен жоқ, ерегіскендей сызғыруын үдете тұсті.

Олай ойланып, бұлай ойланып, қайда баруға білмей, әйел орнынан түргелді. Оның көзіне кең дүние тарылып бір қауызга сиғандай көрінді. Ақылдасар адам, сырласар дос қалмаған сияқтанды. Өмірінде бірінші рет күйінштің абыз дәмі аузына келгендей болды. «Екеуінің біреуі аңсызда бүгін үйге келетін болса, Әбілдің андып жатқан адамдары бас салып ұстайды. Шұнақ құдай, қайдасың! Бар болсаң бір жәрдем беретін уағың жетті! Құдай! Шыныңмен дұшпанға таба, досқа күлкі еткенің бе?!» деп күйінді әйел деревнядан шығып келе жатып. Баланың қай жақтан шыққанын Күлшан білмей қалды.

— Жүр!— деді Петро оған, бір бүйір тұрған хуторға қарай иек қағып. Сөйтті де өзі үн қатпастан әйелдің алдына түсіп жүре берді.

Хуторға жеткенше әйел де оған ләм-мим демеді. Ол хуторда кім барын, неге әкеле жатқанын да білген жоқ. Бірақ баланың теріс жолға жетектемейтініне оның жүрегі палуан болды.

Сай жақтағы шеткі үйден асып Петро бір кішкене құжыраның ашық жатқан ауласынан келіп кірді. Сәл ғана кейінрек қалған Күлшан келіп жеткенше бала кішкене үйдің сенегіне кіріп айналмастан қайта шықты. Сөйтті де Күлшанға «кір!» деп ым қакты. Әйел үйге кіргенше бала жалт беріп екінші үйдің тасасына түсіп те кетті.

Күлшанның кіріп келгеніне Мендікерең де таңданған жоқ, ойда жоқ жерден бұл атақты кісіге кездескеніне Күлшан да таңырқана қалмады. Үйткені Мендікереңдің басында болған оқиғаны ол естіген жоқ еді. Әйел тек қана ішінен: «Біздің Әбеш те мына Менкең сияқты осындаі бір елеусіз жерде жатыр еken ғой. Мына кісінің мойны қалай қисайып кеткен! Желкесін таңып алғаны несі?» деп ойлады, бір иығын көтеріп жаралы мойнына құш түсірмей басын қисайтып тұрған Мендікереңден көз алмай.

Амандақаннан кейін-ақ Күлшан ішке симай қеткен қайғы-мұңын ашық сөйлесетін қайнағасына ақтара бастады. Ол көбінесе Әблілдің қылышын баса айтты. Аздан кейін ол долданып жылап жіберді.

— ...Құдайдың бізге деген жақсылығы бар ма, жоқ па? Әлде болмаса Нысан тұқымының қорлығында мәңгі-бақи осы қалғанымыз қалған ба?! Әбешке айтыңыз: үйге келемін деп әуре болмасын. Кемпір мен шалды ешкім жемес, шыдар. Тек ана қас дұшпанның қолына түспесе болды. Үйі толы солдат. Құндіз-тұні киімін өзгертіп киіп қаптап кетеді. Бұрнағы күні тұнде ит үре бергенсін сайдың жағасына қарай барсам, құс ататын мергендей еңбектеп жүрген бір адам. Мені көріп шөкешекенің түбіне бұқты. Сай астында ең кемі он адам жатыр еken. Бұгін таңертең өріске мал айдал шығарған атамды ұстап алып, әлгі сыйдаған мырза: «Сенің балаң кәпір. Сенің балаң Әбу-Жанил! Сенің балаң қазақты құртуға жүр! Сенің балаңды казак-орыстар ұстаған жерде дарға асады. Келіп кешірім сұрасын!..» деп көзге шұқыды Әблі. Кешірім берер ме ондай жауыз. Үйінің көлеңкесінде аңдушылардың бесеуі жатыр. Құдалыққа келгендей шіреніп үйіктап жатыр төбеттер. Бұл қарабасқырлардың Әбдірахманды аңдығаннан басқа бітіретін жұмыстары жоқ па еken? Құні-тұні бір арылмайды...— деді Күлшан сөзінің аяғында.

— Жақсы, жақсы, Күлшан шырағым. Сен сабыр ет. Бізді аңдығаннан басқа олардың жұмысы жоқ еkenі рас. Қайтесің анди берсін. Ал Әбдірахман сен келмесең де, бұгін-ертең үйге соға алмайтын еді. Жұмысымыз көп, шырағым, үйді ойлауға уақыт жоқ. Шыдау керек. Амандақ болса — бәрі де өтер. Сағыну, сарғаю дегеніңіздің бәрі де ұмытылар. Бір күндей де болмас — ауыр күндер көшкен жүрттай, кейінде қала барап. Сен келген ізіңмен кері қайт. Ешкімге тіл қатушы болма. Сенің бұл жерге келгеніңді Әбліл сияқты адамдар көрсе — бізге жақсылық жасамас. Тез қайт, қарағым. Біз бәрін де біліп отырмыз. Уақыт солай,— деді Мендікерең.

Мендікереңдің сөзі Күлшанға үлкен арқа сүйеу болды. Әбдірахманды көрмегеніне ол өкінген жоқ,— бір қуанып, бір суынған жүргегі орнына түскендей болды. «Әбдірахман жалғыз емес еken. Менкең сияқты ақылды ағасы бар кісі қор болмас. Қандай сабырлы кісі! Өздері тіпті жақын жерде жүр еken ғой. Екінші рет мен өзім де тауып

келемін» деп ойлады әйел үйге қайтып келе жатып. Ол өте қуанышты қайтты. Бірақ арт жағынан келген аттылы орыстың Богдановқадан шыққан Савенко екенін, оның Әбілмен көбірек кездесіп жүргенін, мұның мақсаты да Әбдірахманды ұстату екенін Күлшан ол күні білген жоқ. Бұл үйіне жеткенде Савенко да атының басын Әбілдікіне тіреді.

Қайнысы мен ағасына екі баладан күн ара тамақ жіберіп тұрғанмен Күлшан олардың не істеп жүргенін анық білмейтін. Ал Мендікерейге жолыққаннан кейін әйелдің көзі көп нәрсеге жеткендей болды. Алдымен ол Әбдірахманның жалғыз емес екенін білді. Оның қасында бүтін елге белгілі Мендікерей мен Сақыпкерей және өзі білмейтін де көп оқыған білімді адамдардың топталып жүргенін жақсы сезді.

— Күлшан шырағым, талай қынышылық бастан өтіп келеді. Элі де көп бейнет, көп қайғы-уайым кездесер, бірақ бәріне де шыдау керек. Берік болу керек. «Сабыр еткен ғана жетер мұратқа», деген сөз бар. Сабыр ету керек. Әбдірахман жалғыз да емес және жай жасырынып қана жүрген жоқ. Ол әділеттік іздеген, теңдік іздеген көп адамдардың, сан елдің басын қосып жауға қарсы әрекет істеп жүр. Орыс, қазақ болып бас қосқан өзіміздің ортамызда басшылық өтіп жүр. Әбдірахман болмаса саналы азаматтарды кім бастар еді? Көп адам тұтқында, бір қатарымыз жүріп жұмыс істеуге жарамаймыз. Мен міне сырқатпын... үйіңе қайт. Көрген-білгенінді әзір ішіңе сақта,— деген-ди.

Осыдан кейін Күлшанның көнілі бір жайлы болып, күні-тұні тас қылып бүркеп тұрған уайым тұманы серпіле түскен-ди. Оның ұстіне үш-төрт күннен бері Әбілдің қарасы батып, әйелдің иығынан зілдей жүк кенет жерге түскендей, аяқ басуы жеңілденіп кетіп еді. Бірақ күннің батуын жарында күткен Күлшанның өзен басына келгенде шайдай ашық қабағы тастай жабылды.

— Ерғали ағамды тауып бер деп біздің үйдің де, ауылдың да әлегін шығарып жатыр. Мені қызылдарға тамақ тасиды деп біреулер айтып қойыпты. Солдаттардың тәбесі көрінгеннен-ақ қашып кеттім,— деді Ықатай күлімсіреп.

Күлшан інісінің білегінен ұстай алып не айтуға білмей қалшиып тұрып қалды. Көп сөйлемейтін Петро әдетінше, қайық ішіне іркілген суды бақырашпен төгіп, шелектегі торсықты өзінің бұрын қойып жүрген орнына салды да:

— Юра, тездет. Баратын жер алыс,— деді.

Екі балаға жазғыз ауыз тіл қатпастан Күлшан отыра қалып кебісі, мәсісін шешіп қолына алды да, балағын тұрді. Сөйтті де, жалма-жан қайыққа мініп алып, бетіне қарай қалған Петроға:

— Петра айнам, ес!— деді.

Бала жауап қатпады, сәл ғана басын шайқағандай бір болмашы қимыл жасады да, орнына отырды. Мінген екі адамның салмағымен басы жоғары көтеріліп кеткен қайықты қол ұшымен сырып жіберіп, Ықатай да ескек жанына дік ете қалды.

Қос ескекті құшырлана сермел тартып, кішкене Ықатай, ағысқа бір бүйір, қайығын арғы жағаға қарай зулатты. Еңсесі биік арғымақ басты қайық су бетін шұлғып сыйып келе жатқан сияқты. Оның тұмсығын алыстағы қазан бөрікті қара ағаштан қыл елі аудармай бұрып, тұралап отырған Петро атын қамшылағандай, қурегімен оқтын-оқтын ол да есіп-есіп жібереді. Бұл кезде қайық балалардың май жалатқан кесегіндей, түбі су бетін сипап қана бара жатқандай болады...

Арғы жақтың өзен бетін қөлкештеп тұрған биік ағаштарының қоңыр көлеңкесіне түскеннен кейін қайықты екі бала бір қалыптен есіп, ағыстың жылжыма арнасына салды. Ұшеуінде де үн жоқ.

Екі баланың ойы: тезірек есіп Тұщыбұлаққа ертерек жету — пішен түбіне азық апарып беру болды.

«Қыл көпір үстінде жаумен жағаласқан, сүйікті Әбіш! Ардақты аға! Құрметті қайны! Тірі болсандар сендердің біреуінді өз көзіммен көремін, ең болмаса соғып кететін жерлерінді біліп аламын. Мүгедек жанша, қашанғы екі баланың қайығын күтумен сарғаямын?! Жоқ, көруім керек білуім керек...»— деп ойлады Күлшан. Ол жағаның әсем көрінісін елемеді, кешкі әлемнің балқыған түрін де байқамады. Оның бар ойы тағы да сол көру, көрісудің тәтті арманына бөленді.

Үнсіз орман. Қоңыр кеш. Жұмсақ ауа. Жалпақ өзен. Жүйрік қайық үйреншікті Тартұбекке қарай дыбыссыз сырғып бара жатты...

Жеті-сегіз шақырым жердегі Тұщыбұлақтың сағасына олар өте тез келді. Бірақ уағдаласқан белгілі жердегі пішенге жете алмады. Қайықты жағаға жасырып, бұлақтың бойымен өрлей бергенде-ақ партизандарды тосып жатқан Абылаев пен Әбілдің жігіттері ұшеуін де бас салып ұстап, Өлеңті селеніне айдал кетті.

ЖЕТИНШІ ТАРАУ

1

Қарсы тарап қан төгуге кірісті.

Офицер Абылаев тоналған тұнгі уақыфандың астарын айналдырып жіберген болатын. Ол Һарон сұлтанға: «Тұн ортасы ауған кезде Ханкөлінің тұсынан өтіп бара жатқан керуенге жол жаңында андып жатқан жүз қаралы басқыншы тұра бас салды. Өзінен он есе көп жауға кішкене отрядім қаһармандық ерлік көрсетті. Қолма-қол ұрыста жеті жігітім қаза тапты да, бесеуі ауыр жааралы болды. Өзіммен қатар тұрып қылыш сермескен бір жігітіммен екеуіміз аман құтылдық — тұннің қараңғылығы жәрдем етті. Сонда да жарасыз емеспіз... аттарымыз тегіс оққа ұшты. Жау жағынан шығын болғандардың саны оннан астам. Бір жігітіміз бас қорғап, арба астына тығылған екен, жылап-сықтап таңертең соңымнан жетті.

Керуен тонаған қызыл бүлікшілер. Әбдірахман Әйтіевтің команда бергенін мен өз құлағыммен естідім. Және қорқып арба астына тығылған қара басқырдың айтуына қарағанда оған: «Біз қызыл гвардиямыз. Қаруыңды таста да елге қайт. Біз кінәнді кешірдік» деп үгіттепті. Өзін босатып жіберген. Керуеннің маңдай алды — кәдімгі өзімізге белгілі Богдановка селосы» деген.

Өзіне де мықты кіршік келтіретін бұл жайсыз хабар сұлтанның төбесіне мұздай су құйып жібергендей болды да, арғы жағын ол сұрамады. Оның бар ниеті төңкеріс ұясы болған Богдановканы өртеп жіберу, қолға түскен құдікті жанның бәрін атып-асу болды. Үкімет мүшелерінің төтенше мәжілісінде Һарон сұлтан осы қатал шараны қолдап шықты. Ол мәжілістен кейін Қара Обаның правителі Әбілге жиырма бес жауынгермен Абылаевты қосып қолға түскендердің бәрін атуға бұйрық берді. Ал, өзі қарулы деревняларды жазалауға шыққан әскердің соңына ерді.

Қызыл отрядке қарсы аттанған жазалаушы әскермен қатар ереуіл көтерген Жұніс қажыны мешіт алдында сөгуге сол күні иман да елге шықты.

2

Мендікереидің жасырын пәтері Жайық жағасынан он бес шақырымдай қырғары тұрған сол Өлетті селенінде еді. Бұл селеннен Богдановка отыз шақырым жоғары болатын. Апрельдің бірі күн шала-жансар күйінде Гречко әкеліп тастағаннан бері Мендікереін сол жерден қозғалмаған, басында екі жұмадай оны доктор інісі емдеп, аты-жөнін

өзгертіп, басқа фамилияға қөшіртіп «мерез ауру» есебінде сол жердің фельдшеріне тапсырған. Сөйтіп, бір ауру казак-орыс арасында емделді де жатты, оның Мендікереій екенін баласы Әмір мен большевик жолдастары ғана білді — басқа тірі жан оны елеген де жоқ, революционер деп шұбаланған да жоқты.

Ай жарымнан кейін тәуір болып, бас қөтергенсін Мендікереій Оралмен де байланыс жасады, Богдановкамен де астыртын жалғасты. Ел ішіндегі сенімді жігіттермен де сырттан тілдесіп үгіт жұмысын қолға алды. Бірте-бірте Совдепті жақтаушылардың санын ұлғайтты; ауыр жарадан кейін оң қолынан айырылса да, амалдап арбаға мініп, алыстағы жасырын съезге қатынасты. Ал, соңғы кезде, қолға қару тигеннен кейін, іріктеп-іріктеп қазақ жігіттерінен құралған халық дружинасын құрған. Кеше кешке атты казактардың жазалау отрядіне қарсы тұру үшін Мендікереій сол Богдановқадағы Беланға қырықтан астам жігіт аттандырып салды. Ол өз қасында жәрдем беретін Әмірді де қалдырмады. Үйткені қысылшаң кезеңде адам санының азаймауын көздеді. Тіпті отрядтің арасында өзі де болғысы келіп еді, бірақ оқыс қимылдар жасап алып, соңғы кезде оның шала біткен оң иығының жарасы ашылып кеткен-ді. Жарасының қанын тоқтатып, қалпына тұсу үшін оған қозғалмай жату керек болды. Және оның ұстіне қалаға жіберген адамдардың табысатын жері де осы жасырын пәтер болғандықтан Мендікереійге үйде қалуға тұра келген.

Жұрт орынға отыра берген кез еді. Үйге үш адам кіріп келгенде қара көлеңке бұрышта жатқан Мендікереій басын қөтеріп алды. Белгі бермей кірген адамдардың өз жігіттері емес екенін ол жақсы сезді. Бірақ ол асықпастан шырпы шағып жанындағы шамды жақты да, бірі наган кезеңіп, бірі жалаң қылыш ұстап тұрған үнсіз үш-төрт адамның жүздеріне қарап, қайтадан төсекке қисайды. Ілкі минутта оның ойы «осыны қайда көріп едім?» деп алдына жақындей түскен Абылаевта болып шарқ ұрды да; «е, мейлі, кім болса да...» деп қабағын тыржитты. Оның күндіз қан сорғалаған оң жақ топшысы шаншып-шаншып, кенет бір тұла бойына ыстық су құйылып кеткендей болды. Аз уақыт ол көзін жұмып қалды. Сонан кейін келгендерге қайтадан көз жіберіп:

- Кім керек еді? — деді.
- Қаруыңды таста! — деді Абылаев қатаң ұнмен.

Мендікереій оның жүзіне енді анық танитын адамдай қадалды.

— Қаруым болса, мен бұлай төсекте жатпаймын ғой. Алжасып тұрған шығарсың, кім керек еді...

Есіктен Әбіл бір қырындал кіріп келе жатты. Мендікереійдің көзі Әбілдің сазарған жансыздау көзімен ұшыраса кетті.

— Сен енді полицияға тыңшы болдың ба... мұның таң қаларлық та ешнәрсесі жоқ. Орныңды табатыныңды мен жақсы біліп едім,— деді Мендікерей Әбілге.

Әбіл үндемеді, Мендікерей жиренген адамша, тағы да мұрнын тыржитты.

— Тұр, киін!— деді Абылаев Мендікерейге бұйрықты үнмен. Сөйтті де ол арт жағындағыларға бұрылып:— Жәрдемдесіндер,— деп иек қақты.

Адам ұстап дағды алып қалған екі жігіт жарасы шаншып қозғалтпай жатқан Мендікерейді жұлқылап тұрғызды да, киімін кигізді, екі қолын артына байлай салып, сүйрелеп сыртқа алып шықты. Дөрекі қолдардың аяусыз қымылышынан бүтін он жақ иық пен жауырының көбесі сөгіліп кеткендей қан қақсан ауырып, бірақ есер офицер мен керілген Әбілге сыр бермей Мендікерей тістеніп келеді, оның жағы бір кез қатты құштенгеннен қарысып та қалды, көз алдына қиналған жанның ұшқындаған оты төгіліп жатқандай болды...

Үйден жұз қадамдай жер жүргеннен кейін ғана ол еріксіз жұмылып кеткен көзін ашып, қасындағыларға қарады. Жетектеп келе жатқан сол төсектен жұлқылап тұрғызып, сыртқа сүйрелеп шығарған екеуі еken. Офицер Абылаев та, басқалары да кейінде, үйде қалып қойған. Тас қаранғыда селеннің шетіне қарай сүйреп келе жатыр. «Бұлар шетке шығарып ататын шығар» деп ойлады Мендікерей. Бірақ ол мылқау жандай тән мен жанның ауырғанын сезбейтін адамдардан «қайда апара жатырсындар» деп сұраған жоқ.

Бұл кезде селеннің шетіне жақындаған Хакімнің құлағына дүбір шалынды. Ол атының тізгінін тежей түсіп, мезгілсіз уақытта шыққан дүбірге құлақ тосты. Дүбір селеннің қыр жақ шетіне қарай жылжыған сияқты болды да, аздан кейін арбаның шиқылдаған дөңгелегі мен аттың аяқ дүрсілі қосылып мол дыбысқа айналды. Әлде жүргінші ме? Әлде қырға пішенге жиналған шаруалар ма еken? Бейне бір топ жігіт бас қосып ауылдан ауылға айттап жүргендей. Жұрт ұйқыға кеткен бейуақта не қылған көп атты? деп Хакім қозғалмастан бірнеше минут түрді да, арбалы әрілегеннен кейін атын ақырындалп тебініп ілгері жүрді.

Мендікерейдің пәтері селоның қыр жақ шетімен өтетін жолдан қашық, өзен бетте еді. Ол бұл үйге бұрын атсыз, жаяулап келіп жүрген. Бұғін де сақтық етіп биесін бір ойтаңға қаңтарды, шылбырының ұшын бұл жерде көбірек кездесетін тобылғы түбіріне іле салды да, үйге қарай беттеді. Алыстағы арбаға үрген иттің даусы да бәсендер, төнірек бір сәт тыныштала қалғандай болды. Отыра қалып айналаны қайта-қайта еңкейіп қарап, Хакім үйдің терезе бетін айналды. Шам да жоқ, дыбыс та жоқ, көзге түсерлік өзгеріс те жоқ — бәрі сол бұрынғы

қалпында тұрған сияқты. Тағы да еңкейіп екінші үй жақты бір шолып қарап мойнын кері бұра бергенде, оның көзіне үй ішінен жылт ете қалған от шалынып кетті Хакім демін ішінен алып — селт етпестен тұрып қалды, ұнсіз-қымылсыз ол кірпік қақпастан терезеге бақты. Бір минуттей уақыт, бір сүт пісірерлік мерзімдей өте ұзақ көрінді. От қайтадан жылт етіп тартқан шылымның шоқтанған басы кішкене терезенің әйнегіне тиіп тұрған сияқтанды. Мені құтіп ұйықтамай терезе алдында шылым тартып тұрған шамасы. «Әмір Бөрліге барып қайтамын деп еді. Меңкең үйде жалғыз қалған екен» деп ойлады Хакім. Ол бұрылып кішкене сенектің қапсырулы тұрған есігін қатарынан екі рет тықылдатып үйге құлағын тоса қойды. Бірақ үйден қымыл да, қыбыр да білінбеді. Тықылға беретін Әмірдің белгілі жауабы да, шалдың «тамақ кенеуі де» естілмеді.

«Бұ неге жауап бермейді? Әлде менің өз сыйбырым өзіме бөгет болып ести алмай қалдым ба? деп ол құлағын қолымен қалқалап есікке тақай түсті; демін өзіне де білдірмей алып, ұзақ тұрды. Бірақ қаншама іштен тынып тыңдаса да ешкім дыбыс бермеді, тірі жанның қымыл нышаны да сезілмеді. «Енді не істеу керек? Әлде терезеден көрінген темекінің оты болмай көз жаңылғаны ма? Мүмкін емес. Шоқтанып қызыара түскен нағыз темекінің оты, тартқанда».

Оның құлағына сыбыр естіле қалды да, сол заман есік те сықыр ете түсті.

Хакімнің тұлабойы мұздап жүре берді. Үйде иесі емес, басқа адамдар екен деген құдік оның ой жүйесін жарып өткендей болды. «Шынымен-ақ жау білгенін істеп кеткені ме? Жаңағы дүбір мен арбаның сықыры тегін болмады ғой... Бұл сонда бұғып тұрған жаудың қолға түсіру амалы ма? Енді не істеу керек?» Хакімнің қысылғанда аузына еріксіз келіп әдет болып кеткен «енді не істеу керек?» деген демеу сұрағы тап сол сағатта әлде неше рет келіп те үлгерді, оның еріндері үздіксіз жыбырлады.

«Не болса да мұның ақырын құту керек, кім екенін білмей жалт беру жарамас» деген ойды Хакім түйіп үлгергенше болмай, іш жақтан етпеп басқан аяқтың сыйбыры естілді. Шағын үйдің сыртқы есігінен оң жаң бұрышына дейін екі-ақ аттам жер еді. Бірақ Хакім бұрышты пана етуден бас тартты — ол сыртқа қарай ашылатын сенектің кішкене есігінің қайырылысында арқасын жарға тіреген күйі қала берді. Оның ойы есік артына бұқты деп ойламас, ойласа да іштен сыртқа шыға келген адамның көзі үйренгенше, қарсы қару жұмсап үлгерермін деген қорытындыға тірелді. Ол жалма-жан шалбардың ышқырына орамалға орап қыстырған алты атарын суырып алып, қайрат істеуге қам жасады.

Тұнде жасырын үйге келгендерді ұсташа ниетімен іште бұққан Абылаев Хакім есік қаққанда үйге кірсін деп дыбыс бермеді де, бірақ

қатарынан екі рет тықылдатып іштен жауап ала алмаған адам қашып кетер деп қорықты.

Қасындағы жігіттерінен бұрын алдымен сенектен оның өзі шықты. Есік алдында бөгелмей ол жалма-жан оң жақ бұрышқа қарай жүрді. Хакім мұны көрмесе де жақсы түсінді.— Иштен шыққан адам екі аттағанда ол мойнын созып, бетіне қалқан етіп тұрган есіктің үстінен қарады. Бұрышқа барған адам еңкейіп алдыңғы жаққа үңіле түсті де, көзіне ешкім шалынбағасын бойын жазып кері қарай жүгірді.

Өзін бұл адамның байқаған-байқамағанын Хакім білген жоқ, оның бар ынталасы тек қана кері айналған әскери киімді, шағын денелі жандар болды. Ол көзімен мұны жұтып қоярлықтай қадалды. Тұн болса да оның өткір көзіне тап сол сәтте иненің жасуы да шалынғандай, құлағына құмырысқаның қыбыры да естілгендей еді.

...Абылаев! Сол! Еңкіштеу мұсіні, етсіз жағы, едірейген екі құлағы — бар пішіні сол қалпында! Аңадағы Орал қаласында Ақметшемен сөйлесіп отырған кезіндегідей! Жоқ, ондай емес... Тұнгі айқаста жан сауға сұраған сиқы!.. Хакім жыландағы жиырылды, ол шенгелдеп бүріп астына ала тұскісі келді. Бірақ кенет бұл ниетінен бас тартты. Офицер онымен деңдесе қалды.

«Антын бұзған арсыз! Сен бізді тегіс құртуға кіріскең екенсің!» деген ойдан да шапшаң көтерілген оның алты атар ұстаған оң қолы Абылаевтың қара құсына сарт етті; алға қарай емпендей ұмтылған офицер екпінмен жерге жалп ете қалды..

Абылаев ұшып тұскенмен оны соққан Хакімнің де көзі қарауытып кетті — қара құсқа дөптеген жұдырық ілгері асып тиіп, шекеде соққан май жұдырықпен білезіктің қоспасы үзіліп кеткендей болды; Хакімнің оң қолы үйіп қалды да, алты атары жерге сылқ етті. Не болғанын білмей үйден шыға келген екі адам сұлап тұскен Абылаевтың басына үңілді. Жаудың біреу емес екенін Хакім алдында сыйырынан сезіп еді, бұларға құр қолқайрат қылуға болмайтынын түсініп, ол екінші бұрышқа қарай жүгірді. Жердегі алты атарын іздеуге де оның мұршасы келмей қалды. Офицеріне еңкейгендер басын көтеріп үлгергенше бұрышты айналып кетті де, арт жақтағылардың балағаттаған сөздерін ғана естіді. Оның бар ойы алдындағы үйді баспана ету болды. Бірақ, он бес, жиырма қадамдай жүгіргеннен кейін қуған адамның дүбірі құлаққа шалынды да: «Ат! Ат!» деген дауыс шықты. Сол мезет оның сол жақ санын шық басқандай бір нәрсе қарып кетті де, сонымен бірге мылтық даусы да таңқ етті. Қуғыншылар екінші рет атқанша ол кішкене үйдің тасасына да ілікті.

Дабыrlаған дауысқа да, тарсылдаған жүгіріске де, удай ашып кеткен санына да қарамастан Хакім ілгері қарай жүгіре берді. Жан қаруы жалғыз алты атар құлаған офицердің жанында қалды да, онан

басқа қолында қуған жауға сермер пышағы да жоқ еді. Оның жалғыз-ақ үміті аты болды,— атына жетуге жан таласты.

Бұл кезде үйдің арғы жағынан шыққан дүбір оның құлағына молайып жетті: әлденеше адамның жүгіргені мен қатты сөйлеген дабыры, екінші рет атылған мылтық даусы, әрегіректегі аттың шапқанына қосылып әп-сәтте азан-қазан дабырға айналды.

Ауырлайтын киімі мен қаруы жоқ жеңілtek Хакім бірнеше қарғып өзіне таныс кішкене үйдің ауласынан әрі асып түсті де, атын қалдырған ойтаңға қарай ұшты. Бет алды ашық, аяқ сүрінер шөкесі де жоқ теп-тегіс жермен ол жан ұшырғандай құлдырап әп-сәтте-ақ екі жұз қадамнан астам жер алыстап кетті. Оның қалай қарай бет алғанын білмей көз жазып қалған құғыншылар бой тасалады ма деп кішкене үйді айналып шыққанша ол атына да жетіп қалды. Байлаған тобылғы түбірін шырқ айналып, құлағын қайшылай елегізе түскен биеге ол ақырындан таңдайын қақты да, өзі жүресінен отыра кетті.

Көбірек отырып ентігін басуға да, кездескен уақығаны саралап ойлап жатуға да, шымырлап ұйыған санын сипауға да Хакімнің мұршасы келмеді — селен жақты бір қарап алғып ол жалма-жан атының шылбырын босатты. Аяқ ұшы үзенгіге ілігуі мұң екен, қос құлағын қайшылап тұрған елгезек жануар бірден жорта жөнелді. Асыққан иесі атының басын аспанның қасқа айдынындай жарқырап жатқан сонау құс жолының түпкі төріне бұрды. Бұл жақта үміт қазынасындей болып, көңілге демеу штаб орнаған Богдановка жатыр еді. «Мендікерең де, оның жанындағы жәрдемшісі Әмір де қабат қолға түсті» деп ойлады ол. Бұрын ана Орал торынан отырған аяулы жандарды босатам деп көксеген Хакім, енді мына ең жақын адамдарын арашалауға жан таласты. Бірақ Дмитриев айтқандай, бұлардың азаттығы да бұғаудағы қалың еңбекшінің босануынан тыс емес еді.

Хакім мұны соңынан білді.

3

Тапсырған жауапты жұмыстың біреуін дұрыстап орындей алмай, офицер Абылаев көптен бері ішкені ас болмай жүр еді. Әсіресе қару тиеген керуенді алдырғаннан кейін ол «бақ пен шен, атақ пен абырой менімен бір жола қоштасты» деп ойлаған. Әуелден бір өзіне ғана мықтап сенетін Һарон сұлтан оны тағы да жарылқап Жайық бойын талқандап келуге жұмсағанда, Абылаевтың бақыт құсы басына қайтадан қонғандай болып еді. Ал, тісін басып, көзіне қан толып, қолға түскен большевиктерді рақымсыз кескілеуге шыққан офицер екі бала мен бір әйел және Мендікереиді ұстағанда төбесі көкке тигендей болған.

Бірақ офицер тұндеңі өзін өлтіріп кете жаздаған белгісіз большевикті ұстай алмай қалғанына қатты ызаланды. Ол бір жағынан ыза кернеп, екіншіден большевиктердің жасырын жұмысына баспана болған мына селенге сенбей, қолға тұскен тұтқындарды тұнде атып тастауға да оқталды. Алай да бұл ниетін ол кешікпей өзгертіп жіберді: уалаяттың ірі жауы саналған Мендікерейді қалайда Жымпитыға жеткізу оған ең жоғарғы мақтан көрінді. Сондықтан төрт тұтқынды селениң бір берік деген шоланына қамап, сыртына бар жігітін қарауылға қойды, өзі тұн бойы көзін ілмей шықты.

Ертемен баласының қолға тұскенін естіп, ажал айдағандай, қаны қарайған офицердің алдына Фроловский келіп кірді. Ол баласының жазықсыз екенін дәлелдеп арашалап қалу ниетімен Абылаевқа: — Қайығы бар жас бала сұраған адамды өзеннен өткізіп салуды әуес көрді. Арғы беттегі пішешнілерге ас апарады. Ал, құрметті офицер, жасы толмаған баланы үлкендермен қатар айыптауыңыз әділдік емес... — деп еді, Абылаев оған:

— Жақсы. Жақсы. Балаңызды қазір бірге алып кетесіз. Сіздің фамилияңыз Фроловский ғой, ә? Қазір бірге алып кетесіз,— деп езу тартты. Сөйтті де ол бір солдатына: — мынау өзі ізделеп келді. Жақсы болды. Баласымен бірге о дүниеге аттандырасындар. Аналардың қасына апар!— деп бұйырды. Фроловский оның сөзін ұға алмай қалған адамша жалма-жан орнынан ұшып түрегеліп, сыртқа қарай ұмтыла түсті. Бірақ дайын тұрған екі жігіт оның жолын бөгеп тұра қалды.

— Бұл қалай, офицер мырза!? Мен шаруамын. Балам жазықсыз. Кінәсі жоқ адамдарды ұстап зәбірлеу әділеттік емес қой,— деді ол.

Жауап қайырудың орнына Абылаев солдаттарына:

— Мынаны ішке кіргізбей-ақ, ана ағаш арбаның қалқанына байладап таңындар. Тез!— деп ақырып қалды.

Қолын бермей қарсыласып Фроловский жармаса тұскен жігітті түйіп жіберіп еді, екіншісі оның басына наганмен соғып, ұрып жықты. Жүгіре барып Абылаев жығылған шаруаның басына теуіп-теуіп жіберді...

Арбаның оң жақ қалқанына басын сүйей отырғызып таңып қойған Фроловский бір кез есін шала жиып, қайда отырғанын есіне түсіре алмай, жан-жағына көзін сузе қарады. Оның толықша денесі арбаның арт жағын тұтас алып, басын күлтелеп буған баудай, қалқаннан салбырап кеткен еді. Қазір ол басын жоғары көтеріп алған. Наганның жетесі шықшыт сүйекті сындырып, беттің етін жыртып жіберген сияқты, бірақ құлағында жүзін тұтас жуып кеткен қан жараның қандай екенін анықтап байқатар емес. Қара қошқылданып ұйи бастаған қан көйлектің де, бешбеттің де жағасын тегіс бояп, омырауды тұтас жуып,

шалбардың ышқырына құйылып жатыр...

Шоланнан шығарған екі баланы қолдарын артына байлаған күйі әкеліп жазалаушылар Фроловскийге қарама-қарсы арбаның екінші қалқанына таңды. Петро әкесін алғашқы минутта танымай қалды да, соңынан әкесіне қарауға қорқып, жерге үңілді. Ал, Ықатайдың көзі ұясынан шығып кете жаздады. Оның жүзін адам ұғып болмайтын бір қасірет пен үрейдің қою көлеңкесі торлап кетті.

Екі қолы байлаулы, жарасынан қан кетіп және кешегіден бері үзбей шанышқан аурудың азабынан өні көгілдір тартып, ажары сынып қалған Мендікерей Абылаевтың не істейтінін шамалай алмады. Арбаның қалқанына таңып-таңып тастаған Фроловский мен екі балаға кезек-кезек қарап жендеттей түйілген жандардың жетелеуімен ол қорапты тарантасқа мінді. Қасына Күлшанда отырғызып, жазалаушылар арбаны да, тарантасты да селениң шетіне қарай жүргізді.

Арбаның ырғалған тынышсыз жүрісі шайқап, сүйенер қолы байлаулы Мендікерейдің жаны енді бұрынғыдан да жаман қинала бастады. Оның оң жақ жауырынның көбесі мен топшысы жыртылып жатқан сияқтанды; ол қатты тістеніп екі көзін тас қылып жұмып алды, қалайда шыдауға, рақымсыз жандардың алдында сыр білдірмеуге тырысты.

Абылаев құрбанға шалуға арнаған жандарды ұзақ жүргізбеді: селениң ең шеткі үйінің деңінен өте берісімен көліктеді тоқтатты. Соңан соң Фроловский мен екі бала таңылған арбаны жолдан шығарып, елу қадамдай жерге қойды. Сөйтті де өзі ілгерірек шығып:

— Сапқа тұр да, қылыштарыңды суыр!— деп команда берді. Жиырмадан астам атты жазалаушылар екі-екіден тізіліп тұра қалды да, қылыштарын қынабынан суырып, аттарының тізгінін тежеді.

— Шабындар байлаулы үшеуін!— деп айғайлаған екінші дауыстан кейін арбада адам көзін тоқтата алмастай зұлымдық басталды.

Арбаның екі жағынан бірінен соң бірі шауып өтіп жатқан жазалаушылардың қылышы байлаулы жандардың «кірш» етіп денесіне де, сартылдап арбаның қалқанына да соғылып жатты. Тарантаста отырған Күлшан еңіреп жылап жіберді де, қасындағы Мендікерейдің ауру иығына бетін басты — оны құшақтап еңіреуге екі қолы артына байлаулы болды. Әйелдің құлағына Ықатайдың «апалаған» ащы даусы естілген сияқтанды...

Үш адамды арба үстінде турап тастап, қанды қол офицер артына

қайырылмастан жөнеп берді. Ол Мендікерей мен Құлшанды бұл жерден тезірек алып кетуге, Жымпитыға «аман» жеткізуге асықты.

4

Қораға шапқан қасқырдай түн ішінде бас салған Абылаевтың опасыз қылышына қаны қайнап Хакім атын тынымсыз тебіне берді. Жан ұшырғандай бір желіп, бір шоқырақтап, құс жолының сүйрік құйрығынан маңдайын аудармай отырып ілгері ұмтылумен болды да, ол қысқа түннің қалай өтіп кеткенін де білмей қалды. Шығыс жақтың боз жолақтана бастаған жиегіне ұштасып, бір кез Ақадырдың жайын жон сілемі көзге шалынды, кешікпей қоңырқай тартқан Әжі ағашының шошақ төбесі де бұлдырады. Тастай қара түнде қарта қыртыстанған жондардың белін шамамен басып өтіп, жолсыз компассыз Богдановкаға тұп-тура келгеніне ол қуанып кетті. Таң сәрі шақта, керуендей тізліп, селоның үйлері көзге анық шалынғаннан кейін оның ойы да тұрақтай бастады. «Бұларға қарсы аттану керек. Қашанғы бұға береміз. Қолда кәзір күш те бар, қару да бар... Түрмеде отырғандарды босату қыын болса болар, ал мына Қара Обаның жерінен шығып кетпей тұрып, Абылаевтың қолынан Мендікерей мен Әмірді қалай да айырып алу керек»,— деп түйді ол ұшы-қызыры жоқ шашыраған ойларын. Сөйтті де, өзі атының ілгері кеткен ерін кері ысырып, айылын қайтадан тартпақшы болып Әжі ағашына бұрылды. Алыстан нысана етіп бет алып келген ағаш оң қолда он шақты саржандай ғана жерде еді. Ол атының тізгінін бұрып ұлғірмей-ақ ор ішінен екі адам тұра келіп, мылтықтарын кезене қалды. Ілкі минутте селк ете түсіп «тағы не пәлеге кездестім?» деген үрейлі ой келіп қалса да, мылтықты жандардың түрін көріп Хакімнің көнілі тоқырай бастады. «Кімсің? Қай жақтан келесің? Не жұмыспен жүрсің?» деп жаңбырдай жауған сұрақтарға жекелеп жауап қайырмastaн:

— Штабтарыңа алып бар. Ерекше мәлімдемем бар айтатын. Кім еkenіmdі сол жерде білерсіндер,— деді Хакім едіре耶 сөйлеген жас жігітке.

Бұрын көрмесе де бұлардың Белан жігіттері еkenіn ол тілінен де, киімінен де, қаруларының түрінен де жақсы аңғарды. Белінде патронтажы жоқ, сопиған құр винтовка көтерген шаруа киімді україндықтардың атты казак емес еkenі өзінен-өзі-ақ көрініп тұр еді.

— Өзің тіленбесең де штабқа алып барамын. Бойында қару болса бері бер,— деп бұйырды жас жігіт, қашып кете ме деп Хакімнің тізгінін берік ұстап.

Хакім күліп:

— Баланың ойыншығындаі кішкене алты атарым бар еді, жолда одан да айрылдым. Қаруды өздеріңнен алмасам, кәзір құралсызбын,—

деді.

Хакім шынын айтты да, бірақ оның езу тартып құлгеніне риза болмай, екінші адам:

— Жә, жә! Әзіліңді барған соң айтарсың, сөйлесуге уақыт жоқ, алға түс!— деп жарлық етті.

Жас жігіт тізгінінен жетектеп, екіншісі мылтығын кезенген күйі соңынан еріп, аттылы Хакімді екі жаяу селоға айдалап келді.

Селоның үсті жым-жырт: қыбырлаған не бір жан, не бір мал көзге түспеп еді, ал жанындағы Тереңсайдың іші қаптаған адам мен толған ат-көлік екен. Хакімнің көзіне бүтін осы маңдағы ел тегіс жиналып, Тереңсайдың ішінде думан-базар ашып жатқандай көрінді. Ол мәнжайды ешкім түсіндірмей-ақ үқтый. Сай ішіндегі құмырысқадай қыбырлаған адамның бәрі тойға жә болмаса базар базарлауға жиналған жандар емес, қолдарына қару ұстап ат-сайманымен келген, бестен, оннан топ-топқа бөлініп, ала таңмен ұрысқа дайындалып жатқан қарулы қол екені көрінді.

Сай ішіне түспей екі жауынгер бірі жетектеп, бірі айдаған күйі Хакімді қабақта отырған екі адамға алып келді. Екі адамның бірі Сақыпкерей, бірі Әбдірахман екен. Аттан секіріп түсіп жалма-жан қағаз ұсынған Хакімді қолынан ұстай алды да, Әбдірахман:

— Бала, өңің қашып кетіпті, жау отрядына ұшырасып қалдың ба?— деді. Сөйтті де оны айдалап келген екі жігітке «жүре беріндер» деп басын изеді. Хакімнің өз адамы екенін біліп, жаңағы едірейген жас жігіт кешір» дегендей жымия күліп, басын иді де, кері бұрылып кетті.

— Жоқ, Әбеке, отряд емес, әлгі анау күнгі сұрқия офицер тұнде аңдып тұрып бас салғаны... Менкенді ұстап кеткен. Әмірді де,— деді Хакім өзінің оң жақ санына қарап. Оның көзіне ілесе Әбдірахман да шылқып шалбардан өтіп Хакімнің етік қонышына құйылған қанның ізіне қадалды.— Ауыр жара емес, қызып атқан оқ санымды жырып кеткен, сүйек аман. Бірақ ұзақ күн ат үстінен түспегенге ме — аяғым үйіп, бастырмай қалыпты,— деді санын қолымен демеп ұстап.

— Тоқта, тоқта,— деді Әбдірахман оның сөзіне анықтап түсіне алмай: офицерің кім? Қайдағы сұрқия?

— Анау күнгі жан сауға беріп босатқан опасыз Абылаев...

Хакім тіктеп қараған Әбдірахманның өткір көзінен жүзін бұрып әкетті де, кінәлі адамша, сөзін бітірмей төмен қарады.

Әбдірахман да ойланып қалды.

— Сонсоң,— деді ол аздан кейін.

Хакім Өлеңті поселкесінде болған тұнгі уақиғаны айтып берді де, сөз аяғында:

— Ана Орал түрмесінде жатқан басшыларды босатып ала алмасаң та, мына антын бұзған Абылаевтың қолынан Меңкең мен Әмірді айырып алуға кісі шығарыңыз. Мен бастап барайын. Он адам болса жетеді, Әбеке, қалай да кісі бөліңіз,— деді.

Қызылып, тілек етіп, жолдасына жаны ауырған пішінін көріп Әбдірахман оны аяп кетті.

— Сабыр ет, сабыр ет, шырағым. Әмір жолдасың аман, ана қыр басында қарауылда тұр. Ал Менкенді ұстауы, әрине ауыр қаза... Апырым-ай, шығасыға иесі басшы деп, орын өзгерт дегенге көнбей қойып еді. Мен кеше ғана сол жерден кет деп, тілек етіп едім... Енді міне, кәзір оны жау қолынан босатуға мұрша да келмей қалды. Истің қыынға айналғанын байқайсың ба, ана Алексеевоны Қызылүй басшылары түнде өртеп жіберді. Қөрдің бе тұтінін, әлі басылған жоқ,— деп Әбдірахман күншығыс жаққа қарады. Оған ілесе мойнын бұрған Хакімнің көзіне тарқаған бұлттай тарамданып, алыстағы ақшыл тұтін ғана шалынды. Көзін қаншама қадап қараса да күндіз бәсеңсіп қалған от жалыны оған көрінбеді.— Енді мына Богдановканы өртеу үшін жау осында келе жатыр. Жалғыз Қызылүйдің ғана бас кесерлері емес, Оралдан шыққан казак отряды да ана қырдың астында жақындаپ қалды. Екі жақтап тиіспекші. Біздің күш көрсететінімізді жау жағы естіп қалса керек. Бірақ көбінің жанын жаһаннамға жібермей біз де табан жылжытпаспсыз,— деді Әбдірахман.

Сөйтті де ол Хакімнің берген қағазын оқып шығып, оны қасындағы үн демей тындалап отырған Сақыпкерейге ұсынды.

Оралдан казак жүздігі, Жымпityыдан сұлтан Һарон бастаған жазалау отряды шыққанын Совдеп мүшелері күні бұрын естіген-ді. Және жаудың Богдановкаға бет алғып келе жатқанын біліп, большевиктер де бар күшті осы селоның түбіне жинақтаған болатын. Кешеден бері жағалай жатқан деревнялардан ячейка мүшелері мен ашынған шаруалар ағылып келіп жатыр еді. Олардың қолына анау күннен бергі тапқан олжа қару-жарақ тегіс үlestіріліп, әскер тәртібімен бөлімшелер, взводтар жасақталған. Селоны орап жатқан өзі ұзын, өзі терең сайдың екі иініне екі пулемет орнатып, ыңғайлы жыраларды траншеяға айналдырып, жағалай атқыштар жатқызып, түнімен көз ілмей шыққан Иван Белан Хакімді көре салып бір шеттен ол да шапқылап жетті. Село жақтан Парамонов пен Довженко, қазақ жігіттерінен басқарып жүрген Мырзағалиев те келді. Хакімнің әкелген қағазын енді бәрі жиналдып оқып, Дмитриевтің сөзін талқылады. Қосымша өз атынан жазған Зубковтың хабарына өзгеше мән беріп:

— Е, солай, атамандардың тынысы тарайған. Әлі де тарайту керек, жолдастар. Мына келе жатқан карательдерінің тұмсығына қан жалатып жіберу керек. Қан жалатпай болмайды, жолдастар. Сонда Дмитриев айтқан жаппай бостандыққа жол салынады, жолдастар. Иван, қалай, жігіттерің дайын ба? Казактар қылыштасуға құмар, екпіндеп ұмтылады. Тайынбау керек,— деді Парамонов әрбір сөзін шегедей қадап, Беланға қарап сөйлеп.

— Атқыштардың жатқан жерін жағалай жүріп қарап шықтым. Пруссиядағы траншея сияқты, ауған жоқ. Казактардың мойнын үзбей, бір хлопец те кейін шегінер емес, Петр Петрович. Ал пулеметшілердің мен өзім қасында боламын,— деді Белан честь беріп.

Бір үлкен шайқасқа жау жарағын қамдап жатқан мына жұрттың қобалжыған түрі, жүздеріне имандай үйіп қарайтын басшыларының ерлік сөздері, тойбастар шақта омырауын ашып тастан кірісетін Нұрым сияқты екпіндеген ұзын Беланның қымылы Хакімге қатты әсер етті. Оның кеше күні бойы қалада тынымсыз жүгіріп, түнде үйқысыз ат үстінде теңселіп, аяғы үйіп, шаршап қалжырап тұрғаны — бәрі есінен шығып кетті. Дүбілген жандармен бірге қол ұстасып, іске араласып кеткісі келді.

— Жолдас командир, мен жәрдемдесейін. Жаудың алдын барлауға Әмірдің қасына жіберіңіз,— деді Хакім Беланға жақындей түсіп.

Белан оның өзіне бір қарап, тізгіні қаңтарулы, қара терге малынған биесіне бір қарап басын шайқады.

— Дем ала тұр, басқа да іс көп. Малышканың кәзір өзі де шапқылап жетеді. Сонау қырдың бауырында, көрдің бе, қарауыл қарап тұр,— деп Белан батыс жақ бетке көзін тікті. Сөйтті де ол алысқа қадала қарап сәл бөгелгеннен кейін, жалма-жан мойнын кері бұрып алды.— Бәсе! Шақырмаған қонақтардың төбесі де көрінді. Ал мен кеттім, жігіттерді іске дайындаимын,— деді.

Қағаз оқып, істің жайын кеңесіп отырғандар тегісінен турегелді де, Белан қараған батыс бетке қарай қалысты. Белан атына мініп алды да, сайдың қабағымен, ең шеткі атқыштарға қарай шапты. Ол шауып келе жатып алыстағы Үлкен дөңнің басынан қылт етіп бері түскен аттылыдан көзін алмады. Аттылының соңынан алдымен екеуі, сәл кейінрек үшеуі қатарласа шапты. «Ә, құтырған иттің балаларын-ай! Аң қуған сияқты. Еліріп кеткен. Әмірді куып келеді. Ку! Ку! Көрсетермін мен саған қуудың қалай екенін!»— деп тістендей Белан.

Дөңнен төмен құлаған бұл аттыларды Тереңсайдың қабағында отырып қарағандардың бәрі көрді де, әркім өз орнына қарай жүгірісті. Мырзалиев сайдың күншығыс жағындағы өз жігіттеріне кетті. Парамонов пен Әбдірахмандар тоған түбіндегі ат-көлік жанында

тұрған қалың адамдарға қарай аяңдады.

«Бұл қашқан аттылы кім екен? Әлде Беланның қәзір өзі де шапқылап жетеді деген Әмірі ме? Казактар қуып жетсе турап тастайды ғой кім де болса» деп ойлады Хакім, атын тәмен, сай ішіне түсіріп байлап, өзі қайтадан қырға қарай тырмысып келе жатып.

Дөң басынан тәмен қарай шапқан аттылы Әмір еді де, ал оның соңына түскендер казак жүздігінің алда келе жатқан барлаушылары болатын. Қоқтемнен бері зағипті әкесінің қасынан ұзақ кете алмай зығыры қайнап келген Әмір, кешеден бері, томағасын сыйырып алған бүркіттей жаутаңдал еді. Ол сай ішіндегі істің бәрі іш пыстыратындағақ, кеңге, жазыққа ұмтылған болатын. Қоярда қоймай астына Қапи Мырзағалиевтің атақты жүйрік қара атын сұрап мініп, ол таңсәріден карательдердің қай шамаға жеткенін барлап келуге кеткен еді.

5

Үлкен Дөң Богдановка селосынан жеті шақырым жер-ді. Ол бұлкіл аяңмен жүріп отырып дөңнің үстіне күн ұсынан шыға бергенде көтерілді де, ат үстінде тұрып жанжақты қөзбен шолып шыққан. Ертеңгі ауа қандай мөлдір. Айнала атыраптың бәрі сағыммен көтеріліп самсал келіп жаныңа тұра қалғандай. Жайық жағасындағы селендер мен өріске қарай қыбырлаған мал тұнық судың түбінде жатқан ұп-ұсақ қоңыр ала тастар сияқты, жыптырап жатыр. Жуық маңда не топтанған, не қадау-қадау жүрген бейсекеүіт жаның қыбыры қозға ілінбегеннен кейін, Әмір атынан түсіп, шылбырының ұшынан ұстап көкмайсаға етбеттеп жата кетіп еді. Бұл жердің сиректеу шыққан боз жусанымен аралас аңқыған киік отының исіне елітіп, оның қанша уақыт жатқанын, не ойлап, қандай қиялға жүзгенін кім білсін, әйтеуір бір кез Әмір басын тез көтеріп алған. Ол арқа беттегі жіңішке жылғаның бойын қуалап, жалғыз аяқ жолмен шұбырған малдай тырна тізбектеліп келе жатқан адамдарды қөрген-ді. Жылғаның бірте-бірте таязданып, дөңге жақындаған келіп біткен жері жарты-ақ шақырымдай болатын. Бұлардың атты казак солдаттары екенін Әмір бірден анғарып, ілкі сәтте жүрегі аттай тулап кетіп еді. Бірақ тапқыр Әмірдің жүрегі қорқып-сасып жұлқынбаған — бойтасалап аңдып келе жатқан адамдардың қайта жақындағы түскенін күтіп лұпілдеген. Ол дөң басында тұрған жалғыз атқа және қасындағы қылтиып отырған кішкене адамға, таңданғандай көз тіккен жауларының өн бойын тегіс тінткендей болды, бұлардың иығында да, ер қасында да ілген винтовкасы байқалмады, ал өздері тоқтай қалып, тізгіндерін тежеп, өзара бір пәтуаға келгендей, сәлғана бөгеліп, қынаптарынан суырып алған қылыштарын ап-анық қөрді. Кірпік қаққанша болған жоқ, аттылар қатарласа лекітіп, дөңге — тура Әмірге қарай ұмтылды. Әмір де жалма-жан үзеңгіге аяғын салды. Ол ер үстіне дік ете қалды да, тақымын жиды. Бірақ қаша қоймады,— тамашалаған адамша желе-

бұлқілдеп келе жатқан түсі сүйк жандарға тесіле қарады. Ә дегенше болмай аралары мүше алып қашарлықтай-ақ жақындаپ қалды. Сан рет тұра ұмтылып, мүше алып қашып, ағып алға шығып кетіп үйренген қырдың бозбаласының бұл жолы да делебесі қозып желпіне тұсті. Қара аттың сырғы мәлім: ағыны қатты, ап дегеннен-ақ ол қанша аттылы болса да алдына шығып жүре беретін. «Тоқтай тұр, бәлем, мен сендерді оқ бойы озып отырып, пулеметшілердің үстінен түсіріп, оға жығылған өгіздей сұлатайын. Қылыштарын жарқылдатып еліруін қара иманың күйгір, безбүйрек, қорқау қасқырдай сай жағалаған малғұндар!» деп ойлады Әмір, атының басын селоға қарай бұра беріп. Сөйтті де ол: «Осы құрғырлар тұра ұмтылса ат бауырын жазғанша қуып жетіп жазым етіп тастар» деп қара атты тебініп қалды. Тақыммен ойнайтын жануар шу дегеннен-ақ жерді жеміріп жіберетіндей ұмтылды да, бірақ пәрмендетпей, тежеген тізгінге сүйеніп аяқты топ тастап, тайойнақ шабысқа салды — ол бейне қыр көрсеткендей жау көзіне көлбендей тұсті. Басында жортақ жүріспен қоқақтап келе жатқан казактар қашқан жанды көріп қуа жөнелді. Әудем жер шапқаннан кейін Әмірдің соңында тасыр да молайды, қиқу да күшейді. Ол артына жалт қарап еді: омырауы есіктей бір торы ат басқаларынан үздік шығып арқан бойы жер бастырмалатып келіп-ақ қалған екен; алға қарай еміне түскен казактың папақ бөркі тұндіктей желпілдеп, қолындағы қамшыша үйірген қылышы күн көзіне шағылысып келеді. Әмірдің құлағына казак атының ырсылы мен зуылдаған қылыш дыбысы қоса шалынғандай болды. Ол тақымды қысып, тізгінді босата берді де, қара аты, екі аяғын шенгелдеп серпіп құлдырай жөнелген қосаяқша зымырады. Ызғыған желмен жас толып Әмірдің көзіне жердүние бұлдырап көрінді...

Көрінім жерден көз айырмай қарап етбеттеп жатқан Белан елірген жаудың қара аттылы Әмірмен құйрықтаса қалғанын көріп жыландай жиырыла тұсті. Оның арқасы құрыстап кетті. «Шынымен жете ме, иттің баласы?»— деді ол тістеніп, Әмір мен казактың екі арасын көзбен өлшей бастады. Бірақ екінші минутта қуушы мен қашушының аралары алшақтай тұсті де, өздері едәуір жер бері келіп қалды. Тіпті казактардың кейінректегі үшеуі де Теренсай мен Үлкен Дөңнің екі арасын қусырып таstadtы.

— Жұз елу қадам жерге келмей атпаңдар!— деді Белан атқыштардың қасына жүгіріп келіп.— Науменко, сен дыбыс берме, пулеметсіз-ақ бұлардың сыбағасын береміз, ұқтындар ма?

Қарсы алдынан қаша жөнелген Әмірдің барлаушы екенін сезіп селоға жеткізбей оны ұстап алғысы келді ме, әлде аттарының жүйріктігін сынағысы келді ме — кім білсін, әйтеуір қылыштарын иіріп еліре шапқан казактар Теренсайдың қабағына тез келіп қалды.

— Малышканы өткізіп жіберіңдер де, казактарды алындар оқ

астына!— деп айқай салды Белан, орнынан тұра келіп.

Жарқабақты шынтақтап, әлдеқашан жауды қарауылдың ұшына алып жатқан атқыштар мылтық шаппасын тартып-тартып жіберді де, қатар шыққан он шақты гүрсіл жерді солқ еткізді. Үлкен балықтың торсылдағындай ақ отауланып бұрқ-бұрқ ете қалған тұтіннің арасына алдындағы үлкен торы атты казак ат-матымен тоңқалаң асып сұңгіп кетті, екпінмен оның ұстінен қарғып кеткен екінші аттың иесі алдыңғы жолдасымен қосылып жерге жұмарланып қалды. Бұларды көре сала тізгінін бұрып ұлгірген үшінші казак ойқастап бұрылып кері жөнене бергенде Беланға таяу жатқан атқыш тұра оның атын оққа ұшырып жіберді, казактың езі бірнеше метр жерге домалап кетті.

— Қарақасқа төбеттер, мен сендердің әкелеріңің көрін көздеріңе көрсетейін...— деп Белан өзін-өзі тоқтата алмай біресе пулеметші Науменкоға, біресе қатарласа Қара атпен ағызып келіп сайдың ішіне түсіп кеткен Әмір бәйгіден келген адамдай алыстан орағытып барып тоқтап, атын желге қарай аяңдата бастады. Ол көпке дейін ентігін де баса алмады, ешкіммен сөйлесе де алмады. Жүгіріп қасына барған Хакімге, танымайтын адамша, тосырқап қарады...

Бұл кезде дөңнен бері түсіп селоға қарай ойысқан атты казактар екі қанатын кең жазып қаптап келе жатыр еді. Олар мылтықтың даусын да, ұмар-жұмар болған барлаушыларын да байқап қалды, бірақ құс атқан мергендердің жеке-жеке шыққан тарсылындағы бұл кішкене шайқасуды елеместен тоқтаусыз ілгері заулай берді. Бірен-саран шығынға бұлар бөгелетін де емес, өйткені өте көп, өте екпінді еді. Оралдан шыққан атты казак жұздігімен қосылғанда бұл сұлтан Һаронның отряды екі жұзден де асып кеткен-ди. Тұнде келіп иесіз жатқан дәрменсіз Алексеево селосын оп-оңай өртеп, қарусыз қатын-баланы бостырып жібергеннен кейін, төреге Богдановканы жоқ ету аса қыын көрінбеген.

— Жұзбасы мырза, көрдіңіз бе, мына бұзылған хохолдар қарсылық көрсеткісі келеді білем. Біздің жеңімпаз атты казак ұлдарының өнері мен ерлігін көрсететін сағат туды. Қалай деп ойлайсыз, жалаң қылышпен атакалап бір үрейін ұшырып берсеңіз, қалғанын біздің жігіттердің өздері де жайластырады,— деді, отрядтың алдында келе жатқан Һарон төре.

— Жалаң аяқ хохолдар түгіл, Кайзердің әскери де казак қылышына шыдай алмаған. Бір батальон қарсы тұрса да кәзір мен жұздігіме шашлыктай туратам,— деді жұзбасы, сұлтаннан да астам сөйлеп. Сөйтті де ол селоның сыртындағы Теренсайға екі шақырымдай жер қалғанда отрядына команда берді, алдында қайрат көрсетер жан болса екпінмен келіп жапырып тастамақшы болды. Ал Һарон төре кейінгі жақтағы өз жігіттеріне бұрылды.

Тұс-тұсынан көз тіккен Совдеп штабының адамдары атты казактардың бұл ниетін бірден түсінді. Сайдың екінші жақ иініндеғі пулеметті жалма-жан бері әкеліп Науменконың қасына орнатты. Адамның көбін де пулеметтердің түбіне топтады. Жауынгерлер де, басшылар да ішінен тынып, дауыл алдындағы орманша түнере түсті.

— Жә өлім, жә өмір! Біздің ісіміз әділ іс, жолдастар!— деді Парамонов пен Әбдірахман жағалай жүріп — Қорқу-ұрку болмасын. Тек қана мына командир Беланның әмірін тыңдаңдар!..

Сай терең болғанмен жақындағап келген атты казак отряды тоғанның арғы жағындағы шоғырланған ат пен көліктерді көрді. Бірақ сайдың қабағының нақ астында,— өкпе тұсында, жағалай жатқан қызыл жауынгерлерді де, жыра ішіндеғі бүркемелі екі пулеметті де байқай алмады, тіпті, оны бар деп те ойламады. Тек қана топталыңқырап келген қалың отряд мезетте серіппедей жазылып, жарты шақырымдай жерге ендең кетті. Қылыштары самаладай самсап казактар ілгері ұмтылды. Қиқулаған шабыс басталды. Мындаған тұяқтың дүбірі құлақ тұндыралық бір дүрсіл қаптатты да, күнге шағылысқан атты казак қылышының жарқылы көзді тіктеп қаратарлық болмады.

Өзінен өзі қалшылдағап кеткен Белан қаз-қатар тізе қосып шауып келе жатқан казактардың алдындағы жүзбасы офицерге жұтып жіберетіндей қадалды; үзенгіге шірене көтеріліп, екі жағына кезек көз тастап, ол шиыршық аттырып жеңіл үйірген қылышымен басқалардың делебесін қоздырып, дем беріп келе жатқандай көрінді. Аралары екі жұз, жұз елу қадам. Енді бірнеше секундте ат тұяғының астында езіліп, жаншылып қаларлықтай-ақ жер...

— Науменко, Кобец, борат пулеметті!— деп ұзын Белан орнынан ұшып тұра келді де атқыштарға: — Атындар!— деп айқай салды.

Сансыз мылтық қос пулеметтің тырылдаған үніне жамырай қосылып айнала ың-жың, тозаң мен тұтін, тарсыл мен күрсіл, айқай мен дүбірге толды да кетті. Казактардың алдыңғы сапы ілкі сәтте бауша жапырылды да, ал жығылған ат пен адамның үймелеген шоғырын үздіксіз бораған оқ жым-жылас етіп жусатып сала берді. Аздан кейін үріккен қойдай дүр етіп казак шебі кері ойысты. Бірақ оқ жететін жерден сыйылып шыққанша жұбын жазып, бет-бетімен қашқақтаған жауды Беланның атқыштары енді топтамай-ақ біріндең құлатып жатты. Бір кез кейін сайдан интернационал үні шықты да, бейне бір қолмен көтергендей, қызыл жауынгерлер тізбек-тізбегімен мылтықтарын кезенген күйі, қырға көтеріле берді...

Екінші кітаптың соңы

ТҮСІНІКТЕМЕ

Қазіргі қазақ прозасының ішіндегі өзінің сюжеттік желісі мен композициялық құрылышы жағынан ерекше назар аударатын көлемді көркем шығармалардың бірі — Хамза Есенжановтың үш кітаптан тұратын «Ақ Жайық» романы.

Еділ үшін егестік,

Жайық үшін жандастық.

Теңдікті, малды бермедік,—

деп жауынгер ақын Махамбет айтқандай, Еділ мен Жайық бойы сулы да нұлы қолайлыштың болумен бірге ел қамын ойлаған еңіреген ерлер туғызған батырлардың ежелгі мекені. Оның бойында бір кез хан қорлығына шыдап, өз елін шабуға қимаған Ер Тарғын өмір сүрсе, одан берегірек патшаға қарсы қарулы қол жиып, тұнық жатқан Россия түнегінің астан-кестенің шығарған, Россияның қара шаруасы мен қалың бұқарасына күрес жолын көрсеткен Емельян Пугачев пен Степан Разин бастаған шаруалар көтерілісінің болған жері. Қара қазақ баласын хан ұлына теңгермек болған Сырым Датов пен Исадай Таймановтар көтеріліске шыққан жер. Күні кеше ғана адам баласының ғасырлар бойғы аңсап күткен арманы бостандық үшін ер Чапайдың қынаптан қылыш суырған жері. Осындай табиғаты бай, тарихы шежіреге мол, құнарлы өлкө шебер жазушымыз Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясына бай материал берген.

Трилогияның бірінші кітабы «Төңкеріс үстінде», екінші кітабы «Шындалу», үшінші кітабы «Тар кезең» деп аталып, әрқайсысы Оралдағы отты күндердің белгілі бір белестерін көрсетуге арналғанмен үш кітапта айтылар ой біреу-ақ. Ол жазушының Қазақстанның батысында Совет өкіметінің орнауын көрсету идеясы. Жазушы романға Қазақстанда болған азамат соғысының ең бір елеулі кезеңін арқау етеді. Шет аймақтарға көсеміміз В. И. Ленин жіберген Петр Дмитриев сияқты революционерлердің келуі, олардың жергілікті жердегі коммунистер мен саналы жұмысшыларды ұйымдастыра отырып, ақ генералдар мен атамандарға, помещик» тер мен бекзада, байларға қарсы күреске шығаруы сенімді баян« далады.

Алты бөлім, 50 тарау, 182 эпизодтан тұратын үш кітапқа 1918 жылдың 29 мартаңан 1919 жылдың февральына дейінгі он бір айлық оқиға беліп-беліп орналастырылған. Ал, оған дейінгі өткен күндер оқиғалары мен характерлер тағдыры лирикалық шегініс арқылы беріліп отырған.

Жазушы бірінші кітапта ақтар әскерінің Орал қаласын басып алуын көрсетсе, екінші кітабында халық санасының оянып, өзара бас қосып күреске шығуын бейнелеген.

Романдағы оқиға дәуір тынысына қарай баяу жылжып, бірінен кейін екіншісі кезек баяндалып отырған. Бір жыл ішіндегі оқиғаның молдығы мен ой тығыздығы романдағы оқиға желісін қызықты етіп баяндауға мүмкіндік берген.

Бірінші кітаптағы Орал ойранынан кейін ел ішіне шығып кеткен Әбдірахман Әйтиев сияқты революционерлер балықшылар мен жайлалауда отырған малшылар арасына барып үгіт жұмысын жүргізеді. Ел ішінде жүрген Савенко сияқты контрреволюционерлерге қарсы күрес ашады. Ол өзінің ел арасындағы революциялық ісін орыс шаруалары Парамонов, Довженко, Фроловскийлермен бірлесіп істейді. Жазушы бұл арқылы сана сезімі оянып, өз бостандығын алудың дұрыс жолын түсіне бастаған қазақ халқы мен оның қаналған қалың бұқарасына шын бостандық орыстың жұмысшы табы мен шаруаларының көмегі арқылы келетіндігін аңғартады.

Тереңсайда өткен шаруалар съезі романның жарқын беттері. Съездге не бәрі жиырма жеті деревня, он екі ауылдан уәкілдер келеді. Съезд орталықтан келген комиссар Андреевтің сөзін тыңдал, женіс күнінің таяу екенін естиді. Бірақ әлде де болса алда тұрған қын жорықтар барлығын жақсы ұғады. Женіс күнін тездету үшін қазақ жігіттерінің де Қызыл гвардияшылар қатарына жазылуы керек деген шешімге келеді. Осы шешімді орындау жолында батыл іске кіріскең революционер Әбдірахман Әйтиев бейнесі трилогияның екінші кітабында да өсу үстінде көрінген.

Оралдағы Совет өкіметін құлатып, уақытша үкімет басына келген патшаның ақ генералдары мен казак атамандарына қарсы күрес барлық жерде де тоқталған жоқ. Тартыс тас қамаудың ішінде де жүріп жатады. Ер жүректілер қырда қырқысып, ойда айқасып жатқанда түрмедегілер де қарап жатпайды. Сол ержүректілермен байланыс жасап, үнемі ақыл кеңесін айттып, нұсқаулар беріп отырады. Ол нұсқауларды жеткізіп, екі арада байланысшылық қызмет атқарушы Хакім Жұнісов болады.

Бірінші кітапта революциялық күреске сырттай қарайтын Хакім екінші кітапта революция ісінің белсенді көмекшілерінің бірі есебінде көрінеді.

Түрмеден босанғаннан кейін Аралтөбедегі аулына келіп, жергілікті жердегі жолсыздықтарды өз көзімен көреді. Елден ат пен ақша жинап жүрген Маймақовтардың жауыздықтарын көріп, қайран қалады. Асан мен Сүлейменге еріп, Сағадағы елден жігіт жинауға аттанады. Балықшылар арасынан Бәйес пен Қажымұқанды ертіп, әкесі Жұністің

қол жинап жатқанын айту үшін Әбдірахманды іздейді. Ол жолда революционер Мендікерей Ипмағамбетовпен кездесіп, өз ісінің дұрыстығына сенгендей болады. Арнайы тапсырмамен Орал қаласына барып, Абылаевтың хан ордасына алып бара жатқан қару-жарағын қолға түсірткізеді.

Оралдан әкелген Дмитриевтің хаты мен Зубковтың жау әрекеті жөніндегі мәліметін Богдановкадағы штабқа әкеліп тапсырады. Богдановка селосының түбінде болған ұрыста қолына қару алып карательдерге қарсы күреске шығады. Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі М. Қаратеевтың сөзімен айтқанда: «Хакімді талай-талай оқиғалардан өткеріп саналы қайраткерліктің ең биік деңгейіне көтергенде автор оның тек сырт өзгерістерін баяндаумен шектелмей, ішкі сана-сезімі мен нәзік жан құбылыстарын... реалистікпен тәптіштеп суреттейді».

Тере бермей түйіп айтсақ, трилогияның екінші кітабында бұрынғы реальное училищениң студенті Хакім Жұнісов дұрыстық жолды түсініп, революциялық іске белсене араласады.

Хек Хакім ғана емес, Орал өңірін мекендейтін еңбекші халық та бірте-бірте дұрыстық жолды түсініп, ортақ жауға қарсы бірлесіп күресу керектігін ұққандай болады. Трилогияның «Шындалу » атты екінші кітабында осы жайлар көркемдікпен баяндалған.

Трилогияның екінші кітабынан алғашқы үзінді 1969 жылғы 12 июньде «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған. Содан кейін Орал облыстық «Октябрь туы» газетінің 1959 жылғы июль, август, октябрь, ноябрь айларындағы сандарында (16 июль, 22 июль, 31 июль, 1 август, 20 октябрь, 23 октябрь, 31 октябрь, 3 ноябрь, 10 ноябрь, 14 ноябрь, 16 ноябрь, 21 ноябрь) үзінді күйінде жарияланған. 1961 жылы «Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет» баспасы «Ақ Жайық» романының бірінші және екінші кітабын қосып, 1968, 1969 жылдары «Жазушы» баспасы трилогияның үш кітабын жеке-жеке басып шығарған.

Біз жазушының 6 томдық шығармалар жинағына «Ақ Жайық» трилогиясының осы басылымын пайдаландық.

М. Атымов

АҚ ЖАЙЫҚ

(трилогия)

ҮШІНШІ КІТАП

ТАР КЕЗЕҢ

БЕСІНШІ БӨЛІМ

...Бұзбай құлан пісірмей
Мұз үстінде от жақпай...

Махамбет.

БІРІНШІ ТАРАУ

Тартыс тас қамаудың ішінде де жүріп жатты.

Төтенше әскер сотының председателі генерал Емуганов жиырма бес істің ішінен сары папканы бөлектеп берді. Оны қайта-қайта ашып, әлденені анықтай түсті. Басын шайқады.

«Отыз бес жыл адвокаттың қызметте! Сұлтан! Дума мүшесі! Даға өлкесінен депутат! Імм!..»

Ескі емен столдың үстіндегі кішкене күміс қоңырауды генерал қарамастан қолымен тапты да, екі көзін сол сары папкадан айырмай төмен қарап отырып, шылдыр еткізді. Қоңыраудың сынғыр-сынғыр төгілмелі жұп-жұмсақ дыбысына есіктен жалт еткен офицердің:

— Не бұйырасыз, ұлы дәрежелім? — деген бұйрыққа бой ұсынғыш жаттама лебізі қосыла шыққандай болды.

Генерал басын көтермеді.

Маған тұтқын Қаратаевты келтір, капитан.

— Құп болады, ұлы дәрежелім.

Генералдың жарлық беруге бөлінген бір минуты оны іс қараудан айырған жоқ-ты. Оның көзі анкетада еді.

«...hmm!.. 1860 жылы туған. Ұйлі. Ұлы бар. Гимназист. Қызы қалалық мектептің екінші класында... Бұрынғы кадет! hmm!.. Қазір Ресей социал-демократ партиясының мүшесі! Жұмыскер, крестьян және солдат депутаттарының Оралдық Советіне сайланған комиссар...» Бірнеше

парақты біржолата аударып жіберіп, ол белгі салған жеріне бөгелді — көзі тағы да қыр билерінің приговорына тұсті. Ол басын шайқады, ішінен күбірлеп оны қайтадан оқып шықты. Онда:

«Аса құрметті, ұлы дәрежелі, казак-орыс войскосының даңқты генералы Емуганов мырза! Ақ патшага қол беріп, оның мархабатты хұзырына енгелі қазақ даласы сан игі іске араласты. Патша ағзамның сыртқы әлем алдында дәрежесі мен даңқы артуына тілектес болды, ішкі байлығы молаюна көмектесті. Ескі кездегі алауыздық пен тайталас егеске тұсken замандар біржолата ұмытылды. Қазір заман да өзгерді, заң да өзгерді, ақ патша да орнынан тұсті. Сондықтан өткенге салауат, барға шүкір деп дұға етеміз. Қазіргі кезде де қазақ даласы ағайындық шенберден аяғын аттап басып отырған жоқ. Ежелден мейірімді көрші іргелі елдің ілгери өрлеуіне, жаңа бағыт, жаңа абырайға ие болуына тілектеспіз. Өйткені Ресей ілгери өрлесе, қазақ даласы да гүл жайнайды деп білеміз. Сондықтан, жаңа заманда ежелден езіліп келген сахараның бұрынғы күшпен өзгертілген ел билеу тәртібін қайтадан қаз қалпына келтіру мақсаты туды. Көрінің де, жастың да ізгі ниеті мен қол созған арманы осы... Қазақ сахаrasында бас көтерген азамат саны аз екені, құрметті генерал мырза, сізге ежелден аян нәрсе. Әсіресе қара халықтың қамын көздейтін әлеумет ісіне жетік, көзі ашиқ азаматтарымыз бес саусақпен санағандай. Жұрты тегіс сүйетін, кәріге ақыл айтатын, жасқа лұғат беретін, білім мен парасат иесі, көп заманнан бері елінің жел жағына пана болып келген, өзі көпті көрген көреген, сөйлесе тілінен бал таматын білгішіміз, әрі ардагер ақылгөйіміз сұлтан Бақытжан Қаратасев еді. Сол аяулы азаматымыз, ақ сақалды данышпан көрінеміз қазір Орал абақтысында кіріптар. Ол жалаға ұшырады, ғаділетсіздікке душар болды, олай дейтініміз: сұлтан Бақытжан адал ниеттен өзгеге, ғаділетті іsten басқаға қол созбақ емес, адамгершілікке қарсы тұрарлық міnez көрсетпек емес. Қара қазақ баласы оны еш уақытта сахаrasына мін келтіреді деп түсінбейді, ғаділеттік жолдан өзгеге мойын бұрады деп есептемейді. Сол себепті сізді, ұлы дәрежелі генерал мырза, ел сүйген ақылшы кәрие сұлтан Бақытжан Қаратасевты кіріптарлықтан халас етеді деп сенеміз. Сіздің ғаділет таразысын пәк ұстайтыныңызға шек келтірмейміз. Үлкен құрметпен хұзырыңызға өтініш жолдап қалушы: Байбақты руының билері Әнжан Жұбаналы ұлы мен Кенесары Отар ұлы; халық учительдері: Хабибрахман Қазиұлы, Ехсан Ізқұлұлы және басқалары...» деп жазылған еді.

Әлде тұтқынға жақсылық ойлады ма, әлде бұл тұтқынның қыр халқына аса қымбатты адам екеніне таң қалды ма, әлде... әйтеуір генерал әдетіне көшіп, мойнын оң жағына қисайтып отырып, онан арғы қағаздарды ақтарып көз жүгіртіп өткенше, тұтқын генералдың алдына да әкелінді.

Ehe!— деп қалды генерал Емуганов, кіріптардың жүдеу жүзі мен өте

ұзын түрме халатына қарап.— Юриот Қаратасев! Сұлтан Қаратасев!
Һмм!..

Бақытжан кірген бойда сәлемдескендей генерал отырған столғасәл ғана бас иіп тұрып қалып еді. Ол сол күйінде ұлы ұлықтың сөз түйіні қайда тірелерін күтті. Үндемеді. Генерал орнынан қозғала түсіп ойын тұptеді:

— Хан нәсілді сұлтан, атағы бар, білімді юристің қара табан тобырдың соңына ергеніне жол болсын!..

"Барлау, жасыту әдісін қолданбақшы" деп түйдіде, кәрі тұтқын келте жауап қайыруды жөн тапты.

— Көне заманнан бері өмірдің бар мағынасы екі-ақ сөзге тірелумен келеді. Сұлтан да, князь да, юрист те, генерал да осы екі сөздің жә жоқтаушысы, жә боқтаушысы, генерал мырза!..

— һмм!— деп, құлағын тіге қалды кабинет иесі.

— Ол екі сөз: Азаттық. Тендерік. Мұны сіз бен біз жақсы білеміз, генерал мырза.

Әлде жасынан бойға біткен кемшілігі ме, әлде әдет болып кеткен нәрсе ме — әйтеуір үнемі мойнын оқыс бұрып, сөйлегенде басын қырғауылша қисайта қалатын бұл алтын погонды ұлық әлгідегі сол қисайып отырған күйі жауап қатпастан түрі де, түсі де басқадан өзгеше тұтқынға кішірек келген шегір көздерін қидап отырып қалды.

Біраздан кейін ғана ол сұлтанды алып келген босағадағы екі конвойға иегін қақты — екі солдат тәртібінен де, келген ізінен де қыл елі жаңылмастан, бірі алдында, бірі артында, жалаң қылыштарын иықтарына сүйеп жоғары көтерген күйі кері алып кетті.

"Кәрі қасқыры даланың! Бетінің сыңар тамыры да бұлк етпейді" — деді генерал тұтқын кеткен соң.

«Білемін сырынды. Кәрі ағашты қанша шайқасаң да түсер жапырағы түсіп болған», деді ішінен тұтқын, екі солдаттың ортасында келе жатып.

Тағы да «қырық тұрба» аран аузын аша түсті — ауыр қақпа үнсіз жылжып, дыбыссыз жұтып жіберді.

Табалдырығы мен төрі екі адым камераның зілдей есігі де кіріптарды сағынып қалғандай құшақтап, қапсырма құлпы салдыр ете қалды; ішкі-тысқы қыбыр мен дыбыс бұрынғыдай біржола тұншықты.

Үн жоқ. Ол темір сирағы еденді тістеп қалған жұмыр койканың

жиегінде отыр. Әлі қою, әлі ақселеу тартпаған бурыл сақал, әрі ұзын, әрі сұлу — шықшыт сүйегі шығыңқыраған ашаң бетін толық көрсетіп тұр. Сол жаң шекесінен оңға қарай қайырған шаш та қою және сақал түстес — көк бурыл; аса биік емес, бірақ кең келген ұсақ әжімді маңдайдың шекелігін қою шаш қомақты көрсетеді. Жұқа танау, келісті мұрын — парасатты жанның сүйкімді келбетіне жаразты біткен. Ал, жазық қабақ пен сыдырым қас осы сәтте жиырыла түсіп, ірі көздің баяу нұрымен қосыла ренжіп тұрған сияқты.

Бақытжан Қаратаев. Бір өңірдің белгілі Бакесі. Тұрменің де басты тұтқыны.

Бақытжан әлі де еңкейген шал емес. Жасы алпысқа төніп тұрса да бұрынғы әлді денесінің мұсіні бүгілмен, қайраты арылмаған жан. Тоғыз ай темір тор жігерді жанышса да көңіл сергек, ой айқын.

Ол көп оқиды, көп ойлайды: Басынан өткен ұзақ өмірдің өзі көріп келе жатқан қылыш-қылыш оқиғасын кәрі әкесі құлаққа құйған әрідегімен салыстырады. Бұл әрідегі мен берідегі тізбектелген көштей — көз алдынан бұл күнде үздіксіз шұбырыады. Әрідегі мен берідегінің ішкі сыры тұтасқан бір қасіреттің ұзын жолы болып елеңтейді. Сонау әріде де еңіреген елдің ызыңы құлаққа келеді. Басқа пана бола алмай аныраған даланың ызғырық уілі естіледі. Ақтабан шұбырынды келеді кәрі адамның көз алдына.

Бұл әрісі ғой. Берісі ше?..

Қарттың ойын кенет құлдір ете қалған қатар камераның есігі үзіп кетті. Оның әрідегі ойы тіпті берідегіге жармасты — бірге отырған тар қапастағыларға ойысты.

«Мұны да алып шықты, — деді Бақытжан күбірлеп. — Мұны да әлгі генерал сыр тарту үшін алдырған шығар. Бірақ Петербург жұмысшылары шындаш шығарған Дмитриевтен қандай сыр тартпаң?! Онан да сотын-ақ бастай бермей ме. Тергеуі бітті. Айыптау қорытындысы жазылды. Енді соты ғана қалды ғой. Әскери сот. Әскер соты деген не? Ресейде бұл күні бұрын белгілелеген үкімнің жарияланатын орны ғой. Кәдімгі белгілі жазаның... Ату, асу, каторга. Жазаның мөлшері осы — үшеуі. Бұл дағды болып кеткен. Сенат алаңындағы декабрь геройларының асылғанына, каторгаға айдалғанына, Кавказға жіберілгеніне 90 жыл-ақ өтті. Сонда да осы үш мөлшер. Кешегі бесінші жылғы ату ше? Тіпті мұнан алты жыл бұрын адвокат Керенскийдің қорғаған Лена қырғыны! Жоқ, патша Ресейіне ем жоқ. Жаңаның жендеті, азаттықтың жауы, тенденциялық таптаушысы. Табанға салып таптаушысы!

Бұлар қолына тұсқен совдепшілерді жарылқар ма! Оралдың бір уыс большевигін асу-ату бүйім болып па!

Сұлтан деп кекетеді, генерал. Иә, казак-орыс генералдарының қолында қамауда отырған Бақытжан Қаратай ханның бел немересі. Қаратай Нұралы ханның баласы. Бірақ қалмақ қатынынан туған төрт ұлдың бірі. Нұралы Әбілхайыр ханның ұлы, көп ұлдарының бірі.

Орал өңірінде туып-өсіп, қызмет еткен генералдар менің атабабамды жақсы біледі. Қазақ даласын бес саусағындей біледі. Тілін де үйренген. Бәрін де біледі. Бірақ даланың соңғы ғасырда не істегенін бұлар біле берер ме екен?! Ұлт теңдігі дегенді езілген ұлттан өзгелер бағалай алар ма екен?! Тұрмедегінің жүргегі қалай соғатанын дарқанда жүрген жандар сезе ме екен. Бір тілім нанға зар болған жүдеу жетімді төрт қабат көрпе үстінде жал мен жая жеген жан ойлай ма екен? «Арда киргиз»,— деп, сүйектен өтетін сөздің ашы дағы кеуденде мәңгі қалатынын казак-орыс атамандары ойлай ма екен. «Сұлтан» дейді. — Қаратабан тобырдың сөзін сөйлегеніне жол болсын!» дейді. Отыз бес жыл Ресей патшасының заң безbenін салмақтаған «сұлтан» әділетсіздіктің басып келгенін көзімен көрген. Қараның ақ есептелгенін санаумен шаршаған...»

Кіріптар Бақытжан сол жұмыр койкасының жиегінде төмен қарап қозғалмай отырып қалды. Аз уақыт өткеннен кейін орнынан тұрып сансыз рет санаған есігі мен төрінің екі адым ұзындығын тағы да өлшеп кетті. Бірақ ол бұл жолы басым айналар деген үйреншікті қорқыныштың құшағында біраз кібіртікте, алпыс рет қана адым санады да, койкаға қайта отырды. «Тергеу қорытындысы бойынша ескертпелерімді жазамын» деп сұрап алған қағазға ұсақ етіп қара қарындашпен жазу жаза бастады. Оның бұл жазуы да ескертпе еді. Терең ескертпе еді. Кім білсін, кейінгі келер ұрпақ көз салсын деді ме?!

2

«Азаттығы үшін алысқан ел жан қияр ерлер шығарады, — деп жазды тұтқын. — Бұл тарихта талай болған. Оны дәлелдеу аса алысқа көз жіберуді керек етпейді. Біздің кешегі ер Исатайымыз патша мен ханның қарулы әскеріне қарсы қол жинап тоғыз жыл алысты. Ақырында өзі ерлікпен қан майданда қаза тапты. Халың үшін жан қиған ер деп осыны айтады. Өлшеусіз ерлікті өз құлағыммен де есіттім, көрдім де.

...Оған елу жыл ғана өтті. Тоғыздамын. Орыс тілін үйрететін татар мектебінде оқимын. Бесқонақ шықпай жатып мені Орынбордан елге алып кетті. Көкем марқұм сырқат еді, әрі кәрі болған соң «көруге алдырған екен» деп ойладым. Бірақ бас себеп ол болмай шықты. «Ел көтеріліп жатыр, үркіп қоныс аударғалы жатыр,—деді көкемнің жіберген кісісі,— қала мен дала соғысады...» Урейлі хабардан жан түршігеді. Бейнебір апат — тасқын сел келе жатқандай.

— Жер мен суды алады!

- Мал мен басты қаттайды!
- Қазақ даласы тегіс қазыналық болады!
- Елге поп шығады, мұсылман діні жоғалады.

Ел біржола сілкінгендей. Қысқы қонысты тастап, кең байтақ даланың көз жетпес өрісіне жетуге асықты, қой қоздап болмай-ақ ірге көтеру жабдығына кірісті.

Ауыл тез Сұлукөлге көшті. Ал жайлау үсті дабылды дүбірге айналды. Сұлукөлге жан-жақтан көшіп келіп бас қосқан сан рулы ел сан түрлі жауынгерлік ұранды қоса ала келді.

- Байбақты тұтас бас көтеріпті!
- Алаша Сейіл батыр атқа мініпті!
- Сұлтан Қанғали Арысланов губернаторға қарсы қарулы әскер жинапты!
- Табын Айжарық батыр екі мың жігітімен Жем бойынан бері қарай өтіпті!

Кешікпей:

— Соғыс! Соғыс! — деген ащы хабар жер жарды. Біздің елден қырық жігіт атқа мінді. Бұл Дәuletше жасағы атанды. Ер қаруы — бес қару — найза мен садақ, айбалта мен қайқы қара қылыш — қайрауы жетіле түсті. Шүріппелі мылтық иыққа ілінді. Ат жалын тартып мінуге жараган жас балаға шейін тұнде ат бағуға шықты, күндіз қыр басын қарауылдауға барды.

Садақаға ақ сарбас айтылды. Қырық қошқар құрбан салынды. Кәрілер сәждеге басын қойды, кемпірлер мойынға бұршақ салды.

Тұн бойы от жағып қызы-келіншек кірпік қақпай мал күзетті. Қанғали сұлтанның әскеріне қосылуға Дәuletше қырық жігітімен жорыққа аттанды.

- Боздағым!
- Ботам!
- Қырық шілтен ғайып пірлер қолда! — деген кемпірлердің сарыны сай-сүйекті сырқыратты. Дала күніреніп кетті...

Қанғали айтып еді... Бәрі сол «низамнан» басталды. Тама мен Табын елінің көзі ашық азаматы деп Оралдың генерал-губернаторы генерал-

майор Веревкин маған жарлық жіберген. Онда: «Ояз начальнигі подполковник Черноморцев мемлекеттің жаңа заңын жүзеге асыру үшін киргиз еліне шығады. Соған барлық көмек құшінізді көрсетесіз» депті. «Өлмей көнбейміз» деп ант еткен халық Айжарық батырды қол басы, мені оның ақылшысы етіп тағайындал:

— Ал баста, біз соңына ердік,— деп еді.

Алдымен губернатор жарлығын бетке ұстап Черноморцевтің шын ниетін ашу үшін Електің бойын өрлеп Қарасуға келдім. Бұл начальник жаңа заң бойынша болыстық управительдер мен ауылдық старшиналар сайлауын өткізе шыққан. Халықты жинап істің мәнжайын баяндау үстінде-ақ жұрт комиссияға:

— Келген ізіңмен кері қайт!— деген талап қойды.

Бұл наразылықты Черноморцев алдымен менен көрді. Бірақ сыр білдірмей, мені алдан тұзаққа түсіру ниетіне кірісті.

— Генерал-губернатор Веревкинге хат жеткіз, өте тығыз хат. Соған жауап алып қайтасың. Тapsyrманы аман барып бұлжытпай орындаған жақсылыққа жақсылық табасың,— деді ояз начальнигі.

Мен де сыр берместен:

— Құп, подполковник мырза, ізгілік істен бас тарту біздің салтымызға хас нәрсе емес,— дедім.

Қасыма қалмақсолдатын қосып берді. Мен Орал қаласына аттандым. Әрине, үзамай-ақ подполковниктің берген жасырын пакетін ашып қарауға тұра келді. Онда: «Осыны табыс етуші киргиздарды бұлік шығаруға ағуалаушының өзі», депті. Мұнан кейін не болары белгілі фой.

— Комиссияның басын кесіп аламыз, — десті жұрт.

— Жоқ, бір комиссияны құртумен іс бітпейді. Ойыл бойына барып сол жақтағы халықты тегіс көтереміз,— деп, мен бір сан қолмен Елкен Ойылға аттандым.

Зұлымдыққа қарсы аттаныс осылай басталып еді...

Жемқойнындағы ерлік

«...Дала низамына» екінші Александр патша 1868 жылы 21 октябрьде қол қойып бекіткеннен кейін-ақ оны орындау ісі бірден қарулы күшке сүйенді. Оралдан подполковник барон Штемпельдің отряды Аңқаты мен Шідертіні кесіп өтіп Қалдығайты өзеніне қарай бет алды. Ал, Орынбордан шыққан подполковник Новокрещеновтың

отряды қазақ даласының қақ ортасына орын теппек болып, Жем өзенінің бойына әрлейді. Бұл сақадай сайланған 500 казак-орыс Байұлының мойнына бұғау салып тыптыр еткізбеу айласын көздегенді. Айнала бекінген зенбіректі, көк қарулы, тас қамал құрған айбатты әскер бейғам жатқан көшпелі елге әзірейілдей әсер ететіні анық қой. Бұл және бір жерде емес, әлденеше жерде: сонау Маңғыстаудан әрі Төңіз төрінде, Жайықтың бойын мекендерген қалың елдің нақ ортасындағы Калмыков тұсында, Орынбор аузындағы Шекті мен Табынның ортасында ту тікті. Бірақ азаттық үшін жан беруге әзір ерікті ел көzsіз ерлерін бірінен соң бірін жау бетіне шығарып жатты.

Казак-орыс әскери Орынбордан бері шықты дегеннен-ақ тосқауыл хабаршылар қойылған еді.

— Жол тосамыз, аңдып бас салып ілгері жүргізбейміз,— деген ер көңілді жігіттерге мен бой бергенім жоқ.

— Ілгері асынқыраған сайын, қазақ даласының ішіне кіріңкіреген сайын жаудың күші азая береді. Оқ-дәрі алатын, азық-тұлік дайындастын, ат-көлік ауыстыратын жері қашықтай түссе, жол азабын көбірек шексе, жорық салықтырып әскерді әлсірете берсе оны жұмарлау оңайға түседі деген мениң пікірімді Айжарық та қолдаған еді.

Сол жақ бетте тәулікте асатын кең сахара — Маңғыстау даласы. Оң жақ қолда сулы шөпті, жылан қырқалы Жем өзенінің кең алқабы, Қарақобда мен Сағыз саласындағы елдерге ат шаптырып күш жинап Алкелдіде екі мың қолмен Айжарық жатты. Жорыққа не сенімді. Таңдал мінген тарландарға бел босатарлық жанама жүйріктер жетектеп отырады. Қару-қайқы қылыш пен айбалта. Шиті мылтық он адамға біреуден-ақ, оның орнына сары садақ. Садақшылар бейнебір кірпінің терісінен сауыт кигендей — белденген қорамсағынан самсаған оғы иін тіреседі. Екі жүз қадамнан атқанын мұрттай ұшыратын мергендер бар, мергеннің қолында ұсыным жерден ат мойнын жарып өтетін сұр жебелер бар. Жалғыз садақ өнері емес, шауып келе жатып жерде жатқан жетім құмалақты түйреп кететін найзагерлер мол-ды. Бәрінен де күштісі бет қайтпас батыл жүрек жігіт қой. Сол жігіттің көбі өнерлі әскердің от құсқан зенбірегі мен бұршақша бораған мылтық оғының астында қалып қаза тапты-ау!..

Жем бойында бір кең алқап бар-ды, алқаптың сол жақ бетінде басына шығып қарауыл қарайтын биік дөң болатын, сол дөңнің басынан күні-түні қарауыл қараған жігіттер мезгіл-мезгіл атой салып:

— Ал келді! Жау келді! — деп, жайбарақат жатқан қолды аяғынан тік тұрғызумен болып жүрді. Жауынгер кездегі осы сақтың ұраны сол тәбені «Алкелді төбесі» атандырды да, бері келе ол «Алкелді» болып қалды.

Осы төбені Новокрещеновтың отряды да ұнатып, болашақ қамал құратын жайлы орын тапса керек. Жем бойын өрлей-өрлей келіп қалың қазаққа қарсы сол жерге сұр шатырын тікті; обозын иіріп, түтін түзетті; оннан бестен қарулықарауыл қойып зенбірек құралын орнатты, жайланысып, біржола иемденетін пигыл көрсете бастады.

— Енді жетті! — деді Айжарық басты батырларын жиып алып. — Бұдан әрі жетектеуге ар-намыс көтермейді. Емін-еркін жүріп, тоқтаусыз келген жауға енді адым атауға жол жоқ. Қара қазан, сары баланың қамы үшін! Ата қонысы, жер мен су үшін! Дін үшін! Күн үшін! Өлсек шаһитпіз! Тарт, батырларым!

Төртке жарылған екі мың қол сап-сабымен шеру тартты.

— Ағатай! Қайдасың, ағатай!..

— Қаратаз! Қолда Қаратаз!

— Жылқышы ата!

— Қарекете! — деген ұрандар жарға құлап, дөңге соғып жатты

Алдымен Ысық Кейкіман батыр ат қойды. Оның үш жүз жігіті тегісінен найзашы еді, он екі ғана садақшысы бар-ды. Садақ, әрине, атусті тартыла бермейді, тосқауылдан, нысанасын көздең тартатын жерлерде ғана жұмсалады.

Сондықтан көк найзалы қалың аттылы екі дүркін оралып казакорыс әскерінің қамалын бұзбақ болды да, бір тобы жұбын жазбай екі шақырым жерден сар желіспен жақындаі түсті. Қылышқа үйренген казак-орыс та жүз-жүзден екі топқа бөлінді, қанаттарын жая түсіп, басшының жарлығын құтті.

— Кейкіман қолы араласқанды жабыла шап! — деп бүйрый етті, Айжарық айқайлап.

Кейкіман жалаң қылышпен ұмтылуға әзір тұрған казак-орыстар сапына жетіп те қалды. Екі ара мүшелік жердей-ақ, онан да кем, апшыра түсті.

— Аруақ!

— Аруақ! — десті кейінгілер.

Найзашылар аттарын тебініп те қалған сияқтанды. Қиқулаған дауыс та құлаққа шалынды.

Енді түйреседі, енді түйреседі! — деп, ішінен тынды төзбей көз тіккен жандар.

— Ал басталды. Эне ығысты. Шыдамады...

— Кері серпілді. Бәсе! Серпілді!..

Айтып үлгергенше болмай казак-орыстар қақпаның аузын ашқандай серпіліп екі жаққа ығысты да, арасынан шыға келген жаяу тізбек қаз-қатар тұра қалып жүз мылтық шаппасын бір қолмен тартқандай курс еткізді; жер солқ етті, қикулап шапқан Кейкіман қолын от-жалын жалаң қалғандай болды. Көк тұтін көлбеп жерге шөгіп үлгергенше найзалы топтың алды жапырылып қалды...

Казак-орыстар айласын асыра тұсті — дала жауынгерлерінің қолында зеңбірек түгіл мылтығы да аз екенін, жалғыз-ақ қол қаруы найза мен айбалтаға сүйенген атам заманғы әскер тәртібін көріп, оларды қолдасып соғысуға келген жерде тұтеген оқтың астына алуды көздеген. Бұл ниетті әдіспен бүркеп жалаң қылыш ойнатқан аттылы жүздіктердің тасасына жаяу атқыштар қойған.

Кейкіман әскері лекіте төніп келіп, қиқу салып найзаласуға ұмтылғанда аттылы жүздік арасын ашып қалып, атқыштарға оқ жаудыртқан екен. Бірінші саптағы жігіттердің алдыңғы қатары оққа ұшқанда, кейінгі топ екпінмен оның үстіне келіп қалып, оқ тиген жандар мен ойнап шыққан аттарға араласып кетеді, екінші дүркін жаудырған оң оларды бейне баудай түсіріп жібереді. Сол алдыңғы сапта араласқандардың ішінде Кейкіман батырдың өзі жазым табады. Бұл аттан құлап бара жатқан басшының сүйегін жерге түсірмей кейінгі жақтан шауып келіп, қағып алып шыққан екі жігіттің қолындағы батырдың денесімен бірге қол да кері шегінеді. Истің теріске айналғанын көріп, төбе басында тұрып айқай салған Айжарықтың:

— Қарсы шаппа қамалға! Сабыр ет, Кейкіман! Жігіттеріңнің сапын түзе! — деген жарлығын ол естіген жоқ. Қолбасшының өзі ілгері шапты. Ол не болғанын анықтау үшін, түйдектелген жауынгерлерге тәртіп беру үшін шапты. Бірақ оның бұл ниетін анық түсінбеген екінші бір топ Кейкіманға көмек беруге бір бүйірден ат қойды. Ол топтың алдында ақбоз атты Қобыланды ақын көзге шалынды.

Бұл Алашаның арқалы ақыны еді. Қобыландының соңында алпыс жігіті айқай салып дүрілге шапты, олардың аузына тап сол сәтте, мүмкін, ақынның жау жапырар өлеңі түскен шығар. Өйткені ол:

Тұлкідейін тұн қатып,

Бөрідейін жол тартып

Жауырынына мұз қатып,

Жалаулы найза қолға алып,

Жау тоқтатар күн қайда!—

деп жортатын.

Кейкіманның найзагерлері алды жапырылып, арты топталып кері ығысқан шақта екінші бүйірден ат қойған мына ақынның отряды Новокрещеновтың. әскерін селк еткізгендегі болды, өйткені қырық-елу найзагердің көбі аттан құлап, бірқатары ат жалын құшып қалғаннан кейін шошып, кері ығысар деген қазақ тобы бейнебір өліміне қарамастан лап қоятын пішін көрсетті. Ысқырған садақ оғы жауа бастады. Айқайлап салған ұрандар жер жаңғырықтырды.

Бәрінен де үрейлісі тобын жазбай сілтеген алпыс аттының шаңы мен дүбірі, желге ысқырған жал аулы найзасы, қиқулаған дабысы жолында тас қамал тұрса да жапырып өтетін сияқтанды. Бейнебір бүйірден соққан темір тоқпақтай көрінді. Алдыңғы сапта тұрган казакорыс қылышкерлері бір сәт жапырылып кері ығысқандай қымыл көрсетті, ал, Кейкіманның жігіттерін оқ жаңбырымен қарсы алған жаяу атқыштар ілкі мылтық кезенген жауынгерлік сапында қалды. Ақынның құйында тобын кері қайтаруға Айжарықтың да дәрмені жетпеді, оған олар қайрылатын да емес еді.

Бұл күтпеген жерден, бейнебір жауды бүйірден түйретін найзадай, тобын жазбастан ұмтылған ер жүректі жандар қылышты казакорыстар жүздігіне жүз қадамдай-ақ барып қалды. Алдында жұлдыздай аққан ақбоз атты Қобыланды оң қолы шүйген найзасында, сол қолы тізгінде, қақ жауырынына қадаған қүшіген үкісі айдардай желбіреп «Енді араласты! Енді араласты!» дерлік жерге жетті. Мұның түрінен де, түсінен де, мына атқан оқтай айнымай ағызып келе жатқан қаныпезер тобынан да казакорыстар шошып кетті білем, жалт бұрылып, үріккен жылқыдай, жаяу әскердің тасасына жөңкілді.

Не екені белгісіз, тап осы кезде бағанағы жарлық беремін деп ілгері ұмтылған Айжарық алпыс аттылы ақын тобының соңынан шапты. Ол да бірден-бірге жабысты үдетіп, аспанды жерге түсіргендегі айналаны берліктіре төнген қас батырлардың соңында шылбыр тастарлық жерде кетіп бара жатты...

Жаяу әскер қауіп төнгенін жаңа ғана көрді. Олардың командирінің шырылдаған даусы шықты. Кейкіманға кезенген коп мылтық енді сарт-сұрт бұрылып, бір бүйірден келіп соққан Қобыландыға бақты...

Адам бабын таппастай оқиға болды: жүздеген мылтықтың жамырай күрс еткен даусы жерді жеміріп келе жатқан аттылы адамдарға соғылып тұншығып қалғандай болды; шаң мен тұтін араласып кетті; аттың дүрілі, адамның үні, әлдекімнің айғайы қосылып түйдектелген дүңкіл дыбыс шығарды: ұмар-жұмар болған адам мен аттың қараңдағаны көк ала тозаң ішінен дауыл жыққан үйдегі қопырады...

Сәлден кейін не болғаны айқындала берді: оқ жаудырып ұлгеріп қалған жаяу солдаттардың үстіне алды құлай, арты жығылғандарын жапыра еніп кеткен найзагерлер бейнебір аузын ашып тұрған ажал аранына жапырладап түсіп қалған сияқтанды, бір адам кері бұрылмай үсті-үстіне үйіліп, өзі де өліп, өзгені де өлтіріп, өлмегенін жапырып, таптап, жаншып, бірнеше минут ішінде-ақ сап болуға таянғанда, жаяу әскердің кейінгі жақтағылары дүркірей қаша жөнелді. Бірақ олардың сапының да тең жарымы найзагерлердің түйреуі мен тапауына ілікті. Осыны көріп жалаң қылышқа жарлық күткен атты казактар үйемежүйме болып қырылысқа ұшыраған Қобыланды жігіттерінің қалғанын турауға ұмтылды... Алпыс адамнан тірі жан кері шықпады. Алпыс бірінші Айжарық та туралған жандардың арасында қалды. Ат жалын құшып, қолы қарысып қалған ерлерден бірнешеуін аттары ғана кері сүйреп шығарды. Соның ішінде қоянша қарғып ақбоз ат бір бүйір, желдеп шауып бара жатты...

... Бірінші шайқастың қанды қырылысы қабырганы қайыстырып кетті — иықты зіл қара тас басқандай болды, денеге у жайылғандай мең-зең етті. Бірақ есекіреген дene жан-дәрмен іздейді, аңғырттық іс ілесе ақылға жол береді. «Жоқ, бұл істің басы ғана. Жандасар тартыс әлі алда» деп серт еттім өзіме. Сөйтіп, Айжарықтан айрылғаннан кейін, оның жан серіктерін қасыма алдым. Алдымен Кейкіманның найзагерлері Тұңғатар мен Амандық батырды шақырып алып:

— Батырлар, ерлікке серік ақыл бар. Ендігі шайқас айлалы шайқас, жаудың айласынан сендердің амалың асып түсуі керек. Сондықтан екеуің қалған найзагерлеріңмен сонау Майшоқының арғы астына бой тасалап бұғып қалындар. Қалғандарымыз қашқан болайық. Бізді қумай дәндеген жау тұрып қалмайды. Алдымен аттылы жұздіктер шабуыл жасауға тиіс. Сол кезде зеңбіректі жаяу әскерінен бөлініп шыққан жалаң қылышты казак-орыстарға көк сұңғінің күшін көрсетесіндер.

Топталмай, оннан-жырымадан бытырап-бытырап жөнеле беріндер. Сап түзейтін жерлерің Майшоқының асты,— дедім.

Екінші пәрменім: ат-тұрманы берік, сақадай сайланған қылышты-айбалталы Дәuletжанның қырық жігітіне «жаудың жынын қоздырту» болды.

— Оқ атым жерге келтірмей, шетке шыққан обозына шабуыл жасаңдар, беле-жарылған адамдарын мазалай беріндер. Қуса қашындар, Майшоқының үстіне қарай жетектендер. Қалайда болса атты әскерді жаяуынан бөліп найзагерлердің бүкілан жеріне жеткізіндер!

Сөйтіп, өзім қалған топты тез жинақтап, ығысуға бет түзеттім. Бытыраған топ Майшоқыға, қалың қол Жемнің оңтүстік бетіне маңдай түзеп, біржола ірге көтергеннен кейін, казак-орыстар бізді қашты деп

ойлады. Ал, ана Дәuletжанның қырық жігітін «жол бөгеу үшін қалдырды» деп түсінді білем, аздан кейін-ақ сап түзеп жинақталған казак-орыстардың жұздігі қуа шабуылдауға кірісті. Алдымен жұздік жақындал келіп, айқай салып балта көтерген қырық жігітке үмтүлды. Бірақ атына сенген жігіттер жалт беріп, кейінгі обозға шабу ниетін байқатты — қиқулап, бөлегірек тұрган он-он бес көк арбаға қарай шапты. Тіпті құйындарып келіп, қазан көтеріп от жағып, тамақ жабдығымен болып жатқан орыстарға ат үстінен ысқыртып бірнеше садақ тартып өтті. Бірақ аттылы жұздік кері серпіліп қырық жігітті өкшелей түсті. Мүшелік жерге келгенде жігіттер жалт бұрылып, ат басын Майшоқыға бұрды.

Қаша жортып, кейде кері бұрылып садақ тартып, алыстан қыр көрсетіп, казак-орыстардың шынымен-ақ жынын қоздыра бастады. Бір кез «осыларды қуып жетіп, турап тастайтын, көп болса екі-үш шақырым жер шабар, одан әрі шабысқа жааралық ат сиқы жок,» деп шешті білем, казак сотнигі қылыш суырып айқай салып атакаға шаба жөнелді...

Біздің топ жеті-сегіз шақырым Жем қойнына бойлап та жетіп еді. Ал, қырық жігіттің бет алған Майшоқысы ең кемі алты шақырым жер-ді. Егерде бес-алты шақырым жер бөлініп шықсан жұздік, кері қашып жаяу әскері қалған қамалына жеткенше бір сойқан болары айдан анық еді.

Шапқан атқа жер жақын, әсіресе қызып келген казак-орыс жұздігі әп-сәтте-ақ шұбатылып бір кеш жерге созыла қалды. Алды қырық жігітті қусырып, қоралы қойдан бөліп дүркіреткен қасқырша қарыштады. Енді жетіп, енді қылыштап, біріндең түсіріп, жусатып саламын деп үміттенді білем — озат шықсан он-он бес казак-орыс өкшелегендей болды. Бұл жайды көргеннен кейін әлдеқандай күн туар деп жәрдемге екі жұз жігітті ертіп өзім де үмтүлдым. Майшоқымен екі ара аса қашық емес, көлденең үмтүлған топ казак-орыстар жұздігімен қатар жетіп айқасарлық жер. Бірақ іс оңға айналды. Дәuletжанның қырық жігітінен бір-ақ адам кейінде қалды. Оның казак-орыстар қолына түскен-түспегені мәлімсіз, ал қалғандары тегісімен Майшоқының қыратына ілікті де, тырнадай тізіліп тұра қалысты және ат басын кері бұрып «келсен, кел!» дегендей мүшелік жер жуықтап қалған казак-орыстар жұздігінің алдыңғы шоғырын күткендей болды. Әлде екпінмен ентеледі ме, әлде күшіне сеніп ат басын тежемеді ме — тап сол сағатта жаудың ойын айырып боларлық емес-ті. Тек алды жақындағы түсті де, шұбатылған жұздіктің кейінгі топтары сол алдыңғыларына жетуге асықты...

Бір кезде адам денесі дір етерлік уақыға көзге шалынды. Қыр басындағы тырнадай тізіліп қалған жігіттердің арғы жағындағы баурайдан өре түрекелген Тұнғатар мен Амандықтың көк найзалау

ерлері самсай қалды. Самсай қалған жоқ, бөрікті баса киіп, оны ақ орамалмен бастыра байлаған жігіттердің көк сұңғірлері атмойнынан құлаш озып, төніп қалған казак-орыстарға сүзе килікті. Бағанағы сәтсіз шабуыл білекке күш, көзге қан құйып жіберсе керек, екі батырдың екі жүзден астам наизагері жүздігінен оқшау шыққан он бес-жырма казакты қораға түскен қасқырдай қоршал алды. Бірнеше минут өтті ме, өтпеді ме — көзді ашып-жұмғанша жерде домаланған дене, шұрқырап шыққан иесіз аттар ғана артта қалды. Құйын-шыбын ұмтылған қиқулы дүбір кейінгі казактарға бас салды. Казак-орыстар дүр етіп бір бүйір ойқастады да, нажағайдай түйреп, нөсердей төнген жойқын қолдан ығыса жөнелді. Майшоқының бауырын қым-қиғаш шапқан дүрсіл, қиқулы үн — ысқырған наиза мен садақ үні жауып кетті. Көлденең көзге анда-санда ойнаш шыққан иесіз ат ойқастады, дүрліккен қолдың ат бауырында шоршып түсіп, тұра жүгіріп, қайтадан жер құша құлаған адам денесі тулап жатты. Ашынған ызалы қол жеткенін баудай түсіріп, ұтылап қуып, қашқан казак-орыстың тобын сирете берді. Алыста қалған қамал мен жаяу әскер жәрдемі жер қойнына енер жүздікке дарымады — көлденеңнен күрс еткен зеңбірек добы қашқан мен қуғандардың жанталасынан аулақ жетімсіреп жарылып жатты...

Бірінші жүздіктің отызы ойда, қырқы қыр басында қалғанын көріп тұрса да, екінші жүздік ойқастап қана бой көрсетті —ол көре көзге әзірейілдей төніп келген ажалға қарсы шаппады. Қамалға жеткізбей ашынған наизагерлерді жарлықпен жігіт шаптырып, мен де кері қайтардым.

Алыстан айбат шегісіп, қолдың бас-аяғын жинап, Новокрещенов те, мен де шығынды есептестік. Казак-орыстардан бір жүздік тұтасымен және жаяу әскерден бірнешесі қаза тапса керек. Ал Қобландының алпыс жігітімен бірге Кейкіманның қолынан жүзге тарта адам атабабаның жандасып өткен құт сахрасының торқалы топырағын құшақтап қалды...»

Қанғали Арыслановтың басынан кешкен аңы хикаясын жас шақтағы өз көргендерімен қоса оймыштап қағазға түсірді де, Бақытжан өзгеше бір жайлы тынып тапқаңдай болды: өмірі айтылмаған әңгіме тар қапаста ақтарылып, ана кең дүниеге иек артқан сияқтанды, тұтқынның көңіліне белгісіз шаттық құйылып кетті. Ол жалма-жан ұсақ жазуға лық толы бөлшек-бөлшек қағаздарды мұқияттап бүктең, шапан-халаттың әлдеқайдағы ішкі қалта-куысына тыққыштады. Сөйтті де темір есіктің көздей тесігіне жымия бір қарап алып, ұзын сақалын тараштай түсті. Ол тіпті біраз уақыт көңіліне кенеттен құйылып кеткен өткінші шаттықтың құшағында отырды, көңіл күйі шарықтап отырды. Бірақ тар қапастың шаттығы қысқа, қасіреті қалың — бейне бұлт арасынан шыққан күндей жалт еткен жарқын шырайға ілесе жүзге қара көлеңке қаптайды. Бақытжан әлгідегі жазу шаттығынан сарқылмас ауыр ойдың құшағына қайта енді.

Ол тағы да басын көтеріп, көзін жоғарыдағы бітік көз терезеге тікті.

... Көкемнің ақтық ашқан көзі әлі қарап тұр. «Бар үмітім .сен» деді ол көз жұмарда. Найзаға салып әкелген інісімен қатар жатып қалды, мәнгі жатып қалды. Оққа ұшқандарды күтіп отырғандай бірге кетті. Бәрі қатар қалды сонау Тұздықөлдің төрінде...

...Неше ай өтті онан кейін? Кім біледі қанша күн өткенін. Екінші күніреніс басталды, қаралау-жазалау басталды. Бұл бәрінен де ауыр тиді. Бас көтерген ерді үйімен көшірді, ұрпағымен алысқа айдады. Бүкіл Орманға қарағанның бәрін айдады. Кәрі Құсепті, оның ұлдарын: Ахметшені, Шәңгерейді, Сәлімгерейді, Әділгерейді... үй іштерімен көшірді. Көк қарулы солдаттар келіп көшірді. Мені де көшіретін еді, бірақ көкем дүние салып кетті, сондықтан қалдым, жас болған соң қалдым. Даuletше ағамның Батыры да жас қалды. Екеуміз ғана қалдық бір тұқымнан — біріміз тоғыз жаста, біріміз жеті жаста. Ол күнде айдау орынның қай жерде екенін де білген жоқ едік. Кәдімгі Екатеринославская губерниясындағы Старосербск деген қала екен ғой. Бұтін сұлтан атаулыны сол жаққа аудармақшы болған екен. Қазақ даласын билеп қалған сұлтандарды даласынан да, елінен де біржола көзін жоғалтып жіберу саясаты. Бұл тек қана 1869 жылы тап болған саясат емес, мұның төрі әріде, сонау Нұралы ханның кезінен басталған еді ғой. Нұралының өзі жер аударылып, сүйегі Уфада қалды. Баласы Орман Нұралиев Петербург түрмесінде өлді. Енді сол Орманның баласы Құсеп Нұралиев барлық баласымен кетті. Жалғыз сұлтандар ғана емес, 1868 жылғы «Дала низамына» қарсы бас көтерген Байбақтының төрт жүз биі мен батырлары каторгаға жөнелтілді. Жарқын Жұніс би мен Барқын Сенғірәлі батыр Орынбордың тар қапасында өлді. Сөйтіп мындаған жандар өз даласында жан берді, жүздеген жандар Орынбордың, Сібірдің қараңғы үйі мен айдауында жүріп дүние салды. Осы еді ғой елу жыл бұрын күніренгені даланың! Осы еді ғой бостандық іздеген арманды ерлер! Сол еді ғой тендік жолына қол созып, қараңғыда қарманған асыл жандар. Қазір мына біз отырмыз! Отаршыл патшаның қанды тағы мен тәжін жоқтаған ақ генералдардың рақымсыз шенғелінде отырмыз...

Камераның есігі кенет салдыр ете қалды.

— Киргиз бабай,— деді темір есікті салдыр еткізіп ашқан тұрмеші, — сақалынды қырғыз.

Тұрмешіге мойнын баяу ғана бұрған Бақытжан басын шайқады. Тұрмеші:

— Қырғызбайды, — деп, кейінгі жақтағысына жауап қатты да, есікті күлдір еткізіп қайта жапты.

— Сотқа әзірледі... — деді Бақытжан өзіне-өзі.

Әскер сотында айыптаушы прокурор да, жақтаушы адвокат та болған жоқ. Сот мәжілісі өрт сөндіруге асыққан адамдардың қимылындаи болды. Сот председателі генерал Емуганов екі заседатель подполковникпен кіріп келіп тез стол басына отырды да, істерді шетінен ашып жіберіп:

— Айыпкер Дмитриев бар ма? — деп бастады.

— Бар,— деді Дмитриев түрегеліп.

— Аты, жөнің?

— Петр Иосафович Дмитриев.

— Айыптау қорытындысында көрсетілген июнь заңы бойынша өзінді айыпты деп санайсың ғой?

— Жоқ.

— Отыр. Айыпкер Червяков бар ма?

— Бар.

— Аты, жөнің?

— Павел Иванович Червяков.

— Айыптау қорытындысында өзіңе тағылған айыпты мойындаисың ба!?

— Жоқ.

— Отыр, — деп, әрмен қарай соза берді.

Айнала казак-орыс жүздігі қоршаган сот үйінің іші де жалаң қылыш көтеріп тік тұрған офицерлерге толы еді. Сол көк қарулы әскери адамдардың ортасында жиырма бес айыпкердің сұрау тәртібін генерал бір сағатқа жеткізбей-ақ бітірді. Ақтық сөзді баса айтқан Дмитриев пен Червяков қана болды. Басқалары қысқа-қысқа сөйлеп «жазықты емеспіз, босатуыңызды сұраймыз» деумен тоқтады. Ал қолы сынып, денесі ауыр жарақатқа ұшыраған Нуждинді носилкаға салып әкеліп еді. Ол:

— Революция жендеттеріне жауап бермеймін,— деп, бар жауабын бір-ақ ауыз сөзбен бітірді.

Кезек Бақытжанға да келді.

— Алдын ала тергеу үстінде бізді: «Хұкіметті құлату әрекетін жасап,

бағынып тұрған заңды мемлекеттерінді қарулы күшпен жоқ етуге кірістіңдер» деп айыптады. Прокурор осы айыпты қолдап, июнь заңы бойынша ең ауыр жаза берілсін деген қорытынды шығарды. Әскер сотының председателі сіз де осы алдын ала тергеу мен айыптау қорытындысына иек сүйедіңіз — тексеру, талдау, екі жақтың пікірін салыстыру тәртібін қолданбастан істі өте жұмарлап, тек қана үкім шығаруға — жаза кесуге тіреп отырысыз. Сондықтан мен жалпы тәртіп бойынша өзімді өзім жақтау правосымен пайдаланғым келеді. Сіздің айтуыңызша бұл ақтың сөз болып саналады. Жоғарғы «Хұкіметті құлату әрекетін жасадындар», деген айыпқа қосымша маған тағы да: «Қырғыз халқын қайырымды Ресей патшалығына қарсы қоюға үгіттеп, сахарарада бүліншілік туғызып келдің» деген кінә тағылды. Менің бұл бірінші айыппен екінші пункттегі кінәға қысқаша айтарым: менің алдында жауап берген облыстық Совдеп председателі Петр Иосафович Дмитриев жолдас бізге қойылған «айыптың» айып емес екендігін дәлелдеп өтті. Бұған қосар нәрсе мына төмендегі аксиомалық жағдай. Ол: сіздердің бізге құлатпақшы болдыңыз деген хұкіметтіңіз әлдеқашан, 1917 жылы 12 февральда құлаған. Оны құлатқан Орал қаласының азаматтары емес, бүкіл Ресей азаматтары, яки орыс халқының өнеркәсібін жүргізіп, халық байлығын жасап жатқан жұмыскерлер мен империяның тең жарымы болып есептелетін крестьяндар, солдаттар мен оқымыстылар. Бұларға ұлт тізгінін өз билігіне алуға тырысқан буржуазия өкілдері де қосылды. Осылар монархияның тозығы жеткенін дәлелдеп, үш жұз жылдан астам патшалық етіп келген Романовтардың ақтық уәкілі екінші Николай императорды тағынан бездірді. Бұл оқиға тарихтың қалауымен болды — бүкіл әлемге әйгілі шындық болып табылды. Ал, ескі тәртіп жойылып, енді жаңа тәртіп орнататын бүкілхалықтық, Құрылтай бас қосқанша уақытша хұкімет басқару ісі буржуазияшыл партиялардың уәкілдері Родзянко — Милюков — Керенскийлердің қолына көшті. Бұл уақытша хұкімет Ресей халықтарының жүзден тоқсаны көздеген мақсатты орындағаннан кейін, яки соғысты тыюға, қара шаруаға жер беруге, алпауыт помещиктердің озбырлық құлқынына тыйым салуға қабілеті жетпегеннен кейін барлық билікті Советтер өз қолына алды. Екінші сөзбен айтқанда Ресейдің жұмыскер табы мен крестьяндар және солдаттар өкілдері революцияшыл хұкіметтің құрды. Бұл жаңа хұкімет Петербург пен Москвадан бастап барлық ірі қалаларда — ішкі Ресейде тегіс орнатылды. Біздің Орал облыстық, Совдеп осы революция жолымен құрылған бұқарашыл хұкіметтің бөлімі болып есептеледі. Өйткені Орал губерниясының барлық уездерінен сайланған халық өкілдері съезд ашып, сол съезде Советтің облыстық атқару комитетін тағайындауды. Айта кететін басты жайт: екінші Николай императордың тақтан безуі заңды жолмен істелді, Романов тақтан бездім деп өзі мәлім етті. Ал Родзянко — Керенокийдің уақытша үкіметі өзінен-өзі мансұқ болды. Уақытша нәрсенің бәрі де осылай, олардың ұзақ өмір сүруін халық қаламайды. Бұл тарихтың логикалы жолы.

Енді маған тағылған екінші айып жөнінде. Бұл — менің қырғыз халқын рақымды Ресей патшалығына қарсы үгіттеуім жайлы. Ең алдымен: қырғыз халқына Ресей патшалығы рақымды болған жоқ. Мұны мына тарихи документтерден айқын көруге болады. Бірінші документ: Орынбордың генерал-губернаторы Неплюевтің ұсынысы бойынша сенаттың 1744 жылы шығарған қаулысы. Екінші документ тайный советник Левшиннің «Қырғыз-қайсақ елінің тарихын шолу» деген еңбекі. Ушінші документ — либерал жазушылар — Н.А. Середа мен А. И. Добромусловтың 1891 жылғы, 1902 жылғы «Русская мысльдағы» еңбектері.

Бірінші документ бойынша, яки 1744 жылғы сенаттың — мемлекеттік советтің құпия қарапы бойынша қырғыз-қайсақ ордасының Орынборға қараган бөлігі тегісінен жоқ етілмекші болды. Бұл қырғынды бастау үшін генерал Неплюев Орынбор мен Орал атты казактарының полктарын, Астрахань мен Қазан қалаларындағы полктарды, Дон бойының казактар мен қалмақ полктарын қазақ даласының кіре берісі Орынбор өлкесіне жинақтай бастады. Бірақ қазақ халқының бақытына қарай Азия мемлекеттері мен Ресейдің екі арасы қатты шиеленісіп кетті де генерал Неплюев бастаған зұлымшылық аяқталмай қалды. Азия елін, әсіресе көрші отырған Орта Азия хандықтары мен Турция, Персия мемлекеттерін өзіне қарсы қойып алу хаупі Елизавета патшаны қазақты қырып тастаудан бас тарттырды...

— Орындалмаған идея заңды документ болып саналмайды.

— Генерал мырза. Бұл идея орындалса мен сіздің алдыңызда мазаңызды алып тұрмадан да болар едім. Әлбетте, бұл зұлым идеяның орындалуын тарих қаламады. Кешіріңіз, мен ақтық сөзімді айтып бітіруге праволымын деп білемін. Міне, осы документтің өзі-ақ Ресей патшалығының рақымды еместігін дәлелдеп отыр. Ал, екінші документ: сұлтан Қаратай Нұралы ұлының, яки менің атамының 1805—1818 жылдардағы көтерілісін, сұлтан Қайыпқали Ешімұлы мен Беріштің биі Исатай Тайманұлының 1829—1838 жылдардағы көтерілісін, батыр Есет Көтібарұлының 1847—1858 жылдардағы көтерілісін баяндайды. Ал, Середа мен Добромусловтың белгілі еңбектері осыдан елу жыл бұрын болған 1869—1872 жылдардағы Кіші жүз елінің патша хұқіметіне қарсы жаппай көтерілген көтерілісін баяндайды. Өткен ғасырдың екінші жартысында болған қазақ елінің бұл соңғы көтерілісі патша хұқіметінің біржола табан асты ететін отаршыл тәртібіне қарсы тұру еді. Өйткені 1868 жылғы патша хұқіметінің қазақ даласын билеу тәртібі жөніндегі «Жаңа низамы» қазақты жерінен айырды. Тіршіліктің көзі-болған жерді қазақ шаруасының қолынан алып, оған жалға беретін болды. Бұрынғы сұлтан-правительдер билеген тәртіпті жойып, уездік начальник билейтін болды, болысты сол уездік начальник бекітетін болды. Бір

болыста Пір мешіт қалдырып, оның молласын да сол уездік бастық тағайындастын тәртіп орнатты. Алым-салықты бұрынғыдан екі есе арттырды. Жермен бірге су да қазынаның қарауына көшті. Балықты көлдер жеке адамдарға сыйлық есебінде берілді. Жердің шұрайлысы да губернатордың қарауымен, хұқіметтің жарлығымен патша сыйлығы есебінде құрметті адамдарға тарту етілді. Сөйтіп, жерден, судан айрылған, өзін-өзі басқару тәртібінен жұда болған, діні де патша чиновнигінің қарауына көшкен халық бас көтерді. Бірақ, қарулы әскердің құшімен бұл көтеріліс рақымсыз түрде тұншықтырылды. Мындаған адам. қаза тапты, сансыз үй малсыз, қарасыз қалды. Бас көтерген азаматтардың төрт жүзден астамы өлім жазасына кесілді, көп адам Сибирге каторгаға айдалды, бірқатары түрмеде қаза тапты. Міне, осындай құшпен езуге кіріскең, теңсіз мал есебінде ұстаған патша хұқіметтің рақымды хұқімет деп қазақ халқы айта алмайды. Сондықтан отаршылдықтың зардабын тартқан қазақ елі бас бостандығын қөксеумен келеді. Бұған кешегі сіз бен біз куә болған 1916 жылғы қазақ даласының ақтық бұлқынысы бірден-бір дәлел.

— Юрист Қаратасев, киргиз халқына бас бостандығын Ресейден бөлініп мемлекет болу арқылы ғана әпремек болдыңыз ғой?

— Жоқ, генерал мырза...

— Онда Досмұхамбетовтерге неге қарсы боласыз? Досмұхамбетовтер өз алдына терезесі тең автономия құрып, Войско хұқіметімен союз есебінде игілі іс істеп отыр.

— Азаттық пен теңдік бөлініп шығумен ғана кемеліне келмейді. Кім азат болды, кім теңдік алды деген екінші сауал бар. Азаттық Ресейден босану ғана емес. Азаттық пен теңдіктің түп тамыры адамды адам тең санамау, адамды адам құл етумен байланысты. Бір мемлекеттің ішінде тоқсан түрлі ұлт болуы, сол тоқсан түрлі ұлттың праволары бір-бірімен тең болуы мүмкін. Сонымен қатар бір мемлекеттің ішінде бір ұлт қана, қоспасыз, тек өзі ғана өмір сүруі мүмкін. Алайда бұл жағдай азаттық пен теңдіктің толық түрде жемісін жегізеді деу қыын. Өйткені азаттық деген: басың бос, еңбегің бос болсын деген ұғымнан шыққан, біреуді біреу құл етпесін деген тілек-арманнан туған. Мен құлдықтың ашиқ түрін өз көзіммен көрдім. Калмыков уезінде уездік начальниктің серігінде қызметкер болған Жарқынбай Есниязов деген азамат болды. Бұл азамат орысша, қазақша білім алған саналы жігіт еді. Менің он бес жасар кезім, сол Есниязовтың үйінде Төлебай дейтін шалды көрдім. Шал сол кезде 75-те еken. Жас кезінде он бес-жыырмадағы Төлебай мен Еснияз қазақтың жауынгер руының бірі Серкеш Бопылдақ деген батырдың түрікмендермен жауласқанда қолына түседі. Бопылдақ Есниязды бір серігіне тарту етеді де, Төлебайды малшы етіп өз қолында қалдырады. Ол жақсы малшы болады. Бері келе Төлебай өзіне жар табады. Жары өте сұлу бір қазақ кедейінің қызы еken. Әрі батыр,

әрі бай Бопылдақ құл орнында жүрген Төлебайды піштіреді де, сұлу келіншегін тоқал етеді. Сол Төлебайды 75 жасына келгенде інісі Еснияздың оқыған баласы Жарқынбай келіп, Бопылдақтың балаларына 600 сом ақша беріп босатып алады. Міне, қазақ даласындағы құлдықтың соңғы кейпі. Бұл құлдықтың жабық түрі бар, ол: дәулетті, құдіретті би мен байлардың қолында өмір бойы қоңсысы болып, тамағы үшін бар жұмысын атқаратын кедейлер, байдың байлығын арттыратын солар. Олардың орыс крепостнойларынан айырmasы шамалы. Орыстың крепостнойлық правосының жойылуы да біздің бала кезімізде. Құлдық жолы көп азаппен, қанды күреспен ғана шешіліп келеді. Бірақ, қанша ауыр болса да халық оны біртіндеп жоюмен келеді. Мына алдыңызда отырған Дмитриев крепостнойдан босаған Иосафтің баласы. Әңгіме қазір басқада, азаттық деген сөздің өзегінде болып кетті. Ал, сіз генерал мырза, «мына Жымпityдағы Досмұхаметовтер өз алдында автономия құрды, терезесі тең мемлекет жасауға кірісті» дедіңіз. Сөз жоқ, олардың автономиясы ұлт теңдігіне бір адым жақындаған автономия. Тек қана бір адым. Неге дерсіз? Біріншіден — ол Родзянко мен Керенский құрған уақытша хұкімет тектес. Мұндай автономия Қоқанда да құрылды. Оның бастығы да Жанша Досмұхамбетов сияқты адвокат Мұстафа Шоқаев. Бұл Жанша мен Мұстафаның автономиясы елдің ең беделді деген билері мен дәулетті жандардың қолдауына сүйенген автономиялар. Билік солбір уыс дәулеттілердің қолында. Әкімшілік тәртібі Керенскийдің жетегінде болды. Өйткені бөлек мемлекет болу үшін алдымен ақшаң болуы керек, ақшаң болуы үшін банк системасының құрылуы шарт. Банк системаңа негізгі тірек өз ұлт байлығынды өндіретін өнерлі кәсіпорның болуы қажет, ол кәсіпті өркендетуге керекті ішкі-тысқы базарың, базарға жеткізетін жолың, ол жолды тәртіптейтін аппаратың — осының бәрін қорғайтын ұлт ескерің дайын тұруы шарт. Ілкі пікірге қайта оралсақ: ұлт теңдігі азаматтың бостандығын, еңбектің азаттығын тілейді. Еңбек азат болса халықтың ең қымбат асыл мүлкі өз қолына көшкені. Өйткені бар байлықты табатын, бар қазынаны өндіретін ұлт азаматтарының жүзден тоқсаны. Сол тоқсан өзін-өзі билемей азаттық пен теңдік жоқ...

— Қысқасы, сұltан Қаратаев Досмұхамбетовтердің афтономиясына да қарсы!.. Большевиктер платформасын жақтаушы, солай ғой, тұтқын Қаратаев? — деді Емуганов кекесінді үнмен. Жанындағы екі полковник кәрі адвокатқа түйіле қарады. Бірнеше секунд сөз үзіліп кетті.

— Гапу етіңіз, генерал мырза, мен сөзімді аяқтауға тырысамын. Алпысқа таяу жастың ішінде өмірдің көп оқиғасын бастан кешірдім, көп көрдім, көп білуге тырыстым. Осы тәжірибем жоғарыда айтқан азаттық пен теңдіктің мағынасын талдап түсінуге соқтырды. Шын мағынасында социальның теңдік пен азаттық орыстың жұмыскерлерікөксеген теңдік пен бостандыққа ғана тіреледі. Орыстың

крестьяндарына да нағыз бақытты теңдікті сол жұмыскерлер әперді деп білемін. Ал, патша хұкіметінің отаршылдың саясатының арқасында жаншылып қалған қырғыз, татар елдері ең тәуір, ең әділ теңдікті, ең бақытты азаттықты сол жұмыскерлермен, қол ұстасып қана табады деп ойлаймын. Осыған сенемін...

— Бітті ғой, Қаратасев, сөзіңіз?

— Бітті, генерал мырза. Сіз бен біз кетерміз. Біздің орнымызға басқа адамдар келер, жаңа адамдар келер. Өйткені ол жаңа адамдар көп, олардың тілегі мен арманы бөгетсіз, ол өмірдің өзі сияқты тасқын судай кемерден шығып келе жатқан тіршілік тілегі. Бойға сіңген ескі әділетсіздікті, анадан туғанда бірдей туған, тең туған адамды сен жоғары, сен төмен деп бөлуді бұл өмір тасқыны жуып кетер. Адамды адам деп қана қарайтын әділ қазы келер. Мүмкін біз мұны көрерміз, мүмкін көрмеспіз. Бірақ тап осы сөзімізді жә бүгін, жә ертең оқитын талапты ұрпақ келер. Солар бәрін де салмақтар, бәрін де ұғар. Өйткені көп азап шеккен, көп қасірет тартқан адамның арманы орындалмай қалмайтынына менің көзім әлдеқашан жеткен. Мен болдым, генерал мырза.

— Түрекел! — деп айқай салды сот хатшысы.

Кіріптар большевиктер біртіндеп орындарынан көтерілді.

Нуждин орнынан тұрмады.

— Сот мәжіліс бөлмесіне кетеді деп жариялаймыз,— деді генерал Емуганов.

Ол ауыр нәрсе арқалаған адамдай, оң иығы қисая түсіп екінші бөлмеге жүрді. Екі офицер оның соңына ілесті.

Әскер сотының хұкім шығару мәжілісі бірнеше минутқа ғана созылса да, бұл қарт Бақытжанға өте ұзақ көрінді. Оның ойы тағы да Жем бойын аралап кетті; елу жыл бұрын болған қанды қырылышты қайтадан көріп өтті, ойымен көріп етті...

— Ия, — деді кәрі адам өзіне-өзі. Ол сәл ғана күрсініп қойды.— Олар ер жүректі адамдар еді...

Қатарында отырған тұтқындар оның өзімен-өзі сөйлескеніне таң қалған жоқ. Жасы келіп қалған адамның тарығуы оларға тіпті орынды сияқты көрінді. Бірнеше сағаттан кейін ақтық күрсіну... ақтық дем ғой...

— Қайда сол ер жүректі жандар? — деді Бақытжан басын көтеріп.

Оның көзі қоршап тұрған қарулы солдаттардан жоғары, сот үйінің терезесіне қадалды, терезеден де әрі Жайықты арғы жағындағы

қазақтың жалпақ даласына тігілгендей болды... Жалпақ даланың ер жүректілерін іздеңдей болды.

ЕКІНШІ ТАРАУ

1

Ер жүректілер қырда қырқысып, ойда айқасып жатыр еді.

Жазда Қызыл ағаш түбінен қайтқаннан кейін Нұрым тұнжыр жүрді.

Ер көңілді жастарға бұл бір шала шабуыл болды. Учитель оңай қолға тиіп, егескен болысқа бір қамшы сілтемей қайту ежелден тентек елдің дүрліге аттанған жігіттеріне аңдан құр қол қайтқаннан да ауыр тиді. «Ең болмаса болыстың інісін тақымға басып қайту керек еді», — деп опынғандар да аз болған жоқ-ты. Бірақ, қартайғанда жігіт жинап шабуылға аттана беруге аса зауықты болмаған Жұныс хажы: «Қален келді. Шаруа түгел, енді кері қайтындар», — деп жарлық берген соң ешкімнің сыңар лағына да зиянын тигізбей, жер қайыстырған қалың топ келген ізімен кері елге ойысқан еді.

Бұл сапар бәрінен Нұрымның көңіл-қошын қаусатып кеткендей. Көздегеніне қол ұсынбай қалмайтын және ойға алғанын орындағай көңіл тынбайтын алғыр ақын тіл өнерін де, қол өнерін де бір армансыз алға сала алмай келе жатқан сияқты. Өзі сөзге шешен, көп оқып, көпті көрген жас оқымысты Ораз оған әлденеше рет: «Нағашы, сен алқалаған көптің ортасында ғана жүретін жансың. Әсіресе сенің орның жастардың арасында. Сен солардың аузындағы жыры, кеудесіндегі үнісің», деп еді. Бұл Нұрымды үлкен ойға салған. «Мен не бітіремін елде жүргенде?» деген бір беймаза ой оны тынымсыз мазалайтын болған. Бірақ «Қайда барамын елде жүрмегенде?» деген қарама-қарсы екінші ой мұны тұншықтыра қоятын. Қазір не жаз басындағы жастардың арасында таң атқанша отырып өлең айтатын сайранды сауық жоқ, не көңіл көтеретін ел-елдің бас қосқан той-топыры жоқ. Не сырласарлық Хакім жоқ, екі күндей бірге жүрген ақылгөй Ораз жоқ — бейнебір жынынан айрылған бақсыдай, бар ермек пішен... Пішен басындағы құржың-құржың қыбырлаған Бекейдің белгілі бейнесі. Ұзақ күнге оның сары алтынға сатып алғандай-ақ айтатын жалғыз ауыз сөзі.

Қайыпқожаның жесір кемпірінің жапырайған шым кепесіне қарай асып кеткен жалғыз аттылы ғана оның көзіне ілікті. Бірақ мұның кім екеніне назар салып көз тікпестен Нұрым шөмелеге түбінде бір жанbastap жатып алды. Ол бір сәт ойға кетіп, еш нәрсеге көңіл бөлмегендей болды. Бірақ қанша уақыт өткенін аңғармады.

— Пішен болса мынау, әлі шөмеледе жатыр. Жаңбыр жауса құрыдың, — деп, тап құлақ түбінен ызындаған шегірткедей Бекей шыр ете қалды. — Сен жұмысқа қожырап кеттің.

Бекейдің бұл сөзі нақ өзіне арналған кінаратты сөз болса да ол жауап қатпады. Қисайып жатқан күйі қайдан келіп ауызға түскенін әзі де байқамай, жақында естіген бір ауыз өлеңді ішінен күбірлей берді:

Бұзбай құлан пісірмей,..

Мұз үстінде от жақпай...

— Бала, сен айтқанды естисің бе... жұмысқа қожырап кеттің...

Нұрым өлеңін тағы қайталап, өзімен-өзі сөйлесіп жатқан сияқтанды... Аздан кейін Бекейге жүзін бұрды. Бірақ оның сөзінің аяғына назар салған жоқ, тек қана «Бекең бүгін сөзге суырылып кеткен бе?» деген таңырқаған пішінмен бетіне қарай қалды. Шынымен күйіп-пісіп келген бұл адамның жүзінде бір аянышты пішін пайда бола қалған. Екі көзі Нұрымның жыбырлаған ернінде, үрейі ұша қадала қарап тұр. Тіпті Нұрымға көз жанары ылғалданып, жас баланың жылар алдындағы түрі елестеді. Нұрым күліп жібере жаздал, тез өнін сұрландыра қойды.

— Астағыптыралла, аруақ! — деді Бекей, онан жаман үрейленіп. — Астағыптыралла, аруақ!

Ол кейін шегінді, бірақ көзін Нұрымның жыбырлаған ернінен айырмады. Нұрым Бекейдің қорқып кеткен себебін жаңа түсінді.

— Арқам ұстап жатыр; ауп, ауп, ей ауп! — деп, Нұрым жауырының қайшылай тұсті.

Бекей Нұрымды бұрыннан арқалы деп түсінетін. Оның кей кезде ішінен өлең жаттап, басқамен ісі болмай, ерні жыбырладап, даусы күбірлеп кететін кезеңдерін аққөңіл, әрі надан Бекей «аруағы келе жатыр» деп сескеніп, кері шегініп кететін. Қазір де күні бойы қабағы салынып, жарытып жұмыс іstemей, қара сұр беті көгілдір тартып кеткен Нұрымды «аруақ қысып, құрыстап қалған екен» деп білді.

— Нұрымжан, қарағым, бабам де!

— Кетті, Беке, арқам жазылды, — деп күлді Нұрым басын көтеріп алып.

Ол бала құлықты Бекейді үрейлендіре беруге аяды. Қабағын да тез жазып жіберді, жүзіне де жарқын шырайжүргіртуге тырысты.

Е, қарағым, бәсе, құрыстағаның жазылады. Бабам де, бабаның аруағы, бабам десең болады...

Бекейдің жүрегі енді орнына түсे бастады.

— Мен сені жай жатыр екен десем...

Бекей Нұрымның жатқанын да, «арқасы ұстағанын да» қоштағандай жүмсақ шырай көрсетті. Нұрым орнынан түрекеліп, керіліп:

— Беке, домбыра тартқым келіп тұр. Бұгін Сүлекен үйіне барып қайтпасам болмас. Қайда кеткенімді қартқа айтпай-ақ қоярсыз,— деді.

— Жоқ, жоқайтып қайтейін. Пішенді Тояш екеуміз де ақырында үйе береміз, — деді Бекей, Нұрымның қыдырып қайтуына қарсы болмай.

Нұрымға керегі де сол еді. Ол жалма-жан Бекейді шап беріп белінен құшақтай алды да балаша жоғары көтерді.

— Қалай, ініңнің күші жете ме? Лақтырып жіберіп қағып алсам ба екен қақпақыл етіп.

— Ой, Нұрымжан, айналайын, қоя бер. Қой қарағым, қой, қате болып бір жерімді мертіктіріп алармын, — деп шырылдай қалды, Бекей.

— Көтеріңкірейін бе? — деді ол, кішкене Бекейді екшеп-екшеп иғынан жоғары аспандата түсіп.

— Айналайын, Нұрымжан! Садағаң болайын, қой! Қате жасайсың...

Нұрым оны көтеріп тұрып, Қайыпқожаның жесір кемпірі үйі жағынан шыққан аттылыны, аттылының алдына түсіп құржың-құржың жүгірген баланы көрді.

— Анау кім, Беке, жоғарыдастың ғой, көзіңіз жете ме? — деп сұрады аттылы мен баланы көрсетіп.

Бекей жерге тусуге тырысып, Нұрымның кеудесінен төмен сырғанай бастады. Нұрым оны аяғынан дік еткізіп жерге қояды да:

— Ана аттылыны айтам, — деп қолын шошайтты.

Бекей бірден таныды:

— Нұрыш қой.

— Ол не қылышп жүр бұл жақта?

— Қалиды алып кете келген. Қойшы емес пе. Қашып келіп не күн көреді ол...

Нұрым үндемей қалды. Оның көз алдына Бақының өлігін алып барғаны, Шұғылдың қарсы шыққаны, әкесінің зиратына қоюға рұқсат

етпегені, Қалидың қызыл азбанды қасқырға алдырып үйіне қашқаны, оған арашашы болып қуып келген жігіттен айырып алғаны тізіле қалды. «Мені ұрып өлтіреді...» деген кішкене Қалидың үрейлі үні құлағына шалынып кеткендей болды. Сұрланып, өні өзгеріп кеткенін Нұрым өзі сезген жоқ. Бірақ «арқалы» өлеңшінің тағы да жауар бұлттай түнере түскенін Бекей бірден көрді.

— Нұрым... сені буып түр білем, бабам де...

— Бабам...— Нұрымың тістері шықырлап кетті.— Бабам... бала болып кеткенсіз бе?

Бекей Нұрымның неге ашуланып, неге түтеп кеткенін түсінбеді. «Мұның қалай» деп сұрауға бата алмады. Бар болғаны:

— Бабам деген жақсы ғой... бабам деген жақсы ғой,— деп күмілжи берді.

Аттылы Нұрыштың алдына түсіп бөденедей бүгежектеген Қали, бір кезде кері қарай жалт беріп қаша жөнелді. Нұрыш тез бұрыла алмай, атпен алыстан орағытып, қолбаңдай шауып келіп оған қамшы сілтеп қалды. Бала ұршықша үйіріліп оның екінші жағына шықты. Аттылы енді тез айналып, баланы бой жаздырмай, тақымын тежей қимылдаپ, қамшыны сілтеп-сілтеп жіберді...

Нұрым ойланбады, жүгіре жөнелді. Ұзын адам аршындағанда да мүшелік жерді әп-сәтте алып қоя береді, ал жүгірген кезде бұратылып ебедейсіз көрінсе де ізінен жел естіріп жібереді. Нұрым бейне аяғын көсіле тастаған бурадан бүктетіліп, зулап бара жатты. Бір пәленің боларын біліп қалған жанша, бірақ оған амалайласы жоқ, дәрменсіз үнмен Бекей:

— Қап, мына бәленің көрдің бе? Қап, мына бәленің,— деп тамсанды, әлде жүгірген Нұрымға, әлде бала қуған Нұрышқа риза болмай.

Нұрыш жүгірген Нұрымды байқамады. Ол таспасы мен бізін кезеккезек. жұмсақ жұлықты көктеген етікшіше басын көтермей, біресе аттың тізгінін онға, біресе солға бұрғыштап, қамшыны дәл сілтеп, баланы алты өрменің астына ала берді. Әудем жер келіп қалғандаған ол Нұрымға бұрылды. Бірақ, десбісінен жаңылып кеткен тақуадай, ерні жыбырлап:

— Өңкей оңбаған! Бас пайдасын білмейтін немелер! Көрдіңбе мұның! Қап, қарашы,— деп жүгіріп келе жатқан адамға назарының бекерге ауғанына өкінгендей болды. Ол Нұрымды қапелімде танымай қалды. Оған «қайда көрген адамым?» деп таңырқаған жанша қадалды. Сөйтті де қашқан қойшысын ұстап беруге келе жатқан адам деп ойлад:

— Ұстап берші, ана бас пайдасын білмейтін есалан немені,— деді.

Қуа соққан арқасына қамшы батқан бала бой жазып құтыла алмайтынын білгеннен кейін айла жасап аттылыны шыр айналып әрекет жасап еді. Ол қасарып көзіне жас та алмай, ызалы пішінде, тіпті қолына табылса тас кесек алуға да ойы бар-ды. Бірақ үлкен Қарақоғаның тақыр қырқасында қолға ілігерлік кесек жоқ еді. Сонда да ол қару етуге ыңғайланаپ жерден тырбанып жүріп бір түбірлі қурайға қолы ілікті. Енді басын көтеріп ыңғайлана бергенде, оң жағынан екпіндеп келіп қалған Нұрымды көрді. Нұрымды көрді де оған арқа таңып, түйеге басын қисайтып айбат шеккен лақ текедей, қурайын қос қолдап ұстап, сол иығын көтере, оң иығын қиғаштай кері тастап, соқпақшы болып ат ұстінде тұрған Нұрышқа ұмтыла берді.

— Экенің құны бар ма бұл балада, Шұғыл тірі ғой,— деді Нұрым ентігіп. Оның екі иығы бір жоғары, бір төмен көріктей көтерілді, жүгірген үстіне ашу қысып дем ала алмай булығып кетті. Жүгіріп жеткен адамның белгілі Нұрым екенін, оның баланы ұстап беру емес, қорғау ниетімен келгенін ғана түсінгендей, Нұрыш таңырқап, бір сәт кідіріп қалды. Бірақ, өзі ғана емес, әкесіне, кәдімгі Шұғыл хажыға тіл тигізе киліккен жынды Нұрымның сөзі оның өңменінен найза салғандай болды.

— Не оттап тұрсың, аттылыға көлденеңнен жүгірген иттей арсылдап. Әлде сенің де жауырының қышып тұма мынаны көрген соң,—деп, Нұрымға қолындағы жылан бауыр өрмені көрсетті.

— Ия, қышып тұр... Байқап көр!

Нұрыш ойланған жоқ. Адам сабап атағы шыққан ұрысқұмар болмаса да, мейманасы асып жүрген Нұрымды ат ұстінен бір соғып өтейін деген озбыр ниет оны біржолата билеп кетті. Тебініп қалып ол құр қол Нұрымға атын омыраулата ұмтылды. Нұрым қорғанудан гөрі бассалуға дайындалды — оның екі көзі ат ұстіндегі адамның қимылында болды да, денесі бұктеғен болат серіппедей жиырыла түсті. Сол қол төбесінен төнген қамшыны қағуға, оң қол жағаға жармасуға ыңғайланды. Жаяудан аттылының ежелден кеудесі жоғары, қимылды басым келетіні мәлім. Нұрыш бұл ұзын қараны атқа да тапатып, қамшыға да арқасын остырып беруді көздел, үзенгіге шірене қолын қарыштай сілтеп өтті. Бірақ жыландағы кезенген адамға бетпе-бет тақап келгенде ат жалт берді де, сілтеген қамшы Нұрымға деп тимей делегейлене қалған оның нанке бешпетінің етегіне оралып былқ етті. Нұрыш екінші рет оралды.

— Құтырған екенсің сен, бір емес, екі емес, менің қойшыма ара түсіп. Әкем би деп сен де көрінгенге жалынды құдірейтетінді шығардың ба? — деп ол ақырып жіберді. Нұрыштың аты бұл жолы тайсалмастан Нұрымға омыраулап келіп қалды. Қашса қуалай соғатынын, қашпаса атпен қақтыратынын көріп, Нұрым оған қалайда жармаса кетуге бел

байлады. Бірақ алдынан жармасып атты тоқтатып болмайтынын, тоқтатпаса өзі астына түсіп қалатын қаупін сезіп, ол көлденеңнен ұмтылуға тырысты. «Қап, атпен келмеген екенмін. Қамшысын қағып жіберіп, өзін жағадан алып бір, жерге сілкіп түсіретін» деп өкінді ол ішінен. Ол аргы жағын айла-әдіске салып әрекет етуге үлгермеді. Алдындағы қарғитын мысықтай құдірейген адамнан ат жалт беріп бұрылып кетті. Тағы да қамшы сарт ете қалды. Бірақ бұл жолы алты өрме Нұрымның етегіне оралған жоқ, оң жақ қарын орай тиіп, ұшы асып барып жанбасқа сарт етті де, кері тартқанда қарғып ұмтылған ұзын қолға топшысы ілікті. Осып кеткен жылан бауырдың төрт қырлы топшысы қарысқан уысқа қадалып қалған сияқты болды — оны жә ортасынан үзіп, жә ат үстіндегі Құрыштың қолынан жұлдып алмай айрыларлық болмады. Екпінімен жанамалай жүгіре түсіп, сонсоң тоқтай қалып шалқая бір тартты да, аттылы солқ еткен кезде, қарғып барып оның етегінен ала тұсті. Нұрым қамшыны да босатпады — басқа соғар деп қауіптенді. Мықты атты, қарулы мырза жерден жармасқан жігіттің қолында балаша төңкеріліп қала бермеді, сол қолымен аттыңжалын құша, тақымды қысып жіберіп, ат қабырғасына өкшесін қадай тұсті. Ол Нұрымды дедектетіп сүйреп, аттың күшімен көк парша тартпақшы болды; есік пен төрдей жерге дырылдатып алып кетті. Нұрыштың үстінде бешпет, сыртынан киген мақталы қызыл шапаны бар еді, оның қамшымен қоса қос қолдап ұстаған өнірі Нұрымды сүйреуге жааралықтай екен — не жыртылып, не жұлдынып кететін бәле көрінбеді, ал жә иесін аттан төңкеріп түсірмей, не қолға іліккен қамшымен қоса шапан етегін жұлдып алып қалмай Нұрымның қолы да жазыларлық емес еді. Әрі денесіне қамшы тиіп, әрі мына көкпарша сүйреген ит қорлыққа шыдамай ол түтеп кетті: екі көзге қан толды, түсі қара бұрыл тартты, шықшыт ет түйіліп қалғанға ұқсады. Ол қалайда бұл мейманасы асқан адамды астына басып жаншып тынбай онан айрылмаға бел байлады. Егес-керіске түсіп жүрсе де, қолма-қол ұрысқа барып көрмеген Нұрыш аты белді, өзі де әлді болмағанымен ебін тауып мына құр қол жігітті майырып тастай алмады. Ол басында батыл қымылдаса да, кейінірек жасып қалды. Енді ол тіпті тайсалада бастады. Жапырып тастаудан гөрі құтылып кету әрекетіне кірісті, жұлдып ала алмаған соң қамшыны қоя беріп, етегін босату ниетіне көшті. Ол үшін босаған қолымен шапанын жинақтап, тағы да атын тебініп қалды. Жармасқан адамнан сескене қорсылдап, дірілдей бастаған бөктерлі қара көкбейне ордан қарғитындаі көкке шапшып орғып-орғып кетті. Төс айыл шарт үзіліп, кері төңкерілген Нұрыш Нұрымның басынан асып барып жерге соққан тымақтай-ақ торс етті. Ерсіз, иесіз сопаң ете түскен ат тізгініне оралып осқырып тұра қалды. Ал, не болғанын жаңа ғана Нұрым шапан етегін енді ғана босатып, жерге шүйіле тұсті: әлденеге соғылып, әлдене нәрсे жырып, бетін қызыл қан жапқан Нұрыш үнсіз-түнсіз жатыр. «Өліп кетті ме?!» деген ой жүйіткіп өтті булыққан Нұрымның көз ұшынан.

Не аяныш, не өкініш сезімінен тыс, бір сәт мен-зең бол тұрып қалған

Нұрымның сыйызғышы Қайыпқожаның жесір кемпірінің жер кепесі жаққа мойын бұрды. Қурай ұстаған кішкене Қали шыжымдап шыққан әлсіз түтіні бар түймедей мұржалы кепеге жақындаған қалған екен. Нұрым шөмелде басында қалған Бекейге қарай жөнелді.

— Иығы шығып кеткен болуы керек, Бекейдің айтуына қарағанда, бірақ есін дұрыс жинамаған сияқты,— деді кешкілікте Қален учительмен ақылдаса келген Нұрым. Қален басын шайқады. Бірақ ол Нұрымды кінәлаған жоқ. Тек ақыл ретінде бір-ақ ауыз сөз айтты:

— Бұл заманда қаралаудан гөрі ақ екенінді дәлелдеу қыын болып бара жатыр, Нұрым. Менің кешегі сау басымды саудаға салғаны осының айғағы. Жоғарыға жасырын түрде жалған приговорын жеткізетін старшина мен болыс дайын тұрғанда сенің олардың көз алдында жүруің келіссіз болар, Сөз басылғанша бой тасалай тұр. Менің берер ақылым осы, — деді Қален оған.

— Сонда елден аулақ кету керек пе, Қален аға?

Қален ойланып отырды да:

— Ия,—деді.— Ақберлі өзіңе жақын, етекті ел. Тіпті қалаға барып онда не болып жатқанын көремін десен, ақыл беретін, бір адамды паналатуға шамасы келетін учитель нағашың Ехсан Ізқұлов бар ғой.

Құрым ертеңіне Бекейдің ақтабан кер атын мініп, ертеңгі мал өрер шақта ауылдан шығып кетті. Кетуінің себебін де, елге қашан ораларын да ол әкесіне айтқан жоқ. «Ауылдан апталап, айлап кетуім бірінші рет емес қой. Мән-жайды соңынан Бекейден есіте жатар» деп ойлады Нұрым.

Ол қаланың өзіне қарай түзеді ат басын.

2

Уездік қалаға ерте шықса бесінде келе беретін атқа жүрдек Нұрым бұл жолы да тұс ауа жететін. Ол айдалада айқайладап ән салумен өткізді жарым жолын. Бірақ оның қалаға жақындағанда жүрісі де, көңілі де кілт өзгеріп кетті.

Ол ер жетіп, ес кіргенше бейғам өсті, өзі өз болғалы ертең не боларын ойлап көрмеген жан-ды. Жасынан мал мен жан қайғысынан аулақ, өз дегенімен өсіп, қатал әкенің уысынан шығып кеткен Нұрым жас арасында өлеңші, кәрі ортасында жыршы, жүрген жері думай — ел серісі еді. Қайда барамын, қайда түсемін деген жолаушылық қамы да оған өмірі кездеспегенді. Ал бүгін, «қайда, кімге келе жатырмын?» деген мазасыз ой асуы жоқ бір асқар сияқты кесе түсе берді. Тіпті кейде:

— Нұрым, қайда бара жатырсын? Қалада не шаруаң бар? — дегендей болады әлдекімдер.

Бұған жауап та бар: елден аулақ шығуым бүгін ғана ма? Былтыр бір ай сонау Ақберлі, Шолан жақта жүрмедім бе! Алдыңғы жылғы ше? Айлап-апталап жүрмеуші ме ем! Қайда той, қайда жиын болса — сонда кетпеуші ме ем!

«Жоқ!» деп шылбырына орала түседі екінші бір кесір ой.— Ол сапарлар басқа, мына жүрісің бір басқа. Ойын-той емес, ойлаши, басқа той, — дегендей болады.

Қаншама ойламайын десе де, бұрынғыша бейғам жүріп барап жеріне бір-ақ ат мандайын тіресем деп бақса да Нұрым бір құдіктің шырмауынан шыға алмай қойды. Ол құдік бірден-екі айқындала түсті. «Қаһарлы хажының баласы тұнеугі Бақыға ұсап өліп кетсе не болмақ? Бақы да тап Нұрыш сияқты аттан ұшып түспеді ме? Бекейдің айтуынша иығы сынған. Бекейдің сөзіне сену де қиын. Иығы сынса ол ұзақ уақыт ессіз-түссіз жата ма? Баласы жазым болса Шұғыл ауыл үстіне ат ойнатумен болар. Ат ойнатып қана қоймас — айдатып, аттырып, астыруға да барап. Өзі тиісіп, өзі аттан құлаған Нұрышты жазықты деп өмірі айтпас» деп қорытты ол бір кез ойын. Сөйтті де бұл келе жатқан сапары мағынасыз сапар екенін, қорғалауға пана іздеген жазық адамның ғана әрекеті екенін ұқтЫ. Ол тынышсыздана түсті. «Сен қорқақсың? Өмірден босқа өткен жансың! Өз басыңың күнәлі еместігін де дәлелдей алмайтын бейшараасың? Өзіңдей жігіттер оқу бітіріп, ел билеп, әлеумет-бұқараның сойылын соғып, қамын көзделеп жүр. Сенде не өнер бар? Сенде не кәсіп бар? Ауызға аларлық сенде не қасиет бар? Сен бір жүрген қаңбақ. Көшіріңді жел, қонарыңды сай білген шерменде!» деп тілгіледі олөзін-өзі.

Ау! Сен!..— деді оған Шідерті бойынан шоқытып шыға келген бір қару асынған ірі қара жігіт. — Сен кәдімгі Шағаттың жиені, өлеңші қарамысың?

Нұрым бұл кенеттен тап бола кеткен белгілі жампозды көргенде не айтарын, не дерін білмей сасып қалды, ойламаған жан ойда жоқ жерде кездесті.

Ассалаумағаликум, Мәке! — деп, ол атының тізгінінте же, тосын жолшыға таңымдай бұрылышып, жанамаласа кетті де көрісуге қос қолын созды.

Хан жасағына жазыла келе жатырсың ба? — деді сұыт жолаушы, Нұрымның ұсынған қолын алғып жатып. Нұрым бұл сұраққа да не дерін білмей, аттылыдан көзін де айырмай тосырқай қарады.

— Кәдімгі Мәкең... бүтін бір болысты шулатып жүретін... — деп

сыбырлады Нұрым.

— Ай, сен оны қой. Өзің қай жаққа барасың?

— Қалаға барам, Мәке. Мен де аз-мұз кейінгі жақты шулатып кеттім.

— Қалада той жоқ, ойын-сауық та жоқ. Сен қаланы қой, менің соңыма ер. Сен өзің кәдімгі қара сирақ Нұрымсың ғой, өлеңші Нұрым?!

— Ойбай, Мәке-ау, жөнінді айтып өлтірсейші. Қайда жүр дейсің? Қайда барасың құйынданатып?

— Мәмбет жүрген жерде у-шусыз болғанын көрдің бе? Тағы да сол алдыңғы жылдың кебі: онда-соңыма болыс түссе, енді хан мен қарасы жабыла түсті. Бұл ұзақ әңгіме. Мұны соңынан естірсің. Ал өзің маған ересің бе, жоқ па? Ерсең жүр!

— Қайда?

— Ғұбайдулла қарттікіне.

— Мен ол кісіні танымаймын. Және өзі не жай, Мәке? Айтсайшы, қайда барасың?

Суыт жүрісті жолаушы қолды бір-ақ сілтеді.

— Уақыт жоқ, айналайын, сөйлесуге. Ертең... жоқ, бүгін түні көрісерміз... Сен Пазылдікіне түсесің ғой? Неге ақырайдың, кәдімгі Шағаттың Пазылы, өзіңнің нағашың. Ол қалада ғой. Сонда түс, мен соғамын... Пазылдың үйі қасап бетте.

Сөйтті де жолаушы атын тебініп қалып, бірден жорта жөнелді. Күшті жаннның астындағы аты да аса белді. жылқы екен — алдыңғы аяқты шенгелдей тастап, жалды мойнын ілгері соза түсіп бөкен желіспен желдей есіп бара жатты; жұмыр және әлді біткен ірі денелі, толысқан жігіттің қар салмағын ат бұйым көретін емес, күдере белі солқ етпестен сауыр бұлшығы толқындаі түйіліп жазылады.

— Астағыпрыалла! Жүрісіңе болайын! Алды дауыл, арты өрт, Мәмбет? — деп жіберді ол дауыстап. Бірақ Нұрымның бұл таңырқауын Мәмбет естіген жоқ... Ол «ә» дегенше көрінім жердегі Бұлан ағашына иек артып қалды.

Тұрып-тұрып басын шайқап, аяқмен жолға қайта түскен Нұрым ішінен бір кез: «Тәңір жарылқағыр, қайдан кездесті, ойда жоқ Пазылды тауып берді. Мен Пазылды қалада тұрады деп естіген жоқ едім. Қап, жақсы болды, сонда түсемін» деді.

Нұрым аз жүргеннен кейін Мәмбетке .тағы да бұрылышып қарап еді,

өмірі сүйт жүріске бейім жарапған бұл қыр жігіті құлан жал біткен сырдақ ағаштың арасына сиіп те кеткен екен. Ол әр жерден бір төбесі көрініп қылтыңдаған аттылыға бұрылыш қараумен мойын тағаннан кейін жүзін өз жөніне бұрды. Бірақ енді аттылы жанның түрпаты Нұрымның көзінен кетіп, ойына оралды.— Мәмбеттің өткен кездегі өр сипаты мен өзгеше ерлігі біріндең тізбектеле берді.

«Әй Мәкең! Әй Мәмбет!» деп күліп жіберді ол бір кез. Оның көз алдына Мәмбеттің окоптан қашып келе жатқандағы бір ісі елестеп кетті.

... Жалғыз келе жатқанда және өзің талай тар көпірдің басынан өтіп сыналып келе жатқанда ойыңа не түспейді! Өзіміздің қазақ даласына шыққан соң тіпті өткен-кеткеннің бәрі қеуденде сайрап кетті. Жалғыз келе жатып ән салам, жол қысқартам. Кейде айқайлап та жіберем, іш пысады, сөйлесуге адам іздейсің. «Осы маңда отыруши еді ғой күзем кезінде Күрлен ауылы. Сол ауылға бір қонып ассам» деп келем. Күрленнің бұрынырақта көрсеткен бір қорлығы есіме түсіп кетті. Қорлық болғанда кәдімгі сөз сүйектен өтеді дейтін сөз қорлығы. Ол кезде өзім жаспын, аса сезге де ұста емеспін, ұстаса кетсем алып ұрарлық та әуселем жоқ, талдырмаш, майысқақ, кезім.

Жаз бойы Мерген байы Сороқиннің малын бағамын да, күз елге кайтып келемін. Сондай бір кәсіптен қайтып келе жатып Күрленнің үйіне соққанмын. Күрлен есік алдында тұр екен.

— Ата, ассалаумағаликум,— дедім.

Маған жалт қарады да, көзінің бұқасын шығарып:

— Сәлемің сартқа, мұндар!— деді.

«Бұған не жаздым» Деп сасып қалдым да желкемді қасып не дерімді білмей қипақтай бердім. Бақсамбай — правитель дәретке отырып, әлі сол іш киімінің бауын айналдыруда екен.

— Дәретке отырған адамға сәлем беретін қай көргенсіз едің, жөнел әрі,— деді тағы да ол жекіріп.

— Ата, ғапу етіңіз. Білмедім... Құдайы қонақ едім, Ішкі беттен келемін. Қонуға рұқсат етсөніз, ауыл алыс, отыз бес шақырым жер жаяу жол жүріп шаршап келемін, — деп, жай-мәністі айтып өтіне қалдым. Бірақ правитель — бай:

— Сендей орыс жерінен бұзылып қайтқан жалаң аяқтардан күтерің только жамандық. Ең момын дегені шекпенінді киіп кетеді. Жөнел, қараңды көрсетпей, — деп ақырды.

Арғы жағын енді жайма-шуақ сөзден боранға көшіретіні көзінен-ақ, көрініп тұр. Төбеттен ыққан жалбыр күшіктей жөніме тарта бердім. Бірақ ішімнен: «қап бәлем, тоқтай тұр! Мәмбет өлер, өлмесе — саған бір Мәмбеттігін көрсетер деп тістендім. Мейманасы асқан сол Күрлен енді кездессе деп келемін. Сонау жаһаннамның терінен окоп қазып Бобруйскінің түбін суырша тескен көп халықтың ішінен жырылып шыққан Мәмбет, сен Күрленге сондағы ісінді алдыңа келтірсем деймін. Және ойлаймын: бұл соққан содырдың баяғы атақта шыққан ақ байталы әлі бар ма екен? Болса ол ендігі талай жер баспас құлышын туған шығар. Біреуін тақымыма бассам деп те ойлап қоямын. Ай, бұл адамның кейде ойлаған ойының бұлжымай орындалатын да кезі бар. Орыс мәстегімен тырбаң-тырбаң шоқытып, кейде оны бауырлап-бауырлап алып, қазақша аяңдатып келе жатсам, қырқаның астынан ендей жайылған бір қора қой алдынан шыға берді. Қараймын, қой мыңға аяғын жиятын емес. Екі шетінде екі қойшы, екеуі де жаяу. Ал шеткерірек бір тебенің басында дәу торы аттың үстінде бір адам маңқия қалған. Байқаймын, мал иесі байдың өзі болуы керек. Жақындағы қойшыдан жөн сұрасам: қой Күрлендікі, доң басында тұрған торы аттылы белгілі Күрленнің тап өзі екен. Ойлағаным жоқ, аттың басын бекзаттың өзіне тұра бұрдым. Қандай болды екен, не дер екен мені таныса деп ойлаймын. Тағы да баяғыша:

— Ассалаумағаликум, құрметті ақсақал,— дедім.

— Уағалайкүмассалам. Қай тұған болдың. Қабағың қатынқы, алыс жолдан келе жатқан жігітсің ғой,— деді шалалау орысша киінген киіміме тесіле қарап.

Білдім, танымады. Сөйтті де Күрлен ерінің қасына іліп қойған күміс бағдарлы және үлкен сүйек шақшаны алып насыбай атуға ыңғайлана бастады. Бірақ, екі көзі менде — байқаймын кім екенімді білуге құмартып тұр.

— Ақсақал, алыстан келемін. Аңсап келемін. Ана шақшанызды көріп алты арысым жыбырлап кетті. Рұқсат етіңіз, қане бір иіскеійін,— дедім.

Көзіме қараған күйі шақшаның тығынын алып, тырнағына қарамастан насыбай толтырды да тығынын қайта тықты. Нығыздал тізесіне басып, оны нықтап қойды. Сөйтті де әлденеден сескенген адамша, әлденені есіне тұсіргендей маған қадалыңқырап қарап, кідіріп қалды. Шақшаны ұсынудан бас тартты. Мүмкін, ол тап сол сәтте менің ниетімді де сезіп қалған шығар. Әйтеуір шақшасын ұсынбай:

— Тос алақаныңды, жақында!— деді.

Менің де ойыма өрескел ниет сарт ете қалды.

— Кәне, — деп, оң қолымды соза бердім.

— Алақаныңды тос. Менің шақшамды өзімнен басқа ешкім қолына ұстап көрген жоқ,— деді.

— А, жақсы онда,— деп жанамалай беріп алақанымды тоса қалдым.

Күрлен атының тізгінін ерінің қасына іле салып, ыңғайланыңқырап, жақындаған алақанға насыбай қағуға кірісті: бір рет лұқситты, жарытып түсе қоймады. Екінші рет лұқситты... Шақшаны сарт еткізіп ұстап, қолынан жұлып алдым да, атты тебініп қалып шеткерек шыға бердім. Күрлен шошып кетті. Тұрім де, тұсім де жан шошырлың болуы керек, ақыра да алмады, қайрат көрсетіп жармаса да алмады.

— Мұндар, не қылған әдепсіз мұндар едің. Кәрі адамға бұл не қылғаның, шақшасын қолынан қағып алып,— деп күбірлей тұсті.

— Сен Күрленсің. Қырық жыл күрлеген правитель Күрленсің. Атың да өзіңе лайық. Ісің де өзіңе лайық. Мен Мәмбетпін. Оразбайдың Мәмбеті. Баяғыда Сорокинге мал бағып, арып-ашып жаяулап келе жатқанда үйіңе қондырмадың. «Сендер мал ұрлайсыңдар. Ең момын дегенің қонған үйдің шекпенін киіп кетесіңдер» деп жазықсыз сөктің. Міне, сол қылышыңды алдыңа келтірдім. Артымнан қуушы болма. Шақшанды ұрлап алғаным жоқ, қолыңдан алдым. Бұл ақың шыққан мұлік емес, қырық жыл управитель болып тұрғанда бір зергердің ұлыққа тартқан сыйлышы. Енді бұл шақша менде бола тұрады. Жүріп бара жатқанда:

— Бұзық... орыс жерінен бұзылып қайтқан жарты бас. Құдайдан безген,— деген сөздер естіліп жатты.

Оны мен тыңдағаным жоқ, ойым: мұның үйіне де түсе кетейін. Шақшасын бәйбішесіне тастап кетейін деп келем. Жан ұстамаған шақшасын ұстадым. Еруліге қарулы айтарымды да айттым. Кіріп келіп бәйбіshedен сусын сұрадым. Бірақ бәйбішесі өзіндей емес, мейірімді жан екен. Құзгі сары қымызды сапырып-сапырып жіберіп, көрсөң аяқты толтыра құйды. Мен де жеміре жүттүм. Рахмет айтып, шақшаны суырып алдым да:

— Мынаны правительге берерсіз,— деп тұрдым да жүре бердім.

— Әңгіменің зоры соңынан шықты. Біраздан кейін:

— Аттан! Аттан! — деген айқайға қосыла адамның жаны түршігерлік шуыл шықты. «Бұл не шу, шынымен әлгі шонжар менің соңыма жігіттерін салғаны ма. Қой, олай етпес. Шақшасын бәйбішесіне тастап кеттім фой», деп ойлаймын. Аздан кейін қиқу ит қосқан дүбірлі шуға айналды. Ауылдан екі-үш шақырым жер шықпай-ақ соңыма сойыл көтерген екі адамтүсіп берді. Мен қашпадым, бүкіл аяңмен келем. Бірі жастау келген, бірі орта жастағы адам екен. Үлкенінің

дауысы жер жарып, атын бауырлап-бауырлап төпеп келеді. Қашсан да құтыларлық емессің. Әсіресе жасының астында жүлдyzдай аққан бір аң жылқы. «Уа, ақ байтал, сол баяғы ақ байтал» дедім ішімнен. Жыным келіп кетті. Атаққа шыққан ақ байталды көргенде қаным қайнап кетсе. керек — мен де атыма қамшыны басып жібердім. Ақ байталды зулап жанымнан өте шықты — қолындағы қаруы жіңішкегерек келген жылан бауыр, бірақ сілтеуі оңға келмеді ме дарымады. Иесі де соқыр болмауы керек, он төрт, он бес жастағы бала екен. Ол алдыңды орап қайта оралғанша жуан торымен төпеп еңгезердей келген бір әукебас неме жетіп-ақ қалғаны. «Мына бәлекет бас жарып, көз шығара ма қайтеді» деп ойлап, көк мәстекті қолденеңдете қалдым. Ойым: соққысын қағып жіберу, ретіне келсе қамшымен қару жасау. Шамасы шеберлігіне сенбей, күшіне сенген адам болуы керек, өйткені сиыр ұратын қатындарша бақандай үлкен соққыны қос қолдап жоғары көтеріп төніп келеді. Ал астындағы ат аршындаі көсіліп алқымдап қалған. Ойлануға келген жоқ — не де болса көрейін деп жуан торыға тұра қарсы шаптым. Мұндайда қашсан жеткізбей кеткен жөн де, ал сойылды адам жетер күн болса, ана соққыны я бастан, я иықтан тигізері даусыз. Қарсы ұмтылып келгенде бақан соққы бастан асып,.ат сауырына соғуы тиіс, тіпті тимей қалып ұшы жер тіреп, иесінің өзіне қатер жасауы да мүмкін. Мен айла жасадым — атымды тебініп жіберіп, өзім жалына бұқтым да, сойылшы сілтеп үлгергенше сүзетін қошқарша тұндырып қолтығының астына барып тақалдым. «Ап» дегенше болмай, оң жақ тақымынан алып жіберіп собалақ немені екінші жаққа қарай атынан төңкеріп тастап жайыма кеттім. Аты ілгері, соққысы бір жаққа, өзі бір жаққа ауды да жау жайына қала берді. Ендігі ойым ақ байтал.

«Ия, сәт! — деп қоям ішімнен алақаныма түкіріп, — қуып жетіп ала алмаспын, алдап жармасайын деймін. Баланы еліктіріп шоқақтап ілгері аса бердім. Аттан құлап қалған жігітке айналмастан, атына сенген бала тағы да құйындаі жүйткіп алыстан қамшы сілтеп өтті. Қарағаным да жоқ, құғаным да жоқ, өз жөніммен мен де кетіп барам. Үшінші айналғанда бала өте жақын келді. Онда да көңіл аудармадым, мойнымды бұрмaston жүре бердім. Төртінші рет бала мүлдем жақын келді.

— Шақшаны таста! — деп бұйырып өтті.

Бала ілгері асып кеткенше ежелден ердің артқы қасына орай салған жіңішке арқаның тұзақты басын оң қолға ыңғайлап, екінші ұшын сол қолға орап-ақ алдым. Тек бала байқамаса екен деп тілеймін. Ат ұстінде елірген жас бала не байқаушы еді.

— Шақшаны таста. Бәрібір жібермеймін. Артыңдан жігіттер жеткенше тақымдаймын, — деп шіңкілдейді бала. «Қалмағаның ғой маған да керегің» деп қоямын ішімнен. Не керек, елірген бала әбден құрық салатын жерге келгенше сыр білдірмей, ақыры оныншы рет пе,

әлде онанда кеп пе, әйтеуір бір таяп келген кезде ақ байталдың мойнына бұғалықты тастап келіп жібердім де, керіп кеуделеп кетуге жібермей үзенгіге шіреніп тартып-тартып қалдым. Бие кілт тоқтап қылжаң ете қалды. «Іс бітті!» дедім мен дауыстап. Сонда да бой алдырмай шірене тартып, биенің бауыздауын қыып жіберердей жұлықтым. Жануардың қырылы құлағыма келді. Бала бақырып қоя берді. Еш нәрсеге де қарағаным жоқ — арқанды құлын ұстағандай саумалай, төрт тағандап сіресіп тұрған ақ байталдың тізгініне де жармастым. Бие дір-дір етеді. Балада өң де жоқ, тұс те жоқ. Жалма-жан аттан түсе қалып, бұғалықты сыпрыып жіберіп, биенің тамағын сипадым, қырылын тоқтаттым. Көк мәштектің ерін сыпрыып биеге салдым. Атты балаға ұстарттым да, үн қатпастан ақ байталға мініп алып жөнеп бергенім бар емес пе...

Мәмбеттің өз аузынан естіген әңгіменің бірі осы еді, Ақ байталдан өзге де оның сан жырын Нұрым талай тыңдаған-ды. Ол: «Әй, Мәкен! Әй Мәмбет! Сенің ісіңнің бәрі білгенге жыр, білмегенге сыр-ау. Тағы да осы сияқты біреудің жүйрігін алып кетті ме екен? Әлде ана жылғы уезд қол астын шулатып Лұқпан болысқа жасаған шабуылдыңдай бастықтарды әлекке салды ма екен? «Соңыма хан мен қарасы жабыла тұсті» дейді. Сондай бір іс бар ғой» деп ойлады Нұрым.

Кездейсоқ жолыққан жұмбақ жүрісті Мәмбеттің ойда жоқ жерден атаған Пазылды Нұрымның туған нағашысы — Шағаттың баласы еді. Оның қалада тұратынын Нұрым білмейтін. Шамамен үйін тұра тапты да, Пазылдікіне ол сәлем беріп кіріп келді.

— Уә, тентек жиен! Әнші жиен! Жоғары шық! Жоғары шық! — деп ақ жарқын Пазыл құшағын жайып, Нұрымды аймалай тұсіп.— Ойпырмау, сен жылына бір аршын өсесің ғой деймін. Былтыр бойың менімен бірдей еді, қазір тұра бір аршын, жоқ, екі аршын өскенсің.

— Жас еседі, жарлы байды ғой, — деді Нұрым сасып, белгілі мақалды өңіне айналдырып.

— Жарлының байығанын көре қойғаным жоқ, ал сенің өскенінді көріп тұрмын. Апам мен жездем аман ғой?

— Аман-ак, сәлем айтты,— дей салды Нұрым.

Бірақ ол қызыарып кетті. Оның үйден қашып кеткені, Пазылдікіне түсемін деген ниет бұрын ойына да келмегені, қазір жалған сөйлеп «сәлем айтты» дей салғаны бейне бір ауыр күнә сияқтанды. Бірақ Пазыл оның бұл «күнәсін» сезген жоқ еді.

— Сен де жасаққа жазыла келдің бе, тентек жиен?— деді Пазыл әлденеге ренжігендей, тез тұсі өзгеріп.

Өзінен-өзі қысылған Нұрымға бұл сұрақ жолда кездескен Мәмбетті қайта көз алдына алып келді.

— Пазеке, жаңа жолда әлгі Мәкеңді кездестіріп едім, өзі суыт жүріспен желдей есіп бара жатыр. О да жасаққа жазыла келдің бе? Жазылсаң менің жасағыма жазыл дейді. Тіпті соңыма ер деп жармасты. Шамасы қалаға келген жүрттың бәрі тек хан жасағына жазылу үшін келеді ғой деймін. Сіз әлденеге ренжіп тұрсыз ғой, қабағыңыз...— деді ол.

Сөйтті де түрегеліп тұрған Пазылдың еңкіштеу келген нық денесін, қызыл тамырланған бетін, көсе иегін, кіртиіңкіреген көзін, әлденеге шытынай қалған қабағын көзбен бір шолып өтті.

Мәкең деген сөзге Пазыл құлағын тіге қалды.

— Мәкеңің кім?

— Кәдімгі Мәкең. Экесінің атын ұмыттып қалыппын.

— Дүниеде не көп, Мәкең көп.

— Жоқ, бұл өте аз Мәкең. Кәдімгі шойқара Мәкең.

— Мәмбет пе?

— Ия.

— Оразбайдың Мәмбеті! Ол қай жерде кездесті?

Пазылдың қабағы енді жазыла тұсті, жүзіне таңырқау нышаны пайда болды.

— Кәдімгі балуан Мәкең. Мықты Мәкең. Домбырашы Мәкең, — деп, Нұрым Мәмбеттің бар қасиетін үйіп-төгіп таstadtы.— Оған неге таңдандыңыз, Пазеке? Астында баяғы дәу қара аты. Жүрісі де сол екпінмен үй жыққандай. «Әңгіме бар... бүгін кешке сөйлесеміз» деді. Өзі Ғұбайдолла учительдікіне бара жатыр.

— Тсс! — деді Пазыл біреу естіп қалатында. — Ақырын сөйле, Нұрым. Не көп, тыңдаушы көп. Мәмбетті іздеуші көп. Бүтін қала болып іздеп жатыр...

Нұрым да дауысын бәсендете қойды.

— Ия, ол не жасапты соншама қала болып соңына тұскендей?

— Оны мен айтпаймын, сен тыңдама. Сұмдық. Сұмдық емес-ау, үлкен оқиға, жүрттың тегіс аузында.

— Болар, болар. Мәкеңнен шығар. Дегенмен не істеген екен?

— Мәмбет Оразбаев десе жылаған бала жылағанын қоя қоятынын білесің ғой. Ол осы жаздың басында он шақты жігітімен келіп, Жаншаның жасағына жазылған-ды. Өзі орысша білетін, өзі қүшті, не істеймін десе де қолынан келетін Мәмбетті осындағы бұқіл әскердің атжабдығын басқаратын үлкен начальник етіп қойған. Жаншаның мінетін арғымақтары да, командирлердің ойынға жетік аттары, солдатқа арналған жылқының бәрі сол Мәмбеттің қолынан өтеді. Ол ат беремін десе береді, Бермеймін десе Жаншаның өзіне де бермейді.

Кеше подполковник Кириллов Мәмбетті шақырып алып:

— Ат саны азайып кетті, сен салақтық жасап ат ұрлаттың, қарамайсың, — деп ұрысқан екен.

— Мен саған бағынбаймын, казак-орысқа бағынғаным жетті. Маған сен қожа емессің, — депті. Кириллов оны гауптвахтыға қамауға бұйырған екен, айдал барамын деген екі солдатты ұрып жығып, Кирилловтың кеңесіне кіріп келіпті де:

— Осы сағаттан бастап кет, атаман Мартыновыңа бар. Әйтпесе басыңды кесіп аламын, — депті. Сөйтіпті де Кирилловтың қолындағы наганын жұлып алып, екі қолын артына байлап, есікті сыртынан тарс бекітіп шығып кетіпті. Сыртта тұрған қазақ жігіттері білмепті, білсе де Мәмбетке қол қата алмапты. Ал, қолын шешіп босатқаннан кейін Кириллов: «Ұсталсың, әскер сотына берілсін!» деп жарлық еткен екен, еш жерден Мәмбетті таба алмай, бұқіл қаланы тінгтіріп жатыр, деп еді, шамасы ол қырға шығып кеткен ғой...

— Көзіммен көрдім, Шідертінің бойында... — дей беріп еді Нұрым.

— Тсс! Үндеме! Тісіңнен шығарма! — деп бөлді Пазыл Нұрымның сөзін. — Онан да зоры бар «көрдім, білдім» дей көрме. Арон төре оны: «Қызыл. Окоптан қашып келген большевик, хан әскеріне жасырынып кіріп бұлік жасау ниетінде жүрген бұзылған Кердерілердің адамы» деп жарияладты. Бұзылған Кердері деп кімді айтатынын білесің бе?

— Кердері көп қой, Пазеке-ау. Қайдан білейін. Ой, жігіт! Жігіт болсаң осындағы, Мәкеңдей бол! Қадімгі жанааралды байлап кетіп пе? — деп таңданды Нұрым.

— Кердері көп болғанмен мынау басқа... Мәмбетті «бұзылған Кердерілердің адамы» дегені әлгі қызылдар жағында дегені. Әйтиев пен Бақытжандардың жағында дегені... — Нұрым қабағын кере қалды.

— Әйтиев біздің елде ала жаздай болды. Аладай емес, жазғытурым, екі айдай жатты. Бұзылған деп бекерге өсектейді. Нағыз елін сүйгіш

учитель. Көкем оны жақсы көреді. Біздің Хакімдердің ақылшысы. Егерде Мәмбет Әбекеңнің адамы болса — онда ақылшы адамды тапқан, — деді Нұрым.

Пазыл бұл әңгімені қазбалағысы келмеді. Ол:

— Оны енді көрерміз, — дей салды екі ұшты етіп.

«Әбекеңнің адамы болса, ақылшысын тапқан» дегенге үй иесі іштей жек көрмейтін бір жарқын шырай көрсепті; ол жоқ сақалдың орнын бір сипап өтіп, сонсоң сиректеу келген селеу сары мұртын сәл ғана шиыршықтап қойып, аз отырды да, Мәмбеттің мінез-құлқына көшті.

— Қалай деуге болады, мұндай жігіттерді: дene десең анау томардай жұп-жұмыр. Бет алқа-салқа. Бір-бір жұмырығының өзі салмағымен де қазықты жерге кіргізгендей! Жұрген жері, кәдімгі шабындықты жарып өткен жанның жолындай жапырылып қалады десе боларлық. Мұндай жігітті жойқын демей ме! Солай, ә?! Құлқы да, мінезі де қызық қой оның. Бір күні ауылдың бар әйелі, үлкенді-кішілі барлық жеңгелері жиналып алып: «Осы қағынғырды жабылып жығып, тері шалбарын сыптырып алып басына қаптайықшы. Қолы темірдей, ұстаған жерін көгертеді, алышсақ алып соғып киімінді басыңа бүркеп тұншықтырады, асыңды жасырсаң тұп көтере ішіп-жеп, барыңды біржолата құртып кетеді», — деп уәделесіпті. Сөйтіп бәрі бір үйге жиылып, он бес әйел Мәмбетті шайға шақырыпты, біреулері тіпті Мәмбеттің қол-аяғын байлап тастаймыз десіп, бұзаудың ноқта жібін әзірлеп қойыпты деседі. Не керек Мәмбет келіп, қаннен-қаперсіз май мен нанды асап, қызыл шайға қол қойған кезде, көбірек әзілдесіп, алышып ойнай беретін бір мықты жеңгесі:

— Құрғыр, әрірек қисайшы. Кескен томардай болып, бүтін төрдің алдын бір өзің алып жамбастап қалыпсың, — деп шынтақтай түсіпті де, әзір тұрған басқалары жабылып Мәмбеттің үстіне үйіле қалыпты.

— Әй, сендер ана шынаяқты қиратасындар. Маған отызың жабылсаң да еш нәрсе ете алмайсындар. Абзалы қойындар. Оңдырмаймын дейтін көрінеді Мәмбет.

Не керек аздан кейін у-шу болып жатқан үйге ауылдың қатын-қалашы қалмай шұбырып келсе, он бес әйелді төрдің алдына буған теңдеп етіп, өзі бәрінің үстінде отыр дейді. Ең астында қалғандар тұншығып өліп қала жаздаса керек, ал үстіңгі жағындағылары құлғында-құлғыны шығып шыңғыратын көрінеді. Өйткені тыптырышығандарын «тыныш жат!» деп сандарынан бір-бір үзіп, шымшып-шымшып алады екен...

Нұрым күлкіден шексілесі қатып қалды.

— Ана жылғы Құрленнің ақ байталын мініп кеткенін, оны екі елдің дауына айналдырғаның айтсайшы, — деді Нұрым құлкісін жия алмай.

— Мәмбеттің қызығы ақ байтал ғана емес, оның әңгімесі бір кештік. Бір кешке де таусылмайды. Окоптан қалай қашқаның айтсайшы оның. Olsen бір жыр. Жырдан да қызық. Қызығынан да ерлігі көп. Сонау Ресейдің төрінен Жайыққа жеткенше істемегені жоқ. Ақ байтал Жайықтан өткеннен кейін кездескен оқиға ғой.

— Ия,— деп Нұрым Пазылдың әңгімесіне құлағын түре қалып еді. Бірақ үй иесі:

— Оны кейін айтып беремін. Жұмыстан келген соң. Қазір мен де асығыспын, сен де дем ал, тамақ ішкен соң жат та ұйықта,— деді.

Нұрым амалсыз көнгендей:

— Жұмысқа асығып тұрсыз ғой, әйтпегенде Мәмбеттің жайын естіген қызық еді. Малды тұнде соясыздар ма?

— Тұнде де соямыз, күндіз де соямыз. Мына әскер басы құралғалы екі дүркін істейміз. Менің кезегім тұнге келіп тұр.

Пазыл шайды асығыс ішіп қасапқа кетті де, жалғыз қалған Нұрым өз жайын ойлаумен болды. Оған Мәмбет те, Мәмбеттің «менімен бірге жүр» деген сөзі де әлдеқайда жетектей түскен сияқтанды.

Етке дейін де, ет жеген соң да бар ойы Мәмбетке жолығудың айналасына орала берді.

3

Атпен алпыс шақырым жер жүріп келген Нұрым қатты ұйықтап қалған-ды. Және оның неше күн бойы бір толқып, бір басылып, домбыраның шегіндей керілумен келген жүйкесі қалпына жаңа ғана түсіп, рахат тынысына батып жатыр еді.

— Шаңқай түске дейін шырт ұйқыда жатырсың. Олда-білдемен атынды әрең алып қалдым. Онда да әйтеуір жақын жігіт кез келген соң ұялғаннан тастап кетті, — деген таныс дауыс құлағына ап-анық келіп жатқан сияқты. Бірақ Нұрым бұл сөздердің мағынасын әбден ұқпады білем, енді ол аударылып оң қырынан жатты. Дауыс қайта басталды.

— Атың да көруге көз керек жануар екен: сауыры төңкерілген ақбақай кер! Омырауы есіктей, шіркіннің құлаң бітісі қалай, тұра қамыстай! Жағында қармаққа шаншар ет жоқ. Бәйгені шаппай алып жүрген қыл құйрық қой дәуде болса, сіңірі мен сәкөйі көз тартады.

Пазылдың дауысы... Мен қайда жатырмын?.. Көзін ашқан соң да

Нұрым кім үйінде жатқанын қапелімде жадына келтіре алмады. Ол тек қана Пазылдың үшінші рет келіп:

— Нұрым, жеңгенің шайы даяр тұр. Үйқын қанған шығар, а! — деген тап қасынан шыққан дыбысына құлақ асты.

— А, Пазеке, сіз бе едіңіз. Мен түсім бе деп дел-сал болып жатсам. Ат дедіңіз бе? Не дедіңіз? Мениң атым кетіп қалып па?

— Кетіп қала жаздады. Әрең алып қалдым...

— Оның ауылға тартатын әдеті бар.

— Ауылға тартса еш нәрсе емес, мына жайлап кеткен әскердің қолына түссе оны қайырып алу жесір дауынан да қыынға түсер.

— Ия, солдаттар айналдыра ма?

— Айналдырғанды қой, тұра «қазынаға аламыз» дейді. Заң бар ғой — ат-айғырды еріксіз алатын. Әсіресе мына сияқты ақтабан керді тақымына басуды қай хакім жек көреді дейсің.

Ат жөнінде елде де қиян-кескіні өз көзімен көріп келген Нұрым:

— Бұл не қылған пәле, ат бермейсің деп елде милициясы сабайды, қалаға келсең қазынаға аламын деп әкірендейді, — деп, жалма-жан орнынан тұрып, киіне бастады.

— Бәрі кешегі шойқараның әлегі...

— Шойқара әкесін өлтіріп пе, соншама?

— Сен оның қызығын естіген жоқсың. Кешегі кешегі ме, бүгінгісін айт,— деп Пазыл жүресінен отыра кетті.

— Тағы не жасапты? — деді Нұрым.

— Тұнде казармаға келіп, өзінің жолдастарын ертіп шығыпты. Бұтін казарманы басына көтерген дейді. «Казак-орысқа бағынбаңдар! Кирилловты екі қолын артына байлап, Оралға айдал жіберіндер! Сендерді қызылдарға қарсы айдал салмақшы. Көнбендер! Ақ офицерлерді ұрып өлтіріңдер!» деп ұран тастаған дейді. Не керек, ақырында Кириллов мінетін көк арғымақты бас етіп ең жақсы деген аттарды көзінен тізіп, жеті ат жетектеп кетіпти...

— Қойшы-ай!

— Ойбай масқара! Тұні бойы қаланың іші астан-кестең шабуыл. Мәмбеттің соңына бұтін офицер біткен түскен дейді. Бірақ ізім-қайым

жоқ болған. Қайда кеткені белгісіз...

Нұрым қозғалмай, Пазылдың аузына қарады да қалды.

— Ол ұстаппайды,— деді Пазыл аздан кейін. — Мәмбетті ұстaugа күш керек. Және ол тегіндікпен долға түспейді. Мүмкін ол осы күні баратын жеріне барып та қалған шығар.

— Баратын жері қайда?

Пазыл тағы да Нұрымның бетіне қарап тұрды да:

— Кердерілерге,— деп сыбырлай қалды.

— Оның несін сыбырлайсың, Пазеке-ау, айттым ғой онда ақылшысын тапқаны деп.

— Сен онда Мәмбетке қосылады екенсің,— деді қасапшы.

— Кім біледі, — деді Нұрым.— Сонымен Мәмбет «Кердерілерге» кетті ме?

— Солай. Кердеріге кетушілер көбейер әлі.

Нұрымға Пазылдың сөзі қатты ой салды. «Осы меннеге сол Хакімнің соңынан кетпедім!? Біріміз анда, біріміз мұнда болғанша — екеуміз, тәңірге тәуекел, тізе қосып бір жүретін. Жоқ, олай болмас... Мұнда Ораз бар ғой. Оразды көру керек. Соған ақылдаспай еш нәрсе істеуге болмас. Уәдеміз бар-ды» деген ойдың құшағында Нұрым жуынып-кинуге кірісті.

Шай ұстінде ол Пазылдан Ораздың жатқан жерін сұрап еді, Пазыл оған Ораздың қашан келгенін, кімнің үйінде жатқанын, кімдермен ақылдасатынын да айтып берді.

— Жарке тігіншінің үйінде, жұмыс істейтін жері сонау почта беттегі әскердің жабдықтау махкамасы,— деді.

— Онда Оразды жақсы біледі екенсің ғой,— деп еді Нұрым, Пазыл:

— Жарке біздің қаланың көпке таныс тігіншісі ғой. Тігінші де, тігішінің үйінде жататын адамдар да белгілі,— деп күлді.

Бұл сөздің арғы жағында қандай сыр жатқанын Нұрым аңғара қойған жоқ, сонда да ол Пазылды тек мал союшы жұмысшы ғана емес, әр нәрседен хабардар, тіпті қалада не болып жатқанын бес саусағындағы билетін, оның үстіне ішкі беттегі «Кердерілердің» не істеп жүргенін түсінеді екен деп шамалады. Әсіресе Мәмбеттің жайын толығырақ естуге құмартып:

— Сонымен Мәмбетті таба алмайды дейсің ғой. Тапса да қолға түсіре алmas дейсің, Пазеке, а?

Үйге жүгіре кірген Иба Нұрымның сөзін бөліп жіберді. Пазылдың жауабын күтуге де шақат келтірмеді.

— Ана өріп кеткен солдаттар жиеннің атына жармасып жатыр, шырағым-ау, сен бірдеме демейсің бе, шығып,— деп еріне айқай салды.

Нұрым мен Пазыл жалма-жан сыртқа ұмтыла берді. Бұл екі арада үйге домалана кірген бір кішкене кісі:

— Пазыл, мен әкелгенім жоқ оларды. Өздері қора-қорадан ат іздең таң атпай тінту жүргізіп жатқан. Мына қонағынды көрген ғой. Белгілі әңгіме ат алу деген. Қайдан келген қонақ еді?— деп, бір жағы Пазылдың алдында ақтала, бір жағы қонақтың жөнін білуге тырысты.

— Сен әкелмесең иіскелеп табатын ит емес қой олар...

— Оллаңи, мен әкелгенім жоқ. Сіздің үйге солдат әкеліп мені құдай қара бастырып па, соншама. Айналайын, Ибажан, сен айтшы Пазылға, мен олардан бұрын келдім, мен үйге кіре бергенде келді. Өзің көрдің ғой, Ибажан.

Ақтала бастаған кішкене кісіге қолды бір сілтеп, Пазыл да үйден шықты. Аяғын адымдай басып Нұрым да қөлеңкедегі байлаулы тұрған кер атқа жетіп барды. Аттың тізгінін шешіп қолына алып үлгерген қазақ солдаты:

— Мынау кер ат кімдікі?— деді Пазылға паңдана сөйлеп.

— Иесінің аты,— деді Нұрым қатал ұнмен.

— Жәке, бұл менің қонағымның аты, менің жиенімнің аты, — деп, Пазыл бастырмалата қалды, Нұрымның қатал лебізін жуып-шаюға тырысып.

— Ия... — деп созды әкім дақпа-дақтап. — И-есінің аты! Дұрыс жауап екен хұқімет адамына. Иесінің аты кім? Ол кімнің шекіресі?

Шірене сөйлеген солдатқа Нұрым қадала көз тікті де, жүрегі лұп ете түсті. «Мынау сол жексүрүн... Бір пәленің басы болмағай тағы да...» деп ол аяқ астынан ұшыраған қатерлі ойдың құшағында қалды, Бірақ ол жалма-жан жүзін бұл өзіне таныс шамбыл сарыдан бұрып әкетті.

— Жоқ, Жәке. Жиен танымай жатыр ғой сіздің қандай хакім екеніңізді. Әйтпесе ол тұра жауап қатады ғой, хұқімет адамына. Оның өзі де жасақшы. Осында ғаскерге жазылуға келген,— деп Пазыл жаймалай бастады.

Теріс айналған Нұрым Пазылға көзін қысып қалып, «кім еkenіmdі айтпа» деген ым қақты. Әлдене бір керексіз сөз айтып қала ма деп қысылып, Пазылдың алдын орай, қай жерден келгенін бұра сөйледі.

— Сонау Дуана болысынан старшын ғаскерге жазыл деп жібереді. Ал мындағы ғаскер «атыңды аламын, кімсің?» деп мүқшайды. Пазеке, қызың еken қалаңыздың тәртібі,— деді Нұрым.

Сөйтті де атының тізгінін ауланың жапсарына қайтадан байлай бастады.

Пазыл Нұрымның бұл болысын жасырғанын сезе қойды, бірақ оның неге олай еткенін түсінбеді. Сонда да ол ыңғайға көшіп:

— Ия, сонау Дуана болысынан .келген жиен. Енді аты да, өзі де қазыналық болады ғой ертеңнен бастап,— деп «түсіндірді» әкімді.

Бұл шамбыл сары жазды күні Аңқаты бойында әлек салған, кәдімгі Сүлейменнің биесін тартып аламын деп езін қамшының астына алған Маймақов болатын. Бірақ, жөні болып, ол Нұрымды танымады, әйтпесе аттан аударып тастап, қару-жарағын сыптырып тартып алып жаяу айдал қоя берген. Жұныстың тентек қарасын тани қалса, жақсылық етпесе-ақ еді. Бұл құдіретті әкім бойняның мал сойғыш Пазылы «қонақ менің жиенім» дегеннен кейін езіле түсті.

— А, жиенің бе?! Жақсы, жақсы, — деді әкім сары мүқамдап. — Дұрыс еken онда. Жиенің солдат бола келсе атын мобилизациядан қалдыруға болады. Сен үшін қалдыруыма болады. Ие, солай, реттеуіме болады. Мал көп сойыла ма, осы күні, Шағатов?

Маймақовтың етке назар аудара қалғаны тегін емес еді. Сол тегін еместігіне күә бола қалғандай оның жүзі де қаймақши қалды. «Ештеме жоқ па?» деген дәмету нышаны көкшіл көзі мен шикіл бетінде шылқып-ақ кетті. Екі көзі Пазылдың аузынан не жақсылық шығар еken деп аңдыды да, Нұрымды мұлде ұмытып кетті. Ал, осы өнірге белгілі салық жинаушыны етші Пазылда талай майлы жамбаспен сыйлаған болатын. «Пәледен машайық қашады», деп ойлас, үйіне келген қонағының атын арашалау ниетімен және әлденеге аты-жөнін жасырып қысыла түскен Нұрымның түрін көргеннен кейін Пазыл қипақдай түсті.

— Жәке, мал аздап сойылып тұрады. Пәлендей табыс жоқ, сонда да әйтеуір сорпа-су әзірге баршылық. Кешке... — деп Пазыл қасап иек қақты.

Шамбыл сары шапшаңдап бас изеді. Сөйтті де «іс бітті» дегендей:

— Ал біз жүрдік, — деді жанындағы қарулы жігітке: — Әлгі атаңа

нәллеттің кесірі, — деп қалды ол әлденеге кіжініп. — Корадан қора қоймай сығалауға тұра келеді.

«Бір пәледен құтылдым» деген ой Нұрым мен Пазылға қаз-қатар келді білем — екеуі біріне-бірі қарап қабақ қағысты да, Пазыл енді «атаңа нәллеттің кесірі» деген сөзді түптеуге кірісіп кетті.

— Жәке, ол қандай атаңа нәлет? — деді таңданған пішін көрсетіп.

Бірақ әңгіме Мәмбет жөнінде екенін Пазыл бірден түсініп еді.

— Мен баяғыда айтқанмын, бар пәле Мәмбет сияқты содырлардан шығады деп. Кеше бастығымен төбелесіп, бүгін тұнде өзінің жігіттерін ертіп қашып кетті. Мұндар! Соның кесірі емес пе, жұртты алакөлеңнен атқа мінгізген. Екі отряд қуып кетті. Қайда құтылар дейсің, ұстап әкеледі фой. Мен сотталсын дедім. Қәдімгі стройдың алдынан өткізіп жазалау керек дегенді қолдадым, — деп мақтана қалды сары шамбыл.

Дұрысы: Мәмбеттің қай жаққа кеткенін де, оны қуғандардың қай жерден іздейтінін де бұл анық білмейтін. Оның ұстіне қашқынды ұстап алып келгенше «бұл оқиға елге жарияланбасын» деген жарлық та болып еді. Бірақ әкімдікке. әкімдік сөз айтуға құмар, реті келген жерде өзінен төменгілерге бой көрсетуге бейім бұл салықшы Пазылдың алдында «ұлықтығын» салмақтай қалды.

— Апырмай, а! — деді Пазыл басын шайқап. — Ондай іске батылы барады деп кім ойлаған. Қарулы неме, құғыншыға күш жұмсауы да ғажап емес қой оның.

— Менің қолым тимеді оны ұстаяға. Эйтпегенде өзім-ақ байлап әкелетін едім. Ондай собалақтардың талайын жуасытқанмын, талайын қойдан қоңыр еткенмін. Биыл Аңқаты бойында, құлағына қол апартпайтын асau Жұныстың ауылын да жымдай еткенмін. Құдіретті қажының өзі келіп алдыма құрдай жорғалаған. Сол елдің жігіттерінен мықты дейсің бе, Мәмбетті! Өзіміздің алдымызда бір ауыз сөз сөйлей алмайтын Мәмбет қой, — деп қодырая тұсті Маймақов.

Пазыл мырс ете қалды. Ал, Нұрым көгеріп кетті. «Мына итті не қылсам екен өзін! Жапалақтай ербійп, ат ұстінен бір тартуға келмеген сүмпек! Қара, мынаның сырттан мақтануын» деп кіжінді ол. Бірақ ол мырс еткен Пазылдың Маймақовтың өтірігіне күліп тұрғанын көріп жұмсара тұсті.

— Жақсы. Мен соғамын, — деп, сары шамбыл атқа дік еткізіп қонды да, ауладан шыға жөнелді.

Пазыл басын шайқады.

— Тұу, мұндар. Мәмбеттің шынашағына тұрмайтын күйкентай, хан сыртынан жұдырық көрсетуін көрдің бе? — деді ол жерге түкіріп.

Маймақовтың ауылынан қалай кеткенін, қандай сыйлықпен аттанғанын Нұрым Пазылға бастан-аяқ жыр етті.

— Қазір де соны істейтін едім, эттең тек қаланың іші, жер тар,— деді ол.

— Пазылжан, мен емес Маймақовты жетектеп үйден үйге сығалатып жүрген. Оның неге келгенін енді түсіндің ғой. Мен әлгі... посемейный списокты тағы да мұқияттап тексеріп шығу үшін шыққаным, — деп жоқ жерден пайда болған шұңқиген кішкене кісі оң қолтығындағы папканы алып, сол қолтығына қысты. Күштің бәрі осында ғой деген жанша оны және оң қолмен сипап-сипап қойды.

— Списокке таңсәріден кіріскеніңіз бе? Әлде бұл жүртты бір жаққа қашып кетеді деп қорқасыз ба?

— Орнынан ертемен баспаса, жүрттың шаруасы бар, үйден таппайсың... Оқасы жоқ, сенің жаның белгілі ғой, Иба қелін мен өзің ғана. Пазылжан, мына жігіт?.. Жаңылмасам көрдім ғой деймін...

— Көрмеген боларсыз. Елден келген, Дуанадан.

— Жоқ, көрдім, анық көрдім...

— Мен сізді бірінші рет көріп тұрмын. Соңдықтан оныңыз қате, — деді Нұрым, бұл ұры адамдай көзі бір жерге тұрақтамайтын, керуге де сүйкімсіз кісіні бірден бойына жуытпай сөйлеп.

Кішкене адам да Нұрымның түрі мен сөзінің сұп-суық екенін сезіп, әңгімені доғара бастады.

— Мүмкін, мүмкін... Жақсы, жақсы, — деді ол әлденені қоштап.— Мен кетейін.

Сөйтті де күйбелектеп Пазылға бір қарап, Нұрымға бір қарап алып, өзіне-өзі:

— Дуанада мұндан жігіт кездескен жоқ еді. Мен онда талай болдым. Ол жердегі Қынықтың мен білмейтіні жоқ,— деп күбірледі.

Пазыл оған жауап қатпады. Нұрым атының тер қатқан сауырын сипап кетті.

— Адамның жексүрүны, — деді Пазыл кішкене кісі қақпадан шығып кеткеннен кейін.—«Құндергісі осы, жетіп келеді де тұрады. Себеп жоқ жерден себеп табады. Және айтпайтыны жоқ. Біресе Жаншаны

мақтайды, бұл патшамен сөйлескен қаза деп күмпілдетеді. Бірсеке қызылдар келіп қалыпты, Текені алыпты. Енді Жымпітыға келуге жиналып жатқан көрінеді. Кердерілердің әдресін білесің бе!»— деп сыйырлайды.

Нұрым бұл сөзге құлақ аса қоймады. Ол тек атының енді жалын тараشتап тұрып:

— Мәмбет... апырмай, кешегі сөзін айтамын-ау. «Маған ер, менің жасағыма жазыл» дейді. Ергенде қызың болады еken?! — деп басын шайқай берді.

ҮШІНШІ ТАРАУ

1

Ісі жұмбақ, өр мінез Мәмбетке Нұрым енді қайтып кездесе алмады. Оған Мәмбеттің аяқ астынан тап болған жойқын оқиғасы себеп болды. Ол оқиға былай басталып еді.

Жолда Нұрымға кездесіп, «Кешке қайта ораламын, сені де ертемін» деген Мәмбет атының басын атақты Ғұбайдолла Әлібековтың үйіне тіреді. Ғұбайдолланың қысқы қыстауы да, жаз жайлалауы да қатар — Қамысты көлдің жағасы болатын. Қамысты көл Жымпіты қаласынан он жеті шақырым, атпен жортқан Мәмбет сияқты сұыт жүрісті жандарға сүт пісірім ғана жер-ді. Сәлем де бермestен іс-міс жоқ, үйге кіріп келген Мәмбет:

— Ғұба-ақа, ана төренің басын кесіп алып қанжығама байладап жүрмесем, менің Мәмбет атым өшсін,— деді.

Он алтыншы жылы Лұқпан болысты ауылдан алдына салып бұзауша айдал алып кеткен, сонау ішкі Ресейдегі окоп жұмысынан қашып келген, қалаған атын мініп, көздеген жеріне қолы жетіп жүрген заманың батыр Мәмбеттің Ғұбайдолла учитель жақсы біletін. Ол оған бұрын талай ақыл да айтқан, жарамсыз істерден жолын да бөгеген. Сондықтан Ғұбайдолла Мәмбеттің жүрісіне де, сөзіне де таңданған жоқ. Оған сұсты жүзін бұрды да, өзінің нақылды үнімен:

— Мәмбет, сен көптен бері көріnbей жүрсің, жұмысбасты шығарсың. Алайда, өнбойы қалада болғанша сахараға жиі шығып тұруың қажет. Сен қаладан шыға алмайтын чиновник емессің ғой,— деді.

Сөйтті де, екі көзін Мәмбеттің ерекше кескінінен айырмай, аузын ашып қалған баласына:

— Мержан, мына ағаңа қымыз жұтқызы, аңсап келген шығар,— деп жайбарақат адамның міз бақпас қалпын көрсетті.

Ірі жүзді үлкен әкенің елібінен гөрі, таразы анасына тартыңқырған өткір көзді құлу шәкірт, молда алдын көбірек көрген балаша, әдеппен бас иіп шығып кетті.

Учитель ақырындалап сақалын тараشتап, қалың шашын дүрдиіп түрмасын деген адамша, сол қолымен сипап жатқыза түсті; түрулі түрған есіктен далаға көз жіберді, әлденені ойға түсіргендей, етті келген қалың қабағын жазыңқырай бастады, басын да шалқайтыңқырап орындыққа жайласыңқырап отырды. Ол Мәмбетті өзіне де, сөзіне де аса назар аудара қоймаған адамның пішінімен

сабырлы қалыпта қалса да, ішінен ойлай бастады. «Төренің басын кесіп алып қанжығама байламасам, менің Мәмбет атым өшсін» дейді. Мұның қолынан бас кесу де келер, бас қорғау да келер. Бір келіспес жағдайға кездесті-ау шамасы.

Бәсе, әскердің атшы офицері болып ат жабдығын басқарып қана отыра алмас деп едім. Мұндай жандардың жапырып іс істемесе қөнілі қөншімейді. Жүрген жерін шулатып кететіні де содан...

Аз уақыт учитель үнсіз қалды. Мәмбет те ілкі екпінін баяулата түскендей болды. Жалғастыра тіл қатпады. Үй қожасының рұқсатын да, иек қағуын да күтпестен келген бойдағы адымдан озған үй теріне таяу кілем үстіне отыра кетті де, тап сол мезетте шәкірт Мерхайырдың екінші үйден қос қолдап көтеріп келген үлкен көрсөң қымызына бас салды, оны ойсырата жұтып-жұтып жіберіп, бір демде жарыдан төмендетіп-ақ тастады. Ғұбайдолла киіз үйдің оң жағындағы стол жанында арқасы тік, биік орындықта отыр еді. Ішіне қырық-елу адам мол сиярлық сегіз қанат кең үйдің іші стол мен орындықтар қойғанға тарылмаған, төрге таман отырған сом денелі Мәмбет едәуір жерде, кішірейіп қалғандай көрінеді. Ол қымызымен болып жатты да, аз уақыт учитель өз жайы мен өз ойының құшағында қалды. Екеуі екі жерде отырғандықтан ба, кім білсін, әйтеуір бірі мен бірінің ісі жоқ адамдар тәрізді. Шыны: қарауға да бұл екі жан ұқсас жағы жоқ — екеуі екі басқа; түрі де, ісі де бөлек, екеуі де екі әлемнің адамы дерлік. Бірі Европа салтына көшкен, учительдік семинарияны бітіріп, көп жыл бойы бала оқытып, білімді ғалым, ақылды ұстаз атанған атақты адам. Оның үстіне сырт пішіні де ішкі ұлықтығына сай өте айбынды жан: жалпақ бетті, маңдайлы, қалың қасты, шеңберлі мұрынды, қара сақалды, қалың қара қоңыр шашты, толық денелі адам. Өзгеден бөлек қабілетіне өзгеше сұс беріп тұрған оның ұзын және қою шашы. Ол кезде шаш қойған жандар сирек — ілуде біреу болғандықтан, Ғұбайдолланы көп жұрт: «Жеті қат жер астындағы Нужум ғылымын бітіріп шыққан Абуғали Сина сипатты» десетін. Онан молда-қожалар ығатын, әкімдер аулағырақ жүретін. Оның үстіне Ғұбайдолла Әлібек ауылы атанған дәүлетті, оқымысты ағайынды Әлібековтердің үлкені болатын. Орыс-қырғыз мектебінде оқып, орта білім алған інісі Хамидолла ел билеу ісімен айналысса, кішісі Фалиасқар Әлібеков Реальное училищени бітіргеннен кейін «қызылдарға қол бергендердің бірі» еді. Оның бұл күнде не істеп жүргені жүртқа аса аян емес-ті.

Ал, жүрісі мен түрінен көрмеген адамның жаны шошырлық және әңгімені төренің басын кесуден бастаған жойқын жолаушы да атақты. Оның атағы басқа түрде. Мектеп босағасын аттап көрмеген Мәмбет орыс тіліне оқығандардан жүйрік, көргені де сахара халқының кебінен артық. Жас шағын Жайықтың арғы жағасындағы казак-орыс байларының малын бағып, оны күз базарға айдасып, ішкі ірі қалаларға жеткізіп өткізген жан. Ол қысқа да емес, аса ұзын да емес, жуан да

емес, бірақ сом келген жұп-жұмыр, жұлқынса үзбей тынбайтын, кәдімгі талай-талай қармақтан да жырылып, маңайды жайпап, қолындағыны үркітіп, бір көлді бір өзі ен жайлап жүрген қара шұбар шортан сияқты; ерегессе екі кіслік әлі бар, кеуделіге кегін жіберіп көрмеген, тойда жығып, топырда жапырып келген Мәмбетті; өні қара қошқыл, ет бетті, қасы сирек, қабағы жазық; көзі әлде желге, шанға көбірек тосылғандықтан ба, әлде аңдаусызыда бір нәрсе тиген бе — әйтеуір ағы қанталаңқыраған қызылтарғыл. Ал, оң құлағының қалған шеміршегі үлкен етіп ойың салғандай, кетік мұрны бетіне лайық — әрі етекті, әрі ірі; бойы аса ұзын, өзі аса етті болмаса да жұмыр сом біткен денені отырған орнынан екі кісі қозғалтар емес, нық, бейнебір өңдеуге қарсы бұтағы мол, жонуға қабығы қалың, дауылға иілмейтін жатаган келген даланың емені сияқты. Мәмбеттің жасы отызға иек сүйеп қалған болуы керек, өйткені Нұрым сияқты жиырма-жиырма беске келген жігіттер оны жә «Мәке», жә «Отағасы» деп тіл қатысады.

Оқымысты учитель мен кескен томардай осы адамның арасында желім боларлық нәрсе жоқ сияқты — не мінезде, не іс-әрекетте, не сана-салтта ешбір ұқастық байқалмайды. Бірақ қазығына айналған аттай, сұыт жүрісті Мәмбет оқта-текте осы атақты адамға «сәлем» беріп кетеді. Әсіресе өмірдің бір оқыс кезеңдерінде келеді. Ақыл сұрағандай оғаш сөздер тастайды. Бұдан екі жыл бұрын: «Лұқпан болысты желкесінен қысып отырып списогін түзеттірдім: менімен жасты інісін отыз бесте де жазыпты» деп бір келген. Сонсоң «Қорлық-ызасы өткен Күрлен правительдің тірі жанға ұстаптаған күмістеп алтын жалатқан сары ала шақшасын ұстадым.

Басқаның тақымы тиіп көрмеген аң байталын алып келдім деп баяндағаны бар-ды. Ол екі істің екеуі де екі болыс елге бітіспес дауға айналып, аяғы Мәмбеттің елден кетуімен тынған-ды. Ал, қазір «Төреңнің басын кесіп алып қанжығама байламасам атым өшсін» деп серт етті. Бір жақсы жері бұл соңғы іс әлі орындалмаған, күш көрсетуғана сияқты, «білімді Ғұбайдолла не дер екен?» деп алдынан өтуі ме қалай? Ол тосын сөз қатып, өзіне лайық әкелген үлкен көрсөң ашы қымызды дем алмастан көтеріп жатыр, әдемі қара торы жас шәкірт оның өзіне де, қымыз жұтысын да таңырқай қарап тұр. Шәкірттің шәкірт екені, гимназистер киетін жұқа қара мауыт бешпетшалбарынан да, таразы келген түрі мен әдепті тік тұрған қалпынан да, учитель отырған столдың шетінде жатқан тіл құралы мен есеп кітапшасынан да көрініп тұр.

Мәмбет сарқылуға таяу қымызды жерге қоя салды да:

— Күн санаулы төреңнің, Ғұба-ақа. Айттым ғой, басын кесіп алып қанжығама байламасам Мәмбет атым өшсін деп,— деді ол тағы да Ғұбайдоллаға сынағандай тұра қарап.

Мерхайырдың жұқа қабағы шытынай қалды, ол әлденеге денесі түршігіп кеткендей, Мәмбет пен әкесіне кезек қарады. Оның барлық бет әлпетіне «папа, мынаған қой десейші» деген жалынышты шырай жүгірді. Бұл жолы Мәмбеттің бұл ожар сөзін ақыл арнасына бұру қажет деп білді ме — учитель оған енді ғана туралап қарап, оның өзгеше бейнелі құрт жұзіне көзін тікті. Бір сәт ол сыр тартқандай көзін бақты: талаураңқыраған көзден ерлікten өзге босандық белгі таппады да: «Бұл ойлағанын орындауға бел байлаған еken. Төресі қай төре? Егерде билеуші әкімдердің бірі болса, ол оңай бас кестіре ме, кестірсе мұны өзгесі әлек етпей ме? Қалай болғанда да бұл бір оқыс іске белін буған жан еken» деп ойлады.

— Сен, Мәмбет, — деді Ғұбайдолла өктемдеу қоңыр үнмен.— Өжет ойынды жасырмай айтып саласың. Көбінесе істеген ісінді жайып тастап: міне мынаған не дейсіндер, мұны қалай деп табасындар? Мен сындырарымды сындырдым, жапырарымды жапырдым, — деп келесің. Мұның ерлігің, ақтығың. Ал, қазір бір ойранды жарамсыз жолға бет алғанынды айтып тастадың. Бұл әрі келіссіз, әрі ұғымға қонбайтын іс және түсініксіз сөз. «Басын кесіп қанжығама байламасам ба» деп серт еткенің қай ұлықтың басы? Мұндай жарамсыз іске неге бел будың? Күнәлі жандардың біріндең басын кесумен қай ата-бабаң әділдік орнатып еді?

Мәмбет бөгелмеді.

— Қалада бұзық төре біреу, Ғұба-ака. Оның бұзықтығы елге аян. Және Мәмбет айтпайды, айтса айтқанынан қайтпайды, ондай бұзықты аяғынан тік бастырып қоймайды.

Ол осы сөзді дәлелдегендей, безерген пішінмен бір шынтақтап, отырған орнында қисая бастады. Оның бұл бір беткей мінезіне учитель көзінің аласын көрсетумен ғана тынды, басқаларға баса айтып, ақыл тезіне салуға әдеттенген ұстаз бұл жолы үнін жұмсартынқырап сөйлемеді. Көбіне Мәмбеттің ашық сөйлемеген сөз бұлдырын айқыннатпақшы болды.

— Төре деп, бұл күнде жұрт хұқімет қызметіндегі лауазым иелерін атап жүр. Ал бұрын қазақ жалғыз ғана хан болып нәсілі сұлтандық атақ алғып келген ақсүйектерді «төрелер» дейтін. Мәселен: Нұралы хан, Жәңгір хан, Қаратай хан, Айшуақ сұлтандар төре атанады. Біздің Құсеп тұқымы да төре. Сондықтан...

— Мен бір ғана төрені білемін. Ол белгілі бұзық Арон төре, кәдімгі окопқа жігіттерді желбезегінен тазген сазандай етіп айдаған Арон. Мениң кесетінім соның басы,— деді Мәмбет оның сөзін бөліп.

Өзі жақында ғана Жымпітыда көрген сары ала шенді полковник Аронның басын кесіп-ақ алғандай, Мерхайдар көзін жұмып қалды. Нәп-

нәзік бет тамырлары денесінің шіміркене қалғанын айқын көрсетіп жирыла түсті.

— Сен шыға тұр, Мержан, — деді учитель баласының үрейлене бастағанын байқап. Бала әдеппен басын иіп қалды да, ақырын ғана есікке жылжыды.

— Ия, Арон төре, ол ұлың төре. Сенің жолың басқа, Аронның лауазымы бір басқа. Сен ғаскердің ат-жабдығын басқармайтын ба едің? — деп еді Ғұбайдолла, Мәмбет ілесе істің мән-жайына көшті.

— Әңгіме аттан шығады. Ақметші берген үш көк арғымақтың бірі жоғалып кетті. Аттың қашатыны бар, сірә жем беріп баққан жеріне кеткен болар. Соны подполковник менен көрді, бұл соның мінетін арғымағы еді,— деп Мәмбет подполковник Кирилловпен шатасқанын, оның гауптвахтаға салуға тырысқанын, бірақ Мәмбет екі солдатты ұрып жығып, қайтып келіп подполковники байладап тастап, қаруын сыпсырып әкеткенін айтты.

— Мені Кириллов баяғыдан білетін. Мергеневканың бай казакорысының баласы. Мен олардың екі жыл малый баққанмын. Маған бұрын да талай қолы тиген, мен де қарап қалмағанмын. Зәбір берген соң ақым үшін атын мініп кеткемін. Бұған көп жыл өтті. Сол адам сабап үйренген казак-орыс маған конокрадсың деп ақырды. Мен оған: сен мықты болсаң ана қызылдарға көрсет күшінді. Ертең көтіце дүре салып қызылдар саған ат бақтырады дедім. Егес осылай басталды.

— Кирилловке кеткен кегінді Арон төреден алмақсың ба?

— Жоқ, Кирилловке кегім кеткен жоқ. Ал, Аронның жер бетінде тірі жүргүре тиіс емес. Мениң түбімді қазып жатыр. Он алтыншы жылғы Лұқпан болысты желкелегенімді, окоптан қашып келгенімді бетіме басып, сен қызылдарға қол берген бұзықсың, сені дарға астырамын деп жатыр.

Арғы жағын Ғұбайдолла мұқшап сұрамады. Бұл әкім қараға бас имей келген «Шойқараның» Жанша әскерімің бастығы Кирилловпен ғана емес, полицмейстр Арон торемен қарсыласып қашып шыққан әрекеті толық көз алдына келгендей болды. «Мұны ұстаса соттайды. Соттаса не болары белгілі ғой. Мұны қайда жасырып, қалай арашалауға болады? Бұлар менің өз басымды да...» деген ойын түптептестен Мәмбет:

— Ғұба-ақа. маған Фалиасқардың қай жерде жүргенін айт. Менсоларға қосыламын. Және жалғыз қосылмаймын — мына .хан жігіттерінің ішіндегі серіктерімді ала кетемін , — деді.

— Ғұбайдолла бұл соңғы сөзге құлағын тіге қалды. Тәжірибесі мол,

өмірдің сан қылышының астарын байқап көріп отырған учительге «Галиасқарға қосыламын» деген талап жоқ жерден табыла қалған ақыл сияқтанды «Бірақ қалай қосылады? Галиасқар қай жерде қазір? Хан жігіттерінің арасындағы серіктерін бұл қалай алып кетеді? Өзі барып қақпанға түсіп қалса, өкінішті кете ме? Арон төрені өлтіремін деуі де хауіпті іс?» —деген сұраулар оны сан түйыққа тіреп, күрмей берді. Мұғалім бұл қызын жұмысты ақылға салып шешпекші болды.

— Мәмбет, сен біздің қырдағы күтірге бар да жат. Іші таза, өзі оңаша, көзден таса жер. Өрістегі жылқышылар келіп мазаңды алмаса, ешкім бармайды. Тамақты жігіттер жеткізіп берер. Басқасын соңынан сөйлесерміз,— деді.

«Күтірде жата тұр» деген сөзге ойланғаннан кейін Мәмбет те көнді. Бірақ оның ойы Ғұбайдолланың ойлағанынан әлдеқайда басқа еді. Ол өзінің елден өзге оғаш мінезіне бақты — оның тағы да жұрттың аузынан түспес бір істері айқындала берді.

Қамыстықөлден төрт-бес шақырым тәмен, Қашар-сойған беттегі қос күтірге барып, жан-жақты көзбен бір шолды да, Мәмбет ымырттатып қалаға қайта оралды.

2

Ол Ғұбайдолланың: «Күтірде жата тұр, басқасын соңынан сөйлесерміз» деген ақылын алған жоқ. Ол бұл оқымысты адамнан кеңес те сұрай келген жоқ-ты. Тек қана істейтін ісін және істеп салған ісін дереу мәлімдейтін ескі әдетінше айтып салған сөзі еді. Бірақ, учительдің күтірге иек қаққаны оған екінші бір жойқын ой салды. «Күтір оқшаша тұрған бір қамал. Арғы жағы өріс, өрісте жатқан көп жылқы. Тоқтай тұр, сен Кириллов, мені конокрад дейсің?! Конокрадты мен саған енді көрсетейін. Тігерге түяқ қалдырмай полкының атын ондап-жыырмалап айдалап әкетейін де тұрайын. Коп тарының ішінен тауып алып кер ала тарыны? Қабыл мен Науырызалының есепсіз жылқысының ішіне қосып алып, біраз күннен кейін ат біткенінді Ақшат тауға, онан әрі Ақбұлаққа қарай қызыл түйғындардың жатқан жеріне жөңкілтейін бәлем» деді ол ішінен қалаға қарай атын аяңдатып, терін кептіріп келе жатып. Ол бір кез тіпті Арон төрені енді қайтып аузына да алмай қойды, бар қаһары Кирилловне ауды. Кеше, «Мишка, сен шын көрме, конокрад деп ойнап айттып ем» дейді астымда жатып. Баяғыда да соны айтқан. Бірақ қолымнан босанып кетісімен Мергеневканың барлық жігітін жинап алып келіп, ен далада жабылып ұрып кеткен жоқ па еді. Өрісте бір күн, бір түн жатып, дед Митрейдің үйіне енбектеп зорға жетіп жығылдым. Мынау соның салған таңбасы емес пе? — деп, Мәмбет оң жақ құлағының қалқан шеміршегін қамшы ұстаган қолымен сипап қалды. «Бұл итті алқымынан алып біржола езе салмаған екенмін. Содан кейін мейлі, маған істерін бұл сары ала

погонды мырзалар істей берсін. Тентектің ақылы түстен кейін келеді дейді. Өзімізде де бар, несін аядым екен! Енді қайтып қолына түссем Кириллов мені өз қолымен атар» деп ойлады Мәмбет, кешегі ісіне бүгін есеп беріп. Талай сабалып, талай тепкіге ұшырап құлақ-еріні әлденеше рет жырылған бұл Мәмбет бейнебір өмірдің оты мен суына түсіп шындалғандай. Оның ешбір жаннан сескенбеуі де, ұдайы тек ұлық біткенмен айқаса кетуі сол қаршадайынан жүргегіне шемендей қатып, еріксіз дүмпіген тірі қорлық пен азы зорлықтың өшпейтін зардабы болуы керек. «Қап!» деп тістеніп қойды ол тағы да Кирилловты бір жайлы етпегеніне өкінгендей.

Есіктен кіріп келген бойы төрден бір-ақ шығып, таңданғандай қарай қалған үлкен көзді сұлу қара торы қызға:

— Төре қайда? — деді Мәмбет.

Үстінде әскер киімі болса да «шойқараның» алқа-салқа түріне қарап және жан шошырлық қызыл-тарғыл көзінен көзін алмай қыз сәл бөгеліп қалды. Бірақ қаланың да, даланың да түрлі жандарын көріп жүрген, өзі оқыған, әрі өткір қыз Мәмбеттен сескене қоймады. Ол тіпті мұны ертегі, қисса-жырларда кездесетін дәуперілердің бір адамға зиянсыз, жә бір көлді бір ұрттайтын, болмаса тау мен тауды алақанына салып салмақтап тұратын «зұмқара» ма деп қалды. Эйелдің көбі нәзіктен гөрі берен күшті, ақылдан гөрі оғаш істі, көріктіден гөрі шомбал тұрматты адамды жақсы көре береді. Әсіресе дүлей ерліктің иесі, бет қайтпас қара дүрсін Мәмбеттерді алыстан да сезіп, біліп қашудың орнына оған үйіріле кетеді. Арон төренің жалғыз қызы гимназистка Шахизада да сол оғаш жандарды сүйгіш қыздың біреуі екен.

— Папамды сұрайсыз ба? — деп қыз қабағын кере қалды.

— Қаратаяев Арон төрені сұраймын,— деп, Мәмбет алыстан күңкіреген күндей дүңк-дүңк етті.

— Полковник сұлтан Гарун Ахметович мемлекет советінде — Батыс уалаятының бастығы ұлы мәртебелі хұзарында. Сіз... хорунжийсіз бе — деді қыз аз мұдіріп қалып, Мәмбеттің қара мауыт кең гимнастикасының иініндегі әскерлік чин белгісіне қарап тұрып.

Мәмбет те қызға қарай қалды. Оқыған қазақ эйелдерін көрмеген, тіпті бай казак-орыстың ақтиын ішік, шәйі көйлек киетін, қолына алтын балдақ салатын ұлпілдеген ақ денелі қыздарынан сұлу жан бар деп ойламайтын Мамбет мына қарсы алдында тұрган жайнаған өте көрікті қара торы қызды көктен түсken арудай көрді. Мұның да үстінде әсемдеп тіккен асыл шәйі көйлек, қолында алтын балдақ, құлағында мың құбылған жақұтты сырға, аяғында алтын зермен оқалап тіккен қызыл сақтиян етік. Әсіресе қыздың өзгеше нұр шашқан өткір сөздері

баурап-тартып бара жатқандай болды. Ол өмірінде бұл төренің үйінде мұндай сұлу қыз бар деген жоқ-ты. Сұлулығының үстіне салтанатты, оқыған, сымбатты ару кездесерін ойлаған емес-ті. Ол бөгеліп қалды, қызға не дерін таптай кідірістеді; оның үстіне қаншама «бас кесемін» деп серт берсе де Мәмбет сан қатерге кездескен өзгеше өмірінің ішінде адам өлтіріп көрмеген жан-ды. Ғұбайдолла учительдің үйінен кеткеннен бері оның есі дерті кенет сол жерде ойға алған, полктың атын қуып әкетіп, ежелден егесіп өскен Кирилловты қаражаяу қалдыру еді.

— Бикеш, сен Арон төренің қызымысың? — деді ол ойда жоқ жерден босаңси қалып. Оның үні өктем түрінен күрт өзгеріп, баланың үніндей жіп-жіңішке болып шықты.

— Офицер клубында болғаныңыз жоқ па? — деп қарсы сұрақтады қыз езу тартып.

Қыздың қап-қара қасы мен ұзын кірпіктеріне сай оң жақ бетіндегі қара мені бірге езу тартқандай тебіренді.

— Мен офицер емеспін ғой... — деп күбірлей тұсті Мәмбет өзінің ақсүйек, төре, болмаса, атақты адамдардың тобына кіре алмайтынына қорынғандай.

— Сіз де офицерсіз, хорунжий белгіңіз бар, оқымаған шығарсыз, бәлкім. Оқымасаңыз да... — деп қыз сөзін аяқтамай, оның алқа-салқа түріне, офицерге керекті тәрбие-тәлімінің жоқтығына және дөкір тіліне кешірім бергендей аяныш шырай көрсетті. Сөйтті де:

— Отрыңыңыз. Ия, мен полковник сұлтан Гарун төренің қызымын. Ол кісі кеш қайтар. Лейтенант-помощниктерін ертіп төтенше мәжіліске кетті.

— Отырмаймын, кетемін,— деді Мәмбет тез даусын өзгертіп.

Оның ойына қазарманы бәрліктіріп, жолдастарын ертіп шығу ниеті түсіп кетті.

— Жай келдіңіз бе, хорунжий мырза? Папама кім келді дейін? Атыңызды айтсаңыз,— деп қыз бір адым ілгері жүріп, кім екенін білуге қатты әуестенгенін байқатты: — қазақтың балуан офицері келді дейін бе? Әлде батыр келбетті ер жігіттің бірі келді дейін бе?

— Мәмбет келді де, бикеш. Әкең... бұзық Кирилловты жақтап менің соңыма түсуін қоймаса — айтпады деме, онда жақсылық жоқ...

— Мәмбет!.. Сіз Мәмбетсіз бе? Кәдімгі подполковник Кирилловтың сыйын берген Мәмбетсіз бе?..

Қыздың өнді жүзіне таңырқау мен шаттық қосыла жүгірді — қыылған қап-қара қастары керіле қалды; көздері әрі оттай жайнап, әрі үлкейіп кеткен сияқтанды, бетіндегі қара мең күлім қақжаннан гөрі мәз-мейрам болып билеп бара жатқанға үқсады.

— ...Жұрт әңгімесі тек қана сіздің кешегі қимылыңыз жайында, Кирилловты масқаралағаныңыз туралы. Ольга ханум: «кеудесін көтерген подполковниктің өзіне де сол керек еді» дейді. Құрбанға шалатын ақ сарыбас қошқардай етіп қол-аяғын байлап кету сүмдыш қой, Мәмбет аға! Айтыңызшы, қалай етіп байладыңыз, өз аузыңыздан естін. Отырыңызшы, Мәмбет аға! Осы заманның нағыз Хақан батыры сияқты екенсіз ғой?.. Отырыңызшы!

Қыз қолқалай қалды. Оның ойына: «Бұл адам әкеме де жазым жасар-ау!» деген жаман ниет кіріп те шықкан жоқ.

— Апыр-ай сүмдыш, іс! Ешбір жанның қолынан келмейтін сізге ғана... сіздің мына батырлық келбетіңізге сиятын іс! Жасынан әскер қызыметінде жетілген жауынгер казак-орысты байлап тастау!.. Әскер басы, штаб бастығы подиолковникті!..

Мәмбет сәл кідіре түсті де:

— Жоқ, бикеш, — деді тағы да ілкі жер астынан шыққындей дүңк еткен өктем үнмен: —мен бұл үйге әңгіме соғуға келгенім жоқ...

Мәмбет сөзін тауыспай есікке адымдады.

— Жоқ, Мәмбет аға, сіз айтыңыз!.. Жақсы, бұл жолы айтпасаңыз, екінші жолы айтыңыз. Келініз, Мәмбет аға. Ертең келініз, күндіз. Келесіз ғой, Мәмбет аға?! Мәмбет мойнын бүрмады, тек қана есіктен шығып бара жатып, басын шапқап-шайқап қойды.

Қапелімде Мәмбеттің бұл тұн жортып жүрген жүрісіне де, айтып кеткен сөзіне де жете түсіне қоймаған қыз көруге жан қорқарлық жанның ізіне сәл уақытқарап тұрып қалды да, сол таңданған күйі екінші бөлмедегі үй күтуші татар әйеліне жүгірді.

— Сіз Мәмбетті көріп пе едіңіз? Кәдімгі подполковникті байлап кеткен Мәмбетті? — деді ол әйелге ентіге төніп.

— Жоқ, жоқ! Көргенім де, естігенім де жоқ Мәмбет дегенді. Ол кім еді?

— Уай, жеңгей! Кәдімгі дәу Мәмбет! Нағыз Мәмбет. Нағыз алып адам! Қазір ғана шығып кетті. Әлі қорадан шығып кетпеген шығар.

Сөйтті де қыз әйелді қолынан ұстай алып, сыртқа қарай сүйреді.

Біраң сырт қараңғы екен, үйден шыққан адамның көзіне ешбір қарасын ілікпеді. Тек қана қақпадан шығып әрілеп кеткен аттылының дыбысы құлаққа келді.

— Ол келеді, жеңгей. Ондай ер адам қорықпауға тиіс. «Ондай адамға тиме» деп папама айтып қойсам — тимейді. Кирилловтың намысын қорғап айыптауға болмайды ғой бұл сияқты екі кісіге әлі келерлік хорунжийді, — деді қыз өзін де, әйелді де жұбатқандай.

Бірақ, әйел қыз сөзіне зер сала қоймады, оның кім екенін, не үшін келетінін сұрап жатпай, ыңғайға көшіп:

— Келсе, көрерміз қандай адам екенін, бикеш,— деді де қойды.

Ал, жарты сағаттан соң келген Арон төре, қызының әңгімесінен шошып кетті. Ол сонда да сыр бермей тыңдал, жай-жапсарды өзінше түйді де:

— Шаһизада, сен жата бер. Сағат он екіге жуық, — деп офицер Абылаевты екінші бөлмеге алып шықты.

— Бұл бұлік жасауға келген. Подполковникті жазым етуі мүмкін. Тез Кирилловтың үйіне жетіндер. Мүмкін, сол жерден қолға түсірерсіздер. Қасыңа үш-төрт жауынгер ал да сол үйді торы. Тұрменің күзетшілеріне хабарла, ондай бұзық тұрмеге шабуыл жасауы да мүмкін. Тез қимылдандар! — деп бұйрық берді.

Мәмбет те ойға алғанын тезірек орындауға кірісті; оның ойға алғаны: «алдымен казармадағы серіктерімді алып шығайын!» болды. Сондықтан ол Арон төренің үйінен шыға сала қаланың солтустік бетіндегі казармаға қарай жортты. «Қазақ уалаяты қазақ әскерін құрады. Саналы жігіттер қолына қару алып, сол уалаятын корғауға тиіс. Атқа мін, азамат! Өз алдыңа ел болып, тізгін алуға ұмтыл!» деген ұран Мәмбетке ғана арналған сияқты болып еді. Ол жазға салым өз соңынан ерген жігіттерін бастап келіп, сол болашақ әскерге бірінші болып жазылған-ды. Әрі жігерлі, әрі орыс тіліне жетік, оның үстіне сан жігітке бас боларлық батыр атақты Мәмбетті «Командир ету керек» дегендеге де болды. Бірақ әскерлік білімі жоғын еске алып, оған «Полк бастығының бірінші серігі» деген атақ қана берілген болатын. Бірінші серіктің міндеті: болашақ полктың барлық шаруашылығын басқару еді де, оның ішінде атпен, ер-тұрманмен, жем-шөппен, қора-қопсымен қамтамасыз ету бір ғана Мәмбеттің мойнына жүктелген. Атсыз келген жасақшыларға ат сатып әперу, атымен келгендерді есепке алып тәртіптеу, құрал-жабдық, қора-қопсы әзірлең, казарма салдырып оны жабдықтау, жем қорын жасау, пішен дайындау Мәмбеттің сыйбағасы болған. Ол қанша ақша аламын десе алып, қанша ат керек болса тауып, қанша мүлік керек десе оны жинап, өзіне-өзі қожа болып келген. Бірақ осы лауазым оған кенет жақпай қалды. Жақпаудың алды

подполковник Кирилловты қөргеннен-ақ басталды.

— Мен өмір бойы казак-орыстардың жекіруін есту үшін тудым ба? — деді бір күні Жаншаның өзіне кіріп келіп.— Тендерік алдым, әскер болдым десем — бәрі баяғы қаз-қалпында. — Арғы жағын Мәмбет айтқан да жоқ, қайрылып тілге де келген жоқ, уалаят бастығының мекемесінен шықты да кетті. Бұрыннан сыры белгілі Мәмбетті де үгіттеп, не қорқытып ұстауды орынды деп таппай, Жанша:

— Да, тентек! Солай демесең Мәмбет боласың ба?! деп қарқ-қарқ күлді де қойды.

Осыдан кейін еді, Мәмбеттің, Кирилловпен сөзге келуі.

Оның серіктегі, ашса алақанында болатын серіктер. Хан әскеріне бірге келіп, бір жазылған жігіттерінің бірі Әжіғали-ды. Әжіғали он алтыншы жылы окопқа бірге барып, бірақ «жолы түспей» Мәмбет өз бетімен елге жөнелгенде Бобруйскіде қалып қойған-ды. Бір жыл жарымнан кейін ғана ол «шойқарасымен» елде кездескен. Ал енді бірі Мәмбет қайда жүрсе — сонда жүретін, ат қосшысындей болып кеткен кішкене Жапалақ.

Жаңа ғана үйқыға кеткен казармаға кіріп келіп Мәмбет:

— Әжіғали мен Жапалақты оят! Танымай тұрсың ба, көзінді неге жыптылықтатасың? Тез! — деді тұнгі қарауыл жасақшыға зекіп.

Жасақшы оның әмірін екі еткен жоқ.

— Қазір, Мәмбет аға. Қазір оятам. Әжіғали ат басында, күзетші,— деп бұрышқа қарай жүгірді.

Қарауыл жасақшы Мәмбеттің не оймен келгенін де, не іске бет алғанын да білген жоқ. Жұрт көзінің қырынан ығып жүре беретін Мәмбетке оның қарсы жауап қатуы да мүмкін емес еді. Кешегі күндізгі ісін еміс-еміс естісе де, бұл мықты жанды бір Кирилловніке бола қашып әрекет жасайды деген солдат ұфымына сыймайтын да. нәрсе ғой.

— Мәмбет аға келді, Жапалақ! Түрегел. Жапалақ!— деді күзетші бұрыштағы жасақшыны жүлқылай түсіп. Жұлмалап үлгергенше аяғынан тік тұрып та қалған Жапалақ:

— А, а-а, қайда Мәкең? Қашан келді?— деп қаңбақша дөңгеленді.

Жапалақ шешінбей, киімін сүр шекпен одеялының астына кіре қойған екен, бейнебір «жау келді!» деген атойға күні бұрын әзір жатқан адамдай ұмтылды. Бірақ ол қаншама тез ұмтылса да, Мәмбетке күзетші жасақшы бұрынырақ жетіп:

— Ояттым, Мәмбет аға, міне! — деп мәлімдеді.

— Әжіғали ат басында, Мәке. Екеуміз жетеміз бе? — деді Жапалақ, бейнебір барлық сыр.бір өзіне аян адамша.

— Жетпейсің, — деп дүңқ етті, Мәмбет. — Қара жауғашты мен бүкіні, жиенің мен собалақ сарыңды ерте шық. Қару-жарағыңмен. Мен Әжіғалидың қасында тосамын.

Мән-жайды оған Мәмбет түсіндіріп жатпады. Бұрыштағы Жапалақтың қасында жатқан бірлі-жарымнан өзге бас көтергендер болмады — үйренбеген жігіттер ертеден кешке әскер ойынынан салығып, қорылы мол қалың ұйқының құшағында жатыр еді. Ал, бас көтерген бір-екі адам Мәмбетті көріп орындарынан қобалжи түсті — қапелімде не болып жатқанын ұға алмай ақырады.

— Қашып кетті демеп пе еді? Қайтып келгені ме?

— Қашып қайда барады, келген ғой, — десті олар балаша таңырқап.

— Мәмбет олардың сөзін естіген жоқ, кім бас көтеріп, кім таңырқағанына да көз жіберген жоқ. Ол есікке таяу жердегі мосылап қойған винтовканың бірін алды, қатарындағы жауынгердің оқшантайын беліне қыстырыды, сөйтті де келген ізімен казармадан қайта шықты.

Көп ұзамай Жапалақ та аты аталған адамдарын төсегінен тез түрғызып, өртке жөнелген жандай ат бағанаға жүгіртті. Бұларға Жапалақтың айтқаны:

— Ат басындағы Әжіғалиға жүгіріндер; сендерді Мәкең күтіп тұр, — деген бір-ақ ауыз сөз болды.

Мәмбеттің сөзін хан жарлығындағы көретін бұл адамдар сол сэтте жағалай жатқан тізбек-тізбек ат бағандарының түбіне жиналышп та қалды. Ал, Мәмбеттің бұларға айтқан сөзі мән-жайды ежелеп түсіндіру емес, тікелей бүйрек есебінде шықты.

— Мына казак-орыстар жайлаган хан әскерінде мен сендерді тепкіге тастап кете алмаймын. Аттарыңа мініндер де соңымнан еріндер. Өзім барда ешкім маңдайларыңнан шерте алмайды. Баар жер — Ақшат. Мына екі арғымақ пен қара айғырды жетекке алындар. Әжіғали, мұнан басқа тәуір ат болса тастама, — деді ол шәшкелеп астауға салған шепті бір шайнап, бір тыңдал тұрган қамыс құлақ бойшаң аттарды нұсқап.

— Тастанаймын! — деді Әжіғали.

Оның жауабы сонымен бітті де, жігіттеріне иек қақты. Не борі

ширек сағат ішінде казарма мен ат баған тұбінен еркек қойдай бөлініп шыққан бір шоғыр адам қаланың арқа бетіне қарай жорта жөнелді. Бұл шоғырдың саны шағын болғанмен ісі өзгеше еді. Қарулы күшке қасақана қарсы шығып адамын ертіп, атын айдал кету басқаға ой салатын, мұнан да үлкен бүлікке бастама сияқты іс-ті. Шоғырланып шыққан не бәрі тоғыз адамның жетегінде қос арғымақ пен жүйрік қара айғырғана емес алдарына іріктең салған бір үйір аты да бар-ды.

3

Ертеңіне...

Жасақтанып жатқан әскері бар, ішкі тәртібін басқаратын әкімшілік орындары мен полиция басқармасы бар, қарауыл взводы мен түрмесі бар, прокуратурасы мен соты бар бұл Жымпіты үкіметі өз тізгінім өз қолымда деген ниетте еді. Бірақ орынсыз зорлықпен сорақы түрде жазалау ісіне қарсы бас көтерген елдің қырын қабақтығы, әсіресе Жұныстың болыс кеңесіне жігіт жинап келгені және оның үстіне Әбдірахман отрядының Орал атамандары-жөнелткен қару-жарақ керуенін өзіне бұрып алып кеткені «уалаят» басшыларына ауыр тиіп еді. Енді мына Мәмбеттің ісі көлденең қырысқ болды. Екі күн оны қолға түсіре алмай әуре болып жүргенде аяқ астынан шыға келіп полицмейстр сұltан Арон төренің үйінде күш көрсеткені, казармадан адам ерткені, күзетті ат қорадан сан жүйрік айдал кеткені қастандықтың ұлғайғаны сияқтанды. «Бұл тегін іс емес. Мұның түп тамыры арғы беттегі қызыл бәлелерде жатыр, бергі жақтағы оның жалауын көтеруші Әйтиевтің астыртын әрекетінде жатыр. Жасырын жиналыш ашу, бұқара арасында іріткі салу, хұкіметке қарсы топ жинау соныңғана әдісі. Мына елден шыққан Оразбайдың бұзық баласы соның қол шоқпары. Тал түсте штаб бастығын ұрып-жығып, қаруын тартып әкету тек осы сияқты бас кесер бандиттердің қолынанғана келеді,— деп түйді Арон төре. Ол бұған енді не істеу керек екенін ойлап-пішті.— Бұл бұзық қашқанда қайда барады? Орал өлкесінде оның ашықтанашық қылмыс жасап бас паналар жері жоқ. Елде сенімді адамдар мол: болыс пен старшина, судья мен салықшы және құпия қызмет атқарушы азаматтардың көзінен таса қалуы мүмкін емес. Оның құтылар жолы жалғыз Әйтиевтің тобына қарай асу... Богдановкаға жеткізбей тосқауылдау керек.

Арон төре түнделетіп Қараоба болысына шабарман жөнелтті. Қабанбай мен Қақпақтыға да адам шаптырды. «Белгілі бандит Мәмбет Оразбаевты қалайда ұстап, хұкімет қолына табыс етіңдер» деген жасырын жарлық жіберді. Сөйтті де полицмейстр төре болған жайды жасырмай, тіпті оны «бунт» деп атап, уалаят бастығы адвокат Жаншаға мәлім етті.

Жанша ұзақ ойланды. Әдетінше тез жарлық бере салудың орнына,

ол төренің сөзіне сын таққандай болды. Оның: «құғыншы шығардым! Қалайда таптырам! Ондай бұзықты тез соттатып, стройдың алдына жазалатам» дегеніне басын шайқады.

Екі иығын селтең ете түсіріп, «мұнысы несі?» деген тұйық сұраққа тірелген сұлтанға:

— Көрерміз,— деді Жанша.

Бірақ ол Арон төре шығып кеткеннен кейін адъютант Қаржауовқа:

— Біздің жігіттер адам танымайды. Тани қалса — оны орнына жұмсай білмейді. Мәмбет сияқты берен қымылды адамды ебін тауып мыңға қарсы шығаруға болады. Ол мыңды да сelt еттіре алатын көзсіз ер. Бізге осындай ер жігіттер керек. Оны әлгі төре, ит қосып үркіткен асаудай, әрілетіп жіберуге қалды. Меніңше Мәмбет беделді адамдардың жетегінде; жетегінде болмаса да — соларға арқа таңады. Мұны тоқтататын ана Ғұбайдолла сияқты учительдер. Мен оны Ғұбайдолладан ақыл сұрап жүреді деп естігенмін. Жылы сөзбен кері қайырып алу амалын көздеген жөн. Мәмбетті өзімен тілдестірсе, ол бір жағы аталас та адам еді,— деді.'

— Ол кәрі тарланды шақыртайын, — деп еді адъютант, Жанша оған:

— Шақыртпа. Ғұбайдоллаға өзің барып: «Жанша сәлем айтты, азамат бүтін болмай, ел бүтін болмайды. Пікір таласы қастыққа емес, достыққа жеткізуге тиіс. Уалаят Ойылға көшкелі жатыр, соны білдір деп еді. Уалаят басшысы ел ағасының есен-сау болуын тілейді, осыны сізге айта келдім» дерсің. Сөз арасында Мәмбет жайында әңгіме болса «бір тентек ел ішінде жүрмес болар ма. Адасқанның арты жөн, — қайырып үйірін тапқан соң, ол сондай тентек дейді» деп түйерсің. Арғы жағы өз билігінде,— деді.

Сөйтіп Қаржауов Ғұбайдоллаға жолығуға, оған басшысының сәлемін тапсыруға аттанды.

Ал, Арон төре басшысының «көрерміз» деген солқылдақ сөзін басқаша ұқты. «Бұлікшілермен күресіп көрмеген, сот мәжілісінде тіл безеп шешендікке салынғаннан өзге өнері аз. Аяқ астынан жасырын үйымның, жасырын отряд құрып, іштен шалуға отрядтарын қаптатып жіберген Эйтиевтердің қылышы насырға шауып бара жатқанын білмейді» деп секті ол Жаншаны ішинен. Ол өз ойын түптеуге кірісті. Тұрмадегі хаяпті адамдарды тез соттау жағын ойлады. Ал, «Ең ірі жау» деген Мендігерей Епмағамбетовты тез Ойылға жеткізуғе — сол жерде соттауға тырысты. Оны Ойылға жеткізудің қажеттігін «тұрме сенімсіз» деп дәлелдеді. Ол басшыларды «мына Мәмбет сияқты бас кесерлер көбейіп кетсе алдымен тұрмеге шабуыл жасауы мүмкін» деп қорқытты.

Мәмбетті қолға түсіріп, оған ең ауыр жаза беруді подполковник Кириллов Ароннан да қатты қолға алды.

— Бұл белгілі конокрад! Сахараның нағыз жортып жүретін көк бөрісі. Оның бөрілігін мен о бастан білемін. Оны атып тастаған кісіге алғыстан басқа айтарым жоқ. Осындай күнәкар бұзықты басшылардың әскер маңына жуытқанына таңым бар. Жуыту өз алдына, бұл бас кесерді командирдің жәрдемшісі етіп белгілеу идиоттың ғана ісі. Бұған одан өзге баға жоқ,— деді ол штаб басшыларына.

Кирилловтың Мәмбетті мал баққан бақташы кезінен бастап білетін, жас шақта онымен талай қырқысып та қалып, ерегіспен өлтіріп тастамақшы болғаны да кешеден бері көз алдына қайта оралған суреттер еді. «Осындай жандардан арылмай әскер де, әскерден тыс қауым да адамшылық қалыпқа келе алмайды. Орыстың осы типтес соғылғандары патшаға, Христосқа, дінге қол көтерумен келеді» деді ішінен, Орал атты казагінің шен-шекпеніне ие болып келген ежелгі, әрі дәүлетті, әрі атақты жауынгерінің бірі.

Арон төре мен подполковник Кирилловтың Мәмбетті қас дүшпан санауы тегін де емес сияқты. Мәмбеттің түп тамыры бітіспес тартыстың терең түбінде жатқанын олар сезсе керек. Өйткені...

Өйткені сол күні, тап сол сағатта, сол қаланың ішінде, жалпақ төбелі көп қазақы үйлердің бірінде екі жас жігіт сөйлесіп отырды. Олардың сөздері бозбалалық сөз емес, бұл да сол кәдімгі «уалајат» басқарып отырған атақты адамдар мен әскер басындағы полковниктердің қолға түсіреміз деген Мәмбетті жайында еді. Бұл жас жігіттердің жолдары да қылы-қылы. Бір сол жердегі Аронның қолында тұтқында отырған Мендігерейдің баласы Әмір болатын. Аблаевтың Өлетті поселкесіндегі ойранынан кейін бар жайды Хакімнен естіп, Әмір қолға түскен әкесінің соңынан келген. Бірақ, жас жігіт түгіл әйел Күлшанды да тұтқынға алып, бала мен шалды қылышпен туратқан қатал жандардың көзіне түспей Әмір жасырын жүріп, жасырын әрекет істеуге кіріскең-ді. Ал оның қасындағысы: сонау Ілбішін түбіндегі Дуана болысынан шығып, ішкі жақтағы орыс поселкелерін аралап, жоса сату сылтауымен жүріп, үш ай бойы жоғалып кеткен, Мендігерейдің жабық пәтерінде болған, жасырын съезді көрген, Аңқаты бойындағы болысқа жабуыл жасаған Жұныстың жігіттерімен сөйлесіп, оларға дем берген, алты жылдық Қарасу мектебін бітірген, сөзге ұста, жас Оразды. Бұл өзі аса зор іс бітіре қоймаған жас болса да, тамшыдан су тасыған қарлығаштай, халық қамын жеген алғыр ағаның жетегінде теңдік пен бостандыққа қол созған талапты жастың бірі еді. Талапты жас әрқашан да, әр заманда асқақ қиял, үшқыр ой, биік мақсат, кіршіксіз махаббатқа қол созған үрпактың серкесі ғой...

«Дмитриев пен Қаратаев жеті басты жалмауыздай қорыған

атамандардың қолында. Оларды халқымен бірге босатамыз, «Қырық трубаның» қақпасы Оралдың қақпасымен бірге ашылады» деген Әбекеңнің сөзі қосары да, алары да жоқ ақиқат. Ал мына полицмейстрдің қолынан Мендерекенді қалайша жұлдып алмаймыз! Айналайын, сен Мәмбетті қалайда тап. Қалайда сөйлес онымен. Мен Ғұбакенмен ақылдасайын. Әттеген-ай, білмей қалдым Мәмбеттің кім екенін. Оны...

— Тсс!— деп Әмір Ораздың сөзін бөліп жіберді.

Бұл үй тігінші Жарке дегеннің үйі еді. Сырттанкірген сол Жаркенің әйелі екен, жас жігіттердің сөзі бөлінгенін андаған жоқ, өз естігені ішіне сыймай:

— Сұмдық есіттің бе?— деді әйел еріне аптығып.

Кішкеве қонақ бөлмеде әңгімесін доғара қойғанекеу де, өз ісімен шұғылданып терезенің нақ түбінде машинаны тырсылдатып отырған ері де құлағын тіге қалды.

— ... Сұмдық! Әлгі соғылған Мәмбет әскердің бар атын айдал кетіпті!

— Қой әрі.

— Эй, мен өтірік айтып тұр дейсің бе, батыр-ау! Жұрттың бәрі шулап жүр. Әлгі Керіл ме еді, кім еді, кешегі қол-аяғын соятын, тоқтыдай етіп байлап кеткен!? Соның арғымағына дейін... тіпті барғой... (әйел сыбырлай тұсті) ханның арғымағын да алып кетіпті дейді. Бетім-ау, бұл соғылған оны қайда апарады?

Қонақ бөлмедегі екі жігіт мырс ете қалды. Жәрке әлі сенбеген пішінмен:

— Эй, қойши. Сендер де бір қайдағы жоқты шығарасындар. Базарға ат айдал сататын Мәмбетті ұры дедің бе соншама.

— Ойбай-ау, мен жанымнан шығарып тұр дейсің бе? Ана жақтағы оқымысты қайнымнан сұрашы, маған нанбасаң. Жалғыз ат емес, әскердің тең жартысын ер тіп кеткен сонына.

— Сендердің өсектеріңе енді оқымысты қайныларың араласпақшы ма?

Тұйық, мінезділеу тігінші, әйелінің сөзіне қолды бір-ақ сілтеді де, машинасын қайтадан тырсылдатты. Шын сөзі зая кетіп бара жатқан әйел шыдамады. Екінші бөлмеге басын сұғып:

— Қайным, айтши, менің сөзім рас қой. Мәмбеттің барлық жігіттерін ертіп, бар атты қуып кеткені рас қой... Ораз анықтай тұсті. Ентіккен

әйелдің сөзін құлаққа ілмеген Жаркені де мақтай сөйледі.

— Барлық атын айдал кеткен жоқ, жеңгей. Жұрт асырып айтады. Жәкең нанбаса оның да жөні бар — жұмыс адамы көлденең сөзге аса құлақ қоя бермейді ғой.

— Жоқ, айдал кеткені рас қой; біздің қожайын тіпті соған нанбайды.

— Рас, рас. Жиырма қаралы ат алып, казармадағы сегіз жолдасын ертіп кетіпті Мәмбет.

— Сегіз адам аз ба екен! Ертең Мәмбет он сегізін ертіп кетер. Ол қайта келмес деп пе едің. Мәмбет қорқар дейсің бе!

— Міне, бұл сөзің дұрыс, жеңгей, Мәмбет қорқатын жан емес. Ол бүгін сегізін ертсе, ертең онан да көбін ертер дегенің дәл болжал. Әкімдердің қорқып жатқаны да сол істің түбі қыынға шаба ма деген хауіптен.

Жәрке машинасын қайта тоқтатты. Ол басын шайқап қойды.

— Соның саған қанша керегі болды? Ана қонақтарының шайын тездестейші. Жұмысы бар ғой, кеңсе адамы, — деп әйеліне тоқтау салды.

Көп сөйлей бермейтін және бұйрығын екі етуді жаратпайтын ерінің ыңғайына көшіп әйел де:

— Әйтеуір, айдал кеткені шын ғой. Әрине, бірден бәрін айдал кете алмайды, — деп әлде өзін, әлде Мәмбетті жұбатқандай болды.

Шай үстінде Ораз үй иесіне:

— Менің жолдасым. Қызметке тұрсам ба деп келген екен. Бірақ жайлыш жер болмай тұр. Үңғайлы орын болса өзім хабарласармын деп елге қайтарғалы отырмын. Аты Әміргали,— деп таныстырыды жолдасын.

— Үй кең болмаса да бейіл кең. Қанша күн тұрамын десе де рұқсат, — деді үй иесі пәтердің тарлығына қысылды ма деп ойлад.

Мәмбет жөнінде де, бұл жаңа қонақ жайында да Жәрке Ораздан. еш нәрсе сұрамады. «Әркімнің өз жұмысы өзіне жеткілікті» деген қагида — оның аузынан тастамайтын, өмірі өзгертуітін қагидасы еді. Соған барып ол басқаның ісіне кіріспей, өз ісімен бола берді.

— Мен осында қонамын ба, әлде етшінің үйіне барамын ба?— деді Әмір, шығуға ыңғайланған Оразға.

— Осында бол. Ғұбакең келуге тиіс. Сол кісінің жәрдемі керек. Ақылы... мен «ақсақалға» кіріп шығуға тырысамын. Ол кісі не дер?! Сен үйде бол, кітайп оқырсың.

— Аурұхана жаққа барып қайтамын...

— Байқа. Көлденең көз көп. Қауырт жұмысың болмаса, шықпағаның жөн.

— Аманат хат бар, соны табыс етемін.

Ораз оған тұра қарады да, бірақ үндемей «мейлің, өзің біл» деген ұғымды лебізсіз ұқтырды. Ол үйден шығып бұрынғы гауптвахты — қазіргі тұрме жанындағы интендант басқармасына қарай кетті. Оның ойы түрмедегі «ақсақалмен», яки Мендігерей Епмагамбетовпен тілдесу еді. Ал әкесін ізделеп келген Мендігерейдің баласы Әмір «аманат хатын» тапсыру үшін аурұханадағы Мұқарамаға жолығу жайын ойлады.

ТӨРТИНШІ ТАРАУ

1

Әркімде бір арман. Тап сол кез Мұкараманың арманы да созса қол жетерлік еді. Бірақ оның қолға түсері аз, сондықтан да ол арман атанумен келеді ғой...

Хакіммен ең соңғы кездескеннен кейін қыз елегізумен болды. Қырыға, сонау Жайық жағасына көз тігумен болды.

Жағасында жалаң аяқ жүгірген, айдынына құлаш ұрған, су астынан сұңгіп сүйрік алған Ақ Жайық қой!

Аппақ анау аязда ақша бетің албырап, шана сүйреп жүгіріп сырғанақ тепкен жаға ғой!

Мектепке еніп, ер жетіп, кітап оқып, сән түзеп, биге үйренген қала ғой.

Алып ұшқан жас шақта, қол ұстасып жүгіріп, бүгіннен қызың ертеңді сүйіктісі Хакіммен бірге күткен қала ғой!..

Соңғы кездесу! Бәрі көз алдында! Өзгеше! Хакім өзгеше. Бойшаң тартқан. Ақша беті қара қоңыр тартқан сайын ажарлана түскен. Сөзі де салмақты, өзі де парасатты, ойлы адамға айналып кеткен! Мағыналы, пәрменді сөз айтты: «Мұнда келіп жаудың жарасын байлағанша, қырдағы өзіміздің шаруаны емде! Біз келеміз!»— деді.

Қыз сол сәтте бұл сөздің терең мағынасын көз алдына келтіре алған жоқ-ты. Ойлауға, сөз саралауға мұрша болды ма! Ыстық жүрек тайдай туламады ма! Көп уақыт көрмеген ынтық дос ақылмен жауап беруге ырық берді ме! Оның ұстіне ашулы әби! Қаптаған әскерлі қаланың сұсты түсі! Қыбырлаған аяқты есепке алған полициясы! Бәрі қарап тұрғандай болды, бәрі асықтырғандай болды.

— Су басына баруға, тіпті бір көше жер шығарып салуға да рұхсат жоқ! Көлденең көзге қарауыл боласың,— деді асығып сүйген Хакім. Өзі аяғын асыға басып, артына қарайлай-қарайлай кетті. Көзді ашып-жұмғанша Пішенді көшениң қалтарысына түсіп көзден ғайып болды.

Ал, Мұкарама ше? Жалғыз жүріп сағынған Мұкарама. Ұзақ уақыт көрмей жан тілеп, жүрек іздел сарғайған Мұкарама, кенеттен кездесіп лап еткен бақыт шоғы шарпып, ләzzат буына елтіп қалып еді, айтуға сөз таба алмай қалып еді, ең асыл ой мен ең нәзік жүрек сезімін жеткізуге лебіз таппай, қақпа алдында шаншила қарап, кірпік қақпай тұрып қалып еді...

Ол үйге кіріп, терезе алдында ұзақ отырып, тәтті кездесудің абының айрылуынан есептіреп қалған-ды. Бірақ өзгермес қалып жоқ, алмаспас сезім де аз. Айрылу ащылығы мұнды өкініштің мазасызы сыйбырына да айналған. «Не бөгет?! Не қимастың? Туып-өскен үйден де аулақтамын. Сәнді қала да сағымдай алыста қалды. Түсі суық, іші жұмбақ аға да бір жақта. Мен неге шетке кеттім? Мен неге қол ұстасып жүруден қаштым? Неге?.. Неге Хакіммен бірге емеспін?! Неге айтпадым бар сырды! Неге бас изеумен тындым?» «Қырдағы шаруаны емде» дегенде неге мен: «Әлгі казак-орыстар кескілеген революционерді емдеймін» демедім? Аты кім еді оның?

Мендігерей ме еді? Соны күтүге, басқа да жауынгерлердің жарасын байлауға неге кетпедім? Хакім жүрген жерде мен неге журмеймін? Майданда қыз-келіншектер жоқ па? Менен олар артық па?..» Мазасызы құлаққа ызындалап, тынымсыз сыйбыrlай береді. Ұзақ күн, ұзақ түн дәйек таптырмаған да сол ой. Баяғы ой...

Күн өтті. «Уәде» деген сенім жетті. «Кешікпей келеміз! Күт! Біз келеміз!»— деді.

«Ол уәдесінде тұрады! Ол айнымайды! Ол ер! Ол жаннан бөлек! Ол өзгеше! Ол келеді! Ертең келеді!» — деді Мұкараманың жүрегі.

Күн өтті, ай өтті. Тынымсыз жылжып уақыт өрмегі .үздіксіз өріліп жатты. Мұкарама Оралдан кеткелі қашан? Қанша заман! Қаланың астын үстіне шығара қопарып тастаған жойқын көктем «ә» дегенше көз алдынан ғайып болды. Ақ шақылтақ Жымпіты жазы дажылжып кетті. Енді міне, көнілсіз күз де жуық. Айнала ажарсыз: жер де өңсіз. Көңіл де жүдеу, қыз да мұнды. Өмір де құдікті.

Бұрын ерте тұрмайтын Мұкарама бүгін күн ұясынан көтерілмей жатып сыртқа шықты. Көзді үйірері аз көшеге оның назары да ауған жоқ. Есік алдындағы қазық басына қадаған қол жуғыштан тез-тез жуына салды да үйге қайта кірді. Шала-пұла сүртіне салып, өзінің кішкене терезесінің алмалы әйнегін суырып таstadtы, бөлмесін желдетті. Сөйтті де, үстіне айна қойған бұрыштағы кішкене столын тінткіледі. Онан қағаз алды, қарындаш тапты. Сонсоң жалма-жан столға бір шынтақтап отыра кетті де, жазуға кірісті. Оның бірінші лебізі де қағазға өте тез, көзінен тізген моншақтай қатарласа қалды.

«...Сүйген мағшұхым Хаким Юнусовке сағынышли сәлем...» Бірақ бұл ыстық сөз, қолын шарпып кеткендей, тіzlіп қалған жолды солдан онға қарай сыйғылай салды да, сап-салқын ертеңгі самал ескен кішкене терезенің әйнекісіз көзіне қадалып отырып қалды.

Не жұмбақ — қыз ойы жұмбақ. Әлде көңіл текшелемеген бұл жалынды лепті қағазға қол еріксіз тізді ме?! Әлде ауызбен айтылмайтын, хатпен де бейнелемейтін теренде жатқан қызғанышты

сыр аңғырттықпен актарылды ма?! Әлде ой түбінде бұққан өзге бір пішін кенеттен көз алдына көлденендей қалды ма?! Әлде... әлде... әйтеуір көп толғанбай жазған бірінші лебіз, көл толғанбай белден сыйылды.

Қыз терезеге қарап отыр. Бұрын Хакімнің аласы мол үлкен көзінен асып, біп-биік маңдай өріне тігіле қалатын қылышты қарас бүгін жапырайған терезенің жоғарғы жақтауына мағынасыз қадалды. Тік қарағанда керіле көтерілетін уыз иек, жұқа тамақ та бұл күндері де үлбірей түскендей. Сұлу мұрын да суретшіге әдейілеп тосқандай шошаяды. Үріккен еліктей елегізе қалатын астыңғы асau кірпік тесе қараған көзді терезеге түйретіп тұр. Құміске қондырған қарабағдар қас ажарлы маңдайға әлі де еркелеген күйі. Бірақ жансыз...

Дала да жансыз... Кешкі шапақта, қыз қасындаи нәп-нәзік боп, Өлеңті айдынына құлаған ай алқасы да марқайып үлгерген. Марқайып үлгеріп, енді қырынан мұжіліп таусылуға таяу.

Бидайық басы шалдуар тартып, бір кездегі көк тебетейлі майысқақ шилер енді ақ үлпек кимешек бүркенген. Олардың сұңғақ бойлары ақ жаулықты кемпірлердің бақанға құрған тоқыма өресінен тырна-тізбек орын алуға аттанған.

Өткел бермейтін Өлеңті сұы да жаз бойы, иірген шүйкедей жіңішкере-жіңішкере келіп, көп жері қазір үзіліп те кеткен. Емін-еркін сайрандал, бір қыырға шығандап кеткен қысырақтай, аспан әлемін аралап жүрген үркөр де үйіріне қайта оралыпты.

Қыз хатқа қайта оралмады. Жансыз пішін шаттық шырайға қауыса алмады.

Ертеңгі шайға қарамастан Мұқарама үйінен шығып ауруханаға кетті.

Сөйтіп қызметіне ерте шыққан және күндеңіден қатты аяңдаған Мұқарама жолда көзіне ешкімді ілмеді, ол мектеп жанынан шығып жолын қиялаған Әмірді байқамады — көре көзге жолығуға ниет еткен бұл жас жігітті өзінде жұмысы бар деп ойлаған да жоқ.

— Мұқарама, тоқтаңыз! — деп, екі-үш қадам жер келіп қалған Әмірдің даусы ғана оны кенет селк еткізді.

Қыз жалт қарады да, кілт тұра қалды. Ол Әмірді бірден таныды — кәдімгі гимназияның жігіті — Хакімнің жолдасы, айтып аузынан тастамайтын жолдасы... «Бұл қайдан шықты, әлде Хакімнің жанынан келді ме?» деген үмітті ой жарқ етті, жаңа ғана хат жазбақшы болып аласұрған қызға. Бірақ сирек сөйлеп, көзбен ғана көбірек сынайтын Мұқарама, тіл қатпастан, күнге тотығып бұрынғысынан да қарақошқылданып кеткен оқушының жүзінен ғана жауап ізdedі.

«Хакім... сәлем айтты» деген лебіз күткендей қадалды. Әмір де тіл қатпады. Ол қалтасын қармағандай болды да, сәл ойланғанда түсіп, қыздың бетіне қарады. Сол күйі, сол баяғы басқадан өзгеше сұлу қалпымен қарап тұр. Тіпті бұрынғыдан да бойы да таразыланып, жүзі де сұлулана түскен сияқты. Көзінің кіршіксіз қараышығы тікірейген, кірпіктерімен қосыла Әмірдің көзін тайдырайын деген жанша дәл жанарын тесе қарап қалған.

«Хакім де қызық жігіт. Айнала от пен судың ішінде жүріп қызға хат жазады. Шын ғашық деген осы ма екен? Мына қыз жаздырмай қоймас...» деп ойлады Әмір. Қыздан көзін бұрып, гимнастеркасының төс қалтасына қарады да, онан әлденеше рет бүктеп-бүктеп екі шетін желіммен жапсырған қағаз алғып ұсынды. Қыз қағазға бір қарап, Әмірге бір қарап «бұл кімнен?» деген лебізсіз сұрау қойды.

Хакім Жұнысов беріп жіберді.

Ақыры күткені қолына тигендей, қыз хатты ала салды да:

— Рахмат!— деп жүре берді.

Бірақ ол он-он бес қадамдай жер жүргеннен кейін кілт бұрылып:

— Әмір, сіз кімнің пәтеріндесіз?— деді.

Қалаға қарай бет бұрған Әмір де тоқтай қалды. «Адресімді айтсам ба, айтпасам ба?» деген екі ұшты ой бір сәт бөгей түсті де, бірақ қыздың жүзіндегі қуаныш шырай мен өзгеше естілген шатты үн Әмірге еріксіз жауап қаттырды.

— Мұқарама, мен тігіншінің үйіндемін,— дей салды.

«Біледі екен ғой мені. Атымды ұмытпапты» деп, Әмір сұлу болса да аса ұната бермейтін дәүлетті, атақты адамның қызына риза болғандай жарқын жүзбен қарады. Бірақ ұзақ тоқтауға да, енді қайтып әңгімелеге кірісуге де ретін таппай өз жөніне кетті. Ал, қыз ұзамай-ақ хатты ашып жіберіп жүріп келе жатып оқыды. Бірінші жолдан бастап қыз жүрегі теңіздей толқыды. Әр сөз, әр жол оны жастық арманының құшағына еріксіз өндіріп, тәтті дүниенің қол жетпес қақпасына жетектеп кетті.

«...Сағынышты сәлем хат. Мұқарама, сені осы минутте көрмесем де нақ қасында ынтыға қол созғандай болып тұрмын. Қатты-қатты құшақтап қысып сүйгендей болып тұрмын. Көрмегелі көп күн өтіп бара жатса да, тап күні кешегідей алдыымда, өз бөлменде тұрсың. Кәдімгі Оралдағы үлкен көшениң бойындағы көзге ыстық, көңілге хош үйінде тұрсың. Бәрін көз алдыма келтіріп тұрмын — қарсы алдыымда тұрсың. Тек құшақтауға қолым жетпей тұр. Құмарым қанғанша қысып суюғе қолым жетпей тұр. Сонда да мен ол тәтті күнді, асық күнді, арман күнді

алыс деп санамаймын, сені күні ертең көремін деп тұрмын. Ал, қазір, күні бүгін көруге қанатым жоқ, ұшып баар едім қанат бітсе! Күніне ұш рет ұшар едім, әттең құс қанат жоқ!

Мұкарама! Сол айрылып кеткен күні мәңгі есте қаларлық ұлы күннің үстінен шықтым. Бұл көп заман ауыздан тастамайтын күн. Ең даңқты тойдан да дәрежелі күн болды. Ойда жоқ жерде, ойға келмейтін ұлы істің айғағы болдым. Біздің көп екенімізді, ісіміздің ұлы екенін, ұлken мақсатқа жетуге бөгет боларлық ешбір күш жоқ екенін мен сол күні білдім. Бұл біздің ардақты ағалырымыз бен ер замандастарымыздың теңдік пен бостандық, махабbat пен бақытқа қолымызды жеткізеріне шәк келтірмейтін ұлыстың ұлы күні болды. Мың-мың жандардың арман еткен сағатына жуықтатқан күн болды. Қай күні, қай сағатта жолығарымызға жол көрсеткен күн болды. Мұны хатпен айтуда мүмкін емес, ауызben ғана жеткізегілік жырдың жыры. Ертегі сияқты ұрпақтан ұрпаққа жететін жыр. Мұны өзіңе айтамын, бір өзіңе ғана айту үшін сақтаймын. Ер адамдар мен данышпан адамдардың жыры деп айту үшін сақтаймын...

Мына хатты беруші өзің білетін гимназист... Ол ауызша ешиәрсे айтпас, өйткені оған сыр ақтару ауыр. Оның сыр ақтаруға правосы да жоқ, көңілінің хошы да жоқ. Қас дүшпанның қармағына түскен әкесінің соңынан... арғы жағы белгілі ғой. Мың сан адамның бас бостандығы да сол айтқан ұлы күннің, ұлы істің аяқталуымен сабактас қой... Ол күні ертең... Мен ертең көремін сені. Ертең құшақтаймын, көп достармен бірге құшақтаймын...

Өзіңе ауызша айтқан уәде: біз кешікпей табысамыз!

Сол үшін қол созып тұрмын!..

Сүйген Хакімің».

Өз қолын ұстағандай, Хакімнің хатын кішкене уысына қысқан күйі қыз аурухананың қақпасына ене берді... Ал, қақпа алдында көп адамның ішінде қыз жүрегін толқыта түсейін дегендей, оған тағы бір жақын жан тап болды...

2

Сол күні Жымпітының қызыл кірпіштен салған ұлken ауруханасының ауласына қазақтың қоңыр жігіттері қаптап кетті. Бұлар он екі болыстан ерікті де, еріксіз де салғырт салғандай тізіп жинаған болашақ «хан әскерінің» бір бөлшегі еди.

Кигендері қақпа шекпен; кейбіреулерінің қолтығында етегі жер сыйған шидем күпілер де көрінді; жұрынды-жұрынсыз өлтірі бөріктердің түсі — қазақ саулығынан туған қозылардың түсі қанша

болса, бұлар да соншалық: қара мен қоныр, ақ пен қызылды былай қойғанда, ала бөріктілер мен лақ терісін кигендер де толып жатыр. Қебі-ақ жұпның киінген: тізелігі мен шынтағы жамаулы нанке бешпет-шалбардың ішіндегі иніші жыртылған қызыл бұрансұз көйлектер тері шалбар мен без көйлектің қасында ханның киіміндей; ал сірісінен басқан киіз байпақты қисық жамбас етіктілер жалаң аяқтардың жанында тойда тарту тартып жүрген адамдардай қадамдайды...

Бұл комиссияға жиналған ала-құла киімді жалаңаш-жалпы жандардың жүзден тоқсан бесі бұрын қала көрмеген, ауылдан «ау» дерлік жер шықпаған, қолы қалам ұстап, көзі қағазға төніп үйренбеген, мұлгіген даланың бейғам өскен момақан ұлдары болатын. Сонау алыстағы Маңғыстау беттегі Қаракөл мен Қарабаудан, Жалғызағаш пен Тамдыдан, Орынбордан бергі Шыңғырлау мен Бөрліден, Жайық түбіндегі Қосатар мен Даңадан, Аққаты мен Ащысайдан там-тұмдап жиналышп келіп, тап бүгін тоғыт аузында тоғысқан қойдай үрпісіп, сығылысып аурухана алдында үйме-жүйме, не боларын білмей елегізген бұл бір қора жанның ішінде Нұрым мен оның қасындағы тосын таныс — топ бастайтын көк жағал серкелердей көрінеді. Топырласқан қоныр жүзділердің жаудыраған көздері сөйлесіп отырған бұл екеуінің аузына жетім қозыдай тілемсектене қарайды; олардың сезіне кейде жамырай күліп, кейде үрейлене қабақ шытады.

— Жалпақ бас, сен білесің бе, Қызылұй неліктен Қызылұй атанған?
— деді Нұрым қасындағы жігітке.

— Немене, Қызылұйді мен салдырды дейсің бе, әлде менің әкем отау орнына маған еншіге берді дейсің бе! Қай жердің қандай аты барын, ол атының ата-тегі, үрім-бұтағы қайдан шығып, қайдан қойғанын теріп жүретін мені бір шежіреші ғой деп пе едің? Теке — Теке, Қызылұй — Қызылұй; Үйшік — Үйшік! Көк биеден сұра, қара құлышынды неге туғанын, — деді дембелше келген қызыл шырайлы жігіт.

Оның шынында да басы жап-жалпақ көрінді. Жалпақтығын әдейі көрсеткендей, ол жалаң бас отыр. Қайырмасы екі елі қара бөркін белін бостау буынған түйе жүн шекпенінің қойнына тығып алыпты.

— Өзің Өлеңтінің жағасында туып-өссен де көшесінің тозаңын күнде бүркыратып жүретін қалаңың қалай Қызылұй атанғанын білмейсің. Осы жерде ең бірінші салынған үйлер мына аурухана мен ана мектеп екеуі де қызыл тастан қаланған. Қазекен осыған қарап «қызылұй» атап кеткен. Ұғып ал...

— Қара собалақ, бері қара! Қақпаға қара! Қызылұйді, көкүйді қайтесің. Немене, көкке мойныңды созып бұлт арасынан бір қазына көріп қалдың ба? — деп, қызыл шырайлы жігіт Нұрымды шынтағымен түйіп қалып, сезін бөліп жіберді.

— Ақырын, атаңа нәлет, бүйірімді тұсірдің ғой, — деді Нұрым, өзінің тізесін құшақтап отырып жоғары қарап сөйлейтін әдетінше, көзін төмен тұсірмestен.

Сөйтті де ол, бүйірін қолымен бір сипап өтіп, мойнын қақпа жаққа бұрды... Қақпадан ішке қарай жалаңаш балтырлы қайың қазықтай, өзі аппақ, өзі тіп-тік аяғын жерге қадап басып, тәкаппар қеуделі, шошақ мұрынды таразы бір аққұба қыз кіріп келе жатты. Қолымен нұсқап, атын атап ешкім көрсетпесе де Нұрым қыздың Мұқарама екенін бірден таныды. «Тап сол Хакім айтқан: бойшаң, сүйріктей сұлу қыз. Домалақ иек, тамағының асты үлбіреп тұр. Өзгеше нұрлы мойылдай көзінің ажарын әдейі сәндеу үшін қойғандай — қастары бейне құміс белбеудің қара бағдары сияқты, қап-қара. Ал, тіп-тік кірпіктері жанынды қытықтау үшін жаралған, қарағанда қадалып тұрады...»

«Кеміл сол Мұқарама. Ауруханға одан өзге сұлу қыз жауып кетті дейсің бе?! Шұғылдың ықыласы өз ауруханасына алып кетті деп еді ғой» деп ойлады Нұрым қыздан көзін алмай.

Қыз, әрине, Нұрымның кім екенін білген де жоқ, тіпті оған көзінің қырын да салған жоқ. Күндегі әдетінше тоқталмастан, төңірегіне бұрылышпен көзін де салмастан, тік жүріп, аурухананың кішкене баспалдағымен жоғары көтерілді де, жарақат байлайтын бөлмесіне кіріп кетті.

— Қамыстықөлдің Жарқопа жақ беттегі ықтасынына келіп таранып, жаздай сыңар жүзетін жалғыз аққу сияқты! Атып аң мамығын қандамай-ақ, тұзақпен ұстап, үлпілдек сағағынан сипап қойып, ана өр көзіне өлгенше қарап қана отыратын бір перизат екен,— деді әлгі Нұрымды шынтағымен тұртіп қалған бөріксіз, қақпақ жауырын, дембелше қызыл.

Ол Мұқараманы қақпадан кіргеннен-ақ едәуір жүріп жететін есікке дейін көзімен жетелеп, баспалдаққа шығарып, қыз ақ сырлы есіктен кіріп, шаршы бөлменің ішінде кішкене ақ жекетін шешіп, оны қабырғаға ілгенше қадалып қарап, тамсанумен болды.

Нұрым оның кесірлі сөзін де, қыз бойын қалдырмай тінткен сұғанақ көзін де жаратпай қалды. Оның өн бойын өзіне белгісіз бір қызғаншақтық сезім билеп кетті. Мұқарама оған көлденең көзден жасырып, желден, күннен тасалап, мәпелеп жүрген аяулысы сияқтанды. Қасындағы сөзге ұста, ашық мінез, өткір көз дембелше қызыл жігіт ешбір жанға қимас қызды шап беріп қысып, жарылған көнтек ернімен үлбіреген тамақтан үйкелеп, жапырып жаншып, аймалап езіп, аш қасқырдай иыққа салып алып, оңаша бір жықпылға қарай ала жөнелетіндей көрінді. Нұрым қабағы аздап жабыла түсіп, дембелше жігітті ұзын қолымен итеріп жіберді.

— Сенің аққу мен ақ мамық не көтіңе керек. Алдымен ана жалай-жалай жарылып кеткен ерніңнің қызыл шақасын жазып алсайшы. Өлеңтінің бармақтай көк шыбындарының бірі тышып кетсе, жолың болар,— деді.

«Жарқопаның түбінде сыңар жүзетін аққу сияқты екен. Ақ мамығын қандамай, ақсағасынан сипар ма еді» деген сөзге ыржия тамсанған жалбыр жігіттер енді Нұрымның сөзіне ду күліп жіберді. Жауырынды жігіт сәл бөгеліп, айналасына тосырқай қарады. Ол мұндай әзілі аралас қатты сөзді күткен жоқ еді — жаңа жолдасының қостауын қалап еді. Жолдың шаң-топырағына жарылып тырысып мазасын ала берген соң ол шынында да ернін жалап жұмсартып қойып отырған.

Кеше казармаға кіргеннен бері бұл сөзшең жігітті Нұрым көп жуастың ішінен қалап алғандай, ішкери көріп қалған болатын. Оның Нұрымға: ашықтығымен, билеп-төстеп басқаны аузына қаратқан өткір жүзі мен тапқыр сөзділігі бірден ұнаған. Үйреніскең дос пен таныс жерден аулақ кеткен адамға жылы амандастып, бір шақшадан насыбай иіскеу де үлкен жақындық. Жылы шырай мен жатық сөз жетекші боп, бұл екі жігіт қатар жатып кеште әңгімемен тұн қысқартқан. Сарқылмайтын бозбалалық шаң тұні бойы жыр болып екеуі таң аппақ атқанша көп жерді шарлап, сан елді аралап, талай сауық, талай жиын-тойды басқа ұрып санап, басын бастап, аяғын аяқтап шыққан-ды, Ертеден берлі де бұлар көп жылдар бір жүріп, бір тұрып өскен жандарша бір-бірін иықтан қағып, бүйірден тұртіп қалжындастып отырған-ды.

— Немене, қотырыңа тиіп қан-қақсатып кеттім бе, әлде болмаса үлде мен бұлдеге оранып, қасын керіп, қабағын шытқан алма мойын аруыңа көз қыстым ба? Алқа келдің батпағын қорыған қызыл көз қызығыштай бай-байлап айдаладағы бір маржаны да қызығана бастадың ба? Соншама тұтігіп не болып қалды. Шалқардың балығына таласып, қырқысып ескен қара түрік, — деді жалпақ жігіт Нұрымды аяусыз тілдеп.

Нұрым бөгеліп қалды. Ол тұнімен «сырласқан» жаңа достың сөз саптауына қарап ішінен: «Жә домбыраши, жә жыршысың ғой», деп қойған. Оны әзілдеп те, қалжындарап та жеңе алмайтынын байқап және «сыр білдіріп алдым ба, қайттім» деген оймен ілкі қатаң үнін жұмсарта сөйледі.

— Менің алма мойын аруыма көз қыса алмайтынын; өзінен өзі-ақ белгілі нәрсе. Ол үшін кер шабдарынды босқа борбайлап арам тер болмай-ақ қой. Алдымен маржа мен қызды, орыс пен ногайды айырып алсайшы, — деп күлді Нұрым, Мұкараманы жолдасының орыс қызы деп қалғанын сезіп. — Мұндай сұлу бикештердің ауылы екеумізден алыс көшіп, шалғай қонып жүретінін естен шығарма, оны қой. Оナン да

бізді қай жерге иіріп, қай қораға қамайды, соны айт! Жұн түспеген сабалақ қара төбеттей, шидем шекпенімізді сүйретіп ертең кімнің көтіне еріп зіркілдейміз? Әлде құйрық-жалын күзеген тайдай сыптишп, шошақ тымақ, сұр шинель кигізіп Текенің казакорыстарына қоса ма?! Қымыз ішіп, қызға көз қысып, келіншектердің алдында жантайшп жатып домбыра шерту — екеумізден едәуір қашықтаған шығар.

— Біз сияқты сені желкеңнен ұстап, тұмсығыңа тұмылдырық кигізіп әкелген жоқ. Сен өз еркімен еріккеннен келген есерсің. Сөйтеп тұрып «бізді қай қораға қамайды» деп несіне уайым жей қалдың? «Қожаны көрдім дегенше — шұметегіңнің басымен қош айтыса бер. Ар жағы ақ жапаның құлі тиғенде бір-ақ білерсің» деген екен сүндептен құтылған бір бала жолдасына. Сол айтқанындай мына лөктірге түскеннен кейін қорасын да, шинелін де, орысын да, орманын да күте бер,— деп, жалпақ қызыл Нұрымды тағы да бір тілдеп өтті. Сөйтті де ол бір жақ тақасы желініп, сірісі қисайған тұзу табан қазақ етігінің қонышынан қағазға ораған насыбайын қос бармақтың ұшымен шым-шымдап алып, үнемдеп иіскеңді; сонсоң оны мұқияттап орап қайтадан қонышына қыстырыды. — Маржа емес, бикеш дейсің, құлды соның кіндігін өзің кесіп, жаялықта бірге орасқан адамдай. Сонда қазан ат қызды ноғай дегің келе ме? Жатаған жамбас, қыртық мойын, қайқы бел қарагер бие сықылды — ноғай қатындарын да көріп жүрміз. А, мына сияқты құду бел, қазық аяқ, шекесінен қараған арғымақ қызы Қазаннан келмесе Теке мен Жымпітыдан шыға қоймас,— деді ол.

— Біздің бір Қадиша дейтін жеңгеміз бар еді қос малтаны көже қатықса үш күн езетін. Сенің мына шымшуыңмен насыбайың алты ай иіскеуінде жететін шығар! Әйел болсаң үнемшіл-ақ болар ең. Түзде жүргенде азықты үнемдегенің айып емес, насыбай да азық қой ататын кісіге. Ал жігітім, сен шатаспа, бұл қызы ноғай қызы, мен жақсы білемін. Көзінше қолайсыз сөз айтышп қопыратып жүрме, — деді Нұрым оған, күні бұрын ескерте сөйлеп.

Мұкараманы қеміл танитынын және оны іштей жақын санайтынын Нұрым баста білдіргісі келмесе де, қызды алсуа сөзден қорғаймын деп ақырында ол сырын аша бастады. Мұны қызыл шырайлы жігіт те алыстан болжап, сырды анғара бастағандай болды. Бірақ Нұрымның бұл қызбен қалай таныс екенін, не жақындығы бар екенін жете ұға алмады. Ол не де болса Нұрымның зығырын қайната тұсуге, «тілін шығаруға» тырысты.

— Онда анау алтын көзілдірік киген қазақ лөктірі, зекет алатын молдалардай мөлиіп, бір күні некесін сайтанға қидырады десейші. Сен, Нұрым, қызбен таныс екенсің, ең болмаса көрпе қимылдатарын өзің алып қал. Бәсе, шап ете қалуың жаман еді, біледі екенсің, құр қалма. Өгіз су ішкенде бұзау байғұс мұз жалайды ғой...

Нұрым көре көзге ашу қысып қатты сөз айтуға ынғайлана бастады да, екеуінің теке тірес сөзі ұзаққа созылуға бет алды. Бірақ комиссияға түсетіндерді бастап алып келген есаул киімді қазақ жігіті келіссіз әңгімені үзім жіберді. Ол аурухана басқышына жүгіріп шығып: Қазқатар екі-екіден есік алдына тұра қалындар! Шапшаң! Арш!..— деп команда берді.

Сөзі көмейінде қалған ашулы Нұрым да, сөзге ұста, тікен тілді оның қасындағы жолдасы да орындарынан ұшып түрегеліп сапқа ұмтылды. Бұрын-соңды әскер тәртібін көрмеген, тек қана екі-үш күн ішінде қатарласып тұруды үйрене бастаған қорбаң жүрісті, аңқау пішінді, шабан ұғымды қыр жігіттері есікке қарай дүрліге бет қойды. «Қазқатар!» деген команда оларға анық жеткен жоқ, тек «есік алдына!» дегенді мықтап ұстап қалғандай, баспалдаққа бұрынырақ жетуге топырласты...

3

Қызыл шырайлы дембелше жігіт дәрігерге Нұрымнан бұрын кірді. Бұл екеуінің алдымен кіреріне жанындағы топырлаған өңкей қоңырлар таласқысы келмеді білем:

— Кәне, жүріңіз, жүріңіз, сіздер бастаңыз!— десті.

Бір жігіт тіпті дәрігер алдына баруға жүрексініп тұрғанын да байқатып:

— Сіздер бастаңыз, кім біледі, лөктыр деген атын естігеніміз болмаса, алдына барып көргеніміз жоқ. Не істейді екен өзі? — деп қалды.

— Шешіндіреді.

— Шешіндіргені жаман екен... Абыройдың ашылған жері десейші!

— О, жасаған, орыстың қаламына ілікті деген осы енді.

— Орыс емес, қазақ қой лөктырың, — деп күбірлесті басқалары.

— Малша қарап, аузынды ашып, тісінді басып, саныңа таңба салады, — деді дембелше жігіт олардың үрейін ұшыра түсіп.

Бұл дембелше еш нәрседен тайсалған да жоқ, дәрігер отырған бөлмеде әйел барын да елеген жоқ. — Кірген бойы сан рет комиссиядан өткен жанша, киімінің бәрін шешіп тастап, өзі суға түсетін кісіше тыр жалаңаш қалды.

— Фамилияң кім? — деп сұрады Ехлас оның бұлшықты қары мен құйған қорғасындағы тып-тығыз, әрі жауырынды, әрі тәстек келген

тығыз денесіне риза болған пішінмен жіті көз тастап.

Жігіт:

- Атым Жолмұқан, — деді сәл бөгеле жауап қатып.
- Ымм, Жолмұқан... ал, әкең аты? — деді дәрігер Жолмұқанға жақындаі түсіп.

Жолмұқан оның сұрағын жаңа ғана ұққандай болды.

- Е, лөктыр, солай сұрасаңызышы, қазақша. Әкем аты — Барақ.
- Берірек, жүре түс, қорықпа. Фамилия деген сөзден де үрікпе. Ертең «Әкең аты кім?» деп сұрап жатпас командирің. Қысқаша: «фамилия, марш», — дегендерді осы бастан үйрене бер,— деп езу тартты Ехлас, қарсы алдына келіп тұра қалған Жолмұқанның иығына қолын салып.

Ол дені сап-сау екені көрініп тұрса да, Жолмұқанды айналдыра қарап, аузын аштырып тісін де, теріс айналдырып көзін де мұқияттап көрді. Сонан кейін столға отырып жаза бастады.

- Жасың нешеде, Барақов?
- Жиырма беске іліктік білем осы биыл.
- Үй-күйің?

- Шешем бар, лөктыр.
- Әйелің?
- Әйел алуға қол тимей жүр, лөктыр.

Ехлас басын шайқады.

- Лөктыр деме, доктор де.
- Екеуі де орысша емес пе, ағайын.

— Әзір жауапқа шеберсің, туысқан. Еркінмен қалап келген шығарсың уалаят әскеріне?

«Өткір жан. Сөзі де өзіне лайық дөңгеленіп тұр» деп ойлап Ехлас, Жолмұқаннан жарасымды жауап күткендей, алтын пенсненің үстінен оның міз бақпас жүзіне бағып құлімсірей қалды.

— Ешкімге желбұйдамнан ұстаташып көргенім жоқ, лөктыр-доктыр. Ағайын жақсы ат беріп, хүкімет қолға қару ұстаташа, кежегемнен кері

тартатын нем бар.

Ехластың күлкі шырайы жоғалып, жұзі сүрғылт қалпына көшті.

— Жақсы ат пен винтовка үшін жүргенің бе?

— Жүйрік ат, әсем түрман, сыпайы киім, ер қаруы — бес қару қай жігітке лайық емес, ағайын!

Бұл жолы дәрігер басын шайқамады, сәл ғана қабақ шытты. «Ат пен мылтыққа ғана, бос жүріп ел қыдыруға ғана құмар надан қаралар. Ел болу, хүкімет құру, оның ішкі-тысқы тәртібін қорғау қашан миына кірер екен!» — деп ойлады Ехлас іштей ренжіп. Бірақ мына балуан денелі, ашың жұзді, ұтымды сөзбен ойын бүркей сөйлейтін алғыр жігітке кешірім бергендей қабагын қайта жазды. Оның көз алдына бірнеше күннен бері алдынан өтіп жатқан көзге қораш, дene бітімдері күйкі, бұлшықсыз, бет ажарлары да біркелкі қоңыр домалақ, көбінің еріндері жарылып, көздері кірбиіп, қаланың топырына жұзі сынып қалған, қырыққан қозыдай қорбаң қимылды дала жігіттері қайтадан тізіліп еді. Олармен ұзын бойлы, сымбатты дәрігер мұндай салуалы сөз берілген тіл де қатысқан жоқ-ты,

— Елде не кәсіп жасадың? — деді Ехлас салмақты үнмен.

Жолмұқан бұл сұраққа құлағын тіге қалды. «Бұл оқымысты сайтан, менің кәсібімді құлағы шалды ма екен?» деген шұба қылт ете қалғандай болды. Ол:

— Кәсіп — нәсіп, жігіт — жел. Жел күндіз де еседі, тұнде де еседі. «Сен неге естің?» деп кім сұрап. Қай белді басып, қай сайды асып кеткен ізде не тұрар! Қырдың желін тау қумас, таулы жерде жел тұмас, — деп жартысы тақпақ, жарымы жұмбақ сөзді желдіре жөнелді.

Сонда да бұл желдей ескен сөздің түйінін ұстауға тырысып, Ехлас әлгідегі көзілдірік ұстінен қарай қалған күйінде сәл бөгелді де: «Тапатал түсте өрістен жылқы қуып кететін бау кеспениң бірі ғой. Ат пен дару да соған керек болғаны. Жау бетіне ұстарға жарыған екенбіз...» — деп күбірлеп, Жолмұқанға «шыға бер» деген ишара берді. Жолмұқан оның сөзін есітті ме, есітпеді ме, — кім білсін. «Мені көрдің бе» деген жанша бұрышта тік тұрған сұлу қызға көзін қысып қалды, өзі есікке беттеді.

— Екінші кім? — деген командир даусына ілесе иіліп-бұғіліп Нұрым кіре берді. — Тез, Жұнысов, тез! — деді ол бойын жиып үлгермеген бойшаң жігітті сөзбен қамшылап.

Үйдегілер тегісінен Нұрымға қарай қалды. «Мынау кәдімгі бұзық Жұныстың есер қарасы ма? Бұл қалай келіп қалды? Элде

Қайыпқожаның есалаш Қәрімғалимен бірге мұның да зербесі шықты ма екен? деп ойлады Ехлас әлденеге қызара түсіп. Ол көрер көзге Нұрымды жақтырмаған пішін көрсетті: көрікті жазық қабағын шыта қарады. Ал дәрігердің оң жағында бұрышта түрегеліп түрған Мұкарама баяғы шұғылалы көзді Нұрымның қарақошқыл тартқан сопақша маңдайына қадады, асау кірпіктер бұрынғыдан да үрке тіксіп қалды, иек те көтеріле түсті. Байқап қалған адамға оның оймақтай аузы жыбырлап та кетті: «Жұнысов, бұл қандай Жұнысов?!»

Дәрігер Ехлас пен Мұкараманың бірі танып жарытпай көз тігіп, бірі танымай тек қана «Жұнысов» деген фамилиясына ақтарылса, Нұрым бір сәт олардың екеуін де танығанынан ақтарылды. Бірақ ол өзінің ежелгі батыл мінез, топжар қимылына басып:

— Ехлас аға, айып етпеніз, үйіңізге барып сәлем беріп шығуға мұрса болмай жатыр. Домбырадан өзге құрал ұстап кермеген асау қол мылтықты жатсынып ырық бермесе, жайлауға сыймайтын бас казарма шаңырағын қорашсынып көндіге алмай әлек. Оның үстіне тастай тәртіп тізгін босатар емес, — деп, оқымысты ауылдастына әдейі бас араздықпен бармағанын жуып-шаюға тырысты.

— Ымм,— деп қабағын бұрынғыдан гөрі шыта түсті тәкаппар дәрігер.

Есаул формалы қазақ командирі «мына собалақ дара шамасы дәрігермен таныс-ау. «Ехлас аға, кіріп сәлем беруге мұрса келмеді» дейді. Әлде ағайыны ма екен?» деп көзін тіге түсті. Ол тағы да:

— Тез, Жұнысов, тезірек шешін, адам көп комиссиядан ететін, — деді. Бірақ, оның даусы бастапқы бұйрық түрден өтініш райға көшті. Ол Нұрымды «үлкен дәрігердің» жақыны деп түйді білем.

Осы күнге дейін ол Ехластың дәрігер екенін білсе де, оның тап жігіт алатын жерде кездесетінін күткен жоқ еді. Ең қызыны: Нұрыштың аттан құлап өлім халінде қалғаны. Соның кесірінен ғой Нұрымның бой тасалап, аулақта бола түру ниетімен тап осында келгені. Эрине, одан өзге де себептер бар албырт жігітті шұлы думанды қалаға жетектеген. Бірақ, бас себеп Нұрыш еді ғой. «Мына саранау сары ағасының кегін алуға тырысады. Алдымен әскер қатарына алдырмас. Мейлі, алдырмаса алдырмасын. Аса қызығып түрған мен де жоқ. Үстімнен іс көтеріп бәле жасамаса болды. Басқасын көріп алармын. Қап, Мәмбетті жолықтыра алмай қалғаным-ай. Мәмбетті кездестірсем бірге жүріп, біраз уақыт ел ішін аралап, жер көріп қайтар едім» деп ойлады Нұрым, Ехластың қабақ шытқан жүзінен сыр іздей бастап.

Жаратпайтын, тіпті дүшпанындағы жек көретін Жұныстың баласының «айып етпеніз, сәлем беруге бара алмадым» деп «ағалаған» сөзі дәрігерді жібіткендей болды. Нұрым мықтап қуыстанса да, Ехлас

Нұрыш жайын білген жоқ-ты. Білмегені: ағасы болған оқиғаны үй ішінен жасырған болатын. Ол бір жағы алысып аттан жығылдым деуге арланған да еді және әкесінен қорқып шын сырды әдейі бүккен еді. «Жұныстың баласы аттан аударып жығып қолын сындырыпты» деген сөзді естісе Шұғыл алдымен Нұрыштың өзін жазалауы айдан анық нәрсе болатын.

Бұл сырды бірақ Нұрым да білген жоқ, Нұрымды комиссиялауға кіріскең Ехлас та білген жоқты. Ол бұл оқиғаны естіген сағатта Жаншаның қара машинасын сұрап алып, «аттан құлап мертіккен» ағасының қолын салып, «бейнеттен өзге хаяп жоқ» деп үрпиіскең үй ішін жұбатып қайтқан еді.

- Елден қашан шықтың? — деді Ехлас Нұрымға.
- Кеше кешке, — деп Нұрым бірнеше күн өткенін жасыра қойды.

Дәрігер мошқамады. Басы артың лебіздесуден қашып, ол, тәртіп бойынша керек мағлұматты тізіп сұрап та жатпады. Балуан денелі батыл Жолмұқанмен бірге бұл ұзын қараның да «гөден» деген бағаға қылапсыз ие боларына шәк келтірген жоқ. Жалғыз-ақ оны ойландырған: «ереуіл көтеріп, жігіт жинап болысқа шабуылдан отырған сотқар Жұныс Жаншаның жасағына баласын өз еркіне жіберіп, алаштың азаматы бола қалғаны қалай? Әлде мұнда да бір арам пифыл бар ма?» деген күдік болды. Ол өзі білетін Нұрымның аты-жөнін, бойын, түрі мен түсін, дененің саулығын сұрамастан жазып отырды да:

- Қанша жігіт іліктіндер ауылдан? — деді,
- Бұл дәрігердің ойынша: сездірмей сыр ашар сұрақ еді. Ол даусын жұмсартыңқырап, момақан пішін көрсетуге тырысты. Іштей «не дер екен, не шырай көрсетер екен?» деп көзін алмай тұрған Нұрым жұмсақ тіл қатқанға қуанып кетті.
- Мен тізімге ілігіп келгенім жоқ, Ехлас аға, — деді ол лепірген үнмен.
- Өз еркіммен де!..
- Ия. Біреудің жетегімен, болмаса әлдекімдердің итермеллеуімен жүрмейтін тентек Нұрымды балықша желбезегінен тізіп бере қояр адам болған жоқ.
- Мықтымын. Саналы азаматпын, түзіктікке бет бұрдым де!..

Нұрым ойланып қалды. Бұл сөздің көкесіні барын ол жақсы аңғарды да, бірақ өз жауабының да мақтаншақ үнін байқап қалып, іліп-шалудан

бас тартты.

— Ықа, алдағыны бір тәнірінің өзі білер. Бұрын бұзықтың жасаған жерім жоқ, бүгінгім түзіктік болса болғаны. Ер азамат атқа мініп жатыр деген соң, жиынсыз жерде қол қусырып көрмеген ініңіз үйде қала алмады.

— Бұл ойын-сауықтың орны емес. Темірдей тәртіп пен ғаскер өнеріне үйрететін жер екенін естіген шығарсың?

— Элбетте, Ехлас аға.

— Керек болса, қара қазан, сары баланың қамы үшін тұтеген оққа да қарсы баруға тура келер.

— Шешінген судан тайынбас дейді ғой. Көппен көргеннің бәрі ұлы той емес пе, Ехлас аға. Балтыр түріп бозбалалық та еттік, өлең айтып ойын-тойды да басқардың. Енді сары азамат сардар бектің ортасында Махамбет батыр ұстаған сұңғіні көтеріп те үйренейік.

Ехлас онан әрі созбады. «Сөз үшін туған дегдардың баласы жауапқа іркілмес. Кешегі Оразбайдың бас кесеріне ұсап кетіп жүрмесе не қылсын! Офицері сақ болса...»

— Бар. Жарайсың, — деді дәрігер әңгімені тез қысқартып.

«Бұл жігітсің дегені ме? Әлде ғаскер балуға жарайсың дегені ме?» деп ойлап ұлгергенше, алып келген офицер:

— Жұнысов, сен ондық болуға да жарайсың. Сені өз жүздігіме аламын, — деп иығынан қақты.

4

Тып-тымық бір жазғы кештерде қаймақшып жатқан айдын бетін үйтқытып өткен құма құйын сияқты, ойда жоқ жерден кездескен Нұрым Мұқараманың маужыраған жүрегін хаттан да қатты толқытып жіберді. Комиссия үстінде қыз не істерін, не дерін білмей қалды. «Ехластан «бұл қай Жұнысов?» деп те сұрай алмады, түрлері де ала-құла, мінездері де әлем-тапырық қырдың бір топ тарпақ жігіттерін бастап келген офицер формалы басшы қазақтан да жай-жапсарды сұрай қою орынсыз көрінді. Оның үстіне ең қының: Хакімді кім деп сұрайды? Таныс еді демекші ме? Әлде көңіл қосқан болашақ жар деп сұрайды? Таныс еді демекші ме? Әлде көңіл қосқан болашақ жар деп сұрайшы ма?!

Келісі келмеді. Бірақ қыздың анық түйгені: мына Жұнысов сол Хакімнің ағасы, өйткені елібі аумаған Хакім. Бойынанан ұзын, өнді қара сұр болса да сүйкімді.

«Сол ғой! Хакімнің ағасы ғой!— деп ойлады қыз. — Інісінің қайда жүргенін бұл жігіт анық біледі ғой. Мүмкін хат та әкелген шығар. Маған көп қарады, бірақ дәрігерге де, басқаларға да байқатпауға тырысты».

Аздан кейін ол күдік келтірер жер қалдырмауға тырысып, Нұрымның не сөйлегенін де еске түсірді. «Аға, сәлем беруге бара алмадым», деді Ехласқа. Дәрігермен бір ауылдан, тіпті ағайынды жандар. Хакім солай деген. Эттең, Хакімнен мен Оралда жүргенде «ағаң бар ма? аты кім?» — деп неге сұрамадым еken. Бірақ ол күнде туған-туысқандарын сұрауға уақыт болды ма?! Уақыт болмады. Уақыт болса да алдағы қунге көз жіберуге мұрша келмеді. Алып ұшқан балалық шақ не нәрсені байқатар?! Және мұндай алыс сапарға, ұзақ уақыт айрылып кететінімізді білдік пе!» деп өкінді қыз, Нұрым шығып кеткеннен кейін. Сол сағаттан бастап қыздың бар ойы Нұрымда, бар ынтасы оның кім екенін анықтап, білуге ауды... Ехластың сөзіне де ол аса зейін салмай, айтқанын тек шамамен орындалап, ауруды да дағдылы әдетпен қалай болса солай шығарып сала берді. Ал, комиссия үстіндегі әңгімелерді құлағына да ілмеді.

«Бұл қалай болғаны?» деген сұрақ кездесті бір кез оған.— Хакім революционерлермен бірге. Ол ана өзі де, ісі де жұмбақ Әйтиевтермен бірге! Турмеде отырса да қайыспайтын Дмитриевтермен бірге! Атуға да, асуға да сескенбей қарайтын батырлармен бірге! Көптің алдына шығып қысылмай сөз сөйлейтін ер қымылды батыл жандармен бірге. Жаздығұні көк қарулы казак-орыстардан сескенбей әлденені сылтау етіп, Хакім Орал қаласына келіп, тіпті төрт бұрышында пулемет құрып қойған ажалдың аузындаі зәрлі түрмеге барып, революционердің қызы Дуся арқылы хабар алып жүр. Өз ісінің дұрыстығына сенген жандарғана осылай істейді. Хакім де солай. Ол алған бағытынан, көздеген мақсатынан таймайтын жас болып алған. Маран: «Біз тез келеміз! Күт! Кешікпей келеміз!» деп еді соңғы көргенде... Соңғы хатында тағы соны айтыпты. Үлкен күннің жақын екенін айтыпты, тез келетінін айтыпты. Мен оған сендім! Ол келеді! Бұл имандай таза, берік серт. Мен де сенем бұл уәдеге. Өйткені Хакімді сүйемін... Ал, мына Жұнысов сол мениң Хакімімнің ағасы. Бұл да Жұнысов. Хакімдей оқымаса да, бұл да бетінен қайтпайтын ер келбетті жан. Солай бола тұра бұл Жұнысов Жаһаншаның жасағына неге жазылды? Жаһанша Хакімге де, оның серіктепе — революционерлерге де қарсы емес пе? Әлде бұл жігіт надандығымен жазылып жур ме Досмұхамедовтердің дружинасына?! Бұл қалай? Бұл Жымпіты басшыларының казак-орыс атамандарымен дос екені қару-жарақ алып жатқандарынан-ақ белгілі. Өткен жолы офицер Аблаев жолда қолға түсіп, бар жүгінен. айрылған. Оны өздері жасырып, Ехлас дәрігердің үйінен қонақасы жемей кетті... Бірақ осының бәрін Ольга-ханум ертеңіне-ақ маған айтып салды. Бұл қалай? Ағайынды екі Жұнысов біріне-бірі қас болып кеткені ме? Әлде бұл басқа адам ба?.. Жоқ, бұл соның ағасы!»

Мұқарама ауруханадан үйіне қайтып келіп, тап ертеңгідей әйнегі алмалы терезенің алдына барып тағы қзақ отырып қалды. Бірақ бұл жолы хат жазу емес, алған хат пен Нұрымды ойлап қалды. Ол Хакімнің хатын тағы да оқып шықты. Енді хатты қайда жазбақ?! Қай адреске жібермек? Ертеңгі жүрек түбінен ытқып шыққан бір ауыз ыстық лебіз де осы сұрақтарға соқтығып еді.

Ой!

Ой терең!

Ой шеті ұшы-қыырсыз!

Беттен желпіл өткен кешкі самалдай, жеңіл-желпі ой кейде белгісіз бір рахат шаттығына бөлейді. Алыста қалған балалық шақтың кіршіксіз бейнесі көз алдыңа келгенде «сол кез қайта келсе!» деген тәтті арманға шомдырады.

Ал, ғашықтық арманы алдыңды ораса ше! Бастан кешкен сағат, минут есепке алынса ше?! Өткеннің көбі өкініш болып көрінсе ше? Неге олай дейтін сұраққа көбірек сүріндірсе ше?!

Мұқарама ой тұңғығына бойлай берді. Оралдағы өткен қыс, ойраны мол көктемнің ойда жоқ жерден кездескен азы айрылысын көбірек көз алдына алып келе берді.

— Жоқ! — деді ол бір кез өзіне-өзі. Бірақ даусы шығып кетті. Дауысын әлдебіреу есітті ме деп ол сасқанынан орнынан ұшып түрегелді.

Үйде өзінен өзге жан жоқ еді.

— Жоқ! — деді ол тағы да. Бұл жолы әдейі өзіне өзі дем берді, сөзін өзі естігісі келді. — Қалайды табамын! Хат әкелген Әмірді де табамын! Солдат Жұнысовты да табамын! Хакімді де табамын! Табамын! Табамын!

БЕСІНШІ ТАРАУ

1

Жан медеуі ән мен жыр...

Ауылда да, қалада да бірнеше күннен бері Нұрымды зілдей бір ой екі иығынан басып көтертпей тұрған сияқтанып еді. Сол зілді қазір ол аздалысынан дай болды, бірақ әлі де біржола иықтан түсірген жоқ...

«Мен қайда отырмын?» дейді тынымсыз тұртқілеген құдікке төтеп бере алмаған Нұрымның үнсіз тілі. Сөйтеді де ол ұзын үйдің ұзын жарын жағалай қойған қарағай койканы, оның үстіндегі сұп-сұр шинель, сұп-сұр шекпен көрпе жамылған қара қоңыр жігіттерді көзімен аралайды. Олардың бірі тұрған күйінде, бірі отырған қалпында әлденемен шүғылданған: боз көйлектің үзілген ілгегін қадайды; бұрын киіп көрмеген қисық табан ауыр етіктің қонышын сипалайды, жалтыраған сары жез түйменің үстіндегі самұрықтың суретін сығалайды, белбеуін шиыршықтайтын; шамырқанғандай шатты пішінде қарлығаш қанат мұртын сылағыштайтын. Орамалын бүктегіштеп жастық астына басқан, сүргінің ізі сарғаймаған ақ қарағай тақтаның үстін үргіштеп, шаң жүқтыврмай жатқандар да аз емес. Шинель ілетін жерге тықылдатып қосымша шеге қағып, гимнастерка, шалбарын ұқыпты іліп, қалтасындағы тиын-тебенін алысырақ қалта түбіне тыққыштап жатқандар да бар...

«Мен қайда отырмын?»

Әрі жат, әрі түсініксіз жаңа жерге киліккен күні топырлаған жандар:

— Нұр-аға, өзің бастамасаң мынадай моншаңды көру түгіл, атын да естігеніміз жоқ!

— Нұреке, командир не деп кетті?

— Нұрым, мына қағазды тануын танып-ақ тұрмын, жазу-сызуы бар қағаз. Ал, сен оқып көрмесең, мен шорқақтау едім...— дегендер қаумалай түсіп еді. Келесі күні Нұрымның өзі көрмеген тәртіп пен өзі білмеген нәрсе қаптап кетті: мылтық, мылтықты қалай ұстая, қалай оқтау, қалай көздеу асың ойнағанмен бірдей екен.

Ал, оның бөлшектері мен аттарын, қалай ұзын, қалай саптау, қалай жүру, қалай бұрылу, қалай қадамдап, қалай шегіну өлеңші Нұрымға, тапқыр Нұрымға, беті қайтпаған Нұрымға қиямет-қайымның тар көпіріне тірелгенмен бірдей болған.

«Мен неге оқымадым? Жасымда неге өнер-білімге ұмтылмадым?

Ана Хакім, мына Ораз менен артық па еді? Бұлар біз білмегенді білді, біз көрмегенді көрді, біз естімегенді естіді. Орыс тілін білді, қала сырына жетілді. Не жақсылармен табақтас болды, не асыл ағалардың ақылын алды. Енді өздері әділдік қуып жүр. Қатарының алды болып жүр. Екеуінің де қолынан не тілесе сол келеді; іс десең — іс, билік десең билік келеді. Ел басқар десең — ел басқара алады. Бала оқыт десең — бала оқыта алады...

«Мен кімімін? Мен көп қара дүрсіннің ішіндегі өнерден бос қалған қара дүрсінімін», — деп тілгіледі ол өзін өзі. «Біздің орын бүгін мына ұзын қазарманың қарағай төсек, қамыс жастығы. Кеше пішен шауып, жер жыртып, өлең айтып, мал бағу еді. Ал, ана екі інім кеше де елден өзгеше еді, бүгін де жүрттан бөлек ауызға ілігіп жүр...

Бұл не, қызғаныш па? Әлде күндеу ме?.. Жоқ, олай емес. Олай болуға тиіс емес», — деп жұбатты ол бір кез өзін. «Ораз бен Хакім — бірі — бас, бірі — көз. Ұшсақ бізге олардың бірі қанат, бірі құйрық. Олардың орны басқа, біздің орнымыз басқа. Олардай болмасам да, мен де бір кәдеге аспаймын ба?! Мені ешкім зорлаған жоқ.

Өзім келдім, өзім жазылдым. Әрине, бұған көлденең сөз қамшы болды. Мәмбет қамшы болды. Пазыл қамшы болды. Қөптің дүрліккені қамшы болды. Жоқ, мен... мен сол желдей ескен Мәмбетпен біргемін. Мені ешкім байлай қойған жоқ. Мен де қолдан келгенін істеуге ұмтыламын. Мен де сол біздің екі жігітпен біргемін. Мен де:

Бұзбай құлан пісірмей,

Мұз үстіне от жақпай...

Тебінгіні теріс тақпай...

неге тынам?!.» Нұрым жалма-жан бас жағында тұрған көк домбыраға қол созды. Көк домбыраны кеше Пазыл:

— Мынау өз нағашыңың домбырасы. Анда-санда шала шертсем де, үйде тұрсыншы деп әкеліп едім елден. Енді иесін тапты, — деп еді.

Тыңқ-тыңқ еткен домбыраның бұраған үніне бір сәт құлақ елегізе қалды. Түйме қадап, етік сипағандар, белбеуін шиыршықтап, мұртын сылағандар мойындарын Нұрымға бұра бастады. Шеге қаққандар тықылын тия қойды, қисайғандар бастарын көтерді.

— Е, қабағынды тыржита бергенше көк домбыраның шегін шерткілесейші, — деді Жолмұқан қасындағы жігітті бүйірден тұртіп Нұрымға қаратып.— Нұрым деген қарамын, қарадан туган дарамын. Мың кісіге бір өзім, қорықпай жалғыз барамын,— деп соқ!

Жолмұқанның әлдеқалай айта салған тақпағы Нұрымға кенет Қарт
Қожақты ауызға салды.

— Эй, Қарт Қожақ, Қарт Қожақ,

Атыңың басын тарт, Қожақ!

Мен Қырымның ішінде

Ақша ханның қызы едім,

Атам менен анамның

Асыранды қазы едім.

Қойда бағлан қозы едім.

Жылқыда шаққан бозы едім.

Әй!..

Менің немді сұрайсың?

Бұхар барсаң қолаң бар

Қолаңды көр де шашым көр.

Зергер барсаң қасында

Алтыннан соққан түйме бар,

Түймені көр де басым көр.

Молдаға барсаң қасында

Қиюлы жатқан қалам бар.

Қаламды көр де қасым көр.

Имран барсаң пісте бар,

Пістені көр де мұрным көр.

Әр шаһарға қарасаң

Құрулы тұрған күзгі бар,

Күзгіні көр де көзім көр.

Самарқан барсаң сандал бар,

Сандалды көр де тісім көр.

Ұстаға барсаң қасында

Тартулы жатқан сымдар бар,

Сымды көр де қолым көр.

Тоғайға барсаң тоғайда

Томаланған қоян бар

Қоянды көр де жоным көр.

Қара жерге қар жауар,

Қарды көр де етім көр.

Қар үстіне қан тамар

Қанды көр де бетім көр...

Ұзын казарманың әр жерінен мойнын бұрып, бастарын көтергендер бір сэтте Нұрымның қасына сайға үйрілген қанбақтай ұйысты.

— Ой, сілте, сілте, ағатай!

— Ой, біздің арамыздажырау да бар екен ғой!

— Болмағанда! Көк домбыраны көзің шалмап паеді!

— Кім білген, ақын екенін Нұрекеңнің. Домбыра күй шертуге, ән шырқауға да керек, — десіп жыр құмар жастар ду ете қалды.

— Ай, сендер тұс-тұстан жамырамаңдар, — деді Жолмұқан екі қолымен Нұрымның үстіне ентелей тұскендерді кері ысырып. — Неге шулайсыңдар, енесін көрген қозыдай еміреніп. Бұл қәдімгі Қарт Қожақ, арғы жағын айтсын.

Нұрым айқайлап алды да, домбыраны ,қағып-қағып жіберіп:

— Ау Қарт Қожақ, Қарт Қожақ!

Бес жасыңа келгенде

Жас шыбықтан жай тарттың.

Жалғыз...

Қос ішек үзіліп кеткендей «дың» етті де, Нұрымның қолы кілт

тоқтап, домбырадан қүйылған үн жым-жырт бола қалды. Домбыраға төне үңіліп, айқайлап алып, басын көтерген жыршының көзі қаумалаған қалың адамның кейінгі жағынан қарап тұрған Мұқарамаға түсіп еді. Кәдімгі Мұқарама қадала қарап тұр. Қөп адамның шетінде, әлдеқалай келіп қалып, не болып жатқанына түсінбей таң қалған киік сияқты. Тұрпат, мұсін, көз жанар — бәрі киік! Жым болған топ ақтарылып, Нұрымның көз тіккен жағына бұрылды. Қызды көріп бұлар да су сепкендей болды. Бірінде үн жоқ, қыбыр-қимыл да жоқ! Бір сәт казарма ішін шыбын ұшпастай бір тыныштық басты.

Қыздың таңданғаны: өлеңшіні де, тыңдаушыны да бұрын көрген жоқ еді. Ең ғажабы — сырт көзге қораш, тұр ойпарттары ала-құла, мінез-құлықтары да басқа-басқа, бірі ұялшақ, бірі пысық, оның ұстіне тіпті хаттанып, қалам ұстай білмейтін өңкей топыраш өлеңге, әнге, домбыраның үніне үйіп қалған; дүниеден безгендей, бар ынтасы, бар жігері, бар қолқасы жыршыға құлап кеткен. Жыршының аузынан шыққан жыр мен домбырадан төгілген үнге бесіктегі сәбидей тербетіліп, елтіп қалған:

Ал, осының бәрі бағанағы солдат Жұнысовтың аузынан ағылған жыр мен он саусағынан төгілген үннің сиқыры! Ұзын бойлы, қара түрік тәрізді көруге епсіз, қимылға олақ дала жігітінің өнері! Балға қонған арадай үймелеп, соны қоршап алған. Бұл өнерші, бұл әнші, бұл домбырашы болғаны ма? Мына надан деп жүрген қара домалақ даланың момақан жастары әсерлі үн мен толқыған күйге қала жастарынан артық үйығаны ма?

Мұқараманың бөлшек-бөлшек ойы да үзіліп кетті, таң-тамаша қалған түрі де өзгеріп кетті; оны Нұрымнан бұрылып, енді өзіне қарай ауған көп қара көздердің жалыны шарпып кеткендей болды. Қыз жүзін казарманың адам сирек жағына бұрды. Әлденені көзімен іздегендей, әлденені байқап қарап, жадына жаттағандай пішін көрсетіп, жұрт назарын басқа жаққа аударуға тырысты. Бірақ, тез іліп түскіш, тез байқағыш және астарлы сөзге ұста Жолмұқан орнынан түрегелді де:

— Мен жаңылмасам бұл сұлу, оразаның соңынан көп күттірген айдай бол арамызда пайда болған ару... Кәдімгі лөктырымыз! Аңызақ қағып аңсап тұрған даланы себелеп өтетін нұрлы жаңбыр сияқты, мына жұтаған көздерді тым болмаса ақ жүзіне бір қаратып тамсандыру үшін келген ғой. Күндіз дене-сырқатын, кеш көніл сырқатын емдеші, шырағым! Жоғары шық, төріміз мынау, — деп Нұрым отырған бұрышты мензеді.

Қыз оған қарай қалды. Бұл комиссиядан шығып бара жатып көзін қысқан жігіт. Бір сәт көз тоқтатып, бет әлібін көңіліне түйгендей болды. Бірақ тіл қатпады. Ал, Жолмұқан тағы да сөз бастады.

— Жанға медеу он мен жыр. Ал оған теңеусіз сұлу тап келсе —

тәңірім бақты ашқаны!..

— Рахмет, сізге!— Басқа сөз айтпастан Мұқарама Нұрымға жақындей берді.— Мен сізге жолыққалы келдім, Жұнысов мырза. Айып болмаса сыртқа шығып, мені бір көше жер ұзатып салсаңыз...

— Yaha!— деді Жолмұқан Нұрымға қарап. — Бақты тәңірім ашты. Ән мен жырға сұлу қосылды. Жұлдызың оңынан туған жігіт едің, енді ай...

Нұрым қабағын қарс жауып бір қарады да, домбыраны Жолмұқанға ұстата салды, өзі есікке қарай аяңдады. Ол Мұқарамаға еріп казармадан шығып кетті.

2

Нұрым өмірі сөзге іркіліп көрмеген, кәріге де, балаға да тіл тауып жанаса кететін жан-ды. Ал елдегі қыз-келіншектің арасында ол нағыз сәнді әзілдің кеш басшысы еді. Ол жүрген жерде жарасымды құлкі мен тапқырлық сөздің сыр сандығы ақтарыла бастайтын. Бозбала жиынында өлеңнен бәйгені шаппай алатын да Нұрым, жақсылардың тобында жырдан өрмек өретін су жорға дасол. Сол ашық жүзді, топжар мінезді, ақын Нұрым бүгін Мұқараманың алдында кенет өзгеріліп кетті, ол тілдесуге лайық сөз таппай қызарды, өзінен өзі бөгеліп, ұзын шинелінің жарқырауық жез түймелерін шұқылай берді. Ол сұлу татар қызының жүзіне тұра, қарауға қысылды — ажарлы арудың пак пішініне кіршік келтіретіндей қорынды. Оған үстіндегі ұзын шинель, дәкір белбеу, қостың төбесіндей шошайған бік шлем, жуан етік, жел мен күн жеген қара қошқыл бет пен қара қайыс қолдар қуыршақтай үлбіреген жаның жанында қиссаларда кездесетін қара құлдардың пішініне ұқсан кетті. Сылдыраған қыз лебізіне қарлыққан жуан қоныр дауыспен жауап қату да құран хатіміне күпіршілік келтіргендік сияқтанды. Оның аршындаған адымы да жасқозының қадамындей бала-бұлтақ қыз жүрісіне серік-сыңар еместігі көрінеді.

«Неге келді? Не айтпақшы? Мен не демекшімін? Менің елдегі тұздығы аңы, шоқпардай сөзім көлдегі бала қазды үркіткен дауылпаздың даңғырындей-ақ бірден бездірер! Егерде Хакімнің туған ағасы мынадай адыр-бұдыр собалақ болса, оның әке-шешесі, басқа туған-туысқандары қандай сөлекет жандар екен демей ме? Әттеген-ай, әзірге мені білмегені, кәрмегені жақсы еди.

«Мен сізге жолыққалы келдім, Жұнысов мырза» дейді. Біліп келген, әдейі сөйлеспекші...» деп ол ішінен білдіртпей, басын шайқап қойды.

Аз жүргеннен кейін Мұқарама сез бастады.

— Сіз мені күтпеген шығарсыз, Жұнысов мырза. Бұл қандай қыз

ұялмай іздең келіп, мың жігіттің ішінен адаспай тауып алған, деп ойлап келе жатырсыз ба, а? — деп құлді қызы.

Даусы шынында да Нұрым шамалаған «Құран хатіміндей» нәп-нәзік мұқамды және күмістей сылдырап шықты.

— Жоқ, жоқ, ондай деп ойлағаным жоқ... айып етпеңіз, лөктыр. Мен басқа бір заттарды ойлап келе жатыр едім...

— Басқа затты ойлағаныңыз келіспейді. Қасынызда лөктыр келе жатқанда басқа затты ойламаңыз,— деп Мұкарама тағы да ақырындан күліп қойды.— Сіз мені «лөктыр» деменіз, мен доктор емеспін. Доктордың айтқанын орындайтын сестрамын. Бізді «медсестра» дейді.

Нұрым үндемеді. Бірақ, ол бұрынғыдан гөрі сәл жүрек тоқтата бастады. Қыздың сынап-мінеуден аулақ ойда екенін аңғарды.

— Сіз қай жердікісіз? — деп сұрады Мұкарама.

Нұрым жерінің атын атап, ауылышың жайын айтты.

— Сіз Хакім Жұнысовтың ағасысыз ғой?

— Оны қайдан білдіңіз? — деді Нұрым, ақырын ғана.

Ол бұл сұрақты әдейі алға тартты — біле тұра іштей қыз сөзіне разы болып тартты; інісі үшін төбесі қөкке жеткендей шаттанды, сұлу қыз, аса сұлу... Тек тілім тимесін, Хакім жар тапқан,— деген жүйрік ой жанталаса теңеу іздең жатты. «Құлақ естіп, көз көрген жерде бұл сияқты сұлу адам кездескен жоқ. Білім, тәрбие қандай! Ашық жүз, сөзге ұсталығы! Татар халқы ашық келеді. Біздің қыздар мына сияқты іздең келіп керек адамын сұрауға ұялады...»

— Сіз ауруханаға комиссияға келгенде фамилияныздан білдім. Доктор Ехласпен сөйлескеніңізден аңғардым. Хакім: «Біз Ехлас доктормен бір ауылдықіміз» деген еді. Және сіз Хакімге тартқансыз.

— Ол жеріңіз қате,— деді Нұрым езу тартып. — Хакім ұқсамаған. Ол және менен кіші.

— Жо... жоқ, таласпаңыз, Хакім сізге тартқан,— деді Мұкарама тағы да күліп.

Сөйтті де, қыз кенет қабағын шыта қалды. Ай жап-жарық еді, Нұрым оның жүзін күндізгіден де анық көріп келе жатыр еді. Қабағын шыта қалған қыздың көзі оған тұра қарады.

Аздан кейін тіпті Нұрымның көзінен жоғары оның басындағы шлемге қадалған тәрізденді. Ұзын кірпіктері теп-тегіс қадалатындаі

едірейген, шошақ мұрнының ұшы сәл көтерілінкіреп, тамағы үлбіреп тұр.

— Қазір қайда Хакім?

Сасып қалған Нұрым:

— Білмеймін, — деп қысқа жауап қайырды.

— Жасырмаңыз. Сіз бір кісінің баласысыз, ініңіздің .қайда жүргенін білесіз.

— Оллаңи білмеймін, тап қай жерде екенін, — деп Нұрым қарғана түсті.

— Жоқ, жасырмаңыз... Маған керек... Хат жазуға керек...

— Сіз наныңыз, мен жасырып тұрғаным жоқ. Ақиқат шындық, қайда жүргенін білмеймін.

Мұкарама қабагын бұрынғыдан да гөрі қаттырақ түйді. Бірақ оның әлі сзызық тартылып көрмеген аппақ маңдайы жиырылған жоқ. Тек қана әлгіде қылып тұрған қастары шоқтанып, дөңгелене қалды.

— Ағайынды адамдар... — деп қыз бөгеліп сөзін жұтты да, риза болмаған бір назды үнмен: — Сіз бұл жерге неге келдіңіз? — деп сұрады.

— Эскерге үйрену үшін. Жастар тегіс жазылып жатыр.

— Ағайынды екі адам екі әскерге жазыла ма?

— Хакім әскерде жоқ.

— Қайда жүргенін білмеймін дедіңіз... олай болса оның әскерде жоқ екенін қайдан білесіз?

Нұрым бұрынғыдан жаман састы. Сөзден ұсталғанын мықтап сезіп және Хакімнің қайда жүргенін әшкерелеуге бармай, ол міңгірлей түсті.

— Эскерге кірмейді дегенім...

— Кірген. Кіргенде қандай әскерге кірген,— деп Мұкарама балаша өршелене түсті. — Жасырмаңыз, мен бәрібір білемін. Сіз айтпасаңыз да білемін. Мен әдейі іздең Жұнысов деп келгенде, сіз маған сенбейсіз...

Нұрым оның өкпелеп қалғанын сезіп жаны шығып жете жаздады:

— Сіз, Мұкарама, ренжімеңіз. Маған ренжуге болмайды...

— Неге болмайды? Ініңізді сұрағаннан айыпты боламын ба? Маған оның не істеп жүргені керек емес, мен оны өзім де жақсы білемін. Маған қазір тек адресі ғана қажет хат жазуға.

— Мен өзім де білмеймін, лөктыр... мен де хабарсызыбын. Көптен хабар жоқ. Оллаңи шыным, — деп қарғанды ол, Мұқарама ренжіп - кетеме деп қысылып.— Білсем сізден жасырамын ба? — Сіз бір сөзіңізде ағайынды екі адам екі әскерге жазыла ма дедіңіз, бұл менің ойламаған ісім еді. Ешкімнен ақыл сұрамай өз еркіммен келіп едім.

— Ол да өз еркімен жүр, — деп салды қыз, әлденеге жұдырығын түйгендей, қолын көтеріп.— Бәрі де өз еркімен жүреді. Мен де өз еркіммен келдім.

Қыз «өз еркіммен келдім» деген сөздің аузынан еріксіз шығып кеткенін байқап қалды да, сөзін аяқтамады, бөгеліп, көзін төмен түсірді. «Мінхайдар аби ғой жіберген... Ехлас доктормен бірге» деген ой келді кенет. Осыны жасырып, жалған сөйледім. Неге жалған айттым? Мен өз еркіммен келгенім жоқ. Мына Жұнысов еркімен келген. Оны доктор Шұғыловқа да айтты...»

Қыздың бөгелген себебін, оның өзі жөніндегі айтқан сөзі жалған екенін, әрине, Нұрым білген жоқ. Ол тек қыздың ашуы қайта бастағанына қуанып кетті.

— Мен Хакімді білетін осындағы бір азаматтан анықтайын, локтыр. Ол кісіні ертең барып көруіме болады. Мүмкін ол бір хабарын айттар,— деді.

— Ол кісі кім? — деп қадала қалды қыз.

Ол кісіні сіз көрген жоқсыз. Осындағы әскердің киім-кешек алғын махкамасында... — деді Нұрым, Ораздың атын атағысы келмей.

— Жақсы,— деді Мұқарама, — олай болса сіз ертеңнен қалмай маған біліп беріңіз Хакімнің адресін.

«Адресі» деген сөзді шалалау түсінген Нұрым, шамамен:

— Жүрген жерін білетін шығар, өйткені ол да жақында Жайық бетінен келді,— деді.

— Ертеңнен қалдырмай хабарлаңыз. Маған келіп айтарсыз. Үәде бересіз бе?

— Жақсы, жақсы.

— Сонсоң... — Мұқарама ойланып қалды да, — сонсоң сіз мені лөктыр деменіз, мен медсестрамын. Медсестра да деменіз, просто

Мұқарама деңіз,— деді.

Ол жалма-жан Нұрымға қолын ұсынды. Қызбен қолдасып коштасып көрмеген Нұрым ақтарылып қалды.

— Қолыңызды неге бермейсіз?— деді қыз тағы да қатаң үнмен.

Нұрым қысылғаннан қолын созды. Кішкене сүйрік саусақтарымен уystap Нұрымның үлкен қолын бір сілікті де қыз жүре берді. Нұрым орнында тұрып қалды.

3

Нұрым қапелімде не істерін білмеді. «Казармаға қайтсам ба еken, әлде Оразды тауып алып, Хакімнің қайда еkenін сұрасам ба еken? Ол білуге тиіс. Ол білмесе не істеймін? Ертеңнен қалдырмай маған хабарын берініз» деді. Апырмай, Ораз білмей шықса? Жоқ, Ораз білуге тиіс. Олар бірінің қайда жүргенін бірі біледі...» деп, Нұрым Пазылдан Ораздың пәтерін сұрамақшы болып, қасапқа қарай жүгіре тұсті де, кілт тоқтай қалды. Кетіп бара жатқан Мұқараманың кешкі ала-көленде қараңдаған бейнесі әлі жоғалып кетпеген, тіпті тақыр көшениң бойында тық-тық басқан аяғының дыбысы да құлаққа келеді. Қыз «соңымнан ерді, дер... ұят болар» деді ішінен өмірде ешкімнен қымсынбайтын Нұрым. Сөйтті де ол «мені жоқтап жүрер. Казармадағыларға айтып кетейін» деп кері бұрылды.

— Мен жатқан пәтеріме барып қайтамын, — деді ол казармаға аяғын асыға басып кіріп.— Балуан, есіттің бе? Мені жоқтаушы бола қоймас...

— Есік пен төрдей жерді бір-ақ аттайсың және танауыңның желі де үй жыққандай. Естімегенде?! Мұндағыларға жыл тиді деп пе ең? Жоқтаса айтартмыз: қаланың бірінші сұлуын «Ақжұністің» жырымен әлдилей кетті, жақында Жанша ханның сарайынан алып қашып кетеді, Қарт Қожаққа құдырмаса да болады,— деп. Ертең ораласың ба?

— Жолмұқан, әзілінді қойсайшы. Ол қыз маған үлкен жұмыспен келген. Мұны соңынан айтам...

— Айтпасаң да болады. Жұмыссыз қыздар әке-шешесінің ірге жағында жатады, кештіқұрым жігіт ізден казармаға келмейді...

Жолмұқаның сөзін аяқтатпай Нұрым казармадан шығып та кетті.

Пазылдың сілтеуімен інірде ол Оразды ізденеп, Жәрке тігіншінікіне келді. Жәркенің үйі де Пазылдың кішкене зілменкесі сияқты аядай қонақ бөлмесі бар, қазан жағына кебеже, сандығын қатарлап жинаған бір құжыра екен. Нұрым бұрын көрмеген жайдың қай жағы төр, қай

жағы ас бөлме екенін айыра алмай еңкейіп кірген табалдырығы екі елі есіктен ұзап әрі аса қоймады.

— Кеш жарық! — деп тұрып қалды.

Сығырайған бестік шамның өлімсіреген жарырынауқіліп іс тігіп отырған үй иесі кіріп келген жігітке мойнын бұрды, «мұндай да ұзын жігіт болады екен-ау» деген қараспен ол иіліп-бүгіліп әрең кіріп, енді шошақ шлем бөркі үйдің төбесіне қыл елі тимей тұрған Нұрымның тұра қисық қара етігінен түсіп, тірсегінен бастап кең кеуде, ұзын мойнын, ат жақты жүзін көзімен өлшеп шықты. Оның бір жақ сабағын қара жіп жалғап құлағына тұзақтаған көзілдірігінің үстінен асып түскен баяу нұрлы көздері әлде күлкі, әлде таңырқау тәрізді бір жұмсақ нышан себеледі. Нұрым мұны анық байқады да, бірақ сөзді нeden бастарын білмей бір сәт бөгеліп қалды. Оң жақ бұрыштағы қазан жанында наан илеп жатқан әйелге көз тастап еді, әйел келген адамға мойнын да бұрмастан оқтауын құшырлана ыскылады.

— Мен жаңылмасам осы үй тігінші Жәрке деген кісінің үйі болуы керек,— деді ол ақырында босаңдау үнмен.

— Тігінші екенім көрініп тұрған жоқ па?— деді. Жәрке күліп, алдындағы ескі зеңгірге қарап.— Иә, жол болсын, танымадым, бойшаң жігіт.

Тігіншінің қуақы адам екенін біліп, Нұрым да оның ыңғайына көше салды.

— Бойшаңдықтың кесірінен төменге көзім тұспей байқамай қалыптын. Машинаңызды да, мен сияқты бір собалақтың бойына шақ етіп тігіп жатқан бешпетінізді де жаңа көрдім,— деді ол езу тартып.

— Шын сөз: ұзындығы екі аршын бешпет. Бірақ еркектікі емес, Хауана нәсіліне бағышты киім. Иығы сиса — ұзындығы өзіңе де жарап қаларлың,— деп Жәрке мырс етті де, ренжіп қала ма деп күлкісін тия қойды. Сөйтті де салмақты үнге көшті. — Ұзын адам әділ болады деседі, Ғұмар шаһарияр сияқты. Оқасы жоқ қалжыңға айтам.

Үй иесінің сөзіне енді Нұрым да парасатты жауап қайтаруға тырысты.

— Айып етпеңіз мезгілсіз уақта кіріп мазалағаныма. Шалқар жағасынан келіп ем қаладан шай-шекер сияқты керек-жарақ алу ниетімен. Басқа да аз-мұз шаруам бар. Апама да барайын, тайлағымды да үйретейін дегендей, осында бір жақыным бар — сырт хабардан сіздің үйіңізде тұрады деп есіттім. Соны көрейін деп ем — Ораз деген жігіт...

— А,— деді Жәрке.— Бар. Ораз деген жігіт осында. Жоғары шық.

«Қай жерге шығамын?» деген сұрау жүгірді Нұрымның жүзінде. Ол он өн мен солына кезек қарады. Бірақ Нұрым ұзақ ақтарылған жоқ. Атын атап үлгермей-ақ оның іздеген Оразы екінші бөлменің есігінен шыға келді. Нұрым қуанып кетті.

— Айналайын Оразжан, әрең таптым ғой. Көп іздедім өзінді, ақыры таптым әйтеуір...

Ораз үндеместен оған үлкен көзін онан әрі адырайта түсті. Оның бұл қарасында «сен қайдан келіп қалдың?» деген сұрақ өзінен өзі көрініп тұр еді.

— Ия, неге таңданып қалдың, Оразжан? — деді аздан кейін Нұрым, өте ашық, сөзге де іркілмейтін Ораздың бөгелгенін көріп.

Жөн сұрап, амандаудың орнына Ораздың бірінші сөзі:

— Қайда түстің?— болды.

— Пазылдікіне.

— Жақсы. Мен қазір өзім барамын саған. Сөйлесеміз...

— Айтатын әңгіме бар еді...

— Сол жерде сөйлесеміз,— деді Ораз сыйырлап.

Нұрым онан көзін айырмай қарап, басын шайқады да:

— Жиен, сен қалаға келген соң өзгеріп кеткенсің бе? Анау күні елде мұндай емес едің, менен үркіп тұрсың ғой. Әлде менің жасақшы болғаныма көнілің толмай жатырқап қалдың ба?— деді.

— Ойбай, жоқ. Өте жақсы. Жасақшы болуың іздеген де сұраган... Кейін бәрін де сөйлесеміз.

— Менің бір-ақ ауыз сұрайтын сөзім бар. Өте тығыз... Ораз елең ете қалды. Нұрым оның қысылғанына қарамастан сұрап сөзін аяқтауға асықты.

— ...Маган Хакімнің қай жерде жүргенін білу керек. Өте тығыз жұмыс бар... Хат жазамын...

Ораз шошып кетті. Оның ойына жамандық жүгірді: «Мына ақкөніл жыршы. Аронның қармағына түсіп қалып жүрмелей? Хакімнің адресін қайтеді? Оған хат жазуға бола ма? Бұл не сөз? Мені ізделп келгені де?..» деген үздік-үздік күдікті сұрақтар жанталаса қалды.

Сонсоң:

— Қазір, Нұрым, қазір. Мен шығайын. Шыға сөйлесейік. Бұл жерде әңгімелесуге жарамас...—, деді ол үй иесіне көзін жалт еткізіп.

Сөйтті де Ораз шыққан есігіне қайтадан кіріп, әлдекімге қубірлекендей болды: «Бұл неткен жұмбақ? Кеше ғана желдей есіп, жан-жағыңды орап, сөзден жаңбыр жаудыратын ашық жігіт. Бүгін ісінің бәрі құпия. Сөйлесуге де қысыла ма, сыйырлайтыны несі?» деп ойлады Нұрым таң қалып. «Мүмкін, менің мына шинель киген түрімнен шошып қалған шығар».

Ораз екінші есіктен тез шықты, бірақ ол сыртқа шығуға әзірленіп киінген жоқ, қайта көйлегінің түймесін ағытып жіберіп, сөйлеуге кірсетін жанша тамағын босата түсті.

— Жәке, сіз Ғұбевеңнің қасына бара тұрсаныз қайтеді. Мына жігіт менің нағашым еді, бір шаруасы бар ма қалай. Өзіңіз де естіп тұрсыз сөзін...— дей беріп еді, тігінші жөнге көше қойды.

— Болады, қарағым, болады. Жиеніңізді мына төрге отырғызыңыз, сөйлесе беріңіз. Қатын, сен де бара тұршы,— деді.

Әйел наразылық пішін көрсетті.

— Жеті тұнде қайда бармақшымын? Астың нанын салып, үлкен қайнағаны жатқызуға жанталасып жатсам, — деп, оқтауын бұрынғыдан да қаттырақ ысқылады.

— Женгей, сіз жұмысыңызды істей беріңіз, істей беріңіз,— деді Ораз әйелдің үйден шыға қоймайтынын көріп.

«Бұлардың бір үлкен қонағының үстінен шығып әбігерледім-ау, шамасы. Ғұбекесі кім! Әйел «үлкен қайнаға» дейді. Енді не де болса...» Нұрым Оразға жүзін бұрып алды. Бестік шамның білтесін көтере түсе ме деген бұл жастың да, кәрінің де бабын тапқыш жігіт, Нұрымға оны басынқырап жатқандай көрінді. Бірақ жарығы жұпның шам Ораздың бедер-бейнесін бұрынғыдан әлдеқайда ашынқырап кетті. Қолдененен қараған жыршыға оның мұрны сәл таңқылау және етектілеу көрінді де, ал ашық .қабакты, жазық маңдайына құс қанаттана біткен қою қара қасы бейне деңбіт белбеудің қара бағдарындай шалынды. Бұл жайнаған үлкен көзбен келісті жаққа да өзгеше ажар беріп тұрғандай, әсіресе ұзынша жақ ауыздан шыққан екпінді сөзді жетер жеріне жеткізе түскендей сияқтанады. «Қандай келісті бет, келбетті жүз? Біздің қарт: ақыл көрікке үйір, шешеннің сөзіне жағы сай келеді, — деуші еді» деп Нұрым ішінен шаттана түсті. Өзі енді бір-ақ ауыз сөз сұрап кете Доюды мақұл көрмей, мән-жайды тегіс сұрауға, ақыладасуға бет бұрды. Ол Жәркенің машинасына таяу келід, тақтаға отырды.

— Қызылүйге неге барасың дегенде «Іс басына тұруға барамын» деп ең. Жиен, қайда істейсің — қай махкамада? — деді Нұрым.

Ораз оған қысқа жауап қайтарды.

— Мына өздеріңізді киіндіретін, тамақтандыратын махкамада, нағашы. Жасақшы болғаныңа құтты болсын деу керек пе?

— О, құтты болсынды сұрап алуға болмайды ғой, жиен-ау, — деп күлді Нұрым. Сөйтті де әлденеге опынғандай сазара қалды.— Іске орналасу үшін білім керек. Білім болмаған соң ғой біздің мына жасақшылыққа жазылғанымыз. Аламан болып мылтық асынудан өзге. қолдан келері аз.

Ораз оның бетіне қарай қалып, ер көңілді жігіттің білімді қатты арман ететінін байқады, сөзінің үніне лайық жүзінде де мұңайған пішін бар екен.

— Олай деме, Нұрым. Сен өнерден құр алақан жігіт емессің. Орысша оқымадым демесең, мұсылманша бәрімізден де жүйріксің. Ал жұртына жұмыс істеу талаппен байланысты.

— Жалғыз нар тәуекелге сүйену де жеткіліксіз екен, көппен бірге болғаннан кейін сол көптің тілегіне сай ақыл беру керек көрінеді.

— Оны сен бересің...

Нұрым басын шайқады.

Жаңағы Мұқарамамен кездесу оған өкінішті ой салып еді. «Қаланың әдет-ғұрпына жетік, оқыған адамдардың тіліне сай сөйлесе билетін жанның да арманы бар ма екен? Өзімдей жігіттер жүзді басқарып жүргенде мен сол қара дүрсін жүздің бірімін» деп қынжылған. Ал, қазір келеке еткендей, «көпке сен де ақыл бересің» дейді Ораз. Жоқ, көкесін емес... шын жүргегімен айтқаны көрініп тұр. Ораз кекетпейді. Ораз ауылда: «Жарайсың, нағашым! Айта бер өлеңді. Махамбеттің өлеңін айта бер» деп жаурынынан қаққаны бар. Жоқ, Ораз кекетпейді. Ол біздің қандай кәдеге жарайтынымызды біледі.

— Нағашы... — деп Ораз бөгеліп қалды да, қайтабастап: — мен Нұрым дейінші бұдан былай. Жарай ма?

Нұрым езу тартты.

— Енді не дейін деп ең?! Нұреке деуге ертерек қой.

Ораз нан илеп болып, енді кесіп жатқан әйелге көзінің астымен қарап қойды. Әйелден сөзін жасырайын дегендей даусын бәсендейте қалды.

— Нагашы деген сөз Жүкең хажыларға, Мерғали нағашыларға ғана лайық. Ал біз жас жағынан қанжығалас адамдармыз. Бір жас, екі жас үлкендік ете бермейді,— деп ол тамағын кенеп алды да, басын Нұрымның басына жақындана тұсті. — Сенің көзіңе мақтағаным емес, бұл турасын айтуды: Жүкең ақылды адам...

Нұрым «бұл не айтпақшы» деп ішінен тына қалды.

— ...Жүкең аса ақылды кісі. Сол ақылды кісінің бір ауыз сөзі бар. Мұны сен менен «қайдан естідің» деме. Жақсы сөз жерде қалмайды. Әділет іс естен шықпайды. Сондықтан мен бұл сөзді жадыма тұттым. «Біздің ата-бабамыз ханды ақ «иізге салып көтеруден гөрі, найзаның үшімен көтеруді артық санаған»— депті хажы бір мәжілісте. Осыны біз есте ұстап қана қоймай, өсiet есебінде қолдансаң... сен маған «Қызылұйге іс басына тұрамын деп едің» деп сұрадың. Қаламыммен қағаз шимайлап болса да, сөзіммен жөн сілтесем де, тап сол Жүкеңнің өсietін ақтау үшін қара қазактың қақортасында болайын дедім. ақылды аға да, зейінді іні де бүгін осындаи ниетте. Сенің інің, менің әрі құрдасым, әрі замандасым Хакім де осы ниетте...

— Хакім қазір қайда?—деді Нұрым сөзін бөліп.

— Хакімнің қайда екенін... соңынан. Соңынан...— деп сыбырлай тұсті Ораз.

Нұрым ойланып қалды. «Бұл не дегені? Жүкеңнің сөзін ақтау үшін дейді. Маған сенбей ме?..»

— Мына шекпенді маған ешкім зорлап кигізген жоқ. — Нұрым сұр гимнастеркасын нұқып қойды. — Өз айтқаның бар ғой, жиен-ау, «сөзіңмен, жырыңмен қызмет ет» деп. Мен сол үшін келдім хан ордасына. Махамбеттің ізін қуып келдім. «Бұзбай құлан пісірмей, мұз үстіне от жақпай» іс бітпес деп ойладым.

— Аузыңнан айналса болмас па, — деп Ораз құшақтай алды.

Нұрым қысқа-қысқа, асыға сөйлеп, Мәмбетті көргенін, комиссияда Ехластан қысылғанын, Нұрышты аттан аударып тастағанын және ақырында Мұқарамаға берген уәдесі бойынша Хакімнің қайда жүргенін сұрауға келгенін баян етті.

— Ертеңнен қалмай білгенімді хабарлайын, — деді Ораз оны құшақтай түсіп. — Бірақ, Нұрым, ешкімге тіс жарып сыр жайма. Досыңнан дүшпаның аз емес.

Осы уәдемен Нұрымды ол шығарып салды.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

Әр басшының бір көз тіккені бар. Уалаят бастығы адвокат Жаншаның беделді адамдар ішіндегі көбірек қауіптенетіні Ғұбайдолла учитель еді.

Белгілі Қоспада өткен оқымыстылар съезінде автономияны басқару тәртібіне және алым-салық жүйесіне қарсы шыққан Мендігерей Епмағамбетов, тобына дәм бергеннің бірі осы Ғұбайдолла Әлібеков болды да, бірақ бұл жасы елуге иек сүйеген жасамыс адам екі жаққа да қосылмай елдегі оқытушылық жұмысында отырып қалды. Тек қана оның інісі Ғалиасқар Әлібеков Орал ойранынан кейін Мендігерей мен Әбдірахман жағына ашық шығып кетті — ол жасырын үйим, жасырын отряд құру ісіне араласты, астыртын елдегі дос-жаран жігіттерін өз төңірегіне үйіре бастады. Осы жайды сезіп, бірақ аса беделді Ғұбайдолланы айылтаудан гөрі өз жағына тартуды жөн көрген Жанша Ойылға көшер алдында өзінің жәрдемші офицері Қаржауовты оған сыр тартуға жұмсаған. Бұл Мәмбеттің казарманы дүрліктіріп кеткен күннің ертеңіне еді...

Сол күні Ғұбайдолла кешегі өзі сілтеген күтірге Мерхайырды жіберген.

— Папа, кешегі Шойқараңыз күтірге тұнемепті. Оның қай жаққа кеткенін көрген де, білген де адам жоқ,— деп келді баласы ертемен.

Бұл жойқын жігіттің айналып соқпай кеткені Ғұбайдолланы үлкен ойға қалдырды. Өмір бойы өз бетімен жүріп, ойына не келсе, соны істеп келе жатқан бұл сахараның тентек ұлы, бұлай жүре берсе не өзіне, не өзгеге жақсылық іstemей қолға түсіп қор болар. Ақылдаса келгенде оны игі жолға сілтемеуім азаматтың арға жатпас. Ғалиасқардың қайда жүргенін сұрап еді, мұны қалайда сол жаңашылжандардың арасына жіберіп Арон төренің қармағынан құтқарайын. Қаладағы жігіттер оның қай жаққа кеткенін шамалап отырған шығар деп ойлад, учитель баласына:

— Мержан, ат жектір, қалаға барып қайтамыз,— деді:

Сөйтті де Ғұбайдолла киіне бастады. Кешікпей ат жөктіруге шыққан Мерхайыр үйге қайта кіріп:

— Папа, қонақ келіп қалды, тұсуге рұқсат сұрап тұр,— деді.

Учитель басын изеді. Кешікпей үйге капитан Қаржауов кіріп келіп, үлкен учительге қос қолдан көрісп төрге озып та үлгерді.

Бұл күтпеген қонақтың лауазымын да, өзін де Ғұбайдолла жақсы

.білетін. Алты жылдың орыс мектебін бітіріп, учительдік курсте оқыған. Бірақ оқытушылық жұмысқа араласпай әкімшілікке айналып кеткен бұл адам Жаншаның жәрдемші секретары жөне уалаят кеңесін басқаратын әкім-ді. Үлкен лауазымына оның қосымша даңқы: жүрген жерін бөрліктіріп кететін қатал адам болатын. Әсіресе биылғы жылы уалаятқа алым-салық арқылы қаржы жинау, әскер ісіне байланысты ат-көлік дайындау ісінде төніректегі елдерде Қаржауовтың қамшысы тимеген шаруа аз-ды. Ғұбайдолланың өз аулына тізесі тимесе де, көршілес отырған Ұлан мен Қожажелдіге салған ойранын учитель өз көзімен көріп, өз құлағымен естіген, Ал қазір енді жүзбе-жұз кездескен бұл қатал әкімнің жұмбақ жүрісі түрлі ойға түсіріп, учительді іштентындыра бастады. Еңқының қалай қабылдау керек — алдымен ол осыны ойлады. Сый-сияпат көрсету қажет пе, жоқ па, осыған бөгелді. Қонақ етіп мәжілістес болған жайда ол Қаржауовпен қалай сөйлесуді де ойға жүгіртті. Оның қылығын бетке айтып, қарсы бару лайықсыз көрінгенімен, зұлымдық ісін көрмегенсіп, құлғірсу де учительге өліммен тең сияқтанды. Сондықтан Ғұбайдолла бұл ойда жоқ жерден келген қонақтың нендей талабы болса да ұттырмау жағын көздеді. Тіпті жүйелі сөз, батыл пікірмен оның сағын сындыруға дайындалды. Өр көкірек Қаржауов көп күттірген жоқ, столдың төр жағына жайланаңса отырып сыпайы түрде есен-сау сұрасқаннан кейін сөз бастап кетті.

— Құрметті ақсақал, — деді ол жайбарақат пішінмен. — Бұрын келмеген адам бұл үйге әдейі арнап адасын тіреу қауырт жұмыстың салдары шығар деп ойларсыз. Аса қауырт жұмыс жоқ. Алайда Жанша мырзаның асығыс сәлемін әкелдім. Ол кісі уалаят орталығын қазақ елдерінің қақ ортасына көшіруді үйғарып Ойыл қаласына жүргелі жатыр. «Өзім барып сәлемдесуге тығыз істер бөгет болды. Алыста болсақ та, іргелес отырсақ та құрметті қарияны қадірменде тұтамыз, осыны айт» деп жіберді.

Ғұбайдолла оның қара сұр бетінен бұл сөздің кілтін іздегендей тесе қарап еді, бірақ қонақтың жүзі солғын, көздері жансыз, ой көлеңкөсі жүгіретін езулері де көнтерілі көрінді; жылы шырайсыз қара жусан жүз. «Тапсырған сөзді алмай-қоспай жеткізіп отыратын, берген әмірді иілмей орындастырын ағаш мінез адам шығарсың. Басшының Орал фронтының түтегін бетіне шыдамай айлалап қаша қоныс аударғанын қазақ ортасы Ойылға жайлы орын тебу деп түсінуің де мүмкін. Қаталдық топастықтан шығады, ұр да жық тереңдіктің нышаны емес» деп сынады учитель Қаржауовтың сөзі мен үнін, отырысы мен жүз елібінің жансыздығын салыстырып. Сөйтті де ол қонақтың сөзіне жауап қайырмас бұрын баласына иек қағып:

— Кеп келмейтін әкім ағаңа лайықты қонақасы дайыннат, Мержан, — деді.

Лайықты қонақасы дегені — мал басын жегізу екенін Мерхайыр әкесінің иек қағуынан-ақ ұқты. Ал, қонақ оны түсінсе де, түсінбесе де үй иесі мен баласының өзірлігіне үн қоспады. Қанатын қомдаған қара құсша көтеріліңкіреп сөйлеген күйінде қала берді.

Бір минуттік шақты шәкірт бала әлде қонақтың «асығыспын, рахмет, дегенін күтті ме, әлде әкесінің екінші жарлығына қарайлады ма, әйтеуір сәл айналып екеуіне жезек көз тастады да, «құп болады» дегенді бас изеумен білдіріп үйден шығып кетті.

Ілкі сөзге учительдің жауабын күтпей, Қаржауов тағы да тіл қатты. Енді Ғұбайдолланы мұсіркегендей болды.

— Ғұбеке, сіздің орныңыз қаладағы алты жылдың орысша-қазақша оқытатын екі класты мектеп қой. Мына ауыл школасында отырып не бітіресіз. Мұнда жаңадан курс бітірген жастар да істей алады,— деді.

Ғұбайдолла бұған іле жауап қайырды.

— Ұстаздықтың қала мен далада айырмасы аз. Ал, елдегі мектептің қаладағы мектептен кем көрінетіні мына өздеріңіз сияқты басқарушы азаматтардың «ой, сол ауыл школасын қойшы» деп қарауынан туады. Өз басым осы сияқты ерін шүйіруден құтылу жолы — ауылдағы мектептерді жоғары дәрежелі бастауыш мектепке айналдыру деп білемін. Алты жылдық, жә тоғыз жылдық орта мектеп жалғыз қаладағана емес, далада да өмір сүру үшін әрекет жасап келемін. Қалған өмірді осыған сарп ету біздің мақсат.

— Да, сіз ренжіп қалдыңыз ғой.

— Жоқ, мен ренжігіш адам емеспін. Ақиқаты сол, мен соны айтамын.
— Учитель тамағын кенеп алды да «басшы азаматтың» сәлеміне көшті:
— Жанша мырзаның қадірмен тұтамын дегеніне көп рақмет. Бұл жөнінде сізді әдейі арнап жіберсе — оған қосымша алғыс...

— Әдейі арнап жіберді, — деп қалды Қаржауов...— Әдейі арнап келдім.

— ...Сонымен бірге, сіздің Ойылға көшіп жатырмыз деген хабарыңыз менің құлағыма өрескел естілді. Өрескелдігі: мына Жымпіты қаласы Ресей жері емес...

Қаржауов учительдің сөзін бөліп кетті.

— Ресей жері болмаса да қазақтың қалың ортасынан мойны қашық қала, учитель.

— Шын айтасыз ба? — деді Ғұбайдолла оған тіктеңкіреп үн қатып.

Қаржауов таңданған шырай көрсетті.

— Әлбетте. Бұл қалжыңға шаптыратын әңгіме емес,— деді жәрдемші секретарь.

— Шырағым, мен бұрын-соңды жүзбе-жүз тілдесспесем де, сыртыныздан сізді уалаяттың басшы жігіттерінің бірі деп есептеймін. Теке мен Орынбордың базарынан аулақ, өнер-білім үйренетін олардың үлгісінен қашықтап кеткен уалаят орталығы жапан түздегі жалғыз ағаш сияқты тамыры суалып, жапырағы қуарып қалмай ма? Оқыған азаматтар мұны есепке алмады деу қиын. Мұнда басқа бір себеп бар шығар. Мениң: «Ойылға көшіп жатырмыз деген сөз құлағыма өрескел естілді»,— дегенім осы.

— Жоқ, басқа себеп жоқ. Бұл басшы азаматтардың үйгаруы.

— Олай болса бұл үйгарыс баланың ойынымен тең. Балалардың кәдімгі үй артына тығылып тұрып: «мені тауып ал!» дейтін жасырынбағына бара-бар.

— Бұл сөздің астарын аша кетіңіз, учитель. Мемлекет үйгарымы баланың жасырынбағымен бара-бар дегеніңіз менің құлағыма да өрескел естіліп тұр.

Қаржауов көрер көзге сұрланып «етті; Ғұбайдолла ойын жинақтап, тамағын кенеді; стол үстінде жатқан «Орал жаршысын» жанындағы кітап тақтасына қарай ысырды, сөйтті де қонақтың сұрлана бастағанына жауап есебінде бұл да қабағын шытты.

— Астарлап сөйлеу әдетім емес, Қаржауов мырза. Ұстаздың жолды құған адам бүркеп сөйлеуді білмейді, әр кез ойын ашық айтып, тындаушысын жете түсіндіруге тырысады. Мұны сіз жақсы білесіз. Егерде Жымпіты уалаятының Ойылға кәшетіні үйғарылған іс болса, мұны тек Крыловтың мысалындағы орманнан қашып келген қасқырдың кебімен ғана салыстыруға болады. Бұл баланың жасырынбағынан әлдеқайда терең теңеу. Ойлап қараңыз: Жайықтың кең алқабындағы Шыңғырлау, Бөрлі, Теректі, Қанкөл, Қосатар, Үйректікол, Жезбұға, Қарасу, Дуана, Үлкен аңқаты, Шолақ аңқаты, Тайпақ, Өлеңті, Шідерті, Бұлдырты, Жымпіты, Сабандықөл, Қаратобе, Тамды болыстары — Тұбек елі атанады. Осы Тұбек елінің орта қазығы Жымпіты. Соңдықтан да мұны патша хұқіметі уездің орталығы етті. Қазір бұл батыс уалаяты деп атаған уалаяттың жағырапиялық орталығы. Осы жерден жүз елу шақырым қырға көшу — жаңағы болыстардан ығысып Маңғыстау даласына арқа сүйеу деген сөз. Дәлірек айтсақ: бұл шығанға шығып кету болады. Осы шығандауды «қазақтың қақ ортасы болғандықтан көніп жатырмыз» деп лақап тарату сыныққа сылтау ғана.

— Мен сіздің не айтайын деп отырғаныңызды түсінбеймін, учитель. Бұл уалаят басшыларының істеп отырған иғі ісін жерлеу ме, әлде хұқімет көшінің соңынан күл шашып қалу ма?

Қаржауов орнынан ұшып түргелді.

— Қаржауов мырза, сіз отырыңыз. Мен сізді ренжіту үшін, жеке басыңызды сынап-мінеу үшін айтқан сөзім емес. Мәселе ел мен жердің мұддесіне соғады. Солай болса ары бар азамат бұған өз пікірін қоспауы, ойын ортаға салмауы мүмкін емес...

— Жоқ мен... — деп Қаржауов шинелін шеше бастады. — Үй ыстық еken... — Қонақ көре көзге міnezін өзгерте қалды. Бұрынғыдан гөрі жайланыңқырап отырған болды.

Ғұбайдолла үйге кіріп-шығып, әкесінің не жарлық берерін күтіп жүрген баласына шайды тездетуді бұйырды. Өзі ішінен: «Мынау шаш ал десе, бас алардың өзі еken. Бірақ бұл күйіп-піседі еken деп көзім жеткен шындықты мен де бүкпеспін. Осында бір тықыр таянған соң келдің.

Әйтпесе мені сыйлап, сәлем беруге келмегенің бесенеден белгілі. Бұл мүмкін Мәмбеттің де ізіне түскен шығар...»— деп ойлады. Оңға қайырған қою шашын ұystап жинап жығыңқырап қойды. «Ендігі сөзді бұл неден бастар еken?» деп күтті. Сөзді шай бөгеді. Шөліркеген қонақ стол басына келген соң шаймен ғана болды. Әңгіме көрер көзге толастана бастады. Тек аздан кейін сырттан кірген Хамидолла ғана қонақтың көңіл күйін көтере түскендей болды. Ол Қаржауовтан қала жайын қалдырмай сұрады. Әлгіде ғана учительдің әділ сөзіне шамданып, іштей тіпті тіксініп қалған уалаят чиновнигі өзімен замандас Хамидолланың өзімсінгендей еркін сөйлескеніне жадырай тұstі.

Үлкеннің де, кішінің де тілін тапқыш Хамидолла сыр тартайын деді ме, әлде уалаят басшысы жөнінде өз бағасын сенімді серігінің алдына тартып қалғысы келді ме кім білсін, әйтеуір ол: бір кез Жаншаны мақтап кетті.

— Әрі шешен, әрі қырағы юрист қой. Әр кездің өз өрені бар. Сырт көзге ешкім Жанша мырзаны көреген емес деп кеміте алмас. Оның бастаған ісі де кезеңнің тілегінен туған көкейдегі арман. Ал аз уақыттың ішінде әкімдерін сақадай сыйлап ел басқаруға қосқаны досы түгіл, дүшпаны да сүйсінерлік іс. Әсірепе әскер ұйтқысын тез ұйыстырғаны аса шеберлік,— деді.

Хамидолланың Жаншаны мақтағаны Қаржауовтың көкейіне бал қаймақтай қонды.

— Әділ сөз, Хамидолла, дәл баға. Жаншаның даналығына досы түгіл дүшпаны да піек келтіре алмайды. Алайда үлкен істі ұқпайтын дөрекі надандар көп. Кеше ғана Мәмбет деген бір есер уалаятқа пайда келтірудің орнына белден зиян жасады. Басшының салтанатқа мінетін аргымақтарын қызып әкетті, оның үстіне казармадағы надан жігіттерге жел беріп кеткені қызын болды, — деді Қаржауов.

Ғұбайдолла құлағын тіге қалды да, бірақ үндемеді. «Ол тентек қалаға қайта соққан екен ғой. Бәсе, бүгін күтірде болса тілдесер еді» деп ойлады.

— Ол есерің Жаншаның ағайыны емес пе? Ол да Тана ғой, — деп еді Хамидолла, Қаржауов бар жаманшылықты Мәмбеттің басына үйіп-төге бастады.

— Бір енеден ала да, құла да туады деген сөз ып-ырас. Біздің Тананың тең жарымы оқымысты дана келсе, бір бөлегі мына Мәмбет сияқты жарты бас мінезді шеннен шыққан бұзық. Ежелден елді бөрліктіріп келе жатқан бұл сотқар қолыма түсетін күн болса, туысқан деп тұрмас ем, өзім атып тастар ем ондай ала бүлікті.

Хамидолла басын шайқады.

— Апырм-ай, а. Ат алумен тынбай жігіттерге дем бергені!

Қаржауов келіссіз әңгіме айтып салғанын жаңа түсінді де андаусызда ауыздан шыққан бұл сөзді жалма-жан жұмсарта қойды.

— Дем беріп не жасаушы еді. Саналы жігіттер оған ере ме. Оныңі ату ғой, баяғы үйреншікті қарақшылығы.

— Үмм. Ат алып қайда сіңірер дейсің, табылады ғой.

— Элбетте.

Інісі мен қонағының бұл жуып-шайған әңгімесі учительге тағы да ұнамады. Әсіресе Хамидолланың әкімнің ыңғайына қөшкені. Мәмбетті қарақшы деген сөзіне тікелей қол қойғаны оны шыдатпады.

— Мәмбет қарақшы емес. Ат алса ол аттан да зор себеппен ұрынады. Кегі кеткен адамға жармасады. Ол ер, мен оның сырын жақсы білемін, — деді.

— Қандай себеп болушы еди! Бәрін Кирилловқа ерегіспің істеп жүргені жүгендіңдің.

Ғұбайдолла оған таңырқағандай қарап алды да, қыза сөйлеп кетті.

— Міне, себеп деп осыны айтады. Тізесі батқан казак-орыс

офицеріне ерегіссе — бұл жөнсіздік пе еken? Қашанғы қөнеді оның тепкісіне? Сол казак-орыстың тепкісінен құтылу үшін тендік алдық деп жүрген жоқсыздар ма? Бұл ар-намыстың ісі...

— Сіз сияқты оқымысты адамдардың тап осындай құтыртпа сөзіне сүйенеді Мәмбеттер. Эңгіме түсінікті... Мәмбет осы маңға соқпай кетпес деп басшы дұрыс топшылаған еken. Түсінікті. Түсінікті!.. — деді Қаржауов.

— Шырағым, мені Мәмбетпен қосақтағыларың келе ме?

Бұл не сөз?

— Қосақталып тұрған өзіңіз. Біз Фалиасқар Әлібековтың де қайда жүргенін білеміз, учитель.

Қаржауов орнынан тұрып кетті. «Бар пәле осында еken. Мәмбетті жұмсал отырған осы кәрі бүлікші. Сөз жоқ осы. Мұның інісі де большевик, өзі де солардың жасырын тілекшісі...» деп кіжінді ол ішінен.

Ғұбайдолла ойланып сөйледі.

— Шырағым Қаржауов, әр сөзге ақылды адам жауапты қарайды. Мен Мәмбет емеспін, Мәмбет мен емес. Әркімнің өз төбесі бар шығатын, өз орны бар отыратын. Түсінікті дейсің, Фалиасқар Әлібековтің де кім еkenін білемін дейсің. Бұл сөздер ойланып айтуды керек ететін сөздер. Менің кім еkenімді Жанша мырзаның өзі де жақсы біледі. Пікір таласы о бастан бар бізде. Бірақ бұл қолға қару алып жауласуды керексітпейді...

— Жауласпаса Фалиасқар мен Әйтиев неге құрал жинап, жасаң құрып жатыр? Әлде Фалиасқар сізге іні емес пе? Мұны қалай деп дәлелдейсіз?

Ғұбайдолла сәл ойлана тұсті де, дәлелді жауап тапты.

— Ағайынды адам бір пікірде, бір ойда, бір мақсатта қала береді деген заң жоқ. Тіпті әке мен бала да кей кезде бір-біріне бейтарап қала береді. Бұған дәлелді алыстан іздемей-ақ табуға болады. Бақытжан да Қаратаев, Арон да Қаратаев. Екеуі де сұлтан, екеуі де оқымысты, алайда осы екеуі екі идеяның адамы еkenі баршаға аян. Тіпті Арон төре Бақытжан төрені өз қолымен атаманның қолына ұстап берді деседі. Осыған қарағанда Фалиасқардың өз пікірі, өз мақсаты, өз идеясы болуы мүмкін-ақ нәрсе. Ал оның жолын қуу, қумау менің өз билігімде. Мүмкін, мен оны жақтармын да, жақтамаспын да. Мұны бірақ мен ешкімнің төрелігіне салмаймын, өз ожданымның төрелігіне ғана сала аламын. Бұл менің жеке басымның ғана ісі. Сондықтан саналы, оқымысты,

ойшыл адамға «інің анадай еді» деп табалау орынсыз.

— Қойыңыз, сіз де, сіз де қойыңыз. Рақмет, мырза, отырыңыз. Шай суып қалды,— деді Хамидолла араға түсे сөйлеп.

Бірақ Қаржауов енді қайтып отырмады. Үй ішінде көз тоқтатар текшелеген кітаптар мен іргеге жағалай жинастырған газет-журналдар будасы да мол-ды. Тіпті учительдің әр кезде түскен суреттері мен кереге басына тізген көне қаружарақ нұсқалары да бар екен. Келгеніне риза болмай, қалай кетудің мәнін де таппай тұйыққа кептелген ашулы қонақ сәл уақыт сол кітаптар мен газеттерге көз жүгіртті, аяқталып қалған шайды жинастырғанша уақыт оздыру ниетімен суреттерді тамашалағандай болды. Бұл жайды сезген Ғұбайдолла «қолқалап қайтесің мына сияқты кеудесіне нан піскен жанды» дегендей інісіне қарап еді. Хамидолла арбайтын жыланша, толғана оқталып, қонаққа тағы да лебіз тастауға мойнын бұрып алған екен. Учитель қабағын түйді. «Батырып айтудың орнына асты-ұстіне түспекші. Көрдің бе, сабыр ет, отыр» деуін...

Ұстаздың әдетімен тура сөйлеп, ашық ақыл айтуға үйренген Ғұбайдолла ел басқарып қалған інісінің осы мінезін жаратпайды-ақ. Бұл белгілі тұлкі бұландағы. «Жел соққанда ықтасын керек» деп дәлелдейді інісі мәймәнкелеп сөйлеуді жақтап.— Сөзben белдескен адамның қату қабағына қарсы тұксигеннен гөрі, маңдайыңың қос қыртыссыз, жүзіңің жұмсақ шырайлы болғаны әлдеқайда тиімді. Өйткені сүйкітың бетін қайтаратын жылы леп қой. Тап сол сияқты берместің бетін бері бұру үшін: «мырза, сіздің жомарттығыңызды жүрт сынар шағы осы бір мезет емес пе десеніз, бұл да жарылған ерінге қаймақ жаққанмен бірдей» дейтін Хамидолла қазір де сол әніне басты.

— Рақмет, мырза, — деді ол Қаржауовқа жұмсақ лебізben.— Ауыр ғой хүкімет басшысы болу. Әсіресе қазіргі уақытта аса қыын. Әлгі айтқан Мәмбеттерді тәртіпке салу өзіңнен басқаның қолынан да келмес еді. Іске жетік, сіз сияқты жігерлі жігіттер молайса елдің еңсесі көтеріліп кетер еді.

Ғұбайдолла қабағын түйіп қана қоймады. Інісін тойтарып тастауға бет алды және Қаржауов сияқты адамдықты белінен басып жүрген әкімдердің қылышын бетіне басуды жөн көрді.

— Хамидолла, сен қоя түр. Мәймәнкелеп сөйлеуді о бастан жек көретінімді өзің білесің... Ал, Қаржауов мырза...

Ғұбайдолла бөгеліп қалды да Қаржауов оған тез мойнын бұрып алды. «Абыройын айрандай төгіп, айдал кетсем бе екен өзін» деп ойлады тұксиіп.

— ...Маған көп нәрсе жұмбақ. Әсіресе Жанша сияқты оқымысты,

тарих сырына жетік азamatтардың ісі жұмбақ. Жұмбақ демей не дерсің. Өзіндей жандарды — ой таласы, пікір таласы тең түсетін жандарды қудалауы адамшылық арға жатпайтын қылың. Атаман Мартынов монархияшыл адам. Сондықтан оның бостандық көксегендерді, атуы, асуы табиғи. Ал, өзімен бірге ұлт теңдігін көксеген, қазақта азаттық әперемін деген Бақытжан Қаратаев пен Мендігерей Епмағамбетовты қудалауының мәнісі не? Қалың қазақты жақтайды, жетім мен жесірді қолдайды деп құғында ма?

— Олардың көздегені қазақтың мұддесі емес, олар қара шекпендерге сатылғандар, — деді Қаржауов шатынап.

— Олай емес, Қаржауов мырза. Азаттық, теңдік сөзді бетіне қалқан қылып ұстап, ескі әнге басу. Ескі әннің қайда соқтырары бимағлұм, ал тіке мақсаты — ана келе жатқан орыс революциясын жек көргендік, жек көрмese оны түсінбегендік. Ағын судың алдына қазық қағып бөгет қоюға болмайды — орыс революциясы сол ағын судан да күшті. Ол жердің бетіндегі жарамсыз нәрсені жуып, тазартып келе жатқан тасқын. Мұндай тасқындар ағылшын елінде де, француз жерінде де болды. Оған бөгет жоқ. Мұны қара шекпендер революциясы деп, оны жақтағандарды қара шекпендерге сатылғандар деп кіналау азаттық емес. Түп тірегіне көз салсақ: егінші қара шекпен мал баққан қазақта қас болып көрген жоқ, қайта достықта бейім. Ал, Жаншаның қол ұстасып отырған атамандары ежелгі жау...

— Мен кетемін, — деді Қаржауов Хамидоллаға.— Мына кісімен басқаша сөйлесемін...

— Жоқ, жоқ... мал сойылып жатыр, — деді Хамидолла.— Ас жеп кетесіз.

— Жоқ, отырмаймын, бұл табақтас болатын кісі емес.

2

Бұрқыраған әкімді аттандырып келіп: — Ғұба-аға, хакімің соқыр болса бір көзінді қысып жүр деген ата сөзі зая айттылмаса керек...— деп бастай беріп еді, Хамидолла сөзін ағасы тоқтатып таставды.

— Не айтарың маған мәлім, қоя тұр, шырағым,— деді Ғұбайдолла қолымен иығынан басқандай тоқтатып.— Хакім деп хакімнің зұлымдығын көрмей астына төрт қабат көрпе тастанап төр көрсете берсең «дүниеде менен әділ, менен ақылды, менен алғыр жан жоқ» деп ұғады әлгі бассызың. Ал, сен оның ынғайына неге көшпедің, осқырған неменің неге маңдайынан сипамадық дейсің. Мұндай сөзді екінші қайтып менің құлағым естімейтін болсын!

— Жылы-жылы сөйлесең жылан да інінен шығады деп, ол хатер

жасауы да мүмкін, осы күні шағушы мол.

— Шағатын жыланнан қашып құтылғаннан көрі, оның тілін сұрып алу әлдеқайда артық, екінші қайтып оның саған да, өзгеге де зәрі болмайды.

Ағайынды екеуінің әңгімесі осымен бітті де, Ғұбайдолла қонақ келген соң тоқтатқан атын қайта жектіріп баласына делбе ұстасып қалаға жүріп кетті. «Жыланның тілін сұрып алу әлдеқайда артық...» деген сөз учительдің аузына қайта оралды, бірақ оны қалай сұру керек, деді ол өзіне өзі. Осы пәле, Хамидолла айтқандай, қатер жасауы да мүмкін. Өкімет дегенің ақылдының, дананың қолындаған дұрыс өкімет. Ал жаңағы сияқтыларға ұстасынан өкімет тізгіні теріс жаққа да бұрылуы мүмкін. Уалаят басшысына ол, Ғұбайдолла қойдан қоңыр екен демес-ақ, әңгімені асырып айтуы да сөзсіз. Тіпті қаралап салуы да ғажап емес... Алайда менің ой-пікірімді әкімдігімен бөгеп, абақтысымен тұншықтыра ала ма?!

Үйден шығып қала жолына түскен соң Ғұбайдолла тарантастың көрпе-жастың салған жұмсақ отырғышына жайланиса нықталып отырды да, баласына:

— Мержан, ақырын, шаңдатпай айда,— деп қойды.

Ғұбайдолла әлденеге елегіze берді. Ол ойымен тағы да әлгі Қаржауовтың мінезі мен құлқына оралды. «Мені жазғырғандай оның қолында қандай дерек бар? Ымм, қиянат істейтін жанға деректің қажеті қанша? — деген екінші бір қайшы пікір қарсы тұра қалды. — Қиянатқа үйренген жан деректі, дәлелді, аталы сөзді қайтсын! Қиянат! Қиянат дегеніміз әділсіздік пе? Ал, әділдік қайсы, әділсіздік қайсы: ежелден езіп келген, сонау малшы болып жүрген кезде ит қорлық көрсеткен Кирилловке бүгін бағынбай жүлқынып шыққан Мәмбеттің қылышы әділ қылыш па? Элде «менің дегеніме сен неге көнбейсің? Мен сениң өмір бойы қожаң» деген офицердің өктемдігі әділдік пе? Мұны саралап жатқан кім бар? Офицер өзінше түсінеді әділдікті. Ол да мына Қаржауовтың сыңары. Бәрінікі де бұрмалау, бәрінікі де алдау...

Учитель неге екені белгісіз басындағы қалпағын алғып, оны қайтадан киіп, қалпақ жиегінен шығып тұрған шашын жинақтады. Бірақ мұны неге істегенін өзі де байқамады — әлде не бір ой түйішіна тіреліп, сонан шығу жолын іздең қарманғандай болды. Оның қолы тіпті, жолда ұстіне шаң тигізбеу үшін сұртек бешпеттің сыртынан киген ұзын түйе жүн шекпеннің омырауын да қапсыра түсті.

— Алдау!— деді ол күбірлеп.— Алдау деген билеу әдісі емес пе?! Сонда не болды? Билеуің — алдау, алдауың — қиянат, қиянатың — зорлық. Міне, осы ғой жүз жылдан бергі дала салты. Дала салты емес, далаға енген зұлымдық.

Былтыр мына уалаяттың басқару аппаратына, армиясына керекті қаражат жинау тәртібі сөз болды. Сонда учительдер тобы болып салғырт әлді адамдарға салынсын, жетім мен жесір алым-салық тартпасын, яки қаражат ауыртпалығын бай байша, кедей кедейше көтерсін деген әділдікті қолдадық. Сонда басшы азаматтарымыз не деді! Хұкімет ортақ, теңдік қазақтың бәріне бірдей, ендеше уалаятқа керек қаражат мұржа басына бірдей бөлінуі керек,— десті. Сөйтіп барға да жұз сом, жоққа да жұз сом тұсті. Міне, билеу әдісінің алдауға айналғаны! Енді уалаятты қорғайтын жасақшыны қалай жинады деңіз! Алдымен тізімнің басына қарсы кедейдің баласын жазады. Атты да бай бермейді. Момын кедей жә болмаса орта дәүлетті шаруа береді. Қазір жасақшылардың ішінде би мен болыстың, бай мен ишаннның балалары жоқ, болса ілу де біреу ғана. Сонда хұкіметті қорғайтын да, оны асырайтын да тек кедейлер болғаны ма? Сонда билеуші кім? Қаржауовтар...

Учитель бұл жолы қалпағын қозғап басып киген жоқ, мұрнына шыбын қонғандай оң қолымен әлденені қағып өтті, бірақ оны мазалаған шыбын емес еді, әділсіз істің әділсіз көрінісі шағып алғандай әсер етіп еді.

— Ақырын айда, Мержан. Жақын жер, ат терлетпей-ақ жетерміз.

Бала атты қатты жүргізіп келе жатқан жоқ-ты. Ол әкесінің бұл сөзді жай ғана айта салғанын түсініп қалды, сонда да «ақырын келе жатырмын ғой» демеді.

Бір кезде Ғұбайдоллаға «осы Қаржауовтар жүртқамын неге ойламайды еken? Жүрген жері лаң. Ісінің бәрі адамшылықтан тыс. Қарсы келген адамға жә қамшы ойнатады, жә сөгіп тастайды. Тіпті болмаса үстінен шағым жасап абақтыға қаматады. Осының көздеген мақсаты не? Алғыр атану ма?»— деген ойлар келді де, ол өзіне өзі басын изеп — бұл мансапқорлық деген қорытындыға тірелді.— Өз басының дәрежесі өзгеден жоғары тұру керек. Сол үшін қатал, сол үшін өр кеуде, сол үшін басқаны жапырып, үстінен жүріп өту керек. Өзгенің ары, өзгенің тілегі оған арзан. Бұл қайдан шыққан зұлымдық? Қазақта осындай зұлымшылдық о баста бар ма еді, жоқ, әлде беріде пайда болған нәрсе ме?

Ол көп ойланды. Көп нәрселерді көз алдына алып келді. Орыс білгіштерінің жазғандарын ойға түсірді. Оқыған журналдар мен кітаптарды шолды. Әлдеқайдан оның көз алдына «Русская мысль» және Левшиннің «Қыргыз-қайсақ ордасының тарихы» келе қалды. Қырғыз даласын бағындыру... жаңа тәртіп орнату...

Ғұбайдолла жоғалтқан нәрсесін жаңа ғана тауып алғандай қобалжып кетті. Оның ойына бірінің соңынан бірі өткен соңғы кездегі өзгерістер, олар жөніндегі түрліше пікірлер мен айтыстар түйдектелді.

Ол сол көп материалдардың ішінен мансапқорлық дегеніміз не? Ол қайдан шықты?— деген бір-ақ мәселені іріктең шетке шығарғандай болды.

... Мансапқорлық — екпе зұлымдық. Отаршылдық дәуірінің қазақ баласына басқан қара таңбасы. Бұрынғы ру басы билеп, өнері озған шешендер әдеп-ғұрып заңымен билік айтып жүрген кезде мансапқорлық болған емес. Бұл руды румен, елді елмен ит пен мысықтай етіп ұстаудың құралы. Бұл Сперанскийдің даланы билеу ісіндегі тапқан айласы. Елдіктен айырудың, аздырудың жолы ғой. Тоқсан бес жыл бұрын арқаға аға сұлтандық тәртіп орнады. Бұл тәртіп елу жылдан кейін батысқа келді. Бұрынғы көше қонып, мал жайып тіршілік етіп жүрген тайпаларды араластырып жіберіп, қырық бір тастан бал ашқан бақсыдай, жұптап-жұптап болысқа. бөлді, болысты нөмерге бөлшектеді. Бір болыста бірнеше рудың тараулары қалып қойса, ал старшина қол астында да ата-ананың балалары бас қосып әкімшілік ауыл болып есептелді. Бұрын ру мен рудың, ата мен атаниң арасында жақсы қонысқа — сұзы мен оты мол жер шұрайына көз алартысып қоятын, бірақ етек-жені кен сахараға қырылыспай сиысып келген жұрт енді жер шұрайы шағындалып, ел етегі жинақталғаннан кейін талас тәртібін басқаға бұрды. Болыс болып өкімін жүргізуге, старшина тағына жармасып ауылды билеуге ұмтылысты. Болыс балу үшін, старшина болу үшін көпті ақылымен ұстайтын, шешендік тілімен үйітатын, тапқырлық жолымен билік айтатын жұрттан озған көсемдіктің керегі болмай қалды. Құн ақшаға ауды. Отаршиналар мен судьяларды уезд бастығы бекітті. Сайлаушы да, сайлауды басқарушы да қалтаның қалыңдығына қарады. Уезд начальнигінен бастап елу басыға дейін сыйлыққа көз тікті, сыйлық. қонақсыздан басталып, атшапан беруге, тіпті жең ұшынан жалғасып ақшалай парага көшті. Мансапқорлық парапорлықты туғызды. Парапорлық — адамшылық қасиеттен айырды. Адалдық, уәдеде тұрушулық, арын сатпаушылық аяқ асты болды. Әрі-беріден кейін адалдықты ақымақтық деп табатын болды. «Әкімің соқыр болса сен де бір көзінді қысып жүр» деген сүмпайы нақыл шықты. Тап бүгінгі Хамидолланың маған айтқан нақалы. Мұны ата сөзі деп үғады, зая айттылмаған нақыл деп біледі. Міне, зұлымдықтың игі қасиет аталып, әділдіктің әділсіздікке айналған түрі...

Арбада отырған учительді ауыр ойлар басты. Оның он бойын езіп-жанышып тұрған бір пәле басын жоғары көтеруге де ырық бермеді. Ол төмен қарап келе жатты. Бірақ сан рет жүрген, сан рет көрген бұл Қамыстықөл мен қаланың екі арасындағы жер көрінісі көз тартқан жоқ, үзілген ойдың жалғасын қайтадан ұстау үшін ол көзін жерден алмай есіндегіні күшпен жиды.

— ... Неге баққұмарлық пен шенқұмарлыққа ауды атқа мінген азаматтың бар ынта-жігері? Иә, бұл елдік, тұтастық, бірлік деген

ежелгі халықтың қасиетті жою үшін ғой. Сперанскийдің айлап-жылдаған комиссия шығарып елдің ғұрпын, әдетін, неге бейімділігін, тіршілік әрекетінің түрін, құлқын, мінезін зерттеп алған шығарған низамтәртібі. Ол бір болыста түрлі рудың уәкілі болуын көздеген ғой. Патша хүкіметіне бағынышты дала чиновниктерін шығарудың бұл бірде-бір таптырмайтын жолы емес пе! Баққұмарлық пен шенқұмарлыққа, руруға бөлініп қызыл шеке таласқа түскен жұрт тұтастық қамын не қылсын! Ел болуды ұмытып, бірін-бірі жегенге мәз емес пе! Бұрынғы бағынбай бүлік шығарған тайпалар үлкен тартысты қойып ұсақ тартысқа, өз ішінен болыс қою құресіне көшкен жоқ па?! Осы ғой түпке жеткен. Осы күнгі мына жаңа әкім дейтіндер де сол патша чиновниктерінің бір сыңары. Егіз қозы тәрізді. Қазір де болыстың мөрге талас, қазір де старшиналыққа жақ жинау, қазір де пара алу, қазір де жүртты алдау, көре көзге алдау...

Ғұбайдолла қала бетке көз тастап қойды да, тағы да тынышын алған Қаржауовқа оралды.

— ... Ия, солай. Бір кездे әдетке құрылған әділдік ғұрып сан ғасыр бойы өмір сүрсе, оны келе-келе шен тағып, шекпен киу тәртібі жоқ етті. Бұл адамшылықabyroйдың бәрін қара бастың қамына ғана айналдырып жіберді. Эр қамалға бір зауал деп, енді бұған не дауа? Адамшылық қасиетке сүйенетін заман туа ма, әлде ол қолға ұстапас сағым болып қала бере ме? Жоқ, олай болмасқа тиіс. Бұған ана Мәмбет сияқты қара халықтың арасынан шыққан жандардың жұлқыныу куә! Мәмбет біреу емес, Мәмбет көп. Ол көптің қимылы. Ашынған жандардың бұлқынысы. Оны қалайда өзінің іздеген адамдарымен көздестіру керек. Ғалиасқарларға жіберу керек!.. Мыналар мейлі, Ойылдан әрі Маңғыстау түбегіне тығылса да өздері біледі. Мәмбеттің жолы да, арманы да ана алыстағылармен ұштасқаны жөн...

Сөйтіп ойда жоқ жерден үйіне келген уалаят чиновнигінің менменсіген сөзі, әсіресе оның әзір қонақасыға қарамай дастарқан аттап кеткен астамдық мінезі Ғұбайдолланы іштей түтетіп еді. Ол арба үстінде ашы ойлардың талайын ақтарды, жаңа басшылардың әділсіздігін мінеді, шенқұмарлығын сөкті, азаматтық арды аяқ асты еткенін жерледі; тіпті, бұл көпті көрген тәжірибелі адам бар зұлымдықтың түп тамырын да барлап көрді, оның қайдан шыққанын тапты. Бірақ, «енді не істеу керек?» деген ең басты бөгетке тіреле берді, бұл бөгеттен жә аттап өту, жә айналып өту жолын көз алдына келтіре алмады. Ол осыны білмей дал болды.

«Мәмбеттерге жел беретін сіздің осындағы сөзіңіз» деді, Қаржауов. Бақытжанға құрың салған өкімет, Мендігерейлерді қуғынға ұшыратқан мына адвокат мені де әңгімеге іліктіруі мүмкін» деген күдік туды бір кез. Оны көбінесе үйден қозғаған да осы құдік еді. Бірақ бұл құдікке ол үрейленген жоқ, тек қана ойдағы бар сырны ақтаратын дос іздеді,

өзімен ойлас болып жатқан оқиғаларды жіктей біletін адамды көкседі.

Ондай адам қалада бар да еді. Өзінің түсіп жүретін пәтеріне соқпай, бұл жолы Ғұбайдолла сол рухани сүйеніш көретін өзіндей учительдің үйіне келіп тұсті.

Бұл Жымпіты қаласындағы көп заманнан бері білім ордасындағы болып кеткен алты жылдық екі класты орыс-қазақ мектебінің меңгерушісі Хабибрахман Қазиевтікі еді.

Оқыған да, оқымаған да Қазиевтер көп болатын. Ал солардың ішінде Хабибрахман Қазиев басқа Қазиевтерге ұқсас та емес, теңдес те емес. Әсіресе қырық жыл управитель болған, қазір Жымпіты уалаятының бас мүшесі Салық Омаровтан ол бір басқа. Бұл екеуі де атақты Сырым батырдың шөбересі, Жәңгір ханың он екі бинің бірі белгілі Қазының бел немересі және белді ата, даңқты рудан шықса да екеуінің өмір жолы екі басқа. Бірі — биліктен өзгені білмеген, Байбақтыны жалғыз ауыз сөзімен тоқтатқан құдіретті Салық Қазиев болса, екіншісі, көп жылдар бойы ұстаздық жолын қуған, орта дәрежеге таяу білім беріп сансыз шәкірт шығарған, шәкірттерінің көбі қала мен далада еліне қызмет етіп жатқан, әрі халыққа беделді, әрі білгір ұстаз атанған Хабибрахман Қазиевті. Салықтан жұрт сескенсе, Хабибрахманнан ақыл сұрауға асығатын, жұрт Салықтың өз үйі түгіл, ауылынан рұқсатсыз тоқтаудан айбынса, көмек-жәрдем іздегендер Хабибрахманның үйінен күні-түні шықпайтын...

Ірі денелі, маңғаз пішінді, асықпай сөйлейтін, үлкен көзді, қияпatty Хабибрахман Ғұбайдолланы өзі қарсылап алды, арбадан түсіріп, үйіне кіргізді. Құрметті қонағын мектеп жанындағы қызыл кірпіштен салған көп бөлмелі, төбесі биік, терезелері жарық, кіршіксіз таза, ақ балшықпен сылаған өзгеше пәтерінің төріне шығарды — үлкен столдың жанына, жұмсақ орындыққа отырғызды. Сөйтіп жайланаысып отырғаннан кейін асықпай амандың сұрасты.

— Қалаға көп келмейсіз, Ғұбеке. Барым-әзірім сізге. Қонақ боласыз. Атыңызды жайлайтын адам бар. Мына шәкірт Мерхайырға да ермек табылады: кітап бар, журнал көп суретін қарауға, — деді үй иесі, төменгі жақтағы орындыққа отыра бастаған жас шәкіртке қарап.

Хабибрахманның сөйлегенде оң жаң беті жыбырлап кететін әдеті бар еді. Мерхайыр көзін алмастан оның тынымсыз тартқан бет тамырларының бұлкілдегеніне қараумен болды.

Ал, үй иесі әрі жасы үлкен, әрі көргені көп Ғұбайдолланың сөзін күтті, өзі бастап әңгіме-дүкен құруға лайық көрмеді. Жалғыз-ақ қонақтың:

— Оқу жайы қалай болып жатыр? — деген сұрағына ғана жауап

қатты.

— Қаражат қынышылығы кездесіп тұр. Ақша арзан және тұрақсыз. Әйтпесе биыл бірінші класқа қосымша шәкірт алу ниетінде едік. Отын мол болғанмен пансионның азық-түлігі тапшылау,— деді.

Ғұбайдолла құрметпен қарсылап, ашық сөйлесетін ақылды Хабибрахманға бөгелмей сөйледі. Ол бүгінгі Қаржауовтың келуін, оның оғаш мінезін, өр көкірек қылығын айтты. Ішіне сыймай келген шерін ақтарды.

— Осындай жандардың-жарамсыз істері жұртты тегіс түнілте бастады. Кейде ауыр ойларға кетесің: «елдік дегеніміз осы болса» мұндай тәртіп кімге керек деп түнілесің. Аяқ бассақ бәрі жалған, бәрі алдау, бәрі зорлыққа айналды. Автономия болып шаттанады деген жұрт, алым-салық жинау ісі мен ат-көлік алушылардың төбесі көрінгеннен-ақ қашатын болды. Өйткені ауыл үстіне қамшы үйірушілер көбейді, айдал кету, жауапқа тарту молайды. Мінекей әлеумет өмірін жоғары сатыға көтереміз, езілген елді мәдениетті, білімді етеміз, әділдік туын жоғары ұстаймыз, жер мен су байлығын тегіс пайдаланамыз, жетім мен жесірге зәбіржапа шектірмейміз деген әкімдердің сөзі бір басқа, ісі бір басқа болып шықты. Бұл ілгерілеу емес, кері кету болып табылады. Бұл саналы адамды қынжылтарлық жай, халықты қараңғыдан жарыққа жетектеген мына өзіңіз сияқты ұстаздарды ойландыратын жай. Қалаға сирек келесіз дедіңіз, бұл рас. Жиі қатынасуға зауың жоқ, зұлымдықтан жұз таса қылуға айналып барамыз, — деді Ғұбайдолла.

Хабибрахманның оң жақ көзінің асты бұрынғыдан да қатты жыбырлап кетті. Ол ойланып алудың қамын көздеді. Бұл үшін шай әзірлеген әйелінің дастарқанын жайысқан болды, самауырынның булығын ашып қойды, шыны аяқтарды поднос үстіне жая бастады. Бірақ оның кермелей кеткен ой толқынын бір арнаға түсіріп жинақтау іштімен істеген бұл уақыт ұту әдісі өзінен өзі-ақ көрініп тұр еді. Өйткені қол қимылы өте епсіз, үйренбеген іске әлдеқалай араласқанын байқатса, жүзелібі түйіліп, терең пікірге қарманғанын көрсетті. Ұлken қонақтың қатты қобалжып, ойындағысын бүкпей айтып салғаны оның салуалы жауап беруін керек етті. Сондықтан Хабибрахман әзірге басталған әңгімені үзіп тастамау үшін:

— Рас, солай ғой, Ғұбеке, жарамсыз іс мол, әділдіктен алшақтау көзге көбірек шалынатын болды,— деді. Сөйтті де:— шай алыңыз,— деп, қонағын жайланаңыз тағам жеуге меңзеді, әңгіменің жалғасын кейінге ысырғандай болды.

Шай үстінде әңгіме саябырлап қалды да, дастарқан жиналғаннан кейін түйіліп келген Ғұбайдолла»тағы да бағанағы өз үйінде басталған түбі терең әлеумет қамына көшті.

— Менің ойымша автономия басшыларының орыс революциясынан үркүі қажет емес еді. Жаңа туған автономияны неде болса сол жаңа тасқынға бейімдеу керек еді. Кемені ағынға қарсы айдамай, табиғи кең арнаға бұру көрегендік болар еді. Мына атамандар мен патша генералдарының тозығы жеткен монархияны қайтадан жамап-жасқап іске асырамын деген кері кетпе идеясынан іргені аулақ салу әлдеқайда абзal іс қой. Осындаі ілгері ойдан, тарих керек еткен өзгерістен бой тасалап «әкіммін, басшымын, көрдің бе менің құдіретімді?» деп елге қамшы үйірген чиновниктерді қалайша шенемессің, олардан қалайша жиренбессің! Тырнадан әкім қойсан, басыңдан қиқу кетпес деп мұндай берекесіз қиқуға қашан тыйым салынады? Бұлар қашан ақылға сүйенеді? Қашан парасатты іс істейді? Қашан бұқараның қамын жейтін көргенді, білімді, ақылды басшы бола алады? Қашанғы өтірік-өсектің жетегінде кете барамыз? Қашанғы ашық айтып, айқын мақсатқа сілтеуден бас тартамыз?..

Хабибрахман төмен қарап отырып тыңдалап, бұл әділ қобалжуды бас изеумен қоштады. Ол тағы да ұзақ ойланып қалды. Бір кезде қонақтың тамағын кенеп тынышсыздана бастағанын көріп, ол да қозғала тұсті. «Менің пікірімді білгісі келеді ғой кәрияның. Жарайды, айтайын» деді ол ішінен. Сөйтті де Ғұбайдоллаға мойнын бұрып еді, оның өзінен бұрын оң жақ көзінің асты мен еріндері қосыла жыбырлап сөйлеп кеткендей болды.

— Ғұбеке,— деді ол сабырлы үнмен,— сіздің өткен кездегі бір сөзіңіз әлі есімде. «Біз халқымызды іштей түлетіп ой-санасын жаңартып шығаруымыз керек, ол жасты жаппай оқыту, оған білім мен тәлім-тәрбиені қоса беру шарт дедіңіз. Бұл сөз есте тұтып қана қоймай, өмір бойы алға нысанған етіп ұстайтын түпкі мұрат болып келелді. Сол мұратқа жету үшін мына жаңа оқу инспекторының алдына: Жымпіты мен Қарасу, Қараоба мектептерін жоғары дәрежелі бастауыш мектептеріне айналдыру, сіздің және Үйректікөл бастауыш мектептерін алты жылдық етуге, келесі жылдан бастап гимназия ашуға, бастауыш арнаулы қыздар мектебін ашуға жоба тапсырдым. Бұл жоба іске асса жыл сайын, жүздеген орта дәрежелі білімі бар жастар ел-елге таралуы хақ, болашақ семинарияға ірге тас қаланбақ-та. Бұл ұлы игілікті істің басы болады деп шамалдаймын. Ал, біздің жаңағы айтқан орыс революциясы жөніндегі үлкен ойыңызға менің кішкене пікірім қанағатты жауап таппас. Сондықтан сізге оқыту, ағарту жұмысынан басқа еш нәре айта алмаймын. Жалғыз-ақ есіңізге салатыным, кішкене аузымен тамшылап су тасыған қарлығаштай біз де әділетсіздікке қарсы қолдан келген амалды істеп жатырмыз.

Анау Орал түрмесіндегі аяулы Бақытжанды босатыңыз деп атамандар хұқіметінде билердің, халық учительдерінің атынан приговор тапсырдық. Бұл алыстағы кіріптар азаматқа созған елдік қол. Ал жақында ішіміздегі бір адам денесі түршігерлік сұмдықтың үстінен

шықтым. Почтада жұмысым болып гауптвахтаның тубінен өтіп бара жатсам айқайлаған әйелдің даусы шығады. Аттың басын бұрғызып жақындағы бердім.— Кішкене түрменің қақпасының алды құлақ тұнарлық: «Қатынмен жауласқан хакімді қай заманда, қай елде көріп едік. Апар мені ана Жаншана!» деп жұлқынған бір жас келіншек, мені көріп: « Құтқар мырза! Мына бас кесерлер, ерді қойып, енді қатындармен жауласты. Казак-орыстың қамшысынан құтылдық па десек көресіміз әлі алда екен» деп зарлады. Шыдамадым. Түрме аузындағы офицерден сұрап білсем: бұл әйел Әбдірахман Әйтіевтің келіншегі екен де, ал арбада сұлық жатқан шала-жансар жан Мендерегей Епмағамбетов болып шықты. Бұл екеуін сонау Қараобадан айдал әкеліп түрмеге қамап жатыр екен. Мен офицерді қоя салып Жанша мырзаның өзіне барып «мына сұмдықты тыс қызды сұраймын» дедім. Сол менің сөзім әйтеуір себеп болып уалаят басшысы әйелді босатуға, ана өлім халіндегі тұтқынға дәрігер жіберуге жарлық берді. Міне, әділсіздік деген аяқ астынан шығып жатыр. Бірнеше күннен бері ойланып, осындағы бар учитель болып Жаншаның атына өтініш жаздық. «Мендігерей құнәлі болса атамандар алдында құнәлі, бірақ оның өз еліне жасаған жамандығы жоқ. Түрмеден босатыңыз» дедік...

Хабибрахман орнынан түрегеліп, екінші бөлмeden жазған өтінішті алып келді.

— Міне, сіз жақсы келдіңіз, мақұл десеніз бас болып қолыңызды қоясыз. Не бары ойдағы-қырдағы он екі учитель қол қоймақпыш,— деді.

Ғұбайдолла үй иесінің адамшылық істеріне қатты риза болды. Ол өтінішке қол қойып, енді соның қалайда аяқсыз қалмауын, бұған Хабибрахманның бар күшін, бар беделін жұмсауын сұрады. Ол қонақжай үй иесінің қонақасысы дайын болғанша тігінші Жәркенің үйінде (бұл өзінің түсіп жүретін пәтері болатын) жатқан жас жігітке жолығып қайтпақшы болды. Бұл жас жігіт ішкі беттегі Ғалиасқарлардың жіберген «елеусіз» адамы екенін ол бұдан бұрын білген. Мұны сол Ораздың өзі айтқан-ды.

Ал, кешке келіп Оразбен сөйлескеннен кейін Ғұбайдолла Мендігерейдің хал-жайына әбден қанды. Оның халі аянышты болса да, сол ауыр жағдайда істеген ерлік істеріне дос сүйсініп, дүшпан күйінерлік-ті.

3

Оның халі...

Ауыр жараның зардабынан тән азабын қатты шегіп аса жүдеген Мендігерейдің жағы суалып, көз үңгірі терендей кеткен еді. Бұрын көзге ілікпейтін шеке тамырлар қазір адырайып сыртқа теуіп, өте-

мөте көкшіл тартқан. Бір қарағанда, тіпті, самайын әлденеге соғып, көгертіп алған сияқты көрінеді.

Богдановқадан шыққан күні конвой тоқтаусыз айдала, аялдауға, сусындауға бас бұрғызбай қол-аяғы байлаулы жанды рақымсыз қинап еді. Соқпалы жол шоқалақты жерден де ауыр тиіп, астында шөбі де жоқ арба зағипты тұтқынды есендіретіп тастаған. Қалаға жеткенде оны арбадан сүйреп түсіріп тыға шала-жансар күйінде кіргізді. Бас-аяғы он адам сиярлық шошайған гауптвахтаның бір көздей оқшау бөлмесінде есіз жатты. Тыныстауға таза ауасы жетпейтін қапас бұрышта оның аузына дұрыстап су тамызатын да жан болған жоқ. Үшінші күні ол орнынан аударып салып, кезерген еріндірін су мақтамен шылаған әйелді көрді...

— Жұтыңыз... — деген сөз келді оның құлағына.

Бірақ бұл сөздің мағынасын ол біраз жатқаннанкейін түсінді. Аузына жақын төндірген стаканға қолын созды, бірақ оны ұстай алмады. Тек қана әйелдің демеуімен көмейге сап-салқын тиген сусынды жұта бастады. Көзін аша алмай ұзак жатты...

— Жұтыңыз... — деді тағы да әйел дауысты.

Көз алдында бұрын көрмеген сестра тұр...

«Қайдан келген жан?» деп таңданғандай пішін көрсетті де ауру тағы да қайтадан көз жұмды. Дауыс анық естіледі. Эйел сөзі, еркек даусы құлағына шалынады.

— Тамақ әкелген әйелді жіберініз, — дейді сестра әлдекімге.

— Құп болады, лөктыр бикеш, — дейді алысырақ дауыс.

«Бұлар кім?» деген ой оралады. Бірақ көз ашып, тіл қатуға дәрмені келмейді.

Арғы жағын Мендерегей ертеңіне тамақ әкелген Күлшеннан сұрап білді. Жылап қоя берген әйелге ол басын шайқап «жылама» деген ишарат берді де, ұсынған стакандағы сұтті басын көтерер-көтермес қалыпта жұтып-жұтып жіберді. Аз заман рақат тынысқа батқандай болды.

— Сені босатты ма? — деп сұрады ол Күлшеннан бірнеше минуттан кейін.

Күлшан өзін келген күннің ертеңіне абақтыдан шығарып жібергенін, Ерғали ағасының осы қалада тұратын балдызының үйін тауып алғанын, сол құдашасымен бірге осында екі күннен бері келіп жүргенін, бүгін доктор татар қызының рұқсатымен тамақ әкелгенін

айтты.

Есін жинай бастаған Мендірегей, біраз жатқаннан кейін:

— Шырағым, сен елге қайт. Кемпір мен шалың, балаң бар. Солардың қасында бол, — деп еді.

Бірақ Құлшан оған тік жауап қатты:

— Кемпі мен шалды берген құдайдың өзінен басқа ешкім алмайды. Сіз аяғыңыздан тік тұрмай мен бұл жерден кетпеймін. Мына сүттің қалғанын ішіңіз. Кешке сорпа әкелемін. Эл-қуат жинауға тырысыңыз. Кеше Жаншаның өз үйіне барып «қатынмен, ауру адаммен жауласуға кірістіңіз бе?» деп айқайлап едім, ұялды білем, лөктірын жіберді, тамақ әкеліп тұруға рұқсат еткізді,— деді.

Сүттің қалғанын жұтты да Мендігерей үндемей, Құлшанға ұзақ уақыт көзін алмай қарап жатты...

Қатты дауыл желден кейін жер құшқан бойын бірте-бірте қайта жаза бастаған даланың жатаған біткен күнге, желге көнбісті қара ағашындей, әлді тән тіршілік тамырын жандандыра тұсуге жанталасты. Мендігерей бір жұмадан кейін орнынан тұруға жарады. Ол сүт пен сорпадан басқа ет жеп, қымыз ішуге де жарап қалды. Денеге қан жүгіріп, бойға әл кіруге айналды. Бірақ та шеке тамырлары көгеріп, көз үңгірі әлі терең, жақтан ет қашып, жүзден нұр тайған қалпы ұзаққа созылды.

Бір күні тұтқынға ойда жоқ жерден пайда болған Ораз сырттан тіл қатты. Сырт емес, кәдімгі түрменің бастығы отыратын бөлмеден сөйледі. Ол интендантствоның мүлкін қаттаймын деген сылтаумен келіп түрме бастығының аядай бөлмесінде қағаз жазып отырды да, тамақ ішуге кеткен начальниктің рұқсатымен қалып қойды, Терезе, есіктері көбіне ашық қалатын, бақылаушы аса қатты құзетпейтін бұл кішкене үй тұтқынмен тілдесуге қыншылықтелтірмеді. Еңкейіп отырған әлсіз тұқынды Ораз бірден көрді де, тамағын кеней қойып:

— Менді аға,— деді.

Көлденең дыбысты аңдып қалған тұтқын дыбыс шыққан жаққа жалт қарап, қарсы терезеден Оразды көрді.

— Белан отряды батальонға жетті; жағадағы біздің жігіттердің тобы сол батальонның бір қанаты есебінде деп келді Әмір. Ал, Әбекен, Темірден бері шығыпты. Беланның күшіне бара-бар күш жинақтаса керек. Қазір Шыңғылау маңында деседі. Ишкі беттен дарияның тасқындыңдай гвардия өрлең келеді, Орынбор ақтан арылды, Текенің екі жақшекесінен тоқпақ тиүгө таяу екен. Мына уалаят Ойылға көшіп

жатыр, бір дүмпу тақалғанын іштері сезіп қойған білем,— деп Ораз ішкі-тысқы хабарды лекітіп айтып-айтып салды да, есікке бір, терезеге бір көз тастап қойып Мәмбеттің Оқиғасын жеткізді. «Енді не істеу керек?» деген сұрақпен тоқтады.

Сырт пішіні мықтап қажыған тұтқын Мендігерей түнірейе түскен көздеріне жаңадан жан біткен сияқтанып кетті, жел үріп өткен шоқтай жинай тұсті.

— Бәрі жақсы, бәрі ойдағыдай. Әттегене-ай. Мәмбетті тұғырына қондыраалмай қалған екенсіңдер, олбүркіт есебінде қалаған аңға түсер еді. Төрт жүз адамның ішінен он адамды ертіп кету аз — жасақшы атаулыны тұтас толқытуы керек еді. Тағы тәртіпке, теңдіксіз, малшы айдауға наразы топ бастар адам болса жаппай ереуіл жасауға бейім тұрады ғой. Әлде де осыныойландар. Мәмбетті құғыншы қолына түсіртпей Әбдірахманмен кездестірген жөн. Оны үлкен іске бастаңдар, үлкен құреске баулындар. Қызыл Армияға қосуға күш салындар. Бірақ байқап қимылдандар. Сонсоң осында маған Күлшан тамақ әкеліп жүр. Мен оған елге қайт деп едім. Өжет әйел: «Әбілдің қорлығына көнгенше, жастығымды ала өлетін Беланның отрядына кеткенім жақсы» дейді. Мүмкіндігі болса Әмір Күлшанды! Әбдірахманға бастап апарсыншы — ең болмаса еріне

көмек етсін. Әмірді тез аттандырыңыздар. Әбдірахманға тез жетсін. Әбдірахман мұнда «мырзаны» жіберсін, «»: « түсінеді «мырза» десе. Есіттің бе, шырағым. Өзіңе сақ бол! Көп келе берме бұл жерге, — деді тұтқын. Ораз басын изеді. Аздан кейін ол өз жайына кетті.

Сөйтіп, ашық құрес пен жасырын тартыс қос қабаттаса бастап еді.

ЖЕТИНІШ ТАРАУ

1

«Оралды қорғауға сахараның барлық күш-көмегі тегіс жұмсалар деп сенеміз. Войско үкіметі: Мартынов, Михеев».

Гинералдардың телеграммымен қабат Бүкілресей правителінің Оралдағы комиссары Бизяновтың хаты...

Хаттың мазмұны жігер бергендей. Адмирал Колчактың Қыры Шығыс өлкесі мен байтақ Сибирьді өзіне қаратып, енді ол Орал тауынан асқанын, Малороссия мен Кавказды бағындырып келе жатқан генерал Деникинің армиясымен жүзге дейін түйісетінін, екі жақтап Орталық Ресейді алдына жүгіндіретінін айтқан; Алаш хұқіметінің Шығыс пен Жетісудағы бөлімдері адмиралдың өзімен тікелей байланысып отырғанын, ал, Жымпіты уалаяты Омбыдағы Кіндік хұқіметпен комиссар Бизянов арқылы байланыс жасап тұру қажеттігін ескерткен...

Телеграмма да, хатқа да Жанша жауап әзірледі. Ол атақты би болса да, білімі жоқ Салық Омаров пен хазірет Қуанайдан ақыл-кеңес сұрау артық деп санады, олардың айтары аз екенін ескерді. Ал Халелмен ақылда спауға уалаят бастығының амалы болмады. Дәрігер Халел тізгінді берік ұстауды талап ететінін біле тұрса да:

— Доктор, сіз қалай деп ойлайсыз: Войско хұқіметі дағдарыста отырса комиссар Бизянов шын жағдайды сұлуладап баққан, а? — деп күлді Жанша, хат сыртындағы уақытша хұқімет мөріне қарап отырып.

— Бұл Бизянов нағыз шындықтан аулақ, жаңа правитель шарт сынған есکі державаны қайта қыындастыру мақсаттан қашық жатыр деген сөз бе, Жанша мырза? — Халел Жаншаға «Несіне күлесің» деген салқын шырай байқатты.

— «Орал жаршысының» ақбары да Бизянов сөзіндей қайрат беруге бейім; «Ержүрек Дутов Орынборды тастанап, ығысып кетті... Колчак Батыс Сибирьді қызыл бүлікшілерден тазартып, тоқтаусыз шеру тартып келеді» депті. Қатар берілген осы екі хабар мосының бұты сияқты әрқайсысы әр жаққа тіреліп тұрған жоқ па?

Халел ойланып қалды.

— Ал, Кіндік хұқіметпен байланыс жасау хақында?

— Ресми түрде ғана.

— Қолма-қол берері жоқ ол кіндік кімге қажет? Оナン да Семейдегі, Торғайдағы басшы азаматтармен қол ұстасу жағы көзделсе. Қол бір жеңнен, бас бір жағадан шықса ғана елдің елдік сипаты көрінеді. Бақа мен шаян сияқты, Сырдария, Қоқанға, Жетісу, Қашқарға, енді тағы біреуі тағы бір жаққа тартса, автономияның басы бапан, аяғы сапан боларына күмән жоқ.

— Доктор, бұл пікіріңіз ақиқаттың ақ жолына бастайтын асыл ойдан туған пікір. Кіндікке сүйену мақсатқа жеткізер жол емес, бұл ежелден келе жатқан сыпайыгершілікпен бас изеу ғана сияқты дәстүр. Мұны сондықтан қарым-қатынас демесе де болады, ресми ғана байланыс деу жөн. Абылхайыр хан Анна патшаға қолды оның шашпауын көтеру үшін емес, өнегелі, іргелі елдің өнерін үйренуге, құл болып бас ию үшін емес, есейіп алып терезе теңестіруге, одақтасып отырып Жонғарға жал қудірейтуге берді...

Жаншаның сөзі Халелге ұнап кетті. Ол көре көзге әлгідегі салқын шырайды жұмсарта бастады. Сұлу қара сақалын тараشتап қойып, биік арқалы орындықтың жақтауына сүйене түсті, шіреніңкіреп отырды, қостауға сараң міnezін өзгертіп жіберді.

— Әлбетте! Сол мақсатты ұқпаған Абылхайырдың итбересіне Беріш биі Исатай мен ақын Махамбет иықтасуға барды. Бұл Николай Романовна көрсеткен иық еді.

— ...Доктор, иық тіресуге тұтас ел керек екенін сол сексен жыл бұрын өткен кішкене тартыс дәлелдеп еді. Қазір де сол шағындық қол бөгеп келеді. Әлгі айтқан бақа мен шаянның кебі келіп жүрмегей.

— Бұл бақталастық жөніндегі уайым ба, адвокат?

— Бағы да бар, жағы да бар.

— Әлекең мен Ақаңның көзі тірі кезінде өз бағым, па жағым деуші алаяқтар алашты алтыға бөле алмас. Сол үшін де уалаяттың жүдьырығы жұмсақ болмауға тиіс. Баланы жастан, келінді бастан тый. Ана Аронды мен жаратпаймын. Патшаға сатылған чиновник. Бірақ (оның алаяқтарға дегенде қолы қатты. Оның қолындағы құдайдан безгендерге қатал жаза қолданамын деген сөзін қолдаймын.

Жанша дәрігердің жүзіне қарай қалды. Қатал жүзді, жылы шырайға сараң, өктем үнді бұл оқымыстыны ол ішінен «саясатқа жүрдек емес, сондықтан көлденең көзге қарыспа, тік бақай көрінеді» деп бағалайтын.

— Саясат та өнер, доктор. Ал өнер зеректік пен іске жетіктікті қос қабат керек ететін талаптының ғана ісі ғой. Осы жағын ескерерсіз,— деп құлді тағы да Жанша.

Сол күні кішкене қала Батыс аймағының барлық байлығы мен атақдаңқын шағын бойына сыйғыза алмай жатқанға ұсады.

Сиыр түсте қалаға Адайдың атақты Ниязы алпыс жігітімен келіп кірді. Алдыңғы пәуескеге шаққан қос боз ат жеккен; басына тік қара бөрік киіп, оны ақ орамалмен бастыра байлап алған ысқаяқ қара жігіт, шылбыр тастап сүйреп келе жатқандай, есік пен төрдей ұлken қара атқа жайдақ мініп пәуеске алдында төңіректеп келе жатты. Тап сол алдыңғы аттылы сияқты жайдақ мінген, бастарын ақ орамалмен баса таңып алған үшеу пәуескенің шаңын шашау шығармай жұтып үлгерейін дегендей тірсектесе қалған; бұл үшеудің қолында тобылғы сапты жалаң дойыр ғана; іш тартып алған бөкен сан қара аттар алдыңғы атпен бір енеден туғандай мойыл қара; кекілі ғана ақ шашақты, басқа жерінде жалғыз тал ақ қылышқа жоқ; ерсіз, жалпаң құрмен бастырықтап алған, жалаң жоны да қара; мәсі тәрізді өкшесіз етікті ұзын аяқтары салақтап келеді. «Мынаны көрдің бе?» дегендей, бұлдіргесін біlezігіне орап алған көк қасқа дойырларын оқта-текте үйіріп-үйіріп қояды. Бұлар батыр бидің күтуші, атқосшылары еді. Бұлардан кейінгі аттылар да біркелкі, бір түсті, өңкей қара көк мінген; бірақ бұлар бес-бестен келе жатыр.

Бірінші бесеу оң қолдарына көк сұңғі ұстап, ұшын үзенгідегі аяқтың басына тіреген; ал қалғандары тегісінен қигаштап садақ асынған, белдеріне қорамсақ байлаған. Қарудан өзге бәрінің де білектерінде көк дойыр көрінеді. Ең соңында: қос қара ат жеккен пәуеске бос келеді. Оның козлосында жалғыз ғана делбеші отыр. Бұл қосалқы пәуеске.

Бүгін Нияз атақты Салық правительдің үйінен шығып еді, салтанатың мен шырышынды бұзбайын дегендей, белгілі Қазы бидің немересі бұл шорман Тобанияздан бөлек өз нөкерімен келді. Оның қасында гимназияда оқыған баласы Ғабдынасыр бар. Уалаят басшысының лайықтауымен белгілі ағайынды көпестер Мұса мен Жаншаның орайына Ниязды түсіріп хұқімет адамдары қол қусырып қарсы алды. Салық өзінің бай татары Уәлидікіне тоқтады.

Жауынгер Адай елінің әрі биі, әрі көсем басшысы Тобанияз бен белгілі би помощник және Батыс уалаятының мүшесі Салық Омаровтан басқа сан билер мен байлар, хазіреттер мен хажылар, оқымыстылар мен мырзалар жиналған-ды.

— Игі жақсылардың мәжілісін Жаншаның өзі басқарып, өзі сөз сөйлейді екен. Шіркін, қызыл тілге мұнан шешен жан туған ба?

— Нияз ше! Нияз аузын ашқанда бесіктегі бала да мұлги қалады деседі!

— Дұрыс айтасың. Ол шешендігімен емес, құдіреттілігімен қожа. Елі Нияз жат десе жатады, тұр десе — тұрады; онсыз ұл үйленбейді, қыз ұзатылмайды.

— Бұл да осал қазақ емес қой!

— Салық олардан кем түсіп пе? Крестьянский начальники сходтан қуып шыққан губернатордың помощнігі емес пе!

— Бұлар билігімен атақты болса, біздің Қабыл байлығымен атақты. Қабыл сияқты бес мың жылқысы, мың жарым ақбас атаны бар қазақ та губернатор алдында жорғалай қоймас.

— Кызыл нары мен көк арғымағы «Шеген құдықты»-енде жатқан Ақметше білімімен атақты. Бір арғымағының өзі мың сом алтын көрінеді ғой! Өсіріп көр сондай малды!

— Қуанай хазірет Ая София масжидінде де имам болған!

— А, ағайынды Мұса мен Жаншаны неге айтпайсындар. Бұл Текенің Қаревінен кем түспейтін көрінеді ғой. Петербургтің банкісінде екі жүк алтыны мен күмісі бар дейді!

Осы сияқты, сол күнгі жиналған атақты адамдарды мадақтаған, көтермелей сөйлеген, тіпті әркім өз болысы, өз ауылына қарай бұра тартқан сөздер дүкен ішінде де, мешіт жанында да, базар алаңында да құлақ тұндырарлық болды.

— Ардақты ағайындар! Кіші Жұз елінің игі жақсылары! Бала дүниеге келгенде ата мен ана қуанады. Аға мен іні шаттанады, апа мен қарындас гүл-гүл жайнай түседі. Ал, еңбектеп төрге жетіп, қаз тұрып табалдырық аттап, ұл ашамайға қонған кезде ел дүрлігеді. Егерде ол ұл ержетсе не болады? Егерде ол ұл нөкер жинап салтанат құрса? Егерде ол ұл ту көтерсе! Онда жан тілеген мақсат, тәнірі қостаған мұрады орындалды дейді.

Жаһанда әр нәрсе бір-біріне сипаттас келеді. Ұл перзенттің дүниеге келуі — ерте кезде билігінен айрылып, өз тізгінін өзі ұстауды арман еткен алты алаштың автономия болуына, мемлекет құруына ұқсайды. Бұл да нәресте. Бұл да шілдехана тойындей шаттықпен бас қосады. Бұл да қырқынан шығып, бесікке бөлеп әлдилеуді керексітеді, қаз тұрып аяқ басқанша құні-тұні мәпелеуді тілейді. Мәпелеу — жас бөбекті таза ұсташа, ұзбей қоректендеру, әл-қуатын молайту, баптау, өсіру, буынын бекіту, сахараға қарату, кеңшілікке талпындыру...

Мемлекет және оны басқаратын орындар тап осы айтқандарды басынан атқарып келеді. Қазір осы нәресте хұқиметтің бөлімдері Торғайда, Жетісуда, Арқада дүниеге келіп, аяғынан қаз тұра бастады.

Мына өздеріңіз көріп отырған Батыс уалаяты талпынып табалдырық аттады. Табалдырың емей немене, өзінің администрациями, яки басқару орындарын жасақтады, қаражат ісін жүйеледі, әскер мәселесін тәртіптеді,— деп бастады сөзін Жанша Досмұхамедов.

Ол аса ұзақ сөйлемесе де тыңдаушысын ұйытып, ұлттың сезімін қозғарлық сұлу сөздерді лекітіп-лекітіп таstadtы.

— Ескі Иран мен Торан патшалығы сияқты, Хиua мен Бұхар хандықтары тәрізді қазақ елі де мемлекет болмақшы, оған байлық та, басшылық ететін білімді азаматтар да мол. Тек жұмдың керек, бірлік керек, өз хұкіметім өзгенікінен артық деген биік сезім мен азаматтық ар керек,— деп туйді.

Жиналған адам көп болса да, мәжіліске қатынасқандар санаулы еді — бас-аяғы қырық жеті кісі үлкен кабинетке жағалай отырған болатын. Олардың хұкімет мүшелері: Қуанай хазірет, Салық правитель, дәрігер Халел Жаншаның оң қолында, құрметті қонақ Нияз бен оның биі және жергілікті оқымыстылар Ақметше мен Дәuletше сол жағында тізілген-ді. Бұл қатардың ең түбінде молдадан қысылған шәкірттей жаутаңдал Қабыл бай және оның жанында кішірек көзін сол қасындағы тыптырышыған Қабылға тікендей қадап, Шұғыл хажы отырды.

Жаншаның сөзі біткенде, оны қол шапалақтап мадақтау орнына, Қуанай хазірет:

— Мерейің үстем болсын, әмин! — деп қол жайып дұға етті де, отырғандар жамырап:

— Эумин!

— Аллаһу акбар! — десті. Ал, үйге сыймай есіктен сығалағандар, иықтап қаумаласып аула ішіне толғандар:

— Не айтты? Не айтты?— деп анталасты.

Жұрт тамақ кенеп, сақал сипасты, отырғандар орындарында қобалжи тұсті. «Енді кім сөйлер екен? Не сөйлер екен?»— деп күтті.

Орнына отыра берген Жанша оң жақтағы Қуанайға көз таstadtы да, бірақ оған тоқтамай, сол жағындағы Нияздан әрі отырған Ақметшеге қарады. Оған «кезек сенікі» дегендей болды. Осы кездे есікке таяу жердегі Шұғыл хажы:

— Шытыр жеп жatalақшыған түйедей тыптырышиң. Әлде айттып көрмеген аталық сөзінді осы жерде айттып қалғың келіп шыдамай отырсың ба? Сөзден көрі Шідертінің сорына сыймай жатқан түйенің

бірер жүзін уалаят иғілігіне бөліп бермейсің бе? — деп Қабылға қадала қалды.

Жұрт тегісінен Шұғыл мен Қабылға көз тікті. Қабыл сасып жанжағына алақтай бастады. Аздан кейін жүзін төмен салып, өкпелеген адамша:

— Хажы, жок, жоқ, — деді ол, әлде сөйлемейтінін, әлде бермейтінін хабарлап, күбірлей түсіп. Жұртқа Шұғылдың сөзі тегіс естілді де Қабылдың жауабы жетпеді.

— Хажы сөзі қасында отырған ақсақалға бағышталса да, осындағы әлеуметтің әрқайсысына да ой салатын сөз болды, — деді Ақметше, жанындағы Ниязға сөйлесіп отырған адамша, жүзін бұрып.— Басшы азаматымыз Жанша мырза бастап, оны қадірлі дәрігеріміз, Петроградтағы ғалым дәрігерлер қоғамының мүшесі Халел қостап, мына өздеріңіз сияқты ардакты ел ағалары қолдаған жас мемлекет, адвокат айтқандай, нәресте мемлекет уызында жарып, балғын шағында бұла болып өсуі үшін барымызды алдына тартуды қажет етеді. Сондықтан біз осы жайлы әңгіме қозғасақ, азаматтық борышымызды өтеу жайын бастасақ. Өйткені ғасырлар бойы аңсаған автономиямыздың мәні мен сипатын, тілегі мен мақсатын сөзге шешен, басқаруға көсем Жанша алдарыңызда байымdap өтті. Біз ол кісіден артық жарасымды сөз таппаспыз. Осындағы үлкен мәжіліске мағұлым етпекші екінші бір мәселе бар. Ол: хұқімет орнын басқа жерге, ең қолайлы, қалың қазақ ортасы Ойыл, шаһарына көшіру. Ойыл шаһары Үйшік пен Маңғыстау шектес, Ақтөбе мен Ырғызға, онаң әрі Торғайға, тіпті Арал, Қазалы, Ақ мешітке бір табан болса да жақын тұрған шаһар. Ал, ел ортасына таяу тұрған хұқімет орталығы — төрт жағы бірдей құбыла хұқімет болып табылады. Өз басым осы істі, яғни орталықты Ойылға көшіруді қатты құптаімын. Құптаумен қатар хұқімет орындарын көшіруге байланысты көш көлігін, шығын-қаражатын өзім көтеремін. Сонымен бірге, сол Ойыл шаһарында даярланып жатқан жас хұқіметтің күштірегі, кадет мектебін бітіріп шыққан жас офицерлер тобына сыйлық есебінде он арғымақ тарту етем.

— Рахмет, Ақметше мырза, адал ниетке бағышталған азаматтығының бен мырзалығының үшін хұқімет атынан, осында отырған хұқімет мүшелері атынан көп-көп алғыс айтамын,— деді Жанша.

— Менен елу ат, Жанша мырза, сол айтқан ғаскер басшыларына бағыштаймын,— деді Шұғыл. Сөйтті де, ол тағы да қасындағы Қабылға қадала түсті. — Мына Қазанғаптың байы Қабыл екі жұз ат сыйласа да бір жылғы төліне жетпейді. Кәне, мұнан өзгелерің де, ана сырт жақтағы Мұқай, Коданбайлар атасын сыйлықтарын, көрсетсін мырзалығын.

Қалыбай, жаз, сен бе жазатын?

— Хажы, атау сізден, жазу бізден. Елу де жақсы сан. Алайда «жұз» деген айтуға да, жазуға да келісті. Әсіреле жұз ат, жұз атан, жұз қой...— деп жазғыштай бастады интендант Қалыбай.

Қабыл қүйбенде деп еш нәрсе айта алмады. Бірақ қасындағы Шұғылдан төмен отырған жуан адам:

— Хажыдан қалмайды, бұл кісі елу ат жаздырады, — деп Қалыбайға қарады.

— Елу ат, — деп жазды Қалыбай. — Қабыл Ақметұлы елу. Сізден де елу, отағасы. Елуден кем жазуға қының және қағаз да нық келмейді. Қырық сегіз, қырық тоғыз деген сандардың әрқайсысы жарты жолдан алғып кетеді,— деп күбірледі интендант әлгі жуан кісіге «жұз» бен «елудің» жинақтылығын дәлелдей.

Әлде не уақыт Қалыбайдың қалың тізімін аяқтауға бөлінді. Жүрттың қозғалысы күшейді, дабыры молайды.

— Енді сырт жақтағыларды қаттаймын, — деп Қалыбай есікке беттей берді.

— Писарь шырақ, тоқта,— деді оған Нияз.— Сен жаз. Ойылдағы кадетке жұз бала жаз. Жұз баланың офицер оқуын оқып шыққанша керекті қаражаты менен. Бітіріп шыққан соң ат-тұрманы менен. Жаз.— Нияз Жаншаға қарады. — Игілікті ісің құтты болсын! Адай сені қолдайды, мырза. Ана оқытып шығаратын жұз балаға жиырма жігіттен жігіт қосамын. Бұл Адай полкы атанады. Адай полкы жел жағыңа ұстайтын панаң. Басқа да мұқтажыңа көмектесем,— деді.

Жанша Нияздың қолын алды, алғыс айтты.

3

Күнде келіп тамақ беріп тұруға рұқсат алған Күлшан серік сияқты болып еді. Бұл алғыр әйел күзетшіні де, түрме бастығын да «Жаншаға айтамын» дөп қорқытып, тұтқынның қасында емін-еркін отырып, тамағын ішкізіп, жарасын байладап, әңгімемен де қарқ қылып еді. Қаланың ішінде не болып жатқанын ол бұлжытпай хабарлайтын болған. Ал, Күлшан кеткелі үш күн болды, бұл үш күн Мендігерейге үш айға татыды. Сөйлесер жан жоқ, тергеу де жоқ. Ол ой теңізіне шомды. Ісінің немен бітерін шамалауға тырысты. Қаншама жақсылықты көңіл қалағанмен, безбенің басын жамандық басып кете берді. «Оралдың әскери соты қолындағы тұтқындарды өлім жазасына кеседі. Атамандар сотынан жеңіл жаза құтуге болмайды. Ал, мына Жымпіты үкіметі не іstemек? Бұл да Орал жендеттеріне еліктеиді. Соттайды.

Жаза... Өздері Ойылға көшсе, сотты тездетер. Бірақ неге жауап алмайды? Әлде сотсыз...» деп ойлады ол. Бұл ой оның басынан шықпай қойды.

Кіріп келген солдаттың:

— Отағасы, киін! Тез киін! — деген бұйрығын Мендігерей қапелімде түсінбей қалды.

Мезгіл іңір, қарбалас шақ еді. Жә «хұп!» деп, жә «қайда апарасың?» деп сұраудың орнына ол солдатқа танитын адамша, бірақ қайда көргенін жадына түсіре алмай тұрған жанша, ойланып қарады.

— Киін деп тұрмын. Санырау емессіз бе, неге ақтарыласыз? — деді солдат.

Мендігерей тағы да жауап қатпады. Есік ашылып, онан екінші солдаттың басы көрінді. Іштегі:

— Тез киін! — деді тағы да.

Әлде ащы ойдың, әлде кенет кездескен оқыс жайдың құшағында бір сәт қозғалмай қалатын, тіл де қатпайтын қалт тұрыс болады. Тұтқын осындағы қалыпта еді.

— Мынаның есі дұрыс па? — деп, бірінші солдат есік аузындағы надзирательге қарады. Надзиратель оған жауап берудің орнына:

— Отағасы, тез киін! — деп буыннады, бейнебір құран сөзін мәділекендей.

— Мен дайынмын, — деді Мендігерей аздан соң.

— Дайын болсаңыз жүріңіз, — деді алдыңғы жігіт. Сөйтті де ол есік алдындағы серігіне: — Есі дұрыс екен, — деп иек қақты.

Бұрын көрмеген тұтқынның аса жүдеу түрі, әсіресе басын бір жағына қисайтып, есептіреп қалған жандай құты қашып көрінген жүзі оларға «сая жан емес шығар» деген ой салып еді.

Әсіресе кешкі қара көлеңке шақта тұтқын тар бөлмеде ербендерген аруақ сияқтанған.

— Жүріңіз, жүріңіз, — деді жігіт, есі дұрыс екеніне қуанғандай даусын жұмсартып.

— Қайда?

— Оны енді барғасын көрерсіз.

Тұтқынның дайындалатын еш нәрсесі жоқ-ты: киінуге — бар киімі үстінде; жыртық көйлекті жасыру үшін өзі есіци, әрі уқаланып, жолдың шаңы айғыздаған бешпетті күндіз киіп, тұнде жамылып жүрген. Бас киімінің қайда қалғанын өзі де білмейді: қараңғыда Абылаев жігіттері кішкене бөлмесінен сүйреп шығарғанда сол жерде қалды ма, әлде арба үстінде қол-аяғы байлаулы, қан қақсатқан жараға шыдамай жан азабын шеккен шақта жоғалтты ма — кім білсін. Шалбары да бешпетіндей — үстінен түспейтін. Әліп тірілгеніне ғана қуанған Күлшан да киім жаңартуды ескере қоймаған, ескерсе де бөтен жерде киім таба алмай, сатып алуға қаржы жоқ, енді бәрін де елден жібермекші болып кеткенді.

— Қайда? — деген сөз Мендігерейдің аузынан тағы да шығып кетті де, бірақ келген адамдардың кім екені жаңа ғана есіне түскендей болды.

— «Бұлар не біледі: алып кел десе — алып барады, ат десе — атады... — деп ойлады. — Қайда апармақшы? Тергеу ме? Әлде тергеусіз...»

— Тезірек жүріңіз! — деді. гауптвахта-түрменің қақпасынан алып шыққан солдаттар.

Олар қаланың ортасына қарай жүрді. Тұтқынға үндер де қатаң естілмеді. «Тергеу шығар...» деген ой басқасынан дәлелдірек көрінді...

«Жаманы — жасырын жазалау, жақсысы — тергеу, соттау» деген ойдан шыға алмай келе жатқан Мендігерейді қараңғыда жете танымайтын бір үлкен үйдің қақпасына кіргізді де, қарсы шыққан ұзын бойлы қазақ офицеріне тапсырып, екі солдат честь берді.

Офицер ешбір үн қатпастан есіктен есікке жетелеп Жанша Досмұхамедовтың алдына алып келді.

Ұлық сәлемдесудің орнына басын шайқап, аяған адамның пішінін көрсетті. Бірақ жасы да үлкен, түрі де аянышты кіріптар адамға отыр деп те меңземеді, өзі де отырмады; төрдегі үлкен столдың оң жағында түрегеліп тұрған күйі Мендігерейге қарап тұра берді.

«Мұнысы несі? Құдіретін көрсету ме? Адам айыптауға тіс.қақсан прокурорлығын, алға тарту ма? Жасыту ма?...» Мендігерейдің зығыры қайнап кетті. Әлгідегі шүбәлі, сақтану сезімі ашуға орын берді; ол өзінің нашар күйін де ұмытты; өткен кездегі Халелмен қатты сөзге келгенде де осы сияқты сұр қалпында қалған сөзге ұста, жүзге жылы, іске ұтқыр, жылан юристі жан-тәнімен жек көріп кетті — бар қылышын ашы сөзбен бетіне басуға кіресті.

— Бұл не, мырза, тергеу ме? Әлде адамшылық атаулының бәрін

аяққа басып жерлеу ме? Сұраңыз тергейтін болсаңыз, — деді Мендігерей Жаншаны көзбен жеп.

Жанша тіл қатпады, орнынан да жылжымады. Ол тек Мендігерейдің көз оғынан тайдырайын дегендеги жүзін бір кез түкпір бөлменің есігіне бұрды. Түкпір бөлмеге «неге қарай береді?» деген оймен ашу кернеген Мендігерей де көз тастады. Есік ашық, бірақ оның қалың пердесі түсірулі тұр. «Әлде біреуді күте ме? Бөлменің ішінде адамы болса бір нышан бермей ме?»

Жым-жырт. Басшы да, тұтқын да үнсіз қалды.

Уақыт аса ұзаққа созылған жоқ еді, бірақ іштей түйіліп әр қыбырды, әр дыбысты, тіпті кешкі масаның ызылдағанын да сарапқа салып тыңдал үйренген Мендігерейге ойламаған жерден кездескен жаңа көсемнің өзі де, безерген тұрысы мен жұмбақ әрекеті де қиямет-қайымның тұзағындай шеті де, шегі де жоқ азапты көрінді; бір жыл ішінде айқын ажырастырған сана алшақтығы қазір Мендігерейдің жүргегіне өшпендейділік уын тамызып тұрғандай болды. «Сез сөйлегенде халық деп тіл майын тамызасын, іске келгенде сіңірі шыққан бұқараның нәрін сору түгіл, қанын ұрттап ішуге де шіміркенбейсің, хансұлтаншыл қаратаяқ!» деп кіжінді жаралы тұтқын.

Тап сол кезде тұтқынның ойы бір басқа, уалаят правителінің ойы екінші басқа еді. Жанша жаңа ғана Халелмен пікір алысып, бірақ өз ойынан шықпаған тіпті бір сөзін де мақұлдамаған дәрігерге большевик Мендігерейдің өзін тілдестіру үшін алдырып еді.

Тірідей колға тұскен Мендігерейді Жымпityға алып келгеннің ертеңіне-ақ Жанша алмағайып тағдырдың тар көпірі алдан шыға қалса мedeу боларлық керме арқан тастауды көздеген-ді. Мұны күні бұрын «ел аман, жұрт тыныштықта бастауды мақұлдаған. Егерде большевиктер күш алып, атаман Мартынов пен генерал Толстовтың апшысы қуырылар күн туса, жарылған бас бөрік ішінде, сынған қол жең ішінде қалатын ағайыншылықтың алды Әбдірахман мен Мендігерейге құшақ жаю ғой... Солай болса Мендігерейді жәбірлемей ішке тарта, қайырымды қарындас есебінде ерікті кіріптар етіп ұстау» жағын қолдап еді. Мұны ашықтан-ашық Халелге сыр етіп айтпаса да Жанша тұсінгендей-ақ ишарамен: «Тұбі татулық женеді, егес ұмытылып, бір елдің, бір жердің қамын көздейміз», деген мейірбандық сөз тастаған. Және Мендігерейдің жатқан жері қылапсыз таза, тамағын тоң етіп ұстауды тапсырған. Әсіресе бақылаушы адамдарға қаталдық, көрсетпей жағын көбірек ескерткен-ді.

Бұл жайды Мендігерей болжай алған жоқ-ты. Өйткені Жымпity хұқиметінің сорақы істері оның күн санап көз алдынан өтіп жатты: партизандың бүліншіліктің үйтқысы деп Алексеевка мен Александровканы тегіс өртеп жіберген, сан адамды жазықсыз атқан

осы Жанша мен Арон төренің жасақтары, аузын ашқанды кәрі-жас демей жонынан таспа алып, дүре соқтыратын да, қарсыласқанды қамауға алатын да, сұраусыз аткөлікті айдап әкететін де осы автономияшылар ғой. Өзінің көз алдында екі бала мен Фроловскийді кескілеп кеткен Абылаев сол Аронның қолшоқпары. Әйел екеш Құлшанды да екі қолын артына байлап айдап келмеді ме! Бірақ «хан мен төре қатын-баламен жауасты» деген жаман атақтан қашты ма, Құлшанды келісімен «улken басшылар» босаттырып жіберген ғой...

— Жанша мырза, — деді Мендігерей тағы да шыдай алмай, — мен тұтқынмын. Еркінен айырған кіріптар тұтқынға білгенін істеу заң-законге қылапсыз қызмет етемін деуші юристерге лайқат іс болmas. Менен керегінізді сұраңыз да абақтыма қайтарыңыз.

— Менің сұрағым жоқ, доктор,— деді Жанша, әлі сол түкпірдегі есікке қарап, теріс айналып тұрған қалпында мойын бұрмaston. Неге екені белгісіз, жақсы білетін фельдшерді бұл жолы Жанша «доктор» деп тіл қатты.

— Білгенін істеу деп осыны айтады. Сұрағыңыз болмаса неге алдырдыңыз?

Жанша тағы да үндемей қалды. Аздан кейін ол әлдекімді күткендей сырт жаққа құлағын тосты. Есіктен әрегіректен нық басқан аяқтың «дік-дік» еткен дыбысы естілді. Сырттан келе жатқан дыбысқа көніл аударып үлгергенше есіктің ашылғаны, бір-екі адамның ішке енгені, тез жүріп бұлар тұрған бөлмеге де жеткені құлаққа анық шалынды. Әлдекім есік ашып жол берген адам бөгелмesten кіріп те келді — бұл белгілі Халел Досмұхамедов болып шықты.

Халел әдетінше тік жүріп, бұрылмастан Жаншаның қатарына барып, арт жағында, есік түбінде қалған Мендігерейге жаңағана бұрылып тесе көз тастады. Соншама жүдеу, жүзі де, түрі де былтырғы қалпынан көп өзгеріліп кетсе де Мендігерейді ол бірден таныды. Таныды да оны өткір көзben атып жібергендей болды, іле-шала жауап қатты.

— Жанша мырза, мына сұрқияны не үшін алдырдыңыз? — деді.

— Сіз үшін алдырдым, доктор...

— Рақмет. Бірақ босқа мاشақттанғансыз. Мұндай адамдармен сөйлесетін сөздің құйрығы шолақ, жалы қүзеулі — бөрінің бөлтірігімен қоштасардағы «ұнжығада көрісерміз» деген нақылы дәп келеді. Әйтпесе, өз адалын өзі харамдап жатқан Ресейдің жалаң аяқтарымен қосылып қазақ елін жарылқаймын дегендерден не үміт, не хайыр! Әлде есі кіріп тәубеге келіп қалды дейсіз бе? — деді Халел өршелене түсіп.

— Мен де сағынғаннан келгенім жоқ, доктор, бұл жерге. Ал, қанжығада кездесу бөлтірікке де, бөріге де бірдей, айырмасы: бірі ақшаның оң қанжығасынан, бірі сол қанжығасынан ғана орын алады. Алайда мен аңшының қанжығасында емен. Нағыз аңшы кейінде, оның аулайтын аңы да бөлек,— деді Мендігерей.

— Сөз жарыстыруға уақытым жоқ...— деді Халел жекіріп, сөйтті де өкпе артқандай Жаншаға бұрылды, оған қабағын шыта қарап, сөзін дақпа-дақтап сөйледі. — Аламан қазақты алқа-қотан қондыру үгіт-насихат жолымен шешілмейді. Ондай дәрежеге біз әлі көтеріле алған жоқпыз, Жанша мырза. Әсіресе ақылынан адасқан Бақытжан мен мына тұрған жол тонағыш қарақшыларды хақиқатқа бас идіремін деу көңілшектік.

Мендігерей неге әкелгенін енді-енді аңғара бастады. Келіспекші ме?.. «Үгіт-насихат... Аламан қазақты алқақотан қондыру... көңілшектік» дейді... Бірақ Халелдің сөзін ол талдал, жіктеп жатуға шыдамады. Бұрыннан тұздай сөздерді бетке бүркіп үйреніп қалған мына шар міnez доктордың өзі түгіл, әрбір дыбысы, үні оның өнменінен қадалғандай болды. Ол не де болса ежелгі жауының мірдің оғындан сөзіне құлақ тосқанша өзі қарсы қару жұмсауды дұрыс деп тапты.

— Сөз жарыстыруға менің де зауқым жоқ доктор. Ал, аламандықты алға ұстап жүрген мен емес, мына өзің сияқты, қаратаяқтылар: ханшыл, бекшіл, төрешіл задалар. Мен емес, Батысты Шығыстан бөліп уалаят, хандық, автономия деп тамақ жырта айқай салған. Мына азамат Жанша мырзамен екеуіңіз Жымпіты уалаятын құрып, Әлиханыңыз Шығыстың автономиясын жасақтап, Шоқаевыңыз Қоқаның хандығын тірілтіп, үркердегі қазақты жан-жаққа таратып, баяғы Әбілхайырдың сансыз сұлтандарындағы бөліп алып бөріше талаған сабаздар аламан ба, әлде Жетісүү мен Семейін, Арқасы мен Адайын, Торғайы мен Жайығын бір ел етеміз, бір республика құрамыз дегендер аламан ба? Хандыққа, сұлтандыққа қарсы қара қазақты ханмен тең етем деген кешегі Сырымың мен Истатайыңың арманын көксегендер халықшыл ма?

Әлде Салық правитель мен Арон сұлтандардың, Куанай имам мен казак-орыс атамандарының ақ батасын алып, көк қаруды сілтеп, даланың қара қаңбағындағы жөнкіген теңдікісіз, панасыз, қорғансыз қалтыраған қазақты табан астына салып тепкілеген жандар халықшыл ма? Айтшы, кәне, қазақтың досы кім, қасы кім? Қараның қамқоршысы кім, жендеті кім?..

— Сабыр етіңіз, Мендігерей мырза, сабыр етіңіз. Сіздің ашына сөйлеуге себебіңіз мол. Түсінісе алмай сырт беріп, тілдесе алмай алшақтап кеткен жай бар. Доктор ағалықпен аңы айттар кезеңге де

ұшырап келеді. Алайда аңы сөздің тұщы жарасымы бар. Екеуіңіздің де көздегеніңіз қазақтың қара шұнақ баласының қамы ғой. Қалай деп атасаңыз да казақтың қара шаңырағын қайта көтеру, оны мейлің республика де, мейлің автономия де, мейлің уалаят де, қалай атасаң да мағынасын халқың түсінсе, тіліне жеңіл, ұғымыңа оңай болса мақсаттың орындалғаны. Сабыр етіңіз, ашу дұшпан, ақыл дос... — деп, Жанша Мендігерейге жақындай тұсті.

Халел терісіне сыймай кетті. Ол жалма-жан қара сюргутгінің түймесін ағытып жіберді. Көзілдірігін құлағынан сыптырып алды, ол да Мендігерейге жақындай тұсті.

«Тықыр таянғанын сезген екенсің, мырза,— деп тістенді Мендігерей ішінен.— Ойылға өкше аударатын болдыңдар ма! Оралға қызыл әскердің төнгенін көріп келдіңдер ме? Бірің төреші, бірің итке жонын қудірейткен қамаудағы қасқырдай тісінді ақсита бастадың ба? Е!.. солай ма екен!»

Қатты шеке тамыры білеудей болып кеткен әлсіз Мендігерейдің сөзге ұсталығы мен қайсарлығына Жанша қайран қалды.

«...Дініне берік болмаса большевик бола ма! Қайсар болмаса — мақсатына жете ала ма! Ең басты қасиеті табандылығы, ісіне имандай сенетіндігі. Әсіресе осы Мендігерей Епмағамбетов! Әйтиев сүм деседі. Ал, мынау көзі жеткен нәрсеге сүмдүқ жолымен емес, қайыспас қайсарлығымен жететін жан болуы керек. Большевизмге сенуі — мұсылманың құдайға, пайғамбарға сенуінен де күшті. Мұндай жандарды бетінен қайтару үгіттеу жолымен емес, іспен сендіру жолымен ғана мүмкін нәрсе. Ал, кәне мына көп болып көксеген автономияны құрдық. Енді сендердің ойларыңша не істеу керек? Қазақты қалай мемлекет билеу ісіне үйрету керек? Халықтың ұғымына сай, көксегеніне сай, кәдімгі мәдениетті елдердің ұлгісімен: сот жүйесін, әкімшілік, басқару, финанс құрылышын, баланы европаша оқыту тәртібін, орысша қоныстанып бір жерге жиылып сауда, пошта орындарын жасау істерін қалай етсек өркендете аламыз? «Отырыңыз мына орынға, басқарыңыз, қалыңыздан қақпаймын, билік тұтқасын тұтасымен ұстаңыз!» десем... не дер еді? Көнер ме еді? Әлде «біз бөлек ел бола алмаймыз, Ресейдің бір бөлшегі есебінде ғана өмір сүре аламыз. Бөлек ел болу үшін өз ақшан, өз банкің, өз фабригің, өз заводың, өз темір жолың болуы шарт!» дер ме еді...»

...Солай, бөлек ел болу үшін көп нәрсе керек. Алайда бастамасын көрсетіп «ел» деген атқа ие ету... тым болмаса Керенскийдің уақытша ұхқіметі тәрізді ғұмыры қысқа болса да автомонияның ізін салу... ертең большевиктер таратып жіберсе де... Болыиевиктер! Самараны, Саратовты, Орынборды алды. Текені де алуға жақын. Жоқ, жоқ! Бұл қарыспа большевикті қолдан шығармаған мақұл. Жасытыңқырау үшін

тұтқында бола тұрғаны да залал емес. Алайда Ойылға барған соң оны Халел көнбесе де бір үлкен орынға ұсыну қажет!..

Большевиктер хұкіметін орнатып алғаннан кейін қазақты бөлек етемін дегенін орындаі қойса құба-құп?! Мә, автономия! Даир автономия. Терезесі тең, сөйлесуге, қоян-қолтықтасуға жарайтын автономия! Қосылу әрекетіне сөз салса!..» деген Жаншаның көз алдына көбірек тартылып жүрген ойлары тағы да дүркін-дүркін оралып өтті.

Ал тұтқынға жақындей түсіп, тұтеп кеткен Халел:

— Сен кімсің өзің, алдымен соны айтшы,— деп тұксиді.— Хан мен бек, хазірет пен сұлтан деп бір қойыртпақтап, қара қазақ, жалши, малши, жетім мен жесір деп тақылдайсың. Хан мен сұлтанның қараны езіп келгенін сенсіз де жақсы білеміз...

— Жақсы білсөніз мына отырған жаңа ханның — (Мендігерей Жаншаға қарай қолын сермел қалды) — он екі уәзірлі Жәңгірден айырмасын аршып беріңізші. Жер мен су, мал мен басқа сол кезде де қара қазақ ие бола алмаған, қазір де солай...

— ...Алдымен хандықтың автономиядан, он тоғызынышы ғасырдың жиырмасынышы ғасырдан айырмасын біліп ал! Соңан кейін бостандық, теңдік, қара халық, жалши, малши деп алақаныңмен ауаны бауырдай тіл! Тіліп көр, не шығарар екенсің! Мен көріп алайын! Ана алжыған Бақытжан мен азғын Арғыншаевқа ер! Қалың қазақтың арасына іріткі сал! Хазірет деп, би деп абыройын айрандай төк! Байсың деп малын құрт! Бисің деп аяғыңа тапта! Бақытсыз қазақты жебір патшаның тепкісінен жұлып алып қара сирақ тобыр орыстың қолына бер! Соңсоң көр, не істер екен! Өз дінін, өз асылын, өз даңқын өшіруге кіріскең надан заводшы мен қайыршы қарашекпен қай мұратқа жеткізер екен! — деп кекетті Халел. Ол сәл тоқталып қалды да, ойын жинақтап қайтадан бастады. — Қазақтың қамын жейтін осы сен кімсің? Соны айтшы алдымен. Қамқоршы болғандай сен не істедің? Әлде сен жеті қат жер астынан жан білмейтін бір даналық таптың ба? Әлде сен Әлихан мен Ахметтен ақылды болып шықтың ба? Әлде мына қараңғы қазақтың аузына қарлығаштай су тамыза бастаған Жаншадан данасың ба? Қазақты жіктеу, алауыздыққа айналдыру — ел етпеу. Қазақ бауырмал халық, рақымшыл халық. Атаны бала, ағаны іні жағадан алатын зұлымшылдық қазақтың қанында жоқ. Қазақ қарындасқа жақсылық етумен қазақ атанған. Қай заманда аштан өліп, көштен қалған қазақты көріп едің? Қай заманда әділетке жүгінбей жақынды жақтап, жаманды даттаған қазақты көріп едің? Жақынды жұтып, ағайынның жүнін тұтіп жеу ашынған қарашекпен мен жанынан безген заводшыдан шығады. Ол сені ертең алдымен жұтып қояды. Өз тілін, өз абыройын сақтамаған, өз жақсысын таптап келе жатқан, өз байлығын обып келе жатқан көп тобыр қолынды қол, бұтынды-бұт етіп жоқ

етеді...

— Сен маған, Халел мырза, аждаһаның аузын көрсетіп, құтымды ұшырма. Қара құбыжықтың атынан да зәресі кетіп бұрышқа тығылатын мен сәби емеспін. Сенің айтып отырған алты басты аждаһаң маған өте таныс құбыжық. Ол кешегі айдарлысын құл, тұлымдысын тұл қылған обыр патшаның озбыр судіні. Соның мың қараға бір кесек әдісімен қожайындық етіп келген қарақасқа салты. Мың қарашекпен құмырсқадай қыбырлап бір помещиктің көмейін толтыра алмай еңсесі түсіп кеткен шақтың кейпі. Болмаса қызыл көз атамандар мен сұғанақ казак-орыстар қанды қылышын бетке ұстап Ресейдің қол астына көшкен ұсақ елдердің ата заңын аяқ асты еткен зұлматтығы. Сенің құбыжығың кешегі құбыжық, ол бүгін жоқ. Бүгінгі Ресейді дүрілдетіп келе жатқан аждаһа емес, революция. Зұлымдықтан тазартатын революция. Ол революцияны жасаушы сол помещиктің құл қарашекпендері, алпауыттың аш-жалаңаш жұмыскерлері екенін сен білесің. Біле тұра жасырғың келеді. Аяқ астында қалған бұрынғы бұратаналардың жігерлі ұлдарының соларға қосылғанын, бұлардың езілген қазақтың еңсесін көтеруге қол бергенін қастық деп білесің. Ұлынды ұл, қызынды қыз қатарына қосатын еңбекші бұқараның туысқандық туы «қазаққа жат» деп қорқытасың. Тендікке жеткізетін жолды «зұлымдық жол» деп үркітесің, ақ ниетті «арам» деп жерітесің. Сондағы қамқор болған қазаққа әперетінің кәне? Берерің не? Көрсеткениң көз алдында тұр... Ату... асу... талау... соғу...

— Сабыр, сабыр, Епмағамбетов мырза!—деп кірісе кетті тағы да Жанша сөзді бөліп.— Сіз ашумен өзіңізді мендетіп аласыз. Жаралы жансыз. Сізге қатты сөйлеуге де болмайды. Саясат мәселесі өте ұзақ мәселе. Ол бір көргенде, бір тіл қатысқанда бітіре қоятын іс емес. Уақыт іалда. Әңгіменің бәрі алда. Мен тек сізді мына доктор көрсін деген ниетпен алдырып едім. Бұл кісі де қазір ашу үстінде. Оның да себебі мол. Истеліп жатқан істі біреу түсінеді, біреу түсінбейді. Сол үшін ренжиidl бұл кісі де. Бізге сабырмен, шыдаммен, қайсарлықпен ғана алға, әлеумет ісін ілгері жылжыта беру шарт. Бұл жөнінде де әңгіме кейін. — Жанша тамағын кенеп қалғандай болды да, есіктен Арон төре көрінді.— Сұлтан, сіз мына кісіге бүгін дем алғызып, ертең жолға шығарыңыз,— деді Жанша оған.

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

1

Үрейлі хабар желдей улеп еді...

Екі күннен бері әскерге тынышсыз тиген «Хан салауаты» болды. Өлеңді бір рет оқып, жә болмаса бір-ақ рет ауызша естігенде көбін түйіп қалатын Нұрым бұл «салауатты» ілезде жаттап алды. Тіпті жырға ебі жоқ Жолмұқан да сол күні тұтас біліп шықты. Ал, екінші күні:

— Салла аллаһи нәбиғе!

Айт! Тағы айт:

Салла аллаһи нәбиғе!—

деп өзінің жігіттеріне жол-жолымен үйрете бастады.

Бірақ Нұрымның жігіттері де, Жолмұқанның жігіттері де ондықтары қаншама дігірлесе де салауаттың әрбір жолын ең кемі он рет қайталғанда да өздігінен айтып шығуды пішен шабудан жеңіл көрген жоқ. Ірә болмаған соң Нұрым бұл өлеңді ежіктең түсіндіруге кірісті.

— Нәби деген сөзді білесіңдер ме? Білмесендер «Пайғамбар» деген мағынада. «Яки пайғамбарға», оның «әскер басы Ғалиге» деген сөз бірінші-екінші жолдары. Ал кейінгісі: басшы болған мына Жаншаларға дұға қыл! — деген сөз. Қосып айтындар:

Салла аллаһи нәбиғе

Асқаблары Ғалиге

Басшы болған біздерге

Азаматқа қыл дұға.

Айт! Солай! Онан әрі:

Жанын қифан жұрт үшін,

Сарп қылған бар күшін.

Ғадалатты жол қуған —

Азаматқа қыл дұға!

Кешке дейін өлең үйретуден өздері әбден салығып, басқаларды да салықтырып болған бұл екі ондық, казармаға қайтқасын өзара күжілдесе бастады.

— Сен, Нұрым, жан-тәніңмен кірістің мына іске, — деп кекетті Жолмұқан тағы да.— Мен сені жай ермек үшін жиын-тойды сағалап, өнерінді көрсетіп домбыра тартып, жыр жырлау үшін жүр ғой деп едім баста. Қазір ханның оң қолы болуға қалдың.

— Мен оң қолы болсам, өмірі тәртіпке көнбекен, «барып кел!» десе, «алып келетін» сен де сол қолы болуға әбден бейімделдің.

— Сен ежелеп түп мағынасын да миға құятын халге жеттің. Сөз жоқ, сен оң қолы боласың. Басшы азаматқа бір сөзің емес, бүтіл жігіттерге дұға оқытуды үйретіп шықтың. Бір жақсы жері менің миқеңдерім өзім сияқты өгізше қисайып, өткелден қашқан түйеше шегініп бір жолын айтса, екінші жолын ұмытумен келеді.

Жауырыны қақпақтай, бойы ұзын, ат жақты Нұрым әскер киімін кигеннен кейін көзге өзгеше ілігетін келісті жауынгерге айналып кетті. Қысты құні тері шалбар мен шидем киіп жүретін жігіттің өзіне де бұл форма теріс көрінген жоқ, тіпті оның қалыңдау сұрғылт тіккен френчінің өзі дәрігер Ехластың әдемі кительдерінен бір де кем түсер емес, алыстан қарағанда нағыз сымбатты командирдің түріндей. Жұқа, таңдаулы мауыт болмаса да доктордың да, үлкен командирлердің де формасынан айырарлық емес. Оның үстіне Нұрымның келісті мұсіні, ер келбетті, мұрынды, қасты, жабықтау қабақты жүзі оны қатардағы жігіттерден әлдеқайда ілгері қойған еді. Және қара танитын жігіттердің саны өте тапшы болғаннан кейін жұзбасы Жоламанов Нұрымды да, оның қасындағы сөзге шебер балуан денелі Жолмұқанды да бірден ондық етіп белгілеген-ді. Қарамағына берілген он адамның аты-жөнін жазып алып, оларды тәртіппен жинап, уақытында командирдің қолына ұстая Нұрымға қыын жұмыс болған жоқ. Ал, қалған «әскерлік істің» бәрін командирдің өздері үйрете бастаған. Оқу ойдан артық емес дегендей, сапқа тұрып, сан түзеу, онды-солды бұрылып, аяқты дақ-дақ басуды үйрену де оған қыынға соқпады. Біртебірте жаттығып, қылыш асыну, мылтық ұстая, құрал тазарту, ату-шабудың тәсіліне жетілу де жөнделе берді. Ең қыыны қыр жігіттеріне уақытымен жатып, уақытымен ерте төсектен көтерілу еді, бірақ бұл тәртіпке де көндіге бастады? Тұннің бір уағына дейін өлең мен жырга зерікпей отырып құлақ тосатын және өзі айтып басқаны мұриттей шүлғытатын Нұрымға кеш жату да аса қыынға соқпаған-ды.

— Айттым ғой, оң қолы боласың деп. Онан да әрі сен бара-бара бәріміздің үстімізден қарайтын бастың боларсың сірә, тым зейінінді салып кеттің кісі өлтіру өнеріне, — деді жатарда Жолмұқан оған.

Нұрым кешкі ұйқыға қонырау берілгеннен кейін, ағаш койкасының

үстіне қағаз жайып, винтовканың оқ коробкасын айналдыра бастап еді.

— Құрттаған қойға да адам кескекті дұрыстап тағады ғой, қай жерінің қандай тетігі барын жете түсініп алмай, мынаны иыққа асынудың не қасиеті бар,— деді ол оқ салатын қорабының түпкі винтін саусағының ұшымен шұқылап отырып.

— Басында еріккеннен кірдім деп едің, шынында да сен еріккен қазақсың, — деді Жолмұқан басын шайқап. — Еріккен адам ғана мойнын тұзаққа өзі келіп сұғады.

— Жолмұқан, сен мені қажай беріп қайтесің, еріксіз ноқта кигеннен гөрі өз жөніңмен құрыққа тұрганың артық деп мен саған баяғыда айттым ғой. Ал, енді оны қайталай беруден пайда өнбесе керек.

— Мен құрық деп тұрғаным жоқ, енді құрық та емес, ноқта да емес, тұра қыл тұзақ қыл мойнынан қысқалы тұр. Нанбасаң анау ұзын сары жігітten сұра. Бұгін солардың бір ағайыны келіп амандық біліп кетіпти. Оның әкелген хабарын сен тыңдама — мен айтпайын.

— О не хабар, аспан жерге түсіп пе?

— Онаң да ауырырақ — жер аспанға бір-ақ шығатын, тозаңын да жинай алмай қаларсың.

Нұрым таңырқап Жолмұқанға «шын айтып тұрсың ба, әлде әзілің бе?» деген жүзбен қарады. Бірақ Жолмұқан оған тұра қарамастан:

— Есің барда ел тап деген қазақ сөзін иек сүйер етпесек нетсін, — деді жұмбақтап.

— Сен өзің бұкпей, айтарыңды ашық айтсаң етті, әлде шетін көрсетіп, арғы жағын жасыра қоятын әдетке бастың ба?

— Сен берірек кел, — деп ымдады Жолмұқан Нұрымға. Нұрым жақындей түсті: — Жігіттер ұйықтасын, бірқатары онсыз да бұгін елегізіп күбір-күбір әңгімелесумен болды. Бірқатары менен сұрайды, Ресейдің орыстарын қаптатқан мендей-ақ.

— Орыстар... қызылдар келіп қалып па?

— Текені алыпты дейді. Алса ала берсін, онда менің шаруам жоқ. Ал, бізді соларға қарсы атысқа айдайды екен...

Нұрым сұрланып кетті.

— Рас па?

— Алары да, қосары да жоқ. Жанымнан шығарып тиын-тебен жинап алайын деген ниет жоқ. Қызылдар місапсыз қаптап келеді дейді. Соны тоқтатуға бүтіл қазақ, орыс болып ат қойса керек. Бізді де солардың көмекші әскері етеді деседі.

2

Топтың толқуына кейде жалғыз адам да себеп болады.

Ондық, елу басы, жұз басы болып командаға жіктеліп казак-орыстар тәртібімен құрылған Жымпіты әскерін бір күні ертемен сапқа тұрғызды. Шала түйілген тарыдай ала қауызданып бір тұске, бір темір тәртіпке келіп жетпеген бұл жауынгерлердің аттары да ала-құла, өздері де іркіс-тіркістенген салбыр-салақ топыр еді.

— Жұздік, оң қанатқа саптан! — деп айқай салған Жоламановтың даусы шыққаннан кейін де бірінің аты шегіншектеп қатарға келмей, бірі ойқастап ондықтың алдын орап, енді бір ала бие мінген ебдейсіз солдат шинелінің етегін зорға деп тақымына басып жатты.

Зығыры қайнап, үлкен бастықтары келіп жеткенше «темір тәртіпке» тұсіруге жанталасқан жұз басы:

— Ондық Жұнысов, шақыр тәртіпке ала биеліні, — деп жекірді, түймелері ағытылып кетіп делегейленген, етегін жиып ала алмай әуре-сарсақ болған солдатты нұсқап.

— Менің жігітім емес, Жолмұқандықі, — деді Нұрым, өз жігіттерін бөлегірек жіктей тұсіп.

— Жоқ, мен оны саған бергемін, ол сенікі, — деп Жолмұқан маңдайына сырғыған шлемін шалқайтыңқырап қойды.— Менің жігітім түгел.

— Түгел болса, бұл қосымша.

— Қысқарт әңгімені, Жұнысов, — деп, жұз басы қатулана қалды.

— Мен емес, жасауыл-аға, әңгімені бастаған. Ала биелі ана Жолмұқанның жігіті, — деді тағы да Нұрым.

— Жолмұқан, сана, ондығынды сана!

— Ондығым тоғыз, бәрі орнында.

— Қысқарт! Тоғыз адамнан ондық бола ма? Бұл не деген бейбастақтық?

— Атының басын алып жүре алмайтын бос белбеудің маған керегі

жоқ, тоғызы да жетеді, — деді Жолмұқан, ала биеліге қарай қолын бір-ақ сілтеп.

Тәртіп бұзушы ондықты жөнге салу оп-оңай жұмыс та емес еді, өйткені балуан денелі, сөзге ұста Жолмұқан жүз басының жекіруіне ыға қоймайтынын саптағы жігіттер де, айқайы зор болғанмен зәрі жоқ жүз басы Жоламановтың өзі де жақсы білетін. Сондықтан ол, бөріше жалын күдірейтіп өз дегеніне бақсан Жолмұқанға қабағын бір түйіп өтті де, етегін дұрыстап жинап алып, енді тебіншектеп атын қатарға ендіре алмай әуре болған бишараның өзіне төнді.

— Кір қатарға! — деді ала биені сауырдан қамшымен тартып-тартып жіберіп, сөйтті де, Жоламанов бейне бір айдал келген қашағанды желіге тыққан адамша, қатарға ілесе алмаған босаң жігітті өз қолымен ондықтың арасына сыналады.

— Бұл ала бие бәрібір мал болмайды. Мен оны жетектеп жүріп мал ете алмаймын, — деді Жолмұқан.

— Ала биені қайтесің мал етіп, анау ұстіндегі жігітінді қатардан қалдырмасаң болды, — деп іліп еді Нұрым, Жолмұқан әңгімені тура басқаға бұрды:

— Бізді базарға сала ма қаз-қатар тізбектеп? Әлде, ана Текенің казак-орыстарының жау жағына қалқан етпекші ме? — деді ол.

Оның сөзі Нұрымға дөптелсе де, жүз басы Жоламанов жағымсыз әңгімені өзіне айтқандай сезді.

— Бараков, әскерді қалай тізбектейтінін, қайда жүргізетінін командир солдаттан сұрап жатпайды. Басы артық әңгімені қысқарт. Ондығында орнында тәртіппен ұста, — деп зекіп қалды.

Оның даусы қаттырақ шығып кетті, қатардағы жігіттер қысылып-қымтырылып әрқайсысы оз басының мұлтіксіз болуына тырысты — тізгіндерін тежеп, ер ұстінде отырысын жинақтай қалды. Көбі «енді қайсымызға кезек келер екен?» дегендей жаутаңдал командирге көз жүгіртті де, Жолмұқанның сырын жақсы білетін Нұрым «қандай жауап қайтарар екен?» деп бірбеткей өр жігіттің аузын бақты.

— Біз мал емеспіз ғой, қайда барып, қайда тоқтайтынын білмей айдаған жаққа жөңкіле беретін. Текеге жүргізетін болса — жүргізеді де, жүргізбесе жүргізбейді де. Құлбілтелейтін еш нәрсе жоқ, — деп Жолмұқан бір-ақ қайырды.

Көп толқи түсті. Тым-тырыс тұрған жұрт, енді тәртіп үшін қысылған түрден етек-жеңін кеңейте қалды, «шынымен алып барып қырғынға сала ма?» — деген әрқайсысының ой түкпірінде жатқан жебір күдік

кенет бас көтеріп қалғандай болды.

— Бәсе десейші, қаз-қатар тізіп базарға сала ма, шынында, апаратын шығар...

— Рас, казак-орыстың қалқаны боламыз деп талқаны болармыз!

— Талқаннан да зорын көрсетер.

— Онан да зоры бар ма?

— Төбеңнен түскен зеңбіректің бір добы мың қойдың қотанындей жерді бір-ақ төңкеріп тастайтын көрінеді. Оған ұшырған аттың да, адамның да, арбаның да қул-топырақ болып кеткенін білмей де қалады,— дейді.

— Құдай сақтасын!

— Айта көрме, шырағым, бетін аулақ етсін...— десті жігіттер күнкілдеп.

Жолмұқанның жұртқа жел беретін ереуіл сөзі де, әлденеге үрейленіп қорқынышты құдік құшағында тұрған мына шикі жігіттердің үрпісken түрі де Жоламановтың құлағына түрпідей тиді. Ол жауап беруге оқталды, бірақ ақырып-жекіріп қatalдауға батыл бармады. Жолмұқан сияқты бір адамға әлі де келетін, сөзге де ұттырмайтын және сонына қебін ерте алатын алғыр жігіттерді құр айқаймен жөнге сала алмайтынын ол жақсы түсінді. Сондықтан тәртіпті түсіндіре отырып, нығайту әдісіне көшті.

— Жігіттер! «Қайда апарады, қайда қояды» деген мәселе жоқ. Ондай әңгіменің мына сияқты сапқа тұрып, өнер көрсететін әскерлік салтанат үстінде қозғалуы орынсыз. Мұны бір деп түсініңдер. Екінші, қазір сіздердің алдарыңызға әскер басшысы Белоустың өзі келмекші, өзі келіп сөз сөйлемекші. Сол үшін сіздерді сапқа тұрғызып, өнерлі жүріс, тәртіпті тұрыстарыңызды көрсетуіміз керек. Тәртіп бұзған, әскерлік антты бұзған адамдар жөнінде әскерлік соттың үкімін есіттіреді — соны тыңдайсыңдар. Тыныш тұрындар. Басы артық сөзді тастандар. Абыройлы азамат-булуға тырысыңдар. Сендерді ат ойынына жетік, мылтық, қылыш өнеріне судай, жүзіктің көзінен өтетін нағыз жауынгер етіп шығару үшін ойнатып жатыр,— деді.

Саптағы іркіс-тіркіс бол қобалжыған аттылы топ бір сәт саябыр тұта бастады. «Бастық келеді», «тәртіп бұзған адамдар жөнінде соттың үкімін есіттіреді» деген сөздер оларды жымдастыра түскендей болды. «Ол қандай тәртіп бұзушы?» деген сұрақ аттылы топтың он бойын қуалай жүгіріп, о шеті мен бұш шетіне бөгеусіз жетіп жатты.

— Қаранғы үйде кім бар еді? — деп күбірлесті кейбірі. Бірақ түрмеде отырған жігітті де, оның айыбының не екенін де ешкім ашып айта алмады.

Жан түршіктірер «қанды қырғынға айдайды» деген үрейлі сезім енді бастықтың тәртіп таразысына ауды. Жапырласа қала жаққа қарасты. Атты әскер сапқа тұрған жер қала мен арқа беттегі бақша арасындағы көлемі шаршы шақырымдай көгілдір тартқан көлтабан еді.

Бұл жердің құйқасы шымыр болғанмен ұдайы ат тұяғы түрпілеп тақыр тулақтандырып тастаған-ды. Қазір ертеңгі желі тымық, ауасы тұнық шақтың өзінде де жүздеген аттылардың аяғы ақ бордақ етіп шаң буалдырына айналдыра бастады. Мүшелік жердегі казарма мен әрегірек тұрған өзен жағасындағы гауптвахтаның аралығы ғана шаңсыз, бейне бір жел үрмеген айдынның ықтасын жағы сияқты көгіс тартып бұлдырап тұр. Ауруханадан арғы Жетікөлге үлкен қара жол үстімен өріске шұбырыған малдың, қалаға асыққан арбалардың шаңы салақ ораған жаулықша шұбатылып жатыр.

Кешікпей сол гауптвахта жақ тепсенден екі аттылы, бір жаяу адам шыға келді. Аттылының бірі алда, бірі жаяудың соңында тақымдан келе жатты. Жаяу адамның ұзындығы алыстан да көзге өзгеше шалынады. Оның басындағы шлемі алдында келе жатқан аттылы адамның қатарласа қалғанда қолтығына тіреліп келе жатқан сияқты. Бірақ бұл екі аттылыны да, олардың ортасындағы ұзын «жауынгердің» тұтқын екенін сапта тұрған әскер жақын келген соң сезді: ұзынның екі қолы кісенді, үстіндегі әскер формалы киімінің иыққа таққан тілдей сары шуберегі мен омырауындағы жез ілгектерінің жұлынғанын олар енді байқады.

— Әлгі сотталған мына собалақ болды ғой, — деді Жолмұқан әлдекімге.

— Бұл кім еді?

— Кім болса да мынауың ойында түк жоқ, ыржып тұр, көрдіңдер ме?

— Көрдік, соқыр теке ойнайтын баладай, екі қолын артына ұстап ыржия қарайды,— десті жігіттер.

Нұрым қылмыстыны бірден таныды. Айдал келген аттылы солдаттар оны топқа жақыннатпай оқшаша жерде ұстаса да бес енеден белгілі алпамсадай тұлғасы, үлкен мұрны, қалқиған құлақтары «мен Кәрімғалимын» деп-ақ тұр. Кішкентайынан бірге ескен, әнеугұні ғана Жол старшина тізімге іліктіріп, хан жігіттері болысқа айдал кеткен Кәрімғали. Тек қана үстіндегі жыртық шекпеннің орнына әскери сұр

көйлек, сүр шалбар, аяғына етік киген. Бұл формалы киім оның ұзын бойын бұрынғыдан анағұрлым ұзартып, бұрынғы кең шекпені қолбаңдап тұратын сиқы сыптығырдай.

«Мұны не деп жазғырып екі қолын артына тас байлап айдал әкелді? Не істемекші? Әлде әлгі... Сібір жіберетін бір бәлеге душар болды ма? «Сорлының аты — сорға, қайтып келіп орға жығылады» дегендей, әкесі анда қайтыс болып, інісін Шүғыл қуып жіберіп, Нұрыш сабаған, шешесі зорға күн көріп отырған сорқасқаның өз басы әскерге алынғаны аз болғандай, мұнда тағы бір қысымға түскені ме?..»

Нұрым қатты қобалжып кетті, ат үстінен жан-жағына бүркітше көз тастап бір орында тұра алмады, бірақ мәнісін сұрап білетін маңында адам да болмады, Кәрімғалидің өзінен барып сұрауға « темір тәртіп» рұқсат етпеді.

Және оның үстіне он-оннан буындалып, ат үстінде қатарын жаңағана түзеген жүздіктің сапын бұзу өз білдігімен жүрген Жолмұқан сияқты бір бетті жігітке де қазір мүмкін нәрсе емес еді. Бірақ не шықса да менен шығады, басқан ештеме бітіре алмассың дегендей:

— Эй Нұрым, мынау сенің кешегі айтқан собалақ туысқаның емес пе? Бойы да, сойы да тап өзің сияқты сиректай неме екен. Және қыз алдында тұрған жігіттей ыржияды, ду-думанға жаңа қолым жетті дей ме, қалай өзі. Әлде сені көрген соң арқа сүйеп босатып алады деп қуана ма? — деді Жолмұқан Нұрымға. Оның бұл қалжыны Нұрымға да, ішінен тынып тұрған үрейлі жігіттерге де ұнаған жоқ.

— Тышқанға өлім, мысыққа ойын керек деп, мұндай кіріптарлыққа күлу орынсыз, — деді қасындағы бір жігіт.

— Өзі ыржиып тұрғанда, сол үшін мен қайғырамын ба, құлмегенде не істейсің, — деді Жолмұқан даусын көтеріңкіреп.

Нұрым қабағын қарс жауып, Жолмұқанға зекіп жауап қатты.

— Батырлығың өзіңе. Аяқ-қолы кісенді, жазықсыз сорлыны жазалауға әкелгенде мұндай сұмдықты есерлер ғана қалжынға шаптырады. Қүлетін нәрсе емес, бұл жылайтын нәрсе.

— Жыласаң баста, қостаушы табылса!

Нұрым іштен тынып қалды. Оның ашулы түрін көріп, Жолмұқан да енді қайтып сөйлемеді. Жігіттер қылмысты адам мен ол жөнде тіл қағысып қалған балуан мен жыршыға кезек-кезек қарасты да, енді алаңға келіп енген әкімдерге бақты.

— Жауынгер сап, тапжылмай орындарында қалындар! Бастарынды

жоғары ұстандар!— деп айқай салды жүз басы команда беріп.

Тым-тырыс, үнсіз тәртіп орнай қалды. Қара көк арғымаққа мінген ұзын орыс командирі, қасына ерген екі-үш серігімен алаңға екпіндеп енді. Ортаға келіп тұра қалған кезде командирге жан-жақтан шапқылап жүз басылары жетті, бірнеше минут қоршалаған жүздіктермен тіл алысты да, командир қолын сілтеп қалды. Жүз басылары қайтадан орындарына шапты.

— Тынышталыңдар! Бастарыңды көтеріңдер! Тапжылмай орындарыңда тұрыңдар! — деген жарлық-команда жан-жақтан жамырай қосылып, алаңды айқайлыш үнге толтырып жіберді.

Қаншама тыныштың тәртіп сақталса да, қобалжыған жандардың өзара қыбыр-қимылы, аттардың ұздіксіз тыптыры мен пір-пір пысқырысы, тамақ кенегендердің «қық-қықтаған» дыбысы, жүген айшықтарының шылдыры біріне-бірі ұласып үлкен командирдің даусын құлаққа тегіс шалдырмады; арттағы сайта тұрғандар түгіл, ілгері жақтағы тізбектердің өзі сөзді айқын естімеді, оның үстіне тілі аса оралымсыз бастықтың шалалау қазақшасы естігендердің аса көкейіне қона қоймады.

— Тәртіп бұзғандар... қылмыс жасағандар қатты-қатты жаза алатын болады,— деді бір кез командр.

«Байқаңдар! Тәртіптен бас тартқаның қатты-қатты жаза аласыңдар!» дегендегі бұл соңғы сөздерді бас шүлғын құптаған жүз басылар бейне бір көң басындағы қораз сияқты қоқаңдай қалды. Олар едірейте түрген шлемдерін одан бетер едірейтіп, ат тізгінін қыса тартып, үзенгіге шірене түсті.

Командир сөзін бітіріп, қошаметші екі адамның қатарына тұра қалған кезде, екеудің оң жағындағы алаңға жаяулап кіріп, кейінгі жағында тұрған бір шоғыр адамға иек қаққандай ишара етті. Бұл бір шоғыр алты-жеті адамның кім екенін әскер анық айыра алған жоқ, тек қана олардың ішіндегі өздеріне таныс Ехлас доктордың ақ кительді формасы, алтын көзілдірікті ақ құба жүзі, бойшаң денесі көздеріне шалынды да:

— Лөктыр...

— Лөктыр да келіпті!— десті өзара құбірлеп.

Нұрым өзгеден бөлек ұзын бойлы, әдемі киімді сұлу Ехласқа бір, онан әрі шеткери тұрған қолы кісенді еңгезердей Кәрімғалиға бір көз тастап, бұлардың не істеріне көзі жетпей іштей тынды. Бірақ ол не боларын Зұлдыр болса да болжауға тырысты. «Мұны жазалау ниетімен әкелген екен. Бұл қалай, әлде ата ма?» деген мұздай ой

денесін шіміркендіріп жіберді. «Не үшін? Ораздың айтуынша керуенін талатқан атаңа нәлет офицер сол тұнгі шабуылдан өз басын зорға алып шыққан. Енді соған кінәлі Кәрімғали болғаны ма? Кәрімғалиді жауаптағанша офицерді неге қолға алмайды. Басқалары қашып кетіп, ағынан жарылып соңына ерген Кәрімғалиға бар кінәні жаппақшы ма? Бұл не деген жауыздық?..»

3

Бар кінәнің Кәрімғалиға жабылғаны удан да аңы шындық еді.

«Өзінен он есе көп жауға кішкене отрядым қаһармандық ерлік көрсетті. Қолма-қол ұрыста жеті жігітім қаза тапты да, бесеуі ауыр жаралы болды... Бір жігітіміз бас қорғап арба астына тығылған екен, жылап-сықтап таңертең соңымнан жетті... Бұл арба астына тығылған қара басқырдың айтуына қарағанда оған: — «Біз қызыл гвардиямыз, қаруыңды таста да елге қайт. Біз кінәнді кешірдік», — деп үгіттепті. Өзін босатып жіберіпті деп мәлімдеген еді Абылаев төреге қару тасыған керуенниң түнде қолды болған себебін жалған дәлелдеп. Тергеуде Абылаев Кәрімғалидің күнәсін онан да әрі тереңдettі. Ағынан жарылған Кәрімғали офицерге түнде керуен үстінде келе жатқан Хакімді көріп қалғанын да ақтарып салған еді. Бұл оқиғаны Айтқали Абылаев: «Қарулы отрядымның ішіндегі мына Кәрімғали Қайыпқожаұлы деген большевиктердің жіберген тыңшысы Хакім Жұнысовты көре тұра маған мәлімдемеді. Жұнысов Қайыпқолсаұлының туғаны. Большевик басшыларына қарсы тұрмай бұл солдат уалаят алдында берген антын бұзып опасыздың жасады, қаруын тастап қолға еркімен берілді. Бұл тұнгі шайқаста серіктерінің қаза табуына, керуенниң қолға түсуіне бас себепкер болды» деп дәлелдеді.

— Қойылған кінәні мойындайсың ғой, айыпты Қайыпқожаұлы? — деп сұраған тергеушіге, Кәрімғали ыржия күліп қана қойған.

Бұл, онды-солын шаққа айыратын жарлының надан баласы көргені де аз, білгені де жоқтың қасы мұсәпір жандардың бірі болатын. «Старшина мықты ма, болыс мықты ма?» деген замандастарының келеке сұрағына да «Біздің Жол мықты» деп ыржиятын. Оның өте шағын ұғымында старшинадан құрметті жан жоқ. «Осы старшина сияқты атқа мініп ел араласам» деп ойлайтын. «Ал, сен елде босқа жүргенше ат мініп, мылтық асынып адам бол» деген жолдың «ақылын» ол бірден құптап еді. Сол арман еткен мылтық асынуы қолға еркін тигенде ол құдіретті старшиналарға теңелдім деп ұқты. «Ал, кімді кім жеңбекші, неге жеңбекші, үкімет», «білік», «басқару» деген түсініктерге талдап асауап беру оның ұғымына шақ келмейтін нәрселер-ді. Сондықтан да ол Абылаевтың айтқанына бас шұлғумен тынды. Оны «зиян істеп тұр» деген ойдан да аулақ болды. Соттың:

«әскерлік антын бұзып, жауға қарсылықсыз беріліп опасыздық жасағаны үшін сапта тұрып әскер алдында атылу жазасымен жазалансын» деген үкіміне де ол реніш шырай көрсеткен жоқ. Бұрынғы екі езуі екі құлағына жылжитын қалпында тұра берді. Кім біледі, жасынан жұмсалуды ғана біліп, айтқанға жүре беретін үйреншікті бас июге мойын созды ма, әлде өмірі ешбір жанға қиянат етіп көрмеген жан өзіне де ешбір адам зиян етпейді деп түсінді ме екен!

Командир сөйлеп болып әскер сотының бастығына кезек келгенде тым-тырыс қалпында тұрған әскер енді толық қара кісіге көздерін тіге қалды. Орта бойлы, мұртты, денелі, алыстап қарағанда көзге өте-мөте қара көрінетін бұл сот ағасының үстіне киген шинелі де қара екен. Ол жылтыраған барлық түймесі тегіс салынған сол ұзын шинелінің етегі жерден екі елі ғана көтерілген күйі ілгерірек шығып, басындағы әскери биік қара фуражкасын алып қолтығына қыстырыды да өзі кейінректе қалған сот хатшысына мойнын бұрып әлденені сұрағандай болды, писарь оған тез-тез адымдап келіп қос қолдан пайка тәрізденген нәрсе ұсынды. Судья асықпай, сол ұсынған қағазды алып, қолтығындағы фуражкасын писарьдің қолына ұстартты; мұртын сипады, кеудесін керіңкірей түсті; жуан қоңыр дауыспен бір сазда үкім оқуға кірісті.

«Халық қалаған игі жақсылардың тегіс бас қосып кіші құрылтай мәжілісінде бір ауыздан қалап, алқалаған Батыс уалаяты атанатын автономия атынан, шариғатқа хилапсыз заң низамы мен ғадалаттік көксеуші әскери дала соты, сот ағасы Копжасаровтың басқаруымен осы үстіміздегі 1918 жылдың октябрь айының 28 жаңасында уалаят әскери басқармасының хұзырында әскерлік қызмет атқарушы жауынгер Кәрімғали Қайыпқожаұлының әскерлік уставты аяқ асты еткен ауыр қылмысты іс-деласын қарады...

...Уалаятқа опасыздық еткен солдат Кәрімғали Қайыпқожаұлы уалаят әскерінің алдында атылу арқылы өлім жазасымен жазалансын...» —деген соңғы сөзбен бірге тұрған жұрттың жүзі тегіс Кәрімғалиға бұрылды...

Кең аспанның астында тарылар демнің ақтық ашы минуттары самсаған жанның көз алдына айқын келгендей болды. «Жүзінде не белгі бар?» дегендегі жамырай қараған көп көздердің түбінде тап сол шақта талай тамшы еріксіз домалап, талай қабақ қарс жабылған да шығар. Талай кеуде күрсіне қалып, талай таңдай өкінішпен қағылуы да ыңтимал ғой. Бірақ сол тұрған кең алаңындағы бейғам, жалпақ даласындағы момақан, кеудесі кере құлаш аңғал жігіттің жүзінде оймақтай наразылық нышаны жоқ еді. Саптағы сансыз көзге жай қалпындағы езуін жимай тұрған күйі, алаңға келгендері аржайы пішіні елестеді. Оның көз алдында бәрі баяғы: аспан да, жұрт та баяғы,

үйлер де, казарма да сол күйінде, бәрі де қаннен-қаперсіз, қаз қалпында тұр... Оның өлтіргендей өшіккен кімі бар? Ол не жазыпты? Жұрттың бәрі де жаны бар, иманы бар, бірі туған, бірі туысқан, тамыр-таныстар мен достар, жаны ашыр ағайындар ғой...

Жұз басы Жоламанов көрнекті-көрнекті жігіттер қарамағына келгенде аса қуанып кеткен еді. Өйткені Нұрымның жыршы екенін, көзі ашық, хат танитын есті адам екенін ол жүздік құрылмастан бұрын білген. Оның айқай салып домбыраға қосылып өлеңдетіп жатқанын әлденеше рет көріп, кейде үймелеген жігіттермен қосылып «қуаттап» та қойғаны бар-ды. Бұл мұнан бірнеше жұма бұрын, жаңадан дайындаған казарманың бітіп, оған «қоңыр солдаттарды» топтобымен орналастыра бастаған кезде еді. Ал, соңынан «ысылып қалған» қара қоңыр солдаттарды жүздікке жіктеп, он-оннан жұптаған кезде сол басқалардан бойы да, ойы да озық ұзын қара үлесіне тигенде оны бірден ондық етіп тағайындаған еді. Нұрымның қасындағы шақпақ денелі Жолмұқан да оған өте қолайлыш, белді жігіт есебінде көзге түскен-ди. «Тәртіпті тапжылдырмай сақтап, жөн-жосық көрмеген шикі жігіттерді бір уысқа сыйғызыға бұл екеуі әбден керек» деп ойлаған болатын. Бірақ ойын үйрету ісіне құрт кіріскең кезде бұл екі жігіттің екі түрлі жан екенін ұққан. Нұрым тіл алғыш, ал Жолмұқан дегенге көз көнбейтін міnez көрсетті. Оған айқаймен келу бұл мінезді онан әрі өшіктіре беру екені де байқалды. Бір күні Жоламанов:

— Барақов, сенің ана көк биелі жігітің шырықты бұза берсе, алдымен сенің өзінді гауптвахтаға отырғызамын, неге дұрыстап үйретпейсің? — деген.

Жолмұқан оған бағынышты солдаттың әдет бойынша «құп» деудің орнына:

— Үйреткіш болсаң өзің үйрет, ал, гауптвахтаң жасайлыш болса мен үшін өзің отыруыңа болады, — деді бірдем сойқандық міnez көрсетіп.

Қып-қызыл болып кеткен командир жалпақ жігіттің қасқырша күдірейген түрін көріп командирлік қатаңдыққа бара алмады, ол Жолмұқаннан көрер көзге ыға түсті, әңгімені басқаға бұрып, өзге ондықтармен айналып кеткен еді.

Ал, ішінен: «бөксерінен тұрсаң қайырылып бас салуға жүз жанбайтын бөрінің түрі сияқты, сүдінсіз неме» деп қойған. Сонан бері ол «шойтабан жалпақ бас» Жолмұқанға тіктең келуден бас тартқан.

Бас, командир шақырып алып үшінші жүздікке:

— Он жауынгерді үкім орындауға шығар, жүзбасы Жоламанов! — деп жарлық етті.

— Хұп болады, аса мәртебелі мырза, үкім орындауға он жауынгер дайын болады! — деді Жоламанов честь беріп.

Сөйтті де ол кері шапқылап өз жүздігіне жетті де, көлденендең түрған жалпақ жауырынды Барақовқа қарады. «Бұл дәуде болса бір қарсылық көрсетіп қалар-ақ» деп ойлады жүз басы сол мезет. Сонда да ол:

Он жігітіңмен, Барақов, үкім орындауға шығасың... — деді солқылдақтау үнмен. Оның жүзіндегі осы күдікті ойдың нышанын таса баспай топшылаған адамша Жолмұқан да қарсы жауабын қамти қалды.

— Жазықсыз адам қанын ішкендей Жолмұқан әзір жауыздыққа үйренген жоқ, — деді Барақов әдетінше жайбарақат қалпымен үзенгіге бабымен шірене түсіп.

«Соның жақсы... өзім де білгенмін, сенің аяқ баса қоймайтыныңды» деді жүз басы ішінен. Сөйтті де ол қатардағы Жұнысовтың жүзіне көз тастай беріп еді, тышқан алатын мысықтай оның қимылын аңдып, бар назарын бір өзіне тұтас аударған Жолмұқан:

— Жұнысов та бармайды. Анау езу тартып түрған жазықсыз собалақ оның туысы. Жұнысов қана емес, басқа жігіттерің де қолын көтере бермес оған. Ал, бұзық Абылаевты ат демей-ақ қарауылдың ұшына алуға тегіс дайын осы түрғанның бәрі,— деді.

Жолмұқанның түсі өзгере қоймағанмен, соңғы сөздерді ол аузынан тістене шығарды, жаңағы жайбарақат қалпы мулдем жоғалып кетті.

Белгілі сотқар бір бет жігіттің бұл бойынбауын жүз басы табиғи нәрсе деп білді ме, әлде мына қысылشاқ тар кезеңде онымен сөзге келу артық деп тапты ма, әйтеуір ол оған да қайырып тіл қатпастан. Жұнысовтың да жауабын күтпестен, жүздігінің жүз қадамдай жерге созылған екінші басына қарай тез тізгін бұрды. Оның бірінші жарлығы да, жарлығын екі еткен Жолмұқанның сөздері де жүздік құлағына тегіс шалына қойған жоқ-ты. Сондықтан ол жүздің екінші қанатындағы жүқа өнді сары жігіт басқарған ондықты тез бөліп шығарды да, күні бұрын әзірленген үкім орындаатын әскер соты уәкілдерінің қолына табыс етті.

Кешікпей қатар-қатар тізіліп, шеті әлдеқайда созылған жүздіктерге:

— Бастарыңды жоғары көтеріп, тынышталған қалындар! — деген қазақша команда берілді.

Тегісінен жүздері арқа бетке қараган аттылы аламандар тынышталған қалды. Өлімге үкім алған адамның қасындағылар өз жұмысына кірісті. Өзгелерден ала-бөле қынжылған Нұрымның көзі Кәрімғалидың қасына

таянған бес адамның бірі Ехлас доктор екенін алыстан-ақ таныды. Бұрын мұндай өлім жазасы түгіл жай өкім естіп көрмеген, тіпті сот деген сөздің тек аты ғана болмаса, «затын» жақсылап көз алдына келтірерліктей жете білмейтін Нұрымға доктордың араласқаны ерсі сияқтанды. Ол өлімге бұйырылған адамның өлтірілген-өлтірілмегенін доктор қарап айыратынын естіген жоқ-ты. «Шұғылдың мына ақ жағалы, қара қалпақты ақсүйек баласы, қызық үшін, Қайыпқожа кедейдің баласын қалай атар екен деп келді ме екен? Уа, құдайдан безген қайырымсыз жандар! Адамды адам өлтіріп, оның қалай өлтірілгенін тамашалап қарайтын қара бауыр қасқырлар. Ізгілік дегеннен, әділеттілік дегеннен біржола безген дінсіздер! Бірі тұнде алдырған қару-жарагын жазықсыз Кәрімғалиға жауып, оны өлтіруге үкім шығартса, екіншісі қалай өлтірер екен көрейін деп басына келіп тұр. Бұлардың құзғын қарғадан айырмасы бар деп кім айтар. Өліктің басына келіп қақылдайтын құзғын, малғұндар!» деп тістенді ол Ехластан көзін алмай. Бірақ Ехлас доктор атылатын адамның қасына барған жоқ, кейінрөктे қалған әскери сот бастығы жуан қазақпен және әскери киімін киген бір әкімнің қасында қалды.

Нұрым енді Кәрімғалиға көз тікті. Қасына жетіп барған ақ шалмалы полк молласы Хайырша Қазидің ол бетіне қарап бір сөз айтқандай болды. Бірақ оның сөзі құлаққа келуге екі ара өте алшақ еді. «Шамасы иман айттырып тұрғой» деп ойлады Нұрым. Ал, көзі молдадан бұрын Кәрімғалиға қайта қадалғанда оның сөйлеген адамның аузына қарап құлетін елдегі бұрынғы әдеті көзге айқын шалынды.

Кәрімғали анық күліп тұр... Қазидың аузына қарап күліп тұр. Оның не айтып тұрғаны Кәрімғалидың миына жетпеген сияқты, кәдімгі елдегі үлкендер ақыл айтқанда ыржия қарайтын құлкісі!.. Тіпті балағаттап жатсаң да езу тартатын әдеті...

Нұрым бетін басып, ат үстінде теңселіп кетті. Астындағы кер ат оның ерден сәл ауытқи түскенін түзейін дегендей аяғын тіреңкірей түсіп белін қарсы қайыстыра қалды. Сөйтті де тұрған орнынанқозғалып, ішін тартты, күрсіне демалды.

Нұрымның ойына жаздықуні шөп басындағы Кәрімғалидың қызық мінезі түсті.

...Тояш, Бекей, Нұрым Шұңқырсайдың белуардан келетін көк қасқа бидайығын қатып кетеді деп жүрттап бұрын үш шалғымен ерте келіп, құн сәскелікке көтерілгенше жайпап шауып таstadtы да, демалуға қыстаудың көлеңкесіне келіп отырды. Солақпандай болып келе жатқан ірі Кәрімғалиды олар: «жәрдем бере келеді ғой шамасы, шалғыға олақ еді, қамбалауға ерте, бұған не істесек екен?» деп кеңесті. Біреуі: (Тояш болуы керек) «Асқа жіберу керек, ауылға барып жүргенше, осы жерде тاماқтанып кешкі салқынмен сайды жеңіп алайық», деп ақыл берді.

Қалғандары, әсіресе Нұрым мұны «табылған ақыл» деп ойлады да, бәрібір арғы беттегіауылдан барып бір торсық айран, нан мен май әкеледі ғой деп, Кәрімғали келісімен бар сусынды соның алдына тартты.

— Кәрімғали, шөлдеп келген шығарсың, мына айранды іш те, сонсоң бізге арғы беттен тاماқ жеткізіп бер. Сенің жәрдемің осы болсын,— десті.

Аяғын жай басып келген Кәрімғали, әдетінше Нұрымға ыржия езу тартты да басын изеді. «Макұл» деп іске кірісті. Ол асықпастан торсық түбіндегі айранды сары тостағанға құйып алды, сөйтті де оны баса бір сіміріп ортайтты да, тостағанды шайқап-шайқап айранның бабын келтіріп болып, түбіне шейін ұрттап-ұрттап тауысты. Оң қолының сұқ саусағымен аяқтың жиегіне жүққан айранды сыпырып жіберіп ұрттап қойды да, сонсоң тостағанды жалап-жалап алды. Қарны ашып келгенін отырғандар айтпай сезіп, тағы да торсыққа көз қырын салған Кәрімғалыға: — ішіп қой, бәрбір айран әкелесің ғой, — десті. Кәрімғали тағы да бір тостағанға жуық торсық түбіндегі айранды құйып ішіп, орнынан түрегеліп:

— Мен қашан әкелейін асты? — деді.

— Қазір барып әкелсең де болады, — десті орақшылар.

Орнынан тұрып босаған торсықты алып нығына салып жатқан Кәрімғалиға Нұрым:

— Кәрімғали, сен бізге жәрдем бере келдің бе, әлде жұмыссыз еріккеннен жүрсің бе? — деді. Кәрімғали сонда ғана әдетінше езуін жимай тұрып:

— Қайыпқожа деген кісі қайтыс болып еді, соны айтайын деп келіп едім, — деген еді.

«О, сорлы, — деді Нұрым күрсініп, Кәрімғалидың әкесі өлгенде де жайбақат жүрген сол сәбилілігін көз алдына келтіріп. — Әулиеден де ақкөңіл сорлы! Барлық сырынды жауыз офицердің алдында ақтара салып, өз басынды өзің жүттүң. Бейкүнә сәби! Өмірде бір қызық көрмей өткен бишара! Бақыттан құр қалған сорқасқа!»

Нұрым кенет басын жоғары көтеріп алды да селк етті — күрс еткен мылтық даусынан үлкен ойпат зірк еткендей болды, аттар селт ақтарылып құлақтарын қайшылады, кейбірі пысқырып-пысқырып жіберді; өмірі көзі көрмеген адам ату сүмдүққа үрейі ұшып кеткен жандар үріккен киіктей едірейісе қалды, кейбірінің аузынан «алла» деген сөз шығып кетті. Жаңа ғана Кәрімғали тұрған жерде отауланып қалған ақбоз тұтін, арба соңындағы буалдыр шақдай, ақырындаш шөгө

бастады. Сол әлі бозғылданып тұрған селдір тұтіннің ішінде орнынан тұра алмай, тек кеудесін көтере түсіп, сәжде қылған адамша жер сүзіп қалған Қәрімғалидың ірі денесі Нұрымның көзіне анық шалынды.

Арғы жағын Нұрым байқаған жоқ. Ол жүзін кері казармаға бұрған күйі тістеніп қалды. Нұрым қанша уақыт өткенін де айырған жоқ, тек кері қарай лоблыған көп дүрмекке ілесіп ат үстінде жансыз қарақшыдай қалқып бара жатты.

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

1

Казарма іші жәрмеңкеге айналып кетті. Құндізгі оқиға өзгеше әсер еткен жауынгерлердің үні үйге келгенен кейін ала-бөле шыға бастады. Үш жүздік орналасқан бұл ұзын үйдің үй сияқты сиқы аз-ды. Ағайынды купеңтер Мұса мен Жаншаның жұн мен тері жинайтын бұл қоймасын жаңа хұқиметтің әскери басқармасы тез уақыттың ішінде қоймадан казармаға айналдыра салған-ды. Алдымен жіңішке терезелерінің темір торларын әйнекпен алмастырды да, ұзын жарын жағалай екі жағына тізіп ағаш тапшан қойғызды. Екі мандайдаекі үлкен есігі бар, бұл ат қора тәрізді өте ұзын, бірақені жіңішке үйдің ортасы тұра көше болған да қойған. Ана шеті мен мына шетіне жеткенше бірқыдыру уақыт өтеді. Ал, жауынгерлер кешкі тамақтан кейін тегіс жиналғанда жамыраған қойдай у да-шу, адам сөз сөйлеп, әңгіме тыңдарлық емес. Тек қана бұрыш-бұрышта оңаша қалып шүйіркелесе сөйлескен жандар болмаса шудан құлақ тұнарлық. Қазір осы у-шудың ең ортасында отырган Жолмұқан, әңгіме де Жолмұқан жөнінде. Жолмұқанға көбі дін қойып қарайды, оның құндізгі жарлыққа бағынбағанын көzsіз ерлік деп түсінеді. Біреулер басын шайқап, іштей құдіктенсе де, көптің ынғайымен «шіркін, жігіт емес пе! Атадан тусаң осылай ту!» деген мадақ-қошаметке үнсіз қол қояды. Біреулер атылып қалған жазықсыз Кәрімғалиды аяп таңдайын қағады; біреулер: «Нашармыз!» «Қорқақпыз!», «Бәріміз тегіс Жолмұқандай батыл болсақ ол аман қалар еді. Үкінің ондығы табансыздық етті!» деп қынжылады. Ал, көпті көрген кейбір орта жасты қара сақалдар: «Балдар, байқаңдар! Орыстың қағазына ілігіп қалып жүрмендер. Бұл елдегі бас жарылып, қол сынса да жабулы қазан жабуымен бітісе қоятын ағайын-туғанның ортасы емес. Ат-шапан айып та, ақсақалдық билік те мұнда жүрмейді» деп ақыл айтysады.

— Ай, Жолмұқан,— деді бір ірі сары жігіт Жолмұқанның жігіттері жататын орта жердегі үлкен төрт қырлы қарагай бағанның түбіне кимеленкіреп келіп, — Жолмұқан сен қатерсіз болма. Сақ бол. Жаман айтпай жақсы жоқ, жарлықты екі етті деп жазалауы мүмкін.

— Сақ болғанда қайт дейсің, жаныңды шүберекке түйіп, қалтаңның түбіне тығынқырап қой демекпісің? — деді Жолмұқан тапшанына шынтақтай түсіп.

— Жоқ, сен әзіл-қалжыңға шаптырма, Жолмұқан. «Сақтансаң сақтармын» деп иең айтқан. Батырлықтың да ебі мен орны бар. Менің тілімді алсаң, орын алмастырып жат, менің төсегіме бар, мен мұнда болайын.

- Сенің төсегінен мені іздеушілер таба алмай ма?
- Тапқанмен бірден үстіңнен түсе алмайды ғой.
- Бірден үстіңнен түспеді, ал сонда арғы жағы қалай?
- Арғы жағы ойлануды қажет етеді.
- Қаш дейсің бе, ізден келетін болса?
- Мен енді тап солай ет деп тұрғаным жоқ қой, ойлан деп тұрмын ғой.

— Жолмұқан істейтін істі уақытында ғана ойланады. Күні бұрын ойлап-пішіп іс істесем Жолмұқан емес, Сақмұқан, қоян жүрек Қоймұқан, жә болмаса үркек Мұқан, қашаған Мұқандардың бірі болар едім, мырза. Ақылыңа рақмет,— деді Жолмұқан.

Нұрым жақындей түсті, бірақ ол үндемеді. Күндізгі ыза мен кек кернеген күйі жузі көгілдір тартып сары жігітке көз тоқтатып қарап алды. Сонсоң мойнын Жолмұқанға бұрып:

- Жолым, мен қалаға барып келемін,— деді.
- Жолың болсын,— деп Жолмұқан қала берді.

Нұрым казармадан шыға бергенде, есік жақтан:

— Келіп қалды! Келіп қалды!..— деген бір ашы дауыс ұзын казарманың екінші жақ басынан шыр ете қалды.

Нұрым селк етті де, мойнын енді дауыс шыққан жаққа бұрды. Бірақ дауыстың кімдікі екенін, «келіп қалғанның» не екенін де ұға алмады, шегініп, өз орнына қарай жылжыды.

— Ойбай! — деді екінші біреу, тап Нұрым мен Жолмұқан жататын жерден.— Арон төренің адамы!..

Бір кез ішінен тына қалған көп жандар құлағын тосып, көзін ілкі ашы дауыс шыққан жаққа тігісіп еді, шырылдаған дауыс қайта шықты, ұзын казарманы жарып өткендей шықты.

— Жау жорыққа айдайды, жау жорыққа!..

Шешінген жауынгерлер төсектерінен үрпиесіп бастарын көтерісіп алысты да, шешінбей қисайғандары орындарынан атып тұрып дурліге қозғалды. Келіп қалған кім, қайдағы жорық, қай жаққа жүргізбекші, мұны сұраған да жан болған жоқ. Сұрау түгіл бұл үрейлі сөздің мәнін ұғынуға тырысқан адам да шықпады. Енді үріккен қойдай дүрліккен

топ казарманың есіктеріне қарай көз тігісті және қару-жарагын тезірек қолдарына іліктіруге жанталасты. Бірі шинельдің де түймесін салмастан қылышы мен винтовкасын бауынан сүйрей ығысты. Біреулері қос қаруды қолтықтай алға ұмтылды. Ал, енді біреулері шала-шарпы тағынған күйінде бірін-бірі жапыргандар қатарына ұмтылысты.

Елде «қыз алып қашты», «барымтаға әкетті», «қорыққа малы тұсті», «шабынға жылқысын жапты» деген қиқулы дүрмекке жиі араласып қалған қазаң жігіттері қамшы сілтесіп, сойыл соғуға ежелден бейім ғой. Кейде мән-мәнісіне түсінбей де жаға жыртысып аттан аударып, басын жарып, тақымға басып жөнеле беретін жайсандар әскер ойынын ойнап, тастай тәртіпке үйренсе де ескі әдетіне басты.

— Ұрып жық! Ұрып жық келгенін!
— Тұмсыққа соқ сотқар төрені!
— Мешітке кірген иттей етіп қуала!
— Тапқан еken бұлар табанына салатын төленгітті! — деп күпілдесті.

Дүрліккен жұрт бір мезет судай тына қалды, тына қалды да ит көрген мысықтай жиырыла тұсті. Қасында мылтықты екі жігіті бар жалаң қылыш асынып, беліне наган тақсан Абылаев казармаға еркіндеп еніп келе жатты. Ол топтанып, үрпіскен ереуілді топқа аса назарын аудармастан, ілгері қарай, казарманың орта шеніндегі Жолмұқан мен Нұрым жігіттерінің жатқан орнына бетtedі.

Бұл белгілі офицердің тегін келмегенін жігіттер төбесін кергеннен-ақ топшыласа керек. Бейне бір тұлкі көрген орман құсының шу ете қалған дыбысында «жау жорық! Келіп қалды!» деген үрейлі сөздер аузынан еріксіз шығып кеткенге ұқсайды.

— Барақов, бері шық! — деп жарлық етті Абылаев, басқалар дурліксе де әлі орнынан қозғала қоймай шинельсіз отырған Жолмұқанның төсегіне төніп.

Жолмұқан орнынан тұрмады. Ол әдетінше, көзінің аласымен бір қарап алып:

— Сәлем, Абылай мырза, төрге шық, шаруаң болса отырып сөйлеселік,— деді.

Жолмұқанның міз бақпай отырған түріне, жер астынан шыққандай дүңк ете қалған үніне офицердің дәті шыдамады.

— Тұр, киін! Әдепсіз айуан! — деп ақырды, Абылаев оған тепсініп,—

офицер келгенде жабайы жауынгер аяғынан тік тұруға тиіс! Қара мұның, тойда отырғандай шалқиуын.

Нұрым да үрке қоймай қарсы беттегі бір топ жігіттен әрі казарманың қабырғасына таяу жерде тұрып қалып еді. Ол бұл келген адамның баяғы өз ауылында, су басында, Хакімді ұстауға келіп әзірейілдей тиген офицер екенін Абылаі деген атынан білді. «Бұл сүрқия Абылаев тағы кездесті ме? Енді Жолмұқанды ұстауға келгені... Сол бағынбағаны үшін ғой» деген ой шарқ ұрды. Ол офицерге қозін алыстан тікті. Оның сөзін де, пішінін де жадына әбден түйіп алардай тесілді.

Жолмұқан орнынан түрегеліп бір адым ілгері жүрді де, ақырған офицердің жүзіндегі өттей зәрді онан әрі ушықтыра түсті.

— Қайда апарасың мені? Біздің елге қыз беріп, дуда түсіп, соның тойына шақыра келдің бе, әлде?

— Екі қолын байла артына!— деп жарлық етті Абылаев екі жігітіне қарап. — Уалаятқа қаны мен жанын беруден бас тартқан бұзық!

Қаумалап тұрған қалың топтың үнсіз тұнерген сұық жүзінен сескеніп және бірер адамға тегіндікпен қолын байлата қояр түрі жоқ балуан денелі жалпақ жігіттің кескінін тайсалып офицермен келген екеу айналаға жалтақ-жалтақ қарады. «Мына пері... сол сары — кәдімгі көк көз сары ғой! Жаздығұні Сүлейменді сабайтын! Аттан аударып алып, жаяу жіберген, әнеугүні атыма жармасқан бұзық Маймақов!» деді ішінен Нұрым. Жолмұқанға бас сала алмай тұрған кішірек келген солдатты таңып. Бір мезет Нұрымның ойына «осы сұмырай мені танып қоймаса игі еді?» деген құдік келді. Ол аса жақындағы қоймай, бұл аяқ астынан кездескен шатақ оқиғаның аяғы немен тынарын күтті. Нұрымның көз алдына іштен тұнып тұрған қабағы қатулы жігіттердің бір сойқан салары да елестей берді. «Жолмұқанның өзі-ақ қазір мойнын жұлып алар мұның. Өзі жұлмаса басқасы істер. Жолмұқанды ұстап беріп мына тұксиген қара балалар қарап қалмас-ақ. Қалай-қалай деп зекіреді, а?! Ұрып жығып, қаруын тартып алғанда бұл көпке ол не істемекші? Бәлкім оның ізімен басқа біреуі келер. Келсін! Бірі емес, оны келсін. Сонда не істемекші. Тас-талқанын шығарып, командирлерді буып тастап кетпей ме жүрт. Қарулы қалың қолға бастықтар не істемекші? Тек қимылдан қалу керек? деп түйді Нұрым Абылаевтың Жолмұқанға шүйілген қылышына анадайдан кіжініп:

— Байла!— деп, Абылаев енді өз адамдарына жер тебінді.

Маймақов шап беріп Жолмұқанды сол жақ білегінен ұстай алды. Екінші жігіт жақындағанда үлгергенше сөлекеттеу пішінмен козінің аласын екі жігітке бір, Абылаевқа бір алартқан Жолмұқан білегін ұстай алған Маймақовты оң қолымен шықшыттан сарт еткізді — көк көз

сары қылжаң ете қалды. Ол бір қолымен жағын басып, екінші қолымен әлденеден басын қорғаған жандай құлап түскен күйі ербең-ербең етті. Жолмұқан жердегі адамға енді қайтып ұмтылмастан, «не істер еken, не дер еken?» — деген жанша екпінді офицердің аузы мен қолын бақты.

— Бунт! Он басы қайда? Жұз басы қайда? Командирлер қайда? — деп айқай салып, Абылаевтың түсі бұзылып кетті. — Мен сен бұзыққа көрсетейін...

— Кәне, көрсет! — деді Жолмұқан ілгері жылжып.

Абылаев кері шегінді. Ол сүзетін бұқадай мойнын ішіне алын, жұдырығын түйе өзіне қарсы жүрген маңдай тайпақ, жүзі қызыл, денесі құйып қойған сақадай нық жігіттің түрінен қорқып кетті. Қасындағы өзінің ірі солдатына да жаңағыдай байла деген жарлығын қайталамады. Өзі де қол қатудан біржола безген пішін көрсетіп шегінген күйі шегіншектей берді.

Жолмұқан сабырлы еді, өзі тиіспей өзгеге өмірі қол жұмсап көрген жан емес-ті. Ал осында ду жерде ежелден арқасы қозып кететін Нұрым оның жанына қалай келіп қалғанын жұрт байқамай да қалды. Бұл екі арада Жолмұқаннан сескенген Абылаев, адам алатын үлектей қирата-жапыра иықтап келіп қалған ұзын қара жігітті көріп қайда шегінерін білмеді. Жандәрмен қып бас сақтау ниетімен ол беліндегі наганның қабына қолын апара жатты. Бірақ бұл қимылдың Нұрым байқаған жоқ еді. Ол өңменін созыңқырай төніп келіп:

— Мен он басы! — деді. Оның даусы құр келіге дүңк еткен келсаптың дыбысында, сырын білмейтіндердің иманын зірк еткізді.

Шыны ма, өтірігі ме деген жанша Абылаев Нұрымға сенер-сенбесін білмей құдіктене түсті де, бірақ жүзі сұсты көрінгенімен қызынған түрі байқалмағансын:

— Бұл қандай тәртіпсіздік, он басы! Мынау сенің қарауындағы... жігіт пе? — деді босаңдау үнмен.

Абылаевтың алғашқы екпіні қайтқан судай серпіліп сала бергенін көріп, Нұрым да ілкі бетінен бас тартқандай болды. Ол баста офицер: «байлап алу» жарлығын тағы да қайталаса, бас салып өзін байлап алуға ұмтылып еді.

— Бұл менің қарауымда емес... Алайда, мұның не жазығы барын білуге болмас па екен, мырза? — деп сүрады Нұрым, оте сыпайы жігіттей ақырын үнмен, — «бұзық» деген сөзге түсінбей қалдық. Өйткені бұл жігіт ең момын адам. Серіктеріне қылдай қиянаты жоқ жан, қолда барын дос-жаарандарына бөліп берерлік ер. Абылаев күш ала бастады. Мына қолапайсыз ұзын қара оның «әділетті» қадамын

құптайтын, тәртіпсіздерге тыйым салатын, хұқіметке берілген он басы сияқтанды.

— Оның жазығы көп, он басы! Бұл жерде оның бәрін ұзын сүрелеп тұруға уақыт та жоқ, заң да қоспайды. Сен хұқімет атынан берілген жарлықты орындас — Барақовты тұтқынға аламын. Полковник сұлтан Арон төренің бұйрығымен келдім. Бұйрықты екі еткендер болса, оның жазасы бәрінен де ауыр. Бойында қаруы бар ма, болса тінт те ал!

Сұлтан Арон төренің жарлығымен Хакімді ұстауға келгенін, Қален учительді пішен басынан алып кетіп, бүкіл елді бөрліктіргенін жақсы билетін Нұрым «нағыз кездесер адамым келген-ақ еken» деп түйді. Сөйтті де осы бәле қате жасамағай деп ойлад:

— Сіз, мылтық суырмаңыз, мырза. Қазақ жігіттері осы ойыншықты аса жарата бермейді, — деп Абылаевтың қабын ашып наганын суыра бастаған он қолына мұрнын тыржита қарады.— Елде де зәрені алушы еді осы бір таңқылдаған неме. Ана Маймақов мырза талай тарсылдатқан... Тарсылдатқан жоқ-ау, тарсылдатамын деп әуре болған...

— Сен жарлықты орында, он басы, қысыр сөзді көлденең тартпа. Тінт Барақовты.

— Жоқ, тінту болмайды, ол жақсы жігіт.

— Қысқарт! Сенің өз фамилияң кім?

— Менің фамилиямның керегі не, мырза? Барақовтың жазығы не, жігіттер соны білгісі келеді. Және жігіттер жаман хабар естіпті: бізді Текеден әрі казак-орыстармен бірге соғысқа жібереді еken.

— Қысқарт! Бұл сенің миың жететін нәрсе емес.

— Менің миым жетпесе, сіздің миыңыз жетеді ғой, мырза. Сонсоң сұрап тұрмын.

— Мен сені Сібір жіберемін, мына сөзің үшін...

— Шынымен абақтыға жабасыз ба, Жолмұқанды? — деп сұрады Нұрым кенеттен тісін қайрап.

— Бұлік шығарушының орны абақты. Оған басқа орын жоқ...

— А, — деді Нұрым, оның түсі бұзылып кетті.— Кәрімғалидай етпекшісің бе?..

— Нұрымның ұзын қолы Абылаевтың жағасынан ұстап бір-ақ сілкір қалды да, құлап бара жатқан офицерді Жолмұқан ішке теуіп жіберді.

— Байландар! — деді Нұрым қаптап тұрған қараларға. — Қол-аяғын байлаған қандай болады еken, білсін.

Бірнеше жігіт Абылаевты умаштап астарына басты да, анталаған көп, қармаққа шаншуға қаржыған сары шегірткедей етіп, жерде еңбектеп жүрген Маймақовты уыстарына алды.

— Ойбай, үшіншісі қашып кетті.

— Ұста!

— Ұстандар! — деген айқай шықты казарма ішінде.

Үшінші солдаттың қалай қашып кеткенін жүрт басында у-шумен байқамай қалды да, ал дүрілдесіп-дүрілдесіп басылғаннан кейін ол жөніндегі әңгімені мұлдем доғарды.

— Үшіншісін қайтесің, мына малғұнды айтсаңдаршы... Босаға байлад қойып не бітіреміз, үй күзеттіреміз бе, бұл төбетке? — деді Жолмұқан Абылаевты көрсетіп.

— Өлтіру керек, — деді арт жақта тұрған бір жасақшы. Сөйтті де ол, әлдекім көріп қалды ма деп, жолдасының тасасына түсе қойды.

«Өлтіру керек» деген сөздің кімнің аузынан шыққанын жүрт елеген жоқ, тек сол сөздің өте ауыр сөз екенін салмақтағандай тегісінен төмен қарасты. Аз уақыт үнсіз бөгелісті. Бұл бөгелісті де Жолмұқан бұзды. Ол үндемей ойға кетіп қабағын түйіп тұрған Нұрымға:

— Жыршы, сен айтшы: сен тимесең мен тимейін бадырақ көз, абзалы жайыңа жүргенің мақұл, деген екен бір қазақ сүзеген бұқасын жондап-жондап алып. Сол сияқты мына шіңкілдектің ақылы кірген шығар, «Аяз, әлінді біл, құмырсқа жолынды біл», — десек қайтеді? — деді.

Нұрым бұл сөзге жауап қатпады.

— Өлтіретін адам Кириллов еді. Мәкең оның да жанын сауға еткен ғой. Жолмұқан дұрыс айтып тұр, — деп, бағанағы «сақ бол, орын алмастыр» деген сары жігіт келісімге келе билік айтуға кірісті. — Ағайыншылық керек. Бұл Абылай да істейін деп істей ме, нашандік жұмсағансын келген шығар. Енді сол нашандікке «жігіттер балуанын беретін емес, абзалы қоялық, халық айтса қалл айтпайды» деген. Біз шатақ іздеп жүргеніміз жоқ, бізге әділдік керек.

— Рас, Кириловты құрту керек еді. Сот құрғызған да Сол малғұн. Жазықсыз өлтірілген Кәрімғалидың даны сол жаһаннамға кеткірдің мойнында,— деп, енді біреуі сары жігітті қолдады.

— Эй жігіттер, осы Мәкен қайда? Біз Мәкенді неге тауып алмаймыз? Бір ақылын сол айттар еді.

— Мәкенді мен де кездестіре алмадым... Ол оралмайды ғой,— деп Нұрым өкініп басын шайқады. Сөйтті де ол Жолмұқанға: — мен бір жерге барып келемін... ағайындарға. Ананы не істесең де өзің білесің. Босағаға байлап қоямын десең де өз еркің. Иттікке иттік етпеймін десең де өзің біл,— деді.

Нұрым казармадан шығып кетті де, оның ізінше Жолмұқан Абылаевты босатып жіберді.

2

Әлденеден оянып кеткен Ораз төсектен басын көтеріп алыш, көзін терезенің кішкене әйнегіне қадады да, құлағын сырт жақтағы болмашы бір дыбысқа тоса қалды. Ол кеше кеңседе ұзақ отырып, толып жатқан жабдықтау документтерін тіркеумен болып, пәтеріне жүрт тегіс жатқан кезде ғана келіп еді. Қанша уақыт ұйықтағанын, түннің қай кезі екенін ол қапелімде шамалай алмады. Сырт жақ тас қараңғы, ай тумаған шақты. Үлкен көшедегі әр жерде бір өлімсіреп сыйырайған фонаръдің жарығы оның пәтеріне сәулесін де түсірер емес, бұл түкпірдегі үй, көлденең көзге түспейін деген жанша, бой тасалап қараңғыны бүркеніп түрған сияқты. Сәл ғана көгілдір тартқан әйнек түнде аулада жүрген жанды көзге іліктіргендей-ақ, бірақ тамыры талғанша тіксе де Ораздың көзіне ешбір елес шалынбады. Құлақ та еш нәрсені іле алмады. Тек қана қазан жақтағы үй иесінің орнынан түрған сыйбыры естілді. Ол қараңғыда кебісін іздегендей болды да, оны қоя салып есікке қарай жүрді. Үй иесінің жалаң аяқ жүрген болмашы сыйбыры Ораздың құлағына айқын шалынды. «Сыртқа шығып бара жатыр ғой шамасы» деп ойлап ұлгергенше, есікті тық-тық қаққан дыбыс естілді.

— Кім бар?— деді үй иесі іштен, ақырын ғана. Ол үйқыда жатқан әйелі мен баласы оянып кетер деді білем, дыбысы өте сыйырлап шықты.

— Жәркенің үйі ме?

— Ия. Кім бұл?

— Жолаушымын. Есік ашсаңыз, тілдесуге...

Үй иесі енді кері жүріп шам жағу әрекетіне кірісті. Оның қараңғыда қазандықтың мойнын сипалағанын, сылдыр еткізіп сіреңке алғанын Ораз анық есітті. «Бұл кім?» деген сұрақты жан-жақтан ақтарғыштап, бірақ жауабын таппай, ол орнына қайта қисайып, енді тек құлағын ғана тосты. Үй иесінің қимылды мен келген адамның сөзін қадағалады.

Әйнекіз бестік шамның сарғыш сәулесі үйдің төбесіне алдымен шаншылған жіңішке қара жалынды білтенің тұтінін ойнатты. Оны ақырын жүрген үй иесінің көлеңкесімен бірге есікке қарай жылжытты. Ортадағы пештен Ораздың көзіне оның өзі түспей, жоғарыдағы көлеңкесі ғана шалынды; есіктің арғы жағындағы келген адамның бейнесі де оған көрінбеді. Тек қана ішке кіріп келе жатып сәлем берген бейтаныс адамның дыбысы естілді. Дыбыс жас адамның жіңішке үні сияқтанды, бірақ үйқыда жатқан жанды оятпайын деген ниетпен бе, әлде өте құпия жұмыспен жүрген жан ба, әйтеүір келген адам естілер-естілмес сыйырмен:

— Айыпқа бұйырмаңыз. Жолаушымын. Ғалиасқардың жолдасымын, соның сілтеуімен таптым сіздің үйді,— деді.

Үй иесі ілкі тосырқаған сұрауды қоя қойды. Ғалиасқардың амандық білдіріп жіберген жолдасы ғой деп ойлады.

— Жақсы, өте жақсы. Жалғызбысың? Ғалиасқар аман-есен бе? Көп уақыт болды...— деп күмілжіді ол.

Ораз басын көтеріп алды. «Ғалиасқар?.. Бұл кім Ғалиасқардан келген?» Ол жалма-жан шалбарын кие салып, үй иесінің тұнгі қонақты кіргізген қазан жағына пеш үстінен мойнын созды. Ол Қапиды көре сала «ағай» деп дыбыстап жібере жаздады да, үй иесіне сыр бермеу үшін өзін өзі тізгіндей еш нәрсені де білмеген, естімеген, көрмеген болып төсегіне қайтадан жатып тыңдады.

— Ғалиасқардан көп-көп сәлем, отағасы. Аманшылық. Сіздің үйді сырттан көзеген сол. «Түсетін жерің жоқ қой, сол кісіге мен жіберді десеніз үйіне қондырар» деп еді. Әрең таптым. Қаланың түкпір-түкпіріне бармаған жерім жоқ.

— Кеше өте қаранды. Тауып келгеніңіз жарайды. Үй тар болса да бейіл кең, шырағым. Ептең сиысарсыз. Үйде қонағым да бар... — Жәркө әйеліне бұрылып: — Қатын, тұр, қонақ келді, шай қой,— деді.

— Оятпаңыз, отағасы, шай ішпеймін... Бұйырса таңертең ішерміз. Тұн жарымы болып қалды. Маған тек қисаятын жер болса, жетті.

— Қисаятын жер табылады. Шай ішкеніңіз мақұл еді, шырағым.

— Жоқ, жоқ, шай дегенді ауызға алмаңыз, — деді Қапи, үй иесін шай қайнату ниетінен бездіре түсіріп.— Жеті тұнде керегі не? Оятпаңыз... Маған тек қисаятын жер болса жетіп жатыр.

— Үмм, үйде қонағым бар. Сол қонағым жатқан бөлмеге ептең орналасып қонып шығарсыз.

Ораз шыдай алмады, оянып кеткен болып, тамағын кенеді.

— Бері жүріңіз, мына жаққа, мына жаққа,— деді ол не болса да көрейін деп.

Басын көтерген Ораз бен қонақ амандасуға асықпады.

— Таныс адам білем қонағыңыз... көрген жігітім бе, — деді де қойды келген адам үй иесіне қарап.

— Келіңіз, кіріңіз. Жоғары, мына жаққа,— деп, Ораз оған төр көрсетे берді...

Ораз оны бірден таныды.

— Апырмай, шай-су ішіп жатсаңыз... — деп абыржыған тігіншіге тұнгі қонақ қайырып жауап қатпастан шешініп:

— Осы жерге қисайсам болады ғой, ұйқы басып тұр,— деп терезеге таман отырып шылым орады.

— Қазір, қазір, осы жерге...

Үй иесі қөрпе жайып, жастық әкеліп салды, абыржыған күйі тағы да құбірлеп, қонақтың шай-су ішпегеніне қапаланған пішін көрсетті де, бөлмесіне кетті. Шылым орап тұтатып, ақырында оны сора бастаған бұл оқымысты адамға Ораз да шешіліп әңгіме бастай алмады — өзі бастар деп күтті. Өйткені, Теренсайда болған мәжілісті басқарысып жүрген бұл белгілі кісіні жас жігіт сол жерде ғана көрген. Оны басшының бірі деп топшылаған. Сөзіне, жүріс-тұрысына қарап, «өте байсалды, ақылды кісі екен» деп жорыған. Енді оның жеті тұнде мына жерге... Алаштың туын тіккен жерге жетіп келуін ол тегін емес деп ойлад еді. Бірақ әңгіме сұрауға да, өзімен жақсылап танысуға да Ораз бата алмады.

— Сенің елің жоса қазып, соны кәсіп етуші ме еді, қалай еді? — деп сұрады қонақ Ораздан.

— Ия, Қапи аға.

Қапи шылымын сорғыштай бастады.

— Жоса қазу жақсы кәсіп. Осында, оқып па едің, мына Қазиев мектебінде?

— Жоқ, Қапи аға. Қарасу мектебін бітірдім. Жолдыбаев Молдағалидың шәкіртімін.

— Ұмм...

«Неге оспақтайды. Әлде сенбей ме? Әлде Мендігерейдің жібергенін білмей ме?» деп Ораз шыдамады.

— Сіз Әмір Епмағамбетовты кездестірмедіңіз бе? Қасында Құлшан жеңгей бар...

— Оны қайтесің?— деді Қапи жылы шырай бермей.

— Қапи аға, ол менің жолдасым ғой. Әкесі мында, абақтыда...

Қапи Ораздың бетіне қарап сәл отырды да:

— Ұйықта бала. Ертең де уақыт бар аман-сау сұрасуға,— деді.

Қапи жастыққа басы тиісімен қор ете түсті, ал Оразкөз ілмей жатты. Ол ойдан ойға көшті, бірақ мына ұйықтап жатқан адамның мінезіне түсінбей қайран қалды.

Бір кез ол жаман ойға да ерік берді. «Бұл Қапи Мырзағали болыстың баласы. Ал, Мырзағали атақты Қурленнің Мырзағалиы; Реальное училищені бітіргеніне көп заман. Ғалиасқар Әлібековтермен бірге бітірген. Онан кейін Саратовта ма, бір жерде оқыған студент... Осының өзі революционер ме?.. Қарына тартып жүрген жоқ па?.. Қой, олай болмас! Олай болуға реті жоқ. Әйтіевтермен бірге жасырын съезде болды. Богдановкадағы уақығаларға қатынасқан адам емес пе? » деген екі ұшты ойлар таң саз бергенше бірі келіп, бірі кетіп жатты.

Күн шыға Қапи да оянды, оның көз ашуын күтіп жатқандай Ораз да төсектен басын көтерді. Тілдесудің орнына Қапи шылымын орады, оны тұтатып, асықпастан баптап сора бастады. Тез-тез киініп, жуынып келіп, сұртініп, Ораз үй иесіне қызметке ерте кететінін ескертті. Қонақ сол шылым тартқан күйі, ұзақ уақыт әлденені ойлап отыра берді; Оразben ісі де болған жоқ. Ол жуынуға да асыға қоймады. Сыртқа шығып қисық табан әдемі қара етігінің шаңын сұртті, шалбарын қағып, қылышық-қыбырдан арылтты; бешпетін сілікті. Сонан кейін қалбандаған Жәркеге қолына су құйдырып, сабындалп беті-қолын жуды. Сұртініп, шашын тарады!..

Шай үстінде «ақсүйектік» міnez көрсетті. Бір шынтақтап жастыққа қисайып жатып, шайын ақырын ұрттап қойды да:

— Ғұбайдолла учительге сәлем беріп қайтуым керек еді, отағасы, сіз маған атын жалдайтын ноғай тауып әкелмейсіз бе? — деді жалтақ-жалтақ қарап отырған Жәркеге.

Ораз төмен қарады. «Қызық адам екен, Қурленнің төрінде отырғандай сыйздайды» деген қонақ мінезін құптамайтын ой келді оған.

— Табармыз, табармыз. Шайдан кейін қаастырайын,— деді Жәрке, сөйтті де әйеліне: — Шайың суып кетіпті, шоғыңды жаңарт. Бұл кісі Ғалиасқар қайныңмен бірге оқыған жолдасы көрінеді, алыстан келген кісі. Сыйлайтын қайның, Ғалиасқар сияқты, — деп, Ғалиасқарды бетке ұстай берді.

— Ол қайнам аман ба екен? — деді әйел еріне қарап. Әйелге жауап берудің орнына Қапи Оразға мойнын бұрды.

— Бала, сен қай жерде қызмет істейсің?

— Интендантства, Қапи аға.

Аз кідіріп, тағы да шайың ұрттап қойып, Қапи Оразға:

— Интендантства істесең сен Орақты білесің. Маған соны тауып жібере аласың ба? Ат-көлік солардан тез табылар,— деді.

— Ат-көлік әр жерден де табылады ғой. Орағыңыз қай жерде қызмет істейтін кісі? — деп сұрады Ораз, — мен мұндай есімді естіген жоқ едім.

— Есімі емес, фамилиясы. Осында ғаскөр жұмысында, кіші офицер.

— Орақ деген қызық фамилия екен. Сұрастырып тауып алайын. Осында келсін бе?

— Осында келсін. Мені Ғұбайдолланықіне апарып тастасын. Кеше Мергеннен почта айдаушы Сағиттың арбасымен келдім.

Оразға Қапи жұмбақ адам болып көрінді. «Мерген жақтан келсе бұл Әбдірахманды да білмейді, Әмірді де көруге тиіс емес. Бұл қалай? Әлде менің жаздығұні көргенім басқа Қапи ма? Әлде мұнда басқа бір сыр бар ма? Ол сырды менен неге жасырады? Әлде мені баласына ма? Менсінбей ме? Әлде...» деген шырғал ой қызметіне кетіп бара жатқан Оразды онан әрі шырмай түсті. Бірақ ол, «не де болса мұның Орағын тауып алайын» деп, полк басқармасына келіп, кіші офицерден:

— Сіз Орақты білмейсіз бе?— деді.

— Мен,— деді офицер күліп.

Орақ орта бойлы, өзінен бес-алты жас үлкен, жүзінен оты шығып түрған пысық қазақ екен. «Орақ» деп қойған несі деп таңырқап, Ораз офицерді көзбен сынап өтті де, Қапи Мырзағалиевтің сәлемін айтты.

— Қазір барамын. Жәрке тігіншінің үйінде дейсің бе? Қазір, қазір,— деді пысық офицер.

3

Сол тұні Мендігерей кірпік қақпай шығып еді.

Күтпеген жерден Жаншаның алдына апарғаны, оның жұмбақ ісі мен екі ұшты сөздері, өш Халелдің жекірісі мен өті жарылған түрі қажыған тұтқынды қалпынан шығарып жіберіп еді. Ақырында уалаят басшысының «ертең жолға шығарыңыз» деген түсініксіз бүйрығы көз ілдірмей тұнімен төңбекшіткен-ди. Қаншама тырысса да шымшытырық ойдың көңіл тоқыrap тұрақты түйіні бері оралудың орнына әрілей берген-ди.

Таң аппақ atқанша оның көзі ашық жатты да, күн ұясынан шашырап шыққанда ғана ілініп кетті. Сонда да құс ұйқы болып, қылт-қыбырға селт етіп үйренген жан есік сыртына келген солдаттар ішке еніп үлгергенше көзін қайта ашып жіберді.

Мендігерейді жолға шығарды...

Ат жеккен жайдақ арба өріске шығарған қаланың сиырымен бірге үлкен қара жолға қарай аяңдады. Бұл кәдімгі Бұлдырты ұстімен Қаратөбеле асатын жол еді. Атшы делбе ұстап, кешегі екі солдат салт мініп қабырғаласып келе жатыр. Бірақ тап кешегі сияқты дігрей қоймай, екеуі де жайбарақат келе жатыр. Ұзын жол әр кезде де жай қимыл мен сабырлы сөзге бейім — екеуінің асықпай сөйлеп, әрең аяңдауы да соның салдары шығар. Оның ұстіне бір қоржын жайдақ арбаның арт жағына төңкөріліп байланып, енді бірі жасырақ солдаттың бөктеріне орналасқан. «Ойылға жүргізгені ме?» деді Мендігерей, кейінгі жаққа қарап ақырын күрсініп.

Кейінгі жақта...

Кейінгі жақта жиылып бас қосып, ел қамы үшін әр кез әңгіме-дүкен құрған үйреншікті Қызыл үй қалып бара жатыр. Онан әрі Кең алқап. Жайлы түбек, Жайық жағасы. Үй, туған-туысқан. Дос-жар. Ойынши мен күдігі мол күндер, қатерінен шаттығы басым тартыстар сол жақта қалды. Үлкен үміт, биік мақсат та сол жақта көз ілдірмеген... Бәрі қашықтап бара жатқандай. Қашықтаған сайын тынымсыз көңілге тынышсыз бір мұң себелегендей.

«Әмір... жауынгер достарға аман жетер ме екен? Аман жетіп мұндағы жайды көз алдыңа елестете алар ма? Онда қандай өзгешелік бар? Бәрінен де бұрын: мұнда болып жатқан шымшытырық қимылды, айқыш-ұйқыш тартысты өжет қимылмен, өткір сөзбен, өнегелі іспен бір арнаға құйдырап ма? Әлде бас бірікпей тентек-тел өскен ер көңілді жігіттер жауға жем болып кетер ме?!

Әмір қашан оралар? Күлшан... өжет жан, алғыр жан, серігімен

табысар ма?..» деген ойлар орайды оның алдын. Кейінгі жақтан жүзін ілгері бұрғанда да сол ойлар қарсы алдында тұра қалады.

Ойылға апара жатқанын айдаушылар айтпаса да, Мендігерей дұрыс шамалады. «Текені тықсырып келген майдан шөбі Жымпіты уалаятын жай қалпында қалдырмайтыны анық. Бұлар кейін шегініп, Гурьевте туын тіккен аң генерал Толстовтың қол астына ығыспақшы шығар. Бұлардың әскери мектебі де, әкімшілік орындарының бірқатары да Ойылда. Көшер орталығының көш басшысы етіп мені аттандырды ғой шамасы» деп езу тартты ол, бір қалыптен бұлкілге басқан мәштек торының сауырына қарап отырып.

Оның мініп келе жатқаны жайдақ тарантас, қасында делбесін ұстаған бейтаныс шаруа отыр. Ал, екі жауынгер салт аттылы арбаның соңында келеді. Иығы жаралы, отыруға дәрменсіз жүдеу адамды ешқайда кетпес деп ойлады білем, екі жігіт қаладан жиырма шақырымдай жер шыққаннан кейін тұтқынның артына байлаған қолын шешіп арбаға бос қойды.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

1

Таңертең Арон төре Жаншаға «бұлік» шықты деп мәлім етті. Ол әскер басын жамандай сөйледі:

— Ұлы дәрежелі Жанша мырза, әскер арасында бейбастақ сіздің молайғанын естіп, командир-басшыларды арнайы ескертіп едім. Алайда полковник Белоус пен Кирилловтың о бастан темір тәртіпке жүгіндірмей бос белбеулік еткендігінен ақыры үлкін шығартты — тура үлкін! Жарлықтан бастартқан бұзық ондықты гауптвахтаға салмай, жауапқа тартпай, бірнеше күн бос үстап, енді мына менің тұтқындауға барған офицеріме бас салғаны. Үлкін жібере берсе әскер қатары тегісінен бунтарлыққа айналады. Айыптыларды тез әскер сотына соттатуға тәртіп беруіңізді сұраймын. Үлкін шығарған жүздікті қоршап, басқадан бөлектеу қажет. Үлкін сіздің төтенше жарлығыңыз керек деп білемін.

Неге еkenі белгісіз, сол күндері уалаят басшысы Арон айтқан қатаң тәртіптен бойын аулағырақ сала бастады. Ол төренің үлкін сөзіне аса зор мағына бере қоймай: «Жау шапты, үлкін туды» деп жүртты қамауға әзір тұратын осы полицмейстр сұлтан жоқтан өзгеге араласуын қоймады» деп ойлады да:

— Сұлтан, сіз, үлкінде полковник Белоустың өзімен ақылдасып алудыңызды сұраймын. Жауынгеріне де, он басы мен жүз басына да жауапты алдымен сол мырза ғой,— деп, Аронды әскер басына жіберді.

Бірақ кешікпей Кириллов келіп:

— Казарма іші үлкінке айналды, митингі жасап, үндеу жариялады жатыр. Большевиктік үндеу,— деп мәлім етті.

Жанша ойға қалды.

«Үлкін не болып кетті?» — деді Жанша өзіне өзі күбірлеп.

Соңғы кезде ол көп отырмай, келген адаммен сөйлескенде де түрегеліп тіл қатысатын. Халелден басқаның бәрі, ұлық отырғаннан кейін, қол қусырып тұрып сөйлесіп тізе бүкпестен шығып кететін-ди. Оңаша қалып әлденені ойлағанда Жанша екі қолын қусырып, терезенің жақтауына сүйеніп тұрған адамша темен қарап қалатын. Қазір де терезе алдында тұрып көп нәрселерге болжал-баға берді, көп адамдарды ойша пішіндейді.

Оқымыстың «ау» десіп бас қосуға келмесе, жігерлі жасық әскер

қызметінен бас тартса, игі жақсық бір мойындықпен өз білгенін істеп старшын мен болысты сабауға шықса не болды, не елдік қалды?!"

— Штаб мәжілісін шақырыңыз... Жоқ, оған уақыт жоқ. Ғаскерді алаңға жинаңыз. Мен өзім барамын. Ғаскерге сөз айтамын... — деді Жанша бөліп-бөліп сезін жұта сөйлеп.

Кириллов кері штабқа шапты. Бірақ штабтың тәртіп орнатары екі талай еді.

2

Подполковник Кирилловтың «бұлік» деген оқиғасы былай басталып еді.

Штаб начальнигі Кириллов пен командир Белоус жүз басыларын жинап алды да командованиенің бұйрығын еғлан етті. Оның бірінші бабы: Жұздікті басқара алмағаны үшін, жүз басы Жоламанов орнынан алынсын, атағынан айрылсын, өзі жасақшылар датарында солдаттыққа көшірілсін. Екінші бабы: Әскер тәртібіне бағынудан бас тартқан, командир бұйрығын орындаған солдат Жолмұқан Баракұлы әскери сотқа берілсін»— делінген еді. Штаб начальнигі Жоламановтың погонын өз қолымен жұлдып, бірінші ондық Жұнысовтың қарамағына жіберді. Қалған жүз басыларға әскерді жауынгер тәртіппен алаңға жинауға жарлық берді.

Бірақ жасақшылар тап сол сағатта казарма алдында митинг жасап жатыр еді.

— Жасақшылар советінің атынан барлық солдаттар мен кіші офицерлердің төтенше мәжілісін ашық деп жариялаймын. Мәжілісті жасақшы Жамантайұлы, ондық Баракұлы және кіші офицер Орақов басқарсын деген пікір бар. Мақұл дегендерің қол көтеріндер, — деді жайдақ арбаның үстіне шығып айқай салған Батырбек.

— Мақұл!

— Мақұл! — десті тұс-тұстан шулап, абыр-жұбыр мойындарын созған жасақшылар.

Біреулер қолын көтеріп, біреулер: «Не деді! Не деді? » — деп жатқан кезде жүз басылар да келіп жетіп еді.

— Тарқаңдар! Аттарыңа мініп алаңға шығыңдар! — деп айқай салды екінші жұздіктің командирі.

Жұрт жапырласып, арбаның жанына жақындаған жүз басына қарап ақтарылысып қалды.

— Бірінші жүздік, тыңда менің жарлығымды!

— Тарқаңдар да аттарыңа мініңдер! Алаңға! Базар алаңына!— деп, Студенкин дейтін писарь жұз басына ілесе айқайлады.

— Мынау кім? — десті, мойның бұрып ұлгірген бірінші жүздіктің жасақшылары. — Жоламанұлы қайда?

— Ойбай-ау, Жоламанұлын қайда жіберді? Мынау не дейді, бірінші жұз мені тыңда дей ме?

— Бұл не? Қайда апарады?

— Әлгі Текеге айдау басталған шығар!

Дүрліккен топ үрпиісе қалды.

— Тоқта! Тоқта! — деді мәжілісті ашқан Батырбек. — Орақов, Баракұлы, Жамантайұлы, бері келіндер!

Орақов жақын тұр екен. Мінбе-арбаға секіріп мінді де:

— Шуламандар! Тынышталыңдар!— деп қолын сермен жасақшыларды үйірмелей тұсті.— Бір мәжіліс басталып жатқанда екінші мәжіліске халық бармайды, бұл бір. Әскер советіне хабарламай жүздіктерді алып шығу — бұрынғы патша заманының тәртібі. Қазір тәртіп басқа, заң басқа, бұл екі... Ушінші: қазір сіздерге мына Батырбек жасақшылар советінің мағлұмдамасын оқиды. Тынышталыңдар!

Жұрт тыныштала қалды. Жұз басылар біріне-бірі қарасты, олар мына түрде жүздіктерін алаңға алып шығып, Кириллов жарлығын осы сағатта орынданған ал-майтының айқын сезді.

— Командирге мағлұм ету керек.

— Ол жер тепкілейді және ізімізше қайта қайырады.

— Сонда не істейміз?

— Мына мәжілістің ақырын күткен жөн.

Жұз басылар өзара кеңескен шақта, Батырбек үндеу жариялауға кірісіп те кетіп еді.

— Ағайындар, жасақшылар, мынаны тыңдаңдар. Бұл нағыз қара қазақтың қамын жеген азаматтардың сіздерге жолдаған сәлемі. Ашыңқырап айтсам бұл Орал қаласындағы көктем кезінде ақ атамандар күшпен құлатқан Орал советінің үндеуі. Орал советі қазір Орал қаласын ақ казак-орыстардан босатқалы жатыр. Міне, осыны

сіздерге еғлан етіп, азаматтық борыштарынды өтеуге шақырады.
Тыңдаңдар! Ал оқыдым...

«Қазақтың қадірлі жігіттері!

Патша үкіметі адам қатарына қоспай, қалың қара қазақтың жер мен сүйн өзіне билетпеді, буған алпауыт пен помешиктер — мыңғырған дәүлетті байлар ие болды. Баста билік, ерде ерік қалмады. Крестьянский начальник деп аталатын хұқімет иесі қалаған адамдарын болыс қойды, болыстан төмен старшиналары мал баққан елді бір шыбықпен айдады. Момын шаруаға теп-тегіс салық салды; қазынадан қалған бір жердің шұрайлысын шабындығым деп бір, егістігім деп екі — елдегі бай мен би, молда мен қожа иемденді. Кедей мен малшыға, жетім мен жесірге жердің тисе ең құтсызы ғана тиді; тимесе мұлдем тимей қалды.

Қазақтың қадірлі жігіттері!

Қара қазақтың ұл мен қызын оқытуға жеткілікті етіп мектеп ашпады, ашқан бірен-сарап мектептерге алдымен правительъдердің, құдіретті байлардың, болыс пен судьялардың балалары алынды. Ауырған-сырқаған қара халықты емдейтін елде дәрігер де, аурухана да болмады. Жұрт тегісінен надан қалды. Қастерлісі дарусыз, күтімсіз меҳнат шекті. Ал, адам қатарлы әскер жұмысына қазақ жастарын тіркемей қорлады, соғыс шыққан кезде оларды мал есебінде шетінен тізіп айдан окоп қаздыру үшін қара жұмысқа салды. Ал, қазір автономия боламын деп, қазаққа теңдік әперемін деп арамтер болып жүрген Жанша мен Халел Досмұхамедовтердің құрған уалаяты жоғарыда аталған патша кезіндегі хұқіметтен бір де айырмасы жоқ; бұлар да салықты кедейлерге салды, кедейдің балаларын еріксіз жинап әскер етті. Бұлар да сол бұрынғы билеп келген атақты адамдардың айтқанын істеп қара халықты атып, асып, сабап, зәбірлеп екі аяғын бір етікке тығып отыр. Теңдік деген сөз босқа қалды. Қой үстіне боз торғай жұмыртқалатам деген ғадалат ісі алдау болып шықты. Осыны көріп, біліп, малшы мен жалшыға, кәріп пен қасерге, жетім мен жесірге — бүтіл момын елге шын бостандық әперу үшін Совет хұқіметі дейтін кедейлер хұқіметі құрылды. Осы кедейлер хұқіметін барлық жерде тегіс орнату үшін еңбек ететін шаруа мен жұмысшыға, малшы мен жалшыға ерік алып беруші Қызыл гвардия жасақталды. Қызыл гвардия Ресейдің барлық жерінде бұрынғы патша чиновниктерін, алпауыт байлар мен генералдарды қуып жіберіп, ел билеу ісін қаратабан жұмысшы мен жалшыға алып берді. Қазір Қызыл гвардия Самараны, Орынборды, Саратовты алды, Теке қаласын қоршап казак-орыстар мен олардың атамандарын қуып жатыр. Сол үшін бұл бақытқа, теңдікке қол жеткізетін, шын бостандық орнататын Қызыл гвардияны құшақ жайып қарсы алындар. Алдаң жүрген Досмұхамедовтерді қуып шығып Жымпityда, онан арғы Ойыл мен

Кыылда, Жем мен Сағызда, Атырауда, Үйшікте, барлық қазақ жерінде
Совет хұқіметін орнатуға ат салысындар.

Бұл жаңа хұқіметке мал баққан шаруа мен кедей жалшилар
сайланады, олар өз билігін өз қолына алады. Кедейдің көзі ашық
құлдары ауылдық, болыстық, уездік басқару комитеттерін басқарады.
Өз баласын оқытуға мектеп ашады, өз ауруын емдетуге емхана
ұйымдастырады. Егіндік, шабындық жердің шұрайлысын кедей
шаруаға бөліп береді, салықты байларға ғана салады. Бұл Қызыл
гвардияның қолындағы туы — бақыт туы — Қызыл ту деп аталады.

Қызыл ту ерлер қолға алған жолы,

Соныдан жарып тіке салған жолы.

Жер бітіп су аққалы адам ұлы

Жете алмай қарап көзі талған жолы.

Алыңдар қолға бостандық туын!

Жоғалсын зұлымдық!

Олардың губерниялық советінің атқару комитеті

Бақытжан Қаратаев,

Петр Парамонов,

Әбдірахман Эйтіев,

Сақыпкерей Арғаншеев.

— Жасасын бостандық! — деп айқай салды Орақов. Батырбек жалма-
жан арба үстінен секіріп түсіп көптің арасына кіріп кетті. Оның сөзіне
аузын ашып қарап қалған қалың қара қоңыр жігіттердің ішінен бір-
екеүі:

— Жасасын бостандық! — деп қалды.

Көп арасына бірте-бірте енген ұлы қобалжу бір кез дүр ете түсті.
Жапырылған жұрт бірін-бірі иықтай ілгері ұмтылып Батырбекті
көзбен іздеді.

— Ay, қайда кетті әлгі азамат?

— Сұрақ бар!

— Бұл қалай? Бізді Текеге айдаймыз деп жатыр ғой. Сонда?..

— Ия, ия, айдаймыз дейтін көрінеді. Батыrbекті көзімен жеп қоярдай-ақ қадалып, оның бар сөзін жұтып тұрған Нұрым:

— Айдар атасының басын. Айдауына көнетін мал жоқ!..— деді түнере түсіп. Ол: «осы жігіт нағыз... сол Хакім айтқан жігіттердің бірі болмағай. Қайда кетті өзі, ең болмаса бір ауыз сөз сұрап қалатын...» деп ұмтылды. Нұрым Батыrbектің кім екенін біле қоймаса да шамалағандай болды. Шеттен келген шығар деп топшылады. Кимелеген жандар оны арбаға жеткізбеді. Жарға соққан ағын судай лықсып, кері шегіндіріп әкетті. Жан-жақтан:

— Айдар атасының басын!

— Біз мал емеспіз айдағанға жүре беретін!— деп жатты.

— Мәмбет қайда? Ол неге келмеді бізге? Әлде өз бетімен басқа жақта жүр ме? — деп айқай салды Нұрым Орақовқа қарап.

Оралдың атынан:

— Мәмбет Әbdірахман Эйтиевтің, Галиасқар Әлібековтың, Қапи Мырзағалиевтің отрядына кетті деседі, осыдан ертіп кеткен жігіттерімен бірге барып қосылған да шығар. Қазір ақ атамандардың шетке шыққан жұздіктеріне бөрідей тиіп жүрмесе нетсін. Жолдан сәлем айтыпты. Тез бізге қосылсын, өзім қарсылап аламын депті: жалдамалы Кирилловтың таяғын соғуды қойсын, бас кесер казакорыстардың күні санаулы. Қазір Орал қаласына, ондағы бауырларға көмектесуге аттанамыз. Абақтыдағы Бақытжандарды босатамыз. Жігіттер тез қозғалсын!— деп сәлем айтыпты. Есіттіңдер ме?— деп айқайлады Орақов, Мәмбеттің тап қай жерде екенін білмесе де сырттан болжап.

— Есіттік!

— Есіттік!

— Жарып шықпағанда, оны кім ұстай алады!

— А, сені кім ұстап тұр? Мыналарды тас-талқан етіп қаладан қуып шық та, сен де Әbdірахманның ғаскеріне барып қосыл! — деді Орақов Нұрымның жанындағы жігітіне көзін тігіп.

Жігіт үн демей қалды. Оның орнына Нұрым жауап қатты.

— Енді ешкім ұстай қоймас, ұстай қалса Кәрімғалидың... — деп бөгелді ол. — Кәрімғалидың өлімі бізге ақты — ақ қараны — қара дегізді. Мұндай ғаділетсіздікке енді қайтып жол берсек, бізді ешкім адам екен деп санамас.

Үндемей қалған жігіт:

— Онда біз де Мәмбеттің соңынан кетуіміз керек,— деді.

— Ал, қазір казармаға кіріндер. Тамақтаныңдар. Тәртіп бұзбанадар. Не істейтінін жасақшылар советі хабарлайды,— деді Ораз.

Сөйтті де, ол Нұрым мен Жолмұқанға казарманы күзетуді тапсырды. Өзі тағы да Қапи Мырзагалиевке кетті.

3

Әлдеқалай, иненің жасуындан лып ете қалған от, ап дегенде көзге ілікпей, қураған шөпті жіңішкелеп жалап, шөкеден шөкеге секіріп, бейне бір дастарқанға төгілген майдай-ақ жайылып жүре береді. Оны тоқтатудың әдіс-айласын ойлап үлгіргенше, желпіп кеткен сахараның бір сұғанақ желі лап етуге дайын тұрған қомағай қауданға қызыл жалынды жыға салады да, көз ілескенше болмай ұзыннан-ұзын шуақ қызыл арқанды сүйрей жөнелді. Қара қаудан мен шөңге-шөленді қылғымай жұта бастаған кең көмейлі өршіген жалын түтіні көзге, жалқыны бетке соғатын, жорғалаған жолында сынық салам қалдырмайтын, үйдей маяларды қылқ еткізетін, теректерді ә дегенше күйелі көсеуге айналдыра салатын жалпақ өртке айналады. Сахараның мұндай өрті сөндіруге бой бермейтін тілсіз күш, қорқынышты апат...

Сол күнгі дүр ете қалған қалың қолдың беті сахараның күйіп тұрған сарша тамыздағы қызыл-жалынды өртімен тең еді. Оны тоқтатуға амал-айла жоқтың қасы еді, ол қапырық қауданды, пайдасыз шөленді жаламай тынбайтын, тазартпай тоқтамайтын жойқын күш еді.

Кешікпей:

— Атқа мініндер!

— Жігіттер, атқа ұмтылыңдар!

— Атқа! Атқа!— деген айқай казарманың бір басынан екінші басына жаңғырықтай соғылып жатты. Бұл айқай салған Орақұлы еді.

Ақтарылып кері лықсып, не істеуге, қайда баруға білмей тоқыраған топ енді казармадан сыртқа ақтарылды. Ежелден атқа үйір, оның үстінен әскерше ойнал, сап тұруға бейімделіп қалған қазақ жігіттері көзді ашып-жұмғанша ат бағандарының бойына өрілді де, әп-сәтте лек-легімен толқыған дүбірлі қол, дүрмекті топқа айналып кетті. Әлгі айқай тағы да өктем-өктем шығып, үйірліп қалған қалың аттылының ірмегін қолмен жазып жібергендей болды.

— Базар алаңына, марш! — деп команда берді баяғы Орақов.

Базар алаңы бос болатын. Жалғыз-ақ жылқы ұстайтын көпір жақ бетте тиеген екі арба пішени бар бір Жауғашты тұр еді, лап беріп почта жақ беттен сау ете қалған қалың аттылы сол пішеншіге тұра тартты. Лекітіп жортып келген бойы арбаны қоршалай тұсті. Алдында Орақовтың өз жүздігі, оның өкшесін баса Жолмұқан жігіттері, оған жалғаса басқалары да үйреншікті ондық тәртібімен казармадан топтобымен қозғалып еді. Пішенші сасып қалды. Ол бейне, мына жаланған атты әскер «шоп жетпей қалып аттарына пішен ала келді ме?» деп күдіктеніп еді. Бірак, тұп-тура келген атқа отырысы берік, келбеті де айбатты, мұрты қою, өткір көзді қара жігіт алдыңғы арбаны жанамалай келіп ер үстіне дік етіп шанышла қалды да, қарғып пішеннің үстіне шығып кетті. Оның соңындағы бір жігіті жерде тақымынан босап қалған аттың тізгінің үстай алды да, үзеңгісіне шірене түсіп кейінгілерін қолын көтеріп бөгеп, қатарынан асырмай, пішенді арбаны қоршай қойды. Арт жақтан лек-легімен ентелей жекен аттылар алдыңғыларға бөгелді. Бірнеше минуттың ішінде өзінен өзі дөңгелене қалған үлкен аттылы қорған пайды болды, қорғаның ортасында арба пішеннің үстіне әдейілеп тұрғызған мінбедегі шешендей қол сілтеп Орақов сөз бастады. Оның бастапқы айқайы кейінгі жақтағылардың дүбірі тұншығып, дабыр-шуына төтеп бере алмай жоғалып жатты.

— Жі-гіт-тер! — деп шұбатылды әрідегі адамдарға әлсіз естілген дауыссыз дыбыстар.

Аздан кейін жұрт қимылды саябыр тартты. Пішен үстіндегі шешен дауыстың жетпегенін қолымен меңзеп, жігерлене түсіндірді. Ол оң қолын жоғары көтеріп саусақтарын санаңдар деген адамша жая тұсті де, жұдырығын түйіп, алдыңғы жақтағы, алыстағы әлдекімге күш көрсеткендей кіжінді. Жанындағыларға оның тістене түскен жағының бұлшық еті бүлкілдей қалғаны да көзге шалынды. Алайда оның сөздері бейне бір жәрмеңкеге жиналған қарақұрым жандай, қаптаған аттылы жауынгерлердің құлағына тегіс жетпеді, Осыны сезген Жолмұқан арбадан кейінрек тұрып, Орақовтың сезін қайталап жеткізе бастады.

— Үш адамнан басшы сайланадар!

— Үш адамнан басшы сайланадар!

— Жоламанов басшы болсын!

— Жоламанов басшы болсын!

Бұл сөздерді жалғыз Жолмұқан емес, кейінгілер де қағып алып, алаңның шетінде аттары ішке, қалыңға кірмей ойқастап жүргендерге де жеткізді. Бір кез Жолмұқан:

— Қосшысы Орақовтың өзі, есіттіңдер ме, жігіттер. Орақұлы!

Орақұлы!

— Батырбек болсын үшеудің бірі...

— Батырбек!— деп айқай салды.

Алдыңғы саптағылар Орақұлының сөзін жадына жақсылап түйгендей болды.

— Бір жағадан бас, бір жеңнен қол... бір адам бастамай іс бітпейді. Бәріміз бір басшыға бағынамыз.

Әйтпеген күнде береке болмайды...— деп ұғындырыды. Оның біраз сөздерін жұрт жақсылап тыңдал үлгермей, арт жақтан бір адам:

Почта! Почта! Телеграмм!— деп барқырады.

Қапелімде жұрт бұл сөздің мәніне түсінбей толқи түсті. Бірақ кешікпей дүр ете қалды.

— Почтаны қолға түсіреміз...— деп шаба жөнелді жаңағы барқыраған адам.— Айда! Почта!..

Бір топ атты барқыраған жігіттің соңынан шапты.

Әлденені ойына мықтап түйгендей, Жолмұқан қасындағы жігіттеріне:

— Кеттік!— деді.

Оның жігіттері бөлініп, топтың ортасынан суыртпақтан созылған жіптей, іркілместен жылжып, шетке қарай жүре берді.

Нұрым пішен тиеген арбаға таяу жерде тұрып Орақұлының сөзін басынан бастап тыңдал еді. Ол жақындал қелген Жоламановтың жасағына қосылды да, жүз басының тәртібімен полктың интенданттық қоймасына ат қойды. Лекітіп қелген қырық-елу қаралы әскерге қарсы тұрарлық қоймада адам жоқ еді. Уәлидің флигель үйінде бұққан қойма бастығын Нұрым тани кетті.

— Ағайын, қойманың кілтін бер, әйтпесе есігін қиратамыз,— деді ол өзіне таныс татарға.

Бұл татардың атын білмесе де, тап осы флигель үйдегі Оразға сан рет келіп жүргеннен, Нұрым онымен сырттай танысты.

— Уаллаһи, мені харап еттің, малай. Лучше Қалыбай әпенденің өзін келтіру керек еді,— деп татар қарсыласа қоймаса да, жалына-жалбарына өтініш жасады.— Сен малай, таныс малай едің...

Ол татарға жауап беріп үлгергенше, саудагердің үлкен үйі жағына Орақ шыға келді де сөзге араласа кетті.

— Жігіттер, бұл мұлік көптің мұлкі, мына өздеріңіздің мұлкініз. Сондықтан бұл полковой складтың кілтін өздеріңіз алышыз. Сенімді адамнан бақташы қойыңыз,— деді ол анталаған жігіттерге. Сөйтті де өзі көптің арасына кіріп кетіп, Жоламановтың қасына жетіп барды. Екеуі оңашалана қалды. Көп кешікпей Жоламанов бұрылып:

— Жұнысов, сен мына қойманың кілтін өз қолыңа аласың, жігіттеріңмен бірге мұлікке ие боласың. Бір жанды маңынан жүргізбейсің, күш көрсетер офицерлер кездессе қару жұмсайсың. Штабқа хабар етесің. Қалған жарлықты өзім беремін,— деді. — Хүп!— деді Нұрым.

Қапи Мырзагалиевтің ісіне де, мінезіне де түсінбей, бірақ әлденеге іштей сеніп, интендантствоға келген Ораз өз құлағына өзі сенбеді, өз көзіне өзі нанбады.

— Ешбір адамға кіруге де, шығуға да рұқсат жоқ, писарь мырза. Киім-кешек, мұліктің бәрі ғаскер комитетінің қарамағында,— деді Нұрым, Ораздың алдынан шығып.

Ораз күліп жіберді де:

— Хүп, ондық Жұнысов,— деп, оң қолын құлаққа апарды.— Сізге ғарза беруге бола ма?

Нұрым «Ғарза беруге бола ма?» деген сөзге жауап таба алмай қалды. Ол тек қасындағы жігіттеріне:

— Ешкімді жібермеңіз!— деп ішкі кеңсенің кіре берісіне басын сұқты да, Оразға кір деген ишара берді.

— Кім қойып кетті?— деді Ораз сыйырлап.

— Орақ.

— Орақтың кім екенін шамаладың ба? Не айтты?

Нұрым еш нәрсе білмейтінін, тек қана жасақшылар комитетінің бүйіріғынсыз бір жасақшы қаладан шықпайтынын, әркімнің өзіне жүктелген міндеттін орындайтынын айтты.

— Өз құлағыма өзім сенбей, өз көзіме өзім нанбай тұрмын,— деді Ораз.

Сөйтті де Нұрымға:

— Жақсы, Нұрым. Өте жақсы! Мен кеттім. Өз жұмысыма...— деді.

Ораз үлкен ойға қалды. Оны ойландырған оқиғаның бірінің соңынан бірі тізбектеле бергені, аз уақыттың ішінде тып-тыныш жатқан қала мен жайбарақат жүрген жандардың сендей соғылысып, әлдеқайда үлкен бір арнаға жөнкігені болады. «Осының бәрі бір адамның дегенімен жүріп жатыр ма, әлде бет-бетімен, біріне бірінің байланысы жоқ, кім қалай толқыса солай кетіп жатқан стихия ма? Бас себеп неде? Неден басталды? Енді немен тынады?.. Орақ кім? Батырбек қайда? Үріккен жылқыдай жұрт жөнге ойыспай кетпесе не етті. Мұны тектен-тек тастамайды... Басуға ғаскер шығып қалмаса қайтсын!.. «Қала кішкене болса да, жаяу жүрген адамға о шетімен бұш шеті бір көш жердей еді. Мекемесінен пәтеріне, пәтерінен казармаға жеткенше Ораз алқынып қалды. Ығы-жығы болған жасақшылар казармаға бірі кіріп, бірі шығып жатыр. Біреумен біреудің ісі жоқ, әлденеге елегізе түскен халық. Демін алып, терін сұртіп отырып Ораз, қарапайым жасақшылардың не болып жатқанын түсінбейтінін аңғарды.

— Командирлерің қайда?— деп сұраған Оразға біреуі:

— Командирді қойып, енді аман-есен елге жетіп алсақ болар еді,— деп көкейіндегі ойын айтты.

Батырбектің, Орақтың да қазір қайда екенін казарма ішіндегілер білмеді. Тек қана казарманы бақылаған ондық барын айтты, бірақ ол ондық асханаға кетті,— десті.

Күн бесіннен төмен түскен кез еді. «Әлде пәтерге барып дем алсам ба екен. Мынадай қаланың асты-үстіне шығып жатқан кездे жатуға да болмайды. «Әлде түрмеге соғып, ебін тауып Мендігереймен ақылдассам ба...»— деп бөгелген Оразға жоқ жерден Батырбек кездесе қалды. Бұл екі арада сөйлесуге де мұрша бермей казарманың арт жағынан шауып шыға келген бір топ аттылының алдындағы командир жігіт келе айқай салды.

— Он бес адам, тез аттарыңа мініндер де, мына Батырбектің соңына еріндер. Он бесің маған ересің. Тез! Атқа ұмтылындар!— деп команда берді.

Бұл Ораздың кеше ғана Мырзагалиевке жіберген Орағы еді. Ал қасындағы Батырбек Оразға:

— Ойбай-ау, сен не істеп жүрсің мұнда, атың қайда?— деді.

— Ат болмай қалды. Қалекең жегіп кетті,— деді Ораз жаяулығына қорынғандай.

— Тез бар да, конюшнядан ат алып мін. Өзің жә маған, жә Ораққа ер.

Ораздың аяғы жерге тиместен конюшняға қарай жүгіре жөнелді.

— Қазір біз абақтыдағыларды босатамыз. Абақтыны алуға келген кісіні білесің бе? Кәдімгі Мәмбет!— деді Батырбек қатарласа шапқан Оразға.

Ораз үндемеді. Бұл түсініксіз қымылдың басында да Мәмбет, аяғында да Мәмбет болатынына ол шәк келтірген жоқ еді. Olsen Батырбекке білемін деп те, білмеймін деп те тіл қатпастан оңай табылған әскер атын тебіне түсіп ілгері ұмтыла берді.

Абақты бұлар жетпей-ақ ап-сап болған екен. Бір қора жаяу адамды соңынан шұбыртып интендантствоға қирай жөнелген аттыларға келіп қосылған Батырбекке Мәмбет жөнді жауап бермеді.

— Интендант Қалыбай бар ма, әлде қашып кетті

Соның өзін де ерту керек,— деп, Мәмбет өз ойын ортаға салғандай болды.

Ал Батырбек оған:

— Интендант жоқ, мұлік басында біздің Жұнысов дейтін жігітіміз тұр,— деп еді.

— Қай Жұнысов?— деп, Мәмбет құлағын тіге қалды. Батырбектен бұрын оған Ораз жауап қайырды.

— Өлеңші Нұрым дейтін жігіт. Фамилиясы Жұнысов.

— Білемін. Өлеңші қара.

Онан басқа сөзге орын болмады. Мәмбеттің пішініне, атқа отырысына риза болған Ораз «Шойқара десе — Шойқара екен ғой. Бірекі адамды қамшымен ұрып жығып кетуге де шамасы келерлік» деп ойлады.

— Не бәрің, қанша адамсыңдар?— деп сұрады Мәмбет абақтыдан босағандарға қарап.

— Бір санағанда алпыс сегіз адам болып едік. Қазір онан-кем болуға тиіс,— деді бір әскер киімді тұтқын ілгері шығып.

— Неге кем болуға тиіс?

— Қашып қалғандар бар...

— Қашып қалса қала берсін. Қалғандарың да жетеді.

Сендерге мына жерден етік пен шинель бергіземін. Кетерде ғаскер қатарына кіремін деушілер болса, оларға ат-тұрман, қару-жарақ беремін. Ұқтыңдар ма?— деп айқай салды Мәмбет.

— Ұқтық!

— Ұқтық!

— Ұқсандар сол. Ғаскерге кіремін дегендеріңбылай шығыңдар.

Әлгі жауап қатқан әскер киімді жігітке ілесіп, берекесіз топтың ішінен гимнастерканың погоны, түймелері жұлынған, белінде белбеуі жоқ бес жігіт бөліне берді.

— Біз өзіңмен бірге боламыз, Мәмбет аға,— десті олар жамырап.

— Мыналарға жаңа шинель, жаңа етік, ер-тұрман бер, Жұнысов,— деп жарлық етті Мәмбет.

— Хұп, Мәке,— деді тілдесуге білмей тұрған Нұрым қуанған пішінмен.— Ақыры кездестік, Мәке...

Сөйтті де ол жігіттеріне иек қағып қоймадан керек шинельдер мен етіктерді шығарта бастады. Етік пен шинельді көргенде, күні бойы не қыларын білмей тұрған қазақтар өзара құбірлей қалды.

— Жасақшы болғандарға ат-тұрман да бере ме, сонда?

— Ат-тұрман түгіл мылтық, қылыш, оқ-дәрі береді.

— Біз де жазыламыз десек қайтеді?

— Мәмбетке ерсең...

— Су түбіне кетерсің дейсің бе?

— Жоқ-ау...

— Жазыл... Нең кетіп барады...

— Пәле болып жүрмесе?

Құбірлескен шаруалардың бата алмай тұрғанын көріп Мәмбет ақыл айта бастады.

— Сендер ғаскер болмай-ақ қойыңдар. Онан да елдеріңе қайтып, бұзық старшындардыңды ауыздықтандар. Ал мынадан бір-бір аяқ киім, қаласандар шинель алыңдар,— деді.

— Қожаң берсе қойныңа сал деген. Керек тастың ауырлығы жоқ,—

деп, шаруалар шинель мен етікке жармаса бастады.

Мәмбетпен бастапқы тілдескен жасақшы жігіт Нұрымға қарап:

— Аға, мына үйде тамақ жоқ па екен?— деді қоймадан ілгері көше бетте тұрған саудагер үйіне көзін салып. Жасақшы болғаннан бері тамаққа көңілі кете беретін Нұрым, бұл ашыққан жігітті аяп кетті.

— Қазір сіздерді тамақ ішкізіп, казармаға орналастырады. Бұл үй саудагердің үйі ғой. Мынау қойма соның шоланы болса керек,— деп жұбатты өзегі талған жас солдатты.

— Жұнысов, мұны сен істейсің, бесеуін де тамаққа тойғызып, ат-тұрмандарын қолына беріп, өз қарамағында аласың. Кешке маған жолығарсың,— деп Мәмбет қозғала берді.

— Қай жерде жолығамыз?— деген Нұрымның сұрағына ол:

— Табасың ғой,— деді жүре сөйлеп.

Өздері тобын жазбастан қару-жарақ қоймасына асты.

4

Кешікпей Жымпиты көшесінде шолақ аттылар пайда болды.

Ұлы жолдан аулақ жатқан бұл аядай қаланың үстінен бейне бір сел жүріп кеткенге ұқсады. Ойқастаған жасақшылардан өзге көшеде бір жан аяғын қия баспады; жай халық терезелерін тас бекітіп үйді-үйіне бұқты; саудагерлер дүкендерін қос құлыштап ұлгерді; чиновниктер мекемелерін тастай салып бет-бетімен шашылған сынаптай жоқ болды; басшы правительдер ұлгергені қаланы тастай қашты, ұлгерменегі берік шоландардың түкпіріне тығылды, кейбіреулері мешіт пен шіркеудің қойнына сұнгіді. Әскер басшылары да, үкімет адамдары да бұл бүліктің неден туғанын, немен тынарын шамалай алмады. Тек қана лап қойған аттылы-жаяулы жасақшылардың бет алдында тұрмаяға тырысты.

Тұрмені, қару-жарақ қоймасын, интендантствоны басып алған топ бір кез ұзын көшениң бойымен жүйткіп мекемеден мекемеге төнді. Бекітулі есіктер топсасынан қайрылып, жақтауымен қоса опырылып шалқасынан түсіп жатты; қақпақты терезелер өжелене түйген мылтық құндағына төтеп бере алмай күрс-күрс сынды; көшеде қағаздан боран борады: кеңсе делосы жарылған жастықтай бүркүрады; правитель кеңсесі мен Земуправа үйінде көптеген іс пен сан қабат дүниені от жалап кетті...

Бас кезінде, базар алаңынан штабқа жөңкіген жиырма-отыз жігіттің үш-төрт офицер жолын бөгегендей болып еді, бірақ таңқылдаған наган

дайсына өшіге ұмтылған қалың аттылы қарсы шыққандарды жапырып танап өтті: екі офицер мылтықтың құндағы мен қылыштың қырынан-ақ қаза тапты. Ал, асауға анадайдан бұғалық тастап үйренген қазақ жігіттері бір-екеуін мойынан шылбыр тұзақтап тақымға салып әкетті...

Белорус пен Кириллов «казак атамандарына бас имейміз?» «Жоғалсын казак-орыстар!» «Жоғалсын бас кесер Кириллов! Бас кесер төрелер!» деген шу күшегеннен кейін бас қорғау әрекетіне кірісп еді. Бұлар кешке дейін аттарымен мал дәрігерлік пунктінде бұғып отырды да, қараңғы түсіп көз байланған кезде қаладан шығып кетті.

Абақтыдан босанғандардың ішінде Мендігерейдің жоқтығы Оразға қудікті ой салып еді. Бірақ бетіне қарауға жүз сескенерлік Мәмбетке бұл жөнінде сөз айтуда алмай, дүрмекке еріп ол біраз жүрді де Батырбекке:

— Батырбек аға, біз осы ең зиянды адамдарды неге тұтқынға алмаймыз? Бұлар ес жинағаннан кейін аямайды ғой,— деді.

Батырбек оған жауап қайтара қоймай әлдене ойлардың құшағында келе жатқанын көріп Ораз тағы да:

— Ең болмаса полицмейстр төрені қолға түсіру керек еді,— деді.

Бұл сөз Мәмбеттің құлағына шалынып қалды.

— Жігіттер, еріндер соңыма!— деп команда берді ол кенеттен.

Мәмбет бастаған жақта қалғандары да шаба жөнелді. Бірақ Ораз да, Батырбек те оның қайда бастағанын анық білген жоқты.

Әдемі қақпалы, кәшекті терезелі үлкен үйдің кең ауласына Мәмбетке ілесе топ аттылының көбі еніп кетті, тек бірер жігіт қана қақпа алдында қалды. Не ит дыбысы, не қыбырлаған жанның жүрісі жоқ бұл салтанатты жай сырт қарауға бейне бір иесіз қалған үй сияқты көрінді. Бірақ үй иесінің зәре құты қалмай үнсіз бұққаны жайнап тұрған жиһаз бен жаюлы жатқан тағам жайлардан көрініп тұр еді. Мәмбеттің соңынан ере кірген Батырбек пен Ораздың көзіне екінші бөлмеде әйел жүргендей болды да сол мезет:

— Бері жүріңіз, Мәмбет аға,— деген дауыс естілді. Төрге қарай адымдай озған Мәмбет үлкен бөлменің ортасында тұрған столды айналып өтіп, екінші бөлменің есігіне беттеді.

— Мынау кімнің үйі өзі, тұзақта түсіп қалмайық,— деп сыйыр етті Батырбек.

Бұл сөзге елең ете қалған Ораз ілгері ұмтыла берді, бірақ Мәмбет дыбыс берген әйел бөлмесіне кіріп те үлгерді.

— Айттым ғой, Мәмбет аға келеді деп. Қалайда келеді деп едім, ақыры айтқаным келді. Жоғары шығыңыз, Мәмбет аға,— деді баяғы европаша киінген үлкен көзді сұлу қара торы қыз.

Шаһзаданы Батырбек те көрген жоқ еді. Мұндай қыз кездесерін Ораз да білген жоқ. Үйдің де, қыздың да кімдікі екенін білмей екеуі де аңтарылып қалды, кірген бойы босағада тұрып қалды. Мәмбет қызға сәлем-жауап қатудың орнына:

— Төре қайда? Бері шықсын!— деген сұрақ пен бұйрығын қосарлай жекірді.

Қыз Мәмбеттен жасқанбады да, қабақ шытып қатты үніне ашуланбады да.

— Мәмбет аға, сіз менің шақыруыммен келген қонақсыз. Өтірік десеніз айтыңыз. Тұнеугұні келгенде мен сізді үйге шақырып қалдым. Қалайда келіңіз дедім. Міне, келдіңіз, жоғары шығыңыз,— деп езу тартты.

Мәмбет қатаң үнін жұмсартқандай болды.

— Төр осы ғой... Маған алдымен төрені көру керек, бикеш,— деді.

— Отырыңыз, отырыңыз. Сіздер де отырыңыздар,— деп қыз есіктегі екеуге де орындық ұсынды, столға қарай мензеді.

— Мен Арон төрені көруге... жұмысым болған соң келдім, деп Мәмбет аса екпіндемей, отыруға бет алды. Батырбек пен Ораз қайда келгенін белгілі Арон төренің аты ауызға алынғаннан кейін ғана түсінді. Уалаяттың Жаншадан кейінгі басты адамын қолға түсіру ең шүйделі және оңай іс емес екенін сезіп, екеуі Мәмбеттің талабына қосыла кетті, қыздың сиқырлы сөзі мен жүзіне қарап «батыр» баяулап қала ма деп састы.

— Қарындас, біз амандасуға, болмаса әңгімелесіп отырып шай ішуге келгеніміз жоқ. Арон төре қай үйде, шақырмасаң өзіміз де алып шығамыз,— деді Батырбек.

— Жігіттер, кәне, бері жүріндер, Мәке, біз бастап кірейік...— деп, Ораз ілгері жүре тұсті.

— Ол бөлмеде емес, аға, басқа үйде. Папамды өзім шақырайын... қазір,— деп қыз сыртқа шығуға айналды.

— Шақыр!— деді Мәмбет.

Сөйтті де өзі стол жанындағы орындықта отыра кетті. Қыз шығып кеткен соң Ораз «қайтеміз?» дегендей Батырбекті бүйірден тұртты.

Бірақ, Батырбек оған сыр бере қоймай, үнсіз қыздың келуін тосты. Ол: «Мәмбет ашуланып қалар, өзі бастанды, өзі аяқтасын» деген ойға келді.

Қыз кешеуілдей тұсті. Оның неге кешіккенін, әкесімен не сөйлескенін бұлар білген жоқ. Тыптырышыған Оразға да, шыдамай бірер рет насыбай иіскеп үлгерген Батырбекке де бұл үйдің иесі мен қызы, әсіресе олардың ойы мен мақсаты жұмбақ қалды.

— Қазір келеді,— деп хабарлады қыз, үйге асықпай кіріп.

Ілесе Арон да келді.

Полковник чинді төренің қасындағы қарулы офицер Абылаев есік ашып оны өткізіп жіберді де, қаумалаған қазақы солдаттарды жол беріңдер дегендей қолымен ығыстыра тұсті. Өзі көріп жүрген сұсты төренің формалы келбетінен сескенді ме, әлде бұрынғы сәлемдесіп қалған әдетіне бақты ма, әйтеуір бет қайтпас Мәмбет орнынан ұшып түрегелді. Мәмбетті және қаумалай тұрғандарды көзімен бір шолып, Арон көңілсіз түрде:

— Так. Так!— деді.

Аз кідіріп, Мәмбет жеңін сыйбанғандай бір қолын кезек-кезек көтеріп алды да Арон мен Абылаевқа:

— Екеуінді де тұтқынға аламын. Себебі: істегендерің зорлық-зомбылық. Қара халыққа зәбірден басқа еш нәрсе көрсетпей келесіңдер. Түсінікті ме?— деді. Сөйтті де ол Абылаевқа тесіле қалды.
— Сен ана қылыш пен наганды ұстап жүре алмайсың. Таста. Шеш тез.

Абылаев селт етті. Ол не істерін білмей Аронға қарады. Арон оған көзін бұрмады, ол тек Мәмбетке:

— Так. Так, сонсоң?—деп жауап күтті.

— Сонсоң көремін. Солдаттар не десе, үкім со болады. Ораз бен Батырбек кейінгі жігіттерге ым қақты, Абылаевтың қаруын сыптырып алуға шақырды. Екі жігіт жалма-жан Абылаевтың қаруына жармасты. Қыз арага тұсе қалды.

— Мәмбет аға,— деді ол Аронның алдына шыға келіп.— Папам жалғыз емес, ел болып ауыз біріктіріп жатқан жоқ па? Мына сіз де сол елдің бір батырысыз. Ал, зәбір-жапа көрсеткен жері болса папамды кешіріңіз... Күнәсіз жан жоқ...

— Күнәсі бастан асып кеткен кісі.

— Олай болған күнде батырдан сауға. Екеуін де, папамды да, офицер Абылаевты да маған беріңіз... сауғаға...

Мәмбет қыз бетіне қарай қалды да, Шаһзададан көзін бұрып: .

— Бикеш десе бикеш,— деп күнк ете қалды.

Тағы да Ораз араласты.

— Мәке, бұл төреден Мендігерейді қайда жібергенін сұрау керек. Жазықсыз жанды сотсыз, сұраусыз жазым етсе... онда кешірім жоқ,— деді ол.

Арон Оразға «қайда көрген жігітім» деп тесіле тұсті. Тергеутексеруді көп жүргізіп, адам сынап қалған төре қараған сайын Оразға жеп қоярлық аш көздің сұғын қадағандай болды.

— Жас жігіт сіз...— деп ол әлденені айтып қалғандай Оразға сұс көрсетті де, Мәмбетке бұрылып: — Мендігерей Епмағамбетов өлім жазасына кесілген қылмысты. Оны соттаған Войско қарамағындағы Военнополевой суд. Сондықтан бұл жөніндегі запросты сол Войско хұқіметіне бағыштауыңызды жөн деп білемін.

Мәмбет қабағын түйді. Оразға:

— Ол кім еді?— деп шүйіле тұсті.

— Мәке, ол өзіміздің халықшыл оқымысты. Атамандардың хұқіметі жазғытұры жазықсыз кескілеп, оның үстіне сырттан хұқім шығарып қудалап жүрген кеменгеріміз. Өткен жұмада мен осындағы абақтыда отырғанын көрдім. Жұрттың бәрі біледі Мендігерей Епмағамбетовтың осында кіріптар болып қалғанын,— деп Мәмбетке түсіндіре сөйлеп, ара тұсуін сұрады.

— Сен де соның кісісі! Так! Так!— деді Арон Оразға әлде күш көрсеткендей, әлде анықтай тұскендей екі ұшты түрде так-тактап.

Арон тура жауап бермеді.

— Атып таstadtың ба?— деді Мәмбет Аронға.

— Ол Войско хұқіметінің тергеуіндегі адам.

— Онда Войско хұқіметінің қолына ұстап берген шығарсыз?— деп, енді Батыrbек те кірісті.— Истегендерің зорлық-зомбылық деп Мәмбет ағай әділ айтты. Зорлық-зомбылық қана емес, атып-асу атамандарға қазақ қайраткерлерін ұстап беру де сіздің кәсібіңіз, Арон сұлтан. Мұндай зұлымдықты қазақ баласы, қазақ баласына өмірде істеп көрген жоқ.

Істің қыынға кетіп бара жатқанын Арон төре сезе бастады да тез жауап тапты және бұл жауабы өте айлалы жауап болды. Бірақ мұны

қызу үстінде Батырбекте, Ораз да теренірек ойлап тұсінуге мұршасы келмеді.

— Жақсы, азamatтар, Епмағамбетов керек болса мен алдыртып берейін. Оны Жанша Досмұхамедовтың жарлығымен Ойыл қаласына жөнелтіп едік. Ол сонда,— деді.

— Кеше... Үш күн турасына да осында еді ғой,— деп Ораз кимелей қалып еді, оның сөзін аяқтамай Мәмбет өз билігін айтты.

— Епмағамбетовты үш күн ішінде Ойылдан осында алдыртасың, сұltан төре. Олай етпеген күнде бұған өз басыңмен жауап бересің. Менен ешқайда құтыла алмайсың. Кәне, жігіттер, жүріңдер!— деді Мәмбет жігіттеріне.

— Рахмет, Мәмбет аға. Офицер Абылаев айтқаныңызды орындайды. Келіңіз, аға. Ашу дұшпан, ақыл дос. Ашуның басылған соң келіңіз. Сізге есігіміз ашық, аға. Герой аға,— деді қызы, шығып бара жатқан Мәмбетке.

Абылаев жарты сағат өтпей-ақ Ойылға шапты...

Күні бойы білгенін істеп, қаланың астын-үстін шығарған жасақшылар күн батып, қас қарайғанша казармаға тегіс жиналып болмады. Кеш қайтқан бірқатарының қолында кеңсе, мекемелерден іліктірген жайма перде тәрізді өлі бұйымдар да көрінді, ал кейбірі әдемі папка, портфельдер ұстап қайтты. Бірақ «қара халықтың мұлкіне тиме» деген жарлықты ешкім де екі етпеді. Жасақшылардың соңынан ере келген зәбір-жапашылар болмады.

Ертеңіне ертемен Мәмбет елу жігітін сапқа тұрғызды да, өзі аттан түсіп қаласынан үлкен қара шаппа пышақты суырып алды. Сөйтті де ол тізгінің қаңтарып, ерінің қасына іліп қойған атының құйрығын нақ тірсектің деңінен орып-орып жіберді де, қаз-қатар тұрған жасақшыларына бұйрығын жариялады:

— Бүгін тап осы сағат, осы минуттан бастап мен Жымпity хұқіметімен ат құйрығын кесістім. Міне, мен шолақ атты большевикпін. Қарамағымдағы жасақшыларға бұйырамын: оң жақ шеттен бастап аттан түсіп аттарыңың құйрығын кесіндер. Кімде-кім бұл бұйрыққа бой ұсынбаса — ол хан жасағының тобында қалғаны. Ондай адамдар біздің қатарымыздан біржола кетсін. Кәне, баста!— деді ол оң жақ шетте тұрған Нұрымға қарап. Атын бір тебініп қатардан шықты да Нұрым секіріп жерге түсті, шылбырдың ұшынан ұстап тұрып Мәмбеттің қолындағы пышақты алды да кер аттың құйрығын тірсегіне жетер-жетпес етіп шорт кесті. Сөйтті де өзі Шойқараның жарлығымен атына қайта мініп, басқалардан бөлек шеткерірек шығып тұрды. Нұрымның соңынан оған жалғас тұрған жігіт ілгері шығып,

ондығының істегенін істеді. Кешікпей елу адамның бірі шашау шықпастан ат құйрығын кесісті. Бұрынғы құлтеленіп ұшы жерге тиген ұзыны да, қамшыдай сида сыптығыры да, қылышып қысқарған шала шолағы да теп-тегіс тірсекпен тірсек, келте құйрық болып шыға келді. Жаңа тәртіпті халық әбден көрсін деп, шолақ атты Шойқара елу адаммен қасқыр текірекке салып қаланың ұлken көшесінің ұзын бойымен шұбай тірсектесе шоқырақтап өтті.

Терезеден қараған адамдар:

— Астағыпрыалла!— десті.

Балалар:

— Бай шолақ! Шойын қара балшабай!— деп айқайласты.

Таяқты ат қылышып мініп үлгергендері шолақ аттылардың соңынан қиқулай жүгірді.

5

Ақылға бой бермей кей кез адамды сезім билеп кетеді деседі. Ал, сезімнің өзі де түрлі ғой. От пен суға да бөгелмейтін жан ұшырған сезім бар. Бұл көбінесе өлім қаупі туған шақта, жә ұлы арман бойды билеп кеткен кезде ырық бермей жетектейтін сезім. Бұл тоқтаусыз үрей мен қайтпас қажыр талабының бүйдагері болса керек. Ал, офицер, Абылаевты сол күні қара дауыл алдындағы қара қақбақтай жөңкілткен сезім басқаша еді. Оны өзгеше сезім билеп кетті.

— Бұларды ма бұларды!..— деп тістенді ол шауып келе жатып.

Сұлтан Арон төренің жарлығы оған Жаншаның жарлығынан әлдеқайда пәрмендірек. Өйткені Жанша оған тәте жарлық беріп көрген де жоқ және оның ісі Абылаевқа «кіш-кіштеп» қой қайырған өрістегі қойшының мардымсыз қимылындағы ғой. Тіпті сол Жаншаның басқаруы басқару емес. Дүре салатын адамды ол сыйлық тартып аттандырады. Абақтыда ұстап көзін көгертертін жандарды қарқылдап күліп үйіне қайырады. Осындаидай да тәртіп бола ма! Жаздығұні Қален мұғалімге ат-шапан айып бергізіп Қаржауовқа шығартып салды. Ал, кеше уалаяттың қас жауы Әбдірахман Әйтиевтің қызылдарға тамақ тасып жүрген діннен безген қатынын босаттырды. Тіпті Абылаевтың абыройын айрандай төкті...

— Тфу! Басшы болғаныңа!— деді ол атты ұсті-ұстіне қамшылап.— Осының өзі... мүмкін қызылдардың жасырын тыңшысы шығар... Бұларды ма! Бұларды! Көрсетермін мен көрімді!.. Бүкіл кадет корпусын алып шығайын!

Ол сұлтан Аронның жарлығын ала сала Ойылға шауып еді.

— Жә өліп тын, жә бір жайлы ет!— деген оған Арон төре.

Ол бір жайлы етпекші. Ойылда үш жұз елу адам дайындал жатқан, кәдімгі казак-орыстың сапалы-армиясының тәртібімен офицерлер шығаратын школа бар. Қазір сол школа үш жұз елу офицер шығарғалы жатыр. Сол әлекедей жаланған, әлі тауы шағылдып көрмеген, әскер өнерін алған, қылышылдаған офицерлерді бүлкішілердің алдынан шығармақшы. Уалаяттың болашақ полктерінің басшы ұйтқысын ертең бірінші рет томағасын алдып топқа салмақшы!

— Бұл жүгенсіз кеткен содырлардың желкесіне қылыштың жүзін жалатындар. Рақымшылық болмасын. Мұны бір өзіңе ғана жүктеймін. Бір өзіңе ғана сенем,— деген Арон төре.

— «Рақымшылық! Тоқтай тұр!— деп тістенді Айтқали Абылаев.— Бұлардың мейманасы асып болды. Бір емес, екі емес, жалғасқан бүлік. «Дәндеген қарсаң құлағымен ін қазады», деп — дәндеді. Ат айдан кету, тәртіпке бағынбау, офицерге бас салу!.. Бұл да аз екен... Енді уалаят орталығын талқандап, бүлік шығаруға кірісті. Қап, тоқтай тұр!..»

Абылаев бір кез, бір жыл ішіндегі сәтсіздікке үшірап сүрінгенін санап өтті. Өте көп екен. Бірінші сүрінгені, ойлап бақса, бұзық хажының ауылынан басталған екен. Аңқаты басындағы тұтқынға алған азғын студенттің көре көзге жер соқтырып, су үстінде амал-айла жасап кеткені қарабасудың алды болды. Бұл қапыда жаңылыс басқан ізі сұымай жатып, тап сол азғын Жұнысовтың жеті тұнде ойламаған жерден керуенді қызыл шұнақтарға ұрындырғаны ең өкініштісі... «Құдай бақ бергенде, Жанша мен Арон алдында дәлел тапқаным абырой болды». Абылаев Өлеңті поселкесінде Мендігерейді қолға түсірген тұні өзін ұрып жығып кеткен «сүркияның» тағы да сол Жұнысов екенін білген жоқ еді. Сондықтан ол «үшінші сүрінгенім казармадағы бұзықтардың бассыздығы» деді. Сөйтті де мұндағы өзін байлад тастағандардың бірі... Нұрым Жұнысов екені оның тұла бойын мұздатып жіберді. Аздан кейін маңдайынан сұың тер шыққанын сезді.

«О, Жұнысов!.. Жұнысовтер! Жә өлермін, өлмесем көрген күнінді көп етермін сендердің! Асты бұлардың қылышы! Бірі ана жақта, бірі мына жақта! Кәрі қасқыр елде сойқан шығарып жүр. О, қасқыр атқан бас бұзарлар! Тоқтай тұр, азғана тоқта!..»

Көсіле шауып келе жатқан құла атты Абылаев тізгінін тежеп шоқыраққа салды да, кителінің жағасын ағытып, тынысын кеңейтті. Аздан кейін атты сар желіске түсірді, сонсоң бірте-бірте аяңға көшті. Құш жинап құрысқан тақымын жазды. Шапқан аттай жүйткіген үздік-үздік ойларын бір сараға салып жинақтай бастады. Жан-жаққа көз салды. Бұлдырты қырқасын басып барады екен. «Қаратөбеле аялдап,

ат шалдырып тұнделете әрі асамын»—деді ол ішінен.— Басшы алу жөн болар. Бұл жақтың жолын жете білмеймін».

Інірде Қаратөбеге жетіп ат шалдырды да, таң саз бергенде тағы жолға шықты. Түскен үйдің иесі қаланың сыртындағы үлкен қара жолға салып тұрып:

— Осы жол Жақсыбайға апарады, одан әрі Аққозы, Сарбиеге қарай аса бересің, мырза,— деді.

Абылаев аса берді. Жақсыбайға жетпей жол үстінде жүргіншілер керікді. Жүргіншілерді алыстан айыра тануға болмаса да, Абылаев шүйіле қарады. Ол әлденені сезгендей, ат тізгінің тежей қалды да алыстағы қарасынға көз тоқтатты. Жүргінші үшеу: ат-арбалы және екеу салт мінген...

— Үні күннен бері жұз шақырым жер...— деп күбірледі офицер.— Мен саған көрсетейін көрімді.

Ол дауыстап жіберді. Алыстағы жүргіншілер оның осыдан үш күн бұрын Ойылға айдатып жіберген тұтқыны еді — Мендігерей еді. Абылаев жаңылған жоқ, арбаның қасындағы екі солдаттың киімін де иығындағы қаруын да оның көрінім жерден айыратын көзі тап басты. Кешегі Жымпityдағы оқиға, онан бұрынғы келіссіз жайлар, өз қарабасының үзбей тасқа соғылуы тап сол минутте оның өзегін өртеп жібергендей болды. Ол бірнеше минут тістеніп қалды. Сонсоң екі көзін алдағы жүргіншілерден алмай қарап әлденені ойлап пішті де аттан жерге тұсті, айылын бекітті, өз белбеуін жөндеді. Жағасын босатып, тарылған тынысын кеңейте түскендей болды. Сөйтті де ол жалма-жан ер үстіне дік етіп қайта қонды да құла атқа қамшы басты.

— Я бақ! Я Абылай!—деді ол қамшымен қоса тебініп қалып.

Ол «бақ орнар, аруақ қонар» деп ойлады. Онан аргы ойы оның: «бұл бас бұзарды уақытында жөнелттік. Жақсы жөнелттік. Бір күн кешіккенде ана бұлікшілер абақтыдан босатып алатын еді де, хан көтеретін еді. Кәдімгі жалшы-кедейлердің туын көтеретін басшысы! Босағадан төрге ұмтылған тобырлардың топжары. Көрсетейін мен саған туды...»— деген қара ниеттің төнірегінде болды.

Ол ілкі шабысқа қайта тұсті. Жүргіншілерге тезірек жетуге ош алуға асықты. Өш алғаннан кейін, Ойылдағы көп офицерге «есіктен төрге» ұмтылғандардың бастарын қырықтыруға асықты.

Сіңірлі құла ат сол өлкедегі бір ішек жануардың өзі еді. Күніне алты қасқырдың соңына түссе де қайырып әкелмей тынбайтын Жауғашты Шәңгерейдің белгілі шелек танау, бота тірсегі еді. Оған бір күн шабыс — мүше алғанмен бірдей, екі күн шабыс — бауырын түсетін қыл

қүйрықты. Көрінім жердегі жүргіншілерді көзіне қан толған офицер өкшелеп те қалды.

Сар желіп келген бойы Абылаев екі солдатқа команда берді:

— Арбаны тоқтат та, екі солдат он адам шетке шық! Өздерінің жүзі сұық командиріне жетіп келгенде-ақ бұл жайбарақат келе жатқан екі жігіт шошып кеткендей тізгіндерін жинап, қолдарын құлақтарына тосып, честь беріп тұрып қалып еді. Енді не жарлық берерін үрейлене күткен екеуі арбаны кілт тоқтата салып, шабандау аттарын қамшылай ұмтылып, шеткери шыға берді. «Бір жақпас іс болып қалды ма?.. Бұл қандай сұыт жүріс?» деп састы олар, ат үстінде бір қолымен шекпен-шинелінің етегін жинақтап, иықтағы қаруларын түзей түсіп. Ық жақтан орағыта келіп айдаушыларға Абылаев тағы айқай салды:

— Арбаны тастап, екеуің де менімен бірге жүресің. Ол үшін алдымен... Жел оның сөзін аузынан жұлып алып кетті. Мендігерейдің де, атшының да құлағы арғы жағын шала алмай қалды: Жалғыз-ақ оның соңғы... «Әзірлен!»— деген жарлығы желмен аударылып-төңкөріліп жеткендей бірінші буыны айқын естілмесе де... «лен» деген аяғы самп етті. Абылаевтың өзі де енді мүше алып қашатын адамдай онтайланған түсіп, арбаға омыраулап келіп қалды.

— Түс арбадан!— деп ақырды ол Мендігерейге екі көзі ұясынан шығып кетердей шатынап.— Айт иманыңды!..

Жендет пішінді бұл қанды қол офицерді айдалада қуып жеткеннен-ақ «зұлымдың істеуге келді» деп ойлап еді, Мендігерей. Мезет ол «отырған күйім отырған» деп тістеніп қалды. Жаздығуні арбаның үстінде қылышпен тураған екі бала мен Фроловскийдің жан түршіктірер бейнесі тағы көз алдына келді. «Апа! Апатай!» деп айқай салып, ілесе басы кеудесіне «сылқ» еткен Ықатайдың ақтық құлышында-құлышыны шыққан ащы даусы құлағына шалынып кеткендей болды.

Мендігерей арбадан ақырындан асықпай түсті. Оның екі қолы бос еді. Кісенін айдаушылар түнде қонған жерде салып, күндіз айдалада адам көрмес оқашада «жақсылық етіп» ағытып келе жатқан. Екі солдат алыстан көрсе де, Абылаевты әлдекім деп ойлап, кісенді қайтадан сала қойған жоқ-ты.

— Кәzzап — деді Абылаев шатынап. Сөйтті де нағанын қабынан сұырып алды.— Қолыңды босатып алдың ба? Босат, босат. Бәрібір босайды!.. Білесің бе, иманыңды? Әлде иман айтуға да қарысасың ба?

«...Ажал!.. Ақтық дем... Жау... Қас дүшпан... мейірімсіз... Зұлым!..»— деген сөздер әлде ойдағана тізілгендей, әлде ауызға келіп тірелгендей...

Жаяу жүрмей түрмеде де, арбада да көп отырып мез болып қалған дene ұйып қалды ма? Аяқ басуға дәрмен жоқ, әлде айнала — бар әлем қарауытып кетті ме? Бас айналғандай... Бір сәт көз жұмылып кетті! Неше заман өтіп кетті!- Қанша ойлар шарлап ойран болған миды талқандап өтті! Ой да жылжып бара жатқандай!..

Ойды сана, әлсіздікті жігер билеп кетті. Мендігерей көзін ашып алды. Аяқ та ілгері аттай берді. Бұл дүниенің әзірейіліне қарсы барды...

Оның даусы да күнгірттеніп, әлдеқайда жер астынан шыққандай ауыр дүңкіл ендірді құлағына...

— Иман деген сөзді мен білемін. Иман — адамның сенері. Сенері бар жан жауына жалынбайды. Оның алдында жоргаламайды. Сауғалап жан қорғамайды. Өйткені оның ісі өзіне де, өзгеге де аян. Ал, сенері жоқ адам да бар. Ол кешір деген сөзді ғана қалқа етеді. Соны бетке ұстайды. Сол сөз құтқарап деп қалтырайды. Бұл мына сенсің. Өлім деген тірі жанның тіршіліктен тыйылуы. Қазір мен тыйылсам, ертең бе, арғы күні ме, әлде бір айдан кейін бе — сен де тыйыласың. Бірақ сенің сол тыйылар алдында медеу ететін игілі ісің жоқ. Бұл істі «бар» деп өзіңе де, өзгеге де есеп бере алмайсың...

Мен өзіме де, өзгеге де әлдеқашан есеп беріп болдым. Ол есептің аты: халқым үшін қызмет етіп келем. Сондықтан маған халқым раҳмет айтады. Ал, саған әнеугүнгі сәбиді қылыштағаның үшін, әйелді жерлегенің үшін, мына маған істеген қара қылмысың үшін лағынет айтады... Сен ең қымбат нәрседен айырдың. Тіршілік пен бостандықтан айырдың. Мен тіршілік үшін, бостандық үшін қызмет еттім...

— Тоқтат!— деп ақырды Абылаев.— Тоқтат!

Сөйтті де екі солдатқа бұрылыш:

— Ат!— деді.

— ...Саған кешірім жоқ. Жас ұрпақ кешірмейді. Ана тұрған екі солдат кешірмейді. Ана делбеші қазақ кешірмейді.

Таңқ еткен наган дауысынан денесі селт еткендей болды да, Мендігерей сүрініп кетті... Ол еңкейіп жүре түсті де, кенеттен еңсесін жазып алды. Бірақ, жалғаса шыққан мылтықтың егіз даусы оның өзін де, сөзін де жалмап жұтып қойғандай болды...

Ол дыбыссыз қалды. Маң далада... Жол үстінде қалды. Офицер бетін де бүркетпей кеткен, бір жыл ішінде ажал аузына екі рет түскен бұл аяулы жанның аяулы жүзін ызыған жел ғана тынымсыз ызындаған, тынымсыз сипап жатты.

Екі солдат пен Абылаев әрі асты. Ойылдағы кадет мектебін алып келіп бүлік шығарған төрт жұз жігіттің басын кестіруге асты. Жә кесу, жә кесілу үшін асты...

АЛТЫНШЫ БӨЛІМ

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Ойыл мен Қылды өрлей, Қосқобданы кесіп ұлы теңізге асатын түбек елінің құмды, шағылды, ақшандақ басқан қасқа жолы жатыр. Бұл жол, дәл өзі сияқты, түйе мойнақ иір ғасырларды белінен басып келеді. Бұл жол көз жетпейтін «өне заманнан бері Жайықтан Аралға, Аралдан Амуге, Амуден Хиуага, онан әрі Бұхараға тіршілік тамырын тартып жатыр.

Бұл жолмен кім журмеді? Кімдер жортып, кімдер ілбімеді? Кімдер шаршап, кімдер салықпады? Кімдер асқақтап, кімдер баяуламады? Кімдер талыңсып, кімдер шөлдемеді?

Желмая мінген шайхы Кутуби де ислам туын қолға ұстап, Аму бойын сағалай сар желді.

Шығыстан шеру тартқан Шыңғыс немересі де қарақұрым қолын қаптатып өтті.

Кесілген бастан мұнара үйіп, Ақсақ Темір де сан ылаңдатты.

Жоңғардан Еділге жосылған шегірткедей апатты, айдарлы қалмақ та осы жол бойын ақтабандатты...

Бұл жолмен есіл ерлер де жортты: хан нәсілін найза ұшына көтерген ер Сырым да осы жолда қаза тапты; «Хиуадай базарлы», «ай мүйізді арқар» Истатай да бармағын тістеп кетті.

Әлді де, әлсіз де, кәрі де, жас та, патша да, қайыршы да, жер күңіренткен қолбасшы да, момақан сопы мен ел кезген жолшы да үзілмей шұбырды. Бетін әжім, қабағын қыртыс жапқан кариедей, бұл жол көне жол. Сол жолмен бүгінгі көк есегін тебініп қыбыр-қыбыр келе жатқан шал да кене еди.

Шалдың басында күн жеп, шаң басып өз өңінен айрылған боз шалма, үстінде сол түсті шапан, аяғында ақ жұлық мәсі бар. Шапан ішінен көрінген қайырма жаға баулы көйлектің түсі де қуаң тартқан, есектің еріне асылған қоржын да аң шақылтақ — бір кездегі бедерлі оймыши жоғалып тықыр тулақтанып кеткен.

Үздіксіз ыстық, тынымсыз жел мүжіген су тозық таңбасын молайтқан сары даланың ала қожалақ, боз бұжыр бетіндегі шалдың

жүзін де салалы әжім, қат-қат қыртыс жапқан. Қылаң тартқан қою қас, таспа мұрт, сыдырым сақалды боз быламықтанған шаң қырауы бүркеген. Қарақошқыл тартқан етсіз бет пен тарам тамырлы қол сыртынан өзгенің бәрі қара күзге орнаған,— қуаң жылғы дала тәрізді.

Көк есекті осы адам апталап, айлап жүріп жаз Хиуадан Арал сыртына, Арап сыртынан Ойыл бетке ойысатын. Шапан — төсек, қоржын — жастық, елсізде шағыл түбіне түнеп елді жерде құдай қонақ, қонып асып әрілей беретін. Аялдайтын жері мешіт, сағалайтын төрі имамдар қанақасы болған бұл пендені бір жерде Қалендір, бір жерде Дәруіш, бір жерде Көк есекті әулие дейтін. Бұлай деуге дерек те мол: үстінен шыққан жиынды жерде, жұма оқыған мешіт маңында, ас айтқан алқалы топта құдайы деп берген қайыр-садақаны сол жерден шықпай жатып пақыр-міскінге үлестіреді. Көңілі келген бай кейлек берсе, оны ауыл шетіндегі қараша үйдің иесіне тартады, жомарт мырза әлдеқалай шапан жапса, қойшиға кигізеді. Бәйбішенің қоржынына тыққыштаған құрты мен ірімшігін де «әулие аталап» артына ерген балаларға шашу етіп шашады.

Осы пенденің жаз бойы жүретін ұзақ сапарының түпкі төрі: сонау Жайықтың қойнауындағы екі өзеннің айқасқан Қоспасында тұрған Куанай хазіреттің мешіті еді. Ол бұл Кіші жүздің белгілі имамына жаздығұні келетін, кешіккен жылы — күз басында сәлемдесетін. Ал биыл ол Қоспа хазіретімен қара күзде ғана дидарласты. Хазіреттің қол берген мұриттері көк есекті әулиеге бас иіп тағым етіп, көз жұмып жол берді. Қанақасында Куанай әулиемен бір күн, бір түн сұхбаттасты.

Мұриттер арасында:

— Хиуа, Бұхара хазіретілеріне көктен әуез еніпті. Көк есекті әулие сол әуезді барша мұсылман қауымына еғлан етуге келіпті,— деген лақап тарады.

Ертеңіне Куанай хазірет жар салып халайықты мешітіне жинатты да өзі екі рақағат намаз соңынан уағаз айтты. Уаваз өзгеріссіз такрарланатын: пайғамбардың тенденсі жоқ сипаттары мен жолының хақтығынан, Әубәкір Сиддихтың даналығынан, Ғұмардың әділділігінен, Ғұсманның ғалымдығы мен Ғалидың ерлігінен басталды да, дін үшін Кербала шөлінде жан берген шәһиттерге қоңыр дауыстады:

— Алланың бірлігіне, Мұхамбеттің пайғамбарлығына, құранның шындығына шәк келтірген бини Хатап қауымымен һәлак болды. Мұхамбеттің әuletіне қол көтерген Язит ұрпағы Хинзир¹ суретінде шыр айналып жүр. Ол замана ақырға дейін жерге қараумен шыр айналып жүре бермек. Тәңірі үшін малынан зекет бермеген дүниедегі ең дәулетті Харон бай тірі күйінде жерге батты. Төрт жұз жыл тағат

еткен Барсиса ғалым құлқы нашар әйелге назар аударғаны үшін мәңгі дозаққа кетті. Қазір ислам дінінің қанунына хилап іс істеген адамдар көбейе бастады...

— Жамағаттар!— деді мұнан кейін Куанай хазірет, аз тыныстап алып.— Алдарыңызда тәнірінің сүйген құлы, көк есегімен кәгбаға үш рет тауап етіп қайтқан, Самарқанды Шаһизада қабіріне бас иген Қожа Ахмет Яссайдың хұзырына тұнеген, Хиуа мен Бұхараның ақ жүзді имамдарымен қалам-шарин ақтарысқан, шайхы Кутубидің желмаясы жортқан жолмен Ирандағы мешітте, Стамбулдағы Сүлеймания мен Ая Софияда болып жеті күн, жеті тұн салауат оқыған пірәдар Құтқожа сәжде қылып отыр...

Басын төмен салып жүгініп тыңдалп отырған халық ақырын қозғалып, бас көтеріп, мойындарын мінбе жаққа бұрды. Күні бойы демін ішінен алып, тыныспен тыңдаған жандар енді көзбен, бар денесімен тыңдаулы.

— ...Хорезм жеріндегі Қара әулиеге көктен әуез енген. Солай ма пірәдәр?

— Элай!— деді көк есекті көне адам мұқамды, жіңішке үнмен.

— Я, Ахмет құлақ ұста, деген әуез. Солай ма пірәдәр?

— Элай!

— Хак тағала, уә тәбарақа, мың бір есімді раҳмәті кең раҳман алла құлдарын тұғыры жолға салу үшін, аллаға құлшылық ету үшін, ғибадат арқылы фани жалған күнәсінен пәк болу үшін Мұстафасын жіберді. Кәләм шариғі тартты. Исламның бес парызын үйретті. Қараңғыда адасқан үмметтің мәсжидке шақырды. Солай ма, пірәдәр?

— Элай!

— ...Енді сол мұсылман дінінен оның мәсжиделхарамынан бездіретін Дажал шықты...

Жұрт дір ете қалды.

— ...Дажал адам баласын һәлак етеді. Мұсылман қауымын аздыруға, хақ дінінен бездіруге ағуалайды.

Солай деген бе, пірәдәр Ахметке енген әуезде?

— Элай, хазірет.

— ...Жамағаттар! Бұл ақырзаманның басы...

— Алла!

— Алла! — десті дір ете қалған халық.

— ...Түрлі-түрлі пітна толар деген. Сауық-сайран моляр деген. Есірткіш шарап ішушілер толар деген. Зинаши хатұнлар ерлерді аздырар, жалғаншы жандар ізгіні аздырар деген. Атаға — бала, анаға — қызы қарсы тұрар деген. Харам мен халалдың айырмасы жоғалар деген. Малдыға малсыз ұмтылар деген. Қазидің хұқіміне, хәкімнің әміріне бой ұсынбас, исламның бес парызынан бас тартар деген. Соның үшін, жамағаттар, мәсжидке жиналындар, мұриттер, сопылық жолынан таймандар. Мұсылмандар парыздарынды мұқият өтендер. Басшы болған азаматқа дұға етіндер. Діннің, қазақ халқының мерейі үстем болсын! Әумин!

— Әумин!

— Әумин!

Мешітке толған жандар ұзақ отырысты. Қайта-қайта сәждеге бас ұрып сопылар тасбиқ тартысты. Сонсоң екі рақағат намаз оқып, хазірет қасындағы қази Хайыршаға:

— Жолың болсын, қази,— деп батасын берді.

Ойылға жүретін полк молласы Хайырша қазиді бас имамның өзі мешіттен шығарып салды.

Жаншаның жарлық — телеграммын Ойыл гарнizonының бастығы войсковой старшина Әзмұратов ертемен алғып еді. Сол күні түстен кейін оған Абылаев хат-бұйрықты жеткізді. Мән-жайды ауызша толықтырды. Ойылдағы бұл әскер басы төрт жұзден астам курсанттарды казарма алдына тізді де, төтенше жорық жайын хабарлады.

— Уалаяттың болашақ жауынгер басшылары, жас офицерлер! Қазақ халқының ең бақытты, еркін уалаят құрып, ел болған шағында сіздер әскер ғылымын үйреніп, жаңа армияға қажетті білім алындар. Бұл білім сын кезінде берілген білім. Мектеп ішінде алған жауынгерлік өнер енді майдан төрінде сынға салынбақшы. Қайтпас қаһармандық пен жау бетін жапырар ерлікті, тапқырлықты халқың үшін аянбай жұмсайтын күн туды. Сендердің бірінші жорығың басталғалы тұр. Бұл жорықтың абыройлы орындалуы мына сендерге ғана байланысты. Сендердің жүректілігіне, ғаділет үшін қанын төгіп, керек десе жан бере білулеріңе байланысты. Азаматтың ар үшін, офицерлік ұждан үшін, уалаяттың даңқы үшін, еліңнің ардақты салты үшін бірінші рет абырой аламын деушілер он адым аттап, оңнан солға қарай ілгері шық! — деп бұйрық берді..

Оқудан өзге еш нәрсе көрмеген, «соғыс» деген сөздің мәнісін кітап пен дәрістен ғана үйренген жап-жас юнкерлер бұл құпия сапарды жеңсік тамақтай көріп елегіze тұсті. Бұл сапар жазықсыз жандардың әзиз қанын төгумен, жан түршіген өліммен, тән мен жанды қабат қажытатын ауыр жорықпен біте қайнайтын сәтсіз сапар екенін олар сезбеді. Албырт жастық сұлу сөзге еліктіріп, жұмбақ, майданға жетеледі; жау қамалы бөгетсіз бұзыларлықтай, ерлік есік пен төрдей жерде тұрғандай-ақ көрінді...

Старшина қос тізбектелген ұзын сапты көзben шолып шыққанша юнкер мектебі тұтасымен он қадам онға жылжып, жерді теуіп қалғандай дүңк еткізді.

Әзмұратов басын шайқады. Оған керегі үш жұз еді, жорыққа аттануға төрт жұзге таяу курсант тұтас қалағанын білдірді. Командир тағы айқай салды.

— Азаматтың борышты ынта-жігермен атқаратындарыңа адал ниеттерің толық айғақ. Рахмет, юнкерлер! Енді әрбір төртінші адам төрт адым ілгері аттаңдар!

Төрт адым ілгері аттаған жұз курсантты казармаға жіберді де, Әзмұратов үш жұздікке жорық жарлығын берді.

— Жолға жиналуға жарты сағат уақыт. Кавалериялықтару, отыз оқ, екі тәулікке шақталған құрғақ тамақ аласындар! Міндет жол-жөнөкей белгіленеді. Марш!

Жарты сағаттан кейін войсковой старшина ат үстінде сапқа тізілген юнкерлерге жұз басыларының фамилиясын атады. Сонсоң:

— Алыс сапарға шығарда сендерге ізгі ниетті ақ батасын беру үшін, бас имам хазірет Қуанайдың өсietін еғландау үшін хазірет дәрежелі полковой молла Хайырша қази сөз сөйлейді. Жұздік бастарынды көтеріп хұп тыңда!— деп айқай салды.

Әрікез көп алдында сөз сөйлеу үшін құрылған алаңдағы мінбеге Хайырша көтеріле берді. «Хазірет дәрежелі» қазидің тап сол минутта көз алдына өмір бақы ел кезген ізгі пірәдәр Құтқожаның кеше ғана: «заман ахир әуезі енді, оны ұлуғ Хивадағы Қара әулие құлақ тұтып есітті» дегені, бас имам Қуанай хазіреттің Қоспа мешітіндегі уағазы көз алдына келіп көңлін елжіретіп жіберді білем, сөзін мұқамды тұнжыр үнмен бастады, көзін көкке көтере тұсті, барлық жан-тәнімен тілек-дұғаға беріле күніренді.

— Да, қасіретті мұсылман ұғлы, бір хұданың ғазапты құлы, хақ пайғамбардың ғарип үммәті, құлақ ұста! Хақ кәламды тыңда! Хақ дінді дәріпте! Хақ жолға бас и!— деп тына қалған жандардың жүзіне бір

қарап алып, қази қайтадан көкке бақты...

Тыптыршыған аттың жер тарпып, пысқырынып, тынымсыз қозғалып қази даусын шала есіттіргеніне қарамастан үйи қалған атты әскердің екі көзі молдада, екі құлағы үнде болады. Оның үстіндегі ұзын ақ мұнара шапаны, соған лайықтағандай шошақ пәс малақайға ораған бастағы ұзын сәлдесі, қолындағы аң балдақты ұзын асасы, бір мінбеде бір өзі тұрған келбетін ұзартып жіберді, жерден әлдеқайда жоғары тұрған бойлы, сындарлы, шаң тимесе таза, о дүниеден келген бір әулие тәрізді әсер етті. Дөңгеленген қара сақалы мен таспадай қап-қара мұрты ақ сәлдеге бағдарлап қойғандай, молданың көздері мен қастары шымқай қара көрінді.

«Шығыс пен батыстан Яңжужың шығатынын жер жүзіне пітна толатынын, адамның азатының тек қана мешітке панаған мұсылман пенденің аман қалатынын» Хайырша қази бас имамнан да асыра сөйлемді, бас имамнан әлдеқайда күшті мұқамды үнмен үрейді ұшыра түсті...

Аяғында ол:

— Хұданың бірлігі, пайғамбардың хақтығы, кәлем шарифтың пәктігі үшін талай ерлер қан майданға аттанды. Дін үшін, қара қазан, сары баланың қамы үшін талай жандар шаһит болды. Халқы үшін талай азаматтар қаһармандық іске бел буды. Енді мына тар заманда зұлымдар зұлымдық жолға шықты. Азғын ағуамен қоректенгендер асылды мыс етуге — дін мен ғаділетті аяқ астына салып таптауға аттанды. Халқы қалаған хәкімдерге ел ардақтаған дана азаматтарға қол көтерген күнәһгарлардың күнәсі кешірілмейді. Пайғамбардың ақ туының астына жиналуға үндерген хазіретілерге бағынбаған дінсіздерге жаза — бір ғана өлім. Мәсжидтен тыс өлім. Қауымнан тыс өлім. Қаһар төгіндер зұлымдарға! Лағнет оқындар азғындарға! Кәне, қосылышындар салауатқа!..

Үш жұз аттылы хан салауатын күнірентті:

Салла-аллахи Нәбиге

Ас-ха-била-ри Ға-лиге

Басшы бол-ған біз-лер-ге

Аза-матқа қыл дұға!

Жанын қиған жұрт үшін

Сарп қылған бар күшін

Аза-мат-қа қыл дұға!

Қази көкке қолын жайып:

— Бір тәңірге қыл дұға! — деп бетін сипады.

— Бір тәңірге қыл дұға! — деп дүр етті.

Сонсоң Хайырша жүзін төмен түсіріп бір сәт тұрып қалды. Отряд та үнсіз төмен қарады. Бір мезгіл кенет басын көтеріп алған Хайырша, асасын Арқа бетке меңзеп, көкжиеекке қадай нұсқады, алысқа нұсқады...

— Екіден сапқа тізіл, жүздік! — деген Әзмұратовтың жарлық-командасы шықты.

Аздан кейін:

— ...Марш! — деген бұйрық жалғасты.

Әзмұратов отряды жорыққа шықты. Оны бастауыш офицер Абылаев алдағы Әзмұратовтың нөкеріне қосылды.

3

Не күшті — дүрмекті топ күшті. Топтың дүрмегі кейде болмашығана нәрседен де басталып кетеді. Суға кептеліп тұрған қалың қойдың ішінен бір ерек тоқты қарғып кетсе болды, ізінше топырлаған қоралы қой өзенге лап қояды; дүрмектелген топты тоқтатып болмайды, шырмауы жазылған арқандай ол ендеп жүзіп жүре береді, екінші жағаға жеткенше құлақ тұндырағын ү-шуы мол тоғыт топыры басталады. Ерек қозының батылдығы мен батырлығын дәріптеуге келгенмен дәлелдеуге келмейтін өжеттік, адам дүрмегі де кейде осыған ұқсас. Ақылға бой бермей кетеді.

Жасақшылар комитеті: «Теңдік туын ұстаған Әйтиев отрядына қосыламыз» деп кесіп-пішті. Бұл еріксіз құралған жасақшылардың көптен көксеген бір бұлдыр арманының ап-айқын көзге елестеген шешімі еді. Бірақ...

Бір ғана адам бұл тәте жолды бөгетті арнаға бұрып жіберді. Ал қалың топ соның соңынан лап қойды.

— Қашып кеткен басшыларды жүндеңмей ешкімге де қосылмаймын. Алдымен Ойылды ойрандаймын. Ондағы жігіттерді қосып аламын. Сонсоң... Сонсоң Ақбұлаққа аттанамын. Маған еретіндерің шығындар бермен! — деп айқай салды Мәмбет, біrnеше күн дүрліккен топқа.

— Ереміз. Тұтас ереміз! — деп шу етті топ.

Комитет бастығы Батыrbек үндеңмей қалды. Олжүрттың Ораз соңынан кететініне көзі жетіп екі-үшты пікірge иек сүйеді.

— Ойыл сапары ойландыратын сапар. Әйткені онда бірталай жасақшылар бар, жас офицерлер мектебінде оқып жатқан жігіттер бар. Оларды ерітсек — мақсат орындалар еді. Ал, бұл жол, алдымен бір бүйір. Ойыл қаласының бұл жерден жүз елу шақырым екенін бәрің де білесің. Темір демей-аққояйын, Ақбұлаққа, тіпті Шыңғырлау басына тұра беттесек, Қызыл гвардияның қарасын көріп те қалар едік. Шыңғырлау басы жүз елу шақырымнан артық емес,— деді Батырбек.

Ол қалайда Ақбұлаққа тұра журу керек деп ашып айтпады. Жұрт үндемеді. Көп Мәмбеттің өктем сөзіне бас ұрып: «Мақұл! Ереміз!» деген бетінде қалды. Жасақшылардың арасында көріне қоймаған, біраз күннен бері шекпен, шинель үлестіретін ғана писарьлік қызметіндегі Ораз сөйлеудің де мәнісін таппады, сөйлемей қалуға да шыдамады. «Әттеген-ай, осындан жерде тәжірибелі белгілі басшылардың бірі болса ше! Жұмбақ жүрісті, салқын жүзді Мырзағалиев бір көрінді де жоқ болды. Басқаратын көреген адам болмаған соң осылай болады» деп ойлады ол. Аздан кейін:

— Ал, жігіттер, сонымен Ойылға жүреміз ғой,— деп Батырбек Орақовқа қарады.

Бұл әдейілеп жиналған митинг емес, екі-үш күннен бері дүбілген жасақшылардың өзінен-өзі жиналып қалатын казарма алдындағы топтануы ғана болатын. Мәмбеттің сөзінен кейін өз пікірін айтуға жасқанды ма, әлде басқа бір себеп болды ма, Батырбектің «сен не дейсің?» деген үнсіз сұрағына Орақов та тіл қатпады, ол әлденені есіне түсіре алмай тұрған жанша төмен қарап желкесін қаси берді. Ораз қозғала түсті. Ол, Батырбектің арт жағында тұр еді. «Менен сұрамас па екен» деген адамша жылжып оның алдына шықты. Бірақ Батырбек оған мойын бұратын болмады.

— Бұл қалай болды?— деді Ораз оған.

Батырбек жалт қарады да, «қайдан білейін» дегендей дағдарған пішін байқатты.

— Ағайындар!— деді Ораз қолын көтеріп, топты өзіне қаратуға тырысып.— Тұысқандар! Жасақшылар комитетінің тоқтамы Әйтиев отрядына қосылу. Буран ешбір жан қарсы емес. Солай ма?..

Жұрт үндемей қалды.

— ...Ал, «Ойылға аттану — бір үйір»,— деді Батырбек Элжанов. Бұл дәл сөз. Бір бүйір ғана емес, бұл қауіпті жол. Неге дейсіз ғой? Біз алдымен өз бойымызға қарауымыз керек. Біз әзірше әлсізбіз. Элдену үшін, жорыққа үйрену үшін, тіпті қолма-қол ұрысатын жер келсе, жаумен жағаласа тұсуге дайын болу үшін бізге Әйтиев отрядына жетіп буынымызды бекіту қажет. Яки ұрыс өнеріне үйрене беруіміз керек.

Бұл бір. Екінші сөз мынау: мына уалаяттың сорпаға шығарының бәрі қазір Ойылда, Жаншаң да Ойылға қашып кетті, Ароның да сонда, штаб офицерлері мен басшы командирлер де солай жосыды. Ана үйшікте қазір Толстов дейтін генерал күш жинап жатқан көрінеді, ал мына Текедегі наказной атаманның ғаскері үй іргесінде тұр. Осы екі жақтағы бас кесер генералдарға Жанша хабарбермеді деп ойлайсындар ма? Әлбетте берді. Олар мүмкін бізге қарсы атты казак жүздіктерін шығарған да болар. Сонсоң...— Ораз жан-жағын қарап алды. Жұрттың құлақ салып тыңдай қалғанын көріп, даусын ұдете тұсті.— Сонсоң, жігіттер, мынаны естен шығармау керек. Ойылда офицер мектебі бар. Олар уалаяттың сөзін сөйлей ме, біздің сөзімізді сөйлей ме? Бұған көз жеткізу қыын. Осыны естен шығармау шарт...

— Сонда не істеу керек, шешен жігіт?— деді Жолмұқан кекесінді үнмен қабағын керіп, басын шалқайта тұсіп.

— ...Өзіміздің қазақ жігіттерінің басын қосқан, теңдік туын көтерген жерге тұра тартуымыз керек...

— Мен өзім, өз туымды көтеремін. Ойылың да бармаймын. Ақбұлағың да бармаймын. Осы мына Өлеңтіде боламын,— деді Жолмұқан.

Сөйтті де, кері шегініп, топтан шығуға бет алды.

— Ондағы уалаятың мұндағы уалаятынан мықты емес, төрт жұз жігітке қарсы қол көтеретін күш қайдан бітті, Жаншага! Ойылды бір күннің ішінде өзімізге қаратамыз. Айтқаным айтқан. Еретіндерің шығындар, былай,— деп дүңк етті Мәмбет.

Ол да бөлініп топ ішінен шығуға айналды.

— Айтқанымыз айтқан, ереміз!

— Тұтас ереміз!..

— Ойылға аттанамыз. Баста, Мәке!— деп шулады жасақшылар жамырап.

Жорықтың беті айқындала берді. Ойылға беттеді. Ораз пәтеріне тұнжыр қайтты. «Әттеген-ай, Әбекең болса бұлай болмас еді. Мендігерей де жоқ. Қатерлі жол. Жан-жақтан жау қоршап алуы мүмкін...»— деп ойлады жас Ораз.

— Мені тұнеугұні сіз ізден келіп едіңіз, енді мен ізден келдім. Мұның екеуінің себебі бір-бір адамның төнірегінде,— деді Нұрым Мұқараманың кішкене бөлмесіне кіріп отырғаннан кейін.

Басында Нұрымның келуіне таңданып «ұялшақ мінезді жан,

қалайша келді екен? Менен көре көзге қысылып жүреді?— деп ойлап, қыз оған тесіле қарап қалып еді, енді елегізе тұсті.

— Әлде бір хабар әкелдіңіз бе... Хакімнен хат алдыңыз ба?— деді сәлғана езу тартып.

«Бірінші рет езу тартқаны! Баяғының құлмес .ханы сияқты нағыз құлмес қыз. Біздің қазақ қыздары болса күйеуін сұрау түгіл, оның атын атауға да ұялар еді»,— деп, әлденеге риза болған пішінмен Нұрым құліп жіберді.

— Неге құлесіз?— деді Мұқарама кенет, түсін өзгерте қалып,— айтыңыз тезірек.

Тап бірінші көргендегідей Нұрым тағы да қысылып қалды. Ол қызды ренжітіп аламын ба деп састы.

— Менің құлкім, лөктыр...— деп қалып ол, жалма-жан жөндең кетті.
— Менің құлкім, доктор, сестра, мағынасыз құлкі. Ойыма басқа бір зат түсіп кетті, мұлде басқа нәрсе. Ал, менің ізден келгенім сізben ақтық рет көрісіп, қоштасу...

— Қалай? Сіз басқа жаққа кетесіз бе?— деп қыз үрейлене қалды.

— Жалғыз мен емес, барлық жасақшылар.

— Соғысқа жібере ме?

— Соғысқа жібереміз деген жарлыққа қарсы бас көтердік қой, есіттіңіз бе?

— Есіттім. Бірақ түсінбедім. Уәли абзи әлде не сөздер сөйлеп кетті, қазақ жігіттері соғысқа барып көрмеген, соғыстан қашып бытырап жатыр дейді. Мен нанбадым.

— Соғыстан қашатынымыз, рас. Бірақ өз билігімізді өзіміз алуға бас тігісуге де барамыз.

— Ол қалай?— деді қыз түсінбей қалып.

— Бостандық алуға бар күшті жұмсау деген сөз. Керек болса басымыз да құрбан.

— Молодцы!— деді Мұқарама.

— Қолыңызды беріңіз!

Нұрым сасып қалды. «Қол бергені қалай? Болашақ Хакімнің келіншегінің қолын алмақ па? Қайнағасы...»

— Сіз қол беруге қорқасыз ба?

— Жоқ, жоқ, әншайін,— деп Нұрым ұшып түрегеліп, қыздың ұсынған қолын алды.

Нұрымның үлкен қолын баланың саусағындай жұп-жұмсақ және нәп-нәзік ақ саусақтарымен Мұкарама қысып-қысып қойды. Сонсоң Нұрымның қызыл күрең тарта бастаған жүзіне тесіле қарап:

— Нағыз жігіт!.. Ер жігіттер! Хакім маған айтқан: бостандықты өз қүшімізben аламыз, бізге теңдікті ешкім бермейді, деп. Мен, міне, жаңа білдім кім екеніңізді, сізді де, сіздің серіктеріңізді де...

Қыздың жүзі жайнап кетті: оның әлденеге қадалып едірейе қалатын кірпіктері жұп-жұмсақ шырайға бөлениген сұлу бетпен бірге балқып кеткен тәрізді; жаңағы бірде үрей, бірде қату пішін жүгірген нағыз қара қоңыр көздің өзгергіш жанарынан енді ұшқынды бір шұфыла төгіліп тұрғандай көрінді.

Қыз қолын кері тартып алып, енді алақанын шапалақтай бастады.

— Сіз де мақұлдайды екенсіз...— деп күмілжіді Нұрым.— Рақмет. Көп рақмет!

— Мақұлдамай бола ма мұндай ерлік істі! Әлденені ойлап қыз мұдіріп қалды да, сонсоң: — Мен мүмкін жұрттың бәрінен бұрын мақұлдармын, өйткені менің туған қалам қанды майдан астында, ең жақсы көретін адамдарыммен көрісуге зармын. Бүгін ұзақ күн Оралды ойлаумен болдым... Ондағы адамдарды сағындым,— деді.

Нұрымның аузына кенет «бірге жүр, бізben бірге жүр деп айтсам қайтеді?» деген сөз келіп қалды да, оны «мына уылжыған Мұкараманы ерек қойдай бөлінген жасақшылардың арасына шақыру күпірлік болар. Салдыр-күлдір әскердің жүрісіне қыз түгіл ерек лөктыр да көне алмас» деген қарсы ой бөгеді. Ол тек жай-мәністі ашық айтып кетуді мақұл тапты.

— Осындаі тәуекелге бел байлап, сапарға шығуды ұйғарды жігіттер. Жолымыз болса басқа қаладағы қазақ азаматтарына қосыламыз. Сондықтан жүрер алдында сізben амандастып кетейін деп келдім.

— Қай қалаға жүрмек болып ұйғардыңыз? Оралға емес пе?

— Жоқ, Текеге емес. Теке өзіңіз айтқан соғыстың астында. Біз Ақтөбеге қарай жүреміз, басқарып жүрген азаматтар Темір қаласына барамыз дейді. Бұл құпия іс. Құпия болғанмен сізден жасыруға болмайды. Менің інім қазір сол жақта. Эйтиеvtің отрядында. Эйтиеv

деген қазақ халқын тендікке жеткіземін деп жүрген ардақты адамымыз...

— Алақай, мен де кетемін, сіздермен бірге кетемін. Ура! Әскермен бірге дәрігерлік қызметке! — деді Мұкарата жас балаша секіріп.

— Шын айтасыз ба? — деді Нұрым, қуанарын да, қуанбасын да білмей әрі-сәрі пішінмен. — Сізге қыын болар. Өңкей әскер адамның арасында жол бейнетін шегу...

— Менің ең арманым осындай әскерге еру, соғап көмек беру, жаралысының жарасын байлау, ауырғанының қасында болып дәрі беру. Қалайша қыын дейсіз? Сестра болғаннан кейін, әсіресе хирургия сестрасына әскерден қалуға бола ма? Сонсоң, сіздермен бірге менің де ең қымбатты көретін жақындарыма жету керек емес пе? Әлде мына ақыраған Жымпітыдан айрылма дейсіз бе? Нұрым енді кедергі келмес жағын көздеді. Қыздың ниетінен қайтпайтының анық түсінді.

— Сізді доктор Шұғылов жібермес. Сол кісінің қарауындастыз ғой. Ол және Жаншаны қолдайтын адам.

— Доктор Шұғылов қазір Орал қаласында. Науқастанып сондағы докторларға қаралу үшін кетті, бүгін бесінші күн. Кеше хабар келді, ауруханаға салған ол кісіні. Сонсоң мен ол кісімен ақылдаспаймын, өз еркім өзімде.

— Олай болса жақсы. Мен Жоламановқа айтайын — сіз бірге жүреді деп.

— Айтыңыз. Мен қазірден бастап жолға шығуға әзірленемін. Керекті дәрі-дәрмек, жара байлайтын материалдардың бәрін даяр етемін. Кухня бар ма?

— Айтқандай аспазшы әйел бар. Тамақ пісіретін құрал-сайман және басқа жабдықтар бар. Бірнеше көлік.

— Тамаша. Мен сол обозда боламын. Менің затым да бір көлікке жүк... Құрал-сайман, байлау материалдары, дәрі-дәрмек толып жатыр...

— Онда жақсы. Бірге жүретін болдық. Қоштаспайтын болдық.

— Бірге жүреміз. Бірге сапарға шығамыз...

Нұрым басын изеп, үйден шыға жөнелді. Мұкараманың мына иесіз қалада жалғыз қалып қоймай сапарға бірге шыққаны үлкен бақыт сияқты көрінді.

Нұрым үйден шығысымен қыз балаша секірді — алақайлап қол шапалақтады; жүгіріп жүріп терезені шалқасынан ашып таstadtы;

кровать астынан қол чемоданын сұрып алып дүниесін түгендеді, киім-кешегін жинастырды, әлденені іздең үйдің астын үстіне шығарды. Салдыраған дыбысқа сырттан жүгіріп кірген Майсараны Мұкарама құшақтай алды.

— Апа, мен жүремін. Оралға жүремін. Орал емес Жайық бойына... Орынбор жаққа,— деп аптықты қыз.— Көп адам, полкпен бірге...

— Ей алласы,— деді әйел аң-таң қалып.— Терезе шатырлап, кровать шартылдағанға не болды шол деп есім китсе, үйге баруға қуанасын икән. Яри, алай иса яри. Жолың болсын.

— ...Апа, хош тұр. Сау бол!..

— Қазір ғана йұрасің міни?

— Қазір, апа, қазір. Полк походқа жиналды деп әлгі Жұнысов мырза хабарлап кетті.

— Қашан қайтасың, сіңлім?

Мұкарама қалт тұрып қалды. Бұл сұрақ оған тосын сұрақ болды. «Қашан қайтады? Енді қайтып келе ме? Неге келеді? Оралда болмай ма? Туған қаласында болмай ма?» Қыз басын шайқады, білмеймін деген ишарат көрсетті.

— Ей, алласы! Алай иса, жолға құмәш салайын...

Әйел қыздың жолына «барым-әзірім» даярлауға кірісті. Ал, Мұкарама дүниесін жинастырып отырып «үй» ойына сұңғіді...

... Қаланың іші-сұрты әскер. Көше сайын қарауыл солдат, атты пикет. Бар жұрт қару ұстаған. Қару жоғы қолына кетпен алған. Жер қазған, топырақ тасыған, бөрене сүйрекен, құм толтырып, қапшың арқалаған жандар. Қыбыр-қыбыр. Үйге қалай бармақшы!? Барғанда не іstemекші!? Жоқ, мұның бәрі өзгереді...

...Тізілген атты әскер. Сансыз әскер! Ұшы-қыры жоқ әскер! Қаптап келе жатыр. Оралды алуға келе жатыр. Қөптің алдында Хакім келе жатыр. Атамандар ығысып, Шағаннан әрі жылжып барады. Хакімдер көпірден өтіп жалаң қылыщ көтеріп шауып бара жатыр... Қөпір аузында тірелген обоз: зеңбірек сүйрекен, жалау байлаған жорық кухнясын артқан, азық-түлік тиеген обоз... Обоз алдында шинельді, ақ беретті, ақ сумкалы Мұкарама... Үлкен жиналыс. Хакім мінбеде сөз сөйлеп тұр. Жұрт жамырай тындаған. Ду қол шапалақ. Хакімді көтеріп алып бара жатыр, губернатор үйіне апара жатыр...

Қалың жасақшы ақыры бір бүйір, алыс сапарға мәндай тұзеді.

Күздің ызыған бір қоңыр күні еді. Етек-женәнді жаздырмайтын ертеңгі сұық леп сәске түсте жұмсара бастады. Күн көзі көрінбесе де аспан да қылаң тартып, кәрі қабағы қыртысын жаза түскендей болды. Бүгежектеген кейбір қоңсыз ат пен жалаң шинельді жігіттердің де бойы жазыла бастады. Алдыңғы топ қаланың шетіне жетті, алдымен қозғалған обоз Қызылүйден әрі асып та кетті. Бірінде шұбап, іркіле топтанып, тәртіпсіз түрде аяқ-булқілмен әскер дені аурухана мен мектептің аралығындағы алаңға ойысты. Сол жерде бас қосып, үлкен жолға тастай түйініп, қол тәртібімен жұздік-жұздік болып бөлініп аттанбақшы еді. Бірінші жұздік бел асқанша, келесі жұздік сап түземек, онан кейін үшінші жұздік аттанбақ, аралары бір көрінім жер болуға тиісті. Өйткені жол шаңын көтермей, әлдеқалай іркілген жасақшы болса, оның өкшесін баспай кең жүріс, еркін тыныспен аяңдауға бас командирдің атынан Жоламанов жарлық жариялады еді. Бірінші жұздікті Мәмбеттің өзі, екіншісін — Орақов, үшіншісін — Жоламанов басқармақ болды. Нұрым соңғы жұздікте — Орақовтың қарамағында қалды да, алдыңғы лектер жөнеп үлгергенше ауруханадағы Мұқарамаға келді. Ол қыз жайын басшыларға бірден жарияламай, «шын бел байлап шықсан кезде ғана» айтпақшы болған. Бұған «әлде де Мұқарамамен кеңірек сөйлесейін, көппен бірге аттанған жорық жолы әйел балаға ауыр соғар. Мүмкін Әбдірахман отрядына қосылғаннан кейін тіпті Хакімнің өзі келер, өзі келмесе лөктыр қызды алып кетуге мен қайтып оралармын» деген екінші ой себеп болып еді. Бірақ бұл ойын Мұқарама ортаға салуға келтірмеді.

— Ат-арба қайда?— деді қыз оның алдынан жүгіріп шығып.— Әлде салт жүргізуге үйғардыңыз ба?

Нұрым тағы да сасып қалды.

— Мен сізбен ақылдасайын деп едім,— деді ол сүріне сөйлеп.— Бұл сапар аса қыын сапар...

— Біз сізбен қыындық жайлы емес, қалайда жүру жайлы уәделескенбіз.

Қарсы жауаптың жолы біржола кесілді. «Апырмай салдырлаған арбамен бұрқыраған шаңың астында, гүілдеген көп еркектің ішінде қайтып күн көреді? Жолда қайда түсіп, қай жерге қонбақшы? Қаптаған қалың қолмен бірге күн-түн қатып жүруге шыдай ма? Ұыздай қызды кім бақпақ? Кім басы-көзі болмақ? Сапар ұзаққа созылса ше? Алдан жау қамалы кездессе не болмақ?»... деген уайымды ой келді оған. Бірақ бұл ойын қыз тыңдайтын көрінбеді.

— Мен ат-арба туралы ойлаған жоқ едім...— деді Нұрым, айттар сөзін жүтып қалып.

— Онда салт жүрге де дайынмын. Мен атқа мініп жүре аламын. Минхайдар абый кішкене кезімде атқа салт жүруді үйреткен. Ол кезде біздің үйде бірнеше рысак бар еді. Жұма сайын салт мініп «Хан орманына»² серуен жасайтынбыз. Бір жылы абый екеуміз Каменкаға салт атпен барып қайттық,— деді Мұқарама өзінің атпен жүре алатынын әбден дәлелдеп.

Өзі де атқа салт мінуге дап-дайын: аяғына қызыл сақтиян етік, үстіне қамзол, басына татар бөрік киген. Оның үстіне жүзі бейне баланың жүзіндегі шаттық шырайға бөление түскен. Үстіндегі ықшам киім қазақтың көш басын жетелейтін сылқым қыздарына ұқсатып тұр, басындағы дөңгелек құндызы бөрік те бұрынғы сопақша бетін бүгін дөңгелентіп көрсетіп, қасы мен қабағын да қоңырайтып, ақшыл жүзді қара торыға айналдырған сияқты.

— Жоқ, жоқ. Мен қазір ат-арба әкелемін, табамын. Салт жүрге болмайды,— деп Нұрым жалма-жан кері шегінді.

Мұқарама оған тіктеп қарады. Оның абыржығанын түсінсе де түсінбеуге тырысты. Ол енді ілік таға сөйлемеді.

— Мен сізді, Жұнысов, бәрін әзір етті деп ойлап едім. Және көп күттім. Өзім ертемен келдім ауруханаға. Жолға керек дәрі-дәрмекті жәшікке салып шегелеттім. Жол киімін кеше кешке дайындалғанын. Сіз маған амандаса келген адамша сөйлейсіз,— деп Мұқарама қабағын шытты.

— Қазір, қазір әкелемін ат-арбаны...— деді Нұрым.

Ол тез атына міне сала, кері Жоламановқа шапты.

Жұнысовтың:

— Доктор қыз бізге ереді. Ат-арба керек... Дәрі-дәрмек салуға керек, — деп ентіге хабар бергенін командир таңырқап тыңдаған жоқ.

— Обозға мінгіз. Дәрі-дәрмегін дұрыстап орналастыр. Керек тастың ауырлығы жоқ. Ертең бас ауырып, балтыр сыздаса оз докторымыз болады,— деп ол жарлық етті.

Командирдің бұл жарлығына Нұрым іштей риза болмаса да, қайырып жауап айтпады. Оның бар күдігі:

«Мұқарама ана обозға отыруға көнбес. Көнбесе жігіттердің бірін арбаға қондырып, атын алып берермін» деген тоқтам еді. Бірақ Мұқарама ләм-мим деместен:

— Қай арбаға?— деп қана сұрады.

Нұрым оны бір әдемі тарантасқа отырғызды. Тарантарастың жүгін басқа арбаларға бөліп салып, қызды дәрі-дәрімелегімен бірге жеке орналастырып:

— Докторды жаяу жүргізуші болмаңдар. Бұйрық солай,— деп тапсырды обоз бастығына.

Обаз бастығы оған қарсы болған жоқ. «Дәрігер қыз менің обозыма да көрік» деген адамша маңғаздана қарады.

ЕКІНШІ ТАРАУ

Айдалада бір қара...

Жалпақ дала, ұзын жол. Әскер жүріп келеді. Кешеден бері Нұрымды талай уайымды ой да қоршап еді. «Елденаулақ, жерден аулақ, әкешешеден аулақ, әзілді құрбы, назды замандастан аулақ кеттік. Алда не күтіп тұр. Жер де, ел де таныс емес, сапар да ойда жоқ жерден киліккен сапар. Қиыр шет, күдікті жол». Бірақ ол дүбірлі жорықтың дүрмегімен, әлденеге аңсап ұмтылған көптің ден ортасында бірде әңгімеге, бірде жігіттерінің қону-тұстену қамына кірісп кетіп, ой шырмауынан тез арыла берді. Самиян сары даланың алысқа жетектеп, көңілді сергітетін салқар сипаты демдей берді. Еркіндеп жорыта алмайтын тығырық көше өлшеусіз жазыққа ауысты; тынысты буатын көпшілік казарма кеңшілік мұхитына ауысты. Төбеде тұпсіз аспан, төрт жағың қоз жетпес маң дала. Айдала. Алыстан көрінген адыр «асып түссем» дегізеді. Даланың төрінде тұрган төбелер «басыңа шықсан» дегізеді.

Еңку, еңку жер шалмай,

Ерулі атқа ер салмай

Ерлердің ісі бітер ме!—

дегізеді.

Мұны Нұрым Махамбет ақынның өлеңін жатқа білетін Ығылманнан естіп еді. Қазір соны айтып ерні жыбыр-жыбыр етеді. Бір кез оның жанында жау қамалына іркілмей кіретін қайратты долы жандар қаумалап келе жатқандай болады, айналасындағылардың бәрі батыр болып көрінеді. Кескілесіп жан беріспей ат маңдайын бұрмайтын өңшең бәрі құлақ дөң санап, сай аттап жортып келе жатқандай болады. Ат үстінде тақымын жинай алмайтын, кең етек, жалпақ бөрік, жалппажалп желетін жамантайлар емес, сұр шекпенді, ықшам белді; ат үстінен тұрып онды-солды оқ атуға жарайтын оңтайлы жауынгерлер! Қылыш соғып, қасарыса шабыса алатын бес қарулы берік топ саулап келеді! Бәрі қымбат, бәрі дос!

Бәрінен де асыл, аяулы жан бар осы топтың ішінде. Ол бейне бір сыңарынан көз жазып қалған ор киік сынды.

Әлденеге сенген, әлдене бір кіршіксіз арманның құшағында келе жатқан періште сынды ару! Қөп ердің, тұсі сұық, жүзі күңгірт өжет жандардың арасында тотыша таранған жан. Қөрмеген жерді басып, ішпеген суды татып, қабағы қату, жүзі кіrbің жат жандардың ортасында тәуекелге бел байлаған балғын қыз... татар қызы Мұкарама

келеді!

Мұкарамаға бұл сұр шинелді сүйқ өнді адамдар жат емес. Бәрі өзінің шарапатынан бөленген, айтқанын істеп, қасы мен қабағына қараған сәбидей, Мұкарама бұлардың құтқарушысы сынды.

— Біздің доктор қыз,— дейді оның арбасын көрсетіп қоңыр домалақ жігіттер.

— Лөктүр қызыға байлаташ ал қолыңды,— деседі әлдеқалай саусағын жаралап алған жауынгер болса.

Бұл Нұрымның қеудесіне ерекше сезім құяды, ала-бөле мақтаныш! Ол мына жүрттың құтқарушы «лөктүр қызымен» жете таныс, таныс қана емес, оның жақын-туысындағы адамы. Оның керегін тауып, сұрағанын әкеліп беруге әзір. Өзінің он жігітін әдейі обозға жақын ұстаудың қамын көздейді, басқалар ілгері кетсе, ол кері шегініп кешеуілдей береді, обозды тосып алады. Ал, обоз ілгері асса оны тақымдал ілесе кетеді. Тамақ жабдығын тиеген, жорық қазаны қайнаған, ортасында лөктүр қызы бар обозды әскер қоршалап жүріп келеді. Әлден уақытта айдалада бір қара көрінді.

— Бейсаут аттылы келе жатыр!..

— Солдат білем!

— Жай қазақ шығар,— деп елегізе қол шошайтып, алыстағы белге көз шүйген шеттегі жасақшылардың сөзі топ ортасына қарай жылжыды.

Аздан кейін әскер, ай қарағандай алысқа тегіс көз тікті. Алда қара қырқа көрініп еді, қара жол сол қырқаның белін басып әрі құлап жатқан. Аттылы жолдан бір бүйір, қырқаның батыс жақ етегімен ойыса жүріп іселеді. Мұның әскери адам екені ашыла тұсті: киімі сыптығыр, атқа отырысы шошақтау және иығында мылтығы бары байқалады.

— Аң қуған біреу шығар,— десті бірқатары.

— Жалғыздан-жалғыз, мына маң далада неткен аңшылық,— деп қалды Нұрым, әлденеден күдіктенгендей қабағын түйіп.

Аттылы бұл кезде ат маңдайын бұра бастады — әскердің жолын орай, көлденеңнен қосылуға бет алғандай. Аздан кейін сүйт жүрісті жан екенін байқатып, бірде текіректеп, бірде сары желіске басты, тезірек Кауысуға асыққандай бой көрсетті.

— Нұрым, қасыңа бір жігітіңді ал да, кім болса да жалғыз атты жолаушының жолын кес. Әскери адам болса — оны көр. Өзінен жөн сұраса маған алып кел,— деді Жоламанов қасында келе жатқан

жыршиға.

Жұз басы аттылының бір бүйірден бой көрсеткенімен «өкше арты Ойыл шыгар» деп жорыды. Аз жүргеннен кейін ол жолаушының шапқыншы елбетті нағыз әскери жан екенін көрді. Шинельді, беліне қылыш байлаған және офицер формалы сияқтанды, Нұрымға ол честь беріп қалғанға да ұсады? Бұл кім? Ойыл басшылары жіберген адам емес пе? Не деп жібереді? Әлде... жолымызды барлап, бағыттымызды байқағалы жүрген шолғыншы ма? Онда бұл арам ниетпен келген жан болады ғой...»

Жоламановтың ойын басқа басшылар да ойлады ма кім білсін, ілгерірек кеткен Орақовтың жүздігінен «Кім екен?» деген сұраққа жауап алушы жасақшы жол тосты. Үшінші жүздік оған жеткенше көлденең кездескен тосын аттылыны Нұрым Жоламановқа жолықтырды.

Аттылы оңтайлы, етті ғана келген, қара мұртты, қырыстай қара жігіт екен. Екі көзі қарағанға батыл қадалатын, өткір жүзді көрінді.

— Оң сапар болсын, азаматтар! — деді ол Жоламановқа честь бергендей құлақ қағып қалып, бірақ сөзін көпке меңзеп.

Өзі шоғырлана қалған топ жігітті жіті көзімен бір шолып өтіп командирдің лебізін күтті.

Ағайынды Әлібековтерге жақын, соларды үлгілі аға тұтып өскен Жоламанов қазақ жігіттердің қатал тәртіппен үйретуге басынан-аққас еді. Ол тентек Жолмұқанның оғаш мінездері мен уставқа жатпайтын қылыштарын «қалай-солай қараумен» келген-ді. Сол үшін оны штаб басшылары орнынан алып, солдат қатарына қосты. Ал, бұл жазаны орындар күні «үлкен бүлік» туды да, ол қызығыштай қорғап келген қоңыр жүзді момақан жігіттерін тендік жорығына өзі бастауға бел байлаған болатын. Мәмбет көпке беделді болғанымен ақылға салып іс істеуден гөрі жапырып жүруді жаны сүйетін ер. Бұл мінезі Жоламановқа қарама-қарсы міnez — ойлауға жол қалдырмайтын шартта-шұрт құлықты. Сондықтан бұл келген адамның кім екенін, не пиғылы барын Жоламанов алда кеткен Мәмбетке хабар бермей тұрып ашып алмақшы болды. Ол «бұл тегін адам емес» деген құдікті ойға келді.

— Иә, өзіңізге де оң сапар болсын, азамат. Тұзде тұз жаласпай тіл шешілмейді деуші еді біздің елдің кәриелері. Әйтсе де жөн сұрасу шет емес,— деді Жоламанов сазарыңқы пішінмен.

Жолаушы оған назарын аудара қоймай, өзімен-өзі болып кетті: аттан секіріп түсіп, тізгінін ер қасына ілді, шылбырын босатып қолына алды да атының мойнынан қақты, жалын бір сипап өтіп кекілін жазды.

Қара кер жылқы түрпатты түріне қарағанда ат сияқты көрініп еді, бірақ арғымаққа шатыс бие екен, Жоламановтың сыншыл көзі оның өресі ұзын, түрқы биік, тік-бақай, жалаң құйрығын құм жағының белгісі деп тапты. Жұмыр дене, тер қатқан тебінгісіне қарап «алыс сапарға сыр бермейтін баптаған жылқы»- деген ойға келді. Атынан да иесі ой саларлық.

Қарсы жауап қатуға асығарлық түрі жоқ, өз бабымен аман, жұрт тыныш; адамның өзі де, аты да бабында жүрген жандай; қымыл-әрекеті: құндегі ісім осы, ел жүруі керек,— деп тұр. Ол қаумалай қалған қазақ жігіттерін және оның басшысы «кімсің?» деген сұрақпен төніп тұрғанын жаңа ғана сезген жанша ат шылбырын тастай салып басын жоғары көтерді.

— Иә, сапарларың оң болсын, азаматтар. Жақсы лебіз, жарты ырыс, маған да оң сапар тіледіңіз, замандас, рақмет.— Ол Жоламановқа енді ғана тіктеп қарады.— Сапарым оңынан болды деп тұрмын. Өйткені сіздерге тез қауысып, іздегенімді тез таптым. Басшылық етіп келе жатқан... (жолаушы Жоламановтың әскерлік чиніне көз тастап мұдірді) өзіңіз бе, старшина? Аттан түссеніз, оңашарақ отырып тілдесер едік.

Жоламанов тез жауап қатты. Оған бұл адамның сөз саптауы да, манғаздана түскен офицерлік мінезі де ұнамады.

— Оңашалап сөйлесіп мына жігіттерден жасырап менде сыр жоқ. Ойымыз ортақ, талабымыз бір, сапарымыз бір біздің, прaporщик мырза. Осы келе жатқан қазақ жігіттерінің бірі басшы, бірі қосшы есебінде,— деді ол қatalдау үнмен.

— Жоқ-жоқ,— деді іле-шала прaporщик.— Құпия сыр бар деген ниет емес, жүз басымен жекелеп жөн сұрасайын дегенім ғой. Сіз жүз басысыз ғой?

— Шамалап тұрсыз.

Прaporщик езу тартты.

— Жол жүрген жанның қабағы қату келеді, әсіреле танымаған адаммен кездескен жайда бұл занды, өте занды түйткілдік. Оның үстіне, әділетсіздік зардабын шегіп, ашынған жандардың сіркесі су көтермейді. Әбден түсініп тұрмын, замандас, түйткілдік пен тұксюді... ашу-ыза, кек кернеген жігіттер қара дауылмен тең шығар-ақ, жолындағыны жапырып, жығып, таптап кетуге де дүз жанбас деп ойлап ем баста, қайта азаматтар салмақты, парасатты пішін көрсетті. Тұрасын айтсам, бұл сапарыңыз ерліктің сапары, жұмдықтың жорығы. Дегеніне жетпей тынбайтын қайсарлығы басым бұл жігіттердің, бастап келе жатқан мына өзіңіздің бұл сапарыңызды ерліктің сапары деу аз, бұл қаһармандық қимыл, қаһармандық сапар...

Көруге шымыр, тығыншықтай бұл қара жігіттің сөзі іркілмей төгілетін жан екені және өте жігерлі, әрі қисынды, шебер сөйлейтіні де байқалып қалды. Жалғыз-ақ Жоламановқа жақпай қалғаны: оның бірден «ерлік, қаһармандық» деп аспандата сөйлегені болды. Жоламанов қабагын шытты, біраққаумалаған жігіттердің көбі аузын ашып қалды.

Бірқатары иек қағысып, шынтақпен түртісіп, «бәле, жігіт екен» дегендей болды.

Прапорщик сөзін соза түсті.

— Мен прапорщикпін, мұны мына погонымнан өздеріңіз де көріп тұрсыз. Прапорщик деген үлкен чин емес және оны мен қалап та алғаным жоқ. Кешегі он алтыншы жылы қазақ баласын окопқа айдағанда, бас көтергеннің бірі болып солардың ішінде кеттім де, орысша оқығаным бар, көптің қамы үшін істеген ісім бар, әйтеуір тылда болсам да, осыны ескерді ме кім білсін, маған, әскерлік атақ берді, иығыма погон тақты, вестовой кіші офицер етті. Сіздердің түйіліңкіреп қарауыңыз да осыдан шығар. «Патшашыл әскер қызметінде болып шен-шекпенге не болған, енді мына батыс уалаятына офицер! Бұл бізге не айтпақшы?!» деп қату қабақ көрсетуіңіз дүп-дұрыс. Алайда, бұл бір көргеннен, жігіттер. Бір көргенде аю да аңың жексүрүні, ал екінші, үшінші көргенде оның адамға қас емесін білесің. Атамыз қазақ, дініміз мұсылман діні, көксегеніміз тендік, тілегеніміз ел болу, ағайындар. Сондықтан... Сондықтан сіздер әлгі Жымпityдан шыққан азаматтар болсаңыз арнап айттар сөз бар. Бұл сөз ағайынның сөзі — у ішсең көппен бірге іш, бал жесең бөліп же деген ежелгі елдік сөз..

Нұрым Жоламановқа қарады, ол тыңдайық деген ишарат білдірді.

— Көктен жасақшы жаумағанын да, өкше-артымыз Жымпity екенін де көріп тұрсыз ғой, мырза!..— деді Жоламанов салқын лебізді қоңыр үнмен.

Жоламанов іштей түйіле бастады. Прапорщик қаншама сөз кестесін ірікпей жайып, қоршаған жігіттерге «шіркін, көпті көрген, сөзге шебер жан екен» деген ой салса да, жұз басы оның сөзін аңдып, шешіліп әнгімелесуден бас тарту ниетіне көшті. Аз кідірістен кейін ол:

— Мақтауды да, боқтауды да көріп жүрміз, прапорщик мырза. У ішуге де аса құмар емеспіз. Тіпті көп болып ішуге де жігіттер онша емес. Бізге алдымен өзіңіз кімсіз? Жолдастарыңыз бар ма, әлде жалғызыбысыз? Соны айтыңыз,— деді.

— Жалғыз емеспін, жұз басы, көп адамның бірімін. Барлаушы есебінде озып кеткен адаммын...

Жұрт ентелей тұсті, Жоламанов қадала қарады. Бірақ прaporщик ешкімге жүз бұрмaston:

— ...Егерде атұсті сөйлесетін болсақ, мен де атыма мінейін,— деп шылбырын жинап, ер қасына іле салды да, дік етіп биесіне мініп алды.

— Қанша адамсыздар? Қай жаққа бара жатырсыздар?..— деп бөгеліп қалды Жоламанов.

Нұрым да, басқалары да құлағын тіге тұсті. Біреулер:

— Не дейді, көп адамбыз дей ме?

— Әскер болды ғой онда...— деп күбірлесті.

— Әңгіме былай, жігіттер!— деп прaporщик үзенгіге шіреніп ер үстінде көтеріле тұсті, ақырын тамағын да кенеп алды.— Ойыл қаласында офицерлер дайындастын юнкер мектебі ашылғанын сіздер естіген шығарсыздар. Сол мектепті бітіріп отырған уш жүз қазақ жігіті, мына тап өздеріңіз сияқты, осыдан үш күн бұрын бас көтерді. Ондағы мақсат: есің барда ел тап деген қазақтың дана сөзін ақыл тұту; күні бүгінге дейін табанының астына басып келген қазақ атамандарының сойылын соғамын деп қырылмай, ойдағы-қырдағымыз бас қосып, өзімізді де, елімізді де аман сақтап қалу. Ол үшін мына сіздердің бет алып шыққан қалың қазақтың ортасы Ақтөбеге, оның арғы жағындағы Ақмешіт пен Қазалыға қол арту — сол жақтағы азаматтарға жалғасу. Осындай ниетпен дүрліге көтеріліп, ішіміздегі ақ казак-орыс офицерлерін айдал шығып, бірқатарын тұтқындаپ, олардың шашпауын көтермелеп жүрген азғындарды жүгендеп, біз де жолға шықтық. Мен сол жолға шыққан елу адамның барлаушысымын. Олар осыдан он бес-жырма шақырым жерде ел арасымен келе жатыр. Мен барлаушы ғана емеспін, солардың жіберген елшісімін. Жүз басы айтқандай аспаннан жасақшы жаумаған шығар, сол Жымпітыдан шыққан туысқандар мына сіздер шығар деп топшылап тұрмын...

— Біздер.

— Біздер.

— Жаңылысқан жоқсыз,— деп қалды бірқатар жасақшылар шуылдаپ.

— Тоқтандар, шуламандар,— деді Жоламанов жігіттеріне.— Иә, сонсоң?

Сонсоң, осы шамадан кездесерміз. Көп адам көзге тұспей кете қоймас деп топшылап едім, болжалым дұрыс шықты.

— Елу адамбыз дейсіз бе? Уш жүз офицердің басқасы қайда қалды?

— деп сұрады Жоламанов.

— Басқалары Ойылда...— деді прaporщик.

— Ойылда олар не бітіреді?

— Бізден хабар алғанша сонда бола тұрады.

— Елуіңіз неге шықтыңыз? Елшілікке бірер адам да жетпей ме?

Прапорщик бөгеле түсті де езу тартып:

— Сіз күдіктеніп қалдыңыз. Мен мұны бастан-ақ байқадым. Бұл заңды күдіктену. Эскери адам айнала ойлап, не мәселе болса да ойлап-пішіп, сонан кейін әрекет етуі керек. Сіз, замандас, маған қатты ұнап қалдыңыз...

— Азамат, мен басында да ескерттім сізге, мақтауды да, боқтауды да естіп жүрміз деп.

— Жоқ, мақтаған емес, адал сөз, ойдағы адал пікірімді алға салып жатырмын.

— Жақсы, жақсы!..— деді де Жоламанов Нұрымға бұрылыш: — Мына прaporщик мырзамен бірге келе жатқан офицерлерді көріп қайт. Елу адамбыз дейді ғой — біл. Біз анау көрінген ауылға аялдаймыз. Сол жерге орал, кешке дейін келіп жетесің ғой,— деді.

Нұрым Жоламановты оңашалай беріп:

— Жалғыз барайын ба?— деп сұрады.

— Бір өзің бар. Қай жерде екенін, қанша адам екенін көзіңмен көр. Сонсоң мына прaporщик мырзаны ерте кел, Орақовтармен жүздестірейік,— деді жұз басы.

Прапорщик пен Нұрым топтан бөлініп шыға берді.

— Жігіттер!— деді Жоламанов айқайлап, әлдене уақыт шоғыр-шоғыр болып тоқтап қалған жасақшыларға.— Ойылдағы әскери ағайындар бізге қосылмақшы деген хабар әкелді жаңағы офицер. Оны бірқатарың өз құлақтарыңмен естідіңдер, ал естімегендеріңе жаңалық осы. Бізге қосылуға шыққан елу офицер дейді. Мен хал-жайды көзben көріп келуге жыршы Нұрымды жібердім. Сендерден талап ететінім: қатардан шашау шықпай, түстенген, қонған жерге бет-бетіңмен бөлінбей, халыққа жат мінез, жайсыз қылышқ көрсетпей, бір кісінің баласындай бір сөзді, бір мақсатты түрде жылжи беру. Ертең қай жаққа, қалай қарай жүреміз, оны кешке ана алға озып кеткен жасақшылар комитетімен ақылдасып шешеміз. Мына офицерге

қосылу-қосылмау жөнінде де әңгіме кешке қонған жерде шешіледі. Алаң болмайсындар. Керексіз дүбіліс-дүрмекке жол бермейсіндер. Ілгері тартындар!

Аттылыға кездесіп іркілген жұздік тағы да ілгері жылжыды.

2

Айдалада кездесken офицер Хакімнің жолдасы болып шықты.

Өткір жүзі мен келісті сөзіне және өз ісіне балуан екенін байқатқан салуалы мінезіне қарап, Нұрым прaporщики «кет әрі жігіт емес екен, біздің Хакім мен Ораздар сияқты оқыған жігіт қой. Жасы өзім шамалас шығар» деп бағалап, тіпті іштей оны жарата бастап еді. Бірақ Жоламановтың сенбеуі жыршыға да әсер еткен. Ол екінші қырдың астындағы жас офицерлерге жеткенше бұл бір көрген адаммен шешіліп сөйлесе алмады, тіл қағысып қалған шақта сыр бермеуге тырысты. Сондықтан прaporщиктің:

- Күн сұytар білем, жел өткірлене бастады,— деп әлдеқалай бастаған сөзіне әзір жауап қатты.
- Уақыт жетті ғой.
- Дұрыс айтасыз, туысқан. Желтоқсан желтоқсандығын көрсетер-ақ.
- Желтоқсан — қыс алды деп қазақ біліп айтқан.
- Даlада сирек жортып, от басында көбірек отыратын шақ дей ме кәриелер?!
- Кәриелер кейде сапар айы қара құз деп те нақылдайды...

Аңдысқан әңгіме осы сияқты күн райының төңірегінде болды. Аңдыса сөйлессе де Нұрым бірден-бірге қара жігіттің ақылды және адамға аса жанақыш екеніне көзі жете бастағандай болды. Бірақ бұл «елшинің» жеткізген шатты хабарына елу жігітті бастап келе жатқан қара сұр адам «қанын ішіне тартумен» қалды.

— Сапар онға айналды. Мына азаматтарға тез кездестік. Бұлар да бізге қосылуға бет алса керек. Кешке аялдаған жерде кең отырып сөйлесетін шығармыз. Старшина мырза, сіз макұл тапсаныз, біз де сол жерге жетіп аялдармыз,— деп мәлім етті прaporщик.

Нұрым қара сұр бастықтың түрінен де, түсінен де не жылы, не сұық шырай таппады. Ол мына жігіттің мәлімдемесіне жауап та қайырмады, «бар» дегендей басын ғана шұлғып, иегін қақты.

Әскер тәртібімен екі-екіден тізіліп келе жатқан жауынгерлердің алдындағы бастық бұлар жеткенде тізгінін тежей қалған еді. Оны көріп басқалары да тоқтап, аз уақыт аттарына тыныс берді, бірақ Нұрымдардың жігіттеріндегі, бірінен-бірі асып шоғырласа қалмады, алдыңғылардың сөзін естүге де анталаса қоймады — бәрі де қаз-қатар қалпында қалды. Қара сұр бастықтан көзін аударған Нұрым, бұл оқыған тәртіпті топтың ұзына бойын көзбен шолып санына жетті — жиырма төрт қатар, бастығы мен прaporщикті қосқанда — түп-тура елу екен. Шинельдері әрі жаңа, әрі жасақшылардікіндегі ақ сұр емес, көгілдір және ине-жіптен жаңа шыққандай су жаңа көрінді, погондарының оқасын да шаң шалмаған, иықтарында қылыш, белдерінде наган, кішкене жапон винтовкаларын тоңқайта ер қасына ілген. Нұрым ішінен риза болып, байқатпай, басын шайқап қойды.

Атынан түсіп, айылдың қайта тартып, бойын жазып алған прaporщик ерге қонды да:

— Мен жүрдім, старшина. Жігіттерге аялдайтын жер даярлаймын,— деп құлаққақты.

Басшы офицер бұл сөзге де басын шұлғып, иегін қағумен тынды.

Нұрым аң-таң қалды. «Бұлардың тәртібі осылай ма, әлде ішінен тынып бізден бүккен сырғы бар ма? Ойлап-пішіп, бәрін күні бұрын біліп, енді ыммен нұсқауға кіріскеңі ме? Мұндай командирді көрген емен...» деген ой келді оған. Әскердің санын, түрін, келе жатқан жолын көргеннен кейін оның сұрапы да, білері де қалмаған сияқты. Сөйлесуге онша құмар болмаса да, бірер ауыз тіл қатысу орынды да еді, бірақ аман-сау сұрасып, сөз бастамаған командирге Нұрым өз тарапынан «сапар оң болсын!» деуге де аузы бармады. Оған бұл келе жатқан жандардың өні де, түрі де сұр, әсіресе қара сұр бастықтың жүзі өте-мөте жансыз, тіпті сұық көрінді.

Ілгері ұзап, қарасы үзіліп кеткен жасақшылардың түскен жеріне қараңғы түспей жету үшін Нұрым да, онымен бірге қайта аттанған прaporщик те бұлкілден жортаққа көшті. Біраз жер жүріп жолды өндіріңкіреп алғаннан кейін, тізгінін тежеп екеуі тағы да аяқ-бұлкілмен келе жатты.

— Қай жақтың жігітісің, замандаң? — деді бір кез офицер Нұрымға.

Жауап берудің орнына Нұрым:

— Сөзге сараң қара сұр кісі бас командиріңіз бе? — деп сұрады.

Жыршы прaporщикті: «мынау жәрдемшісі шығар, ал ең үлкені қара сұр болды ғой» деп топшылап еді.

— Иә, иә,— деді прaporщик.— Ойылдағы әскер бөлімінің бастығы войсковой старшина Әзмұратов деген кісі осы. Ақылды, әскер ісіне жетік адам. Сөзге сараңдығы: жол жүріп салығып келе жатқанынан. Алыс сапар адамды қажытады ғой.

Нұрым ойланып қалды да, әйтсе де қара сұр бастық жөніндегі өз сыйнын айтып таstadtы.

— Қatal жан болуы керек. Сырын ішіне түйген адамның сөзі де буулы жатады. Әскер басы дейсіз бе? Әскер басының да Жаншаға қарсы шыққаны ма?

— Қазақ қой,— деді прaporщик жұлып алғандай.— Қазақ болған соң мына сияқты жас азаматтарды басқармауга қаны шыдар ма?

Нұрым үндемеді. Оның ойына: «Жанша да қазақ. Бірақ қазақ біткеннің бәрі жасақшылардың сойылын соғады дегенге кім нанар. Анау Арон тәре, анау жуан судьялар сорлы жасақшыны атып-асып жатқан жоқ па? Ол аздай-ақ, Текені қорғатамын деп қырып салуға да жүз жанар емес» деген шәлкес сөздер оралды да, бірақ мына қасындағы оқымысты офицермен пікір таластыруды әдепсіздік болар деп бөгелді. Аз жүргеннен кейін ол:

- Сіз менен: қай жақтың жігітісің деп сұрадыңыз ба? Мен Аңқаты бойынықімін,— деді.

Аңқаты бойында менімен бірге оқыған Хакім Жұнысов дейтін мектептесім бар еді, мүмкін, сіз оны білетін де шығарсыз. Текедегі реальное училищеде оқыдың.

Нұрым ат тізгінін тежеп, офицердің жүзіне қадала қалды.

— Не дейсіз?— деді ол шошып кеткен жанша офицерге.

Бірақ, офицер оған сөзін қайталаудың орнына, сасқалақтап не айтарын білмей, қызыарып кетті. Ол бағана Нұрымдарға: «Он алтыншы жылы окопқа алынған жігіттермен бірге мен де кеткенмін, сондағы істеген ісім бар, оқығаным бар, әйтеуір кіші офицер атағын берді» деп салып, енді Хакіммен бірге оқыдым дегеніне мына ұзын қара нанбай қалды, өтірігім шығып қалмағай деп сасып еді.

Оның «не дейсіз?» деп шошынғаны да содан деп ойлады. Бірақ Нұрым оған шошынған жоқ. «Хакімнің мектептесімін» дегенге таңырқаған. Жыршыға бұл сөз айдалада інісін кездестіргендей әсер етіп еді.

— Хакіммен бірге оқысаңыз, оның үй ішін де білетін шығарсыз,— деген сөз түсті Нұрымның аузына. Сөйтті де ол езу тартып, күні бойы

танымай тұрып, енді ғана есіне түсірген кісіше, офицерге көрісуге қолын созды.

«Мынаның есі дұрыс па, өзі?» деп ойлады да, прaporщик :

— Неге білмейін, бірнеше жыл бірге оқып, бірінің үй ішін бірі білмейтін шәкірт болмайды. Мен оның, ол менің үйімді көрмесе де сырттан қанықпыз. Хакімнің үйінде: Әке-шешесі, ағасы және інілері бар,— деді.

— Мен сол Хакімнің ағасымын.

— Прaporщик Нұрымның көрісуге қол созғанын жаңа ғана түсінді.

— Ымм, сіз онда... Әлгі Хакімнің жыршы ағасы болдыңыз ғой. Солай ма?..

— Тап өзі. Нұрым Жұнысов.

— Иә, Нұрым, Нұрым. Кәне көрісейік...

Офицер жалма-жан атының басын бұрып Нұрымға жақындей түсті де, жалма-жан келіп оның ұсынған қолын алды. Екеуі де езу тартып бет сипасты.

— Менің атым Сәлмен. Хакімнен жазғытуры айырылып кеткеннен бері хабарсызыбын. Апышмай, бірге тұрып, бірге оқыған Хакімнің туған ағасының кездескен жерін қара!.. Тфу, адам деген ойламаған жерде көрісе береді еken ғой,— деді офицер.

Ол сөзін аяқтамай басын шайқай берді де, Нұрым бейне туған інісі Хакімді кездестіргендей қуанды. Оған бұл адам көп жаның ішінде сыр алысар, қол ұшын беріп тар кезеңнен алып шығар жақындыай көрінді.

— Апышмай, а,— деді тағы да офицер,— ойламаған жерде кездестік. Хакім менен кіші, көп кіші. Сондықтан менің туған інімдей көретін мектептесім... Сіз қанша жас үлкенсіз Хакімнен?

— Үш жас.

— Құрдас болдық. Мен де үш жас үлкенмін. Ал қазір не істеп жүр Хакім? Үйленіп ауылдан шыға алмай қалып жүрген жоқ па? Оралда оның сүйген қызы бар еді, жар етуге уәделескен татар қызы. Өте сұлу қызы, Мұқарама дейтін қызы... Хакімнің нағыз теңі-ақ еді.

Нұрым не айтарын білмеді. Ол тек қана:

— Хакім ішкі бетте... жоқ, үйленген жоқ,— деді.

— Ішкі бетте дейсіз бе? Ол жақта не қызмет істейді? Текеде қаламын деген ойы жоқ, әлгі земствауда істейтін доктор туысқанының нөкеріне жазыламын деп жүрген,— деп, офицер мұқшай тұсті.

Інісінің тап қай жерде жүргенін, не істеп жүргенін талдау айтып берсе алмаса да жыршы білгенін інісінің жолдасынан жасырмады.

— Атамандарға қарсы шыққан ағаларының төнірегінде білем... Ішкі бет деп біз Жайықтың бергі түбіндегі Кердерілердің жерін айтамыз...— деді.

Кенет оның көңілі шалқып кетті. Ер үстінде желпіне тұсіп ат сауырын сипай қамшылады.

— Кәне, жүріңкірейік!— Офицерге жел беріп, өзі сар желіске тұсті.

Офицер үнсіз басын шайқап, әлденені еске тұсіргендей ақырын ілбігі төмен қарап келе жатыр еді, Жұнысовтың жетектегеніне еріксіз ерді. Ол да желіске тұсті. Қазанат бие өте желшең екен, мүшелік жер желгеннен кейін алдында келе жатқан кері аттың дөңінен есіп өтіп алға шығып кетті. Бірақ ол бар желіске салмады — тізгінін тежеп жыршыны жетектей желді. Біраз жер екеуі желпіне желіп алғаннан кейін қайтадан аяңға көшті.

— Шабысқа қалай? Жануар желшең мал екен,— деп, Нұрым офицердің биесіне риза болды.

— Бірінші рет мініп шыққан малым. Сырын аса білмеймін. Бірақ желеді, жақсы желеді,— деді Сәлмен.

Аздан кейін Нұрым:

— Хакім ініңіздің үйленемін деп серт беріскең қызы алдағы обозда келе жатыр. Ол біздің локтыр қызымыз,— деді.

— Қойши!— деді Сәлмен. Сөйтті де,— болар-болар! Қыр мен ойды сапырылыстырып жіберген биылғы көктем — тасыған сендей, біреуді бастан, біреуді сағадан шығарып-ақ жатыр. Ол бала қайдан келді?

Нұрым Мұқараманың көктемнен бері Жымпityдағы емханада істейтінін, қазір жасақшылардың сүйікті «локтыры» болып алғанын айтты. Бұл офицерге Жоламанов сенбей тілдессе де, өлеңші Нұрым таныса келе оған бар сырды айтып салды. Оның достық ниетіне иненің жасуындаш шүбә келтірмеді. Қыр мен ән, сауық пен әзіл-құлқі құшағында өскен сері жан бауырмалдың сезімге балқи тұсті.

— Сіз менен бұрын білетін сол жас ару бақыт сапарына шығып келеді. Хакім ініңізге жеткенше ұшуға қанаты жоқ. «Ауыр сапар, қыын жол, Мұқарама, қалғаның мақұл!» дегенге көнбей «жауынгердің

жарасын байлап, басын сүйемесем менің дәрігер қарындастығым кімге керек» дейді. Мұндай жанды ертпеуге бола ма! Перште сияқты кіршіксіз адам,— деді Нұрым аса бір шаттық жүзбен.

Сәлмен ойланып қалды. Оның көз алдына не елестегенін, қандай ойлар ойлағанын Нұрым білген жоқ. Сол минутте оған жақсылықтан өзге ешбір құдікті нәрсе оралмады. Бұл жаңылыс сезім еді. Нұрымға да, Нұрымның достарына да зұлымдық басқа жақтан төнді...

Отряд қарасынға көзі іліккен шақта күн ұясына телміріп қалған екен. Мұны жігіттер батыс жиектің, кенеттөн сөгіліп кеткендей, қызыл сызаттана қалған көбесінен көрді.

Аспанда тас бүркеп тұрган қара сұр бұлттың тап сол көтеріліп кеткен іргесінен жел де азынай қалды. Ажары солып бүріскең қырды қара сұық бұйықтыра тұсті; ат пен адам кішірейіп кетті; маң даланың ықтасынға қарай дөңгелеген ербең ебелегіндей, кешкі көлеңде күржен қаққан көп жасақшы жетіп жығылған сай сағасына тығылды.

Нұрым қайтып оралғанда қонақтар жерге алдымен жетіп Орақовтың жүздігі орналасқан екен. Бұлар сай бойындағы жиырма-отыз үйдің тең жарымын иемденіп жайласып та үлгеріпті. Бірақ соңғы кірген қонаққа ығысып төрден орын берген жанша, Орақов кейіндегі елу юнкердің келетінін естіп ауылдың арғы шетіне барып орналасты. Юнкерлерге кіре берістегі бес-алты үйді қалдырды. Қазақтың басқа ауылдарындағы, бұл-үлкен сайдың бойын мекендерген ел де екі-үш үйден төбе-төбе болып бүтін өзекті бойлай жайлапты. Сағаға таяу ең шеткі үлкен үйді жасақшы командирлері өздеріне ыңғайлады және медсестра мен аспазшы әйелді де осы тәуір пәтерге тұсіруді лайықтады. Бұл бір қоражайы да етекті, пішені де мол дәулетті шаруаның үйі екен. Сыртта малы бар, іште от жағылып, тұтіні шығып жатса да көпке дейін күтпеген қонаққа есік ашпады — бейне үйінен безіп иесіз тастап кеткен қыстауша дыбыс та бермеді.

— Кім бар үйде? Есік аш! Арамызда тоңып келе жатқан әйел бар,— деп терезеден айқайлаған Орақовтың қазақ екенін көрген соң ғана үй иесі есікке жылжыды. Үйден бала дауысы шыр етті.

— Женеше, ашыныз, қорықпаңыз. Біз өз адамдарыныз,— деді Мұқарама, іш жақта екі ойлы болып тұрган әйел барын сезіп.

Әкелдің үрейленер себебі де мол. Ері мен атасы алыстағы пішенге кеткен. Қасында үш жасар ғана қыз баласы бар бұл бір уыздай жас әйел еді. Ол, сау ете қалған әскерді көре сала ашық аулаға қоралап жатқан қойын тастай салып, шарбақ қақпаны шала қапсырып үйге жүгіріп еді. Жалма-жан сенекті де, ішкі есікті де тас бекітіп, терезе біткенді жайнамаз, дастарханмен қымтап та үлгерген.

Ол есікті ашып қалғанда етегіне орала бірге шыққан қыз бала жат адамдардан шошып кетіп, енді жылап отыра қалды. Орақов:

— Қызым, бері кел. Жылама. Мен тимеймін,— деп үлгергенше Мұқарама қызды көтеріп ішке қарай алып та кетті.

— Мен қазір саған қуыршақ көрсетемін. Қасық беремін. Қағаз бүктетемін,— деп, баланы бір-екі рет жоғары ырғыта көтере бастап еді, есі кіріп, сөйлеп қалған қыз құліп те жіберді.

— Мен орыс маржасы десем...— деп күбірледі келіншек, Мұқараманың қазақша сөзіне қуанып кеткендей, езу тартып.

Келіншек сонда да сенімсіздеу көз тікті. «Қазақша білетін орыс қызы ма, әлде ноғай ма екен?» деген екі ұшты ой келді оған.

Тоңып келген Мұқарама от басына жетіп барды. Қазақтың қара қазаны қайнап жатыр да, қазандықтың ішінде жұмарлай тыққан ірі қамыс шытырлай жанып, ә дегенше болмай оттықтың жебір көмейіне түйдек-түйдегімен жоғалып кетеді. Қызыл жалын бетті шарпып, бір сәт оның қызыл ала сәулесі үйдің жарын ақ шабдарландырып жіберді. Күн әлдеқашан батып қас қарайып қалса да, үйде шам жоқ. Мүмкін кешкі жаққан қамыс отынның жарығы бұл үйлерге тамақ пісіп, ас жегенше керосин қаттығын жоқтатпайтын да шығар. Мұқарамамен бірге кірген аспазшы әйел де от жанынан көпке дейін күйбелектеп шыға алмай, қайта-қайта қолдарын жалынға жанап жаны кіре бастаған саусақтарын ұргаштай береді.

— Қандай қызу отын,— деді аяқ-қолы жылынып, енді ақ жүзіне қызыл шырай нұр жүгірген Мұқарама.— Біздің Оралдағы үйдің камин пештеріндей шарпып тұр.

Келіншек Мұқараманың өзіне де, сөзіне де таңдана қарай берді.

— Мен мұсылманмын, жеңгей қорықпаңыз,— деді Мұқарама оған, әйелдің әлі жатырқап тұрғанын көріп.

Әйел үндемеді. Тек қана жүгіріп жүрген тап өзі сияқты мөлдіреген қара көзді кішкене қызына бір, Мұқарамаға бір қарап қойып:

— Апаң тіл біледі, Зәуреш, ақырын, отқа түсіп кетпе,— деп, қонақпен жағаласа бастаған сәбимен сөйлесті.

Бала Мұқарамаға келіп тағы да көтер дегендей болды.

— Кел, Зәуреш, кел. О, қандай матур бала,— деп, Мұқарама қыз баланың атын, бірден қағып алып, қолынан ұстады, өзіне қарай тартып, тарап қойған тұлымынан сипап қойды.

Зәуреш үйіріле кетті. Тұлымынан сипаған Мұқараманың басына қол созып, кішкене аң шапкесіне жармасты.

— Ә, менің шапкемді кигісі келген екен,— деп, Мұқарама жалма-жан шапкесін басынан алып балаға кигізіп, от сәулесінің жарығымен, бейне бір көптен ойнатып жүрген баласындағы Зәурешпен болып кетті. Келіншек мұржасы жоқ бестік шамды жағып, қазандықтың жиегіне қойды. Үйдің іші әрі жарық, әрі жылы лепке бөленіп, жолдан келген жандардың көңіл хоши ашыла бастады.

«Лөктыр» қызды, аспазшыны түсірген үй екі бөлмелі екен. От жағылып жатқан қазан жағынан ұзын пешпен бөлінген қонақ бөлмесі қаракөлеңке тартып, келгендердің көзіне түсе қойған жоқ-ты. Әйел шамды сол жаңқа шығарып:

— Мына бөлмеге кіріңіз, төрге отырыңыз,— деді Орақов пен Нұрымға бір қарап алып, әдемі қызға. Бүл бөлменің едені тақтайлы, тақтай үстіне киіз төселіп, кілем жайылған. Тор жақтағы көрпе үстіне бір-екі құс жастық тастаған, үйдің жайлы екені көрініп тұр.

— Бізге мына жағыңыз жақсы,— деді Мұқарама әйелге қазан жақты көрсетіп.

Мұқарама жататын жерді де бірден белгілеп қойды; ана пештің қасына екі кісі мол сиярлық, қысыла-қымтырыла жатуға тұра келсе — төрт адамға да орын табылатын. Өйткені бұрыш жақтағы аяқ-табақ, шелек сияқты ыдыстарды және одан әрі шашылыңқырап жатқан ертоқым, қамыт-доғаларды жинастырыңқырап қойса, өзіне де, аспазшы әйелге де, тіпті қызы мен үй иесі келіншектің бәрі сыйып кетерлік.

— Қонақ бөлмeden осы жағыңыз ұнап тұр, жеңгей,— деді ол тағы да.

«Осы сөзге тоқтам етесің, бәйбіше» дегендей, есіктен топтанып кірген Орақовтың қасындағы қосшы серіктері:

— Лөктыр, сіздер осы жылы жаққа жатарсыз. Біз мына бөлмеде демаламыз. Адамдар тегіс орналасып болды.

Жалғыз-ақ Жұнысовтың екі-үш жігіті ынғайлы орын таба қойған жоқ. Мүмкін, оларды да бірдене етіп, осы жаққа сыйыстырамыз,— деді.

Төргі бөлмеге бірден сегіз адам жайланыса бастады. Олар қару-жарақтарын сыпырып, шинельдерін шешіп, бұрышқа үйіп, өздері жеңілtek күйі пешке жақындаған дастарқан басына жиналған жандардай иірілісі қалды.

— Тамақ жағын реттендер,— деп әмір берді соңынан келген Жоламанов.

— Шай да, ет те бар,— десті есік жақтағы қапшық-қоржын көтеріп кіргізген екеу.

Кешікпей қазанда қайнап жатқан су самаурына құйылып, оттығына шоқ толтырылды. Тамақ салынды, қамыс отынға тезек қосылды. Адамның жылуы, пештің қызызы, қазандықтың шарпыған лебі үйдің ішін ілезде моншадай етіп жіберді.

— Тамақ ішкенше де, ішкеннен кейін де қезектесіп қарауыл қарайсындар,— деп Жоламанов жылынған жігіттердің екеуін ат жайлауга, біреуін құзетке шығарды.

— Сонымен офицерлер бастығын шақырмаймыз ғой,— деді Жоламановқа Орақов, ас алдында.— Меніңше жай-мәністі командирдің өз аузынан сұрап көру де теріс емес еді.

— Ертең төрт көзіміз түгел отырып сөйлесерміз. Батыrbексіз және Мәмбет келмей болмайды. Алдымен өзара ойласып алуымыз керек.

— Ойласу дұрыс қой. Бірақ сенбеген адамша бүтін көш жұз көріспеуіміз оғашырақ.

— Сол сену-сенбеу жөнінде өзіміз бір пәтуаға келуіміз керек.

Орақов басын шайқады.

— Сіздің мына сөзіңіз қызық сөз. Елуін үшке бөліп алып енді Темірге қарай аса бермейміз бе,— деді ол.— Мінез шығарғандарын көріп алармыз.

— Қосылмаймыз, десе не іstemекшіміз?

— Галеке, қосылмаса келмейді ғой,— деді Нұрым Орақов жағына шығып.

— Жоқ, ертең сөйлесеміз, жігіттер. Мен Мәмбет пен Батыrbекке шапқыншы жібердім. «Келе алсандар тұнде келіңдер, тұнде келе алмасандар ертең сәскеден қалмандар» деп хабар айттым. Олар алыс жерде емес, Қалдығайтының басына аялдауы керек. Әрі кетсе жиyrма шақырым жер.

Орақов пен Нұрым үн демей қалды.

Кадет корпусын бітіргеннен кейін бірнеше жыл Орынбор гарнizonында қызмет істеген жырынды Әзмұратов Ойылдан шыға бүлікшілерді тез қолға түсірудің айла-амалын жасап еді. Ол жасырын жобасын ешкімге әшкерелеген де жоқ, жас офицерлермен «қандай ақылдарың бар?» деп кеңескен де жоқ. Елу адамын ілгері оздырып әкетіп, «біз де бүлік шығардық» деген жалған лақаппен

жасақшылардың арасына ену тәсілі қазір орындалып та қалды. Ол Сәлмен Аманбаевтай сөзге ұста ақылды адам арқылы «жұнбас жасақшыны» алдап бірге қонып жатыр. Бұған жалғыз Жоламанов қана сенер-сенбес ойда қалып, көбірек қабаққатты. Бірақ оның да қолда дәлелі жоқ, тек «офицер рақымсыз, атаман рақымсыз» деген жек көруден шыққан болатын.

Астан кейін ол күзетшіні мықтап қадағалауға кірісті. Сай бойын жұрт ұйқыға кеткенше әлденеше рет өзі аралап қайтты. Шешінбей жатып, тұн ортасы кезінде де сыртқа шығып төңірекке құлақ тосып ұзақ отырды.

Бірінші тұн тыныш өтті.

4

— ...Хакім, давай біз де барып қайтайын...

Өз сөзінен Сәлмен өзі шошып ояңды. Бірақ не айтқанын білмеді. Қасындағы жігіт шалбарын киіп, енді етігіне қол созып жатыр екен.

— Мен не дедім? Ұйқы сұрап бірдеме айттым ба?— деп сұрады ол киініп жатқан уыздай жігіттен.

— Сәлмен аға, сіз көп сөйледіңіз, ұзақ жүріс қалжыратқан болуы керек. «Жүр-жүр, митингке барайық дейсіз әлдекімге. Ал, соңғы сөзіңіз: Хакім, давай біз де барып қайтайық,— деп көзіңізді ашып алдыңыз.

Сәлмен аң-таң болып аз жатты да, әлі ұйқысы ашылмаған көзін қайта жұмды. Бірақ-ол ұйықтайды. Ұзақ жатуға болмайтын жорық қауырты, әлде-қайда жатқаны, кешегі күннің дүбілісі еске түсіп, ұйқы құшағына ендіре қоймады. Жаңағы сөз жазға салым Текеде болған оқиғаларды көз алдына алыш келді. Астаң-кестең күндер зулап өтті бір сәт: дүрсілдеген ат тұяғының дыбысы, күрс-күрс еткен мылтық даусы құлағына шалынған сияқтанды; үлкен көшениң бойын қаптап кеткен қара папаңты казак-орыстар тап қарсы алдында тұрғандай болды... Көзін ашып жатқан соң да ой тізіле тұсті.

«Хакім, давай біз де барайық!.. Бұл сөзді мен қашан айттым? А, Текеде, большевиктер съезд ашқан күндері. Әлгі кішкене қара жігіт... Хакімнің гимназист досы келгенде айттым. Апымай, кешегі ағасын көргеннен кейінгі ойлар ғой шырмай бастаған, иә, шырмай бастаған! Шырмай...»

Ол қабағын сипап әлдебір зілдей ойды жазып жібермекші болды. Қабағын қатты-қатты уқалап та жіберді. Бірақ ой шырмауы тарқаудың орнына иірген жіптей молайып бара жатты.

«Бұл не? Анау Нұрым жыршы. Анау сұлу Мұкарама. Анау бас көтерген қазақ жігіті. Ана жігіттер, қара домалақ қазақ балалары, әлдеқайда ұмтылған ер көңілді жандар... Бұлар... шынымен қара жердің қойнына... жазығы не? Не үшін? Бас көтергені үшін бе? Тендерік іздегені үшін бе?..»

Сәлмен орнынан ұшып турегелді.

— Жігіттерді оят!— деді ол әлгі бала жігітке.

Ол бұл сөзді ойланып айтқан жоқ, үш күннен бері қарауындағы жандарды ерте оятып, дағды алып қалған әдет үйреншікті жарлықты ауыздан еріксіз шығарды.

— Сәлмен аға, жігіттер киініп жатыр. Тамақ жөнінде не жарлық бересіз?— деп сұрады жас жігіт.

Белгілі қосшы баласы болмаса да бұл, жас жігіт Сәлменге жолға шыққаннан бері інілік ете бастаған: тұсken жерде:өзінікімен бірге оның атын жемдеп, жүрер кезде оны ерттеуге көмектескен. Әzmұratov Сәлменді барлаушы есебіндегі алға оздырғанда жас жігіт «мен бірге барайын» деген тілек айтып еді, бірақ отряд бастығы рұқсат етпеді. Ал мына Ащысай басына жеткенде ол бірден Сәлменнің қасына орналасты. Сәлмен де, бала жігіт те әскер қызыметінде болып ысылған жандар емес-ті. Бірі Оралдың Реальное училищесін бітіргеннен кейін жазғытуры елге оралып, Ойылдағы юнкер мектебіне писарь-интендант болып қызыметке кірген-ді. Орта дәрежелі білімі бар бұл алғыр адамға аздан кейін-ақ кіші офицер атағын берген. Ал, жасы он жетіден аса қоймаған бала жігіт Қызылқоғаның төрт жылдық орыс-қазақ мектебінен келіп тұсken курсант болатын. Бұл болашақ офицердің аты — Жанғожа еді.

Тамақ жөнінде жарлық күткен Жанғожага Сәлмен қолын бір сілтеді де, жауап қатпастан сыртқа шығып кетті. Жас жігіт аң-таң болып тұрып қалды. Ол офицердің өзегін өртей бастаған ауды білген де жоқ, сезген де жоқ. Оның бар күдігі «ұйықтап жатып көп сөйлемдіңіз» дегенім көңіліне келіп қалмағай, қол сілтегендей басқа себеп жоқ еді ғой деген балалың ойдың төңірегінде болды. Аздан соң Жанғожа да сыртқа шықты. Бірақ ол төңіректен Сәлменді көре алмай, бастық тұсken үйдің сенегіне кіріп еді, оған басын таңған бейтаныс офицер қарсы шыға келіп:

— Аманбаевты шақыр, тез. Командирге керек,— деді тұсін сұытып.

Бұл басын таңған офицердің Ойылға құпия бүйрек әкелген адам екенін естігенмен Жанғожа оның фамилиясын білмейтін:

— Сәлмен ағай сыртқа шығып кетіп еді әлгіде, төңіректе жоқ,— деді

Жанғожа оған.

— Жерден қазсаң да тап,— деп, жер тепсіне қалды басын таңған, түсі сұық арық өнді офицер.

Жанғожа қорқып кетті. Ол сасып қарсы жауап қата алмай жүгіре жөнелді. Бірақ бұлар түскен төрт үйдің төртеуінде де Сәлмен болмай шықты. Не істерін білмей, түсі сұық офицер тағы жекіре ме деп қысылып, бірақ таба алмағанын мәлім етпеуге амалы болмай, ол қайтадан Әзмұратов түскен үйге келді. «Бұл қай жаққа кетті? Менен азғана уақыт бұрын шығып еді үйден. Маған ақырғаны еш нәрсе емес, Сәлмен ағайды сөгіп тастайды-ау енді...» Сәті болғанда бөлмеде жалғызғана Әзмұратовтың өзі терезе алдында түрегеліп тұрып стаканмен шай ішіп тұр екен. Барлық әскери тәртіппен Жанғожа:

— Төтенше отрядтың бас командирі войсковой старшина мырза, прапорщик Аманбаев пәтерінде де жоқ, юнкерлер орналасқан үйлерде де болмай шықты. Енді не бұйырасыз?— деп тік тұра қалды, онқолы құлағынан аса көтерілді.

Әзмұратов стаканын терезенің алдына қоя салып, жас юнкердің бетіне бағып бір сәт ойланып тұрды да, Сәлмен жөнінде емес, басқа әнгімеге көшті.

— Сен өзің қалап шықтың ба? Әлде дуға еліріп отрядқа еріп кеттің бе?— деп сұрады ол Жанғожадан.

— Дәл өзіңіз айтқандай, өзім қалап шықтым, войсковой старшина мырза,— деді бала офицер іркілместен.

— Жасың нешеде?

— Он жетіде, войсковой старшина мырза.

Жап-жас, жүзінен сүті шығып тұрган бұлюнкердіжанына алып іске үйреткісі келді ме, әлде мына болғалы тұрган жанталас қырғын үстінде (қырғын боларын Әзмұратов бастан-ақ білді) бикүнә жазым болып кетер деп аяды ма, кім білсін — Әзмұратов Жанғожадан көзін алмай қарап тұрды да:

— Қазірден бастап маған вестовой боласың. Шарт біреу: не көрсөң, не сезсең тұра айтасың,— деді.

— Хұп, войсковой старшина мырза, көрген-сезгенімді бүкпей тұра айтамын,— деп, оң қолын құлағынан жоғары көтеріп тұрган күйде Жанғожа өкшесін дік еткізіп жерге қадап қойды.

Бұл кезде Жанғожаға жер тепсініп прапорщикті «жерден қазсаң да тап» деп жекірген офицер Сәлменнің сонынан өзі кетіп еді. Бұл басын

таңған офицер ақ орамалын қайта шешті, енді маңдайын ғана қиғаштап байлаған жоқ, ол оң жақ көзін бастыра, бір жағын тұтасымен таңды, мойнының да тең жарымын қоса қамтыды. Басындағы қара сүрікпен тыстаған бүйра құлақшын беріктің жоғары түрліп түрған жалпақ етегін төмен түсіріп жіберді; орамал жапқан көзінің айналасын күйемен (үйден ала шықса керек) бір сипап өтті; оның көрер жерінен қымтап түрған шүберек жиегін көтерінкіреп те қойды. Сырт қарауға аяқ басысы шымыр, денесі тік, бас қондырысы түзу бұл адам дені сапсау сияқты да, ал, көзі мен бетіне әлдеқалай аңдаусызда зақым келтіріп алған жан дерлік. Ол юнкерлер түскен төрт үйден әрі асып, кеш жасақшылар орналасқан қыстауларға кетті.

Аспан сұп-сұр. Күн көзі тас жабық. Қар ұшқындауға таяу түрған ертеңгі шақ. Бұрынғы қораш қалпынан әлдеқайда қарасыны молайып, тайпақ төбе жатаған үйлердің ығында да, аула жанында да, тіпті қора төбесіне үйген шөптерге де бойлай түскен шоғыр-шоғыр ат қаптап кеткен.

Бірақ бұл қыс алды жағымсыз күні бүріскен баланы да, салыққан жасақшыны да, тіпті күйбендерген үй иесін де жылы жерден жібермей түрғанға ұқсайды. Сырт жансыз, үй қолайлы екенін дәлелдегендей тек қана сол томпиған қыстаулардың жұдырықтай мұжық мұржаларынан солғын тұтін шыжымдайды.

Аттан өзге мал мен жан көзге шалынбағанмен бұрыш-бұрыштар бұғып отырған жасақшылардан да құр емес екен. Жақындалап келген бөтен адамның алдынан бір қара жігіт қарсылай қалды да:

— Сізге кім керек еді?— деді.

— Біздің прaporщик қай жаққа кетті?— деп сұрады онан офицер жабық көзін шенғел астынан қараған қырғауылша сыйрайтып.

— А, кешегі бізге келген прaporщик пе?— деп, қара жігіт оны білгендігін айтып салды.— Ол жаңа ғана асып кетті. Жұз басы жатқан аргы шеткі, анау қос мұржалы үлкен үйге. Қазір сонда жеткен шығар.

Қайрылып тіл қатпастан офицер тұп-тура сол үйге аяңдады. Ол еш жерге тоқтамады. Ербең ете қалған ық жақтағы шаруаға да, сиыр сауға шыққан әйелге де, тіпті «мырза, сіз қайда барасыз?» деп дауыстап қалған жасақшыға да жүз бүрмады.

Үлкен үйдің құбыла бетінде не жылғы шіріп сүрленген шөп-шөлеңнен салған биік шеген бар екен. Шегеннің ішінде ұзыншалап үйген пішен. Пішеннен әрі батыс жақта ірі талды ескі шарбақтан түрғызған үсті ашық күзгі қой қора. Қой қораның бір шеті қыстаудың арқа жағындағы бұрышына тіреліпті. Бір жағы үй, оңтүстігі пішен, батыс жағы шарбақ қора, төрт бұрышты үлкен ауланың ішінде шөп

жеген аттар көрінді.

«Үйге кіріп барып, сені командир шақырады, десем не істеп, не сөйлесіп жатқанын байқармын» деп ойлады офицер есік жаққа қарай пішенді айналып өтіп. Сөйтті де ол кілт тұрып қалды; оның құлағына сөйлесіп отырған адам дыбысы шалынды. Бірақ ол бұлардың қай жерде екенін шамалай алмады, тек қана бір адым кері шегініп, ауланың ішкі бұрышына көз жіберуге тырысты. «Мені танып қоятын сұмырайлардың бірі тап келсе қайттым?» деген ой сап етті басын таңып, көзін бастырып, мойнын орамалдың ұшымен орай салған офицерге. Ежелден із аңдып, сөз тыңдалап, қымыл бақылап үйренген бұл офицерді сақтық сезімі де иықтан тартты, сонымен бірге оны «біл! Қалай да біл іште не барын!» деген сұғанақтық та желкеледі. Аулада кім барын, олардың не әңгімелескенін ол аңғара алмады. Үйге де кіріп кете алмады. Кейде адамның бағы болмашы нәрсеге де байланысты, ал, бұл офицердің іздегені бұл жолы іштен шығып келе жатқан қызы сөзінен... Қәдімгі Мұқараманың сөзінен табылды, қыздың асыл сөзі аңдушының қара ниетіне жетектеді.

Бұл — белгілі офицер Айтқали Абылаев еди.

Абылаев Әзмұратовқа ергеннен бастап өзгелерге өзін әшкерелемеуге, жөні келсе танытпауға тырысып бақты. Өйткені жасақшылармен бетпе-бет бір кездесетініне ол күмән келтірмеген. Ал, Әзмұратовтың «бұлікшілерді» айламен жою жобасын сезгеннен кейін Арон төренің сенген серігі амалды асыра беруге ұмтылды. «Юнкерлер арасында менің барымды жасақшылардан тірі пенде білуғе тиіс емес. Білсе — іс бітті, мені алдымен Әзмұратовтың өзі құртады, өйткені жасырын сырының ашылғанын алдымен ол менен көреді» деп түйді. Сондықтан Абылаев бет келбетін байқатпау үшін Ойылдан шығар сағатта-ақ басын таңып алды. Оған себеп те бар еді: жасақшылар қолаяғын байлаған кезде оның маңдайы ағаш тапаншаға тиіп терісі сыдырылып қалған болатын. Соны бүркеу сұлтауымен бетінің де тең жарымын таңып жүрген-ді. Бүгін оған оң көзін қоса, мойнын да орай түсті.

Абылаев төніп келіп, кіруге екі ойлы болып тұрған кезде ішкі жақтан келе жатқан адамның аяқ басқанын есітті. Кім де болса қарсы келмейін деп ол кері жалт беріп бұрыш айналды да, өз жөнімен жүрген адам бола қойды. Үйден шыққан кісі оған қарай жүрмей екінші жаққа кетті; ал оның аяқ басысынан офицер әйел екенін аңғарды жүре туспіп бұрыштан сығалаған Абылаевқа әйел ту сыртынан да таныс жанның пішінін көз алдына алып келді: тіп-тік мұсін, ашық мойын, асыға басып киікше ұмтылған бұл әйел... әйел емес, сүйріктей білектері мен денесінің бар сымбаты, аяғындағы қызыл сақтиян етік пен жайылып кеткен шашы Мұқарама екенін қарамай танытты. Абылаевтың тұла бойы мұздап кеткендей болды.

Ол бір сәт қозғалмай қалды. Бірақ қыстаудың екінші қабатына түсіп жоқ болған қыздың даусы оны селк ете түсірді.

Сәлмен!.. Жұнысов! Неге айтпадыңыз?..— деген сөздер үзіліп-үзіліп құлаққа келді.

Абылаев сөйлескендерге жақындай түсті.

— Кәдімгі өзіміздің Мұкарама Құрбанова!..

Абылаев бұрыштан сығалағанда Сәлменге асылып мойнынан құшақтаған қызды көрді.

— Хакімге, Оралға баrasың ба? Ой, молодец! — деді Сәлмен прaporщик оны арқасынан қағып.

— Бірге барамыз. Маған Жұнысов... мына кісі айтты сіздің осында еkenінізді,— деді қызы Нұрымға қарап.

— Ойбай, айналайын, тоңасың, үйге кір! Мен қайта айналып соғамын. Әңгіме көп, бұл жерде сөйлесуге болмайды,— деген прaporщиктің сөзі Абылаевты кеудеден итеріп жібергендей болды.

Абылаев жалма-жан өзі келген бұрышқа жүгірді де, ізінше үйдің екінші қабатымен әрі асып Әзмұратовқа жетуге ұмтылды. «Пасықтың! Тыңшылық! Жауға ұстап берушілік!» деген сөздер оның ішіне сыймай өзегін өртеп бара жатқан сияқтанды.

Бұрын көрмеген, сырын білмеген бұл офицердің соңына түскенін байқамаса да Сәлмен де патеріне қайтуға асықты, Әзмұратов жоқтар деп ойлады.

— Ал, мен асығыспын... Құндіз келіп әңгімелесем. Үйге кір, Мұкарама, үйге кір!— деп, Сәлмен кетуге ыңғайланып Нұрымға жақындай түсті де:—кешір, мен кеше жалған сөйлемдім. Окопқа барғаным жоқ, өзгесі де... бізде бұлік шығардың дегенім өтірік... Соны айта келдім. Басқасын кейін айтамын, бірер сағаттан кейін қайтып келемін,— деді.

Ол асықпай ең шеттегі өзі түскен үйге келді; көнілі енді ғана жай тапқандай болды; иығынан басқан зілдей күнә ысырылып жерге түсіп, денесін де жеңілдетіп жіберді. Өзіне өзі: «Жоқ, біз мына көзі мөлдірекен дара қоңыр жігіттердің өлуі үшін емес, өмір сүруі үшін оқыдың. Солай! Сол үшін! Мен мұны баста неге ойламадым?! Жақсы. Откен қашан да өкінішті. Ойламай бастаған сапарым болды, тек ендігісі ізгі іске айналсын...»— деді. Сәлмен беті-қолын жуып, таранып үлгергенше Жанғожа жетіп келіп:

— Сәлмен аға, сізді командир шақырып жатыр,— деді бәсек үнмен.

Бұрын тақылдап тұратын жас жігіттің баяулап қалғанына таңданып «саған не болды? Неге ренжідің?» деген аяныш көзбен қарады да, Сәлмен мұның мәнісін сұраудың орнына:

— Жасақшылармен сөйлесу жөнінде керексітіп жатқан шығар. Қазір, Жанғожа, қазір. Ал, сен жақсылап тұрып шай әзірлет, екеуміз рақаттанып отырып ішейік,— деді.

— Мені өзіне вестовой етті...

— Кім?

— Бас командир Әзмұратов мырза.

— Соған ренжіп тұрсың ба, Жанғожа? Бәсе, үнің баяу, қабағың да жабыңқы. Оқасы жоқ, қайта бұл жақсы болады саған.

— Жоқ, Сәлмен аға, оған ренжіп тұрғаным жоқ...

— Жарайды, кейін сөйлесерміз,— деп, Сәлмен потершей шығып, қасындағы бас командирдің алдына мәлім болды.

— Мені шақырыпсыз, жарлығынызды айта беріңіз құлағым сізде, Әзмұратов мырза.

Әзмұратов Сәлменге үндемей қарап тұрды да, аздан кейін:

— Үйіңізде жоқ болдыңыз... Өлде ана жалаң аяқ жасақшылармен әңгімелесіп жүрсіз бе?— деді.

— Жоқ, дей салды Сәлмен. Сөйтті де «жалаң аяқ жасақшылар» деп қорлаған сөздің ашы уы өзіне тиіп кеткендей: — жалаң аяқ жасақшылармен әңгімелестім ғой кеше, енді сіз өзіңіз сөйлеспейсіз бе? — деді сұрланып.

Бұл сөздің кекесінін Әзмұратов жақсы ұқты, оның арғы жағында тұрған Абылаев та әбден түсінді.

— Жақсы. Мен өзім сөйлесемін. Бара беріңіз,— деді Әзмұратов түсін де, үнін де өзгертпей.

Сәлмен үйден шығып кеткеннен кейін Абылаев асқақтай бастады:

— Есіттіңіз бе? Өтірігі табан астында шықты. Өңкей бұзықтың басшыларына барып ойындағы бар сырын жайып салды: «Хакімге, Оралға барасың ба? Ой молодец» деді қызға. Ал қыз оған: «Бәріміз бірге барамыз» деп қол шапалақтады.

Бұл қыз болынектерге тыңшы болып үгіт таратып жүрген

студент Жұнысовтың қалындығы. Ана қасындағы сол Жұнысовтың ағасы — жасақшыларды жырмен аздырған сүркия. Ал, ана Мәмбет дегені белгілі бас кесер, Кирилловке шабуыл жасаған, Арон төренің үйіне келіп бейбастақтың еткен, ат құйрығын кесіп «шолақ атты большевик» болып шыққан жүргенсіз. Міне осылармен барып сырласып, мына сенген прaporщигіңіз іштен шалу ісіне кірісті. Бұлардың тыңшылық ісі, іштен шалу әдісі көптен басталған, тереңге кеткен пасықтық. Уалаят мұқтажына жіберілген қару-жарақты талап алған Богдановка бойындағы партизандармен байланысты. Бұлардың Оралға барамыз деуі де соларға қосылу, Эйтіевке жету. Міне, жаудың түрі мен ісі,— деді Абылаев жерге түкіріп.

— Жанғожа, Аманбаевты шақыр!— деді Әзмұратов.

— Командир мырза, шақырсаңыз да, шақырмасаңыз да, оның ниеті белгілі,— деп Абылаев «мынаны да байқаңыз» дегендей бұрыла берген жас жігіттің сыртынан иек қаңты.

— Жарайды, шақырма!—деп, ілкі жарлығын командир қайтып алды.

Ол Абылаевтың жас жігітке де сенбей иек қаққанын іштей мақұл көрді. Аз үндемей тұрғаннан кейін:

— Байқаңыз, пәтерінен шықпасын,— деді Абылаевқа. Абылаев басын изеді — Сәлменді пәтерінен шығармау амалын ол ойладап та үлгірді.

ҮШІНШІ ТАРАУ

1

Жасы да үлкен, тіпті бүкіл Жымпity әскерінің жабдықтау ісін басқарған лаузымы да зор, оның үстіне батыр келбетті, албырт Мәмбет үйге кіріп келгенде Жоламанов пен Орақов орнынан ұшып түрегелді.

— Қаратаяғың қайда?— деді Мәмбет Жоламановқа төрге шығып отырмай жатып.

Оның «Қаратаяқ» дегені Ойыл офицері екенін үйдегілер түсінсе де, сырттан Мәмбетті ертіп кірген Нұрым аңғармады.

Ол қуліп Жоламановқа «онысы кім?» деген ишаратпен қабағын қақты. Жұз басы мәлім етті:

— Қаратаяқ офицер түскен пәтерінде, өзектің арғы басында. Батырбек екеуінізді күтіп отырмыз, алдымен өзара ақылдасып алайық деп...

— Шақырт!— деді Мәмбет.

Офицерлер бастығын шақыруға Жоламанов екі жігіт жіберді.

— Сіздерді отағасылар шақырып жатыр. Бастап алып келуге бізді жіберді деңдер. Әдеппен жүріп, әдеппен тұрындар. Олар қазір бізге қонақ есебінде,— деп ескертті жұз басы жігіттеріне.

Әзмұратов келгенше Жоламанов бұл офицерлер жөніндегі пікірін ортаға салды.

— Мәкең жаңа «Қаратаяқ қайда?» деп тегін сұраған жоқ,— деді ол Батырбекке қарап.— Офицер де оқымысты. Олар да ана біздің қос Досмұхамедов пен Арон төре сияқты ақсаусақ азаматтар. Ауызша: теңдік, бостандық жолында басымыз құрбан, деп өңештесе де, іске келгенде қара қазақтан жоғары тұра қалады. Осылардың «уалаятқа қарсы көтерілдік, сендерге қосылуға іздел шықтық» дегеніне менің ішім сенбейді.

Батырбек үн демей Мәмбетке көз тастап еді, шойқара қабағын түйді.

— Сен де солардың бірі емес пе едің. Міне, үйіріңнен бөлініп Кирилловты тастай салып бізге қосылдың гой,— деді Мәмбет Жоламановқа.

Жоламанов сасып жауап қатты.

— Менің жөнім басқа ғой, Мәке. Мен қаратаяқ та емен, оқымысты да емен. Менің білімім де, өнерім де өздеріңмен бірдей. Сонсоң... жоқ, арғы жағын айтып та керегі жоқ,— деп, Жоламанов бөгеліп қалды.

«Офицер болған соң ақсүйек деп жиырылады. Өздеріндей менің де қара қазақ екенімді білмейді еken ғой» деп ойлады Жоламанов, әлденеге өкінгендей, білдірмей басын шайқап.

— Ал, сонда бұлар бізді алдамақшы ма? Не мақсатпен алдамақшы? Не істемекші сеніңше?— деді Мәмбет Жоламановқа өктем үнмен.

— Не істемекші дейсіз бе? Міне, соны ойласайық.

Дұшпандық ойлаған адам жаулықтың түрін де таба алатын шығар.

— Қолынан боқ та келмейді,— деді Мәмбет.

Сөйтті де ол кері шегінің терезенің алдына барып далаға қарады. Батыrbек те, Орақов та сөзге араласа қоймай, бірақ Жоламановтың құдігіне құлақ қойып ойланып қалды, өңдері сұрлана түсті.

Адамның біріне бірі өте ұқсасы жоқ, тіпті егіз баланы да оп-оңай айыруға болады,— деседі. Ал, мінез бен құлықтың сан қырлы келетіні де даусыз. Бәрі де бір әріптес байтақ даланың әр жерінде туып-өскен бұл бес жігіттің жігіттік қыры да дара-дара болатын.

Ее біліп, етек-женін жинағаннан бері жиырма жыл бойы өзгенің дегеніне көнбей, шанышқыдан жырылып қара суды қақ жарып келе жатқан сары сазан сияқты, Мәмбет бүгін ор кездессе аттап өтіп, тор кездессе қақ айырып кетерлік еді. «Орданы кеше ойрандап шықтым. Көнбекенді тоқпақтап бас идіремін, білімдімін деген шіләяқтар міне өздері келді» деп өнмендер түрі бар Мәмбетке Ойыл жорығы осымен аяқталғанға ұсады. Енді қазақ азаматтарының туын тіккен жеріне отрядты маңдайлата беру жөн сияқтанды.

Ал, кеше тастай тәртіпті әдейі жұмсартып, жасақшыны аяғаны үшін Кириллов орнынан түсіріп тастаған Жоламановтың алдында асқар таудан биік асу кездесті. Мәмбеттей өжет емес, Орақовтай алғыр емес, мінезі ұян, ар-ұяты көзге көрініп тұрган Жоламановтың бар тілегі басшы большевиктерге тез жетуғана еді. Әскер ісіне араласқан күннен бастап оны жақыны Фалиасқар Әлібеков ішке тарта бастаған-ды. Мүмкін, оның жасақшыға командир болып кіру себебі де сол оқыған туысқанының сілтеуімен болған шығар. Өйткені ішкі Жайық жағасынан Жоламанов «жасырын сәлем» алу мен болды.

Әсіресе Жымпіты уалаяты атты казактарға «әскер көмегін

көрсетеді» деген хабар тарағаннан бері: «бұлік шығарар кезең туды», деген большевик Әлібековтың соңғы сәлемін алған. Жөні болып бұл бұлік өзінен өзі бүрк ете қалды да, енді осыны аман-есен аяқтау жүз басының құндіз-түні көзін ілдірмейтін уайымға айналды. Ол офицер біткенге сенуден қалды. Ойылдағы жалаңдаған жауынгер мектебі өзінен өзі келіп қосылады дегенді жә алдау, жә арбау деп білді. Бұл оған айлалы жандардың орға жығу тәсілі сияқтанды. Сондықтан ол Батырбек пен Мәмбеттің келуін құтіп кешегі прaporщикке жылы жүз көрсетпеген. Енді міне құткен Мәмбеті мұның өзін де өзгениң қатарына қосқандай «сен де солардың бірі емес пе ең, Кирилловты тастай салып бізге қосылдың ғой. Аналарға неге сенбейсің» дегенді ілік тағады. «Бұған не деу керек? Менің ойым да, ниетім де большевиктер жағында» деп сендерудің қандай орны бар? Кімнің кім екенін іс көрсетпей ме?!— деп ойлады ол. Сөйтті де ол бұрылыш Орақов пен Батырбекке кезек көз тастады, «неге үндемейсіндер?» дегендей болды.

— Ғалеке, мен айттым ғой, прaporщикті біздің Хакімнің жан қияр досы деп. Аты Сәлмен, қазір сол Сәлмен келеді. Ол «кейін сөйлесеміз. Әңгімені сендермен бірге бетпе-бет ортаға саламын»,— деді. Өзі бастығынан бөлек келгенге қысылды білем, асығып кетті,— деді Нұрым сөзге араласып.

— Сәлмен? Текеде оқыған Сәлмен Аманбаев па?— деп, Батырбек Нұрымға жақындей тусты.

— Иә, Сәлмен Аманбаев, Хакіммен бірге оқыған.

— Ойбай, оны мен де жақсы білемін.

— Білсеңіз сол қазір келеді... Оның адаптацияне шөк келтіруге болмайды,— деп, Нұрым Сәлменді жақтай қалды.

— Ойбай-ау, өзіміз ең жақсы көретін жігітіміз. Таныс болғанда қандай,— деп, Батырбек те қуанып кетті. Батырбек бұлардың бәрінен де өзге бір жан еді. Ол Барбастау бойында көп жыл бойы бай казакорыстардың малын бағып, қалаға жақын жерде өмір сүрген Әлжан пастухтың жалғыз баласы. Орысша-қазақша төрт жылдың мектепті бітіріп, жағадағы «көзі ашық» Сақыпкерей, Мендігерей, Әбдірахмандардың төңірегінде өскен жас-ты. Ол жаздығұні уалаяттың қару-жарағын қолға түсіруге астыртын хабар бергеннің бірі. Жақында жасақшылар комитетінің бастығы болып сайланып, «Еркін ел», «Ерікті әскер» деген ұғымдарды қазақ жастарының миына құя бастаған; жасақшылар оны «біздің Батырбек» деп кеткен-ді. Көруге өні өте жүдеу, екі иығы шошайып гимнастеркадан шығып түрған ақ сары ауру өнді жігіт. Бірақ жан-тәні жастар жағында. Казарма ішіндегі елден келген көп қоңырлардың адам қатарына қосылып азаматтық халге жетуіне басын берерлік бір жалынды адам болатын.

Бірақ басшылықты өктем мінезді Мәмбет өз қолына алғаннан кейін Батырбек бұл қайратты ерге ден қоюмен келді. Оны қазақтың ескі батырларымен бара-бар санады. Мың кісіге бір өзі жалғыз баратын және сол мыңды қайраты мен жүректілігі селк еткізетін заманың тәнірі берген қолбасы деп түсінді. Мәмбет не айтса да оған қол қоя берумен ғана тынды. Қазірде ол ер сөзіне қарсы жауаптауды балалық деп қарағандай еді. Жоламанов көз тіксе де ақыл қоспай, Ойыл офицерлерін күтіп, олардың ойламаған жерден қарсылап келген ниетін өз ауыздарынан естімекші болды. Соларды күтті.

2

Алқа-қотан отырып әңгіме-дүкен құрған ел адамдарының отызыңдықты еркін сиярлық бұл үйді әскер киімді, қаруын асынып, бірі кіріп, бірі шығып жүрген жасақшылардың онға таяуы да толтырып жіберді. Әзмұратов келгенше серіктерімен бірер қабат тіл қатқан Мәмбет тор алдына тастаған жастыққа бір шынтақтап, кішірек келген екі терезенің бойын бір өзі алды. Оң жағында пешке таяу жүресінен отырған Батырбек, Шойқара қисайған соң ол да малдас құрды; ал, Орақов бір тізерлеп отырған Нұрымға әлдене бір әңгімені баян етіп еңкейе түсті, Жоламанов есікке таяу жарға сүйенген бойы қалды.

Қыстау қос есікті еді. Оның бірі сол басшы жасақшылар отырған қонақ бөлмеде, бірі қазан жақта, екеуі де алдыңғы сенекке шығатын. Кешеден бері қазақ ауылының бұрын көрмеген тұрмысы мен адамдары және жоқ жерде кездескен ежелгі танысы Сәлмен Мұқараманың ойын өзгеше сергітіп жіберген; ол ертемен тәніректегі әлденеше үйлерге кіріп шығып, жасақшылардың хал-жайын біліп шыққан. Енді Сәлменді іздеп, бірақ оның қай үйде жатқанын білмей, «ертіп apar» демекші боп Нұрымға кіріп келді.

— Жырши аға,— деді ол екі беті албырап үйге екпіндеп кірген бойы.— Келемін деген Сәлмен әлі жоқ. Мені соған ертіп апарыңызшы. Ертемен бір көрінді де жоқ болды. Оралдың жайын сұрайын деп едім. Сағындым.

Бір тізерлеп отырған Нұрым да түрегелді, қисайып жатқан Мәмбет те басын көтерді.

— Келуге тиіс Сәлмен... Біз де күтіп отырмыз оларды,— деп Нұрым қызыға қарап езу тартты.

Қыз құліп Нұрымның үй төбесіне тиіп түрған шошақ шлеміне бір, қызыара бастаған оның сопақ жақты қара сұр жүзіне бір қарады. Нұрым оның ойын бірден сезіп:

— Ұзын кісі кірмейді деп ойлады ма екен соншама аласа салып үйді. Мәкең мен мені келеді деп күткен жоқ-ау шамасы,— деді қыз қараған

төбені оң қолымен тіреп тұрып.

Орақов. күліп жіберді, Мәмбет қабағын түйді. Ол қызды жаратпай қалды. «Әнеугүні қалада Арон төренің оқыған қызы сөзге араласып бәле қылып еді, енді мына ноғай қызы арамызға еніп кетті. Бұл бикештердің еркектің ісіне араласпаса іші ауыра ма екен, түге» деп ойлады.

— Мәмбет аға сізден алса ғой,— деді Мұқарама төбені тіреген Нұрымға. Сөйтті де өзі риза болғандай Мәмбеттің ер пішініне бақты.

— Аға деме, қайнаға де, Мұқарама. Қазақта күйеуінің ағасын қалыңдық солай атайды,— деп әзілдеді Орақов.

Қыз оған қосылмады.

— Бұл оңай ғой. Ағаның алдына «қайны» деген сөзді қосса болады екен. Мұны маған Айша үйретті,— деді қыз.

— Бұл қалай?— деп сұрады, Мәмбет әлі сол қабағын түйген күймен Орақовтан.

— Мына Нұрымның інісі біздің доктордың... жары көрінеді. Біз бір жағынан Мұқараманы жаңа жүрттына ұзатып әкеле жатырмыз. Мәке, сіз бас құда болып та қаларсыз.

— Ол да оқыған жігіт пе?

— Оқыған жігіт. Ана Ойыл азаматтарының ішіндегі бір басшысы сол Хакім Жұнысовтың бірге оқыған мектептес досы көрінеді...

Орақов сөзін бітірмей есіктен Әзмұратов кіріп келе жатты.

Үйде отырғандар жаңа шинельді, оқалы погонды, тік бойлы, сұр жүзді, кішірек біткен шошақ мұрынды және тесе қарайтын, бірақ жанары солғын қой көзді, жасы отыздың үстіне шығып кеткен офицерге жамырай қарады. Офицердің өкшесін баса кірген жас жігіт табалдырық түбінде қалды. Бірер минут үйдегілер де, сырттан кіргендер де үнсіз, көзбен сынасты. Әзмұратов үйді, отырғандарды, бір шетте тұрып қалған қызды көзбен сүзіп өтті. Ол сәлем де бермеді, төрге озуға да қамданбады.

Орақов:

— Былай шығыңыз,— деп, терезе жаққа иек қағып еді, оған:

— Осы жер де жарайды,— деді.

Тағы да бір сәт үнсіздік басты, тағы да екі жақ шырай аңдысқандай

болды.

— Отыр!—деді Мәмбет Әзмұратовқа өктем үнмен.

— Мен отыру үшін келгенім жоқ, мына жасақшылардың бастығымен тілдесу үшін келдім. Командир қайыссың?— деп сұрады Әзмұратов.

— Мен,— деді Мәмбет үнін қонырландыра түсіп.

Осы шын айтып түр ма деген адамша Әзмұратов томардай болып отырған шойқараға тұра қарады. Оның бар сом бейнесін көзben біr-ақ қамтып, оң құлағының кетігіне тоқтады. «Түйенің ойық ені сияқты екен» деген ой келді офицерге Мәмбеттің ажарсыз құлағы көзіне түсіп. Ол Мәмбеттің білімін, шенін, ақтармақ бол:

— Қандай училище бітірдіңіз? Званиеңіз қандай?— деп сұрады орысша.

— Мергеневский кадетский корпус с отличием. Офицер действующей дружины,— деген орысша жауап ілесті сұрағына.

— Мергеневский деген кадет корпусы жоқ.

— Мен өзім құрганмын. Өзім жаптым оны жақында.— Орақов мырс ете қалды. Қиқар жауап қайтарып, Мәмбеттің жөн сөйлеспеуге бет алып кеткенін Әзмұратов бірден түсінді де:

— Мен мұны сұраған мәнісім: соғыс уақытында жауынгер жанына жауапты командир. Командирдің көрегендігі мен әскер ісіне жетіктігі ғана жеңіп шығудың басты шарты дегенім. Алдымен қандай мақсатпен қалай қарай жол шеккендерінді білгім келеді. Басқа әңгімені содан кейін бастаған мақұл деп ойлаймын,— деді.

Мәмбет тіке кетті.

— Мен сұлулап сөйлеуді білмеймін. Алып келген отрядтарынды маған қосасың да, өзің мына жігіттермен бірге боласың. Неше адам келдіңдер?

— Отрядты қосу үшін оның құрамы қандай, дайындық дәрежесі қай түрде, алға қойған мақсаты не? Осыны білу керек.

— Ойыл офицерлерінің, бізге қосыламын дегені рас па, жоқ па? Соны айтшы!

— Ойыл офицерлері сізге қосыла ма, сіздер бізге қосыласыз ба, мұны кім салмақты болса соның безбеніне салып шешеміз. Ал, сіз менің бірінші сұрағыма жауап бермедіңіз: мақсатыңыз қандай? Қай

жаққа сапар шегуге бет алдыңыз? Басшы болғаннан кейін мен осыны білгім келеді.

— Қалай дейсің?— деп Мәмбет жүгіне қалды.

— Тұпкі мақсат қандай? Соны білгім келеді,— деді Әzmұратов.

Мәмбет сөзге тік келіп, күшке сала сөйлегеннен-ақ, Батырбек «шатақ шығарып алмаса нетсін» деп қауіптеніп еді, енді ретін тауып сөзге араласу жағын көздеді де, ұтымды, ақылды сөз тастауға тырысты.

— Мәке, менің тұсінуімше офицер Әzmұратов «екі отряд та теңдік көксеген қазақтың баласы, енді қай түрде қүш біріктіреміз. Осының әдісін ойлайықшы дегенді айтып тұр...— дей беріп еді, Мәмбет оның сөзін бөліп кетті.

— Сен араласпа, бала,— деді Мәмбет оған тұксиіп.— Мен бұл мырзаның ойын жақсы тұсініп тұрмын. Біз офицерміз, сендер жасақшысындар. Сондықтан істің жөнін білмейтін надан қараларды қатарға қосып алып, өзім үйретемін, өзім басқарамын демек. Тіпті бұл жігіт біздің бет алған жолымыздан қайыру талабын да ойладап тұрған шығар.

— Дұрыс айтасыз,— деді Әzmұратов.— Сіздер кеше ғана мылтың ұстаған жасақшысындар. Әскер біліміне жетік менің офицерлерім бөліп-бөліп алып, нағыз жауынгер етіп шығаруға міндетті. Бұлай ету үшін ана оқу құралдары, жататын жері, азық-түлігі дайын Ойыл қаласына алып кетуім керек...

Мәмбет ұшып түрегелді.

— Менің мақсатым Ойылға барып Кирилловтерге арқамды тосу емес, мына өз билігін өз қолына алған шолақ аттыларды көп қазақтың ту тіккен жеріне жеткізу. Сондықтан, Әzmұратов мырза, бар адамынды менің үш жүздігіме тең бөлесің де бірге жүресің. Жүрмесең оныңды айт,— деді.

Әzmұратов көп ойланбады. Мына шойқараның бас имейтінін тұсінді де, өз жобасын астыртын іске асырудың жайына көшे сөйледі.

— Жарайды. Мен офицерлерімді бөліп-бөліп отрядыңа қосамын. Ал бұл істі іске асыру үшін маған бір жұма мерзім бересіз.

— Қалайша бір жұма?

— Бір жұма емес, бір сағат шығар,— деді Мәмбет пен Батырбек қосарлана бірінің сұрағына бірі жауап бергендей.

— Ең кемі бір жұма. Бұл жерде офицерлер мектебінің елу адамығана. Қалған екі жұз елуі Ойылда қалды. Ойылға осы арадан сүйт жүргенде ара қонып жетеді, ал ондағы офицерлер мектебінің курсанттарын жолға әзірлеп шығару үшін де бір-екі күн өтіп кетеді. Сондықтан ең аз дегенде бір жұма, әрі кетсе он күн керек,— деді Әзмұратов.

Орақов пен Жоламанов Батыrbекке қарады да, Батыrbек Мәмбетке бұрылып:

— Мәке, біз өзіміз...— деп бастап еді, Мәмбет тағы да ойын түптеппеді.

— Бір жұма! Тура бір жұмада алып келесің. Ешбір дәлел есепке алынбайды,— деді.

— Табысатын жер осы ара. Мен өзім барып, өзім бастап келемін офицерлер отрядын. Бір жұма уақыт жетер,— деді Әзмұратов.

— Бұл жер болмаса осыдан отыз бес шақырым Шыңғырлау бойынан табысамыз. Онда Әйтиевтің полкы жатыр.

Әзмұратов құлағын тіге қалды да, жалма-жан алдыңғы пікірін бекіте түсті.

— Жоқ, азаматтар, осы арадан табысамыз, алдымен бірігіп алып, алыс сапарға жүру жабдығын сонаң кейін қамдаймыз. Әскер жорығы — қалаға мал айдаған шаруаның базаршылығы емес. Сіздер тыныға беріңіз. Бір жұма деген аса ұзақ мерзім болмайды. Жатқанға да, жүргенге де тиімді мерзім,— деп келгендері тұйық бетін жадырата түскендей болды. Көбірек көз қадаған Жоламановқа жансыз жүзінде езу тартқан тәрізді кілмік шырай байқалды.

— Жарайды!— деді Мәмбет,— осы арадан табысамыз.

Ақырын бас иген іспетті бір қымыл көрсетті де:

— Әзірге қош!— деп Әзмұратов шығуға ынғайланды.

Әзмұратовтың көлденең көзге зорға бас иіп, амалсыз икемге келген өр көкірек мінезінен гөрі жайпап тастарлық Мәмбеттің адам қорқарлық кәрін тіккен қара қошқыл түрі мен өктем. үнді сөзіне көбірек іш тартып тұрған Мұқарама:

— Командир мырза, Сәлмен Аманбаевты біздің жаққа жіберсеңіз жақсы болар еді,— деді Әзмұратовқа.

Әзмұратов қызыға аяғынан тік бұрылып, басын иді де оған әзір жауап берді.

— Бикеш, уақыт тар, Аманбаев менімен бірге тап қазір осы сағатта Ойыл қаласына жүреді. Айып етпеніз қайтып оралғаннан кейін қарамағыныңға табыс етермін.

— Онда мен өзім барып сөйлесіп қалайын, оған рұқсат етесіз ғой,— деп езу тартты Мұкарама.

— Кешірініз, жеке бастың әңгімесі жорық үстінде жауынгер офицерге де, әскер қызыметінде жүрген дәрігерлерге де лайық емес. Мен қате түсінбесем сіз дәрігер шығарсыз, — деп Әзмұратов бұйрық түрінде қатал тіл қатты да, тағы да басын иіп, кері айналып үйден шығып кетті.

Мұкарама бөгеліп қалды. Не оған ере шығарын, не тура берерін білмей Нұрымға қарай берді.

Ешкімге ақылдаспай, Әзмұратовпен өз бетінше өктем сөйлескен өр мінез Мәмбет серіктеріне де түнере қарады. Ол ұн демей біраз отырды да:

— Мен Шынғырлау бойына түсіп қайтамын. Сендер ана Ойыл әскерін осы жерде күте беріндер. Олар келіп жеткенше, мен де қайтып ораламын. Бұл жерде босқа жатқанша Әйтиевтің, Галиасқардың тап қай жерде тұрганына бақылау жасаймын. Бәлкім олармен кездесіп те қалармын,— деп орнынан түрегелді.

Жоламанов басын шайқады. Бірақ Мәмбетке «бұл қалай болды?» деп ойласудан мән шықпайтынын байқап ұн демеді. Батыrbек Мәмбетке еріп кері өз жүздігіне кетті.

3

Әзмұратов шойқараға тісін қайрай түсті. «Бұлікшіге рақым жоқ. Жә сенің басың, жә менің басым қанжығаға қонақтар. Аманбаев та жау жағына шықты» деді ол ішінен. Пәтеріне қайтып келіп тізе бүкпестен жас қосшысы Жанғожа:

— Аманбаевты шақыр! Өзің де жолға жинал. Қазір жүреміз,— деген пәрменді жарлық берді.

Жанғожа жүгіре жөнелді. Ертегі сияқты жұмбағы мол әскер жорығы оған кейде әлдеқайда алып ұшатын сиқырлы жолдай көрінетін.

Бұл жолы да ол бұрын көрмеген, білмеген биікке өрмелеп бара жатқандай сезді.

— Сәлмен аға, сізді старшина Әзмұратов шақырады, тез жетсін деді, — деп есік алдына шаншыла қалды. Сөйтті де ол түсі өзгеше сұнынып кеткен өзінің сырлас прaporщигін өз құлағы естіген жаңалығымен

қуантайын деген адамша: — Сәлмен аға, біз жасақшылармен табысатын болдық, командир солай уәде берді. Сіздерге соны айтпақшы,— деді жүзі жайнай түсіп.

Бұл сөз үйде отырған екеуге екі түрлі әсер етті. Бар сыры ішінде, бірнеше күн түйік пішінде келген Абылаевтың екі көзі Жанғожаны жеп қоярдай бөріше тігілді де, Сәлменнің жүзінде таңырқау пайда болды. Бірақ екеуі де тіл қатпастан орындарынан тұрды да есікке қарай жылжыды.

— Сәлмен аға,— деді тағы да Жанғожа үйден шыққан соң, артына қарап қойып.— Әлгі шекесі жарылған сұрқиядан сақ болыңыз. Білдірмей ізіңізге түсіп жүр.

Өз ойымен болған Сәлмен жас жігіттің жүзіне мейірлене көз тастады да, үн қатпастан жүре берді. «Рақмет, қарағым! Мұның зұлым адам екенін өзім де түсіндім» деген сөз тілге оралғанмен ауыздан шықпай қалды. Оның бар ойы: «рас па, әлде мұнда басқа сыр бар ма? Жасақшылармен табысатын болдық, командир солай уәде берді»,— дейді. Мына уалаятшыл офицер «қырамын, жоямын» деген ниеттен шынымен қайтқаны ма? Бұл қандай тез істелген іс, тез берілген уәде? деген сұрақтарға сүріне берді. Бірақ ашық жауап таба алмады. Командирдің өз аузынан естігенше асықты. Кешікпей бұл оғаш лебіз де оның алдын тосты.

— Аманбаев мырза, ана кейінде қалған офицерлерді барып алып келініз. Мен табыстым,— деді кіріп келген Сәлменге Әзмұратов.

Командирдің күлкі нышаны көп көрінбейтін жүзінде езу тартқан шырай байқалды. Ал ілесе келген Жанғожа бұрынғыдан да қатты жайнай түсті. Ол: бұл жорыққа Сәлмен ағаны жібермекші болды, мені ерте кетер деп қуанды.

— Мен түсінбедім, старшина мырза, кіммен табыстыңыз?

Әзмұратов езу тартқан күйі ойын аяқтаған болды.

— Ағайындармен табыстым. Жауласуды әділетсіздік деп таптым. Ана кейінде қалған офицерлерді алып келіп жасақшылармен араластырып бір отряд ету керек.

Сәлменнің басына үздік-үздік ойлар жүгірді: «бұлікшілерді құртуға ант еткен командир. Кеше ғана алда қолға түсірудің айласын тауып мені ілгері оздырды. Бір сағаттың ішінде бұл қалайша тәубеге келе қалды? Бұл...— деп ол байқамай басын шайқап салды.

— Сұлу доктор бар көрінеді... Енді офицерлер арасына шығарып алуға болады,— деді Әзмұратов ілкі ойын бекіте түсіп.

«Сұлу доктор» дегені Мұкарама екенін Сәлмен бірден сезді.

— Түсінбеймін Әзмұратов мырза,— деді ол сұр командирден көзін алмай.

Әзмұратов құлығын асыра тұсті. Зорлап жүгірткен күлкі шырайды бетінен тез ала қойды. Суық пішінмен:

— Мені опасыздық жолға көшті деп айыптауға да қахыңыз бар, прaporщик мырза... Олай болған күнде ашып айтыңыз: осы сағаттан бастап біздің жолымыз онда екі айрылады,— деді.

Сәлмен шыдамады:

— Бұл «жасақшыларға қосыламыз» деген арам ниетті адалға айналдыру ма? Әлде мені сынау ма? Әлгі Жымпитыдан келген Арон төренің шапқыншысы да менің ізіме түскенін айтып салды. Айтқан жоқ — ашып алды...

— Ә,— деді Әзмұратов әлденені жаңа ғана түсінгендей.— Сіз сол кісіден үркіп қалған екенсіз ғой. Оның - жарасы жеңіл. Бір полицияның бар-жоғын жұрт жоқтамас.

— Сонда қалай болады? Мен кейіндегі жігіттерге не деп түсіндіремін? Олар менің өз басымды қағып тастауы мүмкін ғой?

Әзмұратов Сәлменнің қолға түскенін сезе қойды. Опасыздық қармағына әбден іліктіру үшін ол енді ақылдасқан адамның түрін танытты.

— Ол да дұрыс болжал екен, Аманбаев мырза. Мен мұны ойламаппын. Оларға түсіндіруден гөрі бұйрықпен барған жөн. Сондықтан сізді жұмсауым қате, өзім баруым керек. Әйтпесе уалаяттың алдында ант еткен офицерлер мұны измена деуі де заңды.

Сәлменді енді бірі шаттың, бірі өкінішті ой қабаттаса жұлқылағандай болды. «Кешеден бері ұйқы бермей төңбекшіткен асыл арман бүгін шынымен орындалды ма? Тендерік ізден топырлаған ана көп жігіттермен тастай құшақтасып бұдан былай бірге аттанамыз ба? Бірге жортып, бірге аялдап, еңсесі түскен ел мен жердің ата мен баба көтерген еркіндік туын бірге көтереміз бе? Артта қалған қайғылы жар мен қасіретті баланың енді қайтып ақ жүзін мұн, ай қабағын кіреуке шалмай өтуге бас береміз бе? Алыстағы тұн қатып, түсі қашып жүрген ер жігіттерге ертең барып туысқандық қол созамыз ба? Мұны баста неге ойламадың? Неге жазықсыздан жазықсыз қан төгу жолына бел байладық? Кімге қарсы қару көтергенімізді ойламай неліктен досқа күлкі, дүшпанға таба болу жолына түстік? Жоқ, бұл тәубеге кеш келу емес. Бұл: адасқанның алды жөн, қайтып үйірін тапқан соң деген дана

сөзге келетін оң сапар, оң жол болуға айналды. Бұл бақыт, бұл шын бақыт. Бұл тәнірінің оң жолға бастауы. Бұл аруақ қолдап, бақ жану.

Сәлменнің Ойылда қалған үйі, екі жасар баласы, жас аруы, әкесі мен шешесі көз алдына келе қалды...

— Неге ойланып қалдыңыз, прaporщик мырза? — деді Әzmұратов оған кекесін үнмен.— Мен өзім барамын, сізге хауіп...

Командирдің үніндегі кекесін дыбыс оның құлағына келмеді. Ол бір сәт жан ырзалығына белшесінен батқандай болды, шаттық ойдың құшағында қалды. Аз уақыт өткен соң ол терезе алдында теріс айналып тұрған Әzmұратовтың қасына жақындалп келіп ойындағысын ағытып салды.

— Мен мұны кеше ғана ойлап едім, командир мырза. Мұным өте кеш болды, ел алдында, жұрт алдында қара қылмыс істегендей жүрекке зіл салдым деп өзімді өзім тілгілеп едім. Енді мына сіз де әділет жолына бет бұрып шын ерлікке қадам бастыңыз. Бұл бақыт! Бұл ел үшін, ер үшін басқан ізгі қадам! Адам тоқсан тұрлі ақылмен пішіп, оймен өлшеп, азаматтық арды тек азаматқа ғана арнау қолынан келетін жан аз. Аз өмірін көпке бағалайтын жан да санаулы. Мен сізді тұйық көрінген соң бұлай болмас деп ем. Қателескен екем. Сіз қын-қыстау жерде оң қолының ұшын халқына бере алатын ардагер жан болып шықтыңыз. Тұзде жан қияр жолдас, үйде бөліп жер сыйлас, кең пейіл қазақ тың кең ойлар оқымыстысы екенсіз, Жаңылса түзеп, сүрінсе демейтін аға тапқаныма ризамын...

— Эрине, жаңылғанды түзеу міндет...

— Оған менің шәгім жоқ. Бір қыспақтан бой жазып, кеңге құлаш сермеген анау жүзінен иманы шыққан қырдың момақан ұлдарын құрулы тордан алып шығарар азamat кездесер деп күтіп едім, міне кездестіңіз. Ойылдан шыққанда алдыңда жазықсыз жан бар, кездесер дос бар, ар-ұятыңды алдыңа тартар ағайын толы деп ойлаған жоқ едім. Білім мен өнерден құр қалған, өзгенің тепкісінде қан қақсаған, еңбегі еш, тұзы сор жандарды жау деу күпірлікпен бірдей екенін бүгін тұнде ғана тұсініп едім, оларға қол көтеруді ақ сүтін емген анаға қол көтерумен барабар деп ойлап едім. Мені сіз Әбліді өлтірген Қабылдың күнәсінен де зор күнадан құтқардыңыз. Сізге мың рақмет, ұлы табысадың үстінде менің кішкене басым құрбан болса арманым жоқ. Сіз тынығыңыз, мен өзім барып үгіттейін Қаратөбеде қалған азаматтарды. Олар тұсінуге тиіс, тәубеге келуге тиіс.

— Жоқ, жоқ, мен өзім барамын. Мен командирмін,— деп, Әzmұратов кілт бұрылып, Сәлменге тік қарады.

Сәлменнің қатты толқыған қызыл жүзінен шаттық шырай атып тұр

еді. Елжіреген жүрек лебізі оның ішіндегі барлық адалдық шуағын сыртқа жайып нұр жалынын лаулатып жіберіп еді. «Қара ниетті зұлым!— деді ішінен Әзмұратов.— Абылаевтың айтқаны шын болды. Астыртын барып жауға сыр ашып жүр екен, бұл ақиқат екен...»

— Юнкерлерді есік алдына жина!— деп бұйрық етті ол Жанғожаға.

Оның сыр бермес бозаң тартқан сопақ беті сұр қалпында қалды. Сәлменнің өзекке тиіп қорғасындағы балқытарлық жалынды сөздері әлдеқайда асып кеткенге — желге кеткенге ұсады. Әзмұратов арбалған торғайға ақтың уын шашар жыландағы қадалып қалды.

Аяғын жүгіре басып, шүйкедей шошайған төрт-бес қыстаудан Жанғожа жас юнкерлерді ертіп келгенде екі офицердің екеуі бірі мұз, бірі от пішінде екен: «Әзмұратовтан ызғар, Аманбаевтан жалын атып тұрғандай жарқын көрінді».

Әзмұратов байлаулы тұрған қара кер атқа мініп те алды.

— Айбынды офицерлер! Мен кейінде қалған өз жігіттерімізді осында әкелуге аттанғалы тұрмын. Өзім келгенше мұндағы отрядқа басшылық ету міндетін мына алдарыңызда тұрған Абылаевқа жүктеймін. Бұл кісінің шені ұлқен, атағы зор, жасы да бәріңізге аға. Оның бұйрығын екі етпейсіндер. Жолыққанша сау болындар!

Офицер атын тебініп қалды, Жанғожа оған тірсектесе ауладан шықты. Ат тізгінін тежеп, Әзмұратов кейінгे мойнын бұрды.

— Капитан Абылаев!— деді ол дауыстап.— Прапорщик Аманбаев екеуініз мені өзек басына дейін шығарып салыңыз.

— Құп!— деді Сәлмен.

Абылаев жауап орнына басын иді. Ерттеулі атына қарай жүрді.

Ащысай өзегінің құбыла бетінде қара дөң атанған бір бел бар-ды, жаз бойы жауын көрмей шөкесіне дейін тұтеленген сол қара құйқа жонайтқа сары желіспен келіп иек сүйеді де, кейіндегі қатарласа шоқытқан үшеуді күтіп Әзмұратов кілт тұра қалды. Сәлменнің астындағы аршыны алымды, қазақ ат жылқы желіске түссе, бастық атын артқа салып та кетерлік жайы бар болатын.. Бірақ офицердің бүгінгі «ізгі» өзгерісіне қатты сүйсінген прапорщик сыпайыгерлік көрсетті, командирдің алдына тұсуді әдепсіздік деп білді. Ол Абылаев пен Жанғожаның қатарынан озбады. Тоқтай қалған кезде ол Әзмұратовтан тағы да тәтті лебіз күткендей әдеппен атының басын тежеп, құлақ тоса бастады. Командир күттірмеді.

— Сұлу доктор таныс емес пе?— деді Әзмұратов шылбыр тастарлық

жерде тұрып қалған Сәлменге әлденені сырласар адамша қабақ түйіп.

Сәлмен елең ете қалды. «Мұкарамаға көзі түскен еken» деген қызығаныш ой келді оған. Ол түсіндіре бастады.

— Таныс, таныс, старшина мырза. Ол кісі доктор емес, медсестра. Мен Оралдан білемін. Көптен таныспыз... Менің бірге оқыған мектептес досымның қалыңдығы. Оралдағы белгілі Құрбановтың қарындасты. Хирургиялық тәжірибе алу үшін ағасы доктор Шугуловтың ауруханасына жіберген. Қазір мына жігіттердің арасында келе жатқан көрінеді. Мұсылманша білетін қымбатты адам...

— Ымм, солай деңіз. Қалыңдығы дейсіз бе?

— Иә, қазақтың бір көрікті жігітінің айдар тақсан қызы. Келіншегі десе де болады (Сәлмен Мұкараманы қызығыштай қорғап кетті). Қыз да, жігіт те құдай қосқандай тең, екеуі де сұлу жандар.

— Ол досыңыз қайда? Фамилиясы кім дейсіз?

— Фамилиясы Жұнысов, аты Хакім. Қазір ол сырт естуім Әйтиевтің полкында көрінеді. Жазғытұрым атамандар көтерілісінде түрмеге отырып шықты... Содан бері көргенім жоқ.

— Әйтиевте полк бар ма?

— Иә, мына жасақшылардың тұп мақсаты соған қосылу еken.

Әзмұратов қабағын түье қалды.

— Полк құрғанда қару-жарақты қайдан алмақшы?

— Ойбай, қару табылады ғой. Атамандардың өз қаруын өзіне жұмсап жатыр деген хабар бар.

— Мұны сіз қайдан есіттіңіз? Сіз әуелден сол Әйтиевтің тілекtesі болмағай едіңіз?!

Сәлмен күліп жіберді.

— Әйтиевке тілекtes болу үлкен бақыт емес пе, Әзмұратов мырза...

— Сұлу қыз да большевик де...

Әзмұратов сөзін аяқтамай Абылаевты шақырды. Тұсі өте-мөте көгілдір тартқан полиция капитаны атын омыраулата келіп, Әзмұратовқа құлақ қағып жарлың күте қалды.

— Ал, мен кеттім, капитан мырза. Екі күн өтіп, үшінші күні таң

алдында ораламын. Сіздің ақпаратыңыз толығымен ыспатталды. Сәлмен Аманбаев большевиктердің тілеулесі, досы, жан ашыры екен...

Неге екені белгісіз, Абылаев Сәлменнің арғы жағынан келіп тоқтап еді. Әзмұратов оған иек қаққандай болды. Бірақ бұған мағына бергенше, бұрылып капитан жүзіне көз жіберіп ұлгергенше болмай, ат үстінен айнала беріп Сәлменнің ту сыртынан тартып қалған наган дауысы тарс етті...

— Ah!— деді Сәлмен ат жалын құшып, қазанат бие қарғып кетті.

— Сәлмен аға!— деп шыр етті Жанғожа. Басқа сөз оның аузынан шықпай қалды,— жас офицер ат жалын құшқан Сәлменге ұмтыла берді...

Кешеден бері ізін аңдыған түсі сүйк сүр офицер үкімді де өзі шығарып, орындаудын да өзі орындал еді. Қарғыған биеден құламай қалған Сәлмен, ер үстінде дұрысталып отырған жанша ат жалын тіреп, басын көтеріп алды.

— Әттең!.. Қапыда кеттім... Жанғожа!

Ол қайтадан ат жалын құшып қалды.

— Аға, Сәлмен аға!— деді айқайлап жас офицер.— Бақыл бол, аға!..

— Әттең!— деді тағы да басын көтеріп алып Сәлмен. Ол Жанғожаның ағалаған даусына құлақ тосқан жанша басын қисайтты. Сонсоң тағы да көтеріле беріп жүзін Жанғожаға бұра түсті, мойны жар бермей, келесі сөзі тап сол сәтте ызғыра қалған желге кеткендей уілдеп шықты:— Қапыда кеттім. Достар... Жанғожа, жеткіз... Жұнысовтарға... жеткіз... қош! Адалмын. Арманда кеттім!.. Хакім! Қош!.. Адалмын!..

Екінші рет тарс ете қалған мылтық даусы Жанғожаны аттан ұшырып жібергенін Сәлмен керген де жоқ еді, білген де жоқ еді. Өзінен бұрын аттан құлап қалған уылжыған жас Жанғожаның бал аузынан қара қан кетіп жатыр еді. Сол күнгі бұл екі ізгі жанның ақтық тілегі алыстағы Хакімдер түгіл, Ащысайда жатқан Нұрымдарға да жетпеді. Кейін жетті.

ТӨРТИНШІ ТАРАУ

1

Бұл күндері Хакімнің татар дәмі мен бітер демі безбенге түскен шақты...

Сол жылы күзде жаңбыр мол болды да, жауын арты қара сұыққа айналып кетті.

Күндіз солтүстіктен түрған жел ызғары сұрғылт бұлттарды бірін-біріне қоспай түйдек-түйдегімен оңтүстікке қарай жөңкілтіп жатты. Ал, кешке қарай жел бәсекси қалып, кері серіпкен қою, боз-қоңыр бұлт жерді сұық жаңбырмен толассыз сабалайтын болды. Бұл күндізгі азынаған жел мен тұнгі қалың жауын қара малды қырға шығармай қарасынға, қораға айдалып тықты: қырдағы басы бірікпейтін үйір-үйір жылқыны бөрідей иіріп сай мен салаға, бауыры ықтасын биік жондар мен түбі шұңғыл обаларға тықсыратын болды. Жонда мал, түзде жолаушы сиреді. Сығырайған шым үйлер мен сары балшықтан салған жатаған қыстаулардың қиуы қашқан қисық есіктерінен, әйнегі сынып шүберекпен тығындаған терезе көздерінен ызғырық азынады; киімі жыртық, етігінің жұлдығы тесік жалбыр қара шұнақ балалар бұйығып от басына үймеледі; кемпір мен шалдар үстеріне тон-шапандарын қабаттай тұсті; үздіксіз сұық жаңбырдан қалжыраған кәрі саулық пен арық торпақ үйдің қазан жақ босағаларына біржола орналасты да, бықсыған тезектің ашы тұтіні мен мал астының ылғалды ауыр қышқылт иісі қосылып, іші тар, жұпымы қыстаулардың тынысын тарылта бастады; оның үстіне тұнгі қарай шалдардың жөтелгені, балалардың түшкіргені, танауына тұтін иісі кірген саулықтың пысқырғаны, жарығы кем, жылуы аз, ауасы ауыр жеркепелерден ышқынғандай бір дыбыс шығаратын болды.

Қара топырақты жаңбыр сұына мейлінше қандырған бұл қараша айы жер бетіне телегей-теніз қақ түрғызып болды да, қақаған бір түнінде бүкіл өлкені аязбен сипап өтті; ертеңіне-ақ ой мен қыр, сай мен сала теп-тегіс көкала мұзға оранып шықты. Бірақ көпке дейін қар түспеді, жылтыр дала желтоқсанда да жап-жалаңаш қара қатқақ күйі жатты.

Арқадан түрған ызғырық жел күшейіп, оқтын-оқтын қар үшқындаған түрған бір кеште Жайық жағасынан шығып, Аңқаты басы Тіксайға қарай Хакім келе жатты. Оның астына мінген тұрқы ұзын, жүрісі жұмсақ қара көк биенің бұлкілі де сар желіске татырлық — желдей есіп келеді. Бірақ желкеден соққан қара сұық жүрісті еріксіз жеделдетіп, ол ауық-ауық шауып алады. Жолға шығарда Хакім үстіне шолақтау сары тон тауып киген еді, қазір үсті өте жылы, байпақсыз қара етік

болғанмен аяқ та тоңар емес, жалғыз-ақ тізе мен қол шыдатпайды. Бір кез тізгінді босатып жіберіп екі тізесін кезек үқалап, жылдытып қолдың жанын келтіргендей болып, ол қайтадан текіректейді. Дала қашама жалпақ, ел-елдің арасы қым-қиғаш шалғай келсе де, жортуылға үйренген қыр жігіті шалымды атпен әне-міне дегенше-ақ көп жерді еңсеріп ала береді. Бір жағы сұықпен және есі дерті түнделетіп өз еліне жету болып, Хакім де сол сапарда елсіз асуды тез белден басты. Ол жолының жарымынан көбін екінді мен ақшам арасында-ақ жеңіп алды. Ал оның жолы Аңқатының басын кесіп өткенде жетпіс шақырымға аяғын жимайтын жер-ді.

Сырым шыққан обаға іліккенде алдынан өреге жайған құрттай боп, кепікі ала көлеңде жыптырлаған қалың жылқы кездесті. Жаз күні бет-бетімен жайылып, үйір-үйірімен ендең жататын бозды даладағы көп жылқы қәзір шоғырланып, етек-жеңін жинап, екшеле тұсken: сауыр жұні үрпиген жабагылар ыққа қарай домалап, біріне бірі бұйыға жабысып, басын жерге салмастан жылжып барады; сауырлары зонтектей, түгі қалың дөнежін, бесті жылқылар мен аяғын алшақ басқан қазылы ту биелер ықтаған тай-тулақтың соңынан бір қырындай жайылып, амалсыз ере тұседі.

Қысырақтың қызғаншақ келген қапсағай дөнендері қалың қабақ қарт айғырларға құлақ жымитып, жал құдірейтуді сиреткен сияқты; үйір мен үйірдің алшақ арасын да қара сұық жымдастыра бастағандай ел мен елдің, бай мен байдың бірі құлалы, бірі алалы жылқысы сапырлыса тұsken.

Обаның күнгей жақ түбінде ықта отырған төрт жылқышы Хакім үстінен шыға келгенде орындарынан ұшып-ұшып тұра келді. Ұлдардың қатты сасып қалғанын Хакім байқаған жоқ. «Обаның ығында жантайып жатып әңгіме соққан ғой» деп ойлады кешігіңкіреп тұрып жатқан басқаларынан жасы үлкен кісіге жақындай тұsіп. Сөйтті де ол басындағы үлкен сенсөң бөркін алшысынан киген, аяғында киіз байпақты етігі бар, күпілі қара мұртты кісіге:

— Ассала-ма-лайқу-мм,— деді, сәлем беруге тілі әрең келіп.

Ол сұыққа шыдамсыз қолы мен тізесін көбірек қорғап желе жатып, беті-аузының да қатты тоңып қалғанын сезген жоқ еді. Сәлем беруге аузы келіспей, тілі бұралғанына өзі де сасып қалды. Оның үстіне мына күпілі қазақ көзіне бір қарағанда жылқышы сияқты емес, елдің бас көтерген қатардағы адамның бірі тәрізденди.

— Уәликсәлем. Жол болсын!— деді күпілі, ақырын ғана жұмсақ үнмен.

— Күн өте сұық екен,— деді Хакім оған қадала қарап, тоңып қалғанына кешірім сұраған адамша жасыңқыраған пішінмен.

Сөйтті де тізгінін ерінің қасына орай салып, екі қолын біріне бірін үқалап-уқалап жіберіп, алақанының сыртымен бет-аузын ысқылады.

— Тілеуберлі алыс па бұл жерден? — деді ол аздан шейін, оның сөзі бірден-екі анықтала түсті.

Шеткерірек шығып Хакімге, астындағы оның биесіне көзін қадай түсіп өлшеп-пішіп қараған бір күржіктеу жас жігіт:

— Оллаһи, мен какол екен деп бағанадан тіліне түсінбей тұрса, қазақ екен ғой,— деді қасындағыға құліп, санын соғып қалып.— Кәпір өтейін какол екен деп едім.

— Какол емес екенін қайдан білдің? Шолақ тон... қара етік... түсі де құба,— деп екінші жігіт алдыңғының пікіріне едәуір дәлелді шæk келтірді.

Хакім бұл екеуінің сөзін естіп құліп жіберді.

— Өздерің қай жердің каколысындар?— деп сұрады ол, әзілдеп.

Күржіктеу жігіт Хакімнің қазақ екеніне көзі әбден жетіп:

— Мырза, біз осы төңіректің жылқышысымыз: мына жігіт Кердері Мұқайдың жылқышысы,— деп ол Хакімнің қазақ екеніне шæk «елтірген ашаң жігітті көрсетті.— Мырзалының Мұқайын естуің бар шығар. Соның, кәдімгі болыс Мұқайдың жылқышысы. Мынау Абыз болыстың жылқышысы; мен Әлібек ауылынықімін,— деп аузын толтыра сөйлемді.— Ал, Қайрекең (қара мұртты кісіге қарап, ол жаутақдай түсті)... Қайрекең, өз жұмысымен жүрген Қайрекең... Тілеуберлінің қайсысы керек еді — мұны Қайрекең біледі.

«Қайрекең» дегенге Хакім құлағын түре түсіп, мұртты кісінің сырт пішінін түгел қарастырып шықты: орта бойлы, қара торы, жұмсақ жүзді адам, «іздеген Хайроллам тап осы болмағай! Менкен: бала сияқты кісі, сенімен ол замандасындағы сөйлеседі, өте кішіпейілді және өзі жаратылысынан қойшы-қолаңмен үйір деген еді». деп ойлады.

Атақты, дәулетті адамның жылқышысы екенін мақтанышпен көлдененде түскен бұл пысық жігіттен Хакім іздеген адамын тіке сұрауға сеніңкіремей:

— Өзім Шалқар сағасынықімін, какол емеспін,— деп әзілін араластырды да: — Тілеуберлілерге соға кететін шаруам бар еді,— дей салды.

— Тілеуберлі де, Абыз да міне тиіп тұр. Кәкең болыстың үйіне барсақ —сонау ағаш,— деп пысық жылқышы атқа көшті': — пай шіркін, мына қара көк биенің көрген төстіктең түрі-ай! Тап болыстың

қара айғырында ұзындығы есік пен төрдей екен. Жүйрік шығар бұл да.

Ол Хакімнің арт жағына айналып, биенің салыңқы келген сұлу сауырын, желең құйрығы мен тік бақай, сида шашасына дейін көзімен сүзіп өтті.

«Болыс Кәкең... қара айғыр» деген сөздерден Хакім белгілі болыс Хакім Бакебасовты айтып тұрғанын біліп, оны күні кеше Қаленді босату үшін әкесінің ұстап аламын деп жиынмен аулына төнгені ойына тұсті. «Сол жүйрік қара айғыр ғой құтқарған, әйтпесе ана жылғы жігіт алғанда тізімді өртейміз деп ауылына ат қойған ереуілшілердің қолына түсетін едің. Кім білсін, осы жолы да қара айғырмен Жымпіты асып кеттің бе? Маған сенің керегің шамалы. Маған керегі басқа кісі...— деп ішінен ол қара мұртты, күпілі адамнан көзін айырмады.

— Шалқар сағасының!.. Аты-жөнің кім болды, інішегім?— деп сұрады күпілі адам, Хакімнің қайта-қайта қарап, бірақ тосырқап тұрғанын сезіп.

Хакім аты-жөнін айтты.

— Ымм!— деді созып бейтаныс адам, айтатын сөзін саптағандай, аузын аша тұсті.

— Сізді мен танып тұрған сияқтымын. Жаңылмасам сіз Хайролла дейтін кісі шығарсыз. Жаңылсам кешірерсіз, аға!— деді Хакім, неде болса бұл кісінің аты-жөнін білгісі келіп.

— Иә, Хайролла менің атым. Ғабидоллин дейтін кісімін. Шырағым, мен де сенің әкеңнің атын да, өзін де жақсы білемін. Марқұм, Жүкең қайтыс болды деп есіттім, жақында. Қайырлы болсын, шырағым. Жампоз жан еді,— деді Хайролла көніл айтқан аяулы пішінмен.

Хакім ат ұстінде қалшиып қатып қалды; жүзі аппақ болып кетті; Хайролланың аузынан тағы да бір сөз күткендей көзі үрейленіп ұлкейе тұсті; еріндері әлденеге жыбыр ете қалды. Ол мезет, тежей түсейін деген адамша, тізгінің оқыс тартып қалды да, дем алып аяғын суытып тұрған бие басын жөтеріп қалып, орнынан қозғалып кетті. Хакім бірер минуттей не істерін де, не айтарын да білмей есептіреп булығып, тек биенің бір жақ тізгінің тарта берді. Қолдың ыңғайымен ұршықша айналып, бие тұрғандарға сырт берді. Хайролла жас жігіттің әке өлімін бірінші рет естіп тұрғанын білген жоқ еді, «қатты қайғырады екен әкесіне. Өзі шын жампоз, қайғырларлық та кісі еді» деп ойлады ол, Хакімнің теріс айналғанын көз жасын жасырды ма деп болжап. Сәлден кейін өзіне қарай бұрылғанда ол Хакімнің көзінен жас таппады, оның тек жүз құқылдығын байқап, дауыс дірілін ғана сезді.

— Менің сізде жұмысым бар еді,— деді Хакім сыбырлағандай баяу үнмен.— Былайырақ шықсаңыз...

— Кәзір, кәзір. Өзім де ауыл жаққа қайтқалы тұрмын.

Әріске бір болмашы шаруамен келіп, мына балаларды көрген соң айналып қалғаным. Әңгіме сұрап жібермейді, іші пысқан немелер,— деп Хайролла тобылғыға байлаулы ыққа қарап тұрған атына қарай жүрді.

Бұрын көрмеген, әңгімелесіп сыр алыспаған бұл адаммен Хакім шешіліп сөйлеспеді, сөйлесуге оның шамасы да келмеді. Оны жалғызғана: тезірек оңаша шығу, өзі мен өзі болу ырқы билеп кетті. Ол ілгері жүрген сайын, бірден екі ойы тұрақтаған сайын көмейіне бір нәрсе тығызып бара жатқандай сезді. Оңаша шығып еңіреп жіберуге асықты.

— Мына прокламацияларды Совдеп басшылары сізге табыс ет деп еді. Мә, алыңыз, арғы жағын өзіңіз білесіз ғой.— Қоржынның аузын ашып бір түйдек қағазды Хайроллаға ұстата салды да: — хош тұрыңыз, аға!— деді.

Тұрған кезде тері қата бастап, денесі дірілдей түскен көк бие бірден сар желіп кетті. Хайролла түйдек қағазды алғып қойнына тығып, белбеуін қайта буынып, ер ұстінде тақымын қымтап, асықпай лайласып болып, енді басын көтергенде Хакім көсіле шауып бара жатыр еді.

— Қап, асығысын-ай, мына баланың, әңгіме сұрай алмадым-ау,— деп басын шайқап ол қойнындағы түйдек қағазды қайтадан сурып алды.

Әріптен әріпті зорға айырарлық қоңырқай тартқан бейуаққа қарамастан Хайролла мұғалім, ақша санағандай, сұқ қолымен белінен буулы текше қағаздардың шетін қайырып: «Байбақтының атақты бес дартына!...» «Халқы үшін қам жеген қазақтың оқыған саналы азаматтарына!...» «Бүкіл жалшы, малшы, жарлы-жаңыбайларға!...»— деген бастарын ғана оқыды, арғы жағына көзі жетпеді. Ол кері бұрылып келіп, кейінде қалған жылқышыларға:

— Жігіттер, күн сүүқ екен, ана ауылға барып жылынайықшы... Соға кететін шаруам да бар еді,— деп жаңадан поселке болған «Қырық үйге» ертіп кетті.

Обаның түбінде естіген күннен де сүүқ хабар Хакімнің іші-бауырын мұздай қып жалап өтті де, ол біраз уақыт үнсіз, ойсыз, жансыз қатып қалған құр сұлдедей, тек болғаны алға қарай шаба берді. Қанша жер шапқанын, не үшін асыққанын, бағанағы шыдатпаған тізе мен қолдың енді неге тоңбағанын ол білген де жоқ, оны ойлаған да жоқ. Ол бейне

бір сайдан төмен қарай өзінен өзі тоқтаусыз домалап бара жатқан доп сияқтанды. Екі арасы едәуір жер-қыраттар мен төбелер мойын бұрып қарағанша артта қалып жатыр. Қас қарайып, көзге еш нәрсе ілінбес уақытқа дейін шапса да, тағы да талай ондаған белдерді артқа тастай беріп, ілгери шауып аса берсе де, бедеу бие сыр берерлік емес. Даланы тынбай аршындау үшін ғана жаралған жануар танауын қағып, бүйірін бір соққан жоқ. Ол бүтін Аңқатының ұзын бойы дерлік шалғай жолын бір сағат ішінде-ақ алып қояр ма еді, кім білсін! Тек бір кез атының тізгінін иесі тежей тұсті.

Хакімнің тұла бойы күйіп кеткендей болды: ұзақ шауып ол бұлығып қалған екен, атты аяңға тұсіріп, жағасын босатты. Еркіндей дем алып, аздап жайланыса тұсті. Айналасына енді ғана көз тоқтатып қарап, Алакөлге келгенін жаңа білді.

Жүргіс бәсенде, тыныс қалпына келген сайын қызған дене салқындаі берді де, ауыл төбесі көрінгеннен кейін бөлшектелген шым-шытырық ойлар жинақтала тұсті. Өлген әке тірі күндеғідей көз алдына елестеп кетті...

...Жаздығұнгі екеуінің Ақпан моласына арбадан тұсіп келіп жаяулап кірген, төрт қырлы жуан құлпы тастың алдына таяу келіп хажының толық денесі бөгеп, қолымен жер тірей тізерлеп отырғаны, аят оқы деп Хакімге иек қаққаны, өзінің қатты. қысылып қалып, бірақ алхамдыны айтып, оған құлғуалланы үш рет тіркестіре салып, амал тауып кеткені, орнынан тұра бергенде әкесінің дұғаға көңілі толмай ренжіп тастаған қаһарлы көзі, одан арғы жолда арба үстіндегі екеуінің Бақытжан жөніндегі әңгімесі, мешіт алдындағы хажының жүртқа: «Қандай адам боларын баланың ақылы мен бағы білер. Біз тек балалардың заманына лайық білім алуына себепкер болсақ, тиісті тәлім-тәрбие берсек дейміз»— деген аса парасатты сөзі, осыны айтқандағы оның дөңес мұрынды сопақша беті мен ұзынша ақ бурыл сақалын соза сипай түскен етті томпақ қолына дейін көз алдына келе далды. Хакім күрсініп қалды да: «Ақпан бейітінен енді өзің де орын алдың. Атадан бала ширек кем туады деп, құранды да шала білетін мына шалағай Хакімнің сол оқыған шолақ аятын енді өзіңде оқиды. Оны үзбей оқып тұратын-тұрмайтынына да балуандығы шамалы. Басыңа тас қойып, асыңды беру оның қолынан келе ме, келмей ме?! Ширек кем... ширек кем бала атасынан!.. Күні кеше ғана тірі, алып әке — бүгін жоқ. Ертең біз де жоқпыш. Тірі жүрген пенденің бәрі жоқ. Бәрінің де жатар жері сол суық көр, қайтар орны қара жер. Жалғызырыма, әке, біз де келеміз!..

«Неге жанталасып қасқырдай қырқысамыз? Неге күні бұрын бірімізге біріміз өлім тілейміз! Не жетпейді бізге? Неге ұрыс саламыз? Неге бас жесісуге өңменімізді соза ұмтыламыз? Бәрі бір сыз қара жер табысатын, тыныштық табатын, татуласатын орын!..»

Хакім селт ете тұсті де, үйқысы ашылып кеткен адамдай басын көтеріп алды. Құз тұбінен қияға көтерілген қырандай, тұпсіз қара үңгір ойдың құламасынан оның аузына бір ерлік сөз іліге кетті: «Тұн қатып жүріп тұс қашпай...— деп жыбырлады оның ерні.— Темір қазық жастанбай». Бұл не қылған сары уайым? Бұл не қылған үмітсіздік? Жыл бойы үйді, жарды, жұмсақ төсек пен тәтті үйқыны көрмей, киіммен жатып көз іліп, нан қабығын қайзалаپ, қара су жұтып таңдайын жібітіп, ой мен қырды жаяу кезіп, алысып өліммен алма-кезек түсіп, үнірейген көрдің аузына бір емес, екі барып қайтқан Мендікерей мен Әбдірахман неге жасымайды? Олар неге әділдік пен ақиқаттың үнінен бір жаңылмайды? Айналасы көк тас пен темір тордың ішінде тоғыз ай отырған Бақытжан: «Ау, Кердері кезінді аш!», «Тыңда, қазақтың қадірлі қарттары!»— деп тар лахаттың төріндей «қырық тұрбадан» үндеу жазып шығарып, халқын теңдікке, бостандыққа неге шақырады? Елі түгіл, құдайдың берген күнінің көзі де түспейтін қапастағы революционер неге жасымайды, неге безінбейді?..

Жоқ! Мұңаюға орын жоқ!.. «Алты малта ас болмай», іс бітпейді! Ағаға берген серт бар. Сүйген жармен кездесер күн алда. Мақсат алыс! Жол ұзақ! Жарты жолда қалу — өлім!..

Ол биесін тебініп қалды.

Хакім үйіне жұрт жата жетті. Қазандық айналасына бұйыққан кішкене інілері мен кәрі шешесі үйге кіріп келгенше оның дыбысын естімей де қалды. Біраз уақыттан бері көрмеген, әкесінің бақылдығын алып басында бола алмаған баласын кемпір құшақтап қысып, үн салып жылады. Сарнаған дауысқа жүгіріп келген Бекей мен әйелі және қосылып еңіреп, жоқтауы аралас аңы зар сай-сүйекті сырқыратып көпке дейін басылмады; оны басатын адам да болмады — сөзге олақ және әйел дауысты шырылдақ Бекей өзін өзі тоқтата алмай, Әлібек пен Әділбекті кезек құшақтап жылап, жұбатып ақыл айтудың орнына өзі мықтап егілді. Сөйтіп қам-көніл Хакімнің езілген журегін жабыла босатып, үй іші тұн ортасы ауғанша жылап-сықтаумен болып еді. Шай да дұрыс ішілмеді, пісірген тамақ та сол күйі желінбей қалды. Әрі жолдан тоңып, салығып келген және оның үстіне ұзақ жылап, төсекке шаршап қисайса да, Хакім көзі көпке дейін ілінбеді. Оны тары да ауыр ойлар басты...

Көптен бері тілсіз, қимылсыз жатқан кәрі әкенің бұл дүниенің адамы емес екенін ол әлдеқашан білсе де, тап мұндай орны үнірейіп қалатынын, әкесіз үй ішінің жетімдік хасіретінен кездесетінін ойлаған жоқ еді. Кәзір мына аңыраған үлкен үйде Нұрым да жоқ, өзі де жоқ, тек кемпір мен жас інілері қалған. Бұларға тірек, шаруаға бас-көз әке қайтпас сапарға жол шекті. Кешегі үлкен әке, бүгін ауылға пана әке, жұрт алдында басын иіп отыратын беделді әке, ел-елге аты жайылған

атақты әке енді жоқ! Ендігі күн не болмақшы? Ендігі тіршілік неден басталмақшы? Нұрым қайда? Ол үйге тез оралса да жақсы болар еді. Өмірінің жартысын ойын-сауық, жиын-тоймен өткізсе де, Нұрым шаруаға да, жұмысқа да жойқын еді. Әлде Нұрым келгенше үйде болып, мойыған анаға сүйеніш бола тұрамын ба?! Онда қалай болады? Жолдастар қайда? Ана қағаздарды тиісті адамдарына тапсырып, тез қайтып келемін деп оларға берген уәде қайда! Шаруа деп, үй іші деп айналақтасам... жоқ! Бекей ағай көз бола тұрар, айтармын. Бастаған істі тастай беріп бас қамын көздел кетсек бұл мақсаттан безгендік болып табылмай ма?! Ел арасы ғой үй іші ептең жан сақтай тұрар. Және мына екі қара домалақ — дұрыстап жұмсасақ малға шөп салуға да, оны суарып, қоралауға да әбден жарап қалды. Бірақ бұлардың да оқуы бар. Құндіз Қален учительдің қолында. Жоқ, қалайда, әзірінше Бекей көз бола тұрар...

Сөйтіп Хакім ұзақ уақыт үй ішінің жайын ойлап жатты, бірақ кідірмей ертең кері жүріп кетуге бел байлады. Оның ойына үздік-үздік басқа да көп бұлдыр суреттер келіп жатты. Оның жөні Жайықпен байланысты болды. Бірде ол паромға мініп өткенін, бірде киімін басына түріп, өзеннен жүзіп өтіп қалаға кіргенін көз алдына келтірді. Бірде қайықпен келе жатқанын көрді. Ақырын, ақырын еседі... Ол үйиқтап кетті.

...Үйдей-үйдей тұтас сендер бірінің үстіне бірі шығып, мұз мұнара болып қалған. Мұнараның биіктігі Макаровтың зәулім дірменінен әлдеқайда аспандап кетіпті. Бір мұнара, екі мұнара. Көп мұнара. Жоғарыдан арнасына сыймай келген көк ала су мұнара мұздарды етегінен соғып, шөлмекше қирата Мынамнай беттегі үлкен тогайды жапты да кетті. Дүниені зелзала су қаптады. Ағылған жан мен мал, арба мен көлік бүтін қара жердің бетін қаптап алған. Біреу күрек, біреу сырық ұстаған. Біреулер судың алдын бөгеп тас,-топырақ, шөп-шөлең төгіп жатыр. Енді біреулер тырдай жалаңаш, мұздай суға сұңғіп-сұңғіп алып, қайтадан шығын, екі санын шапалақтап жүгіреді. Біреулер Текенің аузындағы паромның үлкен қайықтарын шешіп алып, жыбырлаған қос ескекпен есіп бара жатыр. Сол үлкен паром қайығының қақ тұмсығына бір кез домбырасымен Нұрым шыға келді де, айқай салды. Жағада тұрған Хакім оған ұмтыла түсіп, қол бұлғап қарсы жүріп еді, Нұрым шыққан қайықтың биік басы оның салмағына шыдамай суға шым батты да, Нұрым екінші басына қарай жүгірді. Оны қайықтың екінші басы да көтере алмай, бата бастады. Әне батып барады... Жоғалып барады... Хакім қатты айқайладап, қасындағы адамдарға қол бұлғай берді. Бірақ оның даусы шықпай, ешкім үнін естімей, батып бара жатқан Нұрымға жәрдем беруші болмады...

Хакім булығып оянып, жан-жағын қармана түсті. Оның қолы қасындағы ұйықтап жатқан Әділбектің басына тиді. Кіші інісі жатарда ортаға жатып, сағынған ағасын құшақтап ұйықтап кеткен еді. Ертеңгі

тәтті үйқыда жатқан бейғам баланың бетін, шашын сипалап, ол кенет ақылына келгендей, бұл жер өз үйінің төрі екенін біліп қатты қуанып кетті. Тасқын су, қайың, мұз, халық —бәрі оның түсі. Нұрымның суға батып бара жатқаны да өні болмай шықты. «Уң» — деді ол жайланысып. Бірақ екінші минут оның көніліне қайтадан қобалжу енгізді...

Таң аппақ болып атыпты, бірақ үй іші әлі сырттағыдай әбден жарық болып кетпеген, қоңыр көлеңке. Кішкене шағын терезелердің әйнегі сыртынан мұз қатып және қыстауға тақай үйген пішен шығыс жақ бетті тегіс бүркеп алышты. Алакөлең үйдің жарына тұра қарап, көзін тоқтатып аз жатқаннан кейін Хакім мойнын сол жаққа бұрып еді, ілулі тұрған әкесінің ұзын боз шидемі мен түйе жұн тымағын көрді. Бозаң тартқан үй ішінде шидем мен тымақ оған түрегеліп намаз оқып тұрған Жұныс хажының өзі сияқтанып кетті. Таң осындай ертемен, бозала таңмен тұрып, сол жақ бұрышта ол таң намазын оқитын; намаз соңынан жүгінген күйі құбылаға қарап, басын төмен салып тасбих санайтын. Боз шидем, боз шалма бозғылт тартқан үй ішіне әбден жарық түскенше тапжылмай мұлгіп отыратын. Хакім ақырын күрсініп қалды да, шыдай алмай орнынан тұрып кетті; етігін қоңылтаяқ киіп, шинелін үстіне жамыла салып, сыртқа шықты.

— Қарағым, күн сұық көрінеді, шаншу қадалып қалмасын. Апыр-ай, мынадай күркіреп тұрған күнді мен бұл кездे көрген жоқ едім. О, тәңірім, сақтай көр!— деп жалбарынды сырттан кіріп келе жатқан кемпір Хакімді көріп.

Хакім үндемеді. Бірақ күркірекен күн емес, дүңқ етіп дірілдей қалған алыстағы зеңбірек даусы екенін ол бірден-ақ ұқты. «Күні кеше жетпіс-сексен шақырым жердегі бұл еміс-еміс дүңкіл қалай жақындал қалды. Мынау тіпті Текеден де көп бері ғой. Шынымен жақындал қалғаны ма?» деп ойлап сенектен шыққан күйі ол ұзақ уақыт құлағын тосып, сыртта тұрып қалды.

«Анық. Өте анық. Кешеден бері көп бері жылжыған. Бұгін бұл зеңбірек даусы тағы да жақындейдьы. Жоқ, тез жүріп кету керек. Мамам жылар. Жылағанмен басқа амал жоқ,— деді ол ішінен.— Қален ағайға сәлем берейін де, қағазды тапсырып тез аттанайын».

— Әлібек, сен тез барып Төйекенді шақырып кел, көк биенің алдыңғы екі аяғын тағалай қойсын, жүгір!— деді.

Өзі сәлемдесіп шығуға Қален учительдікіне кетті.

Жұмысқа алғыр, әрі қайраттылығымен қатар Шолпан өте малжанды еді. Ол сұыққа төзімсіз бұзау-торпақты арқасын аязға сорғызбай жылы

жерде, астынан сыз етпейтін құрғақ қора-жайда бөлек бағып, жемдеп, жетілдіріп жіберетін. Ірі қарасының қыстан түгі жығылмай, қойқозысының жабағысы қатпай шығатын. Биыл да Шолпанның қайраттылығымен күміс шөпті жеткілікті етіп шауып, мезгілінде жинап, үйіп алғанды. Жауынды қара күз басталғаннан-ақ малды алысқа айдал аздырмай, төңірекке ұстап, ертерек шөпке қаратқан болатын. Қүйек асты болып ерте қашып кеткен екі саулықты «әбден желіні жетіп қоздасын» деп, Шолпан бір жұмадан бері басқа қойлардан бөліп алғып, пішен ауласының ішіне бос жіберген еді. Бүгін ер жеткен балалары жолаушы кетіп, шалы қайтыс болған, жұмсайтын келіні де жоқ жалғызлікті Балым кемпірге су әкеліп, малын жайлап бергеннен кейін ол Зағипаға кіріп әңгімелеспекші болды да, ауладағы өз малдарын бір қарап өтті. Пішен ішіне бос жіберген қойларының желінін тағы бір ұстап, ысыған ысымағанын байқамақшы болды. Ол екі қойдың бірін қақпадан кіргеннен-ақ көрді, ал екіншісін көзіне түсіре алмады. «Бір жерде туып жатыр ма» деп ол жалма-жан ортасы қорадай жып-жылы, ауланы қоршап үйген пішеннің ішін айнала қарап, екі қойдың күнде-күнде тұрткілеп жеп қуыстаған жерін қарады. Қой сол қуыста екен. Алысырақтан қараған адамға көрінерлік емес, тұмсықтап тескен кішкене қуыстың ішін үңгіп қоянның кеуегіндегі етіп жіберген. Шөп үйген кезге кебеннің қанаттасып қосылған жерінде жік қалса керек, қой ауызды тар, тұбі кең ін сияқты етіп ішіне сұңгіп кетіпти. Шолпан үңгірден қойды шығарып алғып «мына сорлы бір күні жентектеліп төмен сұысқан шөп басып, пішен астында қалады екен» деп ойлады да, үңгірдің аузын қой жемейтін қоғажаймен бітеп, тығындал қойды. Сөйтіп шаруасын жайлап болып үйге кірді де, түстіндегі шапанын шешіп тастап бешпетшең қасындағы Қаленнің үйіне кірді.

— Хакім келіпті, ағаңа барып амандастып шықпайсың ба? — деді ол пеш жанында тұрған Зағипаға.

Қыздың жұқа өнді, қуқыл жузі кенет өзгерे қалды — екі бетін тұтасымен ақшабдыр қызғылт жауыл кетті. Оның тосын хабардан тез құбылған түрін кіріп, Шолпан сәл ойланған түсті де, ақыл бере:

— Әке өліміне қатты қайғырған қам көңілді ағаң ғой. Және өзі ұзақ сапардан қайтқан адам. Кіріп шыққан жөн,— деді.

— Сен өзің көріп сөйлестің бе? — деді Зағипа жүрегі дүрсілдеп.

Қыз қатты қобалжып кетті, қолындағы шетін жібекпен шалып тұрған орамалын жерге түсіріп алғып, онан әрі қызара түсті.

Шолпан оған білдірмей басын шайқады да :

— Жоқ, Мен сөйлескенім жоқ. Сөйлесуге реті келмеді, үйінде ағайынды қос көбікауыз отыр. Ол екеуі бар жерде не айтуға болады.

Онсыз да мені сыртымнан келістіріп әңгімелеп отырған шығар.

— Онда екеуміз кіріп шығармыз, үйінде адам жоқ кезде,— деді қыз аздап қалпына келе бастап.

Шолпан мойнын созып қонақ бөлменің есігінен қарады да, үйде Мәкканың жоғын көріп:

— Бір сөз айтсам ашуланбайсың ба?— деді Зағипаға.

— Ол қандай сөз?

— Хакімнің аты аузымнан шықпай жатып шоқтай қызардың, оның өзін көргенде не істейсің? Мен сенің сырыңа түсінбеймін. Бозбалалың ретінде ойнап-күлуден өзге Хакімнен әлі шын көнілің бар ма? — деді Шолпан салмақты ұнмен.

Сырт жақтан шыққан тықырды естіп Шолпан есікке жалт қарады да, оның сөзінің аяғын Зағипа естімей қалды; екеуі де әңгімені доғара қойды. Бұлар сенекке кірген Мәкканың:

— ...Қайным, қарағым, хажы қайнағаны ұзақ сапарға аттандырдың. Иманы жолдас болсын. Басқа не айтамыз. Көп қайғырдық. Учитель ағаң аhlап-уһлеп бірнеше күн ұйықтамады. Сабырлы адам ғой көп сөйлемейтін. Іштей қатты қайғырып жүр...— деген сөздерін есітті.

Бұл сізге құлақтарын түре қалған Зағипа мен Шолпан келе жатқан Хакім екенін, Мәкканың оған көніл айтқанын түсіне қойды. Зағипа жалма-жан бастап бүккен орамалының шетіне инесін қадай түсті де, еш нәрсе естімеген адамша Шолпан оның қалтыраған жіңішке саусақтары мен тышқан ізі тәрізденген кестесіне қарай қалды.

Хакім үйге кіріп амандасып төрге шыққаннан кейін Мәкканың қасына Шолпан да бір тізерлеп отыра бастады. Ол алғашқы ұнсіз кідіріс сәл ғана созыла түскен кезде, болар-болмас тамағын кенеді де Хакімге жүзін бұрып алды.

— Құрдас!— деді Шолпан ашық дыбысты өзінің батыл ұнімен.— Хажы атамның алды өзіне жайлы, арты сіздерге қайырлы болсын. Әркімнің атар таңы мен бірге батар жұні де бар деуші еді менің кәрі әкем. Бұл сөздің мағынасын мен биыл ғана түсіндім. Әсіресе соңғы кезде... Мойымаңыз. Үлкеннің де, кішінің де басына келетін іс.

Шолпанға іле-шала Зағипа да ернін жыбырлатты. Бірақ оның сөзі Хакімнің құлағына аның естілмеді, оның бар ойы Шолпанның терең мағыналы, аса келісті айтылған сөзі мен үнінде болды. Ол:

— Рахмет, Шолпан, көнілге сүйеу замандастық сөзіңе! Өз үй іштеріңіз аман-есен бе?— деді қысқаша ғана.

Шолпан:

— Шүкір, әзір! — деді.

Күні кешегі қалжыратқан қара сұық, жалықтырған ұзақ жол, ауыр ой мен қалың қайғыда өткізген қара тұннен кейін учительдің үйі Хакімге ұжымсақтай көрінді. Баяғы жарқыраған таза бөлме, шаңсыз текемет, жұмсақ көрпе. Бәрінен де өзге — жылы жүзді көркем жеңге; сүйікті жас қызы мен ой-ерікті арбап алғандай от Шолпан тұр. Бұл үйдегі ұзақ кештер ләззәтті сөзі үстінде тым қысқа да, сөйленетін сыр-жай аяғы теңіз сарқылмас бастаудай көрінетін. Сая іздеген көңілге медеу боларлық мейірбан үй еді.

Елден аулақ алыста жүріп өткізген қысылшаң минуттары мол ерлік күндер Хакімнің ойына жырдай қызық сан-қылды оқиғаларды үздіксіз өріп келіп еді. Ол сағатын тауып құрбы жанында оңаша отырып көзімен көріп, бастан кешіргенін ақтаруға құмартып кетті. Ол Загипа мен Шолпанның көздеріне кезек қарап, жандарына наздана қисайғысы келді. Бір көздерде бас қаратқан болып тізеге басын салғанда жеңгелері Хакімнің шашын саусағымен тараشتап, бетін жұп-жұмсақ алақанымен еркелете сипайтын. Кәзір Хакім Загипа мен Шолпанға кезек жантайғысы келіп кетті.

Өмір өлімді де тез ұмыттырады ғой. Адам көңілі өмір қызығына тез көшіп: қасірет уын әп-сәтте жуып-шайып кете барады. Хакім де ертеңгі зілдей ойдың құшағынан тез босанып кетті. Ол қызы мен келіншекке алма-кезек қарады. Қайта-қайта қарай берді. Бұл кезде көз тілінен басқа ойды жеткізерлік сөз орайы да келе қалмады.

— Шай қояйын,— деп орнынан тұра берген Мәккаға, Шолпан:

— Отыра беріңіз. Мен қояйын шайды, жеңеше! — деді де орнынан тұрып қазан жаққа кетті.

Оған ептең жылжып Загипа да іlestі..

— Қайным, отыр! Шай ішіп, ас жеп кетерсің. Өшітел ағаң да кешікпей келіп қалар. «Бастағы ауылда шаруам бар, тұске дейін қайтып келермін» деп кеткен,— деп Мәкка да қазан жаққа бет алды.

Хакім үн демеді. Қызы мен Шолпанға оңаша кездесуге құмартқан адам «асығыспын, асқа қарамаймын» деп айта қоймады. Оның бар ойы тек сол екеуінің айналасында болды.

Төр алдында жалғыз қалған Хакімнің көз алдына бір кез Мұкарама, Шолпан, Загипа үшеуі қатарласа тұра қалды. Ол үшеуінің сипатын да соншама айқын көріп тұрғандай болды. Ол басын аздап қисайта түсіп, оң қолымен жағын таянып отырды да, үшеуін салыстыра бастады.

Жан-жағын қалдырмай тендеңстірсе де, оның көз алдында тап сол минутте: бойы, көркі, сөзі, өнері, тәрбиесі бөлек Мұкарама екеуінен бір басқыш жоғары түрдү.

«Толысынқыраса, дүниені көбірек көріп ысылынқыраса, орысша киінсе: жазық маңдай, үлкен көзді, сопақша келісті бетті, мұрны әдемі, сұрғылт тартқан аш өнді Загипа қай сұлудан да кем түспес еді. Өскенсің күйгелек, балалық мінезі кетер еді. Ал, Шолпан!.. Ол біраз ойланып отырып: — Хазірет Галиды састьрған балуан қыз сияқты! Ауған жоқ, балуан қыз! Бойы тіп-тік мінсіз өскен құба талдай. Білегі жұмыр, тоқ бұрым, беті аздал сұық шалып қоңырқай тартқан алма! Өзі өткір, өзі тапқыр, өзі ақылды. Суыққа тоңбайтын, құн көзіне бүріспейтін, желге жығылмайтын даланың жайнаған қызғалдағы... Нәпсі неліктен қомағай, адам көзі неге тоймайды? Мұкарама шаң тигізбес қамқа сияқты. Бірақ мына екеуін қоса құшақтасам! Үшеуін қабат құшсам! Тоймас ем...

Ол селт ете түсті. Өз ойынан өзі қорғанғандай. Жағын таянған қолын сермен қалды. Шолпанның қазан жақта әлденеге құліп жіберген күлкісі оның тұла бойын қытықтап өткендей болды. Ҳакім Мәкканың үйден шығуын, үшеуінің оңаша қалуын күтті. Бірақ тәтті тілек орындала кете ме?! Әсіресе сол қала тулап, қыр бұлқынған ойран өзгеріс кезінде талайдың тағдыры қыл үстінде қалған еді. Бұл үшеуі де басын қосып, тап сол сағат құмарта сырласып, тәтті сөйлесу түгіл енді қайтып бір дидарласуға да зар күнге кездесті. Ауыл үстін отряд басып қалды.

3

Бұл декабрь ішіндегі Қызыл Армияның Жайық бойын ақ казактардан арылту үшін ірі операцияға кіріскең кезі еді. Орынбор қаласын Дутовтың қолынан жұлып алуға, Орал қаласын босатуға 4-інші армия бөлімдерін шығарып, Шығыс фронты жаппай шабуылға аттанған шағы еді.

Атағы шыққан 25-інші атқыштар дивизиясы мен Алғай бригадасы Саратов жағынан төніп келіп, 22-дивизия Самар беттен ат қойып, Орал казактарын қос бүйірден қысқан ұлы дүркіннің алды болатын.

Улken шен темірмен құрсаулағандай Орал оқаласын көктемде атты казак әскерімен орап алғанда Михеев мықтап ойланып еді. Бастық қазір ол кездегіден теренірек толғануда. Толғанбасқа не? Михеевтің алдында майдан мәлімдемесі жатыр. Түрі шағын, мазмұны мұздай мәлімдеме! «...Генерал Акутиннің бүгін тағы екінші полкы Саратов жолының үстінде қаруын тастап қызылдармен ой бауырымдап құшақтасып табысып кетті... Иру! Нағыз іру! Иштен іру!..

...Самара беттегі майданда қызылдардың сансыз роталарын тегіс

қыып, полковник Бородин қаһармандық ерлік көрсетті. Ол қыл елі шегінбей сарқасқа шегірткедей қаптаған жалаң аяқ мұжықтарды өртте қалғандай етті. Бірақ... Плясунковтың жаяу әскери мен Кутяковтың атты полкының қыспағында қалып, аяулы полковник аса қайрат көрсетіп, ақырында амалсыз кері шегінді. Бородин өзі екі жерден жаралы. Полкы тегіс қаза тапты...»

Бастың Михеев мәлімдемеден көзін кілт бұрып алды да, жиренген адамша мұрнын тыржитты. «Плясунков! Кутяков!»— деді ол ернін жыбырлатып, мәлімдемедегі қызыл командирлердің аттарына қайтадан көз тастап «Плясунков!.. Кутяков!» Ол өте тұнжыр отырып қалды.

«Шенсіз, атасыз, нәсілсіз, аты мәлім емес адамдар! Олардың әскерлік білімінің бары-жоғы да белгісіз. Бірақ тәжірибесі мол жауынгер казак полктарының бірін тез қаруын тастатып, «ой бауырымдатып» алдынан жүгіртіп құр қолмен алады; екіншісін — қыспаққа салып диірменге тартқандай ұнтарап жібереді. Міне, бүгінгі күннің Наполеондары! Бұл да?! Әлде біздің ғаскер дегеніміз баланың ойыншығы да?! Әлде ғаскер басшылары шетінен су ми мәжнүн бе? Кім ақымақ? Генерал Акутиннің ақылынан өркөкіректігі басым — бұл анық нәрсе. Оның «жауды жақыннан соғу — женудің басты әдісі» деген менің пікіріме қарсы шығуы, әрине, көрегендік емес. Бұл пікірге қарама-қарсы әрекет жасап, алыс-алыс рейдіге шыққаны зияннан өзге еш нәрсе берген жоқ. Жаз бойы ірікеп алған полктарын алысқа сүйреп, батрак Чапайдан әлденеше рет соққы жеп қайтқаны бұған кәміл дәлел. Жорықпен тірсегі созылып, қажып барған ғаскер жері, сұры, елі таныс емес жерде өмірі абырай алған емес. Дивизиясынан үздік шығып кетіп, Самара беттегі майданда әрілеп барып ұрыс салған «аяулы» Бородиннің полкын қырып алуы да осы теріс басқарудың салдары. Бұл дүшпанды іздеп барып соғысу — тәжірибеде терістігі дәлелденген нәрсе. Бірақ... мына жаңа шыққан Наполеондардың жену себебі басқада...»— деді ішінен генерал.

Михеев батыс беттегі терезенің алдына барып Шатан жаққа кез тікті. Бұл кішкене өзеннен бергі көлшімелк ойпат үзбей жауған жаңбырдан теп-тегіс көл болып кетіп, кәзір беті айнадай үлкен мұз айдынына айналып кетіпті. Осы үстінде көз тартар қыбыры аз жылмағай мұздың қалаға таяу жерінде бір сиыр көрінді. Аяғын батылсыздау басып ол ілгері қарай жылжи тұседі. Малға көңіл бөлмейтін салақ жанның сиыры ма, әлде қарап бақылайтын адамы жоқ жетім-жесір біреудің күн көргіш жалғыз қарасы ма, кім білсін, бірақ генерал бұл жағына көңіл бөлген жоқ. Оның назарын бұтіндей аударған сиырдың қалт-құлт басқан адымы болды. Бір аяғы тайып кетіп, оны қайта жөндеп алып бұл хайуан ілгерілей берді. Аздан кейін оның артқы екі аяғы бірден сырғып ілгері кетіп қалды да, өзін өзі билей алмай, итше шоңқайып отыра кетті. Бірақ сиыр сонда да, сол

шонқайған, күйі ілгері жылжи тұсіп, бірте-бірте төрт аяғын тең басып кетті де, сәл уақыттан кейін тары да шатқаяқтады. Ол бұл жолы шонқая кетпеді. Төрт тағандап қалды. Алдыңғы жағында оның жеңіл қолтық шоп жатыр екен. Сол шөпке жете алмай, ілгері басуға төртеуі төрт жақта тарбиып кеткен аяқтарын жинап ала алмай, көтерем малша дәрменсіз халде қалды. Сиыр бұл өзінің мүгедек халіне ызалаңды ма, әлде шептің іісі шыдатпады ма — әйтеуір тұмсығымен мұз тірер, төмен үніліп мөніреп-мөніреп жіберді. Сиырдың қылғынғандай әлсіз жінішке даусын, әрине, алыстан — терезеден көріп тұрған генерал ести алған жоқ, оны естігісі де келген жоқ шығар — ол мойнын басқа жаққа бұрып кетті.

«Сенің кәзіргі халің мына мұз үстіндегі сиырдың халінен де мүгедек. Сиырды сүйреп кері шығарып алуға болар. Бірақ бишара, Россия, сені...»— деп күбірледі Михеев. Оның ойы ілкі «жаңа Наполеондардың жеңіштігі неде?» деген сұрауға қайта оралды. Көргені, оқығаны, естігені мол тәжірибелі генералдың ойына ағылшын жазушысының жазғаны тұсті де, көзіне соның бір суреті елестей қалды.

...Африка жерінің көгерісі мол бір кең алқабын мекендеген сансыз хайуанат бір кездे жер ауды. Жауын тоқтап, шөп қурап, су тартылар шақта аңдардың кенет қоныс аударатын әдеті. Алдымен қора-қора боп бұлтша төңкөріліп, ең іргелі, ең ұшқыр қамыс аяқ антилопалар қозғалды, ізінше аспан мен жердің арасын боз тұман шаңға айналдырып, үйір-үйірімен дөңгелек тұяқ қыл құйрық құландар дүрікіреді,— сол біртіндеп ығысып, бара-бара дүрмектеле жылжып, ағылған сендей бір кез дүркірек қозғалған қалың аңың басы-көзіне қарамай тапап кетерлік қауіпті жолында бір арыстан жатыр еді. Бұл арландар айқасында май табанына әлді арланның азы бойлап, үйірден шығып, тұралап қалғыз жыртқыш еді. Жай шақта қауіп пен ажалды алыстан сезетін, әсіресе, арыстанның бетінен көш жер аулақ жүретін антилопа отсыз-сусыз өлкеден безу үрейі билеп, дүрмек-дүрмегімен жатқан арыстанның үстімен асты. Әлді жыртқыш бірінші топ үстімен дүркіреп өткенде түйедей аңдарды да ұшырып жіберетін жалпақ табанымен бірнешеуін онды-солды соғып қиратып, бірнешеуін ауызben лақтырып, бірақ көпке төтеп бере алмай, екінші дүркіннің астында қала берді. Есі шыққан аңың бірі оның үстінен қарғып өтті, бір тастай тұяқпен басып, бірі теуіп, бірі соғып барады. Бұл апаттан жаңа ғана құтыламын деген үміт туып, топыр саябыр тартқан кезде арыстанның үстіне қалың құлан төнді де, аспан жерге түскендей әлемді солқылдатқан дүрсіл мен дүбірге бет баға алмай, үйірлі құландардың ыңғайына көшіп, ол да бірге шапты. Аздан кейін кері шегінуге ырық бермейтін, бұлтаруға жол қалдырмаған қалың топтың арасына еніп көрінбей кетті...

«Бұл хайуандар дүниесінің сипаты, бірақ шын және дәл сипат. Ал, біздің қоғамның, адамның өмірі мұнан қаншама бөлек?! Тіршілік

қамын, өлмеу қамын көздеген қалың жан иесі алдынан шыққан арыстанға қарап ма? «Мен арыстанмын!» деп ол қаншама жалын құдіретсе де, табанымен соғып, тісімен тістеп лақтырса да, үдерे қозғалған топты қалай тоқтатар?! Уш жұз жыл билеген Романовтар тұқымы қара дұрсін қөпті жолға сала алды ма? Адвокат Керенский мен генерал Корнилов ше? Мұны... мына қаптаған жалаң аяқ, жалаң бас, аш жандарды... сендей қозғалған дала мен қырдың сансыз сорлыларын алыстан соғамын деп аусарланған Акутин мен «аяулы» Бородин жуасыта алар ма?!

«Плясунков! Кутяков!.. Бұлардың алдында жеті басты жылан тұрса да қарамас! Жалмауыз кемпір тұрса да ықпас! Айтқандай... (Михеевтың ойына кенет бір оқыс нәрсе киліккендей қабағын түйіп сәл уақыт отырды да) қара халық сенгіш келеді... Бұл да тірек емес, ел-далда амал, нәтиже шығуы екі-талай. Сонда да бұл ақтық шараны қолданып байқау керек болар...» деді ішінен күбірлеп. Ол бұйрық орындаушы шабарман офицерлерді шақырып алды.

— Қаладағы барлық дін басыларын: архиерейден бастап бүкіл поп атаулыны, монахтар мен иегумендерді, понамарылар мен шырақ жағушыларға дейін қалдырмай, діни семинария оқушыларын қоса вице-губернатор мәхкамасының алдына жиындар! Шіркеу хорларының құрамында қанша діндар жан болса, соншасын қалдырмай әкеліндер! Бәрінің қолында көтеріп шығатын бір-бір крест пен Иисус Христостың образ-суреті болсын! Ескертіндер, жылы киінсін!— деп бұйрық етті.

Михеевтың есебінше Орал қаласындағы шіркеу мен дін қызыметшілерінің саны бір батальонға аяғын жимайтын аса мол сияқты көрінді. Піскен тарының арасындағы басқа арам шөптерден ала бөлек көзге түсетін қаптаған қастауыштай осы ұзын сақал, жалбыр шаш, қара існімді, о дүниенің қамын қайғырған діншіл халайықты Қызыл Армияның алдынан шығармақшы болды. Бұл көнілге құдік, жанға үрей салғыш жандарды шинель киген сенгіш шаруаға қарсы апарып, саппен тұрғызып қойып: «Құдайдан қорық! Тәубаға кел?», «Сақта тәңірім, патшаны!» дейтін дұғаларды зарлаттырмақшы болды.

Михеев христиан дінінің күшін де бір сынап көрейін ден ойлады білем...

Сол Орал қаласындағы бас штаб мекемесінде Михеевтың алдында жатқан «Қызылдардың сансыз роталарын тегіс қып, полковник Бородин даһармандық ерлік көрсетті... Бірақ... полкы тегіс қаза тапты» деген мәлімдеменің ең соңғы буыны амалсыздан мойындағам қалтқысыз шындық еді. Плясунков пен Кутяков молктиры тас-талқан еткен Бородин әскерінің өлім аузынан жырылып шыққан бір уыс жауынгері Ташлының түбінде қызылдардың тылында қалды. Оларға

ілгері аттауға да болмады, кейін шегініп, Орал қаласына қарай қашуға да жолы қырқылды. Өйткені алды — жаппай шабуылмен ілгері ұмтылған қалың қызыл жауынгер болды да, арты — казак озбырларына қаны қас Совет өкіметін қолдаған қарулы деревнялар болды. Көбінің шинельдері күйген. Іштерінде бас киімдерінен айрылғандары бар, өрттен шыққандай үсті-басы қара күйе, шантопыраққа батқан. Бірқатары жеңіл жарақатты, өңсіз, түссіз үрейі қашқан бұл он-он бес казак үріккен қойдай бет-алды құла тұз Жайыққа қарай дүркіреді. Ешбір қарасынға соқпай, атыс дүбірінен бірте-бірте аулақтап келіп, Бөрлінің тұсынан Жайықтың қазақ бетіне өтіп кетті. Әзірге қанды майданнан қағажу жалпақ сахраның қойнына шүлдіреген он-он бес солдат түгіл, полктар мен дивизиялар да сіңіп кетерлік-ті. Демін алып, есін жинап, үсті-басын, ат-тұрманын тәртіпке келтіріп бір қонды да, бұл қашқын казактар ертеңіне оңтүстікке қарай маңдай түзеді. Құн суық болса да, тоқтамай жүріп отырып Көпірлі Аңқатыға тірелді. Бастаған жас хорунжий қауіпсіз кең даламен жүріп отырып, алыстан ойысып, қызылдар жете қоймаған қолтықтан шығу ниетінде болды да, Оралдан төмен бірінші кездескен казак әскерлерінің бөліміне қосылуға тырысты. Көзге түспеу әдісімен сай мен саланы бетке ұстап жылжыды. Әсіресе Аңқатының қыр-қабағы оларды жағалай жатқан ауылдардан да, қысқы жолмен шұбырған көлденең көзден де жақсылап жасырды — олар өзеннің жарын қуалады. Сәске түс кезінде нақ жағадағы ауылға соғып, ыстық тамақ ішіп, ат шалдырып алу үшін шұбырып келіп, бұлар қораға шабатын қасқырдай, Бәшекен көлінің тұсынан шыға келді. Бірінші ат басы өзенге таяу тұрған Қадестің үйіне тірелді.

Өзен мен бұл үйдің арасы бес жүз қадамдай-ақ жер еді. Жар астынан самсал шыға келген аттыларды алдымен көрген Қадестің әйелі Мәуім, аспан сұрғылт, құн суық болса да, көзін шағырмақ күннен қорғағандай, қолымен көленкелеп қарап тұрды да:

— Шырағым-ау, мынау аттылар кім шұбырған? Әлде хажы қайнағаның үйіне бата оқуға келе жатқан бастағы ауылдың еркектері ме? — деп әлдекімді танып тұрғандай шұқшиды. Мәуім жасы кәрі болмаса да әрегіректегі түйені аттан айыра алмайтын аңғарусыз адам еді. Ол екі-екіден тізіліп, шоңақтай жортып келіп қалған солдаттардың қару асынған әскери адам екенін үйдің сай бетіндегі үйілген құлдің нақ түбіне келген кезде танып қалды.

— Ойбай, шұнақ! Шұнағы шықты! Ойбай орыс келіп қалды! — деп ол айқай салып, үйге жүгірді.

Бірақ оның ойбайына қапелімде жұрт көніл аудара қоймай «Мәуімнің көп ойбайының бірі шығар» деп үйде отыра берді де, аттылы солдаттардың бірқатары қатардағы үйлерге, біреулері Жұныс хажынықіне қарай беттеп, екеу-үшеуі Қадестікіне түсе қалғанда көрді.

Халық шошып кетті: әйелдер қазан жаңқа, босағаға байлаған бұзауторпақтың арасына тығылды, балалар бұрыш-бұрышты сағалап, ілулі түрған тон-шекпендердің астына кірді. Сыртта ит біткен шабалана үріп, үйде үрейленген ұлкендердің түрінен шошып лас балалар шырылдады.

Сенекке шыға келген Қадес қарсы келе жатқан қарулы екі қара орысты көріп, кері шегінді. Шегіншектеген бойы ол келе жатқан солдаттардан үйге өзі бұрын кірді де, тақтайдың босаға жақ шетіне отыра кетті. Ал, Ақмадия онан бұрынырақ үйден шығып үлгіріп, аттан түсіп жатқан солдаттардың көзін ала беріп, сиыр қораға кіріп кетті, оның қараңғылау бұрышына барып бой тасалады.

Үйге кірген екі солдат тақта үстінде отырған қожайынға назар аудара қоймады — олар маздал жанып жатқан қазандықтың аузына төнді. Қазандықтың жанында бір қап тезек тұр еді, шақпақ денелі қара орыс қапты сүйреп отқа жақындаатты да қасындағы жасырағы қаптың үстіне құйрығын қойып, еңкейіп жалыны бетті шарпыған қидың шоғына жылына бастады. Екіншісі де оның жанынан тізерлей отырып, шоққа қолын созды.

Үйге кірген үшінші казак от басында отырған алдыңғы екі жолдасын көріп, оларға жақындаудың орнына, кері шегініңкіреп, есіктің оң жақ босағасына тұра қалды. Ол бұйрығын күткендей жылышып отырғандарға бір қарап, мойнын ақырындаң қана бұрып, үй ішіне көз тоқтата бір қарап алғып, егін басына қойған қарақшыдай қақшиып қалды. Үн-тұн қатпай тік түрған күйі ол сәлден кейін тақтайдың үстінде өзіне жалтақ-жұлтақ қарап отырған үрейленген Қадеске көзін тікті. Тап өзініңдегі оның шоқша сары сақалын, сиректеу сарғыш мұртың көз жанары әлсіз момақан түрін көріп Қадес ішінен: «Мынау бір иман жүзді жуастауы білем. Киімі де аналардан гөрі жұптынылау ма қалай? Ана екеуі төресі, мынау сірә төлеңгіті шығар. Кәдімгі өзіміздің казак-орыстар ғой. Түрінен көрініп тұр. Мен баста әлгі ана қызыл пәле келіп қалды ма деп үрейім ұшып кетіпеді. Казак-орыс болғаны жақсы болды. Дегенмен кәпірдің аты кәпір, айлашарғылап ығыстырып басқа үйлерге жіберген жөн болар» деп ойлады. Бірақ ол от басындағы толық қара орыстың жер астынан шыққандай дұңқ еткен жуан даусынан селк ете түсті. От басындағы есік алдындағыға орысшалады да, ал бұл шоқша сақалды момақан сары:

— Жол билетін адам бар ма? Бударинге қарай шығатын жолды?— деп сұрады ол Қадестен.

Ішінен сасып қалған Қадес, не дерін білмей:

— Мен орысша тіл білмейді, тамыр,— деді.

— Мен сенен киргизше сұрап тұрмын ғой,— деді шоқша сақал.

— Жоқ, жоқ. Білмейді, Бударинды да, тілді де,— деп, Қадес онан жаман абдырай қалды.

Қазақшалаған жуас орыс «есің дұрыс па өзіңнің» деген адамша таңырқаған пішінмен:

— Ақсақал, сен қадай айтасың. Өзің үлкен адам, но үлкен болсан да балаша сөйлейсің— деп ренжігендей түр көрсетті.

— Не айтады мына арда киргиз? — деп сұрады от басындағы толық қара, қалтасынан кісесін алып, темекі орап жатып.

Ол орысша сөйледі. Есік алдындағы оған Қадестің жауабын жеткізді. Екеуі де Қадеске ала көзімен қасқырша бұрылып қарады да, тағы да бірдеме деді.

— Жөн білетін, тіл білетін киргиз жоқ па, бұл жерде? — деді сақалды.

Қадес қуанып кетті.

— Қален дейтін өшетел бар, тамыр. Орысша біледі. Содан сұраныз. Ол бәрін айтып береді, тамыр. Үй де жақсы, казайка да жақсы,— деп орыс тілінде сөйлеп тұрғандай-ақ салдырлата бастады — үй анда жақын. Мен кәзір көрсетемін, тамыр. Қароший өшетел, сонаң сұраныз. Және өшетелден басқа орысшаға судай Жұныстың баласы да бар. Текеде оқыған жігіт,— деп қойды.

Қадестің көп сөзіне тілмаш орыс көңіл аударған жоқ. Ол тек жолдастарына бұл жерде учитель барын ғана айтып берді. Мұнан кейін үш солдат өзара сөйлесіп сыртқа шықты.

Солдаттар үйге кіргеннен кейін қораның қараңғы бұрышына тырылған Ақмадия іштен сығалап көріп, әйелін шақырып алып, пішен ішінде бос тұрған сары атты өзі отырған жерге көз таса қылуға кіріспі еді, бірақ атты жетектеп қораға бет алғанда үйдегілер шығып қалды да, жуан қара Қадишаның жолын бөгеп тұра қалды. Қыс мініп-жегуге күйлі ұстап тұрған семіз ат оған көктен сұрағаны жерден табылғандай көрінді. Жемсіз, тынымсыз бірнеше күн жорық қажытқан өз аты әлдеқашан ер астынан босауды керек ешen еді. Толық қара Қадишаға «қайда апарасың?» деп қабағын түйген адамша тұксайп, атты өз қолына алды да, алдымен аяғына қарады. Аттың алдыңғы екі аяғы тағалы, әдейі әзірлең көлденең тартқандай-ақ. Ол ойланған жоқ. Өз ерін сыйрып алып сары атқа салды.

— Ойбай-ай, қайнаға-ай, мынаған бірдеме десенізші. Сорладың қой,

қасқа құдай қайдан тап келді, мына пәле. Қайдада, тіл білетін кісі бар ма бұл жерде... Жүгірсеңізші хажы атамның баласына. Айтсын. Жалғыз ат. Қасқа құдай-ай,— деп зар қағып, аяғына шоқ басып кеткендей, олай-бұлай жүгіріп, не істерін білмеді. •

Ал, толық қара ерін салып, әйелге сүзетін бұқадай көзін алартып қойды. Қадес:

— Ойбай, тамыр, бұл ат мінейін деп тұрған жалғыз жылқы. Ана өшетелден, болмаса басқалардан ал. Олардың жылқысы көп, тамыр,— деп жақындаپ еді, казак оны, итеріп тастап, сары атқа мініп алды да, өзінің атын тілмаш орысқа жетектетті.

— Ойбай-ау, қайнаға-ау, құрықың қой. Қасқа құдай, не жазығымыз бар еді,— деп Қадиша тағы безектей қалды.

— Тамыр, тамыр, бұл жаман іс...— деп қайтадан ұмтылған Қадеске, сары атты мініп кетуге бет алған жуан қара, жуан дауыспен жекіре ұрсып жатты. Қадес оның сөзіне аузын ашып қалды.

— Ілбішінге, Текеге мал айдал баруды білесін. Жұн мен тері сатуды білесін. Насыбай атуды білесін. Ал жөн сұраған адамға шыныңды айтуды білмейсің. Сен арда, атты қандай қорғайсың,— деп ұрсып тұр начальник. Сен қарт бекер жол көрсетем деп айтпадың. Іс жаман,— деп тілмаш орыс Қадеске басын шайқады.

Қадес оның сөгіп балағаттаған сезіне құлақ асқан жоқ. Жалғыз-ақ:

— Тамыр, айтшы, атты тастап кетсін. Ана ауылдан алсын. Менікі ат жалғыз ат,— деп қолын жайып, атқа қарай жылжып еді, қайрыла беріп ат үстінен тартып кеткен жуан қараның өткір қамшысынан қайқаң ете қалды. Қадес теріс айналып, басын сақтап бұғып үлгергенше омыраулата атпен бастырмалатып қеліп онды-солды сілтеген қамшы оны қара жерге тығып жібергендей болды. Төртінші, бесінші қамшы оны жүрелетіп таstadtы да, алтыншы рет арт жағынан келіп сілтеген қамшының ұшы бастан асып барып, оң жақ көзге сарт етті. Қадес көзін басып етпептеп жата қалды...

Үш казак аттарының басын Қалендікіне қарай бұрып алып, текіркей жөнелді.

Бұл үшеуі кәдімгі Тырбықаның орыстары болатын жас хорунжий Мендікерей мен Быковтың жолын тосып ұстап алатын Захар Қалашников те, ал жуан қара Гречкоға тұнде Мендікерейді салуға жылым ойдырған белгілі Архип Волков еді. Қазақша білетін момын жүзді тілмаш орыс сол Быковтардың көршісі, қамытшы Иван Андреевич Гречко болатын.

4

Захар Калашников пен Архип Волков Қален учительдікіне кіріп келгенде төр алдында отырған Хакім орнынан қалай тұрып кеткенін өзі де білмей қалды. Ол бұл жерге, тап осы кезде табаны қашық жатқан казак-орыстар түгіл, ел аралап жүрген хан жігіттері де келе қалады деп ойлаған жоқ еді, өйткені өзі келген көпір бетте бейсует жүргіншінің төбесі де көрінбеген, хабары да естілмеген...

Оның түсі қуарып кетті, төр алдын босатайын деген адамша, ақырын жылжып пеш жанына қарай ығысты; сасып қалғанын білдірмеуге тырысып, өзін өзі уысына алғандай жиырыла түсті. Оның бірінші минутте-ақ ойына сап ете түскен: «Сыртымнан аңдып, үстімнен түсірген кісі болды ғой» деген ашы ой болды.

Шолпан мен Загипаның дыбысы да кенет басыла қалды. Мәкка қолына табақ ұстаған күйі қазан жақ пен қонақ бөлменің екі арасында есіктен кіргендерге қарап қалт тұрып қалды да, аздан кейін есін жиған кісіше, Хакімге қарай бұрылып:

— Қайным-ау, қарағым-ау... орыс келіп қалды ғой... Ағаңа... тағы да... 0, сорлы болған басым...— доп тақтайдың жиегіне сүйене кетті.

— Учитель осында тұра ма?— деді Захар, орысша киінген Хакімге өлшеп-пішken көзбен қарап.

Хакім селт ете түсті — тұла бойын шым еткізіп ине сұғып алғандай бір шымырлап кетті.

— Осында тұрады, мәртебелі хорунжий мырза. Бірақ өзі үйде жоқ,— деді азырақ толқып, қобалжыған үнмен.

«Қалекене келгені ме... Онда мені де тегін қалдырмайды ғой... Бұлар кімнің кім екенін қайдан біледі. Бір көрсетуші бар ғой». Тағы да оған «аңдыған адам бар» шығар деген ілкі күдікті ой қайта оралды. •

— Сен де орысша білесін ғой. Иә, ученый екенің көрініп тұр. Учитель екенінді айтпай әлде сен алдаң тұрсың ба?— деді тағы да Захар хорунжий сенбеген тұрмен қабағын жиырыңқырай түсіп.

— Жоқ, мәртебелі хорунжий мырза, неге жасырайын. Учитель үйде жоқ. Мына кісі соның әйелі, ол менен үлкен, орта жастағы адам,— деді Хакім сендіру үшін Мәкканы көрсетіп.

— Імм... бізге тіл білетін, жөн сілтейтін кісі керек. Учитель болмаса басқа адам да жарайды. Мына өзің де жарайсың. Ал, сен өзің кімсің?— деп хорунжий Хакімге жақындей түсті.

— Большевик шығар,— деді жуан дауыспен Архип Волков.— Осы

сияқты шала піскен оқымысты малғұндар жиналады сайтандардың тобына.

Архип белгілі боз айрандау көзімен сүзеген бұқаша Хакімге бір қарап қойды да, жанынан кісесін суырып, шылым орай бастады.

«Тап солай шығар» дегендей Захар хорунжий Хакімнен сескеніңкіреп кері шегінді.

— Мен студентпін. Оралда оқыдым.— Реальниде. Кәзір оқу тоқталған соң ауылда жүрмін,— деді Хакім батыл, сенімді үнмен.

Архип оған тағы да сүзе қарады. Ол шиырған шылымын тілімен сулап жіберіп, қағазын жабыстырып жатып, Хакімнен көз алмастан, мошқай түсті.

— Үйің қайда сениң?

— Осы жерде.

— Жақын ба?

— Жақын.

Сырттан Гречко кіріп келіп, есіктің көзіне тұра қалды.

Архип аяғын талтақтай басып, ешкімнен шырпы сұрамастан, шылымын тұтатуға қазан -жаққа қарай жүрді. Қазандықтың ар жағында, пеш тасасында демін ішінен алып тыңдал тұрған Шолпан мен Загипаны көріп, ол сәл кідірістеп көзін тоқтатты да:

— Мына жақта сұлулар бар еken ғой, әлі,— деді.

Ол шоқты шымшуырмен қыспай-ақ қолымен алып, екі алақанына кезек-кезек секіртіп тұрып шылымын тұтатты, өзі екі көзін Шолпаннан алмады.

— Захар!— деді ол шоқты Шолпанға қарай шертіп жіберіп. Шоқ Шолпанға тимей, асып барып киізге түсті де, оны Шолпан жалма-жан қолымен қағып жіберіп жерге ысырды.— Захар, бері кел. Сұлуларды көрсетемін.

— О! Асыл бұйым мына жақта еken ғой. Сау болыңыз, сұлулар.

Хорунжийдің орысша амандақанын Загипа тұсінді де, бірақ сескеніп Шолпанның тасасына түсті. Шолпан ықпады. Ол да киік көрген қасқырдай, ыржия тұскен сұғанақ көзді жат жандардың сөзін де, ниетін де жақсы аңғарып қалды.

Архип хорунжийдің құлағына сыйыр ете қалды. Хорунжий оның сөзін ыржия тыңдал, басын изей түсті.

— Так. Әңгіме былай,— деді кері бұрылышпел Захар Хакімге.— Сен бізді бастап Солянканың³ сағасына дейін алышпаратасың. Түсінікті ме? Кәзір үйіне барып киін, атынды ертте. Түсінікті ме, оқымысты. Әзірлен. Біз жылышынан кейін жүреміз.

Захар көрер көзге өзгеріп кетті, оның үні жұмсарып, езуіне құлкі шырайы ене түсті.

— Солай, туысқан, бізді бастап алышпаратасың. Тығыз жұмыспен кетіп бара жатқан отрядпаз. Сен білесің ғой, әскер жайын, Реальниде оқысаң. Архип, әлгі, өзеннің аты Соленая ма еді, қалай еді?..

— Солянка.

— Солянкадан өткізіп, Бударинге қарай шығарып саласың. Тездет. Бар үйіне,—деді ол Хакімге.— Гречко, сен мына студентті үйіне ертіп бар.

Бұлардың қайдан шыққан казактар екенін, не пиғылы барын әрі аша алмай және кенеттен кіріп келген заматта түсі бұзылышпел, қатты қобалжып кеткен Хакім хорунжийдің мына «ағайыншылық» сөзінен кейін аздап жайлана бастады. «Бұларға шамасы, жол көрсетіп, жөн сілтейтін, тіл білетін адам керек болды ғой. Егерде шын ниеті осы болса, бұлардың бабын табу қын болмас еді. Басқа келген пәлден бастан құлақ садаға. Сасайға дейін шығарып та салар едім. Бірақ жұғымсыздардың тұпкі сырын кім білсін...»— деп ойлады.

— Жарайды, мәртебелі хорунжий мырза. Солянкаға дейін бастап алышпаратасын, арғы жағын өздеріңіз де табасыз: Бударинге баратын жол біреу-ақ,— деді Хакім хорунжийге.

Сөйтті де ол, «Үйіне бар, тез әзірлен!»— деген бұйрықты екі ете алмай, үйіне қайтуға бет алды. «Учительдікі осы ма?» деп сұрағанға және Хакімнің аса қобалжып кеткеніне қарап Мәкка Қаленің басына тағы да қара бұлт төнді деп зәресі ұшып, не істерін білмей Хакімнің аузына қарап қалып еді. Хакім:

— Жөн сілтейтін адам керек екен, Қаленді сол үшін сұраған сияқты. Мен бұл кісілерді ел шетіне шығарып салмақшы болдым. Біздің үйде ол кісіге табыс ететін қағаздар бар еді, балаларға беріп кетермін,— дегеннен кейін Мәкканың жүргегі орнына түскендей болды. Бірақ ол:

— Мыналарды ерте кетпейсің бе, қайнам-ау. Мен бұларға не істеймін, не деймін,—деп үйден Хакімнің соңынан ере шықты.

Есік алдында тұрған Гречкоға.

— Иван, бар! Ана студенттің соңынан қалма, бір жаққа көзінді ала беріп қашып кетпесін. Біз барғанша үйден шығарма! Бар, тез!— деп бұйырды Архип.

Гречко көзін жыптылықтата түсіп, Хакімнің соңынан ере шықты.

Дала әйел-қызының ол кезде орыс адамын өмірінде бір рет көрмегені де көп-ті. Ал Шолпан қаладан жырақ жерде ауылда өссе де, оркоты басқадан көрі көбірек көрген-ді. Ол жас кезінде; бір рет әкесіне еріп базарға да барып қайтқан. Жасынан өткір, жұмысқа көнбісті болып өсken қыз әкесінің қаладан алған астығын, шәй, шекері мен мата дүниесін өзі тиесіп, өзі түсіріп еркек баладан артық жәрдемдескен еді. Мал алушы орыспен сыртқы базарда Шолпан саудаласып тақалған болатын. Базарға апарған қызыл құнажын мен екі үлкен іsectі bas жібінен ұстата салып:

— Шолпан, сен тұра тұр. Мен Жәкеңді тауып жолығайын. Алушы келіп: «Құнажыныңа қанша сұрайсың десе, он екі сом де, іsectке бес сомнан сұра!»— деп әкесі көп кісінің арасына кіріп кеткен.

Кешікпей-ақ, қызыл құнажынды олай қарап, бұлай қарап, сары сақалды орыс:

— Сен кіз бала құнажыныңа қанша сұрайсың? — дегенде, Шолпан:

— Он екі сом елу тиын сұраймын. Берер жерім он екі. Он екіден бір тиын кем сатпаймын,— деп қасындағы сиыр сатушылардың саудаласу әдісін қағып алып, безеріп тұрып алған еді. Орыс басын шайқап:

— Ай, сен кіз бала, пысық. Өте пысыксын. Көз өткір сенікі,— деп кетіп еді.

Оған көп жыл өтіп кетті. Әкесі өлгеннен кейін Шолпан енді қайтып базарға бармаған...

Кәзір Шолпан тұрі адам қорқарлық, даусы дүрілдеген Архипті көргенде ішінен жиырыла түсіп: «Албасты басқырдың тұрі қандай жаман, адамға шабатын Шұғылдың қара бурасы сияқты. Орыс сары келуші еді, мына пері аумаған қара бура. Тұксиген қырма сақалы да қара, беті де қара, қолдарын көрдің бе, әрі қап-қара, әрі томардай жуан. Өгіз болсаң сабанға жегіп, ала жаздай арқаңды шыбыртқымен тіліп отырар едім»,— деп кіжінді.

Аздан кейін Шолпан бұл төртбақ қара орыстың шоқты екі алақанына алма-кезек секіртіп, шылымын тұтатып, шоқпақтай қара мұрнының кеп-кең танауынан тұтін будақтатқанына қайран қалғандай

еліге қарады. Қос тұрбадан шыққан тұтін сияқты парлап төмен қарай ытқиды. Ауылда темекі тартатын адам жоқ, ол темекі тартуды анықтап бірінші рет көргені осы еді. Жел үйтқып қалғанда қазандықтың аузынан бір құшақ болып ытқып шыққан тұтінді екінші сәтте лап берген отпен араластырып, ошақтың кең қемейі кері жұтып жібергені сияқты, мына қараның да аузынан бір түйдек тұтін көрініп қалып, қемейіне қайта құлап кетеді...

Ошақ жанында бойы жылынып, қатты-қатты жұтқан екпе темекіге елтіп, сүрлеген шұжықтай Шолпанға қарап, қараған сайын. құныға құмартып, Архип самогонды ішіп, бедері кетіңкіреген жансыздау көзін қысып-қысып. қойып, Шолпанға арландай шүйілді. Оның өзіне қарай жылжыған келіссіздеу жымиған тілемсек сиқын көріп Шолпан:

— Мына қарабасқыр қайтеді? Ақкенже дуана құсап көзін қысып, ернін тістеп!— деп бір адым кері шегінді.

Загипа оның тасасына түсе берді.

— Қорықпа! Мен сені жемеймін,— деп күрілдеді Архип. Оның жел мен сүйкә қарлығынқырап қалған жуан даусы Загипаға бураның гүріліндей болып естілді. Қыз Шолпанға жабыса тұсті.

Шолпан оның ниетін анық түсінді.

— Қарабасқыр, кәпір неме, не істегің келеді? Менімен ойнайтын құрбым емессің, қара ниетті, қағынған- қара жалмауыз,— деп Шолпан оны сыбай тұсті де, бірақ сөзбен бөгеуге болмайтынын біліп қазандықтың үстінен қарғып екінші жағына түсіп, жердегі үлкен шымшуырға жармсты. Ол шымшуырды жерден көтеріп үлгере алмай қалды — оны сырт жағынан шап беріп Захар хорунжий екі қолын қоса қапсырып құшақтай алды.

Шолпан шынтақтап қару жасап, жұлқына бастады. Ол қалайда хорунжийдің қолынан босануға тырысты. Көруге төртбақ қарадан көп нәзік хорунжий Шолпанға аса әлді көрінбеді, қолы жұмсак, денесі майысқақтау сияқтанды. Бірақ қуаты бар жас жігіт Архип сияқты аса қатал болмаса да, әйелді жібере қоймады; Шолпанның денесін мейірленгендей қысып- қысып қойып, оның мойнын, бетін аймалауға кірісті. Сөйтті де ернімен әлденені іздегендей Шолпанның тамағынан асып, жұлқынып жүріп өзіне қарай жүзін бұра бергенде ол Шолпанның аузынан сүйіп алды да, құшағын жазып жіберді...

— Мына кәпір қайтеді, аузы темекі сасиды ғой, жауыздың. Тіфу, сілекейін жүктірып,— деп Шолпан жерге түкіріп жіберді.

Сөйтті де ығысып мойнына түскен орамалын дұрыстап тарта бастады. Өзі аяқ-табақ, шелек және басқа ыдыстар тұрған бұрышқа

шегіне түсті.

Үлкен іс бітіргендей жас хорунжий құлімсіреп, бойын жазып, шинелінің кеудесін қолымен жоғары көтеріңкірей түсіп, Шолпанға жымия қарады.

— Қорықпа! Мен сені жемеймін. Сен әдемі қызысын. Маған сен бірден ұнап қалдың. Біздің қыздар сияқтысын. Қандай қайраттысын,— деп мақтады ол Шолпанды.

Бірақ оның сөзін Шолпан түсінген жоқ, түсінбесе де ниетінің қандай екенін әбден білді. Ол орамалын мықтаңқырап байладап жатып:

— Ой, адыра қал-ау сол. Сары майдан дәметкен сүдінің құрсын, мысық сияқты шегір көз пері. Қара, қара, қарақұс сияқты қомдануын! Топ еткізіп бауырыңа баса қоятын мені бір қоянның көжегі деп тұрсың ба?— деп сөгіп сөйлеп, шымпуырды жоғары көтерді:—мынаны көрдің бе? Жаныңнан үмітің болса артыңды қыс. Әйтпесе миыңды аузыңа түсірермін,— деді.

Шолпан Захарды қөзімен өлшеді: бойы Хакімнің бойынан ұзынырақ па қалай? Бірақ онан жасы артық болмас. Бұл оқыған адаммын дейді-ау, тал түсте қатын-қызға жүгіріп, ар-ұят деген болмайды екен ғой, сірә!..

Бұл кезде үміт еткен Шолпанды Захар құшақтап алған соң Архип бұрышқа жабысып, екі көзі шарасынан шығып, үрейі ұшып кеткен Зағипаға ұмтылды. Тең жарымын қалың қылтанақ сақал жауып және оның үстіне жел мен суыққа жарылып баржыып кеткен жалпақ бетті, қызыл тарғылданған бұқа көзді, томар денелі Архиптің түрі мен түсі қызыға жан-қолқа, өкпе-бауырын тұтас суырып алатын албасты сияқты көрінді. Зағипа дір-дір етіп бұрышқа тығыла берді. Архип білегін сыбанғандай, қолын делегейлете түсіп, қорбақ адыммен бас салатын дәу перідей жақындай берді. Не қүшпен, не амал-айламен қарсыласып бағарлық дәрмені жоқ, тағының шенгелінде қалған киіктің лағындай бұйықтан талдырмаш денелі қызды ол оқ қолымен орай құшақтап, қақбақтай етіп көтеріп, екінші бөлмеге алып кетті...

Өз басының қамымен болып, қалай құтылудың жолын ойладап жанталасқандай түйіліп қалған Шолпанның құлағына аздан кейін екінші бөлме жақтан әлде тыптыр, әлде жыртылған шүберек, әлде ыңғысыған дыбыс шалынғандай болды. Ол бұл оғаш оқиғаны түптеп жатпады —ойлауға уақыты да, шамасы да жоқ болды.

— Не керек, саған?— деді Шолпан хорунжийға отірік езу тартып, құшақтарлықтай қимылмен жақындай түсіп.— Жақсы!— деп сәл басын изеді.

Ойын ыммен түсіндіріп, есі кетіп тұрған жас хорунжий Шолпанның «мақұлдағанын» көріп, езілген жұз бен тілемсек көзін сұзе қалды. Шолпан қолымен шақырып «берегірек жүр!»—деп ымдады. Хорунжий ілгері аттай түсті. Шолпан қаттырақ байладап тастаған орамалын босатыңқырап тамағын ашты. Басын сәл қисайта түсіп, хорунжийге езу тартқан күйі:

— Құрттаған қойдың кескегіндей етпей мына адыра қалғырынды сыпымайсың ба?— деді оның қылышын ұстап көрсетіп, жоғары қарай көтере түсіп.

Хорунжий әйелдің сөзіне тіл білмесе де, түсіне қалды; оның жүзіне елжіреген бір тәтті шырай да пайда болды. Ол кәзір қылыш түгіл үстіндегі шинелін лақтырып тастауға да дайын болды ма, кім білсін, әйтеуір өте шапшаң қымылмен мойнынан қылышын сыпыра бастады; орта белінен ұстап қылышты жоғары көтерген оның сол қолы басынан да жоғары көтеріліп кетті. «Қайтсем қапысын тауып сыбағасын берер екенмін» деп ішінен кіжініп тұрған Шолпан шымшуырмен оны екпеден түйіп келіп қалды. Жұмыр темірден иілген жуан шымшуырдың доғалдай басы жүректің нақ басынан тиді. «Eh!» деген тәрізді аузынан бір дыбыс шығып хорунжий екіге бүгілді; ол Шолпанның өзіне қарай дәрменсіз түрде, қолымен жер тірейін деген адамша еңкейе бергенде, қарсы ұмтылып, өжет Шолпан оны қос қолдап тағы да итеріп қалды. Жанды жерге доп келіп, қанқақсата тиген темірден талықсып кеткен Захар тізесі еріксіз бүгіліп кетіп, жығылып түсті. Делегейлеген қолы су толы шелекті ақтарып салды. Жұмыстың бұлай қауырт біте қалатынын да, хорунжийдің талықсып кеткенін де түгел ұға қоймаған Шолпан кірпік қаққандай уақыт өзіне риза болған жанша, құлаған жігітке үңіле қалды да, басын көтеріп жан-жағына қарады. Мәкканың бірнеше күннен бері тоңтышақтың төрт терісін илеуге салған ұлken күбі-малмасы тұр еді. Ол жалма-жан сол ұлken күбінің ішіндегі өңез басқан ашы айранды сүйиқ-мұйығымен басын көтере алмай жатқан хорунжийдің үстіне төңкере салды да, үйден шыға жүгірді.

Жолдағы сенектен, ауладан, онан әрі кездескен ордан Шолпан жүгіріп өткен жоқ, қоянша қарғумен асып түсіп, кірпік қаққанша өз үйінің ауласына сұнгіп кетті. Сыртта да, жолда да, өз ауласында да оның көзіне ешкім түспеді, түссе де ол ешкімді көрерліктей, байқарлықтай халде емес еді — оның есі-дерті бағанағы өзінің екі қойдан жасырып, бетін қоғажай шөппен көлкештеп бітеп қойған қуысында болды. Ол қуыс Шолпанға жан білмейтін, жан таппайтын және ешкім ала алмайтын берік қорғандай көрініп кетті.

Куысқа ол қақпа алдына сүйеулі тұрған өзінің сүйменін — өзеннен малға жылым оятын ұшты сүйменін ала кірді. Үңгірдің ішіне кіріп алып, қойлардың тапап жентектеп тастаған астағы дымқыл шөпті

құшақтап тығып, оның аузын бекітті. Қуыстың түбі едәуір жерге дейін баратын терең және іші кеп-кең екен. Ол сәл жайласқаннан кейін:

— Бәлем, жаныңдан үмітің болса келіп көр. Мен саған мына сүйменмен онан да зорын көрсетермін,— деді сырт жаққа құлағын тосып.

Оның албырт қымылдалап, жан ұшыра жүгіріп, аттай шапқан жүрегі аздан кейін қалпына келе бастады. Оған сырт жақтан адам дыбысы естілмеді. Тек қана қуысқа едіре耶 қарап, қытыр-қытыр шөп шайнаған өзінің екі буаз саулығының таныс дыбысы ғана құлағынан үзілмеді.

Бір-бірінен шақырымдай жерде тұрған екі үйдің арасы Хакімге бір көш жер көрінді, ол үйде ашық қалған қоржын мен жастық астындағы алты атарды тезірек жетіп, хорунжий келгенше жасырып үлгіруге асықты. Оған атпен еріп келе жатқан кәрі солдат соңынан қалмай қауғалайтын аса ыждағатты адам сияқты көрінбеді. Бұл үстінде ескі шинелі бар, атқа отырысы салак, әрнәрсеге таңырқай қарайтын шаруа пішінді адамның жүзі жылы, басқаларындай зәрі жоқ, мұлде өз бетімен келе жатқан жандай айналаға асықпай, көз жіберіп, көзін көлкештеп алыстағы қыр қабаққа, тілкемденіп жатқан егістік жаққа тоқтап тұрып қарайды. Көлденеңінен оның істік мұрны мен шоқша сақалы артына жалт қараған Хакімге қырға қарай әлденені шошайтып көрсетіп тұрған қос саусақ тәрізденіп кетті. Сол көп нәрсені сұрап тастандырып жер бойына ол Хакімге сынық лебіз де сындырған жоқ. Сөз лебінен қандай адам екенін байқау үшін Хакім онан:

— Аңқатының қай жерінен өттіңіздер, сіздер әлде көпірлі жағынан келесіздер ме?— деп сұрап еді, солдат шошып кеткендей оған сескене қарады да, жауап қатпай, тізгінің түйіп қойған жерін берігірек етіп қайтадан түйе берді.

«Мынаның менімен ісі шамалы. Мұның көзіне түсірмей амалдауға болар. Әттеген-ай, ең болмаса қоржынды шоланға кіргізе салсам етті, әйтеір көзден таса жатар еді. Ай, шатастырған құдай! Бұл казакорыстардың төбeden түскендей сау ете қалатынын кім ойлаған. Қай жердікі, қайдан келе жатқан казактар екен; Бударинге қарай, Ашыға жеткіз... дейді. Сонда бұлар мына бас жақтан — жә Қабанбайдан, жә Теректіден шыққаны ма? Онда қалай болғаны, бұлардың ордасы ойранға ұшырап, Текеден қашқан болмас па?! Жүрістері сүйт. Аттары да қажыған аттар...» деп ойлады Хакім, бұл күтпеген жерден кездескен казактардың қай жақтан, не пиғылмен келгенін түсіне алмай, бірақ ол бұлардың казак екенін білгенімен не қылышп жүргенін айыруға мүмкіндік болмады. Үндемес кәрі казак та қырдың егістігін көзімен өлшеп, өзінің бір қауырт шаруасын ғана ойладап, басқа дүниені мұлде ұмытқан жанша ілбіп келе жатты.

Үйіне жақындағанда Хакімнің ойына ілкіден де қорқынышты, ете

қауіпті екінші бір ой орала кетті; «көп адам болып, бірқатар біздің үйдің астын-үстіне шығарып жатса не істедім? Қару мен қоржынды тауып алса не болды?! Ана Қалендікінде қалған жуан қара кіріп келгеннен «большевикпісің?» деп түйіле қеліп еді, үндеу мен алты атарды көрсе не болмақшы?! Оның тұла бойы шымырлап кетті. Бірақ жақсылықтан жамандықтың ұшқыр екені мәлім, ол үйге жақындағанда-ақ дабыр-дұбыр дауысты құлағы шалып қалды. Терезе алдына, күн шуақ жаққа ыққа байлаған ерлі аттардың шеткі біреуі көзге түсіп кетті. Оның алып ұшқан жүргегі су ете қалды. «Жоқ жерден жау қолына ілгіп, ең болмаса, жастығымды ала өлмедім... Шынымен төнгені ме жау қылыши!..»

Сенектегі дабырлап сөйлегендер оған аса назар салмады. Өз ісімен болып жатты. Олар төбенің көлденең ағашына тірсегінен іліп қойып сойып жатқан қойдың терісін сыптырып үлгірген екен. Кемпірдің сыптырыштап тазартып қойған сенегі кесіп тастаған қой басы, ақтарылған қан мен жық, жас құмалақ, сыптырынды бәрі араласып, ауыр иісті былғанышқа батып қалған.

Хакім қой төшкесімен шұғылданған бұл жүрген жері булік-сотқарларға басын изеді де, асырып үйге кіріп кетті. Үйдегілердің әрекеті онан кем көрінбеді: қырма сақалды екі қазақ кемпірдің құмыраға жинап жүрген піскен қаймағын таба наңға қосып, соғып жатыр екен. Бірі пеш түбінде көлбей түсіп, шынтақтай жатып түйіліпті де екіншісі көрпе-жастық біткенді жинап құйрығының астына басып, орындық етіп алыпты. Кемпір қолы қалтырап, шымшуырмен жанып жатқан тезекті жанған үстіне қаластырып, ішінен күбірлеп дұға оқып, жалбарынып қалған. Үйге кіріп келген Хакімді көріп, ол дауыс салып жылап жіберді.

— Қой, мама, қой!— деді Хакім сасып.— Жылама. Қорқып кеткен шығарсың. Бірақ өз бетімен жүрген зиянсыз солдаттар сияқты. Ақырын, мама, ақырын,— деді жалынғандай шешесіне жақындай түсіп.

— Несіне жыламайын, саған келді ме деп зәрем ұшып кетті, садағаң кетейін, құлыным... Келгеннен тас-талқан қылышп, құранға дейін аяғымен теуіп жыртып жатыр. Сенің қоржыныңдағы қағаздарынды да, әлгі тұтіндегі түтініңде де кесіп, жонып бұрқыратып, үйдің ішінің мынау көкпеңбек тұтінге толғаны...— деп жылады кемпір, екі иығы солқылдал.

— Мама, ақырын, ақырын. Жарайды...

— Қасқа тұсақты сойып таstadtы... Малы құрсын, бас садағасы. Тек сендер аман болсаңдар...

— Мама деймін, қой енді. Сабыр ет. Ештеңе етпес,— деп жұбата түсті, Хакім оны иығынан сүйеп.

Қазан жақтың тақтайының астынан Әділбек шыға келді де:

— Сою қайда, бауыздаған да жоқ. Балтаның ұнғысымен басына бір қойды да, көзін ақшаң ете түсірді. Арам өлтіріп, терісін сыптырып жатыр. Арамға шығып, орысқа бүйірды жау алғыр тұсақ,— деді. Ол аздап қынжылғандай қабағын түйіп, басын шайқап қойды.

— Сен не қылышп жүрсің тақтай астында?— деді қоржынды ақтарды дегенге түсі бұзылып кеткен Хакім.

— Сенің алты атарыңды тығып қойдым... Қағаздарыңың да қалғанын жинап жасырып жатырмын,— деп сыйырлады ол Хакімге.

Хакім көзін қысып оған үндеме деп ернін тістеді.

— Қожайын ба?—деді жантайып нан жеп жатқан аузын толтырып сөйлеп.— Бие сенікі ме? Қайдан келдің?

Хакім оған тұра қарамай:

— Иә, қожайынмын. Қырдағы жылқыға барып едім. Жылқы алыста, отыз шақырым жерде тебінде — жайылыста,— деді көк биенің тер қатқан түрін көрген екен деп.

— Жылқы көп пе?— деп сұрады аздан кейін солдат.

— Бар ғой.

— Сен оқыған жігіт, ә?

— Иә, Оралда оқимын. Қазір үйдемін. Мектеп жабылып қалды,— деді ол шалшандалап, өзінің оқушы екенін көлденең тартып.

Жатқан да, отырған да үндемеді. Екеуі бір таба нанды, жарты құмыра ауыздан дәмі кетпейтін күзгі сарғасқа қаймақты да құп сорып алышп, шылым орауға кірісті. Хакім өзінің екпе темекі салған дорбасын да, кітаптың қалыңдығындағы етіп текшелеп, белінен кендірмен бір бұған үндеу қағаздарын да анадайдан көріп, жүргегі келгендергіден де қатты соға бастады.

Улкендейі кітап бетіндей үндеу қағаздың біреуін алышп жыртып, соядай темекіні аса шиыршықтай алмай дөрекілеу етіп орап жатып, жастық үстінде отырған екінші қағазға үңіле түсті. Араб әрпімен жазылған бұл жат қағазға ол сиқырлы нәрседей таңырқай қарап, басының қайсы, аяғының қайсы екенін аңғара алмай, аударып екінші жақ бетін көрді. Сөйтті де Хакімге бұрылып. «Не жазылған мұнда?»— деп сұрады.

Хакім оның қазақша оқи алмайтындығына күмәнданған жоқ. Және

оның қағаз ұстаяға өте ебедейсіз қолына қарап «хат танымайтын адам шығар»— деп ойлап қалды. Ол жауапты тез тапты.

— Макаров, Акчуриндер компаниясының реклам қағазы — солардың товарларының артықшылығын баяндайды. Осы қағазға приказчиктер сабын орап береді халық оқысын деп. Осы жердегі таныс саудагерлерден шылым орайын деп сұрап алдым,— деді.

Байлығына ішін тартып қарайтын белгілі миллионерлердің атын естіп солдат казак таңданып басын шайқап қойды да, жауапқа толық қанағаттанған адамның пішінін көрсетіп Хакімге басын изеді.

Захар хорунжий мен Архип қелгеннен кейін казактар топырласып қонақ бөлмеге жиылды да, Хакім ат ерттеуге шықты. Аздан кейін қой төшкесін арқалап Иван Андреевич келіп, ерінің артына көлденең салды. Оны мұқияттап берешнік қайыспен жылжымастай етіп байлап болып, биесінің жалын тараشتап тұрган Хакімге жақындай түсті де:

— Сен большевик пе едің?— деді Хакімге қазақшалап. Сөйтті де өзі үй жаққа қарап қойып: мыналар жаман ой ойлайды... Бударинге жақындағанда сені өлтіруге ойлайды...

Хакім оның аузына қарап қалды. Оның миына Гречконың бұл сөздері үзіліп-үзіліп зорға талып жеткен сияқтанды...

Көшікпей қыс алды қара қатқақ суықта сол күнгі қақаған аяздан да қатал бір топ жандар Ащының сағасына қарай асты. Ол рақымсыз жандардың артында бетке ұстарын алдырған аяулы ауыл қалды; үрпиген әйелдер, тығылған балалар, таяқ жеген еркектер қалды.

Қасқыр тартқан тоқтыдай теңселіп, бұрышты аймалап, жарға сүйеніп, көзде үрей шатынап, жүзден нұр үркіп, бағы мерт болған жас қызы қалды.

Өң мен түстей бір қайғы, бір үміт үстінде кездескен бұл қарулы солдаттардың арасында құралсыз, дәрменсіз, торға түскен торғайдай бұйығып Хакім кетіп бара жатты. Татар дәмі мен бітер демі безбенге түсіп, ол арт жағында келе жатқан шоқша сақал Гречкоға қарайды. Оның аянышты үні мен сыйырлаған сырынан кейін тағы да не шырай бар деген адамша жүзінен жылыштық іздейді...

БЕСІНШІ ТАРАУ

1

Хакімнің аласұрған ойы: «Бұл кім?» Мына мейірімсіз жандардың ішіндегі бұл көктен түскен шапағатшы ма? Әлде... әлде бұл да мендей аңсызда қолға іліккен пенде ме? Қаруы, түрі казак-орыс қой. Айырмасы тіл біледі. Жоқ... тіл ғана емес, жүзінде мейірбандық, үнінде жылы лебіз бар. Рахымды шырай бар. Жоқ, жоқ, айырмасы жер мен көктей...» деген болжал үмітке тіреледі. Сөйтеді де ол отрядтың соңында келе жатқан шошақ .мұрын орыспен қатарласа қалады. Онан тағы да бір жылы лебіз күтеді...

Хакім бұл шоқша сақалды шаруа пішінді орыстың Гречко екенін Гречконың бұлардан ойы да, бойы да бөлек екенін білген жоқ-ты. Оны сонау Ямбулатовка өзенінде Мендігерейді ажал аузынан алып шыққан :адам екенін білсе, ашықтан-ашық ағайынды адамша сөйлесер еді. Сөйлесіп қана қоймас еді, ақтық қимыл жасауға, «қалай құтылуға ақыл сұрап еді.

Ақтық қимыл! Ақтық қимыл жасау бастан шығар ой ма! Хакімді бір жандырып, бір тоңдырып келе жатқан осы өлім құшағы емес пе! Өлім... қай пенденің өмірмен оңай қоштасар ниеті бар! Мына тұрған туған жерді, ана мен ініні, досты, замандасты кімнің көзі қияр! Серттескен жарды бір көрмей, бір тілдеспей, бір құшақтасқай кім аттанар! Алысқа, келмеске, мәңгі сапарға кім аттанар! Кім мұның бәрін тастап суық жер қойнына сұңғір! Жоқ! Жоқ! Хакімнің көзінен ыстық жас ыршып кетті. Ол жауға бұл жасты көрсетпеді, жең ұшымен бетін сүйкеп өтті...

«Әттең дүние, қапыда түстім қолға,— деп жыбырлады оның тоқазыған ерні.— Ойда жоқ жерден түстім қолға. Жастығымды ала өлетін ашық жерде, айқаса түсетін бірге бір кездеспеді. Қарусыз отырғанда басты, ақсызда басты, аяқ астынан келіп басты жау. Қутағдырың құрығын кім болжар...

Оның ойын подхорунжий бөліп кетті:

— Киргиз, аттан тұс!— деді ол атының басын кері бұрып.

Серіктері де тұра қалды. Хакім шошып кетті — ішінің дір ете түскенін сезді. «Кенеттен... әлде...» деген үрейлі үздік ойлар аяқталмай шашылып, жоғалып жатты. Ол кідірістеп қалды. Атынан тұсіп жатқан подхорунжийден көзін алмастан:

— Жақсы, подхорунжий мырза!— деді ол әлсіз үнмен.

Кенет жарлықтан жаны түршігіп кеткенін ол байқатпаған болды.

Атынан түсө бастады.

Үздік ойдың «әлде... ата ма?» — деген көмейдегі бөлшегі қайтадан ауызға келді. «Шынымен біткені ме демнің...» Арғы жағы тағы үзіліп кетті.

— Биенің ерін сыпыр! — деген екінші бұйрық Хакімнің құлағынан ағып өтіп кеткендей болды. Хакім түсінбей қалды.

— Тез!

— Ҳұп! — деді бір кез Хакім, қаһарлы бастыққа жалт қарап.

Оның аузынан «үң» деген леп те қоса шықты. Бұл бұйрықтың мәні енді жетті. Жүрегі жаңа ғана орнына түсө бастады. «Йттің көздегені көк бие екен ғой. Бағанадан бері айтпай, сүрі қылайын деді ме бұл ниетін».

Хакім жалма-жан биесінің айылын ағытып ерін алып тастап маған беретіні .мынау шығар деген адамша, подхорунжийдің астындағы атқа көз қызын салып еді, ат оған өте белді жылқы сияқты көрінді. Етті болмаса да қоңды, сауыры кең және тегіс, көк биеден әлдеқайда биік, бірақ тұрқы қысқарақ қара ат екен. Иесі дік етіп жерге түсө қалды, тізгінін ұшынан ұстап қазақша білетін шошақ мұрын орысқа ұсынды. Шошақ мұрын оның ниетін бірден ұқты; ол аттан секіріп түсіп бастықтың қолынан қара аттың тізгінін алды да оның ерін сыпырды.

— Еріңізді биеге салайын ба! — деп сұрап еді шошақ мұрын кісі подхорунжий оған:

— Солай етпегенде ол ермен өзінді ерттейін деп пе едің, ақымақ, көк ми, — деді жіп-жіңішке жұғымсыз дауыспен.

Жер-жебіріне жеткізе сөккен бұл өркөкірек мырзаның сөзіне қазақша білетін орыс жауап қатпастан көк биені ерттей бастады. Ал, Хакім жазықсыздан-жазықсыз сүйектен өтерлік бұл тіл тигізуді дәл өзіне айтқандай сезді. Ол үнсіз, қыржың қабақсыз, бәріне көнген пішінмен биені мұқияттап ерттеп жатқан бұл шоқша сақалды, шошақ мұрын, шаруа пішінді сабырлы жанға жалт-жұлт қарай қалды. Ішінен оған жаны ашып, бірақ ара түсер дәрмен жоқ, іштей елжірей түсті. «Бәсе, бұл сорлының да халі мен сияқты мүшкіл жан болды. Мына соғылғандардың тепкісінде жүрген басында еркі жоқ пенде екен. Түскен жерде атын жемдеп, суарып, ерттеп, қызмет істейтін құлды ғой бейшара. Бұлардың ат қосшысы осындағы жазықсыз сөгу, жерлеуге көне береді екен. Бұл байғұстың маған сырын айтуды да мына мейманасы асқан бұзықтарға риза болмай ашынғаннан болды» деп ойлады ол бұл бір уыс адамның арасында да теңсіздік барын көріп.

— А, сен не күтіп тұрсын, киргиз-большевик,— деді шырылдақ үнді подхорунжий.— Әлде атыңды мен ерттеп береді деп күтіп тұрсың ба?

— Маған қай атты беретініңізді білмей тұрмын, подхорунжий мырза.

— Қара, түкке түсінбеуін.

Мұнымен сөзге келудің қауіпті екенін түсінген Хакім, ер-тоқымын қолтықтап қара атқа жақындей берді. Ол алдымен аттың мінер жақ алдыңғы аяғын сұбытып тұрғанын көзі шалды, ерттеп жатып оның жатырқай қарашаған жанарының жасаурай түскен тәменгі жағында ақ тарыдай ағы барын да байқады. «Ағы бар жағынан үркетін шығар. Бірақ міні мұнысы ғана емес, аяғы кете бастағансың ауыстырған екен», деп түйді ол ішінен.

Қара көк биеден айрылғанына өкінсе де, Хакім бұл оқиғадан өзіне керекті екі нәрсенің шет-пүшпағын андал қалды. Ол: қазақша білетін жуас орыс бұларға амалсыз ерген «мобилизованный» шаруа болуы керек. Бұл нағыз казак-орыс болса, онда сол казак-орыстың ішіндегі батырағы — мыналардың біреуінің жалшысы. Болмаса Жайықтың бергі бетіндегі көп қарашекпенниң бірі. Екеуінің қайсысы болса да біздің қызылдарға бейім, Советке тілекші. Мұнымен ебін тауып тілдесу қажет...

Біраз жүргеннен кейін Хакім сөз тартты:

— Кешіріңіз, сіздің аты-жөніңіз қалай?— деді де ақырындал, өзі бірнеше рет тамағын кенеп қойды.

Қазақша білетін орыс атын шаужайлай тұсті. Ол Хакімнің сұрағын естімеген кісі сияқтанып алысқа көз тастады, жолдышқа бойын сұзді, ілгерірек кеткен серіктерінің сөздеріне құлақ тосқандай болды.

— Аттың аяғы кетен екен,— деді Хакім, бірінші сұрағына жауап ала алмаған соң.

Қазақша білетін орыс түсінбеген адамша оған мағынасыз пішінмен бір қарап қойды. Бірақ тағы да үн қатпады.

Бұлар Жалғансайдың ішімен келе жатыр еді. Сайдың тепсес қабағын қуалай қара жол жатыр, бірақ аттылы отряд жолдан тәмен, арбалы жүргіншіні көзге түсірмейтін жылғаның түбімен жүріп, алыстан қарашаған адамға тәбелері әр жерден қылт-қылт етеді. Бұл жылғаның жазға салым су тұрып, күзге қарай шоқалақ қататын көлтабанын, ирім-ирім бүгістері мен жазық алақандарын Хакім бес саусағындағы біледі. Жә тәмен өзен бойына ойысатын, жә жоғары тау жонына бектерлейтін салалар да оған аян. Алдында қалың елді саға бар. Сағада медіресе мен

мешіт бар. Көл мен өзеннің құнарлы нәрін сүзіп отырған қалың балықшы бар. Бұл жерге соқса мықа аяқ астынан тап болған казакорыстардың басшы етіп өзін айдал бара жатқанын, ниетінің жаман екенін Хакім айттып кетер еді. Мүмкін елді-күн құтылудың бір амалын көздейтін жігіттер бас қосып әрекет жасар ма еді...

— Мына сағаға соғып жылышнамыз ба, әлде...— деп қалды, Хакім алдында келе жатқан жуан орысқа орысшалап.

— Жоқ,— деп ол жауапты шорт қайырды,— Бізді Солянкаға баста. Тұра баста.

Хакімнің көңілі суып жүре берді. «Әттегене-ай, ең болмаса Қажымұқан мен Асанға да хабар бере алмай кететін болдым. Ханжұртының сыртымен асып түсіп, Сасайдан бір-ақ шығатын болдық. Ол жақта кім бар еді? Кейінге хал-жайды жеткізетін таныс қайда?»

— Бұл елді жер киргиздар ма?— деп сұрады сағаны көрсетіп.

— Иә, киргиздар. Мешіт бар, мектеп бар. Жылышнатаң үйлер бар. Дүкен де бар ол жерде,— деп қызықтыра түсті Хакім сағаның жайлы орын екенін сипаттап.

— Тура Будариннің өзіне түсеміз.

Хакім басын шайқады.

— Алпыс шақырым жер. Жолда түсіп, ат шалдырып, жылышып алмай шыдамайсыз.

Қара орыс ойланып қалды. Ол алдында кетіп бара жатқан подхорунжийге:

— Захар!— деп айқайлады.

Ол тоқтаған Захарға жанамалап келіп:

— Бударин алпыс шақырым жер дейді, мына киргиз. Қай жерде тاماқтанамыз?

— Дәл алпыс шақырым ба?— деп сұрады шырылдақ Захар.

Жуан қара Хакімге «дұрыс айтасың ба?» деген зілді көзқарас таставды.

— Жұрт солай дейді. Артық-кемі болса да аз, жартымсыз шығар.

— Онда діл отыз шақырым жер жүрген соң түсетін ыңғайлы жер табасың. Қазір ешбір елді-жерге соқпайтын жолмен жүргізесің,— деп

нығытты подхорунжий.

Хакім басын изеді. Ол бұлардың Бударинге тез жетуге тырысқанын, өздері қашып келе жатқанын, елді жерге жолағысы келмейтінін бұлардың жүріс-тұрысы мен сөз ыңғайынан әбден түсінгендей болды.

«Әскер бөлімшесінен лағып кеткен бұл құдайдан безген бұзықтар ел табанынан аулақ алып кетпек. Шынымен осы жауыздардың қолынан өлгенім бе?! Ақтық демнің таусылған жері анау Бударин түбі болғаны ма?..» Хакім ащы ажалдың қай түрде, қалай келерін ойлауға дәті шыдамады. Оның тұла бойы мұздап кетті; көзі бұлдырап ешқандай жанды-жансыз нәрсені де айыра алмайтын қүйге түсті. Жауын еріксіз бастап, саймен жүріп отырып, Сағадай жоғары әкеліп шығарды да Ханжұртының етегімен Ерекең бейітіне қарай бет түзеді.

Бұл бейіт үлкен қырқаның үстінде еді. Онан асып түскен соң сол жақ қолда тау бар; тау етегіндегі кең қолтықта Шұғыл хажының ауылы қалады, ал оң жақта Шалқар көлі енде жатыр. Осы тау мен көлдің аралығындағы қыспақ тар жазықтың үстімен Ащының сағасынан өтетін үлкен қара жол асады. Осы жолдың ұзын өрмегін амалсыз шумақтап, буалдыр ой, бұлдыр көз, бойды басқан зіл қайғының құшағында ел-сал боп жас Хакім келе жатты. Ол бие орнына тиғен орыс қол қара аттың шолақ тізгінін қытпастан бір бұлкіл, бір текірекпен үріккен топтың дүбірлі дүрмеліне ілесе берді.»

Шұғыл хажының үлкен қыстауының денінен де асты, қарсы алдында міне енді, көлге төніп келген Қараөнір тауының қошқар тұмсығы тұр. Суыт жүрісті жандар бұл мүйістен де ілездे айналып кетпек. Онан әрі Ащының кең жазығы — жуық маңда көзге демеу де ел жоқ. Хакімнің жүрегі аласұра бастады — қошқар тұмсық жота оған соңғы аттар адым сияқтанды, ар жағы басқа ел, басқа жер...

Артта асың ойнап, доп құған Ханжұрты жатыр. Көшкен елдей жиын-думанды құнде бір көрмесе көнілі көншімейтін Саға қалып барады. Онан әрі, кейінгі жақта Ақпан мен Кеңтүбек бұлдырайды. Ол орта ауылда кәрі ана, жас інішек, назды құрбы қалды. Табалдырығын енбектеп аттап, төрінде еркелей шалқалаған мекен-жай қалды. «Енді қайтып көремін бе, көрмеймін бе?» деп ол кейінгі жаққа мойнын бұрып еді, суық сапардың суық ызғарын ұдете түсейін дегендей Шалқардан соққан ызғырық жел бет бақтырмай маңдайдан соғып, көзден жас парлатты. Хакім мойнын тез бұрды, ол желге желкесін ғана тосып, енді тек амалсыздан алға қарай берді.

Алдында жан сүймес жандардың дөкір жүздері мен жұғымсыз бейнелері: беті-жүзін жел мен құн жеген бұқа мойын шоқ қара, сары аттың өкпелігіне жалпақ өкшесін қадап-қадап қояды, өмірі Қадестің кебіс-мәсілі ұзын тірсегі қеудесін қысып көрмеген ат, жуан қараның күшті тақымынан тек шабысымен құтылатындей-ақ ұмтылады. Ол оқ

бойы озып шығып кеткен. Шырылдақ подхорунжийді жол ұшына жылдам жеткізейін дегендей Хакімнің бір ішек қара қөгі жер баспай ол кетіп бара жатыр. Қалғандары бір шоғыр — қасқыр текірек, шошақ тымақ бір ырғалып, бір басылып, көріктей қопаңдаған бос бөксе солдаттар...

«О, жасаған! Бұл не қорлық, не бейнет!—деп жыбырлайды Хакімнің ерні.— Не жаздым мұндай қүйге түскендей? Шынымен су түбіне кеткенім бе! Я, бақ, я, ару-ақ!...» Кенет оның өн бойы өзгеріліп кетті, тарыққан ойы да шарт ұзіліп кетті — көзі жұлдыздай аққан жалғыз аттылыға қадалды.

Жөнкілген солдаттардың дені биік мүйістен аса бергенде сол жақ иықта тұрған тік жотадан шаншила тәмен аққан аттылы бейне бір тастаған кесектей домалап келеді.

Хакім оны бір сәт тұлкі құған жан ба деп қалды — екі етегі екі жақта жалаудай желбіреген, өзі ат жалына етпеттеп жатып алышты; көлденең көзге құқан ақын тақымдал, барын соны соғуға ғана салғандай; өрден тәмен көсілген атты онан да әрі көсілте қамшылап, ысқыртып келеді. Бет алды мына төмендегі, алды-артына қарамай шоқытып бара жатқан жандардың қалайда алдынан кесіп өтейін деген жанша құйғыта түседі.

Тау мен жолдың екі арасы тап осы жерде көл жағасы мен қыспақталған тап-тар алқап еді. Өрден ойға құлдыраған адам қояндай ағып төмендегілерге жуықтап-ақ қалды, ал, өндіре шоқырақтаған орыстар екі араны көре көзге жақындана түсті. Биіктен құйылған бұл аттылы әлденеге тезірек жету үшін бар ынтасын соған ғана салып, шабыстың қаттылығынан жол бойындағылардың әскери жандар екенін байқамай да қалған сияқты, өйткені әудем жерге келгенше атының тізгінін де тежемеді. Бірақ, алыстан да байқағыш Хакім, оның кім екенін де танып қалып еді. «Аманқұл. Сөз жоқ Аманқұл. Сұппа бөркі де соныкі. Ат жалын құша шабатын, тіпті тегіс жерде де атын пәрмендете жөнелетін әдет бір ғана Аманқұлдың әдеті. Бұл неге біздің алдымызды орайды? Әлде менің қолға түсіп кеткенімді естіп, бір хабар біліп қалайын деп шапты ма соңымнан? Болмаса басқа бір мәніс бар ма мұнда? Бұл жерде қандай жай болмақ?..»

Құйынданай ұйтқыған ой қимылы ми қазанын асты-үстіне шығарғандай болды —оның шеке тамыры солқылдал қоя берді.

Есі кете шапқан Аманқұл жол үстіндегі жөнкілген аттылардың қарулы екенін, олардың және өзі жанына жолауға жүрексінетін казак-орыстар екенін жаңа байқап кілт тұра қалды; сөйтті де қалай қарай қашуын көздеген қоянша шұқшиып, үзенгіге шаншила қарады, бір минуттей ақтарылған күйі орнынан қозғалмады.

— Мына ардаға не керек?— деп айқайлады атының басын тежей түскен подхорунжий кейін келе жатқандарға қарап.

Шошақ мұрын орыс «сұра!» дегендей Хакімге иек қақты. Хакім атының басын бұрып ұлгергенше Аманқұл жалт беріп қаша жөнелді.

— Тоқта! Аманқұл, тоқта!— деп айқайлады Хакім жалма-жан оны қуа шауып. Аманқұлмен екі арасы мүшелік жердей-ақ еді, қара атқа қамшыны басып жіберіп Хакім тағы да айқайлады:

— Тоқта, Аманқұл, тоқта! Менмін... Хакіммін!

Хакімнің даусын анық естіген Аманқұл, өз құлағына өзі сенбеген адамдай құлақшының көтере түсті де, кілт бұрылып, енді Хакімге шүйіле көз тікті.

— Жай ма? Мыналар мені айдал әкетіп барады, Аманқұл...— деді Хакім аптыға сөйлеп. Ол Аманқұлға өсік пен төрдей жер келіп қалды.

— Хакімбісің?

— Танымай тұрмысың. Мыналар мені айдал барады.

— Жау келді дейді. Жылқыны талап мінеді дейді. Ауылға хабар етуге шауып барамын.

Хакімнің ойына жан-дәрмен айла сап ете қалды. Ол енді еш нәрсе сұрамастан атының басын бұра сала дөңнен шұбатылып өтіп бара жатқан орыстарға қарай шапты — қараның бауырына қамшыны үздіксіз төпеледі.

— Жау!.. Жау!.. Қызылдар!.. Жау!..

Хакімнің даусы тау бауырынан көлге соқты, көл жаңғырығып оны тауға кері әкетті.

— Жау! Жау! Қызылдар! Жау!— деген ашы дауысқа бүкіл алқап лық толып өрнектеп кеткендей болды. Бұл құлақ жарған үрейлі дыбысты Хакім онан әрі ұлғайтты.

— Бір полк қызылдар таудың арғы астында жылқыға тиісіп жатыр! Подхорунжий мырза! Жау келіп қалды! Жау! Жау! Қызылдар!

Өзі сәл кідірген казак-орыстардың жүйіткіп алдына қарай озуға тырысты. Атқа қамшыны үсті-үстіне басты. Не жүйрік — үрей жүйрік. Ол ұшқалақ ақылдың алдын орай кетеді. Онсыз да үш күннен бері табан сұыта алмай жортуылға түскен казак-орыстар ойлауға мұршасы келмеді. Хакім бет алған жолдың аңғарымен дүркірей жөнелді. Қарт көк биеге мініп шырылдақ подхорунжий «ә» дегенше бәрінің алдына

шығып кетті. Ұзақ шабысқа аса сенімді болмағанмен Хакімнің көптен бері жаны сүйіп тақымына басқан бұл жануары мүше бермейтін жылқы еді, қазір ол серіппедей жазылып, басқалардан оқ бойы озық ағызып бара жатты. Қадестің сары атына мінген жуан қара да онан қалу ниетінде емес көрінді — подхорунжийді басып озардай ұмтылды. Бір минут өптей-ақ құйында жөнеп берген он бес солдат бірі ілгері, бірі кейін, қатқақ жолдың бойын тасыр-тұсыр дыбысқа көміп, бәйге атындаштылды.

Аң-таң қалған Аманқұл еш нәрсеге түсінген жоқ.

Ол жаңағы Хакімге тіл қатқан орнында қарақшыдай қақшиып тұрып қалды. Бұлар кім? Неге жын соққандай?.. Хакім неге бақырады? Неге орыстарға ереді? — Оның ақырған жүзінде осындағы сұрақтар пайда болып еді.

Ал, тап сол мезетте Хакім дүркіреген орыстарды басынан санап асырып бара жатты: он... он бір... он төрт... Ол ат басын сәл тежей түсті де, енді асар жан жоғын көріп кері бұрыла салып, алды-артына қарамастан бұл да құйында жаба жөнелді — Аманқұлға қарай жөнелді.

Шоқша сақал сары орыс онан көп оза қойған жоқ еді.

Хакім бұрыла сала шапқанда ол да соны істеді. Ол құйындашқан топқа қарай-қарай шапты. Хакімді ұстайтын адамша оңтайланған шапты. Алдыңғы топ бұл кезде жарты шақырымдай жер өрлеп, екі ара алшая бастады.

Тіпті тез алшақтап бара жатты.

Бір кез мылтық гұрс етті де, тап көк желкесінен жерді солқ еткізген жойқын дыбысқа Хакім бұғып қалды. Ол «Мені атты!» дәп ұқты, бірақ бірінші оң дарымастан әлдеқайда асып барып, тау қойнын бөрліктіре жаңғыртып жоқ болғаннан кейін көңілі тоқырағандай болды. Сол мезет оны тағы да «қайтадан ата ма» деген үрей билеп басын ат жалынан жоғары көтермегі. Жас кезінде бәйгеге шапқанындағы көсіле сілтеген атпен бірге етпеттей ұмтылды. Мылтық атқан оның соңына түсіп ілесе шапқан шошақ мұрын орыс болатын. Тау жаңғыртқан гұрсілге жолмен шұбай қашқан солдаттар да құлақтарын тосып, мойындарын бұра қалған еді. Тап сол кезде тау басында шоғырланған топ-топ қара көзге шалынды да қашқан казак-орыстар бауырлай қамшылаған аттарын онан да қатты бауырлай түсті — тау басындағы қара шоғырлар оларға қалың әскер сияқтанып қорықкан көзге қос көрінді. Бұл Аманқұлдың өрге қарай тырмысқан қалың жылқысы еді, бірақ бөрі тиғен қойдай үркітіп сонау Жайықтың арғы бетінен бері қызылдар өкшесін жерге тигізбей бостырған казак-орыстар оны айыруға шамасы келмеді. Ашының сағасына қарай сілтей берді.

Казак-орыстар әрі қарай асықса, еш нәрсенің мәнісіне түсінбеген Аманқұл жалт бұрылып кері тау басынан асып түсуге жанталасты. Ал, айламен жауды басынан асырып жіберіп, көп жылқыға бас паналай, Мыңшұңқырға еніп кетпекші болған Хакім оны өкшелеп қалды.

— Сілте, Аманқұл, сілте!— деді Хакім басқа сөз таппай, соңындағы қуып келе жатқан орыстың тағы да атар-атпасын білмей сасып.— Сілтей бер, мына тұмсықтан асып түссек болды.

Мылтық даусынан Аманқұлдың да иманы зірк ете қалған, алайда құлық-сұмдықтан ңұр алақан емес жырынды жылқышы Хакімнен асып оқ маған тие қоймас деген сенімге иек сүйеген-ді. Ол енді Хакімнің жетіп қалғанын көріп, қамшыны атқа баса түсті де, онан оқ атым жер алға шығып-ақ кетті.

Ол арт жағына жалт қарап:

— Ойбай, орыс келе жатыр! Қуып келе жатыр!— деп шыр ете қалды.

Хакім де атты аямастан қамшылады. Сонда да оның астындағы ұзақ жорық салықтырған қара ат шабысын ұдете қоймады, тосаң қымылмен кібіртектей берді. «Мылтықты қойып, жалаң қылышпен тиіспекші ме?» деген жаман ой келді оған бір кез,— «солай... ежелден қылышқа шебер казак-орыстар. Солай!.. Аруақ!» дей берді ол ішінен.

Бағанағы ойға шапқанындей өрге де құйындана сілтеген Аманқұл кешікпей Жыланқырқаның басына жетіп, кейінгі жаққа қояндай шұқшия бір қарап алды да, оның арғы жағына қылт етіп түсіп кетті. Тіп-тік Жыланқырқаның қабағына өліп-талып Хакім де ілікті.

Ол тынымсыз тебініп, үзбей қамшылап, аттың ақтық терін сыйып алардай жақталасты, өзі де қара терге түсті, ақыры қырқаның басына да шықты — өкпесін қолына алып нысанана шақ жетіп жығылған жанша «Ух!» деді. «Енді құтылармын» деген үміт те жалт ете қалды. Сол қолымен жүлкіп жағаның түймесін де ағытып жіберді, қыр басының бір құшақ ауасын бір-ақ жұтып қалған кеуденің де тынысы кеңейе түсті. Қысылған жан, бұлықтан дене тар қапастан жаңа ғана босанып, кең дүниеге енді енгендей болды.

Таудың екінші беті бейне бір сырғанақ тебетін жер сияқты қиялап төмендеген кең ойпат еді, ойпattyң қазантұп шұңқыры «Мыңшұңқыр» атанатын, ол Хакім шыққан тау үстінен екі шақырымға жуық төменде жатты, Жаудан пана, көзден таса бұл шұңғылға түсіп кетпес бұрын Хакім кейінгі жаққа көз тастап қалды. Оның томағасын алып жіберген қырандай жіті көзіне: жап-жазық көл жағасы, жағадағы өрмектей тартылған Ащы жолы, жол үстіндегі ұсақталып әрілеп кеткен солдаттардың тым-тырағай тізбегі шалынды; онан бері тау етегі, етектен ізінше өрмелеп келе жатқан шоқша сақал сары орыс керінді.

Бұл шошақ мұрын қарі солдат Жыланқырқаға тырмыса шауып өңмендеп келе жатыр... «О, тоба, енді не қылдым?—деді Хакім қара атқа тағы да қамшыны баса түсіп.— Мұның қолында мылтығы да, қылышы да бар... Мыңшұқырға» бір ілікsem көз жаздырып көтер ем...»

Өрге тосаңсып шауып, мінер жақ аяғын қорғана басып, кей жерде оны жерге тигізбей, бар құшті сау аяқтарына ойпатқа шапқанда зымырай жөнелудің орнына көрер көзге тағы кібіртіктеп қалды. Ат жанталаса тебініп, қамшы үстіне қамшы салған Хакімнің қыстағанына көнбеді. Тіпті бір кез шегіншектей түсіп, ордан ырғитын атша басын кекшендете берді. Бұл жаймен құғыншыдан құтыла алмайтынын біліп Хакім ілгери кеткен Аманқұлдың атын алмақшы болып қол бұлғап еді, ол қайрылмастан ілгери қарай шаба түсті — алыстағы ендеген көп жылқының бергі бөлегіне жетіп те қалды. Хакім айқай салып, оған бөркін бұлғап та көрді, бірақ жылқышы оны байқамады. «Жаудан жылқыны қорғап қалайын деп жанталасқан адамша шеткі бір үйірін бөріктіре қуып, өкінші үйірге тықсырды. Күзгі салқынға бойы тоңазыған тай-құнандар құйрықтарын көкке тігіп ұлан-асыр ойнаққа басты, әп-сэтте кеп жылқының ендең кеткен шеттері киіздей жиырылып, шұрқыраган дабысты қалың дүбірге айнала бастады. «Енді не қылдым, не істеймін? Көбінен құтылып, бірінің тырнағына ілігін, шынымен оққа ұшқаным ба?» деген сұық үрей Хакімнің он бойын мұздатып жіберді. Ол бұлығып, шыбын жаны алқымға келді...

2

Хакім ішінен «Шошақ мұрын» деген ат қойып, бірақ өзін мейірбан жан санап келе жатқан Гречконың халі де адам аяғандай еді. Басында жаппай мобилизациямен Требуханың казак-орыс атаулысымен бірге қару алып атқа мінген бұл шаруа белгілі Қалашниковтың баласы подхорунжий атағын алған жас офицерге қосшы есебінде болды. Жалғыз Захар емес, мұны сол селоның бөрі мінезді Архип Волковы қосыла қосшы етті. Тіпті Захардан бұрын Гречко Архиптің атын бұрын жайлап, бұрын ерттеп, бұрын жетектеп әкеліп алдына тартатын. Өйткені Захардай Архип ана-ғұрлым сотқар және мейлінше қатал жан. Оның дегенін Гречко өмірі екі етіп көрген емес-ті. Екі етуге лаж жоқ. Архип сотсыз зәбірлеп, тергеусіз тепкілеп, білгенін істеп келген зұлым. Ел қорғау борышы Архиптің құллы есебінде әскер қатарында қару көтеріп жүрумен бітпейтінін Гречко жақсы-ақ түсінетін. Ол қорғаймын деген Войоко укіметінің де кімнің таяғын соғатынын көрген. Гречколардың жоғын жоқтап, таяғын соғу үшін сельсоветін құрған Игнат Быков сияқтыны қан жоса етін түрмеге тықұдан зұлымдықты да көрген. Артта әйелі мен баласы, үйі мен шаруа жайы иесіз қалғаның өзі жазатайым болса олардың көрер күнінің не боларын шамалаған Гречконың бар тілегі түбімен допарылған дүниенің бір жайлы болғанын көру еді, тезірек көру еді. Ол сонау Ташлының түбіне дейін барып, жер қайысқан қалың Қызыл армияның Бородин полкын тас-

талқан еткенін де өз көзімен көрді. Көріп қана қойған жоқ, шапқан ағаштың жаңқасында үшін, жұздігінің қайда қалғанын білмей, мына бас кесерлермен бірге үркіп келеді. Не үшін үркіп келеді? Кімнен үркіп келеді? Енді қайда бармақшы? Анау қалың қызыл әскер ендігі Орал қаласын да алып қойған шығар. Председатель Быковтер қайтадан селоға оралған да болар. Олар бір уыс офицерді айдал шығып, өз тәртібін қайтадан орнатып жатқаны кәміл. Сонда Гречко кім болғаны? Тенденциясынан шаруа өздерінің қыстығұні құрған советінен қашып жөнкіп келе ме?..

Осы сияқты ауыр ойлар, бірақ әділ ойлар Гречконы соңғы күндері үйқыдан қалдырыған. Ол үнсіз жүрген. Ішінен тынған. Жөні келген жерде бұл мағынасыз босудың бір шегіне шығуға бел байлап келе жатқан.

Хакімнің кім екенін ол әрине білген жоқ-ты. Бірақ киргиздердің теңдікке ұмтылғанын ол өз көзімен көрді. Өзіне таныс Эйтіевтердің істеп жүрген ісін ол түсінді, оларға жаңы аши қарады, Мендігерейді құтқарғаны да сол жаңы ашығандық еді. Ал, жаңа бұл жас жігіттің жылқышы киргизге жолыға салып «Жау келіп қалды! Қызылдар келіп қалды!» деп айқай салғанда ол бұған шынымен нанды. Ішінен «тұрт, шай-тан. Қаптасын. Қалай қолға тұсу керек? Мына киргизben бірге қайтып бас қорғау керек...» деп ойлад еді. Сол ойының бір үшінша жетпестен кері қарай қашқан киргизді көрді де, ол бір сәт ан-таң болды. Бірақ бұл ақтарылу ұзаққа барған жоқ, оның көпті көрген тәжірибесі, тапқырлығы бірден жол тапты: «бірге... кері қарай... сол қызылдарына қарай қашу...» деді ол өзіне өзі. Сонымен бірге кейінгі қалған өзінің әскери серіктегі көре қалса не демек?— Бұған да дәлел бар екен. Ол қашқан киргизді қудым демек. Сол үшін екі рет мылтық та атып, бірақ, оқ дарыта алмадым демек. Бұл теріске айналған сәтте. Ал іс онға айналса — киргизben бірге қызылдарына-ақ қосылу...

...Қырға иек сүйеп, оның басына шығып алғанша Гречко да серіктегіне көп көз сала қойған жоқ еді.

...Оның бар ынтасы қалайда қашқан киргизді тоқтату болды. Қыр басына шығып қанша жер екенін шамалау үшін Ащы жолымен кеткен серіктегіне қарағанда, олардың қас пен көздің арасында төрт шақырымдай, тіпті бес шақырымға жуық алысқа асқанын олардың құлдыраған ұсақ қарасындарынан білді. Гречко басын шайқады. «Ох, жауынгер немелер» деді ол ішінен. Сөйтті де ол алдында жатқан қалың қарасынның әскер емес, өз бетімен бейбіт жайылып жатқан жылқы екенін, тау басынан шауып түскен жылқышының ендеғен жылқысына жетіп қалғанын, алдындағы қолбасшы жігіттің қара атпен ұзай алмай қысылып бара жатқанын, артына қарап қойып атын қамшылағанын көрді. Ешбір әскердің жоқ екенін ол енді түсінді. «Сүм! Ой сүм! Жарайсың, жас киргизім», деді ол жымылып. Сөйтті де жалма-жан:

— Жігіт, тоқта! Мен қастық жасамаймын. Тоқта! — деп айқайлады.

Гречконың даусын шала естіген Хакім, «Бұл не дейді?» деген адамша жалт-жұлт қарап алып, атын төпей берді.

Гречко оған қуып жететінін жақсы түсінді. Өйткені Захардың қара атының бір тағасы Жайық бойынан қашып шыққан күні түсіп қалған. Оны қайта тағалауга уақыт та болған жоқ, уақыт тапса — тағашы да кездескен жоқ еді. Кеше кешке Гречко аттың аяғын сұйта түскенін байқап, оны көтеріп қарап еді, аздал табанының таңдайы өсе бастаған ат өн бойы тоңды қатты жерге соға бергеннен кейін, тағасыз аяғы туралап қалуға жақын екен. Оны ауыстырғаны Захарға тиімді болғанын ол бүгін жақсы білген. Сол қара ат қазір мінер жақ аяғын кейде жерге тигізбей, ұш аяқтап бара жатыр; оны кешікпей-ақ қуып жететін. Өйткені Гречконың өз аты белгілі жылқы — қоңы да жақсы, бабы да жаман емес, төрт аяғы сау және шаруаның жексе келік, мінсе жүріс беретін көнбістісі. Гречко жас жігітті қуып жетіп, онымен түсінісуге, түсініспі алып ілгері асудың жайын сөйлесуге асықты. Ол да атқа қамшыны баса түседі. Қөп ұзамай ол жылқышының ізімен қалың жылқышының арасына қарай ойысқан Хакімге жақындаپ қалды.

— Жігіт, тоқта, мен саған қас адам емес, дос адам,— деп айқайлады ол тағы да.

Бірақ әлденеден мықтап белең алып қалған жылқыдай шошынып сілтеген Хакім тоқтамады, ол қалайда алдындағы атқа шапқыш шекпінді жылқышыға жетуге жанталасты.

«Бұл әбден қорыққан екен» деп түйді Гречко. Ол жалма-жан мойнына қайтадан ілген винтовкасын сыптырып алды да:

— Мен қас емеспін саған. Дос! Дос! Мә, мылтық! Қорықпа!— деп айқайлап, Хакім артына бұрылып қараган кезде винтовкасын лақтырып жіберді.

Құндағынан жерге шаншыла соғылған мылтық шоршып барып, шөптің арасына құлап түсті. Хакім Гречконың сөзін де жақсы есітті, лақтырған мылтығының жерге түскенін де анық көрді. Қуған бұл шошақ мұрын орыстың өзі екенің және бөтен ниеті жоғын ол енді ғана байқағандай болды. Бұл екі арада дәкпектеген қасқыр текірекпен жерді жеміріп келе жатқан шоқша сақалдың астындағы мықты жирен ат онымен құйрықтасып та қалды.

— Азырақ тоқтасайшы, жігіт,— деді Гречко оған.— Қорықпасайшы, мен айттым ғой, доспын деп.

— Дос болсаң, ақсақал, шаба бер ілесіп,— деді Хакім бұлығып сөйлей алмай, сөзінің арғы жағын жұтып, оған әлі де жалтақдай қарап.

Аз уақыт қүйрықтаса шапқаққан кейін Гречко тары да сөз бастады:

— Неге бұлай қарай шабасың. Ауылға неге шаппайсың?

Хакім оның бетіне қадала қарады:

— Көрмейсің бе, қария, мына аттың... аяғы... жерге тимей қалды...

— Оны үйге таста.

— Үйге жеткенше анау...— деп Хакім казак-орыстар кеткен жаққа қолын сермеді.

Гречко оның ат ауыстырар ниетін түсінді де үндемеді. Атын аса қыспай, қара аттың солтаңдай шоқақтағанына еріп текіректей берді. Бұл екеуін көре салып, қалың жылқының арасына кіре бастаған Аманқұл қоянша із тастады — ол бұрыла салып бір бүйір шапты, аздан кейін қайтадан кері бұрылды.

— Аманқұл! Ау... Аман... құл!

Хакімнің айқайынан бұрын Аманқұл бұлғаған қолын көрді. Ол кілт тұра қалып, бағанағы қыр басынан шауып түскендегісіндей, бұл екеуінің кім екенін әбден айырып алайын деген адамша шаншылып тұрып қалды.

Хакім оған тағы да айқайлап, тағы да қол бұлғап, «бері кел?» деп шақырды.

Әңгіме құмар, жаңалықты жүрттан бұрын есітетін, күніне елді екі айналып шықпай көңілі көншімейтін Аманқұл жылқышы Хакімнің шақырған-шақырмағанына қарамастан келуге тиіс еді, бірақ ол оның мына орыспен келе жатқанына қайран қалып бөгелді. Екеуі қатарласа шауып келеді — біріне-бірі жау еместей-ақ үзенгі қағысып қалған. Аманқұл түсінбеді. Аманқұл Хакімнің орыстармен бірге кетіп бара жатқанына да, енді басқасынан бөлініп мына біреуін ілестіре шапқанына мұлде миы жетер емес.

— Ат! Ат!— деп айқайлады Хакім ақырып қалған жылқышыға.— Тез, Аманқұл, ат ұста.

«Бұларға ат керек екен ғой. Кәдімгі балшабайлар тап осылар екен. Бәсе, Хакім балшабай болғанына көп болып еді. Ат керек болса сендерге мына Шұғылдың бар жылқысын алдыңа салып берейін».

Аманқұл шеткерірек жайылып жатқан алты ірі жылқыға қарай құйындасты да, оларды жын соққандайқуалап, екеуінің алдына қарай көлдененде берді. Алты жылқының алтауы да ат екен. Кәдімгі Шұғылдың көк ала жылқысының төл тұқымы, ірі қара көк аттар.

Бәрінің де қоңы жақсы, бір екеуі өте семіз көрінді.

— Қайсысын ұстайсың?— деп қиқулады да, Аманқұл жауап күтпестен алты аттың екеуін бөліп алды.

Бөліп алған аттарды аса желіктірмей, қайыра айдай түсті, сонсоң өзі:

— Кіш-кіш!— деп ысқырыңқырап қойып, атынан қарғып кетті, шылбырын шұбатып, астындағы биесін тастай салып, аттарға қарай жүрді.

Танымал жылқышыға құлақтарын едірейте қарап қойып, екі қара көк аттың бірі оған қарсы барды.

— Кіш-кіш!— деді оған тағы Аманқұл.

Етегін түре дорба етіп көтеріп ол көк атқа жетіп барды да, оны жалынан ұстай алып, жалма-жан беліндегі белбеуін шешіп жіберіп мойнына салып жетектей берді. Бұл кезде Хакім мен Гречко да желе бүлкілдеп жетіп еді.

— Айналайын...— деді Хакім ентігіп.— Айналайын, мә, мына қара ат саған. Басымен бердім.

— Бұл сакойды мен қайтейін?— Аманқұл Гречкоға қарады.

— Мен үйге дейін мініп кетейін кек атты...

Аманқұл Хакімге енді ел жайын баяндай сөйледі.

Көптен көрмеген Хакімді ол көп әңгімеден қағажу қалды деп түсінді, білем.

— Хакім, алдымен хажыны құтты жеріне қондырдық. Алды өзіңе, арты бізге қайырлы болсын...

— Рақмет, Аманқұл. Есіттім... үйде болдым...

— Ал, ауылдың басқасы тегіс аман. Аман болғанмен жаманат көп. Кеше кешке Нұрыш келді, ол бұрнағы күні Қызылұйге кеткен. Сұрама, онда болып жатқан жайды — бүтін ғаскер балшабай болып кеткен. Аттарының құйрығын шарт кесіп, нағыз балшабай болыпты да, Қызылұйден хан Жаншаны қуып шығыпты. Орыстарды өлтіріпти. Өздері қолдарына ту ұстап Текенің көп балшабайларына қосылуға аттаныпты. Ехлас ағай Текеге кетіпті — ауру дейді. Жамалды Нұрыш мұнан бір жұма бұрын көшіріп келген. Ал, енді ауыл ұсті у да шу. Шұғыл хажы жылқыны төмен Үйшікке айдатамын деп еді. Нұрыш Үйшікте казак-орыстар тұр, жылқыны қоймай алып жатыр деп айдатпады. Хажы күні-түні үйықтаудан қалды, мені ерте де, кеш те

шақырып алып жылқының жайын сұрайды. «Мыңшұңқырдан» шығарма, елге келтірме, Қособаға апарма деп қақсайды.

— Тоқта, Аманқұл, тоқта,— деді Хакім, оның сөзін бөліп.— Мына атты ерттең алайын.

Ол тез-тез қымылдап атының ерін сыптырып, көк атқа салды да, өзі жалма-жан оған мініп те алды.

— Ал, енді сен биеңе мін, бізді Қособаға дейін шығарып сал. Әңгіменді жолда айтартсың,— деді.

Жүре түсісімен-ақ айта бастап, еріксіз үзілген хабар-ошарын Аманқұл қайтадан лекітті.

— Ел ішін орыс жайлап кеткен. Кеше кешке біздің ауылға орыстар келіп, білгенін істеген. Қален ағам үйде болмапты, үйде болса бассыздың істепес еді. Қадестің атын алып кетті, өзін ұрып, көзін шығарған. Ой, сұрама, дінсіздердің қылмаған қылышы жоқ... Зағипаны зорлаған...

Қай жаққа жүрерін де, кімге еріп жүрерін де әлі анық түсінбеген Гречко ауыстырып жақсы ат мініп, жүргуге бет бұрған Хакімге жай-мәністі ұқтырайын деген ниетпен:

— Менің аты-жөнім Иван Андреевич Гречко. Требуханың казагімін... бағана айтуға болмады, серіктерім нашар адамдар. Сенімен сөйлескенімді көрсе зұлымдық жасайды. Солардың көзінше сөйлесе алмадым. Енді олардан біржола бөліндім, Требухаға қайтамын,— деді. Требуха деген сөз Хакімнің құлағына жылы ұшырай кетті. Бірақ мына адамның онда неге баратынын анықтай түскісі келді.

— Қазір онда фронт шығар?— деді ол екі-ұшты үнмен.

— Фронт біткен шығар. Бітпесе де Требуха казак атамандарынан босанған шығар. Мен ол тұстан өткелі екі күн болды. Қызылдар Текеге де келген.

Хакім Гречконың жүзіне қадала қалды. Оның ойына Требуха да, бұл селомен байланысты Мендігерейдің оқиғасы да енді келіп тұсті.

— Есіміңіз кім дедіңіз... Иван?..

— Иван Андреевич Гречко.

— Сіз ол жердің қазақтарынан кімді білесіз, Гречко?..

— Бәрін де білемін, бергі жақтағы Әйтиевтерді, Епмағамбетовтерді жақсы білемін...

— Эйтиевті? Иә, олар қазір қайда екен?

Хакімнің айлалы сұрағына Гречко шын ойын айта жауап қатты.

— Мен бәрін білемін, олар большевик. Бергі селолардағы ана Богдановка, Федоровкаларды айтамын, сондағы Довженко, Беландар таныс. Мен Беланның отрядына кіремін деп, кіре алмай кеткенмін,— деді.

— Ол қызыл ғой,— деді Хакім күліп.

— Сен жігіт, мені тұсінбейді деп қалдың ба? Қызылдар кешікпей бәрін де алады. Көп жеңеді, әділдік жеңеді. Сен оны жақсы білесің...

— Ямбулатовкаға сұңгітіп Либерией киргиз комиссарын Абылқайыр Эйтиевке әкеліп берген сіз бе, Иван Андреевич?— деді Хакім оған сүйсіне қарап.

— Сен оны қайдан білесің?

Жауап берудің орнына Хакім оған қос қолын беріп көрісті де:

— Жүріңіз, Иван Андреевич, Беланға мен өзім кездестіремін сізді,— деді.

Аманқұл бұлардың орысша сөйлескен сөзін ұққан жоқ еді. Бірақ Хакімнің қолын алғанын көріп, мен де қалмайын деген оймен:

— Тамыр, аман,— деп, жанамаласа келіп Иван Андреевичтің ол да қолын алды да,— ат керек пе? Менікі жылқы көп,— деп қойды.

Иван Андреевич оған болмашы ғана езу тартып:

— Менің атым мықты, жолда қалдырмайды,— деді қазақша.

Оның тіл білгеніне Аманқұл қуанып кетті.

— Уа, қызық. Судай екенсіз қазақшаға. Айда ауылға барамыз, баран соямын, той жасаймын. Балшабай боламыз біз де. Қызылүйді де балшабайлар алған. Текені де алған. Байлар қашқан. Кеше ішкі беттен келгендер айтты: казак-орыстардың маржалары, қарттары, мұлкімен, жиһазымен, балаларымен босып жатыр дейді. Алды Кердере сағасына келіп те қалса керек,— деп лекітті Аманқұл.

Бірақ Хакім Аманқұлдың әңгімесін тыңдалап бөгелгісі келмеді, ол қашқан казак-орыстарды қайта оралады деп қорықты.

— Сен шап, Аманқұл, сениң атың жүрдек — тез Жыланқыраның басынан бар да қарауылдан қайт, әлгі орыстардың қарасы көрінбей ме

екен. Егерде олар кері оралса — бізге тез жет. Ал, біз Қособаға қарай аса береміз. Қособаның тұбімен төмен түсіп, ауылға ораламыз,— деді Хакім оған.

Аманқұл бұл сияқты «қыын-қыстау іске» жұмсағанын өзіне үлкен дәреже көрді және орыстардың бетін байқап қайтуды ерлік деп санады.

— Мен қазір көзді ашып-жұмғанша барып барлап қайтайын. Бүтін Ащының жолын сонау көз ұшына дейін тінтейін,— деді.

Өзі атының тізгінін бұра сала, шапқылай жөнелді.

— Тоқта, тоқта, Аманқұл,— деді оған Хакім...

Аманқұл шоқырақтай түсіп кері бұрылды.

— Мына кісінің мылтығы қалды анау жақта... Иван Андреевич, қай жерге лақтырып едіңіз?

Иван Андреевич бір шақырымдай жердегі бір төмпеге қол шошайтты.

— Сол шама шығар деймін. Винтовка керек. Мен сіздерді үркітпейін деп сендеру үшін тастап кеттім.

— Анау төмпені көрдің бе, Аманқұл? Соның маңында мылтық жатыр. Ала қайт. Біз тосамыз, есіттің бе?

— Мылтығын тастап... жаны бар адам мылтығынан безер ме? Түү, тамыр-ай, бала екенсің ғой өзің,— деп, Аманқұл құйындата жөнелді.

Хакім оның төмпені екі айналып, олай-бұлай шапқылағанын, соナン кейін аттан түсіп мылтықты алғып, ердің қасына ілгенін, қайтадан биесіне қонып әрі шапқанын көз алмай қарап бара жатты. Аманқұл Жылан қырқаның басына жеткенше бұлар жылқыдан бір бүйір Мыңшұңқырға түсіп кетті. Бірақ бұл әлденеше үйір жылқыны да көлденең көзден жасырларлық жықпыл-жықпыл жыралы, қоралы қой сиярлық сансыз шұқырлардың қойнына еніп кетпеді, қауіп-қатер бола қалса алыстан атойлап хабар беретін Аманқұлды тосып, қыр басында қылтиып қана бой көрсетті.

Бұл оқиға басынан аяғына дейін небары он-он бес минуттік уақыт алып еді. Өлім құшағынан жырылып шыққан Хакім енді өте-мөте сақтық жасауға тырысты. Ол тіпті елге оралмай-ақ Богдановкаға тіке аспақшы болып та ыңғайланып еді, бірақ мына оқиғаны Қален учительге білдірмей және керекті мәліметтің бәрін түгелдемей кетуді мақұл таппады. Ол қалайда бүгін кешкे ауылға соғып, тұнделетіп болса да өз отрядына жүріп кетуге бел байлады. Мына Гречконың

сенімді жан екеніне ол шұбаланған жоқ. Ол тіпті, бұл шоқша сақалды шошақ мұрын шаруа Мендігерейді құтқарғанын дәлелдемесе де, бір гана «сені Бударинге барған соң өлтіруге ойлайды» деп сыбырлағаны үшін құшақтап сүюге дайын еді. Мұны ол ішінен «маған тағдырдың тап қылған қызыры» деп санады. Жан серік боларлық адам деп білді. Ол төмен қарап біраз ойланып тұрды да, әбден көнілі жайланып, құтылғанына көзі жеткеннен кейін Гречкоға рақмет айтты.

— Сізге мен борыштымын, Иван Андреевич. Мені бір ажалдан алып қалдыңыз... Құтқаруға жәрдем бердіңіз, мен мұны өле-өлгенше ұмытпаймын. Қолымнан келсе қайтаруға тырысамын,— деді аздап көнілі босап сөйлеп. Гречко оған қарай қалды да басын шайқады.

— Мен құтқарғаным жоқ, өзің құтылдың. Мен ойлап едім: бұгін түнде қонған жерде қашырармын, өзім де қашармын, деп. Оған жеткізбедің, өзің құтылдың. Маған рақмет айтпа, өзіңнің тапқырлығыңа, жастық албырттығыңа рақмет айт, жігіт. Атың кім сенің, балам?

— Атым Хакім, фамилиям Жұнысов... Олай емес, Иван Андреевич, сіз ескертпегендеге мен жүре берер едім, қашуға бел байламас та едім. «Жә өлім, жә өмір» деген екі-ақ таңдау, екі таңдау емес, бірақ тәуекел қылған соң не де болса көрдім дедім. Ал, түнде қонған жерде қашыратын едім дегеніңізге тағы да рақмет. Мың рақмет.

Аса қатты шаппай, желе жортып текіректеп келе жатқан Аманқұлға бағыт көрсетіп, Хакім Мыншұнқырға түспей, қыраттың үстімен аса берді. Ал, бұл жердің қырын қарыстал, ойын сүйемдеп өскен Аманқұл бұлардың Қособаға беттегенін көріп, жолын қызып түсу үшін бір бүйір зулады.

«Бұл Хакім балшабайларға қосылды. Тұбі осы мықты болып шығар әлі. Ең мықты деген Жанша ханды аналар Қызылұйден қуып шықты. Ендігі жұртты бір шыбықпен айдайтын дәү Шұғылдың баласы емес, Жұныстың осы баласы болар тұбі. Бұл болады, қарғадайынан Текеден шықпай қойды. Аузына орыс біткеннің бәрін қаратады дейді сөйлегенде. Эй, өзінің әкесі де мықты еді, марқұм. Алдынан адам өтіп көрмеген белгілі Жұныс. Шұғылыңың өзін ықтыратын еді жемежемге келгенде. Мұның енді баласы да үйезді билейтін кәкім болар. Хакім деп атын тауып қойған ғой түкті қошқар»— деп ойлап келе жатты Аманқұл.

Ол тастап кеткен орыстың мылтығын алып, атып көрсем деп бір оқталды да, батылы бармады. «Жазатайым біреуге тигізіп алсам кесірі тиер. Бұл құрғырдың құндағы өзімді теуіп қиратып та кетер. Құс мылтық екеш құс мылтық та кейде адамды шалқасынан салып кетеді кері серпіп. Ал, мынау болса көз ұшындағы түйені де оғы көктей өтіп кететін көксіл ғой» деп қозғап қойды ол, ер қасына жетесін төмен

қаратып тұқырта ілген ұзын винтовканы.

Екеуінің қиялап алдын орап келіп қосылған Аманқұлдың бірінші сөзі Гречкоға бағышталды.

— Тамыр, ана кеткен сенің ағайындарың енді бір ет пісірімде Ащының сағасына жететін жайы бар. Қазірдің өзінде құдай біледі деп айтайын, Сасай Өмірәлінің қыстауынан асып кетіпті. Өмірәлінің қыстауы тап осы тұрған Қара Мектептен он шақырымға аяғын жимайды. Былтыр құрбан айтта сол Өмірәлінің қыстауынан жібергенбіз бәйгі аттарын айдаپ апарып. Тура он шақырым. Олар қайда барады, Шалқарды айналып Текеге аса ма? Менің шамалауымша олар кері айналатын түрі жоқ. Бір тықыр таянғанын сезген қулар ғой деймін. Өздері, а?— деді ол.

Хакім Аманқұлдың өзі жөнінде еш нәрсе түсінбегенін басында-ақ білген. Бірақ бұл ақ көңіл созуар жылқышының ұфымды екеніне, асыра сөйлесе де көп нәрсені біліп алып жүрттан бұрын елге жаятынына бағып, ашық сөйлесуді жөн көрді. Тіпті ол «осы Аманқұлды ертіп кетсем қайтеді. Керек жерде бұл атқа женіл құбашаны шаптырып алсақ: мұның қолынан келмейтін нәрсесі жоқ — алып кел дегенінді алып келеді, беріп кел дегенінді беріп келеді. Өмірі атпен жүруге жалықпайтын, көнбісті болып алған қадімгі өзіміздің сенімді жігіт. Мұнан сенімді адам жоқ» деп ойлаған еді.

— Аманқұл, сенің Қызылұй жөніндегі айтқаның шын хабар ма, артық-жемі жоқ қой, әйтеуір,— деп еді Хакім. Аманқұл оған ашуланып қалды.

— Мен Жаншаның қашқанына сенен ақша сұрайды деп тұрсың ба? Әлде Текені казак-орыстар тастап, босып кеткеніне қорқасың ба? Шын болмаса Шұғыл жылқысын Үйшікке айдатамын деп әлек бола ма? Кәкім баласының халі шамалы болмаса келінің қолына кері қөшіріп алдырта ма? Бала екенсің ғой өзің әлі. Мен сені ертең ел билейтін кәкім болады деп үміттеніп, бәрін біледі деп тұрсам!

— Жақсы, Аманқұл, шын болғаны керек. Ал, сен ана орыстардың мені өлтіріп кете жаздағанын білген жоқсың. Сен болмағанда, сен шауып келіп бізге кездесіп қалмағанда бәлкім мені енді қайтып көрмеген де болар едің. Олар қашқындар. Айтып тұрған казак-орыстарың, Текеден қашқан бұзықтар,— деді.

— Сезіп едім,— деді Аманқұл тамсанып қойып.— Қорініп тұр қашқын екендері. Мына тамыр да бірге қашқаны ма, әлде сенің серігің бе?

— Бұл да амалсыз ерген адам. Солардан құтылғанына садақа беруге дайын.

— Мылтығын неге тастап кеткен, бұл тамыр? Әлде енді мылтық, ұстaudан безгені ме?

— Сен алсаң саған берейін, жігіт,— деді Гречко Аманқұлға.

— Мен, әрине, шын сыйласаңыз... қашпаймын алушдан. Мылтық керек қару. Бірақ оны атып үйрену керек,— деп Аманқұл іші жақсы көріп қалды.

— Бердім, ал. Үйретемін атуды. Оңай. Үйренесің.

Аманқұл қызыра бастады. Ол мұндай мылтықты тек қана солдат болған адамдар ұстайды деп ойлайтын. Солдат болу қолдан келмейтін іс және қорқынышты да нәрсе деп түсінетін.

— Ала бер, Аманқұл. Мүмкін сен тіпті бізben бірге жүрерсің. Ер жігіттің қолы қарусыз болмауы керек. Қазір өзін қорғауға да, өзгені қорғауға да қару керек, қарусыз болмайды,— деді Хакім оған.

Аманқұл бұл сөзге ойланып қалды. Аздан соң ол атын қатарластыра түсіп, винтовканы ердің қасынан алғып, олай-бұлай айналдырып қарай бастады.

3

Қален сол кез айнала дағдарыста еді.

Өрімдей шағында бағы мерт болған Зағипаның ауыр халін де, казак-орыс қолында кеткен Хакімнің қатерлі сапарын да учитель үрейі ұшып кеткен үй ішінен есітті. Өң жоқ, тұс жоқ, әлденеден үріккен ботадай елеуреп екі көзі шатынап кеткен жас қызды маңдайынан сипады да, не деп жұбатарын, не ақыл берерін білмей, ол төмен қарап, екінші бөлмеге шығып кетті. Тіл қатпай бармағын тістеп біраз отырғаннан кейін ғана Мәккаға:

— Сырқатсың, бірақ жазыласың де. Төсектен тұрғызба, ешкімге тілдестірме...— деп, бақытсыз қыздың жан жарасын жұрт көзінен аулақ, ақыл-насихатпен ұмыттыруды тапсырды.

Сөйтті де Қален, бүгінгі сұмдық оқиғаның ең ауыры — Хакімнің казак-орыстар қолына қалай түскенін анықтаңқырау үшін және оның соңынан адам жіберу ниетімен Жұныс хажынықіне келді. Учитель үйге кіре бергенде:

— Хакімді алғып кетті.. Нұрым да жоқ. Шиеттей мына екі баламен жалғыз қалдым,— деп, Балым кемпір дауыс көтерді.

Екі бала үн салған анасының қолтығына тығыла берді де, қатты қобалжыған учитель теріс айналып кетті.

Аздан кейін ол төменнен жоғары қарап көз алмай қадала қалған Әділбектің арқасынан қақты. Бүкіл ауыл баласының ішіндегі ең пысығы және сөзге өткірі «Учитель де жылайды екен!» деп таңданғандай еріксіз көзіне жас алған Қаленнің жүзіне бағып қалып еді.

Учитель аға, мен орыстардан қорыққаным да жоқ, сасқаным да жоқ. Қоқаңдап Ақмадияның үйінен шығып үш орыс біздікіне қарай шапқанда, мен Хакім ағамның қағаздарын да, алты атарын да тақтайдың астына тықтым. Әлі сол жерде. Қөп қағаз,— деді Әділбек.

— Жарайды, Әділбек, жарайды. Сен жігітсің. Орысша мұны не дейді?

— Орысша ма? Орысша...— деп, Әділбек бөгеліп айта алмады.

— Орысша, молодең дейді мұны, Әділбек.

— Шәкіртің ісін құптаған болып, ол өзінің босаңсып кеткенін байқатпауға тырысты.

— Әділбек, сен үлкен жігітсің, ағаларың үйде жоқта шешеңе қолқанат болуға жарап қалдың. Өзі келгенше ағаңның қағаздарын тығып қойғаның қандай жақсы болған. Қаруын ешкімге көрсетпе. Жарай ма, көрсетпе!— дей берді.

— Жоқ, көрсетпеймін. Тат баспасын деп ескі киіз байпағым ішіне салып қойдым,— деді бала.

Учитель оны тағы да арқасынан қағып қойып, енді шешесіне тіл қатты — еңсесі түсіп кеткен кемпірді жұбатуға кірісті.

— Сабыр етіңіз, жеңгей, сабыр етіңіз. Қорықпаңыз.

Менің шамалауымша Хакімді жол көрсету үшін ертіп кеткенге ұқсайды. Бұл адасып полқынан айрылып қалған казак-орыстар болуы керек.

— Қайдан білейін, молда қайнам... Бірі алай, бірі былай үйден жырақтап кетті...

Кемпір мырсылдал жүріп учительге шай қоюға кіріспін еді, Қален:

— Жеңгей, әуре болмаңыз. Мен қазір Асанды тауып алып Хакімнің соңынан жіберейін деп отырмын. Егерде орыстар Сағаға соқпай асса, онда Дуанаға түсер. Алдын орап, қалай жүргенін байқап, қонған жерде жолығуға тырысадар. Керек болса Сүлейменді де қосамын,— деді учитель орнынан тұрып бара жатып.

Бұл екі арада нар-тақтайдың астына бір сұңғіп шыққан Әділбек:

— Учитель аға, мынау Хакім ағамның әкелген сары қағаздары,— деп бір уыс жарнаманы Қаленге ұстата берді.

Учитель көре салып, бұл өзіне таныс махорка орайтын сары қағазға жазылған ірілі-уақты Совдеп үндеуінің алды мен аяғына көз жүгіртті: «Тағы да Бақытжанның қолы... Тіпті ең алдында тұр. «Қарт» тірі екен гой. Өзі түрмеде отырса да үні келіп жатыр сахрасына» деді ішінен.

Жұныс хажының үйінен шыққан бойы учитель жолдағы Асандікіне бас сұқты да, тізе бүкпестен оған:

— Асан, сен қалайда Хакімнің соңынан жет. Өзімен тілдесуге тырыс. Керек десе бірге еріп бар, баар жеріне. Жат адамдардың арасында жалғыздықтың зарын тарта көрмесін,— деді.

Сөйтті де, епті Асанды жолға шығарып, өзі үйіне асықты — көп үндеуді балықшыларға оқуға, Шалқардың екінші бетіндегі Үйректікөл мектебінің учительдеріне жібермекші болды.

Жаңа ғана кейінде қалған Әділбек, үйіне кіріп келе жатқан учительге қарсы ұшырады. Қален шошып кетті.

— Әділбек, сен қалай менен бұрын келіп қалдың, жарқыным, жай ма? — деп сұрап еді әлденеден үрейлене қалған учитель. Әділбек:

— Жай, учитель аға, мен Жұмайға ашытқан күшала әкеліп бердім. Екеуміз тұлкі аулаймыз,— деді аңшылық ісіне жетік адамша салмақты пішінмен.— Кеше мен құмақтың үстіне шығып қайттым, екі тұлкі көрдім. Жер қатқақ, ойдың бәрі мұз. Тышқан азайды, енді тұлкі жемге оралады. Қар түскен соң тіпті күл басына да келіп отырады. Былтырғыдай күшікше шәуілдейді әлі...

Қален ең кіші шәкіртінің үлкен кісіше сөйлейтін мінезі мен сөзіне таңқалып, басын шайқады. Оның бетіне қарап ойланып тұрды да:

— Әділбек-ау, тұлкіге қаөпан құрмайсыңдар ма, күшәланың не керегі бар оған?— деп сұрады.

Бала ұстазының аңшылық ісіне жетік емесін байқап:

— Қақпанға тұлкі түспейді, ол сақ аң. Біз ашытқан күшәланы етке тығып улап өлтіреміз. Сіз оны көрген жоқсыз,— деп, оған ақыл айта бастады.

— Күшәла салуды кім үйретті?

— Сұлеймен үйретті. Былтыр Нұр-ағам екеуі күшала ашытқан итке саламыз деп. Күшаланы өкпеге тықты да жылы күлге көміп қойды. Үш күннен кейін ушығып қап-қара болып кеткен. Мен де мамамның

жастығының түбінде жатқан күшәласының көк тамырлысын таңдал алып ашыттым, жартысын өзіме қалдырдым, жартысын Жұмайға әкелдім. Ертең ертемен Қызылқұмаққа шығып қайтамыз — Қособаның түбіне дейін барамыз. Мыңшұңқырдың бергі жағында тұлқінің іні бар.

Баланың әңгімесі учительдің көңілін басқа жаққа аударып, үй ішіндегі келіссіз қасіреттен ойды серпілткендей болды. Бірақ бұл әңгіменің қауіпті жағын Қален де, үй ішінің басқа жандары да ойлаған жоқ еді. Тек қана қазан жақтағы бұрышта төсек тартып жатқан Загипа көбірек құлағын түріп, Әділбектің әкеліп берген жарты күшәласын Жұмайдың қайда жасырғанын андып жатқан. Қыздың ойы ессіз ой, бірақ мәңгі мақсатқа тез жеткізеді деген өзгеше сенімнен туған жан безер жай-ды... Іңір кезде Аманқұл кіріп келді. Сәлемдеспей жатып ол:

— Қален аға, мен Хакімді алдып қайттым, жаңа ғана үйіне кіріп қалды. Қасында бір орыс бар. Басқасы менен үркіп Ащының сағасына қарай асып кетті. Сірә, мені қызылдардың қалың әскерін бастап келген дәуі деп қалды білем, артына қарамастан зытты. Бір мылтық олжам бар — бізге ерген орыс сыйлады,— деп, сөзшең жылқышы әңгімені есіктен кірген бойда ақтара бастады.

— Шының ба, қалжыңың ба? — деді учитель сабырлы пішінмен.— Үріккені қалай?

— Уаллахи шыным, Қален аға. Басқамен қалжындассам да, сізben қалжындаспаймын ғой. Қажының баласы үйінде, нанбасаңыз шақырып келейін. Бір түйір жалғаны жоқ сөзімнің. Кашқанда кәдімгі құйрығын көкке түйіп үріккен бұзаудай тым-тырағай, біріне-бірі жеткізбей қашты. Он бес орыс екен, он төрті тайып тұрды, біреуі Хакіммен бірге келді. Соның үйінде қонып отыр.

Қален үнде меді. Ол тек басын шайқап — бұл қисыны кем хабарға сенбес ырай көрсетті. «Аманқұлдан қашқан ол қандай казак-орыс? Мұның басқа бір мәні бар шығар» деп ойлады. Аманқұл өзі көрген жайды бастан-аяқ жырлады. Оның өз түсінігі солай-ды. «Қашқан жауға қатын ер. Берекесі кеткен казак-орыстардың көзіне қорыққаннан қос көрініп, Хакімнің: «Жау келді! Қызылдар келді, қызылдар!» деп үркіткенін жылқышы менен сескенді деп білген. Аз отырғаннан кейін Қален:

— Онда мен өзім барып шығайын,— деді.

Ол Хакімнің амандығын білуге асықты. Және қайтыс болған қажының аруағын сыйлап, баласына барып көңіл айтуды жөн көрді.

Ертемен торға түскен торғайдай, қауіпті сапарға еріксіз еріп шығып «құдіреттің күшімен» құтылған Хакім алдып-ұшқан жүрегін қолына ұстап келгендей болып еді. Ол шешесін тас құшақтап, екі інісін сүйіп,

үй ішінің төбесін көкке жеткізді де, тізе бұкпестен Қалендікіне жүгірген еді.

Киініп жатқан учитель ашылған есікке мойнын бұрып үлгермesten Хакім оны құшақтай алды. Өмірі аптығып көрмеген салмақты ұстаз бұл жолы өзгеше қобалжып кетті. Балаша құшақтап, Хакімнің бетінен сүйіп, көзіне жас алды.

— Аман-есен қайттың ба, әйтеуір. Айнала бақытсыздыққа душар болып жатырмыз. Қажыны ұзақ жолға аттандырдық. Оның үстінен мына жоқ жерден кездесken бәле...

Бірнеше минуттан кейін ғана көнілі жайласқандай болды.

— Солай болды, Хакім,— деді Қален бұрынғы сабырлы қалпына көшіп: — Адам туған күннен бастап өмір ұшына бір табан жақындай түседі. Оны тіршілік байқатпайды. Бірақ өлім қорқынышты емес, өмірде игілікті іс істей алмай өту қорқынышты. Жүкең армансыз. Ол сендерді тәрбиеледі. Дүние танытты, мұқтажсыз өсірді. Сендер оған риза! Сендерге ол да риза...

Ол Хакімнен қай жақтан келгенін, қалай қолға ілігіп, қалай құтылғанын սұрап, оның тапқырлығына көнілі толды.

— Аманқұлдың айтқаны да дұрыс болып шықты ғой, казакорыстардың үріккені шын екен,— деп езу тартты ол.— Үлкен үрку енді басталар. Қызылүй басшылары да бірге үркер, сірә. Бір полк жасақшылары бас көтеріп, уалаят офицерлерін де, басшы қызыметкерлерін де қаладан қуып шығыпты. Енді Ойыл қаласындағы әскери мектепте оқитын жас юнкерлерді ертіп алып, қызыл гвардияға қосыламыз деп шығыпты. Ал, Теке де бүгін-ертең атаман әскерінен босатылады десіп тұр көзі ашық азаматтар,— деді Қален.

— Аманқұлдың бұл хабары да дұрыс болды ғой,— деп күлді Хакім.— Жымпіты жайын мен сізден бұрын содан есіттім. Бұл қуанышты іс. Ондағы-мұндағымыз қосылатын болдық. Мұны көп болып тілеп едік...

Қален Хакімнің соңғы сөзіне құлағын тоса түсті де, мұны байқап қалған Хакім учительге білген жайын қалдырмай айтты.

— ...Әбдірахман Әйтиев інісін және бірнеше жігітті ертіп Ақбұлаққа, одан әрі Темірге жүріп кеткен. Ондағы Тама, Табын, Әлім елдерінің басын қосып көп жігіт, мыңдаған ат-көлік жинапты. Құрал жеткілікті. Жаздықұнгі Жаншаның керуенін түсірген мылтық пен оқ-дәрінің өзі бір полкке мол жетерлік. Жымпіты жасақшыларын көтеру және Ордамен хабарласу Қапи Мырзағалиевке тапсырылған. Қызылүй «бүлігі» сол кісінің ісі. Енді ол Орда мен Жаңақалада жасақталған полктерді бері әкеледі. Бәрі штабтың жұмысы ғой. Андағы-

мындағымыз қосылатын болдық дегенім осы.

— Онда біз де қарап қалмайық,— деді Қален Хакімнің сөзінен кейін.
— Ана Сағадағы көп балықшыдан бастап ер көңілді жігіттің бәрін атқа мінгізу керек. Отрядына жарайтыны жазылып, Әбекеңе солдат болар. Жарамайтыны ат-көлік, тамақ дайындар. Сен қашан жүресің?

— Мен ертең ертемен жүріп кетемін. Қален аға, бірақ кешікпей қайта ораламын. Отрядыңызды дайында беріңіз, өзім бастап әкетем.

— Жолың болсын. Онда әзірге Аманқұлды ертіп кет.

— Мұны өзі де айтты.

— Серік болады, мықты серік. Және шабармандыққа Аманқұлдан ыңғайлыш жан жоқ. Екі арада хабаршы болып тұрсын. Әбекеңе сәлем айт, жігіт керек десе жігіт дайын, көлік керек десе көлігі дайын. Азық-тұлік табамыз.

Қазан жақ бөлмедегі әйелдердің дыбысына қайта-қайта құлақ тосып, Хакім қарай беріп еді, Қален оның алдын орады.

— Зағипамыз сырқат. Бүгін сұық тигізіп алған ба, қалай...— деді ренжіген пішінмен.

Хакім ойланып қалды. «Ертемен сап-сау отырған қыз қалайша ауырып қалды?» деген сенімсіз бір ой келді де, бірақ арғы жағын түптеуге ұялды. Ол кетерде Қаленмен және Мәккамен қоштасып, қазан жаққа ұңғылғын түсіп еді, қыз төсегінде тұрып отыр екен. Екі көзі жайнап Хакімге қадала қарады. «Мен бар әңгімелерінді естіп жаттым. Сен алысқа бара жатырсың. Мүмкін көз көрмеске... енді қайтып көріспеске?» деген сұрақ жүгірді қыздың аласұрған жүзінде. Хакім басын игендей ишара білдірді де, «қош тұр!» деуге ұялып, ернін ғана жыбырлатты. Қыз көз шарасына бүтін Хакімді тұтас сыйғызып алғандай жұта қарады — ақтық рет қарады... .

Ертеңіне Хакім күн шыға алыс жолға бет тұзеді — Аманқұл мен Гречконы ертіп Әйтиев отрядына жүріп кетті.

4

Ал, қыз өлімге бел байлады.

Адам ойын, ешқашан да адам жете білмейді. Оны тек шамамен болжайды. Қыз бен жігіт жөнінде: «Көздер! айтып тұр ғой сүйетінін» деседі. Болмаса: «Тұрі келгеннен тұнілме» дейді біреуден жақсылық күткен кезде. Мұның бәрі сырт пішіндеу ғой. Ал, ішкі сыр? Бұл — тарауы мол, көп жұмбақтың бірі. Талай адам Зағипаның сырын да сырттай болжаған. Әсіресе Шолпан: «Хакімді көргеннен-ақ құлағына

дейін қызарып жүре береді. Білемін сырынды» деп сан рет қалжындаған. Қыздың шын сырын ешкім талдаң, таразыға салып өлшеп-пішкен жоқ. Хакімге көңілі ауғанын шамалағандар тек қана: «Жастықтың сағымға да қол создыратын балалың ісі ғой. Аталас адамдар аң некелі жар боламын деуге аузы бара ма?» деп әңгімені әріге апармайтын.

Ал, Зағипа биыл жаздан бастап Хакімге ғашық болды. Нағыз ғашық. Өзі оқыған «Жұсіп пен Зылиқадай», «Қыз Жібек пен Төлегендей», «Сейфұлмәлік — Жамалдай» ғашық!

Қыз ғарап ертегісін көп естіп, көп оқыды. Жасынан молдадан оқып хат танып, қисса мен жырды құранмен қатар ұстаған әрі сезімтал, әрі діндар, ертек дариясына шарықтаумен өсті. Ол: «ғашық тәңірінің жазғаны, ғашықтар бұл дүниеде қосыла алмаса, ол дүниеде табысады», деген тәтті ұғымға шәк келтірмей өсті...

«Сені мәңгі сүйдім. Сен менікі» деп таңба басты Зағипа Хакім жаз елге келгенде. Шолпанның «аталас адамдарсың» дегенін ол: «құншілдік, өз басына бұрғаны» деп білді. Жаз бойы Шолпаннан Хакімді қызғанумен болды. Ал, Хакім ше?

Жақсы көретін қыз ниетін сезсе де, Хакім жастық әуестігінен әрі аспады. Кей кезде көз ләззаты мен сөз ләззатына бой ұрып, қызбен ол әңгіме-дүкен құрды. Бірақ «сүйікті қарындас, жақсы көретін қарындас» деген сөзден тереңге бармады: Оның сүйікті Мұкарамасы бар ғой... Мұны Зағипа қайдан білсін.

Сәске кезінде бейғам жатқан ауылға кездесіп, білгенін істеп кеткен қашқын казак-орыстар қыз өмірін табанға салып таптап кетті. Атын да, затын да бұрын естіп білмеген Волковтың айуандығынан кейін қыз ұзақ күні меніреу жанша отырды. Үлкен бақытсыздыққа душар болғанын ол жақсы сезді. Бірақ бұл өрескел істі ақылға салуға қапелімде шамасы келмедин, немен тынарына да көзі жетпеді. Тіпті не болғанын да, қалай болғанын да ол анық айыра алмады. Жауыздық зорлықтың ашы-түщү жағын талдаң үлгермегі. Ілкі үрей, жанталасқан қарсылық, дәрменсіз қимыл, ызалы қорлық, бұрын сезіп, білмеген тән жарақаты — көзді ашып-жүмғанша өтіп кетті, бейне бір қара дауыл үскірік жығып-жаншып кеткендей болды. Бәрі сұлық басылды. Жансыз адамша тас сезімде қалды. Тек әлденеге урейленгендей мағынасыз елеурей берді. Ақыл-ой, сүйіну-куйіну бір жақта қалды...

Кешке Хакім кіріп келгенде дүние өзгеріліп кетті. Қыз төсегінен ұшып түрегелді. Сүйікті жанның даусы, Қаленді құшақтағаны, учительдің қатты қобалжып сөз бастағаны... бәрі қыз құлағына үздіксіз еніп жатты. Қайтадан басталып әдемі жаз, қызықты жайлай, алып-ұшқан жүрек лебі құшағына алғандай болды. Ол ақырын жылжып, пеш жанына келіп құлақ тосты. Пеш тасасынан Хакімнің жан тоймас жүзіне

қадалды. Ол өзгеше нұрланып кеткен Хакіміне қарай берді. Қараған сайын, ойлай-ойлай алыс шетіне азаппен қол созған асыл арманы тағы да көлденендей қалды. Көлденендең қойған жоқ, ол енді кенеттен әрмендеп бара жатқанға үқсады. Бір тоқырап, бір лұпілдеп жай таппаған бұйғын жүректі бір кез оқысташ киліккен әзірейіл-әлемет жұлқып өткендей болды. Бар үміт, бар шаттың ілеңде сөніп қалды. Балғын шақты бақытсыз халге түсіріп, әлдекім рақымсыз қолымен езгілеп-тілгілеп жоқ етті... Сәби сезім жарғақтанып қалғандай, шұбарланған күйге ұшырады. «Сәби емен әйелмін...» дей берді ол іштей.

Солай! Ой ақыл өлшеуіне түсті. Асыл арман безбенге салынды. Қол жетер жағы алыстап бара жатты, аспандап бара жатты. «Мен әйелмін! Мен Шолпандай әйелмін! Мені кім алады! Маған кім көзін салады! Мені әйел етіп кетті! Маған енді Хакім жоқ! Ол ұшты! Көзден ғайып болды. Әне, кетіп те қалды!» деген ащы түйін келіп тірелді қыз көмейіне. Ол бұлығып қалды... Іңірде шығып бара жатқан Хакімге көзімен осыны айтып үлгеріп еді.

Мәкка ала таңнан тұрып, күндегі әдетінше шам жақты. Киініп қазан жаққа келді. Шамды қазандықтың жиегіне қойып, ертеңгі шайға қазанға су құйды. Сөйтіп от тұтатпақшы болып пеш үстіне қойған сіреңкеге қол созғанда бұрышта тұрған Загипаны көзі шалып қалып, ол шошып кетті. Сәске тұс болмай басын көтермейтін қыз киініп алған және түрегеліп бұрышқа сүйеніп тұр. Жаздықұнгі киімі: белін қынап бұрген қос етекті қызыл шәйі қөйлек, аяғында қөксауыр кебісі, үстінде қызыл мақпал камзол. Қөйлек астынан тас қылышп таңып тастаған қыз көкірегі томпия тұсіп, жазды-құнгідей камзолын керіп кеткен. Әйел киімнен жоғары қыз бетіне көз жіберді. Өң жоқ: ұңірдегі тұскен көз үясынан нұры қашқан жанары кіртие қарайды. Шеке тамыры білеуленіп, жақ еті де солып қалған сияқтанды. Қимылы да баяу, қас-қабақтарын қара көлеңке бұркеп тұрғандай қарауытып көрінеді.

— Қарағым-ау, молдаңыз-ау, саған не болған? Тұнімен ұйықтамаған жанның... көз ілмеген адамның түріндей өңің қалмаған. Шешін, жат. Ойлама еш нәрсені! Жат! — деді әйел үрейлене қарап.

Қыз ұн демеді. Тек қана қолына уыстап қысқан ыстың нанды жұмарлай берді. Нан —өмірмен қоштастыратын нан болатын.

Кеше інісі Жұмай Әділбектің әкеліп берген күшәласын сол күйімен пеш түбіне іргеге жасыра салды. Бала бұл уды жасырған да жоқ:

— Ертең ертемен тұлкіге тастаймыз,— деп киіз астына, пешке тақау іргеге — жылы жерге қойған-ды. Тұні бойы көз ілмей шықсан қыз бұл нанға ораған улы күшәланы әлденеше рет қолымен ұстап көріп еді. Нан, нан ішіне тыққан бес тиын қара бақырдың ұлкендігіндей күшәла барлаған сұқ қолға жұмсақ, тіпті ылғал тиеді. «Мұны қалай жұту керек?

Шайнап жұтқан дұрыс па, әлде сол күйінде жұта салу жөн бе? Көмейден өтеді ғой» деп ойлап еді қыз ұстаған сайын. Арғы жағы не боларын түптеген жоқ. Оның бар арманы: ол дүниенің төріне өту болды. Оған сұлу әлем елестеді, Жан тәннен бөлініп көкке — ғарышқа асады, өлген ата-бабалармен қауысады, бәрінен де шаттысы — сүйген ғашықпен қол ұстасады,— деді оның көзге көрінгендей елестеп тұрған ой тілі...

— Қарағым, өңің қашып кеткен, жатсайшы...

Мәкка сөзі оған әлдеқайдың алыстағы үн сияқтанып кетеді. Өйткені оның ойы да, барлық жан-тәні басқаға ауған... «Күшәланы жұтқан соң не болмад? Жан бірден ұшып кете ме? Мәңкүр-Нұңқір қалай сұрайды? Жазық жоқ қой! Күнәсіз жандар азапқа түспейді. Мәңгі-бақида, Фаршының төрінде. Апаммен бірге, барлық ғашықтармен бірге. Мен де ғашығымды күтемін... Қыз уысындағы жұмарланған ыстық наның ішінен ылғал тартқан күшәланы аршып алып аузына салды. Ауызға удай кермек ашы дәм келді. Ол жалма-жан жұтып жіберді...

— Ойпырмай, бір нәрсе болды. Тегін емес. Молдаңыз қысылып жатыр. Тұршы, тұршы,— деді бір кез Мәкка учительді иығынан шайқап.

Орнынан тұрмай Қален не болғанын көз алдына келтіруге тырысты. «Қыз бала бақытсыздыққа ұшырады. Ауыр бақытсыздың. Құсамен сарғайып, жүдеуі мүмкін. Өзі жүқа бала, өте сезімтал бала. Іштей қатып, көкірек ауруға шалдығуы неғайбыл. Бірақ ңазір неге қысылады?..»

Ол түрегеліп шалбарын киді де, бешпетін иығына жамылып, қазан жақтағы Загипаға келді. Жақындар май жатып, оның құлағына қысылған адамның демін зорға алып жатқаны шалынды. «Бірден қалай ауырып қалды?..»

— Қарағым, Зағипажан, немене? Қай жерін ауырады? Салқын тиіп қалған шығар...

Қаракөлеңкелеп тұрған терезенің жабындысын ол ысырып тастап еді, киінген күйі төсегінде жатқан қыздың жүзі күлдей көрінді. Учитель жақындей түсті. Сұп-сұр боп, тіпті көгілдір тарта бастаған жүқа жүзде қиналған белгі — ажал белгісі әліптей тартылып жатыр.

Қабақ қинала шытынап, азап сыйығы тартылып қалған. Элденеден үрейленіп, бойын қорғағандай, оң қолымен құр ауаны серпіп-серпіп тастайды. Ерін кезеріп танау қусырылып кеткен. Көз жанары сөнер шаққа таяу, тура қарамай аласұрып жатыр...

— Шырағым, қиналып жатырсың ғой, не болды?

Жауап берудің орнына шап беріп учительдің қолын ұстай алды да, қыздың етсіз саусақтары қысып жыптырып бара жатты. Әлсіз қыз қолына бұл күш қалай біткен, сыйып барады. Қален жалма-жан қыздың саусағынан қолын босатып алды. Енді өзі қысып ұстап білегін сипап еді, дене діріл қағып тұрғандай көрінді.

Ол себеп іздеді: Не болды? Аяқ астынан кездесken не ауру? Оба емес пе? Басқа мұндай кенет ауру бар ма?.. Аласұрмаса да, учительдің салмақты мінезі тез өзгеріп кетті. Ойы кешеден бергі оқиғаны шарлай бастады. «Казак-орыстар. Сорақы оқиға. Хакім. Аманқұл. Басқа кім келді? Әділбек!..»

— Жұмай қайды?— деді Қален орнынан ұшып түрегеліп.

— Сыртта жүр.

— Шақыр!

Сырттан жүгіріп келген жұқа сары баланың көзі ұясынан шығып кете жаздады.

— Күшәланы қайды қойдың?— деді Қален одан.

Бала қорқып кетті.

— Маған Әділбек берді оны. Тұлкі аулаймыз деген сол. Мен емеспін.

— Алып кел, бері. Қайды қойдың?

Киіздің іргесінен бала қойған нанын таппады.

— Осы жерге тығып едім... Жоқ...

Әңгіменің уға тірелгенін Қален анық сезді. Ол жалма-жан Жұмайға:

— Құбайраны шақыр, тез!— деді.

Қыз ажал аузында жатты. Оның жүзіне үңілген сайын Қаленнің ойына ауыр нәрселер жүгірді.

«...Кеше ғана еңбектеп төрге жетіп, қаз тұрып кереге бойын қармаған нәзік денелі Зағипа. Әке-шешеден жасынан жетім қалса да кемшіліксіз өсіп еді. Бірақ, өте шамшыл, қам көңіл бала болып өсіп еді. Молданың алдында зерек Зағипа атанған бала еді. Көп оқитын еді. Орысша да оқып, жаза бастап еді. Өрім талдай балғын қыз. Өмірмен қоштасқалы жатыр. Оның есігін ашар-ашпастан дүниеге қош айтпақ. Құшәла... У ішті. Не үшін? Зұлымдық зардабына шыдамай ішті...»

Кірген бойы тізесін бүгіп ұлгермен Құбайраға Қален:

- Жанғали фельдшерге шап, Құбеке. Загипа ауыр жатыр,— деді.
- Не науқас дейін?..
- У ішкен...
- Сүт ішкізу керек,— деді Құбайра.

Өзі үйден жүгіре шығып, атына ер салды да, отыз шақырым жердегі Бүкі Жанғалиға шапты.

Ажал адамға әр жақтан келіп жатты. Ол түзде де, үйде де аузын арандай ашты.

Жаз айран-шалапты талшық етіп, ашық-тесік шым қыстаудың көлеңкесінде күн көріп келген сыйызғышы Қайыпқожаның жесір кемпірі құз төсек тартып алды. Төсектің аты бар, заты жоқ — шықылтыр алашаның үстіне жайған ешкі тулақ пен не заманғы құрама көрпенің қалдығы еді. Құс төсек, құс жастықтардың қалдықтарының қайда қалғанын да табу қынға соғатын, олардың орнына сыйызғышының көне шидемінің бір өнірі жастық, бір етегі көрпе. Ауру кемпірдің алғашқы кезде көңілін сұрап жиі-жіі кіріп жүрген абысын-ажындарының күн қара суыққа айналып, азынаған аяз бала-шаға мен бұзау-торпақтарды қазан жаққа иіргелі мұршалары да санаулы қалды. Ертелі-кеш отын тұтатып, көже-қатығын дайындаған Тояштың Мәдинесінен өзге Балым кемпір бірнеше рет тамақ әкеліп, «үйін жинасқан болды. Шешесінің басын сүйеп, сусынын беретін кішкене Қали да бір күні бүгежектеп үйден шықпай қалды. Балымның тапсыруымен өзі ыстық сорпа-су ішіп кететін, шешесіне сүт апаратын бұл қолды-аяқты бала от жағып, тұтін тұтетуден де қалып қойды. Хакімді казак-орыстар ертіп кететін күні кішкене Қали күні бойы ауру шешесіне тығылып, бүрісіп отырды да, ертеңіне ауру кемпірдің жұпның төсегіне қатарласа қисайды.

Таңертең хал білуге келген Тояш, мендеген кемпірдің жанындағы бір уыс болып жатқан баланың басын ұстап еді, қолы шоққа тигендей сезді, баланың қызызы бетті шарпығандай екен; дөңгелек жүзі бейне бір от ішінде қалған жez табаның түсіндей, көз жанары мағынасыз, ойқастап кетті.

— Қалижан, басың күйіп барады ғой, қай жерің ауырады?— деді Тояш, бала жауап қатпай, оған тұра қарамастан сыйырайған соқыр терезеге бағып көздерін аударыстырып-төңкерістіріп әлденені іздегендей болды.

— Сен ауырып қалған екенсін,— деді Тояш оған өте салмақты пішінмен.

Оның бұл тап осы сияқты көзге көрініп тұрған шындықты ешбір естіп білмегендей жаңалық есебінде айтатын әдетін бала аңдады ма, аңдамады ма кім білсін, бар болғаны ешбір жауап қатпастан көз жанарын төңкөрістіре берді.

— Су ішесің бе?— деді онан Тояш сәл уақыт көзін айырмай, баланың албыраған дөп-дөңгелек жүзіне қарап отырып.

Бала бұл сұраққа да жауап қатпады, әлденеден қорыққандай үрейлі пішін көрсетті.

— Ауырғанына бірнеше күн болды. Менің әлім кеткесін басымды сүйеп, сусын беріп жатпай жүр еді... Бүгін...— деп қубірледі кемпір тамсанып. Ол сусын ұрагандай Тояшқа әлсіреген пішінмен көзін аударды.— Бүгін қызызы қатты, сандырақтап жатыр...

— Қызызы қатты болса сандырақтатады,— деді Тояш төмен қарап. Аз отырғаннан кейін: — Қыын болған еken саған,— деп, жеңгесіне аяныш білдірді.

— Құдайдың басқа салғанын көрдік. Тек Кәрімғали жаным аман жүрсе... Үйге аман оралса...

Алдымен сол жылғы апатты сүзектің жаздығұні көкірек аурудан қайтыс болған Қайыпқожа сыйызғышының үйінен басталатынын, оның артынан үлкен ауыртпалықпен бүтін ауылды аралап шығатынын Тояш білген жоқ. Бірақ ол көпті көрген және шалдардың тәжірибе-болжалдарын көкірегіне жақсы түйген жан еді.

— Жұбай, сенің науқасың да, мына Қалидың науқасы да сүзек,— деді Тояш аздан кейін.— Сүзекке күтім керек, күтім болса тез көтерілесіндер.

Әйел тағы да тамсанып, Тояшқа көзін тігіп еді, бірақ оның не тілегі барын аңдай қоймаған етікші шекпен бешпетінің қалтасынан шақшасын суыра бастады.

— Шебер қайнам, Мәдине келіп кетсе. Аз-мұз сусын қарастырса... Сонсоң...— Арғы жағын айтпай ауру кемпір әлсіз қолын ептең көтеріп, сылқ еткізіп түсіріп алды.

— Мәдине келеді... жіберейін, Жұбай, жіберейін. Сусын әкеледі,— деді ол жалма-жан есікке қарай жүріп. Әйелін өлім халінде жатқан Жұбайға жіберіп, Тояш ақыл сұрауға Қаленге келіп еді.

Еңіреп жатқан Мәкканы көріп ол шошып кетті де, бірақ аз отырғаннан кейін бойы үйреніп, Қаленге келген жұмысын айтты.

— Жанғали фельдшерге адам шаптырдым. Келген соң қаратармыз

сорлы кемпірді. Баласы тұзде, өзі үйде дүние салу деген осы.

Қаленнің бұл сөзін Тояш ұқпай қалды. Ол әскерге алынған Кәрімғалидың жайын естіген жоқ еді.

Екінші бөлмеде Мәкка тағы да үн салып еді, Қален соның қасына келіп:

— Сабыр ет. Докторға жібердім. Үлгеріп келе алса жанын алып қалады,— деп жұбатты.

Өзі аз уақыт төмен түсіп кеткен еңсесін зорға көтеріп, қиналып жатқан қыздың көгілдір жүзіне қайта бақты. Ол өз көзіне өзі сенбеді. Қыз бетінде өзгеше бір нұр жайнай қалған. Қас пен қабақтың арасындағы қысқа мезетте жан мен тән мұлде өзгеріп кеткен: әлгідегі қату қабақ кенеттен жарқ етіп шаттық-нұрын шашып жіберген. Әлгідегі құла тұздей құқыл бетте қазір жан шырайы алаулап тұр. «Бұл не ғажап?»— деді Қален ішінен.— Жас дene у ашуын жеңгені ме? Қысылшаң кезең өтті білем...»

Есіктен ентіге кірген Шолпан қызы қасында еңкейіп тұрған Қаленің көріп кері шегінді. Бірақ оны Загипа байқап қалды.

— Шолпан,— деді ол ақырын ғана.— Шолпан... мен онымен қауысам...

Арғы жағын айта алмады. Шолпан жақындағы түсіп еді, қыз көзін жұмды. Кенет оның түсі суып жүре берді. Қален еңкейіп қыздың қолын ұстап үлгергенше жас дene жан тапсырды... Ол мен-зең болып біраз тұрып, екінші бөлмеге шыққанда, Тояш насыбай атып, төмен қарап жер шұқып отыр екен.

— Бақытсыз жандар... бәрі бақытсыз. Айнала бақытсыздық,— деді Қален үй ішіндегілерді көзімен сүзіп.— Үйде де, тұз де. Қашан бітеді?!

Ол соңғы сөзінің әлдекімнен жауабын күткендей тұрып қалды.

Ол Богдановқадағы тапсырылған жұмыстардан өзге де көп іс бітіргендей болды. Бақытжанның өз қолымен жазылған үндеулерді, жасырын штабтың жарнамаларын елдегі тілекtes учительдерге жеткізумен қатар аса керекті ақпарларға ұшырады: Жымпіты жасақшыларының ереуіл көтеріп хан ордасын талқандағанын есітті. Естіп қана қойған жоқ, оның ақиқат оқиға екеніне үш жүзден астам қарулы жігіттердің Әйтиев отрядына қосылуға шыққанына әбден көзі жетті. Мұны жалғыз Аманқұл емес, Қален учитель мен Жымпітыдан сол күні келген адамдардың бәрі айтып келді. «Бұл хабарды тез жеткізу керек. Әбдірахман отрядының қай жерде екенін айтатын шапқыншы жіберу керек. Бұл ержүректі жасақшыларды қарсы алу

керек. Мен сол қарсы алушылардың ішінде болуым керек. Нұрымды қарсылап алсам, соңсоң Мұқараманы көрсем арманым болmas еді! Жоқ, мен қалайда қосылуым керек. Қалайда отрядқа жетіп бірге Текеге кіруім керек. Текенің босатылуы анық, Бұл ақиқат. Бұл күні ертең көз көретін қуаныш. О, шіркін. Дусяны көрсем, оның ардақты әкесінің босағанын көрсем? Шешен Дмитриевтің сөйлегенін көрсем! Әттең, осы арманға жетсем...» деп ойлады ол Есен Аңқатысынан асып, тұра Қабанбайға бет түゼп келе жатып.

Хакімнің күні қешегі өлім аузынан қалғаны бүгін есінен шығып кеткен сияқты. Оның жүзінде қазір бір тал реніш көлеңкесі де қалмапты. Жайнаған шуақты күн сияқты. Көзінен шаттық нышаны ұшқындаиды. Өте-мете бір жарқын сөздер ішке сыймай, бейне өрнектеп тұрған тәрізді, еріндері жыбырлап-жыбырлап кетеді. Сызыла тартылған езуі жібектей жұмсақ, шұғадай жайнайды... «Мынау... Гречко. Кәдімгі дос Гречко. Бір ғана Мендігерейді құтқарған жоқ, менің құтылуыма да бас себеп болған ізгі жан. Бұл болмаса мен тәуекел етіп қауіпті амалға бел байлар ма едім! Бұл болмаса мен Ашыдан әрі асып Бударинге дейін ана сотқарлардың арасында кете бармас па едім! Кете беру емес... жоқ, бұл ізгінің ізгісі. Жауыздардың қан ішер ниетін құлаққа сыбыр етті. Мұндай дос, мұндай ізгі ниетті жанашыр сирек кездеседі. Мұның істеген жақсылығын өмірде де ұмытпан. Айтқандай, Гречко Бородин полкының тас-талқан болғанын өз көзімен көрген жан. Көзімен көріп қойған жоқ, оның кәдімгі ішінде болған. Қырғын ішінде болған тірі айғақ. Қызыл гвардияның жойқын қимылын бар жанымен, тәнімен сезген жан. Мұны Әбдірахманға тезірек жеткізіп, өз аузынан сөйлетіп бергеннің өзі қаншама жаңалық! Мұнан қандай қорытынды шығарар екен?! Жоқ, тез жету керек» — деп тебіне түсті ол Аманқұл «Сыйлаған» көк атты.

Хакім Гречкомен қатарласып, жолдың қатқақ шоқалағынан қашқақтай шеткерірек жүріп келе жатқан Аманқұлдың алдына түсіп жортақтай бастады. Ол екеуінен ілгері озып кетті. Оймен нақыштаған оның арман сарайы бейне көз алдына елестеп кеткендей, соған тез жетуге үмтүла түсті. Ал, жол жүргүре жалығып көрмеген және өмірі аузы әңгімeden босап үйренбеген Аманқұл есі-дерті Гречкомен сөйлесу әрекетінде еді. Оны қызықтырған бұл момақан жүзді орыстың қазақша сөйлейтіні, сөйлегенде тіпті қызық етіп мұқамдап созып, мақалдап сөйлеуі оған қатты ұнап кетті.

Әй, орыс отағасы, сіз мұным, дәмдеп сөйлейсіз. Кәдімгі біздің елдегі тамсанып сөйлейтін Ақмадияша сөйлейсіз. Ақмадия кейде келістірмей бұзып алады, панданам деп әлек болады. Ал, сіз бар ғой, құдай біледі деп айтайын, тап азаншы Айғожа сияқтысыз. Түріңізді айтам, Айғожаға ұқсайсыз. Оның да шоқіпа сақалы тап сіздікіндей, бірақ, сары емес, қара. Оның да атқа отырысы ауған жоқ, тап сіздің отырысының: құйрығынан шаншылып қалады, бейне ерге қадап қойған тебен ине

сияқты. Тіпті бар ғой, тізгін ұстауыңыз да Айғожадан аумайды: мына сіз құсап қолын ілгері созып отырады.

Мұңым қолы талмайды ғой деймін, сірә. Мен олай ұстап отыра алмаймын. Айғожа да арық, сіз сияқты жары сопайған адам. Жасы бәлкім сізден ағарақ шығар. Елуге келген адам ғой. Сіздің жылыңыз не? — деп сұрады Аманқұл Гречкодан.

Қызығы: Гречко жыл қайыра біледі екен. Аманқұл шын ниетімен сұрап еді. Оны сынау үшін емес еді, ол орыс та жыл қайырып жас санайды деп түсінетін.

— Биыл жыл жылан болады. Жыланнан жылан қырық тоғыз. Менің де жылым жылан,— деді ол Аманқұлға қарап.— Сен Айғожа дейсің, анау дейсің, мынау дейсің. Адам адамға толық ұқсамайды. Мына сен де басқа жылқышыларға ұқсамайсың. Бізге еріп кеттің. Сенікі мақсат басқа. Мақсат қана ұқсас болады.

Аманқұл не дерін білмей қалды. Ол қайта-қайта Гречконың бетіне қарап, оның сөзінің шын мағынасын ұға алмағанын байқатты.

— Сен теңдікті жақсы көресің. Сені тең ететін ана қызылдар. Мен де сол қызылдарға қосылуға шықтым. Мен де теңдік іздеймін. Міне, мақсат бір деп осыны айтады.

Аманқұл басын шайқады.

— Орыс отағасы, сен ақылды адам. Біздің Шұғылдан көп ақылдысың. Сенің ақылың Қален ағамдардың ақылымен шамалас түседі. Қатын-бала бар ма?

— Бар. Соларды теңдікке жеткізу үшін, өзім де теңдікке жету үшін әнеугі кеткен бұзықтардан ашып қалдым, жігіт. Мен орыс кедейі, сен қазақ кедейі.

— Сен де малшы?

— Мен малшы емеспін. Зәбір көрген крестьянмын. Атым бар, сиырым бар, жерім де бар. Бірақ, соны тыныш отырып пайдалана алмаймын. Казак-орыстар жақсы жерді бермейді, жақсы шөпті шаптырмайды. Ат керек болса — сенікін алады, арба сынық болса — сенікін жегеді. Адам керек болса — атаман алдымен сені айдайды. «Сен хохол, сен казак-орысқа тең емессің. Сен де, киргиз де бір. Хайуан» дейді. Ал, соғысқа зорлап жазады. Көрдің бе, мен олардың атын суарамын, жем жегіземін, ерттеп беремін, бағамын. Өздеріне тاماқ асып беремін, отын жағамын — тура малай боламын. Аманқұл тағы да басын шайқады. Оған мына момақан орыстың халі аса нашар көрініп кетті.

— Қақол қарашекпен бе? — деп сұрады ол.

— Хаҳол деп малорустарды айтады, Қарашекпен деп егін еккен шаруаны айтады. Казак-орыстардың байлары олардың қайсысында болсын өзінен кем санайды. Тегін Жұмыс істетеді, зәбірлейді.

Бұларға жолда ешбір бөгет кездеспеді. Көбінесе елден аулақ өрісті даламен асты. Құзгі қара қатқақта селеулі-қыр, үйір-үйір жылқы табаны жыбырлаған үлкен ойпаттар шоқалақты, жылттыр табанды ауыл жолынан әлдеқайда жүріске жайлыш тиді. Кей жерде оба ығында паналяған жылқышыларға тоқтап, олардың торсық бүйірін бірге сыйысып, қоржын түбін қағысты, кешке қарай жалғыз үй отырған шеткери қыстауларға түнеді. Болыс, билер кездесіп қалған жерде:

— Ақтөбеге уалаят бұйрығын жеткізетін шабармандарымыз,— деп, ас-су ішудің сыйлы жолын да тапты.

Көбінесе кедей-жалшыларға қонақтап:

— Тендерік жорығына аттанған Эйтиевтің адамдарымыз. Кешікпей келеміз. Бостандық әпереміз. Төре билеп, бай тепкілер заман бітті,— деп сыйырлады.

Үшінші күні Шыңғырлау түбінде қалың жасақшы жатыр деген хабарға да кезікті. Бұны кешікпей өз көздерімен де көрді. Алыстан сұрап, қарасынға қарап тұра болжап үйренген Хакім мен Гречко бұлақ бойындағы өзгеше қыбырды бірден шамалады.

— Сонау пішені көп шеткі үлкен үй мен ойдағы екі қыстаудың арасында ерсілі-қарсылы жүрген аттылы тегін емес,— деп еді Хакім. Гречко көзін шүйе қарап:

— Штаб бар ол жерде. Қырға қарай кеткен екеу барлаушы. Мен бағанадан бері байқап келемін,— деді. Қалай болғанда да өздерінің әскері екенін анық білгеннен кейін Хакім сол пішені көп үйге қарай бет бүрді. Алдынан шығып документ сұраған үстінде шинель, басында жүрінді бөркі, аяғында байпақты қазақ етігі бар шала солдат қара жігітке Хакім:

— Штабқа алып жүр, бастығыңа айтар құпия сөзім бар,— деді.

Жігіт «бұл қандай адам?» деп ойланған да жоқ.

— Мынау орысты қай жерден тұтқыннададың? Сыры бар сайтан шығар,— деп штабқа бастай жөнелді.

Аманқұл оған штабқа жеткенше біраз сөз айттып та салды.

— Мен мұны тұтқынға алған,— деді ол.— Қашыпбара жатқан казак-

орыстарды таудан аса бергенде қиқулап шауып к.... түсіп беріп едім, аты жақсылары құтылып кетті, аты нашар мына ағайын қолға түсіп қалды. Бұл бірақ, казак-орыс емес, қақол көрінеді. Қақолдар момын, қазаққа бір табан жақын ғой.

Шинель киген қара жігіт оған көзін аларта бір қарап қойды да:

— Бізге сендей суайт жігіттер де керек,— деді ол Аманқұлдың жауға шауып тұтқын алар түрі жоғын байқап.

— Сен де суайтты көрмеген екенсің, жігітім. Суайт деп сен біздің Рақымғалиды айт. Қазақ «көзін жұмып өтірікті қоя береді» дейді. Ал, біздің Рақымғалилар көзін жұмбай айтады. Анау құні Текеге барғанда Рақымғали атаман Мартынның үйінде болыпты. Сұлу қызы бар екен, сол қызбен би билеп, бірге шарап ішіпті. Атаман Рақымғалиға: «Сен, Рақымашка, молодец. Қызын жігіт таңдал жүр еді, сен ұнадық, келіп жүр»— депті. Екінші барғанда, Аманқұл, сені ертіп барамын. Қүйеу жолдас боласың. Бәлкім сен жанарап Ақкөтеннің қызын алып қашып кетерсің. Ол да қазаққа тилемін деді. Қазаққа тимей қайтсын, сені мен мендей жігіттерді көріп тұрғанда,— дейді Рақымғали. Міне, осыны айт айтқыш деп. Менің бір орысты қолға түсіргеніме сенбейсің, мұның тіпті келісі келіп тұр ғой...

Жігіт басын шайқады да қойды, ішінен «мынаған сөз айтып болmas» деді.

Гречко мен Аманқұлды көп жігіттің ортасына тастап, өзі басшылардың үстіне кіріп келгенде Хакімнің жүрегі алып ұшып бара жатқандай болды. Жазда көрген жас Андреев терезе алдында карта бетін шимайлап жатыр. Әбдірахман сары қағазға шылым орап, кішкене столдың айналасына қолдан істей салған қарағай скамейкага тізіле қалғандардың қақ ортасында түрегеліп тұр екен.

— Да, Жұнысов, бері кел. Аман қайттың ғой әйтеуір,— деді ол есіктен қысыла жылжыған Хакімге қолын созып. Хакім жағалай отырғандарға қол беріп амандастып өтті де, хал-жайды баяндай бастады.

Сақыпкерей мен Әбдірахман да, оның қасындағы Галиасқар мен жыға танымайтын қара кісі де Хакім сөзін зейін салып тындарды, кеп адамның алдында төселіп тіл безеп көрмеген бұл жігіттің асығып сөйлепқызыра түскенін байқамаған болды Сақыпкерей:

— Жақсы, жақсы. Рақмет, ерлік істегенсің. Енді тының, тамақтан да ұйықтап ал,— деді Хакімге.

Әбдірахман орнынан түрегеліп, Хакімнің қасына келді де, оң қолын иғына салып:

— Жұнысов, сенің жаздан бергі отрядқа тигізген көмегің ұмытылмайтын көмек. Ал, мына қазіргі, осы жолғы үш болысты аралап өтіп, ондағы көзі ашық азаматтарға Совдеп сәлемін жеткізгенің, саналы жігіттерді отрядқа тартқаның, Жымпity хабарын толық мәлімдегенің — сенің революцияға жас солдат болып піскенінді дәлелдейді. Ал, қазір жағдай мен міндет мына түрде: Қызыл гвардияның 4-армиясы Орынборды босатты, Оралды үш жақтап қыспаққа алды. Осы айдың ішінде... осы ай емес, осы жұманың ішінде Оралды ақтардың қанды шеңгелінен құтқарады. Біз соны қосыла құтқарысамыз. Біздің орыс, қыргыз болып құраған отрядымыз сол Оралға арқа бет пен батыстан ат қойған 22-дивизия мен 25-дивизияға көмектесіп бергі жақтан тиісеміз. Анау қара кісі,— деді Әбдірахман Мәмбетті көрсетіп.— Жымпity жасақшыларын бастап бізге алып шыққан батырдың бірі. Олар осыдан қырық шақырым жерде Ойыл офицерлерін күтіп қалған көрінеді. Оларды күттірмей осында шақырып келуге ана сенің замандасың Оразды шаптырғалы тұрмыз. Ол басы-қасында болып, сол ер жасақшылардың арасында жүріп дем берген жас. Сен қазір Сақыпкерей ағаң айтқандай, жат та дем ал. Кешке жігіттер жорыққа шығады... Бәрімізде көтерілеміз. Оралға қарай...— деді Хакім Әбдірахманды құшақтай алды.

— Әбдірахман аға, мен шаршағаным жоқ. Кеше бір шаруаның жылы үйіне түсіп, үйқыны қандырып алдың. Сізден тілейтінім: мен Оразбен бірге сол жасақшыларға қарсылап шығайын. Сіз осыған рұқсат етіңіз... — деп өтінді.

Қалайда Жымпity жасақшыларының алдынан шығуды арман етіп Хакім Әбдірахманның аузын бақты. Қарсылап шығайын күтті. Әбдірахман Мәмбетке бір қарап алды.

— Мына Оразбаевқа қосып сені ең қызын іске, біраққын да болса ер жігіттің қолынан келетін абыройлы жерге жұмсайын деп едім. Енді тілек етсең амал жоқ,— деді ол тағы да Хакімнің иығына қолын салып. Сонсоң аз бөгелді де ойын түптеді.— Сенің орнында бол сам мен қазір үйіқтап тынығып алып, таңсәріден полкпен бірге Текеге ат қойысуға аттанар едім. Есінде ме, Жұнысов, жазғытұрым атаман казак-орыстар отряды әлсіз Совдепке ақсызда бассалып, басшыларын тұрмеге тыққаның? Енді сол ардақты азаматтардың босанғанын көру де теріс болмас еді! Өзің бірге араласып, «батыр казак-орыстардың» батырлығын сыйнау да жігітке керек-ақ нәрсе.

Тап сол минутта Хакімге Әбдірахман өзгеше көрініп кетті. Оның шымқай қара мұрты мен қасы, әсіресе ақ еті бағдарлаған мойылдай көзі, келісті мұрыны, тік иықты сұлу денесі тек қана осындағы қылапсыз көптің сүйікті басшыларына біттетін сияқтанды. Ол Әбдірахманның өзіне мықтап сеніп, сынды сапарға бейімдей, оны

қайрай тұскенін елемеді. Тек қуанғаннан ол:

— Әбдірахман аға, жасақшылардың арасында ала жаздай көрмеген дос-жарандарым бар еді,— деп жүзі жайнай тұсті.— Солармен бірге полкты қуып жетеміз ғой.

— Жарайды,— деді Әбдірахман.— Ал, бірақ полкты қуып жету оңай болmas. Бұл іс артқа қарайлауды күтпейді...

Сөйтіп Хакім мен Ораз Ащысай басында қалған қалың жасақшыны полктың ізімен Теректіге бастап келуге жиналды да, 4-армиядан тығыз жарлық алған Әйтиев пен Парамонов бөлімшелері Акутин дивизиясының бергі беттегі жүздіктерін бүйірлеуге аттанбақшы болды.

6

Таңсәріде Мәмбет Шыңғырлау түбіндегі елден екі тұлыш алып келді де:

— Жасында қайсың бәйгеге көп шаптық?— деп сұрады, қоршалап үйіріле тұскен жігіттерден айқайлап.

Жұрт оның сұрауын түсінбей қалды. Айнала жым-жырт, біріне-бірі қарап «не айтайын деп тұр?» деген түйсінге тіреліп бөгеле тұсті. Жасында бәйге атына мінбеген қазақ баласы аз, ең болмаса мүше алып қашып үйренген дала қу тақымдары ғой. Бірақ бәрінің бөгелгені қазір: «Мәмбет бір өнер шығармай қойған емес. Әлдеқалай оның дегенін орындаі алмай қалып, пұшайман болғанша аңдысын аңдалап, жауап қатпай тұру аbzal шығар» деген тосырқау еді.

Аңқатыдан келіп қосылған Хакімнің бір орыс, бір қазағын Мәмбет әлі тани қоймаған. Олармен тіл қатысып та көрген жоқ-ты. Тіпті өз жігіттерінің қасында күні кеше келіп олардың бүгін өнер көрсетуге жарары бар деп ойламаса керек. Көптің алдына жүгіріп шығып:

— Мықты аға, мына мен көп шаптым бәйгеге. Бүкіл Дуана мен Аңқатының, Қашарсойған мен Ащысайдың бойында менің тақымым тимеген бәйге көк, мұқым болып көрген емес. Және оның үстіне Шұғылдың мың жылқысының бәрі шетінен бәйге бермеген қызыра жалды қыл құйрық, ал, соны бағып өсірген, құлынынан бастап алты жасар ат болғанша құлақтап үйреткен осы алдында тұрған жаман інің ғой. Ана жылы қысқа айғырмен Тұрлан балаларының атақты тойында бәйгеден келген де осы...— деп, Аманқұл желдіре жөнеліп еді, оны Мәмбет:

— Әй, сен қайдан шыға қалған екі құлағы тік, жер астынан жік?— деп ақырып қалды.

Аманқұл шошып кетті. Кері шегіне түсті. Бірақ даусын бәсендекімен айтқанынан қайтпады:

— Дәу аға, мен және атқа да жеңілмін. Дөнен түгіл құнан да мені жүк көрмейді. Бөрік сияқты да көрмейді. Оның тәсілі де бар ғой... атқа шабудың деймін-ау. Шапқанда аттың жалын құшып жатып қалсақ, екі аяғың жүзіп бара жатқан адамның сирағындаі созылып кері кетеді, өзің бейне сұға сұңгитін жанша көсілген атпен ат болып, алдыңдан соққан желді найзададай сүзесің. Қой, мен бәйгеден қалып көрген емеспін.

— Ендеше сен түстен кейін менімен бірге жорыққа шығасың. Текеше бақылдап көргенің бар ма?— деді Аманқұлға сәл езу тартып.

Сұсты үлкен қара жігіттің бастапқы өктем үнінің жұмсара бастағанына Аманқұл да, өзгелері де жайласа түскендей болды.

— Теке болып көргенім жоқ, біраққошқарша бірер мекіренетінім бар еді...

— Мекіренген адам бақылдай да білер. Әлде бөріше ұлтын ба едің?

— Мұны менің кәсібім дей бер, дәу аға. Іңірдегі аш қасқырдың сыңсып ұлуы керек пе, әлде таң алдындағы төқмейіл бөрінің торқалы бикешін шақырған есік-терезесі жоқ иесіз қыстаудың ақырағанындаі гулеме уілі керек пе?

— Екеуі де жарайды,— деп Мәмбет сөзді қысқартты да,— атыңды бапта. Кіші бесінде шығамыз. Өзің бір сөзшең неме екенсің,— деді.

Мәмбет жігіттерінің арасынан шығып, штаб кетті.

Көруге, білуге әуес Аманқұл Мәмбет кетісімен тұлыштың неге қажет екенін мүқшашаға кірісті. Әңгімені алыстан бастады.

— Біздің хажының үйінде ғана бола ма десем, мына өлген бұзаудың терісін бұл жақта да керек етеді екен ғой. Жігіттерге ойнауға керек екенін білгенде мен оның түрлі-түрлісін әкелетін едім: бұқанікі керек пе, бұзаудікі керек пе, құлындікі ме, қозынікі ме және оның қай түстесі қажет — бәрін де табатын едім. Хажының шоланы толы: тіпті неше жылғы тұлыш керек болса, сонша жылғысын. Хажының туған жылышынан бергісін де табар едім,— деді.

— Эй өзің де көбік ауыз жігіт екенсің, сөз емес, аузыңа түскеннің бәрін сөйлейсің. Мұны ойынға керек деп пе едің соншама,— деп, бір жігіт оған реніш білдіріп салды.

— Жоқ-ау деймін,— деп әрілей түсті Аманқұл.— Әкелген соң бір ондысын әкелсейші. Мынау не? Шала туған бір ала бұзаудың терісі.

Және өзін нығыздап кептемепті де. Бұған сиыр да ыңыранбайды, көрерсін.

— Бұзаусыз сиырды иіту үшін емес, надан неме. Бұл жау үркітуге. Жаудың атын үркітуге,— Деді әлгі жігіт қабағын түйіп.

— Бәли. Ішіне сабан тығып қатырған өлген бұзаудың терісімен жау үркітетін болсаң, онда соғысадың керегі не! Орыстарға қарсы мен Шұғыл хажының шоланындағы бар тұлышты шығарып қояйын онда.

Таныс емес жігіт Аманқұлға наразы пішінмен теріс айналып кетті.

— Аманқұл, мұның неге керек екенін Мәмбет ағай айтады ғой. Қосшылыққа сені таңдал алды. Енді тек айтқанын тапжылдырмай орындауға тырыс. Оңай біттетін іс жоқ, бәрі де табандылықты керек етеді,— деп шындағы түсті Хакім оны бұл әңгімeden бөліп.

Аманқұл сонда да қоймады.

— Жоқ, енді дегенім-ау. Білмеу жақсы емес. Тұлыш екеш тұлышта енесінің қай жағынан апаруды керексітеді. Мынаны мен орыстардың жел жағынан апарамын ба, ық жағынан апарып көрсетсем бе?

— Тфу,— деп жерге түкірді әлгі жігіт.

Алайда, бүгінгі жорықтың мән-жайын толық түсінген ешкім болмады. Әсіресе тұлыш жайы қебіне жұмбақ болды. «Жау үркітуге керек» деген жігіттің болжалы да дәл болжал емес еді. Аз уақыт өткеннен кейін Мәмбет қайта оралды. Оның қасында Әбдірахман Әйтиевтің өзі бар еді.

— Жігіттер!— деді ол өзгеше бір нық, үнмен. Сонсоң аз кідіріп айнала анталай қалған жігіттерді көзімен бір сүзіп өтіп: — Жігіттер! Атаман әскерінің атты полкы Жайықтың осы бетінде. Оның бір бөлшегі Шыңғырлауды өрлеп Аңдалаға жетті. Бұл бөлшектің саны бірақ жұздік. Бәрі де қәдімгі Орал бойының казак-орыстары. Осы жұздікке қарсы амал жасаймыз. Ал кері қашқанын да, Тасқұдыққа қарай өрлеген екінші жұздікті де Белан отряды бір бүйірден соғады. Соққанда ондырмай соғады. Өйткені жау күшінен біздің күшіміз анағұрлым басым. Және біздің сүйенішіміз күшті — өз еліміз, өз жеріміздеміз. Сондықтан асқан жігермен, қайраттылықпен, қайыспас табандылықпен іске кірісіндер. Өзекті жанға бір өлім. Азаттық үшін, теңдік үшін қан мен жан пида. Дайын болындар!

— Дайынбыз!— деп қалды жақынырақ тұрган жігіттер.— Баста, Әбеке!

— Баста!

— Баста!— десті жамырап,

— Мәмбет, жинал,— деді Әбдірахман, Оразбаевқа қарап.

Сөйтті де өзі қайтадан штабқа қарай жүрді.

— Мініңдер атқа!— деп бұйрық берді де, Мәмбет өз атына беттеді.

Мәмбеттің он жігіті «бәйпеге көп шапқан» Аманқұлды қосып алғып, он бір болып жөнеле берді.

Ақбұлақтан шыға беріп, Мәмбет екі жігітін, мылтықтарын ерлерінің қастарына тұңырта ілгізіп, алға қарай жөнелтті. Енді біраз жүргеннен кейін Аманқұлды қолының ұшымен нұсқап өзіне шақырды да:

— Сені жылқышы дейді. Алдыңдан бір үйір жылқы шықты, сол жылқыны бөрліктіре қуып кетуге тұра келді. Сонда сен бақташыға бой бермей қалай қуып кетер едің?— деді.

Аманқұл оның бетіне қадала қарап алды да, езу тартты.

— Бөрліктіре қуу деген бөріше қуу деген сөз. Ал, бөрінің бірі жатып қалады да, бірі алыстан бүгежектеп келіп жылқыны үркітіп жібереді. Үріккен жылқыны жанамалап шауып, қайырмалап, жатқан бөріге қарай айдайды. Жатқан бөрі деңіне келгенін қарғып барып шаптан алады да жарады...

— Мен саған бөрінің қалай жаратынын айт деп тұрғаным жоқ. Бір үйір жылқысы өзің қалай қуып әкетесің, соны сұраймын.

— Алдымен тонымды айналдырып киемін. Соңсоң құрықтың бауына қара қақбақ байлаймын да, ыскыра шауып, қалаған жағыма бір үркітіп алғып сілтей беремін. Бір еліріп алған жылқы өмірі тоқтамайды — тек тоныңды желпілдетіп, қара қақбақты қалтаңдатып кө зіне түсе берсең болды, жау күған малдай жосып береді.

— Ендеше, қазір ана күпінді айналдырып ки. Соңсоң ала тұлыптың мойнына жінішке қыл арқанды байлап жіберіп, бір ұшын тақымыңа бас та сонау төбенің басына қарай шап. Жылқы алатын жайыңды көрейін,— деді Мәмбет Аманқұлға.

Аманқұл бұйрықты екі еткен жоқ. Ол күпісін айналдырып киіп, сұппа бөркінің ішкі елтірі жағын сыртына қаратып киіп те алды. Ала тұлыпты артына бөктеріп, қанжығасына байлап соңында келе жатқан жігіт жалма-жан жінішке қыл арқанды ішін кергіштеп қатырып тастаған бұзаудың мойынына тұзақтап бекітті де, екінші жағын Аманқұлдың қолына ұстадты.

Өмір бойы ат үстінде өсіп, жылқы қуып үйренген Аманқұлдың аты да өзіне лайық екен: жігіт ысқырып қалып, ат жалын құша ілгері ұмтылғанда бұл жылқы бейне қасқыр қуғандай қос құлағын жымитып алып көсіле жөнелді. Алыстан қараған жанға Аманқұл ат үстінде таңулы жатқан бір жануардай көрінді. Ал ұзын қыл арқан тағып сүйреткен ала бұзаудың тұлышы бейне бір жынша секіріп, қарғып құлап, қайта тұрып, төрт аяғы әр шөкенің басынан бір аттап жатқан әлдебір үрей шошырлық жанды хайуанаттай-ақ селтендетеді. Аманқұл ысқырықты ұдетіп, шабысты көсілдіріңкіреген сайын ол бір мал түгіл адамды үркітерлік дәу-перінің өзі болды да кетті...

— Жарайды. Бірақ алдыңнан шыққан жылқынының қолында қаруы да болады. Содан жасып қалып, өзінді де, өзгені де шерменде қылып жүрме. Ер жігіт өледі, өлмесе істерін істеп шығады,— деді Мәмбет, Аманқұлды кери шақырып алып.

Он бір адам Шыңғырлаудың жағасымен төменгі Аққалаға қарай аса берді. Аққала Ақбұлақтан отыз бес шақырым жер-ді. Бұл екі селеннің нақ ортасында Тіксай жатыр. Кеше кешкі хабарға қарағанда казакорыстардың барлаушылары Тіксайға дейін өрлеп келіп, бірақ әлденеден үріккен жандарша өзінше кері шапқылап кеткен. Мәмбет жарықта сол Тіксайды басып өтуге тырысты. Ол жігіттерін жалғыз аяқ қыр жолымен қасқырша шұбыртып, сирек шоқырақтап, жиі-жій аяңдаумен отырды.

Күз күні қысқа, кеші ұзақ. Далада көп жартып дағды алған Мәмбеттің ойы күн ұясына кірер-кірместе Тіксайдан өтіп, жұрт орынға отырып жетпей Аққалаға құлап кету еді. Бұл көздеген жеріне жетіп жығылған кезде арт жақтағы қалың қол да Тіксайдан өтіп Аққалаға төніп үлгермек. Егерде жау қарсы кездесіп жол бөгелмесе, бар әрекетті іңірде бітіріп алып, тұн бойы торып, таң ата кішкене қалаға, қиқулап кіру ғана қалмақшы.

Тіксайға төніп келгенде жортуылшыларды қара қасқа атты дембелше сары жігіт қарсылап алды.

— Жол ашық, батыр. Аялдан ас жеп, атыңа тыныс бер. Арғы жағы сәті түссе көзді ашып-жұмғанша бітетін нәрсе,— деді ол Мәмбеттің жанамалай келіп қолын алып.

— Малшиң даяр ма, соны айтшы, Ерғали,— деп сұрады Мәмбет,— ас жеуге уақыт жетпей қалар.

— Он бес, он алты шақырым жерге кез байланбай жетесің.

— Жеткенде...— деп бөгеліп қалды Мәмбет.— Кешкі ат суарудан қалса, істің теріске айналғаны. Мына қақаған сұықта таңды далада тосу қыынға соғар.

- Дегенмен жылынған жоқ, Мәке..
- Малшыны айт.
- Малшы қарсылайды...
- Онда, Ерғали, бір-бір тостаған құрт. Тек тезірек болсын. Басқасын кері оралғанда дәмдерміз.

Ерғали кері шапты.

Сай басындағы үйге Ерғали арқан бойы-ақ озықкелсе де, Мәмбеттің айтқан бір-бір тостаған құртын да, қарпып жейтін қойдың салқын етін де дастарханға қойып үлгірткен екен. Аттарын есіктің көзіне іле салып, жау-жорық салтымен үйге екі-екіден кіріп он жігіт ә дегенше қой сорпасына езген құрт сіміріп, қос қолдап ет асап шықты. Мәмбет соңынан кірді. Төрге үнсіз сәлем етіп, бір тізерлей дастархан шетіне отыра кетті де, табақ ішіндегі оңаша қалған бастың маңдай құйқасын сыдырып аузына салды, таңдайын жеді. Бармағымен басып, көзді ұясынан шығарып асады. Ұсына берген әйелдің қолынан алып тостаған құртты тұтас сімірді.

Сонсоң:

- Рахмет, жеңге,— деп орнынан түрегелді.

Орта жасқа келіп қалған бидай өнді әйел ілесе шығып, Мәмбеттің қасына таман жақындей тұсті. Мәмбет оны аттандырап деп үміттенді білем, тізгінің ұстап, атын көлденендете түсіп еді, әйел оң қолымен жағын сипады да:

— Батыр, жорыққа ерді жар аттандырады, жарға жігітті жеңге аттандырады. Екеуін де көрген шығарсың. Ал, мен апалық етейін, жолың болсын!— деп, әйел көлденендеген атқа жетіп келіп маңдайынан сипап өтті.

Жортып отырып жеті-сегіз шақырым жер алғаннан кейін Ерғали:

— Мынау, Қарасайдың қырқасы, қазір Аққала да көрінеді,— Мәмбетке.

Мәмбет бұл жақта болып көрген жоқ еді.

— Қала өзеннің қай бетінде?— деп сұрады онан.

— Арғы бетте.

— Онда қай жерден өтеміз?

— Жаман өткелден. Суы ат бауырынан келмейді, биыл жаңбыр аз және мұз қатып қалған. Әсірсө Ақсұдан әрі өзеннің көп жері ат көтерерлік,— деп Ерғали оған білетін жерінің сырын баян ете бастады.

Мәмбет енді сұрақтамады, ол өз ойымен шүғылданып, айналаны көзге шүйе берді де «зәнталақ бір оң жанбастан келсе» деп күбірлеп қойды. Оның бұл сөзін Ерғали Аққаладағы казак-орыстарға айтқаны шығар деп топшылады.

Бұлардың соңында шыққаннан әңгімелері жарасыпкеле жатқан Жапалақ пен Аманқұл тұра қалып, батыс жаққа қолдарын шошайтысты.

Ерғали оларға:

— Жүріңкірендер!— деп айқайлап еді, екеуі әлденеге есі кетіп алыстағы қала жаққа қадала тұсті. Олар қаланың ішінде аттылы адамдар барын байқады.

Қан майданда екі жақ жағасында саптағы қолдың әскерлік өнері, құралының басымдығы және оған қолбасшының тапқырлық әдісі тең келсе жау қамалын бөксеріп жүгіре берері хақ. Бірақ кей кезде құрал мен сол құралды қолдану өнерінің мұлтікіздігіне қарамай қара басатын әскер де болады. Соның бірі сақадай сайланған атты корпустің генерал Акутин басқарған дивизиясы еді. Бұл дивизия ала жаздай «жалаң аяқ» Чапайдан таяқ жеп, Орал қаласының батыс жақ арқа бетінде майдан шебін берік ұстай алмаған-ды. Ал, 25-дивизияға 22-дивизияның бригадалары қосылып декабрьдің бас кезінде қалаға екі жақтан ат қойғанда Акутиның атақты казак-орыстары тозған бөздей тігісінен ыдырай берді. Каменқаның түбінде оның бір полкы қызыл гвардиямен қаруын тастай беріп ой бауырымдап табысты. Бұған бас себеп: адамшыл мақсатты үгіт пен насиҳаттың нысананаға дәл тигендігі болса керек. Окопта, жауынгер арасында: «Жер шаруанікі», «Завод жұмысшынікі», «Орыс еңбекшісі орыс еңбекшісінің жауы емес», «Совет өкіметі қанаушы алпауытқа ғана қарсы, оның таяғын соғушы ақ генералдарға қарсы» деген ұран-ұндеулер талайға ой салған; ой салумен ғана қоймай, қылыштасқан екі жақты құшақтасып табысуға жетектеген...

Мұның ұстіне, ойда, қырда, село мен станцияда, тіпті алыста жатқан бейғам ауылдың ішінде арқасына зұлымдық батқан жандардың қару ұстап бас көтеруі «ер жүрек казак-орыстарының» ерлік салтын түп көтере өзгерте бастаған. Басыну орнына бас қорғау, шабуылдан гөрі шегіну сезімі көбірек билеген-ди. Бұған бұрынғы «түк сезбейтін қара шекпен» мен «тағы өскен қыргыздың» іштен шалған айла-тәсілі қосылып, Жайық бойын бір шыбықпен айдаған казак-орыстың күн

санап берекесі қаша берді. Бірақ соңғы соққы шекесіне тие қоймаған генерал Акутин Бұқар беттегі партизандық қымылға қарсы бір полкқа жуық казак-орысты Меновой двор мен Теректі станциясында ұстады. Негізгі жауы Самара мен Саратовтан шыққан қызыл гвардияны тоқтау үшін іш жақтың тыныш тұруы керек болды. Бірақ бұл бөлімдерді де тынбай ығыстырып келе жатқан қызылдарға қарсы аттандыруға тұра келді. Осы сағатта Бұқар беттегі жүздіктердің орнын басып тылды берік ұстап тұруға Оралдың Войско өкіметі Жымпityның жасақшыларын алдыруды мақұлдан еді. Ал, бір полкқа таяу жеті жүздіктің бір түнде бесеуін Орал қаласын қорғауға алдыруды да, қалған екі жүздікті Жаншаның жасақшылары келгенше орнында қалдырып қойды. Қалдырып қана қойған жоқ, партизан отрядтарын қорқытып әрегірек ысырып тастау ниетімен казак-орыстар абай-қоқай қымыл жасады. Екі жүздікті Теректіден Қабанбай Қақпақтыға дейін, онан да әрі Шыңғырлау бойына өрлеп бой көрсету маневріне жіберді.

Осы бой көрсету маневріне шыққан казак-орыс жүздіктерінің жолын тосып, бергі жағынан Белан, арғы жағынан Эйтиев қозғалған. Бұлар казак-орыстың қанша жүздік екенін күні бұрын білді. Оралға тықыр таянғанын алдында Ташлыға барып қайтқан Андреев айтып келген. Ақтардың лағып шыққан жетім жүздіктерін тоқтатуғана емес, Андреев Оралды алғаннан кейін негізгі Войско әскерін қазақ бетіне шығармау, тегін тамақ пен тегін жем, шөптен қағып, Жайықтың елсіз жатқан оң жақ жағасымен ысыру мақсатын көзделеп еді...

О заманнан бері кең сахарада бір күндік, екі күндік жердегі дүшпанына қара құйын шабуыл жасап үйреніп қалған қазақ жігіттері бар өнерді жаудың төбесінен түсуге, қазақ тәсілімен қарсы тараптың атын алып қара жаяу қалдыруға жұмсады. Бұған Әбдірахман ең сенімді, ең мықты, өмір бойы жылқы қуып өскен, орыс арасында сан жыл болып, білегінің күшімен бас теңдігін қорғап келе жатқан Мәмбетті жұмсады.

— Қалай алсаң, олай ал, Аққаладағы атты қазақ жүздігінің атын қуып ал. Жаяу жүріп қойшыға да қол көтере алмайтын батырлардың артына содан кейін мен мына қараларды қаптатып көрейін,— деген ол кеше.

Сөйтіп, Мәмбет Аққалаға төніп келіп, күн екіндіге таянғанда казак-орыстарды алыстан торып тұрды. Ол ымырт үйіріле ат алу шабуылына кірісудің қамын жасады. Қаладан тіл алуға жансыз етіп Эйтиевтің қайнағасы партизан Ерғалиды жөнелтті. Қалғандары жарастына түсіп ықтасынға бой тасалады, қораға түсер қасқырдай, әр жерден бір бас қылтиып қарауыл қарап, жылжи-жылжи Ерғали айтқан Жаманөткел аузына да жетті.

Ерғали ақшам кезінде-ақ қайта оралып, он жігітті енді қаланың

түбіне жетектеді.

— Қазір бақташы дыбыс береді,— дедіол, ең шеткі кішкене шым қораға көзін тігіп.

Шым қора-жай өзеннің қойнауына үйірілген қаладан көріне оқшау тұрған бір жарлының жалғыз үйі болса керек, бірақ осы кез оның иесіз екені алystan-ақ көрініп тұр; төңірегінде не мал жоқ, не пішен жоқ, кешкі сығырайған шам жарығының орнына соқыр жанның көзіндей, кішкене терезелері анадайдан үнірейіп көрінеді.

— Дыбыс емес,— деді Ерғали аздан кейін, жаңылыс айтқанын байқап қалып.— Ана иесіз шым үйдің терезесінен «шайтан шырақ» жылтылдаса болды, ілгері ұмтыламыз.

— Қазірден-ақ сонда жетіп бұқсақ болмай ма? — деп еді Жапалақ, Ерғали оны тойтарып тастады.

Казак-орыстар ақымақ халық емес. Олар кешке қарай қаланың түбін торып өтуіне де мүмкін. Ал «шайтан шырақ» көрініс, «аңдуши жоқ, атты суатқа айдайды» деген сөз.

Ат суару, суат ою десе білгіштігін бір байқатып қалатын Аманқұл да сөз үлесін алды.

— Суат нешеу екен өзі? Біз бұл жағынан күтіп отырғанда, қаланың екінші жағына айдал кетпесін мәстектерің. Ақсақал, сен о жағын ойладың ба?

— Саспа. Суат аузындағы күтір анау шым қора. Өзеннің қалаға ең жақын жерінің өзі осы. Әрмен қарай айдаса бір қыыр жол. Казак-орыстар ақымақ халық емес.

— Ақымақ халық емес, ақымақ халық емес... Маған солардың ақымақ болғаны керек еді, ақсақал. Сен қайта-қайта ақылды дейсің, құда түсетін адамша, тегі.

— Ай, сен суайт бала, сөзді азайт. Көп сөйлейтін неме екенсің өзің. Бос әңгімені қойып онан да ана тұлыбынды қалай «ойнатудың» қамын көздесең етті.

— Бос соз емес, ақсақал. Казак-орыстың ақылды болғанынан ақылсыз болғаны артық...

Бағанадан істің неден басталып, немен тынарындолбарлап келе жатқан Мәмбет аттан түсіп айылын бекітті, бөркін баса киді, белбеуін жөндеді. Соңсоң қала жаққа еңкейіп бір қарап алып, әлденеге құлағын тосты.

— Казак-орыс ақымақ та емес, айласыз да емес, оны қой. Аттарын қазір бірін жетектеп, бірін айдал суатқа келеді. Эне қозғала бастады... Қорқақ адам қолға түседі, қорқақ адам іс бітірмейді. Алдымен осыны ойла. Жылқышы, сен Жапалақ екеуің үркітесің, басқа сабалап әлгі откелге айдайсың, Ерғали екеуміз қардылың етері табылса, жанын жаһаннамға жібереміз. Ұқтыңдар ма? Әзірленіңдер,— деді Мәмбет атына мініп алып.

Бәрі де етек-жеңін жинай тұсті, тізгіндерін тежеп тақымды қысуға дайындалды. Аманқұл басына шалмасын орай салып, бір ұшын қолтығына қысты. Сөйтті де ол:

— Ой, тонды айналдырмаппын ғой,— деп шапшандап үстіндегі ақ тонын шешіп, оны айналдырып жіберіп қайтадан киді. Шалмасын да қайта орап, сұппа бөркіне белбеулеп бекітті де, ұзын ұшын сол қолына орап алды. Соңсоң ол бөктерген тұлышпқа да «ақ көйлек» кигізді. Бәрін істеп болып, даусым шығар ма екен деген адамша екі рет ішін тартып таңертеңгі қаншығымен қауысатын қасқырша, үнін булықтырып іштен шығарып «ұлышп байқады». Бұл қасындағыларға бейне алыстан келген бөрінің жан түршіктірер үніндей күмпілдеді...

Шым үйден «шайтан шырақ» жылтылдамады. Жар астында бұққан он адам кезек-кезек бас қылтитып қарап жатты. Уақыт созыла берді. Шым қыстаудың түбінде қыбыр да көрінбеді, уәделі шырақ та жағылмады.

— Бір нәрсе болмағай еді...— деп күбірледі Ерғали шыдамай.

Бірақ осы кез жар жиегіне атымен көтеріліп қарауыл қараған Мәмбет кері бұрылды да:

— Жігіттер, еріңдер соңымнан!— деп өзеннің жиегімен қалаға жорта жөнелді.

Ол бөгелмestен жар астымен лекіте ілгерілей берді, ешбір қауіп-қатерсіз, бейне өз үйіне келе жатқан қожайындей, елең етпестен асты.

Артындағылар шұбыра тұсті. Әлден уақытта Мәмбет жардан тік көтеріліп, қыр басында қазықтай шаншылып қалды. Ол жақ, бұл жағына көз тастай салып, кейіндегілерге қолын сермел:

— Тарт, Жапалақ! Жылқышы, жөнел! Ана арт жақтан!— деп көзеді.

Сөйтті де өзі қалаға қарай жөнелей берді. Қыр басына шауып шыққан Жапалақ пен Аманқұлдың көзіне дөңінен өтіп кеткен бір үйір жылқы шалынды. Ол үйір жылқының алдында үш аттылы, артында қайыра айдал екі адам жинақтап барады екен. Алдымен жапалақ ысқырып қалды да Мәмбет кезеген қала мен екі ортадағы бос алаңға қарай

қүйіндата жөнеліп еді, ізінше атының басын тежей тұсіп, Аманқұл теке болып бақылдап-бақылдап алды да, мекірене шапты. Ол суатқа айдаған көп аттың соңынан тұра шапты. Мүшелік жер ағызып келіп тағы да бақылдады... Сонан соң тағы да мекіреніп алды, енді дүңкілдете келіп дауылпаз қақты. Кешкі інір әлемінде қойнауды не жын, не шайтан жайлап кеткендей болды. Қаладан бір шақырымдай жерге шығып кеткен ойында түк жоқ казак-орыстар құты қашарлың текенің бақылы, дауылпаздың сатыры, ысқырық пен әлдебір жер бүйірін тұсірерлік әлем-тапырық дыбыс мидай араласып ығы-жығы болды да кетті. Мұндай жайды бұрын көру түгіл құлағы естімеген казак-орыстар мен ноқта-жүгенін басына түріп айдаған әскер аттары дүр етіп жоңки тұсті. Тап осыны күткендей «не болып қалды?» деп елеңдеген атшыларға Аманқұл енді тұра шапты.

— Иисус Христос!—деді бірі, соңында жын секіріп, ақ шашы шұбатылып жанынан оте шыққан жанды елесті көргенде.

Жолдан жалт берген казак-орыстың аты қарғып-қарғып кетті — әлденениң түбі тұсіп кеткендей жанды елестің өн бойы тағы да сатыр-сұтыр, күтір-күтір еткендей болды.

Ат та, адам да енді дүркіреген шабысқа салды, ала көленде не болғанын айыра алмады. Шұбатылған аң шашты алbastымен қатар, онан да үрейлі қара алbastы пайда болды, бір өкіріп, бір ішін тартып, жапырып сүзіп бара жатқан зәулім қара бұқа сипаттас-алbastы еді. Бұл, ақ тонды, ақ сәлделі, ақ тұлышты Аманқұлға қарама-қарсы өкірген «қара тонды құбыжық» белгілі Жапалаң болатын.

Қаладан шетке қарай жөңкіген аттарға енді Мәмбет пен Ерғали және басқалары араласып кетті. Бұлар белең алған аттарды иесімен қоса қуып, ес жилюға мұрша бермей, оларды ұрып жырып кетуге кірісті. Бұл ниет оп-оңай орындалды: жолын кесе шауып қуып жетті де, бір атшыны Мәмбет соққымен ұрып аттан тұсірді, енді бірінің қамалап жүріп басқалары мойнына тұзақ салды. Бірақ көп аттың алдындағы үш кісінің екеуі бір бүйір шауып жеткізбей кетті де, енді бірінің қайда жоғалғанын бұлар білмей қалды. Тек әлден уақытта, бұл алпыстан астам атты өздері келген Жаманөткелге жеткізгенде қала жақтан мылтық атылып, у- шу болған берекесіз дыбыс шықты. Бірақ құғыншы болмады.

Таң ата Әйтиевтің қаптаған қара-құрым аттылы әскері Аққалаға төніп келгенде кешегі жүздік жатқан бұл шағын қала жым-жылас еді.

— Казаков не выдашь — спалю хату, — деп ақырын тұсінен жан қорқарлық Мәмбетке, орта дәүлетті шеткі мекен-жайдың шоқша сақал арықиесі:

Вси повтикалы. Нимае никого, — деп басын иіп, шапшандаپ бір

шоқынып алды.

Жан жоғы рас екен. Тұнде бірнеше арбаға тиеліп, арба жетпегені жаяу-жалпылап, атты казак-орыстар өкшесін көтергені анықталды. Әйтиевтің отряды Белан батальонына қосылып ақ казактарды бүйірден түйгіштей беруге бет түзеді.

Арқадан, батыстан және шығыс жағынан килігіп, Орал қаласын, келіге салып түйіп жатқандай, зеңбірекпен тоқпақтаған Қызыл гвардияға шылбыр тастауға асықты.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

Қара жел ішін тартып тұр...

Кей кезде адамның өн бойын құннің құбылысы билеп кетеді. Нәсерлеп құйған қара жаңбыр бойды сергітпей, иықтан басып, жарқ еткен нажағай мен Шатыр ете қалған күн әлденеден еріксіз бұқтырады.

Нұрым інірде сыртқа шыға келгенде жер тербеліп, аспан селкілдеп тұрғанға ұсады: арқадан соққан дүлей ызғырық шарбақ қораны сындырып бара жатыр; қамыс шеген басы шулап, мая тәбесі желл-желп етеді; үй жапсары түріліп, мұржадан жоғары ысқырған жел бебеу қаққан бақсыдай. Уілдеген ызғыры, сыйқырлаған шарбақ, қап-қара тұн, панаasz дала, бұйыққан ауыл — бәрі қосылып көңілге қайғы құйып жібергендей болды. Әлденеден елегізіп, әлденеге жүрегі түйткілденіп, арқасы шымырлап қоя берді де, Нұрым шарбақ қораның ығына отыра кетті. Тұла бойын қалтыратып өткен бір сұық леп отырган соң бәсек тартты. Бірақ тап сол мезетте жел тына қалып, жаңағы айнала ысқырған уілді дыбыс жоқ болды. Енді әлдебір көзге көрінбейтін дәу жан таңданып ішін тартып-тартып қалған сияқтанды. Нұрым шарбаққа құлағын тосты, пішен түбіндегі биік шегеннің ішінде тұрған аттарға мойнын созды. Шарбақ қорадағы ұйысып жатқан қалың қойдан жабағының жылы лебі есті, ұсақ күйістің қыттыры құлаққа шалынды. Басқа дыбыс жым-жылас. Әлде ат па ішін тартқан?

Жел қайта уілдеп, әлгіден де күшті сарнап кетті. Шарбақ қора бұрынғыдан да тәмен бұға түсті, қабырғалары сыйтырлап сынып кетердей, жермен-жексен болардай, іштегі қалың қой дүр етіп ақтарыла жел етіне шыдамай, әлдеқайда ығып кетердей...

«Апырмай! Ұйтқып бара жатыр. Бұл не деген қаһарлы тұн!»

— Күн жағымсыз. Өте жағымсыз, — деді ол үйге кіріп.

Оның арқасы құрыстаған сияқтанып қабағы тырыса бастады; он бойы қайта шымырлап қоя берді. Әлденеден шошынған жүрегі аттай тулады.

— Жыршы, неге құрыстап тұрсың, арқаңнан сұық ұстаған жоқ па? — деді Орақов.

— Күн өте жағымсыз, — деді тағы да Нұрым. — Бейне бір әлем сарнап, әлденеге ішін тартып тұрғандай болады.

Ұдайы ат үстінде, қара сұықта ұзақ жол жүрген адамдар кешеден бері жылы үйде тыныс ала бастап еді. Бүгін жайланаиса түскен — көбі

өз төрінде жатқандай, семіз ет, ыстық сорпадан кейін керіле есінеп ауыз басу жиленген.

Әзіл-қалжыңды әңгіме сейілгеннен кейін шынтақтап қисайып, кейі мыйзып кетіп отыр.

— Нұрым, мына жүртты өлеңмен серпілтіп тастамайсың ба? Қас қараймай ұйқы баса бастады, — деді Орақов. Ол Нұрымның арқасы құрыстап, көңіл қошы келмей тұрғанын сейілтпек болды. Бірақ Нұрымның аузына батыр ақынның:

Баданамды баса бәктеріп,

Қасыма жаттан жолдас ертіп.

Құн-тұн қатып жүргенім:

Ана Нарында жатқан

Жас баланың қамы үшін...—

деген өлеңі түсіп еді, оны айтуға селқос көңілі тартпады.

— Жігіттер көз шырын алуды көздеп отыр ғой. Менің де өлеңге аса зауқым жоқ. Оның үстіне ана жақтағы әйел балалар мен жас сәби әлдеқашан жастыққа басын салып жайланаңып қалды білем, — деді.

Орақов оны қыстамады. «Ұйықтаса ұйықтасыншы жігіттер» деген ой келді оған. Бәрінің де бүгін кешеден бергі елеуреген ұшпа көңілі жай тапқандай — «Ойылдағы офицерлер бір жетісіз келмейді. Оған дейін Мәмбет те оралады» деген ойға берік иек сүйеп еді.

Қазан жақта да қамсыз әңгіме бар-ды. Кешеден бері бойы үйренген кішкене Зәуреш Мұқараманың ойын құмарлығын көргеннен кейін иығына шығып алған. Шешесі:

— Зәуреш, апа шаршады, болды енді. Жат, төсегінді салып берейін, — деп зорлап жатқызғаннан кейін де, ол ойнап жатты.

— Тағы-тағы, — деді сәби, қыздың «коза рогатая» деп ойнатқан саусақтарынан көзін алмай.

— Идет коза рогатая... идет...

Мұқараманың нәп-нәзік ақ саусақтары лақша жорғалап, өзіне жақындағанда бала бетін бүркей салып, көрпе астында сықылықтады.

— Тағы!.. Тағы!..

— Қой, Зәуреш, жетті.
— Идет коза рогатая...
— Хи-хи-хи...
— Қой, Зәуреш, жетті.

Қыз басын шайқап шешесінің дегеніне көнбейтінін, қойғысы келмейтінін білдірді.

— Зәуреш оған көне қоймас. Апамен ойнайды. Солай ма, Зәуреш?
— Тағы...
— Зәуреш, сен нешедесің?

Қыз оң қолын көтеріп бес саусағын жазды да, сонан кейін сол қолымен екі бармағын басып жұмып, үшеуін көрсетті.

— Уш жастамын де. Ой ақылды Зәуретай.

Бала «ақылдымын» дегендей басын изейді.

— Сен ақылдысың, Зәуреш. Сен доктор боласың. Доктор боласың ба?
Бала оған да басын изейді.

— Болады. Үлкен доктор болады. Жаралы адамды кесіп емдейтін доктор болады.

Айша шошып кетті.

— Астағыпрыалла. Кесіп емдейтін дейсіз бе?

Мұкарама жалма-жан тұсіндіре бастады.

— Айша, ауру түрлі-түрлі. Біріне дәрі беріп емдейді, ауруханаға енді бірін алып емдейді. Адамның аяғы шығып кетсе, жә қолы шығып кетсе. Ал, жараны жарып, іріңін тазартып емдейді. Кесіп емдейді деп осындаиды айтамыз.

— Қорықпай қалай кеседі? — деп қалды әйел.

Мұкарама оны да тұсіндірді — оқып, үйреніп, дәрігерлікке жетілетінін айтты.

— Мен сізді тілмаш болып жүрген кісі еken деп едім. Бәсе, лөктүр екенсіз ғой.

— Жоқ, мен доктор емеспін, — деп жөндеді Мұкарама, — доктор болып шығу үшін көп оқу керек. Біз тек докторларға көмекші болып аурудың жарасын байлаймыз, доктор айтқан дәрісін ішкіземіз...

— Сіз неге көп оқымаңыз? — деп сұрады Айша.

— Мына соғыс кесір болды. Соғыс біткен соң Петербургке, болмаса Саратовқа барып оқымын.

Айша да бүгін қызы сияқты бой үйретіп алғып еді. Ол қызын шайқап қойып, қызық әңгімеге құмарта түсті. Зәуреш қалғи бастады. «Жас қыз... Жас та емес. Қүйеуі болмас. Қыз шығар» деп ойлады әйел. Аздан кейін ол Мұкарамаға қарап қойып:

— Ұят та болса сізден сұрайын... — деп көзін төмен түсірді.

— Не нәрсе? Сұраңыз. Неге ұят болсын.

— Сіз жассыз ғой. Менен кіші шығарсыз.

— А, сіз нешедесіз?

— Мен биыл жиырма бірге шығамын.

Мұкарама аң-таң қалды.

— Сіз Зәурешті он сегізіңізде тудыңыз ба?.. Кешіріңіз, таптыңыз ба?

— Иә.

Мұкарама басын шайқады. Ол Айшаны «жасынан бала көтерген екен» деп таңданды.

— Сіздің қүйеуіңіз жоқ па? — деп сұрады Айша.

Бірақ өзі тағы да ұялып, көзін төмен түсірді.

Әйелдің сырласуға құмартқанын көріп, қыз ашық жауап бермеуді лайық көрмеді. Және оның үстіне іштегі сырын мына сияқты мөлдіреген қазақтың жае келіншегіне ақтару айып емес сияқтанды. Тіпті сол сәт Айша сенімді замандас, жақсы дос тәрізденді. «Хакім сияқты білімді, көрікті, өзгеден анағұрлым артың тұрған, жан-тәнімен жаратқан жанды жасыру қажет пе? Сол үшін емес пе, осы ерлік жолда әскермен бірге тұн қатып, қауіпті сапарда саз кешіп келе жатқаны?»

— Бар, — деп Мұкарама терезеге қарады.

Тас қараңғы тұнде томсара мұлгіп тұрған құзгі далада мына кішкене үйдің кәрінің көзіндегі күңгірт тартқан қималы әйнегінен әрі не барын

көрсетпеді. Бірақ қыздың ойымен бейнелеген өзіне таныс айқын бейнесі көз алдына келіп тұра қалғандай болды. Ол өзінің соңғы кезде түсінен шықпай қойған Хакіміне қолын созғандай бір қимыл жасап, терезеге телміре тұсті. Алыстан... анау Жайықтың бергі беттегі ойлықырылыш жағасынан қалың әскер қаптағандай көрінді; мына келе жатқан қара қоңыр жігіттерден анағұрлым көп, анағұрлым келбетті. Ат үстінде ойнаған, жалаң қылышты жарқылдата шауып, жемен жарысып жүйткіген ерекше әскер: алдындағы ақ тонды командир, ақ боз атының үстінде үзеңгіге шіреніп дүrbісімен алқапты шолып келе жатыр. Кейінрек нөкерлер тобы көрінеді. Ақ боз атты жарқ еткізіп қылыш сермегендей болады, жер дүние зуылдаған қылыштың, жемен жарысқан аттың дыбысына толып кеткендей уілдейді...

— Сыртта жел күшейіп кетті, — деді Айша, терезеге телміре қалған Мұқараманы тағы да сөзге. шақырғысы келіп. — Оқыған жігіт шығар. Ол да әлгі лөктүр оқуын оқып шыққан жігіт пе?

Мұқарама жалт бұрылып Айшаға қарап қалды.

— Жоқ, доктор емес. Мүмкін кейін доктор да болар.

Мәскеуге оқуға бармақшы соғыс біткен соң. Мен де... екеуміз де оқимыз. Білесіз бе қандай жігіт екенін?

Айша күліп, басын шайқады.

Қазақ жігіті. Бір жерде оқыдық, бір жерде жүрдік. Биыл ғана екі айырылып кеттік... казак-орыстардың кесірінен. Ана жақта ағасы бар, жыршы. Біздің бәріміз де сол Хакімдер тұрған жерге барамыз. Олар да осындағы әскер. Әскер болғанда нағыз әскер. Қалың әскер. Мәскеуден бері қаптап келе жатқан гвардия. Кешікпей көрісеміз. Біз соған қарсылап шықтық...

— Сағынған екенсіз ғой күйеу баланы. Балаларыңыз жоқ қой?

Енді Мұқарама қызырып кетті.

— Жоқ, жоқ, мен әлі жаспын. Ол да жас. 18-де. Қосылғанымыз жоқ... Уәделескен жар... Сізден кішімін,

Төрт жасы кішімін, — деді қыз сасып.

Қыздың үялып қалғанына әйел езу тартты да, тағы да басындағы күдігін қайталап айтып, соған бір орнықты жауап күткендей болды.

— Біз де көп деп естідік. Бірақ адамдарды атып, мал-мұлікті талап кетеді дегені қорқытады. Әлгі большевиктерді айтамын. Сіздің айттырған күйеуіңіз солардың ішінде екен ғой.

— Айша, айттырған күйеу емес, біз өзіміз уәделестік. Бірімізді біріміз сүйдік, сонсоң мәңгі бірге боламыз дедік.

— Айттырмай күйеуге шығуға бола ма? — деді Айша таңданып.

— Қыз тек сүйгенін жар етеді.

— Оқыған адамдар ғой ол, — деді Айша, әлде өкінішті, әлде ерсі көрерлік бір болбыр үнмен.

Сонсоң Мұкарама Хакімнің жолдастарын да, мына қазақ жігіттерінің талапты сапарын да ақтай сөйледі. Айшаның «жұртты қырып кетеді» дегеніне дәлелді, түсінікті жауап беруге тырысты.

— Жалған сөз, Айша. Олар да мына сіз бен біз сияқты қазақтың, ноғайдың, башқұрттың еркіндік сүйген ер жігіттері. Орыстары да солай. Олар казак-орыстар сияқты емес, «қырып кетеді» деп бекер айтады, сырттан жамандайды. Мына жігіттер, ана жақта отырғандар қандай болса, келе жатқандар да сондай.

Әйел үндермен, ол енді тесек жабдығымен болып кетті. Мұкарама кішкене сәбиді төсекке жатқызып, қолымен қозғап қойып ұйықтауға кірісті. Шешесінің қолын бөгемей:

— Зәуреш, ұйықта, ұйықта, — деді ол көрпесінің сыртынан ептең қана тербете қозғап. — Бөле, ұйықта.- Өскен соң ұлken-ұлken доктор боласың. Мамаң доктор болғаныңды жаратады, есіттің бе?

Әйел Мұкараманың балажан екеніне қайран қалып, ішінен: «бишара күйеуіне жеткенше асығыс екен... өз баласында көріп, жатырқамай ойнатып, ерінбей тербетеді. Мұсылман қызы ғой, ноғай болса да...» деп қойды. Аздан кейін Зәурештің төсегіне басып, шешінбестен Мұкарама да ұйықтап кетті.

Айша оның жастығын қызының төсегіне жалғастыра салды да, өзі қонақтар жатқанша ұйықтамады. Зәурештің қасында мөлдіреп жатқан сұлу Мұкарамаға қарап отырып, әлдебір тәтті ойларға батқандай болды. «Кішкене қызыым тап осындаі лөктыр болса» деп армандағы ма, кім білсін?!

2

Ал, алдыңғы күні:

— Екі күн өтіп үшінші күні таң алды! Белгі сол бағанағы айтқан: өрт! Алдымен командир жатқан пәтердің үні өшірілуге тиіс! Қапы қалып, сан соғу болмасын, Абылаев мырза!

Дақпа-дақтап тәртіп беріп үйренген әскер старшинасының бұл сөзі

де аузынан бүйрық есебінде шықты; тапсырма емес, бір өзі ғана ойлап шығарған жұмбақ жүріске сай сыры ішіне түйілген келте жарлық.

— Өрт жалынына бірінші тамыздық сол үй болады, мырза. Бұған қам жемеңіз, жаңа көрген жауым емес, — деп, Абылаев атына мініп алған Әзмұратовқа құлақ қақты.

Бұл Сәлмен мен Жанғожаны атып тастағаннан кейінгі Жанша мен Арон төренің ең сенімді екі офицерінің уәде-байламы еді.

Әзмұратов атына қамшы басып жөней берген. Бірақ «бір жұмада Ойылдағы юнкерлерді тап осы жерге жеткіземін. Табысар тәбе осы «Ащысай» деп Мәмбетке айтқанындай, юнкерлер Ойылда емес, онан алпыс шақырым бері Қаратөбеде қалғаны мәлім. Қаратөбе екі күнде айналып соғарлық — Ащысайдан небәрі елу шақырым-ақ жер. Бейғам жасақшыларға Абылаев ұйықтап жатқан жерде бас салып бастықтарын қырмақшы да, ал үшінші күні түнде жетіп үлгерген Әзмұратов қалғандарын қарт ұмсатпай таң алдында жайпап салу әрекетін жобалаған. Мұны тек Абылаев қана біледі, Абылаев қана орындай алады. Бұған Әзмұратовтың көзі толық жеткен.

Серттескен үшінші түн де келіп жетті. Дайын жатқан жас офицерлерді Қаратөбеден алып шығып, жолда бір аялдатып ол Ащысайға да төнді. Түн жамылып шұбырып келген ордалы қасқырдай, айлакер офицер саңар тауығы бірінші рет шақырғанда нақ уәделі жерге ат маңдайын тіреді. Шеткі елу офицер орналасқан үйлерге екі шақырымдай қалғанда өрттің бүрк етуін күтіп, иіріліп тұрып қалды. Аттың дүбірі, қару-жарақтың сыйдыры, адамның күбірі құлаққа шалынарлық жер болса да, қарауыл жасақшы тап сол күні елең ете алмады, бұған қара түннің қара сұық желі көлденен тұрды — аяғын аңдып басқан жау ық жақтан келді; және өзектің екінші сағасынан алыс, кәдімгі Әзмұратовтың өзі орналасқан пәтерге таяу жерде бөгелген болатын.

Бұл кезде елу юнкер де түнгі шабуыл қамымен жатақ іздеген жыландақ жорғалап жатты. Олар бір үйден бір үйге бұғып келіп, бірі ат арасына, бірі пішен ішіне еңбектеді; кейбірі сенекпен кірер есіктің жолын тіміскіледі, тіпті терезе түбіне төніп үйдің ішіне көз жібергендер де болды. Өйткені Әзмұратовтың жобасы бойынша әр үйге екі адамнан бөлініп аңсызда кіріп келіп бас салуға тиіс еді. Бұларға қарсыласқанын атып, бағынғанын тұтқынға алу әрекеті міндеттелген. Бірақ бұл жобаны Абылаев өзгертіп жіберді. Ол інірде юнкерлерге «жатқан жерде жайрата бересіңдер» деп жарлық берген. Оның ойынша бұл бұзылған жандарды қолға түсіріп әлек болудың керегі жоқ, құртып жіберу жөн деп шешкен.

Өз қасына бір офицер ертіп Абылаев жұрт тегіс үйқыға кірді-ау деген шақта басшылар жатқан ең шеткі үйге еңбектеп жетті. Алдыңғы

күні таңертең тың тыңдал, шарбақ тұбінде сөйлесіп тұрған Сәлмен мен Нұрымның әңгімесін естігеннен кейін бұл үйді ол көз жұмып табарлықтай болған, қундіз алыстан бақылап, кешке жақыннан көріп қора-қосысы мол дәулетті үйдің маялап үйген пішениң, пішенге жалғастыра салған үлкен шарбақ ауласын, қыстаудың бір бұрышына тірелген биік шегенін қөзбен өлшеп-пішкен-ді. Енді қазір сол пішен мен қыстаудың батыс бетін ала бір жағы пана, бір жағы қора етіліп тартылған шарбақ ауланың іргесімен жағалап келіп, оның аузын ашып ішіне паналады. Ұрыша бұққан екеуді көріп төбесі ашық кең ауланың ішіне қамаған қалың қой дүр етіп екінші бұрышына лықсыды, пысқырынып, үрпісіп кейбір ерек қойлар жер тарпып едірейе тұсті де, бірте-бірте көзі үйреніп, адам екенін көрген соң тыныштала бастады. Қоймен бірге Абылаев та ентіккен тынысын бәсендетті. Жанжағына көз жіберіп, төңіректе қыбыр жоғын байқағаннан кейін өшіккен офицер үйде жатқан қас жауының пішінін көз алдына келтіре бастады. Оның бірі оған: әскер тәртібін бұзып, басқаға бұзықтық үлгі көрсеткен жалпақ бетті, балуан денелі Жолмұқан, енді бірі — қолын сермесе құлаш жерден шаларлың ұзын қара қасқунем Жұнысов болып көрінді. Ал, үшінші дүшпан — бар жасақшыға басшы бола кеткен опасыз жұз басы Орақов еді. Осы үшеуінің осы үйде екеніне Абылаев күмән келтірген жоқ. «Енді бірер сағаттың ішінде құлің көкке ұшады, сендей сұрқия зұлымның. Қылышың бастан асты, діннен безген кәпірлер» деп кіжінді Абылаев әрқайсысының тұр-тұсін оймен апайқын бейнелеп. Оның әлде ызғырған қара сұықтан, әлде өңменінен өткен өшпенделіктің ызасынан тісі-тісіне тимей сақылдан кетті. Қолындағы гранаттың шығыршығын тауып, қолтығын жазып, құлашын созып лақтыруға алдын ала әзірлік жасады. Сөйтті де қасындағы жас офицерге:

— Әлгі сендердің аузы-басы көгерген старшиналарың келіп жете ме айтқан сағатында, әлде той өткен соң даңғара, ап-сап болған жаудың орнын сипаумен абырой ала ма?! Келсе де келмесе де әзірлен, керосинді пішеннің бұрышына шаш та, аздан соң от қой! — деді.

Сөйтті де ол, бірден-екі дірілі молайған денесін жылдытып, жауырының қайшылап-қайшылап қойды; қайта-қайта орнынан оқыс көтеріліп, кілт отыра қалып, қайтадан ұша тұра келіп бір кез бойын да қыздырып алды. Соңан кейін саусақтарын жұмып-жазып, жұмып-жазып, жаны кетуге айналған биялайсыз қолын да жылыта бастады. — Бармақтың ебі қайта оралды. Дене жылдытып, қол қозғалып, көп күткен сағат та жақындал, офицердің көңілі бір жай тапқандай сәл уақыт отырып, жерге қойған гранатты тағы ұстады, шығыршығын сұқ саусағымен іле тартып, қалай шығарып алғанын ол сезбей қалды. Шырт еткен дыбыс құлаққа шалынып кетті. Офицер орнынан ыршып тұсті.

Сан ажал сыйып тұрған бұл үлкендігі құнан қойдың ортан

жілігіндей болат қауашақ енді жарылып кетпек. Алдымен оны ұстап тұрған Абылаевтың өзі құл бол көкке үшпақ. Ол жанталасып қолын кері серпуге де, болмаса оқталып отырған үйдің терезесіне лақтыруға да білмей кірпік қағып қана үлгерерлік бір сәт қозғалмай қатып қалды. Егер қолындағы гранатты кері қарай лақтырса ашық ауланың ішіне барып гұрс етпек. Өйткені оқы мен солы биік шарбақпен қоршаған үлкен қора — қора іші толы қой. Гранат жарылған шақта даусынан бүтін үйқыда жатқан халық дурілге тысқа жүгірмек қой. Онда... Абылаевтың арғы жағын ойлауға дәті шыдамады. Онда бар операция босқа кетіп, келген ізімен кері қайтуғана қалмақ! Тіпті елу офицерді жанынан безген бұлікшілер жанышып, таптап жоқ етуі де ғажап емес. Алдымен Абылаевты бас салып құрбандыққа шалуы даусыз... Абылаев қолындағы гранатты жасақшылардың бас штабы жатқан үйдің терезесіне лақтырды. Ол туралап-ақ лақтырды, алайда оның қолы еркіне көнбей, дәлдеген мұржаға соқпай, гранат онға ауытқып кеткен сияқты болды. Ол енді екіншісін дәлірек лақтыруға әзірленді...

3

Сыртта не барын үйдегі жан сезе ме! Өзара жай әңгімелесіп отырып, кезек-кезек ауылды торлап қайтпақшы болған Жоламанов пен Орақов жәнө Нұрым Жұнысов ояу еді. Әсіресе әлгіде сырттан келген Нұрымның көнілі қаяу жандай тұнжырап отырған. Шала шешініп, шинелін жастық ете қисайған өзінің кәдімгі ала биелі жасақшысы босаға түбінде қор ете түсті де, Нұрым соған мойнын бұрып қарай қалды. Кәдімгі Жолмұқан жуытпай өзіне он бірінші жасақшы етіп алған сарысы. «Бишара» деді Нұрым ішінен. Сонсоң көз адына Жолмұқан көлдененеңдеді. Жалпақ, балуан Жолмұқан. «Сен ұзын қара» деп сөйлейтін Жолмұқан! Бір беткей өскен жанға бой бермейтін Жолмұқан!.. Қазір Жымпityда жайқап жүрген шығар...

— Мен шығып келейін, — деді Жоламанов, оның ойын бөліп.

Жұз басы есіктен шыға берді...

Бір нәрсе күрс етті де, курс еткен дауыспен бірге үйдің төбесі түндікше желп еткендей болды, Мезет қазан жақтың жарымен қосыла ортадағы ұзын пеш бейне бір жүгімен ауған арбадай қисая кетті. Тысқа шығып бара жатқан Жоламанов әлдененің екпінімен ашылып кеткен есіктен әрі тоңқалаң асып барып сенекке жығылды да, қос қолдап жер тіреді. Ал, төрдегі терезеге таяу жерде ойы бөлініп кеткен Нұрым бөкселеп, бар жақтауы сыйырлап, сынып, қайшы ауыздана қалған терезеге соғылды. Оның еш ңәрсені қөріп-біліп, амал-айла жасауға шамасы келген жоқ, тек бетіне сабалаған жалынды желдің лебінен басын аулақтатқандай ұзын денесімен соғып үңірейткен тесікті қолымен омырып-омырып жіберді. Әлде әйнек, әлде қаңылтыр, жалаңаш қолды тіліп кетті. Бірақ кесілген жердің ашығанын, соқтығып

кеткен әлденеден денениң үйіп қалғанын ол қапелімде сезбеді, жандармен күн сыртқа кеңге қарай ұмтыла берді. Сүйретіле, қысыла, әлдебір тастай нәрселерді соғыстыра барып, бір мезет жанын шығара жанышып, езіл жатқан ауыр үйме-жүймелерден денесінің толық босанғанын сезіп «үй» деп етпетінен жатып қалды. «Бұл не? Жер сілкінді ме? Зелзала қаптады ма? Аспан жерге түсті ме?..» Ол аптыққан жүргегінің тізбектеген сұрауына жауап беріп ұлгірмей, кейінгі жақтан:

— Бұл не? Бұл не болды? — деген тұншыға шыққан дыбысты құлағы шалды.

Жалма-жан иығын серпи түсіп, кері бұрылып, өзі шыққан терезе үңгірінен көрінген Орақовтың қолына қолын жалғады. Сүйрей тартып, омырылған жақтауды қоса, іштен сыртқа қарай шағын денелі серігін құдыққа құлаған серкедей етіп суыра берді. Екінші рет гұрс еткен дауыс үйді енді тұндігімен қоса көтерген дауылдай етіп екінші жаққа біржола жықты. Омырылған, сынған теректің, кілеттің, жақтаудың, опырылған жардың, төбенің сатыр-сұтыр, күтір-күтір ете қалған адам шошырлық апatty дыбысына қосыла әлдекімнің ыңырсығаны; жанышылып, езіліп тұншыққан үні, демінің булыққан қырылы, желдің азынаған сарыны — бәрі қосылып кетті.

Кейінде үй құлап, жанышылған жандардың үстінде қопырата тастаған үлкен бір үйіндіге айналып қалса, далада шарбақ ауланы солқылдата жапырып дүрліге үріккен қалың қойдың олай да бұлай жөнкіген дүрілі, мая пішеннің ығындағы аттардың шұрқырай кісінегені, ауланың шегендерін жұлқылап екі иығын жұлып жеп желпілдете азынаған алай-түлей желдің сарыны әлдеқайда тарс-тұрс атылған мылтық дауысының құлаққа тұнып келген дүңкілі, әлде команда, әлде айқайдың күмбірі ес жиғызбай тұнгі ақыр заманың азапты, үрейлі, қырғынды жаһаннаміне айналып кетті...

Бір кез бүрк, еткен жалын жер дүниені тегіс жалап кеткендей болды, жалп етіп жерге шөгіп қалды. Ізінше қара тұтін екі қолымен жер тіреп отырған Нұрымның көмейі мен көзіне сабалап өтіп, демін тарылтып жібергендей, етпеттетіп басын жерге тіреді.

— Қайдасындар? Тірімісіндер? Тірімісіндер? Кім бар? — деп аптыға жүгіріп, әлдеқайда қол созып, құлаган үйді қарманып жүрген адамның дыбысы шықты.

— Мындамыз. Мындамыз, — деді Нұрым Жоламановтың даусына зорға үн қатып.

— Тірімісің? Жау қапыда соқты...

Орақовтың сөзін мылтықтың екі адым жерден шыққан гұрсілі

жалмап жұтып жібергендей болды. Нұрымның құлағына:

— Ah!.. — деген дауыс шалынып қалды.

Ол қарғып барып жұдырықпен мылтық иесін жапалақтай түсірді. Өзі құлаған адамның үстіне барып шөге қалды да, жерге бір-екі рет жаншып-жаншып, қолындағы мылтығын жұлып алып кері қарай ұмтылды. Шөгіп қалған Орақов оған әлдекімді көрсетіп:

— Ана жақта офицер кезеніп тұр. Нұрым... — деді.

Мылтық тарс ете түсті, бірақ Нұрым құламады. Ешкімге соқпай оқ әлдеқайда зулап асып кеткендей, құңгірт жаңғырығып, желмен бірге гүл-ызыңға айналып кетті.

Оқ атқан адамды екінші қайтып кезеніп көзге алып, қайтадан мылтық шүріппесін тартып үлгергенше арыстанша қарғып Нұрым шекеден жұдырықпен сарт еткізді. Құлатқан жаудың тұмсығын жерге тыға тоңқайып қалғанын, оның оң жағындағы екінші біреудің кезене салып атып қалғанын, қайтадан оқтайланған түскенін анық көріп қалып еді. Бұл екінші адам да ілкі серігінше омақатып кетті. Бірақ оны Нұрым бой жаздырмай қолынан ұшып кеткен винтовкасын ала сала құндағымен соқты да мылтық иесі тоңқалаң асты. Сол екі арада Нұрым ілкі құлатқан адам ес жиып қалғандай, орнынан екі қолымен жер тірелі түрегеле берді. Оны да мылтықтың құндағымен соққан Нұрым, енді бас көтермесстей етті, солдат сылқ құлап түсті де, Жерде керіліп қалды.

Бұл кезде алысып, жұлысып, атылған мылтықтың үнін өшіріп жатқан серіктерінің қай шамада екенін анықтап Жоламанов демін зорға алған Нұрымның қасына жетті. Ол да демін зорға алып:

— Ойпырмай, аманбысындар? Үйде кім қалды? — деді.

— Білмеймін қанша адам шыққанын. Орақов шығып еді менің ізімшесін... Терезеден... Әне жатыр. Жаралы...

— Үйдегілерді шығарайық.

Жауап орнына Нұрым терезеге қарай ұмтылдып, қараңғыда қармалап жүріп, өзінің шыққан терезе шамасын сипалап еді, жым-жылас жатқан үйіндіден, асты-үстіне қопарылған жар мен төбeden, бықсыған түтіннен өзге нәрсе таппады. Ол есік жаққа қарай жүгірді.

— Есік жақ опырылып қалды, мен қалай шығып қалғанымды білмеймін, ізімшесін үйдің бәрі солай қарай гұрс етті, — деді Жоламанов.

Сонда да екеуі үйдің астында қалған жандарды шығару ниетімен жанталасты; не істеп, не қоярын анық білмей айнала жүгіріп, қараңғы о

жер, бұ ғаралыңа сүріне құлап, қарманып жүріп есіктің шамасын қуыстап, бірте-бірте әлде не бір қопыраған заттардан есікті аршығандай болды. Бірақ үйде қалған жандардың өлі-тірісін, қай жерде жатқанын біліп болмады. Әрі қараңғы, әрі алай-түлей дауылдатқан тұн адамның да, малдың да есін тандырып жібергендей болды.

Уақыт өтіп жатты. Бірақ қанша уақыт өткенін, не болғанын әбден айырып жетпеген екі адам, бір кез құлаған үйді тінту ниетін тастай беріп, жаралы Орақов пен соққыға жығылған екі адамның қасына келіп үңілді. Етпеттеп құлап жатқан адамды Нұрым жұлқып тартып, жүзін жоғары аударды. Оның шинелінің иығындағы офицер погонына қолы тиді.

— Офицер, — деді ол. Әлденеден жиренген адамша кері тартып алып.

— Офицер екені өзінен өзі белгілі... Қанішер офицер болмаса, тұн жамылып келіп, жатқан адамға бас сала ма?

Бұлардың сөзіне жауап бергендей, аударып тастаған офицер ыңырсы қалды.

— Тірі жатыр мына ит...

Жаралы офицер ыңырсып, басын көтергендей болды да Нұрымға қарап:

— Абылаев! Қайдасың? — деді сөзін буындалап, ақырын ғана.

Нұрым оны анық есітті. «Бұл қайдан келіп қалды?» деді ол денесі жиырылып, тұла бойы мұздап кеткенге ұсады. «Әлгі басқа соққаным сол...» Нұрым жаңағы мылтықтың құндағымен ұрып жықтым деген адамды іздеді. Абылаев қараңғыда басына төнген мылтық құндағынан аман қалып еді, ол жалт бұрылып ілгері ұмтыла түскенде Нұрымның соққысы бөксесіне тиген. Абылаев жер сүзіп қалды да, бірақ дene қызыуымен ол еңбектеп шегеннің бұрышына жетті. Баспаналап отырып есін жиды. Ұйыған жамбасының бірден-бірге жаны кіре бастады. Ол бұғып отырып енді қараңғыда аласұрып жүрген жауын көзben іздеді.— Ұзын Нұрымның елу қадамдай жерде еңкейіп жер сипап, қайта бойын жазған биік бейнесін наған ұшына алды...

Бұл кезде Жоламанов қасындағы екінші үйдегі жігіттерді хабарлауға жүгіріп еді — ол үйдің ішінде де мылтық атылып у-шу болып кетті.

— Нұрым! Қайдасың, Нұрым? — деді жүгіріп келген Жоламанов.

— Мындармын. Орақовты...

Нұрымның дыбысын қатарынан шыққан наған дауысы алыстаташп жіберді...

— Ah! —деген үнді ғана естіп қалды Жоламанов. Енді қайтып ол Нұрымның да, Орақовтың да не болғанын анықтай алмады: қатар-қатар атылып жатқан мылтықтың гүрсілі, әлдекімнің айқайы, жылаған баланың, ойбайлаған әйелдің жан түршігер шарылы, алыстағы аттың шүркүрағаны мен жақындағы байлаулы аттардың арбаны төңкеріп, осқырып тас-талқан болған әлегіне араласып кетті. Бір жақтан шарбақтағы қой дүрліге қалды, өзен басындағы үйден өрт шықты. Адам бабын тапқысыз әлекті қырғын басталды. Бұл Ащысай басындағы түнде төсекте жатқан бейғам жасақшыларды Әзмұратов пен Абылаевтың тегісінен жым-жылас еткен қанды қырғыны болатын. Олар сол күні өш алыш еді.

Қолы қара қорқақ келеді. Ойыл офицерлері жиырма шақырым жердегі Мәмбет жүздігіне бармады. Оның аржағында Әйтіевтің полкы жатыр деп сескенді. Тек Ащысай басын адам жаны түршігерлік қан қылды да тынды. Түнде Абылаев басқарған елу офицер екі жұз жасақшыны төсекте жатқан жерде қырды — үйді-үйге кіріп келген бойы оқ атты. Қашқаның қылышпен қырықты.

Таң біліне келіп ат қойған Әзмұратов отряды түнде пішенге, қораға, мал арасына тығылған жасақшыларды тұтқындаумен болды да, тек қару жұмсал қашып құтылмақ болған Жоламановтың жеті жігітін қылышпен туратты; жұз басын тірі қалдырды. Сөйтті де ат пен құралды, тамақ пен басқа жабдықты есептеп обозға артты да, бөгелмestен кері жүрді, тірісін Ойылға айдал кетті.

Әйел үн салып, бала еңіреп, ерекк күйзеліп, кәрі күрсінген ауылға жігіттерімен Батыrbек жетіп еді. Оның бар бітіргені үйді өліктен тазартып, есі кеткен елді жұбатумен болды. Ал, Шыңғырлаудан сұыт жүріспен жеткен Ораз бен Хакімді көргенде ол, ой бауырымдап еңіреп қоя берді.

Хакімнің тілі байланып қалды. Ол аппақ қудай болып кетті. Көзінен жас, аузынан үн шықпады. Ол тек ауылға шығарып көгендереген қозыдай қатар салған қанды өліктің ішінен адам іздеді... Ол тапты. Шеткі төбесі ортасына түсіп, қопарыла құлап қалған үлкен үйдің жанында Нұрым жатыр еді. Нұрымның қасында Орақов. Екеуінің де басы кесілген.

Хакім Нұрымның бассыз кеудесіне төніп, тізерлей, мойырыла отыра кетті. Біраз уақыт өтті... Оның ойына бір кез үрейлі нәрсе сап етті. «Мұқарама қайда? Жау қолында!.. Жау қолында!..— дей берді ол іштей. — О, тәнірі! Неге өлмеді жауға олжа болғанша! Неге қанға көміліп жатпады ақ дене! Неге!.. Неге!..» — Бұл тілек пе, әлде ашынған бір азы қасіреттің елесті үні ме? Оны Хакім білмеді. Тек: «Неге!.. Неге мына

жерде жатпады! Неге жау қолында қор болды! Неге..! Неге!..» — дей берді. Ол бір сәт назарын Нұрымнан басқа жаққа аударғандай болды. Қасында қопарылған үйдің астынан бір топ ауыл адамы өлік шығарып жатыр екен. Хакім мағынасыз көзін сол жердегі үй астынан шыққан өлікке бұрды. Ол бірте-бірте орнынан тұра бастады. Эйел өлік... Жас әйел. Келіншекті екі адам көтеріп шетке шығарып салды. Тағы әйел... оны да көтеріп келіншектің қасына әкелді. Кәрі әйел. Бір кез... о, тәңірі... бір әйел... бір бала... қыз бала... әйел емес. Шашы төгілген... Аппақ... қағаздай аппақ жүз... Жаңағы қысқа тілек! Жаңағы тар тілек қабыл болғаны ма!.. Хакім ұмтылып келіп өліктің басын құшақтай алды. Өлік Мұкарама еді...

5

Ертеңгі шақ, Аяз. Жел жоқ. Барбастау мен Мына-мынай арасындағы кең аппақ. Қатаң жер қар жамылған. Тұнғыш жұқа қар... Қиыршық қар. Бұл ойпаң жер мен төмпешіктерді тегіс жауып, үюлі пішіндер мен әр жерде қолшатырдай төңкерілген некен-саяқ ағаштар да ақ кимешек бүркенген. Тіпті алыстағы қарауытып жататын Жайық бойының орманы да бүгін ақ жоталанып қалған. Айнала аппақ, айнала қыбырсыз. Бұл маңды бейне құздің батпақты, өңсіз қара қожалақ түрінен біржолата тазартып аққа орай салған. Қөлденең құлақта шалынар дыбыс та жоқ. Таң алдында алыстан күркіреген күндей, әрідегі зенбірек дауысы қатарынан дүңк-дүңк ете қалып еді, қазір ол да естілмейді. Ілбішіннен арғы Жайық жарына құлап, құлақтан таса, жоғалып кеткендей.

Үнсіз, қыбырсыз ақаяқ даламен екі аттылы ғана жерді айғыздап сызып келеді. Ат тұяғы сүйрете басып өткен аң жолда қара шұбарланып жосыған із қалып жатыр. Екеудің алды Мынамынай, арты — Теректі.

Бұл сүйген жардан, тел өскен бауырдан, бірге оқыған жолдастан айырылып, аз күнде өні өлік жандай қуқыл тартып кеткен Хакім мен оның жолдасы Ораз еді. Хакімнің тек өні емес, іші де қуқыл, дene жансыз, кеуде бос қуыс, ой мұздай, көңіл суып қалған тәрізді. Ол үндемейді. Қарамайды. Сөзге тартып, ойын бөлуге тырысқан Оразға: «Бар», «жоқ» дегеннен өзге тіл қатпайды. Қалаға, Мынамынайға жақындағанда Ораз қалайда оның ойын бөлуге тырысты. Оған қаланың босар алдында кездескен ауыр жайды айттып жеке бастың қайғысын халық мұңына бұрғысы келді.

— Жиырма үшін дарға асқан күні қалада Андреев болыпты. Ол астыртын келіп жүрген жігіт қой. Пішен базарының үлкен алаңына жиырма бес дар ағашын орнатқан дейді. Бірақ, Дмитриев үкім орындалатын тұні камерада у ішіп өлген...

Хакім селт ете тұскендей болды да, көзін алмай келе жатқан Оразға

бір жері шаншып кеткендей қабағын шытты.

— ...У ішіп өліпті. Жау қолында қорлықпен жан бергенше, жендетке мойнына тұзак салдырганша, өзіне өзі қол жұмсаған. Жетпей кетті сабаздар. Зұлымдар әдейі жеткізбеді ғой. Әйтпесе Қызыл гвардия «Қырық тұрбадан» кеше шығарып алар еді. Солай емес пе?

Хакім басын изеді. Ораз сөзін әрі жалғастырды.

— Жиырма үш емес, — деді ол әңгімені әріlete түсіп. — Жиырма үштен көп ол күні қаза тапқандар. Бала мен қызды айтсайшы. Түрмеде отырған Ғаділшина дейтін әйелдің жалғыз баласы мен Дмитриевтің жалғыз қызы.

— Оған не болыпты? — деді Хакім қабағын шытып.

— ...Қыз аман. Ал, баланы атты казактар қылышпен турап тастапты. Тұнде алаңда асулы тұрған өлікті дардан қып түсіріп, сүйегін алып кетейін деп жатқанда дозор көріп қалып, баланың басын шауып түсірген. Қызды ұстап алып кеткен.

Хакім баланың Сәми екенін бірден білді.

— Зұлымдар істер! — деді ол ақырын ғана.

«...Тұнде Мұқарамалардың есігі алдында... Жаздығұні түрменің түбінде... қағаз жапсырып, тамақ тасып жүрген. Әділбек сияқты алғыр бала... Әділбектен үлкен еді. Ақылды, оты шығып тұрған бала еді», — деді ол ішінен. Хакім далаға — алға қарай көз жіберді. Айнала аппақ мұздай дала. Тек қарауытқан Мынамынай төбесі көзге шалынды. Қыбыр, қозғалыс бары байқалады.

«...Не жазығы бар еді Сәмидің? Сәби Сәмидің?... Басқалар жазықты ма еді? »

— Жұрт жиналышп жатыр. Әскер Әйтиевтің полкы Мынамынайда деген...

Ораз үзеңгіге көтеріліп мойын созған жаққа Хакім де қарады.

— Жүріңкірейік, Хакім.

Екеуі жүріңкірей түсті.. Тағы да Хакімнің көз алдына жасыл қиықты Құрбановтардың үйі алдында Сәмидің үндеу жапсырып тұрған бейнесі түсе қалды. «Не жазығы бар еді... Мұқараманың жазығы... Нұрымның... Сәлменнің...»

Қалың халық. Ат-арба. Өгіз, түйе. Күпілі, шекпенді, тымақты қазаң. Кердерілер. Ішінде таныс адамдар да көп көрінеді. Арғы жақ аттылы

әскер. Қазақ әскери. Хакімдердің бөлімшелері. Бергі жағы Белан партизандары екен. Ел қазақтарының арасынан оңай өткенмен Белан отряды ілгері жібермеді.

— Осы жерден тыңда. Комиссар сөйлеп жатыр.

— Кім?

— Кәрі қырғыз.

— Ойбай Бәкең. Бақытжан Қаратас! — деді Ораз. — Әне! Сақалы желбіреп кеткен...

Жалаң бас кәрі адамның бурыл шашы болмашы желмен қалжындақандай түрілген. Шашынан да сақалы етекті. Үстіне ішік киген. Үлкен қазақ. Биік мінbenің үстінде қол сілтеп сөйлеп тұр. Уілдеген жел, дуылдаған жан, теңселген теңіздей қозғалған, қарақұрым көптің ойық ортасы кәрі адвокаттың күңгірт даусын шетке шашау шығармай жұтып қоя береді.

Осы кезде Белан жігіттерінің арасынан, бейне бір қалың қамысты жарып келе жатқан сом жонды қара тарғыл шортандай, ірі қара атқа мінген зор адам Ораздарға қарай ұмтылды. Ол, қыыр шеттегі екеуден көз жазып қалармын дегендей, жұртты жапыра бұларға жақындей түсті. Сөз тыңдауға ұйыған жандардың шырышын бұзып жіберді, көп ішінде наразы сөз, қату қабақ туғызды. Бірақ бұл белгілі ердің бетін бөгей алмай білетін де, білмейтін де оған жапырыла жол берді. Оны алыстан-ақ көзі шалып қалған Ораз:

— Мәмбет! Мәкең келе жатыр!.. — деп мензегенше болмай, ол төніп келіп:

— Батыrbек қайда, бала? — деді.

Мәмбеттің дауысы, бейне жекіріп қалған жанның үніндей, айналаны солқ еткізді.

— Батыrbек... Батыrbек келе жатыр. Бірақ, Орақтар жоқ, — деді Ораз, төмен қарап.

— Олар неге келмеді?

— Олар...

— Не болды оларға? — Мәмбет әлденені сезіп қалғандай.

Оның қабағы қарыс жабылып кетті, үні шұбар дауыстанып шықты.

— Орақ та, Нұрым да, бәрі де қазаға ұшыраған... Жау қапыда соқты...

— Қапыда?! — Аздан соң ол: — Тоқтай тұрсын! — деді. Мәмбеттің кенеттен қара қошқыл тартып кеткен жүзіне қарай алмай теріс айнала берген Ораз Хакімге ақырын ғана Бақытжанды меңзеп:

— Тыңда, Хакім, тыңда! Бізге айтып тұр! — деп иек қақты.

Мең-зең денелі Хакім де құлақ тосты. Бақытжан даусын жай желпіген әлсіз жел бері ысырды.

— ...Тар кезең өтті! Азаттық қақпасы жаңа ашылды! Бұлыққан, тұншыққан ел, міне кеңге шықты — қапастан жарық дүниеге шықты. Алайда нағыз теңдік жорығы енді ғана басталды!

Жел әрі айдал кетті сөзді.

— Есіттің бе, Хакім?

— Теңдік жорығы ұзақ жорық. Аттаныңдар, жігіттер! Бұл жорықта талай есіл ер қанын да, жанын да пида қылды. Әлі де пида қылады... Сонда да оны сендер аяқтайсыңдар...

«...Қанын да, жанын да пида қылды... Нұрым... Сәлмен... Мұкарата... Сәми...» — дей берді Хакім. — «Теңдік жорығы ұзақ жорық... Аяқтаймыз».

Хакім Кәрімғалиды, Мендікереиді, Загипаны естіген жоқ еді. Оның аузына білетіндері тусты.

Ол тістеніп қалды. Үш күннен бері қаншама тістенсе де, оның бір кез көз жасы еріксіз сорғалап кетті. Мұны Оразға көрсетпей, Хакім теріс айнала берді.

Жас та жер қойнауынан атқан бұлақ сияқты. Ол ішкі ащы қасіретті сыртқа айдауға асығады.

Январь — ноябрь, 1964 жыл.

Үшінші кітаптың соңы.

ТҮСІНІКТЕМЕ

Батыс Қазақстан өңіріндегі азамат соғысы жылдары мен колективизация дәуірі Хамза Есенжановтың «Көп жыл өткен соң» және «Ағайынды Жұнысовтар» атты романдарында көркемдікпен суреттелген. Ал «Ақ Жайық» трилогиясының үшінші кітабы «Тар кезең» осы облыста Совет өкіметінің орнауы тақырыбына арналған. Оnda патша генералдары мен ақ казак атамандарының Орал қаласындағы Совдепті басып алып, олардың басшыларын түрмеге жауып, қорлық көрсетуі, Нұрым, Мәмбет сияқты халық арасынан шыққан қарапайым адамдардың бірте-бірте дұрыс жолды түсініп, революция ісіне көмектесуі реалистікпен баяндалған.

Трилогия ақтардың жауыздың істерін әшкерелеген қарт адвокат Бақытжан Қаратасевтың сөзімен аяқталған. Ол: «Тар кезең өтті! Азаттың қақпасы жаңа ашылды! Бұлыққан, тұншыққан ел, міне, көңге шықты — қапастан жарық дүниеге шықты. Алайда нағыз теңдік жорығы енді ғана басталды!» — («Ақ Жайық», 3-кітап, 376-бет) дейді.

Трилогияның үшінші кітабынан алғашқы үзінділер «Тар кезең» деген атпен республикалық «Социалистік Қазақстан», (20 декабрь, 1964), «Лениншіл жас» (7 январь, 1965) газеттерінде, 1965 жылғы «Жұлдыз» журналының № 2, 3 сандарында, Орал облыстың «Орал өңірі» (19 июнь, 1965), Ақтөбе облыстық «Коммунизм жолы (22 июнь, 1965) газеттерінде жарияланған. 1965 жылы «Жазушы» баспасынан «Тар кезең» деген атпен жеке кітап болып басылып шыққан. 1966 жылы орысшаға аударылып (Аударғандар: Г. Бельгер мен И. Щеголихин) «Жазушы» баспасынан жарық көрген. 1969 жылы «Жазушы» баспасы трилогияның үш кітабын жеке-жеке кітап етіп басып шығарған.

Біз жазушының 6 томдық шығармалар жинағына «Ақ Жайық» трилогиясының осы басылымын пайдаландық.

М. Атымов.

Оглавление

[БІРІНШІ КІТАП](#)

[ЕКІНШІ КІТАП](#)

ҮШІНШІ КІТАП